

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513

LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ
ЖУРНАЛ
1(118)

BAKİ -2021

DİL

VƏ

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi –nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

1(118)

Jurnal

1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

– 2022 –

REDAKSİYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

UMUMİ DİLÇİLİKOBЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. Ə Rəcəbli-məsul redaktor
Prof. N.Məmmədli

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLANİYYAT
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:

Prof. R.Rüstəmov-məsul redaktor
Prof. M.Kazımov

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. E.Əzizov
Prof. T.Hacıyev
Prof. S.Abdullayeva
Dos. Ə.Agakışiyev

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Dos. E.Məmmədov-məsul redaktor
Dos. Ə.Nəcəfzadə

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

Akad. N.Paşayeva-məsul redaktor
AMEA müx.üzvü, prof. T.Mütəllibov

TÜRKOLOGİYA:
ТЮРКОЛОГИЯ:

Akad. N.Cəfərov – məsul redaktor
Fil.f.dok., dos. N.Hüseynova
Fil.f.dok. R.Bayramov

JURNALİSTİKA:
ЖУРНАЛИСТИКА:

Prof. Q.Məhərrəmli – məsul redaktor

RUS FİLOLOGİYASI:
РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. Ə.Paşayeva
Prof. L.Əhmədova
Prof. M.Cəfərov
Prof. L.Quliyeva-məsul redaktor

QƏRB FİLOLOGİYASI :
ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. N.Vəliyeva-məsul redaktor
Prof. C.Nağıyev
Prof. B.İsmayilov
Fil.e.dok., dos. R.Xəlilov

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

Prof. S.Mirzəyev
Prof. R.Hüseynzadə
Dos.S.Abbasova - məsul redaktor
Dos. L.Ələkbərova

İNSANŞÜNASLIQ
ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:

RTA müx.üzvü., prof. C.M.Mallaev
Prof. P.Omarova
Prof. M.Seyidova

KİTABŞÜNASLIQ
КНИГОВЕДЕНИЕ:

Prof. X.İsmayilov-məsul redaktor
Dos.Məmmədov

Baş redaktor: dos. T.Cəfərli. Baş redaktorun müavinləri: prof. L.Əhmədova, fil.f.dok. R.Bayramov

Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N.Əfəndiyeva. Məsul redaktor: dos. L.Ələkbərova

Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C.T.Əliyev

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z.Xəlilov23. BDU, Filologiya fakültəsi. Tel. 050 287 10 14

Jurnalın elektron ünvanı: http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbiiyat_beynlxalq_elminzri_jurnal

<i>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</i>	5-136
S. SEYİDOVA. Uslubi morfologiya.....	5
P. ƏZİZOVA. Rübai mətninin linqvistik təhlili.....	10 A.
HÜSEYNOVA. Ümummilli lider Heydər Əliyevin nitqində müraciət etikətləri.....	14
F. MUSTAFAYEV. “Arşın mal alan” bədii filminin dil-üslub xüsusiyyətləri haqqında.....	19
L. QOCAYEVA. Səməd Vurğun yaradıcılığında frazeoloji vahidlərin semantik tərkibi.....	22
G. ŞAMXALOVA. Transformation in translation.....	25
N. ƏLİYEV. Məkan konsepti kimi.....	28
S. NOVRUZƏLİYEV, İ.ƏLİYEV. Ünsiyyət və onun ifadə vasitələri.....	32
A. MEHDİYEV, A. MƏMMƏDOVA. Antroponimlərin tədqiqi.....	37
L. RASULOVA. “Codex cumanicus”da şəxs əvəzliliklərinin işlənmə formaları.....	41
G. MURADOVA. Ərəb dilində “حَبْ” sözünün işlənmə formaları və mənaları.....	45
S. ŞÜKÜROVA. Azərbaycan dilinin Şamaxı şivələrində işlənmə əvəzliliklərin morfoloji xüsusiyyətləri.....	49
A. RƏHİMLİ. “Zadəganlıq” konseptinin leksik və frazeoloji inventarı: “kübar danışığı” (POSH TALK) stereotipləri.....	53
A. YUNUSOV. Türk dilində adverbiallaşmış sözlər.....	57
R. ABDULLAYEVA. Determinantların dillərin sintaktik sistemində yeri.....	60
S. ƏHMƏDOVA. Detektiv əsərlərin dilində danışq-məişət tərzinin təzahürü (leksik vahidlər).....	63
Ə. BAYRAMOVA. Mifologiyada “Alov” konsepti.....	70
S. HÜSEYNOVA. Mətn komponentləri arasında məna münasibətləri.....	73
F. YUSİFOVA. Azərbaycan dilinin Şərq qrupu dialekt leksikasında alınma sözlər.....	78
T. ƏKBƏROVA. Ərəb dilinin Mərkəz dialektində əvəzliliklər.....	81
B. ŞƏMƏDOV. Qeyri-müəyyən və davamedici zaman formalarının düzgün tərcümə yolları.....	85
M. ÖZEREN. Dil ilişkileri.....	88
Ə. QARAŞOVA. Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində ləqəblər.....	93
M. MEHDİZADƏ. Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərinin dilindəki xitablar.....	97
H. МИР-БАБАЕВА. Функционально-семантические особенности эпитетов к слову “море”.....	101
M. ДЖАФАРОВ, А. ФЕЙЗИЕВА. Структурно-словообразовательный анализ наименований стран света.....	105
Ç. QƏHRƏMANOVA. Azərbaycan dilində elliptik cümlələr emosionallığın ifadə vasitəsi imi.....	108
Y. AXMEDOVA. Терминологический синоним и специфика феномена интернет-дискурса.....	113
C. HƏSƏNOVA. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları.....	116
M. FƏRƏCOVA. Fars dilində mürəkkəb sifətlərin müxtəlif quruluş modelləri (IV hissə).....	120
N. PAŞAZADƏ. Metaforaların linqvokulturoloji xüsusiyyətləri.....	125
P. MAĞƏPPOVA. Семантическое поле, организуемое словом <i>совесть</i> в русском языке.....	129
Ü. DADAŞOVA. Söz birləşməsi və cümlə sintaksisin tərkib hissəsi kimi.....	133
<i>ƏDƏBİYYATŞUNSLIQ-LİTERATUROBEDELİNE</i>	137-196
N. NURİYEV. İbn Rüşd fəlsəfi görüşlərinin Amerika ədəbi-mədəni mühitində inikası.....	137
M. ELYASOVA-RƏCƏBOVA. Ramiz Rövşən hekavələrində aorxu motivi.....	142
N. CƏFƏROVA. Nizami Gəncəvi irsi bu gün.....	145
Ü. ƏSGƏROVA. U. Qoldinqin “İkili dil” romanında müəllif konsepti binar oppozisiya müstəvisində.....	148
G. ABDULLAYEVA. Qədim yəhudi ədəbiyyatının səciyyəvi cəhətləri.....	152
Ə. BAXŞƏLİYEV. Səməd Vurğun yaradıcılığı türk xalqları dillərində.....	157
A. MƏMMƏDOVA. Nizami Ganjavi’s creative activity.....	161
X. ƏLƏKBƏROVA. Misir ədəbiyyatında “Yeni dalğa” cərəyanı müasir ədəbi tendensiyaların bünövrəsi kimi.....	164
A. İSMAYILLI. Poemada forma dəyişimi: dramatik və lirik-dramatik poemanın janr xüsusiyyətləri.....	167
T. VƏLİYEV. Bədii təsvir hekayəyaratma prosesinin başlıca ünsürü kimi.....	170
A. FƏRƏCOVA. “Kitabi-dəd Qorqud” dastanında Tanrı-Allah paralelizminin teoqonik-ideoloji əsasları.....	176
S. SƏLİMOVA. Cərci Zevdanın “Harunun bacısı Abbas” romanının ideva-məzmun xüsusiyyətləri.....	181
X. ƏLİYEV. Xürrəmilər hərəkatının Cəlal Bərgüşadin “Siyirilmiş qılınc” tarixi əsərində vəsfi.....	185
S. SÜLEYMANZADƏ. Hindistan türklərinin ədəbiyyatının islami tarixə və ədəbiyyata buraxdığı izlər.....	188
S. QAFFARLI. Sabir satirasının tənqid hədəfləri və mövzu dairəsi.....	193
<i>PEDAQOGİKA-PSIXOLOGIYA, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ</i>	197-286
M. ABDULLAYEVA. İbtidai siniflərdə bədii əsərlərin tədrisində şagirdlərdə ifadəli oxu vərdislərinin yaranması.....	197
G. ƏLİYEV. Motivasiya interaktiv təlim mühitinin təşkil olunmasında əsas faktorlardan biri kimi.....	201
N. AĞAYEV. Azərbaycan dili kurikulumunda dərslilər üçün hazırlanmış metodik vəsaitlərdə dirləmə bacarıqları problemi.....	204
N. NOVRUZOVA. İbtidai siniflərdə morfoloqanın tədrisində orfoqrafiya məsələləri.....	207
P. QƏDİRİSOY. Mətnlər üzrə işdə ismi birləşmələrin tədrisi imkanları.....	209
İ. ŞƏMSİZADƏ. Abdulla bəy Divanbəyoglundun pedaqoji görüşləri.....	211
P. TAXMAZOBA, H. ŞİRALİZADƏ. Методика применения фонограмм.....	215
Л. АЛЕКПЕРОВА. К вопросу об аспектно – комплексном подходе организации содержания обучения русскому языку.....	218
S. ABBASOVA, G. YUSUBOVA. Azərbaycan dilindən təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması.....	221
V. QURBANOV, S. MİRZƏYEV. İfade yazılar yeni kurikulum kontekstində: nəzəriyyə və təcrübə.....	225
E. MƏMMƏDOVA. Yeni biliklərin möhkəmləndirilməsində təlim üsullarının tətbiqi imkanları.....	227
T. DƏJAFARLI. К вопросу об использовании закономерностей памяти в обучении второму языку.....	229
Ф. АГАМІРОВА. Знаки препинания в сложных конструкциях.....	233
N. QASIMOVA. Azərbaycan dilinin tədrisində sinonim və antonimlərlə aparılan işin taktiki məsələlərinə dair.....	236
V. QURBANOV, L. QƏDİRLİ. Məntiqi çalışmaların aparılması metodları.....	239
S. NƏCƏFOVA. Frazeoloji vahidlər üslubi vasitə kimi.....	241
N. SALAMOVA. Şuşa: milli-mənəvi dəyərlərimizin incisi.....	243
Л. МУРАДОВА. Основные аспекты культуры речи в преподавании русского языка как иностранного.....	250
Л. ГУЛИЕВА. Развитие устной и письменной речи в работе с иностранными магистрами на продвинутом этапе.....	253

S. MUSTAFAYEVA. Metodikaya aid ilk əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri.....	257
G. İSGƏNDƏROVA. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları (ikt) - müasir təhsil sisteminin mühim tələbi.....	261
M. ƏLİYEV. Xarici dillərdə söz birləşmələri və onların işlənmə metodları.....	267
G. ŞİRƏLİYEV. İngilis dilinin qrammatikasının tədrisində kommunikativ yönümlü yanaşmanın tətbiqi üsulları.....	270
R. ƏHMƏDOVA. Ali Dövlət Universitetlərində xarici dilin tədris metodik spesifikasiyası.....	274
N. MƏMMƏDOV. 1920-1990-cı illərdə Azərbaycanda əlavə təhsil proqramları vasitəsilə müəllim və pedaqoji kadr hazırlığı.....	278
M. İSMIXANOV, N. İMAMVERDİYEV, G. KƏRİMOVA. Müasir dərslər: paradigmaları və təşkil mexanizmi.....	283
İNСАНСUNASLIQ-ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ.....	287-290
S. HÜSEYNOVA. İnsan probleminin ekzistensializm cərcivəsində öyrənilməsi	287
КІТАБСUNASLIQ – КНИГОВЕДЕНИЕ.....	291-294
S. ƏLİYEV. Kitabxanalar sosial institutdur.....	291
МƏRUZƏ VƏ МƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ.....	295
Ü. BƏŞİRLİ. İmaməddin Nəsimi yaradıcılığında insan tərbiyəsi.....	295
F. HÜSEYNOVA. Mətni bağlayan formal vasitələrin rolu.....	297
S. ALLAHVERDİYEV. Tələbə gənclərdə vətəndaşlıq ləyaqətinin tərbiyəsi pedaqoji problem kimi.....	300
S. NƏCƏFOVA. Frazеологji vahidlər üslubi vasitə kimi.....	302
C. АЛИЕВА. Наименования «Мужских одежний» XIX века, заимствованные из французского языка.....	304
M. ABBASOVA. Omonimlər və omonimbənzər sözlərin tədrisində ortaya çıxan problemlər.....	307
Z. MAYILOV. Atalar sözlərində dini leksika.....	310
A. HÜSEYNOVA. Divanü lüğat-it-türk” əsərində antroponimlərin tədqiqi tarixi.....	313
Ç. HÜSEYNOVA. Məsihinin dilində oğuz və cağatay elementləri paralelliyi.....	316
N. MƏMMƏDZADƏ. Kərəglü Demiurq və mədəni qəhrəman kimi.....	319
N. HÜSƏNOVA. XX əsr Azərbaycan romantizmi və neosufizm.....	322
G. ŞİRİNOVA. Elmi-metodik ədəbiyyatda ədəbiyyat nümunələrinin əlaqəli öyrədilməsi məsələləri.....	325
Ü. ABDULLAYEVA. A.O. Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyi.....	328
Ə. AĞAYEV. Nağıl dilində predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər.....	331
N. AĞAYEV. A. Klarkın romanlarında utopiya və distopiyanın elementləri.....	334
R. MÜRVƏTOVA. İlyas Əfəndiyevin “Sən həmişə mənimləsən” dramı, yaxud tənhalığın faciəsi.....	337
Ə. MƏMMƏDOVA. Sadə cümlənin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər.....	340
F. HÜSEYNOVA. Mətnə aktual üzvlənmənin rolu.....	344
İ. ABİSOVA. Köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi və onların tədrisi üsulları.....	347
M. HACI-ƏZİZLİ. Fonetikanın üslubi imkanlarının tədrisi üsulları.....	350
A. ZÜLFÜQARLI. Fars dilində “ ڭ” öngöşməsi ilə işlənən fellər.....	353
A. ABBASOVA. Fars dilində izafət tipli söz birləşmələri.....	357
B. MƏMMƏDLİ. Müasir fars dilində felin iltizam şəklinin işlənmə halları.....	360
G. İSMAYİLOVA. Şərq ədəbi-bədii təcrübəsində divan ənənəsi	364
İ. ABBASOVA. Antuan Meyenin dilçilik görüşləri.....	368
İ. İBRAHİMİZADƏ. Romantizm ədəbi cərəyanının tədrisi məsələsi.....	370
S. MƏHƏRRƏMOVA. Bədii təsvir vasitələri və onların tədrisi haqqında.....	373
X. ZEYNALOVA. XI sinifdə Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılıq yolunun tədrisi.....	376
Ç. İSGƏNDƏRLİ. Lirik əsərlərin tədrisi yolları.....	380
H. ZAMİRLİ. Professor Bəkir Çobanzadənin dilçilik əsərlərində cümlə strukturları.....	383
A. ABDULLAYEVA. Mifoloji leksikanın tədqiqi.....	386
F. MƏMMƏDOVA. Xorxe Luis Borxesin hekayələrində postmodernist ünsürlər.....	389
İ. ŞAHMURADOVA. Sehrli nağıllarda Pəri obrazı.....	392
N. CƏFƏRİZADƏ. Ken Kizinin “Ququ yuvası üzərindən uçuş” romanında qara kinayə.....	395
YUBİLİYARLAR-ЮБИЛЯРЫ.....	
S. SEYİDOVA. Unudulmaz müəllimim!.....	
M. ДЖАФАРОВ. Памяти наставника.....	
P. EYVAZOV. Halal alim və müəllim ömrü yaşayan dilçi.....	

Sultan Seyidova¹
ÜSLUBİ MORFOLOGIYA

(Köməkçi nitq hissələrinin üslubi imkanları)

Üslubi morfolojiya morfoloji vahidlərdən məqsədyönlü istifadə deməkdir. “Üslubi-morfoloji imkanlar” (prof. Ə.Dəmirçizadə) adlandırılan bu vasitələr onların morfoloji quruluşu və sintaktik təbiəti ilə bağlı olur. “Bu imkanlar isə morfoloji vahidlərin məna, quruluş, fonetik tərkib, mənşə mənsubiyyəti, işlənmə şəraiti və dairəsi kimi əlamətlərlə üzvi surətdə əlaqədar olur və şərtlənir. Buna görə də morfoloji imkanlar və bu imkanların üslubi istifadə yolları haqqında az-çox təsəvvürə malik olmaq üçün bu əlamətləri bilmək lazımdır” (2, 179).

Morfoloji imkanlar dedikdə sözlərin ümumi qrammatik mənalara görə müəyyən qruplarda cəmlənməsi nəzərdə tutulur. Sözlər isə sıfır morfem səviyyəsində yox, müəyyən şəkli (qrammatik) əlamətlər qazanmaqla bu və ya digər nitq hissəsinə daxil olur. Bu isə o deməkdir ki, morfoloji imkanlar dedikdə əsas və köməkçi nitq hissələrinə daxil olan leksik-morfoloji və morfoloji vahidlərin yerinə yetirdikləri üslubi vəzifələr nəzərdə tutulur.

Sözün quruluşu və ya morfoloji quruluşu onun kök və şəkilçiləridir. Kök morfemlər müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən leksik-üslubi vahid kimi işləndiyi halda, şəkilçilərin belə bir imkanı yoxdur. Prof. M.Hüseynzadə sözün tərkibi dedikdə həm kök, həm də şəkilçi morfemləri nəzərdə tutur. O göstərir ki, şəkilçilər ya köklərə artırılaraq yeni məna əmələ gətirir, ya da sözün formasını dəyişərək əlaqəyə girdiyi sözə birlikdə fəaliyyət göstərir. Şəkilçisiz kök, morfem haqqında prof. Y.Seyidovun belə bir fikri xüsusilə maraq doğurur: ““Sözün tərkibi iki hissədən ibarətdir” fikri bəzən uğursuz görünə bilər. Belə ki, söz formal cəhətdən, zahirən heç də iki morfemli olmur, yeni düzəltmə olmayan və qrammatik şəkilçisi olmayan sözə şəkilçi morfem olmur. Lakin qrammatik cəhətdən belə sözlər də iki formal morfemli sözlərə bərabər tutulur. Yəni bu sözə kök-morfem yanında sıfır morfem nəzərdə tutulur. Bu sıfır–bu “yoxluq” həmin sözün qrammatik forması hesab olunur” (8, 44). Alimin bu müddəası hal şəkilçisi olmayan isimlərin və şəxs şəkilçi olmadan işlənən feillərin üslubi-morfoloji cəhətlərini meydana çıxartmaqda “açar” rolunu oynaya bilər.

Göründüyü kimi, söz yaradıcılığı və ya sözün tərkibi məsələləri ayrı-ayrı nitq hissələrinin problemlərinə daxil olur, onların iştirakı olmadan həll edilmir. Akad. A.Qurbanov isə dil vahidlərinin üslubi imkanlarından bəhs edərkən “üslubi derivatologiya” başlığı altında kitab və adi danışq üslubuna dair söz yaradıcılığı vasitələrinin üslubi imkanlarından söz açır. Alim adi danışq üslubunda işlənən feillərin əmr formasında -sana² şəkilçisinin işlənməsini bu üslubun xüsusiyyəti kimi qeyd edir (6, 17-18). Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, buradakı -sana² şəkilçi yox, şəkilçiləşmiş ədatdır. Deməli, oradakı təkid, məcburiyyət çaları birbaşa əmr ədatının iştirakının nəticəsi olaraq meydana çıxır.

Düzəltmə sözləri yaradan leksik şəkilçilər bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi yaradır, bəzən də eyni şəkilçi müxtəlif nitq hissələrini əmələ gətirir. Bu zaman sözün kökü ilə yeni yaranan söz arasındakı məna əlaqəsinə xüsusi fikir verilməlidir. Məhz bu baxımdan ilk baxışdan düzəltmə söz kimi görünən *qaldırmaq, dağıntı, dinləmək, aqlamaq, barışmaq, yarışmaq, gizləmək, oxşamaq, soruşmaq, dəyişmək, alışmaq* tipli sözlər sadə hesab edilməlidir. Burada “şəkilçiyəbənzər sonluq” üslubi çalar yaratmır. Yeni sözlərin yaradılmasına gəlincə, *bağlıq və bağça* sözlərinin kökü olan “bağ” sözü ilə *bağlamaq, bağlı* sözlərinin kökündəki “bağ” sözü ayrı-ayrı mənalara kəsb edir. “*Qapını bağla, gedək*”, “*Gəl bağla gedək*” cümlələrindəki oxşar sözlərin yaratdığı üslubi fərqi kök və şəkilçinin münasibəti yaradır. Əlbəttə, burada vurğunun da rolunu da inkar etmək olmaz. Bəzən leksik şəkilçinin yaratdığı yeni məna sözün kökü ilə bağlı olur. Məsələn, *düzəlmək və düzülmək* sözlərinin kökü formaca oxşardır; -*əl* adlardan feil düzəldən şəkilçidir, -*ül* isə feildən feil düzəldir. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, adlardan feil düzəldən şəkilçilər feillərə artırıla bilməz və ya əksinə. Ona görə də *sərin-ləş-dir-ici* sıralanması üslubi norma sayılır, başqa variant isə mümkün deyildir (*Sərin-dir-ləş-ici, sərin-ici-dir-ləş* variantları yanlışdır).

Şəkilçilərin ikinci qismi qrammatik şəkilçilərdir. Prof. M.Hüseynzadə onları yeddi qrupda cəmləşdirir: kəmiyyət (cəm), hal, mənsubiyyət, xəbərlilik, inkarlıq, zaman və şəxs kateqoriyası şəkilçiləri (5, 15). Əslində burada verilən şəxs və xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri eyni kateqoriyaya aiddir. Maraqlı cəhət orasındadır ki, alim -*maq, -mək* şəkilçilərini tamamilə sözdəyişdirici şəkilçi hesab etmir (5, 15). Hal-hazırda bu şəkilçinin -*ma, -mə* şəklində daha çox işlənməsi onu ad kateqoriyasına yaxınlaşdırmaqdadır. Məsələn, *aparılma, gətirilmə, çürümə, düzəltmə, suvarma* (işləri) tipli sözlər feli isim (məsdər) hesab edilir və -*maq, -mək* şəkilçili məsdərlərlə onlar arasında ciddi fərq olmadığı qeyd olunur. Nəzərə alsaq ki, -*ma, -mə* həm də feillərdən isim və sifət düzəldir, deməli, onlarla məsdərlər arasındakı fərqi və üslub ayrılığına da diqqət yetirmək lazımdır. Prof. Ə. Dəmirçizadə birincilər haqqında belə yazır: “Feli adlar düzəldən -*ma, -mə* şəkilçilərindən elmi üslub üçün çox vacib olan termin yaradıcılığında son zamanlar geniş dairədə istifadə olunur və hətta bu şəkilçi çox vaxt aktiv işlənir; məs.: *artma, böyümə, kollektivləşmə, cilalanma, aşınma, çürümə, canlandırma, süründürmə, düzəltmə, qanuniləşdirmə* və b. k. yüzrlə yeni termin bu faktı təsdiq edən nümunələrdir. Halbuki bu şəkilçi bədii üslubda bir o qədər də geniş dairədə işlədilmir” (2, 187-188).

Köməkçi nitq hissələri əsas söz köklərindən əmələ gəlib, onların inkişafı və semantik-qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğraması nəticəsində yaranan qrammatik vahidlərdir. Onlar nitq hissələri arasında əlaqə yaradır, nitqin emosional təsirini artırır, fikrin məntiqi və inandırıcı qurulmasına kömək edir, mətnə söylənilən fikrə münasibət bildirir və morfemləri

¹BDU-nun dosenti sultan@seyidli.com

zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlayaraq, onların sintaktuk vahid kimi fəaliyyətinə stimül yaradır. Köməkçi nitq hissələri özlüyündə heç bir məna-məzmun ifadə etmir, yalnız konkret bir sözə qoşulduqda fikrin düzgün, dəqiq və ifadəli şəkildə qurulmasına yardım edir.

Prof. N.Abdullayev morfolojiyanın üslubla bağlı məsələlərindən danışarkən yazır: “Köməkçi nitq hissələrinin qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlərin fikirdəki incə çalarların ifadə edilməsində, ekspressivliyin yaradılmasında müəyyən üslubi xüsusiyyətləri vardır ki, natiqlik sənətində bunlara diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan qoşmaların müəyyən üslubi çalarlıq yaratmaq xüsusiyyətləri daha çox nəzərə çarpır” (1, 191).

Qoşmalar ismin yiyəlik, yönük və çıxışlıq hallarında olan sözlərə qoşularaq, müxtəlif mənalar (birgəlik, vasitə, bənzətmə, məsafə, səbəb-məqsəd və s.) ifadə edir. Qoşma müstəqil məna bildirməsə də, onun cümlədən çıxarılması ciddi məna dəyişikliyinə səbəb olur; məs.: *Səndən başqa kimsə çay istəmir* cümləsindəki qoşmanın ixtisarı (*Səndən kimsə çay istəmir*) fərqləndirmə mənasını istisna etməklə bərabər, inkarlıq çalarlı emosionallıq da bildirir.

Qoşmalar həm əsas nitq hissələri, həm də bir-biri ilə qrammatik omonimlik təşkil edir; onları ayırmaq üçün qoşmanın ismin hər hansı bir halında olan sözlə işlənməsinə və həmin sözdən ayrılı bilməməsinə fikir verilməlidir. Burada intonasiyanın rolu da nəzərdən qaçmamalıdır. Məsələn, *Ovçutək bərədə durdu; Ad gününə kimi çağıracaqsan?* cümlələrində işarələnmiş sözlərin birincisini ayrıca intonasiya ilə, ikincisini isə əşya məfhumu bildirən sözün sualı kimi ayırısaq, həmin sözlər müstəqil mənalı sözlər (zərf və əvəzlilik) olacaqdır.

Qədər, kimi qoşmalarının bildirdiyi məna onların qoşulduğu sözün mənasından asılıdır: *evə qədər, məktəbə kimi*~ sabaha *qədər*, axşama *kimi*. Birincilər məkan, ikincilər isə zaman məsafəsi ifadə edir.

Qoşmalar bir-biri ilə sinonimlik təşkil edir; bunların bəzilərinə sinonim cərgəyə daxil olan sözlər bir hal ilə işləmə bildiyi halda, ehtiva cərgəyə vardır ki, hər söz ayrı-ayrı halda olan sözlərlə bağlanır; *üçün, görə, ötrü* qoşmaları sıra ilə yiyəlik, yönük və çıxışlıq hallarda olan sözlərə qoşulur: *sənün üçün, mənə görə, bacımdan ötrü*. Bəzən ayrılıqda əks mənaları bildirən qoşmalar mətn daxilində sinonimləşir; məs.: 1990-cı ildən *bəri/sonra*. Qoşmaların bədii ədəbiyyatda işlədilməsi də zəngin üslubi çalarların yaranmasına səbəb olur. Mətnin məzmunundan, fikrin ifadəsindən asılı olaraq, qoşmanın yaratdığı məna-məzmun xüsusiyyəti onun standartlaşmış mənalarından kənara çıxır. Məsələn:

İradəmin ağasıyam...

Həyatımı məna ilə naxışladı.

Ömrüm, günüm qurban ola

Ölümü də həyat qədər

Mənə gözəl göstərənə! (B.Vahabzadə);

Qoruyaq sevgini

Göz bəbəyitək... (N. Xəzri);

Qırğı kimi vuran-tutan,

Qarğı kimi çəlimsizdim (M. Araz).

Qoşmaların işləndiyi şeir nümunələrində “həyatın məna ilə naxışlanması”, “ölümün də həyat kimi gözəl” olması, “sevgini göz bəbəyitək qorumaq” o dərəcədə hissi-emosional çalar yaradır ki, sanki qoşma “yaddan çıxır”; sonuncu qoşmaların iştirakı isə oxucunun gözləri qarşısında əlvan və təsirli bir mənzərə yaradır.

Qoşma ilə əsas nitq hissələrinin bir-biri ilə qarışdırılması da üslubi cəhətdən qüsurlu hesab edilir. Prof. K. Əliyev “Azərbaycan” jurnalından nümunə gətirərək, iki nitq hissəsinin dəyişik salındığını göstərir: “...*Oxumaqdan ötəri (olmalı: ötrü) ürəyim göynəyirdi*” (4, 123). Əlbəttə, burada həm qrammatik norma pozulmuş, həm də üslubi səhvə yol verilmişdir. Yeri gəlmişkən deyək ki, vaxtilə orta məktəblərdə qiymətli dərsliklərdən biri olan 6-cı sinif üçün “Azərbaycan dili” dərsliyində belə bir tapşırıq verilmişdir: “Səhvi düzəldin. *Ötəri* hansı nitq hissəsinə daxildir? Bəs *ötrü*? Arayış verilir Həsən Məmmədova ondan ötəri ki...” (4, 106).

Əsas vəzifəsi cümlədəki sözləri və söz birləşmələrini, məndəki cümlə komponentlərini və mətnin müəyyən hissələrini bir-birinə bağlamaqdan ibarət olan **bağlayıcılar** nitqdə əlaqələndirici funksiya daşıyır. Onlar iki söz, söz birləşməsi və ya cümləni bir-birinə birləşdirir, komponentlər arasında qarşılaşdırma yaradır, hadisələri bu və ya digər komponentlər arasında bölüşdürür, komponentlərin hamısının iştirakını ehtiva edir, inkarlıq məzmunu yaradır və komponentlər arasında aydınlaşdırma məzmunu bildirir. Bu tabesizlik bağlayıcılarının yaratdığı qrammatik mənalarlardır. Bağlayıcıların ikinci növü tabelilik bağlayıcıları komponentlərin birində gizli saxlanılan məzmunu aydınlaşdırır, səbəb, müqayisə və bənzətmə, şərt və güzəşt mənalarını ifadə edir. Bütün bunlar bağlayıcılarla bərabər, onların qoşulduğu söz, söz birləşmələri və cümlə komponentləri arasında olan məna-məzmun xüsusiyyətləridir. Bağlayıcılardan düzgün istifadə edilmədikdə və ya onlar əlaqələndirdiyi komponentlərin məzmunu ilə düzgün uzlaşmayanda üslubi cəhətdən qüsurlar əmələ gəlir.

Bağlayıcıların üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı maraqlı məsələlərdən biri *nə, nə də* ilə bağlıdır. Dilçi alimlərin bir qismi *nə, nə də* bağlayıcısından sonra feilin təsdiqdə işləndiyini düzgün hesab edir, lakin ədəbi dildə bəzən feilin inkar formasına da təsadüf edilir. Məsələn:

Nə sənün gördüyün bu saray, bu yurd,

Nə də dişlərində qan donan o qurd

Bu tərən könlümü ovlaya bilməz! (S.Vurğun).

Göründüyü kimi, bu vəziyyət normal təsir bağışlayır, lakin prof. K. Əliyev *nə, nə də* bağlayıcısından sonra feilin bu cür işlənməsini nitq mədəniyyəti baxımından yanlış hesab edir: “Nitq mədəniyyəti baxımından bu cümlə yanlışdır, çünki

qrammatika kitablarında verilən qaydaya uyğun gəlmir (4, 117). Doğrudan da, qrammatika kitablarında inkarlıq bildirən bağlayıcılardan sonra işlənən xəbərlər təsdiqdə verilir. Fikrimizcə, bu mübahisəli məsələdir; hal-hazırda hər iki vəziyyət dildə paralel olaraq işlənəlməkdədir.

Bağlayıcılarla bağlı maraqlı üslubi məqamlardan biri də bəzən cümlənin bağlayıcı ilə başlanmasıdır; məsələn, *lakin*, və tipli bağlayıcılar təkcə iki komponentli cümlələri yox, mətnin müəyyən hissələrini də bir-birinə bağlayır. Məsələn:

Bilmək olmurdu ki, günəş çıxacaq, yağış yağacaq, ya tutqun, durğun bir hava olacaq. Lakin ala-qaranlıqda bəzi əlamətləri seçmək olurdur... (Mir Cəlal);

Öldürdüm onu!

Öl-

dür-

düm!

Və dedim:

“Tarixi yaradan

insanlar özüdür” (S.Vurğun).

Nümunədən aydın şəkildə görünür ki, *lakin* bağlayıcısından əvvəl, demək olar ki, bütöv bir mikromətn işlənir. Bağlayıcıdan sonra gələn hissə isə yeni bir mətnin başlanğıcı təsiri bağışlayır, ona görə də bu bağlayıcının yerinə asanlıqla və bağlayıcısını qoymaq olar. İkinci nümunədə “və” bağlayıcısının cümlənin əvvəlinə çıxarılması sərbəst şəkildə hiss və həyəcanların ifadə edilmə xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Ədatların üslubi çarlığı ifadənin səlisləşməsi və fikrin məntiqi cəhətdən dəqiq qurulması ilə sıx bağlıdır. Ədatları cümlədən və ya daxil olduğu mətnəndən çıxarıqda mənada ciddi dəyişiklik baş vermir, amma mənə, emosional təsir müəyyən qədər zəifləyir. Qüvvətləndirmə, dəqiqləşdirmə, məhdudlaşdırma, təcrid etmə funksiyalarına malik olan ədatlar əmr, arzu, təsdiq və inkar da bildirə bilər. Bəzən cümlədə bir neçə ədat iştirak edir. Onların yerinə yetirdiyi funksiyaları yalnız mətn daxilində ayırmaq olur. Məsələn:

Yenə şairliyin baş aparır ha!..

Yoxsa ağ olursan böyük allaha?..;

Sən ki zövq alırsan gözəldən yarıdan;

Yalnız gözəllərdir Məkkəm, Mədinəm;

Di gəl durnara şeir deyək;

Xeyr, mən yoldaşam uçan quşlara (S.Vurğun).

Mətnədəki ədatlar qüvvətləndirmə, sual//şübhə, məhdudlaşdırma, əmr, inkarlıq mənalarını ifadə edir. Dördüncü nümunədə iki ədat (di, gəl) işlənmişdir, onların hər ikisi əmr ifadə etsə də, əmr çağırışı birincidə daha qüvvətlidir. Ona görə də ədatlardan düzgün istifadə etmə tələb edir ki, onların cümlə daxilində işlədilməsinə və hətta bütöv bir cümləni əvəz etməsinə fikir verilsin.

Fikrin gerçəyliyə olan münasibəti **modal sözlər** vasitəsilə ifadə olunur. Onlara ilk baxışdan yanaşdıqda lüğəvi mənaları aydın sevilir. Bu da təsadüfi deyildir. Prof. M. Hüseynzadə onların bu cəhətlərini nəzərə alaraq yazırdı: “... bu sözlər o bri köməkçi nitq hissələri ilə müqayisədə nisbətən yaxın zamanlarda yarandıqları üçün, təbii ki, ilkin mənə ilə əlaqəsini də az-çox saxlamış olur” (5, 204).

Modal sözlər ifadəlilik və ekspressivlik yaradan vasitələrdir. Onların köməyi ilə fikrin gerçəkliyə uyğun olub-olmaması (qəti təsdiq, şübhə-güman), emosional münasibət, nəticə və davamiyyət, bənzətmə və müqayisə və s. nitqdə öz əksini tapır. Bunların bəziləri mətnədə yersiz təkrarın qarşısını alır, bəzi hallarda isə bütöv bir cümlənin əvəzi kimi işlədilir. Məsələn:

Sevdiyin gözələ sevirəm demək...

Əlbət ki yaxşıdı,yaxşıdı, yaxşı! (F.Qoca);

Mənə, mənası yox həsəb-nəsəbin (H.Cavid);

Əfsus, qocaldım, ağacım düşdü əlimdən... (M.Ə.Sabir);

Demək, gözəllərçin unuttun bizi (S. Vurğun);

Müxtəsər, biz hər ikimiz Danabaş kəndinin sakiniyik (C.Məmmədquluzadə).

Nidalar hiss-həyəcan bildirən söz və ifadələrdir. Onlar anlaşmanın hissələrlə ifadəsidir. Məhz buna görə də, nidaların reallaşması qrammatik mənə ilə yox, duyğular vasitəsilə baş verir. Buna görə də nidaları bəzən xüsusi nitq hissələri adlandırmışlar. Nidaların hansı mənə bildirməsi yalnız onların daxil olduğu mətnin məzmunu ilə mümkün olur. Məsələn:

Ah, Rüstəm ürəyim çatlayır!.. (C.Cabbarlı);

Eh, qəlbim nə qədər alışıdı, dindi (Ə.Kərim);

Vay, vay! Deyəsən, bəşər deyil bu... (M.Ə.Sabir).

Yamsılamalar (təqlidi sözlər) da, bədii ədəbiyyat üslubiyatını xarakterizə edən vasitələrdəndir. Onlardan daha çox uşaqlar üçün yazılan ədəbiyyatda istifadə olunur. Yamsılamalar bəzən satirik məqamda da işlənir. M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Aşıq Ələsgər, M.Müşfiq yaradıcılığında işlənən yamsılamalar emosionallıq və ekspressivlik yaradır. Məsələn:

Şırıldayır navalçalar şırıl-şırıl,

Quşlar uçur yuvasına pırl-pırl (M.Müşfiq);

Adətimiz daş idi dəvə günü,

Tullarıdıq əldə sapan gijhagij (M.Ə.Sabir).

Dilimizin morfoloji cəhətdən üslubiyyatı məhz qrammatik normalara düzgün riayət etməklə formalaşır. Burada dilin iltisafiliyi, ayrı-ayrı kateqoriyaların özünəməxsus xarakteri də əsas rol oynayır. Məsələ burasındadır ki, morfoloji quruluş və onun vahidlərindən düzgün istifadə bəzən həmin vahidlərin sintaktik funksiyası ilə əlaqəli olur. Rus dilçiliyində də məsələ, demək olar ki, eyni cür qoyulur. Nitqun sintaktik düzülüşündən danışılarkən vurğulanır ki, “morfoloji və sintaktik kateqoriyalar arasında sıx əlaqə sintaktik vasitələrin öyrənilməsi zamanı morfoloji vasitələr üzərində işi davam etdirməyi tələb edir” (7, 116). Təsadüfi deyildir ki, bir çox sintaktik kateqoriyalar morfoloji vasitələrin köməyi ilə yaranır; daha doğrusu, morfoloji vasitələr özünüifadə imkanlarını söz birləşməsi, cümlə və mətn daxilində reallaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 288 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 269 s.
3. Əhmədov B., Axundov A. Azərbaycan dili 6-cı sinif üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2000, 176 s.
4. Əliyev K.Y. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 240 s.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə (morfolojiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
6. Qurbanov A. Dil və üslub. Bakı: APU, 1992, 45 s.
7. Пустоголов П. С., Сенкевич М. П. Пособие по развитию речи. М.: Просвещение, 1987, 288 с.
8. Seyidov Y. M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya). Bakı: Bakı Universiteti, 2000, 403 s.

Açar sözlər: üslubi morfolojiya, köməkçi nitq hissələri, qoşma, bağlayıcı, ədəd, modal söz, nida və yamsılamalar, üslubi mənzərə

Ключевые слова: стилистическая морфология, вспомогательные части речи, союзы, союзы, числа, модальные слова, восклицания и имитации, стилистический пейзаж

Keywords: stylistic morphology, auxiliary parts of speech, unions, unions, number, modal words, exaggerations and imitations, stylistic landscape

ÜSLUBİ MORFOLOGİYA **(Köməkçi nitq hissələrinin üslubi imkanları)**

Xülasə

Morfoloji vahidlərin üslubi imkanlarından bəhs edən məqalədə morfoloji məhfumların şifahi və yazılı nitqdə düzgün və yerli-yerində istifadə olunmasının dilimizin potensial qüvvəsini meydana çıxartmağa xidmət etməsindən danışılır. Morfoloji vahidlərin düzgün şəkildə qurulması həm fikrin doğru ifadəsinə şərait yaradır, həm də dilin qrammatik strukturunun qorunmasını şərtləndirir.

Araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, cümləni təşkil edən əsas nitq hissələrindən başqa, cümlənin tərkibinə daxil olan digər köməkçi vasitələr ayrı-ayrı üslubi çalarlar yaratmaqla bərabər, cümlənin ümumi üslubi yükünü də səciyyələndirir.

Məqalədə köməkçi nitq hissələri – qoşma, bağlayıcı, ədəd, nida və yamsılamalardan (təqlidi sözlər) ətraflı danışılır. Hər bir köməkçi nitq hissəsinin yaratdığı üslubi xüsusiyyət ayrı-ayrılıqda geniş izahını tapır və bunlar bədii ədəbiyyatdan gətirilmiş nümunələrlə sübuta yetirilir.

Tədqiqatçı köməkçi nitq hissələrinin üslubi mənzərəsindən bəhs edərkən belə qənaətə gəlir ki, köməkçi nitq hissələri əsas söz köklərindən əmələ gəlib, onların inkişafı və semantik-qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğraması nəticəsində yaranan qrammatik vahidlərdir. Onlar nitq hissələri arasında əlaqə yaradır, nitqin emosional təsirini artırır, fikrin məntiqi və inandırıcı qurulmasına kömək edir, mətndə söylənilən fikrə münasibət bildirir və morfemləri zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlayaraq, onların sintaktik vahid kimi fəaliyyətinə stimül yaradır.

Köməkçi nitq hissələrinin emosional-ekspressiv üslubun yaranmasında bir başa iştirakı işin yekunu kimi diqqəti çəkir.

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ MORFOLOGИЯ **(Стилистические особенности вспомогательных частей речи)** **Резюме**

В статье рассматриваются стилистические возможности морфологических единиц и тот факт, что правильное и целесообразное использование морфологических понятий в устной и письменной речи служит раскрытию потенциальной силы нашего языка. Правильное построение морфологических единиц создает условия для правильного выражения идей, а также сохраняет грамматическую структуру языка.

В результате исследования установлено, что помимо основных частей речи, составляющих предложение, другие вспомогательные элементы, входящие в предложение, помимо создания отдельных стилистических нюансов, также характеризуют общую стилистическую нагрузку предложения.

В статье подробно рассматриваются вспомогательные части речи - союзы, союзы, числа, восклицания и имитации (имитации слов). Стилистические особенности, создаваемые каждой вспомогательной частью речи, объясняются отдельно, что подтверждается примерами из литературы.

Говоря о стилистической картине вспомогательных частей речи, исследователь приходит к выводу, что вспомогательные части речи образуются из основных корней слова и представляют собой грамматические единицы, образовавшиеся в результате их развития и семантико-грамматических изменений. Они создают связи между частями речи, усиливают эмоциональное воздействие речи, помогают построить логичную и убедительную

мысль, выражают отношение к идее, выраженной в тексте, и соединяют морфемы в цепочку, стимулируя их активность как синтаксическую единицу.

Обращает на себя внимание однозначное участие вспомогательных частей речи в формировании эмоционально-выразительного стиля в результате работы.

STYLE MORPHOLOGY **(Stylistic features of auxiliary parts of speech)**

Summary

The article discusses the stylistic possibilities of morphological units and the fact that the correct and appropriate use of morphological concepts in oral and written speech serves to reveal the potential power of our language. Proper construction of morphological units creates conditions for the correct expression of ideas, as well as preserves the grammatical structure of the language.

As a result of the research, it is determined that, in addition to the main parts of speech that make up a sentence, other auxiliary tools that are part of the sentence, in addition to creating individual stylistic nuances, also characterize the overall stylistic load of the sentence.

The article discusses in detail the auxiliary parts of speech - conjunctions, conjunctions, numbers, exclamations and imitations (imitation words). The stylistic features created by each auxiliary part of speech are explained separately, and this is evidenced by examples from the literature.

Speaking about the stylistic picture of auxiliary parts of speech, the researcher concludes that auxiliary parts of speech are formed from the main word roots and are grammatical units formed as a result of their development and semantic-grammatical changes. They create connections between parts of speech, increase the emotional impact of speech, help to build logical and convincing thought, express attitudes to the idea expressed in the text, and connect morphemes in a chain, stimulating their activity as a syntactic unit.

The unambiguous participation of auxiliary parts of speech in the formation of emotional-expressive style is noteworthy as a result of the work.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

RÜBAİ MƏTNİNİN LİŖVİSTİK TƏHLİLİ

Rübai klassik Şərq və Azərbaycan poeziyasında geniş yayılmış lirik şeir şəkli. Bu şeir şəkli dördlükdür, yəni dörd misradan ibarətdir. Poetik bədii mətnlərin ənənəvi linqvistik təhlilində ilk istifadə olunan xalq yaradıcılığı nümunələri və bu nümunələrdən də birinci olaraq bayatı və onlarla oxşarlığı olan laylay və tapmaca mətnlərinin tədqiqi prosesində aydın olur ki, bayatılar yalnız xalq yaradıcılığında deyil müəllif yaradıcılığında da qeydə alınır. Müəllif bayatı ənənəsi bu gün daha çox davam etdirilir. Poetik bədii mətnin linqvistik təhlilinə bayatı, tapmaca və layladan sonra rübailərin cəlb olunması bir sıra aspektlərdən məqsədəuyğundur. Qismən ümumi cəhət rübailərin müəllif əsəri kimi yayılmasıdır. Əsas ümumi cəhət isə həm bayat, həm də rübainin dördlük, yəni dörd misradan ibarət olması sayıla bilər. Rübaini bayatıdan fərqləndirən bir cəhət odur ki, rübailər 7 hecalı deyildir və onlar daha çox əruz vəznində qələmə alınır. Rübailərdə də bayatılar kimi üçüncü misra sərbəst buraxılır.

“Dil xəncərilə heç kəsi yaralama,
Tənə qılıncıyla könül paralama.
İnsaf yerində tut özün biganə,
Biganəni qovmu dostudan aralama!” [1, s. 247].

Üçüncü misranın sərbəst buraxılmasına rübailərdə bəzən əməl olunmur və bu da qeyd edilən amilin vacibliyini təsdiq etmir. Məsələn, İ.Nəsiminin aşağıdakı rübaisinin bütün sətirlər bir-biri ilə qafiyələnmişdir və qafiyə aaaa formasındadır.

Fırqətin dərdi mənə *kar eylədi*,
Canımı yandırdı, *bimar eylədi*.
Gəl ki, şövqün halımı *zar eylədi*,
Aləmi sənsiz mənə *dar eylədi* [1, s. 124].

İlk baxışdan belə görünür ki, rübaidə “eylədi” rədifindən istifadə edilmişdir. Əslində isə qafiyə analitik feillər əsasında aparılır. Burada qafiyə mövqeyində “kar eyləmək”, “bimar eyləmək”, “zar eyləmək”, “dar eyləmək” feillərindən istifadə edilmişdir ki, onlarda da mürəkkəb feildəki ikinci komponent eyni söz-forma olduğuna görə rübainin rədifi təsəvvürünü yaradır. Azərbaycan dilində oxşar qalıbdan başqa feillər də işlənir. Məsələn, car etmək/ car eyləmək.

Rədif şeirdə təsir gücünü, ekspressivliyi gücləndirmək üçün istifadə edilən vasitə olub qafiyədən sonra hər misrada istifadə olunan eyni sözdür. Şərq poeziyasında, o cümlədən də Azərbaycan poeziyasında rədif geniş yayılmış poetik vasitədir. İstər xalq yaradıcılığında, istər klassik, istərsə də müasir poetik nümunələrdə rədifə kifayət qədər rast gəlinir. Rədifin olması istənilən şeir növü üçün zəruri şərt deyildir. Qeyd olunduğu kimi rədif şeirin təsir gücünü, ahəngdarlığını, ekspressivliyini artırır.

Türk tədqiqatçısı Burat Bekenin Mehmet Sait Çalkanın “Divan şeirində rübai” əsəri haqqında rəyində göstərir ki, rübailərin ərəb və farsdilli ədəbiyyatda da geniş yer tutmuşdur. Bununla yanaşı, Mehmet Sait Çalkaya istinadla qeyd edilir ki, türk ədəbiyyatı janrlarından olan dübeyt, tuyuğ, qitə ilə rübailər arasında oxşarlıqlar vardır. Bu nəzm şəkilləri bir-birinin əvəzinə istifadə edilmişdir. Bununla belə, rübailərlə həmin nəzm janrları arasında fərqlər də vardır. Ümumiyyətlə, divan ədəbiyyatında rübailər müəyyən çoxluq təşkil etmişdir [2].

Qazi Bühranəddinin divanında tuyuqlar ayrıca bir bölmədə verilmişdir. Bu nəzm janrı da dördlük formasındadır.

“Özini aş-şeyx görən sərdar bolur,
Ənəlhəq dəvi qılan bərdar bolur.
Ər oldur həq yolına baş oynaya,
Döşəgdə ölən yigid murdar bolur” [3, s. 627]
Divanda biri 10 misradan, digəri iki misradan ibarət olan iki tuyuğ qeydə alınmışdır.
“Nazik olur, xubların bir neçəsi,
Ağzı püstə, boy uzun, bel incəsi” [3, s. 627]

“Hər zamanın bir nigarü şahı var,
Hər günün günəş, gecənin mahi var.
Oduna düşənə qalmaq qərar,
Yola çıxan kişinin allahi var.
Zarü zərd olan nizar olsa ola,
Çünki bu yolda anın bir ahi var.
Kim ki, həmdəmdür çəfavü cövr ilə,
Lacəram hicr ilə bir həmrəhi var.
Köhnəpuş oldu bu dəm yolunda çan,
Haliyə nə isə şey-lillahi var” [3, s. 628].

² Azərbaycan Tibb Universiteti Azərbaycan dili kafedrasının dosenti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru p.azizova@gmail.com

Fikrimizcə, tuyuqlar bilavasitə türkdilli nəzm janrı, rübailər isə şərq poeziyası üçün ortaqlı janrdır. Tuyuqlarla rübailərin həm forma, həm məzmunca müqayisəsi tuyuqların da ayrıca linqvistik təhlilini tələb edir.

Rübailər xalq yaradıcılığı nümunələri deyil, müəllif yaradıcılığının məhsuludur. Azərbaycan klassik poeziyasının yaradıcılarının hər birinin yaradıcılığında rübailər qeydə alınır. Azərbaycan poeziyasında ilk rübai yaradıcılığının XI əsrə aid olması faktı sübut edilmişdir. Şübhəsiz ki, daha əvvəllər yazılmış rübailər də olmuşdur. Bu rübailər ya dövrümüzə gəlib çatmamış, ya da hələlik əskara çıxarılmamışdır. Azərbaycan klassik poeziyasının nümayəndələri uzun illər rübailərini fars dilində qələmə almışlar.

Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələri, klassik söz ustalarımız, eləcə də elm xadimlərimiz – Xətib Təbrizi, Bəhmənyar, Qazi Bühranəddin, Qətran Təbrizi, Nəsirəddin Tusi, Məhsəti, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xəyyam və başqaları rübailər yaratmışlar. Klassik Şərq poeziyasının dörd misralıq şeir janrında şairin dünya görüşü, təbiət və cəmiyyətə münasibəti, arzu və istəkləri, fikir və duyğuları, təbiət lövhələri və s. əksinin tapır.

“Klassik Şərq poeziyası janrlarının hərəsinin öz əsl mövzu obyektı vardır. Məsələn, məsnəvi ilə ən çox epik poemalar, dastanlar, fəlsəfi traktatlar, saqınamələr; qəsidə ilə ən çox fəxriyyə, mədhiyyə, mərsiyələr yazılmış; qəzəllərdə vüsəl zövqü, hicran dərdi təsvir edilmiş; qitələrdə ən çox didaktik nəsihətlər, ruhi iztirablar öz əksini tapmışdır. Rübailərin isə belə xüsusi mövzu obyektı yoxdur. Rübailərdə həm məhəbbət, vüsəl, hicran, həm didaktik nəsihətlər, həm zamanədən və vəziyyətdən şikayətlər, həm fəlsəfi hikmətamiz mülahizələr, həm təbiət mənzərələri, bir sözlə, şairin ümid və arzuları, hər bir ruhi təəssüratı geniş şəkildə əksini tapmışdır [1, s. 4].

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında ayrıca şeir janrı kimi rübailər tarixən geniş yayılmışdır. Hazırda Azərbaycan poeziyasında bu janr, demək olar ki, təcridən sıradan çıxmaqdadır.

Rübainin fonetik təhlili. Rübai mətninin fonetik təhlili bayatların fonetik təhlili ilə eyni qaydada aparılır. Bir neçə rübainin fonetik təhlilini nəzərdən keçirək.

“Şol boyu rənaya verdim könlümü,
Şol gözü şəhlayə verdim könlümü,
Şol günəş simayə verdim könlümü,
Şol yüzü çün ayə verdim könlümü” [1, s. 124].

I.Nəsiminin bu rübaisində “verdim könlümü” rədiffi istifadə edilmişdir. Bütün misralar eyni “şol” sözü ilə başlanır. Bu baxımdan rübaidə təkrarlanan vahidlər çoxluq təşkil edir ki, bu da fonemlərin cəmiyyət xüsusiyyətlərinə, şübhəsiz təsir göstərəcəkdir. Rübaidə işlədilmiş fonemlərin tezlikləri 1-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Ü	13	Ə	6	Ö	5	K	4	H	1
M	9	Ş	6	R	5	G	2	S	1
L	9	A	5	E	4	Z	2		
N	7	İ	5	V	4	B	1		
Y	6	O	5	D	4	U	1		

Fonemlərin işlənmə tezliyini göstərən cədvəldən göründüyü kimi təhlilə cəlb edilmiş rübaidə ən çox işlənən fonem “Ü” olmuşdur. Bu səs rübaidə 13 dəfə istifadə edilmişdir. İşləkliyə görə bu rübaidə “M” və “N” eyni rəqəmə malikdir, onların hər biri 9 dəfə işlənmişdir. Tezliyi 1 olan dörd fonem qeydə alınır ki, bunlar “B”, “U”, “H”, “S” fonemləridir. Rübaidə cəmi 22 fonemdən istifadə edilmişdir. Saitlərdən “İ” rübaidə qeydə alınmamışdır.

Heca tipinə görə cəmiyyət göstəricilərini müəyyənləşdirərkən burada CVC tipinin çoxluğu müşahidə edilir. Rübaidə bu tipli 12 heca qeydə alınır. Ümumiyyətlə, qeydə alınan heca tipləri aşağıdakılardır: V, CV, CVC. Azərbaycan dilində heca tipləri çox olsa da, bu rübaidə yalnız üç tip vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, rübaidə birinci üç misranın hər birində beş söz-forma, sonuncu misrada isə 6 söz-forma vardır. Misranın heca dərinliyi 12-yə bərabərdir.

Rübaidə “o” əvəzliyinin arxaik forması olan “şol” əvəzliyindən istifadə edilmişdir. Poetik nümunədə alınma ərəb-fars sözləri vardır: rənə, günəş, sima.

“Dedim ləbinə ləli bədəxşandır bu,
Güldü, dedi: “Ey fəqir, böhtandır bu.
Bir daşə nə rəng ilə qılırsan nisbət,
Şirinü şəkərfəşanü xəndandır bu!”

Məcnun oda yandı şöləyi-ah ilə pak,
Vamıq suya batdı, eşqdən oldu həlak.
Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün.
Xak oldular onlar, mənəm indi o xak” [1, s. 164].

Sonuncu rübaidə Şərq xalqları arasında məşhur olan aşiqanə dastanların kişi qəhrəmanlarının adları - Məcnun (“Leyli və Məcnun”), Vaməq (“Vaməq və Əzra”), Fərhad (“Fərhad və Şirin”) istifadə edilmişdir. Hər üç aşiq eşqi yolunda özünü qurban vermişdir. Şair indi onların xak (torpaq) olduğunu qeyd edir və fədakar eşqi ilə özünün də həmin xakə çevrildiyini yazır. Bu rübaidə dörd ünsür - od, su, hava (yel), torpaq (xak) öz yerini almışdır.

“Ey feyxrəsani-ərəbü, türkü əcəm!
Qıldım ərəbi əfsəhi-əhli –aləm.
Etdin fürsəhayı-əcəmi İsa dəm,
Məni türk zəbandan iltifat eyləmə kəm” [1, s. 166].

M.Füzulinin bu rübaisində Allaha müraciətlə ərəb, fars və türk İsa nəfəsli şairlərin olduğunu qeyd edir. Şair qələmini ərəb və fars şeirliyində sınaqdan çıxarmışdır. Onun diləyi türk dilində əyər-əskiksiz yazmaq iltifatıdır.

İsa nəfəsi (İsa dəmi) başqa müəlliflərin rübailərində də istifadə olunur. Nəsimi yazmışdır:

“Sənin nəsimində var İsa dəmi,
Nəfsin dirildər İsa, Məryəmi.
Qapından hər zərrə Cəmin camıdır,
Eşqinin məstləri tutub aləmi” [1, s. 128].

Şair yarının nəfəsində *İsa dəmini* görür və bu nəfəsin İsanı və Məryəmi də diriltmək qüdrətinə malik olduğunu deyir. Rübaidə əfsanəvi İran şahı Cəmşidin adı və onun camının adı keçir. Rəvayətə görə Cəmşid bu cama baxaraq dünyanın hər bir yerini görə bilirmiş: Yarın qapısındakı hər zərrə Cəmşidin camıdır.

Klassik şeir nümunələrinin məzmununu izah etmək bir qədər çətinidir. Çünki bu şeir nümunələrində mifoloji, tarixi şəxsiyyətlər, əşyalar və s. qeyd olunarkən onların arxasında duran mənaların açılması tələb olunur. Bu isə izah və şərh edən bu sahədəki biliklərinin səviyyəsindən asılıdır. Təsədüfi deyil ki, klassik şeir nümunələrinin şərhini yazmaq da geniş yayılmışdır.

Klassiklərin əsərlərindəki rübailərin leksik təhlili göstərir ki, rübai janrında ərəb və fars sözləri çoxluq təşkil edir. Fikrimizcə, bu fakt bilavasitə rübai janrından qaynaqlanmış, ümumiyyətlə klassik ədəbiyyata xas xüsusiyyət sayılmalıdır.

Azərbaycan dilində bizə gəlib çatan ilk yazılı nümunə XIII əsr şairi Həsənoğlunun qəzəlidir. Şairin “Divan”ı olsa da həmin “Divan” hələ ki tarixi yazılı abidə kimi tapılmamışdır. Divan ədəbiyyatında rübailər də yer alır və heç şübhəsiz ki, Həsənoğlunun da rübailəri olmuşdur. Azərbaycan dilində bütöv halda bizə gəlib çatan ilk divan Qazi Bühranəddinin divanıdır. Bu əsər anadilli Azərbaycan divan ədəbiyyatının yazılmış və Həsənoğlu ilə Nəsimi yaradıcılığı arasında aralıq mövqedə duran ilk irihəcmli yazılı abidədir [3, s. 3].

XIV əsrdə yazıb-yaratmış şairin divanında 20 rübai yer almışdır. Əldə olan ilk azərbaycandilli rübailər kimi Qazi Bühranəddinin rübailərinin tədqiqi xüsusi önəmə malikdir. Onu da qeyd edək ki, şairin leksikası ayrıca tədqiqat obyektinə olmuşdur [4].

Qazi Bühranəddinin rübailəri eşq mövzusunda olub Azərbaycan rübai dilinin incəliklərini tam əhatə edir.

“Könlüm yenə ol Leyliyə Məcnun olmuş,
Yaşum yenə yar yolına Ceyhun olmuş.
Ləbləri çəkişmiş könlümi olamı
Baxdum aralarında məgər xun olmuş” [3, s. 609].

Rübaidə 21 sözdən istifadə edilmişdir ki, onlardan üçü onomastik vahiddir (Leyli, Məcnun, Ceyhun). Müasir Azərbaycan dili üçün nisbi arxaıkləşmiş iki söz – “ləb” və “xun” sözləri istisna olmaqla digər leksik ümumişlək leksik qata daxildir. Rübaidə “Məcnun olmaq”, “Ceyhun olmaq” onomastik frazeologizmləri qeydə alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, rübaidə istifadə edilmiş “çəkişmiş” feili sifəti “çəkişmək” feilindən əmələ gəlmişdir.

Qazi Bühranəddinin rübailərində əvəzliyin “ol” və “şol” variantlarının işlənməsi qeydə alınır.

“Ol göz ki, yüzün görməyə, göz demə ana,
Şol yüz ki, tozun silməyə, yüz demə ana.
Şol söz ki, içində, sənəmə, vəsfün yox,
Sən badi-həva tut anı, söz demə ana” [3, s. 610].

Qeyd edilən variantlar Azərbaycan dilinin müvafiq tarixi dövrü üçün işlək fonetik variantlardır. Müasir dildə “ona” şəklində işlənən forma Qazi Bühranəddinin rübailərində, demək olar ki, “ana” formasında, “mən” əvəzliyi “bən” fonetik variantındadır.

Ümumiyyətlə, rübailəri, eləcə də ttuyuqları həm ənənəvi, həm də mətn dilçiliyi metodları ilə linqvistik təhlilə cəlb etmək, onların ümumfiloloji müqayisəsini aparmaq bu janrlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmağa kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rübailər aləmində. Bakı: Azərneşr, 1989, 263 s.
2. Burak Beken. Mehmet Sait Çalka (2015). Divan şirində rübai. Ankara: Kriter Yayınevi// dergipark.gov.tr/download/article-file/181188
3. Bühranəddin Q. Divan. Bakı: Azərneşr, 1988, 656 s.
4. Qədimaliyeva A.F. Qazi Bühranəddinin dilinin leksikası: Filol. e.n.dis. ... avtoreferat. Bakı, 2007, 24 s.

Açar sözlər: rübai, bayatı, heca, misra, qafiyə, rədif, fonem, leksem, klassizim, arxaizm, alınma

Ключевые слова: рубай, баяты, слог, стих, рифма, редиф, фонем, лексема, классицизм, архаизм, заимствования

Key words: rubai, bayat, syllable, rhyme, radish, phoneme, lexeme, classics, archaism, borrowings

RÜBAİ MƏTNİNİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ REZÜME

Məqalədə klassik poeziya nümunəsi sayılan, şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış rübailərin ümumi linqvistik təhlili məsələsinə baxılmışdır. Tədqiqatda rübai, dübeyt, tuyuğ kimi poetik janrlar arasında paralellər aparılır. Təhlil göstərir ki, rübailər klassik janr kimi geniş yayılmış, yalnız farsdilli deyil, ərəb və türkdilli divan ədəbiyyatında istifadə olunmuşdur. Rübailərlə digər yaxın janr nümunələri arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Bizə gəlib çatmış yazılı divan ədəbiyyatında Azərbaycandilli ilk rübailər Qazi Bühranəddinin “Divan”ında qeydə alınır. Divanın nəşr olunmuş variantında Azərbaycan dilində 20 rübai yer almışdır. Linqvistik təhlil göstərir ki, bu rübailərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri müasir Azərbaycan dilinə çox yaxındır.

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕКСТОВ РУБАИ РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается лингвистический анализ рубаи, которые широко распространены в восточной литературе и являются примером классической поэзии. В исследовании проводятся сравнения между поэтическими жанрами, такими как рубаи, дубейт, туюг. Исследования показывают, что рубаи является широко распространенным классическим жанром не только в персидской, но и в арабской и тюркоязычных литературах. Существуют сходные и отличительные черты среди других жанров, тесно связанных с рубаи. В письменной литературе о диванах, которая дошла до нас, она известна в «Диване» Гази Бурханеддина, который является первым автором рубаи. Бурханеддин был единственным поэтом среди западных тюрков, который использовал старую стихотворную форму под названием туюг. Туюг — это короткое стихотворение из четырёх строк, первая, вторая и четвёртая из которых рифмуются. Во втором томе дивана находятся 20 рубаи (20 четверостиший (рубаи) на азербайджанском языке. Лингвистический анализ показывает, что лексико-грамматические особенности этих рубаи очень близки к современному азербайджанскому языку.

LINGUISTIC STUDY OF RUBAI TEXTS SUMMARY

The article deals with the linguistic analysis of rubai, which are widely distributed in Eastern literature and are examples of classical poetry. In the study, comparisons are made between poetic genres such as rubai are dubeit, tuyug. Studies show that rubai are widely spread classical genre not only in Persian, but also in Arabic and Turkish literature. There are similar and distinctive features among other genres closely related to rubai. In the written literature on the “divane”, that has reached us, it is known in Gazi Burhaneddin’s “Divane”, who was the first author of rubai. Burhanneddin was the only poet among western Turks who used the old poetic form called “tuyug”. Tuyug is a short poem of four lines, the first, the second and the fourth of which are rhymed. In the second volume of “Divane” there are 20 rubai 120 quatrains (rubai) in Azrbaijani language. Linguistic analysis shows that the lexico-grammatical features of these rubai are very close modern Azeri language.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ MÜRACİƏT ETİKETLƏRİ

Heydər Əliyev dahi dövlət xadimi, müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu olmaqla bərabər, Azərbaycan və rus dillərindəki çıxışları ilə tarixdə çox görkəmli natiq kimi də məşhurdur. Keçdiyi zəngin siyasi mübarizə yollarında qazandığı möhtəşəm qələbələrdə yüksək natiqlik məharəti, heç şübhəsiz, mühüm rol oynamışdır.

Akademik Ağamusa Axundov yazır: “Mübaligəsiz deyə bilərik ki, yaşadığımız yüzilliyin (*söhbət XX yüzillikdən gedir – A.H.*) Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, onun təkcə sözdə deyil, gündəlik təcrübədə də ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə – diplomatiya aləminə yol alması, zənginləşə- zənginləşə nüfuz qazanması və dünyanın mötəbər kürsülərindən əsədilməsi görkəmli dövlət başçısı Heydər Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və yürütdüyü müdrik, uzaqgörən dil siyasəti ilə bağlıdır” (4, s. 5).

Azərbaycan dilçiliyində Ulu Öndərin natiqlik məharəti kifayət qədər geniş araşdırılmış, detal və təfərrüatları təhlil olunmuş, bir sıra elmi- nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmışdır (məsələn, bax: 5, 6, 7, 8 və s.).

“Azərbaycan nitq mədəniyyəti” kitabının müəllifləri göstərir ki, “Heydər Əliyev dünyanın ən böyük natiqlərindən biri olmuşdur. Və onun natiqlik məharəti ən azı üç başlıca xüsusiyyəti ilə seçilir:

- 1) gerçəklik və ya realizm;
- 2) analitizm;
- 3) ideoloji vüsət və ya ictimai təsirlilik” (9, s. 154).

Ümummilli Liderin həm sovet dövründə, həm də xüsusilə müstəqillik illərində müxtəlif mövzulardakı nitqləri, çıxışları auditoriya ilə böyük və ya kiçikliyindən asılı olmayaraq hər cəhətdən səmimi bir ünsiyyət, hətta demək olar ki, dialoq nümunəsidir.

20 sentyabr 1994- cü ildə Bakıda “Gülüstən” sarayında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi istər məzmununa, istərsə də forma- strukturuna görə çox dəyərli bir natiqlik əsəri sayıla bilər. *Xanımlar və cənablar! Hörmətli qonaqlar!* (10, s. 14) müraciətlərilə başlayan həmin nitqdə Prezident əvvəlcə yaddaşlara əbədi həkk olunacaq ifadələr işlədir: “Bu gün Azərbaycan Respublikasının həyatında tarixi bir hadisə baş verir... Bu gün biz Azərbaycan paytaxtında, Bakıda, bu gözəl “Gülüstən” sarayında müqavilənin imzalanması mərasiminə toplaşmışıq... Bu mərasimdə iştirak edən Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Rusiya Federasiyasının, Böyük Britaniya Krallığının, Türkiyə Cümhuriyyətinin, Norveçin nümayəndələrini ürəkdən salamlayıram, onlara “Xoş gəlmisiniz!” deyirəm” (10, s. 14- 15).

Bütün hörmətli qonaqları adbaad salamladıqdan sonra Prezident mərasim iştirakçılarına bir daha *Hörmətli xanımlar və cənablar!* (10, s. 15) deyərək müraciət edərək əvvəl Azərbaycanda neft istehsalının tarixi barədə yığcam məlumat verir, sonra isə müqavilənin ümumi mənafeələrə naminə nə qədər əhəmiyyətli olacağını şərh edir. *Bildiyiniz kimi* (10, s. 18), *Açıq demək istəyirəm* (10, s. 19), *Biz bu müqaviləni imzalamaqla* (10, s. 20), *Ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki* (10, s. 21) kimi ifadələrlə mərasim iştirakçılarının diqqətini daim özünə cəlb edən natiq nitqini belə yekunlaşdırır: “Sizi, bu mərasimə toplaşanları, bütün bu məsələlərə müsbət maraq göstərənlərin hamısını bir daha ürəkdən təbrik edir, müqavilənin imzalanması üçün xeyir- dua verirəm. Xeyirli olsun, uğurlu olsun!..”

Müşahidələr göstərir ki, ümummilli Liderin nitqlərində bilavasitə müraciətlərə o qədər də önəm verilmir, lakin bütün çıxış boyu auditoriya o baxımdan nəzarətdə saxlanılır ki, hər bir məqamda kimə və ya kimlərə müraciət edildiyi daim diqqət mərkəzində olur.

Heydər Əliyev ən maraqlı nitqlərindən birini 1995- ci ilin 24 noyabrında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin ilk iclasında etmişdir. Nitqinə *Hörmətli deputatlar, hörmətli qonaqlar, səfirlər, xanımlar və cənablar!* (10, s. 22) müraciətilə başlayan Prezident daha heç bir müraciət etiketi işlətməyə də bütün nitq boyu deputatlarla sanki dialoq aparır; məsələn:

- 1) Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk parlamentinin – Milli Məclisinin işə başlaması münasibətilə sizi səmimi- qəlbə təbrik edirəm. Milli Məclisə, sizə şəərəfli işinizdə uğurlar arzulayıram (10, s. 22);
- 2) Biz yeni bir mərhələdəyik və bundan sonra çox ciddi, cəsarətli addımlar atmağa imkanımız var (10, s. 23);
- 3) Biz ilk dəfə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını qəbul etmişik (10, s. 25);
- 4) Bizim hamımız birlikdə ən yüksək amala xidmət etməliyik (10, s. 31);
- 5) Əminəm ki, xalqımız tutduğumuz yolla inamla gedəcək (10, s. 32) və s.

Göründüyü kimi, dövlət başçısı öz əsəri kimi dəyərləndirdiyi parlamentə müraciət edərkən siz yerinə daha çox *biz* işlətməklə həm görülmüş, həm də görülməyəcək işlərin ümumi maraqlara əsaslandığını ifadə edir.

Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl ilə Milli Məclis üzvlərinin görüşündəki (8 dekabr 1995- ci il) nitqində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev müraciət etiketlərindən daha sıx-sıx istifadə etmişdir ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Hörmətli Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti, əziz dostumuz, qardaşımız Süleyman Dəmirəl və hörmətli qonaqlar, hörmətli Milli Məclis! (10, s. 33);
- 2) Hörmətli Süleyman Dəmirəl (10, s. 35);
- 3) Hörmətli prezident, hörmətli dostumuz və qardaşımız Süleyman Dəmirəl! (10, s. 38);

4) Hörmətli prezident, əziz dostumuz və qardaşımız Süleyman Dəmirəl! (10, s. 40).

Müraciət etikətlərinin bu cür çoxluğu, eyni zamanda rəsmi normativliyin hədudlarından xeyli dərəcədə kənara çıxması, heç şübhəsiz, həm dövlət başçıları, həm də dövlətlər arasındakı münasibətlərin diplomatik protokola sığmayacaq səmimiyyətdən irəli gəlmişdir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşündəki (2 dekabr 1996-cı il) nitqi bu sözlərlə başlanır:

“Hörmətli cənab sədr!

Xanımlar və cənablar!

Dövlət və hökumət başçıları, Zirvə görüşümüzün bütün iştirakçıları səmimi salamlayıram. Ümidvaram ki, bu görüş Avropada təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi işində mühüm mərhələ olacaqdır” (10, s. 103).

Azərbaycanın müstəqil bir ölkə kimi Dünya birliyində layiqli yer tutacağına əminliyini konkret faktlarla izah etdikdən sonra Prezident sözünə davam edir:

“Xanımlar və cənablar!

Regional münaqişələr, davakar millətçiliyin və separatçılığın artması, beynəlxalq terrorizm bizim regionumuzda sülh, tərəqqi və inkişaf üçün real təhlükə olaraq qalır” (10, s. 104).

Həmin realıq görüş iştirakçıları nəzərinə onların da bildikləri fakt kimi, lakin formulə olunmuş şəkildə çatdırılır:

“Bildiyiniz kimi, Ermənistan Respublikası əzəli Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağı öz əlinə keçirmək məqsədi ilə respublikamıza qarşı təcavüz etmişdir” (10, s. 104).

Beynəlxalq təşkilatların təcavüzə münasibətlərinin tarixçəsini qısaca xatırladıqdan sonra Prezident deyir:

“Hörmətli dövlət və hökumət başçıları, Lissabon Zirvə görüşü ərəfəsində mən Sizə məktub göndərmiş, orada ATƏT-in prinsiplərinə, BMT nizamnaməsinə və hamı tərəfindən qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq normalarına ciddi əməl etmək əsasında münaqişələrin aradan qaldırılması üsulunu təklif etmişəm. Bu təklifdə bütün tərəflərin mənafeyi nəzərə alınır” (10, s. 106).

Ermənistan tərəfinin təcavüzkar hərəkətlərinin dinc yanaşı yaşamaq prinsiplərlə bir araya sığmadığını göstərən dövlət başçısı nitqini belə yekunlaşdırır:

“Biz müharibə istəmirik, biz sülh istəyirik. Mən Ermənistanın prezidenti Levon Ter-Petrosyan cənablarına, bütün erməni xalqına müraciət edib onları sülh və əməkdaşlığa çağırıram.

Mən ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşünün iştirakçısı olan dövlət və hökumət başçılarına üz tutub onlardan xahiş edirəm ki, Avropada sürəkli və viranedicil regional münaqişələrdən biri olan Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsinin tezliklə aradan qaldırılması üçün səylərini əsirgəməsinlər.

...Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm” (10, s. 107).

Nitqin mətnində elə bir hökm və ya cümlə yoxdur ki, konkret adresata yönəlməsin. Eyni zamanda dahi nətiq hər bir təklifini verərkən onu o dərəcədə dəqiq formulə edir ki, nə bilavasitə adresatda, nə də maraqlı tərəflərdə hər hansı şübhə, yaxud suala yer qalmır. Nəhayət, ən önəmli məsələlərdən biri budur ki, nitqdə söylənilən fikrə diplomatik münasibətlər üçün səciyyəvi olan konyuktur və ya spekulativ reaksiyanın qarşısı alınır. Xüsusilə o mənada ki, müraciət edilən adresat ya nitqin həqiqətini qəbul etməli, ya da susmalıdır.

Azərbaycan yazıçıları X qurultayı ərəfəsində Prezident Heydər Əliyev yaşlı nəsilədən olan yazıçıların bir qrupu ilə görüşərkən qısa giriş sözü söyləmişdir. Həmin giriş sözündə bir dəfə də olsa bilavasitə müraciət etiketi işlənmir, lakin “siz” əvəzliylə ifadə edilən elə bir etiketlilik mövcuddur ki, bütün nitq mətninə hopmuşdur: “Sizin, demək olar, hamınızla uzun illərdir ki, şəxsən tanışam, bir yerdə yaşamışıq, işləmişik, bir yerdə çox işlər görmüşük. İndi də bir yerdəyik, ancaq tez-tez görüşməyə imkan olmur. Sizin də imkanınız olmur, başınız qarışıqdır, mənim də imkanım olmur. Ancaq indi hadisələr məcbur edibdir. Siz istəsəniz də, istəməsəniz də, mən də istəsəm də, istəməsəm də görüşmək lazımdır” (1, s. 8).

Həmin görüşdə yazıçıların Heydər Əliyevə müraciətlərində istifadə etdikləri etikətlərə gəldikdə isə, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Hörmətli cənab Prezident! Cənab Prezident! Möhtərəm Prezidentimiz Heydər müəllim! Əziz Heydər müəllim! Əziz Heydər Əliyev! Hörmətli Prezident! (1, s.10- 53).

Qurultaydakı nitqinə Heydər Əliyev *Hörmətli qurultay! Əziz yazıçılar! Hörmətli xanımlar və cənablar!* (1, s. 232) müraciətlərlə başlamış, yalnız sonda qurultay iştirakçılarına *əziz dostlar* deyə müraciət etmişdir. Lakin nitq boyu işlətdiyi *bilirsiniz; xatirinizdədir ki; bilirsiniz ki; sizə məlumdur; gəlin açıq danışaq; mənim bu gün sizə müraciətim ondan ibarətdir ki; mən bunu dəfələrlə demişəm; indi baxın, görürsünüz* (1, s. 232- 270) kimi ara söz və ya ara cümlələr, əslində, həmin müraciətləri əvəz edəcək, hətta bir sıra hallarda daha güclü ideya- emosional effekt yaradacaq mövqedədir.

Giriş sözündə olduğu kimi, qurultaydakı nitqində də Ulu Öndər auditoriya ilə açıq danışığa xüsusi önəm vermişdir: “Mən bu gün sizinlə çox açıq, səmimi söhbət aparıram. Ürəyimdə olan sözləri sizə dedim. Güman edirəm ki, dediyim sözlər bir daha onu göstərir ki, mən bir dövlət başçısı kimi ədəbiyyata, mədəniyyətə, indiyə qədər olduğu kimi, bundan sonra da qayğımı göstərəcəyəm və sizin hər birinizin yaradıcılığınızın uğurlu olması üçün yardımımı əsirgəməyəcəyəm...Mən bu gün sizinlə bərabər keçirdiyim saatlardan, gündən çox razıyam və sizə təşəkkür edirəm ki, məni səbrlə, diqqətlə dinlədiniz” (1, s. 270).

Həm bilavasitə, həm də dolayısı ilə müraciətlərdə Heydər Əliyevin olduqca səmimiyyəti ilk növbədə auditoriyanın təbiəti, dövlət başçısının həmişə yaxından bağlı olduğu ədəbi mühit, həmçinin bütövlükdə ədəbiyyat aləminin xarakterindən

irəli gəlir. O əmindir ki, ölkənin ədəbiyyat adamları hər hansı halda xalqın mövqeyini ifadə edir, nə qədər müxtəlif ideya-estetik cərəyanlara meyl etsə də, yazıçı təbiətində ən həssas məqam mənsub olduğu etnosun mənafeyi, milli dövlətçiliyin müdafiəsidir. İkinci növbədə isə, Prezidentin əminliyi qurultayda iştirak edən hər bir az- çox məşhur ədəbi şəxsiyyətin yaradıcılıq tərcümeyi-halında bilavasitə iştirak etməsindən, Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafı naminə çoxillik əməkdaşlıqdan, şəxsi münasibətlərin yaxınlığından irəli gəlir.

Nəhayət, üçüncü növbədə, bu cür səmimi münasibət üçün daha bir mühüm səbəb olmamış deyil ki, bu da dahi dövlət xadiminin, millət qurucusunun xalqın taleyində ümumən ədəbiyyatın, eləcə də ədəbiyyat adamının rolunu yüksək qiymətləndirməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan Prezidenti, Yeni Azərbaycan Partiyasının Sədri Heydər Əliyev YAP-ın I qurultayındakı (Bakı, 20 dekabr 1999- cu il) nitqində aşağıdakı müraciət etiketlərindən istifadə etmişdir:

Hörmətli qurultay nümayəndələri! Hörmətli qonaqlar! Əziz dostlar! (10, s. 123); *Əziz dostlar!* (10, s. 142).

Qurultaya müraciətin müxtəlif stilistik formalarına gəldikdə isə, onlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: Mən sizin hamınızı dinləyərək düşündüm ki (10, s. 123); Çıxışlarda tamamilə düzgün qeyd edildi ki (10, s. 125); Bir fakt da mənim yadımdadır (10, s. 127); Burada dünən də, bu gün də deyildi ki (10, s. 131); Bu da ondan ibarətdir ki (10, s. 134); Məsələn, təsəvvür edin (10, s. 135); Mən sizə təşəkkür edirəm ki (10, s. 136); Mən sizə bəyan edirəm ki (10, s. 137); Ən təhlükəlisi odur ki (10, s. 140); Siz bilirsiniz ki (10, s. 142); Mən sizinlə bərabər fəxr edirəm ki (10, s. 143); Təkcə sizə yox, bütün Azərbaycan xalqına bəyan edirəm ki (10, s. 144) və s.

Əlbəttə, yazıçıların qurultayı kimi YAP-ın qurultayında da dövlət başçısı auditoriya ilə olduqca səmimi, açıq ünsiyyətə üstünlük verir, lakin həmin səmimiyyət və açıqlıqda aydın duyulan fərqlər də mövcuddur. Bunlardan ən əhəmiyyətli odur ki, birinci auditoriya ədəbiyyat, ikincisi isə siyasət adamlarından ibarətdir.

AŞPA-nın 25 yanvar 2001- ci il tarixli sessiyasında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev çıxışına *Hörmətli cənab sədr! Hörmətli cənab Nazirlər Komitəsinin sədri! Hörmətli cənab baş katib! Hörmətli Parlament Assambleyası üzvləri! Xanımlar və cənablar!* (10, s. 164) müraciətlərlə başlamış, sonra isə məclisə beş dəfə sadəcə *Hörmətli deputatlar!* (10, s. 164; s. 167; s. 168) deyərək müraciət etmişdir. Beynəlxalq etiketlərə bu cür riayət edilməsi, əlbəttə, ilk növbədə auditoriyanın tələbidirsə, ikinci növbədə Azərbaycanın dövlət başçısının həmin etiketlərə dərinədən bələdliyi, ümumən yüksək diplomatiya mədəniyyətinin göstəricisidir.

Türkdilli Dövlətlərin başçılarının 26 aprel 2001- ci ildə İstanbulda keçirilən VII Zirvə görüşündə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev öz nitqini belə başlayır:

“Hörmətli cənab sədr!

Hörmətli dövlət başçıları!

Xanımlar və cənablar!

Qardaş türkdilli dövlətlərin başçılarına, nümayəndə heyətlərinin üzvlərinə, bütün qonaqlara İstanbul şəhərində öz işinə başlayan VII Zirvə görüşü münasibətilə Azərbaycan xalqı adından bir daha ən səmimi salamlarımı və xoş arzularımı çatdırıram” (10, s. 169).

Prezident bundan sonra Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidentinə ayrıca təşəkkür edib görüş iştirakçıları ilə dialoqu davam etdirir: Əminəm ki (10, s. 169); Dərin razılıq hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki (10, s. 170); Şübhə yoxdur ki (10, s. 171); Ümid edirik ki (10, s. 174); Bütün bunlar bir daha göstərir ki (10, s. 174); Diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm ki (10, s. 174) və s.

Nitq *Hörmətli dövlət başçıları! Xanımlar və cənablar!* (10, s. 174) etiketi işlədildikdən sonra yekunlaşır.

Ümummilli Lider 9 noyabr 2001- ci ildə Bakıda keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında geniş nitq söyləmişdir. Nitqini *Əziz həmvətənlər! Hörmətli qonaqlar! Hörmətli xanımlar və cənablar!* (10, s. 175) müraciətiylə başlayan prezident sonda qurultay iştirakçılarına bir dəfə *Əziz həmvətənlər!* (10, s. 185), üç dəfə isə *Əziz dostlar!* (10, s. 186) deyərək müraciət etmiş, nitqini tarixi sözlərlə bitirmişdir:

“Sizin hər birinizə işlədiyiniz sahədə, gördüyünüz işdə, yaşadığınız yerlərdə uğurlar arzulayıram. Harada yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir ailəyə, hər bir azərbaycanlıya xoşbəxt həyat və xoşbəxt gələcək arzulayıram. Qoy çaylarımız qurumasın! Qoy ağaclarımız kəsilməsin! Qoy çırağımız sönməsin!

Azərbaycan xalqına eşq olsun!

Yaşasın müstəqil Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan!” (10, s. 186).

Göründüyü kimi, nitqi yekunlaşdıran şüarlar da özünəməxsus bir müraciət aktıdır ki, “Dədə Qorqud” eposundan gələn mənəvi- əxlaqi arxetipləri canlandırmaqla keçmişdən gələcəyə körpü salır.

Heydər Əliyev 2002- ci il mayın 14- də Prezident sarayında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici sahibkarlarla görüşündəki açılış nitqini *Hörmətli xanımlar və cənablar! Hörmətli iş adamları!* (3, s. 9) müraciəti ilə başlamış, yekun nitqinin əvvəlində isə görüş iştirakçılarına yalnız *Hörmətli xanımlar və cənablar!* (3, s. 13) deyərək müraciət etmişdir.

Lakin Ümummilli Lider həm açılış, həm də yekun nitqində məclislə bilavasitə dialoqa geniş imkan verən bir sıra ifadələr işlətməmişdir: *sizin hamınızı səmimi- qəlbən salamlayıram* (3, s. 9); *bildiyiniz kimi* (3, s. 10); *siz xarici ölkələrin vətəndaşlarısınız* (3, s. 11); *mən bir daha rica edirəm ki, burada söz demək istəyən şəxslər öz fikirlərini açıq desinlər, çəkinməsinlər* (3, s. 12); *bu görüşə gəldiyinizə, bəyan etdiyiniz fikirlərə, tənqidinizə görə sizə bir daha təşəkkür edirəm* (3, s. 13); *burada bildirildi ki* (3, s. 14); *sizin burada dediyiniz* (3, s. 15); *siz bəlkə də bir o qədər demədiniz* (3, s. 16) və s.

Həmin ifadələrdə dövlət başçısı auditoriyanın nəzərinə ən azı üç ideyanı çatdırır:

- 1) sizin peşəkarlığınıza, maliyyə imkanlarınıza bizim ehtiyacımız vardır;
- 2) qarşılıqlı mənfəət, gəlir-çıxarlar üçün sizə nə qədər mümkündürsə şərait yaradılacaqdır;
- 3) lakin dərk etməlisiniz ki, bunların hamısı Azərbaycan xalqının gələcəyi, siyasi və iqtisadi yüksəlişi naminə edilir.

Heydər Əliyevin natiqlik qüdrəti özünü “Azərbaycan xalqına müraciət”də (1 oktyabr 2003- cü il) də göstərir ki, həmin müraciət *Əziz həmvətənlər, hörmətli Azərbaycan vətəndaşları!* sözləri ilə başlayır (2, s. 4). Ölkənin siyasi, iqtisadi müstəqillik yolu ilə ardıcıl irəliləməsi, qarşıda dayanan möhtəşəm vəzifələr barədə mükəmməl ümumiləşdirmələr verildikdən sonra növbəti müraciət etiketi gəlir:

Əziz Azərbaycan vətəndaşları, əziz xalqım! (2, s. 6).

“Azərbaycan xalqına müraciət” özündə müdrik dövlət başçısının xalqla ünsiyyətinin həm dərin etnoqrafik qatlarını, həm də xalqı müasir idarəçilik, siyasi mütəşəkkillik mədəniyyətinə səfərbər etmək məharətini birləşdirir:

“Üzümü sizə – həmvətənlərimə tutaraq qarşıdan gələn prezident seçkilərində prezidentliyə namizəd, mənim siyasi varisim, Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin I müavini İlham Əliyevi dəstəkləməyə çağırıram. O, yüksək intellekti, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layıqlı övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim tələpəli məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm” (2, s. 6).

Göründüyü kimi, Ulu Öndər Azərbaycan xalqının, dövlətinin tarixi taleyi üçün çox əhəmiyyətli olan mövqeyini ifadə edərkən işlətdiyi müraciət ifadələri nə qədər səmimidirsə o qədər rəsmi və nə qədər rəsmidirsə o qədər səmimidir. Siyasi varisin rəhbərlik istedadı ön plana çəkilməklə yanaşı, xalqın yeni Prezidentə göstərəcəyi etimadın əhəmiyyəti də xüsusi vurğulanır.

Ümummilli Liderin gənclər, eləcə də uşaqlar ilə bağlı ümumrespublika tədbirlərində nitqlərində istifadə etdiyi müraciət etikətləri əsasən bunlardan ibarətdir:

Əziz gənclər, Azərbaycan övladları, əziz balalar! (10, s. 42); Əziz balalar – qızlar, oğlanlar, bizim övladlarımız! (10, s. 61); Əziz balalar, əziz övladlar (10, s. 61) və s.

Əlbəttə, gənclər, xüsusilə uşaqlarla təmsil olunan məclis nə qədər rəsmi səciyyə daşıyarsa daşsın, həmin məclisə müraciətin rəsmilik həddindən kənara çıxacağı təbiidir. Lakin Ulu Öndərin gənc nəsələ münasibətinin fenomenal xarakterini də unutmaq mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı, Bakı: Azərneşr, 1998, 280 s.
2. Dirçəliş – XXI əsr, 2003, № 67- 68, 432 s.
3. Dirçəliş – XXI əsr № 51, 240 s.
4. Axundov A. Bir neçə söz – N.Xudiyev. Seçilmiş əsərləri, X cild, Bakı: Elm və təhsil, 2014, səh. 5.
5. Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi, Bakı, 1997, 144 s.
6. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı: Təhsil, 1997, 287 s.
7. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili, Bakı: Elm, 1998, 196 s.
8. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti, Bakı: Elm və təhsil, I kitab, 2013, 447 səh.; II kitab, 2014, 495 s.
9. Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti, Bakı: Şərq- Qərb, 2018, 304 s.
10. Dirçəliş – XXI əsr, 2003, № 70, 240 s.

Açar sözləri: Heydər Əliyev, müraciət, etiket, natiq, dialoq

Ключевые слова: Гейдар Алиев, обращение, этикет, оратор, диалог

Key words: Heydar Aliyev, address, etiquette, orator, dialogue

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin nitqində müraciət etikətləri

Xülasə

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu, dahi dövlət xadimi Heydər Əliyev tarixdə həm də çox görkəmli natiq kimi məşhurdur.

Məqalədə onun müstəqillik illərindəki nitqlərindən verilmiş nümunələr əsasında istifadə etdiyi müraciət etikətləri təhlil olunur. Göstərilir ki, Ümummilli Lider bu cür etikətləri yalnız zəruri hallarda işlədir. Onun nitqlərində ən çox diqqəti cəlb edən, kontingentindən asılı olmayaraq, auditoriya ilə fəal əlaqəyə üstünlük verməsi, dinləyicilərlə dialoqa xüsusi maraq göstərməsidir.

“Siz” deyə müraciət etdiyi auditoriyanın dahi natiqə marağı bir də ondan irəli gəlirdi ki, Heydər Əliyev həmin auditoriyanın hər bir üzvündə “mən”lik hisslərini oyadır, onu bu və ya digər məsələnin həllində mövqə nümayiş etdirməyə istiqamətləndirirdi.

Этикет обращения в речи Общенационального лидера Гейдара Алиева

Резюме

Основатель независимой Азербайджанской Республики, гениальный государственный деятель Гейдар Алиев известен в истории как выдающийся оратор.

В статье анализируется применяемый им этикет обращений на примерах из его выступлений в годы независимости. Показано, что общенациональный лидер использует такие стереотипные обращения только при необходимости. Наибольшее внимание в его выступлениях привлекает его активное общение с аудиторией, независимо от его контингента, и его особый интерес к диалогу с аудиторией.

Почтительное отношение публики, к которой Общенациональный лидер обращался на «Вы», было связано с тем, что Гейдар Алиев пробуждал в каждом из слушателей чувство собственного достоинства, побуждая его продемонстрировать участие в решении той или иной проблемы.

Etiquette of address in the speech of the National Leader Heydar Aliyev

Summary

The founder of the independent Azerbaijan Republic, outstanding statesman Heydar Aliyev is known in history as an outstanding orator.

The article analyzes the etiquette of addresses used by him using examples from his speeches during the years of independence. It is shown that the national leader uses such stereotypical addresses only when necessary. The greatest attention in his speeches is attracted by his active communication with the audience, regardless of his contingent, and his special interest in dialogue with the audience.

The respectful attitude of the public, to which the National Leader addressed “you,” was due to the fact that Heydar Aliyev aroused in each of the listeners a sense of his own dignity, prompting him to demonstrate his participation in solving a particular problem.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

“ARŞIN MAL ALAN” BƏDİİ FİLMİNİN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Giriş. Ümumiyyətlə, Füzulinin bədii dili fəlsəfi kədər dilidir. Üzeyir bəy Füzulini gözəl bilir və bilir ki, əsl sevgini, xalis aşığı Füzulisiz təsəvvür etmək olmaz; Füzuli sevginin ya elçisidir, ya Hofəlidir. Füzulinin dili sevginin dilidir, yaxud əksinə, belə də demək olar: sevginin dili Füzulinin dilidir. Füzulinin dili sevgi aforizmləridir – bu dil aforizmləşmiş sevgidir, hansı misrasından, hansı beytindən yapışsan, ürəyini, dərini orada tapa biləcəksən. Ancaq Üzeyir bəy Əsgərin halı üçün bu qəzəli necə dəqiq tapıb, necə sərrast seçib. Əlbəttə, Üzeyir öz lirik qəhrəmanını mükəmməl, dolğun, ədəbiyyatımızdakı məlum aşiqlər silsiləsinə layiq bir obraz kimi yaratmağa çalışır.

Bu, Füzulinin beytə qoyduğu semantikadır, kifayət qədərdir. Məsələn, bir qəzələ diqqət yetirək. Bu qəzəlin birinci misrası:

“Aşiq oldum necə bir təzə güli-rənayə” misrası qızlar xorunun “Arşın malçı, mal göstər”, Sultan bəyin “üç manat pul, bir kəllə qənd, bir nəfər molla”, Əsgərin “Halal olsun, Süleyman” sözləri kimi məhz “Arşın mal alan” komediyasından dillərə düşüb. Yəni Üzeyir bəyin aşiqlərinin əhvalı Füzulinin sözləri ilə tamaşaçılara yetirildiyi kimi, öz növbəsində bu əsər də Füzulini xalq arasında təbliğ etmişdir.

Burada başqa bir iş də görülmüşdür: Üzeyir bəy Füzulinin qəzəlini improvizə etmişdir. Məsələn, həmin birinci misrada Füzulinin “yənə” sözü “necə” ilə əvəz olunmuşdur. Və təsəvvür edək ki, Füzulinin mətnin poetik mənasını xeyli dəyişmişdir. Füzuli mətnindən – “Aşiq oldum yənə bir təzə güli-rənayə” ifadəsindən belə çıxır ki, bu aşiq dünən birisinə, sırağa gün başqasına, bu gün də bir yenisinə aşiq olub. Ancaq Üzeyir bəy “necə”ni gücləndirici ədat kimi işlədir. Və “təzə” sözünün, adətən, bir “yeni” mənası da var.

Başqa misralarda da dəyişmələr aparılmışdır. İkinci beyt Füzulidə belədir: *Yüzümün qan ilə kiməxtini al etdim kim. Aləti-sənət ola ol büti-bipərvayə.* “Gözümün qanı ilə” yənə Həmid Araslıya görə İstanbul nüsxəsindən gəlir. Ancaq “aləti-sənət” yerinə “səbəbi-sənət ola” Üzeyir bəyin özünündür. Üçüncü beytin birinci misrası Füzulidən belədir: “Bu nə işdir ki, bizi iynə kimi incəldib...” Dəyişmə vəznə təsir etmir. Hər iki söz dəyişməsi misranın ünsiyyət imkanını artırır. “Bu nə işdir ki” variantında sual əvəzliliklə verilir, ancaq “bu bir işdir ki?” versiyasında xalis danışq dili intonasiası işlənmişdir. Təsəvvür edək ki, insan gündəlik ünsiyyətində üzünü tutub gileyləndiyi şəxsə deyir. Bu bir işdir ki, filankəs elə etdi? Yaxud: “Heç bu da bir işdir ki, sən elədin?” və s. Bu danışq dilini və intonasiasını Üzeyir bəy musiqi dilinə gətirməklə musiqini ünsiyyətə daxil etmiş olur.

Füzulidən Gülçöhrənin dilindən söylənən başqa bir qəzəl də çox dərin, psixoloji baxımdan çox ibrətlidir:

*Bülbüli-zarəm, güli-rüxsari-alindən cüda,
Tutiyi-laləm, şəkər nisbət məqalindən cüda.
Der idim, səbr əyləyim, olsam cəmalindən cüda,
Bilmədim, düşvar imiş olmaq vüsalından cüda,
Ağlını tərk əylədim fəzlü kəmalindən cüda,
Dönmüşəm mən müflisə cəhu cəlalindən cüda.*

Gülçöhrə Füzulinin vəsf etdiyi Azərbaycan gözəllərindən biridir. Əsgər də Füzulinin yanğı ilə sevən, görüb sevən aşiqlərindən biridir.

Bu şeirdə yüksək zövq təlqin olunur, eyni zamanda Gülçöhrənin dramdakı halını əks etdirən ifadələr işlənir. Yəni Üzeyir bəyi şeiri seçəndə onun dilindəki ifadələrlə səhnədə yaşanan psixoloji mənzərənin üst-üstə düşməsinə fikir verir. Şeirdə deyilir: *Der idim, səbr əyləyim, cəmalından cüda. Bilmədim, düşvar imiş olmaq vüsalından cüda* – bu. Gülçöhrənin bu sözləri musiqi ilə oxuduğu andakı əhvalıdır. Demək, bu ah-nalə ilə oxumaq elə-belə rahatlıq üçün olan zümzümə deyil, o, halını ifadə eləyir. Yaxud: *Bülbüli-zarəm, güli-rüxsari-alindən cüda, Tutiyi-laləm şəkər nisbət məqalindən cüda* – bu, Əsgərin Gülçöhrənin yaddaşına həkk olunmuş obrazıdır: gözəl, yaraşlıq surəti, xoş, şirin, mərifətli danışığı.

Şeirin ardınca gələn dialoq.

Asya (daxil olub Gülçöhrənin yanına gəlir). *Ah, Gülçöhrə, sən allah, bir de görüm, sənə nə olub ki, bu bir neçə gündür, belə pərişan görünürsən?*

Gülçöhrə. Vallah, heç özüm də bilmirəm. Yəqin naxoş olmuşam.

Asya. Axı naxoş olanın bir yeri ağrıyar; görünüür ki, sən heç yerin ağrımur, şükür Allaha.

Gülçöhrə. Ah, Asya, nəyləyirsən soruşub, sən allah qoy məni əldən.

Asya. Yox. Gülçöhrə, bu bir neçə gündür ki, sən bilmərrə dəyişibsan. Eyzən fikirdə, kefsiz, dinməz, yaqin burda bir hikmət vardır. Ay qız, bəlkə bir adama bənd olubsan, hə?

Gülçöhrə. Kimə bənd olacağam.

Asya. Yox, yox, qızardın. Görürəm ki, bir adama bənd olubsan, amma o adam kimdir? Bizə arşın mal satandan başqa heç kəs gəlməmişdi. (Birdən). Yəqin o gədəyə bənd olubsan.

Gülçöhrə. Gədə nə üçün olsun?!

⁴ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. mustafayev.fizuli8@gmail.com

Asya. Aha, bildim!.. Arşınmalçıya gözüün düşübdür. Ay qız, heç sənə yaraşan işdirmi? Sən bəy qızı, bəy balası bir gədanın birinə bəd olubsan... Nədir-nədir, bir qədər sir-sifəti var: vallah, istər lap çıraq kimi yansın, heç bir belə də məhəl qoymaram; o hara, mən hara...

Gülçöhrə. Qoy atam bilsin, bir kərəlik məni öldürsün ki, canım qurtarsın.

Asya. Axmaqlama, axmaqlama! Gəl bəri, gedək o biri otağa, gör sənə nələr söyləyəcəyəm.

Asya adı da Gülçöhrə kimi ədəbiyyatımızda təzə addır. Bununla da Üzeyir bəy ailələrə tərəvətli qız adları təklif edir.

Və Asya duyğusunu dilinə gətirir: “Ay qız, bəlkə bir adama bənd olubsan, hə? Söz sözü gətirər. Gülçöhrə “kimə bənd olacağam” dedikdə Asya fikrə gedir: doğrudan, bu qız evdən bayıra çıxmıyır, kimi görür ki, bənd ola. Və dərhal yadına arşınmalçı düşür. Bir söz dərhal Gülçöhrənin sirrini açır – Asya arşınmalçıya gədə deyir. Gədə cəmiyyətin ən aşağı qatının adamıdır.

Gülçöhrə dözmür, “Gədə nə üçün olsun?” Asya bəy nəslinin düşüncə kodundan çıxış edir: “Sən yekə qızsan, elə şeyləri başından çıxart. Sən hara, bazarın gədəsi hara”.

Sultan bəy. Nə danışırısan, axmaq qızı axmaq! Bazarın gədəsinə ərə gedəcəksən? Dəli olubsan, nədir? Allaha and olsun, bir sillə çəkərəm ki, dişlərin qarnına gedər. Bəli, Sultan bəyin qızı bir gədəyə aşiq olubdur, pəh-pəh-pəh!.. İndi bildim ki, nə üçün ərə getmək istəmirsəm.

Gülçöhrə (ağlaya-ağlaya). Ata, vallah, öldür, mənim canım qurtarsın.

Sultan bəy (çığıra-çığıra). Öldürəcəyəm! Bu papaq mənə haram olsun ki, bir də arşınmalçı adı tutsan, səni tikə-tikə doğrıyacağam. Belə binamushuq olar ki, mənim qızım gədə-güdəyə bənd olsun! Dur, bu saat rədd ol gözümün qabağından! İtil burdan! Binamus!

Baxın, Üzeyir bəy müasir dövrün Leylisini, Əslini yaradır. Üzeyir tamaşa salonuna deyir ki, dastanlarda eşitdiyiniz qadın sədaqəti əfsanə deyil, belə gerçək Gülçöhrələrdir. Hacıbəyli nağılcılığı, dastançılığı təbliğ edir. Başqa əsərlərdə Gülçöhrə kimi sədaqətlilər etirazlarını ürəklərində edirlər. Gülçöhrə isə sinəsini yarıır, ürəyini çıxarıb ortalığa qoyur. Dilindəki sözləri ürəyinin döyüntüləridir. Üzeyir bəy bu psixoloji yaşayışın dil ifadəsini dəqiq verir, “atan öldürsün, canım qurtarsın” və atasına deyir, “öldür, canım qurtarsın”. Psixoloji yaşayışla dilin paralelliyi budur.

Filmdəki bu səhnə Gülçöhrənin Füzulidən oxuduqlarına layiq olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Üzeyir Hacıbəyli filmdə görüldüyü kimi, Leyli və Məcnunu Füzulinin Leyli və Məcnununun sözləri ilə dilə gətirir. Aşıqlıyın etiketi olan dillə danışdırır. Əsgər və Gülçöhrə Füzulinin qəzəlləri ilə öz əhvallarını ifadə elədilər. Üzeyir bəy sonrakı şeir dilini də ona uyğun səviyyədə qurdu. “Arşın mal alan” filminin şeir dili “O olmasın, bu olsun”un dilindən çox yüksəkdir. Həm lirik, həm komik məqamlarda bu dil sərrast qafiyələri, ritmi təmin edən başqa poetexnik tərkib hissələri ilə mükəmməl şeir nümunələridir.

Komediyanı operettaya döndərən şeir ifalarıdır. Bu baxımdan “Arşın mal alan” filminin şeir dili xüsusi keyfiyyətlərə malikdir.

Filmdə komik şeir dilinin ilk nümunəsi budur. Əsgərin “Nələndir ney kimi avazeyi-eşqin bülənd” lirik dilindən sonra Cahan xalası bu şeirlə qızı necə seçəcəyini belə bildirir.

Nəticə. Sonda demək olar ki, filmdə musiqi ifasını, musiqi intonasiyasını nəzərə alaraq, misraların düzülüşündə dəqiq bir simmetriya gözlənilir: bütün bəndlərdə birinci, üçüncü misralar səkkiz, ikinci, dördüncü misralar yeddi hecalıdır. Yəni xalq şeirinin gəraylı və bayatı şeir formaları paralel iştirak edir. Şeirin səlis qafiyələri var: *bəzəram – gəzəram – düzəram – üzəram – dözəram – süzəram*. Məişət sözləri, gündəlik danışq ifadələri şeirdəki süjetə, məzmununa, həm də xalqın yaşına, evdarlıq təyinatına uyğun gəlir: *başına çadra salmaq, üz-gözünü bəzəmək, gedib qız axtarmaq, hər tərəfi gəzmək, xalan sənə qurban, zəhmətinə dözmək, toyunda süzmək*. Eyni zamanda yüksək poetik təyinlər işlənir: *çəmənədəki güllər, güllərin ən gözəlini üzmək*.

Üzeyir bəy, ümumiyyətlə, yabançı sözlərin vasitəsilə yabançı davranışların, yad-özgə əxlaqın cəmiyyətə nüfuzuna qarşı mübarizə aparır. Alınma sözlərlə gələn alınma anlayışlara ehtiyatla yanaşmağın vacibliyini göstərir. Yəni Üzeyir bəy bəzi bəyləri rus, Avropa sözləri ilə danışdırarkən sadəcə insanları onlara güldürməklə işini bitirmir. Həm də bu sözlərlə danışanlarda gəlmə əcnəbi mənəvi məzmunu nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. “Arşın mal alan” bədii film. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası – 1945.

Açar sözlər: dil, lirika, personaj, çəkiliş, rejissor işi, montaj, ssenari, üslub, poetik dil, musiqili dil

Ключевые слова: язык, лирика, персонаж, съемка, режиссерская работа, монтаж, сценарий, стиль, поэтический язык, музыкальный язык

Key words: language, lyrics, character, shooting, director's work, editing, script, style, poetic language, musical language

“Arşın mal alan” bədii filminin dil-üslub xüsusiyyətləri haqqında

Xülasə

Məqalə “Arşın mal alan” bədii filmin dil-üslub xüsusiyyətlərinə həsr olunub. “Arşın mal alan”da dillər əzbəri olan şeir və qəzəllərin dili barədə geniş məlumat verilir. Əsgər, Asya, Gülçöhrə, Telli, Sultan bəy və digər personajların danışqları, monoloqları təhlil olunur. Məqalədə Üzeyir bəyin müasir Leylisi, Əslisi haqqında təsəvvür yaradılır. Üzeyir bəy filmi izləyənlərə deyir ki, dastanlarda eşitdiyiniz qadın sədaqəti əfsanə deyil, belə gerçək Gülçöhrələrdir. Məqalədə nağılcılıq, dastançılıq təbliğ olunur. Başqa əsərlərdə Gülçöhrə kimi sədaqətlilər etirazlarını ürəklərdə edirlər. Gülçöhrə isə sinəsini yarıır,

ürəyini çıxarib ortalığa qoyur. Dilindəki sözləri ürəyinin döyüntüləridir. Qeyd olunur ki, filmi operettaya döndərən şeir ifalarıdır. Bu baxımdan filmin şeir dili xüsusi keyfiyyətlərə malikdir.

Məqalədə bildirilir ki, musiqi ifasını, musiqi intonasiyasını nəzərə alaraq, misraların düzülüşündə dəqiq bir simmetriya gözlənilir: bütün bəndlərdə birinci, üçüncü misralar səkkiz, ikinci, dördüncü misralar yeddi hecalıdır. Yəni xalq şeirinin gəraylı və bayatı şeir formaları paralel iştirak edir.

Filmin başdan-başa sevinclə dolu olmasından xəbər verilir. Çünki burada lirika var. Lirik şeirlər yumordan, şən gülüşdən su içir.

Filmin dilində danışiq dilindən gələn sintaksis var. Həmin sintaksislər barədə məqalədə geniş məlumat verilir.

Filmdən təqdim olunan nümunələr maraq doğurur.

О языковых и стилевых особенностях художественного фильма «Аршин мал алан»

Резюме

Статья посвящена языку и стилю художественного фильма «Аршин мал алан». «Аршин мал алан» дает обширную информацию о языке всем известных стихов и газелей. Анализируются разговоры и монологи Аскара, Аси, Гюльчохры, Телли, Султанбека и других персонажей. Статья дает представление о современной Лейли и Асли Узеир-бека. Узеир-бек говорит аудитории, что женская преданность, которую они слышат в произведениях – это не легенда, а настоящая Гюльчохра. Статья пропагандирует повествование и сказоведение. В других произведениях такие преданные как Гюльчохра простестуют лишь в душе. Гюльчохра, в своей очереди, разрывает себе грудь, вынимает сердце и кладёт наружу. Слова на языке ее – это биение ее сердца. Отмечается, что именно использование поэтические выражений превращает фильм в оперетту.

В статье говорится, что с учётом музыкального исполнения и музыкальной интонации, ожидается чёткая симметрия в расположении стихов: во всех абзацах первый и третий стих состоя из восьми, а второй и четвёртый стих из их семи слогов. То есть, параллельно участвуют красноречивые и застоявшиеся формы народной поэзии.

Говорится и о присутствии полной радости в фильме, от начала и до конца. Потому что здесь есть лирика. Лирические стихи в свою очередь пропитаны юмором и радостью.

Язык фильма имеет синтаксис от разговорного языка. В статье представлена подробная информация об этих синтаксисах.

Примеры, представленные из фильма, зарождают интерес.

About linguistic and stylistic features of the film "Arshin mal alan"

Summary

The article is devoted to the language and style of the feature film "Arshin Mal Alan". "Arshin Mal Alan" gives extensive information about the language of all known poems and gazelles. There are analyzed the conversations and monologues of Askar, Asi, Gulchohra, Telli, Sultanbek and other characters. The article gives an idea of the modern Leyli and Asli of Uzeyir-bey. Uzeyir-bey tells the audience that the female devotion they hear in the works is not a legend, but a real Gulchohra. The article promotes storytelling. In other works, loyalists like Gulchohra protest only in their hearts. Gulchohra, in turn, open her chest, takes out the heart and puts it outside. The words in her tongue are the beats of her heart. It is noted that it is the use of poetic expressions that turns the film into an operetta.

The article says that, taking into account musical performance and musical intonation, a clear symmetry is expected in the arrangement of the verses: in all paragraphs, the first and third verses consist of eight, and the second and fourth verses consist of seven syllables. That is, eloquent and stagnant forms of folk poetry are used in parallel.

It also speaks of the presence of full joy in the film, from beginning to end. Because there are lyrics here. Lyric poems are saturated with humor and joy.

The language of the film has a syntax from the spoken language. This article provides detailed information about these syntaxes.

The examples provided from the movie spark the interest.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞINDA FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SEMANTİK TƏRKİBİ

Bu bir həqiqətdir ki, dili xalq yaradır və inkişaf etdirir. Ustad söz sənətkarları isə həmin dildən ən gözəl şəkildə istifadə edir, onu zənginləşdirir, onun gizli qalan sirlərini, çox zaman məişət donu geyərək adi sözlərdən seçilməyən və hərdən “niqabi-qeybdən rüxsar göstərən” (Füzuli) sözlərinin potensial gücünü hərəkətə gətirir, “sözü ehya edirlər”. Dilin digər layları ilə müqayisədə frazeologizmlər bədii dildə daha çox funksional-üslubi keyfiyyətlər nümayiş etdirə bilər. Çünki frazeoloji vahidlər bütövlükdə funksional səciyyə daşıyır və xalq dilinin obrazlı ifadə tərzinə bağlıdır. Onlar xalq dilinin koloritini, milli-mənəvi dəyərlərini, etnoqrafik-mədəni zənginliyini, fikir kütləsinin bədiiilik və obrazlılıq keyfiyyətlərini ön plana çıxarır. Xalq dilində frazeoloji vahidlər məcazilik və obrazlılıq yaradan vasitə kimi yüksək dərəcədə ekspressivlik gücünə sahibdir. “Bu cəhətin üstünlüyü isə frazeoloji vahidə eyni zamanda əlavə mənə verir, hiss, həyəcan, fikrin istiqamətləndiyi obyektə danışanın münasibətini ifadə edir” (1). Frazeologizmlərin böyük bir qismi söz birləşmələrindən ibarətdir. Sözlərin birləşmə daxilində vahid mənə qazanması və sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin az əhəmiyyətli olması söz birləşməsinin frazeoloji vahidə çevrilməsində əsas rol oynayır. Frazeologizmlərə məxsus əsas əlamətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Frazeoloji vahidlər ümumi bir mənə ifadə edir;
- mənə və strukturca bütöv və sabitdir;
- daimi leksik tərkibli;
- tərəfləri məcazi mənada işlənir;
- tərəfləri mənəyə dəyişərək yenilənir. Bu, onlarda mənənin vahidliyi və təkraredilməzliyi ilə bağlıdır;
- dildə hazır şəkildə mövcuddur;
- milli səciyyəlidir. Komponentləri daha çox milli sözlərdən təşkil olunmuşdur;
- obrazlı, emosional və ifadəlidir.

Ümumi şəkildə göstərdiyimiz bu xüsusiyyətlər frazeoloji vahidlərin bədii dildə geniş şəkildə işlədilməsinə şərait yaradır. Belə ki, frazeoloji vahidlərə məxsus olan obrazlılıq, emosionallıq, yığcamlıq, sərrastlıq, ahəngdarlıq və s. Xüsusiyyətlər bədii təfəkkür tərzini, həmçinin bədii dil üçün də mühüm göstəricilərdən sayılır. Bu mənada frazeoloji vahidlərin bədii dildəki üslubi imkanları olduqca genişdir. Bədii üslubda frazeoloji vahidlərdən istifadə üsulları müxtəlifdir. Şair və yazıçılar frazeologizmlərdən həm dildə mövcud şəkildə, həm də dəyişilmiş şəkildə istifadə edirlər. Sənətkar mətnində frazeologizmin struktur-semantik və ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərini yeniləyə, leksik tərkibini genişləndirə və dildə mövcud olan frazeologizmlərə analogi olaraq fərdi frazeoloji vahidlər yarada bilər(2).

Qüdrətli söz sənətkarlarının dilində də frazeoloji vahidlər bədii fikri ifadə vasitəsi olmaqdan kənara çıxır, canlı yaradıcılıq proseslərinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Frazeologiyanın tədqiqində semantik tərkib hissəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ, ilk növbədə frazeoloji vahidlərin təşəkkülü və inkişaf tarixi ilə sıx bağlıdır. Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu haqqında danışarkən hər şeydən əvvəl frazeologiyada sinonimlik, frazeoloji sinonimliklə frazeoloji variantlılıq, çoxmənalılığın frazeoloji vahidlərdə rolu, eləcə də frazeoloji omonimlik və frazeoloji antonimlik məsələləri nəzərdə tutulur.

Frazeoloji sinonimlik frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunda əsas yer tutur. Frazeoloji sinonimlər adı altında mənəyə eyni və ya yaxın mənalı frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur və bunlar üçün əsas şərt aşağıdakılar götürülmüşdür: leksik mənənin eyniliyi, həmin frazeoloji vahidlərin tərkibində eyni komponentlərin işlənməməsi, eyni leksik-qrammatik qrupa aid olmaları. Frazeoloji birləşmələrin şeir mətnində özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Mühüm estetik ünsür kimi, poetik mətni təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışq, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq daxili semantikasındakı əsrarəngizliklər gizlədir. Ondakı potensial imkanlar söz sənətkarlarının qələmindən misralara süzüləncə açılır. Lakin heç zaman tükənmir. Məhz bunun nəticəsidir ki, “bütün zamanlarda frazeoloji birləşmələr ədəbiyyatşünaslar tərəfindən adi leksik vahiddən daha çox obrazlılıq, yüksək ifadəlilik vasitəsi kimi dəyərləndirilmişdir. O da xüsusi vurğulanmışdır ki, xalq frazeologiyası bu baxımdan daha aparıcı mövqedir” (4).

Şeirimizin zirvəsi sayılan Səməd Vurğun yaradıcılığında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji birləşmələrdən istifadə edilmişdir. Bütün böyük söz sənətkarları kimi, S. Vurğun da öz bədii yaradıcılığında hər şeydən əvvəl xalq dilinə əsaslanır, xalqın tükənməz söz xəzinəsindən faydalanırdı. Xalq dili dedikdə sözün təhrifi, söz sırasının pozulması deyil, bu dilin ən başlıca səciyyəsi, yəni obrazlılığı nəzərdə tutulur. Xalq dili təpədən dırnağa obrazlıdır. Xalqın məişətində işlənən, addımbaşı özünü göstərən sözlər, ifadələr formaca da, məzmunca da obrazlıdır, şeiri xatırladır. S. Vurğun şeirinin bədiiliyini şərtləndirən başlıca amillərdən biri sənətkarın məhz xalq dilindən faydalanmasıdır. Lakin qüdrətli şair yalnız xalq dili ilə kifayətlənə bilməz. Yeni həyatın, sosializm quruculuğunun təntənəsini şairənə bir dil ilə ifadə etmək üçün xalq danışq dili vahidlərinin özünü şairləndirmək, onları yüksək bəşəri fikirləri ifadə edə bilmək qabiliyyəti kəsb edəne qədər yüksəltmək tələb olunurdu.

Öz-özlüyündə aydındır ki, şairənə ilhamın məhsulu olan şeirlər adətən, mənalı mühakimələrlə, lirik fikirlərlə bol olur. Dil vahidləri ilə yanaşı frazeoloji birləşmələr daha güclü bədiiilik yaratma vasitəsi ola bilər. Frazeoloji birləşmələr nilli

⁵ ATU, Azərbaycan dili kafedrasının dosenti

bədii düşüncəni əks etdirir, şeirdə bədii-estetik aspektin vüsətinin, miqyas ölçülərinin genişlənməsinə rəvac verir. Bu xüsusiyyətə Səməd Vurğun şeirlərində daha çox rast gəlirik:

Ürək dil açır ki, sönməmiş odum,

Hücuma başlayır mənim söz ordum....

Könüllər mülkündə min yuva qurdum.

Frazeoloji birləşmələr şeir dilində semantik cəhətdən daha tutumlu poetik fikir və təəssürat yaradır. Misralara xüsusi ağırlıq, fikirlərə sanbal, təbii səslənmə keyfiyyətləri frazeoloji birləşmələrin daxili mahiyyətindən, linqvistik təbiətindən güc-qüvvət alır. Frazelogizmlərin daxil olduğu mətndə sözçülüyə yer qalmır, uzun-uzadı ritorika əzəvinə mənalı strukturla zəngin olan, yığcam ifadə formalarına sığışan misraların fəallığı aparıcı olur:

Gül üzünün çiçək açmış gülləri

İlk baharın müjdəsidir aləmə,

Öz qoynunda yuva salmaz bu pəri,

Nə hicrana, nə qüssəyə, nə qəmə.

Sənətkar zəngin dil sisteminin ən müxtəlif vasitələrindən məharətlə istifadə edib ümumiləşdirməyə nail olur:

Ölür ədavət də, hiylə də, kin də...

Top-tüfəng götürdü öz əllərinə

Bəy də, mülkədar da, kapitalist də. ("Zamanın bayraqları").

Belə sanballı misralar isə S. Vurğun üslubunun tərkib ünsürü hesab edilməlidir. Paralel və yığcam ifadələr, misraların aforizmlər, hikmətli sözlər səviyyəsinə yüksəlməsini təmin edir:

Araz dünya gəzir bir insan kimi,

Min yerin şirəsi hopur canına,

Şüşəyə tutulmuş bir saf qan kimi

İşləyir Muğanın damarlarına.

Başdan ayağa frazeoloji birləşmələrlə dolu olan bu misralar şeiri həyatın real, canlı cizgiləri ilə zənginləşdirir. Məhz bunun nəticəsidir ki, xalq sözünün bədii sirri, xalq kəlamlarındakı müdrikliyin qaynaqları şeir kontekstində daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Frazoloji birləşmələr şeirin üslubi simasını müəyyənləşdirə bilir, şeir üçün əsas amil olan təsvir və tərənnüm də, onların oxucu qəlbini rıqqətə gətirmək qayəsi də frazeoloji birləşmələrin fəallığı ilə daha sanballı şəkildə həyata keçirilir. Bu üslubi xüsusiyyət Səməd Vurğun şeirlərində frazeologizmlərin sinonimlərlə, antonimlərlə, yaxın mənalı sözlərlə bir sırada, eyni misrada düzülməsi emosionallığı qüvvətləndirir:

Sinəmdə **dil açan böyük arzular**

Gözəl bir sabaha çağırır məni,

Səninsə **buz kimi bir ürəyin** var –

Nə şeiri sevirsen, nə də nəğməni.

Və yaxud:

Sizi görmədiyim həsrətli çağlar

Qəlbimin başında **bir bülbül ağlar.**

Ahumdan yaranan dumanlı dağlar

Mənim həsrət çəkən xeyməgahımdır.

Müxtəlif əsərlərində eyni misraların işlədilməsi də onların ümumi hökmlər ifadə etməsi ilə əlaqədardır. Başqa bir misal: "Məhəbbət əbədi bir ehtiyacdır" ifadəsinə həm "Aydın əfsanəsi", həm "Aygün", həm də "Komsomol poeması"nda rast gəlirik. Şairin yaradıcılığında dəfələrlə təkrarlanan belə misallar çoxdur.

Xəyalım dünyanı salama gəlir...

Daşda çiçək açar insan hünəri...

Nəsillər dalınca nəsillər keçdi...

Elə bil varlığı çəkildi dara...

Yaxşılıq insana bir adət olsun...

Könül viran qalan bir xanimandır...

Üzündə rəqs edir boranlı bir qış...

Ehtiyac qul eylər qəhrəmanı da...

Şeir tariximizdə şairin özünəməxsus eyni misralarını müxtəlif əsərlərdə, müxtəlif yerlərdə təkrar-təkrar işlətdiyini yalnız Füzuli seirində görmək mümkündür.

Doğma vətəninin vurğunu olan sair öz personajlarına ad seçərkən təbiətin gözəlliklərini də unutmur. O, personajlarını da gül-çiçək kimi ətirli, zərif və incə görmək istəyir. Bu məqsədlə onlara Püstə ("Xanlar"), Lələ ("Lələ" seiri), Gülnar ("Vaqif"), Gülzar ("Aygün", "Kənd səhəri"), Güloğlan ("İnsan"), Gülsənəm ("Xumar") kimi adlar verir. S. Vurğun bədii yaradıcılığında dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə qiymətli incilər bəxş etmiş və dünyada öz təxəllüsləri ilə məşhur olmuş klassiklərimizi də vaddan çıxarmır. O, əsərlərinin ideyası, məqsəd və məzmunundan asılı olaraq bəzən onları şah əsərinin baş qəhrəmanı səviyyəsinə qaldırır, Vaqif - ("Vaqif" dramında), bəzən də veri gəldikdə onların nəsihətamiz ideyalarını və hikmətli sözlərini oxuculara çatdırır, tərbiyəvi xarakter daşıyan ayrı-ayrı epizodlarda səhnəyə gətirir və onların təxəllüsünü antroponim yerində işlədir: Nizami - ("Muğan", "Aygün", "Bakının dastanı"); Nəsimi - ("Azad ilham" şeiri); Füzuli -

("Talistan", "Muğan"); Vəqif - ("Vəqif", "Aslan qayası", "Bakının dastanı"); Sabir - ("Bakının dastanə" poeması, "Sabirin şərəfinə", "Cil tovuğun tək yumurtası" seirləri). Saiq ("Səmimiyyət vəlcüsü" seiri) və s.

Xalqın bədii təfəkkürünün kamil məhsullarından olan frazeoloji vahidlər estetik səviyyəsinin yüksəkliyinə görə seçilir. Seirə xalq ifadə tərzini gətirməkdə onlar misilsiz əhəmiyyət kəsb edir və yüksək meyarlarla qiymətləndirilir. Frazeoloji birləşmələr seir dili üçün səciyyəvi obrazlardır və onun semantik mahiyyətində ideya-poetik məzmunu bütün şacları, mürəkkəbliyi ilə əks etdirmək səyi hakimdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Murtuzayev S.N. M.F. Axundov komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri (frazeoloji material əsasında). Bakı, Azərşə, 1962, s. 12.
2. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. М. Высшая школа, 1977, с.82.
3. S.Cəlilova. Füzuli yaradıcılığında frazeoloji vahidlərin semantik tərkibi. Bakı, 2006
4. Məhərrəm Hüseynov. Poetik frazeologiya (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında) Bakı: Elm və təhsil, 2013
5. Məddəd Çobanov. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, 2017, səh. 373-378
6. Musa Adilov. Sənətkar və söz. V cild. Bakı: Elm və təhsil, 2019
7. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1960
8. Səməd Vurğun. Dram əsərləri və poemaları, Bakı-1974
9. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1995, 496 s.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, semantik tərkib, funksional səciyyə, məcazilik, yaradıcılıq prosesləri

Ключевые слова: фразеологизмы, семантическая структура, функциональные характеристики, метафоры,

Xülasə

Dilin digər layları ilə müqayisədə frazeologizmlər bədii dildə daha çox funksional-üslubi keyfiyyətlər nümayiş etdirir. Çünki frazeoloji vahidlər bütövlükdə funksional səciyyə daşıyır və xalq dilinin obrazlı ifadə tərzinə bağlıdır. Onlar xalq dilinin koloritini, milli-mənəvi dəyərlərini, etnoqrafik-mədəni zənginliyini, fikir kütləsinin bədilik və obrazlılıq keyfiyyətlərini ön plana çıxarır. Xalq dilində frazeoloji vahidlər məcazilik və obrazlılıq yaradan vasitə kimi yüksək dərəcədə ekspressivlik gücünə sahibdir. Qüdrətli söz sənətkarlarının dilində də frazeoloji vahidlər bədii fikri ifadə vasitəsi olmaqdan kənara çıxır, canlı yaradıcılıq proseslərinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Frazeologiyanın tədqiqində semantik tərkib hissəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ, ilk növbədə frazeoloji vahidlərin təşəkkülü və inkişaf tarixi ilə sıx bağlıdır. Frazeoloji birləşmələrin seir mətnində özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Mühüm estetik ünsür kimi, poetik mətni təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışiq, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq daxili semantikasındakı əsrəngizliklər gizlədir. Şeirimizin zirvəsi sayılan Səməd Vurğun yaradıcılığında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji birləşmələrdən istifadə edilmişdir. Bütün böyük söz sənətkarları kimi, S. Vurğun da öz bədii yaradıcılığında hər şeydən əvvəl xalq dilinə əsaslanır, xalqın tükənməz söz xəzinəsindən faydalanırdı.

Резюме

По сравнению с другими слоями языка фразовые глаголы могут демонстрировать больше функционально-стилистических качеств в литературном языке. Потому что фразеологизмы полностью функциональны и зависят от образного стиля выражения просторечия. Они подчеркивают колорит национального языка, национальные и духовные ценности, этнографическое и культурное богатство, художественные и образные качества масс. Фразеологические единицы в просторечии обладают высокой степенью выразительности как средство создания метафор и образов. На языке сильных словесных мастеров фразеологические единицы выходят за рамки средства художественного выражения, они становятся неотъемлемой частью живых творческих процессов. Семантическая составляющая важна при изучении фразеологии. Этот вопрос тесно связан с историей образования и развития фразеологизмов. Фразеологические сочетания имеют уникальную богатую художественную жизнь в тексте стихотворения. Фразеологические единицы, как важный эстетический элемент, один из основных языковых материалов, составляющих поэтический текст, скрывают загадки в своей внутренней семантике, в отличие от обычной речи, бытовой коммуникативной функции. В творчестве Самеда Вургун, которого считают вершиной нашей поэзии, использовались фразеологические сочетания для сильного, действенного и эмоционального выражения мысли. Как и все великие художники слова, С. Вургун в своем творчестве опирался прежде всего на национальный язык, опираясь на неисчерпаемый словарный запас народа.

Summary

Compared to other layers of language, phrasal verbs can demonstrate more functional-stylistic qualities in literary language. Because phraseological units are entirely functional and depend on the figurative style of expression of the vernacular. They highlight the color of the national language, national and spiritual values, ethnographic and cultural richness, artistic and figurative qualities of the masses. Phraseological units in the vernacular have a high degree of expressiveness as a means of creating metaphors and imagery. In the language of powerful word artists, phraseological units go beyond being a means of artistic expression, they become an integral part of living creative processes. The semantic component is important in the study of phraseology. This issue is closely related to the history of the formation and development of phraseological units. Phraseological combinations have a unique rich artistic life in the text of the poem. Phraseological units, as an important aesthetic element, one of the primary linguistic materials that make up the poetic text, hide mysteries in their internal semantics, in contrast to the usual speech, household-communication function. In the work of Samad Vurgun, who is considered the pinnacle of our poetry, phraseological combinations were used for a strong, effective and emotional expression of thought. Like all great word artists, S. Vurgun in his artistic work was based primarily on the national language, benefiting from the inexhaustible vocabulary of the people.

Rəyçi: dosent P.Ə.Əzizova

Şamxalova Günel Rasim qızı⁶
TRANSFORMATION IN TRANSLATION

Learning languages is the process which involves not only linguistic peculiarities and features, but comparativeness and divisions among language families. We should like to mention that we can put the line “translation” into the consideration as to let some points in both languages be transferred. Consequently, there is a new branch of human sciences. This is translation theory and practice. As you see, translation has its own theory, referred to theoretical approaches and grammatical rules.

In any translation, the most important thing is to attain the main meaning from one language into another with the help of interlinguistic, grammatical, lexical and syntactic transformations. Translating is what we are in the process of transposing words with varieties of one language into another one. It is never a mere transference of finding like or identical, similar or the same approximate correspondence in the target language and vice versa. That’s why translation is here tied to transformations.

Despite the differences in the formal and semantic system of the two languages, equivalency in translation requires a number of interlinguistic transformations – the so-called translation transformations, in order to convey the information contained in the source text to the target text as completely as possible by observing the norms of the TL. The following types of transformation are frequent in the process of translation.

- a) Transposition
- b) Replacement
- c) Addition
- d) omission

Such classification of the types of transformation is conditional and approximate, because we may encounter lots of cases where one and the same transformation is explained differently. For example, a typical case is the replacement of combining of sentences with conjunctions by the omission of conjunctions in translation from English into Russian which on the same grounds may be defined as replacement and as omission. Secondly, the four types of transformation are seldom encountered in practice in a pure form, as a rule, the often function together assuming the forms of complicated and complex transformations.

Transposition as a type of transformation is the extensional replacement of the elements of the SL in the text of the TL. The elements, which are usually transposed in translation, are words, word combinations, clauses and independent sentences. The most ordinary case of transposition is the inversion of the order of words combinations in the sentence. We know that the word order in English and Russian are not alike which, naturally, influences the process of translation. The order of words of these two sentences is quite opposite. The common case in translation is explained by the fact the English word order is determined by the rules of syntax – that is, the subject is followed by the predicate which is also followed by the object, then adverbial modifier and so on. But in the Russian language the word order is determined not by the syntactical function of the word, but by the actual or communicative segmentation of the sentence. According to the theory of communicative segmentation of the sentence the words which are the carriers of the new information, are placed at the end of the sentence, but the secondary parts at the beginning with an exception when they turn to be carriers of the new information.

Communicative segmentation of the sentence is not the only reason, which determiners the choice in word order. For example: the places of subordinate clauses in the sentences of English and Russian are a good example to it.

Replacement is a widely spread type of transformation. Any language unit may be replaced by other in the process of translation. We may speak of grammatical and lexical replacements. Grammatical forms, for example: number of nouns, tenses of verbs may be replaced by others: 1) *oats* – *овес*; *potatoes* – *картофель*; *onions* – *лук*; 2) *Every Saturday he went to the cinema* – *Каждую субботу он идет в кино* *пошел is wrong* *потому что совершенности вида*.

Parts of speech may be replaced by each other. The simple type of it is the replacement of noun by pronouns:

Сначала он висел в комнате деда, но скоро дед изгнал его к нам в чердак, потому что скворец научился, дразнит дедушки.

At first the bird hung in my grandfathers’ room, but soon he outlawed it to the attic, because it began to imitate him.

We may observe the reverse:

“I took possession of his effects after his death”, - I explained. “They were done up in a parcel and I was directed to give them to you.” Все что осталось от него после смерти, отдали мне, - объяснил я. Письма, и портсигар были связаны в пакет. На нем было написано передать леди Кастеллан, лично.

A typical transformation is the replacement of a verbal noun by a verb: He had one of the very piercing whistles that were practically never in tune. Свистел он ужасно пронзительно и всегда фальшиво.

Parts of the sentence may be replaced:

His sister met him. Его встретила сестра.

He was given money. Ему дали денег.

Replacement of simple sentence by a complex one:

I like watching her dance. Я люблю смотреть, как она танцует.

Replacement of a complex sentence by a simple one:

I figured I probably wouldn't see him again till Christmas vacation started. Я сообразил, что до начала рождественских каникул я его не увижу.

Replacement of subordination by coordination:

He had a new father, whose picture was enclosed. У него новый папа – это он сияет на карточке.

Replacement of polysyndetonic relations with asyndetic relations:

So I opened my suitcase and took out a clear shirt, and then I went into the bathroom and washed and changed my shirt. Я открыл чемодан. Вынул чистую рубашку, пошел в ванную, вымылся и переоделся. (Salinger)

In lexical replacement separate lexical units of the SL are substituted by the lexical units of the TL which are not their dictionary equivalent, i.e. if taken in isolation they have quite different referential meanings. There are generally three types of lexical replacements – concretization, generalization and replacement of cause by effect and vice-versa.

Concretization of the SL with a broad referential meaning by a word or word combination in the TL with more narrow meaning. We may have language concretization and contextual concretization. In language concretization the replacement of a word with broad meaning by a word with less broader meaning is conditioned by differences in the structure of languages – either by the absence of an identical unit in the TL with the same broad meaning, or by the difference in their stylistic values, or by the requirements of the grammatical structure. For example: the English word *thing* is defined by the Oxford dictionary as an entity of any kind, which is or may be in any way an object of perception, knowledge, or thought is translated into Russian by concretization as *вещь, предмет, дело, факт, случай, обстоятельство, произведение, существо и др.*

Generalization is the reverse of concretization, opposite to it. It is the replacement of the unit of the SL with narrow meaning by a unit of the TL with broad meaning. For example: *Then the girl gets killed, because she is always speeding. А потом девушка гибнет, потому что она вечно нарушает правила.*

In the process of translation there are lots of cases of lexical replacement based on the effect and cause relations between the notions. Words and word combinations of the SL may be replaced by words and word-combinations of the TL in translation which logically express the cause of the action. For example: *I don't blame them. Я их понимаю.*

In addition of grammatical transformation can be used formal inexpressiveness of grammatical or semantic components of the original texts. Addition means to give the meaning with the use of another word adding to a context. For example: *You are too self-conscious, she smiled. Ты слишком застенчив, улыбалась она.*

Omission is a grammatical redundancy of certain forms in two languages. Whenever we do translation we are certain to meet some speech omitted or supposed to be. In order to give the real and suitable lexical meaning there could be the way of omitting some words. Because, it helps to identify what the vary sentence is about.

REFERENCES

1. Parks, Tim, Translating Style: A Literary Approach to Translation - A Translation Approach to Literature, Manchester, St. Jerome, 2007.
2. Catford, John C., A Linguistic Theory of Translation, London, Oxford University Press, 1965.
3. Guranik, D. B., Webster's New World Dictionary of the American Language, Cleveland, (Ohio), Collins, 1979.
4. Larson, Mildred, E., Meaning-Based Translation: A Guide to cross Equivalence, England University Press Inc, 1984.
5. Newmark, P., A Textbook of Translation, New York, Prentice Hall, 1988.
6. Nida, Eugene, A. and Taber Charles R., A Framework for the Analysis and Evaluation of the Work of Translation, Richard W. Brislain (ed.): Translation: Application and Research, Paris, University of America Press, 1976.
7. Nida, Eugene, A. and Taber Charles, R., The Theory and Practice of Translation, E.J. Brill, Leiden, 1969-1982.
8. Schulte, Hans and Gerhart, Teuscher, The Art of Literary Translation, (ed.), New York, Universal Press of America, 1993.
9. Arnold I.V. The English Word, M. 1986.
10. N. Rayevskaya. English Lexicology. Kiev, 1957.
11. Калмыкова Е.И. «Образность как лингвостилистическая категория в современной научной прозе». М.- Наука, 1979г.
12. Рейман Е.А., Константинова Н.А. «Обороты речи английской научной статьи». Л. Наука, 1978г.

Key words: transposition; replacement; addition; omission; translation

Ключевые слова: транспозиция; замена; добавление; опущение; перевод

Açar sözlər: yerini deyişmək; əvəzetmə; əlavə; üstündən keçmək; tərcümə

Tərcümədə çevrilmə

Xülasə

Məqalədə tərcümə nəzəriyyəsi və tərcümədə transformasiyalardan bəhs edilir. Tərcümə nəzəriyyəsi elmi digər elmlərlə müqayisədə nisbətən gənc olsa da, bu sahədə artıq çoxlu əsərlər mövcuddur və bu əsərlərdə tərcümədə transformasiyalar məsələsinə böyük diqqət yetirilir. Tərcüməşünaslıqda “transformasiya” termini linqvistik ifadələr arasında əlaqəni, tərcümə prosesində əvəzlənməni göstərmək üçün istifadə olunur. Tədqiqatın məqsədi tərcümədə transformasiyaların fəaliyyətini və onların konkret ifadə vasitələrini öyrənməkdir. Tədqiqatın əhəmiyyəti tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasında toplanmış transformasiyalardan tərcümədə istifadə təcrübəsinin sistemləşdirilməsindədir.

Transformation in translation

Summary

The article deals with the transformation in translation. To choose and make the right transformation is one of the translator's main professional skills, one that requires exercise in imagination, intuition, and cultural outlook. A successful

translation is largely comprised of successful transformations. Achieving equivalence in translation is connected with the ability to identify a translational problem correctly and to make a suitable translational transformation for any given situation. This paper's goal is to research translational transformations in the translation of an official document. The main tasks used to achieve this goal in the current paper include the following: to identify translational transformations in the text; to determine the reasons for using the transformations; to analyze the grammatical transformations.

Трансформация в переводе Резюме

В статье рассматриваются «Трансформации в переводе», которая относится к двум областям: к теории перевода и стилистике. И хотя наука теории перевода, по сравнению с другими науками, является относительно новой, но существует уже много работ в этой области и много внимания в этих работах посвящено вопросу трансформаций при переводе. Термин «трансформация» в переводоведении используется для того, чтобы показать отношения между исходными и конечными языковыми выражениями, о замене в процессе перевода одной формы выражения другой, замене, которую мы образно называем превращением или трансформацией. Цель исследования заключается в изучении функционировании трансформаций при переводе и специфических средств их выражения. Значимость исследования состоит в систематизации накопленного в отечественной и зарубежной теории и практики перевода опыта использования трансформаций при переводе.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Nərmin Əliyeva⁷
MƏKAN KONSEPT KİMİ

Fəlsəfə və təbiətşünaslığın fundamental anlayışı olan məkan özünü eyniadlı fəlsəfə kateqoriyasında tapmışdır. Məkan haqqında təlim daim filosofların diqqət mərkəzində olsa da uzun müddət fəlsəfi kateqoriya kimi ifadə olunmamış məkanın növləri, quruluşu və xüsusiyyətlər haqqında təbii-elmi təsəvvürlərlə eyniləşdirilmişdir.

Hər cür dünyagörüşün fundamental anlayışlarından olan məkan kateqoriyası dünya haqqında fəlsəfi düşüncələrin mərkəzində olmaqla onun uzun sürən inkişafı gedişində işlənmişdir. Fəlsəfi dünyagörüşü maraqlandıran çoxlu məsələləri öz ətrafında birləşdirən insan – dünya problemi, təfəkkürün məkana münasibəti məsələsinin həlli ilə əlaqədar olaraq “məkan” anlayışı və onunla bağlı təlim ətrafında həmişə müzakirələr getmiş və getməkdədir.

İdeal məkan öz formalarının mövcudluğunu müəyyən edir. Məsələn, ideal məkan bir tam kimi özünün müxtəlif formalarını, növlərini doğurur, bundan ötrü səbəblər və əsaslar tələb olunmur. Bəs bir tam kimi ideal məkanın özü necə yaranmışdır? Bu sual cavabsız qalır və deməli, əbədi və sonsuz məkan haqqında tezis sübutsuz qəbul olunan postulatativ xarakter daşıyır.

İdeal məkan məhz öz mövcudluğunda heç bir səbəblə şərtlənməyən, özü-özünün səbəbi olan varlıqdan, Allahdan yaranmışdır, onun məkanındır.

İdeal məkan → məkan → real məkan

Qeyd etmək lazımdır ki, sözün dar mənasında, yəni maddi məkan kimi işlədilən məkanda bəzən iddia edildiyi kimi, heç də material məkan ilə üst-üstə düşmür, çünki yalnız özlüyündə material məkan deyil, eyni zamanda onun atributları olan hərəkət, məkan və zaman, habelə əlaqə və münasibətləri də maddi olub, obyektiv reallıqlar kimi mövcuddur. Buna görə də obyektiv reallıq və maddi məkan anlayışları eynimənalı olub, bir-biri ilə üst-üstə düşür.

Məkan anlayışı dar mənasından başqa, geniş mənasında da işlədilir. Mənaca məkan təkcə obyektiv-real, yəni maddi olanı deyil, şüur hadisələrini də əhatə edir, çünki onların hər ikisi mövcuddur. Deməli, məkana maddi, obyektiv reallıq da daxildir, yəni maddi reallıqla yanaşı, o, ən çoxun fantaziya, nağıl əsirlərin məhsulları mənəvi məkan kimi mövcud ola bilər. Məkan həm maddi, həm də mənəvi olanı, yaxud obyektiv və subyektiv olanı, reallığı əhatə etməklə onların vəhdəti kimi çıxış edir.

İnsanın dünyada öz yerini müəyyənləşdirməsi mövcudluğunun mahiyyətini və mənasını başa düşməsi üçün mühüm olan məkan haqqında bəhs etdiklərimizdən aydın olur ki, mövcud olub, daha yaxşı yaşamaq uğrunda mübarizəsinin gedişində insanı real aləmin mürəkkəbliyindən, rəngarəngliyindən, onun real hadisə və proseslərində baş çıxarmaq imkan verən anlayışlar sistemində məkan anlayışı və ona yaxın olan “gerçəklik”, “reallıq” anlayışları xüsusi yer tutur.

Məkanın konseptuallaşması rus dilçiliyində də diqqət mərkəzindədir. “Dilin məntiqi təhlili. Məkan dilləri” adlı fundamental əsər rus və digər dillərdə məkan münasibətlərini əks etdirən leksik və qrammatik vasitələr, məkan metaforların təhlili, müxtəlif müəlliflərin bədii əsərlərində məkan mənzərəsinə həsr olunmuşdur (9). Məkan münasibətləri və obyektlərinin kateqoriyalaşma, konseptuallaşma və verballaşması vasitələrinin öyrənilməsi “məkan” anlayışının müxtəlif linqvo-mədəniyyətlərdə şərhilə bağlıdır. Bununla bağlı, V.A.Pişalnikova qeyd edir: “... məhz dil bu və ya digər etno-mədəni cəmiyyətin mədəniyyət ünsürü kimi assosiasiyalarda aşkar olunan öz mənalı sistemlərinin köməyi ilə etnik təkrarlanmazlığı əks etdirir” (10, 113). Dilin qavramada rolunu təhlil edən Q.Harman yazır: “Dil koqnitiv elmlərdə vacib rol oynayır, belə ki, fikirləri ötürür” (13, 43).

E.S.Kubryakova məkanın kateqoriyalaşmasını “dünyanın qavranılmasında fundamental sahələrdən biri” hesab edir. İnsan bütöv təşkilinin hissəsi olaraq yerdəyişmədə, eləcə də ona təbə olan obyektlərdə də yerdəyişmədə azaddır (4, 26). O.A.Radçuk və V.K.Aubakirova göstərir ki, “Space” rus və ingilis linqvo-mədəniyyətlərində kazual konsept olaraq, kosmos və informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə yeni məna kəsb edərək dillərin zənginləşməsi funksiyasını yerinə yetirir (11).

Məkan anlayışının mənasını və əhəmiyyətini dərk etmək, onu fundamental fəlsəfi kateqoriya kimi səciyyələndirməkdən ötrü gerçəklik və reallıq anlayışlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu ona görə lazımdır ki, proses və hadisələrin ümumi xarakteristikasının ifadəsi olmaq etibarilə məkan anlayışının məzmunu məhz həmin anlayışlar vasitəsilə konkretləşdirilir. Mövcudluq mənasında işlədilən gerçəklik keçmişdə, indi mövcud olan və gələcəkdə mövcud olaraq bütün şeylərin, hadisələrin, halların məcmusudur.

Spatium addımında ölçülən və yaradılan məkandır (2, 38). Dünyanın dil mənzərələrində insanın məkanı onun ətraf mühiti, atmosferi, coğrafi landşaft, flora və fauna ilə müəyyənləşir. Müəyyən etnosa aidlik insanın etnik məkanındır. Hər hansı bir etnos üçün məkan coğrafi landşaftla təyin olunur. Q.D.Qaçevun fikrincə, məkanın rus obrazı biristiqləməli sonsuzluq, üfüqi hərəkəti özündə təəssüm etdirir (3, 56). Rus dil mənzərəsində məkan kainat sistemində dünya anlayışı ilə assosiasiya olunur. Dünya “yaşanılan məkan” kimi qavranılır. Bununla bağlı, dünyanı görmək, özünü göstərmək, yəni yaşadığı yeri tərk edib digər yerləri, öz etnosu tərəfindən öyrənilməyən yerləri görmək kimi ifadəsi yayılmışdır.

Məkan, daha dəqiq məkan-zaman kontiniumu zamanla sıx bağlıdır. Etnosun yaşadığı ərazi, məkanın qarşılıqlı təsiri etnosun dünyagörüşü, milli xarakterini formalaşmasında böyük rol var, yəni “təfəkkür və psixikanın qurulmasına” təsir edir

⁷ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Nəzəri dilçilik şöbəsinin baş elmi işçisi, f.e.d., dos. ajabova.narmin@gmail.com

(5, 129). Etno-fərqləndirici göstəricilərin (dünyagörüşü, milli mentalitet, mədəniyyət, dil) spesifikləşməsi “məkan həyatı”nın təbiət, coğrafi parametrləri ilə şərtlənir.

Dünya haqqında fəlsəfi fikrin inkişafı gedişində aşkar edildi ki, dünya özünün mövcudluğunda, varlığında yeksins olmayıb rəngarəngdir, yəni o, bütövlükdə sonsuz, qeyri-keçici və əbədi olduğu halda, onun ayrı-ayrı predmetləri, halları müvəqqəti və keçicidir. Tam kimi bütövlükdə dünyanın məkanı onda mövcud olan ayrı-ayrı cisimlərin məkanından ayrılmazdır. Burada da məkan probleminin dünyanın vəhdəti məsələsi ilə bağlı ikinci aspekt əmələ gəlir.

Dünya haqqında biliklər insanları belə mühüm nəticəyə gətirir ki, ümumiyyətlə, dünya və onda mövcud olan hər şey konkret nəsillərinin şüurundan əvvəl olmaqla öz müxtəlifliklərinin vəhdətində mövcuddur, bu fikir hər bir adamın, hər bir nəslin şüuru və fəaliyyəti üçün realıqdır. Bu məkanın fəlsəfi probleminin üçüncü aspektidir.

Koqnitiv dilçilik dili məlumatın ötürülməsi, emalı və təşkili üçün alət kimi qavrayır. Məlumatın mühafizəsi və emalı dil bacarıqlarının müəyyən səciyyələri. Koqnitiv tədqiqatların başlanmasına baxmayaraq, müasir dilçilik dili ilk növbədə semantik, yəni müəyyən mənaya malik olan kimi qəbul edir.

Dil aşağıdakı cəhətlərə malikdir: 1) o, perspektivdir; o, əşyaların obyektiv vəziyyətinin əksindən əlavə, bu vəziyyətin tərkib hissəsidir (Vitqentşteyn dil haqqında danışarkən, onu dünyanın mövcudluğu şərti kimi qəbul edir); 2) o, dinamikdir; bizim yaşadığımız dəyişən ətraf aləmin əksi olaraq dildə bizim təcrübəmizi göstərən yeni termin və mənalar yaranır; 3) o, ensiklopedikdir və avtonom deyil, eləcə də sosial və mədənidir və o, digər koqnitiv bacarıqlarla formalaşır; 4) o, istifadə və təcrübə ilə şərtlənir (12).

Dilə koqnitiv yanaşma koqnitiv sistemin təşkilində lingvistik faktların əlaqələrinin təhlilini ehtimal edir. Dil faktı koqnitiv modelinin mental, psixoloji, mədəni şərtlənmiş hadisə kimi qurulması ilə şərh olunur. Məkanı təqdim edən leksikanın təsviri konsept anlayışı ilə verilir. “Konsept leksik-semantik paradigmə uyğun dil reallaşmaları ilə ifadə planında göstərilən mədəni verballaşmış mənadır” (1, 47). Konsept dedikdə obyekt haqqında biliklərin məcmusunu özündə əks etdirən, anlayış, obraz, dəyər komponentlərini ehtiva edən leksik ifadə olunmuş çoxölçülü mental, milli spesifik yaranmadır. Biz belə hesab edirik ki, “məkan” konsepti müasir insanın “dünyanın sadəlvəh mənzərəsi” strukturunda və dil vahidlərinin xüsusiyyətlərində təqdim olunur. “Məkan” konseptinin anlayış komponentlərinin formalaşmasına dünyanın insanla əlaqəsi təsir edir. Konseptin mahiyyət parametrləri məkanın müxtəlif fəlsəfi və fiziki konsepsiyalarında əks olunur.

Məkan anlaşılmasındakı ilk addımlar sonrakı kateqorial təhlil üçün, bir növ, tramplin vəzifəsini yerinə yetirir. Həmin kateqoriyanın köməyi ilə dünyanı mövcudluğu haqqında məsələnin məzmunu açılır:

- a) Dünya vardır və o, sonsuz və keçici olmayan tam kimi mövcuddur.
- b) Məkanı əmələ gətirən maddi və mənəvi olan, fərdlər və cəmiyyət başqa formalarda olsalar da eyni dərəcədə mövcuddurlar.
- c) Dünya özünün mövcudluq formalarının müxtəlifliyində şüurun və konkret fərdlərin, insan nəsillərində əmələ gələn məcmu reallığını əmələ gətirir.

Bütün bunlardan aydın göstərir ki, fəlsəfi məkan kateqoriyası mürəkkəb və kompleks məzmunludur. Onun məzmunu üzərində düşünərkən müəyyən çətinliklər meydana çıxıb bilər. Bu belə bir hal ilə bağlıdır ki, adi həyatda biz insanın, yaxud hər hansı şeyin necəliyini yalnız onun konkret xassələri vasitəsilə bildiyimiz halda, məkanın nə olduğunu bilmək üçün konkret və ümumi xassələrdən danışmalı oluruq.

Dünya “məskən salınmış məkan” kimi, yəni bizim yaşadığımız yer kimi qavranılır. Dünyanın hər bir milli xəritəsi üçün müəyyən etnosun dünyagörüşü və qavrayışını əks etdirən məkan anlayışlarını təyin edən konseptlər dəsti uyğundur. Məsələn, türklər köçəri xalq olduğundan onlar üçün məkan onları əhatə edən ətraf aləmdir. Azərbaycan dil mənzərəsində məkan tamamilə təbiət ilə qarışır, ətraf aləmi qavranılması ilə məkan genişlənir. Məkanı qavrama mənbəsi köçəri və təbiətin bütöv təşkil etdiyi dövrə gedir. Məkan semantikasi dünyanın milli xəritəsinin formalaşmasında vacib əhəmiyyətə malikdir.

Məkanın parametrlərini təsvir etmək üçün lingvo-kulturologiyada binar oppozisiya təhlili üsulu işlənilib hazırlanmışdır (V.V.İvanov, V.N.Toporov, N.I.Tolskoy). Məkanı nəzərdən keçirmək üçün binarlıq antroposentrik yanaşma ilə müəyyənləşir; o, qnoseoloji və ontoloji olaraq psixofizioloji xüsusiyyətlərlə izah olunur (E.N.Yevtuşenko).

Bütün mövcud olanları əhatə və ifadə edən məkanın və onunla eyni məzmunlu, sinonim olan reallığın müxtəlif növləri vardır:

1) Öz növbəsində təbiətin, habelə onun şeyləri, prosesləri, hallarının məkanına və insanların yaratdığı cisimlərin və proseslərin məkanına bölünən cisimlərin məkanı;

2) Cisimlər aləmində insanın məkanı;

3) Fərdiləşdirilmiş mənəviyyət və obyektivləşdirilmiş mənəviyyətə bölünən idealın məkanı;

4) Fərdi məkana və cəmiyyətin məkanına bölünən sosialın məkanı.

1) Cisimlərin, proseslərin və təbiətin hallarının məkanı.

Məkanın çox geniş olan bu formasını aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

a) Cisimlərin məkanı;

b) Təbii proseslərin məkanı;

c) Bir tam kimi götürülən təbiətin məkanı;

d) Təbiətin müxtəlif hallarının məkanı;

e) İnsanın yaratdığı məkan.

Mənəvi məkan mənəvi şüur proseslərin vəhdəti olub, maddiləşən bilikləri əhatə edir. Məkan formasındakı fərqləri nəzərə almaqla məkanı şərti olaraq iki növə: fərdlərin konkret həyat fəaliyyətlərindən ayrılmaz olan fərdiləşdirilmiş mənəvi məkana və ayrı-ayrı fərdlərdən kənarda mövcud ola bilən obyektləşdirilmiş mənəvi məkana bölmək olar.

Birinci növ, yəni fərdiləşdirilmiş mənəvi məkan hər şeydən əvvəl, fərdin şüurunu özünə daxil edir; sonuncusu fərd ilə birlikdə doğur, yaşayır və mədəniyyətinin yaddaşında bəşəriyyətin yaddaşında həkk olunmuş xüsusi kod kimi verilmişdir.

Obyektivləşdirilmiş mənəvi məkan fərdi formalar çərçivəsində, hər şeydən əvvəl də əmələ gəlir. Obyektivləşdirilmiş mənəvi məkan maddiləşir və fərdiləşdirilmiş mənəvi varlıq kimi o da sözlərdə, səslərdə, təbii və süni dil işarələrində təcəssüm tapır. Obyektivləşdirilmiş mənəvi məkan, məsələn, ideyalar aləmi, müstəqillik kəsb etsə də bu heç də mənəvi məkanın təbiət və insan varlığı əsasında, onların inikaslari ilə yaranmışdır və son nəticədə onlarla şərtlənir. Mənəvi varlığın xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, sosial məkanda və tam zamanda sərbəst yerdəyişməyə qabildir. Sosial məkan cəmiyyətdə və tarixi prosesdə insanın məkanına və bir tam kimi götürülən cəmiyyətin məkanına ayrılır.

Sosial məkan anlayışının məzmununu açmaq üçün nəzərə alınmalıdır ki, məkan maddi və ideal məkana bölünür. Həmin anlayışların ifadə etdiyi maddi və mənəvi, yaxud cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatı bir-birindən alışı olmayan, müstəqil və paralel inkişaf edən tərəflər olmayıb, cəmiyyət həyatının dialektik vəhdətdə olub, bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edən tərəfləridir (6).

Sosial məkanın mahiyyətinin açılmasına keçməmişdən əvvəl bundan ötrü vacib olan belə bir halı qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, məkan anlayışı da sözün dar və geniş mənalarında işlədilir. Bunu nəzərə almayan bir çox müəlliflər onun dar mənasından çıxış edərək, ictimai məkan dedikdə uzun illər boyu onu cəmiyyətin maddi həyatı kimi başa düşərək ictimai məkanın mühüm sahəsi olan ictimai şüura, yaxud cəmiyyətin mənəvi həyatını istər-istəməz ondan kənarda qoymuşdur.

Sosial obyektiv reallıq xalis obyektiv deyildir. O, obyektiv və subyektiv olanın vəhdətidir. Başqa cür desək, o, akademik T.O.Oyzermanın adlandırdığı kimi, “subyekt-obyekt reallığıdır”. Cəmiyyətə tətbiqən obyektiv reallıq kimi götürülən sosial, yaxud ictimai məkanın, cəmiyyətin maddi həyatının obyektiv reallığı təbiətin obyektiv reallığından fərqlənir. Təbiətin məkanı subyektiv məkandan – insandan, onun şüurundan xaricdə, ondan asılı olmadan mövcuddur, çünki ictimai məkan onun məkanına daxilən xas olan şüura malik məkanların məkanı olub, onun mühüm məzmununu təşkil edir. Ümumiyyətlə, məkan təbii və ictimai məkana, ictimai məkan da öz növbəsində maddi və mənəvi məkana bölünür. Coğrafi mühit cəmiyyətin maddi həyat şəraiti vasitəsilə ictimai məkan anlayışına ona görə daxil olur ki, onsuz ümumiyyətlə, heç bir ictimai məkanın mövcudluğu və inkişafı mümkün deyildir.

“Məkan” konseptini təhlil edərkən, onu mədəni universali kimi qəbul edirik, belə ki, o, bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliyin insan tərəfindən qavranılmasında əsas rol oynayaraq insan dünyagörüşünü əks etdirir. Məkanın anlanması və qavranılması müəyyən dövrdə formalaşan dünyagörüşündən, sosial şərtlər, material və mənəvi dəyərlər, hüquq münasibətlərdən və dindən asılıdır. Bütün bunlar öz əksini tapır (7). Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, “məkan” konsepti milli spesifik və tarixi şərtlənmiş universali kimi qəbul edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Воркачев С.Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты // ИАН СЛЯ. - 2001. - т. 60. - № 6. - с. 47-58
2. Выготский Л. С. Мышление и речь // Выготский Л. С. Собр. соч. в 6-ти томах. М. 1982. -Т.2.
3. Гачев Г.Д. Национальные образы мира: курс лекций / Г.Д.Гачев.М.: Академия, 1998
4. Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я.Гуревич. М.: Искусство, 1984
5. Голубкова, Е.Е. Категория движения в современном английском языке и способы ее модификации (фразовые глаголы): дис. доктора филол. наук. М. 2002
6. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М., 1982
7. Кошкина Е. Развитие способов вербализации концепта «Пространства» в диахронии (на материале немецкого языка). автореф. канд.дисс. Москва. 2008
8. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Изв. РАН СЛЯ 1993, №1. - с. 3-9
9. Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. 448 с.
10. Пищальникова В.А. История и теория психолингвистики: Курс лекций. Ч. 2. Этнопсихолингвистика. – М.: Московский государственный лингвистический университет, 2007. – 228 с.
11. Радчук О.А., Аубакирова В.К. Лингвокультурные концепты слов “space” и «пространство» в английском и русском языках. Philology. 2020. № 6 (30), с. 64-68
12. Geeraerts D. (ed.): Cognitive Linguistics: Basic Readings. Берлин, Нью-Йорк: Mouton de Gruyter. 2006, стр. 1–29
13. Harman G. Cognitive science. The making of cognitive Science: Essays in honour of George Miller. Ed.by W. Hirst. Cambridge. 1988

Açar sözlər: dünya, konsept, koqnitiv model, əlaqə, obyektiv reallıq

Ключевые слова: мир, концепт, когнитивная модель, связь, объективная реальность

Keywords: world, concept, cognitive model, connection, objective reality

Space as a concept

Summary

The concept of space is an interesting object to study. Since the concepts of space and time belong to the main categories of being, they are considered as the main forms of the existence of matter. Many works of representatives of German classical philosophy are devoted to this theme. In their works, space is considered as an ideal essence, being, space and time as forms of contemplation. On the other hand, most Russian linguo-conceptologists classify space and time as universal concepts.

German philosophers developed the doctrine of abstract space, and in the works of Russian philosophers one can see an emotional attitude to space and formulate the idea of the influence of large spaces on the Russian mentality. The theme of spatial infinity is one of the structure-forming elements of Russian culture.

Пространства как концепт

Резюме

Концепт пространства - интересный объект для изучения. Поскольку понятия пространства и времени относятся к основным категориям бытия, они рассматриваются как основные формы существования материи. Этой теме посвящены многие произведения представителей немецкой классической философии. В их работах пространство рассматривается как идеальная сущность, бытие, пространство и время как формы созерцания. С другой стороны, большинство российских лингвоконцептологов относят пространство и время к универсальным понятиям.

Немецкие философы разработали учение об абстрактном пространстве, а в трудах русских философов прослеживается эмоциональное отношение к пространству и формулируется идея влияния больших пространств на российский менталитет. Тема пространственной бесконечности - один из структурообразующих элементов русской культуры.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ÜNSİYYƏT VƏ ONUN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

“Ünsiyyət” ərəbcədən gələn söz olub, “insancasına yanaşma” anlamına gəlir. Bu söz həm də “informasiya alıb ötürmə” mənasında latınca “communicatio” sözündən yaranan “kommunikasiya” deməkdir. [2,s. 281].

Ünsiyyət canlı fərdin canlı fərd ilə təması olmaqla təkcə psixologiyanın deyil, həm də dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın, incəsənətin öyrəndiyi sahədir. Tanrı insandan başqa heç bir canlıya ünsiyyət qurmaq bacarığı verməyib. İnsan ona görə yaranmışların ən üstünüdür ki, onun düşünmə bacarığı, qərara gəlmə məharəti və ədəb-ərkanı var. Vizual olmayan bu üç faktor insana potensial verir ki, istədiyi fərd ilə istədiyi formada ünsiyyətə girsin.

Ünsiyyətin özəyi informasiyadır. Faydalı informasiyanı ötürən pozitiv fərd, ziyanlı informasiyanı ötürən isə neqativ fərd olur. Ünsiyyət o halda yaranır ki, bir kəsin hansısa işdə ayrısına ehtiyacı var. Ehtiyac olmayan yerdə ünsiyyət olmur, olursa da, təsadüf üzündən olur, amma burda da ehtiyac meyar olaraq qalır. İnsanlar nəzəri və praktik biliklərini tətbiq edərək, informasiya ötürür və alır, bununla da onların bir-birinə qarşılıqlı təsiri reallaşır.

Ünsiyyətin önəmi. İnsanın maddi həyatı üçün su, hava necə önəmlidirsə, onun intellektual həyatı üçün ünsiyyət eləcə önəmlidir. İnsan hər gün kimisə görür, informasiya paylaşır, keçirdiyi hislərdən və yığılıb qalan problemlərdən söz açır, məsləhət üçün ona-buna üz tutur. Bunlar insanın ruhunu yüksəldir, əhval-rühiyyəsini oxşayır. Yaxın bir insanla ünsiyyət özü bir dünyadır, bu ünsiyyət kömək edir ki, həyəcan səngiyə, düşüncə dincələ, orqanizmə hüzur (iç rahatlığı) hopa, ürəkdən ağırlıq çəkilsə, həyatın qarşısına qoyduğu çətinliklərə, açılara duruş gətirə.

İnsanın əhval-rühiyyəsi başqası ilə söhbətin necə keçməsindən bir-başə asılıdır. Söhbət yüksək tonda keçibsə, söyüş və aşağılama olubsa, bu neqativlər insanı incik salır, onun qəlbində nifrət toxumları əkir. Xoş ünsiyyət olubsa, həmsöhbət özünü adekvat aparıbsa, belə qaynaşma hər iki tərəfdə xoş izlər qoyur. İnsanın formalaşmasında –qanacaq, önməli, ədəbli davranışa yiyələnməsində, yararlı fərd olmasında ünsiyyətin payı var. Xoş enerjili birisi ilə ünsiyyət saxlamaq, onun sağlam həyat təcrübəsindən yararlanmaq insanın qavrama gücünü artırır, istedadının üstünə istedad qatır. Şəxsiyyətli fərd ilə oturub duran get-gedə şəxsiyyətli fərdə çevrilir. Çox yaxşı olar ki, dost seçimində yanılmayasan. Gərək elə dost seçəsən ki, o kəsə Tanrı sevgisi ola. Çıxışlarının birində Həzrət Əli buyurur ki, *“Bir dostun Allaha sevgisi yoxsa, sadıq olsa da, ondan ayrıl”* [7].

Ünsiyyət həyatın mənəvi yönüdür. Bir uşaq doğulduğu gündən ünsiyyətdən məhrum edilsə, böyüyüb boy atar, amma heç zaman önməli, davranışlı vətəndaş olmaz, ömrünün sonunadək yarı-heyvan qalacaq, anatomik baxımdan insan olsa da.

Ünsiyyət nəcib hislər aşılayır, insanı mənən başqalarının gözündə ucaldır. İstər-istəməz hər kəs evdə geydiyi paltarını bayırda, insanların qarşısında geymir, bunu etməyə utanır, özünü yığışdırır. Tək olduğu anlardan özünü başqa çür aparır. Alman filosofu Lüdviq Feyerbax (1804-1872) doğru vurğulayır ki, *“Ünsiyyət nəcibləndirir və yüksəldir, cəmiyyət icində insan istər-istəməz, riyaya varmadan tək olduğu anlardan özünü başqa cür aparır”* [5].

Heç bir insan başqa birisi ilə ünsiyyət etmədən keçinə bilməz. Axı ünsiyyət ona ailə, dostlar, iş yoldaşları verir. Bunları verirkən motivasiya, ümid, həyat eşqi, arzular vermiş olur.

Ünsiyyət prosesində insanın şəxsiyyəti formalaşır. Hər kəsin təhsilli, erudisiyalı (dərindən bilikli) dostu olmur. Geniş təhsilli, erudisiyalı şəxslər həmsöhbətlərinin mənəviyyatında pozitiv (bəyənilən) izlər qoyur, daha informasiyalı, daha ədəbli olmaqda onlara yardım edir, nur olub həyat yollarını aydınlatır.

Hansısa bir kitabı oxumaqla insan onun yazarı ilə ünsiyyətə girir, yazarın sözlərini oxumaqla, düşündüyünü düşüncə süzgecindən keçirməklə. Bu kitabdan aldığı biliyi başqasına ötürəndə də insan yenə ünsiyyətə girir, istər yazı formasında olsun, istər üz-üzə danışığı olsun. İnsandan alınan informasiya kimi, kitabdan alınan informasiya da əhvali-rühiyyəyə xoş oturanda xoş duyğular oyadır. Unutmayaq ki, aldığı informasiyanı ötürməyən insan get-gedə informasiyanı unudur ya da onu tutqun olaraq xatırlayır. Amma informasiyanı paylaşan, yayan hər dəfə onu yada salır, bununla da informasiya beyindən çıxmaq imkanı əldə edə bilmir və informasiya sanki balalayır, üzü artmağa gedir. Həyatda hər nəyin, o sıradan elmin, biliyin, alınan informasiyanın da zəkəti var. İnformasiyanın zəkəti ancaq və ancaq onu yaymaqla, paylaşmaqla ödənməmiş olur. İslam düşüncəsinə görə, yerində və ölçüsündə malın zəkəti ödəyəndə mal azalmır, əksinə, ziyana uğramaqdan, it-bata düşməkdən qorunmaqla artır. Zəkat malı təmizləyib artırarsa, informasiya ötürmə də ötürənin adına sayğı gətirir, rəhmətə getsə də, onun adı nəcib xatirələrdə xoş duyğu kimi yaşayır. Dünyasını belə dəyişənlərin xoş halına. Zəkatla ünsiyyəti müqaisə edək:

- ✓ Zəkat insanı tərbiyə edir, ünsiyyət də tərbiyə edir;
- ✓ Zəkat cəmiyyətə fayda verir, ünsiyyət də fayda verir;
- ✓ Zəkat cəmiyyətdə harmoniyanı saxlayır, ünsiyyət də saxlayır;
- ✓ Zəkat insanı iqtisadi aktivliyə çağırır, ünsiyyət də çağırır;

Ünsiyyətin quruluşu. Bilindiyi kimi, ünsiyyət mürəkkəb (ardı arası kəsilməyən) prosesdir. İstər verbal (sözlü) olsun, istər qeyri-verbal (səsli, somatik) olsun, kommunikasiyanın (informasiya ötürmənin) öz quruluşu var. *Bir çox rus alimləri, o sıradan Qalina Andreyeva ünsiyyətin kommunikativ, perseptiv və interaktiv növləri olduğunu qeyd edirlər* [6].

⁸ 1. Azərbaycan Tibb Universiteti, baş müəllim. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru sevda.novruzaliyeva@mail.ru

2. Azərbaycan Tibb Universiteti, baş müəllim iradaazeri@mail.ru

Kommunikativ ünsiyyət ya da kommunikasiya bir-biri ilə ünsiyyətdə olan fərdlər arasında informasiya mübadiləsidir (informasiya alıb ötürməkdir). Kommunikativ növdə informasiya axını aktiv olursa, aktiv (dayanmaz) kommunikasiya alınır. İnformsiya axını passiv olursa, passiv kommunikasiya alınır.

Yeri var deyək ki, aktiv kommunikasiya o zaman baş verir ki, informasiyanı ötürənin və alanın erudik səviyyəsi hardasa birdir. Erudik səviyyə bir olmayanda kommunikasiya uzun çəkmir. Beynəlxalq yazışmalarda informasiyanı ötürən kommunikator, onu alan isə pesipient adlanır.

Perseptiv ünsiyyət tərəflər arasında (informsiya ötürənlə onu alan arasında) qarşılıqlı anlamadır.

İnteraktiv ünsiyyət tərəflər arasında təkcə bilik və ideya mübadiləsi deyil, həm də iş mübadiləsidir. Demək, ideya vermə, bilik ötürmə, praktik iş ünsiyyətin ən üstün formasıdır.

Ünsiyyətin vasitələri. İnsan tək də yaşasa, birgə də yaşasa, ünsiyyət xaricində olmur. Tək olub bir iş görməyən insan öz düşüncəsi ilə, alim öz təfəkküründən süzdürdüyü elmi əsərləri ilə, yazar-şair-bəstəçi öz ilhamından sızdırdığı poeziya və incəsənət nümunələri ilə ünsiyyət qurmuş olur. İstər virtual, istər qeyri-virtual ünsiyyət olmadan insanın birgə yaşayışı, proqram qurması, proqram reallaşdırılması mümkün deyil.

Ünsiyyətin ilkin mərhələsi təmas (latınca “contactus” sözündən törənən kontakt) adlanır. Demək, təmas, sonra da sonrakı proses ünsiyyəti yaradır.

Ünsiyyət qurmaq üçün bir çox vasitələr var, zamanın diktəsilə onların sayı artmaqdadır. Bu vasitələrin başında nitq–insanın insan olmasında ən aparıcı rol oynayan danışmaq bacarığı durur. Hər kəsin kimliyini, hansı düşüncə yiyəsi olduğunu, nə edə biləcəyini nitq təyin edir. Tam yerinə düşür VII əsrdə yaşamış həzrət Əlinin bu kəlamı ki, *“Danışın ki, tanınasınız”* [8]. Bu həzrətin digər bir kəlamı nitqi belə açıqlayır ki, *“İnsan öz dilinin altında gizli qalır, danışsa, tanınar; danışmasa, tanınmaz”* [4]. Qənaətimizcə, gözəl nitq axar bulaqdır, hara axır, oranı dirçəldir, gülüstana döndərir. Pis nitq bir çirkab sudur ki, hara istiqamət alır, oranı pis günə qoyur.

İfadəli hərəkətlər bədən üzvləri (üz, göz, qaş, dodaq, baş, çiyin, əl, qol) ilə olunan fiziki və emosional ünsiyyət vasitəsidir. Buna qeyri-verbal ünsiyyət də deyirlər. Onun mimika (üzün ifadəli hərəkətləri), pantomimika (bədən hərəkətləri), vokal mimika (səsin ahəngi və tempi) adlı çeşidləri var.

Ünsiyyət vasitəsi olan **mimika** üz əzələlərinin ifadəli görünüşü ilə iç aləmdə yer alan əhval-ruhiyyəni, yəni sarsıntı, sevinci, acını, simpatyanı (rəğbəti), apatiyanı (nifrəti) biruzə verir. Yunanca “mimikos” sözündən törənən, “yamsılama” mənasını verən mimika sözün təsir gücünü artırır, gen anlaşılmasına yol açır, baxanı icra edənə bağlamaqla baxan-icra edən adlı mənəvi körpünü sazlayır. Mimika həm də sözə qənaətdir, söz demədən anlatmaqdır, sezdirməkdir.

Mimika təbiətin insandan ayrısına vermədiyi simvolik vizual koddur. Bu kodun izləri çox qədim tarixə–elmi qaynaqların fakt olaraq ortaya qoya bilmədiyi bir dönməyə dayanır. Elə an olur ki, vaxtında edilən bircə mimika sonradan deyiləcək hardasa min sözün yerini tutur. Mimika əslində sözün deyilməmiş formasıdır. Demək, mimika sözün özüdür, daha ifadəli, daha emosional, daha qabarıq formasıdır. Tanrı ana bətnində dölün rəsmi bir rəssam olaraq. Özünün gözlə görünməyən, amma elm ilə sübutlanan qələmi ilə çəkəndə mimikanı üz əzələlərinə hopdurub. Bu işi etməklə kainatın memarı olan Yaradan mimikanı zəruri sayıb. İnsan cismində olanların hamısı, o sıradan mimika ən gözəl biçimdədir. Qurani-Kərim buyurduğu kimi *“Doğrudan da, insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq”* [1, s. 597].

Gülümsəmə, kədər, sevinc, qaşqabaq, saymazyanalıq–bunların hər biri mimik ünsiyyətdir. Bunların görünməyən orijinalı ürəkdə olur, görünən kopyası üzdə yer alır. İnsan gülümsəyəndə ürək gülümsəyir, kədər keçirəndə ürək kədərlənir, sevinəndə ürək sevinir, qaşqabaqlı olanda ürək küsür, saymazyanaya olanda ürək daş bağlayır. Düz deyirlər ki, insanın üzü onun ürəyinin güzgüsüdür.

Pantomimika üz ilə yox, bədən qalan görünən üzvləri–əl, qol, baş, ayaq, çiyin ilə ünsiyyətdir, daxili durumu vizual göstərməkdir. İnsafcasına deyək ki, pantomimika gündəlik davranışda mimikanı üstələyə bilmir. Mimik hərəkətlər daha ədəbyana, daha təsir edicidir. Arif insanlar hətta əsəbi olanda pantomik hərəkətlərə yol vermirlər.

Vokal mimika səs ilə edilən ünsiyyətdir, səsin ahəngi (uyğunluğu), tempi (qabarması) deməkdir. Açıqlı səs kobudluğu, yumşaq səs ədəbi, xoş səs nəzakəti, boğuc səs qəzəbi ortaya qoyur. Səs ona görə ünsiyyətdir ki, sözün özüdür. Açıqlı söz nə deməksə, açıqlı səs də odur. Kobud söz nə deməksə, kobud səs də odur. Xoş söz nə deməksə, xoş səs də odur. Qurani-Kərim uca səsi qınayaraq Loğman surəsinin 19-cu ayəsində buyurur ki, *“Yerişində həddi gözlə, (danışanda) səsi alçalalt. Bil ki, ən çirkin səs uzunqulaq səsidir”* [1, s. 412].

Bilindi ki, xoş səs ruhu oxşayır, qəlbin qapısını açıb onun incə tellərini dilləndirir, yaz mehi kimi əsdiyi könlə gül açır. Kobud söz ruhu, qəlbi cırmaqlayır, bədəne ağırlıq verir, mənəviyyatı döyəcləyir. Quranın uzunqulaq səsinə qınaması ona görədir ki, bu heyvan iki dəfə anqırır–acanda və şəhvet gələndə. Mədəsinin, şəhvətinin əsiri olan kəs həmin heyvan kimi iffətdən (həyadan) uzaq olur.

Verbal (şifahi) ünsiyyətə qoyulan tələblər:

Söz və ifadələrin mənası. Dinləyənin anlaması üçün söz və ifadələr düzgün səslənməli və anlamlı olmalıdır. Belə olarsa, danışan və dinləyən arasında qarşılıqlı anlaşma yaranır.

Nitqin səs tempi. Nitq ya tələsik ya mütədil ya da ləngiyən olur. Səs uralığının modulyasiyası (tondan tona keçməsi) ya səlis ya da qaba olur. Səsin tonallığı (necəliyi) ya yüksək ya da alçaq olur. Nitqin ritmi ya bərabər ölçülü ya da qırıq-qırıq olur. Səsin tembr (fərdi özəlliyi) ya gurultulu ya batıq ya xışiltılı ya da aydın olur.

Təcrübə göstərir ki, ünsiyyət üçün səsin səlis və alçaq olması, nitq ritminin (axarlılığının) bərabər ölçülü olması, səs tembrinin aydın olması önəmlidir.

Səsin ifadəliliyi. Gülüş, sızıltı, ah, pıçiltı, ağlayış kimi spesifik səslər, öskürmə, asqırma kimi ayırıcı səslər, “e-e-e”, “hm-hm” kimi burunda səslənən səslər ünsiyyət anında səsin ifadəliliyini (aydın səslənməsini) pozur.

Tədqiqatlar göstərir ki, ünsiyyətin 45%-i sözlərin, səslərin və intonasiyanın, qalan 55%-i qeyri-nitq münasibətlərinin payına düşür.

Ünsiyyətdə rastlanan ara məsafələr:

İntim məsafə (15–45 sm). Bu məsafə yaxınlar və dostlar arasında olur. Belə insanlar bir-birinə güvənir, astadan danışır, əl verib görüşür ya da qucaqlaşır. Bir ayrısının bu intim məsafəyə girməsi bəyənilmir.

Şəxsi və fərdi məsafə (45–120 sm). Bu məsafə tanışlar və iş yoldaşları arasında olur. Aralarındakı danışqda güvən olmur, rəsmiyyət olur, sirr vermə olmur, xəfif bir hal-əhval tutma olur.

Sosial məsafə (120–400 sm). Bu məsafə iş otaqlarında, xidməti yerlərdə rəsmi görüşlər zamanı saxlanılır.

Açıq məsafə (400 sm-dən çox). Bu məsafə mühazirə oxunan iri salonlarda, mitinqlərdə, kütləvi tədbirlərdə saxlanılır.

Ünsiyyət çoxyönlü mürəkkəb bir proses olub fərd ilə fərd arasında, insan birliyi ilə insan birliyi arasında baş verir. Ünsiyyətin bir çox prosesləri var. Qərb alimləri özlərinin, rus alimləri də özlərinin bölgüsünü təqdim edirlər.

Rus alimi B.Lomov hesab edir ki, ünsiyyətin informasiya-kommunikativ, tənzimləyici-kommunikativ, təsir edici-kommunikativ funksiyaları var (3).

Informasiya-kommunikativ funksiya informasiyasının alınışı və ötürüşü ilə bağlılığı olan bütün prosesləri verbal və qeyri-verbal üsullarla təsvirini əhatə edir.

Tənzimləyici-kommunikativ funksiya sayəsində insan özünün və başqalarının davranışını tənzimləyə bilər, həm də özünə onların təsirini duya bilər.

Təsir edici-kommunikativ funksiya insanın emosional mühiti ilə bağlıdır. İnsanın keçirdiyi emosiyaların çoxu məhz ünsiyyət əsasında yaranır. Çox vaxt belə olur ki, şəxs öz emosional durumunu dəyişmək (emosional gərginliyini götürmək) üçün bir başqası ilə ünsiyyətə girir.

Ən müasir ünsiyyət vasitələri. Yaşadığımız 21-ci əsr yüksək texnologiyalar əsridir. Demək olar ki, hər gün elm-texnika sahələrində yeniliklər olur. Bunların sayəsində ünsiyyət ən qısa müddətdə, hətta saniyələr keçmədən baş tutur, dünyanın hansı nöqtəsində olmaqdan asılı olmayaraq. Yüksək texnologiya üçün uzaq məsafə anlayışı yoxdur.

Bu gün bütün dünyada internet ən aktual, ən ucuz, ən sərfəli, ən faydalı ünsiyyət vasitəsidir. Dünyada elə bir informasiya (istər keçmiş, istər indiki olsun) yoxdur ki, internetdə onun izlərini tapmaq olmasın. Üstəlik, eyni bir informasiya dünyanın aparıcı dillərində fərqli-fərqli formatda ixtiyarımızdadır. Yetər ki, ingilis, rus, alman, fransız dillərini bilək. Bir sözlə, internet informasiyalar dənizidir.

Bu gün internet dedikdə Facebook, İntaqram, Youtube, Twitter, Whatsapp kimi nəhəng sosial-media, elektron poçt, online başa düşülür. Bunlar internet ünsiyyət vasitələridir.

Elektron poçt ən önəmli texnoloji sıçrayış olmaqla insan ünsiyyətini tezləndirən bir vasitədir. Bu poçt bu gün kommunikasiyanın önəmli alətidir. Ora istənilən sayda informasiya (istər yazı, istər şəkil, istər simvol) yerləşdirmək olur. O, informasiyaları qoruyub saxlayan etibarlı bir saxlanıcıdır.

Bu poçt servisi kömək edir ki, təmaslarımıza göz qoyaq, yazılarımızı olduqca tez göndərək, qarşı tərəfdən də cavabı tez alaıq, kompüterdən kompüterə, kompüterdən telefona, telefondan kompüterə, telefondan telefona informasiyalar göndərək. Axı yaxın keçmişdə elektron poçtunun işini daşıyan poçt görürdü. Bu iş təbiət qoynunda ağacları kəsib ondan kağız düzəltməyə, poçtu daşıyan maşınların işləməsi üçün atmosferi çirkəlyən benzinə qənaətdir. Qənaət isə iqtisadiyyatın başlıca şərtidir.

Elektron poçt həm də vaxtda (qızıldan da üstün anlayışa) qənaətdir. Belə ki, bir necə saniyə içində bir informasiyanı bir necə istifadəçiyə göndərmək olur. Poçt göndərilən məktub üçün pul tələb edir (göndəriləcək məsafə uzandıqca ödəniş də artır). Elektron poçt üçün ödəniş istənilir. Bu poçt informasiyanı göndərənə bildirir ki, informasiyanı oxuyublar ya yox. Demək, elektron poçt milyon-milyon ağaca, milyon-milyon ton benzinə, böyük vaxt itkisinə qənaətdir, göründüyü kimi, həm təbiəti, həm pulumuzu, həm də vaxtımızı qoruyuruq.

Online ünsiyyət canlı ünsiyyətdir. Ekranlarda bir insan bir insanı, bir qrup insan bir qrup insanı görür, polemika aparır, sorğu-sual edirlər. Bəzi ölkə başçıları online əlaqəyə müraciət edir, xalqı düşündürən sorğuları cavablandırır, lazım gəldikdə müvafiq nazirləri canlı əlaqəyə qoşurlar. Beynəlxalq simpoziumlar, forumlar, böyük tədbirlər online formatda olmasını tez-tez müşahidə edirik.

Online-də (canlı vizual kontaktda) insanlar bir-biri ilə tanış olur, evlilik ya iş birliyi təklifi alırlar, aksiyalara, tədbirlərə dəvət olunur. Online ünsiyyətdə danışq və davranışda harmoniya varsa, belə ünsiyyət faydalı sayılır.

İnsan online formatda verbal (şifahi) ünsiyyət edəndə hər iki real danışan pozitiv duyğulara yüklənir, edilən-qarşılıqlı sorğular qarşısında düşüncə oyanmaqla ütülənir. Axı tərəflər bir-birinin mimikasını, pozlarını (duruşlarını), jestlərini, intonasiyalarını, pauzalarını (danışqda ara vermələrini), tonallığı, səs oyunlarını, əl təmaslarını və sairəni görürlər.

Facebook dünyada böyük sosial şəbəkədir, 2004-cü ilin fevral ayında Mark Zukerberq tərəfindən təsis edilib. Bu şəbəkə dünyanın ən çox müraciət olunan 5 veb saytdan biridir. Belə ki, 2017-ci ilin aprel ayına kimi onun auditoriyasına 2 milyard istifadəçi müraciət edib. Hər gün bu sosial şəbəkədə istifadəçilər 6 milyard “like” və şərh qoyur, 300 milyon foto yerləşdirilir. Şəbəkədə 200 milyard “dostcasına kontakt” qeydə alınıb. 2011-ci ilin oktyabrına kimi 1 trilyon dəfə onun səhifələri gözədən keçirilib. Videolara baxış isə 2015-ci ildə gündə 8 milyard olub. Bu sayt hesabına amerikalı proqramist Mark Zukerberq 23 yaşında ən gənc milyarder oldu. Milyonları, milyardları, trilyonu qucuyan Facebook şəbəkəsində

çoxsaylı istifadəçilərin etdiyi hər bir müraciət, paylaşım, like (bəyənmə), dislike (bəyənməmə)—bunların hər biri elektron ünsiyyətdir.

Instagram sosial media növü olmaqla elektron ünsiyyət vasitəsidir. Amerikanın bu sosial şəbəkəsində foto və videolar paylaşılır. Kevin Sistrom tərəfindən təsis edilən veb sayt 2010-cu ilin oktyabrından fəaliyyət göstərir. Onun qısa video rolıqları da var. Yazışmalar hər dildə aparıla bilər.

Ekspektlərin proqnozlarına görə, Instagram global reklamdan 2,8 milyard dollar qazanıb. Məlumat var ki, abunə olan istifadəçilərin sayı 1,1 milyard nəfərdir.

Instagram-da istənilən mövzuya dair informasiya var. Bu informasiyaları abunə olan ya da olmayan istifadəçi “like” və “dislike” düymələri ilə təsdiqləyir. İstifadəçilər həm fərdlərin, həm dövlət orqanlarının, həm də media qurumlarının paylaşdığı informasiyaları oxuyurlar. İstifadəçi nə qədər çox dil bilsə, o qədər o dillərdəki informasiyanı oxuya ya da eşidə bilər. Informasiyaların düzgünlüyünə Instagram zəmanət vermir. Informasiyanı yayan onun düzgünlüyünə cavabdehdir. Onu da qeyd etmək ki, hər informasiya haqda şərhlər olan yerə şərh yazmaq olar, başqalarının şərhlərini də oxumaq olar. Hansısa bir dildə Instagrama girən şəxs həmin dildə geniş bir informasiya ilə ünsiyyətə girir. Instagram-dakı istifadəçi informasiyanı almaq və onu ötürməklə kommunikativ ünsiyyətə girmiş olur. Elmi məqalə və dissertasiyalarda Instagrama istinad məqbuldur.

Youtube sosial şəbəkə olmaqla 2005-ci ilin fevralından işləyir. Stiv Çen, Çad Hörli, Caved Kərim tərəfindən təsis olunub. Abunə olması pulsuzdur, çoxdillidir. İstifadəçi hər proqrama şərh yazmaq, şərhləri oxumaqla, proqramlarla tanış olmaqla kommunikativ istifadəçi olur. Burada həm dövlət, həm də özəl televiziya proqramları da yer alır. Youtube şəbəkəsini ingiliscə izləyən bütün dünyanı izləyir.

2012-ci ilin yanvarında bu saytda videolara hər gün 4 milyard baxış olub. Saytda çox yer var—filmlər, musiqi klipləri, treylər, son xəbərlər, təhsil verilişləri, həvəskar videolar və yüzlərcə ayrı-ayrı verilişlər var. Belə təxmin olunur ki, hər istifadəçi gündə 15 dəqiqə Youtube saytına girir. Elmi məqalə və dissertasiyalarda Youtube saytına istinad etmək olar.

Google kompaniyası Amerikanın axtarış kompaniyasıdır. Burada minlərlə məsələnin cavabını axtaran böyük tədqiqatçı qruplar çalışır. Kompaniya daim öz servisini yaxşılaşdırır. Kompaniya tez və yaxşı işləyir, uinternetdə demokratiyaya inanır, həm paylaşan informasiyalardan, həm də reklamlardan pul qazanır. Informasiyalar aydın və səlis yayımlanır.

Qeyd etmək ki, elektron poçt, online ünsiyyət, Facebook, Instagram, Youtube və Google—bunların hamısı elektron ünsiyyət vasitələridir. Bunlarda informasiya həm ötürülür, həm də qəbul olunur.

Ünsiyyətin məzmunu və məqsədi. Ünsiyyətin məzmunu, məqsəd və vasitələri var. Bunlar ilə ünsiyyətin mahiyyəti praktik və nəzəri olaraq anlaşılır.

Ünsiyyətin məzmunu bir insanın başqa insana ya da insan birliyinin başqa bir insan birliyinə ötürdüyü informasiyadır. Ötürülən informasiyada ötürənin daxili (emosional, motivasiya edici) cəhətləri yer alır. Informasiya ötürən gördüyü işi, biliyini, bacarığını, psixoloji və fiziki durumunu, istəklərini, məqsədlərini, maraqlarını, tələbatlarını paylaşır.

Ünsiyyətin məqsədi odur ki, ünsiyyətə girən qarşı tərəfdən nə istəyir. Bu istənilənlərin sayı konkret deyil, çoxdur. Belə ki, sosial, mədəni, yaradıcı, tanışlıq, estetik və sair ola bilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Qurani Kərim, Bakı, “Nurlar”, 2017, 604 s.

Rus dilində

2. Булыко А., Большой словарь иностранных слов, Москва, «Мартин». 2004, 703 с.

İnternet resursları

3. <http://www.cbs-orsk.ru/> Роль общения в жизни человека
4. <https://cigirbirlik.com/> Qurandan məktub var
5. Google.com Тема 1., Общение и его значение в жизни человека
6. Google.com / Общение и его средства
7. Instagram.com/ Edebli biri
8. Instagram.com/Şems və mevlana sozleri

Xülasə

Ünsiyyət və onun ifadə vasitələri

Filosofların eşq, fiziklərin qravitasiya dediyi anlayış həm də ünsiyyətdir. İnsanı insandan yaranan, onu formalaşdıran, ona bilik, təhsil, iş, vəzifə, ailə, bir sözlə, nəyi var, onları verən yalnız ünsiyyətdir.

Bu məqalədə ünsiyyətin önəmi, ünsiyyətin quruluşu, ünsiyyətin vasitələri, ən müasir ünsiyyət vasitələri, ünsiyyətin məzmunu və məqsədi haqda söhbət gedir. Məqalədə ünsiyyət iki qola ayrılır—ənənəvi ünsiyyət, yüksək texnologiya ilə ünsiyyət.

Məqalədə elektron poçt, onlayn ünsiyyət, Facebook, Instagram, Youtube, Google kimi nəhəng sosial mediaya toxunulur, onların verdiyi böyük faydalardan söz açılır. Sadalanan bu sosial media o dərəcədə çoxyönlüdür, onu bir dissertasiya əhatə edə bilməz, o ki qalmışdı bir məqalə.

Açar sözlər: kommunikativ ünsiyyət, perseptiv ünsiyyət, interaktiv ünsiyyət, verbal ünsiyyət, qeyri-verbal ünsiyyət, sosial media

Summary

Communication and its means of expression

The concept that philosophers call love and physicists call gravity is also communication. It is only communication that creates man from man, shapes him, gives him knowledge, education, work, position, family, in short, what they have.

This article discusses the importance of communication, the structure of communication, the means of communication, the most modern means of communication, the content and purpose of communication. In the article, communication is divided into two branches—traditional communication, communication with high technology.

The article touches on such huge social media as e-mail, online communication, Facebook, Instagram, YouTube, Google and talks about the great benefits they provide. This social media is so versatile that it can not cover a dissertation, it is an article that remained.

Keywords: communicative communication, perceptual communication, interactive communication, verbal communication, non-verbal communication, social media

Резюме

Коммуникация и ее средства выражения

Концепция, которую философы называют любовью, а физики - гравитацией, также является коммуникацией. Только общение создает человека из человека, формирует его, дает ему знания, образование, работу, положение, семью, короче говоря, то, что у него есть.

В этой статье обсуждается важность общения, структура общения, средства общения, самые современные средства общения, содержание и цель общения. В статье общение разделено на две ветви - традиционное общение, общение с использованием высоких технологий.

В статье затрагиваются такие огромные социальные сети, как электронная почта, онлайн-общение, Facebook, Instagram, Youtube, Google и рассказывается о тех огромных преимуществах, которые они предоставляют. Эта социальная сеть настолько универсальна, что ее не может охватить диссертация, не то что одна статья.

Ключевые слова: коммуникативное общение, перцептивное общение, интерактивное общение, вербальное общение, невербальное общение, социальные сети.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ANTROPONİMLƏRİN TƏDQIQI

Dildə mövcud olan hər şeyin adı vardır. Adsız cəmiyyətdə nə canlı, nə də cansız varlıqlar mövcud deyildir. Dildə əşya və hadisələri bir-birindən fərqləndirən söz qrupuna ad deyilir.

Onomastika dilin leksik tərkibindəki xüsusi adların toplusudur. Onomastikadan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə onomalogiya adlanır. Onomastikanın bir yarımşöbəsi olan antroponimlər şəxs adlarını öyrənir. Dilçilikdə antroponimləri öyrənən onomalogiya yarımşöbəsi antroponimya adlanır. Antroponim-yunan mənşəli antropos (insan) və onoma (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu terminin mənası şəxs adı deməkdir. Tədqiqatlarda antroponim termini müxtəlif mənələrdə işlənir. Bəzən antroponim dar mənada götürülüb, onu ancaq şəxs adı və familiyanı əhatə etdiyi göstərilir. Belə təsəvvür düzgün deyildir. Çünki antroponim terminin semantik tutumu çox geniş və əhatəlidir. A.Qurbanov yazır: "Dildə mövcud olan xüsusi adların cəmi onomastikanı təşkil edir. Deməli, onomastika hər hansı bir dildəki xüsusi adların məcmusudur. Məsələn, Azərbaycan dilinin onomastikası, özbək dilinin onomastikası, türkmən dilinin onomastikası və s. (17, s. 11).

Antroponimlər insan cəmiyyəti yarandığı gündən bir qədər sonra dilin yaranması, yəni ünsiyyətlə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Bəşəriyyətin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar olaraq antroponimsiz keçinmək mümkün olmamışdır. Şifahi və yazılı mənbələrimizdə mövcud olan xüsusi adlar həmin fikri təsdiq edir.

Antroponimlərin öyrənilməsi, tədqiq olunması dilçi alimlərin həmişə diqqət mərkəzində olmuş, bu barədə məqalələr, elmi əsərlər yazılmışdır.

Türk mənşəli antroponimlərin tədqiqi bir sıra rus alimlərinin, Avropalı türkoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Türkologiyada türk mənşəli antroponimlərinin tədqiqi tarixi Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it türk" (XI əsr) əsəri ilə başlayır. Bu ensiklopedik əsərdə şəxs adları, apelyativlərin antroponimlərə çevrilməsi səbəbləri və s. təhlil süzğəcindən keçirilmişdir (10).

Ə.Tanrıverdi "Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları" kitabında M.Kaşğarının əsərində işlənən türk mənşəli bəzi şəx adlarının izahını vermişdir. *Kılıç xan*. Bu atalar sözündə də işlənmişdir; *koş kılıç* kinka sığmas= qoşa qılınç qana sığmaz. Bununla xaqaniyyə xanlarına ad verilərək "*Kılıç xan*" deyilir ki, düşündüyü, qurduğu işlərdə qılınç kimi kəsib atan xaqan deməkdir; *Köl Bilgə* - *Uyğur* xanına "*Köl Bilgə xan*" ləqəbi verilir, çünki "*kamalı göl* kimi, *göl* qədər deməkdir. Burada ağılın çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir. *Tonqa-bəbir*. Qaplan cinsindən bir heyvandır. Fili öldürür. Uşaqlara buna bənzər adlar çox qoyulur. Əfrasiyabın əsl türk adı "*Tonqa Alp Ər*"dir, "*bəbir kimi*" qüvvətli, *igid adam* deməkdir. *Bəktur*-kişi adıdır. Əslə bəkturbərk dayan formasındadır. Onlarla xüsusi adların təhlilini verməsi onomastik vahidlərin qədim tarixə malik olduğunu bir daha təsdiq edir (12, s. 9).

Rus şərqşünası V.A.Qordlovski ilk dəfə olaraq türk xalqlarının antroponimlərini sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. Onun 1910-cu ildə yazdığı "Uşağın doğulması və onun tərbiyələndirilməsi" məqaləsi antroponimikaya aiddir. Əsərdə uşağın doğulması, adlandırılması və tərbiyəsi ilə əlaqədar olan adət-ənənələrə dair maraqlı fikirlər söyləmişdir. Gələcək körpəyə ad seçilməsi ilə bağlı əsərdə belə bir fikir vardır: "Əgər kiminsə əvvəlki uşaqları vəfat edirsə, onda dünyaya gələn növbəti körpəni oğlan uşağı olsa, Dursun, qız uşağı olmuş olsa, Yetər adlandırırlar". 1911-ci ildə müəllifin bu mülahizələrinə qarşı N.A.Samoylovic öz münasibətini bildirir, bu da V.A.Qordlevski tərəfindən ikinci bir əsərin "Osmanlılarda şəxs adlarına dair" yazılmasına səbəb olur (17). Əsərin əvvəlində V.A.Qordlevski müasir türk antroponimiyasında qədim türk şəxs adlarının mövqeyini izah edir. Müəllif Toğrulbəy, Tay, Ay, Gündüz, Qaraquş və s kimi şəxs adlarının işlədilməsinin qədim totemist baxışlar ilə əlaqədar olduğunu göstərir. V.A.Qordlevski xristianlarda işlədilən təqvim adları ilə müsəlman təqvimini müqayisə edərək göstərir ki, xristianlarda müqəddəs şəxsin doğulduğu günə müvafiq gələn gündə anadan olmuş körpə həmin şəxsin adı ilə adlandırılırdı, müsəlmanlarda isə müqəddəs ay və gecələrdə doğulmuş uşaqları müvafiq gün və ay adları ilə adlandırırlar. Mövlud, Rəcəb, Şaban, Ramazan, Məhərrəm və s. bu tipli adlardır. V.A.Qordlevski həmin əsərdə ləqəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Mənşələrinə görə: a) milliyyəti əks etdirən ləqəblər: Gürcü Əhməd, Ərəbzadə, Tatar və s., b) ərazini əks etdirən ləqəblər:
2. Əlamətlərə görə : a) şəxsin saç və gözlərinin rənginə görə verilən ləqəblər: Sarı İsmayıl, Qaragöz Məhəmməd və s., b) şəxsin görünüşü və yerisinə görə: İynəbəy, Sərcəbəy, Apış Əhməd və s., c) şəxsin cismani nöqsanlarına görə: Altıbarmaq, Topaloğlu, Kosa Əlipaşa və s.
3. Şəxsin xarakterik məşğuliyyət və meylinə görə verilən ləqəblər: Dəli Məhəmməd, Qoç Məhəmməd və s. Şəxsin məşğuliyyət və yaxud vəzifəsinə görə verilən ləqəblər: Fateh Məhəmməd, Müəllim Nağı və s.
4. İctimai vəziyyətinə görə: Kürdoğlu, Civizadə və s.
5. Tarixi ləqəblər: Minpara Əhmədpəşə, İyirmi səkkiz Məhəmməd Çələbivə s.

Osmanlılarda xüsusi adlar onomastikası əsərində türk dilində işlədilən şəxs adları, adların mənşəyi, ləqəblər və s. haqqında danışılır, şəxs adlarının əmələ gəlməsi və inkişaf tarixini iki dövrlə əlaqələndirir:

- a) Qədim dövrlərdən başlayaraq islam dininin, müsəlmanlığın meydana gəlməsinə qədər olan dövrdə mövcud olan adlar;

⁹ BDU-nun Filologiya fakültəsi İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimləri huseynov2004@bk.ru, aygun.mehdiyeva.80@inbox.ru

b) İslam dininin yayılmasından sonra yaranan adlar.

İslamaqədərki dövrdə uşaqları pis qüvvələrdən, bədbəxt hadisələrdən, vaxtsız ölümlərdən qorumaq üçün onlara Dursun, Yaşar, Satılmış. Durmuş və s. adları verilir. İslam dininin yayılması ilə əlaqədar ad sistemində də böyük dəyişikliklər baş vermiş, peyğəmbərlərin, imamların, müqəddəs şəxslərin adları geniş işlənmə dairəsi qazanmışdır. Müəllif bu məqaləsində şəxs adları ilə yanaşı ləqəblərin də türk xalqlarında geniş yayıldığını qeyd edərək, ləqəblərin yaranma yollarını ümumiləşdirmişdir (17).

A.N.Samoylovicin 1914-cü ildə çap etdirdiyi "Türk tayfalarında ad qoyulması" əsəri antroponimləri öyrənmək üçün xüsusi önəm kəsb edir. Burada A.N.Samoylovic V.A.Qordlevskinin fikrini təsdiq etmiş, valideynlərin övladlarını vaxtsız ölümlərdən qorumaq üçün onlara verdikləri Dursun və Yetər adlarının leksik semantikasından danışılır.

L.Razoni türk antroponimlərinin təhlili ilə məşğul olan Qərblə alimlərdəndir. O, "Türk xalqlarında qadın adları", "Türk şəxs adlarında say məzmunlu vahidlər", "Türk antroponimləri bir neçə ad kateqoriyasında" və s. əsərlərinin müəllifidir. A.Nikanov L.Razoninin əsərlərini təhlil etmiş, həmçinin onun əsas müdəcəllərini m rus dilinə tərcümə etmişdir.

A.V.Superanskaya xüsusi adlara, o cümlədən, antroponimlərə aid bir neçə əsərin müəllifidir. "Xüsusi ismin ümumi nəzəriyyəsi" əsərində o, onomastikanın, eləcə də onun əsas tərkib hissəsini təşkil edən antroponimlərin nəzəri problemləri, məsələnin tarixi, ad və cəmiyyət, xüsusi adların semantikasi və dildə mövqeyi və s. kimi məsələləri işıqlandırmışdır. Antroponimlərdən danışarkən müəllif qeyd edir ki, baxmayaraq ki, antroponimlər insanların adlandırılması ilə əlaqədardır və həm də ancaq insan- bu yeganə obyekt, -mədəniyyət tarixi, insan psixologiyasının xüsusiyyətləri, müxtəlif ənənələr və bir çox başqa məsələlərlə bağlı olan ad kateqoriyasının həddindən artıq mürəkkəb spektrini almağa imkan verir. Müəllif 1920-1930-cu illərdə yeni ad yaradıcılığı prosesində həmin dövrün hadisələrinin, inqilabın, ideologiyanın mühüm rol oynadığını göstərir.

Qədim türk adlarının tədqiqi sahəsində məşhur türkoloq V.V.Radlovun da müəyyən qədər xidmətləri olmuşdur. Müəllif "Uyğur xanlarının ad və titulları" adlı tarixi əsərində qədim uyğur xanlarının daşıdıqları adları, titulları tədqiq etmiş, qədim Cin heroqlifləri ilə yazılmış şəxs adlarını, titulları yenidən bərpa edərək oxumuş və uyğur xanlarının şəcərəsini tərtib etmişdir. Bu şəcərəyə görə uyğur xanlarının birincisi Peylo, sonuncusu (VII) Qutluq olmuşdur (26).

Türkologiyada şəxs adlarının araşdırılmasında V.A.Nikanovun xüsusi xidməti olmuşdur. Onun "Türkdilli xalqlarda şəxs adları" belə əsərlərindən biridir. Müəllif bu əsərdə doqquz türkdilli respublikanın (Azərbaycan, Altay, Başqırdistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, tatar, qumuq və noqay) ayrı-ayrı rayonları üzrə Vətəndaşlıq vəziyyəti Aktları qeyd bürolarında antroponimik vahidlərin araşdırılması ilə məşğul olmuş və 200 minə qədər yeni doğulan uşağın şəxs adını qeydə almışdır. Bu əsərdə həmçinin rus antroponimikası ilə türkdilli xalqların antroponimikaları müqayisə edilir və rus dilinə nisbətən türkdilli xalqlarda şəxs adlarının kəmiyyətə dəfələrlə üstün olduğu göstərilir.

Müəllifin "Türkdilli xalqlarda şəxs adlarının cinsə görə ayrılması", "Tatar və başqırd antroponimikasında aktual proseslər" və s. əsərləri bilavasitə türkdilli xalqların şəxs adlarının tədqiqinə həsr edilmiş əsərləridir. Görkəmli sovet türkoloqu N.A.Baskakov 1960-ci illərdə rus dilində işlədilən türk mənşəli antroponimik vahidlərin (soyadların) tədqiqi ilə məşğul olmuş və bu barədə müxtəlif vaxtlarda məqalələr çap etdirmişdir. Bütün bu tədqiqatların nəticəsi kimi 1979-cu ildə N.A.Baskakovun "Türk mənşəli rus familiyaları" adlı monoqrafiyası çapdan buraxılır (15). Monoqrafiyada 300 rus soyadının filoloji təhlili verilir. Monoqrafiyada araşdırılan soyadlar ancaq dilçilik baxımından deyil, onların formalaşmasının tarixi, leksik-semantik inkişaf prosesi geniş surətdə izah olunur. Türk mənşəli rus soyadlarının yeni mühitdə formalaşması problemi əsasən Qızıl Orda və həmçinin türk qəbilə və dövlət ittifaqlarının adları ilə bağlıdır. Müəllif soyadları 4 qrupda göstərmişdir:

1. Mənsub olduğu məkana görə formalaşan soyadlar;
2. Titul rütbəsinə görə formalaşan soyadlar;
3. Şəxs adlarına görə formalaşan soyadlar;
4. Ləqəblərə görə formalaşan soyadlar (15).

Türk Dil Qurumu yaradıcılarından olan Bəsim Atalay qədim türk antroponimik vahidlərini toplayıb nəşr etdirən alimlərdəndir. Müəllifin 1921 və 1935-ci illərdə İstanbulda çap etdirdiyi "Türk Böyükəri və ya türk adları" kitabında 600-ə qədər şəxs adı haqqında məlumat verilmişdir. Lüğətdə verilmiş antroponimik vahidlər M.Kaşğarın lüğətindən, "Kitabi-Dədə Qorqud" və s. tarixi abidələrdən götürülmüşdür.

N.A.Baskakov 1979-cu ildə nəşr etdirdiyi "Türk mənşəli rus soyadları" adlı əsərində türk mənşəli rus soyadlarını 4 qrupda vermişdir;

1. Qanadan olduğu yerlə bağlı;
2. xüsusi şəxs adı ilə bağlı;
3. titulla bağlı;
4. ləqəblərlə bağlı yaranan soyadlar.

Əsərdə türk mənşəli Balaşov, Daşkov, Taptıkov, Lacinov və s. soyadların geniş etimoloji izahı verilmişdir. Əsərdə bəzi soyadların izahı düzgün verilməmişdir. Məsələn, Şərapov soyadı şərab və şəraf sözləri ilə əlaqələndirilir, əslində isə bu soyad şəraf sözü ilə əlaqədar yaranmışdır.

Azərbaycan antroponimlərinin tədqiqi ilə bağlı ilk qeydlərə A.Bakıxanovun əsərlərində rast gəlirik. A.Bakıxanovun "Gülüstanı-İrəm" əsərində Şirvanşahların ləqəbləri, nəşəbləri, görkəmli şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halları, onların təxəllüsləri, titulları haqqında məlumat verilmişdir (4). Müəllifin 1843-cü ildə yazdığı "Adlar və titullar" adlı əsəri antroponimlərin

öyrənilməsi üçün qiymətli mənbədir (14). Əsərdə xan, sultan, məlik, bəy, ağa, minbaşı, yüzbaşı, naib, qalabəyi, usmi, qazı, mülkədar, vəkil, sərdar, dargə, mirab, mizandar, kovğa, kəndxuda, nökar, qul, bəyzadə, eşikağası, tərhan və s. titulların leksik mənşəyi izah edilir.

Ümumilikdə, dilçilik tariximizdə antroponimlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə keçən əsrin 60-cı illərindən sonra başlanılmışdır. T.Hacıyev, A.Qurbanov, A.Axundov, Z.Verdiyeva, Ə.Tanrıverdiyev, Y.Seyidov, H.Əliyev, M.Adilov, H.Həsənov və başqaları elmi araşdırmalar aparmış, elmi əsərləri ilə antroponimikanın öyrənilməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur.

M.N.Çobanov "Azərbaycan antroponimiyə asının əsasları" adlı kitabında adların əsası və semantik qrupları, müştərək adlar, adların abbreviasiyası, mənşəyi, soyad, təxəllüs, ləqəb və onların quruluşu, adqoyma ənənələri və s. bəhs olunmuşdur (16).

Ş.Sədiyevin 1969-cu ildə çap etdirdiyi "Adlar necə yaranmışdır?" kitabçasında insan adlarının meydana çıxması, inkişafı, cəmiyyətdə əhəmiyyəti, şəxs adlarının keçmiş və müasir vəziyyəti kimi bir sıra kişi və qadın adlarının mənasını izah etməyə nail olmuşdur. Kitabda şəxs adları ilə yanaşı soyad, təxəllüs, titul, ləqəb, ata adları və s. antroponimik kateqoriyalar da şərh olunmuşdur (11).

XX əsrdən başlayaraq şəxs adları lüğətlərinin hazırlanması sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Şəxs adları ilə əlaqədar xüsusi lüğətin hazırlanması M.Çobanovun adı ilə bağlıdır. Onun 1981-ci ildə nəşr olunan "Azərbaycan şəxsləri" lüğətində 2000-ə qədər adın siyahısı verilmişdir (15). 1985-ci ildə B.Abdullayevin "Azərbaycan şəxslərinin izahlı lüğəti" çap edilmiş, lüğətdə təxminən minə qədər şəxs adının izahı verilmişdir (1).

O.Mirzəyevin 1986-cı ildə çap olunmuş "Adlarımız" kitabı üç hissədən ibarətdir, burada adların semantikasi verilmiş, kitabın sonunda isə 1380 adın siyahısı verilmişdir (9).

M.Şirəliyev, B.Abdullayev, Ş.Sədiyevin 1987-ci ildə "Azərbaycan şəxsləri" kitabı çapdan çıxmışdır. Kitabça iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə azərbaycanca-rusca adlar lüğəti verilmişdir. İkinci hissədə adların mənşəyi və izahı verilir. Kitabda 1400 adın siyahısı verilmiş, 1388 adın isə leksik mənası izah edilmişdir. Bu kitabın əsas məqsədi valideynlərə ad seçərkən, müvafiq idarə işçilərinə isə adların düzgün yazılışı qaydalarında kömək etməkdən ibarət olmuşdur.

1999-cü ildə Ə.Tanrıverdinin "Kitabi-Dədə Qorquda şəxs adları" kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda dastanda işlənən şəxs adları və onların mənşəyi hərtərəfli sürətdə tədqiq olunmuşdur (13).

Azərbaycan dilinin onomastikasının hər tərəfli öyrənilməsində A.Qurbanovun misilsiz xidmətləri olmuşdur. Müəllifin iki cildə nəşr olunmuş "Azərbaycan onomalogiyasının əsasları" monoqrafiyasında onomastik vahidlər sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir (7; 17). Monoqrafiyanın ikinci cildinin ikinci fəslə "Azərbaycan antroponimləri" adlanır. Burada antroponimik kateqoriyalar və onların təsnifi, antroponimlərin növləri və s. ətraflı şərh edilmişdir.

M.Adilovun A.Paşayevlə birlikdə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan onomastikası" kitabının birinci bölməsi antroponimika adlanır. Burada antroponimik kateqoriyalar iki qrupda göstərilir: 1. əsas ad kateqoriyaları; 2. köməkçi ad kateqoriyaları. Əsas ad kateqoriyasına əsl şəxs adı, ata adı, soyad, köməkçi ad kateqoriyasına təxəllüs, titul, ləqəb, fəxri adlar aid edilir (2).

Antroponimlərin tədqiqində klassik ədəbiyyat nümunələrinin böyük rolu vardır. Bu sahədə bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. A.Paşayev "Nizami Gəncəvinin poetik antroponimiyası", M.Adilov "Füzuli qəzəllərində xüsusi adların üslubi poetik xüsusiyyətləri", E.Quliyeva "Rəşidəddinin "Oğuznamə" əsərində antroponimlər" və s. kimi tədqiqatlar klassik poeziyanın üslubi məqamlarının açılmasında mühüm rol oynayır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev B. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı: Azərəşr, 1985, 68 s.
2. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: ADU, 1987, 88 s.
3. Azərbaycan onomastikası problemləri –XI, Bakı: ADPU, 2003
4. Bakıxanov A. Gültistanı-İrəm, Bakı, 1951
5. Çobanov M.N. Azərbaycan şəxs adları lüğəti. Bakı: Maarif, 1981, 30 s.
6. Çobanov M.N. Azərbaycan Antroponimiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1998, 322 s.
7. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. (2 cildə) I cild. Bakı: Nurlan, 2004, 340 s.
8. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. (2 cildə) II cild. Bakı: Nurlan, 2004, 504 s.
9. Mirzəyev O. Adlarımız. Bakı: Azərəşr, 1986, 40 s.
10. Mikayılova Ə. Onomastik vahidləri üslubi imkanları, Bakı, 2008
11. M.Kaşğari, Divani-lüğət-türk –tərcüməsi, çevirən Bəşim Atalay, I-III cildlər, Ankara, 1939-1941
12. Sədiyev Ş. Adlar necə yaranmışdır? Bakı, Gənclik, 1969
13. Tanrıverdi Ə. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları
14. Tanrıverdi Ə. Kitabi-Dədə Qorquda şəxs adları. Bakı, 1999
15. Бакыханов А.О. Наименованиях и титулах. Баку: ЭЛМ, 1982
16. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Москва, 1979
17. Радлов В.В. Титулы и имена уйгурских ханов «Записки» Восточного отделения 17. Русского археологического общества, СПО, 1891
18. Гордеевский В.А. Кличной онимастике у османов. М, 1913

Açar sözlər: antroponimlər, onomostika, xüsusi adlar, dilçilik, poetik xüsusiyyətlər

Key words: anthroponyms, onomostics, special names, linguistics, poetic features

Ключевые слова: антропонимы, онимостика, особые имена, лингвистика, поэтические особенности

XÜLASƏ

Dilimiz şəxs bildirən xüsusi adlarla zəngindir. Bunlar adlandırma ilə bərabər xalqın tarixini, məruz qaldığı təsiri, başqa xalqlarla əlaqə və münasibətini də göstərir. Bunların tərkibi zövqü, bu və ya digər əxlaq normasını, həyat və cəmiyyət

hadisələrinə münasibəti də əks etdirir. İslam dininin güclü olduğu dövrlərdə dinlə bağlı şəxs adları da çox olmuşdur. Belə adların bir qismi xalqın ağır olmuş güzəranını göstərir, təvəkkül və ümidlə yaşadıklarını başa salır, həyat tərzini çətinləşdirən vəziyyətdən çıxış üçün görünməz qüvvələrdən kömək dilədiklərini göstərir. Bir çox klassiklərin yaradıcılığında antroponimlər xüsusi rola malikdir. Antroponim anlayışına şəxslə bağlı hər bir xüsusi ad kateqoriyası daxildir. Yazıçılar, dramaturqlar əsər yazmağı düşündükləri ilk andan hadisələri ilə yanaşı hadisələrin mərkəzində dayanacaq surətləri hansı adla adlandıracağını da bir o qədər önəmli hesan edirlər. Ad və obraz arasında yaxınlıq, obrazla adın uyğunluğu həmişə yazıçıları maraqlandırmışdır.

Types of anthroponyms

Summary

The article is deal with the study of anthroponyms. Our language is rich with proper names that identify a person. It show the history of the people, the influence exerted on them, their connection and relations with other peoples. Their content also reflects taste, certain moral norms, attitudes towards life or social events. When Islam became strong, there were many proper names associated with religion. Some of these names show a hard life, explains that the people lived with trust and hope, shows that they turned to invisible forces for help in order to get out of a situation that complicates their way of life.

Anthroponyms have a special role in the work of many classics. The concept of “anthroponym” includes each category of proper names associated with a person. From the first moment that writers and dramatists think about writing a work, along with the events, they also consider how they will name the images that will be at the center of the events. The closeness of the name and the image, the correspondence of the name to the image, has always interested writers.

Виды антропонимов

Резюме

Статья посвящена изучению антропонимов. Наш язык богат именами собственными, идентифицирующими человека. Наряду с наименованием они также показывают историю народа, оказанное на него влияние, его связь и отношения с другими народами. Их содержание также отражает вкус, те или иные нравственные нормы, отношение к жизненным или общественным явлениям. В тот период когда Ислам был силен, было много имен собственных, связанных с религией. Часть таких имен показывает тяжелую жизнь, объясняет, что народ жил с доверием и надеждой, показывает, что они обращались за помощью к невидимым силам, чтобы выбраться из ситуации, осложняющей их образ жизни. Антропонимы имеют особую роль в творчестве многих классиков. В понятие «антропоним» входит каждая категория имен собственных, связанных с человеком. С первого момента, когда писатели и драматурги думают о написании произведения, наряду с событиями они считают не менее важным то, как они будут называть образы, которые будут в центре событий. Близость имени и образа, соответствие имени образу всегда интересовало писателей.

Rəyçi: DOS. L. ƏLƏKBƏROVA

“CODEX CUMANICUS”DA ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNİN İŞLƏNMƏ FORMALARI

Azərbaycan dilçiliyində kifayət qədər tədqiq edilməyən mövzulardan biri də əvəzlilikdir. “Şəxs, əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət bildirən sözləri ümumi və ya qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edən, yaxud sadəcə olaraq onlara işarə edən sözlərə əvəzlilik deyilir” (3, s.135). Dilimizə aid qrammatika kitablarında əvəzlilikdən bəhs edilərkən müstəqil mənaya malik sözlərlə, şəkilçiləşmiş sözlər arasındakı fərq nəzərə alınmamış, onlar eynihüquqlu nitq hissəsi kimi izah edilmişdir. Bunun səbəbi isə M.Hüseynzadənin sözləri ilə desək, müstəqil şəxs əvəzliyi ilə şəkilçi kimi də işlənən şəxs şəkilçilərinin fərqi dərindən dərk etməməkdən irəli gəlirdi. Zaman keçdikcə dilin tarixi inkişafı nəticəsində şəxs əvəzlilikləri öz müstəqil mənasını itirərək şəkilçi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Şəxs əvəzliliklərinin şəkilçiləşməsi nəticəsində mənsubiyyət, şəxs və xəbərlilik kateqoriyaları formalaşmışdır. Qədim abidələrimizin dilində də bu kateqoriyaların ifadə vasitəsinin məhz bu əvəzliliklər olmasının şahidi oluruq. Bu da o deməkdir ki, bu şəkilçilərin formalaşması prosesi o dövrdə hələ tam başa çatmamışdır.

Əsərdə işlənən əvəzlilikləri mənəca aşağıdakı kimi qruplara ayırmaq olar: şəxs, işarə, sual, qeyri-müəyyən, inkar və təyini əvəzliliklər. Bu əvəzliliklərin əksəriyyəti həm Azərbaycan dilində, həm də qədim türk abidələrinin dilində işlənmişdir. Bu haqda Ə.Rəcəbli “Göytürk dilinin morfologiyası” əsərində yazır: “..türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründən indiyədək əvəzliliklərin, demək olar ki, dəyişməməsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, türk dillərində əvəzliliklər Orxon-Yenisey abidələrinin qoyulduğu V-VI əsrlərdə uzun təşəkkül dövrü keçmiş və bizim eramızın V əsri üçün artıq formalaşmışdır. Buna görə də türk dillərində əvəzliyin yaranması və formalaşmasını Orxon-Yenisey dövründən tarixin dərinliyinə doğru min illərlə aparmaq olar. Türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə əvəzliliklər artıq sabitləşmiş bir nitq hissəsi kimi çıxış edir” (4, s.197-198).

Bildiyimiz kimi, şəxs əvəzlilikləri dildəki şəxs anlayışını heç bir konkretlik bildirmədən ümumi şəkildə ifadə edən əvəzliliklərdir. “Kodeks”də iştirak edən şəxs əvəzlilikləri haqqında prof. M.Arquşah qeyd edir: “Bütün varlıqlar təklik və çoxluq formaları ilə üç şəxsə toplanmışlar. Bunlardan birincisi danışan və danışanlar: **mən** və **biz**; ikincisi dinləyən və dinləyənlər: **sən** və **siz**; üçüncüsü isə adı keçən şəxsi, şəxsləri və ya əşya, əşyaları qarşılayan **ol** və **anlar~alar** əvəzlilikləridir” (1, s.112).

“Kodeks”də və Azərbaycan dilində işlənən şəxs əvəzliliklərinin adlıq halı aşağıdakı kimidir:

“Kodeks”də şəxs əvəzlilikləri	Azərbaycan dilində şəxs əvəzlilikləri
I şəxsintəki- mən	I şəxsintəki- mən
II şəxsin təki- sən	II şəxsin təki- sən
III şəxsin təki- ol	III şəxsin təki- o
I şəxsin cəmi- biz	I şəxsin cəmi- biz
II şəxsin cəmi- siz	II şəxsin cəmi- siz
III şəxsin cəmi- anlar~alar	III şəxsin cəmi- onlar

Mən əvəzliyi: “Pratürkdəki arxetipi ilkin mərhələdə *ba/be*, sonrakı mərhələdə isə *ban/ben* hesab olunur. Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində *mən/bən* şəklindədir. Daha dəqiqi, Orxon-Yenisey abidələrində 28 dəfə *mən*, 48 dəfə *bən*, M.Kaşğarinin “Divan”ında 105 dəfə *mən*, 3 dəfə *bən*, “Kitab”da 403 dəfə *mən*, 54 dəfə *bən* şəklində işlənmə müəyyənləşdirilmişdir. XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə də “*mən*” şəklində işlənmə üstün mövqedə görünür” (6, s.259). Mən əvəzliyinin “Kodeks”də işlənmə şəkillərinə baxaq:

Mən söynüp ayır edim sizgə Tejeri sözi^{*11} “mən sizə Tanrı sözünü sevinərək söylərdim” (61a/11-28), kim aytmasa, birsi aynada **mən** tiləmən eşitmə “kim etiraf etməsə gələn həftə mən dinləmək istəmirəm” (62b/25-63a/25), **mən** Tejriniş işinə osal boldım “mən Tanrının işinə qarşı laqeyd oldum” (59a-b/12b). Burada mən I şəxsin təkinin şəxs əvəzliyi kimi işlənmişdir.

Yazuklutur-mən körgənimdən, eşitgənimdən, tutqanımdan, artux yeqənimdən, artux içgənimdən “gördüyümdən, eşitdiyümdən, tutduğumdan, artıq yediyümdən, içdiyümdən ötrü günahkaram” (61a/1-10), **mən** azam **devül-mən**, **mən** **frıştə-mən** “mən insan deyiləm, mələyəm” (62b/1-24), ..**emdi mən** **arı-mən** “indi mən təmizəm” (63a/26-35). Bu nümunələrdə isə mən əvəzliyi özündən əvvəlki adlara qoşularaq xəbərlilik şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Mən **tanıqlatur-mən** sizgə ulu sövünç.. “mən sizə böyük bir sevinci xəbər verirəm..” (61b/1-11), **tülər-mən** sizgə biraz Tejeri söz aytmağa “sizə bir az Allah sözü söyləmək istəyirəm” (61a/11-28), **saqtılanur-mən** “silahlanıram” (4b/7), **başıqlar-mən** “hədiyyə edirəm” (9a/5), **uyur-mən** “yatıram” (9a/17). Burada isə mən əvəzliyi özündən əvvəl gələn feillərə qoşularaq şəxs kateqoriyası şəkilçisi kimi çıxış etmişdir.

¹⁰AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı. lale.haciyeva.1994@gmail.com

¹¹Nümunələr M.Arquşah və Q.Günərin “Codex Cumanicus” kitabından götürülmüşdür. A-CC-nin ön səhifəsini, b- isə arxa səhifəsini göstərir.

Sən əvəzliyi: Bütün dövrlərdə abidələrin dilində “sən” formasında işlənmişdir. Sən əvəzliyi “Kodeks”də aşağıdakı məqamlarda işlənmişdir:

II şəxsin təkinin şəxs əvəzliyi kimi: Sən ağırıx kişi, kaçan yarağını hekimge aytmasan, neçik sav bolgay-sən? “sən xəstə adam, əgər yarını həkimə söyləməsən, necə yaxşılaşacaqsan?” (62b/25-63a/25), *mən yamanlı, sən ayıpsız egəc, eltir-sən xaçımı* “mən günahkar, sən qüsursuzkən, çarmıxımı daşıyırsan” (75a/75b), *sən anı tapmasan*.. “sən onu tapmasan..” (60a/1-60b/40).

II şəxsin təkinin xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisi kimi, ad+sən: Ave, yer-sən yemiş bergən “salam, meyvə verən torpaqsan” (69a/1-72b/10), *sövinçlü bolqıl Maria, soyurqamax bilə tolu-sən* “xoşbəxt ol, Məryəm, lütf ilə dolusan” (63b/33-35), *üçlük sən-sən, bir Tejrimiz*.. “üçlük sən-sən, bir Allahımız..” (74a:1-16).

II şəxsin təkinin şəxs kateqoriyası şəkilçisi kimi, feil+sən: Uyalır-sən bir kişigə kənsi yazukan aytağa “bir adama öz günahını etiraf etməyə utanarsan” (62b/25-63a/25), *..kucırıp-sən Tejrigə* “Tanrıya səslənirsən” (69a/1-72b/10), *söviüngəy-sən soñı künde* “son gündə sevinəcəksən” (69a/1-72b/10), *sövrə-sən* “sevirsən” (3a/2), *eşitür-sən* “eşidirsən” (1a/8).

Ol əvəzliyi: Ə. Tanrıverdiyə görə, “*ol əvəzliyinin arxetipi qo//o; qol//ol vahidləridir. Ol əvəzliyi müasir ədəbi dilimizdə “o” formasında sabitləşmişdir. Müqayisələr göstərir ki, “ol” şəklində işlənmə Orxon-Yenisey abidələri, M. Kaşğarının “Divan”-ı, “Kitab” eləcə də XIX əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələri üçün səciyyəvi olmuşdur*” (6, s.262). “Kodeks”də ol əvəzliyi həm şəxs əvəzliyi, həm də işarə əvəzliyi kimi işlənmişdir. Hazırda da türk dillərinin əksəriyyətində bu funksiyasını qoruyub saxlamışdır. XIX əsrin əvvəllərinə qədər bu şəkilçinin ol formasında yazılması ədəbi hadisə sayılmış, daha sonra isə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq o formasında işlənmişdir. *Ol aytur edi, yoxarı baxıp* “o yuxarı baxıb belə deyirdi” (61b/12-21), *ol tutar Tejirniñ barça buyruxun* “o Tanrının bütün buyurduqlarını tutar” (62a/26-27), *ol bolqay sizgə nişan* “o sizə bir nişan olacaq” (61b/1-11), *ol kərtirir barça elni kutkardaçı* “o “bütün xalqın xilaskarı” mənasına gəlir” (61b/22-30).

Biz əvəzliyi: Bu əvəzlik qədim yazılı abidələrimizin dilində də “biz” formasında işlənmişdir və özünün cəmlilik funksiyasını qoruyub saxlamışdır. “Kodeks”-in dilində də biz I şəxsin cəminin şəxs əvəzliyi və I şəxsin cəminin şəxs sonluğu kimi işlənmişdir.

I şəxsin cəminin şəxs əvəzliyi kimi: biz koyqaşıp yattık “biz qoyun qoyuna yatdıq” (57a/18), *biz anıñ yulduzun gördük* “biz onun ulduzunu gördük” (61b/40), *kim ol atını biz ağırlasaq*.. “Allahın sevdiyi kimi onun adını uca tutsaq..” (61b/28), *biz ol yol bilə barsaq* “biz o yol ilə çatmaq istəyirik” (62a/29).

I şəxsin cəminin şəxs sonluğu kimi, feil+biz: biz *okur-biz* arı Stefandan kim.. “biz müqəddəs Stefandan oxuyuruq ki..” (61b/13), *biz tilər-biz* “biz istəyirik” (64b/27), *ança sövrə-biz Tejirni, necə biz anıñ buyruxun tutar-biz* “biz Allahı çox sevirik və onun buyurduqlarını tuturuq” (62a:13-29).

Siz əvəzliyi: Burada –z cəmlilik funksiyasını yerinə yetirən şəkilçi hesab olunur: si+z=siz (6, s.261). Qədim türk yazılı abidələrimizin dilində “siz” şəklində işlənmişdir. “Kodeks”də bu əvəzliyin işlənmə formaları aşağıdakı kimidir:

II şəxsin cəminin şəxs əvəzliyi kimi: siz tiler-siz “siz istəyirsiniz” (64b/27), *O siz barıñız yoldan barır-siz, gəlir-siz* “Ey, siz hamınız yoldan gəlib keçirsiniz” (63a/36), *bir yügünç təysin siz* Üçövgə “bir ehtiram çatsın siz Üçlüyə (Ata, Oğul və Müqəddəs Ruh)” (73a/4-5), *kimni siz izder-siz* “siz axtardığınız” (61b/37).

II şəxsin cəminin şəxs sonluğu kimi, feil+siz: O siz barıñız yoldan *barır-siz, gəlir-siz* “Ey, siz hamınız yoldan gəlib keçirsiniz” (63a/36), *anda tapqay-siz yañı xan toqurmuş* “orada yeni doğulmuş hökmdarı tapacaqsınız” (61b/31-62a/12), *ərkli ərksiz tamukka barqay-siz* “istər istəməz cəhənnəmə gedəcəksiniz” (62b/25-63a/25).

Anlar~alar əvəzliyi: Bu əvəzlik o-dan sonra –lar cəmlilik şəkilçisinin artırılması ilə yaranır, buradakı n ünsürü isə Azərbaycan dilində bitişdirici samit funksiyasını daşıyır: o+n=lar. Yusif Seyidova görə, “*Azərbaycan dilində üçüncü şəxsin cəmi üçün ayrıca leksik vahid (əvəzlik) yoxdur. Onlar o sözüünün müasir dildə cəmlənmə formasıdır (kitab-kitablar, ev-evlər isimlərində olduğu kimi) və həmin formalar (kitablar, evlər) kitab və ev sözlərindən fərqli leksik vahidlər deyil. Yeri gəlmişkən deyək ki, rus dilində də belədir; он (она, оно)- onu. Bunlar bir sözün cinsə və kəmiyyətə görə dəyişməsidir, yəni rus dilində də üçüncü şəxsin cəmini bildirən ayrıca söz-əvəzlik yoxdur..*” (5, s.287). B.Xəlilov isə “onlar” əvəzliyinin izahını belə göstərir: “*..ol- onlar. Burada l-n əvəzlənməsi baş vermiş və -lar cəm şəkilçisi şəxs əvəzliyinə (ol/on) qoşulmuşdur. İndi qərb qrupu dialektlərində “onlar” şəxs əvəzliyinin “ollar” şəklində tələffüz olunması da bu proseslə bağlıdır*” (7, s.141). III şəxsin cəmini ifadə edən şəxs əvəzliyi “onlar” “Kodeks”-in dilində paralel olaraq anlar~alar variantında işlənmişdir. Məs: *alar anı tuttular* “onlar onu tutdular” (63b/16), *alar ayaqşıp yattılar* “onlar ayaq baş yatdılar” (57a/19), *nə üçün alar alqışlıdır* “onlar niyə xoşbəxtidir” (62a/31), *alar artunça Yerosolimgə degri bardı* “onlar ulduzun ardınca Qüdsə doğru getdilər” (61b/38), *anlar anar kim tabunsın* “onlar ona ibadət etsin” (74a/5), *anlar tilər-lər* “onlar istəyirlər” (64b/29).

Qeydlərimizə əsasən, “Kodeks”də və müasir Azərbaycan dilində şəxs əvəzliliklərinin işlənmə formalarını aşağıdakı cədvəldə müqayisəli şəkildə belə göstərə bilərik:

“Kodeks”də şəxs əvəzlilikləri	Azərbaycan dilində şəxs əvəzliyi

I şəxsintəki- mən 1) <i>I şəxsin təkinin xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisi kimi, ad+mən:friştə-mən, arı-mən</i> 2) <i>I şəxsin təkinin şəxs kateqoriyası şəkilçisi kimi, feil+mən:tanuklatır-mən, tilər-mən</i>	I şəxsintəki- mən 1) -am (-əm)yaxud –yam (-yəm) 2) –am (əm), -ım (-im,-um,-üm)
II şəxsin təki- sən 1) <i>II şəxsin təkinin xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisi kimi, ad+sən:tanuklatır-mən, tolu-sən</i> 2) <i>II şəxsin təkinin şəxs kateqoriyası şəkilçisi kimi, feil+sən:kışkırp-sən, sövər-sən</i>	II şəxsin təki- sən 1) –san (-sən) 2) –san (-sən)
III şəxsin təki- ol	III şəxsin təki- o
I şəxsin cəmi- biz <i>I şəxsin cəminin şəxs sonluğu kimi, feil+biz:okur-biz, tutar-biz</i>	I şəxsin cəmi- biz -aq (-ək); -ıq (-ik, -uq, -ük)
II şəxsin cəmi- siz <i>II şəxsin cəminin şəxs sonluğu kimi, feil+siz:barqay-siz, tapqay-siz</i>	II şəxsin cəmi- siz -nız (-niz, -nuz, -nüz); -ın (-in, -un, -ün); -sınız (-siniz, -sunuz, -sünüz)
III şəxsin cəmi- anlar~alar	III şəxsin cəmi- onlar

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, əsərin dilində işlənən şəxs əvəzlilikləri müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrasa da forma etibarilə, demək olar ki, bütün türk sistemli dillərə uyğun gəlir. İşlənmə məqsədindən asılı olaraq, I şəxsin təki *mən*, II şəxsin təki *sən* əvəzliyi adların sonuna qoşularaq (*ad+mən*, *ad+sən*) xəbərlilik şəkilçisi kimi, feillərin sonuna artırıldıqda (*feil+mən*, *feil+sən*) isə şəxs sonluğu funksiyalarını daşımışdır. I və II şəxsin cəmini bildirən *biz* və *siz* əvəzlilikləri isə yalnız feillərin sonuna (*feil+biz*, *feil+siz*) artırılaraq şəxs kateqoriyasının göstəriciləri kimi çıxış etmişdir. III şəxsin təki *ol* və cəmi *anlar~alar* əvəzlilikləri isə yalnız şəxsi ifadə etmək üçün işlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Argunşah M., Güner G. "Codex Cumanicus". İstanbul: Kesit Yayınları, 2015, 1079 s.
2. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə, Bakı, 2007, 279 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı:"Nurlan", 2010,s.135.
4. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası, Bakı, 2002, s.197-198.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya. Bakı: Bakı Universitet nəşriyyatı, 2002, s.287.
6. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, "Elm və təhsil", II nəşr, 2012, s.259.
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, II hissə, Bakı: "Papyrus NP", 2016, s.14

Açar sözlər: "Codex Cumanicus", əvəzlilik, şəkilçi, ad, feil

Keywords: Codex Cumanicus, pronoun, suffix, noun, verb

Ключевые слова: Codex Cumanicus, местоимение, суффикс, существительное, глагол.

"Codex Cumanicus"da şəxs əvəzliliklərinin işlənmə formaları

Xülasə

"Codex Cumanicus" XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində yazıldığı ehtimal edilən orta türk dövrünün ən dəyərli abidələrindən biridir. Əsərin araşdırılması bizə həmin dövrün qıpçaq dili, tarixi, mədəniyyəti fonunda ümumən türk dilləri arasında gedən inkişaf proseslərini izləməyə geniş imkan yaradır. Əsər orta türk dövründə yazıldığı üçün burada xəbərlilik və şəxs kateqoriyaları hələ tam formalaşmamış və bu kateqoriyaları bildirmək üçün şəxs əvəzliliklərindən istifadə edilmişdir. Buna görə də abidənin dilində şəxs əvəzlilikləri həm müstəqil leksik mənaya malik əsas nitq hissəsi kimi, həm də özündən əvvəl adlara artırılaraq xəbərlilik kateqoriyası, feillərə qoşulduqda isə şəxs kateqoriyası şəkilçisi kimi ifadə olunmuşdur.

Bu yazıda əsərin dilində işlənən şəxs əvəzlilikləri həm əsas nitq hissəsi kimi, həm də şəkilçi kimi araşdırılacaq, nümunələr üzərində təhlillər aparılacaqdır.

Development forms of personal pronouns in the Codex Cumanicus

Summary

The Codex Cumanicus is one of the most valuable monuments of the Middle Turkic period, probably written in the late 13th - early 14th centuries. The study of the work gives us ample opportunity to follow the development processes among the Turkic languages in general against the background of the Kipchak language, history and culture of that period. As the work was written in the Middle Turkic period, the categories of news and person have not yet been fully formed here, and person pronouns have been used to denote these categories. Therefore, in the language of the monument, personal pronouns are expressed both as the main part of speech with an independent lexical meaning, and as a category of information by adding nouns before them, and as a suffix of the category of person when added to verbs.

In this article, the pronouns used in the language of the work will be studied both as the main part of speech and the suffix, and the examples will be analyzed.

Формы развития личных местоимений в Codex Cumanicus

Резюме

Codex Cumanicus — один из ценнейших памятников среднетюркского периода, написанный, вероятно, в конце XIII — начале XIV веков. Изучение произведения дает нам широкие возможности проследить процессы развития, происходящие среди тюркских языков в целом на фоне кыпчакского языка, истории и культуры того периода. Поскольку произведение было написано в среднетюркский период, категории известия и лица здесь еще полностью не сформировались, и для обозначения этих категорий использовались личные местоимения. Поэтому в языке памятника личные местоимения выражаются и как основная часть речи с самостоятельным лексическим значением, и как категория информации, предшествующая имени существительному, и как суффикс категории лица при присоединении к глаголам.

В данной статье будут изучены местоимения, используемые в языке произведения как в качестве основной части речи, так и в качестве суффиксов, а также проанализированы образцы.

Rəyçi: Filü.f.d; dos. Elçin İbrahimov

ƏRƏB DİLİNDƏ "حَيْثُ" SÖZÜNÜN İŞLƏNMƏ FORMALARI VƏ MƏNALARI

Ərəb dilində müxtəlif situasiyalarda bir neçə nitq hissəsi rolunda çıxış edən sözlərdən biri də "حَيْثُ" (*haysu*)-dur. Cümlədə müstəqil formada və ya digər köməkçi söz və ədatla birlikdə işləyə bilən "حَيْثُ" müxtəlif leksik-qrammatik vəzifələr daşıyır. Daha çox zərf kimi işləndiyini nəzərə alaraq, əvvəlcə bu sözün zərf kimi işlənməsini nəzərdən keçirək.

Bizim dildə olduğu kimi, ərəb dilində də mühüm mövzulardan biri olan zərf cümlədəki rolu feillə bağlıdır. Zərflər sabit modelləri olmayan və leksik mənalara çox zaman yalnız nitq şəraitində dəqiqləşdirilən köməkçi nitq hissələrindəndir. (3, səh.493) İngilis dilində "adverb", rus dilində "наречие", Azərbaycan dilində "zərf" adlanan bu termin dilimizə ərəb dilindən keçmişdir. Zərf ərəb dilçiliyində bu cür adlandırılmasının səbəbi onun lüğəvi mənasının "qab" (məktubun qoyulduğu qab da zərf adlanır) olması ilə izah edilir. Belə ki, qablar, içərisinə qoyulan şeyləri əhatə etdiyi kimi, zərflər də müəyyən zaman və ya məkan kontekstində baş verən hərəkət və prosesləri əhatə edir. (6, səh.48; 7, səh.602) Məlum olduğu kimi, ərəb dilçiliyində "kəlam" üç qismə ("isim", "feil" və "hərf") bölünür və zərflər də əvəzlilik, sifət, say və başqa nitq hissələri kimi, öz növbəsində "isim" başlığı altında öyrənilir.

Təsədüfi deyildir ki, bir çox ərəbdilli qrammatika mənbələrində zərflər "مفعول فيه" - "məf'ulun fihi" başlığı adı altında araşdırılır. Ümumiyyətlə, qrammatik terminlərin adlarındakı müxtəliflik ərəb dilində geniş yayılmış bir haldır və bunun tarixi kökləri Orta Əsrlərdə meydana çıxmış Bəsra, Kufə və başqa qrammatika məktəblərinə gedib çıxır.

Zərflərə "məf'ulun fihi", yəni "içərisində iş görülen" deyilməsinin səbəbi hərəkətin baş vermə zamanını və ya məkanını göstərən isim olması ilə əlaqədardır. (8, səh.136) "في" - "da-də, içərisində" ön qoşmasının mənasına uyğun gəlməsi də zərfin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Onun "məf'ulun fihi" adlandırılmasının səbəblərindən biri də elə budur. Zərflər hallanan və hallanmayan olmaq üzrə iki yerə bölünür. Ərəb dilində zərflərin böyük bir qismi təsirlik halda olur. Vəsitisiz tamamlıq əmələ gətirən haldan fərqli olaraq buradakı təsirlik hala zərfdüzəldici hal (adverbial) deyilir. (3, səh.32)

Haqqında danışılan "حَيْثُ" hallanmayan (məbni) on altı zərfdən biridir və "mübhəm" (مبهم), yəni özündən sonra gələn cümlənin aydınlaşdırdığı zərflər qrupuna daxildir. Digər hallanmayan (məbni) zərflərin altısı məkan zərfi kimi, doqquzu zaman zərfi kimi, biri isə həm məkan, həm də zaman zərfi kimi istifadə olunur. Məkan zərfi kimi işlədilənlər aşağıdakılardır (5, səh.254-257):

"... yerdə" - "حَيْثُ", "yanında" - "أَلَيْنَ", "yanında" - "أَلَيْنَ", "harada" - "أَيْنَ", "burada" - "هُنَا", "orada" - "هَنَّا"

Zaman zərfi kimi işlədilənlər aşağıdakılardır:

"... vaxt" - "مَنْذُ - مَنْذُ", "heç vaxt" - "قَطُّ", "dığda" - "أَلَمَّا", "nə zaman?" - "أَيَّانَ", "nə vaxt?" - "مَتَى", "indi" - "الْآنَ", "düənən", "إِذْ" - "dığda", "بِذْ" - "bir zaman"

Həm məkan, həm də zaman zərfi kimi işlədilən məbni zərf "أَلَى" - "harada", "nə vaxt" zərfidir.

Göründüyü kimi, "حَيْثُ" məkan zərfi kimi istifadə olunan hallanmayan (məbni) zərflər qrupuna daxildir. Klassik qrammatika kitablarında da bu zərfin məkan bildirdiyi, nadir hallarda zamana dəlalət etdiyi vurğulanır. (9, səh.148) Bəzi dilçilər onun zaman zərfi mənasında işlədilməsini məqbul saymasa da, istər klassik, istərsə də müasir ərəbdilli lüğətlərə və mətnlərə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, "حَيْثُ" sözü məkan zərfi mənası ifadə etdiyi kimi, zaman mənasında da işlədilir. Tanınmış qrammatika alimi İbn Hişam "Muğnil-ləbib" əsərində "حيث" sözünün məkanla yanaşı, zaman mənası da ifadə etdiyini deyir və bu fikrini sübut etmək üçün aşağıdakı beyti nümunə gətirir:

حَيْثُمَا تَسْتَقِيمُ يَغْتَرِ الْإِزْمَانُ نَجَاحًا فِي غَايِرِ الْأَزْمَانِ

Doğru yolda olduğun müddətcə,

Allah sənə qədərində əzəldən uğur yazar. (10, səh.152)

Zaman keçdikcə, dilin tarixi inkişaf prosesində "حَيْثُ" sözü məkan və zaman zərfi mənalara ilə yanaşı, səbəb mənası da kəsb etmişdir. Hətta bu sözə nisbi sifət şəkilçisi artırılmış və ondan "əsas, dəlil, səbəb" mənasını ifadə edən yeni söz – "حَيْثِيَّة" düzəldilmişdir. (2, səh.245-246) Hal-hazırda bu sözün cəmi (حَيْثِيَّات) - "izahedici bəndlər" mənasında hüquq termini kimi istifadə olunmaqdadır. Nümunəyə nəzər salaq:

"أَقَامَ الْقَاضِي حَيْثِيَّاتِ الْحُكْمِ."

"Hakim hökmün cəzayı əsaslandıran bəndlərini təqdim etdi." (25)

"عندما يرغب أطراف العقد في كتابة حَيْثِيَّاتٍ للعقد فإنهم يفعلون ذلك لإيراد بعض الوقائع التي ليس لها مكان في العقد."

"Müqavilənin tərəfləri müqaviləyə izahedici bəndlər yazmaq istədikdə, onlar bunu müqavilədə yer verilməmiş bir çox reallıqları göstərmək üçün edirlər." (26)

Əlbəttə, ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafı və bu zaman yeni anlayışların yaranması fonunda belə dil hadisələri zəngin lüğət tərkibinə və mükəmməl qrammatik quruluşa malik ərəb dilində olduqca çoxdur.

"حَيْثُ" sözünün məkan zərfi mənasında işlənməsi:

"وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ قَوْلٍ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ"

"Haradan (səfərə) çıxsan, (namaz vaxtı) üzünü Məscidülhərama tərəf çevir!" (1)

"النَّارُ تُحْرِقُ حَيْثُ وَقَعَتْ."

"Od düşdüüyü yeri yandırar."

"حَيْثُ" sözünün zaman zərfi mənasında işlənməsi:

"رَأَيْتُهُ حَيْثُ غَرَبَتِ الشَّمْسُ."

¹² Naxçıvan Dövlət Universiteti, müəllim.

"Onu Günəş batan zaman gördüm."

"حَيْثُ" sözünün səbəb mənasında işlənməsi:

"حيث حضرت بدون موعد فلن يقابلك المدير."

"Vaxtsız gəldiyinə görə müdir sənənlə görüşməyəcək." (11, səh.592)

"وخرج للبحث عنه عند باب الخيمة حيث ظن أنه نام هناك."

"Onu çadırın yanında axtarmaq üçün çıxdı. Çünki onun orada yatdığını güman etmişdi." (13, səh.95)

Yuxarıdakı cümlədə "حيث" sözünün cümlənin əvvəlində gəlməsi cümlənin mənasına heç bir xələl gətirmir.

"جئتُ حَيْثُ جاءَ الولدُ."

"Oğlan gəldiyi zaman gəldim." (14, səh.1914)

Vəzni (فَعْل), hallanması, isimlə yanaşma qrammatik əlaqəsi əsasında işlənməsi (yəni isimin halına təsir göstərməməsi) və başqa xüsusiyyətlərinə görə فَوْقُ، تَحْتَ، قَبْلُ və s. növlü zərflərə aid edilən "حَيْثُ" "harada ki" (bəzən də haraya ki) məkan zərfləri nitq şəraitində çox müxtəlif leksik-qrammatik mənalara kəsb və ifadə edir. (4, səh.11)

Qeyd etmək lazımdır ki, "حيث" sözündən sonra "إِنْ" modal sözü, "أَنَّ" bağlayıcısı və "مَا" ədatı gəlib müxtəlif mənalara bildirdiyi kimi, əvvəlinə "مِنْ", "إِلَى", "بِ" kimi ön qoşmalar (hərflər cərlər) da qoşula bilər. Hallanmayan (məbni) zərflər qrupuna aid olduğuna görə bu zaman onun sonu dəyişmir və daim "damma" ilə hərəkələnir. Ancaq bəzi klassik qrammatika kitablarında bu sözün sonunun dəyişməsi, yəni hallanaraq (حَيْثُ və حَيْثُ formasında) sonunun "fəthə" və "kəsrə" olması (yəni "nasb" və "cər" halına düşməsi) barəsində müəyyən rəylər olsa da, hal-hazırda dildə bunlar öz aktuallığını itirmişdir. (15, səh.169) Çünki "حيث" sözünün qeyd edilən hallanma forması nadir ərəb şeir nümunələrində təsadüf olunur. Həmin kitablarda qeyd edilən hallanma formaları isə nə ərəb dilinin ən etibarlı qaynağı hesab edilən "Qurani-Kərim"də, nə ondan sonrakı mənbələrdə, nə də müasir ərəb ədəbi dilində istifadə edilmir. Hal-hazırkı dövrə qədər dünya miqyasında müxtəlif dillərdə ərəb dili sahəsində yazılmış dərslik və kitablarda "حَيْثُ" hallanmayan sözlər qrupuna daxil edilir. Bundan başqa "حَيْثُ" müasir danışq dilində də vahid və dəyişməyən formada, yəni sonu "damma" ilə işlənməkdədir.

"حيث" sözünün ön qoşmalarla işlənmədən kəsb etdiyi mənalara nəzərdən keçirək:

"مِنْ" (dan-dən) ön qoşması ilə işlənmədən ("haradan ki"; "... yerdən" mənasında):

"وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ"

"Və əzab onlara gözləmədikləri yerdən gəldi." (1)

"فدخل عليهم غرفهم من حيث لا يرونه ولا يسمعون ولا يحسونه."

"O, onların otağına onu görmədikləri, eşitmədikləri və hiss etmədikləri yerdən daxil oldu." (16, səh.161)

Qeyd etmək lazımdır ki, "حيث" sözü "مِنْ" (dan-dən) ön qoşması ilə işləndiyi zaman özündən sonra müəyyənlikdə adlıq halda olan söz gələrsə, "-ca²; cəhətdən; baxımından; etibarilə" mənasını ifadə edir (3, səh.367):

"وأفكار الإنسان من حيث مكاشفة الآخرين بها ثلاث طبقات: الأولى أسرار بطلع عليها أصدقاؤه ومعارفه والثانية أسرار لا يطلع عليها إلا أخص أصدقائه أو زوجته... وهناك خواطر لا يطلع عليها أحدًا."

"İnsanın fikirləri onları başqalarına açması baxımından üç yerə bölünür: birincisi, dostlarına və tanışlarına açdığı sirlərdir, ikincisi ancaq ən yaxın dostlarına və həyat yoldaşına açdığı sirlərdir... və elə fikirlər də var ki, insan onu heç kəsə bildirmir." (17, səh.89)

"روسيا هي أكبر بلد في العالم من حيث المساحة."

"Rusiya dünyada ərazi (sahə) cəhətdən ən böyük ölkədir."

"من حيث" birləşməsinin ifadə etdiyi məna əlaqəsi demək olar ki, sifətin üstünlük və müqayisə dərəcələrində iştirak edən təmyizin mənası ilə eynidir. Belə ki, yuxarıdakı cümləni "روسيا أكبر بلدٍ مساحةً في العالم" formasında da desək, mənağa heç bir xələl gəlməyəcək və eyni mənanı bildirəcək.

"بِ" ön qoşması ilə işlənmədən ("belə ki"; "ona görə ki"; "çünki"; "üçün" mənasında) səbəb və məqsəd budaq cümlələrində bağlayıcı vəzifəsi daşıyır:

"ينبغي البدء الآن في تلك البرامج بحيث لا يمضي الأطفال والشباب فترة مراهقتهم وهم يعانون من السكر وأمراض القلب."

"Uşaqlar və gənclərin yeniyetməlik dövrlərini şəkər və ürək xəstəliklərindən əziyyət çəkərək keçirməmələri üçün bu proqramların icrasına başlamaq lazımdır." (18, səh.12) (və ya: Bu proqramların icrasına başlamaq lazımdır ki, uşaqlar və gənclər yeniyetməlik dövrlərini şəkər və ürək xəstəliklərindən əziyyət çəkərək keçirməsinlər.)

"بحيث أن الظروف لم تنضج بعد لا حاجة إلى طرح مسألة."

"Şərait hələ yetişmədiyi üçün məsələni qoymağa ehtiyac yoxdur." (4, səh.12)

Axırıncı cümlədə eyni mənanı ifadə etmək üçün "بحيث" ilə yanaşı, "حيث" və ya "من حيث" da işlənə bilər. Bu üç formadan biri bəzi cümlələrdə bir-birini əvəz edə bilsələr də, bir çox cümlələrdə bu əvəztəməni tətbiq etmək mümkün olmur.

"إِلَى" (a-ə; ya-yə) ön qoşması ilə işlənməsi ("haraya ki"; "... yerə" mənasında):

"وكان من وقت لآخر يلتفت إلى حيث هي جالسة."

"O, vaxtaşırı onun oturduğu yerə tərəf çevrilib baxırdı." (19, səh.55)

"ثم ذهب إلى أصحابه فرافقهم إلى حيث كان يذهب معهم في كل يوم عند شاطئ الإبراهيمية."

"Sonra yoldaşlarının yanına getdi və İbrahimiyyə sahilində hər gün getdikləri yerə qədər onları müşayiət etdi." (16, səh.49)

"حيث" sözü ön qoşmalarla yanaşı, "مَا" ədatı, "أَنَّ" bağlayıcısı və "إِنْ" modal sözü ilə də işlənir:

Şərt budaq cümləsində işlənen "حيثما" "o yerdə ki; harada olursa olsun; haraya olursa olsun; necə gəldi" mənasını verir:

"حيثما تكثر السلع تنخفض الأسعار."

"O yerdə ki əmtəə çoxalır, qiymətlər də düşür."

"حَيْثُمَا أَدْرَكْتُمْ الصَّلَاةَ فَصَلُّوا وَالْأَرْضُ لَكُمْ مَسْجِدٌ."

"Harada namaza yetişsən, onda namazını qıl, çünki Yer üzünü sənin üçün məsciddir." (20, səh.162)

"وكان المونون الأولون للغة في هذا العصر يدونون المفردات حيثما اتفق."

"Bu əsrdə dili ilk yazıya alanlar sözləri necə gəldi qeyd edirdilər." (21, səh.276)

"إني بين يديك حيثما تذهبين."

"Hara gedirsən get, mən sənin qarşıdayam." (22, səh.80)

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, "حيث" sözü "أَنَّ" bağlayıcısı ilə də işləyə bilər. Bəzi müasir dərslik və mətnlərdə söylənilən bu fikrə dilçilərin əksəriyyəti etiraz edir və dilin təməl qaydalarına əsaslanaraq, bunun doğru olmadığı fikrini irəli sürürlər. (23, səh.23; 24, səh.20-21) Onlar "حيث"-dan sonra "أَنَّ"-nin deyil, məhz "إِنَّ"-in gəlməsinin doğru olmasını vurğulayırlar. Yəni, "حيث" "تَنْزَهُتُ حَيْثُ إِنَّ الزَّهْرَ كَثِيرٌ" deyil, "تَنْزَهُتُ حَيْثُ أَنَّ الزَّهْرَ كَثِيرٌ" olacağını deyirlər.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, müasir mətnlərdə bəzən "حيث" ilə digər məkan zərfləri birlikdə işlənilir və bu cür hallar da qrammatik baxımdan məqbul sayılmır. Məsələn:

"حيث يكون أولئك هناك يكون قلبك."

"Övladların haradadırsa, sənin qəlbin də oradadır"

– cümləsində "هناك" məkan zərfini işlətmək artıqdır və cümlə onsuz daha dəqiq və doğrudur. (12, səh.339)

Yuxarıda sadalananlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, "حيث" sözü tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında mənə əlaqəsi yaratmaq üçün "حيث" və ya "حيث" şəklində işlədilərək "belə ki; ona görə ki; odur ki" mənasını bildirir və "ف" bağlayıcısının müvafiq şəraitdə ifadə etdiyi mənaya bənzəyir:

"ولم يكن يُقَرَّرُ أَنَّ هذا العرض ضئيلٌ بحيث يستطيع الشاب النشيط أن يثب من إحدى الحافتين فيبلغ الأخرى."

"O bu arxın ensiz olduğunu müəyyən edə bilməmişdi, belə ki, çevik bir gənc oğlan onun bir tayından o biri tayına hoppanar və ora çata bilərdi." (16, səh.17)

"قد وضعت على يمين الداخل من باب الكُتَّاب بحيث يمر كلٌ داخل بسيننا."

"Taxta çarpayı mədrəsənin qapısından içəridə sağ tərəfdə qoyulmuşdu, odur ki, içəri girən hər kəs ağızımızın yanından keçib gedirdi." (16, səh.27)

"وارتفع مستوى النهر فجأة حيث اضطرَّ الجميع إلى مغادرة مساكنهم."

"Çayın səviyyəsi gözlənilmədən artdı, odur ki hamı öz evlərini buraxıb getməyə məcbur oldu." (4, səh.12)

Ərəb dilində işlənmə tezliyi yüksək olan leksik vahidlər kimi, "حيث" sözü də yalnız nitq şəraitində dəqiqləşdirilən sabit ibarə və ifadələrin tərkibində gələrək kontekstə uyğun anlam qazana bilir:

"هو بحيث النجم من يد المتولين."

"O, əlçatmaz bir zirvədə durur." (21, səh.852)

"وظلَّ صاحبنا حيث هو كما هو، لم يسافر إلى الأثر."

"Dostumuz olduğu kimi, özü ilə baş-başa qaldı; əl-Əzhərə yola çıxmadı." (16, səh.49)

Belə cümlələrin tərcüməsi zamanı tərcüməçinin üzərinə həmin ifadə və ibarələrin öz dilində ekvivalentini tapmaq kimi mühüm bir vəzifə düşür.

Ədəbiyyat:

- 1- Qurani-Kərim.
- 2- Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət, İki cild. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
- 3- Məmmədov Ə., Ərəb dili, Bakı 2013.
- 4- Məmmədov Ə., Ərəb dili, Bakı 1974.
- 5- Maksudoğlu M., Arapça dilbilgisi, Ensar nəşriyat, İstanbul 2014.
- 6- مصطفى الغاليني، داعم الدروس العربية - موسوعة في ثلاثة أجزاء، الجزء 3، بيروت.
- 7- د. عزيزة فوال بلاتي، المعجم المفصل في النحو العربي، بيروت 1992.
- 8- د. عبد العزيز الفضلي، مختصر النحو، دار الشروق.
- 9- المعجم الوافي في أدوات النحو العربي، الأردن 1993.
- 10- ابن هشام، معني اللبيب عن كتب الأعاريب، تحقيق محمد محي الدين عبد الحميد، المكتبة المعاصرة، بيروت 1991.
- 11- أحمد مختار عمر، معجم اللغة العربية المعاصرة، القاهرة 2008.
- 12- أحمد مختار عمر، معجم الصواب اللغوي، القاهرة 2008.
- 13- جرجي زيدان، حجاج بن يوسف، القاهرة 2012.
- 14- عبد الغني أبو العزم، معجم الغني.
- 15- ابن هشام، شرح شنور الذهب في معرفة كلام العرب، سوريا.
- 16- طه حسين، الأيام، القاهرة 2012.
- 17- جرجي زيدان، عبد الرحمن الناصر، القاهرة 2012.
- 18- صحيفة السبيل، السبت 14 شباط 2015، العدد 2911.
- 19- مي زيادة، رجوع الموجة، القاهرة 2014.
- 20- **صحيح البخاري، ط السلطانية، ج 4.**
- 21- أحمد أمين، ضحى الإسلام، القاهرة 2012.
- 22- جرجي زيدان، عروس فرغانة، القاهرة 2012.
- 23- قرارات المجمع في الألفاظ والأساليب، مطبوعات مجمع اللغة العربية بدمشق، 2011.
- 24- خالد بن هلال بن ناصر العبري، أخطاء لغوية شائعة، مسقط 2006.
- 25- <https://www.almaany.com>
- 26- <https://www.alyaum.com/articles/447267/%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%8A%D8%AB%D9%8A%D8%A7%D8%AA>

Açar sözlər: ərəb dili, zərflər, məkan zərfləri, zaman zərfləri, ön qoşmaları, şərt ədatı

Ключевые слова: арабский язык, наречие, наречия времени и места, предлоги, условная частица

Key words: Arabic language, adverb, adverbs of time and place, prepositions, conditional particle.

Резюме

Употребление слова "حيث" в арабском языке и его значения

В статье рассматриваются формы употребления слова "حيث" в арабском языке и его смысловые оттенки в предложении. Это слово, которое в отдельности является наречием времени и места, со временем так же начал рассматриваться, как частица со значением "причины действия". Употребляясь с рядом предлогов, он выражает различные смысловые оттенки. Так же как в сочетании с частицей "لم" может выступать в качестве условной частицы.

Summary

The use of the word "حيث" in Arabic and its meaning

The article deals with the forms of using the word "حيث" in Arabic and its semantic shades in a sentence. This word, which in itself is an adverb of time and place, over time also began to be considered as a particle with the meaning of "cause of action." Used with a number of prepositions, it expresses various semantic shades. As well as in combination with the particle "لم" can act as a conditional particle.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Sənubər Fəqani qızı Şükürova¹³
**AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAMAXI ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ƏVƏZLİKLƏRİN
MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, eləcə də Şamaxı şivələrində müxtəlif əvəzliliklər işlənir. Bu əvəzliliklərin içərisində ədəbi dillə eyniyyət təşkil edənlərlə yanaşı yalnız şivənin lüğət tərkibinə xas olanlar da var. Müəyyən əvəzliliklər var ki, onlar ədəbi dildən fonetik şəklinə görə fərqlənir. Həmçinin burada arxaıqlaşmış əvəzliliklər də qorunub saxlanmaqdadır.

Əvəzliliklər əsas nitq hissələrinin yerində işlənib, onları mənə və vəzifəcə əvəz edən əsas nitq hissəsidir. Əvəzliyin özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətləri yoxdur. Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, Şamaxı şivələrində də əvəzliyin beş mənə növü işlənir: şəxs, işarə, sual, təyini və qeyri-müəyyən əvəzliliklər.

Şəxs əvəzliyi. Şamaxı şivələrində işlənən şəxs əvəzlilikləri bunlardır: *mən, sən, o, biz, siz/süz, olar*.

Şəxs əvəzliyinin III şəxsin cəmində olar şəklində işlənməsinə Nəsimidə rast gəlinir:

Hüsn içində Yusifi-Kən'ana təhsin etməzəm,

Oların dövrünü keçdi, gəldi dövrün sizlərə (İ.Nəsimi).

Bəzi kiçik fonetik fərqləri nəzərə almasaq, şivələrdəki şəxs əvəzlilikləri ədəbi dillə eynilik təşkil edir. Fərqli cəhətlər əvəzliliklərin hallanması zamanı meydana çıxır.

Yiyəlik halda şəxs əvəzlilikləri *mənim//mə:m, səni//sə:n, o:n, bizim//bizin, süzi, onların* şəklində işlənir. Şamaxı şivələrində biz əvəzliyinin yiyəlik halda –in şəkilçisi ilə işlənməsi hadisəsinə Quba dialektində *mən* və *biz* əvəzliliklərində də təsadüf edilir (6, 133).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri üçün xarakterik olan *menin* və *bizin* forması digər türk dillərində ədəbi dil faktı sayılır (2, 29; 8, 178). Dialekt və şivələrdə şəxs əvəzliliklərinin I şəxs tək və cəmdə –in şəkilçi ilə işlənməsi m-n səs əvəzlənməsi deyil, tarixi dil faktıdır. Qədim abidələrdə rast gəlinən yiyəlik hal şəkilçisinin arxaik şəkl –*ning*, –*ing* şəklində olmuşdur. Bu səs ədəbi dildə işlənmiş, indi yalnız bəzi dialekt və şivələrdə saxlanmış ɲ arxaik sağır nun səsidir. –*ing* şəkilçisindəki nq səmindən “q” düşmüş, “n” hissəsi saxlanılmışdır (2, 30).

Yönlük halda şəxs əvəzlilikləri *mənə//mə:, sənə//sə:, ona//oa, bizə, süzə//sizə, olara* şəklində olur.

Təsirlik halda şəxs əvəzlilikləri *məi//məyi//may//mə:, səi//səyi//səy//sə:, ou//oy//o:, bizi, sizi//süzi, oları//oları* kimi işlənir.

Təkdə işlənən şəxs əvəzliliklərinin fərqli tələffüzü fonetik vəziyyətlə bağlıdır. Son saitın uzanması “n” samitinin düşməsi ilə əlaqədardır. Bəzən isə sürətli tələffüz təsirlik hal şəkilçisinin ixtisar olunmasına, qapalı saitın qısa tələffüzünə səbəb olur.

Yerlik halda şəxs əvəzlilikləri –da, –də şəkilçisi ilə işlənir. Yalnız *biz* və *siz* əvəzliliklərinin hallanarkən *bizzə, sizzə//süzzə* şəklində olur. Burada “z” samitinin təsiri ilə assimilyasiya hadisəsi baş verir.

Çıxışlıq halda şəxs əvəzlilikləri *mənnən, sənnən, onnan, bizzən, sizzən//süzzən, olardan* şəklində olur.

Biz və siz əvəzlilikləri cəm şəkilçisi ilə işlənib ümumilik bildirir.

Bizzər elə şey bilmeriyi, olar süz tərəfdə olar. Bizzərdə munnən irəli qızı oxımağa qoymuşlardı.

İşarə əvəzliyi. Ədəbi dildə işlənən işarə əvəzlilikləri *o, bu, elə, belə, həmindir*. Şamaxı şivələrində isə təsadüf edilən işarə əvəzlilikləri daha müxtəlifdir. Burada ədəbi dildə mövcud olan, lakin şivələrdə müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzliliklərlə yanaşı, yalnız şivəyə məxsus olan işarə əvəzlilikləri də işlənir. İşarə əvəzlilikləri hallandığı zaman ədəbi dildən fərqli fonetik xüsusiyyətlər özünü göstərir.

Bu//bı daha çox işlənən işarə əvəzliyidir. Əvəzlilikdəki sait səsin dəyişməsinə sadəcə səs əvəzlənməsi hesab etmək olmaz. Bu əvəzliyinin ilkin tarixi forması *bı* olmuş, sonradan fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *bu* şəklə törəmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *bı* şəklə Şamaxı şivələrinin də daxil olduğu Şərq qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir (2, 59).

Bı əvəzliyi hallanarkən həm “b” ilə, həm də “b” səsinin “m” ilə əvəz olunduğu hallar müşahidə olunur. H.Mirzəzadə bu hadisəni bitişdirici “n” samitinin təsiri ilə səslərin geriye təmsili nəticəsində əmələ gəlməsi kimi izah edir (4, 111). Əvəzliliklərdə söz əvvəlində b-m əvəzlənməsi yazılı abidələrlə yanaşı, digər türk dillərində də təsadüf edilir.

Noqay dilində vasitəli halların bütün formalarında, şor dilində ancaq yerlik və çıxışlıq hal formalarında başlanğıc m samiti özünü göstərir. Qədim türk dillərində mövcud olmayan b-m əvəzlənməsi “b” samitinin düşdüyü fonetik vəziyyətlə izah edilir: “Əvvəlki söz saitlə bitərkən intervokal vəziyyətə düşən b samiti başlanğıc m samitinə keçə bilərdi. Adlıq və vasitəli hal formalarının arasında fərq müəyyən edilməsi adlıq hal formasını xüsusi olaraq ayırmaq və onu vasitəli hallarını formalarına qarşı qoymaq məqsədilə diktə olunmuşdur. Bundan başqa, bu qarşı qoyma onda da ifadə olunur ki, vasitəli halların hamısında bu (m u) əvəzlilik əsası adlıq halda olmayan, n əlavəsinə malikdir” (7, 176).

Nəsiminin dilində:

Dünya hiçü malı hiçü ömrü hiçü sə'yi hiç,

Hec yerə niçindürür bu munca zəhmət, karübar?(5,170)

Şamaxı şivələrində *bı* və *o* əvəzliliklərinin hallanması aşağıdakı kimidir:

O:n, o:a, o:, onda, onnan, bı:n//bınn//mı:n//mınn, bıa//bına//mıa//mına, bı://bını//mı://mını, bında//mında, bınnan//mınnan.

M.Şirəliyev Bakı dialektində *bu* işarə əvəzliliklərinin hallanmasına gətirdiyi nümunələrin Şamaxı şivələrində də işləndiyini qeyd edir (8, 78).

¹³ BDU, Azərbaycan dilçiliyi, dissertant, ADPU-nun Şamaxı filialı, müəllim, sukurov03@mail.ru

Bəzən bu əvəzlilər hallanarkən –yın, –ya, –yı şəkilçilərini qəbul etməsinə də təsadüf edilir. Daha çox Muğan qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olan bu şəkilçinin işlənməsini rayon əhalisinin əkinçilik təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün Sabirabad, Salyan rayonlarına getməsi ilə izah etmək olar.

Təsirlik halda sonuncu sait düşərək *mıy* əvəzinə *mıy* da işlənir.

Cəmlənərkən əvəzlilər *olar*, *bılar* şəklində olur.

Nəsimi dilində də eyni fonetik variantın işlənməsi müşahidə edilir:

Gəl buları istə bul, ey mərdi rah

Kim, bular olur sənə həqdən guvah. (Nəsimi)

Elənçiy, *belənçiy*, *elənçiyinə*, *belənçiyinə* əvəzliləri düzəltmə işarə əvəzliləridir. Elə, belə əvəzliyinin sonuna –nçiy, –cık şəkilçiyi qoşularaq bənzərlik, oxşarlıq çaları yaratmışdır. *Onun kimi*, *bunun kimi* mənalarını ifadə edir..

Odey, *budey*, *odeyxana//odeyhana*, *budeyxana//budeyhana*, *odiha* əvəzliləri mürəkkəb əvəzlilərdir. *Odey*, *budey* əvəzliləri –dur şəxs sonluğu və ey nidasının birləşməsindən yaranmışdır. *Odeyxana//odeyhana*, *budeyxana//budeyhana* əvəzlilərində isə –dur şəxs sonluğu, ey və ha nidaları, –ana hissəciyindən əmələ gəlmişdir. Ha nidasında h-x əvəzlənməsi baş vermişdir ki, bu da tarixi xüsusiyyətdir. Abidələrin dilində hamı-xamı, hansı-xansı şəklində işlədilir. Ana hissəciyi də odur, budur mənalarını bildirir (2, 87).

Sual əvəzliləri. Şamaxı şivələrində kim və nə sual əvəzlilərinin işlənməsi bəzi fonetik dəyişikliyi nəzərə almasaq, ədəbi dildən fərqlənir. Sual əvəzlilərinin hallanması aşağıdakı kimidir:

Kimin, *kimi*, *kimə*, *kimdə*, *kimnən*, *nəyin*//*nəin*, *nəyi*//*nəi*, *nə*://*nəyə*, *nədə*, *nədən*.

Kim əvəzliyi *kim-kim* şəklində işlənərək cəm məzmunu ifadə edir: *Süzə kim-kim gəlmişdilər?*

Nə əvəzliyi də *nə-nə* şəklində işlənərkən cəmlik bildirir: *Qızzara nə-nə gətmişdilər?*

Şamaxı şivələrində az təsadüf edilən *nəmənə* sual əvəzliyini nə, necə mənalarını ifadə edir. Qazax dilində *nemene* şəklində işlənməsinə təsadüf edilir. Əvəzliyi tərkib hissələrinə ayırsaq, iki *nə* əvəzliyinin işləndiyini görürük. Ortadakı –mə hissəsi isə çuvaş dilində nə mənasını ifadə edən *mən* sözünün qısaldılmış formasıdır. –mə hissəsini qüvvətləndirici nida olduğunu qeyd edən dilçilər də var (2, 117).

O:n əlində nəmənədi?

Neyşə, *nəyşə* əvəzliyi nə üçün, nəyə görə mənalarını bildirən nə əvəzliyi və yönlük halda olan iş sözlərindən ibarət söz birləşməsinin fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir. *Mən neyşə gedirəm?*

Eyni mənənin ifadəsi olan bu sözə Nəsiminin dilində bir qədər fonetik dəyişikliyə uğramış halda rast gəlirik:

Məndən ayurma vəslüni, nişə ki, şad olur ədu,

Yurəgini əduların yərəlü eylər yərə gəl (3, 521).

Nöşün//*neyçün*//*neşin*//*nöş* əvəzliyi nə üçün mürəkkəb əvəzliyinin fonetik dəyişənliyə məruz qalmış şəklidir. Söz elə qaynayıb-qarışmışdır ki, artıq onu kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyildir.

Nətər//*nətəri* nə əvəzliyinin və təhər sözünün birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sual əvəzliyidir. Necə, nə cür mənalarını bildirən bu əvəzlik daha çox işlənmə tezliyinə malikdir.

Nağada//*nəqədə* əvəzliyi nə qədər sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir.

Ha sual əvəzliyi *havax*, *hatərəf*, *hayan*, *habirsi* kimi əvəzlilərdə işlənərək nə, hansı mənalarını bildirir. Havax, haçağ – hansı vaxt, nə vaxt, hatərəf – hansı tərəf, nə tərəf, hayan – hansı yan, hansı tərəf, habirsi – hansı birisi mənalarında işlənir.

Handa kay, hay sual əvəzliyinin yerlik hal şəkilçisi qəbul etməsi ilə yaranmışdır (4, 121). Harada mənasını ifadə edən *handa* əvəzliyinin sual cümlələrində işlənməsinə təsadüf edilmir.

Handa bir yaxşı şey var, gəlinçün onu alıllar.

Nəsiminin dilində bu söz qanda şəklində eyni mənada işlədilir.

Fırqətindən kanda gövhər cigəri qan olmasa,

Qanda qiymət tapar idi lə'lü yaqutü göhər?(5, 169)

Hannan hana şəklində də işlənir.

Ölmisən, ya qalmsan, hannan hana özüm gəlmişəm,

Həncəri sual əvəzliyi nə zaman, nə vaxt, necə mənasını bildirir. *Həncəri gəldün?* Qərb qrupu dialektlərinə xas olan bu əvəzlik Şamaxı şivələrində az istifadə olunur.

Təyini əvəzlilər. Təyini əvəzlilər içərisində ən çox işlənən öz əvəzliyidir.

Öz əvəzliyi mənsubiyyətə görə dəyişir və hallanır. Bu zaman ədəbi dildən fərqli şəkillərdə olur.

Özim, *özün*, *özi*, *özmiz*, *özü*://*z*, *özzəri*.

Özzəri di:b gəlin aparun. Özmizin nə qədə heyvanı var elə.

II şəxs təkdə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş öz əvəzliyi hallanarkən n-v əvəzlənməsi baş verir. *Özüvi gözədə souğdan. Özüvə yazuğun gəlsün.*

Öz əvəzliyi ilə bağlı digər bir xüsusiyyət mənsubiyyət şəkilçisindən sonra –diy (-lik) və –də şəkilçilərinin işlənməsi ilə bağlıdır. *Özimizdiydə (öz aramızda) otırıb razılaşduğ. Guya özdiyimdə (öz-özümə) deyirəm ki, axşam gedərəm.*

Bəzi dialekt və şivələrdə öz əvəzliyinin arxaik sinonimi kəndi əvəzliyi də işlənir. Qazax və Şəki dialektlərində kəndi sözü gəndi formasındadır: *gəndibaşına*, *gəndi vəzifəsi*, *özgəndinə* və s. (2, 157). Şamaxı şivələrində kəndi əvəzliyi öz əvəzliyi ilə yanaşı işlənir. Bu hadisə kəndöz şəklində abidələrin dilində də var.

Şamaxı şivələrində özgəndə - özümə qalsa, məndən olsa mənalarını ifadə edən sözdür. *Özgəndə bazara gedirdim, mərdiməzar qoymadı. Özgəndə uşaqları bı saxlıyırdı.*

Müasir türk dilində öz əvəzliyinin sinonimi kimi kendi əvəzliyi işlədilir.

Şamaxı şivələrində bütün mənasını verən arxaik *var* əvəzliyinin işlənməsinə də təsadüf edilir. Bütün əvəzliyinin sinonimi kimi *var//vari* sözü XV-XVI əsrlərin yazılı abidələrinin dilində işlədilmişdir (4, 123).

Var ağrəbası qurban olsun səə. Var ağızdı diyir ki, mun axrı yoxdı.

Vari sözü “qədim özbək dili üçün səciyyəvi olmuş, əsasən, XV-XVI əsrlərin yazı materiallarında işlənməmişdir: Kışvərivü nəsl-Adəm vari qurban canuna; Sən cəhanın canısən, aləm sana vari tifi. Bütün, hamı, tamam sözlərinin sinonimi olan vari Kışvərinin dilində işlənərkən mənsubiyyət və hal şəkilçilərini qəbul edir (1, 76).

Müxtəlif türk dillərində ümumiləşdirici əvəzliyin bir növü kimi toplu əvəzlikdən bəhs edilmişdir. Bar - var sözündən törəmiş toplu əvəzlilər müxtəlif üsullarla yaranırlar: “1) -ı(-sı) deyktik hissəciyin birləşməsi yolu ilə: türkm. barı; qum. barı, qırğ. ba:rı, uyg. ban, qar. barı, çuv. puri, yakut. ban, barı-ta; 2) -ça/-çə affiksini birləşməsi yolu ilə: tat. ba°rşa “hamısı”, qazax. barşa, uyg. bərçə, şor. parça; 3) -ta/-tə gücləndirici hissəciyinin birləşməsi yolu ilə: çuv. purde “hamısı”; 4) toplu mənası olan -lık/-lik affiksini birləşməsi yolu ilə: tat. baorlık “hamısı”, qırğ. bardily, qazax. bardılf, q.-qalp. bardık” (7, 188).

Qeyri-müəyyən əvəzlilər. Qeyr-müəyyən əvəzlilərin bir qismi bir sayının və farsca hər əvəzliyinin müxtəlif sözlərə birləşməsindən yaranmışdır.

Bir kəsən əvəzliyi bir sayı və kəs sözünə -ən şəkilçisi artırılmaqla yaranmış mürəkkəb qeyri-müəyyən əvəzlilərdir. Burada -ən şəkilçisi məna fərqi yaratmır. *Mə:m bürdə bir kəsənim yoxdı.*

Hər kəsən əvəzliyi də eyni qayda ilə yaranan qeyri-müəyyən əvəzlilərdir. Hər iki əvəzlik mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir. *Hər kəsəni də çağırmaq olmaz.*

Hər kişdi əvəzliyi hər kəs əvəzliyinin fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildir. *Hər kişdi öziyçün.*

Hammısı əvəzliyi ədəbi dildə işlənən hamı əvəzliyidir. Burada mənanı qüvvətləndirmək üçün iki m işlənilib. Hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir və hallanır. *Hammı gəlmişdi, day öydə qalan yoxıydı. Həyətdə nə vardı, hammının yığıb apardılar. Hammudan sorışdılar.*

Beləliklə, Şamaxı şivələrində işlənən əvəzlilər müəyyən xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Fərqli xüsusiyyətlər bəzi əvəzlilərin müxtəlif fonetik şəkilləri ilə də bağlıdır. Həmçinin şivənin lüğət tərkibində əvəzliyin ən qədim variantlarına da rast gəlmək olur. Bəzən bu variantlar yalnız Şamaxı şivələrinə xas olur və digər dialekt və şivələrdə təsadüf edilmir.

Ədəbiyyat:

1. Eyvazova R. Kışvəri “Divan”ın dili (morfoloji xüsusiyyətlər), Bakı: Elm, 2005, 370 s.
2. İslamov M. Türk dillərində əvəzlilər, Bakı: Elm, 1986, 204 s.
3. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası, Bakı: Elm, 1970, 554 s.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990, 375 s.
5. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, II cildə, Bakı, 2004, 336 s.
6. Rüstəmov R.A. Quba dialekti, Az.SSR EA nəşr. Bakı, 1961, 281 s.
7. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 380 s.
8. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, Azərb.EA nəşr., 1957, 226 s.

Açar sözlər: şivə, ədəbi dil, əvəzlik, əvəzliyin məna növləri, hal şəkilçiləri

Ключевые слова: диалект, литературный язык, местоимение, разряды местоимений, падежные окончания.

Keywords: dialect, literary language, pronoun, types of meaning of pronouns, case suffixes

Morphological features of pronouns used in Shamakhi dialects of the Azerbaijani language

Summary

The pronouns used in the Shamakhi dialects of the Azerbaijani language differ from the literary language and other dialects and accents in certain features. Developed in place of the main parts of speech, this part of speech, which replaces them with meaning and function, does not have its own morphological features. As in the Azerbaijani literary language, Shamakhi dialects use five types of pronouns: personal, demonstrative, question, definite and indefinite pronouns.

The archaic pronouns preserved in the Shamakhi dialects have been used in the language of written monuments and in the works of classics. A number of archaic forms and images observed in the vocabulary of dialects are not independent, but pretend in various combinations.

In addition to the pronouns that differ from the literary language in their phonetic pronunciation, there are also pronouns that are unique to the vocabulary of the dialect and are not used in other dialects and accents, as well as in the Turkic languages.

The pronouns we find in the Shamakhi dialects also differ from the literary language in their number. This number is due to both derivative and complex pronouns, are created as well as different phonetic variants of pronouns in the literary language.

Морфологические особенности местоимений, употребляемых в Шамахинских диалектах азербайджанского языка

Резюме

Местоимения, используемые в Шамахинских диалектах азербайджанского языка отличаются от литературного языка и других диалектов и говоров некоторыми особенностями.

Употребляясь на месте основных частей речи, эта часть речи, замещающая их по значению и функции, не имеет специфических морфологических особенностей. Как и в азербайджанском литературном языке, так и в шамахинских диалектах используются пять разрядов местоимений: личные, указательные, вопросительные, определительные и неопределенные местоимения.

Архаичные местоимения, сохранившиеся в Шамахинских диалектах, получили отражение в языке письменных памятников и в произведениях классиков. Ряд архаичных форм и образов, наблюдаемых в лексике диалектов, не являются самостоятельными, а проявляются в различных сочетаниях.

Помимо местоимений, отличающихся от литературного языка своим фонетическим произношением, существуют также местоимения, уникальные для лексики диалекта и не употребляющиеся в других диалектах и говорах, а также в тюркских языках.

Местоимения, которые мы встречаем в Шамахинских диалектах, также отличаются от литературного языка своим количеством. Это число обусловлено как образованными с помощью суффиксов, так и сложными местоимениями, а также разными фонетическими вариантами местоимений в литературном языке.

Rəyçi : dos. E. Vəliyeva

**“ZADƏGANLIQ” KONSEPTİNİN LEKSİK VƏ FRAZEOLÖJİ İNVENTARİ:
“KÜBAR DANIŞIĞI” (POSH TALK) STEREOTİPLƏRİ**

Məqalədə müasir ingilis dilindəki “Zadəganlıq” konsepti araşdırılır. Məlum olur ki, ingilis dilinin “Zadəganlıq” konsepti təkcə linqvokulturoloji deyil, eləcə də ciddi sosiolinqvistik şərtlənməyə malikdir. Belə ki, XX əsrin 50-ci illərində R.Allan, N.Mirford və başqaları tərəfindən aparılmış fərqləndirməyə görə, müasir ingilis dilinin Britaniya variantında upper class speech və non-upper class speech nitq davranışları əhəmiyyətli dərəcədə qarşılaşdırılır. Bu zaman adi (ümumişlək) sözlər öz semantik yükünə görə deyil, məhz işlənmə mövqeyinə görə, “Zadəganlıq” konseptinə daxil olmaq imkanı qazana bilir.

Açar sözlər: müasir ingilis dili, “Zadəganlıq” konsepti, “kübar danışığı” (to talk posh), linqvokulturologiya və sosiolinqvistika

“Zadəganlıq” konseptini təşkil edən leksik və frazeoloji inventarın dəyərləndirməsi kontekstində, xüsusilə də bu konseptin formalaşmasında dünyanın dil mənzərəsi faktorunun rolunun təhlili zəminində **“upper class”** nitq davranışı vərdislərinin ortaya qoyduğu *“kübar danışığı”* indikatorlarını (**talk posh**) tədqiq etmək zərurəti də yaranır. Belə ki, bəzi leksik vahid və ya frazeologizmlər sırf zadəgan – elitər danışığı üslubuna xarakterik olması səbəbiylə, yəni ümumişlək variantın oppzisiyasını təşkil etməsi səbəbiylə “Zadəganlıq” konseptinin semantik sahəsinə daxil olurlar. Həmin leksik və frazeoloji vahidlər özlüyündə “Zadəganlıq” konseptinin semantik nüvəsinə tam neytral anlam kəsb etsələr də, **upper-class speech** kanonları baxımından standartlaşdığına görə, yəni **talk posh** tələblərini qarşıladığına görə avtomatik olaraq adicəkilən konseptin “maraq dairə”sinə daxil olur. Xatırladaq ki, **to talk posh** frazeologiminin özü istər bilavasitə hətta komponentar baxımından, istərsə də mənə yükü etibarilə “Zadəganlıq” konseptinə aidlik nümayiş etdirir. Onu da qeyd edək ki, zamanla bu frazeologizmin sinonim və törəmələri də (məsələn, **to speak posh, posh accent, to sound posh**) meydana gəlmişdir. *How to talk posh: a rarely marvellous glossary.* [1]; ... *parents fret their children will miss out on places at elite private schools unless they speak "posh."* "People at the top speak with a kind of **posh accent** and so others want to speak like that," he said. [2].

To talk posh ifadəsini əyani şəkildə, yəni sırf komponent səviyyəsində “Zadəganlıq” konseptinə “bağlayan” həlledici komponentə – **posh** sözünə gəlincə isə, onu deyə bilərik ki, etimoloji araşdırmalar bu leksik vahidin yaranma mənbəyi (etimonu) və yaranma şəraiti haqqında dəqiq məlumatların mövcud olmadığını vurğulayırlar. Böyük ehtimalla 1903-cü ildə yaranıb, 1914-cü ildə¹⁵ geniş işləklilik qazanmış **posh** sözü yüksək təbəqə nümayəndələrinin yaşam tərzinin səciyyəvləndirməsinə xidmət edir. [4]. Təsədüfi deyil ki, bu leksik vahidin semantik yükünün inkişaf dinamikasını izləmiş mənbələr onun reetimologizasiyasının zadəgan təbəqə ilə birmənalı şəkildə bağlılığına diqqət çəkmişlər. Məlumdur ki, reetimologizasiya alınma sözlərin və ya mənşəyi, etimonu məlum olmayan sözlərin dil daşıyıcıları tərəfindən yeni “etimonla” belə demək olarsa, “təhciz edilməsi” anlamına gəlir. **Posh** sözünün qaranlıq qalmış etimologiyası ilə bağlı təfsirlər zamanı etimoloji mənbələr ən həqiqətə yaxın, ən inandırıcı və ya ən azından kütləyə ən yaxın ehtimal kimi, **posh** sözünün **“Port out, starboard home”** ifadəsinin akronim-abbreviaturu (**POSH**) olması məqamını diqqətə alırlar (məsələn, bax: [5]; [6]). Bu zaman o fakt da vurğulanır ki, XX əsrdə ingilis dili üçün abbreviatur əsaslı sözyaradıcılığı kifayət qədər xarakterik idi. Məs.: **RADAR** < **R**adio **D**etection **a**nd **R**anging [7].

XX əsrin əvvəllərində Britaniya İmperiyasının mərkəzindən onun (həmin dövərdə) müstəmləkəsi olan Hindistana su nəqliyyatı ilə səfərlər zamanı gəmilərin, laynerlərin sağ tərəfindəki kayutaların daha imtiyazlı şəxslər üçün, yəni zadəganlar və yüksək təbəqə nümayəndələri üçün nəzərdə tutulması faktı məlumdur. Ehtimallar zamanla həmin akronimin “lüks yaşam”, “üstünlük”, “təkrarsızlıq”, “ekskluzivlik”, “mötəbərlik”, “yuxarı sinfə aidlik” və s. bu kimi anlamları ifadə etməyə başladığını iddia edir. [8]. Nümunəyə diqqət edək: *To avoid the tanning sun (and paying for the more expensive side) a wealthy person would ask for a ticket “portside out starboard home”. The ticket person would stamp P.O.S.H. on the ticket.* [7].

Maraqlıdır ki, digər versiyaların mövcudluğuna rəğmən, hətta etimoloji mənbələrin özləri də heç bir digər ehtimalın məhz, imtiyazlı yerlə, zadəgan və iqtisadi elitaya aidliklə bağlı olan bu ehtimal qədər məşhurluq qazanmadığını vurğulamaqdadırlar [9].

Yarandığı dövrdən etibarən, müasir dövrümüzədək **posh** sözü zadəganlıq və yuxarı təbəqə (upper class) anlayışları ilə ortaq semantik sahə paylaşmaqda davam edir. *What surname sounds more classy, purely ENGLISH, royal/noble sounding and posh? If you want to know what the “Poshest” British name is, the present Queen of the UK is the richest woman on Earth. That's relatively posh. Her dynastic name is Windsor, but it's not strictly her "surname", and this is somewhat typical for nobility.* [10]. Göründüyü kimi, Britaniya linqvokulturologiyasına görə, ən posh “imtiyazlı, üstün, kübar” (**poshest**) olan şəxs Britaniya kraliçasıdır və onun zadəganlıq soyadı olan Windsor ən “posh” antroponimdir. *This is sometimes called ‘The Queen’s English’, as it is the ‘posh’ accent used by the Queen and members of the upper classes in the UK that have been educated at schools like Eton, which cost a lot of money to attend.* [11]. Göründüyü kimi, **to talk posh** anlamı ilə **‘The Queen’s English’** anlamı arasındabirbaşa korrelyasiya, qarşılıqlı şərtlənmə əlaqəsi mövcuddur. Yəni, yüksək

¹⁴ Bakı Avrasiya Universiteti. aynura.rahimova@gmail.com

¹⁵ ... "posh" being a term used to designate superior clothing, or articles of attire other than those issued by and strictly conforming to the regulations. [3 ; 37]

təbəqə nümayəndələri kimi danışmaq “Kraliça ingiliscəsi”ndə danışmaq, ingilis dilinin yüksək standartlarına uyğun şəkildə danışmaq anlamına gəlir. Göründüyü kimi, **To talk posh** frazeoloji vahidi “yüksək təbəqəyə uyğun, yəni zadəgansayağı danışmaq” (**to talk in an upper-class way**) anlamını kəsb edir [12].

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək istərdik ki, **posh** termini zadəganlıq təbəqəsinin üç səviyyəsinin fərqləndirilməsinə də xidmət edir. Həmin bölgüyə və terminlərə diqqət edək: **dead posh** dedikdə, “mütləq aristokratlar”, **merely posh** dedikdə, “sadəcə zadəgan olanlar” və **socially tolerable** “sosial cəhətdən dözümlü olan zadəganlar”. **Dead posh** – mütləq, qatı zadəganlıq təbəqəsinə perlər, yəni bilavasitə yüksək zadəganlıq titulu olan (hersok, lord, baron, markiz və b.). Britaniya sosial iyerarxiyasının başında dayanmış şəxslər arasında aristokratik titullu şəxslər xüsusi imtiyazlı mövqeyə malikdir. (*The peers in the rich 500 are without a doubt at the peak of a social and financial graph*). Mötədil aristokratlar (**merely posh**) isə zadəganlıq tituluna malik olsalar da, birincilər kimi geniş maddi imkan və imtiyazlara malik deyillər. Bununla belə, özlərinin tituluna görə, onların da cəmiyyətin üst təbəqəsində yer alması tam məntiqəməvafiqdir. [13 ; 154-222]. Həmin ifadələrin işlənmə mövqelərinə diqqət edək: “*I thought we were pretty well off when we lived back home. Some people even thought we were **dead posh**.*”[14; 252].

Britaniya linqvokulturoloji mühitində zadəganlığa aid olan anlayış və xüsusiyyətlərin “üstün, yüksək, əlahiddə keyfiyyət göstəriciləri” ilə səciyyələnməsi yuxarıda qeyd olunan “yeni nəsil” terminlərin də bu səpkidə istifadəsini qaçınılmaz etmişdir və nəticədə həmin leksik vahid və ifadələr müvafiq bədii mətnlərdə və reklam xarakterli mətnlərdə geniş şəkildə istifadə olunmağa başlamışdır. Nümunələrə diqqət edək: *They're **dead posh**, from some overpriced shop in London. Millicent has them specially delivered.* “More money than sense,” mumbles Dick... [15]; *Pop-out for a **posh** curry. **Dead posh**, that's Shikara: glossy, understated, very Chelsea.*[16]; *With the slogan “I'm **Dead Posh** I'm From Cambridge” on it, it's the perfect gift for local friends but also a lovely treat to make the run around town slightly more enjoyable.* [17]. Göründüyü kimi, **dead posh** frazeologizmi yüksək təbəqəyə aidlik, seçkinlik, sosial iyerarxiyada ən üst mövqedə olmağın gös-təricisi, linqvistik indikatoru kimi ortaya çıxır. **Posh** istilahının digər semantik kombinasiyalarının da işlənmə mövqeyinə diqqət edək: *Educated, as distinct from **merely posh** accents, are another matter - if they are recognised; some people are deaf to them.*[18]; *Find out the meaning of these **posh** words and when people might use them: Gosh!, Vestibule, Aperitif, Loquacious, Divine, Perchance, Lavatory*[19]. Məlumdur ki, **upper class** “yüksək təbəqə” anlamını verir və XIX əsrə qədər **upper class** təbəqə anlayışı ilə “ənənəvi zadəganlıq” anlayışları arasında birmənalı şəkildə bərabərlik işarəsi qoymaq olardı. “Ənənəvi zadəganlıq” dedikdə Britaniya perlik institutunun, yəni titullu zadəganlıq nəsilələrinin nümayəndələri nəzərdə tutulurdu. Lakin kapitalizmin bərqərar olması ilə **upper class** anlayışı özünün “titullu monotonluğunu” itirərək iqtisadi-maliyyə, intellektual, mədəniyyət elitasını da əhatə etməyə başladı. XIX və XX əsrlərdə Qərbdə və Britaniyada kapitalizmin sinfi antoqonizmdə təzahür tapması siniflər arasında fərqi qabarıqlaşmasından başqa, “sosial dialekt” fərqliliklərinin də daha da kəskinləşməsinə yol açmışdır. Bu əsasda **upper class** speech anlayışının və müvafiq olaraq, **upper class speech, U and non-U English usage** terminlərinin meydana gəlməsinə yol açmışdır. *Although **upper-class speech** as a whole is not necessarily any more intelligible than **lower-class speech**, it must be said that mispronunciation of certain words is often a lower-class signal, indicating a less-educated speaker*[20].

Onu da qeydedək ki, bəzi elmi-populyar ədəbiyyatlarda[20], publisistik yazılarda[1] bu terminlərin yaradıcısının Nensi Mitford olduğu bildirilsə də, əslində həmin istilahlara ilk dəfə elmi terminologiyadan mənimsənildiyi, özü də dilçilik araşdırmalarından daxil olduğu məlumdur [21]. Belə ki, N.Mitfordözünün 1955-cı ildə qələmə aldığı və həmin dövr Britaniya cəmiyyətində böyük rezonansa səbəb olan “*The English Aristocracy*” məqaləsində etiraf etdiyi kimi, dilçilik ədəbiyyatlarında nitq davranışlarında “sinfi fərqləndirmə” təşəbbüsü göstərilməyə başlamışdır: *The Professor, (dilçi professor Alan Ross nəzərdə tutulur. – A.R.) pointing out that it is solely by their language that the **upper classes** nowadays are distinguished (since they are neither **cleaner, richer, nor better-educated than anybody else**) has invented a useful formula: **U (for upper class) -speaker versus non-U speaker. Such exaggeratedly non-U usage** asserviette for napkin he calls **non-U indicators**.* [22]. Bununla da, ingilisdilinin “Zadəganlıq” konseptidə həyati terminlərə – **upper class speech** (bəzihallarda, sadəcə olaraq, **upper class**), **upper class speaker, U speaker, non-U speaker** ifadələri ilə zənginləşmiş oldu. İngilis dilinin lakonikliyə meyilli sözyaradıcılığı tendensiyalarına uyğun olaraq, **upper class** termini daha çox sadəcə olaraq **U**, non-upper class termini isə qısaca olaraq, **non-U** qısaltmaları ilə təqdim edilir (məsələn, **U word, non-U word**). Nümunəyə diqqət edək: *William Hanson, an ‘etiquette’ expert¹⁶, has been on Radio 4 providing a guideline to ‘U’ and ‘Non-U’ words. As you may have guessed, the **U** stands for ‘upper class’.* [23]; ... **non-U** — often attributed to Nancy Mitford, the terms “**U**” (**upperclass**) and “**non-U**” were first coined by the British linguist Alan Ross in his 1954 paper “**Linguistic class-indicators in present-day English**”[1]. Zamanla bu mikro konsept çərçivəsində yeni törəmə anlayışlar da meydana gəlmişdir. Məsələn, **U rules, new-U rules, U-behavior, non-U behavior** və s. *Don't put a foot wrong with the **new-U rules***[24]; *A lot remains to be said concerning Nancy Mitford's arbitrary judgment. of **U and non-U words and behavior***[25]. Yeri gəlmişkən, daha öncəki iqtibasda adı çəkilən “**Linguistic class-indicators in present-day English**” (“Müasir ingilis dilində linqvistik sinfi indikatorlar”) məqaləsində müəllif – A.Ross elmi əsaslandırmaqla XX əsrin 50-ci illərində ingilis dilinin pragmatik və sosiolinqvistik aspektlərdən təhlil etmişdi. A.Ross bir dilçi alim olaraq özünün tədqiqatçı loyallığına və obyektivliyinə zidd getmədən mövcud sosiolinqvistik reallığı adekvat şəkildə təsvir etmiş və mövcud sinfi fərqlərin yuxarı

¹⁶ Zadəganlıq ekspertlərinin U-word, non-U-word fərqlərinə həssaslıqla yanaşması məqamı, upper speech anlayışının eləcə də “Zadəganlıq” konseptinin culture semantik sahəsinə də aidlik nümayiş etdiyini söyləməyə də əsas verir.

və aşağı sinif təmsilçilərinin lüğət tərkibində açıq şəkildə təzahür etdiyini və bunu görməməzliyə almağın doğru olmayacağını kifayət qədər korrektliklə dilə gətirmişdir [26 ; 20-56]. Ehtimal ki, həmin loyallıq və korrektlik səbəbiylə A.Rossun elmi məqaləsi geniş ictimaiyyətin nəzər-diqqətindən kənarda qaldığı halda, N.Mitfordun bir il sonra çap olunmuş məqaləsi geniş səs-küyə səbəb olmuşdur. Snobizm, zadəgan təkəbbürü məqamlarının müəyyən səviyyədə sezilməsi N.Mitfordun məqaləsinə qarşı çıxanların onu Britaniya cəmiyyətinin içinə “əl bombası” atmaqda ittiham etməsinə yol açmışdır. Əks mövqedə çıxış edənlər bəzi reallıqlarının ictimaiyyət qarşısında çıxarılmasının doğru olmamasını da iddia edirdilər (‘*There are subjects too intimate for print. Surely class is one?*’) [27]. Həmin məqalədə bəzi sözlərin aşağı sinifə aidlik göstəricisi kimi dəyərləndirilə biləcəyi halda, bəzi sözlərin isə məhz zadəgan təbəqəsi, yuxarı sinif nümayəndələrinin danışığı üçün xarakterik olduğu qeyd edilirdi. Məsələn, məqalədən belə məlum olur ki, zadəgan danışığı üslubuna **bike / bicycle, vegetables, ice, scent** sözlərindən istifadə, habelə **They’ve a very nice house.** – tipli cümlə quruluşu və tərkibi xarakterik olduğu halda, aşağı sinif nümayəndələrinin danışığı üçün **cycle, greens, ice cream, perfume** sözləri, habelə **They have (got) a lovely home**-cümlə quruluşu və tərkibi səciyyəvidir [22; 6]. Göründüyü kimi, “sadə”, “adi”, ümumişlək sözlər özünün sinfi dialekt indikatoru olması səbəbiylə “adilikdən”, “sədəlikdən” çıxaraq, “Zadəganlıq” konsepti vahidinə çevrilirlər. N.Mitford bu sinfi fərqi yetərincə qabarıq olduğunu, hətta danışan şəxsin “ağzını açmaqla” hansı təbəqə nümayəndəsi olmasının asanlıqla ortaya çıxdığını da vurğulamışdır. *All the same, it is true that one U- speaker recognises another U-speaker almost as soon as he opens his mouth, though U- speaker A may deplore certain lapses in the conversation of U-speaker B* [22; 6].

Göründüyü kimi, ingilis dilinin “Zadəganlıq” konsepti təkcə linqvokulturoloji deyil, eləcə də ciddi sosiolinqvistik şərtlənməyə malikdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Poole S. How to talk posh: a rarely marvellous glossary // The Guardian, 22 Sep 2014, <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2014/sep/22/how-talk-posh-glossary-non-u>
2. Waldie P. Accent-shy Brits anxious to talk ‘posh’ // The Globe and Mail, 30 aprel, 2013 <https://www.theglobeandmail.com/news/world/accents-shy-brits-anxious-to-talk-posh/article11644743/>
3. Charles E.V. "The British Army From Within," London, 1914, <https://books.google.az/books?id=Q85HDwAAQBAJ&pg=PA37&lpg=PA37&dq=%22posh%22+being+a+term+used+to+designate+superior+clothing>
4. Posh <https://www.etymonline.com/word/posh>
5. Posh <https://www.dictionary.com/browse/posh>
6. What is the origin of the word "posh"? <https://www.lexico.com/explore/what-is-the-origin-of-the-word-posh>
7. Staff S. The Etymology of ‘Posh’ <https://www.snopes.com/fact-check/posh/>
8. Does ‘Posh’ Really Come From Ocean Travel? <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/posh-history-and-meaning>
9. POSH - Port out, starboard home <https://www.phrases.org.uk/meanings/port-out-starboard-home.html>
10. <https://worldbuilding.stackexchange.com/questions/42019/how-do-i-choose-the-right-name-to-suggest-english-nobility-or-royalty>
11. Received Pronunciation - Speak Posh like the Queen <http://www.stgeorges.co.uk/blog/received-pronunciation-speak-like-the-queen>
12. Talk posh <https://www.ldoceonline.com/dictionary/talk-posh>
13. Ивушкина Т.А. Шлифовка высших классов в зеркале английской художественной литературы //Современные тенденции в германском языкознании: особенности вербализации смыслов : коллективная монография (под общ. ред. Е.В. Пономаренко) М. : ИИУ МГОУ, 2017. – 354 с. , с.154-222, <https://mgimo.ru/upload/2017/05/sovremennye-tendentsii-v-germanskoy-yazykoznanii.pdf>
14. Nobbs M. A Tortured Soul, 2016, 352 pp., <https://books.google.az/books?id=vLuoDAAAQBAJ&pg=PA252&lpg=PA252&dq=They%27re+dead+posh,+from+some+source=bl&ots=mzRZ->
15. Eeles L. A Summer Escape and Strawberry Cake at the Cosy Kettle: : A feel good, laugh out loud romantic comedy 2019, <https://books.google.az/books?id=QkQODwAAQBAJ&pg=PT243&lpg=PT243&dq=asks+Phyllis,+dropping+crumbs+on+Millicent%27s+oatmeal+carpet+as+she+>
16. <https://www.standard.co.uk/go/london/restaurants/pop-out-for-a-posh-curry-7385012.html>
17. <https://designessentials.org.uk/product/im-dead-posh-im-cambridge-bag/>
18. Hoggart R. The Tyranny of Relativism: Culture and Politics in Contemporary English Society (English Edition) <https://books.google.az/books?id=OLx6Zuw147EC&pg=PA199&lpg=PA199&dq=merely+posh+source=bl&ots=VgzZc9Vbv&sig=ACfU3U2gULQieSqU6yAyi>
19. How to Speak Like the Queen (Received Pronunciation/Posh Accent) <https://www.bloomsbury-international.com/blog/2014/09/19/how-to-speak-like-the-queen-received-pronunciation-posh-accent/>
20. Fox. K. Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour, <https://epdf.pub/watching-the-english-the-hidden-rules-of-english-behavior.html>
21. A U and non-U exchange: In 1956, Alan Ross defined the language that marked a man above or below stairs. Today, can one still tell? // The Independent, 5 June 1994, <https://www.independent.co.uk/voices/a-u-and-non-u-exchange-in-1956-alan-ross-defined-the-language-that-marked-a-man-above-or-below-1420569.html>
22. Mitford N. The English Aristocracy <https://documents.site/the-english-aristocracy.html>
23. <https://www.shortlist.com/news/posh-words-upper-class-etiquette-u-non-u>
24. <https://www.tatler.com/article/nancy-mitford-u-and-non-u-language>
25. Fujii M. Noblesse Oblige Revisited, https://m-repo.lib.meiji.ac.jp/dspace/bitstream/10291/8807/1/kyouyoronshu_107_56.pdf
26. Ross, Alan S. C., Linguistic class-indicators in present-day English, Neuphilologische Mitteilungen (Helsinki), vol. 55(1) (1954), 20–56. <https://ru.scribd.com/doc/39396431/Ross-Alan-1954-Linguistic-Class-Indicators-in-Present-Day-English>
27. Manley J. Tatler Reopens U/Non-U Debate, December 6, 2018, <https://evelynwaughssociety.org/2018/tatler-reopens-u-non-u-debate/>

Açar sözlər: müasir ingilis dili, “Zadəganlıq” konsepti, “kübar danışığı” (to talk posh), linqvokulturologiya və sosiolinqvistika

Ключевые слова: современный английский язык, концепт «Дворянство», «аристократическая речь» (to talk posh), лингвокультурология и социолнгвистика

Keywords: modern English language, the concept of "Nobility," "secular speech" (to talk posh), linguoculturology and sociolinguistics

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilindəki "Zadəganlıq" konsepti araşdırılır. Məlum olur ki, ingilis dilinin "Zadəganlıq" konsepti təkcə lingvokulturoloji deyil, eləcə də ciddi sosiolingvistik şərtlənməyə malikdir. Belə ki, XX əsrin 50-ci illərində R.Allan, N.Mirford və başqaları tərəfindən aparılmış fərqləndirməyə görə, müasir ingilis dilinin Britaniya variantında upper class speech və non-upper class speech nitq davranışları əhəmiyyətli dərəcədə qarşılaşdırılır. Bu zaman adi (ümumişlək) sözlər öz semantik yükünə görə deyil, məhz işlənmə mövqeyinə görə, "Zadəganlıq" konseptinə daxil olmaq imkanı qazana bilir.

Резюме

В статье исследуется концепт «Дворянство» в современном английском языке. Оказывается, что концепт английского «Дворянство» имеет не только лингвокультурные, но и серьезные социолингвистические предпосылки. Так, согласно различению, проведенному Р. Алланом, Н. Мирфордом и другими в 50-х годах XX века, британский вариант современного английского языка существенно сравнивает речевое поведение upper class speech и non-upper class speech. При этом обыденные (общеупотребительные) слова могут получить доступ к понятию «Дворянство» не в силу своей семантической нагрузки, а именно по позиции употребления.

Summary

The article investigates the concept of "Nobility" in modern English language. It turns out that the concept of "Nobility" in the English language has a serious sociolinguistic conditionality in addition to a linguocultural conditionality. Thus, according to the distinction made by R. Allan, N. Mirford, and others in the 1950s, the British version of modern English language compares significantly the behavior of upper-class and non-upper-class speech. At the same time, ordinary (commonly used) words can gain access to the concept of "Nobility" not by their semantic load, but precisely by their position of use.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

TÜRK DİLİNDƏ ADVERBİALLAŞMIŞ SÖZLƏR

Müasir türk dilində müxtəlif mübahisələrə səbəb olan morfoloji kateqoriyalardan biri zərflərdir. Adverbiallaşma ilə zərflərin indiyədək ayırd edilməməsi nəticəsində türk dilçiliyində zərflərlə bağlı bir sıra problemlər yaranmışdır. Müxtəlif dilçilərin tədqiqatında zərflər fərqli şəkillərdə izah olunur, mənaca növləri fərqli kəmiyyətdə göstərilir (Rasim, 27). Türk dilçiliyində, təəssüf ki, zərflə zərflilər hələ də eyni qrammatik vahid kimi götürülür. Bu yazımızda zərflər haqqında öz mülahizələrimizi bildirmək və fikirlərimizi nümunələr əsasında sübut etməyə çalışacağıq.

Dünya dillərində müşahidə olunan adverbiallaşma prosesi əslində nitq hissələrinin qrammatik transpozisiyasıdır. Qrammatik transpozisiya özü üç növə bölünür: sintaktik, morfoloji və funksional transpozisiya. Funksional transpozisiya zamanı sözlər müxtəlif morfoloji və sintaktik vəzifələr daşıyaraq fərqli cümlə üzvlərinə çevrilə bilər. Ayrı-ayrı dilçilər qrammatik transpozisiyanı nitq hissələrinin bir-birini əvəzləməsi, nitq hissələrinin kontominasiyası, söz keçidi, nitq hissələrinin yerdəyişməsi kimi də dəyərləndirirlər. Bizim düşüncəmizə görə, qrammatik transpozisiyanın bir nümunəsi olan adverbiallaşma, sözlərin struktur və semantik dəyişmə sürəcində öz ilkin səs və qrafik şəklini saxlamaqla qazandığı yeni qrammatik mövqedir. Başqa sözlə, sözlər zahirən öz şəkli əlamətlərini saxlayaraq cümlə daxilində fərqli sintaktik funksionu yerinə yetirir (Grenbech, s. 14).

Bu baxımdan adverbiallaşma, yəni zərfləşmə prosesi qrammatik müstəvidə bir sıra mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Məsələ burasındadır ki, zərfləşmiş sözlər qrammatik semantika nöqteyi-nəzərindən hibrid kateqoriya sayılır, onlarda isimlərin, sayların, sifətlərin, feili bağlamaların ümumi oxşar cəhətləri mövcuddur. Məsələn, türk dilində cümlədən kənarda **çok, güzel, soğuk, aşağı, yukarı, yüce, tek, büyük, akşam, sabah** tipli sözlərin hansı nitq hissəsi olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil (Akalin, 51).

Nümunələrə diqqət edək: **1. Gül kokuyordu teni. 2. Mehmet hayatını delikanlı yaşadı. 3. İyiliklerini asla unutamam.**

1-ci cümlədəki **gül** sözü isimlikdən çıxaraq həmin cümlə daxilində adverbiallaşaraq tərz-i-hərəkət zərfliyinə çevrilmişdir. 2-ci cümlədəki **delikanlı** sözü mürəkkəb sifətlikdən çıxaraq cümlə daxilində zərflilik vəzifəsini daşıyır, hərəkətin əlamətini bildirərək tərz-i-hərəkət zərfliyinə çevrilmişdir. 3-cü cümlədəki **asla** modal sözü adverbiallaşaraq zaman zərfliyi olmuş və heç vaxt mənası ifadə etmişdir. Göründüyü kimi, üç cümlədə qrammatik transpozisiya hadisəsi baş vermiş, yeni sintaktik vəzifə almış sözlərin zahirə formasında heç bir dəyişiklik baş verməmişdir.

1. Arkadaşım daha yazmıyor. 2. Daha ne soracaktınız?

1-ci cümlədəki **daha** sözü zaman zərfliyi, 2-ci cümlədəki **daha** sözü *başqa* və ya *özge* sözünün sinonimi kimi tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir. Belə nümunələri istənilən qədər gətirmək mümkündür.

Qətiyyətlə qeyd edə bilərik ki, zərfləşmiş sözləri yalnız sintaktik əlaqələr əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu xüsusiyyət dolayısıyla bir daha sübut edir ki, adverbiallaşmış sözlərin heç biri xüsusi nitq hissəsi deyildir.

Türk dili materialları üzərində çalışmalar bariz şəkildə göstərir ki, XIV-XIX əsrlərə, daha dəqiqi, Orta əsrlərdən Tənziat dövrünə qədər bir zamana aid olan yazılı mətnlərdə zərflərə və zərfləşmiş sözlərin qrammatik təhlilinə dair aparılan tədqiqat işlərinin sayı olduqca azdır. Uzun illər boyu türk dilinin qrammatikası ərəb dili qrammatikası əsasında hazırlanmış olduğundan zərflərə xüsusi diqqət edilməmişdir (Kononov, 125). Məsələn, Fuat Paşa və Cəvdet Paşanın müəllif olduqları “Kavayid-i Lisan-i Osmani” kitabında zərflərə yer verilməmişdir. Tənziat dövründən sonra Avropaya yönələn türk ziyalıları fransız mədəniyyətini, ədəbiyyatını təqlidə başladığından öz fəaliyyətlərində fransız üslubunu və məktəbini nümunə almışlar (Deny, 264).

Hüseyin Cahidin yazmış olduğu qrammatika əsərində qismən də olsa zərflər işıqlandırılmışdır. Sonrakı illərdə Ahmed Emre, F. Köprülü, Ahmed Rasim və tədqiqatçılar öləri şəkildə olsa zərfləşmə məsələsinə toxunmuşlar. Türkologiyada zərflərdən bəhs edərkən onların feillərə aid əlamət, kəmiyyət, keyfiyyət, zaman və bildirdiyi söylənilir. Məsələn, Jean Deny, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), Terc. Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul, 1944, s. 234; Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, 14. baskı, İstanbul, 1986. s. 258; Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, 4. Baskı, Ankara, 1995. s. 371; A. Cevat Emre, Türk Dilbilgisi, TDK Yay., Cumhuriyet Matb., İstanbul, 1945. s. 358; G. L. Lewis, Turkish Grammar, Oxford, 1967. s. 193 v.d; Robert Underhill, Turkish Grammar, Sixth Printing, The MIT Press, Cambridge, Mass., 1990, s. 377 və qaynaqlarda qeyd olunan araşdırıcılar zərfləri məhz həmin səpkidə dəyərləndirmişlər.

Diqqəti çəkən ən birinci xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, əksər yazılarda zərfləri ədat adı altında araşdırmışlar. Məsələn, Abdullah Ramiz Paşanın müəllifliyi ilə 1866-cı ildə İstanbulda nəşr olunmuş “Emsile-i türkiyə” adlı qrammatika kitabında zərfin “ədavat” başlığı altında verilməsi bu qeyd olunanlara sübutdur. “Rehnuma-yı lisan-i türki” kitabında da zərflərin heç adı xatırlanmamış, bizim bu gün zərfləşmə qəbul etdiyimiz sözlərin hamısı ədatlar başlığı altında verilmişdir. Əminliklə söyləyə bilərik ki, zərflər türk dilində XX əsrin ortalarından etibarən müstəqil nitq hissəsi olaraq tədqiq olunmaqdadır. Bunu da xatırlatmaq lazımdır ki, türk dilçiləri zərflərə müxtəlif ad vermişlər. Məsələn, bəzi müəlliflər zərfləri **belirteç, katmaç, ulaç** və ad altında tədqiq etmişdir. Maraqlı üçün qeyd edək ki, bu müxtəliflik zərflərin mənaca növlərinin adlandırılmasında da özünü göstərməkdədir. Təkcə onu demək lazımdır ki, türk dilində kəmiyyət zərflərinə “azlık çokluk”, “kaçlık”, “ölçü”, “nicelik”, “miktar” və adı verən və bunu israrla başqalarına təlqin edənlər vardır.

¹⁷ BDU dos.

Zərflərin tədqiqindəki bu qeyri-müəyyənlik ciddi türk dilinin tədrisində bu şəkildə mənfi təsir göstərdiyini də unutmaq olmaz. Diqqət edilirsə, sadalanan türkoloqlar arasında Tahsin Banguoğlunun adı yoxdur, çünki onun fikrinə görə, zərflər ancaq sifət və feilləri səciyyələndirən nitq hissələridir.

Zərf mövzusu ilə bağlı bunu da bildirmək lazımdır ki, bəzi türk dilçiləri zərflərin məna növləri arasında “soru zamirleri” adlanan sual zərflərinin də mövcudluğu fikrindədirlər. Məsələn, T. Nejat, K. Bilgegil, V. Hatiboğlu, D. Aksan, H. Ediskun, A. Topaloğlu, Z. Korkmaz vb “**niçin, acaba, nasıl, mi, ha, ya, ne, hele hele, ne kadar, nerede**” tipli sual əvəzliliklərini “soru zamirleri” hesab edirlər. Onların ümumi fikrinə görə sual zərfləri “*fiillerden, isim-fiili, sıfat-fiili, zarf-fiili içine alan fiilimsilerden, sıfatlardan, kendi türünden olan kelimelerden önce gelerek, cümledeki yargının veya yargıların, yüklemın anlamlarını soru yoluyla belirleyen zarflar*”dır (Korkmaz, s. 523). Ümumiyyətlə, türk dilçiliyində zərflər haqqında yazılanları əsasən aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

a. Zərflər ilk növbədə zərfləri müəyyən edir: **Mehmet toplantıya hayli geç kalmıştı.**

Türk dilçilərinin mülahizəsinə görə, “**hayli**” sözü zərfdir və “**geç**” sözünü izah edir.

b. Zərflər sifətlərin müəyyənləşməsində rol oynayır: **Dün sinemada pek az seyircivardı.**

c. Zərflər əsas etibarilə feillərə aid olur: **Ben ondan daha önce cevap verdim.**

d. Zərflər feilin təsriflənməyən formalarına aid olub onları müxtəlif cəhətdən izah edəbilmək qabiliyyətinə malikdir.

Məsələn, məsdərə aid: **Rakım efendinin bu kadar mirasyedi olması herkesi şaşırtmıştı.**

Feili sifətə aid: **Matematiği iyi bildiğimi itiraf ediyorum.**

Feili bağlamaya aid: **Böyle küsüp gidemezsin.**

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilçiliyində hərəkətin tərzini, zamanını və səbəbini ifadədə bilən feili bağlamaları fərqlimorfoloji vahid olaraq götürürlər (Ergin, 69). Məsələn: **Böyle gezinerek bir yere varamazsın- –erek-** şəkilcisi ilə ifadə olunmuş feili bağlamının “*zarf-fiil*”; **Aniden vurup kaçtı-** nümunəsindəki **–up-** şəkilcisi ilə yaranmış feili bağlamının isə, “*bağ-fiil*” olduğu iddia edilir.

e. Zərflər cümlələri də izah edir. Məsələn: **Öyle bir okudu ki, dinleyenleri büyüldü adeta.**

Bir məqamı da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, türk dilçiliyində modallıq ifadədən sözləri də yanlışlıqla zərf hesab edirlər. Məsələn: **Galiba o beni duyamıyor.**

Türkiyəli dilçi F. Turanın mülahizəsinə görə, zərflər “*fonksiyon bakımından zarflar sıfatları, diğer zarfları, fiilleri, fiilimsileri ve cümleleri açıklayan, belirten, onların anlamları genişleten veya daraltan kelime veya kelime gruplarıdır*”. (Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara, 1998, s.302) Zərflərin qrammatik xüsusiyyətləri geniş olduğundan onlar yerinə görə, müxtəlif linqvistik funksiyalarda çıxış edir. Həm morfoloji, həm də sintaktik baxımdan, rəngarəngliyə sahib olan zərflər cümlə daxilində önəmli vəzifələr daşıya bilər. Məsələn: **Döndüğünde bana telefon aç.** (Qeyd edək ki, “*döndüğünde-*” sözü morfoloji əlamətinə görə zərf deyil, feili bağlamadır, cümlədə zərflik funksiyasında çıxış edir. Türkiyəli alimlər isə, həmin qəbildən olan feili bağlamaları da zərf olaraq dəyərləndirirlər. (Matthews, 81).

Cevap yazarsan çok sevinirim. (Şərt mənası ifadə etmişdir.) **Aşağıya indi, sola baktı. Ona doğru yürüyən arkadaşını görünce çok sevindi.** Bənzətmə, müqayisə mənası bildirir: **Çok hızlısın, jet gibi maşallah.**

Qeyd etmək lazımdır ki, gətirilən nümunələrdən də aydın göründüyü kimi, Türkiyəli dilçilər bəzi qoşmaları zərf olaraq dəyərləndirdiklərindən, belə fikir irəli sürürlər. Məsələn: **Derslerine yeterince dikkat etmediği için üniversiteden mezun olamadı.** Eyni fikri məqsəd zərfləri adlandırılan qoşmalar üçün də söyləmək mümkündür: **Gün batmadan önce köye varmak için hızlı yürüyordu.** Qəribədir ki, türk dilçiləri təsdiq və ya inkar bildirən modal sözləri də zərflər sırasına daxil edirlər.

Məsələn: **Hayır, sizi asla unutmayacağım. Evet, ben yılmadan, usanmadan bugünü bekledim, gelişini ipe çektim.**

Ümumiyyətlə, türk dilçiliyində zərflərlə adverbiallaşma arasında sərhəd yoxdur. Məsələn, Fikrət Turan iddia edir ki, “*zarflar açıkladığı kelime sınıflarına zaman, şart, yer, yön, tarz / benzerlik, amaç/sebeup/sonuç, derece/azlık/çokluk, cevap/red/tasvip bakımlarından anlam belirginliği kazandırır*”. (Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, 302). Zərfləri tədqiq edən türk dilçiləri belə yekdil fikirdədirlər ki, zərflərin standart morfoloji quruluşları yoxdur. Başqa sözlə, sifətlər, təkrarlar (reduplikasiya), ədatlar, qoşmalar, feili bağlamalar, feili sifətlər vs morfoloji vahidlər zərf ola bilər. Göründüyü kimi, türk dilçilərinin bu yanlışlığının başlıca səbəbi türk dilçiliyində hələ də zərflə zərfliliyin bir-birindən fərqləndirilməməsidir. Zərflər məhdud sayda olduğu halda, zərflilər geniş sintaktik kateqoriyadır və onun zənginləşməsində, birinci növbədə, adverbiallaşmanın xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Türk dilçiliyində zərflərin qrammatik izahında tez-tez müşahidə olunan dolaşıqlığı aradan qaldırmaq məqsədilə zərfləri struktur baxımından əsil və nisbi zərflər qrupuna bölməyi təklif edənlər də vardır (Ahmet Cevdet, 12). Onların fikrincə, türk dilində əsil zərflərin sayı məhduddur: *aşağı, yukarı, sağ, sol, ileri, geri, dün, yarın, sabah, geç, şimdi* vs. Kəmiyyət baxımından sifət qrupu sözlərdən yaranmış zərflər üstünlük təşkil edir (Lewis, 56):

Müdür bey aniden içeriye girdi. Doğruya doğru, öğrenciler de iyi okumuşlardı. Sınavlardan sonra ilk gez güzel uyudum. Onun susması Raif'e tuhaf gelmiş.

İsimlərin hal şəkilcisi qəbul etməsi ilə zərflər yaranı bilər:

Orhan kitabını çoktan unutmuştu bile. Geçen yıldan ondan mektup almamıştım. Zamlar da günden güne hızlı artış gösteriyor. Haftada bir beni ziyaret edeceksin.

Türk dilinə ərəb dilindən keçmiş bəzi sözlərin sonuna - an/ ən- şəkilçisini əlavə etməklə zərflər yarana bilər: **Resmen kendi itirazını bildirdi. Tilki, peyniri fevren kaptı. Bu mesele beni cidden üzdü. Mayıs sonu fiilen dersler bitmiş sayılır. Okulu bırakacağını tesadüfen duymuştum.**

Türk dilinə farscadan keçmiş –ane- şəkilçisi ilə də yaranmış zərflərə təsadüf etmək mümkündür:

Aşıkane şiirleri özel bir tavırla söylerdi. Yüzündeki masumane ifade suçsuzluğundan haber veriyordu. Beklentilere rağmen toplantı munisane geçti.

Sözlərin təkrarı ilə yaranan zərflər də az deyil:

Peşinden kasaba kasaba süründü. Sabah sabah yine ne başlamışsın? Yavaş yavaş yürüsene oğlum. Zamanın yeterli olmadığını görünce sunucu hızlı hızlı okumaya başladı. Senelerce peşinden koşma koşma yoruldu.

Türk dilçiliyində modal sözlərin də zərf funksiyasında işləndiyinə təsadüf olunduğuna inanılır (Banguoğlu, 205): **Uykularım boşmuş, meğer o da yalnız beni seviyormuş. Belki duyursun diye boşlukları dinledim. Umutlar suya düştü, çünkü paraları zamanında bankaya yatırtmamış.**

Qoşmaların da hallana bilən sözlərə qoşularaq zərfləşməsi faktı az deyildir: **Almanya'dan aldığı telgraf adeta onu çocuk gibi sevindirmişti. Mektubunu daha etkili olsun diye Yahya Kemal şiiriyle bitirmişti.**

Feili bağlamaların zərf funksiyasında işlənməsi çox geniş yayılmışdır: **Çocukluğunu hatırladıkça ağlamak geçiyordu içinden. Anlaşılarak ayrıldılar. Seni arkadaşım olarak asla unutmayacağım.**

Feili sifətlər də bəzən zərf yerində işləyə bilər:

Kitapların yeni basılmışını okur her zaman. Sakın kimse seni darılmış görmesin. Hasta olduğu zaman ziyaretine çok gittiydim.

Türk dilçiliyində budaq cümlələrin də zərf olduğu məqbul sayılır:

O zaman ki sen geldin iş bitmişti. Öyle davrandı ki sanki yabancıymışız. Böyle yaptım ki çaktırmasın. İşin tersliğine bak ki şemsiyemi de unutmuşum. Aceleci olma ki iş kıvamında tamamlansın. Geç kalırsan treni kaçırsın. Yardımcı olursan sevinirim. Bir gördün mü tanırsın.

Türk dilçiliyində zərflərin müəyyənləşməsində morfoloji əlamətdən daha çox semantik cəhətə üstünlük verilir (Hüseyn Cahit, 44). Ona görə də istənilən nitq hissəsinin zərf funksiyasında işləyə bildiyi fikri irəli sürülür. Başqa sözlə, ənənəvi qrammatik qaydalar əsasında müəyyənləşdirilmiş zərflərlə müqayisədə, semantik baxımdan dəyərləndirilən zərflər daha genişəhatəlidir (Akalın, 36). Zərflərin xüsusi morfoloji əlamətlərə sahib olmaması fikri türk dilçiliyində çox yayğındır. Bu səbəbdən də zərflərin dəqiq qrammatik sərhədini müəyyənləşdirmək praktik cəhətdən çətinidir.

Bibliografiya

1. Ahmet Rasim. Tecrübeli Sarf. Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1983.
2. Ahmet Cevdet. Kavidi -i Lisan-ı Osmanî, İstanbul, 1998.
3. Banguoğlu Tahsin. Türkçenin Grameri, 4. Baskı, TDK Yay., Ankara, 1995.
4. Deny Jean. Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), [Tere. Ali Ulvi Elöve], Maarif Vekaleti Yay., İstanbul, 1944
5. Emre A Cevat. Türk Dilbilgisi. TDK Yay., Cumhuriyet Matb., İstanbul, 1945.
6. Ergin Muharrem. Türk Dil Bilgisi, 14. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1986.
7. Grenbech K. Der Türkische Sprachbau, Kopenhagen, 1996. [Türkçe Tercümesi],
8. Korkmaz Zeynep. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara, TDK Yay., 2003
9. Mehmet Akalın. Türkçenin Yapısı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1995.
10. Hüseyn Cahit. Türkçe Sarfı Nahu, Tanin Matbaası, İstanbul, 1990.
11. Kononov A.N. Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka, Moskova, 1956.
12. Lewis G.L. Turkish Grammar, The Clarendon Press, Oxford, 1967.
13. Matthews P.H. Morphology: An Introduction to the Theory of Word-Structure Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1974.
14. Turan F. Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara, 1998

Türk dilində adverbiallaşmış sözlər

Xülasə

Morfoloji vahid kimi zərflər özünəməxsus bir nitq hissəsidir. Bununla əlaqədar olaraq türk dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu məqalədə gətirilmiş nümunələr əsasında türk dilində zərflər və adverbiallaşma prosesi təhlil olunur.

Açar sözlər: zərf, nitq hissəsi, proses, fikir, adverbiallaşma

Adverbialized words in Turkish

Summary

Adverb as a morphological unit of the original speech. In Turkish linguistics portrayed different opinions on this issue. In this article, based on the above examples are analyzed and adverb adverbialization process in the Turkish language.

Keywords: adverb, part of speech, a process, view, adverbialization

Адвербиализованные слова в турецком языке

Резюме

Наречие как морфологическая единица своеобразная часть речи. В турецком языкознании бытуют разные мнения по этому поводу. В данной статье на основе приведенных примеров анализируются наречие и процесс адвербиализации в турецком языке.

Ключевые слова: наречие, часть речи, процесс, мнение, адвербиализация.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Ruhəngiz Abdullayeva¹⁸

¹⁸ AMEA. abdullayevaruhngiz@gmail.com

DETERMINANTLARIN DILLƏRİN SINTAKTİK SİSTEMİNDƏ YERİ

Cümlənin bəzi üzvləri yalnız bu və ya digər baş üzvə deyil, bütövlükdə cümləyə aid olur, cümlənin ümumi məzmunu ilə əlaqədar olur. Bu cür üzvlərə determinant deyilir (latınca *determinans* sözündən olub, *müəyyənləşdirən, aydınlaşdırən* mənasındadır).

XX əsrin ikinci yarısından etibarən sintaksis elminin tədqiqat istiqamətləri genişlənir, cümlələrin formal və semantik cəhətdən genişləndirilməsinə vasitələrə diqqət yönəlir. Bu genişliyi determinantlar da yerinə yetirir. Determinantlar müstəqil cümləni genişləndirən vasitələrdəndir və akademik sintaksislərdə əsas bölmələrdən birini təşkil edir. Determinantlar cümlənin həcmi genişləndirən sərbəst söz-formaları, söz birləşmələridir. Determinantlar cümlənin yeni üzvü deyil. O, sadəcə olaraq, öz mövqeyinə görə seçilən zərflər (yer, zaman, səbəb zərfləri və s.) və tamamlıqdan ibarət olur.

Söz birləşmələrinin tərkibi üç aspektə bölünür: siqnativ, denotativ və konotativ. A.Kunin yazır ki, əslində belə bölgü yalnız nəzəri cəhətdən mümkündür, çünki, real nitq fəaliyyətində bunların hər üçü eyni zamanda baş verir, belə ki, konotativ aspektin elementləri olan ekzotizm, jarqonizm və s. (5, s. 36).

F.de Sössür dildəki sabit ifadələri sərbəst söz birləşmələrindən belə fərqləndirir: “Biz hər şeydən əvvəl, küllü miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən, daxilindəki, ayrı-ayrı mənalarla malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, bu məqbul sayılır... Bunların ənənəyə görə daşdığı mənə, komponentlərinin bütövlükdəki mənasından və sintaktik quruluşundan aslıdır. Belə ifadələr düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə edilir” (8, s. 122). Ş.Balli də fransız frazeologiyasının ənənəyə görə işlədilməsini qeyd edərək yazır: “... Bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir. Dildə sabitləşən birləşmə “fazeoloji ifadə” adlanır. Biz bunlardan nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzənləri “fazeoloji qrup”, elementləri tamamilə bir-birləri əlaqədar olanları “fazeoloji bitişmə” adlandırırıq (4, s. 80).

Qeyd etmək lazımdır ki, Ş.Balli “fazeoloji bitişmə” adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərkən bunlarda üç əlamətin olduğunu göstərir: 1) sözlərin ayrı yazılması; 2) onların müəyyən sabit sırada və komponentlər arasında başqa sözün daxil edilə bilməməsi və 3) komponentlərdən heç birinin başqa sözə əvəz oluna bilməməsi. Lakin, o frazeoloji bitişmənin, xüsusilə frazeoloji qrupun komponentlərinin qismən başqa sözə əvəz edilməsi hallarına yol verildiyini də göstərir (4, s. 89-90).

A.İ.Smirnitski frazeoloji vahidlərin struktur tiplərini, onların komponentləri arasındakı fərqli cəhətləri, frazeoloji vahidlərin müxtəlif funksiyalarda işləyən tiplərinin müəyyənləşdirəyə xüsusi fikir verir. Müəllif bu qəbildən olan söz birləşmələri struktur cəhətdən “birzərvəli”, yəni bir tammənəli sözlər bir köməkçi sözün birləşməsindən əmələ gələn, “ikizərvəli” yəni iki tammənəli sözlər bir köməkçi sözün birləşməsindən düzənlər, “çoxzərvəli”, yəni ikidən çox tammənəli sözün bir köməkçi sözə birləşməsindən yarananlar olmaq üzrə qruplaşdırır (8, s. 203-230).

Lakin N.N.Amosovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi A.İ.Smirnitski frazeoloji vahidin xüsusiyyəti olan sabitlik məsələsini ideomatikliyin mahiyyətini və bunların sadəcə olaraq dildə təkrar edilən ənənəvi birləşmələrdən fərqi tam genişliyi ilə göstərməmişdir (7, s. 9-10).

V.L.Arxañqelski frazeologiya probleminə həsr edilmiş iri həcmli monoqrafiyasında həm rus dilində, həm də bir neçə başqa dillərdə bu problemin tədqiqi tarixindən bəhs edir, ayrı-ayrı dillərin frazeologiyasının ümumi və xüsusi məsələləri haqqındakı fikirləri nəzərdən keçirir, dil haqqında fənlərdən biri kimi frazeologiyanın tədqiqat obyektindən, onun ümumi cəhətlərindən, sərbəst sintaktik birləşmələrdən fərqi, komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin səciyyəsi və bu problemin daha bir sıra başqa məsələlərindən ətraflı danışır. Müəllif bu əsərində rus dili frazeoloji vahidlərini “frazemlər” və “sabit frazalar” adı altında iki yerə bölür, bunların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən və tiplərindən bəhs edir. Monoqrafiyada frazeoloji vahid geniş tərif verilir ki, bununda əsas cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir.

“Fazeoloji vahid dilin inkişaf tarixinin hazırkı mərhələsində söz birləşmələrinin tam və qəti kombinasiyasıdır; Bunlar nitqdə hazır şəkildə işlədilir; ən azı müəyyən ardıcılıqla gələn iki leksik səviyyədə olan sözün qəti müəyyənləşmiş birləşməsindən ibarətdir; qrammatik cəhətdən söz birləşməsi və ya cümlə modeli əsasında dildə mövcud olmuş və ya mövcud olan qaydalara əsasən formalaşmışdır” (3,91).

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif burada frazeoloji vahidlərdən danışarkən “sabit frazalar” adı altında rus dilindəki atalar sözlərini, zərb-məsəlləri və s. geniş mənada frazeologiya kimi nəzərdə tutur.

Dilçilik ədəbiyyatında, o cümlədən söz birləşmələrinin problem ilə daha çox məşğul olan dilçiliyin özündə bu sahənin tədqiqat obyektini hələ qəti şəkildə konkretləşdirilməmişdir.

M.T.Tağıyev söz birləşmələrinin tədqiqat obyektinə “dar” və “geniş” mənada yanaşılması ilə əlaqədar olmaqla yazır ki, müasir filologiyada elə vəziyyət yaranmışdır ki, bunun nəticəsində “söz birləşmələri” anlayışı hədsiz dərəcədə genişləndirilir, buraya həm sözlər, həm ideomlar və tərkibi terminlər sabit sintaktik konstruksiyaların bütün növləri, atalar sözləri, məsəllər, hikmətli, qanadlı sözlər, çoxlu miqdarda şifahi və yazılı nitqə məxsus stamplar daxil edilir. Müəllif söz birləşmələrinin obyektinin belə qeyri-müəyyən şəkildə düşünülməsinin səbəbinin bu sahədə dərin elmi-nəzəri prinsipə əsaslanan metodoloji bazanın işlənilməsində və filoloji elmlər sahəsində dilçiliklə ədəbiyyatşünaslıq elminin genetik əlaqəsinin az tədqiq edilməsində görür (9, s. 5-6). Müəllif frazeologiyanın obyektindən bəhs edərkən yazır: “Dilçilik elmlərindən biri olmaq etibarilə frazeologiyanın vəzifəsi yalnız dil strukturuna aid olan söz birləşmələrini tədqiq etməkdir.

Frazeologiyanın predmentinin xüsusi dilçilik mənada başa düşülməsi bu məsələni ədəbiyyatşünaslıq-dilçilik və xüsusi ədəbiyyatşünaslıq mənada başa düşülməsindən fərqlənir” (9, s. 5).

Dilçilikdə söz birləşmələrindən bəhs edən müəlliflərin bir qismi onu geniş mənada, bir qismi isə dar mənada nəzərdə tutmuşlar (10, 24, 9; 1). Bu müəlliflərin özləri də geniş mənada söz birləşmələrindən bəhs edərək irəli sürdükləri fikirlərdə bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənirlər. Məsələn, M.Hüseynzadə atalar sözü, məsəllər, ideomatik ifadələri konkret şəkildə qeyd etdiyi kimi, buraya konkret olmayan “başqa söz birləşmələri”- də daxil edir (10, s. 32). Ə.Orucov isə bu məsələdə bəhs edərək yazır; “Məlum olduğu kimi, “frazeologiya anlayışı olduqca genişdir; buraya yalnız mənası komponentlərinin mənasından asılı olmayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, başqa sabit birləşmələr də: atalar sözü, məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər, peşə ifadələri, klassik poeziyada rast gəldiyimiz çoxişlənən formul şəklində düşmüş spəsfik ənənəvi ifadələr və s. daxildir” (3, s. 24).

Bütün bura qədər göstərilən, eləcə də digər dilçilik ədəbiyyatında irəli sürülən bir sıra müddəə və mülahizələr, ümumiyyətlə frazeologiya elminin, o cümlədən də alman dili frazeologiyasının tədqiqində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Alman dili söz birləşmələrinin tədqiqinə və təhlilinə həsr edilmiş araşdırmaların böyük əksəriyyətində bu dilin materialı əsasında söz birləşmələrinin meyarı, formalaşması və inkişafı ənənələri, obyektə və onun folklor materiallarına münasibəti, frazeoloji vahid və idiom, frazeologiya və söz, frazeologiya və sərbəst söz birləşməsi, frazeologiya və sabit söz birləşmələrinin növləri, frazeologiya və cümlə, frazeologiya və kontekst kimi bir çox məsələlərdən bəhs edilmiş, həmin məsələlərin bu və ya digər aspekti haqqında ətraflı fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Məlumdur ki, bir çox dillərdə olduğu kimi, alman dilində söz birləşmələrinin müəyyən bir qismi qrammatik cəhətdən formalaşmaqla bitmiş bir fikri bildirir və ilk baxışda sintaktik cümləyə oxşayır. Ayrı-ayrı dillərin söz birləşmələrinin ilə məşğul olan tədqiqatçılar nəqli cümləni xatırladan belə konstruksiyaları müxtəlif adlarla adlandırmışlar. Müasir rus dilçiliyində V.L.Arxañqelski belə frazeoloji vahidlərə “sabit ifadələr” (3, s. 17), ingilis dili tədqiqatçılarından N.N.Amosova bunlara “Predikatel quruluşlu frazeoloji vahidlər” (7, s. 35) A.V.Kunin isə belə konstruksiyalara “kommunikativ frazeoloji vahidlər” adını vermişdir.

Sabit müqayisənin aid olduğu sözə qoşulması stabillik nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif olur və bir sıra determinatların yaranmasına səbəb olur. Müqaisə kimi hər hansı bir əşyanın və ya heyvanın xarakterik xüsusiyyəti əsas götürülür. *Katze, Schlange, Hund, Fuchs Rabe, Spinne, Kröte, Kaninchen, Hamster, Tiger* kimi heyvanların adlarına qoşulub işlənərək onların xasiyyəti və əlamətlərini insanlara aid edir. Bəzən rəvayətlərdə olan personajlar da “*falsch*” sifəti ilə birlikdə söz birləşmələri əmələ gətirir:

Falsch wie Judas/ Hexe / Teufel- Iduna /

“*falsch*” sifəti ilə məişətdə işlənən əşya və maddə adları, abstrakt məvhumlar da söz birləşmələri yarada bilər:

Falsch wie Gift / Nacht / Sünde / Geld

Belə müqayisələr əsas məvhumun (Ausgangsbegriff) ekspressivliyini gücləndirir ki, bu da bütün determinant və ya söz birləşmələri üçün xarakterik xüsusiyyət sayılır.

Hungrig / stark / gesund wie Bär

stehlen wie ein Rabe

treu wie ein Hund / Pferd

Determinant və ya söz birləşmələri də eyni struktur xüsusiyyətlərinə malikdir. İki eyni nitq hissəsi çox vaxt *und, weder... noch, oder* bağlayıcıları və ya sözönülər, məsələn *in, an, bei, mit* və s. bir-biri ilə birləşirlər, eyni zaman da bu növdən olan qeyri-idiomatik qoşa sözlər də eyni struktur ilə səciyyələnərək stabil xüsusiyyət daşıyır. Bu cütlərin komponentləri semantik qohum sözlərdir, bunlar ya sinonim, ya antonim sözlər olub uyğun semantik əlamətlər ifadə edirlər. Bu konstruksiyaların mənası ya hər iki komponentə aid metafor, ya da komponentlərin birinin incə məna çaları, gücləndirilmiş məna və eksperssivliklə səciyyələnilir:

Durch dick und dünn

Had und Gut

Blak und bloss

Plus und Minus

Determinantlar bütün nitq hissələrinə aid ola bilər və həmin nitq hissəsinin sintaktik funksiyasına uyğun cümlə üzvü olurlar.

İsimlər:

Im Wind und Wetter

Land und Leute

Hab und Gut

aus Küche und Keller

in Bausch und Bogen

das Kommen und Gehen

weder Salz noch Schmalz

Sifət / zərflər:

kurz und bündig

alt und jung

*kurz und knapp
klipp und klar
toll und voll
weit und breit
ab und zu
klein und fein
krumm und lahm
hinten und vorne*

Elm üslub üçün bir sıra müxtəlif janr və mətnlərdən istifadə olunur və burada da determinantların sayı heç də az deyil (3, s. 79).

*in den Mittelpunkt des Interesses Röcken
in den Vordergrund treten
zur Verfügung stehen
der Meinung sein
außer Acht lassen
in Betracht ziehen
in der Lage sein*

*Aufmerksamkeit schenken
sich bemerkbar machen
einer Sache gerecht werden
es gibt / geht um / handelt sich um*

Bədii əsərlərdə determinantlar geniş işlənir və onları öz funksiyanal-üslubi xüsusiyyətlərinə əsasən söz yaradıcılığını bütün sahələrində tətbiq edilir. Belə əsərlərdə determinantların təsiri aydın nəzərə çarpır, onların ekspressivlik əlamətləri üzə çıxır və belə birləşmələr əsərin estetik-bədii quruluşunu təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962
2. Duden. Redenwendungen und sprichwörtlich 16. Redensarten. Dudenverlag, 1998
3. Langenscheidts Großwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache. Neubearbeitung 1998
4. Алиев. К.Ю. Стилистические особенности фразеологии в художественном литературе. АҚД. Баку, 1961
5. Архангельский. В.А- устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Ростов-на-Дону, 1964
6. Кунин А.В. Основных понятия английский фразеологии как лингвистической дисциплины. А.Д.Д.М. 1964
7. Мильных М.К. О детерминантах. Филологические этюды. Серия «Языкознание», Выпуск 1. Изд-во Ростовского университета, 1972
8. Ожегов. С.И-О структуре фразеологии «лексикографический сборник», вып 2, М. 1957
9. Реформатский А.А- Введение в языкознание М.1955
10. Тагиев.М.Т- Глобальная фразеология современно русского языка (Опыт исследования фразеологических единиц по окружению) А.Д.Д. Баку, 1966
11. Чернов К. К вопросу о детерминантах. «Вопросы языкознания», 1969, № 1, с. 125-126
12. Шуляк Л.И. Детерминирующие обстоятельства, выражениями, в современном русском языке. Дисс.канд.филол.наук. Ростов н/Д, 1983

Açar sözlər: determinantlar, söz birləşmələri, semantik qohum sözlərdir, qoşa sözlər, müəyyənləşdirən, abstrakt məvhum, cümlə üzvü, nitq hissələri

Keywords: determinants, word combinations, semantically relative words, double words, defining, abstract notion, parts of sentence, parts of speech

Ключевые слова: детерминанты, словосочетания, семантические относительные слова, двойные слова, определение, абстрактное понятие, член предложения, части речи

The Place of Determinants in the Syntactic System of Languages

Summary

The article analyses some parts of a sentence being not only to one or another main part, but to the sentence in a whole, and are related to the common context of the sentence. Such parts are called determinants. Word combinations are different in terms of stability and lead to a number of determinants. The Determinants or word combinations have the same structural features. A number of different genres and texts are used for the scientific style, and here, too, the number of determinants is not few.

Место детерминантов в синтаксической системе языков

Резюме

Данная статья представляет собой анализ, некоторые части предложения относятся не только к тому или иному главному предложению, но и ко всему предложению, и относятся к общему содержанию предложения. Такие члены называются детерминантами. Добавление слова, к которому относится постоянное сравнение, различается по устойчивости и приводит к ряду детерминантов. Детерминанты или словосочетания обладают одинаковыми структурными свойствами. Для научного стиля используется целый ряд различных жанров и текстов, и здесь тоже немало детерминант.

Samirə Tofiq qızı Əhmədova¹⁹
DETEKTİV ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ DANİŞIQ-MƏİŞƏT TƏRZİNİN TƏZAHÜRÜ
(Leksik vahidlər)

İnsanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dil özünün bu funksiyasını, təbii ki, hər şeydən əvvəl, şifahi şəkildə həyata keçirir; insanların bir-biri ilə ünsiyyətə ehtiyacı olmasa, dil də yaranmaz və yaşamaz. Dilin şifahi ünsiyyət forması daha qədim olub, yazılı ədəbi dilin əsasında durmuş, lakin zaman-zaman bunlar arasında müəyyən fərqlər meydana çıxmışdır. Sözsüz ki, Azərbaycan dilinin şifahi və yazılı forması arasında ciddi fərin olduğunu demək olmaz, lakin şifahi nitq daha çox fərdi xüsusiyyəti ilə səciyyələndiyindən ümumi qanunlara əsaslanan yazılı ədəbi dil arasında müəyyən fərqlər meydana yaranmış olur. Əslində şifahi danışq forması dilin zənginliyini, inkişaf xüsusiyyətlərini, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin ondan istifadə imkanlarını daha geniş şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan şifahi dil təzahürlərinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, şifahi dilin özü də ümumxalq və ədəbi olmaqla iki qrupa ayrılır; birinci qol tam sərbəst olub, dilin bütün materialını özündə əks etdirir. Bəzən birinci qrupdan bəhs edərkən onu ədəbi dil materialından təcrid edirlər, yəni onu ümumxalq dili deyil, sadəcə, danışq dili adı altında ədəbi dildən ayırır, ondan fərqlənən hissəni təqdim edirlər. Qeyd edək ki, danışq dilindən müxtəlif terminlərlə bəhs olunmuşdur: danışq dili, danışq nitqi, xalq dili, xalq danışq dili, şifahi dil, şifahi danışq dili, canlı xalq danışq dili, şifahi ədəbi dil, loru danışq dili və s. (10:7) Amma danışq dili əslində elə ümumxalq dilidir; burada həm ədəbi dil materialı, həm də oraya daxil olmayan dil təzahürləri aiddir. Buna baxmayaraq, fərqləndirmək üçün danışq dili termini adı altında məhz ikinci hal, yəni ədəbi dil qanunlarından kənarda qalan təzahür forması nəzərdə tutulur və biz də diqqəti bu cəhətə yönəltməyə çalışacağıq.

Qeyd edək ki, danışq dili iki formada meydana çıxır: ədəbi dil formasında və məişət dili formasında. Məlum olduğu kimi, ədəbi dilin funksional üslubları içərisində məişət üslubu ayrılır ki, bu üslub üçün sərbəstlik və təbiilik əsas götürülsə də, bu xüsusiyyətlər sərhəddir, yəni intəhasız deyil, ədəbi dilin tələbləri çərçivəsindən kənara çıxa bilməz. Lakin məişət danışq dili dedikdə ədəbi və qeyri-ədəbi dil təzahürləri nəzərdə tutulur. Ona görə ki, adi məişət davranışları fərqli olduğundan dil materialından məişət səviyyəsində istifadə də fərqli səciyyəyə malikdir. Belə ki, adi sırayı insanlardan tutmuş, müxtəlif sosial qruplara qədər insanların danışığında fərqli danışq təzahürləri olur. Bir qisim insanlarda ədəbi dil normalarına riayət olunsa da, digər qisim insanlarda bu çərçivədən uzaqlaşma, qeyri-ədəbi dil materialından istifadə əsasdır və bu cəhət həmin insanları səciyyələndirən keyfiyyətlərdən hesab edilir. Bu sözlərin işlədilməsində məqsəd emosional-ekspressiv çaları gücləndirməkdir. "Xalq danışq dilində bir emosionallıq, obrazlılıq vardır" (2: 248-249). Bu baxımdan danışq dilindən bəhs edən yazılarda biz belə bir qeydə də rast gəlirik: "danışq dilində neytral sözlərin miqdarı qismən azalır" (5: 6). Yazıçılar da bundan məharətlə istifadə edirlər. Danışq-məişət leksikası kimi qiymətləndirilən bu sözlər bir neçə qrupda birləşdirilir: a) emosional-ekspressiv leksika; b) ekspressiv-qiymətverisi söz və ifadələr; c) vulqar, kobud ekspressiyalı sözlər; ç) fəmiyər sözlər (14:72-74). Emosional-ekspressiv sözlər həm müsbət, həm mənfi məzmunlu olub, danışanın mədəni səviyyəsindən asılı olur və həmin obrazları səciyyələndirməyə xidmət edir.

Detektiv əsərlərin dili yazıçının dünyagörüşü, hadisələrə münasibəti, dil materialına münasibəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, bu tip əsərlər detektiv həyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olduğu, müxtəlif səpkidə, fərqli üslubda olduğu üçün bu özəlliklər əsərin dilinə də təsir edir, yazıçıdan yazıçıya, əsərdən əsərə dil spesifikasiyi özünü göstərir. Əsərlərin bəzində cinayət-axtarış prosesinə önəm verildiyindən cinayətkarların birbaşa danışığına az yer verilir və hətta bəzilərində bu danışığa, demək olar ki, yer verilmir. Digər qisim əsərlər daha çox cinayətkarların həyatı ilə bilavasitə bağlı olduğundan, daha doğrusu, bu həyatın özü əks olunduğundan onlarda bu sahə ilə bağlı dil xüsusiyyətlərindən gen-bol istifadə edilməsi təbiidir. Bu cəhətdən ədəbi əsərlərin, o cümlədən detektiv əsərlərin dilinin araşdırılması əhəmiyyətə malikdir. M. Adilov göstərir ki, "Bədii əsərin dilinə eyni zamanda iki cəhətdən yanaşmaq mümkündür. Əvvəlcə, bədii əsərin dili bir sosial-lingvistik hadisə kimi ədəbi dil faktıdır, yəni bədii əsərin (müəllifin) dili də elə oxucunun dilidir. Digər tərəfdən, bədii əsərin dili bədii-üslubi fakt kimi alınə bilər, bədii ədəbiyyat kateqoriyası kimi öyrənilə bilər (4: 298).

Detektiv əsərlərin dilində ədəbi dil xüsusiyyətləri ilə yanaşı, adi danışq, saya danışq, loru danışq və digər sahə danışq elementləri özünə yer tapır. Sahə leksikası, habelə varvarizm xarakterli digər leksikadan barədə başqa yazıda məlumat verdiyimizdən burada onlardan kənər dil elementlərindən bəhs edəcəyik.

Xalq dili çox zəngindir və real faktlara münasibət ən kiçik çalarlarına qədər, həm də emosional-ekspressiv tonda öz ifadəsini tapır. "Emosional leksikada həm hissilik, həm təsirlilik, həm obrazlılıq, həm təbiilik, həm də eyni dərəcədə aydın, anlaşıqlı olmaq, duyulmaq xasiyyəti vardır. Buna görə də emosional sözlər bədii əsərlərin leksikasının xalq dili əsaslı inkişafını sürətləndirən, bədii dildə özünə bir müddət yer etmiş keçmə sözləri sıxışdırən qüvvətli vasitə olmuşdur (1: 40). T.Əfəndiyeva da emosional-ekspressiv leksikanın canlı xalq dilində, məişət dilində fəal olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir: "Emosionallıq və ekspressivlik yüksək ifadəliliyə malik olan canlı danışq dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Bu keyfiyyətləri özündə daşıyan sözlər dilimizin ən təsirli, ən kəsərli, ən parlaq nitq vahidləridir. Yazılı dilə bu vahidlər əsasən bədii yaradıcılıq vasitəsilə keçir və burada onların daha mənalı səciyyəvi əlamətləri meydana çıxır" (12: 64). Detektiv əsər müəllifləri həyatın müvafiq sahəsini daha canlı, real təsvir etmək, oxucunu reallığa inandırmaq və onu bu hadisələrin içinə salmaq üçün bu ifadələrdən istifadə etmək məcburiyyətindədir.

¹⁹ ADİU (UNEC), "Azərbaycan dili" kafedrası, baş müəllim Ünvan: AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küç.6 samira-ahmadova@mail.ru

Detektiv əsərlərin dilində işlənən və ədəbi dil materialı olmayan dil vahidlərindən biri məhz danışq-məişət söz və ifadələrdir. Onu da demək lazımdır ki, detektiv əsərlərin dilində ədəbi dildən kənar olan sözlərin böyük çoxluğu məhz mənfə çalarlıdır. Bu işə müvafiq mühitin adamlarının səciyyəsi, mədəni səviyyəsi və s. ilə bağlıdır. Bu söz və ifadələrin özləri də fərqli səciyyəyə malikdir; belə ki, bunların içərisində eləsi var ki, onlar real fakta aid olsa da, onların ədəbi dildə işlədilməsi məqbul hesab edilmir. Bu cərgədə *çərənləmək*, *gəbərmək*, *simic*, *ağzyırtıq*, *lələş*, *lüləşmək*, *tolazlamaq*, *peysər*, *xosumvay*, *yekəpər*, *çırpıdırmaq*, *kalan*, *mamlımatan* və s. sözləri misal gətirmək olar.

Bunların bəziləri insanı aid xüsusiyyəti əks etdirir; bu tip sözlər, əsas etibarilə mənfə çalara malikdir, lakin onların mənfə məzmununda işlədilməsi özü də iki müxtəlif məqamla bağlıdır. Birinci halda sözün aid edildiyi şəxsə birbaşa aiddir, daha doğrusu, həmin adam qeyd edilən keyfiyyətə layiq adamdır. Məsələn: *A kişi, bir dəqiq söz de də...Nə hətərən-pətarən danışsın?* (Ə.A.“İ.S”-46); *Paxan simic oğlu simicdir* (A.“İ.S.”-60); *Görünür, arvad ağzyırtıq adamdır* (E.E.“QL”-70).

Əslində birinci cümlədə müraciət olunan şəxsin danışığı hətta aydın olmasa belə, buna münasibəti–etirazı mədəni şəkildə (“*aydın danış*”) ifadə etmək olardı, lakin qarşı tərəfin özünün mədəni səviyyəsinin aşağı olması nəticəsində bu cür ifadə meydana çıxmışdır. “*Simic*” sözü də loru danışq faktı olub, “*xəsis*” sözünün daha mənfə qarşılığı olaraq işlədilmişdir; belə ki, xəsislik özü insana aid mənfə keyfiyyətdir, bu keyfiyyətin “*simic*” kimi verilməsi xəsislik keyfiyyətinin daha emosional-ekspressiv məzmununu meydana çıxmışdır.

Onu da qeyd etmək ki, xəsislik mənasını emosional tərzdə ifadə edən və məişət dilində geniş şəkildə işlənən sözlərdən biri də “*kırsalıq*”dır. Məlumdur ki, “*kırsa*” rus dilinə aid söz olub, “*siçan*” deməkdir. Məişətdə işlənən bu söz detektiv əsərlərin dilində də lazımi yerdə kifayət qədər işləkliyə malikdir. Məsələn: *Atanın dostları və əmin kırsalıq edib Zaurdan gizlədəndə araya Ağali girdi*. (V“BOT”-56)

Yuxarıdakı nümunədə verdiyimiz “*ağzyırtıq*” sözü də xalis danışq-məişət dili faktı olub, “*sirr saxlamayan, söz saxlamayan; boşboğaz, çərən-pərən danışan*” anlamını ifadə edir (6 :74).

İkinci halda söyləyənin haqqında danışdığı barədə mənfə münasibəti əks olunur ki, qarşı tərəfin xarakterinin necə olmasından asılı olmayaraq, həmin söz və ifadələr söyləyənin özünün ədəbsiz olduğuna sübutdur. Məsələn: *Uf...Yaman qəmişənmiş*. (V.M.“TMY”-26); *Çərənləmə, məktub hardadır?—Sato onun yaxasından yapışdı*. (M.X.“SH”-89); *Bayaq zalda axmağın biri əsəbiləşdirdi, onu çırpmaq əvəzinə, telefonu tolazladım* divara (C.Ə.“QV”-26).

Birinci nümunədə olan “*qəmiş*” sözü müasir məişət dilində işlədilsə də, mənası bir o qədər də aydın deyil. Bu söz “*qamış*” sözündən olub, zarafatla “*təngə gətirən, əl çəkməyən, zəhlə aparan, bezikdirən adan haqqında*” mənasını ifadə edir (8: 113). Bu gün həmin mənada kiməsə “*qamış*” demək olmaz. M.Adilov bu sözün bugünkü funksiyada işlədilməsini belə izah edir: Qədimdə bir çox xalqlarda hesablama qamışla olmuşdur. Hətta qədim yunan dilində “*saymaq anlayışını bildirmək üçün qamış qoymaq*” işlədilirdi. Latin sözü olan “*kalkulyasiya*” hərfən tərcümədə “*qamışlarla saymaq*” deməkdir. “*Müəyyən miqdar bildirən qamışlar içərisində başqa, əlavə qamışlar qoymaqla şəxsə sataşmaq, onu dolaşdırmaq mümkündür*. Odur ki, “*qəmiş qoymaq*”, “*qəmişini çəkmək*” ifadələri bu hesablama üsulu ilə əlaqədardır. Sözün forması onun funksiyasına da təsir göstərmiş, ədəbi dildə “*qamış*” kimi işlənən söz həmin tərkibdə “*qəmiş*” şəkli almışdır” (3:359-360).

Göründüyü kimi, sözün formasının dəyişməsi yeni funksional mövqə qazanmasına səbəb olmuşdur. Lakin nümunədə “*qəmiş qoymaq*” və ya “*qəmişini çəkmək*” deyil, “*qəmiş*” sözü müstəqil şəkildə təyinedici söz kimi işlədilmişdir. Bizə belə gəlir ki, burada həmin söz metaforik funksiyaya malikdir. Bu fikirlə razılaşmaq lazımdır ki, “*Очевидно, что замысел без цели не существует. Эта цель может ограничивать замысел нахождением удачного имени, что характеризует метафорический процесс просто как перенос названия, т.е. как выполнение уже готовым наименованием новой для него функции наименования* (15: 38). Bu baxımdan yazıçı məqsədindən asılı olaraq, metaforun müxtəlif növlərinə müraciət etmiş olur. Metafor vasitəsilə yazıçı hadisə və ya obrazlara münasibətini ifadə edir. «Итак, метафора—это способ создания новых концептов с использованием знаков, уже имеющих в данной семиотической системе»... «Связь метафоры и оценки «хорошо/плохо» далеко не однозначна. В самом деле, среди метафорических выражений немало таких. Которые содержат оценочные смыслы» (15: 48).

Yuxarıdakı nümunədə “*qəmiş*” sözü təşbeh yaratmışdır və fərdi istifadə məqamında danışanın xarakterinin açılmasına kömək edir. T.Əfəndiyeva göstərir ki, “*üslubi-estetik məcazların əksəriyyəti fərdi xarakter daşıyır. Varlığın əşya və hadisələrinə subyektiv qiymət verməyə çalışan sənətkar sözün dərinliklərində gizlənən müxtəlif mənə çalarlarını ortaya çıxarır və bunun sayəsində qüvvətli ekspressiyaya malik məcazlar yaradır. Belə məcazlar əşya və hadisələrə subyektiv qiymət verməklə bərabər, personajların canlı xarakteristikasının yaradılmasına, əsərin dilinin ifadəli və təsirli, rəngarəng və canlı olmasına, həm də məzmunun hiss-həyəcanlı və yığcam tərzdə açılmasına xidmət göstərir*” (13: 81-82). Bu fikri “*qəmiş*” metaforik ifadəsi əsasında açıq-aşkar görürük.

Sonuncu misaldakı “*tolazladım*” sözü “*İzahlı lüğət*”də ədəbi dil faktı kimi (“*əlini dala gərək birşeyi uzağa atmaq, tullamaq*”) verilə də, nümunədən də göründüyü kimi, emosional məzmunla malikdir və mənfə çalar daşıyır. Bu baxımdan həmin sözü məişət-danışq faktı kimi qəbul etmək lazımdır.

Onu da demək lazımdır ki, bu tipli sözlər bəzən yazıcının dilində obrazı xarakterizə etmək məqsədilə işlədilir. Yəni yazıçı mənfə obrazın görünüşü və ya davranışı ilə bağlı müəyyən xüsusiyyəti öz münasibəti çərçivəsində sanki əsərin bir qəhrəmanı olaraq təqdim edir. Məsələn: *Hətta yeri gələndə onları qapazaltı edərdi*. (Ə.A.“GH”-7); *Teymur şapkasını peysərinə itələyib gülümsündü* (HS“CC”-57); *Bu, kütəbəxışlı, yekəpər bir oğlan idi* (H.S.“CC”-350) və s.

Məişət-danışq dilində heyvan adlarının və ya heyvana aid xüsusiyyətlərin insana şamil edilməsi də xarakterik xüsusiyyətlərdəndir. Bu zaman sözlərin metaforik məzmunu yazıçıya fikirlərini daha təsirli verməyə kömək edir. Belə ki,

«Значение слова определяется не только его тому понятию, которое выражаются с помощью этого слова; оно зависит от свойств той части речи, той грамматической категории, к которой принадлежит слово, от общественно осознанных и отстоявшихся контекстов его употребления, от конкретных лексических связей его с другими словами... от экспрессивной и стилистической окраски слова» (16: 6). V.V.Vinoqradov ardınca göstərir ki, sözün “leksik” və ya “fikri mənası tam müəyyənləşdirilmiş hesab edilə bilməz. Sözün leksik mənası altında adətən dilin qrammatik qanunları ilə formalaşan predmet-əşya məzmunu əsas götürülür. Lakin sözün mətn mühitində başqa sözlərlə əlaqəsində onun dərinəki mənalara nəzərə alınmalıdır (Yenə orada:10).

Detektiv əsərlərin dilində istifadə edilən həmin adlar həm müsbət, həm də mənfi çalarlı, daha doğrusu, müxtəlif emosiyaları, münasibətləri əks etdirən sözlərdən istifadə edilir. Və bəzən bu adlar şəxsin əməlinə uyğun olaraq onun ləqəbi səviyyəsinə də yüksələ bilər. Detektiv əsərlərin dilində heyvan adlarından, əsasən mənfi münasibəti əks etdirmək üçün istifadə edilir. Bu isə əsərdəki emosional-ekspressiv çaları daha da gücləndirmiş olur. Belə ki, “Müəyyən şəxslərə aid müqayisə və bənzətmə üçün işlədilmiş heyvan adları və heyvanlara məxsus hərəkətlərin adları insan üzərinə keçəndə emosional-xarakterizəedici məna yaranır” (12 : 64). “*Qurd, tülkü, qoyun*” və s. kimi sözlər—heyvan adları metaforik şəkildə insanın adlandırılmasına, yaxud onun xarakter xüsusiyyətini açmağa xidmət edir. Məsələn: *Köhnə qurddur, bildikləri olar* (M.X.”TC”-235); *Bəsdir, Namazov, Sən çoxdanın tülküsünən, özünü bilə-bilə bu görkəmə salıb gözə görünməyə çalışırsan* (H.S.”CC”-100).

“*Qurd*” sözü ədəbiyyatımızda daha çox qəddar, rəhmsiz mənalarda işlədilsə, bu nümunələrdə həmin söz “çoxbilmiş” mənasına malikdir. “*Tülkü*” hiyləgərliyin rəmzi olub, xüsusən də mənfi xarakterli insanlara aid edilir. Nümunələrdən göründüyü kimi, “*qurd*” və “*tülkü*” sözlərinin hər iki məqamda oxşar xarakteri ifadə etmə xüsusiyyəti vardır ki, bu da hiyləgərlik, nəyisə gizlətmək və s.-dir. Lakin “*qurd*” sözünü burada hər şeydən sivişib çıxmağı bacaran, hər cür tor qurmağı, hər cür qurulmuş tordan xilas olmağı bacaran insanlar kimi də düşünmək olar.

Bir çox hallarda heyvanın özü yox, ona aid olan xüsusiyyət insana şamil edilir; qurda aid *ulamaq*, itə aid *quyruq bulamaq*, xoruza aid *xoruzlanmaq* və s. sözlər obrazı xarakterizə etmək üçün işlədilir. Göründüyü kimi, “*xoruzlanmaq*” sözü heyvanın adından şəkilçi vasitəsilə düzəlmişdir; bu söz “kişilənmək, kəkələnmək, şəşələnmək, qızışmaq, özündən çıxmaq” kimi mənalara malikdir (7:474). “*Krisəliq*” sözü də heyvanın adına şəkilçi artırmaqla düzəlmiş və həmin heyvana aid xüsusiyyəti ifadə edir, yəni bu söz xəsislik anlayışını bildirir. Məsələn: *Bizim tutmağa ixtiyarınız yoxdur,--onlardan nisbətən yaşlısı xoruzlandı.* (Ə.A.”İS” 87); *Sən ya qanmaz adamsan, ya da bilərəkdən onlaraquyruqlanırsan* (EE”ƏYP”-202); *Cavadov bağırmağa başladı: -Sən qudurmusan, Məlikov.* (E.E.”ƏYP”-262).

İkinci cümlədəki “*quyruqlanmaq*” sözü haqqında fikir yürütmək olar; belə ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün mənası “1.quyruğundan tutulmaq, 2.danışıqdan.tutulmaq, ələ keçirilmək yaxalanmaq, girə düşmək” kimi verilir (8: 228). Əslində hər iki halda, əsas etibarilə, eyni mənaya gəlir. Deməli, belə görünür ki, verilmiş misalda kiminsə heyvanın quyruğundan tutulmaq vəziyyətində ələ keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Əslində isə cümlədəki, o cümlədən mətndəki məna “yaltqlanmaq” anlamındadır. “Yaltqlanmaq” anlamında isə, məlum olduğu kimi, “*quyruq bulamaq*” frazeologizmi işlədilir (yenə orada : 227) Verilmiş nümunədəki “*quyruqlanmaq*” bu baxımdan da məişət leksikasına aid edilməlidir.

Onu da deyək ki, heyvana aid xüsusiyyətlərin bu şəkildə insana şamil edilməsi bədii təsvir baxımından istiarədir, lakin onların təşbeh kimi istifadəsi də diqqətimizi cəlb edir; bu zaman bənzəyən(insan) və bənzətmə əlaməti ilə yanaşı, bənzədilənin də adı çəkilir. Məsələn: *Deməli, artıq it kimi qudurmuşdular köpək uşağı.* (E.E.”QƏ”-204) Göründüyü kimi, danışanın haqqında söyləyənin mənfi münasibəti daha şiddətlidir; burada nəinki bənzədilənin adı bənzətmə qoşması ilə işlədilib emosionallığı bir qat da artırmışdır, hətta fikrin subyektı olan insanların metafora uyğun olaraq “*it uşağı*” adlandırılması bu emosionallığı bir qat da gücləndirmişdir.

Bu prosesin əksi ilə də qarşılaşırıq, yəni bu dəfə insana aid xüsusiyyət digər canlı və ya cansız varlığa şamil edilir. “*Keçəlləşmək*” sözü bu qəbildəndir; belə ki, keçəlləşmək “1.Baş dərisinin xəstəliyi nəticəsində başın tükü tökülmək, keçəl olmaq”, 2.*Məcəzi. Ot bitməmək, daz olmaq, çıpaqlaşmaq*” kimi təqdim olunur (7:652). Sürücülər arasında yeyilib tamam hamarlanmış maşın təkərinə keçəlləşmiş deyirlər. Məsələn: *Maşının təkərləri tamam keçəlləşiblər* (Ə.A.”İS”-9).

Detektiv əsərlərin dilində müşahidə olunan məişət leksikasına aid sözlərin bir qismi ilkin semantikasında dilimizdə işlək olan, lakin məişətdə digər məzmununda işlədilən sözlərdir. Bu sözlər də, əsasən, mənfi çalar qazanmış sözlərdir və dilimizdə bu cür funksionallığa çoxlu sayda rast gəlmək mümkündür. Bir tərəfdən, dilimizin elastikliyi, digər tərəfdən, xalqımızın obrazlı təfəkkürünün sərhəd bilməz inkişafı sözlərdən bu cür istifadə etmək üçün geniş zəmin yaradır. Dilçilikdə bu tip sözlərə “slenq” deyilir (11:79). Bu tip sözlərə aid *vurmaq, sürümaq, sürüşmək, tullanmaq, batmaq, bağlayaq, sayıqlamaq, əzişdirmək, soymaq, öldürüb almaq, yarımaq, oğlan, ya qız, zibil(çəkmək), getmək, sökmək* və s. kimi sözləri misal gətirmək olar. Göründüyü kimi, ilk baxışda bu sözlər həqiqi mənada heç də mənfi çalara malik deyil, lakin məişət üslubunda həmin sözlərin mənfi çalarda işləndiyini müşahidə edirik. Məsələn: *Yüz vurandan sonra hər şey yadımdan çıxır.* (C.Ə.”QV”-44); *Əminin goru çatlasın, necə öz meymunaoxşayanını sırıdı bizə də.* (Ə.A.”İS”-41); *Ələmdarın qaşları çatıldı: -Sürüşün burdan,-- dedim* (E.E.”İQA”-260); *Ə, get tullan,--Ələmdar əlini hirsə yelləyib onu itələdi.* (E.E. “İQA”-262); *Bu o deməkdir ki, sən batdın.* (E.E.”ƏYP”-180); *Şantajla keçərək ondan pul qoparmağa səy etmişdi.* (C.Ə.”QV”-98); *Bu söhbəti elə burada bağlayaq.* (C.Ə.”QV”-65); *Bu qoca nə isə sayıqlayır.* (V.M.”TMY”-13); *Bax, nəçənnik, uzun sözün qısa, o kişini mən soymuşam* (H.S. “CC”-76) *-Təkbaşına? -Lap təkbaşına.* (H.S.”CC”-77) *Axı mən o malları necə deyərlər, öldürüb almışam* (H.S.”CC”-99); *Üstəlik, bu gecə bizim sahədə bir mağaza da yarılib.* (H.S. “CC”-149); *Ərim də bu dərdədən*

getdi. (Ə.A. "İS"-195); *Sabah lütləşəndə, cibişdanında siçan oynayanda gəlib apararsan* (Ə.A. "İS"-85); *Boğun, sökün bu əcləfləri.* (Ə.A. "İS"-6) və s.

Burada qeyd edilən sözlərin həqiqi mənası yaşından, səviyyəsindən, mövqeyindən asılı olmayaraq, bütün Azərbaycan xalqı üçün aydındır. Lakin yuxarıda verdiyimiz nümunələrdəki mənada işlədildiyini hər kəs bilmir. Buna görə də onları bir-bir izah etməyə ehtiyac duyuruq. "*Vurmaq*" sözünün "1. Əli ilə və ya əllə tutulan bir şeylə çırpmaq, zərbə endirmək; 2. Bir şeyə toxundurmaq; 3. Çalmaq, çaxmaq, qaxmaq, soxmaq; 4. Güllə ilə vurub öldürmək; 5. Atəşə tutmaq, topa tutmaq, gülləyə basmaq" və s. otuz qədər mənası göstərilmişdir ki, bunların içərisində başqa sözlərlə əlaqədə xeyli məcazi mənə qazandığı da qeydə alınır. Bunların içərisində danışq dilində "İçmək (yalnız spirtli içki haqqında) bəndi də vardır. (9:492-493) Yuxarıdakı nümunədə "*vurmaq*" sözü məhz sonuncu mənada işlənmişdir. Lakin onu da demək lazımdır ki, detektiv əsərlərdə bu mənada olan hər iki söz, yəni həm həqiqi (içmək), həm də məcazi mənada olan "*vurmaq*" işlənir. Məsələn: *Bir sağlıq de, içək. –Hə də* (Ə.A. "İS"-96).

"Nümunələrdə işlənmiş "*sürüşün, tullan*" sözləri "buradan uzaqlaşmaq, getmək" mənasında, "*qoparmaq*" sözü "əldə etmək" mənasında, "*bağlamaq*" sözü "bitirmək mənasında, "*soymaq*" sözü "oğurlamaq" mənasında, "*yarılmaq*" sözü "oğurlamaq, talamaq" mənasında işlənmişdir. Digər sözlərin mənaları isə daha fərqli xarakterlidir. Məsələn, nümunələrin birindəki "*batdın*" sözü yerinə görə müxtəlif məcazi mənaları ifadə edir: 1. məhv olmaq, zay olmaq, hədəf getmək; 2. İzi, nişanəsi qalmmamaq; 3. Bulaşmaq; 4. qlib gəlmək, gücü çatmaq və s. (6 : 246-247) Verilmiş nümunədə bu söz birinci mənada—məhv olmaq mənasında işlənmişdir. Digər misalda verilmiş "*öldürmək*" sözü heç də həqiqi mənada işlənmişdir, çünki bu sözün mənası canlı varlığı cismən məhv etmək deməkdir. Maraqlıdır ki, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə bu sözün bir neçə məcazi mənası verilsə də verdiyimiz nümunədəki mənaya rast gəlmədik. Belə ki, yuxarıdakı nümunədə "*öldürmək*" sözü malın qiymətini dəyərindən çox ucuz eləmək, demək olar ki, heç neçəyə almaq mənasındadır. Bu söz də "*ölmək*" sözünün həqiqi mənası ilə əlaqəli olub, məcazilik qazanmışdır.

"*Getmək*" sözünün də təbii olaraq nümunədəki mənası yoxdur, çünki bu tip sözlər müvafiq mənaları mətnə uyğun qazanırlar, ayrılıqda onların müvafiq mənanı bildirməsi faktı ilə qarşılaşmaq mümkün deyil. Nümunədə həmin söz "ölmək" mənasında işlənmişdir ki, burada insanın ölərkə o dünyaya getməsi anlamındadır. "*Lütləşmək*" sözü isə "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə "1. Yarpaqları tökülmək, çıpaqlaşmaq (ağaclar haqqında); 2. məcazi mənada isə bar-yoxu əlindən çıxmaq, kasıblaşmaq, yoxsullaşmaq" kimi verilir (8: 275). Verdiyimiz nümunədə bu söz məhz ikinci mənada işlənmişdir ki, bu da heç də ədəbi dil faktı deyil. Nəhayət, "*sökmək*" sözü verilmiş növbəti cümlədə sırf vulqar xarakterlidir. "*Sökmək*" sözü nəyisə dağıtmaq mənasındadır, verilmiş nümunədə də həmin mənaya yaxınlaşaraq əzişdirmək, məhv etmək dərəcəsinə döymək mənasındadır. Daha dəqiq desək, cansız əşyaya aid xüsusiyyət insana şamil edilmişdir, lakin buna biz istiarə deyə bilmərik, çünki burada bənzətmə yoxdur, sadəcə fikrin vulqar şəkildə ifadəsi var.

Detektiv əsərlərin dilində olan məişət xarakterli sözlərin hamısı mənfi çalarlı deyil; bunların içərisində neytral münasibətli sözlər də vardır. Bu sözlər mənşə etibarilə milli və ya alınma ola bilər, lakin həmin sözlər ədəbi dil faktı kimi aktiv deyil, danışq dilində isə fəaldır. "*Qəhət, muğayət, urcah olmaq*" və s. sözlər bu tipdəndir. "*Qəhət*" ərəb mənşəsi olub, "qıtlıq, yoxluq" mənasını ifadə edir. "*Muğayət*" sözü də ərəb mənşəli olub, "qorumaq, gözü üstündə olmaq, zərər toxunmağa qoymamaq" mənasındadır. "*Ürcəh*" məhəlli söz kimi qeydə alınır və "rast gəlmək, təsadüf etmək" mənasına malikdir. Bu sözlərin üçü də xalq danışq dilində olduğu kimi, detektiv əsərlərin dilində də əsasən, mənfi məzmununda işlənmişdir. ("Muğayət" sözü istisnadır.) Məsələn: Deyəsən, mövzu **qəhətdir** sənə. (VB"BS"-24); Yer **qəhətdir** sənə? (H.S."C.C."-9); Teymur, oğlum, yolda tramvaydan, maşından **muğayət ol**. (H.S."CC"-119); Buna hardan **urcah olduq** biz? (Ə.A."İS"-187)

Detektiv əsərlərin dilində istifadə olunan məişət danışq tərzində olan sözlərin bir qismi mürəkkəb quruluşludur və onlar müxtəlif nitq hissələrinə aid olub defislə yazılır. Bu sözlərin yaranma üsul və yolları fərqlidir. Bir qrup sözlər köməkçi feillərin köməyi ilə formalaşır. "*Oxuyub-eləmək, ağlayıb-eləmək*" tipli sözlər bu qəbildən olub, feilin müxtəlif şəkillərində istifadə edilir. Məsələn: Mən **ağlayıb-eləmirəm**. (E.E."ƏYP"-215); Heç nədən **qorxub-eləyəm** oxşamırdı (E.E."ƏYP"-146).

İkinci qrup sözlər müxtəlif tipli sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir və hər birinin fərqli vahidlərdən ibarət olur. 1) Hər iki tərəfi sinonim xarakterli müstəqil leksik mənalı sözlərdən ibarət olur ki, bunun özü də "eləmək" köməkçi feili ilə birləşərək mürəkkəb feil formalaşdırır. "Görüm-baxım eləmək" sözü bu qəbildəndir. Maraqlıdır ki, bu söz "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə qeydə alınmamışdır, halbuki adi məişət danışqında ondan yerində geniş şəkildə istifadə olunur ki, tədqiq etdiyimiz detektiv əsərlərinin dilində də bəzən istifadə edilmişdir. Məsələn: *Bəlkə bir şey verib, **görüm-baxım** edib?* (Ə.A. "İS"-205). Əslində, bu söz neytral xarakterli deyil, emosional xarakterli sözdür və kiminsə başqasına nədəsə maddi cəhətdən kömək etməsi anlamışdadır, daha dəqiqi isə, görüm, yaxud baxım ki, nə edə bilərəm ifadəsinin daşlaşmış formasıdır. Verilmiş nümunədə isə bu söz daha çox rüşvət vermək anlamında, yəni cümlədən də göründüyü kimi, rüşvət verməyə şübhənin olması burada əsas informasiya kimi diqqəti çəkir.

2) Bu qəbildən olan ikinci tip sözlərin komponentləri yenə müstəqil mənaya malikdir, lakin biri ədəbi dilin, digəri məişət danışq tərzinin vahididir. "Düz- əməlli, əməlli-başlı" sözləri buraya daxildir. Bu sözlərdə "düz" və "başlı" sözləri ədəbi dilin faktı olsa da, "əməlli" sözü buradakı anlamda xalq danışq dilinə aiddir. "Əməlli danış" cümləsində "əməlli" sözü "düz, yaxşı, tərbiyəli" mənasında işlənmişdir. Detektiv əsərlərin dilində göstərilən sözlərin işlədilməsinə aid aşağıdakı misalları nümunə gətirə bilərik: *Nəfəsi tənqididiyindən **düz-əməlli** danışa bilməyən Matveyev xırıltılı səslə dedi.* (V.M."TMY"-14); *Millis əməliyyat tədbiri keçirib, onlarla **əməlli-başlı** işləyiblər.* (V.M."TMY"-44); *Sizi bilmirəm, amma mən **əməlli-başlı** acmışam.* (C.H.QAO"-62)

3) İkinci komponenti “filan” sözündən ibarət olan sözlər. Sözlərin bu şəkildə qurulması onların emosional məqsədlə istifadəsindən irəli gəlir. Bu tip sözlərə aid “*qorxu-filan, açar-filan, tərs-filan, izahat filan*” və s. misal demək olar. Məsələn: *Ayçöhrə onun heç bir sözündən çıxmırdı. Həm də qorxuya-filana görə yox.* (E.E.ƏYP-218); *Bunda isə açar-filan yox idi.* (E.E.ƏYP-232); *Yox, professor Fəridzadə tərs-filan deyildi.* (E.E.ƏYP-255); *Heç bir izahat-filan da verməyin!* (E.E.ƏYP-148)

Hətta bu üsul xüsusi isimlərə, o cümlədən toponimlərə də şamil edilir. Məsələn: *Plunuz çox olsaydı, gedib bir ay Amerikanı-filanı gəzib gələrdiniz.* (E.E.ƏYP-214)

3) Bir və ya hər iki tərəfi müstəqil şəkildə işlənməyən, birləşdikdə isə mənfi məzmunu ifadə edən sözləri də buraya aid etmək olar. Məsələn, “*hətərən-pətarən, lotu-potu, xurd-xəşil*” tipli sözləri misal gətirmək olar. Məsələn: *Ay yazıq, yəqin lotu-potu əlinə düşmüşsən* (C.Ə.”ŞY”-55); *Mübarək bircə an ləng tərpənsəydi, mütləq beş tonluq avtomobilin altında qalıb, xurd-xəşil olacaqdı* (Ə.A.”İS”-34).

Ümumiyyətlə, detektiv əsərlərin dilində adi məişət danışığı tərzinə aid olan leksik vahidlər olduqca çoxdur. Təbii ki, həyatın ayrı-ayrı sahələrini əhatə edən hadisələrdə bunların hamısından istifadə edilmədiyi kimi, müvafiq olaraq, detektiv əsərlərin dilində də bunların hamısına rast gəlmək mümkün deyildir. Biz isə burada məqalənin həcmnin imkan verdiyi qədər məsələdən bəhs etməli olduq. Onu da qeyd edək ki, bu tip söz birləşmələri və cümlə formalı ifadələr ayrıca məqalənin mövzusuudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova N.K. C.Cabbarlının pyeslərində emosional leksika. APl-nin Elmi əsərləri, №5, Bakı, 1970, s. 40-49
2. Adilov M.İ. Əsərləri. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 308 s.
3. Adilov M.İ. Əsərləri. IV cild, Niyə belə deyirik, I-II hissə, Bakı: Elm və təhsil, 2019, 432 s.
4. Adilov M.İ. Əsərləri. V cild, Bakı: Elm və təhsil, 2019, 464 s.
5. Ağayeva F. Danışığı dilində leksik və sintaktik vahidlər. Bakı: BDU, 1987, 79 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
10. Bağirov Q.Ə. Azərbaycan bədii nəsrində danışığı dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1991, 172 s.
11. Heydərova X. Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi. Bakı: Avropa, 2019, 222 s.
12. Əfəndiyeva T. Bədii üslubda emosionallığın və ekspressivliyin ifadə vasitələri. – Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), №2, Bakı: 1972, s.61-69
13. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 184 s.
14. İslamzadə M.İ. Azərbaycan “Yeni nəsr”inin dili və üslubu. Bakı:Çaşıoğlu, 2008, 240 s.
15. Телия В.Н. Метафора в языке и тексте. Москва: Наука, 1988, 175 с.
16. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. «Вопросы языкознания», № 5, Москва, 1953, с. 3-29

Açar sözlər: detektiv, ümumxalq dili, danışığı-məişət, emosional-ekspressiv, ekspressiv-qiyəmtverici, metafor, təşbeh

Ключевые слова: детектив, общенародный язык, разговорно-бытовой, эмоционально-экспрессивный, экспрессивно-оценочный, метафора, сравнение

Keywords: detective, vernacular language, colloquial, emotional-expressive, expressive-evaluative, metaphor, simile

X Ü L A S Ə

Dilçilikdə “danışığı dili”, yaxud “məişət dili” terminləri ilə müəyyən fərqli fikirlər olsa da, biz düşünürük ki, əsasında ümumxalq dili durduğundan və burada ədəbi dil faktoru olduğundan danışığı dilini ümumxalq dilindən ciddi fərqləndirmək lazım deyil. Lakin ümumxalq dilinin danışığı-məişət qolunda ədəbi dil qanunlarından kənarda qalan təzahür forması vardır ki, məqalədə diqqəti bu cəhətə yönəltməyə çalışacağıq. Məişət-danışığı sözlərin işlədilməsində məqsəd emosional-ekspressiv çaları gücləndirməkdir. Belə ki, xalq danışığı dilində bir emosionallıq, obrazlılıq vardır. Ona görə də tədqiqatçıların fikrincə, danışığı dilində neytral sözlərin miqdarı qismən azalır. Detektiv əsərlərin dilində danışığı-məişət sözlərinin işlədilməsində fərqlilik vardır; Əsərlərin bəzində cinayət-axtarış prosesinə önəm verildiyindən cinayətkarların birbaşa danışığına az yer verilir və hətta bəzilərində bu danışığı, demək olar ki, yer verilmir. Digər qisim əsərlər daha çox cinayətkarların həyatı ilə bilavasitə bağlı olduğundan, daha doğrusu, bu həyatın özü əks olunduğundan onlarda bu sahə ilə bağlı dil xüsusiyyətlərindən gen-bol istifadə edilməsi təbiiür.

Detektiv əsərlərin dilində ədəbi dildən kənar olan və mənfi məzmunlu sözlərin işlədilməsində iki əsas fərqli məqam vardır. Bu sözlərin bəzisi real fakta aid olsa da, onların ədəbi dildə işlədilməsi məqbul hesab edilmir. “*Cərlənmək, gəbərmək, simic, ağzıyırıq, lələş, lütləşmək, tolazlamaq, peysər, xosunvay, yekəpər, çırpışdırmaq, kalan, mamlumatan* və s. bu qəbildəndir. Bu sözlərin özlərin də işlədilməsində fərqlilik vardır; onlar, əsasən mənfi obrazın dilində işlədildiyi kimi, bəzən qarşı tərəfi səciyyələndirmək üçün müsbət obrazın da dilində işlədilir. Amma bu tip sözlərə bəzən obrazı xarakterizə etmək üçün yazıcının öz dilində də rast gəlmək olur.

Detektiv əsərlərin dilində heyvan adlarının və onlara məxsus xüsusiyyətlərin insan üzərinə keçirilməsi faktı da geniş yayılan üsullardandır. “*Qurd, tülkü, çaqqal, hürmək, qudurmaq*” və s. kimi sözlər müvafiq insanlara münasibəti əks etdirmək üçün istifadə edilir. Az halda insana aid xüsusiyyətin digər varlıqlara şamil edildiyi fakla da rastlaşmaq olur; “*keçəlləşmək*” sözünün məşin təkərinə şamil edilməsi belələrindəndir.

Bizi sözlər isə nominativ halda ədəbi dil faktı olmasına baxmayaraq, danışığı-məişət dilində başqa məzmununda mənfi çalarda işlənir. Beləliklə, detektiv əsərlərin dilindəki danışığı-məişət təzahürləri zəngin olub, həm də geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

Проявление разговорно-бытового стилияв языке произведений детективного жанра (лексические единицы)

Резюме

Хотя в лингвистике существуют некоторые расхождения во мнениях относительно терминов «разговорный язык» или «бытовой язык», мы считаем, что нет необходимости проводить существенное различие между разговорным языком и общенародным, поскольку разговорный язык основан на общенародном языке, и учитывая фактор наличия литературного. Однако в разговорно-бытовой ветви общенародного языка есть формы выражения, выходящие за рамки законов литературного языка, на них мы постараемся сосредоточиться в этой статье. Цель употребления обиходных слов – усиление эмоционально-выразительного тона. Так, в народном, разговорном языке присутствует эмоциональность и образность. «Поэтому, по мнению исследователей, количество нейтральных слов в разговорной речи частично сокращается». В языке детективных произведений есть разница в использовании разговорно-бытовых слов; Из-за того, что в некоторых произведениях делается упор на процесс криминального расследования, прямым разговорам между преступниками уделяется мало места, а в некоторых случаях эти диалоги практически отсутствуют. В других же произведениях, которые напрямую связаны с жизнью преступников, а точнее, они отражают саму преступную жизнь, естественно, что используется множество языковых особенностей, относящихся к этой сфере.

Есть два основных различия в использовании нелитературных слов и слов с отрицательным значением в произведениях детективного жанра. Хотя некоторые из этих слов относятся к реальным фактам, их использование в литературном языке недопустимо. «*Sərənləmək* (чесать языком), *gəbərmək* (сдохнуть), *simic* (жмот), *ağziyurtıq* (болтун), *lələş* (друг, братан), *lüləşmək* (оголяться), *tolazlamaq* (швырять), *peysər* (верзила, здоровяк), *xosunwai* (откинуть копыта, отдать концы), *yekərər* (верзила), *çırpışdırmaq* (умыкнуть), *kalan* (богач), *tamlımatan* (пышка) и др. из этой серии. Есть разница в использовании самих этих слов; в основном они используются со стороны отрицательного образа, но также они иногда используются на языке положительного образа для характеристики противоположной стороны. Однако такие слова иногда можно встретить и от имени писателя для описания какого-либо образа.

Один из самых распространенных методов в языке детективов – это передача имен животных и их качеств человеку. Слова вроде «волк, лисица, шакал, лаять, взбеситься» и т.д. используются для выражения отношения к определенному типу людей. В редких случаях можно встретить факт применения человеческих качеств к другим существам и предметам; Например, применение слова «облысение» к автомобильной шине.

Некоторые же слова, хотя и являются номинально литературными, используются в разговорно-обиходной речи в отрицательном контексте. Таким образом, в лексике детективного жанра много разговорно-обиходных проявлений, и эта лексика имеет широкий диапазон применения.

The expression of the colloquial style in the language of detective works (lexical units)

Summary

Although there are some different opinions on terms “spoken language” and “everyday language”, we think that there is no need to make a significant distinction between the spoken language and the vernacular language, since it is based on the national language and there is a factor of the literary language. However, there is a form of expression in the colloquial branch of the vernacular language that goes beyond the laws of literary language and which we will try to focus on in this article. The purpose of using colloquial words is to strengthen the emotional-expressive undertone. Thus, there is an emotionality and figurativeness in the vernacular language. Therefore, according to researchers, the number of neutral words in colloquial speech is partially reduced.

There is a difference in using of colloquial words in the language of detective works. Due to the importance of the criminal investigation process in some works, little space is given for the direct conversation of criminals, and in some cases this conversation is almost not included. Since some of the other works are more directly related to the life of criminals, or rather, they reflect this lifestyle itself, it is normal that there is widely used language features related to this area.

There are two main different points in the use of non-literary and negative words in the language of detective works. Although some of these words refer to real facts, their use in literary language is not acceptable. “To jabber, perish, niggard, chatterbox, bitch, to strip, to toss, peiser, xosunwai, lanky, snap, abundant, pippin” and etc. are words of this kind. There is also a difference in the use of these words themselves; although they are mainly used in the language of the negative image, sometimes they are also used in the language of the positive image to characterize the opposite side. However, such words can sometimes be found in the own language of the writer to describe the image.

One of the most common methods in the language of detective works is to transfer the names of animals and their characteristics to humans. “Wolf, fox, jackal, to bark, to rage” and etc. words are used to describe the attitude towards the appropriate people. In rare cases, we can find facts where the attribute of a person is applied to other creatures; one of them is the application of the word “baldness” to a car tire.

And some words, although nominatively a fact of literary language, are used in a negative sense in other context of colloquial language. Thus, the colloquial expressions in the language of detective works are rich and have a wide range of use.

Əfsanə Zamanın qızı Bayramova²⁰ MİFOLOGİYADA “ALOV” KONSEPTİ

Mifologiyada təbiətin dörd üsürdən biri olan **od** bəşər cəmiyyətinin formalaşmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Dörd üsürün qədim Şərq təqvimlərində təzadlar şəklində xarakterizə edilməsinin əsasında onların ikili mahiyyətinə (həm varadılışa, həm də məhvə xidmət etmələri) inam dayanır. Belə ki, od inkisafın, mədəniyyətin təkanverici qüvvəsi kimi göstərilməklə yanaşı, həm də yarananları yandıraraq kül edir, fəlakətlərin mənbəyinə çevrilir. Təsəvvürlərdə odun xeyirxahlığına, yoxsa sərinə, ziyanlarına birinci inanıldığını müəyyənəlmək çətindir. Əsasən miflərdə onlar arasındakı üstünlük tez-tez birindən digərinə ötürülür. “...*“Munisnamə”də göstərilir ki, Allah ilk olaraq cəhənnəmi yaratmışdır. Onun göstərisi ilə cəhənnəmin pəncəsi min il qaynadıldığından qıpqırmızı qızarmış, sonra təkrar min il də qaynadılmışdır ki, közərməsi ağarsın. Bundan sonra yenə min il qaynadılmışdır və nəticədə cəhənnəmin torpağının rəngi qaraqara qaralmışdır. Beləcə cəhənnəmə həmişəlik zülmət və qaranlıq çökülmüşdür. Mifdən aydın olur ki, Allah cəhənnəmin əbədi odunu yaratmaqla dünyanın başqa elementlərinə həyat vəsiqəsi vermişdir*” [3, s. 73].

Tarixin qədim qatlarına ensək insanların odla ilk tanışlığından sonra formalaşmağa başladığının şahidi olarıq. Hətta ilk insanı heyvandan fərqləndirən əsas iki anlayışdan, iki bacarıqdan biri də od olmuşdur daha geniş mənada desək insanın oddan qorxmadan onu mühafizə edə bilmək bacarığı olmuşdur. Tarixi qaynaqlardan oxuyuruq: “Qədim insanlar heyvanlardan ayıran əsas məsələ onların əmək alətləri hazırlaması və oddan istifadə etmələri olmuşdur. Hec bir heyvan ən adi primitiv alət hazırlaya bilmədiyi kimi, oddan da qorxmaqda idi. İnsanlar ilk vaxtlar simsək çaxması, vulkan püskürməsi, üzvi maddələrin öz-özünə yanması zamanı yanan odu götürərək istifadə edirdilər. Odu hec bir zaman sönməyə qoymurdular. Oddan isinmək, vəhşi heyvanlardan qorunmaq, yemək hazırlamaq üçün istifadə olunurdu. Odu sönməməsi üçün böyük tonqallar qalanır və qadınlar daim odun keşiyində dururdular” [5]. Göründüyü kimi, od, onu qoruyub saxlamaq qədim insanın həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Hətta demək olar ki, ailə şəklində birlik sisteminin başlanğıcı odla tanışlıqla başlayır. Çünki insular məhz odun ətrafında bir olub oturur və hətta nun sönməməsi üçün keşik çəkirdilər. eyni zamanda məhz odla tanış olduqdan sonra ilk insan qidanı çiy deyil bişirib yeməyi öyrənmişdir.

Tarixə nəzər saldıqda görürük ki qədim insanlar odu əldə edəndə qədər bir yerdə qərar tutmamışlar. Bir mağaradan digər mağaraya, bir ərazidən başqasına yer dəyişmişlər. Odu əldə etdikdən sonra onlar oturaq həyata keçmişlər. od əldə edildikdən sonra soyuğa davam gətirə bilmişlər. *Türk dilində odun beşiyi hesab edilən “ocaq” neçə əsrlərdir ki, yurd, mənzil, vətən, nəsil mənalarında işlənir. Bir adamın kökünü kəsmək istəyəndə ona «ocağın sönsün» - deyirlər. Eləcə də od tərəqqinin, inkişafın təməl daşları hesab edilir* [3, s. 74].

Od konseptinə bir də mifologiya baxımdan nəzər salaıq. Əsasən od mifi haqqında Yunan mifologiyasında geniş məlumat var. Amma bu o demək deyil ki, od mifinə sadəcə yunan mifologiyasında rast gəlirik. Hind mifologiyasında (Aqni od allahıdır. Aqni obrazı ibtina mistizmlə bağlıdır eyni zamanda Aqni insanlarla allahlar arasın da vasitəçidir.) [1, s. 23], Slavyan xalqlarının mifologiyasında (Səma allahı Svaroq qədim köklərə malikdir. Svaroqun oğulları Svarojiç və Dajboq səma ilə yer arasında əlaqələndirici rolunda çıxış edirlər. Svarojiç odu təcəssüm etdirir, Dajboqisə daha çox günəşitəmsil edir. Dajboq kimi Xors da günəş allahı olmuşdur [1, s. 37]. “Qədim Çin allahlar panteonunda ali hakim, ali əcdad Şandi (ən qədim mətnlərdə Di) uzun müddət baş allah hesab olunmuşdur. Yandl (alov hakimi)” [1, s. 24] və digər xalqlara məxsus mifologiyalarda biz od mifinə rast gəlirik. Hətta tədqiqatlar sübut edir ki, dünya xalqlarının odla bağlı bir sıra məşhur mifik təsəvvürlərinin mənbəyi Qafqazla, Azərbaycanla bağlıdır.

Yunan mifologiyasında odu oğurlayıb insanlara çatdıran Prometeylə bağlı miflər geniş yayılmışdır. Yunan mifologiyasına görə çox-çox qədim zamanlarda, Yer üzündə ancaq ölməz tanrılar yaşayırmış. *Tanrılar insanları və digər məxluqları yaradıb yer üzünə səpələmək qərarına gəlirlər. Rəvayətə görə Prometey insanları torpaqdan yaratmış, Afina isə onlara nəfəs vermişdir. Tanrı Zevs titan İapetin oğlanları olan Prometeyə və Epimitey yaratmış insanlara və məxluqlara gözəllik və qüvvə paylamağı tapşırır. Bölgü apararkən Epimitey bütün yaraşlıq və qüvvəni heyvanlara paylayır. Paylarına heç nə düşməyən insanlar isə köməkə qalırlar* [4]. Bu zaman Prometey Afinadan müdriklüyü, Hefestın emalatxanasından isə odu oğurlayıb insanlara çatdırır. İnsanların oddan məhrum olunması nəticəsində Prometeylə Zevs arasında rəqabət haqqında miflərdə Prometey mədəni qəhrəman kimi təsvir olunub. Bununla da Prometey dünyada insanlar uğrunda fədakarlıq göstərən ilk mədəni mifik qəhrəmanlardan birinə çevrilir.

Təbii ki, od mifi Azərbaycan türklərinin mifologiyasında nəinki öz əksini tapmış, hətta yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi dünya xalqları üçün mənbə rolunu oynamışdır. Bu baxımdan “Torçu oğlu” nağılı daha xarakterikdir. Torçu oğlu yer ovladıdır. O Sular padışahının qızı ilə evlənir. Burada iki təbii ünsür birləşir. Cəhənnəm odundan yaranan padışah isə ona hər işində mane olmağa cəhd göstərir. Nağılda əsasən od, su və torpaq ünsürləri qarşılıqlı əlaqədədir. Əsasən də od mifi hərtərəfli şəkildə izah olunub. Bu haqda daha ətraflı məlumatı Ramazan Qafarlının “Mifologiya” kitabından oxuyuruq: “Ata-oğul, ər-arvad münasibətləri insani normalar çərçivəsinə salınandan sonra ailənin təməli qoyulur. Bu mərhələdə maddi başlanğıclarla yanaşı dünyanın mənəvi ünsürlərinin də iştirakı vacibdir. Od mənəvi aləmin əsas atributudur. Çünki torpaq və su günəş vasitəsi ilə canlıları yetişdirə bilir. Od həm də dünyadakı varlıqları mühakimə edən hakimidir haqqı tapdayanları cəhənnəmdə yandıraraq külə döndərir. Od kəşfedilməyənədək ailənin mövcudluğundan bəhs açmaq mümkün

²⁰ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. ecabravilzade@gmail.com

deyil. İnsanlar ocaq başına yığılmaqla oturaq həyata alışmışlar. Ocaqsız ailə yoxdur. Təsadüfi deyil ki, bir ailənin dağılmasını istəyəndə indi də «onun ocağı sönsün» - deyirlər. Məhz «Torçuoğlu» nağılında da yer - kişi, su – qadındır, od – onları bir-birinə bağlayan vasitədir («Torpaq, su və odun vəhdəti»). Bu, qədim türk mifologiyasındakı Yer-Sub tanrıçılığı ilə səsleşən təsəvvürlərin qalıqlarıdır ki, çox dərin qatlarda müasir Azərbaycan sakinlərinin də ulu əcdadlarının əsas inanc sistemi olması heç bir şübhə doğurmur» [3, s. 144]. Burdan da birdə aha məlum olur ki, od-alov konsepti insan yarandığı gündən bu günə qədər birlik, bağlayıcı qüvvə, ailənin təməl əsası rolunu oynamışdır.

Od konseptini inclərdə də görürük: Şər vaxtı qonşuya od verməzlər. Axır çərşənbədə od üzərindən tullanan il boyu sağlam qalar/ [2, s. 102]. Sonuncu nümunə od çərşənbəsi ilə bağlıdır. Məhz boz ayda qeyd edilən ikinci çərşənbə - Od çərşənbəsidir. İlin axır çərşənbələrindən olan bu çərşənbəyə Üskü çərşənbə, Addı çərşənbə də deyirlər.. Bu çərşənbə qədim insanların Günəşə, oda olan inamından irəli gəlir. Adət-ənənəyə görə, bu gün tonqal qalayıb, alovun üzərindən tullanmaqla daxildə olan bütün cirkabı və azar-bezarları yandırırırlar. Hətta bəzi qədim inancalara görə bu çərşənbədə el ağsaqqaları səhər erkəndən günəşə qurban da kəsərləmiş. Bir sıra mənbələrdə Od çərşənbəsini Atəspərəstliklə də bağlayırlar. Prof. Ramazan Qafarlıya əsaslanaraq bu fikri o qədər də ağıla batan saymırıq. Çünki, Atəspərəstlər atəşə, alova, oda Tanrı kimi sitayiş etmişlər, hətta insanları atəşə ataraq oda qurban vermişlər. Lakin od çərşənbəsində yuxarıdakı nümunədən də görüldüyü kimi qədim əcdadlarımız alovun üzərindən atılmaqla öz azar-bezarlarını oda atmışlar. Belə bir şey isə Tanrı hesab edilən od üçün ən azı hörmətsizlik olardı [3, s. 73].

Tədqiqatçıların fikrincə qüdrətli abidəmiz olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Qorqud sözünün də «qor», «qut»- «od» və «xoşbəxtlik» mənasını verdiyini izah edirlər. «Əslində, «Qorqud» sözündə odla xoşbəxtliyin yanaşı işlənməsinin, əlaqələndirilməsinin anlamı məhz ən əski təsəvvürlərə – «Prometeyliyə» söykənir. Dünyada inkişafın, yaradıcılığın, məhsuldarlığın, bolluğun mənbəyi və təbiətin təzədən oyanmasının səbəbi oddur. Təsadüfi deyil ki, «Kutadqu bilik» əsərində də öz ağılı, biliyi, dünyagörüşü, təcrübəsi ilə ölkəyə xoşbəxtlik, əmin-amanlıq, bolluq gətirən baş obrazlara müəkkəb adla verilir və sözlərdən biri odla əlaqələndirilir: ölkənin xaqanı Gündoğdudur - ədalətin, qanunun himayəçisidir; vəzirin kiçik oğlu Odqurmuşdur - taleyi, aqibəti təmsil edir. Onların dövlət idarəciliyində Prometeyin insanlara bəxş etdiyi bütün cəhətlərin mayası durur. Adama belə gəlir ki, Y.Balasaqunlu Qorqudun «Prometeyliyi»ndən xəbəri olduğu üçün «biliyin xoşbəxtlik gətirməsi»nə inanan obrazlarının adında «od» və «gün» kəlmələrini işlətməmişdir» [3, s. 76].

Yuxarıdakı fikirdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, Yunan mifologiyasının əsas personajı olan Prometey əslində Prometeyləşmiş Qorqud atadır. Həmçinin, od inkişafın, məhsuldarlığın, bolluğun mənbəyi, əsası kimi ifadə olunur.

Ümumilikdə götürdükdə «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında od birlik, uğur, xəbərdarlıq rəmzi kimi işlənilib. Əgər hündür yerdə bir tonqal yandırılıbsa bu xəbərdarlıq və səfərbərliyə, iki tonqal yandırılıbsa bu – fəlakət və döyüşə çağırış, üç tonqal yandırılıbsa bu – zəfər və təntənə demək idi.

Göründüyü kimi od-alov konseptinə mifoloji baxımdan yanaşıldıqda aydın olur ki, alov, od, atəş, ocaq, məhvumları tarixin ən qədim qatlarından hətta ibtidai icma quruluşundan bu günə hər zaman birlik, xoşbəxtlik, ailə, yeni xəbərin təmsilçisi kimi çıxış etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağbaba A. Mifologiya (Filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti). Sumqayıt: 2008, 60 s.
2. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi zəlalət ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil. 2013. 600 s.
3. Qafarlı R. Mifologiya. Altı cild. İkinci cild. Ritualmifoloji dünya modeli. Bakı: Elm və Təhsil, 2019, 432 s.
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Prometey>
5. <https://az.wikipedia.org/wiki/Paleolit>

Acar sözlər: mifologiya, atəş, ocaq, konsept, qadın, tarix

Keywords: mythology, fire, hearth, concept, woman, history

Ключевые слова: мифология, огонь, очаг, концепт, женщина, история

THE CONCEPT OF "FIRE" IN MYTHOLOGY

Summary

The article is devoted to the study of the concepts of fire and flame in mythology. In linguistics, the concept of fire is based more on fire than on lexemes of fire, which are synonymous with each other. The primitive community structure, which dates back to the Polyolithic period, shows how people became acquainted with fire and how it affected primitive man. He also noted that after the first people got acquainted with the fire, the family began to form as a union. Later, the myth of fire was studied as a concept in the mythology of different peoples. Also, in Greek mythology, the image of Prometheus stealing fire and giving it to people is described as giving the key to development and culture to mankind. The myth of fire has been studied not only in Greek mythology, but also in Azerbaijani-Turkish mythology. It was emphasized that wood is of great importance in Azerbaijani mythology, and along with soil and water, firewood also plays an important role in the formation of man. Fire is considered the foundation of the family. Then the question of how the concept of fire entered the beliefs was discussed, and the concept of fire was considered a cult. Fire Wednesday, one of the four Wednesdays, is compared to fire worship. The idea that Fire Wednesday is rooted in fire worship is actually wrong. It also shows the historical beliefs about Fire Wednesday. The article also looks at the epos "Kitabi Dada Gorgud" and shows in what forms the concept of fire appears in the epos. The article focuses on the fact that the main source on which the Greek Prometheus is based is Dada Grgud.

ПОНЯТИЕ «ОГОНЬ» В МИФОЛОГИИ

Резюме

Статья посвящена изучению понятий огня и пламени в мифологии. В лингвистике понятие огня основывается больше на огне, чем на лексемах огня, которые являются синонимами друг друга. Первобытнообщинный строй, начиная с эпохи полиолита, показывает, как люди познакомились с огнем и как он повлиял на первобытного человека. Он также отметил, что после того, как первые люди познакомились с огнем, семья стала формироваться как союз. Позже миф об огне изучался как концепт в мифологии разных народов. Также в греческой мифологии образ Прометея, похищающего огонь и дающего его людям, описывается как дающий ключ к развитию и культуре человечеству. Миф об огне изучался не только в греческой мифологии, но и в азербайджано-турецкой мифологии. Было отмечено, что в азербайджанской мифологии большое значение имеет древесина, и что наряду с почвой и водой дрова также сыграли большую роль в формировании человека. Огонь считается основой семьи. Тогда обсуждался вопрос о том, как понятие огня входит в верования, и понятие огня рассматривалось как культ. Огненную среду, одну из четырех сред, сравнивают с огнепоклонничеством. Представление о том, что корень Огненной Среды основан на огнепоклонничестве, на самом деле ошибочно. Это также показывает исторические верования Огненной Среды. В статье также рассматривается эпос «Китаби Деда Горгуд» и показывается, в каких формах включается в эпос понятие огня. В статье акцентируется внимание на том, что Дада Гргуд был первоисточником, на который опирался греческий Прометей.

Rəyçi: dosent Aqil Cəfərov

MƏTN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA MƏNA MÜNASİBƏTLƏRİ

Giriş. Məlum olduğu kimi, mətnin yaranması bir çox amillərlə bağlı olan çoxaspektli prosesdir. Eyni mətnin strukturu müxtəlif baxış bucaqlarından izah oluna bilər. Bu həm də mətn strukturunun müxtəlif cəhətlərdən və istiqamətlərdən yozumu ilə nəticələnir. Mətnin yaranması və inkişaf dinamikasını səciyyələndirən aspektlərdən biri də onu təşkil edən ayrı-ayrı komponentlər arasında olan məna münasibətləridir. Məqalədə Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən nümunələr gətirilməklə mətn komponentləri arasında özünü büruzə verən məna münasibətləri araşdırılır. Mətn komponentləri arasında məna münasibətlərindiyə qədər bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, bu barədə fərqli izahlar və fikirlər söylənmişdir. Məqalədə bu fikirlər təhlil olunmuş və onlara münasibət bildirilmişdir. Mətn komponentlərini bir-birinə bağlayan məna münasibətləri (eynizamanlılıq, ardıcılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə, bölüşdürmə) bədii əsərlərdən gətirilmiş nümunələr əsasında hərtərəfli izahını tapmışdır.

Mətn dilçiliyində cümlə ilə bağlı mətn strukturu, mətni təşkil edən ayrı-ayrı vahidlər təsvir və təhlil olunur. Cümlə burada mətnin ən mühüm tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Cümləni digər mətn vahidlərindən fərqləndirən cəhətlər göstərilir. Bildiyimiz kimi, mətn cümlələrdən təşkil olunmuşdur. Bu cümlələr öz aralarında bir-biri ilə müxtəlif əlaqə və vasitələrlə bağlanmışdır. Bu əlaqə və vasitələrin məcmuyu bütövlükdə mətnin semantikasını açmağa, ifadə olunan fikrin düzgün başa düşülməsi və izahına əsas vermiş olur. Mətnə cümlə yeganə sintaktik vahiddir ki, onun sərhədləri tam və dəqiq təyin olunmuşdur. Bu mənada, mətn stukturunda cümlənin ən əsas, baza anlayışı kimi səciyyələndirilməsini düzgün hesab etmək olar.

Akad. Kamal Abdullayev göstərir ki, mətnin bütövlükdə giperteması məhz məna aspektinin ayrı-ayrı qollarının qarşılıqlı şəkildə bir-birinin tamamlamasının, tərkib komponentlərinin hər birinin mövzusunun digəri ilə sıx birləşməsi nəticəsində yaranır. Müəllif məna münasibətlərinə aşağıdakıları misal göstərir: sadalama, qarşılaşdırma, ardıcılıq, eynizamanlılıq. Komponentlər arasında bu münasibətlərin formalaşmasında bağlayıcılar mühüm rol oynayır. Bağlayıcılar ilk növbədə mətndəki qarşılıqlı məna əlaqələrinin göstəriciləridir. Onların mətndəki quruluş təşkilinə aidlikləri ikinci məsələdir (Abdullayev, 2016: 307).

Kamal Abdullayev mətnə cümlələr arasında əlaqənin müəyyən əlamətlər əsasında qruplaşdırılmasını da məqsəduyğun hesab edir. Eynizamanlılıq və ardıcılıq əlaqəsi birinci qrupa aid edilir. İkinci qrupa isə müqayisə, qarşılaşdırma və sadalama əlaqələri daxil edilə bilər. Müəllifə görə bu bölgü ona görə özünü doğruldur ki, birinci qrupda olan bütün münasibət tipləri zaman anlayışı ətrafında birləşir, onlarda məna komponentlərinə xas bütün məna strukturları məhz zaman nöqteyi-nəzərindən fərqlənir. İkinci qrupda müqayisə, qarşılaşdırma, sadalama kimi məna əlaqələrinin tipləri digər qrupa daxil olan məna əlaqələrinin tipləri olaraq birinci əsas əlamət kimi komponentlərin qarşılıqlı münasibətini keyfiyyət baxımından səciyyələndirir (Abdullayev, 2016: 308). Ardıcılıq əlaqəli mətnlərdə *sonra* vahidi mətn komponentlərinin ardıcılığının daha dəqiq və ciddi şəkildə müəyyənələnməsinə kömək edir. Analoji olaraq və bağlayıcısı eynizamanlılıq münasibətini özündən sonrakı komponentlər arasında gücləndirmiş olur. Mətn komponentləri arasında qarşılaşdırma əlaqəsini gücləndirmək məqsədilə *amma, ancaq, lakin* bağlayıcıları iştirak edə bilər (Abdullayev, 2016: 311).

Professor Qəzənfər Kazımov məna münasibətlərini sintaktik bütövü təşkil edən cümlələr arasında olan məna əlaqələri kimi izah edir və aşağıdakı növlərini göstərir: birləşdirmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə.

Bu əlaqələrin eynilə tabesiz mürəkkəb cümlədə olduğu şəkildə təzahür etdiyi iddia olunur. Müəllif birləşdirmə əlaqəsinin də iki şəklini qeyd edir:

- mətnin komponentləri zaman eyniliyi əsasında birləşir. Bu cür mətnlərin komponentlərində öz ifadəsini tapan hadisələr vahid zaman kəsiyində baş verir;

- mətnin komponentləri zaman ardıcılığı üzrə birləşir. Bu xüsusiyyət daha çox dinamik mətnlərə aiddir. Dinamik mətnlər ardıcılıq əlaqəsi üzərində qurulur (Kazımov (Sintaksis), 2010: 455).

Fəridə Allahverdiyeva mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik əlaqə vasitələrinə həsr olunmuş dissertasiya işində semantik prinsip əsasında yaranmış semantik əlaqə üsullarının növlərinə aşağıdakıları aid edir: eynizamanlılıq, ardıcılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə və qarışıq əlaqələr (Allahverdiyeva, 2010: 19).

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili materialı əsasında cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentləri sırasının nəzəri əsaslarını tədqiq edən Xəlidə Abdullayeva hələ həmin dövrlərdə komponentlərin sırası baxımından çevik strukturların olduğunu qeyd etmiş, mətni təşkil edən cümlələrdə eynizamanlılıq, birləşdirmə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə əlaqəli münasibətlərin formalaşdığını göstərmişdir (Abdullayeva, 2016: 20).

Sadalama münasibəti:

- *Pirsağı. İlkinci çağt şəhərə gedən elektrik qatarının fit səsi uzaqlaşır, itir... Yayın son günü, payızın ilk günü. Sakit qumlar. Adamsızlaşmış bağlar. Boş boz sahil. Boz teleqraf dirəkləri. Arxayın bir sükut. Səssizlik...*

Moskva. İsti, yumşaq xalı döşənmiş otaq. Yarımqıq işıq. Çöldə çovğun, qar, külək. İçəridə qazla yanan soba. Radioda uzaq, kəsik melodiyalar. Öz aramını, sonunu tapa bilməyən sərgərdan bir melodiyanın yorgun, usanmış kədəri... Uzaq dənizlərin, təlatümlü okeanların ardından gələn, çovğunlu, boranlı efirdə gah itən, gah eşidilən bir səs. Ərəb

²¹ Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı. askerova666@hotmail.com

qızının yanıqlı mahnısı. Elə bil oxuyan gecə özüdür. Uzun qüssəli Şərq gecəsi. İçini dolaşmış gecə kimi isidən konyak. Ağ yun toxunma köynəkli dünya gözəli (Anar, 1982: 356).

Bu mətn parçasında adlıq cümlələr vasitəsilə, əslində hökm ifadə olunmasa da, kontekstual məzmun ifadə olunmuşdur: *Pirşağı. İlkinci çağdı şəhərə gedən elektrik qatarının fit səsi uzaqlaşır, itir... Yayın son günü, payızın ilk günü. Sakit qumlar. Adamsızlaşmış bağlar. Boş boz sahil. Boz teleqraf dirəkləri. Arxayın bir sükut. Səssizlik...*

Bu sadalama ahəngini, intonasiası artıq oxucunun, dinləyicinin qarşısında müəyyən mənzərə yaratmaqla, həm də onu bu mənzərəyə uyğun, bu ab-havada informasiyanı dinləməyə hazırlayır. Adlıq cümlələrinin sayını artırmaqla bu sadalamanı davam etdirmək olardı. Amma bu kontekstual mənanın məzmununda elə bir ciddi dəyişiklik yarada bilməz.

Mətnin ikinci abzasında da adlıq cümlələrin sadalanması yolu ilə yeni bir siyasiya, yeni ab-hava, ovqat yaradılmış olur. Amma burada təsvir olunanlar əvvəlkindən fərqli olaraq daha konkret və birbaşa lirik qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsi, düşüncələri, psixologiyası ilə bağlıdır: - *Moskva. İsti, yumşaq xalı döşənmiş otaq. Yarımçıq işıq. Çöldə çovğun, qar, külək. İçəridə qazla yanan soba. Radioda uzaq, kəsik melodiyalar. Öz aramını, sonunu tapa bilməyən sərgərdan bir melodiyanın yorğun, usanmış kədəri... Uzaq dənizlərin, təlatümlü okeanların ardından gələn, çovğunlu, boranlı efirdə gah itən, gah eşidilən bir səs. Ərəb qızının yanıqlı mahnısı. Elə bil oxuyan gecə özüdür. Uzun qüssəli Şərq gecəsi. İçini dolaşmış gecə kimi isidən konyak. Ağ yun toxunma köynəkli dünya gözəli*

Bu mətn parçasında adlıq cümlələrin ardıcılığı ilə ifadə olunan fikirdə qarşılaşdırılmalara da yol verilmişdir: *isti, yumşaq xalı döşənmiş otaq – çöldə çovğun, qar, külək – içəridə qazla yanan soba – çovğunlu- boranlı efirdə gah itən, gah eşidilən səs - ərəb qızının yanıqlı mahnısı və s.* Bütün bu adlıq cümləli təsvirlər, qarşılaşdırılmalara bir yerdə, bir tam olaraq situasiyanın *semantik sahəsinini*, real mənzərəsini yaradır.

Qarşılaşdırma münasibəti:

Mətni təşkil edən cümlələr bəzən qarşılaşdırma prinsipi ilə qurulur. Belə cümlələr bəzən *amma, ancaq, lakin* bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələndirilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırma məzmunu bu bağlayıcılar olmadan da cümlələrin məzmununda əks edə bilər:

- *Allah kəssin müsəlmanın evini-eşiyini, diriliyini, səliqəsini! Gözəl xərəkləri ortalığa bir sifətdə çıxardılar ki, adamın ürəyi ağzına gəlir. Qab çirkli, süfrə bir halətdə ki, itin üstünə atsan qudurub qaçar. Qasıqlar sınıq, iki ildən yuyulmamış əl dəsmalı... Tful... Gedirsən Nataşanın evinə, süfrə qardan ağ, çəngəl-bıçağın şəfəqindən göz qamaşır. Guya indicə fabrikdən çıxıb. Ağlibaşlı, ağdöşlüklü qulluqçu, gözəl səliqə ilə xərəyi ortalığa çıxardır. Nataşa özü paltarının ən lətifini geyib, əyləşir stolun başında; əl patiska ağı. Sifət ay parçası. Tüklərinin qoxusundan adam bihüş olur. Di gəl, arvad ölmüş hər nə yarar paltarı var, geyir toya, hamama, yasa gedir. Evdə də adamın qabağında türkmən dilənçisi kimi dolanır. Üst-başından bozbaş iyi gəlir...Xülasə, hər kəsin rus aşnası yoxdur, canının rahatlığı yoxdur* (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982: 372)

Bu mətn parçasında iki qadının süfrə mədəniyyəti, səliqə-sahmanı qarşılaşdırılır. Evdəki övrətin süfrəsi, səliqə sahmanı başlanğıcda gələn ilk iki cümlə ilə belə səciyyələndirilir: *Allah kəssin müsəlmanın evini-eşiyini, diriliyini, səliqəsini! Gözəl xərəkləri ortalığa bir sifətdə çıxardılar ki, adamın ürəyi ağzına gəlir*

Sonra yazıçı dediklərini sübuta yetirmək üçün aşağıdakı təsviri verir: *Qab çirkli, süfrə bir halətdə ki, itin üstünə atsan qudurub qaçar. Qasıqlar sınıq, iki ildən yuyulmamış əl dəsmalı... Tful... Arvad ölmüş hər nə yarar paltarı var, geyir toya, hamama, yasa gedir. Evdə də adamın qabağında türkmən dilənçisi kimi dolanır. Üst-başından bozbaş iyi gəlir...*

Beləliklə, yuxarıdakı ilk iki cümlənin mahiyyəti aşağıdakı təsvirdə tam aydınlaşır.

Qarşılaşdırılan tərəf isə rus qadını Nataşadır: *... Gedirsən Nataşanın evinə, süfrə qardan ağ, çəngəl-bıçağın şəfəqindən göz qamaşır. Guya indicə fabrikdən çıxıb. Ağlibaşlı, ağdöşlüklü qulluqçu, gözəl səliqə ilə xərəyi ortalığa çıxardır. Nataşa özü paltarının ən lətifini geyib, əyləşir stolun başında; əl patiska ağı. Sifət ay parçası. Tüklərinin qoxusundan adam bihüş olur.*

Qarşılaşdırma təsirli və inandırıcıdır. Son cümlə də yekunlaşdırıcı olub bu qarşılaşdırmadan gələn nəticəni əks etdirir:

...Xülasə, hər kəsin rus aşnası yoxdur, canının rahatlığı yoxdur.

Əslində, bu mətn parçasının mənası giriş cümlə ilə sonluq, nəticə cümləsində tam əks olunmuşdur. Orta mərhələ izahedicilik funksiyası daşıyır. Giriş cümlədə deyilənlər nəticəni oxucu, dinləyici üçün şərh edir, girişdə və nəticədə niyə belə deyildiyini bir daha aydınlaşdırır.

Bütövlükdə mətnin mənası girişdə və nəticədə verilən cümlələrin kontekstual mənalarmı əks etdirir, həmin mənalara əsasən formalaşır.

Ardıcılıq münasibəti:

Ardıcılıq münasibətində mətni təşkil edən cümlələr müəyyən zaman əlaqələri ilə bağlanır. Hadisələr eyni zamanda deyil, bir-birini növbələməklə, izləməklə baş verir. Aşağıdakı mətn parçasını nəzərdən keçirək:

- *Gecə yarıdan addamışdı. Vədə olunmuş fit səsi Gülsümün qulağına gəldi. Gülsüm cəld başını yastıqdan qalxıb durdu ayağa. Bir atası yatan tərəfə qulaq verdi, ondan gəldi anasına qulaq verdi. Gördü hər ikisi dərin yuxuya qərqdirlər. Gülsüm anasının üstündən ahəstə yopğanı qalxıb onun sinəsindən öpdü. Gülsümün gözlərindən iki qətrə yaş anasının sinəsinə düşdü də, oyanmadı. Yenə anasının üstünü örtüb çarşabını götürdü (libasını axşamdan soyunmamışdı). Qapıya tərəf getdi. Qapını əhəstə açıb çıxdı həyətdə və sinəsini sərin hava ilə doldurub boşaltdı. Dörd ətrafına göz gəzdirib əvvəl bir ayrıldığı evlərinə baxdı. Sonra gözlərini həyətdə döndərüb öz əli ilə əkib becərdiyi qızıl güllərə qəlbən vida etdi* (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982: 420)

Hadisələrin başlanğıc nöqtəsi vədə olunmuş fit səsi olur. Hər şey vədə olunmuş fit səsinədən sonra gəlir. Ondan sonra hadisələr müəyyən ardıcılıqla cərəyan etməyə başlayır. Burada ardıcıl gələn hadisələr yerini dəyişə bilməz. Yəni Gülsüm öz əlləri ilə əkdüyü güllərə vida edəndən sonra vədə olunmuş fit səsi gələ bilməz. Bütün hadisələr başlanğıcını vədə olunmuş fit səsinədən götürür.

Eynizamanlıq münasibəti:

Mətnə eynizamanlıq əlaqəsi ilə bağlanan cümlələrdə bütün baş verənlər sanki eyni anda baş verir. Aşağıdakı mətn parçasında *divarların titrəşməsi, hamının hövlnək qalxması, göydən od yağması, yerdən alov çıxması, evlərin uçması, tozun duman kimi dünyanı bürüməsi, patıltı səsi gəlməsi, övrələrin, uşaqların qışqırtısı, heyvanların nərəsi, uçan imarətlərin gurultusu* eyni zaman kəsiyində baş verir:

- *Birdən evin divarları titrəşdi, hamı hövlnək yerlərindən qalxdılar, mən çıxdım eşiyə, gördüm göydən od yağır, yerdən alov çıxır, evlər bir-bir uçurlar, toz duman kimi dünyanı bürüyüb. Bu yerdən patıltı səsi gəlir, övrələrin, uşaqların qışqırtısı, heyvanların nərəsi, uçan imarətlərin gurultusu hamısı bir-birinə qarışıb. Bir azdan sonra gördüyüm gözəl şəhər bir xarabazara döndü* (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev. 1982: 526)

Bu mətn parçasında hadisələr ilk nəzərdən müəyyən ardıcılıqla təsvir olunsada, bütün baş verənlər bir anda reallaşır. Bir hadisənin baş verməsi digəri üçün səbəb olmur və ya bir hadisə digərinin nəticəsi olaraq baş vermir.

Səbəb-nəticə münasibətləri:

Səbəb-nəticə əlaqəsində komponentlərin biri və ya bir qismi səbəbi, biri və ya bir qismi nəticəni bildirir. Hadisələrin bəziləri digərlərinin baş verməsi üçün səbəb olur. Müəyyən hadisələr isə əvvəl baş vermişlərin nəticəsi səciyyəsi daşıyır.

- *Zamanın hökmü ilə donanmanı müasirləşdirmək lazım idi. Bunun üçün mümkün qədər tez duru yanacağa keçmək vaxtı çatmışdı. Bir ton neft üç ton daş kömürü əvəz edəcəkdə. Yanacağı gəmilərə həm limanlarda və həm də neft daşıyan gəmilər vasitəsilə açıq dənizdə doldurmaq olurdu. Daş kömür yanandan sonra gəmidəki ballast və külli xüsusi briqadalar təmizləməli idi, bunun üçün günlərlə vaxt itməli, çox pul xərclənməli idi. Daş kömürlə işləyən gəmilər yoluüstü tez-tez limanlara girməli, ehtiyat götürməli idi və s. Duru yanacağın saymaqla qurtarmayan üstünlüklərini nəzərə alaraq ingilislər bütün mövcud olan neft yataqlarını məqbul və qeyri-məqbul yollarla, əsasən, alıb yiyələnmək, bəzən maliyyə yardımı göstərməklə müqabil tərəfi şərik etməklə, rüşvət verməklə ələ keçirməyə can atırdılar* (Süleymanov, 1989: 376)

Bu mətn parçasında hadisələr səbəb –nəticə əlaqələri ilə bağlanmışlar. Müəyyən suallar qoymaqla prosesi daha aydın təsəvvür etmək olar:

- Donanmanı niyə(nə səbəbə) müasirləşdirmək lazım idi?
- Bunun üçün mümkün qədər tez nə etmək lazım idi?
- Duru yanacağa keçmək nə səbəbə vacib sayılırdı?
- Duru yanacağın saymaqla qurtarmayan üstünlükləri hansılar idi?
- İngilislər bütün mövcud neft yataqlarını hansı yollarla ələ keçirmək istəyirdilər?
- Bu prosesin məqbul və məqbul olmayan tərəfləri hansılar idi?

Bu qayda ilə bütün mətn parçasının müəyyən səbəb-məqsəd əlaqələri ilə bağlandığını müşahidə edə bilərik. Bu qəbildən olan mətnlərdə cümlələrin kontekstual mənalının nüvəsində səbəb-nəticə münasibətləri durur. Mətni anlama, dərk etmə prosesində bu amil hökmən nəzərə alınmalıdır.

Aydınlaşdırma münasibəti:

Mətni təşkil edən cümlələr bir-biri ilə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə də bağlana bilər. Aydınlaşdırılacaq məsələ çox vaxt mətnin lap əvvəlində gəlir. Sonradan gələn cümlələrdə məsələ tədricən müxtəlif aspektlərdən aydınlaşdırılır, izah olunur. Mətnə aydınlaşdırılacaq məsələ sual formasında da qoyula bilər. Sual cümlələrində aydınlaşdırılması vacib olan məsələ daha dəqiq və ətraflı təqdim olunur. Aşağıdakı mətndəki sual cümlələrinə diqqət yetirək. Bu sual cümlələrinin bir cavabı var: *başmaqçı oğlu Şəban*. Əslində, yazıçı başmaqçı oğlu Şəbanı başqalarından fərqli xüsusiyyətlərini daha qabarıq ifadə etmək üçün bu sual konstruksiyalarından istifadə etmişdir:

- *Toylarda hamıdan yaxşı oynayan kim idi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Qumarbazlar arasında ürəkli aşiq atan kim idi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Şəhər cavanları arasında hamıdan iyid sayılan kimidi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Hər il məhərrəm ayında məhəllə dəstəsinin başını kim çəkərdi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Bağışlayın, mən sizin gözlərinizdə sual işarəsi görürəm, guya siz sual edirsiniz: aya , bu cavan ki, avara idi, bəs bu haradan pul qazanırdı ki, toylarda, qumarda, səyahətlərdə xərc edirdi? Mən də sizdən sual edirəm: “ Bəs Xoca Sərkizin ki, evi yarıldı, yüz put ipəyi getdi, o ipəyin pulu necə oldu? Hacı Qafarın dükanı yarıldı, on beş min manatlıq malı getdi, o malın pulu kimin cibinə doldu? Baron Arakelin dükanından gedən on min manatlıq cəvahirat necə oldu?...”*

Xülasə, nə ərz edim, mədaxil yolu bir deyil, beş deyil idi; bu evləri, dükanları yaranların hamısının başçısı başmaqçı oğlu Şəban idi (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982: 567)

Mətnin sonrakı hissəsində bu suallardan doğan oxucu marağı da sual şəklində qurulmuşdur. Bu tipli suallarla yazıçı , bir növ guya oxucunun suallarına cavab verməklə başmaqçı oğlu Şəbanın quldurluq fəaliyyətini açıb göstərmiş olur.

Mətnin sonunda yazıçı yekunlaşdırıcı *xülasə, nə ərz edim* ifadəsini işlətməklə başmaqçı oğlu Şəban haqqında fikirlərini sona yetirir:

Xülasə, nə ərz edim, mədaxil yolu bir deyil, beş deyil idi; bu evləri, dükanları yaranların hamısının başçısı başmaqçı oğlu Şəban idi.

Aydınlaşdırma əlaqəsi ilə bağlanan cümlələrin məna baxımından formalaşma prosesini daha qabarıq müşahidə etmək üçün başqa bir mətn parçasına diqqət yetirək:

- *Məhəmmədhasən əminin başına çox işlər gəlib. Əgər duraq hamısını nağıl eləməliyə, çox uzun çəkər. Nələr gəlib Məhəmmədhasən əminin başına, nə işlərə düşər olubdur!*

Mətnin başlanğıcında gələn bu cümlələr sanki sonradan aydınlaşdırılacaq məsələlərin anonsunu verir.

Vəcəlam ki, ruzgar bu kişinin üzünə gülmüyübdü – cümləsi ilə gələcəkdə aydınlaşdırılacaq məsələ bir növ ümumiləşdirilmiş formada şərh olunur. Oxucu artıq psixoloji cəhətdən baş verəcək hadisələrin ağır, kədərli olacağını hiss edir, bir növ belə bir hadisənin mahiyyəti ilə tanış olmağa hazırlanır.

Bütün bu deyilənlərdən sonra mətnin əvvəlində deyilmiş fikirlər aydınlaşmış olur. Nəhayət, oxucu, dinləyici başa düşür ki, həyat nə mənada Məhəmmədhasən əminin üzünə gülməyib.

Beləliklə, bir daha belə qənaətə gəlirik ki, aydınlaşdırma əlaqəsində mətnin əvvəlində bir ümumi fikir, ümumiləşdirici cümlə işlənir, sonradan bütün gələn cümlələr həmin ümumi fikrin aydınlaşdırılmasına xidmət etmiş olur.

Anarın “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” əsərindən gətirilmiş bu mətn parçasında da ilk cümlədə gələn fikir sonradan mətn boyu aydınlaşmış olur:

- *Bir fikir – hiss qəfil külək kimi Nemətin içində qopdu, bayraq kimi qəlbində dalğalandı: birdən-birə dərk etdi ki, Sürəyyaya aşıq olub.*

Mətnin sonrakı hissələrində Nemətin içində qopub bayraq kimi qəlbində dalğalanan fikir, hissin mahiyyəti, məzmunu aydınlaşmış olur:

- *Bu kəşf damardakı qan kimi tərədən topuğacan içini dolaşdı, dövrən etdi, qızdırdı. İçində nə isə uçub dağıldı. Düşündü, anladı ki, bu, hədə, ümitsiz, gümansız bir sevgidir. Nə əvvəli var, nə axırı. Sürəyya onunçün əbədiyyən çatılmazdır. Və bu fikrin mütləqliyi xəstə bir ehtiras kimi onu daha da közərttdi, qövr etdirdi, elə bil qəlbina, beyninə bir qom qor atdılar* (Anar, 1982: 320)

Böhlüşdürmə münasibəti

Böhlüşdürmə mənalı mətnlərdə bağlayıcılar da geniş işlənir, iş, hal və hərəkətin müxtəlif subyektlər tərəfindən, müxtəlif vaxtlarda fərqli üsullarla yerinə yetirilməsi barədə məlumatlar əks olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında söhbət gedən bu əlaqələr çox hallarda mətnlərdə eyni zamanda, qarışıq şəkildə müşahidə olunur. Yəni eyni bir mətn parçasında səbəb-nəticə, qarşılaşdırma, ardıcılıq və s. əlaqə tipləri eyni vaxtda işləyə bilər.

- *Bayramlarda bizi kinoya ya da ki, Tağıyev teatrına aparırdılar. Çadrasız gedərdik. Qohumlarından ehtiyat edən, qorxan qızlar getməzdilər. Yuxarı sinifdə oxuyan qızlar rus qız gimnaziyasına konsertə, müsəmirəyə gedərdilər, orada oxuyan qızlar da bizim məktəbə gələrdilər.*

Bu mətn parçasında *ya da* (ya da ki) bağlayıcıları işlənir. Baş verəcək iş, hal, hərəkət, hadisə bir növ paylanmış olur. – *ya kinoya, ya da Tağıyev teatrına aparırdılar. Yuxarı sinifdə oxuyan qızlar da müxtəlif yerlərə aparılır: rus gimnaziyasına konsertə, müsəmirəyə gedərdilər, orada oxuyan qızlar da bizim məktəbə.*

Qeyd etmək lazımdır ki, böhlüşdürmə əlaqəsinin yaranması prosesində böhlüşdürmə bağlayıcıları işlənməyə də bilər. Belə məqamlarda böhlüşdürmə bağlayıcıları işlənməsə də, onların cümlədə yeri və mövqeyi hiss olunur. Böhlüşdürmə münasibəti ilə əlaqələnmiş cümlələrdən ibarət mətnlərdə sadalama münasibətləri də eyni zamanda müşahidə olunur. Belə mətnlərdə müəyyən əlamətlər üzrə böhlüşdürülən iş, hərəkət və hadisələr sadalanmış olur.

Nəticə. Mətni təşkil edən cümlələr, mətn komponentləri bir çox əlaqə və vasitələrlə bir-birinə bağlanmış olur. Dürğu işarələri, modal sözlər, nida, intonasiya və s. müxtəlifşəciyyəli amillər bu prosesdə bu və ya digər dərəcədə rol oynaya bilər. Mətn komponentlərini bir-birinə bağlayan ən mühüm vasitələrdən biri də məna münasibətləridir. Bu münasibətlərə eynizamanlılıq, ardıcılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə və böhlüşdürmə aid edilir. Bu sadalanan məna münasibətləri bədii əsərlərdə mənanın formalaşdırılması və oxucuya daha aydın çatdırılmasında aparıcı rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bədii əsərlərin yaradıcıları olan yazıçılar məna münasibətlərindən özlərinə məxsus formada və üslubda istifadə edirlər və ayrı-ayrı müəlliflərdə bu proses özünü fərqli şəkildə büruzə verir. Həmin fərqli xüsusiyyətlər və fərdi yanaşmalar yazıçı üslubunun səciyyələndirilməsi baxımından da maraqlı faktlar verir. Məqalə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mətn komponentlərinin, ayrı-ayrı cümlələrin bir-birinə bağlanması, bütövlükdə bir tam kimi mətnin yaranması və inkişafı prosesində məna münasibətləri əhəmiyyətli rol oynayır. Bu istiqamətdə araşdırmaların gələcəkdə daha geniş kontekstdə və müxtəlif sistemli dil materialları əsasında aparılması maraqlı nəticələr alınması imkanı yaradardı.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: MTM- Innovation
2. Abdullayeva X.F. (2016). Cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentləri sırasının nəzəri əsasları (XIII – XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili materialları əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
3. Allahverdiyeva F.M. (2016). Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik əlaqə vasitələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru diss. avtoreferatı. Bakı: Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
4. Kazımov Q.Ş. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil
5. Anar (1982). Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi. Bakı: Yazıçı
6. Məmmədquluzadə C., Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri (1982). Bakı: Gənclik
7. Süleymanov M. (1989). Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı

Açar sözlər: kontekst, kontekstdənkənar, mətn vahidi, kontekstual məna, məna münasibətləri

Ключевые слова: контекст, внеконтекстный, единица текста, контекстуальное значение, смысловые отношения

Key words: context, out of context, text unit, contextual meaning, semantic relations

Xülasə

Mətn dilçiliyində cümlənin mətn komponenti kimi bütün məna əlaqələri və münasibətləri kompleksində öyrənilməsi ən mühüm aspektlərdən biri hesab olunur. Mətn cümlə ilə başlanır və cümlə ilə də bitir. Bəzən ilk cümlə artıq mətnin məna cəhətdən izahı, mətnə haqqında bəhs edilən hadisənin mahiyyətinin açılmasının açarı rolunu oynayır, mənanın çözülməsinin əsasını qoyur. İlk və son cümlə arasında olan cümlələr də qarmaqarışıq, kortəbii olaraq yanaşı işlənir. Mətnin komponentləri olan cümlələr müəyyən məntiqi –sintaktik və semantik əlaqə və münasibətlər əsasında bağlanır. Mətnə cümlənin kontekstual mənasının yaranması, inkişafı və formalaşmasında həmin əlaqə və münasibətlər həlledici rol oynayır. Mətnin onu təşkil edən cümlələrin məna əlaqələri və münasibətləri kompleksində öyrənilməsi hazırda sürətlə inkişaf etməkdə olan mətn dilçiliyinin prioritet sahələrindəndir.

Смысловые отношения между компонентами текста

Резюме

Одним из важнейших аспектов лингвистики текстов является изучение всего комплекса смысловых связей и отношений, как составной части предложения. Текст начинается с предложения и заканчивается предложением. Иногда первое предложение уже объясняет смысл текста, играет ключевую роль в раскрытии сути обсуждаемого в тексте события, закладывает основу для разгадки смысла. Предложения между первым и последним предложениями также перепутаны и естественно не работают вместе. Предложения, входящие в состав текста, связаны на основе определенных логико-синтаксических и смысловых связей и отношений. Эти связи и отношения играют решающую роль в возникновении, развитии и формировании контекстного значения предложения в тексте. Изучение текста в комплексе смысловых связей и отношений составляющих его предложений - одно из приоритетных направлений лингвистики текстов, которое в настоящее время активно развивается.

Semantic relations between the components of the text

Summary

One of the most important aspects in text linguistics is the study of a sentence as a text component in the complex of all semantic connections and relations. The text begins with a sentence and ends with it. Sometimes the first sentence already plays a key role in explaining the meaning of the text, revealing the essence of the event discussed in the text, and laying the foundation for deciphering the meaning. Sentences between the first and last sentences do not also work spontaneously and confusedly. Sentences that are components of the text are connected on the basis of certain logical-syntactic and semantic connections and relationships. These connections and relationships play a decisive role in the emergence, development and formation of the contextual meaning of the sentence in the text. The study of the text in the complex of semantic connections and relationships of its constituent sentences is one of the priority areas of text linguistics, which is currently developing.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞƏRQ QUPU DİALEKT LEKSİKASINDA ALINMA SÖZLƏR

Alınma sözlərin dialektlərin lüğət tərkibində yer tutmasının səbəblərini bir sıra dilçilər müxtəlif aspektlərdən izah etmişlər. Ədəbi dilimizdə işlədilən ərəb, fars mənşəli sözlər həm dilimizin müxtəlif inkişaf dövrlərində, həm də dialektlərimizdə işlədilərək bugünkü günümüze gəlib çatmışdır. Mənşəyinə görə ərəb, fars dillərinə məxsus olan alınma sözlər bugün Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Belə ki, bütün dillərdə alınma sözlər vardır, onların hər biri dilin lüğət tərkibində müəyyən məqsəd daşıdığından sözləşmə prosesində iştirak edir. Alınma sözlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə xalqların mədəniyyətlərinin bir-birinə inteqrasiyasını da təmin edir.

Dil öz daxili ehtiyaclarını ödədiyi üçün başqa dillərdən söz alır, çünki dünyada elə bir dil yoxdur ki, yalnız öz sözlərindən ibarət olsun. Dildə olmayan bir sıra sözlər başqa dillərdən alınır, elə bu səbəbə görə də Azərbaycan dilinin leksik tərkibini iki qrupa bölmək olar: 1) əsl Azərbaycan sözləri; 2) dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlər [4, s.43]. H.Həsənov alınma sözlərə münasibətini bildirərkən qeyd etmişdir ki, alınma sözlər dilimizin lüğət tərkibinin müəyyən faizini təşkil edir, bütün dillərin leksikasında işlənir. Alınma sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində 15 faizə yaxındır [6, s.117].

Söz alıb-vermə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yarandığından dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Alınma leksikanın əsas xüsusiyyətləri ilə bağlı İ.Kazımov qeyd etmişdir: “Keçid dövrünün ab-havasını əks etdirən terminoloji leksika formalaşır və müstəqillik qazanmış türk xalqlarının lüğət tərkibini zənginləşdirməyə başlayır. Bununla belə, bu prosesdə pərakəndəlik, qarışıqlıq özünü göstərir” [8,s.294]. H.Həsənov alınma sözlərin şifahi və yazılı nitq vasitəsilə alındığını göstərərək onlara belə bir tərif vermişdir: «Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin: söz, morfem, səs və mənənin keçməsi alınma adlanır» [6, s.117].

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas rol oynayan alınma sözlərin növləri ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif formalarda öyrənilmişdir. Ə.Dəmirçizadə alınma sözləri şərti və nisbi adlandırmışdır [5,s.91]. S.Cəfərov alınma sözlərin dilə daxil olmasının zəruri olduğunu söyləmiş, Azərbaycan dilinin leksik tərkibini əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər olaraq iki qrupa bölmüşdür [4,s. 43]. Bilqeyis Abbasova sözləşmə hadisəsini «dillərarası ünsiyyətin ən ali nəticəsi» adlandırır [1,s.6]. Şəraitdən asılı olmayaraq bir dil əgər digər dildən söz alırsa, bu ünsiyyətin nəticəsində baş vermişdir. Bir zamanlar Avropa mənşəli sözlər rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçdiyi üçün Avropa mənşəli alınmalar tədqiqatdan kənarda qalmışdı. Bugün Azərbaycan dialektlərinin dilində işlənən rus mənşəli sözlərdən daha çox Avropa əsilli leksik vahidlər mövcuddur. Son dövrlərdə dilimizə daxil olan türk dilinə məxsus sözlər də çoxluq təşkil edir. A.Qurbanov alınma sözlərin tarixini, işlənmə dairəsini və mənşəyini nəzərə alaraq belə qruplaşdırmışdır: 1) ərəb mənşəli sözlər; 2) fars mənşəli sözlər; 3) rus mənşəli sözlər; 4) avropa mənşəli sözlər; 5) qafqaz mənşəli sözlər [10,s.197].

Başqa dillərdən şərq qrupu dialekt və şivələrinə keçən sözlər bəzən dilimizin qanunlarına uyğunlaşmışdır. Tədqiq olunan şivələrdə müşahidə etdiyimiz bir sıra alınma sözlərə baxaq:

Ərəb və fars mənşəli sözlər. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində rast gəldiyimiz ərəb mənşəli sözlər həyat və məişətin müxtəlif sahələrində işləkdir. VII əsrdə ərəblərin Azərbaycan ərazisini işğal etməsi nəticəsində adı qeyd olunan dialekt və şivələrə xeyli miqdarda ərəb mənşəli sözlər daxil olmuşdur. Belə sözlər əşya, sənət, elm, mədəniyyət, din, təhsillə bağlı olan söz və terminlərdir. Məs.: qüsl-qusul, qəbiz-qəbz, sağır-sağır, eysan-ehsan, hərəm-haram, höysələ/hö:sələ-hövsələ, xıvət // xifət-xiffət (Ler.), səlamət-salamat, allə-allah, külfət-kiflət “ailə” (əks.şiv.), ambır “kəlbətin (Lən.), şemadət-şəmatət “tənə, danlaq” (Ab.), əkabür-əkabır “çox bilmiş adam” (Ab.); şarf, mırvarı, təxt, çəmadən/çəmədan, balış, cəfdə, hövəngdesdə, masqura, tiyə, hil, xəkəndaz, abgərdən (əks.şiv.). Şərq qrupuna məxsus şivələrdə milli-ərəb-fars mənşəli sözlər birgə işlənir: üzbəsurət, yığcəm, cuanəzən, uzındıraz (B.) [11,s.309].

Lerik şivəsində işlənən ərəb mənşəli sözlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə işlənmir. Məs.: verd verməg-vird-təkrar edib söyləmə; -Oğlun getdi əsgəri, mən də verd verdin ağlaməgə (Ler.Züv.); xəcil-xəcalətli; -Yanunda xəciləm, günafimi biliyəm (Ler.Züv.); höcət-mübahisə; -Höcət eləməg sənə yaraşmadı (Ler.Zen) [3,s.144].

Talış dilindən alınma sözlər. Lerik rayon şivələrində talış dilindən alınan sözlər digər alınmalara nisbətən çoxluq təşkil edir. Rayon ərazisində qədimdən bəri yaşayan talışlar azərbaycanlılarla sıx əlaqədə olmuş, qaynayıb-qarışmışdır. Şərq qrupuna məxsus şivələrin lüğət tərkibinə çoxlu talış sözləri daxil olmuşdur: qədə “kiçik”, məg “saçda olan kəpək”, qılmə “qıvrım”, kije “quş”, keyvəni “həyat yoldaşı”, paymal “məhv olan”, sırab eləməg “təmin etmək”, bevayə “hər şeydən məhrum olan” (Ler.) [3,s.144].

Tat dilindən keçən sözlər. Tat dilindən alınan sözlər Bakı, Abşeron, Quba, Dərbənd şivələrində daha çox işlənir: -əng “çoxdanışan adam; arı”, qağla “gildən düzəldilmiş qab”/“gödəkboy adam” (Ab.), dirix “çarıq”, xürş “ağız”, tov “baca” (Dər.) və s.

Dadaşi sözü “ata” mənasında Lahic şivəsində işlənir və termin kimi Azərbaycan dilində kiçik bacı və qardaşın böyük qardaşa müraciətidir. C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində də rast gəlik. Belə ki, Nazlı qardaşı İsgəndərə “dadaş” deyərək müraciət edir. **Damad** – sözü fars mənşəlidir və dömd “kürekən” mənasında Abşeron, Quba, Xaçmaz şivələrində işlənir: -Umrüz damad və xuneyni amarabü. “Bu gün kürekən evimizə gəlmişdi” (Ab.) [7,s.193]. **Şud/şut** “taxtabiti” mənasında, bəğələ/bəqələ “böyütkən kolu və meyvəsi” mənasında Azərbaycan dilinin Quba dialektində işlənir. Məs.: Uşaqlar bəqələni yığıb yiyədülər. İsmayılı ləhcəsində bəğələ formasında qeydə alınmışdır: Bəğələ dəyib, gedək yığax

[12,s.231].**Gəznə/gezİNə** «gicirtkan» mənasında İsmayılı və Bakı dialekt və şivələrində «gicirtkən» şəklində işlənir. Tat dilində gezİNə // cəzinə//qezİNə fonetik variantlarında qeydə alınmışdır. **Bəlyabağı**“balqabaq”mənasında Abşeron, Quba dialekt və şivələrində geniş işlənir. **Çetənə** “ləpəsi çətin çıxan bitki” mənasında Bakı dialekt və şivələrində işlənir [2,s.102]. **Gelinbormağı** – Bakı dialektində bu söz “üzüm növü”dür. İsmayılı şivəsində isə yabani bitkinin adı kimi işlənir və tat dilində bu sözün sinonimi “pəlpətyon”dur.

Rus mənşəli sözlər. Qeyd olunan dialekt və şivələrdə işlənən rus mənşəli sözlər semantik cəhətdən çoxluq təşkil etdiyindən bəziləri fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Misallara baxaq: işbişgə-spiçka, diblyonka, pılaş, qaloş, nasgi, maykə-mayka (əks. şiv.), fərməşil-verməşil (Ler. Züv., A., X.), ədyal, sımavar, vədrə, tabretgə, quruşgə, lampışqa, meşoğ, dəmino-damino, afdəboz-avtobus, məkəron-makaron (Ler. X., Göy.), naləğ, iradiyo, bankə, butulkə, numra, balxun, umbermaq (B.), uşqulə “məktəb”, uçitel “müəllim”, karta “xəritə” (Dər.) və s.

Avropa mənşəli sözlər. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən sözlərin alınması hələ orta əsrlərdən başlayaraq davam etmişdir. «Alınan sözlər əsasən şifahi yolla xalq danışığı dilinə keçdiyindən sonralar yazılı dildə işlənməyə başlamış, şifahi alınmalar adlanmışdır. Bir çox fonetik dəyişikliklərə məruz qalaraq, Azərbaycan dilinin fonetik qanuna uyğunlaşmışdır [9,s.5]. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən Avropa mənşəli sözlərə baxaq: paliqlinkə, nataryüs, tiribuna, ətlaz, metrə, telfun, televizor, termus, qavat, şifon, paldon, lüsdür, balon, qaz, remot, qəməndir, semet, şlanq, qərniz, vannı, işbiris, fartuğ, neylon, mitinq, vağzal, qəzet və s.

Dilimizin digər şivələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində sovet dövründə dilimizə keçən alınma sözlərə də rast gəlinir. Belə sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: kəntsəveti, isbalkom, iraykom, sədir, katip, telfun, direxdur, ağranum, fərməmədürü, birqədir, qınışgə, qəmisyə, partqum, partbilet, tabel, lambışkə, fərmə, saşgoz, milsəner, qamsamol, pənsiyə və s.

Dialektlərimizdə işlək olan frazeoloji birləşmələrdə də ərəb, fars dillərindən dilimizə keçmiş sözlərə də rast gəlinir. Məs., qəlb qırmağ, xeyir verməğ, şərə düşməğ//düşmey, böhdan atmağ, əzab çəkməğ, həsr etməğ, işğal etməğ, meyil salmağ, bəd gətirməy, zərər vurmağ, mane olmağ, xərc çəkməy.

Müasir Azərbaycan dilində alınmalar kimi qəbul edilən sözlərin bir hissəsi məhz ərəb-fars, rus mənşəli olduğundan bu sözləri müəyyən fonetik dəyişikliklərlə şərq qrupu dialektlərində tapmaq mümkündür. Belə söz və terminlər tarixi inkişaf prosesində müəyyən dərəcədə fonetik, morfoloji, semantik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu zaman tarixi-coğrafi amilləri də nəzərə almağımız lazım gəlir. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində elə söz və terminlərə də rast gəlmək olur ki, onlar digər əcnəbi dillərdə müxtəlif fonetik variantlarda işlənsələr də, həmin dialektlərdəki mənanı qismən özündə əks etdirir. Bu şivələrdə külli miqdarda elə söz və terminlər var ki, onlar ancaq şərq qrupu dialektlərin dilində işləndiyindən dilin spesifik leksik layına daxil olur.

Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin bir hissəsini şərq qrupu şivələrinin özünəməxsus leksikası təşkil edir, bu spesifikasiya həmin şivələri bir-birindən fərqləndirir. Ayrı-ayrı şivələrdən toplanmış materiallar əsasında şərq qrupu dialektlərindən müəyyən sayda spesifik söz və terminlər qeydə alınmışdır. Alınma leksikaya daxil olan həmin söz və terminlər, əsasən, təsərrüfatın müəyyən sahələri ilə bağlıdır. Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşadığından həmin xalqlarla dil əlaqələri baş vermişdir. Məsələn, tat, talış dil əlaqələri nəticəsində bir sıra tat və talış mənşəli sözlər şərq qrupu dialektlərinin dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialektlərinin başqa türk dilləri ilə əlaqələri də qədim tarixə malik olmuşdur və həmin sözlərin bir qismi ümumtürk mənşəlidir. Həmin alınma sözləri türkiizmlər kimi də qruplaşdırmaq olar. Lakin şərq qrupu dialektlərinə keçən alınma sözlər arasında quruluş yaxınlığı ilə yanaşı, müəyyən dil fərqləri də var. Bu, həmin dillərdə danışanların ünsiyyət prosesi zamanı bir-birini tam başa düşməməsinə də səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözlərin hadisəsinin əsasları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995, 90 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c. Ankara, 1999, 374 s.
3. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri [Mətn]: filol. e. n. a. dər. al. üçüncü. ed. dis.: AMEA, Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu.-B., 2002.- 190 s.
4. Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili (leksika). II hissə. Bakı: Maarif, 1982, 216 s.
5. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962, 270 s.
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
7. Hüseynova G. Tat dilinin leksikası. Bakı, Elm-təhsil, 2013, 252 s.
8. Kazimov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı: Kitab aləmi, 2004, c.1, 296 s.
9. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1989, 95 s.
10. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 409 s.
11. M. Məmmədli. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, “Zərdabi Nəşi” MMC, 2019, 352 s.
12. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1961, 281 s.

Açar sözlər: Dialekt, dil, leksika, alınma sözlər, söz tərkibi.

Ключевые слова: Дialeкт, язык, лексика, производные слова, структура слова.

Keywords: Dialect, language, vocabulary, derived words, word structure.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞƏRQ QRUPU DİALEKT LEKSİKASINDA ALINMA SÖZLƏR

Xülasə

Dil əlaqələri prosesində başqa dilin təsirinə ən çox məruz qalan dilin leksik sistemidir. Hər bir dil əlaqədə olduğu dildən sözlər alır. Azərbaycan dilinin bütün ləhcə və şivələrində digər dillərdən alınmış sözlər müəyyən çoxluq təşkil edir. Həmin xalqların Azərbaycanla uzunəsrlik tarixi əlaqələri nəticəsində bu xalqların dillərində qarşılıqlı şəkildə söz alınması prosesi baş vermişdir. Bu alınmaların xarakteri keyfiyyət etibarilə bir-birindən hər zaman fərqlənmişdir. Azərbaycan dili leksik səviyyədə ümumən əcnəbi dillərə təsir etdiyi halda, həmin dillər daha çox qonşuluqda yaşayan bu və ya digər dialekt nümayəndələrinin məhəlli şivələrində iz buraxmışdır.

ВОСТОЧНАЯ ГРУППА СЛОВАРНЫХ СЛОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Именно лексическая система языка наиболее подвержена влиянию другого языка в процессе языкового общения. Каждый язык получает слова из языка, с которым он общается. Во всех диалектах и говорах азербайджанского языка слова, заимствованные из других языков, образуют определенное множество. В результате многовековых исторических связей этих народов с Азербайджаном происходил процесс взаимного общения на языках этих народов. Характер этих приобретений всегда отличался качеством. В то время как азербайджанский язык лексически влияет на иностранные языки в целом, эти языки оставили свой след в местных диалектах того или иного соседнего диалекта.

EASTERN GROUP OF AZERBAIJANI LANGUAGE DICTIONARY WORDS

Summary

It is the lexical system of a language that is most affected by another language in the process of language communication. Each language receives words from the language with which it communicates. In all dialects and dialects of the Azerbaijani language, words derived from other languages form a certain plurality. As a result of centuries-old historical relations of these peoples with Azerbaijan, the process of mutual speech in the languages of these peoples took place. The nature of these acquisitions has always differed in quality. While the Azerbaijani language lexically influences foreign languages in general, these languages have left their mark on the local dialects of one or another neighboring dialect.

Rəyçi: fil.üz.fəl.dok.İsmayılova T.

Təranə Əkrəm qızı Əkbərova²³
ƏRƏB DİLİNİN MƏRAKƏŞ DIALEKTİNDƏ ƏVƏZLİKLƏR
(ədəbi dil ilə müqayisəli aspektdə)

Məlum olduğu kimi, ərəb dili dialektlərinin çoxluğu və rəngarəngliyi ilə diqqəti ilə cəlb edən dillərdən biridir. Elmi ədəbiyyatda həmin dialektlərin təsnifatı ilə bağlı kifayət qədər fikir ayrılığı hökm sürür. Əksər hallarda bu dialektlərin Şərq və Qərb dialektləri qrupları kimi təsnifatına üstünlük verilir (8, 131). Bununla yanaşı, ərazi parametrlərinə görə də təsnifat çox geniş yayılmışdır: 1) Ərəbistan yarımadası və Yəmən dialektləri; 2) Suriya və Mesopotamiya dialektləri; 3) Misir dialekti və 4) Məğrib və ya Qərb dialektləri. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Mərakeş dialekti (اللهجة المغربية - الدارجة المغربية) ədəbi dildən daha çox fərqlənən Qərb dialektləri qrupuna aiddir. Ərazi parametrləri nöqtəyi-nəzərindən isə bu dialekt, Məğrib dialektləri qrupuna aid olub böyük bir arealın əhalisinin gündəlik danışdığı dili kimi fəaliyyət göstərir (11). Məlum olduğu kimi, hal-hazırda ərəb dünyasında mövcud olan ən böyük problemlərdən bir bilinqvizmin xüsusi variantı olan diqlossiyanın hökm sürməsidir. Bu o deməkdir ki, müəyyən ərazi həddləri daxilində və ya hər hansı bir cəmiyyətdə iki dil və ya eyni bir dilin iki variantı yanaşı şəkildə mövcuddur. Adətən diqlossiya üçün balanslaşdırılmamış ikidilliliyin mövcudluğu xarakterik bir haldır. Belə ki, bu halda dilin variantlarından birinin daha yüksək təbəqənin, digərinin isə, aşağı təbəqənin dili kimi çıxış etdiyi hallara da rast gəlinir. Gündəlik həyatda ərəb aləmində dialektlərin ədəbi dil üzərindəki üstünlüyü açıq şəkildə sezilir. Təbii ki, dialektlərin formalaşmasının kökündə də ədəbi dil faktorunun durmasına baxmayaraq, real dil situasiyasının dialektlərin xeyrinə işlədiyi açıq-aydın şəkildə hiss olunur. Ərəb ölkələrindəki hazırkı dil durumuna nəzər salsaq, dialekt nitqinin böyük bir təsir dairəsinə malik olduğunu iqrar etmək lazım gəlir. Bu məqamda iraqılı filoloq Məhəmməd Rauf əl-Qulaminin dedikləri ilə razılaşmaq qeyri-mümkündür: “Əgər Allahın Məhəmməd peyğəmbərə göndərdiyi ərəb ədəbi dilində yazıya alınmış Qurani-Kərim olmasaydı, ərəb dili məhv olub gedər və yalnız kitablarda qalardı.” (1, 89)

Ümumən, Şimali Afrikanın dialektlərini üç şivəyə ayırırlar ki, bura da şəhər, kənd və bədəvi şivələri aiddir. Bədəvi şivələri digərləri ilə müqayisədə daha az tədqiqatla cəlb olunub. Belə ki, Mərakeşin üç-dörd bədəvi şivəsi araşdırılıb. Daha dolğun tədqiqatla şəhər şivələri cəlb olunub ki, bunların da arasında xüsusi şəkildə Rabat, Sale, Kasablanka, Fəs, Tanjer, Tetuan, Larış kimi şəhərlərin adları qeyd edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illərdən bəri müstəqillik əldə etmələrinə baxmayaraq, ərəb ölkələrinin çoxu, o cümlədən də Mərakeş indiyədək də Avropa dillərinin təsirindən azad ola bilməmişdir. Bu ölkədə fransız dilinin hökmranlığı açıq-aydın şəkildə hiss olunur. Belə ki, bu dildə kifayət qədər bədii ədəbiyyat nümunələri yaradılmış, qəzetlər nəşr olunmuş, radio-televiziya verilişləri aparılmışdır. Və hal-hazırda da o, yuxarı təbəqə və ziyalılar arasında aktiv şəkildə istifadə olunur. Habelə, ispan dili və bərbər dillərinin də mövcudluğunu unutmamaq olmaz. Təbii ki, bu cür rəngarənglik Mərakeş dialektinin formalaşmasında da öz sözünü demişdir. Dialekt nitqinin təməl bazasının sami və ümumərəb leksikası üzərində bərqərar olmasına baxmayaraq, hər bir dialektin leksik bazası ədəbi dillə müqayisədə olduqca kasəddir. Ədəbi dildə geniş intişar tapmış sinonim, omonim rəngarəngliyini dialektlərdə müşahidə etmək qeyri-mümkündür. Hökmən qeyd edilməlidir ki, hər bir dialekt məhz ona xas olan söz ehtiyatına malikdir. Dialektə kifayət qədər müxtəlif əcnəbi dillərdən olan sözlər də üstünlük təşkil edir. Məs., fransız dilindən Mərakeş dialektinə daxil olmuş bəzi sözlərə nəzər salaq:

Ədəbi dil	Mərakeş dialekti	Fransız dili
qələm- قَلَمٌ	sti:lo	stylo
pendir- جَبِين	fu:rmaj	fromage
mətbəx- مَطْبَخ	kuzi:na	cuisine

Bərbər dilindən Mərakeş dialektinə daxil olmuş bəzi kəlimələrə baxaq (10, 7):

Ədəbi dil	Mərakeş dialekti	Bərbər dili
çay- شاي	ata:y	ata:y
neçə- كَمْ	şhə:l	şhə:l
aktiv- نَشِيط	mkerved	amkerved

Ərəb ədəbi dilində نَفْتَةٌ sözü ifadə olunan “pəncərə” sözü Mərakeş dialektində “şarjam” kimi ifadə olunur ki, bunun da kökündə fars mənşəli söz durur. Habelə, vurğuladığımız kimi, kifayət qədər söz ləhcəyə ispan dilindən daxil olmuşdur. Məs., ərəb ədəbi dilində مُسْتَشْفَى sözü ifadə olunan “xəstəxana” sözü Mərakeş dialektində “spida:r” şəklində təzahür edir ki, bunun da əsasında ispan mənşəli söz durur.

Dəyişikləri eyni zamanda əvəzlilikləri araşdırarkən də tam şəkildə görmüş olacağıq. Belə ki, ərəb dilində əvəzliliklər ad qruplu sözlər sisteminə daxil olaraq önəmli bir mövqeyə malikdirlər. Biz məqalədə əvəzliliklərin müxtəlif növlərinin həm ədəbi dil, həm də dialekt kontekstində nəzərdən keçirərək müqayisələr aparacağıq və ən mühüm dəyişikləri işıqlandırmağa çalışacağıq. Məlum olduğu kimi, ərəb dilçiləri öz qrammatik sistemlərinə istinad edərək əvəzlilikləri xüsusi bir qrupa aid etməyərək onları “ad qruplu sözlər” bölməsində tədqiq edirlər. الضَمِير və ya الاسم المضمَر adı altında onlar şəxs əvəzliliklərini nəzərdən keçirirlər. İşarə əvəzliliklərinə gəlinə isə, onlar ərəb qrammatikasında أسماء الإشارة kimi, nisbi əvəzliliklər isə, اِسْمُ اِسْتِفْهَام adı altında araşdırılır. Habelə, اِسْمُ اِلْتِفَاحٍ başlığı altında isə, sual əvəzlilikləri nəzərdə tutulur. Biz şəxs əvəzliliklərini الضَمَائِرُ الْمُتَّصِلَةُ kimi iki yerə bölərək, الضَمَائِرُ الْمُتَّصِلَةُ adı altında biz bitişən əvəzlilikləri araşdırmaya cəlb

edəcəyik (5, 372). Bitişən əvəzlilər aid olduqları isimlərin sonuna əlavə olunaraq, mənsubiyyət şəkilçilərinin və yiyəlik əvəzlilərinin mənalərini verirlər, habelə bitişən əvəzlilər ərəb dilində təsirli feillərlə də işlədilir. (3, 59)

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, dialektlərdə bütün nitq hissələri kimi əvəzlilər də kifayət qədər dəyişikliklərə məruz qalırlar. Fonetik səviyyədə baş verən dəyişikliklər bütün nitq hissələrini müşayiət edir. Habelə, fleksiyanın olmaması, feillərin zamanlar üzrə təsrifində baş verən ciddi dəyişikliklər, bəzi babların dialektlərdə öz aktuallığını itirməsi, məchul növün xüsusi bir göstəricisinin olmaması və onun əsasən VII, bəzən isə VIII babla ifadə olunması, sayların işlədilməsində müşahidə olunan dəyişikliklər və s. demək olar ki, bütün dialektlərə, o cümlədən Mərakeş dialektinə də xas olan əsas fərqləndirici cəhətlərdən olub dialekt nitqinin başa düşülməsində ən böyük çətinlikləri yaradan səbəblərdən biri hesab oluna bilər.

İlk növbədə şəxs əvəzliləri nəzərdən keçiriləcək. Belə ki, ədəbi dildə şəxs əvəzlilərinin tam şəkildə təmsil olunduğunu nəzərə alsaq, Mərakeş dialektində onları müşayiət edən əsas dəyişikləri vurğulamaq yerinə düşərdi:

1. Fonetik səviyyədə baş verən dəyişikliklər;
 2. Təsninin işlədilməməsi;
 3. II və III cəm müənnəs formalarının ixtisara düşməsi
- Əvvəlcə ədəbi dildə şəxs əvəzliləri nəzərdən keçirək (7,37):

Tək	Cəm
أنا mən	نحن biz
أنت sən (müz. və müən.)	أنتم siz (müz. və müən.)
هو o (müz. və müən.)	هم onlar (müz. və müən.)

Təsniyə (ikilik)

همما onlar ikisi (müz. və müən. eynidir)

Mərakeş dialektində şəxs əvəzlilərinin ifadəsini və baş verən dəyişikləri nəzərdən keçirək:

Tək	Cəm
I 'əna: - mən	hna - biz
II (nti) nta - sən (müz. və müən.)	ntuma: - siz
III (hiya) huva - o (müz. və müən.)	huma: - o

Göründüyü kimi, dialekt nitqində baş verən dəyişiklər və ərəb əlifbasında olmayan sait və samit səslər səbəbi ilə yazıların transkripsiya ilə verilməsinə üstünlük verilir. Şəxs əvəzlilərinin cümlə daxilində işlənməsini nəzərdən keçirək:

'əna: fərha:n/fərha:nə – Mən xoşbəxtəm;
 nta fərha:n / nti fərha nə: – Sən xoşbəxtsən;
 huva fərha:n / hiya fərha:nə: – O xoşbəxtidir;
 hna fərha:ni:n – Biz xoşbəxtik;
 ntuma: fərha:ni:n – Siz xoşbəxtsiniz;
 huma: fərha:ni:n – Onlar xoşbəxtidirlər.

Bitişən əvəzlilərə gəlincə isə, Mərakeş dialektində şəxs əvəzlilərinə baş verən dəyişikliklər burda da baş verir. Diqqəti cəlb edən maraqlı situasiyalardan biri bitişən əvəzlilərin işlədilməsi ilə bağlıdır. Bekləki, biz burada iki halı müşahidə edirik:

- 1) bitişən əvəzliyin ərəb ədəbi dilində olduğu kimi birbaşa ismin sonuna əlavə olunması;
- 2) bitişən əvəzlilərin isimlə dyə:l – دِيَالْ sözü vasitəsilə əlaqələndirilməsi.

İlk növbədə bu sözün nə bildirdiyini araşdırmaq lazımdır. Belə ki, bir çox dialektlərdə mənsubiyyəti ifadə etmək üçün xüsusi köməkçi sözlərdən istifadə olunur. İzfəət daxilində işləndiyinə görə bəzən bunları izfəət əvəzləyicisi də adlandırırlar. Belə ki, bu məqsədlə məsələn, Tunis dialektində mta', Əlcəzair dialektində nta', İraq dialektində mə:l kimi sözlərdən istifadə edilir. Mərakeş dialektinə gəlincə isə, burada eyni funksiyanı diyə:l – دِيَالْ sözü yerinə yetirir (1,70). Əgər həmin dialektə "mənim evim, sənin evin, onun evi və s." birləşməsini ifadə etmək istəsək, hər iki variantda müraciət edilə bilər. İlk öncə bitişən əvəzlilərin birbaşa isimlərə əlavə olunmasını nəzərdən keçirək:

Tək	Cəm
də:ri: - داري mənim evim	də:rna: - دارنا bizim evimiz
də:rk - دارك sənin evin	də:rkum - داركم sizin eviniz
də:ru: - دَارُو - onun evi (müz. və müən.)	də:rhum - دارهم onların evi

Göründüyü kimi, II şəxs tək və cəm, III şəxsin cəmində bitişən əvəzlilər yalnız müzəkkər forma ilə təmsil olunur. "Mənim evim, sənin evin, onun evi və s." birləşmələrinin دِيَالْ vasitəsilə ifadəsini nəzərdən keçirək:

Tək	Cəm
də:r dyə:li: - داري evim	də:r diyə:lina: - دار ديالنا evimiz
də:r diyə:lk - دارك evin	də:r diyə:lkum - داركم eviniz
də:r dyə:lu:/dyə:lhə: - دار ديالو/ديالها: evi	də:r diyə:lu:m - دار ديالهم onların evi

Ərəb qrammatikasında الأسماء الإشتارة adı altında tədqiq edilən işarə əvəzlilərinə gəlincə, onlar da Mərakeş dialektində ədəbi dildən daha fərqli şəkildə təzahür edir. Belə ki, ədəbi dildə tam şəkildə təmsil olunan işarə əvəzliləri dialekt nitqində nəzərəcarpacaq dəyişikliklərə məruz qalır. Məlum olduğu kimi, ədəbi dildə işarə əvəzlilərinin insanları bildirən cəm

formasında olan variantlarını çıxmaq şərtlə hə müəzzəkəri, hə də müənnəsi vardır. Təkdə olan işarə əvəzlilikləri hallanmadığı halda, təsniyədə olanlar hallara görə dəyişir və onlar yiyəlik və təsirlik halları eyni formada təzahür edərək ikihəll hallanmanı təmsil edir. Bu qeyd olunan nüansların böyük bir qismi Mərakeş dialektində aktuallığını itirir və həm fonetik, həm də qrammatik aspektdən dəyişikliyə uğrayaraq daha sadə və bəsit formada təzahür edir. Belə ki, ədəbi dildə təkdə *هَذَا، هَذِهِ، هَذِهِ* və *هَذَا، هَذَا، هَذَا* şəklində təzhür edən işarə əvəzlilikləri Mərakeş dialektində *hə:da:- bu* və *hə:da:k- o* şəklində olur. Göstərilən formalar adi halda hər iki cins üçün keçərlidir. Lakin qrammatik subyekt kimi cinsə və kəmiyyətə görə dəyişirlər. Məs., *hə:da:* müənnəsə *hə:di:*, *hə:da:k* isə, *hə:di:k* olur. Cəmdə isə, *hə:du:* və *hə:du:k* formalarını alırlar. Təyin rolunda çıxış edərəkən *hə:da:* cinsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. *Hə:da:k* isə bu halda ilk hecanı itirərək cinsə və kəmiyyətə görə dəyişikliyə uğrayır. Məs., *da:k Hməd* – o Əhməd, *di:k-lmdrasə* – o məktəb və s.(6, 92)

Nisbi əvəzliliklərə gəlincə isə, məlum olduğu üzrə onlar ərəb ədəbi dilində tam şəkildə təmsil olununaraq *tək*, *cəm* və *təsniyə* formalarında olur. Habelə təsniyədə olan nisbi əvəzliliklər hallana da bilir. Təkdə ədəbi dildə *الذي، التي، الذين، اللذان، اللاتي، اللواتي*, təsniyədə isə adlıq halda *الذات، الذات، الذات*, qeyri-adlıq hallarda isə *الذين، اللذين، اللاتين، اللاتين* formalarında təzahür edən nisbi əvəzliliklər (2, 175) Mərakeş dialektində yalnız bir formada təmsil olunaraq eyni zamanda bütün cins və kəmiyyətlərə şamil olunur. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, haqqında danışdığımız situasiya *təkcə* Mərakeş dialektinə aid olmayıb, digər dialektlərdə də müşahidə olunan geniş intişar tapmış bir haldır. Yəni nisbi əvəzliliklər araşdırdığımız dialektə (*əlli*) şəklində özünü göstərir. Habelə məsələ ilə əlaqədar olaraq nisbi əvəzliliklərə uyğun olan *من* və *ما* üzərində də durmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, bu iki söz cümlə daxilində nisbi əvəzlilikləri çox asanlıqla əvəz edərək ədəbi dildə geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Praktiki olaraq biz dialektə yalnız *من-nin* işlədilməsinə rast gəlirik və *ما* dialektə nisbi əvəzlilik funksiyasında işlənmir. Məsələn:

Ma şa:fş mə'a mən mşat – O, onun (müənnəs) kiminlə getdiyini görmədi.

Sual əvəzliliklərinə gəlincə isə, bunların arasında ilk növbədə ədəbi dildə də işlədilən *ما – nə?*-ni vurğulamaq lazımdır. Dialektə bu əvəzlilik izolə edilmiş şəkildə çıxış edərək adətən mübtəda funksiyasını yerinə yetirir. Məs.: *mə: -lhūm?* – *Onlara nə olub?* Ədəbi dildən gələn *من – kim?* sual əvəzliyi dialekt nitqində bir qayda olaraq ya ön qoşmalardan sonra, ya da izafət konstruksiyalarında işlədilə bilər. Məs., *'ind mən kəixdəm?* – *O kimin yanında işləyir?* Qalan hallarda isə, məhz Mərakeş dialektinə xas olan sual əvəzliliklərindən istifadə olunur: (*a*)*şkun-* kim?; *aş* və ya *aş-nu-nə?*; *aş-mən-hansı?* Məsələn:

Şkun qa:l lək da:k aş-şi? –Bunu sənə kim deyib?

Əş-mən ktə:b qre:ti? –Sən hansı kitabı oxudun?

Yuxarıda göstərilmiş sual əvəzlilikləri Mərakeş dialektində geniş intişar taparaq məzh həmin dialektə xas olan əvəzliliklər kimi xarakterizə olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, sual əvəzliliklərinin ifadəsi dialektədən dialektə fərqlənir və bəzən də ədəbi dildən kəskin şəkildə fərqlənərək tam müstəqil leksik vahidlər kimi təzahür edir ki, fikrimizcə, Mərakeş dialekti bu baxımdan dediklərimizin ən bariz nümunəsi hesab oluna bilər.

Diqqəti cəkən məqamlardan biri də odur ki, ərəb ədəbi dilində olduğu kimi, Mərakeş dialektində də inkar, qeyri-müəyyən, qayıdış və təyin əvəzliliklərini ifadə etmək üçün xüsusi formalar mövcud deyildir. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektə də bu funksiyaları müəyyən isimlər və saylar icra edir (6, 93). Belə ki, qayıdış əvəzlilikləri rolunda dialekt nitqində *ra's-baş*, *'aql-* ağıl, *'ayn-göz*, *yidd-əl*, *vajh-üz* sözlərindən istifadə olunur. Məs., *Qətə rasu:* – O, özünü öldürdü; *Şufu: b-* *'ayni(bra'se)*–Mən onu özüm gördüm. Təyin əvəzliliklərinə gəlincə, həmin funksiyaları Mərakeş dialektində bu sözlər yerinə yetirir: *kull-hər*, hər kəs, hər şey; *kə:mi-l-tam*, bütöv. Məs., *n-nha:r kullu:* və ya *n-nha:r kə:mi-l-* bütün gün. Mərakeş dialektində də inkar və qeyri-müəyyən əvəzliliklər rolunda adətən bu sözlər çıxış edir: *bnə: dām* –Adəm övladı, insan, kimsə; *va:həd-* bir, kimsə; *ba'dət-bəzi*; *axo:r-oxra:-* başqa. Məsələn:

Kəfaş *bnə: dām yethamməl ha:d –al-kədba?* – Adam belə yalana necə dözə bilər?

ƏDƏBİYYAT:

1. Əhmədov S.M. Ərəb dilinin dialektləri və İraq dialekti ilə İraq-Türkman dili arasında əlaqə. Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, 2017, 216 s.
2. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2014, 712 s.
3. Məmmədova K.Ə., Əkbərova T.Ə. Ərəb dili. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, 408 s.
4. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: Издательство «Русский язык», 1977, 942 с.
5. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва: Восточная литература, 2001, 592 с.
6. Кямилев С.Х. Марокканский диалект арабского языка. Москва: Издательство «Наука», 1968, 132 с.
7. Мамедов А.Дж. Учебник арабского языка. Баку, 2001, 642 с.
8. Сейдаметова З.М. Диалекты арабского языка. Сборник статей Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского, с.131-133
9. مبارك بلقاسم. التأثير الأمازيغي العميق في اللغة الدارجة: منة كلمة نموذجاً. المعجم الوسيط. القاهرة: مجمع اللغة العربية، ١٩٧٢، ١٠٦٨ ص.
- 10.
11. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Moroccan_Arabic#Grammar

Açar sözlər: dialekt, ərəb ədəbi dili, şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri, diglossiya

Ключевые слова: диалект, арабский литературный язык, личные местоимения, указательные местоимения, диглоссия

Key words: dialect, arabic literature language, personal pronouns, demonstrative pronouns, diglossia

Местоимения в Марокканском диалекте арабского языка (в сопоставлении с литературным языком)

Резюме

Статья посвящена местоимениям и их употреблению в Марокканском диалекте арабского языка. Мы рассматриваем все местоимения сопоставляя их с литературным языком. Практически, все местоимения в диалекте

подвергаются большим изменениям. В отличие от литературного арабского языка, в диалекте мы также наблюдаем изменения в числе местоимений. Так как, количество некоторых местоимений в Марокканском диалекте невелико по сравнению с литературным языком и уступает также некоторым восточным арабским диалектам.

**Pronouns in Moroccan dialect of Arabic language
(comparatively with literature language)**

Summary

This article is about pronouns and their usage in Moroccan dialect of Arabic language. We investigate all pronouns comparatively with literature language. Practically, all pronouns undergo to big changes in the dialect. Unlike Arabic literary language we observe changes at quantity pronouns at the dialect. So, number of some pronouns in Moroccan dialect is not large comparatively with literature language and also concedes some eastern arabic dialects.

Rəyçi: prof. N.N.Məmmədov

QEYRİ-MÜƏYYƏN VƏ DAVAMEDİCİ ZAMAN FORMALARININ DÜZGÜN TƏRCÜMƏ YOLLARI

Məlumdur ki, ingilis dilində zamanlar çoxluq təşkil edir. Zamanların çoxluq təşkil etməsi isə bir çox problem və çətinliklərə yol açır. Nədən ibarətdir bu problemlər? Biz ən çox bu məsələ ilə tərcümə zamanı üzləşirik. Yəni Azərbaycan dilində cəmi üç zaman olduğu üçün tərcümə qarşılığını tapmaq çətin olur. Bu da ən çox özünü davamedici (continuous) və qeyri-müəyyən (indefinite) zamanların tərcüməsi zamanı bürüzə verir. Mən bu məsələnin həllini yazdığım “Taksis” adlı elmi işimdə tapmışam. Bu məqaləmdə oxuculara həmin üsul barədə müfəssəl məlumat verəcəyəm. İlk növbədə gəlin bir balaca davamedici (continuous) və qeyri-müəyyən (indefinite) zamanların quruluşunu yada salaq.

İndiki qeyri-müəyyən zaman forması**The Present Indefinite (Simple) Tense Form**

Present simple zaman formasını düzəltmək üçün məsdərdən “to” hissəciyi atılır, 3-cü şəxsin təkində isə felin sonuna -s/es şəkilçisi artırılır; he (she, it) speaks/goes. “-s” şəkilçisi cingiltili samit və saitlərdən sonra [z] kimi, kar samitlərdən sonra [s] kimi oxunur:

e.g. to work – he works [s], to stay – he stays [z].

x, -s, -ss, -ch -sh, -tch, hərf və ya hərf birləşmələri ilə bitən fellərin sonuna isə “-es” şəkilçisi artırılır və [iz] kimi oxunur:

e.g. to teach- he teaches [iz], to dress-she dresses [iz].

Felin sonu “y” hərfi ilə bitərsə və “y” - hərfindən əvvəl samit gələrsə, III şəxsin təkində “y” hərfi “i” hərfi ilə əvəz edilir, felin sonuna “-es” şəkilçisi əlavə edilir:

e.g. to fly- it flies, to carry- he carries.

Əgər “y” hərfindən əvvəl sait gələrsə, həmin felin 3-cü şəxsin təkində “y” hərfi dəyişmir və felin sonuna yalnız “-s” şəkilçisi artırılır:

e.g. to buy - he buys.

“to go, to do” felləri 3-cü şəxsin təkində “-es” şəkilçisi qəbul edir:

e.g. to go- he goes, to do- he does

Sual forması “to do” köməkçi felinin Present Simple formasının (do və does) mübtədadan əvvəl işlənməsi və əsas felin (“to” hissəciksiz) məsdər forması ilə düzəlir:

e.g. Do I write? Does he write?

İnkər forması “to do” köməkçi felinin Present Simple zaman forması (do və does), “not” inkər hissəciyi və əsas felin (“to” hissəciksiz) məsdər forması ilə düzəlir:

e.g. I do not write. He does not write.

İnkər-sual formasında “not” inkər hissəciyi mübtədadan sonar işlədilir:

e.g. Do you not speak German? / Don't you speak German? Does he not speak German? / Doesn't he speak German?

Present Simple zaman forması - adət halını almış, təkrarlanan, ümumi məlumat bildirən və şəxsi və ya əşyanı səciyyələndirən hərəkətləri bildirmək üçün “every day (week, month) once a week (year, century), usually, often, always, sometimes, seldom, rarely, never” və. s kimi söz birləşmələri və zərflərlə işlənə bilər.

e.g. I study at school. - Mən məktəbdə oxuyuram. He always comes to school in time. - O, həmişə məktəbə vaxtında gəlir. I eat an apple every evening. Mən hər axşam alma yeyirəm.

Zaman və ya şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə “if, till, when, until, before, after, as soon as, as long as, unless, provided that” bağlayıcılarından sonra hərəkət gələcəyə aid olsa da fel sadə indiki zaman formasında işlədilir. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə “if, when” bağlayıcılarından sonra sadə gələcək zaman forması işlədilə bilər.

e.g. I shall go for a walk if he comes. - Əgər o gəlsə, gəzməyə gedəcəyəm. We shall tell them everything when they return. - Onlar qayıdanda hər şeyi onlara deyəcəyik.

Məlum faktları, həqiqətləri bildirmək üçün:

e.g. Water boils at 100 C Centigrade. - Su 100 C temperaturda qaynayır. The Sun rises in the East. - Günəş şərqdə doğur.

İcrası cədvəl və ya qrafik üzrə planlaşdırılmış gələcəyə aid olan nəqliyyat vasitəsinin gəlib çatması, yola düşməsi, hər hansı tədbirin başlanması və ya qurtarması kimi hərəkətlər Simple Present ilə ifadə edilir.

e.g. The train starts at 7 a.m, arrives at 11 p.m. - Qatar şəhər saat 7-də yola düşür, axşam saat 11-də gəlib çatır. The concert begins at 16.00, ends at 21.00. - Konsert saat 16.00-da başlanır, saat 21.00-da sona çatır.

Atalar sözü və el məsəllərində hal və hərəkətləri bildirmək üçün;

e.g. Honesty is the best policy. - Doğruluq ən yaxşı siyasətdir. East or west, home is best. - Gəzməyə qərrib ölkə, ölməyə vətən yaxşı.

Keçmiş sadə (qeyri-müəyyən) zaman forması**The Past Indefinite (Simple) Tense Form**

²⁴ f.f.d. dosent UNEC - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Xarici dil kafedrası

Azərbaycan dilindəki qarşılığı keçmiş sadə zaman olan Past Simple Tense, keçmiş zamanda baş verən hadisələrdən bəhs etmək üçün istifadə edilir.

Simple Past Tense qrammatik qaydalar cədvəli:

Təsdiq cümləsi

I came – mən gəldim.

You came – **sən gəldin.**

He/She/It came – o gəldi.

We came – biz gəldik.

You came – siz gəldiniz.

They came – onlar gəldilər.

İnkar cümləsi

I did not come – mən gəlmədim.

You did not come – sən gəlmədin.

He/She/It did not come – o gəlmədi.

We did not come – biz gəlmədik.

You did not come – siz gəlmədiniz.

They did not come – onlar gəlmədilər.

Sual cümləsi

Did I come? – **mən gəldimmi?**

Did you come? – sən gəldinmi?

Did he/she/it come? – **o gəldimi?**

Did we come? – biz gəldikmi?

Did you come? – siz gəldinizmi?

Did they come? – **onlar gəldilərmimi?**

İngilis dilində keçmiş zamanın şəkilçisi hansıdır?

İngilis dilində qaydalı feilləri ikinci formalarına çevirmək üçün müəyyən qaydalara uyğun olaraq bu feillərə -d, -ed və ya -ied şəkilçisi əlavə edilməkdədir. Irregular verbs üçün isə bu qaydalar adətən keçərlidir.

Qaydalı feillərə aid nümunələr:

e.g. place – placed

plan – planned

worry – worried

Simple Past Tense (Keçmiş Sadə Zaman) cümləsi necə qurulur?

Fellər qaydalı və qaydasız olmaqla iki yerə ayrılır və keçmiş zaman formaları da qaydalı və qaydasız olmasından asılı olaraq müxtəlif formalarda düzəldilir. İngilis dilində qaydalı fellərin Past Simple Tense formasını düzəltmək üçün felin sonuna “-ed” şəkilçisi əlavə edilir. Sonu “e” ilə bitən sözlər üçün isə “-d” şəkilçisi əlavə edilir. Məs, dance – danced, plan – planned.

Qaydasız fellərin Past Simple Tense forması isə adından da göründüyü kimi vahid bir qaydaya tabe deyil. Bəziləri kökdən dəyişərkən (become – became, begin – begun), digərləri (put, cut, set) indiki zaman forması ilə eyni şəkildə qalır.

e.g. I often brought my lunch to school – mən naharımı tez-tez məktəbə gətirirdim.

Simple Past Tense sual formasında zaman zərfləri ilə qurulan cümlələr.

Belə cümlələrin sual formasını düzəltmək üçün sual sözünü cümlənin əvvəlinə gətirmək lazımdır. Bu halda cümlə quruluşu belə olacaqdır: sual sözü + köməkçi feil + mübtədə + əsas feilin “-ed” şəkilçisi almış forması. Kim sualı verildiyi zaman cümlədə mübtədə olmayacağı üçün əvvəlcə sual sözü, daha sonra köməkçi feil və əsas feilin “-ed” şəkilçisi almış forması gələcəkdir.

e.g. **Where did you sleep last night?** – sən dünən gecə harda yatdın?

- **I slept on the couch.** – Mən divanda yatdım.

Who painted the wall? – Divarı kim boyadı?

- **I painted the wall.** – Divarı mən boyadım.

Simple Past Tense istifadəsi zamanı “to be” köməkçi felinin formaları necə qısaldılır?

Simple past zaman formasının köməkçi feilləri olan “was” və “were”-nin qısaldılması “wasn’t” və “weren’t” şəklində olur.

Aşağıda bununla bağlı cümlə nümunələri verilmişdir:

e.g. **The weather wasn’t very nice last week**

- Keçən həftə hava çox da yaxşı deyildi.

Gələcək sadə (qeyri-müəyyən) zaman forması

The Future Indefinite (Simple) Tense Form

Gələcək sadə zaman forması gələcəkdə baş verəcək hərəkətləri bildirir. Felin bu forması “shall, will” köməkçi feli və əsas felin (to hissəciksiz) məsdər forması ilə düzəlir. “Shall” I şəxsin təki və cəmində, “will” isə qalan şəxslərdə əsas felin qarşısında işlənir.

e.g. I (we) shall speak,

He (you, they) will speak.

Lakin müasir ingilis dilində bütün şəxslərdə “will” işlədilməsi mümkündür.

e.g. I (we, you, they, he, she) will go.

Sual formasında köməkçi fel “shall, will” cümlənin mübtədasının qarşısına keçir:

e.g. Shall I (we) speak?

Will he (you, they) speak?

İnkar formasında “not” inkar hissəciyi köməkçi feldən “shall, will” sonra işlənir:

e.g. I (we) shall not work;

He (you, they) will not work.

İnkar-sual formasında “not” inkar hissəciyi birbaşa mübtədadadan sonra işlənir: e.g. Shall I (we) not speak? / Shan't I (we) speak?

Will he (you, they) not speak? / Won't he (you, they) speak?

Müasir İngilis dilində “shall” köməkçi feli artıq dildən çıxarılmaqdadır. Yəni bütün şəxslərin istər təkində və ya cəmində “will” köməkçi feli işlədilir. Lakin test etdikdə həm “shall”, həm də “will” ilə verilmiş iki düz cavab olarsa, I şəxsin təki və cəmində köməkçi felinin üstünlüyü vardır.

Danışqda bu zaman forması qısa formada “shan’t”, “won’t” şəklində işlənir.

Gələcəkdə baş verəcək yaxud icra ediləcək hərəkətləri bildirmək üçün tomorrow, the day after tomorrow, next week (month, year), in two (three) days və s. zaman zərfləri ilə işlədilir. Dilimizdə mənadan asılı olaraq gələcək zaman qəti və geyri-qəti formaları ilə tərcümə olunur.

e.g. She will be a student next year.

- O, gələn il tələbə olacaq.

I shall take the book from the library tomorrow.

- Mən sabah kitabı kitabxanadan götürəcəm.

Zaman və şərt budaq cümlələrində gələcəkdə baş verəcək hərəkəti bildirmək üçün Future Simple əvəzinə Present Simple işlənir.

e.g. I shall go to school when the rain stops. - Yağış kəsəndə mən məktəbə gedəcəyəm.

If you help me, I shall finish my work in time. - Əgər siz mənə kömək etsəniz mən işimi vaxtında qurtararam.

The Present Continuous Tense Form

İndiki davamedici zaman forması

Present Continuous zaman forması danışq zamanı baş verən hərəkətləri, gələcəkdə icra edilməsi nəzərdə tutulan hərəkətləri, arasıkəsilmədən baş verən proses və hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir.

Present Continuous köməkçi “to be” felinin indiki zamana uyğun şəxs formaları (am, is, are) və əsas mənə daşıyan felin indiki zaman feli sifət forması (Participle I) yəni “-ing” şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlir.

Təsdiq cümləsi

I am working.

You are working.

He is (she) working.

We are working.

You are working.

They are working.

İnkar cümləsi

I am not working.

You are not working.

He (she) is not working

We are not working.

You are not working.

They are not working.

Sual cümləsi

Am I working?

Are you working?

Is he (she) not working?

Are we working?

Are you working?

Are they working?

Danışqda bu zaman forması qısa formada amn’t, isn’t, aren’t şəklində işlənir.

Bu zaman vasitəsi ilə now, at present, at the moment, still və s. zaman zərfləri ilə işlədilir.

e.g. I am working in the garden now. - Mən indi bağda işləməkdəyəm.

Gələcəkdə icra etməniyyətində olduğumuz və icrasına hazırlaşdığımız hərəkətləri bildirmək üçün bəzən indiki Continuous zaman formasında “to go” feli ilə məsdər işlədilir.

e.g. We are going to visit my grandfather. - Biz babama baş çəkmək niyyətindəyik.

The Past Continuous Tense Form

Keçmiş davamedici zaman forması

The Past Continuous keçmişdə baş verərək müəyyən bir vaxt ərzində davam edən hərəkətləri, keçmişdə təkrarən baş verən hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir.

The Past Continuous “to be” köməkçi felinin keçmiş zaman şəxslı formaları “was, were” və əsas mənə daşıyan felin indiki zaman feli sifət forması Participle I yəni “-ing” şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlir.

Sualda köməkçi fel mübtədadan əvvələ keçir, inkar formasında isə köməkçi feldən sonra “not” inkar hissəciyi artırılır:

Təsdiq cümləsi

I was working.

You were working

He (she) was working.

We were working

You were working

They were working.

İnkar cümləsi

Was I working?

Were you working?

Was he (she) working?

Were we working?

Were you working?

Were they working?

Sual cümləsi

I was not working.

You were not working.

He (she) was not working.

We were not working.

You were not working.

They were not working.

Danışqda bu zaman forması qısa formada wasn’t, weren’t şəklində işlənir.

Buzaman forması Azərbaycandilində fel şəkillərinin hekayə sükimə tərcümə olunur.

e.g. My father was working in the garden at that moment. - Həmin anda mənim atam bağda işləməkdə idi.

Bu zaman vasitəsi ilə aşağıdakı zaman zərfləri işlədilir:

“all day, all day long, the whole day” – bütün günü, “from the morning till the evening” – səhərdən axşama kimi.

e.g. He was reading the book from the morning till the evening. – O səhərdən axşama kimi kitabı oxumaqda idi.

The Future Continuous Tense Form

Gələcək davamedici zaman forması

The Future Continuous gələcəkdə müəyyən bir vaxtda (bu vaxt zaman zərfləri və ya gələcəkdə baş verəcək başqa bir hərəkət vasitəsilə bildirilir) baş verəcək hərəkət və prosesləri bildirmək üçün işlədilir

The Future Continuous köməkçi “to be” felinin gələcək sadə (qeyri-müəyyən) zaman forması “shall be, will be” və əsas felin indiki zaman feli sifətinin (Participle I) yəni “-ing” şəkilçisi vasitəsi ilə düzəldir. Sual formasında köməkçi fel “shall, will” mübtədadan əvvəlcə keçir, inkarda isə köməkçi feldən sonra not inkar hissəciyi artırılır:

Təsdiq cümləsi	İnkər cümləsi	Sual cümləsi
I shall be working.	Shall I be working?	I shall not be working.
You will be working.	Will you be working?	You will not be working.
He (she) will be working.	Will he (she) be working?	He (she) will not be working.
We shall be working.	Shall we be working?	We shall not be working.
You will be working.	Will you be working?	You will not be working.
They will be working.	Will they be working?	They will not be working.

Qeyri-müəyyən və davamedici zaman formalarının düzgün tərcümə yolları.

İndi isə gəlin mətləbə keçək, yəni əsas məsələyə. Məqalənin bu hissəsində mən qeyri-müəyyən və davamedici zaman formalarının düzgün tərcümə yolları barədə danışmaq istəyirəm. Bu məsələ hələdə bir problem olaraq əl-ayağa dolaşmaqdadır. Əgər zamanlar haqqında verdiyim məlumata diqqət yetirdinizsə, hissetdiniz ki, mən orada qeyri-müəyyən zamana aid olan tərcümələri qeyd etmişəm, amma davamedici zamana aid olan cümlələrin tərcüməsini isə ötürmüşəm. Əsas səbəbi izah etdikdən sonra onları da qeyd edəcəyəm.

Onu deməliyəm ki, ilk növbədə bu tərcümə ingilis dili öyrənən və imtahan verən tələbələr üçün əməlli başlı problemə çevrilir. Soruşa bilərsiniz niyə? İndi sizə bu xüsusda iki misal təqdim edəcəyəm. Məsələn:

I read. I am reading.

Tələbə hər iki misalı “Mən oxuyuram” kimi tərcümə edir. Tamamilə yanlış bir tərcümədir. Belə olan təqdirdə, bəs onda hərəkətlər arasındakı zaman münasibətləri hara getdi? Əslində biz bilməliyik ki, davamedici zamanın özünəməxsus tərcüməsi var ki, biz ondan düzgün istifadə etmirik və bu tərcüməni və zamanı düzgün anlamağı ləngidir. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi Continuous zaman formaları “to be” köməkçi felinin zamana uyğun şəxs formaları və əsas mənə daşıyan felin feli sifət forması (Participle I) yəni “-ing” şəkilçisi vasitəsi ilə düzəldir. Biz bunu nəzəriyyədə qeyd edirik, təəssüf ki, tərcümə zamanı bu qaydaya əməl etmirik. Participle I yəni “-ing” şəkilçisi feli sifət olaraq Azərbaycan dilinə “-maqda, -məkdə” şəkilçiləri ilə tərcümə olunur və tam anlaşılır. Hətta cümlədə zaman zərfləri olmasa belə tələbə cümləni səlis, düzgün formada tərcümə edə bilir. Bayaq misal gətirdiyimiz cümlələrə təzədən nəzər salaq.

Yəni, I read. – Mən oxuyuram. kimi tərcümə olunmalıdır, çünki burada qeyri – müəyyənlik var, biz bilmirik o səhərmə, günortamı, axşamımı oxuyur, zaman münasibəti bizim üçün müəmmalıdır.

I am reading. – Mən oxumaqdayam. kimi tərcümə olunmalıdır, yəni həmin an üçün o hələ də oxumaqdadır, onun hərəkəti o an üçün hələ də davam edir. Bu qaydanı bilən tələbə, çətinlik çəkmədən istənilən testdə nöqtələrin yerinə düzgün zamanı asanlıqla təyin edib, yerinə yazır.

Bəzi alimlərimiz mübahisə edərək yazırlar ki, Azərbaycan dilinin qrammatikasında belə bir şey yoxdur. Əgər məsələ onların hesab etdiyi kimdirsə, onda 70 ildir ki, dünya şöhrətli müğənnimiz Zeynəb Xanlarova tərəfindən oxunan Azərbaycan xalq **mahnı**sındakı:

Getdim, gördüm, bulaqdadır, bulaqda

Əl-üzünü yumaqdadır, yumaqda

kəlmələrinə onların münasibəti və sözü nə olacaq görəsən. Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, xalqın danışdığı dilində işlənən ifadələr və zaman münasibətləri onun qrammatikasında da öz əksini tapmışdır.

İndi artıq mən sizə yuxarıda tərcüməsini qeyd etmədiyim davamedici zaman misallarının düzgün və səlis tərcüməsini təqdim edirəm. Buyurun Azərbaycan dilinin incə məqamlarından və gözəlliyindən həzz alın.

The Present Continuous Tense Form / İndiki davamedici zaman formasının tərcümə yolları:

Təsdiq cümləsi	İnkər cümləsi	Sual cümləsi
I am working.	I am not working.	Am I working?
– Mən işləməkdəyəm.	– Mən işləməkdə deyiləm.	– Mən işləməkdəyəmmi?
You are working.	You are not working.	Are you working?
– Sən işləməkdəsən.	– Sən işləməkdə deyilsən.	– Sən işləməkdəsənmi?
He is (she) working.	He (she) is not working	Is he (she) not working.
– O işləməkdədir.	– O işləməkdə deyil.	– O işləməkdədirmi?
We are working.	We are not working.	Are we working?
– Biz işləməkdəyik.	– Biz işləməkdə deyilik.	– Biz işləməkdəyikmi?
You are working.	You are not working.	Are you working?
Siz işləməkdəsiniz.	Siz işləməkdə deyilsiniz.	Siz işləməkdəsinizmi?
They are working.	They are not working.	Are they working?
– Onlar işləməkdədirlər.	– Onlar işləməkdə deyillər.	– Onlar işləməkdədirlərmə?

The Past Continuous Tense Form / Keçmiş davamedici zaman formasının tərcümə yolları:

Təsdiq cümləsi

I was working.
 –Mən işləməkdə idim.
 You were working
 –Sən işləməkdə idin.
 He (she) was working.
 –O işləməkdə idi.
 We were working.
 –Biz işləməkdə idik.
 You were working.
 –Siz işləməkdə idiniz.
 They were working.
 –Onlar işləməkdə idilər.

İnkâr cümləsi

Were you working?
 –Mən işləməkdəmi idim?
 Were you working?
 –Sən işləməkdəmi idi?
 Was he (she) working?
 –O işləməkdəmi idi?
 Were we working?
 –Biz işləməkdəmi idik?
 Were you working?
 –Siz işləməkdəmi idiniz?
 Were they working?
 –Onlar işləməkdəmi idilər?

Sual cümləsi

I was not working.
 –Mən işləməkdə deyildim.
 You were not working.
 –Sən işləməkdə deyildin.
 He (she) was not working.
 –O işləməkdə deyildi.
 We were not working.
 –Biz işləməkdə deyildik.
 You were not working.
 –Siz işləməkdə deyildiniz.
 They were not working.
 –Onlar işləməkdə deyildilər.

The Future Continuous Tense Form / Gələcək davamedici zaman formasının tərcümə yolları:**Təsdiq cümləsi**

I shall be working.
 – Mən işləməkdə olacağam.
 You will be working.
 – Sən işləməkdə olacaqsan.
 He (she) will be working.
 – O işləməkdə olacaq.
 We shall be working.
 – Biz işləməkdə olacağıq.
 You will be working.
 – Siz işləməkdə olacaqsınız.
 They will be working.
 – Onlar işləməkdə olacaqlar.

İnkâr cümləsi

Shall I be working?
 – Mən işləməkdəmi olacağam?
 Will you be working?
 – Sən işləməkdəmi olacaqsan?
 Will he (she) be working?
 – O işləməkdəmi olacaq?
 Shall we be working?
 – Biz işləməkdəmi olacağıq?
 Will you be working?
 – Siz işləməkdəmi olacaqsınız?
 Will they be working?
 – Onlar işləməkdəmi olacaqlar?

Sual cümləsi

I shall not be working.
 – Mən işləməkdə olamayacağam.
 You will not be working.
 – Sən işləməkdə olmayacaqsan.
 He (she) will not be working.
 – O işləməkdə olmayacaq.
 We shall not be working.
 – Biz işləməkdə olmayacağıq.
 You will not be working.
 – Siz işləməkdə olmayacaqsınız.
 They will not be working.
 – Onlar işləməkdə olmayacaqlar.

Ədəbiyyat

1. A.A.Axundov "Ümumi dilçilik", Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 280 səh.
2. İ.M.Rəhimov "İngilis dilinin praktik grammatikası", Bakı, "Maarif", 1966, 320 səh.

Açar sözlər: zaman münasibətləri, tərcümə yolları, cümlə quruluşu

СПОСОБЫ ПРАВИЛЬНОГО ПЕРЕВОДА ФОРМ НЕОПРЕДЕЛЕННОГО И ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОГО ВРЕМЕНИ.

Известно, что в английском языке времена составляют множество. Множественность времен приводит ко многим проблемам и трудностям. Что это за проблемы? Чаще всего мы сталкиваемся с этой проблемой во время перевода. Другими словами, трудно найти эквивалент перевода, потому что в азербайджанском языке всего три времени. Чаще всего это проявляется при переводе продолжительных и неопределенных времен. Решение этой проблемы я нашел в своей научной работе «Таксис». В этой статье я подробно расскажу читателям об этом способе.

SUMMARY

It is known that there exists many tenses in English grammar. The multiplicity of tenses leads to many problems and difficulties. What are these problems? We often encounter this problem during translation. In other words, it is difficult to find a translation equivalent because there are only three tenses in the Azerbaijani language. It is often manifested in the translation of continuous and indefinite tenses. I found the solution of this problem in my scientific work "Taxis". In this article, I will tell readers in detail about this method.

Rəyçi: d.f.f. dosent N.H.Nəbiyev
UNEC - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş. Dil ilişkilerindeki alıntılar, iki farklı şekilde gerçekleşmektedir: *Bilgi (ihtiyaç) alıntıları*, *özenti (moda) alıntıları* (Buran, 2010: 67-68). Öğrenme amaçlı başka bir dildeki sözcüğün alınması *bilgi alıntıları (cultural borrowings)* olarak adlandırılır. Siyasi ve iktisadi üstünlük, yönetici-yönetilen ilişkisi, özenti ve modalaşma gibi dil dışı etkilerle gerçekleşen alıntılar ise *özenti alıntılar (prestige borrowings)* olarak adlandırılır. İkisi arasındaki farkı Günay Karaağaç şöyle açıklar: “Bilgi alıntıları, kültürle ilgili alıntı sözler, bize, bir milletin diğerine neler öğrettiğini göstermesine rağmen, özenti alıntılarının, bilgi dünyası ve öğrenmeyle, alıcı dilin ihtiyaçlarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Bu tür alıntılar, alıcı dilin kullanıcısı sosyal birim ve kişilerin psikolojik ihtiyaçlarından kaynaklanmakta, onların daha bilgili görünmek, herhangi bir sosyal gruba mensup görünmek, ilgi çekmek, hiç değilse dilde farklılaşarak var oluşlarını gerçekleştirmek vb. gibi ihtiyaçlarını, beklentilerini ve açlıklarını gidermektedir. Bazen özenti alıntıları, üst katman dilinin jest, mimik ve vurgu alanlarına kadar uzanmakta, üst katman dilinin yazımına kadar taşınmaktadır.” (Karaağaç, 2010: 58). Özenti alıntıları taklit yoluyla ve üzerinde düşünmeden kullanmış olacağımızdan, bir dilin konuşucularının da alıntı sözcük kullanımıyla düşünmekten yoksun kalacağı sonucu çıkar. David Crystal ve Einar Haugen, bu tür alıntıların hem şekil hem de anlam bakımından ödünçlendiğini belirtirler (Sarı, 2008: 48). Bu nedenle ödünçlemeler yerine alıntı sözcüklerin karşıladığı kavramlar o dil mantığı çerçevesinde dile çevrilmelidir.

Lars Johanson, dil ilişkilerinde gerçekleşen alıntılamaı ödünçleme olarak kabul etmemektedir. Ona göre dil ilişkilerinde hiçbir şey gerçek anlamda ödünç alınmamaktadır. Çünkü “verici dilin hiçbir şeyi elinden alınmaz ve alıcı dil verici dildekiyle aynı olabilecek hiçbir şeyi almaz.” (Johanson, 2014: 28-29). Bu terimler yerine genel bir ad olarak “kod kopyalama” terimini tercih etmekte ve bu terimi de “genel kopyalar, seçilmiş kopyalar, karışık kopyalar” olarak sınıflandırmaktadır (Johanson, 2014: 31-37).

Dil ilişkileri içerisinde *bilgi (ihtiyaç)* ve *özenti (moda)* yoluyla başka bir dilden ek ya da sözcük alınabilmektedir.

2. Alıntı Ek – Alıntı Sözcük ve Sözcük Çevirisi

“Alıntı (*Alm. Entlehnung; Fr. Emprunt; İng. Loan; Rus. zaimstvovanie*), bir dile çeşitli etkiler, özellikle kültür etkileri dolayısıyla yabancı dillerden ek ve kelime alınması. Alıntı ek, bir dile başka bir dilden girmiş, benimsenmiş ve o dilin kelimeleriyle de kullanılmış olan ek: *Ar. +ât: gidişât; Far. +dâr: emektâr; Moğ. +tay: danıştay*. Alıntı kelime (*Alm. Lehnwort; Fr. Mot D'emprunt; İng. Loan Word, Borrowed Word, Alien Word; Rus. perenyatie iz drugogo yazıka*), bir dile başka bir dilden girmiş ve o dilde benimsenmiş olan kelime: *âlem, baca, can, çakal, demokrasi, elektrik, fındık, hayat, inci, kaptan, masa, pide, radyo, soba, tren, lepiska*.” (Korkmaz, 2010: 16-17).

Lars Johanson, “genel kopyalar” başlığı altında alıntı sözcük ve ekler üzerinde durmaktadır. Ayrıca, sözlüksel olmayan yapı özelliklerinin kopyalanamayacağına karşı çıkarak, dil bilgisel öğelerin de kopyalanabileceğini savunur. Ona göre “*genel kopyada materyal yapısıyla birlikte kopyalanan orijinal, morfemik açıdan basit veya karmaşık, bağımsız veya bağımlı olabilir; bir veya daha fazla kelimeyi içine alabilir*” (Johanson, 2014: 13, 31-32).

Diller, karşılaştıkları yeni bir kavrama alıntı bir ad vermek zorunda değillerdir. O kavramı kendi diline çevirmelidirler. Bu olanaksız değildir. Çünkü “dil kendi bir çeviri olduğuna göre, yine çeviri olan başka bir dile neden çevrilemesin?” (Uygur, 2008: 42). Çevrilemeyen şey başka dil konuşurlarının dil dünyasında yer alamaz. “Dilin büyük bir görevi çeviridir. Çevirmekle dil, varlığı insana belirli kılar.” (Uygur, 2008: 39). “Dile çeviriler, varlığa sokulma yollarıdır. Neyin var olduğu, bu var olanın özellik düzeni, kuruluşu, başka var olanlarla bağı, bu var olanla nelerin yapılabileceği hep dil çevirisine dayanır. Her dil çevirisi varlığa ilişkin bir yönelme olanağıdır.” (Uygur, 2008: 39). Ancak yabancı bir dilden sözcük çevrilirken çekilen güçlük ise, yabancı sözcüğün genel anlamı ile gönderimsel anlamları arasındaki ilişkinin belirlenememesidir. “Oysa çeviri için sözcüklerin gönderimsel anlamları daha önemlidir. Birebir çevirilerdeki tatsızlıklar bundan kaynaklanır.” (Dilemre, 2008: 41). Bu nedenle alıntı sözcüklerin gönderimsel anlamları tespit edilip dilin kendi mantığına uygun sözcük türetilerek alıntılara karşılık bulunmalı ve dil kendi sözcüğünü alıntı sözcüğe tercih etmelidir.²⁵

Yazılı belgelere göre yapılan değerlendirmede, Türkçenin tarihî gelişimindeki ilk alıntı sözcüklerin Göktürk Türkçesi döneminde başladığı görülür. Cengiz Alyılmaz bu dönem yazıtlarındaki alıntı sözcüklerin dönem özelliklerini yansıtan yer, kişi, unvan ve eşya adlarından oluştuğunu ifade etmektedir (Alyılmaz, 1994: 3). Mehmet Ölmez de üç büyük yazıtta yabancı öğeler söz konusu olduğunda unvan, kişi ve kavim adlarının ilk sırada yer aldığını ileri sürmektedir (Ölmez, 1995: 227-228; Ölmez, 1997: 175-186; Ölmez, 1999: 59-65). Süer Eker ise Eski Türkçedeki alıntılar ile ilgili olarak: “Eski Türkçenin özellikle Uygur Türkçesi döneminde Arapça, Çince, Dravid dilleri, Hintçe, Hotanca, Partça, Pehlevî, Soğdca, Sakaca, Sanskrit, Tibetçe, Toharca, Yunanca vd. dillerden doğrudan veya başka bir dil aracılığıyla yapılan azımsanmayacak sayıda kopya vardır.” ifadelerini kullanmaktadır (Eker, 2009: 235-236)²⁶. Daha sonraki tarihî dönemlerde ise Moğolca, Arapça ve Farsça etkili olmuş ve bu dillerden sözcük ve ekler alınmıştır. Son dönemlerde ise Türkçenin konuşulduğu farklı coğrafyalarda daha çok Rusça ve İngilizceden ağırlıklı olarak sözcük açısından etkilenmeler olmuştur. Ancak “dil, dil ve düşünce dünyamızda, sözlerin işaret ettikleri bilgilerin değeri, bu bilgilerin dil ve düşünce dünyamızdaki yeri, kullanım

* Fırat Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, el-mek: mehmetozeren@hotmail.com, Elazığ/TÜRKİYE

²⁵ *Yapısal linguistiğin (structural linguistic)* birçok kolunun radikal yaklaşımlarına göre, diller tam olarak birbirlerine çevrilebilirler ve dillerin semantik düzeyleri evrenselidir. Bu yaklaşıma karşı olanlara göre ise diller birbirlerine çevrilemezler ve dillerin semantik düzeyleri evrensel değildir. bk.: (Demiriz, 2009: 10).

²⁶ Ayrıca bk.: (Gabain, 2007: 42; Buran, 2010: 67-70).

sıklıkları gibi, söz sayılarından daha önemli konular vardır.” (Karaağaç, 2009: 16). Bu nedenle çağdaş Türk lehçelerindeki alıntı sözcüklerden ziyade Türkçeye aykırı yapılar ve anlam bakımından değişme ya da bozulmalar daha çok önem arz etmektedir.

3. İki Dillilik – Dil Karışması

İki dillilik (*İng. bilingualism; Rus. bilingvizm, dvuyazyçie*), bireyin çeşitli nedenlerle ve değişik koşullar altında birden fazla dili edinmesi, kullanması ya da ikinci bir dili anadiline yakın düzeyde öğrenmesi durumuna denir (Aksan, 2007: 26; Stamova, 2004: 188). Birey her iki dili de eşit düzeyde biliyor ve kullanıyorsa *simetrik*, birey dillerden birini ötekine göre daha iyi biliyor ve kullanıyorsa *asimetrik* iki dillilik söz konusudur (Killi, 2004: 169). Ercan Alkaya’ya göre, iki dilli birey aslında ana dilini daha iyi bilen ve diğer dille düşüncelerini ifade ederken zorlanan ve bu sebeple bazı kavramları kendi dilinden tercüme edendir (Alkaya, 2007: 42).

İki dilli kimselerin konuşmalarında dillerden birinde ötekinin etkisiyle değişmeler olmasına *dil karışması* denir (Aksan, 2007: 27). Dil karışmasını Weinreich; “iki dillinin konuşmasında, birden fazla dile bağlanma nedeniyle, dillerden birinde ya da ötekinde meydana gelen sapmalar” biçiminde tanımlamakta ve dil karışımının önce sözcük düzeyinde olduğuna, bu arada çeviri sözcüklere rastlandığına dikkat çekmektedir. Ayrıca dil karışımının *sessel dil karışması* (ses dizgilerindeki karışma, yabancı vurguların belirmesi vb.), *dilbilgisel ilişkilerde karışma* (kimi biçim birimlerin aktarılması, dilbilgisel ilişkilerde karışma, eşdeğerli biçimbirimlerle kimi görevlerin belirtilmesi vb.) olmak üzere iki yönünün olduğunu belirtir. Mackey ise dil karışımını “bir dilin özelliklerini bir başka dili konuşur ya da yazarken kullanmaktır.” şeklinde açıklamaktadır (Aksan, 2007: 28). Crowley de bir dilin linguistik sisteminin başka bir dil tarafından etkilenmesine “karışma” adını verir ve karışmanın fonolojik, semantik ve gramer sisteminde olabileceğini belirtir (Stamova, 2004: 189). Nurettin Demir dil karışmasına “*varyasyon*” adını verir ve iki dil arasındaki ilişkide baskın dil dolayısıyla etki altındaki dil kullanımında sapmalar ya da baskın dile geçişler görülmesiyle varyasyonu açıklar (Demir, 2010: 103).

Günümüzde iki ya da çok dilli yaşamak son derece doğal ve olağan görülmesine rağmen, yakın zamana kadar insanın ancak tek anadili olabileceği düşünölmüştür. Oysa yapılan araştırmalara göre dil bilmenin edinç düzeyiyle ilgili olduğu ve insanların iki dilli özellik kazanarak birden çok anadili olabileceği kanıtlanmıştır. İki dillilik, dillerin edinildiği döneme uygun olarak *erken iki dillilik* ve *geç iki dillilik* olarak ikiye ayrılmaktadır (Huber, 2008: 108). Bugün Türk dünyasının büyük çoğunluğu erken iki dilli toplum özelliğindedir. “Dünya üzerindeki Türkler, kendi ana dillerinin yanı sıra, yaşadıkları yerlere bağlı olarak Rusça, Arapça, Farsça, Çince, Bulgarca, Yunanca, Sırpça, Almanca, Fransızca, İngilizce gibi bir dili, ikinci dil olarak kullanmaktadırlar. Bu durum da bu bölgelerdeki Türkçeyi daha çok yabancı dillerin tesirine maruz bırakmakta, hatta Türkçenin zamanla ikinci plana atılmasına yol açmaktadır.” (Alkaya, 2007: 42).

Türkistan’daki Türk topluluklarında iki dillilik siyasi sebeplerden dolayı bir sorun hâline gelmiştir. Marksist anlayışa göre dil bilgisi sistemi ile esas sözcük hazinesi, dilin temelini, spesifik karakterinin özünü oluşturduğundan, dil son derece istikrarlı ve zorla asimilasyona karşı gayet dayanıklıdır (Stalin, 1993: 59). Bu nedenle, “dil eski kaliteden yeni bir kaliteye geçişi patlayışla veya mevcut dilin yıkılıp yerine yeni bir dilin kurulmasıyla değil, yeni kaliteye ait unsurların yavaş yavaş birikmesi ve eski kaliteye ait unsurların yavaş yavaş sönmesiyle olur.” (Stalin, 1993: 64). Türkistan’da da bu anlayışla hareket edilmiş ve yönetenlerin dili yönetilenlerin diline üstün gelmeye başlamıştır. Çünkü “ayrı diller konuşan iki ulus bir araya geldi mi, çok defa hâkimiyeti elinde bulunduranların kullandığı kelimeler hâkimiyet altında yaşayanların gündelik diline girer.” (Vendryes, 2001: 79). Günay Karaağaç, hâkim dilin etkisine *üst katman olgusu* adını vererek şöyle der: “Üst katman, bir dil kullanıcısı için, egemen sınıfların, mesleklerin veya bölgelerin dil kullanımları kadar, başka ulus ve bu ulusun dili de olabilir. Üst katmanın bir başka dil olması durumu, bir toplumu dil değişikliğine kadar götürür.” (Karaağaç, 2010: 57). Jean Perrot’a göre: “Temas hâlindeki toplumsal grup dilleri arasındaki etkileşimler, dolayısıyla, dillerin yapısını istisnai olarak etkiler. Ama yakın dönem incelemeleri ışığında ve kısmen de dilbilimsel coğrafya ve dalgalar teorisindeki gelişmelerin etkisiyle temas fenomenlerinin öneminin daha büyük olduğu görölmüştür.” (Perrot, 2006: 133). Rusçanın da Türkistan’daki hâkim olma süreci etkili ve etkin olarak yürümüştür. Bununla ilgili olarak Stalin: “Rus dili için böyle olmuştur. Tarihi gelişme seyri içinde başka kavimlerin dilleri onunla kruvazman yapmış (çakışmış, ilişki kurmuş) ve bu kruvazmanlardan o daima galip çıkmıştır.” (Stalin, 1993: 65) diyerek dilin bir siyasi araç olarak kullanılmış olduğunu ve dil siyasetlerini açıklamış olmaktadır.

Sonuç. Hayatın her alanında olduğu gibi bilimde ve tüm resmi işlemlerde sürekli alıntı unsurların kullanılması, bilgi ve özentî yoluyla alıntı sözcüklerin dile yerleşmesine sebep olmaktadır. Böylelikle ortak dil konuşurlarının doğrudan birbirlerini anlamalarını engelleyecek, dil bilgisi araştırmalarında farklı dile ait bakış açıları, alıntı sözcük ve terimlerin ortaya çıkmasına sebep olacak unsurlar ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar

1. BURAN, Ahmet (2010), “Türk Dünyasında Dil İlişkileri, Çok Dillilik ve Dil Değiştirme”, *Türk Kültürü*, Sayı: 272, Cilt: 30, Nisan 2010, s. 67-70.
2. KARAAGAC, Günay, (2010), *Türkçenin Ses Bilgisi*, Kesit Yay., İstanbul.
3. SARI, Mustafa, (2008), *Türkçenin Batı Dilleriyle İlişkisi*, TDK Yay., Ankara.
4. JOHANSON, Lars (2014), *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkiler*, TDK Yay., Ankara.
5. KORKMAZ, Zeynep (2010), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
6. UYGUR, Nermi, (2008), *Dilin Gücü*, YKY Yay., İstanbul.
7. DİLEMRE, Saim Ali, (2008), *Genel Dil Bilgisine Giriş (Tarihsel Bir çalışma)*, (Haz. Muna Yüceol ÖZEZEN), Karahan Kitabevi, Adana.
8. DEMİRİZ, Elena Napolnova, (2009), *Rusça ve Türkçe: İki Dil, İki Kültür*, Multilingual Yay., İstanbul.
9. ALYILMAZ, Cengiz, (1994), *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum.
10. ÖLMEZ, Mehmet (1995), “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, s. 227-229.
11. ÖLMEZ, Mehmet (1997), “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2)”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, s. 175-186.

12. OLMEZ, Mehmet (1999), "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (3)", *Türk Dilleri Araştırmaları* 9, s. 59-65.
13. EKER, Süer, (2009), "Divanü Lugâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I" *International Journal of Central Asian Studies*, (Editor in Chief: Choi Han-Woo), The International Association of Central Asian Studies Korea University of International Studies, "The Festschrift for 80th Year of Talat Tekin's Birthday" Volume 13 2009, Seoul, s. 233-284.
14. GABAIN, A. V., (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Prof. Dr. Mehmet AKALIN), TDK Yay., Ankara.
15. KARAĞAÇ, Günay, (2009), *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yay., İstanbul.
16. AKSAN, Doğan, (2007), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3.C., TDK Yay., Ankara.
17. STAMOVA, Maria, (2004), "Çok Dillilik Açısından Gagavuz Türkleri", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu* (8-10 Mayıs 2002), DTCF Yay., No: 395, Ankara, s. 182-191.
18. KILLI, Gülsüm, (2004), "Hakas Türklerinde Kod Kaydırımı", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu* (8-10 Mayıs 2002), DTCF Yay., No: 395, Ankara, s. 166-181.
19. ALKAYA, Ercan, (2007), "İki Dillilik ve Rusçadan Tatar Türkçesine Geçen Kavram Tercümelere", *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/2, Spring 2007, S. 2, www.turkishstudies.net, (Ed. Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN- Dr. Mehmet Dursun ERDEM), p. 41-53.
20. DEMİR, Nurettin, (2010), "Türkçede Varyasyon Üzerine", *DTCF Türkoloji Dergisi*, Cilt XVII, Sayı 2, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara, s. 93-106.
21. HUBER, Emel, (2008), *Dilbilime Giriş*, Multilingual Yay., İstanbul.
22. STALIN, J., (1993), *Maksizm ve Dil*, (Çev. Cenap KARAKAYA), Sosyal Yay., İstanbul.
23. VENDRYES, J., (2001), *Dil ve Düşünce*, (Çev. Berke VARDAR), Multilingual Yay., İstanbul.
24. PERROT, Jean, (2006), *Dilbilim*, (Çev. Işık ERGÜDEN), Dost Yay., Ankara.
25. Çakmak, Cihan (2017). "Fatih Kerimi'nin Eserlerinden Hareketle Karışık Dilli Unsurlar". *Diyelektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 16: 211-221

Anahtar Kelimeler: Dil ilişkileri, Alıntı, Çeviri, İki Dillilik, Dil Karışması

Keywords: Language contact, Loan, Translation, Bilingualism, Language confusion

ÖZET

Mesafe ve zaman aralığının oldukça kısaldığı günümüzde, insanların günlük hayatta her an farklı bir dille karşılaşma olasılığı oldukça yüksektir. Farklı bir dille karşılaşmak ve o dilden alıntı yapmak, belli bir kültür seviyesine ulaşmış her dil için kaçınılmaz bir durumdur. Ancak her dilin bir kırmızı çizgisi vardır. Bu çizginin aşılması, dilin yapısına zarar vereceği gibi, ilerleyen sürede o dilin yok olmasına da sebep olacaktır. O nedenle diller arasındaki alıntıların oranı ve niteliği büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışmada dil ilişkilerinin genel yönü, boyutu ve sonuçları üzerinde durulacaktır.

SUMMARY

Language Contact

Today, when the distance and time interval are considerably shorter, the probability of encountering a different language in daily life is quite high. Encountering a different language and borrowing from it is an inevitable situations for any language that has reached a certain level of culture. But every language has a red line. Crossing this line will not only damage the structure of the language, but will also cause the language to disappear in the future. Therefore, the rate and quality of loans between languages have great importance.

In this study, the general direction, dimension and results of language contact will be emphasized.

Onaylayan:

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Fırat Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı

CƏFƏR CABBARLININ DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ LƏQƏBLƏR

Antroponimlər, yəni şəxs adları kateqoriyasına əsl adlarla yanaşı, köməkçi adlar da daxildir ki, onlardan biri də ləqəblərdir.

“Ləqəb”lə yanaşı, eyni mənada “ayama” sözündən də istifadə olunur. “Ayama” sözü “ad vermək”, “adlandırmaq” “ad qoymaq”, “ləqəb vermək” mənası ilə əlaqələndirilir (7, s. 169). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu mənada başqa sözlərdən də istifadə olunduğu qeyd edilir: *ayalğa* (Şəmkir), *nəssə* (Culfa), *təyalğa/təlğa* (Qazax), *əyalğa*, *əyalğa*, *əlğa* (K.Ramazanov) (1, s. 47).

Ləqəb bir şəxsin həyatının müxtəlif mərhələlərində ona başqaları tərəfindən verilən adlar olub, əsasən, onun müxtəlif xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Ləqəbləri digər köməkçi adlardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onların xalq danışığı dilinə məxsus olmasıdır (6, s. 79). Ləqəbi təxəllüsdən fərqləndirən bir cəhət də təxəllüsün şəxsin özü tərəfindən götürülməsi, ləqəbin isə şəxsə başqası tərəfindən verilməsidir. Ləqəblə təxəllüsün daha bir fərqi belə göstərilir: “Təxəllüs rəsmiləşib geniş yayıldığı halda, ləqəb rəsmiləşmir və məhəlli xarakter daşıyır” (3, s. 203). Bunun bir səbəbi də təxəllüs götürən şəxslərin müəyyən sahədə tanınmış, məşhurlaşmış insanlar olmalarıdır.

Ləqəbi əsl şəxs adlarından fərqləndirən bir cəhət də var ki, bu da onun aid olduğu şəxsin zahiri və daxili əlamətlərini özündə əks etdirməsidir. Halbuki “əsl şəxs adı ilə şəxsin özü arasında heç bir əlaqə yoxdur” (1, s. 47). “Şəxs adları şərti xarakter daşıyır. O, insanın daxili və xarici təbiəti barədə heç bir işarə bildirmir” (6, s. 84); “Ləqəblərdə sözün leksik mənası məfhumun sərhədi ilə, demək olar ki, bərabərləşir. Bu baxımdan dilimizdə mövcud olan bütün ləqəbləri nəzərdən keçirsək, sözlərin apelyativ mənası ilə ləqəblər arasında əlaqə olduğunu görürük” (7, s. 166). Bu cəhətdən qədim türklərdəki şəxs adları ləqəblərə yaxındır. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adlarının insanlara həyatının müəyyən mərhələsində verildiyini və onun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyini görürük.

Ləqəbin yaranmasına səbəb olan amillərdən biri eyni adı daşıyan şəxslərin olmasıdır. Bu zaman adaları fərqləndirmək üçün onlara ləqəblər verilir (3, s. 204).

Ləqəbin diqqəti cəlb edən xüsusiyyəti prepozitiv mövqedə dayanmasıdır (6, s. 101). Yəni ləqəb əsl adın əvvəlində durur. Lakin “nitqdə bəzən ləqəb əsas şəxs adını əvəz edərək təklikdə işlənir” (6, s. 102). Bu cəhətdən M.Adilov və A.Paşayev ləqəbləri iki qrupa bölür: 1. əsl adsız işlənən ləqəblər; 2. əsl adla birlikdə işlənən ləqəblər (1, s. 47). Birinci qrupa daxil olan ləqəblər əsl şəxs adının yerinə işlənir. Görkəmli Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cəbbarının dram əsərlərində belə ləqəblər bəzən əsl adın təhrif olunmuş forması olub, onlardan müraciət məqamında istifadə olunur.

Ləqəblər dilimizin müxtəlif dövrlərində geniş yayılmışdır. Maraqlıdır ki, A.Qurbanov “Kitabi-Dədə Qorqud”da familiya, ata adı, titul, ləqəb və s. köməkçi adların az işləndiyini qeyd edir (6, s. 15), halbuki burada həmin tipli sözlərə kifayət qədər nümunə vermək olar. Məsələn, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı. Daha sonra A.Qurbanov özü də qeyd edir: “Azərbaycanda ləqəb işlətməyin tarixi qədimdir. Bunu qədim tarixli şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində də aydın görmək olur” (6, s. 82).

Ləqəbin dilimizdə mühüm yer tutduğunu A.Qurbanovun bu fikri də təsdiq edir: “Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dövrünün antroponimik sistemində ləqəb rəsmi ata adının əsasında durmuşdur. Bu proses, demək olar ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir” (6, s. 66). Deməli, ləqəblər köməkçi adların əsas növlərindən biri olub, bəzən digər kateqoriyaları da əvəz edə bilmişdir. Hətta XIX əsrdə soyadından istifadənin genişlənməsinə qədər ləqəb digər köməkçi adlarla birlikdə bu funksiyaları da yerinə yetirmişdir (6, s. 70). Ona görə də dilimizdə ləqəblər əsasında düzələn fəmilialar da var: Çopurov İslam, Laylabəşova İradə, Dərvişov Məhəmməd, Topulov Məzahir, Yüzbaşov Səməd və s. (6, s. 77).

Bədii ədəbiyyatda ləqəblər mühüm rol oynayır: “Surətlərin daxili aləminin açılmasında, xarakterlərin mənəvi dünyasının oxucuya aydın şəkildə çatdırılmasında ləqəblər mühüm üslubi əhəmiyyətə malikdir” (5, s. 102). Bədii ədəbiyyatda ləqəblərdən istifadə poetik və üslubi məqsəd daşıyır. Burada ləqəblər obrazları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir (3, s. 197). Xüsusən mənfi obrazların təqdimində ləqəblərdən daha çox istifadə olunur (6, s.81). Bu zaman ləqəb həmin obraza qarşı müəllif münasibətini əks etdirir. Bununla yanaşı, ləqəb oxucuda obraza qarşı müəyyən münasibət formalaşdırır (5, s. 102).

“Bədii ədəbiyyatda hər hansı bir ləqəbin necə yaranması bəzən təsvir olunur” (6, s. 83). Ancaq C.Cəbbarının dram əsərlərində buna təsadüf olunmur.

A.Qurbanov ləqəbləri fərdi ləqəblər və ailə və ya nəslə ləqəblər olmaqla iki qrupa bölür (6, s. 85-86). C.Cəbbarının əsərlərində, əsasən, birinci qrupa aid ləqəblərə təsadüf edirik.

Ləqəblər kişi və qadın ləqəbləri kimi də təsnif olunur (6, s. 87-88). Ləqəblər ictimai-siyasi hadisələrin də təsiri ilə dəyişir. C.Cəbbarlı da bu xüsusiyyəti müəyyənləşdirmiş, bəzi ləqəbləri “köhnə ləqəblər” adlandırmışdır. O, ictimai quruluşun təsiri ilə ilk illərdə yaranmış ləqəbləri də göstərmişdir: Səldat Bayram, Niçevə Nəcəf, Kakoy Abutalıb, Duvabrat Nəsir, Maşannik Teymur, Palton Abasqulu, Naqan Məmməd, Paşol Məmməd, Paraxod Hacı Saleh və s.” (6, s. 87).

²⁷ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı

A.Qurbanova görə qadın ləqəbləri kişi ləqəblərinə nəzərən daha az işlənir. C.Cabbarlı 34 qadın ləqəbi qeydə almışdır (6, s. 88).

Həm qadınlara, həm də kişilərə verilən ləqəblər də var: Qara, Çopur və s. Bunlar xarici görünüşlə bağlı ləqəblərdir (6, s. 89).

Ləqəblər müsbət və mənfi mənada işləyə bilər (6, s. 90). Mənfi mənəli ləqəblərə satirik ədəbiyyatda daha çox təsadüf olunur. Bu halda ləqəblər bədii əsərdə komizm yaradan ünsürlərdən biri kimi çıxış edir.

Ləqəblər müxtəlif cür təsnif olunur. A.Qurbanov onları semantik cəhətdən belə qruplaşdırır:

1. İnsanın zahiri görünüşünü əks etdirən ləqəblər;
2. Xarakter və əxlaqi keyfiyyətləri ifadə edən ləqəblər;
3. Sosial və iqtisadi vəziyyəti ifadə edən ləqəblər;
4. Şəxsin doğulduğu yeri və ya ata-baba yerini göstərən ləqəblər;
5. Şəxsin vəzifəsini, sənət və peşəsini ifadə edən ləqəblər;
6. Nitqin əlamətini ifadə edən ləqəblər;
7. Şəxsin yerinə, duruşuna, baxışına və s. hərəkətlərinə işarə edən ləqəblər;
8. Dini anlayış ifadə edən ləqəblər;
9. Alınma sözlər əsasında yaranan və müxtəlif mənalar kəsb edən ləqəblər (6, s. 93-101).

M. Adilov və A.Paşayev müəyyən hadisə ilə bağlı ləqəblər, qohumluq münasibəti ilə əlaqədar ləqəblər, şəxslə əlaqəsi belli olmayan ləqəblər kimi qrupları da qeyd edir (1, s. 51).

Ləqəblər quruluşca sadə və mürəkkəb olur (6, s. 102-103).

A.Qurbanov ləqəblərin belə bir xüsusiyyətini də göstərir: “Ləqəblərə məxsus xüsusiyyətlərdən biri də səstəqlidi sözlərin geniş işlənməsidir.” (6, s. 103). C.Cabbarlının dram əsərlərində belə ləqəblərə rast gəlmirik.

C.Cabbarlının pyeslərində ləqəblərin sayının titullardan az olduğu göstərilir (4, s. 54). Burada aşağıdakı ləqəblərin işləndiyini görürük:

H a c ı Ə h m ə d. Belə, burada məsələ kolxozda deyil ey. Belə, onu deməsinlər ki, sən min zəhmətlə yer əkməmişsən, ya da türkün misalı, zəhmət çəkib əkdirmişsən, ya heyvan saxlamışsən, ya bağ salmışsən, götür ver **Curubbu Xudaverdiyə** ki, nə var, yoxsuldur. Belədir, ay kişilər, ya qeyri-belədir? (“Almaz”) (2, s. 73).

Xudaverdiyə boyu ilə bağlı belə bir ləqəb verilmişdir.

İ m a m v e r d i. Əl çək, ay Aram, başım gicəldi. **Usta Muğan** bir-iki ağız desin. Ruhumuz təzələnsin (“1905-ci ildə”) (2, s. 155).

M ü s ə l m a n. **Usta Muğanı** tanıyırsan? E r m ə n i. **Zurnaçı Muğanı**? Onun zatını tanıyıram (“1905-ci ildə”) (2, s. 195).

A r a m. Hə, neyləyək, daha yaxşı, halvaçı qızı daha şirin (Hamı gülür). Onsuz da **usta Sumbat** yorulub. Di başla, Baxşı, payını sonra oynarsan... (“1905-ci ildə”) (2, s. 156).

S o n a. Ana! Allahın altında bir adam olaydı, o Baxşının çaldığı havanı bir çala idi, qulaq asa idim. Ey günlər, günlər! Ana, qonşumuzda bir kor var, o da deyəsən, o gün bu havanı çalırdı. Sən allah, bir dur gör, gəlsə çağır, o havanı bir də çalsın, eşidim.

N a b a t. **Usta Minası**?

S o n a. Adını heç bilmirəm nədir. Amma, yox, ana, getmə. O havanı heç kəs çala bilməz. Onsuz mənə tar ləzzət verməz (“1905-ci ildə”) (2, s. 211).

H a y k a z. Mənim gözümü, **əfsər Ağamyanın** gözünü? Köpək oğlanları, al! (Arama bir şillə vurur). Yaxşıdır? (“1905-ci ildə”) (2, s. 156).

Bu nümunələrdə isə ləqəblər aid olduğu şəxslərin peşəsi ilə bağlı verilmişdir.

P o l i s m e y s t e r. Belli deyildir, general həzrətləri. Danışanlar Eyvaz Əsriyan, Volodin, **Çopur Məmməddir** (“1905-ci ildə”) (2, s. 158).

Qeyd edək ki, “çopur” ləqəbi xarici görünüşə aid ləqəblərdəndir. Adətən bədii əsərlərdə belə ləqəblərdən çox geniş istifadə olunur.

S a l a m o v. Atova lənət **müsküllü Məmməd**, ayının zorbasını burda qoyub, dağları ayı üçün gəzir. Adə, belə mənə Gömürmat xəlvətdə pıçıldayıb ey. Daha ağzından çıxarma... belə iş ayrı cürdür, sən bilmirsən ey... (“1905-ci ildə”) (2, s. 159).

Göründüyü kimi, eyni şəxs “müsküllü” ləqəbi ilə də təqdim olunmuşdur.

Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində şəxs adının təhrif olunmuş forması şəklində olan ləqəblər də var. Belə ləqəblər adın yerinə işlənir. Bunlara xüsusən “Sevil” pyesində təsadüf olunur:

B a l a ş. Buyurun, buyurun, rica edirəm, xoş gəlibsiz! **Edilya**, gəlişinizdən nə qədər məmnun olduğumu bilsəydiniz, məsud olardım (“Sevil”) (2, s. 17).

Pyesdəki Dilbər surəti qərb qadınlara bənzəməyə çalışdığı üçün C.Cabbarlı onun adının da qərbiləşmiş variantından istifadə etmişdir.

Pyesin bir səhnəsində belə bir ləqəb vermə hadisəsinin də şahidi oluruq:

G ü l ü ş. Öp... öp... deyirəm sənə, qorxma, öp... Yox, yox, üzündən yox, əlindən, yoxsa Balas acıqlanar (Əbdülməlini göstərir). Bu əfəndinin də qabaq qızıl satan dükanı var idi, sonra dəllallıq edirdi, indi də qəzet çıxarmaq istəyir; adına özü olanda – Əbdülməli bəy, olmayanda – **Əbdülməli bəy** deyirlər. Tanış olun... Kişiləri öpmək olmaz.

Ə b d ü l ə l i b ə y. Doğrudur, mən də hələ onu düşünürdüm. İnşallah, yövmi bir cəridə nəşrinə iqdam edəcəyəm.

G ü l ü ş. Yox, yox, onun üzündən öpmə (Məmmədəlini göstərir). Bu isə qəzetçi şair olub, şairlikdən filosof, sonra da nə olacaq, bilmirəm. Özü də, orijinal görünmək üçün, nə desələr, zidd gedir. Adını deməyə özüm də qorxuram, birdən boynuna düşsə, öz adını da danar. Əsl adı Məmmədəlidir.

M ə m m ə d ə l i. Heç yox, ad məsrut bir şeydir, sözləşəndə Məmmədəli əvəzinə **Tabaq bəy** də deyilə bilər, ona görə də əsl ad təbiri doğru deyildir (“Sevil”) (2, s. 23).

Dramaturqun “Yaşar” pyesində Tanya surəti Toğrula öz adı yerinə “Tokay” şəklində müraciət edir:

T a n y a. Kimdir o səni sevən? Bax, **Tokay**, bir də desən, yazacağam kontrol komissiyasına... (“Yaşar”) (2, s. 235).

C.Cabbarlı bəzi obrazlara hərəkətlərinə görə ləqəb verir. Məsələn, “Dönüş” pyesində Zaman obrazı tez-tez güzgü qarşısında rola hazırlaşdığı üçün Xosrəmməd ona “gülgü Zaman” şəklində müraciət edir:

Z a m a n. Güzgünün qabağında durub əlindəki kağızdan deklomasiya əzbərləyirmiş kimi, müxtəlif hərəkətlər göstərərək oxuyur.

X o s m ə m m ə d (səhnəyə çıxır). Adə, **gülgü Zaman**, yenə nə meymun kimi atdanıb-düşürsən? Uşaqlar haradadır? (“Dönüş”) (2, s. 280).

“Yaşar” pyesində istifadə olunan ləqəblərdən birinin də “Şindi” ləqəbi olduğunu görürük:

Ə m i r q u l u. Dayan, görək, a **Şindi Həsən**. Şorasıdır, yox kükürdüdür (“Yaşar”) (2, s. 238).

Ləqəblər bədii ədəbiyyatda xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onların əhəmiyyətini A.Qurbanov belə göstərir: “Ləqəblər istər canlı danışqda, istərsə də bədii yaradıcılıqda çox böyük üslubi imkanlara malikdir. Bir növ, idiomatik ifadələri, evfemizmləri, poetik sözləri xatırladır. Mətn daxilində ləqəblər fikrin, mənanın yığcam, kəsərli, təsirli, effektiv və poetik çatdırılmasına kömək edir.” (6, s. 103).

Beləliklə, Cəfər Cabbarlının dram əsərləri üzərində müşahidələr göstərir ki, bu əsərlərdə obrazların daha canlı və dəqiq təqdim edilməsində ləqəblərdən istifadə olunmuşdur. Burada ləqəblərin müxtəlif növlərinə təsadüf olunur. Bu ləqəblər obrazın həm xarici, həm də daxili aləmini əks etdirməyə xidmət etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov Musa, Paşayev Aydın. Azərbaycan onomastikası. Bakı: ADU nəşri, 1987, 86 s.
2. Cabbarlı Cəfər. Əsərləri. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 368 s.
3. Çobanov Mədəd. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı: Borçalı, 2017, 332 s.
4. Əliyev Əlirza. Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində poetik antroponimlərin üslubi imkanları // Lənkəran Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Humanitar elmlər, 2018, № 2, s. 54-62.
5. Hüseynova Həcər. Bədii əsərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2017, 190 s.
6. Qurbanov Afad. Azərbaycan onomastikasının əsasları. II cild (2 cildə). Bakı, 2019, 432 s.
7. Mikayılova Əzizə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında lingvistik tədqiqat). Bakı: “Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC, 2008, 302 s.

Açar sözlər: dramaturgiya, antroponimlər, şəxs adları, köməkçi adlar, ləqəblərin növləri

Keywords: dramaturgy, anthroponyms, personal names, auxiliary names, kinds of nicknames

Ключевые слова: драматургия, антропонимы, личные имена, вспомогательные имена, виды прозвищ

Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində ləqəblər

Xülasə

Köməkçi şəxs adlarına daxil olan qruplardan biri də ləqəblərdir. Ləqəb insana həyatının müxtəlif mərhələlərində başqaları tərəfindən verilən adlar olub, onun zahirə və daxili əlamətlərini özündə əks etdirir. Ləqəblər adətən şəxs adlarından əvvəldə olur.

Bədii əsərlərdə işlənən ləqəblər üslubi xarakter daşıyır, müəllifin və əsərdəki digər obrazların ləqəbi daşıyan obraza münasibətini göstərir. Onlar müsbət və mənfi məzmunlu ola bilər. Mənfi məzmunlu ləqəblər daha çox satirik əsərlərdə işlənir və gülüş doğuran vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

Cəfər Cabbarlının müxtəlif əsərlərində ləqəblərdən istifadə olunmuşdur. Bunlar xarici görünüşlə, şəxsin peşəsi ilə, yaşadığı yerlə, daxili xüsusiyyətləri ilə və s. xüsusiyyətlərlə bağlı ləqəblərdir. Bəzi ləqəblər isə şəxs adının təhrif olunmuş forması şəklindədir.

Nicknames in Jafar Jabbarli's Plays

Summary

Nicknames are among the groups included into auxiliary personal names. Being the names given to a person in several periods of his life by others, nicknames reflects his external and internal characteristics. Nicknames usually stand in front of personal names.

The nicknames in literary works have a stylistic character, they demonstrate the attitude of the author and other characters toward the nicknamed character. They can have positive and negative meaning. Nicknames with negative meaning are mainly used in satirical works and act as elements forming comism.

Nicknames are used in several works of Jafar Jabbarli. These are the nicknames connected with a person's appearance, profession, place where he lives, his internal characteristics, etc. And some nicknames are the distorted forms of personal names.

Прозвища в пьесах Джафара Джаббарлы

Резюме

Прозвища входят в группу вспомогательных личных имен. Являясь именами, данными человеку в несколько периодов его жизни другими людьми, прозвища отражают его внешние и внутренние особенности. Прозвища обычно стоят перед личными именами.

Прозвища в литературных произведениях носят стилистический характер, они демонстрируют отношение автора и других персонажей к прозванному персонажу. Они могут иметь положительное и отрицательное значение. Прозвища с отрицательным значением в основном используются в сатирических произведениях и выступают элементами, формирующими комизм.

Псевдонимы используются в нескольких произведениях Джафара Джаббарлы. Это прозвища, связанные с внешностью человека, профессией, местом проживания, его внутренними особенностями и т. д. А некоторые прозвища представляют собой искаженные формы личных имен.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Mehdizadə Murad Mehti²⁸
**NƏCƏF BƏY VƏZİROVUN "MÜSİBƏTİ-FƏXRƏDDİN" ƏSƏRİNİN
DİLİNDƏKİ XİTABLAR**

Dilin sintaktik strukturundan bəhs edən əsərlərdə cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqələnməyən xitab, ara söz və ara cümlələrdən də bəhs olunur. Lakin biz elə bir iddia irəli sürə bilmərik ki, xitab, ara söz və ara cümlələr, ümumiyyətlə, cümlədəki digər sözlərlə əlaqələnmir. Məlumdur ki, sözlər bir-biri ilə məna (məntiqi) və qrammatik cəhətdən əlaqələnməyən sərbəst söz birləşmələrini və ya cümlələri formalaşdırır. Beləliklə, əlaqələnməyə iki baxımdan yanaşmaq lazımdır: məna (məntiqi) əlaqə və qrammatik əlaqə. Xitab, ara söz və ara cümlələr cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqələnməyə belə, məna (məntiqi) cəhətdən əlaqələnilir. Xitab, ara söz və ara cümlələr həm də üslubi imkanlarının zənginliyi, ekspressivliyi ilə seçilən vasitələrdir.

Xitablar cümlədə müraciət olunanı bildiren söz və ya söz birləşmələrinə deyilir. Üslubi imkanlarının zənginliyi, ekspressivliyi ilə seçilən xitablar fərqli aspektlərdən tədqiq olunmuşdur.

Bu araşdırmamızda Nəcəf bəy Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərinin dilindəki xitablar tədqiq olunacaqdır.

1. Xitabların ifadə vasitələri

"Müsibəti-Fəxrəddin" əsərində istifadə edilmiş xitablar müxtəlif vasitələrlə ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan əsərdəki xitabları söz və ya söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar kimi qruplaşdırma bilərik.

1. Sözlə ifadə olunan xitablar: *X ə l i l . Ağ a , h ə l ə k i b i r ş e y y o x d u r , a m m a y a m a n c a q a r a n l ı q d ı r , i k i q ə d ə m d ə a d a m ı s e ç m ə k o l m u r .* [4, s. 129]; *F ə x r ə d d i n b ə y b u ö z ü d ü r , ş a m ı y a n d ı r ı b k i t a b o x u y u r , b ə d b ə x t , ə c ə l g i r l ə y i r ...* [4, s. 131]; *M ə n i ö l d ü r t ü n , a y c a m a a t , m ə n b i i m a n ı d ü n y a d a s a ğ q o y m a y ı n ! .. B a ş ı n ı z a d ö n ü m ...* [4, s. 137]. Bu qrupa daxil olan xitablar isim və ya sifətlə ifadə olunmuşdur. İlk nümunədəki xitab konkret şəxsə ünvanlanmışdır, ikinci cümlədəki xitab mənfi münasibət bildirməyə xidmət etmişdir. Üçüncü nümunədəki xitabın ifadə vasitəsi isə toplu isimdir, ümumi kütləyə müraciət bildirməyə xidmət etmişdir.

2. Söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar: *R ə ş i d i m i n y a d ı g a r l a r ı ! O b ə d b ə x t g e c ə , R ə ş i d c a n v e r ə n z a m a n ı b i z ə h d - p e y m a n e l ə d i k , ö z a r a m ı z d a ə l t u t u ş d u q , o ə h d p e y m a n y a d ı n ı z d a n c ı x m a y ı b d ı r k i ? ..* [4, s. 112]; *B u F ə x r ə d d i n h a m a n F ə x r ə d d i n d i r k i , q ı z ı n S ə a d ə t i a l t ı - y e d d i i l o x u d u b , t a m a m v i l a y ə t i n g ö z ü e l ə y i b , i n d i b u d a o n u n ə v ə z i d i r , a y b i i m a n , a b a ş ı b a t m ı ş ? !* [4, s. 117]; *S ə a d ə t x a n ı m . O g ü l l ə b a c ı n ı n g ö z l ə r i n ə d ə y ə y d i , a y q a r d a ş , y a z ı q q a r d a ş !* [4, s. 135].

Bu qrupa daxil olan xitablar həm sabit, həm də sərbəst söz birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur. Əsərdəki feili birləşmələr xitabların ifadə vasitəsi kimi çıxış etməmişdir. Söz birləşməsi şəklində olan xitablar həm təyini (I, II və III növ söz birləşmələri ilə), həm də qeyri-təyini ismi birləşmələrlə ifadə olunmuşdur: *F ə x r ə d d i n b ə y . B i m ü r ü v v ə t o ğ l u , b i i n s a f o ğ l u ! ..* [4, s. 139]; *B ə d b ə x t m ü s ə l m a n , ş ə r i ə t d ə n b i x ə b ə r , a v a m m ü s ə l m a n .* [4, s. 122] və s.

Göründüyü kimi, söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar müraciət olunanın daha konkret ifadəsinə və emosionallığı artırmağa xidmət etmişdir.

Əsərin dilindəki müraciət bildiren nidalar xitablarla işlənərək müraciət çalarının daha da artmasına xidmət etmişdir: *A y k i ş i , b e l ə d ə m u r d a r v i l a y ə t o l a r ?* [4, s. 138]; *X u d a y a , r ə h m i n i k ə s m ə , b i r b e l ə m ü s i b ə t k i f a y ə t d i r , d ə x i t a b e l ə y ə b i l m i r ə m .* [4, s. 134]. Göründüyü kimi, nidalar xitablardan həm əvvəl, həm də sonra işlənərək müraciət çalarının artmasına, emosionallığın güclənməsinə xidmət etmişdir.

2. Bədii ekspressivlik baxımından xitabların növləri

Məlumdur ki, nitqdə xitablardan istifadənin əsas məqsədi müraciət bildirməkdir. Lakin bədii əsərlərdə işlənən xitablar müraciət keyfiyyətinin az və ya çox olmasına görə iki qrupa bölünür:

1. Adresat bədii çalar olmadan bildirilir. Belə xitablar rəsmi, işgüzar sənədlərdə, yazışmalarda olan xitablardan fərqlənir. Bu tip xitablarda ekspressivlik az olur. "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərində belə xitablardan istifadəyə rast gəlinir. Məsələn: *F ə x r ə d d i n b ə y . N ə v a r , n ə y o x , H a c ı M u r a d ?* [4, s. 119]; *Ə l b ə t t ə , a ğ a , n e c ə k i , b a ş a d ü ş m ü r ü k .* [4, s. 113].

2. Emosionallığı olan bədii xitablar. Bu tip xitablar əsərdə bədii çalar yaratmağa xidmət edir, bədii-ekspressiv səciyyəyə malik olurlar. Belə xitabların istifadəsi əsər müəllifinin sənətkarlığından asılı olaraq müxtəlif şəkildə təzahür edə bilər. Məsələn: *B i ç a r ə o ğ u l , b e l i m i s ı n d ı r a n o ğ u l ! ..* [4, s. 11]; *U y H e y d ə r , u y H e y d ə r ! .. M ə n i k ö m ə k s i z q o y u b g e d ə n H e y d ə r ! G ö z l ə r i m k o r o l e y d i , s ə n i o h a l d a g ö r m ə y ə y d i* [4, s. 12].

Yuxarıdakı nümunələrdə istifadə olunan xitablar emosionallığı, obrazlılığı artırmaq məqsədilə işlədilmişdir. İlk nümunədəki xitab cümləyə çarəsizlik, məyusluq çaları bildirməyə xidmət edir. İkinci nümunədəki xitabların nidalarla işlənməsi və təkrarı emosionallığı artırır. Qeyd edək ki, hər iki nümunədə konkret şəxsə deyil, onların xatirəsinə müraciət olunur.

Əsərdə təkrar olunan xitablar daha emosional, daha təsirli olur: *M ə l ə k x a n ı m . O ğ u l , o ğ u l ! B e ş i l ü z ü q i b l ə y ə n a m a z q ı l ı b , A l l a h ı ç a ğ ı r ı b , y o l u n u g ö z l ə m i ş ə m ; i n d i s ə n d ə b e l ə ?* [4, s. 121]; *G ü l b a h a r x a n ı m . M ü s i b ə t y e r d ə n g ö y ə c ə n ... S a ə d ə t , S a ə d ə t , c a n ı m s ə n ə q u r b a n , b a ğ ı m ç a t l a y ı r , a m a n g ü n ü d ü r !* [4, s. 115].

3. Monoq və dialoqlarda xitabların istifadəsi

Obrazların daxili aləmini, xarakterini açmaq, onların bir-birinə və müəllifin obrazlara olan obyektiv-subyektiv münasibətini, əşya və hadisələrə olan münasibəti ifadə etmək məqsədilə xitablardan müxtəlif şəkildə istifadə edilir [1, s. 143].

²⁸ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı. murad962019@mail.ru

Dramatik əsərlərdə obrazların nitqində istifadə olunan xitabları monoloq və dialoqlarda işlədilməsi baxımından iki qrupa bölmək olar:

1. Monoloqlarda istifadə olunan xitablar. Bu tip xitablarda müraciət çaları az olur. "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərində monoloqlarda istifadə olunan xitablara az rast gəlinir: *F ə x r ə d d i n bəy. Xudaya! Gör biz müsəlman necə bədbəxt, vəhşi, nadan təxfayiq ki, bir nahaq, biməna işdən ötrü bu mərtəbədə müsibətlər, düşmənçilik bəhəm eləmişik* [4, s. 120]; *Tfu, xaraba qalasan, ölkə! Heyf sənə, gözəl şəriət! Heyf sənə, gözəl islam!* [4, s. 122].

2. Dialoqlarda istifadə olunan xitablar. Əsərdə bu tip xitablara monoloqlarda istifadə olunan xitablara nisbətən çox rast gəlinir. Məsələn: *Bunlar hamısı vəhşilikdən və nadanlıqdan və həmçinin xainlik, göz götürməməklilik... Anam, qardaşım, bari siz mənə əziyyət verməyin, Allah xatirinə!..* [4, s. 121]; *F ə r h a d . Cahangir, nədir? Genə sir-sifətindən qan yağır, suya basılmış toyuğa oxşayırsan?!* [4, s. 126].

4. Müraciət edilənin insan, digər canlı və ya cansız əşyaları bildirməsi baxımından xitabların növləri

Məlumdur ki, xitablar müraciət bildirən vasitələrdir. Konkret insanlara ünvanlanan xitabları, əsasən, adi xitablar, cansız əşyalara, təbiət qüvvələrinə, mücərrəd varlıqlara ünvanlanan xitabları isə bədii-poetik xitablar adlandırılabilir [3, s. 132]. Professor Yusif Seyidov müraciət edilənin insan, digər canlı və ya cansız əşyaları bildirməsi baxımından xitabları üç qrupa bölmüşdür: 1. İnsan bildirənlər; 2. Digər canlıları bildirənlər; 3. Cansız əşyaları bildirənlər.

Təbii ki, insan bildirən xitablar, adətən, canlı nitqdə işlənərək müraciət bildirir. "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərində də bu tipli xitablara rast gəlmək mümkündür: *M ə h ə r r ə m. Mən ölüm, Fərhad, bəri gəl, qayıdaq* [4, s. 126]; *X ə l i l . Ağ, hələ ki bir şey yoxdur, amma yamanca qaranlıqdır, iki qədəmdə adamı seçmək olmur* [4, s. 129] və s.

Əsərdə digər canlıların adlarını bildirən xitablara rast gəlinir.

"Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsindəki cansız əşyaların adlarını bildirən xitablar, əsasən, mücərrəd anlayış və mücərrəd varlıqlarla bağlıdır: *M ə l ə k xanım. Allah, amandır, Allah, amandır. Allah, özün rəhm elə, qorxma gözlərinə qurban!* [4, s. 139]; *Heyf sənə, gözəl şəriət! Heyf sənə, gözəl islam!* [4, s. 122]. Qeyd edək ki, əsərdə bəzi məkan anlayışı bildirən isimlər də xitab kimi çıxış etmişdir: *Ə h m ə d (ətrafə baxa-baxa gəlir). Ay bivəfa puç dünya! Bu az müddətdə gör necə gözəl oğlanlar bada gedib* [4, s. 137]; *F ə x r ə d d i n bəy (daxil olur, əlində tufəng). Xaraba qalasan, vilayət!* [4, s. 130]; *Tfu, xaraba qalasan, ölkə!* [4, s. 122].

5. Müraciət edən və adresat arasında münasibət baxımından xitabların təsnifi

Müraciət edən və müraciət edilən arasındakı münasibətlər baxımından xitabları aşağıdakı kimi qruplaşdırılabilir:

Qonorativ apelyativlər. Bu formada olan xitablar real vəziyyətdən irəli gələn vəzifə, titul, rütbələri nəzərdə tutur. Ancaq bu kimi xitablardan müraciət edilənin vəzifəsini bildirmək üçün yox, sadəcə olaraq müraciət üçün istifadə olunur: *S ə a d ə t xanım (tələsik gəlib). Hürü nənə! Ma h m u dun çuxasını, Əhmədin yapıncısını, papaqlarını tez buraya gətir, tez ol, tez!* [4, s. 134];

Oppozitivlər. Belə xitablara müəyyən insanlara tutduqları vəzifələrə, rütbə və titullarına görə edilən müraciətlər daxildir: *X ə l i l . O birisi necə oldu, ay gədə? At qalsın yerində, qoyma qaçdı!* [4, s. 133] və s.

Qan qohumluğu ilə bağlı müraciətlər: *M ə l ə k xanım. Oğul, atanın canı ağzından çıxanacan "Fəxrəddin, Fəxrəddin" deyib çağırırdı.* [4, s. 130]; *Ma h m u d b ə y . Məgər insaflı iş görmək binamushluğu sübut edər, ata?* [4, s. 114] və s. Qan qohumluğu ilə bağlı olan xitablarda "can" morfemində cəmi bir məqamda istifadə olunmuşdur: *İnsaf məqamında durun. Anacan, qardaşım, axır mənim atam Rüstəm bəyin cavan oğlunu tikə-tikə eləmişdi!* [4, s. 121].

Konkret adla müraciət. "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərində konkret adla müraciət aşağıdakı vəziyyətlə müşahidə olunur:

a) müraciət edənle müraciət edilən arasında qan qohumluğu olduqda: *Mahmud, Mahmud, bu mərtəbədə sənə tuman əsər edib?* [4, s. 114]; *R ü s t ə m bəy. Səadət! Çığır-bağır aləmi buraya tökmə, Allah xatirinə!..* [4, s. 135].

b) müraciət edənle müraciət edilən arasında heç bir ictimai-sosial mövqe fərqi olmadıqda: *F ə r h a d . Nahaq danışma, Məhərrəm.* [4, s. 128]; *M ə h ə r r ə m. Sən nə ağciyər adamsan, Fərhad, qoy bir tamaşa edək, görək Səadət xanımın ruhi-rəvanı necə oğlandır* [4, s. 132].

c) müraciət edənle müraciət edilən arasında maddi-sosial mövqe fərqi olduqda: *Əhməd, Vəli!.. Hərgah onu atası yolu göndərməsəm, bu papaq mənə övrət ləçəyi olsun.* [4, s. 112]; *Hacı Murad, bu gün gələn qəzetləri gətir buraya!..* [4, s. 138].

Peyorativ müraciətlər. Belə müraciətlər zamanı müraciət edilən konkret sosial vəziyyətinə görə deyil, əsasən, konkret situasiyadakı situasiyadakı hərəkətlərinə görə adlandırılır: *Mahmud, Mahmud, bu mərtəbədə sənə tuman əsər edib? A bədbəxt!* [4, s. 114]; *Məhərrəm, sənin axırın niyə belə bətiibar oldu, a gədə?* [4, s. 128].

Yaşla bağlı müraciət: *Bu sözləri təvəqqe eləyirəm, Hürü nənə, S ə a d ə t deyərsən.* [4, s. 124]; *M a h m u d bəy (daxil olub). Nədir yenə, a Hürü qarı, Dərvişlik eləyirsən?!* [4, s. 117].

6. Troplarla ifadə olunan xitabların üslubi xüsusiyyətləri

Obrazlı təfəkkürün əsas ifadə vasitələrindən biri məcazlardır. Dilçilikdə bu termin daha geniş mənə daşıyaraq bənzəyiş və oxşarlıq əsasında söz mənasının köçürülməsi nəticəsində yaranan leksik-semantik hadisədir. [5, s. 143]. Əsərdə metaforik məcazlaşmanın xitablarla ifadəsi aşağıdakı hallarda baş verir:

1) yer, coğrafi adlarla metaforlaşan xitablar: *Tfu, xaraba qalasan, ölkə! Heyf sənə, gözəl şəriət!* [4, s. 122] və s.

2) əlamət bildirən sözlərlə metaforlaşan xitablar: *Mahmud, bu mərtəbədə sənə tuman əsər edib? A bədbəxt!* [4, s. 114]; *F ə r h a d . Keçəl! Şeytanın ağlına gəlməyən iş sənin ağlına gəldi...* [4, s. 131].

7. Nəticə

Araşdırmamızdan aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

- "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərində istifadə edilmiş xitablar həm sözlə, həm də sabit və sərbəst söz birləşmələri ilə ifadə olunub. Sözlə ifadə olunan xitabların ifadə vasitələri isim və sifət, sərbəst söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitabların ifadə vasitələri isə qeyri-təyini və I, II, III növ təyini söz birləşmələridir. Feili birləşmələr xitabların ifadə vasitəsi kimi çıxış etməmişdir.

- Əsərdəki xitablar bədii ekspressivlik baxımından iki formada təzahür etmişdir: 1) adresat bədii çalar olmadan bildirilən xitablar; 2) emosionallığı olan bədii xitablar.

- Dramatik əsərdəki xitablar həm monoloq, həm də dialoqlarda istifadə olunmuşdur. Dialoqlarda istifadə olunan xitablar monoloqlarda istifadə olunan xitablara nisbətən çoxdur.

- Müraciət edilənin insan, digər canlı və ya cansız əşyaları bildirməsi baxımından xitablar iki növdə özünü göstərir: 1) insan bildirən xitablar; 2) cansız əşyaları bildirən xitablar. Əsərdə digər canlıları bildirən xitablardan istifadə olunmamışdır. İnsan bildirən xitablara əsərdə daha çox rast gəlinir.

- Əsərdə müraciət edən və adresat arasında münasibət baxımından qonorativ, oppozitiv, qan qohumluğu ilə bağlı, konkret adla bağlı, peyorativ, yaşla bağlı müraciətlərə rast gəlinir.

- Troplarla ifadə olunmuş xitablar yer, coğrafi adlarla metaforlaşan xitablar, əlamət bildirən sözlərlə metaforlaşan xitablar şəklində özünü göstərmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008. - 212 səh.

2. Abdullayev Ə, Seyidov Y, Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 səh.

3. Hüseynova H. Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi (MİR Cəlalın bədii əsərləri əsasında). ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı, 2016, 232 səh.

4. Vəzirov N. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 səh.

5. Orucova Ş. Türk dillərində xitab. Bakı, 2007, 200 s.

Açar sözlər: xitablar, üslubi məqsəd, ifadə vasitələri, monoloq, söz birləşmələri

Key words: speeches, stylistic purpose, means of expression, monologue, word combinations

Ключевые слова: речи, стилистическое назначение, выразительные средства, монолог, словосочетания

Nəcəf bəy Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərinin dilindəki xitablar

Xülasə

Dilin sintaktik strukturundan bəhs edən əsərlərdə cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqələnməyən xitab, ara söz və ara cümlələrdən də bəhs olunur. Lakin biz elə bir iddia irəli sürə bilmərik ki, xitab, ara söz və ara cümlələr, ümumiyyətlə, cümlədəki digər sözlərlə əlaqələnmir. Məlumdur ki, sözlər bir-biri ilə məna (məntiqi) və qrammatik cəhətdən əlaqələnərək sərbəst söz birləşmələrini və ya cümlələri formalaşdırır. Beləliklə, əlaqələnməyə iki baxımdan yanaşmaq lazımdır: məna (məntiqi) əlaqə və qrammatik əlaqə. Xitab, ara söz və ara cümlələr cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqələnməsə belə, məna (məntiqi) cəhətdən əlaqələnilir. Xitab, ara söz və ara cümlələr həm də üslubi imkanlarının zənginliyi, ekspressivliyi ilə seçilən vasitələrdir. Üslubi imkanlarının zənginliyi, ekspressivliyi ilə seçilən xitablar fərqli aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Bu araşdırmamızda Nəcəf bəy Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərinin dilindəki xitablar araşdırmaya cəlb edərək konkret nəticələrə gəlmişik. Qeyd edək ki, "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərində istifadə edilmiş xitablar həm sözlə, həm də sabit və sərbəst söz birləşmələri ilə ifadə olunub. Feili birləşmələr xitabların ifadə vasitəsi kimi çıxış etməmişdir. Dramatik əsərdəki xitablar həm monoloq, həm də dialoqlarda istifadə olunmuşdur. Dialoqlarda istifadə olunan xitablar monoloqlarda istifadə olunan xitablara nisbətən çoxdur.

Обращения на языке произведения Наджаф бека Везирова

"Мушибати-Фахрадин"

Резюме

В работах, посвященных синтаксическому строению языка, рассматриваются также речи, промежуточные слова и промежуточные предложения, грамматически не связанные с членами предложения. Однако мы не можем утверждать, что обращение, междометие и междометие вообще не связаны с другими словами в предложении. Известно, что слова связаны друг с другом семантически (логически) и грамматически, образуя свободные словосочетания или предложения. Таким образом, к связи следует подходить с двух точек зрения: семантической (логической) связи и грамматической связи. Речи, междометия и междометия семантически (логически) связаны с членами предложения, даже если они не связаны грамматически. Обращения, промежуточные слова и промежуточные предложения также являются средствами, отличающимися богатством и выразительностью своих стилистических возможностей. Речи, отличающиеся богатством стилистических возможностей и выразительностью, исследованы с разных сторон. В данном исследовании мы сделали конкретные выводы, изучив выступления на языке Наджаф бека Везирова «Трагедия-Фахрадин». Следует отметить, что используемые в «Мушибати-Фахрадине» речи выражены как словами, так и устойчивыми и свободными словосочетаниями. Глагольные спряжения не выступали средством выражения. Речи в драматическом произведении использовались как в монологах, так и в диалогах. Речи, используемые в диалогах, больше, чем речи, используемые в монологах.

Speeches in the language of Najaf Bey Vazirov's "Tragedy-Fakhraddin"

Summary

In works dealing with the syntactic structure of language, speeches, intermediate words and intermediate sentences that are not grammatically related to the members of the sentence are also discussed. However, we cannot make a claim that the address, the interjection, and the interjection are generally not related to the other words in the sentence. It is known that words are connected with each other semantically (logically) and grammatically to form free word combinations or sentences. Thus, connection must be approached from two perspectives: semantic (logical) connection and grammatical connection. Speeches, interjections, and interjections are semantically (logically) related to the members of a sentence, even if they are not grammatically related. Addresses, intermediate words and intermediate sentences are also means distinguished by the richness and expressiveness of their stylistic possibilities. The speeches, distinguished by the richness of their stylistic possibilities and expressiveness, have been studied from different aspects. In this study, we have drawn concrete conclusions by studying the speeches in the language of Najaf bey Vazirov's "Tragedy-Fakhraddin". It should be noted that the speeches used in "Musibati-Fakhraddin" are expressed both in words and in stable and free word combinations. Verb conjugations did not act as a means of expression. The speeches in the dramatic work were used in both monologues and dialogues. The speeches used in dialogues are more than the speeches used in monologues.

Rəyçi: prof. Tofiq Hacıyev

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПИТЕТОВ К СЛОВУ “МОРЕ”

Эпитеты являются важнейшим стилистическим средством литературного языка. «Удачный, свежий эпитет усиливает выразительность и образность нашей речи, обогащает содержание высказывания, подчёркивает индивидуальный признак определяемого предмета и явления» (4, с.3). Недаром эпитеты относят к золотому фонду русского языка. Изучение этого богатейшего материала в теоретическом и практическом отношении позволяет ознакомиться с особенностями отдельных групп эпитетов к тем или иным словам. Эпитеты служат благодатным источником обогащения словарного запаса учащейся молодёжи, надёжным материалом развития русской речи иностранцев.

Рассуждения о роли и назначении эпитетов, об источниках их возникновения встречаются ещё в сочинениях античных мыслителей (Аристотеля, Квинтилиана, и др.). Выяснение природы эпитетов занимало умы многих выдающихся филологов XIX – начала XX в.: Ф.И. Буслаева, А.А. Потебни и др. Позже к изучению эпитетов обращались видные лингвисты и литературоведы: В.М. Жирмунский, Б.В. Томашевский, и др. К сожалению до сих пор нет ещё единого взгляда на само понятие «эпитет» (4, с.3). Поэтому одни исследователи рассматривают термин «эпитет» в узком, а другие - широком смысле. Так, например, Л.И. Тимофеев, отмечает что «в широком смысле слова эпитетом является всякое слово, определяющее, поясняющее, характеризующее и т.д. какое – либо понятие. В этом смысле эпитетом является любое прилагательное». (8, с.209). Но, вряд ли относительные прилагательные можно отнести к эпитетам, поскольку они лишены качественного оттенка. Ср. **каменный дом -каменное сердце**. Во втором примере относительное прилагательное **каменный** является эпитетом так как оно употреблено в переносном значении и выражает качественную характеристику понятия **сердце**. Здесь можно сослаться и на высказывание К.С. Аксакова, который удачно сформулировал определение грамматического понятия «качество»: «Качество есть отвлечённая и ... общая сторона предмета, которая в нём находит осуществление, но которая не принадлежит ему, непременно и, как общее, может принадлежать всякому явлению» (1, с. 112).

Однако в нашем случае неправомерно ограничиться установками формального грамматического подхода к стилистическим средствам художественной речи, каковыми являются эпитеты. Поэтому, на наш взгляд, многие метафорические образования от относительных прилагательных также могут выступать в роли эпитетов, например, **шёлковое (море), зимнее (море)** и т. п.

Приступая к изучению эпитетов, следует иметь в виду, что эти слова можно анализировать с двух позиций. Во первых, предметом анализа могут стать эпитеты к отдельному слову (например, к слову **море**), во-вторых, к анализу можно привлечь взаимосвязанные группы эпитетов к нескольким словам, (например, к словам, обозначающим водоёмы: **море, озеро, река, океан, ручей** и т.д.)

В данной статье рассматриваются многочисленные эпитеты к слову **море**, которые характеризуют данное явление с различных сторон.

1. О величине, протяжённости, глубине:

Бездонное, безбрежное, бескрайнее, безграничное, безмерное, бесконечное, громадное беспредельное, глубокое, необозримое, необъятное, неоглядное, огромное, широкое: Я видел кругом одно **безбрежное** лазурное море. (Тургенев. Лазурное царство); Море было такое же **бесконечное** и неприветливое, как семь лет до этого (Чехов. Огни); А навстречу, подавляя своей мощной шириной уже мчалось **беспредельное** море (Скиталец Миньона); По склону вновь оживших вод, Во **всеемлющем** море За льдиной льдина вслед плывёт (Тютчев. Смотри как на речном просторе); И только тогда принялись за еду И час провели в разговоре Усталые люди - в избушке на льду Среди **необъятного** моря (Маршак. Ледяной остров); Сверкает струя за кормою, Как крылья, шумят паруса; Кругом неоглядное море, И с морем слились небеса (И. Никитин На западе солнце пылает); А море стало ещё спокойней, черней... Кругом **неоглядное** море (И. Никитин. На западе...); А море... уже не казалось таким **широким**, как раньше (М. Горький. Челкаш) (4, с. 249); Есть на земном шаре такой участок мирового океана, называемый географами всё же морем, где вовсе нет суши, даже по краям, - море **безбрежное**, но не **безграничное**, не **бескрайнее** (Н. Тарасов. Море живёт); Мне хочется... Туда, где дельфины танцуют, Где только **бескрайнее** море (Генрих Ужegov); Сядь в поезд, Высадись у моря. Оно **обширнее**. Оно и глубже (Иосиф Бродский);

2. О цвете: **Багровое, багряное, белёсое, бирюзовое, глянцевое, голубое, жемчужное, жёлтое, зелёное, изумрудное, лазурное, лиловое, мрачное, оловянное, радужное, сверкающее, светло-голубое, седое, серебристое, серое, сизое, тёмное, яркое, ясное:** К берегам далёкого **лазурного** моря, к жаркому южному солнцу летят птицы (Соколов- Микитов. По горам...). На западе солнце пылает, **Багряное** море горит (И. Никитин. На западе...); Мне, новичку, всё было необыкновенно в **сверкающем** ледяном море (Соколов-Микитов. У края земли); В дыму выходят корабли в **седое** мраморное море (Бунин- Шипит... верблюд); **Сивое**, кипящее волнами, студёное море (Сок.- Микитов. Спасение корабля); Вся жизнь моя – как **сине** море с ветрами

буйными в раздоре -Бушует, пенится, кипит, Волнами плещет и шумит. (А.Кольцов. Ответ...); Лодка колыхалась на волнах, еле двигалась по **тёмному** морю (М.Горький. Челкаш); За гранитным полем грозно блещет в очи **Смоляное** море (Бунин. Там не светит солнце, не бывает ночи...); Луна взошла, всё молчит. Лишь море **Чёрное** шумит (Пушкин. Евгений Онегин); Так вот оно, море!... Горит **бирюзой**, **Жемчужною** пеной сверкает! (С. Надсон); Но весел в море **бирюзовом** С латинским парусом челнок (А.Фет); Плещется море **седыми** барашками (Майя Румянцева).

3. *О состоянии поверхности, температуре воды, об издаваемых звуках, о впечатлении, психологическом восприятии:*

Безветренное, безмолвное, беспокойное, беспощадное, бесстрастное, буйное, бунтующее, бурное, бушующее, величавое, величественное, весёлое, взволнованное, грозное, дикое, дремотное, живое, зеркальное, зимнее, злое, зыбкое, капризное, кипучее, ласковое, ледяное, мёртвое, могучее, мрачное, мятежное, обманчивое, пасмурное, пенное, покойное, прохладное, пустынное, радостное, разгневанное, сердитое, сонное, спокойное, спящее, студёное, суровое, тёплое, тихое, угрюмое, холодное, штормовое, шумное. **Безмолвное** море, лазурное море, Стою очарован над бездной твоей (Жуковский. Море); Мальва, обняв колени руками, тихонько покачивала корпусом, рассматривала... **весёлое** море (М. Горький. Мальва); Давно улеглось волнение, еле шевелится ленивая синь **дремотного** моря (Серафимович. Морской кот); Тепло, солнце яркое, море **ласковое** хожу в соломенной шляпе, без пальто (Чехов. Письмо); **Неколебимое** море Во мгле залива море спит (В.Соколов. Белое море); А здесь под нами было такое **неуютное**, покрытое мелкобитым льдом **холодное** море (Каверин. Два капитана); Лети, корабль, неси меня к пределам дальним По грозной прихоти **обманчивых** морей (Пушкин. Погасло дневное светило); Он провожает в **пасмурное** море испытанные в штормах корабли (Щипачёв. Гудками, склянками разбужен рано); Это- камень в **пенном** море Голый камень на волнах (Брюсов. Поцелуй); Внизу раскинулось серое, как серебро, море, **прохладное** и **парное** (А.Н. Толстой. Неверный шаг); Рано утром он повезёт её на берег по **сонному** ещё морю (М. Горький. Мальва); Море было такое **бурное**, и волны с седыми гребнями лезли на берег (Мамин-Сибиряк. Вкруг ракитова куста); Каково плавать на чёрном? - Море глубокое **бурливое, своенравное**, но плавать можно. (Раковский. Адмирал Ушаков); Мне было страшно, я первый раз видел море таким **бешеным** (Гл.Успенский. Малые ребята). Не часто бывает таким спокойным это **суровое** море (Чаковский. У нас уже утро); Дождь накрапывает, сыро, холодно, и море какое-то **студёнистое, стылое** (Толмасов. На суше и на море); Решительно могу себя сравнить Теперь с ладьёй на **тревожном** море (Языков. Станный случай); **Тяжёлое** зимнее море грохочет (Бунин. Лика); **Штормовое** море Десант рядами, сквозь волны, идёт к берегу. Волны перекатываются через головы (Вс. Вишневский. Мы из Кронштадта); Так бы и кинулся в **яркое** море, В бой бы с валами вступил (Добролюбов. **Бурного** моря **сердитые** волны); Почему ты такое **капризное**, море? (Юрий Поляков); Солнце и звёзды вверху, на просторе. **Вечное** море (М. Цветаева).

4. *Редкие эпитеты:* **Измучившееся, обессиленное, разомлевшее, распахнутое, рукотворное, шёлковое** и др.: Уляжется **обессиленное** и **мучившееся** море. Шелковистой чуть приметной прозрачной рябью ляжет оно голубое до голубого неба под горячим солнцем. (Серафимович. Морской кот); Молчал **разомлевшее** море, молчали и трое людей на крохотном судёнушке, словно примирились со своим безнадежным положением (Навыков – Прибой. Цусима); Уже сердца там слышат зовы, Юлит шелоник у дверей, Уже готовятся с Азова, С других **распахнутых** морей (Прокофьев. Переселенцы); Все **рукотворные** моря-моих друзей дела (Ошанин. Гимн морям); **Шёлковое** море и бегущие волны-это только память о вчерашнем ветре. (Ковалевский. Тетради из полевой сумки) (См.4, с.249 - 251).

Говоря об эпитетах к слову **море**, следует помнить, что данное слово в различных контекстах может приобрести множество оттенков значения, которые с трудом можно соотнести их с понятием природное явление (водоём). Так, например, в произведениях А.С.Пушкина встречаются случаи употребления данного слова для описания жизни с её заботами, волнениями: Сулит мне труд и горе Грядущего волнуемое **море** (Пушкин. Соч., т.3); **На море** жизненном, где бури так жестоко Преследуют во мгле мой парус одинокий, Как он без отрыва успешно я пою И тайные стихи обдумывать люблю (Пушкин. Сочинения, т.3). В словосочетании **огненное море** поэт соотносит данное понятие с пожаром: Огненное море разлилось по всему городу. Искры и головни летели в крепость, и зажгли несколько деревянных кровель (Пушкин. История Петра Великого). Далее расширяя понятийные ассоциации слова **море**, Пушкин применяет его метонимически – о тех, кто плавает в море, о жителях приморских стран: мой Езерский Происходил от тех вождей, Чей дух воинственный и зверской Был древле ужасом **морей** (Пушкин. Евгений Онегин). Особый смысл вкладывает великий поэт и в предложно- падежную форму **за морем**, которое используется им для обозначения понятия «в чужих, заморских краях, странах»: Спой мне песню, как синица Тихо за морем жила (Пушкин. Сочинения, т.2). В некоторых ситуациях эпитет соотносится с определяемым словом не непосредственно, а через свойственное данному явлению атрибуту. Так, например, эпитет **седой** характеризует цвет моря через его барашка (белая пена на гребнях волн): Море до самого горизонта **белело** барашками, и крупные гребни длинных валов чередою катились и разбивались о плоский берег (Тургенев. Сон); Плещется море **седыми** барашками (Майя Румянцева).

Наблюдения за функционально-семантическими особенностями эпитетов к слову **море** показывают, что «каждое слово, -как отмечает Ю.Н. Караулов, - десятками и сотнями нитей связано со значениями многих других.»

(5., с. 75). Именно поэтому функцию эпитета некоторые слова выполняют по отношению к нескольким словам. Так, например, прилагательное **безбрежный** может стать определением-эпитетом таких явлений, как море, океан, степь, лес, равнина, пустыня и т.п. Эпитеты к слову **море** обращают на себя внимание и со стороны словообразовательной специфики. Дело в том, что среди анализируемых эпитетов много производных с приставками отрицательной семантики, т.е. с приставками **без-/бес- и не-** Причём подавляющее большинство таких слов образовано префиксально-суффиксальным способом (**бездонное, безбрежное, бескрайнее, беспредельное, безветренное, безмолвное, беспокойное, бесстрастное, необозримое, неоглядное**).

В составе эпитетов немало первообразных прилагательных, которые различаются своей семантикой. Можно выделить следующие группы таких эпитетов:

- 1) О величине: **глубокое, огромное, широкое.**
- 2) О цвете: **багровое, багряное, белёсое, голубое, жёлтое, зелёное, лиловое, серое, седое, сизое, тёмное, яркое, ясное** и др.
- 3) О состоянии: **буйное, бурное, злое, зыбкое, дикое, живое, пасмурное, мрачное, сердитое, студёное, суровое, тёплое, тихое, угрюмое, весёлое.**

С точки зрения системного подхода к рассматриваемым эпитетам можно отметить наличие между ними такого вида парадигматических отношений, как синонимия. Причём синонимические отношения складываются чаще всего между эпитетами, имеющими общее функционально-семантическое назначение. Так, среди эпитетов, обозначающих величину, протяжённость и глубину моря, в качестве синонимов выделяются слова **безбрежное, бескрайнее, безграничное, бесконечное, беспредельное, необозримое, необъятное, неоглядное**. Наличие такого большого количества близких по значению лексических единиц способствует дифференциации сходных признаков одного и того же явления. Среди рассматриваемых эпитетов обнаруживаются и такие синонимические ряды, как 1) **беспокойное, буйное, бурное, взволнованное, мятежное, сердитое** (море); 2) **бунтующее, бушующее, взволнованное, кипучее, разгневанное, штормовое** (море); 3) **безмолвное, бесстрастное, покойное** (море); 4) **сонное, дремотное, спящее, тихое** (море); 5) **ледяное, прохладное, холодное** (море); 6) **грозное, дикое, злое, капризное** (море). Наряду с приведёнными синонимическими рядами среди эпитетов имеются и антонимические ряды типа

1) живое, мёртвое	5) безмолвное, шумное
2) радостное, мрачное	6) злое, весёлое
3) бурное, спокойное,	7) холодное, тёплое
4) мятежное, сонное	8) бушующее, безветренное

К тому же, если исходить из того, что констатирует Ж. Вандриес в своём высказывании – «слово никогда не всплывает в нашем сознании одиноко» (2, с.176), то с полной уверенностью можно сделать вывод о важном прикладном и дидактическом значении языкового материала, связанного с эпитетами. На занятиях русского языка с иностранцами изучение эпитетов как атрибутивной лексики совместно с определяемыми словами несомненно способствует запоминанию целого ряда частотных словосочетаний, на базе которых обычно создаются высказывания (предложения) – коммуникативные единицы.

Итак, функционально-семантический анализ эпитетов к слову **море** показал, что данная группа атрибутивной лексики многочисленна и разнообразна по составу. Распределение эпитетов по подгруппам опирается на характер лексико-семантических вариантов определяемого слова **море**. Соответственно отмечаются три подгруппы эпитетов, каждая из которых характеризует данное явление с какой-то одной стороны (глубина, цвет, состояние). В потоке речи эпитеты с определяемыми словами выступают в виде атрибутивных словосочетаний, изучение которых весьма актуально.

Литература

1. Аксаков К.С. Сочинения филологические. М., 1880, ч.2.
2. Вандриес Ж. Язык. М., 1937.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова/Избр.труды. Лексикология и лексикография. М., 1977.
4. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. Л.: Наука, 1979, 567 с.
5. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. М.: Наука, 1976
6. Нестерова Т.В. Русский язык: коммуникативно-прагматические аспекты исследования // Рус.яз. за рубежом, №5, 2015, с. 34.
7. Новиков Л.А. Семантика русского языка. М.: Высш.шк., 1982.
8. Тимофеев Л.И. Теория литературы. М., 1988.

Açar sözlər: epitet, təyin olunan söz, atributiv söz birləşməsi, dəniz, ölçü, rəng, vəziyyət.

Ключевые слова: эпитет, определяемое словосочетание, море, величина, цвет, состояние.

Keywords: epithet, defined word, attributive phrase, **more**(sea), size, color, state

Резюме

Эпитеты к слову **море** многочисленны и многообразны в функционально-семантическом отношении. Группировка эпитетов дана с учётом конкретных признаков такого природного явления, как море. Отмечаются три подгруппы эпитетов, различающихся по значению: величина (**безграничное, глубокое**), цвет (**голубое, синее**),

состояние (**грозное, тёплое**). Совместное употребление эпитета и определяемого слова происходит в составе словосочетаний и предложений, изучению которых следует уделить должное внимание.

MOPE SÖZÜNƏ AİD OLAN EPİTETLƏRİN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Море sözünə aid olan epitetlər çoxsaylı və funksional-semantik cəhətdən müxtəlifdirlər. Epitetlərin qruplaşdırılması **море**(dəniz) kimi təbiət hadisəsinin konkret əlamətləri nəzərə alınmaqla reallaşdırılmışdır. Epitetlərin mənasına görə üç qrupu qeyd olunur: ölçüsünə (**безграничное, глубокое**), rənginə (**голубое, синее**), vəziyyətinə görə (**грозное, тёплое**). Epitetin təyin olunan sözə birgə işlənməsi söz birləşməsinin, yaxud da cümlənin tərkibində mümkündür. Məhz bunların öyrənilməsinə həmişə diqqət yetirmək lazımdır.

SUMMARY

FUNCTIONAL-SEMANTICAL FEATURES OF EPITHETS RELATED TO THE WORD MOPE

Epithets for the word **море** (sea) are numerous and diverse in functional and semantic terms. The grouping of epithets has been given taking into account the specific features of such a natural phenomenon as the sea. Three subgroups of epithets that differ in meaning have been noted: size (**limitless, deep**), color (**blue, navy blue**), and state (**formidable, warm**). The joint use of the epithet and the word being defined occurs as part of phrases and sentences, the study of which should be given due attention.

RƏYÇİ dos.L.Ələkbərova

СТРУКТУРНО- СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НАИМЕНОВАНИЙ
СТРАН СВЕТА

В статье ставится задача проанализировать лексическую микрогруппу, обозначающую страны света в структурно – словообразовательном аспектах с целью выявить их общие и отличительные черты, а также возможные случаи их взаимодействия друг с другом.

В русском языке лексическая микрогруппа со значением стран света представлена исходными словами **север, юг, восток, запад** и образованными от них производными различной структуры, т.е. суффиксальными, префиксально-суффиксальными, сложносуффиксальными и собственно сложными словами. Данная микрогруппа представляет интерес как с точки зрения словообразовательного так и семантического своеобразие. В словообразовательном отношении особенностью слов **север, юг, восток, запад** является то, что каждое из этих слов представлено в словообразовательных словарях в качестве исходных слов соответствующих словообразовательных гнезд, где размещены производные различной структуры.

Рассмотрим каждое из этих словообразовательных гнезд в отдельности.

I. Север. 1. Одна из четырёх стран света и направление, противоположные югу; в которую направлена намагниченная стрелка компаса. 2. Местность, лежащая в этом направлении (На севере России). 3. Местность с холодным, суровым климатом, холодные края (В условиях севера. Надбавка за работу на севере.) (МАС, т. 4).

Словообразовательное гнездо с исходным словом **север** представлено в словообразовательных словарях 12 производными, среди которых всего 4 аффиксальных образований (**северный, северяк** и др.) Все остальные образования (8) являются сложными (**североатлантический, северо-восток, северо-западный** и др.) В данном словообразовательном гнезде нет сложений с постпозитивным компонентом **север**, т.е. этот компонент является исключительно препозитивным. Перечень всех производных приводится ниже.

II. Юг. Одна из четырёх стран света и направление, противоположные северу (Окна выходят на юг. Подъехать к городу с юга). 2. Местность, лежащая в этом направлении (На юге России). 3. Местность с тёплым, жарким климатом, тёплые края (Жители юга. Отдыхать на юге; Южный город.) (МАС, т. 4). Словообразовательное гнездо с исходным словом **юг** включает 15 производных, из которых только 5 слов являются аффиксальными производными (**южный, южанин**), остальные же 10 слов являются сложными словами (**южнобережный, южнорусский, юго-восточный** и др.). Особенностью производных с компонентом **юг** является то, что во всех сложных словах данный компонент всегда встречается в препозиции, причём компонент **юг** отмечается и в виде **южно-**: **южнополярный, южнорусский** (Весь перечень приводится ниже).

III. Восток. 1. Одна из четырёх стран света и направление, противоположное западу, часть горизонта, где восходит солнце. 2. Местность, лежащая в этом направлении, а также страны, расположенные в этом направлении и противопоставляемые Европе и Америке (Путешествие на Восток. Ближний Восток. Дальний Восток) (МАС, т. 1). В словообразовательном гнезде с исходным словом **восток** приводится 19 производных, из которых только 2 слова являются суффиксальными образованиями (**восточник, восточный**), все остальные 17 – это слова, образованные путём словосложения, т.е. являются сложными, имеющими различные деривационные структуры с двумя корневыми морфемами и соединительной буквой (интерфиксом) -о-. Ср.: **восточнославянский, востоковедение, востоковедческий** и др. Как видно из приведённых примеров, в этих словах корень **восток** является препозитивным элементом, т.е. стоит в начале слова. Однако, наблюдения показывают, что в подавляющем большинстве примеров (точнее 10 словах) корень **восток** является постпозитивным, т.е. занимает вторую позицию, уступая другим корням свойственную ему первую позицию. Ср.: **дальневосточный, северо-восток, юго-восток** и т.д. (Перечень всех производных приводится ниже).

IV. Запад. 1. Одна из четырёх стран света и направление, противоположное востоку: часть горизонта, где заходит солнце. 2. Местность, лежащая в этом направлении, а также при противопоставлении странам бывшего СССР и Востока, страны Западной Европы и Америки (Искусство Запада) (МАС, т. 1).

В словообразовательном гнезде с исходным словом **запад** приводится 14 производных, среди которых 8 простых аффиксальных образований типа **западник, западный, прозападный** и 6 – сложных слов. Следует отметить только, что в двух случаях слово **запад** занимает первую позицию (**западнорусский, западнославянский**), в остальных 4 случаях этот компонент является постпозитивным (**северо-запад, юго-запад** и производные от них прилагательные: **северо-западный, юго-западный**). Здесь в названиях промежуточных направлений света также не встречаются сложные слова с препозитивным компонентом **запад**.

Для более чёткого обозрения лексического состава рассматриваемых словообразовательных гнезд целесообразно представить их общий список:

Восток	Запад	Север	Юг
восточник -1	западник	северян(ин)	южанин

³⁰ проф. зав. кафедрой русского языка естественных факультетов БГУ

³¹ ст. лаб. БГУ, mikavilceferov@mail.ru

восточный	западница	северянка	южанка
восточник -2	западничество	северяк	южак
восточнославянский	западнический	северный	южный
востоковед (ение)	западный -2	севернорусский	по -южному
востоковед	западник – 2	североатлантический	южнобережный
востоковедческий -1	западнее(нар.)	североморец	южноплодный
востоковедческий -2	прозападный	североморский	южноплодовой
востоковедный	западнорусский	северо – восток	южнополярный
ближневосточный	западнославянский	северо - восточный	южнорусский
дальневосточный	северо-запад	северо- запад	южнославянский
дальневосточник	северо-западный	северо – западный	юго-восток
дальневосточница	юго-запад		юго - восточный
дальневосточник – 2	юго-западный		юго - запад
дальневосточница – 2			юго - западный
северо-восток			
северо-восточный			
юго-восток			
юго-восточного-восточный			

(См., 5)

Своеобразие взаимоотношения слов **север, юг, восток, запад** заключается в том, что при обозначении промежуточных направлений между четырьмя странами света доминирующими понятиями становятся названия двух полюсов – северного и южного. Ср. сложные слова со значениями промежуточных направлений: **северо-восток, юго-восток, северо-запад, юго-запад**. В русском языке – это нормативные образования, поэтому попытка переставить в этих словах компоненты приводит к нарушению общепринятых норм.

Слова рассматриваемой микрогруппы наряду с общими для них признаками имеют ряд отличительных черт. Так, например, только в словообразовательном гнезде с исходным словом **восток** встречается композит с опорным компонентом – **вед**; в трёх остальных гнездах аналогичные образования отсутствуют. Этот случай требует некоторого пояснения. Дело в том, что в отличие от остальных членов рассматриваемой лексической микрогруппы (а именно слов **север, юг, запад**) у слова **восток** сформировалось значение, объединяющее характерные черты народов данного региона как особого социально – культурного явления в истории человечества. Вполне понятно, что самобытный характер творений поэтов и писателей востока, а также культурное наследие многих поколений восточных народов с давних времён привлекали к себе внимание исследователей, которые стали называться **востоковедами**. Соответственно с деятельностью последних было связано появление терминов **востоковедение** и **востоковедческий**. Отметим, что в смежных лексических микрогруппах, т.е. в словообразовательных гнездах слов **запад, север, юг** аналогичных образований нет.

Сопоставительный анализ словообразовательных гнезд с исходными словами – названиями стран света, позволяет выявить ряд характерных черт в структурно – словообразовательной и семантической организации производных слов, входящих в данные гнезда.

Во-первых, слова **север** и **юг** как полярные доминирующие страны света послужили источником обозначения промежуточных направлений за счёт сложных слов, образованных с участием этих же компонентов в качестве препозитивных элементов. Ср.:

северо-восток	юго - восток
северо – восточный	юго - восточный
северо – запад	юго - запад
северо - западный	юго – западный

Функционирование подобных параллельных образований во многом обуславливается действующим в русском языке (и в русском словообразовании) законом аналогий, под влиянием которого было образовано немало слов и в сфере аффиксальных производных. Приведём ряд примеров:

- существительные с суффиксами – **ик, ник** (восточник, западник);
- существительные с суффиксами – **анин/ - янин** (северянин, южанин);
- существительные с суффиксами – **анк(а), -янк(а)** (южанка, северянка);
- существительные с суффиксами – **ак/ - як** (северяк, южак);
- прилагательные с суффиксом – **н (ый)** (северный, южный).

Обзор словообразовательных гнезд с исходными словами – названиями стран света, позволяет выделить наряду с однотипными (сходными по структуре) производными словами и специфические для каждого гнезда образования. Так, например, следует отметить в гнезде с вершиной **восток** сложные слова с опорным компонентом – **вед** (см. выше), а также сложения с препозитивными компонентами **ближне-, дальне-** (ближневосточный, дальневосточный).

В словообразовательном гнезде с исходным словом **запад** можно выделить не отмеченное в других гнездах производное слово с суф. – **ство** (западничество), а в гнезде с вершиной **север** специфичными можно считать композиты с опорным компонентом – **мор-** (североморец, североморский), в гнезде же с вершиной **юг** наречие

типа **по – южному** композиты с опорными компонентами-**береж(ый), - плодн(ый),-полярн(ый)** не имеют аналогов в других гнёздах.

Обзор лексического состава словообразовательных гнёзд с исходными словами **север, юг, восток, запад** производными различной структуры подтверждает мысль о том, что «при создании новых наименований происходит использование разноуровневых средств, система словообразования выполняет по отношению к ним своеобразную организующую роль: разнородные формальные средства объединяются в достаточно сложное целое, образуя вместе упорядоченную совокупность тесно между собой связанных словообразовательных моделей, взаимодополняющих и поддерживающих друг друга» (3, с. 23-24). Такое же взаимодействие словообразовательных моделей и смысловых аналогий наблюдается в сфере изучаемой лексической микрогруппы.

Итак, в результате сравнительного изучения словообразовательных гнёзд с исходными словами **север, юг, восток, запад** был выявлен ряд характерных особенностей данной лексической микрогруппы. Прежде всего следует отметить, что, несмотря на общность семантического поля этих слов (названия стран света), в их словообразовательной парадигме обнаруживаются сходные и отличительные черты, обусловленные избирательным свойством самой языковой системы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вербицкая Л.А. Роль языка в жизни общества // Рус. яз. за рубежом, № 5, 2015, с. 11 -19.
2. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. М.: Просвещение, 1973, 304 с.
3. Кубрякова Е.С. Теория номинации и словообразование/ Языковая номинация (Виды наименований). М.: Наука, 1977, с.222 – 303.
4. Молдован А.М. Теоретические исследования русского языка на современном этапе// Рус. яз. за рубежом, № 16, 2017, с. 13 – 17.
5. Словарь русского (МАС): В 4 – х т. М.: Рус. яз., 1981.
6. Телля В.Н. Вторичная номинация и её виды/ Языковая номинация (Виды наименований). М.: Наука, 1977, с. 129 – 221.
7. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. М.: Рус. яз., 1985 (1 т., 856 с., 2 т., 886 с.).
8. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. М.: Наука, 1977, 256 с.

Ключевые слова: лексическая микрогруппа, страны света, исходное слово, производное слово, словообразовательное гнездо.

Acar sözlər: leksik mikroqrup, dünya cəhətləri, ilkin söz, törəmə söz, sözdüzəltmə yuvası.

Keywords:Keywords: Structural world-formation analysis of words denoting cardinal points.

PEZİOME

Лексическая микрогруппа, обозначающая страны света состоит из четырёх исходных слов (**север, юг, восток, запад**) и соответствующих им словообразовательных гнёзд. В каждом из этих гнёзд имеется от 12 до 19 производных слов. В структурном отношении они характеризуются тем, что среди них есть аналогичные и разные по строению образования.

CƏHƏTLƏRİNİ BİLDİRƏN SÖZLƏRİN STRUKTUR - ZÖZDÜZƏLTMƏ TƏHLİLİ XÜLASƏ

Dünyanın cəhətlərini bildirən leksik mikroqrup dörd ilkin (**şimal, cənub, şərq, qərb**) sözdən və onlara aid olan sözdüzəltmə yuvalarından ibarətdir. Bu yuvaların hər birində 12 – dən 19 -a qədər törəmə söz vardır. Struktur cəhətdən onların arasında eyni və fərqli quruluşlu olan sözlər vardır.

Structural world-formation analysis of words denoting cardinal points

SUMMARY

The lexical microgroup denoting the countries of the world consists of four source words (north, south, east, west) and the corresponding word-formation nests. Each of these nests contains 12 to 19 derived words. Structurally, they are characterized by the presence of similar and different formations among them.

Rəyçi dos. E. Vəliyeva

Cinara Məmməd qızı Qəhrəmanova³²
**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ELLİPTİK CÜMLƏLƏR EMOSİONALLIĞIN
İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ**

Danışıq dilinin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri emosionallıqdır. Gündəlik həyatda fərdlər arasında ünsiyyət təkcə fikir və məlumat mübadiləsi ilə məhdudlaşmır, həm də müəyyən duyğu, hiss-həyəcan, emosiyalarla müşayiət olunur. Emosiya vasitəsilə həm öz hisslərimizi ötürür, həm də həmsöhbətimizə təsir edərək onu hər hansı bir hərəkətə, davranışa sövq edir, onda arzulanan reaksiyanı oyatmağa çalışırıq. Emosional söz, ifadə və cümlələr nitqimizi daha zəngin, rəngarəng və mükəmməl edir. Bundan əlavə, Azərbaycan dili digər dillərlə müqayisədə daha emosional və ifadəlidir ki, bu da dilin bütün səviyyələrində emosiyaradıcı və qiymətləndirici məna kəsb edən fonetik, leksik və qrammatik vasitələrin çoxluğundan irəli gəlir.

Emosiyalar şüurun və dilin motivasiya əsası olduğundan fərdlərin emosiyasız ünsiyyəti qeyri-mümkündür. Bu baxımdan insanların duyğularının öyrənilməsində başlıca mənbə olan, emosiyaları təyin, ifadə, təsvir, şərh, təqlid edən, stimullaşdıran, təsnifləndirən, strukturunu formalaşdıran, onların linqvistik manipulyasiyası və modelləşdirilməsi üçün vasitələr təklif edən dilin özüdür. Hər hansı bir dil bu dil mədəniyyətinin daşıyıcılarının mənəvi dünyasının emosional mənzərəsini əks etdirməklə yanaşı, duyğuların öyrənilməsi üçün həm obyekt, həm də vasitə rolunu oynayır. Emosiyalar təkcə linqvokulturoloji situasiyalardan yaranmır, həm də müəyyən situasiyaların yaradıcısı mövqeyində də çıxış edir.

Dilçilik ədəbiyyatında bəzən “emosionallıq” və “ekspressivlik” kateqoriyaları eyniləşdirilir və bu iki termin mütləq sinonimlər kimi qəbul edilir. Lakin bu kateqoriya ifadəli nitqin bir-birindən öz səciyyəvi cəhətlərinə görə fərqlənən iki ən mühüm komponentidir. Ekspressivlik ünsiyyət prosesində danışanın nitqin məzmununa və adresata münasibətində subyektiv yanaşmanın ifadə vasitəsi kimi çıxış etmək qabiliyyətini təmin edən dil vahidlərinin semantik və üslub xüsusiyyətlərinin məcmusudur. “*Ekspressiya nitqin obrazlılıq, emosionallıq keyfiyyətidir. Nəvaziş, zərafət, istehza, rişxənd, bəyənməmə, xoşlamama, laqeydlilik, etinasızlıq və s. ifadə edən sözlər ekspressiv leksika adı altında qruplaşdırılır*”. [1, s. 27] Emosiya və ekspressivliyin ifadə vasitələrinə dilin bütün səviyyələrində (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis, mətn dilçiliyi) rast gəlinir. Dildə bu mənalara yaratmaq üçün müxtəlif linqvistik vasitələrdən istifadə olunur. Məqalədə Azərbaycan dilində emosionallığın sintaktik səviyyədə ifadəsində elliptik cümlələrin rolundan bəhs ediləcəkdir.

Dilin sintaktik quruluşunda özünəməxsus mövqeyə və çoxçeşidli funksiyalara malik olan elliptik cümlələr uzun müddət həm dünya, həm də Azərbaycan dilçiliyində tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Ş.Balli, V.Makarov, A.Martine, N. Valgina, A.Şerba, T.Starodubova, O.Axmanova, Azərbaycan dilçilərindən Z.Budaqova, Ə.Abdullayev, B.Xəlilov, A.Qurbanova, A.Məhərrəmov və b. öz tədqiqatlarında sadə və mürəkkəb quruluşlu elliptik cümlələrdən bəhs etmiş, bu mövzuya müxtəlif aspektlərdən yanaşmış, elliptik cümlələrin yaranma və fəaliyyət qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə, xarakterik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Onlardan bir qismi elliptik cümlələri yarımcıq cümlələrin bir növü kimi, digər qismi isə ayrıca bir kateqoriya kimi qəbul etmişlər.

O.Axmanovaya görə, elliptik cümlələr, geniş bütöv cümlələrdən fərqli olaraq, müəyyən üzvləri ixtisar olunmuş, konkret dil situasiyalarında, məsələn, daha çox sürətli dialoji nitqdə istifadə olunan sintaktik vahidlərdir [2, s. 94].

Z.Budaqova elliptik cümlələri feili bəzən də ismi xəbəri buraxılmış yarımcıq cümlələr kimi təqdim edir. Xəbərin buraxılması müəyyən bir məqsədə, məsələn, danışanın işin icra yerini, səbəbini, zamanını və s. nəzərə çatdırmaq istəyinə görə həyata keçirilir. Müəllifin fikrincə, bu tip cümlələrdə buraxılmış üzv, yəni xəbər ya cəmlənin özünün, ya da həmin cümlənin daxil olduğu mətnin ümumi məzmununa əsasən bərpa edilir. Elliptik cümlələr əsasən danışanın məqsədindən asılı olaraq, əmr, xahiş, təkid, çağırış, yalvarış, əzizləmə, alqış, nifrət, qarğış və s. kimi mənalara ifadə etmək üçün işlədilir [3, s. 14].

Elliptik cümlələrin semantik-struktur xüsusiyyətlərini araşdıran tədqiqatçı A.Qurbanova göstərir ki, “*elliptik cümlələrin semantik strukturunun formalaşması onların tipikləşmiş ünsiyyət situasiyasına daxil olması nəticəsində baş verir. Bu cür cümlələr özlərinin spesifik struktur sxemləri ilə konsituativ linqvistik vahidlər kimi çıxış edir. Danışıqda elliptik cümlələr dildənkənar gerçəklik situasiyası ilə bağlılıq nümayiş etdirir, onların semantikasi kommunikativ, situativ-istiqlamətli, üstəlik mürəkkəb xarakter daşıyır*” [4, s. 258].

Bu məsələ ilə bağlı tədqiqatçılar arasında mövcud olan fikir ayrılığına baxmayaraq, onların, demək olar ki, hamısı elliptik cümlələri xarakterizə edərkən onları bir və ya bir neçə üzvü cümlənin məzmununa xələl gətirmədən buraxılan və kontekstə görə asanlıqla bərpa edilən cümlələr kateqoriyasına daxil etmişlər.

Elliptik cümlələrdən dialoji nitqdə geniş şəkildə istifadə olunur. Bu cür konstruksiya tərəfdaşların bir-biri ilə adekvat ünsiyyətinə mane olmur. Dinləyici və danışan olaraq tez-tez rollarını dəyişən tərəfdaşların ünsiyyətində yaranan rahat atmosfer onların fikirlərini qurarkən sintaktik qanunlara o qədər də ciddi əməl etməmələrinə imkan yaradır. Nəticədə, onlar nitqin daha sürətli və qənaətli olmasını təmin etmək məqsədilə elliptik cümlələrdən istifadə edirlər. Bu cümlələrdə ellipsis uğrayan sözlərin üzərinə düşən semantik yük daha da artır ki, bu da kommunikativ deyil, emosional planda təzahür edir. Ellipsis danışanın öz fikrini ifadəsində qərarlılığı və ya tərəddüdü, daha az söz sərf etmək və nəhayət, həmsöhbətində təsirli, intensiv emosiya yaratmaq istəyi ilə də izah oluna bilər ki, bu da fikrin natamam, parçalanmış ifadəsinə gətirib çıxarır. Güclü bir emosiyanın təsiri altında danışan həmişə öz duyğularının uyğun şifahi ifadəsini tapa bilmir, buna görə də belə

³² Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası dosenti chinara83@gmail.com

vəziyyətlərdə nitq çox vaxt qeyri-müntəzəm, sxematik xarakter daşıyır. Bu zaman yalnız həmsöhbəti həyəcanlandıran, onda emosional vəziyyətlər yaradan əsas məqamlar diqqətə çatdırılır. Emosiya, elliptik cümlə tərkibindəki qalan bütün sözləri öz təsiri altına alaraq onda psixoloji vəziyyətə uyğun intonasiya yaradır. Nəticədə, elliptik cümlə bütövlükdə danışanın duyğu və düşüncələrinin emosional mənzərəsini yaratmağa xidmət edir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə hökmdarın heyran, çəşnliq, qəzəb, hiddət, qorxu, əzab kimi duyğuları eyni anda yaşadığının şahidi olur:

Elə bu anda şahzadə də kökündən qırılmış sərv kimi silkələnib arxasında dayanmış qara qulun qucağına aşdı:

– Zəhər? – hökmdarın sinəsindən vəhşi bir səs qopdu.

– Bəli, zəhər – deyə, Ballı qarı arxayınlıqla təkrar etdi.

Şah yerdə ilan kimi qıvrılan oğluna baxıb:

■ *Vəzir, əlac! – deyə qışqırdı.* [5, s. 147]

Cümlənin bu və ya digər komponentinin buraxılması cümlə üzvlərinin kommunikativ yükündən birbaşa asılıdır. Adətən, cümlənin tematik yükünü daşıyan üzvlər buraxılır. Bu üzvlərin tematik təbiəti onların cümlənin sonrakı hissəsində artıqlığa səbəb olduğu üçün təkrarlanmasına imkan vermir. Buraxılmış elementin bərpası iki şərtəndən irəli gəlir:

1. Mətn daxilində mətnin ümumi məzmununa görə hansı elementin çatışmadığı müəyyən edilir;

2. Cümlənin məzmununa uyğun olaraq, buraxılmış üzv bərpa edilir.

Elliptik cümlələr həm sadə, həm də mürəkkəb quruluşlu ola bilər. Məsələn: *Sənətkara belə sual? Siz savaşa, biz tamaşa.* Birinci cümlədə *verərlər* feili, ikincidə isə *başlayın* əsas və *edək* köməkçi feilləri ixtisara düşmüşdür. Bu cümlələrdən birincisi sadə, ikincisi mürəkkəb quruluşlu olsa da, hər ikisi predikatın ixtisarı ilə qurulmuş cümlədir və hər ikisində buraxılmış üzv cümlənin məzmununa uyğun olaraq bərpa edilə bilər. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, elliptik cümlələr sintaktik səviyyədə emosional və qiymətləndirici məna ifadə edir, həm də nitqdə dinamizm, təbii söhbət intonasiyası yaradır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələrdən birincisinin mənası situasiyadan asılı olaraq heyran, təəccüb, ironiya, təəssüf, ikincidə isə çağırış, təkid kimi emosional çalarlıqları əks etdirir. Xəbəri feilin əmr forması ilə ifadə olunan bu tip elliptik cümlələrin məzmunu çox vaxt quruluşundan asılı olmayaraq, ümumi şəxsə aid olur. Mürəkkəb cümlələr yüksək dərəcədə elliptikliklə xarakterizə olunur və belə cümlələrdə emosionallıq və ekspressivliyi daha qabarıq şəkildə çatdırmaq mümkün olur.

Azərbaycan dilində elliptik cümlələr müxtəlif üzvlərin, əsasən xəbər olmaqla, mübtədə, tamamlıq, zərflilik, bəzən bu üzvlərin ifadə vasitələri olan söz birləşmələrinin müəyyən hissəsinin ixtisarı ilə yaranır. Qeyd etdiyimiz kimi, elliptik cümlələrə daha çox dialoji nitqdə yer verilir və yuxarıda göstərilən bütün elliptik cümlə modellərindən istifadə edilir ki, bu cümlələr də fərqli emotiv funksiyalar daşıyır. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

1. **Mübtədəsi buraxılmış elliptik cümlələrdə.** Bu tip cümlələr qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr formasında olsa da, məzmununa görə onlardan fərqlənir. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə işi icra edən şəxs məlum olmur və qrammatik cəhətdən onu bərpa etmək, yenidən cümlənin tərkibinə daxil etmək mümkün olmur. Elliptik cümlələrdə isə subyektlı məlum olur və cümlənin məzmununa uyğun olaraq buraxılmış mübtədə bərpa edilə bilər. Məsələn: *Bu qədər çalışıb-vuruşuram, yenə də ingilis dili fənnindən mənə 3 yazurlar. Dəfələrlə o zavoda müraciət etsəm də, mənı fəhlə kimi işə qəbul etməyiblər.* Cümlənin məzmunundan aydın olur ki, işi icra edən ingilis dili fənnini tədris edən müəllim və zavoda rəhbərlik edən şəxsdir. Zənnimizcə, belə cümlələr semantik baxımdan elliptik cümlənin tələblərini daha çox ödəyir. Canlı danışq dilindən götürülən bu nümunələrdə təəssüf hissi, giley, şikayət, narazılıq kimi emotiv hallar özünü göstərməkdədir. Dilimizdə əsasən dialoji nitqdə istifadə olunan, mübtədəsi buraxılmış xüsusi tip elliptik nida cümlələri mövcuddur ki, onları emosionallıq baxımından “doymuş” cümlələr adlandırmaq olar. Belə cümlələr yüksək tonlu intonasiya ilə tələffüz edilir və onlar vasitəsilə həm sevinc, razılıq, şadlıq, həm də qəzəb, hiddət, narazılıq kimi emosiyaları çatdırmaq mümkün olur. Məsələn: *Əcəb eləmişən! Lap yaxşı eləmişəm!*

2. **Tamamlığı buraxılmış elliptik cümlələrdə.** Tamamlığı ixtisar olunan elliptik cümlələr də dialoji nitq üçün xarakterikdir. Yersiz təkrarçılığı aradan qaldırmaq üçün bu tip cümlələrə dialoqda geniş yer verilir.

– Yenə laboratoriya üçün avadanlıq ayırmışsıq, yenə gəlib götürmədilər.

– Sabah laboratoriya müdiri ilə görüşəndə tapşırıram.

Dialoq nümunəsində ikinci cümlədə buraxılmış üzvləri bərpa etsək, cümlə “*Sabah laboratoriya müdiri ilə görüşəndə ona laboratoriya üçün ayrılmış avadanlıqları götürməyini tapşırıram.*” şəklində olacaq. Burada ellipsis təkrarçılığa yol verməyən qarşısını almaqla yanaşı, həm də dil qəanətinin məhsuldar vasitəsi kimi çıxış edir. Cümlənin məzmununda yenə narazılıq, şikayət, məmnun qalmamaq kimi psixoloji vəziyyətlərin emosional ifadəsinin şahidi olur.

3. **Zərfliyi buraxılmış elliptik cümlələrdə.** Bu tip elliptik cümlələrdə zərfliyin əsasən yer, səbəb, məqsəd kimi məna növlərinə aid olan sözlər buraxılır. Zərfliyi buraxılmış elliptik cümlələrdə də tamamlığı ixtisara düşən cümlələr kimi əsasən dialoqlarda daha çox müşahidə olunur. Məsələn:

1) Yer zərfliyinin ixtisarı:

■ *Sizin kənd də bir özgə aləmdir: təmiz havası, gur bulaqları, sıx meşəsi...*

– Vətəna qaydım, mütləq baş çəkəcəyəm. [6, s. 319]

2) Səbəb zərfliyinin ixtisarı:

– Gecə həkim çağırmaq lazım ola bilər... Həm də mən özüm tibb bacısıyam axı. Kömək lazım olar birdən.

– Əksinə, mən narahat olacağam. Gedin evə. – Qasımlı təkid etdi. [7, s. 248]

3) Məqsəd zərfliyinin ixtisarı:

– İndi nə etmək fikrindəsiniz, Qanbay müəllim? Düyünü necə çözəcəksiniz?

– Əvvəl Aybikə ilə danışmaq istəyirəm. [6, s. 216]

Birinci cümlədə “kəndimizə” yer, ikincidə “sən burada qaldığın üçün” səbəb, üçüncüdə “düyünü çözmək üçün” məqsəd zərfləri ixtisar olunub. Hər üç cümlədə buraxılmış üzvlər zərfliliyin müxtəlif mənə növlərinə aiddir və onların hər biri fərqli duyğuların: darıxmaq, həsrət, intizar, narahatlıq, şübhə kimi emosiyaların ifadəsi ilə müşayiət olunur.

4. Xəbəri buraxılmış elliptik cümlələr. Bu tipli elliptik cümlələr emosional-qiymətləndirici mənə daşıyan cümlələr arasında üstünlük təşkil edir. Belə cümlələr müsbət və ya mənfi emosiyaları əks etdirir və ixtisar olunan predikativ söz cümlənin ismi və ya feili xəbəri olur. Xəbəri buraxılan elliptik cümlələr sırasında tapmacalar, məsəllər, atalar sözləri, deyimlər, alqışlar, qarğışlar və s. kimi bir sıra folklor nümunələrinə də rast gəlinir. Məsələn:

Araz aşığından, kür topuğundan (axır) (Atalar sözü)

Dövşənə qaç, taziya tut (deyir) (Deyim)

Qadan ürəyimə (gəlsin)! (Alqış)

Get, dalınca da bir daş (atılsın)! (Qarğış)

Tapı-tapı,

Kərki sapı.

Altı gülü (var).

Bes varpağı (var). (Tapmaca)

Digər üzvləri ixtisara düşən elliptik cümlələr kimi xəbəri buraxılmış elliptik cümlələr də dialoji nitqdə geniş şəkildə işlənir:

Bir gün dedilər, gərək bir adam tapıb mükafat verək. Kimə verək? Biri dedi:

—Filankəsə.

O biri özündən çıxdı:

—Sən elə nə olsa, filankəsi təklif edirsən, çünki sən öz qarabağlındır. Ayıb deyilmi, filan dura-dura... [8, s. 475]

O çevrildi, əli ilə istiqaməti göstərdi:

— Bu tərəfə! [9, s. 68]

— Al, - deyib, mənə bir bağlama Verdi, - Az qala. Yadımdan çıxmısdı. Ad günün mübarək! [9, s. 125]

Feili xəbəri buraxılmış elliptik cümlələrdə ixtisara düşmüş söz çox vaxt feilin əmr formasında olur. Bildiyimiz kimi, feilin əmr şəklinin özünün semantikasındakı emotivlik kifayət qədər güclüdür və hətta kontekstdən kənarda da özlüyündə ifadə etdiyi əmr, xahis, təkid, təsviq, təklif, göstəriş, məsləhət, nəsihət, təhrik, arzu, istək və s. kimi mənalar eyni zamanda mənfi və müsbət emosiyaların ötürücüsü funksiyasını da yerinə yetirir:

Ay-hay, kül ağlıma, – dedi və güldü. – Tamam yadımdan çıxıb. Axı yuxarıda bir mərtəbə də var. [8, s. 263]

Surxay: – Gözün aydın, təbrik edirik, – dedi və tələsik çıxıb getdi. [8, s. 265]

– Sağ ol, gecən xeyrə, – dedim və uşaq kimi sevindim ki, indi Mədinə mənimlə "sən" deyər, onunla isə "Siz" deyər danışır. [8, s. 347]

– Ağz, qaragünə deyirəm, başının çarəsini qıl, şoğəribnən işin olmasın... – Qadam onun ağzına, başında ağı olsaydı, gədəni onun– bunun qapısına salmazdı ki... [8, s. 374]

– Yox, bir dayan, tələsmə. Birinci tost sən sağlığına. Mən çox şadam, çox, lap çox şadam ki, sən gəlmisən. [8, s. 377]

İri bir qovluğu Əvzə uzatdı: –Bunu da ki, verirəm sənə, əti sən, sümüyü mənim. [8, s. 461]

İsmi xəbəri buraxılmış cümlələrdə ad bildirən sözlərlə yanası, predikativ sözlərlə ifadə olunan xəbər də ellipsisə uğrayır. Belə cümlələrin semantikasındakı emotivlik daha güclü olur. Bəzən nəzm dilində ifadəliliyi artırmaq məqsədilə xəbərin ifadə vasitəsinə qoşulan və predikativliyi təmin edən hissəciklər də ixtisar edilir:

Amma Moskvada da həyatımız ələ keçir. Yeni evdə üç otaqlı mənzil. Telefonu, altında qarajı, vannada qara kafel... [8, s. 361]

İnamı məhəbbət,

Andı həqiqət.

Onun nə dəhşətli taleyi vardı. [10, s. 64]

Varlığında eşqin dərin həsrəti,

Sanki yatmış duyğularım oyanır. [10, s. 81]

Elliptik cümlələrin xüsusi bir tipi də vardır ki, burada konkret bir üzv deyil, hər hansı bir mürəkkəb cümlə üzvünün ifadə vasitəsi olan söz birləşməsinin bir hissəsi ixtisara düşür. Belə cümlələr əksərən daha yüksək intonasıya tələb edir, həvəcan, tələs, təsvis, üsvan və s. kimi emosiyaların ötürücüsü rolunu oynayır. Məsələn: *Mənim ərim var, ailəm var. Mən özgən arvadıyam, başa düşürsən, özgən!* O, sən haqqın deyildi, mənim idi, mənim. Göründüyü kimi, birinci cümlədə özgənin arvadı, ikinci cümlədə isə mənim haqqım birləşmələri cümlənin özək hissəsində tam şəkildə işləndiyi üçün ikinci hissədə nitqə qənaət və ya təkrarçılığa yol verməmək məqsədilə hər iki birləşmənin əsas sözü ixtisar olunub. Burada həm elliptik cümlənin quruluşu, həm də onun semantikasi yuxarıda qeyd edilən emosiyaların daha qabarıq şəkildə ifadə olunmasında mühüm rol oynayır.

Nəticə etibarilə, deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində bütöv və yarımçıq cümlələr arasında bir növ aralıq mövqe tutan elliptik cümlələr bir tərəfdən yarımçıq cümlələr kimi qrammatik əlaqələrin pozulması ilə xarakterizə olunur, digər

tərəfdən adi yarımçıq cümlələrdən kontekstdən kənarda və konkret nitq vəziyyətindən təcrid olunmuş halda belə öz anlaşılıqlığını qoruyub-saxlaya bilər. Bu xüsusiyyət onunla izah olunur ki, çatışmayan qrammatik əlaqənin ümumi mənası cümlənin mövcud komponentlərinin semantikasi ilə müəyyən olunur. Elliptik cümlələrdə tərkibcə semantik tamlıq təmin olduğu üçün onlar digər yarımçıq cümlələrdən daha müstəqildir ki, bu cümlələr əsasında sabit qrammatik modellər formalaşır. Başqa sözlə, ellipsis həm də üslubi vasitə kimi cümlənin az əhəmiyyətli və məlumatötürücülük xüsusiyyəti zəif olan üzvlərini onun tərkibindən çıxarır. Elliptik cümlələr nitqdə qənaət və emosionallığın ifadə vasitəsi kimi danışanın təbii nitqini canlandırması üçün kifayət qədər uğurlu konstruksiyadır.

Ədəbiyyat

1. Abbasəliyeva, R.Z. Dildə ekspressivlik və emosionallığın verbal və qeyri verbal ifadə vasitələri / R. Abbasəliyeva. – Bakı.–2018. –160 s.
2. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. –Москва: Едиториал УРСС, –2006. –571 с.
3. Будагова, З.И. Эллиптические предложения в современном азербайджанском языке. // – Москва: Советская психология –1972, №5, –с.10–16
4. Qurbanova, A. Elliptik sözləmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. // –Bakı: Filologiya məsələləri, –2019. № 10, s.257 – 264
5. Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri. [7 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: ÇINAR-ÇAP, –c.1. –2002, –448s.
6. Elatlı E.Ə. Adsız tablo / E.Ə.Elatlı. –Bakı: Elgün, –2013. –272 s.
7. Elatlı, E.Ə. Xəyanət / E.Ə.Elatlı. –Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, –2008. –336 s
8. ANAR. Əsərlər. [2 cildə] / Anar. –Bakı: Nurlan, –c.1. –2003. –578 s.
9. Hüseyni, X. Çarpələnq uçuran / X.Hüseyni. tərc.ed., X.İsmayıl. – Bakı: Əli və Nino, –2011. –448s.
10. Nəbi Xəzri . Seçilmiş əsərlər.[2 cildə] / Nəbi Xəzri. –Bakı: Lider, –c.1. –2008. –248 s.

Açar sözlər: emosionallıq, yarımçıq cümlə, ellipsis, ekspressivlik, elliptik cümlə

Ключевые слова: эмоциональность, неполное предложение, многоточие, выразительность, эллиптическое предложение

Keywords: emotionality, incomplete sentence, ellipsis, expressiveness, elliptical sentence

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ELLİPTİK CÜMLƏLƏR EMOSİONALLIĞIN İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə

Bu günə qədər Azərbaycan dilçiliyində elliptik cümlələr, onların quruluş modelləri, ellipsisə uğrayan üzvə görə onların növləri haqqında dilçilik ədəbiyyatında müəyyən fikirlər irəli sürülsə də, bu tip cümlələrin müəyyən bir psixoloji vəziyyətdə insanın duyğu və düşüncələrinin ifadə vasitəsi kimi rolundan, onların emotiv funksiyalarından bəhs edilməmişdir. Elliptik cümlələr cümlənin bir və ya bir neçə əsas üzvünün, eləcə də quruluş elementlərinin (bağlayıcılar, hissəciklər) buraxıldığı, lakin bənzətmə, uyğunlaşdırma yolu ilə kontekstə, situasiyaya və ya cümlənin məzmununa görə asanlıqla bərpa oluna bilən cümlələrdir. Bununla yanaşı, emosional-ekspressiv çalarlığa malik olmaqla, mətnin komponentləri və emotiv vahidlərlə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində onlar müxtəlif konnotasiyalar qazanır. Məqalədə elliptik cümlələrin sintaktik səviyyədə emosional və qiymətləndirici məna ifadə etməsi, nitqdə dinamizm, təbii söhbət intonasiyası yaratması, müxtəlif emosiyaların ötürücüsü funksiyasını yerinə yetirməsindən bəhs edilir. Əsasən xəbər olmaqla, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin, bəzən də mürəkkəb cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri olan söz birləşmələrinin müəyyən hissəsinin ixtisarı ilə yaranan elliptik cümlə modelləri, onların dialoji nitqdə istifadəsi, emosiyaların ifadə vasitəsi kimi mövqeyi nəzərdən keçirilir.

ЭЛЛИПТИЧЕСКИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОСТЬ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ

Резюме

Хотя в азербайджанском языкознании были выдвинуты некоторые представления об эллиптических предложениях, их структурных моделях и их типах по эллиптическому члену, роль таких предложений как средства выражения человеческих чувств и мыслей в определенной психологической ситуации и их эмоциональная функции не обсуждались. Эллиптические предложения – это предложения, в которых одна или несколько основных частей предложения, а также структурные элементы (связки, частицы) опущены, но легко реконструируются по аналогии, адаптации к контексту, ситуации или содержанию предложения. В то же время, имея эмоционально-экспрессивный тон, они приобретают различные коннотации в результате взаимодействия с компонентами текста и эмоциональными единицами. В статье рассматривается тот факт, что эллиптические предложения выражают эмоционально-оценочное значение на синтаксическом уровне, создают динамичность речи, естественную разговорную интонацию, выполняют функцию передачи различных эмоций. В частности, модели эллиптических предложений, образованных сокращением отдельных частей речи, являющихся средствами выражения главных и второстепенных членов, а иногда и членов сложносочиненных предложений, их употребление в диалогической речи, их положение как средства выражения эмоций.

ELLYPTIC SENTENCES IN AZERBAIJANI LANGUAGE EMOTIONALITY AS A MEANS OF EXPRESSION

Summary

Although some ideas have been put forward in Azerbaijani linguistics about elliptical sentences, their structural models, and their types according to the elliptical member, the role of such sentences as a means of expression of human

feelings and thoughts in a certain psychological situation and their emotional functions have not been discussed. Elliptical sentences are sentences in which one or more main parts of a sentence, as well as structural elements (connectors, particles) are omitted, but can be easily reconstructed by analogy, adaptation to the context, situation or content of the sentence. At the same time, having an emotional-expressive tone, they gain different connotations as a result of interaction with the components of the text and emotional units. The article discusses the fact that elliptical sentences express emotional and evaluative meaning at the syntactic level, create dynamism in speech, natural conversation intonation, and perform the function of transmitting various emotions. In particular, the models of elliptical sentences formed by the reduction of certain parts of speech, which are the means of expression of the primary and secondary members, and sometimes the members of complex sentences, their use in dialogic speech, their position as a means of expression of emotions are considered.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ СИНОПСИС И СПЕЦИФИКА ФЕНОМЕНА ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСА В СОВРЕМЕННОМ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В эпоху становления и стремительного развития информационного общества и IT-индустрии, роста производительности и рентабельности умственного труда, появление всё новых, инновационных и технологических новшеств, преобладание и внедрение наукоёмких, ресурсосберегающих и высоких технологий, таких как робототехника, микроэлектроника, биотехнология, биоинженерия, телекоммуникация, программное обеспечение и других, а также возрастание автоматизации практически во всех сферах постиндустриального общества, отчасти постепенной заменой человеческого фактора работой машин, компьютеров и робототехники – все эти немаловажные факторы привели к повальной трансформации общественного пространства и действующих на его основе субъектов. С появлением Интернета и его последующим тотальным распространением публичное общественное пространство изрядно переместилось из реальности в Интернет, что повлекло за собой переход этого же самого общественного пространства в действительности в общественную «инфосферу» в виртуальном мире. [4, стр. 1]. Нынешнее уже уставленное положение, т.е. постепенная трансформация материального мира в виртуальный, другими словами, стремительная тенденция к повсеместной цифровизации мира влечёт за собой усовершенствование и зарождение ведущих отраслей наук и их подотраслей, начиная от лингвистики и заканчивая кибернетикой. В частности, с внедрением компьютеризации и с появлением Интернета в лингвистической науке появились новые направления и понятия, следовательно, новые сферы для исследований. Одним из самых важных новейших и центральных понятий и стал Интернет-дискурс, который стал ключевым базисом для основательных рассуждений и исследований.

Прежде чем, переходить к рассмотрению понятия Интернет-дискурса как такового, значимости и статусу данного концепта во всемирной паутине и воздействию на общественное пространство, мы считаем, надобным конкретизировать всех структурных составляющих данного термина, дабы выявить понятийную и доступную всем суть.

Так, согласно определению А.Я.Мамедова «дискурс означает, текст + контекст, который содержит ситуативный компонент», т.е. мы можем прийти к такому выводу, что без текста и контекста, взятых совокупности, нет и дискурса. Согласно данной теории текст – это результат, а дискурс – это «текст в движении» или «процесс создания текста. [1, стр. 12]

Сам термин дискурс (фр. discours, от лат. discursus – рассуждение, довод) стал предметом интереса и пристального внимания многих выдающихся учёных относительно недавно, так как это одно из трудно поддающихся и комплексных понятий современной лингвистики, а также других гуманитарных наук, где нет конкретизированного эквивалента как в русском, так и во многих европейских языках. Аспекты, связанные с трудностями выявления однозначного толкования термина «дискурс» ввиду различной дисциплинарной принадлежности и невозможностью достижения консенсуса среди учёных из-за его многомерности, обуславливают его актуальность в настоящий момент.

Самым важным моментом в изучении и конкретизированного раскрытия данного термина является выражение, данное А.Я.Мамедовым, которое ясно и полно выражает понятийную суть дискурса как термина. Так, согласно данному выражению, «любой дискурс подразумевает в себе существование текста, в то время как, любой текст (к примеру, древняя письменность) не является дискурсом» [1, стр. 12]. Данное определение восходит к определению З.Харриса из статьи «Дискурс-анализ», опубликованной в журнале «Язык» в 1952 году. В данной статье содержится описание метода анализа связной речи (будь то устной или письменной) [8, стр. 1]. Учёный под дискурсом понимает «произнесённую или написанную последовательность предложений одним или более человеком в определённой ситуации [8, стр. 3].

Далее З.Харрис данный термин рассматривает как лингвокультурологическую проблему, а именно, обозначает взаимосвязь человека, речи и социальной ситуации, что и порождает дискурсивное поле. Например, значение фразы «Как дела?» скорее является приветствием, нежели, когда хотят справиться о здоровье конкретного человека. Данный пример наглядно демонстрирует взаимосвязь речи с ситуацией [8, стр. 3].

Из вышеуказанного можно сделать вывод о некой синергии текста и ситуативности, так как именно наличие определённой ситуации в момент создания текста или речи является определяющим фактором превращения обычного текста или речи в дискурсивное поле. В данном случае ситуативность позволительно отождествлять со словом контекст. В этом ключе справедливо отметить и о понятии «дискурс-анализ». Дискурс-анализ – это методология исследования и изучения письменного или устного языка в соответствии с его социальным и прагматическим контекстом. Говоря иными словами, данная научная парадигма лингвистического исследования, в частности, контекстуальный анализ «текста в действии» направлен на восприятие и понимание,

³³ Докторант. Азербайджанский Университет Языков. тел: 055 409 33 03

как язык (будь это речь или текст) используется в различных жизненных ситуациях. Дискурсивный анализ в отличие от анализа текста представляет собой гораздо более сложный механизм действий, так как при дискурс-анализе анализируемые объекты выходят далеко за пределы одной текстовой единицы, где раскрытие и рассмотрение значения какого-либо контекста сугубо зависит от экстралингвистических, социальных, ценностно-ориентировочных и других факторов, а главное от конкретных «наборов ментальных схем», фреймов, схем, коммуникативных моделей и шаблонов, фоновых знаний. Именно перемещение антропоцентрического фактора как доминирующего аспекта для изучения дискурсологии на главенствующее место и обуславливает появление дискурса как феномена и новой лингвистической единицы.

Однако первым, кто разделил понятия «дискурс» и «текст», считается учёный Т.А.ван Дейк. Ранее данные понятия считались синонимичными, но в результате стремительного развития таких направлений лингвистики, как социолингвистики, психолингвистики и других, появились расхождения в значениях данных концептов, которые и указал Т.А. ван Дейк в своей исследовательской работе «Стратегия понимания связного текста». Соотношение понятий текста и дискурса можно охарактеризовать причинно-следственной связью. Текст возникает по мере осуществления конкретного процесса, но рассматривается он в завершённом виде, в то время как дискурс исследуется в определённой синхронии.

Понятие «дискурс» В.Е.Чернявской включает в себя следующее определение: «Под дискурсом следует понимать тексты в неразрывной связи с ситуативным контекстом: в совокупности с социальными, культурно-историческими, идеологическими, психологическими и другими факторами, с системой коммуникативно-прагматических и когнитивных целеустановок автора, взаимодействующего с адресатом, обуславливающим особую – ту, а не иную – упорядоченность языковых единиц разного уровня при воплощении в тексте» [7, стр. 7]. Далее она уточняет, что результатом дискурса выступает текст, так как представляет собой некую формально-структурную систему, которая «оживляется» лишь в течение коммуникационного процесса.

Помимо вышеуказанных подходов в изучении термина «дискурс», обязательно нужно указать тот, факт, что дискурс также изучается как особый вид коммуникации.

В современном коммуникативном пространстве, которое формируется в результате коммуникационных связей различного целевого спектра между людьми, обществами, сообществами, разного рода институтами, а также с помощью коррелирования различных видов дискурса преобладающая часть всевозможных видов коммуникации происходит путём электронного общения, говоря другими словами, цифровой коммуникации.

В современной научной литературе понятие «Интернета» рассматривается как всемирная паутина информационной сети, которая связывает пользователей компьютерных сетей, а также пользователей отдельных компьютеров посредством данной сети, которая служит обменом информацией. Появление Интернета в последней трети XX века привело к зарождению не только всемирной информационной среды, а также особых и виртуальных миров, далее созданию новейшей социальной реальности, что и породило нынешнюю мировую цивилизацию.

По определению А.В.Соколова «Интернет – это глобальная социально-коммуникационная компьютерная сеть, предназначенная для удовлетворения личностных и коммуникационных социальных потребностей за счёт использования телекоммуникационных технологий» [6, с. 108]. Иначе говоря, Интернет – это коммуникативно-информационное пространство, в пределах которой происходит вербализованная коммуникативно-перцепционная деятельность.

Итак, на основе приведённых вышесказанных фактов и теорий относительно дискурса и Интернета, совместив данных два понятия, можно сделать вывод о том, что Интернет-дискурс – это речевая ситуация (текст), имеющий определённую ситуативность в коммуникационном пространстве во всеобъемлющем масштабе всемирной информационной сети. Помимо определения «речевой ситуации», данное совмещение понятий можно охарактеризовать нижеследующим образом: Интернет-дискурс – это особая разновидность коммуникации, претворяемый в действительность посредством Интернета, которая выступает средством установления связи и обмена информацией между участниками коммуникационного процесса.

Тем не менее, обособление Интернет-дискурса, как отдельного вида дискурса признаётся далеко не всеми исследователями данного феномена. В.В.Красных утверждает, что Интернет-дискурса, а также других видов дискурса, как отдельных типов дискурса должно считаться весьма некорректным, так как они частными проявлениями национального дискурса. Именно В.В.Красных ввела данное понятие и сформулировала нижеследующим образом: «Это не есть отдельные типы (виды) дискурса, но лишь некоторые «модификации» последнего, определённым образом «адаптированные» в соответствии с той сферой, в которой он функционирует» [5, с. 202].

Однако, в общей сложности, целая плеяда лингвистов не только не игнорирует факт существования Интернет-дискурса, но и проявляют огромный исследовательский интерес к изучению коммуникации в информационном пространстве.

Сама коммуникация в Интернет-пространстве носит компьютерно-опосредованный характер, так как совершается посредством механико-технических и мультилинейных средств. Соответственно наименованию термина Интернет-дискурса, здесь проигрывается привязка к Интернету, к компьютеру и к человеку, точнее к его

речемыслительной деятельности в информационном пространстве. Иными словами, данный вид коммуникации включает в себя трёх участников: пользователя, компьютера и Интернета.

Следует отметить ещё тот факт, что учёные дискутируют относительно терминологизации Интернет-дискурса. Примечательна ситуация по поводу использования аналогов вышеуказанного термина в англоязычной лингвистической литературе именно тем, что в ней можно встретить такие аналоги Интернет-дискурса как: netspeak, internet-based communication, web-discourse, computer-mediated communication, chatspeak, electronic communication и другие.

В русской лингвистической литературе наблюдается похожая ситуация. Учёные-исследователи предлагают свои варианты создания и трактовки вариантов данного термина, включительно: виртуальный дискурс, сетевой дискурс, электронный дискурс, компьютерный дискурс, онлайн дискурс, электронная коммуникация и другие.

Невзирая на многообразие терминов, Е.М.Грибовод заключает то, что «в целом это тождественные понятия, которые представляют собой коммуникативные действия, связанные с обменом информацией и общением между людьми посредством компьютера, различных средств связи» [2, с. 118].

Если давать свою терминологизацию, то мы сформулируем свою позицию следующим образом: наиболее целесообразным будет применение термина «Интернет-дискурс», потому как данное понятие совмещает в себе все смысловые оттенки вышеперечисленных концептов, представленных в качестве возможных вариантов термина Интернет-дискурса. Ввиду доминирующего господства и как самое популярное средство и пространство для мгновенной и конструктивной коммуникации, именно Интернет вмещает в себя все значимые реалии и оказывает огромное влияние на современный язык.

Для того чтобы описать специфику феномена Интернет-дискурса, для начала выделим, какие именно характерные лингвистические особенности имеет «Интернетный язык» как таковой.

Итак, для интернетного языка характерны нижеследующие особенности: 1) наличие всё увеличивающегося количества неологизмов и новых понятий под влиянием бурного развития информационных технологий и их постоянного эволюционирования; 2) распространённость лингвистических сокращений; 3) тенденция к аграмматизму (т.е. отклонение от норм литературного языка); 4) существование и использование широкого спектра пиктограмм, к примеру, смайликов, наклейки, гиф-файлов и других, которые передают различные чувства и эмоции коммуникантов; 5) гибридность всех языковых стилей; 6) наличие огромного количества заимствований и полисемантизации лексических единиц ввиду социальной и лингвистической интеграции разных культур и национальных объединений в информационное пространство в рамках цифровой эпохи; 7) отклонение от типичных языковых норм, образцов и правил, которые влекут за собой видоизменение самого коммуникационного процесса в классическом его понимании.

В свою очередь, Интернет-дискурс представляет собой нечто коррелирующее явление между устным и письменным общением, как бы нейтрализуя их принципиальные расхождения, синтезировав и соединив воедино признаки и элементы обеих форм коммуникации. Итак, его специфика включает в себя следующие характерные особенности: 1) наличие разнородной мультимедии; 2) виртуальность и разъединённость в пространстве и времени; 3) техническая опосредованность возможностей для коммуникационного процесса (например, мобильная связь, видеотрансляция, аудиопередача всевозможной информации, мессенджеры, чаты и другие); 4) гипертекстовая форма структуризации интерфейса информационной площадки, т.е. наличие гипертекста; 5) статусное равноправие всех пользователей информационного пространства; 6) возможность мгновенного обмена информацией; 7) внедрение понятия «Netiquette» или «сетевой этикет», которое представляет собой некий свод специфических правил компьютерной этики для успешной и конструктивной коммуникации внутри информационного пространства.

Таким образом, в современную эпоху цифрового господства феномен Интернет-дискурса представляет собой наиважнейшие для современности реалии, которые образуют в Интернет-пространстве особый информационно-коммуникативный сегмент. Необходимость и важность выделения Интернет-дискурса, как отдельного вида дискурса и новой формы электронной коммуникации, обуславливается тем, что Интернет, ввиду доминирующего положения в мире и обладания достаточным количеством ресурсов для рационального конструктивного взаимодействия между коммуникантами и другими субъектами информационного пространства, оправдывает все вышеуказанные положения и теории.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Məmmədov A.Y. Studies in text and discourse. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017. - 108 s.
2. Грибовод Е.Г. Дискурс. Екатеринбург: Дискурс-ПИ, 2013. Т. 10. - №3. - с.118-119.
3. Дейк ван Т. А. Кинч В. Стратегия понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1988. Вып. XXIII. С. 153-211.
4. Казаков М.Ю., Кутырев В.А. Интернет как сетевая публичная сфера // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 3.
5. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. / В.В. Красных. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002, - 284 с.
6. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации. Учебное пособие. / А.В.Соколов. – СПб. Издательство Михайлова В.А., 2002. – 461 с.
7. Чернявская В.Е. Лингвистика текста. Учебное пособие. / - М., 2009.
8. Harris Z. Discourse analysis // Language. 1952. V.28. №1. P.1-30.

Резюме

С внедрением термина «дискурс», соответственно, с появлением функционально-коммуникативного подхода к изучению языка, стало возможным начало рассмотрения языка не только с форменной точки зрения, но и анализ контекстуального и функционального аспектов.

Данная исследовательская работа посвящена актуальной теме современной лингвистики - феномену Интернет-дискурса, его структурному анализу и изучению, а также систематизации и рассмотрению всевозможных терминологических трактовок. Был проведён анализ различных терминологических определений и трактовок понятийной сути дискурса. Помимо экскурса в понятие «дискурс», в данной статье Интернет-дискурс рассматривается как особый и обособленный вид коммуникации, в частности, электронно-виртуальной коммуникации. Также стоит отметить, что в рассмотрение была взята специфика языка Интернета, дабы дать развёрнутую характеристику специфике самого Интернет-дискурса. Вдобавок, целью данного исследования выступает выявление и рассмотрение важности причисления Интернет-дискурса как к особому подвиду термина «дискурс».

Ключевые слова: Интернет-дискурс, дискурс, текст, информационное общество, информационное пространство, коммуникация, цифровое общение, компьютер.

MÜASİR İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA MƏKANINDA İNTERNET DİSKURSUNUN FENOMENİNİN TERMINOLOJİ SİNOPSI Sİ VƏ SPESİFİKLİYİ.

Xülasə

"Diskurs" termininin tətbiqi ilə müvafiq olaraq dilin öyrənilməsinə funksional-kommunikativ yanaşmanın yaranması ilə dilin təkcə forma nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də kontekstual və funksional aspektlərin təhlilinə başlamaq mümkün olmuşdur.

Bu tədqiqat işi müasir dilçiliyin aktual mövzusunə - İnternet diskursu fenomeninə, onun struktur təhlilinə və öyrənilməsinə, eləcə də bütün növ terminoloji şərhlərin sistemləşdirilməsinə və nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir. Diskursun anlayış mahiyyətinin müxtəlif terminoloji anlayışlarının və şərhlərinin təhlili aparılmışdır. Bu məqalədə "diskurs" anlayışına ekskursdan əlavə, İnternet diskursu xüsusi və ayrıca ünsiyyət növü, xüsusən də elektron-virtual kommunikasiya kimi nəzərdən keçirilir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, internet diskursunun özünün spesifikliyinin ətraflı xarakteristikasını vermək üçün internet dilinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Əlavə olaraq, bu tədqiqatın məqsədi internet-diskursun "diskurs" termininin xüsusi alt növü kimi təsnifləşdirilməsinin vacibliyini müəyyənləşdirmək və nəzərdən keçirməkdir.

Açar sözlər: İnternet diskursu, diskurs, mətn, informasiya cəmiyyəti, informasiya məkanı, kommunikasiya, rəqəmsal ünsiyyət, kompüter.

TERMINOLOGICAL SYNOPSIS AND SPECIFICS OF THE PHENOMENON OF THE INTERNET DISCOURSE IN THE MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION SPACE

Summary

With the introduction of the term "discourse", respectively, with the emergence of a functional and communicative approach to language learning, it became possible to begin considering language not only from a formal point of view, but also to analyze contextual and functional aspects.

This research work is dedicated to the actual topic of contemporary linguistics - the phenomenon of Internet discourse, its structural analysis and examination, as well as the systematization and consideration of all the kinds of terminological interpretations. The analysis of various terminological definitions and interpretations of the conceptual essence of the discourse was carried out. In addition to an excursion into the concept of "discourse", in this article the Internet discourse is considered as a special and separate type of communication, in particular, electronic-virtual communication. It is also worth noting that the specifics of the Internet language were taken into consideration in order to give a detailed description of the specific of the Internet discourse itself. In addition, the purpose of this study is to identify and consider the importance of classifying Internet discourse as a special subspecies of the term "discourse".

Key words: Internet discourse, discourse, text, information society, information space, communication, digital communication, computer.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARI

Giriş. Dil cəmiyyətin inkişafı üçün çox lazımli bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Dilin başqa əlaməti isə ondan ibarətdir ki, o bir neçə ilin məhsulu deyil, dil əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Dili yaradan xalqdır, elə buna görə də dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Xalqın öz mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün işlətdiyi normalaşdırılmış ədəbi dil elmi və bədii əsərlərdə, mətbuatda və idarələrdə, televiziya, radioda, məktəblərdə işlədilən bir dildir. Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə məqamları, tələffüz tərzı və yazılış qaydası müəyyən prinsipə tabe edilir, sözdüzəltmə ümumi qaydada aparılır, ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulur. Danışiq dilindən çox-çox sonralar meydana gələn ədəbi dildə məhdud qaydalar, normalar hakimdir. Ədəbi dil üçün səciyyəvi bir cəhət də onun zəngin üslublar sisteminə malik olmasıdır (1, s. 140).

Ədəbi dilin izahından göründüyü kimi, o, müəyyən norma və üslublara malikdir. Bəzi dilçilər isə dildə normaların olmasını zəruri hesab etməmişlər. Onların fikrincə dilin inkişafına heç nə qarışmamalıdır, yoxsa dil öz təbiiliyini itirər və məhv olar. Buna baxmayaraq, peşəkar dilçilər dilin məhz normalarla tənzimləndiyini qeyd edir.

A.Qurbanov yazır: “Ədəbi dil norması dedikdə cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş məcburi hər hansı bir qayda nəzərdə tutulur” (4, s. 568). Hər bir dilin leksikasında leksik vahidlər sürətlə artır, çoxalır, yeniləşir və dəyişir. Dilin bu səviyyəsi ictimai- mədəni və iqtisadi inkişafı özündə daha çox əks etdirir. Bu prosesə müasirləşmə və qloballaşma kimi geniş miqyaslı hadisələr də öz ciddi təsirini göstərir. Dünya sürətlə dəyişir, yenilənir və bu proses hər şeydən öncə öz ifadəsini dilin leksikasında tapır. Çünki dünyada baş verən inkişafa uyğun olaraq hər gün yeni leksik artım baş verir və bunların dildə ifadə olunması ilə bağlı problemlər yaranır.

Yeni sözlər dilimizə İKT-lərdən və KİV-dən gəlir. İlk növbədə yeni sözlə təması internet, televiziya, radio və yazılı mətbuat qurur. Bu təmasla söz ilk dəfə olaraq düşdüyü yeni dil mühitində öz yuvasını qurur.

Yenilənən məfhumlar, əşyalar arasında yaşadığımız dünyanın söz gerçəkliyi də buna uyğun olaraq dəyişir. Lüğətlər yeni sözlərlə dolur, ünsiyyət zamanı işlədilən alınma sözlərin sayı artır. Bu vəziyyətdə əlbəttə ki, dil öz ehtiyatlarını səfərbər etməyi bacarmalıdır (9, s. 220).

Dilin lüğət tərkibi mürəkkəb və dinamik sistem olub cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Dillərin tarixi, coğrafi, siyasi, ictimai-mədəni amillərin təsiri ilə daim müəyyən dəyişikliklərə uğraması məsələsini tarixi dilçilik araşdırmışdır. Lakin müasir dövrdə dil – mədəniyyət – cəmiyyət əlaqələrinin, başqa sözlə, sosial və mədəni amillərin dilin zənginləşməsinə təsiri sahəsində araşdırmalar üstünlük təşkil edir. Dil amillərinin insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etməsi onun sosioloji baxımdan araşdırılmasını zəruri edir. İnsan amili sivilisasiyanın dilə artan təsiri, dil və cəmiyyətin qarşılıqlı asılılıq münasibətini aşkara çıxarır. “Dil cəmiyyətin elmi, mədəni həyatının inkişafında da başlıca vasitələrdən biri olmuş və indi də belə bir mühüm vasitə olaraq qalır.” Dil yalnız cəmiyyətdə inkişaf edir (8, s. 134).

Dilin leksik layını təşkil edən sözlər işlədilmə dairəsinə və etimoloji mənbəyinə görə təsnif edilir. İnsanların müxtəlif dünyagörüşünə malik olmaları, bilik-təhsil səviyyəsinin fərqli olması və müxtəlif işyerlərində işləmələri ilə əlaqədar olaraq onların söz ehtiyatı eyni miqdarda olmur, birinin ümumi söz ehtiyatı çox, digərininki isə az olur (7, s. 135).

Dildə hansı proseslərin baş verdiyini bilmək üçün dilçiliyin yeni formalaşmış sahəsi olan sosiolingvistik dilin sosial-lingvistik aspektdən, yəni dilin necə dəyişilməsindən çox, hansı səbəblərə görə dəyişilməsini araşdırır. Sosiallingvistik amillər dilin dəyişikliklərə uğramasının başlıca səbəbi kimi göstərilir. D.Kristalın fikrincə, dildə dəyişikliklərin baş verməsinin səbəbi dilin struktur xüsusiyyətləri (fonetik sistem, qrammatik struktur, lüğət tərkibi və s.) və cəmiyyətin xüsusiyyətləri (coğrafi şərait, dilə lazımı şəkildə yiyələnməmək, insanların sosial statusu və s.) ilə bağlıdır. (10, s. 24)

Demək olar ki, bütün müasir dillər başlıca olaraq öz daxili imkanları və ümumxalq dili əsasında inkişaf edir. Siyasi-iqtisadi proseslər, elm və texnikanın inkişafı, media və mədəniyyət və turizm sahəsindəki əlaqələr, dünyaya inteqrasiya dilin bütün sahələrini əhatə edir. Buna görə də həmin imkanlar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün başlıca mənbədir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə dilin varlığını və onun müstəqilliyini şərtləndirən əsas amillərdən sayılır.

Lüğət dilin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dildə danışan xalqın maddi və mənəvi səviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır, zənginləşir. Müasir dövrdə ingilis dili lüğət tərkibi zəngin olan dillərdəndir.

Dilin lüğət tərkibi həm daxili imkanları əsasında, həm başqa dillərdən keçən sözlərin vasitəsilə, həm yeni sözlərin yaranması hesabına zənginləşir. Çünki, öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə sözlər müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman əmələ gəldiyini, həm də hansı yolla əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək çox çətin olur.

Ədəbi dildə sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsində və zənginləşməsində mühüm mənbələrdən biri onun dialektləridir. Doğrudan da dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən tükənməz bir mənbədir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, hər hansı bir ədəbi dil o dilin bu və digər dialekti əsasında formalaşır (2, s. 20). Dialekt sözləri ədəbi dilə müntəzəm olaraq söz və ifadələr verir ki, həmin söz və ifadələrdən, frazeoloji birləşmələrdən, ədəbi dildə yazıçı, alim, publisist, müəllim, radio və mətbuat işçiləri istifadə etməklə dilalektizmləri bilavasitə ədəbi dil normasına çevirir. Şairlərin, yazıçıların, alimlərin əsərlərində işlənen dialekt sözləri geniş oxucu kütləsi tərəfindən oxunur, qəbul edilir, mənimsənilir və

³⁴ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

özünə hüquq qazandıqda isə ədəbi dil normasına çevrilərək dilin lüğətinə daxil olur. Hətta onlarca frazeoloji vahidlər də ədəbi dilə dialektizmlərdən keçmişdir. Alimlər öz əsərlərində dialekt sözlərindən, əsasən, termin yaradıcılığında istifadə edirlər. Qərb dilçiliyində bəzi dilçilər düşünür ki, ədəbi dil normaları əhalinin daha çox hissəsi tərəfindən istifadə edilən olmalıdır. D.Cons bu fikrə qarşı çıxaraq bildirirdi ki, dilin hər hansı formasının normalaşdırılmış ədəbi dil şəklinə gəlməsi bu ədəbi dildən istifadə edənlərin sayı ilə müəyyənləşdirilmir (10). O, buna misal olaraq, ingilis ədəbi dilini göstərir və qeyd edir ki, əhalinin yalnız 1/3 hissəsi ədəbi dildə və ya cənubi ingilis dilində danışır. Qalan hissə isə hesab edirlər ki, ədəbi dil normaları üçün coğrafi, iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni faktorlar əsas götürülməlidir. Belə ki, məhz bu faktorlar ingilis dilinin cənub dialekti əsasında formalaşmasında və özünü ədəbi dil kimi təsdiq etməsində iştirak etmişdir. Əgər Amerikada məskunlaşan əhali cənubi İngiltərədən olmasaydı, bu region siyasi proseslərdə iştirak edib iqtisadiyyata nəzarət etməsəydi, hərbi gücdən istifadə edib bu dialekti yer kürəsinin müxtəlif istiqamətlərində yaymasaydı və beləliklə mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafına şərait yaratmasaydı, bəlkə də heç bir dialekt ədəbi dilə çevrilməz və müəyyən normalar çərçivəsinə düşməzdi. Həmçinin ədəbi dili dialektlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən də bəhs etmək lazımdır.

Ədəbi dili dialektlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərə baxmayaraq, qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dil məhz dialektlər əsasında formalaşır. Onlardan biri daha üstün götürülür, lakin tam üst-üstə düşmür. “Ədəbi dil” – izahlı dilçilik terminləri kitabında da məhz belə izah edilir.

Dialektizmlər – müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilən dialekt və şivə sözlərinə deyilir (3, s. 308). Hər bir ədəbi dilin formalaşmasında onun dialektləri mənbə olmuşdur, həmçinin dialekt leksikası ədəbi dilin zənginləşməsində də böyük rol oynamışdır. Əgər inkişafın ilkin mərhələlərində ədəbi dilə dialektlər təsir edirsə, sonradan isə ədəbi dil dialektlərə təsir etməyə başlayır və nəticədə dialektlərlə ədəbi dil arasında fərqlər azalır. İngilis dili mürəkkəb, ali ideyaları, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını nəzəri şəkildə ifadə etməyə qadir olan bir dildir. Onun lüğət tərkibi olduqca zəngin və rəngarəngdir. Onun lüğət tərkibinin inkişafı prosesində sabit söz yaradıcılığı sistemi meydana çıxmışdır. Dilin söz yaradıcılığının heç bir ünsürü dilin qrammatik quruluşu xaricində deyil, onun qrammatik strukturları daxilində yaranaraq inkişaf etmişdir (2, s. 5).

Yeni söz və ifadə yaratmaq ingilis dilində daha çox məhsuldar olub, elm, texnika, sənaye, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. sahələrin sürətlə inkişafı fonunda yüzlərcə söz və ifadələrin yaradılmasına səbəb olur. Yeni sözlərin dilə daxil olması, mövcud olan sözlərin yeni məna kəsb etməsi nəinki əvvəlki dövrlərlə müqayisədə hiss edilir, həm də müasir dövrdə bu hadisələrin birbaşa şahidi oluruq. Ən çox yeniliklər 1990-cı ildən sonra baş vermişdir. Bu yeniliyə səbəb dünyanın internetlə təmin olması, informasiya texnologiyalarının inkişafı olmuşdur. Belə ki, müasir texnologiyanın inkişafı şoxlu sayda yeni sözlərin yaranmasına və mövcud sözlərin yeni məna almasına səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Müasir dövrdə beynəlxalq əlaqələrin sürətlə inkişafı, qloballaşma, dünyaya inteqrasiya, qərb mədəniyyətinin təsiri, internetdən müxtəlif dillər üçün istifadə bütün dillərə öz təsirini göstərir. İngilis dilinin leksik laylarının zənginləşməsində onun variantlarının çox böyük rolu olmuşdur. Bir sözlə, ingilis dilinin lüğət tərkibinin alınma sözlər hesabına zənginləşməsi geniş əhatəyə malikdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ. Verdiyeva Z.N. Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, maarif 1989, s.140
2. Cəfərov S. “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı”, Bakı 1960, ADU
3. Həsənov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, maarif 1987, s.17. üm. 308 s.
4. Hüseynova A. Qloballaşma dillərin qarşılıqlı təsirinin sosial amili kimi, “XXI əsr mədəni paradiqması multi-mədəni aspektdə”, Respublika elmi- praktik konfransının materialları, Bakı – 2014, 234 səh. 12
5. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik 2 cildə I c, Bakı, Maarif 1989, 568 s.
6. Rüstəmov A. Sosial lingvistikanın aktual problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.
7. Rüstəmov A. Müasir dövrdə Azərbaycanda etnodil prosesləri, «Qartal» nəşr., B., 2001, 91 s.
8. Şükürova A. Dil təfəkkür və mədəniyyət əlaqəsi Rus dilində: 18. Ворно Е.Ф, Кашеева М.А., Малишевская Е.В., Потапова И.А. Лексикология английского языка. JL: Государственное учебно- педагогическое издательство, 1955, с. 171
9. Джафаргулиев М.А. Проблемы национального языка судопроиз - водства в правотворческом и правоприменительной деятельности на современном этапе. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва, 1990, 439 с. 20. Мамедов Ф. Культурология. Баку: Симург, 2002, 534 с.
10. Chen G.M., Starosta W.J. Foundation of Intercultural Communication – Needham Heights MA: Allyn and Bacon, 1998
11. Crystal D. Style: The varieties of English, 2nd edition, London, 1987 28. Dundes A. The Study of Folklore. Prentice-Hall, Englewood Cliffs. N.Y., 1965
12. <http://www.cahid.info/archives/1737>

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARI XÜLASƏ

Dünyada hər bir dilin söz ehtiyatı vardır. Lüğət tərkibi dilin əsasını təşki edir. Dilin zənginliyi onun lüğət tərkibinin zəngin olmasından asılıdır. İngilis dilinin də zəngin lüğət tərkibi vardır.

Məqalə ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarına həsr olunmuşdur. Məqalənin yazılması üçün müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

СПОСОБЫ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

В мире у каждого языка есть словарный запас. Содержание словаря - основа языка. Богатство языка зависит от богатства его словарного запаса. Также в английском есть богатый словарный запас.

Статья посвящена способам пополнения словарного запаса английского языка. Различная научная литература была использована в написании.

THE ENRICHMENT METHOD OF THE ENGLISH DICTIONARY SUMMARY

Every language in the world has a vocabulary. The content of the dictionary is the basis of the language. The richness of a language depends on the abundance of its vocabulary. Also, in English has a rich vocabulary.

The article is devoted to ways of replenishing the vocabulary of the English language. The different scientific literature was used in the writing of the article.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

FARS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN MÜXTƏLİF QURULUŞ MODELƏRİ

(IV hissə. Ardi)

Fars dilində mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlmə qaydaları . Feili sifət və ismin birləşməsi vasitəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

f.sif.+i=ms

Məsələn:

گشاده رو [qoşade ru]-anlı, üzü açıq; kefi kök
گشاده زبان [qoşade zəban]-gözəl nitqə sahib olan
لرزنده دل [lərzənde del]-ürək sarsıdan
افسorde دل [əfsorde del]-kədərli, dərdli, qəmgin
در مجلس خود راه مده همچو منی را
که افسرده دل افسرده کند انجمنی را
(سعدی)

Dər məclis-e xod rah mədeh həmçu mənira, ke əfsorde del əfsorde konəd əncomənira
Öz məclisinə mənim kimilərini buraxma, çünki kədərli adam məclisi də kədərləndirər. (Sədi)

10) Zərf və feili sifətin birləşməsi vasitəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

zərf+f.sif.=ms

تورفته [tu rəfte]-batıq, çökək
ته نشسته [təh neşeste]-dibi çökmüş, çökək
دور افتاده [dur oftade]-uzaq düşmüş
شب مانده [şəb mande]-boyat, gecədən qalan
فرو مانده [foru mande]-əldən düşmüş, yorğun
دیر آمده [dir aməde]-gecikmiş, gecikən
من غذای شب مانده را دوست ندارم
(mən gəzaye şəb mande ra dust nədarəm)

Mən gecədən qalmış xörəyi sevmirəm.

11) Sadə sifət və feili sifətin birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

sif.+f.s.=ms

Məsələn:

تازه رسیده [taze reside]-yeni yetişmiş, nübar
حرام زاده [həramzade]-haramzada; qeyri-qanuni doğulmuş
حلال زاده [hələl zade]-düzgün adam, qanuni dünyaya gəlmiş, halal adam
نوخاسته [nou xaste]-yeni cücərmiş, fidan
نودمیده [nou dəmide]-yenicə açılmış, (çiçəklənmiş)
نورسیده [nou reside]-təzə yetişmiş, nübar
نیم نخسته [nim poxte]-alaçıy, yarıbışmış
صبحدم مرغ چمن با گل نو خاسته گفت
ناز کم کن که در این باغ بسی چون تو شکفت
(حافظ)

[Sobhdəm mörge çəmən ba qol-e nouxaste qoft naz kəm kon ke, dər in bağ bəsi çun to şəkoft]

Sübh çağı bülbül təzə açmış gülə dedi az naz et, çünki bu bağda sən kimisi güllərdən çox açıb. (Hafız)

12) İsim və feil kökünün sonuna انه [ane] şəkilçisi artırmaqla əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

i+f.k.+(ane)=ms

Məsələn:

استقلال طلبانه [esteğlal tələbane]-azadlıqsevər
استقلال جویانه [esteğlal cuyane]-azadlıq axtaran
اصلاح طلبانه [eslah tələbane]-islah tərəfdarı
پیمان شکنانه [peyman şəkənane]-əhdi-peyman pozan
تجاوز کارانه [təcəvoz karane]-təcavüzkarasına
رزم جویانه [rəzmcuyane]-müharibə axtaran
مسالمت جویانه [masalemətcuyane]-salamatçılıq güdən

13) Sifət və feil kökünün sonuna انه [ane] şəkilçisi artırmaqla əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

s+f.k.+ane=m.s.

Məsələn: بدخواهانه [bəd xahane]-pislik edən

نیک خواهانه [nik xahane]-yaxşılik edən

14) Zərf və feil kökündən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

z+f.k.z=ms

Məsələn:

بالارو [balarun]-yuxarı qalxan
بالابر [balabər]-yuxarı qaldıran, lift (müasir)
پیش بین [pişbın]-uzaqgörən, qabaqcadan duyan
پیش رس [pişrəs]-tezçatan, təcili
پیش رو [pişrou]-irəli gedən, irəliləyən
سحر خیز [səhərxız]-səhər tezdən duran (oyanan)
سحر خیز باش تا کامروا باشی
(سعدی)

[səhərxız baş ta kamrəva başi]

Səhər tezdən duran ol ki, tez mətləbinə çatanlardan olasan. (Sədi)

15) Zərf və sadə sifətin birləşməsi vasitəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

z+s=ms

məsələn:

میان تهی [miyantohi]-içiboş
بالا بلند [balabolənd]-upuca, upuzun
تو پر [tupor]-içidolu
تو خالی [tu xali]-içiboş
تو قود [tu qoud]-dərin, çuxur

16) Zərf və ismin birləşməsi vasitəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

z+i=ms

Məsələn:

فرومايه [foru maye]-içi maye ilə dolu, içi sulu
بالادست [baladəst]-yüksək vəzifəli, əli yuxarılara çatan
دیر باور [dir bavər]-inanmayan, gec inanan, inandırmaq mümkün olmayan
زود باور [zud bavər]-tez inanan
دور دست [dur dəst]-uzaq, əlçatmaz
زیر دست [zir dəst]-əltində olan, tabe olan
ای زیر دست زیر دست آزار
گرم تا کی بماند این بازار ؟

(سعدی)

[ey zəbər dəst-e zir dəst azar gərm ta key bəmanəd in bazar]

Ey qapazaltıları incidən vəzifə sahibi, sənin bu bazarın nə vaxtadan davam edəcək? (Sədi)

17) Sifət və zərfin birləşməsi yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

s+z=ms

Məsələn;

بلند بالا [bolənd bala]-yüksəkdə duran
باریک میان [barikmiyun]-içi dar

18) سر [sər] sözünün zərflə bilavasitə və ya birləşdirici ا (əlif) və یا ب (b) vasitəsilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

sər+z=ms

sər+(ا) (ب) =ms

Məsələn;

سر بالا [sərbala]-başıyuxarı, başuca
سر ازیر [sərazir]-başıaşağı, üzüquyulu
سر به تو [sər be tu]-başıbatıq, başı içində
سر به زیر [sər be zir]-başıaşağı

19) Əvəzlik və feil kökünün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

ə+fk=ms

məsələn:

خود پرست [xodpərəst]-xudpəsənd, eqoist
خود پسند [xod pəsənd]- xudpəsənd, eqoist
خود خواه [xod xah]-eqoist, özünü bəyənen, özündən razı
خود رو [xodrrou]-özü gedən, avtomat
خود فروش [xod foruş]-satqın, xain
خود نما [xodnəma]-öyünən, özünü nümayiş etdirən
خوشتن بین [xiştənbın]-eqoist, özündən başqasını bəyənməyən
خوشتن دار [xiştəndar]-özünü ələ ala bilən, təmkinli

قفا خورد و عریان و گریان نشست
جهان دیده ای گفتش ای خود پرست

(سعدی)

[ğəfə xord-o oryan-o geryan neşəst, cəhandidei qoftəş ey xodpərəst]

Peysərindən vuruldu, çılpaq halda və göz yaşı içərisində oturdu. Dünyagörmüş bir adam (isə) ona dedi ki, ey eqoist.

(Sədi)

20) Qayıdış əvəzliyi və ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

ə+i=ms.

Məsələn;

خود کار [xodkar]-mexaniki, özü işləyən, avtomat (qələm)

خود کام [xodkam]-inadkar, ərköyün

خود رای [xodrəy]-özündən razı, özündən məmnun

21) Say və ismin birləşməsinin sonuna "e" səsi artırmaq yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

say+i+e=ms

Məsələn: دو آتشه [do ateşe]-iki dəfə bişmiş (çörək)

دو جانبه [do canebe]-ikitarəfli

دو سره [do sərə]-ikibaşlı

دو رویه [do ruyə]-ikiüzüzlü, ikitərəfli

سه اسپه [se əspe]-üç ata qoşulmuş; 2.cəld

سه چرخه [se çərxe]-üç təkərli

یک شبه [yekşəbe]-birgecəlik

یک ساعت [yeksaəte]-birsaatlıq

تی مکان ببین و زمان در سلوک شعر

کین طفل یکشنبه ره صد ساله می رود

(حافظ)

[tey-ye məkan bebin-o zaman dər soluk-şer,kin tefl-e yekşəbe rəh-e sədsale mirəvəd]

Şeirdə zaman və məkanın hərəkətinə bax ki, bu birgecəlik uşaq yüzillik yol gedir. (Hafiz)

شاه را به بود از طاعت صد ساله وزهد

فدر یک ساعته عمری که در او داد کند

(حافظ)

[şah ra beh bovəd əz taət-e səd sale-vo zohəd, ğədr-e yek saəte ömrike dər u dad konəd]

Şah üçün yüz il ibadət və vahidlik etməkdənsə, bir saatlıq ədalət daha yaxşıdır. (Hafiz)

22) Bəzi mürəkkəb isimlərin sonuna داشتن (daştən) feilinin kökü olan دار (dar) artırmaq yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

i+دار=ms

məsələn; سر رشته دار [sərreştədar]-təcrübəli, səriştəli

شیزنده دار [şəbzəndədar]-gecə oyaq olanlar

23) Tərkibində کردن (kərdən) köməkçi feilinin kökü olan کن (kon) mürəkkəb feillərin isimlə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

Məsələn: کار چاق کن [karçağkon]-işin öhdəsindən gələn

خانه خراب کن [xane xərabkon]-ev yıxan, ev dağıdan

گدا پادشاه کن [gədapadəşahkon]-dilançini padşah edən

بهجت گدای حسن تو شد شهریار عشق

ای خاک در گه تو گدا پادشاه کن

(شهریار جلد اول)

[behçət-e qədaye hosn-e to şod Şəhriyar-e eşğ ey xak-e dərgəh-e to kəda padəşah kon]

Ey astanasının torpağı dilənçini şah edən adam,

Ey eşq Şəhriyarı, Behçət sənin gözəlliyinin dilənçisi oldu.

(Şəhriyar, 1-ci cild)

24) Sifət və ismi məsdərdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

s+ismi məsdər=ms

Məsələn: بدروش [bədrəvəş]-pis yerişli; 2.pis irəliləyən

شیرین گفتار [şirin qoftar]-şirin dilli, şirin ləhcəli

خوشروش [xoş rəvəş]-qəşəng yerişli, yaxşı irəliləyən

25) پیر [pir] və سر [sər] sözləri birlikdə müxtəlif şəkilçilərlə birləşib mürəkkəb sifət əmələ gətirir;

پیر [pir]+سر [sər]=ms

Məsələn: پیرانه سر [piranesər]-ağlı olan qoca, qoca başlı

پیره سر [piresər]-ağıllı ağsaqqal, qoca başlı

عشف پیرانه سر از من عجیبت می آید

چه جوانی تو که از دست ببردی دل پیر

(سعدی)

[eşğ-e pirane sər əz mən əcibət miayəd, çe cəvani to ke əz dəst bebordi del-e pir]

Qocalıq eşqim sənün üçün təəccüblü gəlir, sən necə cavansan ki, qocanın ürəyini əlindən aldın. (Sədi)

پیر پیر سر شد تو بر نادلی

ز دیدار پیران چرا بگسلی؟

(فردوسی)

[pedər pire sər şəd to bornadeli, ze didar-e piran çera beqosli?]

Atan qocaldı, sənün ürəyin isə cavandır, nə üçün qocalarla görüşməkdən qaçırsan? (Firdovsi)

26) Feil kökü ilə ismin birləşməsindən mürəkkəb sifət düzəlir;

fk+i=ms

Məsələn: گریزپا [qorizpa]-qaçağan

Bu cür sifətlər olduqca azdır.

درسی معلم ار شود زمزمه ی محبت

جمه به مکتب آورد طفل گریزپارا

(صایب تبریزی)

[dərs-e moalləm ər şəvəd zemzeme-ye məhəbbəti, com`e be məktəb avərəd tefl-e qorizpara]

Əgər müəllimin dərsi məhəbbət zümzüməsi olsa, Qaçğan uşağı cümə günü də məktəbə gətirər. (Saib Təbrizi)

28) İki feili sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

fs+fs=ms

məsələn: جسته گریخته [ceste qorixte]-qaçağan

شکسته بسته [şəkəste-bəste]-sındırır, düzəldən; ört-basdır edən

Nəticə

Müasir fars dilində mürəkkəb sifətlər haqqında şərqsünas dilçi alimlərin söylədikləri fikirlərdən və apardığımız tədqiqatlardan aşağıdakı nəticəyə gəlirik:

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, müasir fars dilində də mürəkkəb sifətlər yeni mənə kəsb etməklə fars dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirməyə xidmət edir.

Fars dilində mürəkkəb sifətlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlirlər:

- 1) İki ismin birləşməsindən
- 2) İsim və feil kökünün birləşməsindən
- 3) İsim və sifətin birləşməsindən
- 4) Sifət və ismin birləşməsindən
- 5) Sifət və feil kökündən
- 6) İki sadə sifətin birləşməsindən
- 7) İsim və feil əsasının birləşməsindən
- 8) Sifət və feil əsasının birləşməsindən
- 9) İsim və feili sifətdən
 - 10) Feili sifət və ismin birləşməsindən
 - 11) Zərf və feili sifətin birləşməsindən
 - 12) Sadə sifət və feili sifətin birləşməsindən
 - 13) “ane” şəkilçisi artırmaq yolu ilə
 - 14) Sifət və feil kökünün sonuna “ane” şəkilçisi artırmaqla
 - 15) Zərf və feil kökünün birləşməsindən
 - 16) Zərf və feil kökünün birləşməsindən
 - 17) Zərf və ismin birləşməsi yolu ilə
 - 18) Sifət və zərfin birləşməsi yolu ilə
 - 19) “sər” sözünün zərf və bilavasitə və ya birləşdirici “əlif” və “be” vasitəsi ilə birləşməsindən
 - 20) Əvəzlik və feil kökünün birləşməsindən
 - 21) Qayıdış əvəzliyi və ismin birləşməsindən
 - 22) Say və ismin birləşməsinin sonuna h artırmaq yolu ilə
 - 23) Bəzi isimlərin sonuna داشتن (daştən) feilinin kökü olan دار (dar) artırmaq yolu ilə
 - 24) Tərkibində کردن “kərdən” köməkçi feilinin kökü olan کن “kon” mürəkkəb feillərin isimlə birləşməsindən
 - 25) Sifət və ismi məsdərin birləşməsi yolu ilə
 - 26) پیر pir və سر sər sözlərinin birlikdə müxtəlif şəkilçilərlə birləşməsindən
 - 27) Feil kökü ilə ismin birləşməsindən
 - 28) İki feili sifətin birləşməsindən

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

1. Azəri Ə.İ., Fars dili, ADU nəşriyyatı, 1952
2. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair очерklər, Bakı, Azərneşr 1956. (səh.176-185)

3. Müasir Azərbaycan dili, (sintaksis), ADU nəşriyyatı, Bakı, 1959
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960
5. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları, Bakı, 1961
6. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, 1961.
7. H.Əlizadə, N.Hatəmi. Fars dil, Azərənşr, 1961
8. Məmmədov N, Axundov A. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1966
9. Hatəmi N. Fars dili, Bakı, 1984
10. Rüstəmov T. Fars dili, Tehran 1997
11. Rüstəmov T. Fars dili, Bakı, 2004
12. H.Hatəmi. Farsca-azərbaycanca lüğət, Tehran, "Naşer" nəşriyyatı, I-II cild, 1999
13. L.Mahmudova, Fars dili, II k.üçün, Bakı, 2014.

Rus dilində

1. Бакиханов А.А. Краткая грамматика персидского языка, Тифлис, 1841.
2. Жуковский В.А. Материалы для изучения наречий, Санкт-Петербург, 1888
- 3.Залеман К.Г и Жуковский В.А. Краткая грамматика новоперсидского языка, Санкт-Петербург, 1890
4. Мирза Джафар. Грамматика персидского языка, Москва 1900
5. Бертельс Е.Э. Грамматика персидского языка, Ленинград, 1926
6. Жирков Л. Персидский язык, Москва, 1927
7. Бертельс Е.Э. Учебник персидского языка, Ленинград, 1932
8. Овчинникова И.К. Учебник персидского языка, часть I, Московского университета, 1956
9. Пейсиов Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка, Москва 1959.
10. Овчинникова И.К. и Мамедзаде А.К. Учебник персидского языка, издательство Московского университета, 1966
11. В.Б.Иванов, Е.Л.Гладкова, Учебник персидского языка, часть II, Москва, «Филология», 2004

Fars dilində

1. Əbdolrəhim Homayun-Fərox, Dəstər-e camee-ye zəban-e farsî, Tehran, 1338
2. Doktor Pərviz Natel Xanlari, Dəstur-e camee-ye zəban-e farsî, rəvəş-e nou, baraye durre-ye əvvəl dəbiestanha, Tehran, 1348
3. Doktor Məhəmməd Cəvad Məşkur, Dəsturname, Tehran, 1346
4. Məhəmməd Cəvad Şəriət, Dəstur-e zəban-e farsî, Esfəhan, 1345

Açar sözlər: sifət, isim, feili sifət, qoşma, feil

Ключевые слова: прилагательное, существительное, причастие, приставка, глагол

Summary

In the Persian Language as in many world languages adjectives play an important role in laguistics.

This article is about compount adjektives about suffixes and prefikses forming derivatire adjektives and about their characteristics and functions.

In the given article the authar besides her own opinions and thoughts used and expressed opinions and thoughts of other orientalistis of Azerbaijan Iran and Russia.

Резюме

В персидском языке, так-же как и во многих мировых языках прилагательные играют важную роль в языкознании.

В этой статье говорится о сложных прилагательных, о суффиксах и префиксах, образующих сложные прилагательные и об их характеристике и функциях.

В этой статье автор помимо своих мнений и мыслях, так-же использовал мнения других мировых ученых-языковедов.

RƏYÇİ: dos. Ə.Məmmədova

METAFORALARIN LİŊVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Metaforanı dünyanı dərk etməyin açarı, insan təfəkkürünün xüsusiyyətlərinin əksi kimi nəzərdən keçirmək meylləri onun antroposentrik paradigma çərçivəsində öyrənilməsi üçün təbii əsasla çevrilmişdir. Bu da öz növbəsində, məcazi mənaların formalaşmasının ümumi qanunauyğunluqlarının getdikcə intensiv şəkildə tədqiq olunmasına və onların nitqdə fəaliyyət göstərməsinin təbiətinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

Metaforanın tədqiqinə dair müasir araşdırmaların metodoloji əsasını M.Blek, J.Lakoff, M.Conson, D.Devidson, J.Söyrl, M.Törner, kimi dilçilərin tanınmış əsərləri təşkil edir. J.Fauconnier, A.Richarde, A.Vejbitskaya, N.D.Arutyunova, L.V.Balaşova, A.N.Baranov, V.G.Gak, Yu.N.Karaulov, O.N.Laguta, V.P.Moskvin, E.O.Oparina, N.V.Pavloviç, S.N.Ruthev, V.N.Telia və başqalarını da bu sıraya aid etmək olar.

Müxtəlif dövrlərə və elmi istiqamətlərə aid linqvokulturoloji əsərlərdə elə tədqiqat obyektləri və subyektləri var ki, onları yanaşma fərqi baxmayaraq, linqvokulturoloji məkanın nüvə hissəsinə, linqvokulturoloji tədqiqatın əsas vahidlərinə aid etmək olar. Bunlara, təbii ki, dilin obrazlı vasitələri, hər şeydən əvvəl metafora daxildir. Metaforanın unikalılığı ondan ibarətdir ki, o, üç məkanın funksional vahidi kimi çıxış edə bilər: koqnitiv, mədəni və linqvistik məkanlardır.

Dilin, təfəkkürün və qavrayışın təsnifatında əsas element kimi metafora linqvistik və mental strukturları birləşdirir, reallığı, şüuru və mədəniyyəti görünməz tellərlə birləşdirir. Üstəlik, linqvokulturoloji yanaşma ilə canlı və ölü metaforalara bölünmə şərti səciyyə daşıyır.

Metaforanın tədqiqi etno və linqvomədəni şüurda baş verən dəyişiklikləri müşahidə etməyin yeganə, lakin çox əhəmiyyətli üsuludur. Eyni zamanda, metaforanın ikinci dərəcəli nominasiya nəticəsində deyil, səciyyəvi generasiya (və qavrama) semantik mexanizmi ilə xarakterizə olunan proses kimi öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə metaforizasiya prosesi müəyyən dərəcədə universal xarakter daşıyır (bu zaman həm ayrıca “ümumi” metaforaların, həm də bütöv metaforik silsilənin – obrazlı paradigmalardan mövcudluğunu qeyd etmək olar). Eyni zamanda, istər fərdi məcazi mənaların, istərsə də ayrı-ayrı metaforizasiya üsullarının milli-mədəni xüsusiyyətləri faktı şübhə doğurmur.

Məcəzlaşma prosesinin qanunauyğunluqlarının təsviri linqvokulturologiya üçün xüsusi maraq doğurur. Bir növ linqvokulturoloji metaforizasiya vektorunun axtarışı dünyanın milli-linqvistik mənzərəsini, milli (fərdi) linqvistik şüurun bir çox xüsusiyyətlərini, milli-mədəni dünyagörüşün əsaslarının öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

İnsan təfəkkürünün reallığı mənimsəməsinin universallığı antro- və zoomorfizm, ətraf aləmin əlamətlərinin insana ötürülməsi və daha bir çox şey kimi metaforik nümunələrin mövcudluğunda özünü göstərir. Amma bu universal paradigmalardan da öz milli-mədəni xüsusiyyətləri var. Belə ki, məsələn “qara”, “sol”, “aşağı” sözlərinin mənaları hər bir dil üçün xarakterik deyil və mədəniyyətlərarası ünsiyyət qaydaları belə özəllikləri nəzərə almaya bilməz.

Metaforanın linqvokulturoloji aspektdən səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi ilk növbədə dünyanı dərk etmə, dünyada özünü tanıma, özünü dərk etmə yolları, dilin, şüurun və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və bu əlaqənin təzahür etdiyi metaforik mənənin formalaşması və fəaliyyət göstərməsinin universal mexanizmi olaraq sadalamaq olar.

Məhz metaforada konseptuallaşdırmanın ümumbəşəri xarakterinə milli səciyyəvi xüsusiyyətlər əlavə etməklə, hisslərdə verilən reallığı konseptuallaşdırmaqda sistemli linqvovyaradıcılıq özünü göstərir.

Metaforizasiya proseslərinin öyrənilməsinə linqvokulturoloji yanaşma yüksək izahedici potensiala malikdir, metaforanı xalqın mədəniyyətinin və mentalitetinin aparıcı səciyyəvi xüsusiyyətlərinə aid etmək üçün məhz linqvokulturoloji yanaşmaya əsaslanmaq lazımdır.

Metaforizasiya prosesləri sistemli xarakter daşıyır, başqa aspektlərlə yanaşı, metaforizasiyanın “mənbələrinin” denotativ-tematik atributunda özünü göstərir ki, bu da əsasən onların linqvokulturoloji əhəmiyyətinin xarakterini müəyyən edir.

Metaforizasiya modellərinin sistemləşdirilməsi və təsviri reallığın konseptuallaşdırılmasının antroposentrik mexanizminin xüsusiyyətlərini ortaya qoyur. Tədqiqata linqvokulturoloji yanaşma “insan” və “təbiət” arasındakı əlaqəni daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Metaforaların qiymətləndirici məzmununun açılması metaforik köçürmələrin meliorativ və pejorativ istiqamətləri arasındakı əlaqəni aydınlaşdırır, metaforizasiyanın “mənbələrinə” xas olan fərqləndirici aksioloji qüvvənin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

İdrakın insan qavrayışı üçün başa düşülən obraz və simvollarla mütənəsibliyi prinsipinə əsaslanan metaforizasiya prosesinin universallığı mədəniyyətlərarası anlaşmanın bir növ təminatıdır. Bu, xarici dilin öyrənilməsi və tədrisi prosesinin müəyyən linqvomədəni əsasıdır. Metaforik model obrazlı paradigma kimi bütün dillərdə təqdim olunur. Buna görə də, xarici dildə şifahi obrazı başa düşmək, əgər universal obrazlı paradigma yaradıldığı təqdirdə daha uğurlu olur.

Metaforanın tədqiqinin aktuallığını şərtləndirən xüsusiyyətlərə, ilk növbədə dünyanı, bu dünyada özünü tanıma yollarının, dilin, şüurun və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin təzahür etdiyi metaforik mənənin formalaşması və fəaliyyət göstərməsinin universal mexanizmi aiddir. Məhz metaforada konseptuallaşdırmanın ümumbəşəri xarakterinə milli səciyyəvi xüsusiyyətlər bəxş etməklə yanaşı, hisslərdə verilmiş reallığı konseptuallaşdırmaq üçün sistemli linqvovyaradıcılıq qabiliyyəti təzahür edir.

³⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti. nargiz_pashazadeh_786@mail.ru

Tədqiqat yanaşmalarının müxtəlifliyi, ziddiyyətli nəticələr, metaforologiyanın ən vacib məsələlərində, xüsusən də mədəni şərh problemləri ilə bağlı birliyin olmaması metaforizasiyanın əsas proseslərinin və metaforik modellərin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir.

Metaforizasiya proseslərinin öyrənilməsinə linqvokulturoloji yanaşma yüksək izahedici potensiala malikdir, metafora xalqın mədəniyyətinin və mentalitetinin aparıcı səciyyəvi xüsusiyyətlərinə istinad etmək üçün sübuta əsaslanan gücə malikdir.

Metaforizasiya prosesləri sistemli xarakter daşıyır, başqa şeylərlə yanaşı, metaforizasiyanın “mənbələrinin” denotativ-tematik atributunda özünü göstərir ki, bu da əsasən onların linqvokulturoloji əhəmiyyətinin xarakterini müəyyən edir.

İlk növbədə metaforalaşdıran subyekt - şəxs tərəfindən müəyyən edilən metaforizasiyanın istiqamətləri insan tərəfindən mədəni şəkildə mənimsənilmiş reallıq fraqmentini təmsil edən metaforizatorların - söz-reallıqların denotativ, mənalı və konnotativ komponentlərinin bütün kompleksini əhatə edir. Metaforizasiya modellərinin sistemləşdirilməsi və təsviri reallığın konseptuallaşdırılmasının antroposentrik mexanizminin xüsusiyyətlərini ortaya qoyur.

Metaforaların qiymətləndirici məzmununun açılması metaforik köçürmələrin meliorativ və pejorativ istiqamətləri arasında əlaqəni aydınlaşdırır, metaforizasiyanın “mənbələrinə” xas olan diferensiallaşdırıcı aksioloji qüvvənin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

Linqvistik metaforik modellərin onlarda struktur əmələ gətirən komponentlərin - metaforik motivasiya xüsusiyyətlərinin və xüsusilə dominant xüsusiyyətlərin yerləşdirilməsi ilə strukturlaşdırılması və onların bu və ya digər semantik tipə aid edilməsi proseslərin xüsusiyyətlərini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Semantik sferaların metaforizasiya mənbələri kimi məhsuldarlığının, metaforik köçürmələrin istiqamətinin, qanunauyğunluq dərəcəsinin öyrənilməsi linqvistik metaforaların həm linqvistik, həm də linqvistik-mədəni xarakteristikaya malik olan metaforik sistemin komponentləri kimi qəbul edilməsinin doğruluğunu sübut edir.

Etnolinqvomədəni məkanın konseptual çərçivəsinin formalaşmasında metaforizasiya proseslərinin modelləşdirmə rolu bu cür konstruksiyaların ən əhəmiyyətli və ənənəvi vasitələrinə - semantik sferaların söz-reallıqlarının yer aldığı metaforizasiya modellərinə müraciəti əvvəlcədən müəyyən etmişdir. Təbiət, "Bitkilər dünyası" və "Dünya heyvanları". Belə ənənəvi linqvomədəni kodlar milli mentalitetin xüsusiyyətlərini daha çox müəyyən edən özünəməxsus arxetipik əhəmiyyətə malikdir və eyni zamanda müasir nitq təfəkkürünün vasitəsi kimi təsirli və aktualdır.

Etnolinqvomədəni məkanın konseptual çərçivəsinin formalaşmasında metaforizasiya proseslərinin modelləşdirmə rolu bu cür konstruksiyaların ən əhəmiyyətli və ənənəvi vasitələrinə - “Dünya” kimi semantik sferaların söz-reallıqlarının yer aldığı metaforizasiya modellərinə müraciəti əvvəlcədən müəyyən etmişdir. Təbiət, "Bitkilər dünyası" və "Dünya heyvanları". Belə ənənəvi linqvomədəni kodlar milli mentalitetin xüsusiyyətlərini daha çox müəyyən edən özünəməxsus arxetipik əhəmiyyətə malikdir və eyni zamanda müasir nitq təfəkkürünün vasitəsi kimi təsirli və aktualdır.

Sosial-mədəni təcrübənin sistemləşdirilməsi və təsnifləşdirilməsi üsulu kimi metaforaya linqvo-koqnitiv yanaşma, onu təsnifat prosesi kimi nəzərdən keçirərək, obrazlı paradigmalardan/metaforik silsilənin təhlil predmeti kimi əvvəlcədən müəyyən edir. Bu məqam göstərir ki, hər bir metafora öz xüsusiyyətlərinə malikdir, onların arxasında özünəməxsus semantik və linqvokultural xüsusiyyətlər silsilənin digər üzvləri ilə konyuqasiya olunur və onları birləşdirən bu invariant özək metaforik məna formalaşması üçün müəyyən istiqamət qoyur və onun linqvokultural əhəmiyyətini səciyyələndirir.

Tədqiqatda metaforanı rematik vəhdət kimi nəzərdən keçirmək üçün təklif olunan yanaşma onun linqvistik mahiyyətinin, diskursiv funksiyasının və mətn həyata keçirilməsinin vəhdətinə əsaslanaraq metaforanı öyrənməyə imkan verir. Metafora bu yanaşma ənənəvi müqayisəli yanaşmadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, mahiyyət etibarilə metaforanın tədqiqində başqa bir istiqamətin - xüsusən də onun predikativ mahiyyət kimi öyrənilməsinin inkişafıdır.

Denotativ və linqvokulturoloji cəhətdən müqayisə oluna bilən üç linqvomədəni kodun ayrılması metaforik proseslərin müqayisəli təhlilini aparmağa imkan verir. Bu metaforizasiyanın istiqamətinin metaforizatorların denotativ, mənalı və konnotativ komponentlərinin kompleksi təyin olunduğunu göstərir.

Metaforalaşdırmanın “mənbələrində” insanın işlətdiyi diferensiallaşdırıcı aksioloji qüvvə var ki, bu da metaforalaşdıran subyektə metaforik mənaya istənilən dəyəri verməyə kömək edir.

Linqvistik modelləşdirməyə müraciət, metafora modellərinin strukturunu formalaşdıran komponentlərin - metaforik motivasiya xüsusiyyətlərinin və dominant xüsusiyyətlərin bu və ya digər növə aid edilməsi strukturlaşdırılmanı, metaforizasiya proseslərinin xüsusiyyətlərini və onların arxasında duran xarakterik cəhətlərin reallığını daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Milli-linqvistik şüurun səciyyəvi xüsusiyyətləri ayrıca metaforada da təzahür edə bilər, lakin ən xarakterik, “arxetipik” xüsusiyyətlər məcazi mənada ifadə olunan istiqamətin izahı ilə məcazlaşdırma modeli olan obrazlı vasitələrin toplusu və köçürmə istiqaməti ilə müəyyən edilir.

Təbiətlə bağlı semantik sferalarda yaranan metaforizasiyanın tədqiqinə müraciət etdikdə müəyyən xalqların mentalitetinin milli idrak bazasını təşkil edən tarixən formalaşmış həmin “təbii” dominantının xüsusiyyətləri aşkarlanır. Məcazlaşdırmanın “mənbələrinə” diqqət milli-mədəni komponentin metaforik mənaya “girmə anını” görməyə kömək edir. Metaforik modellər idrak fəaliyyətini strukturlaşdırır, “idrak yollarını qeyd edir, onlara linqvistik forma - strukturlaşdırılmış milli-mədəni metaforik paradigma verir.

Metaforadan istifadə nitqimizi fərdiləşdirir, ona müəllifin özünəməxsusluğunun xüsusiyyətlərini verir. Amma bu unikallığın xüsusi növ qanunauyğunluğu var ki, bunsuz heç bir ünsiyyət, o cümlədən mədəniyyətlərarası ünsiyyət mümkün

deyil. İstənilən fərdi məcazi dil ancaq başa düşüldüyü üçün məcazidir. Belə bir anlayış olmadan vahid mədəniyyət məkanını qorumaq mümkün deyil. “Yeni” obraz, “yeni” metafora bu məkanı genişləndirir, onun daxili dərinliyini açır.

Dil metaforasının və onun arxasında gedən metaforalaşma proseslərinin tədqiqi linqvokədəni məkanı əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirən, “ümumi dil” metaforası natiçəsində “mənimlənilən” təsadüfi və bədii metaforaları öyrənilməsi üçün əsas ola bilər.

Metaforanın təhlili aşağıdakı model üzrə aparılmışdır:

- 1) terminin terminoloji lüğətdəki mənası;
- 2) izahlı lüğətdə terminin mənası;
- 3) alınan qiymətləri müqayisə etməklə nəticə çıxarmaq.

Terminoloji metaforanın təhlili üsulunu göstərmək üçün bir nümunəni təhlil edək.

nağara -

- 1) günbəzin əsası kimi xidmət edən binanın silindrik və ya çoxüzlü hissəsi [2];
- 2) içi boş silindr formasında olan zərb aləti, əsasları dəri ilə örtülmüş [7];
- 3) metaforik köçürmə xarici görünüşə, yəni musiqi alətinin və memarlıq obyektinin silindrik formasına əsaslanır.

Blind arch- Kor tağ

1) ənənəvi qapı kimi istifadəyə yararsız hala gətirən, doldurulmuş bir quruluşun içərisində qövsvari bir açılış, və ya pəncərə / tökmə konstruksiya daxilində tağlı açılış, onu ənənəvi qapı və ya pəncərə kimi istifadəyə yararsız edir;

2) blind – not able to see [Ibidem] / слепой – kor - görməmək

3) arch – a curved structure that supports the weight of something above it, such as a bridge or the upper part of a building [Ibidem] / арка, binanın üstündəki bir şeyin, məsələn, körpünün və ya yuxarı hissənin ağırlığını daşıyan əyri quruluş

Bu iki sözdən ibarət terimdəki məcazi müqayisə kor atributunda mövcuddur. "Kor arch" pəncərə və ya qapıya bənzəyir, lakin onlar korluq, görmə qabiliyyətinin olmaması ilə müqayisə edilir

Bəlkə də müqayisə yalnız görmə funksiyası və sağlamlıqla bağlı deyil, həm də görünüşdə - kor tağlar 'kor tağlar' boş göz yuvasına bənzər bir boşluq təşkil edir.

Baraban termin forma baxımından nağara musiqi aləti ilə müqayisə edilir

Qübbəli nağara / 'Günbəz nağara' günbəz fənər halqasına aid olduğu üçün burada müqayisə forma parametrinə əsaslanır. Buradan aydın olur ki, eyni memarlıq obyektini bildiren hər iki termin eyni metaforik model üzərində qurulmuşdur.

Linqvokulturologiya yeni elm sahəsi və dilçiliyin müstəqil istiqaməti kimi XX əsrin 90-cı illərində yaranmışdır. “Dil mədəniyyətlə sıx bağlıdır: o onun içində böyüyür, inkişaf edir və ifadə edir” (Maslova, 2001, 9). Dil təfəkkürü, hər bir xalqın davranışını, mədəniyyətini əks etdirən mürəkkəb sistemli bir hadisədir. Bu gün tarix mədəniyyət rəmzlərində, frazeoloji vahidlərdə, atalar sözlərində, metaforalarda və s.-də də qorunub saxlanılır.

Metafora problemlərinə dair əsərləri öyrənərkən belə nəticəyə gəlirik ki, lüğətin emotivliyinin tədqiqində vəziyyətlə bağlı maraqlı paralellər müşahidə mövcuddur: Linqvistik əsərlərdə emotivlərin tədqiqi bu təbəqənin ən nəzərə çarpan, işarələnmiş vahidlərinin təhlilindən başlanmışdır. Lüğətin zənginliyi, lakin müəyyən mərhələdə əldə edilən məlumatlar ənənəvi linqvistik təhlilin çərçivəsinə sığmır.

Eyni xüsusiyyətlər metafora hadisəsinə də aiddir: bir vaxtlar hətta antik filosofların əsərlərində o, insan idrakının ən mühüm elementi hesab edilirdisə, sonralar elmlərin diferensiasiyası ilə dil metaforalarının tədqiqi əsasən linqvokulturologiyanın tədqiqat sahəsinə çevrildi. Linqvistik təhlil linqvistik metaforaların xüsusiyyətlərini, onların quruluşunu və mənasını, dil sistemindəki rolunu və funksiyalarını müəyyən etməyə yönəldilmişdir. Ümumi dil nəzəriyyəsində metafora leksikologiya, poetika və pragmatikada öyrənilir. Linqvistik təsvir çərçivəsinə sığmayan emosional leksikonda olduğu kimi, metaforanın tam təsviri müxtəlif elmlərin məlumatlarının nəzərə alınmasını tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Блэк М. Метафора // Теория метафоры. М., 1990. С.153-172.
2. Дэвидсон Д. Что означают метафоры // Теория метафоры. М., 1990. С.173-193.
1. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. М., 1990. С.387-415.
2. Миллер Дж. Образы и модели, уподобления и метафоры // Теория метафоры. М., 1990. С.236-283.
3. Clausner T.C. & Croft W. Productivity and schematicity in metaphors // Cognitive Science. Vol.21 (3), 1997. P.247-282.
4. 16. Geiger R.A., Rudzka-Ostyn B. (Eds.) Conceptualizations and Mental Processing in Language. Mouton de Gruyter: Berlin, New York, 1993.
5. Gibbs R.W., Jr., Bogdanovich J.M., Sykes J.R. & Barr D.J. Metaphor in idiom comprehension // Journal of Memory and Language, 37, 1997. P.141-154.
6. Kittay E.F. Metaphor. Its cognitive force and linguistic structure. Oxford: Clarendon Press, 1987.
7. Lakoff G. & Kovecses Z. The cognitive model of anger inherent in American English // Holland D. & Quinn N. (Eds.) Cultural models in language and thought. New York: Cambridge University Press, 1987. P.195-221.
8. Sternberg R. J. Metaphors of mind. Conceptions of the nature of the intelligence. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
9. Turner M. An image-schematic constraint on metaphor // Geiger R.A., Rudzka-Ostyn B. (Eds.) Conceptualizations and Mental Processing in Language. Mouton de Gruyter: Berlin, New York, 1993. P. 291-306.
10. Ungerer F. & Schmidt H.-J. An introduction to cognitive linguistics. London, New York: Longman, 1996.

Açar sözlər: linqvokulturologiya, metafora, məcazlaşma prosesi, konseptuallaşdırılma

Key words: linguoculturology, metaphor, metaphorical process, conceptualization

Ключевые слова: лингвокультуроология, метафора, метафорический процесс, концептуализация

Linguocultural features of metaphors Summary

Studying the work on metaphorical problems, we come to the conclusion that there are interesting parallels in the study of emotional vocabulary: The study of emotions in linguistic works began with the analysis of the most noticeable, notable. Wealth of vocabulary, but information obtained at a certain stage, is not placed within the framework of traditional linguistic analysis.

The same devil refers to the phenomenon of metaphors: once upon a time in the work of ancient philosophers, it was considered the most important element of human cognition, but then, with the differentiation of science, the study of linguistic metaphors. Linguistic analysis is aimed at determining the characteristics of linguistic metaphors, their structures and meanings, their roles and functions in the linguistic system. In general language theory, metaphor is studied in lexicology, poetics and pragmatics. As well as in the emotional vocabulary, which is not placed within the framework of the linguistic description, the full description of the metaphor requires accounting for different sciences.

Лингвокультурные особенности метафор

Резюме

Изучая работы по метафорическим проблемам, мы приходим к выводу, что существуют интересные параллели в изучении эмоциональности словаря: Изучение эмоций в лингвистических произведениях началось с анализа наиболее заметных, маркированных единиц этого пласта. Богатство словаря, но информация, полученная на определенном этапе, не укладывается в рамки традиционного лингвистического анализа.

Те же черты относятся и к феномену метафоры: когда-то, еще в трудах античных философов, она считалась важнейшим элементом человеческого познания, но позже, с дифференциацией наук, изучение языковых метафор стало изучением лингвокультурологии. Лингвистический анализ направлен на определение характеристик языковых метафор, их структуры и значения, их роли и функции в языковой системе. В общей теории языка метафора изучается в лексикологии, поэтике и прагматике. Как и в эмоциональной лексике, не укладывающейся в рамки лингвистического описания, полное описание метафоры требует учета данных разных наук.

RƏYÇİLƏR: dos. E.Vəliyeva və fil.f.d. A.Məmmədzadə

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ, ОРГАНИЗУЕМОЕ СЛОВОМ *СОВЕСТЬ* В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В словарях современного русского языка лексическая единица *совесть* фиксируется идентично лишь с некоторыми изменениями в структуре дефиниции, которые не оказывают серьезного влияния на ее качество. Например, в 17-томном Словаре современного русского литературного языка (Большой академический словарь, БАС) в статье на это слово указывается: «Совесть Чувство и сознание моральной ответственности за свое поведение и поступки перед самим собой, перед окружающими людьми, обществом; нравственные принципы, взгляды, убеждения» (4, 71). В четырехтомном академическом Словаре русского языка, так называемом Малом академическом словаре (МАС) значение слова определяется следующим образом: «Чувство и сознание моральной ответственности за свое поведение и поступки перед самим собой, перед окружающими людьми, обществом, нравственные принципы, взгляды» (3, 175). Статья в МАС буквально повторяет статью из БАС, единственное отличие состоит в отсутствии слова *убеждения*. Скорее всего, это имеет идеологическое обоснование. БАС издавался в период с конца 40-х гг. до начала 60-х гг. XX в., когда идеологические матрицы тоталитарного социалистического государства были еще очень сильны. Разумеется, слово *убеждения* однозначно ассоциировалось с коммунистической идеологией. Подразумевалось, что если у человека отсутствуют соответствующие убеждения, то у него и совести нет. На самом деле, конечно, прав был И. Кант, рассматривавший совесть как категорический императив.

С точки зрения сугубо лингвистической или лингвостилистической данная дефиниция должна расцениваться как тавтологическая. Дело в том, что в информационном отношении слово *убеждение/убеждения* ничего не добавляет к слову *принципы*. Поэтому статья из МАС представляется более логически оправданной.

То же самое, но с акцентом на другие категории, наблюдается в статье из Словаря Д. Н. Ушакова. Например: «Внутренняя оценка, внутреннее сознание моральности своих поступков, чувство нравственной ответственности за свое поведение» (6, 250). Новым по сравнению с дефинициями из академических словарей является категория оценки, на которую обращается здесь внимание. Элементарный семный анализ показывает, что категории «оценки» и «сознания» нельзя отождествлять. Сознание предполагает чувство восприятия. Например, человек, поступающий неподобающим образом, способен рассчитывать свои поступки, ведущие его к достижению поставленной цели, пусть неблагоприятной, и в этом смысле осознавать свои действия. Но при этом он окажется неспособным на оценку поведения. Во всяком случае словарная дефиниция позволяет говорить о различных семантических множителях, совмещающихся в структуре одного и того же слова. Так же определяется значение слова *совесть* и в новейших словарях: «Чувство моральной ответственности за свое поведение; нравственные принципы, взгляды, убеждения» (1, 1226). Если попытаться суммировать приведенные словарные статьи, то важнейшим признаком, общим для всех этих дефиниций, выступает такой критерий, как «ответственность». Все остальные показатели, на наш взгляд, носят второстепенный характер. Дело в том, что они так или иначе отражают идеологическое начало. Изначально присущим же человеку является чувство ответственности. Понятие «ответственность» выступает основным, базовым в семантической структуре слова *совесть*, совершенно независимо от представленных дефиниций. Причем объяснение мотивов развития подобной семантики следует искать в этимологии этого слова. Так, «ответственность» означает страх за то, что придется держать ответ. Возможно, это несколько не соответствует нашим представлениям о таком высоком моральном чувстве, как ответственность, однако в основе своей, видимо, актуально именно это чувство. Основной этический принцип добра и зла присущ человеку изначально. Совершая зло, человек знает, что он поступает плохо. Совесть, видимо, начинается там, где появляется чувство страха перед наказанием или действием закона бумеранга. У религиозного человека это страх перед богом, у общественно развитого существа – страх перед общественным порицанием, у самого примитивного индивида – страх перед мстостью. На наш взгляд, в семантической структуре слова *совесть* в русском языке одной из ведущих сем является сема «страх». В структуре значения слова *совесть* данная сема реализуется на периферии, поскольку совесть ассоциируется с не навязанными, а чисто добровольными решениями личности. В любом другом случае страх носит доминирующий характер, и говорить о совести не приходится. Семантическая грань между этими понятиями достаточно тонкая, она не представлена эксплицитно, несмотря на это она присутствует. Возможно, сема «страх» в семантической структуре слова *совесть* носит потенциальный характер, однако она вполне может реализовываться в различных речевых ситуациях. Следует отметить еще одно обстоятельство. Сама по себе сема «страх» носит достаточно отвлеченный характер. Например, речь здесь идет не только о страхе перед наказанием или мстостью. У обладателя совести страх может быть мотивирован угрозой общественного порицания, просто возможностью или перспективой известности поступка, кажущегося ему постыдным. Вместе с тем дифференциальным признаком семантики слова *совесть* является такой признак, как «независимость». Иными словами, для обладателя совести все равно, узнают окружающие о его проступке или нет. Ведущим признаком является «самобичевание». Именно «самость», «глубокое внутреннее содержание», «независимость от мнения окружающих» и составляют отличительную особенность совести как категорического императива.

В Словаре В. И. Даля обнаруживается очень точное и логически оправданное определение *совести*, поскольку называются именно те свойства, которые понятны каждому человеку: «нравственное сознание, нравственное чутье или чувство в человеке; внутренне сознание добра и зла; тайник души, в котором отзывается одобрение или осуждение каждого поступка; способность распознавать качество поступка; чувство, побуждающее к истине и добру, отвращающее от лжи и зла; невольная любовь к добру и к истине; прирожденная правда, в различной степени развития» (2, 351).

Сразу же бросается в глаза объем дефиниции, значительно больший по сравнению с современными словарями. Кроме того, совершенно очевидно, что В. И. Даль пытается эксплицировать концепт, вводя в дефиницию понятия или признаки, правдивость которых подтверждается индивидуальным жизненным опытом каждого человека. Например, вводится такой признак, как «тайник», подчеркивающий глубокую интимность совести. Характерно также, что В. И. Даль говорит не об обычном сознании, но вводит критерий нравственности. Данный критерий в форме *моральной ответственности* отмечается и в современных словарях, но характерная особенность далевского определения, на наш взгляд, заключается в том, что здесь отсутствует вообще понятие «ответственность». Нам представляется, что это ключевой момент, нейтрализующий элемент страха. Совесть определяется как своеобразный гештальт, ответственный за распознавание правильных и неправильных, удобных и неудобных, хороших и плохих поступков. Не случайно В. И. Даль вводит в определение и такие высокие категории, как добро и зло, вынося, таким образом, представление о совести на максимально высокий философский и подлинно нравственный уровень, вне идеологии, т.е. убеждений, принципов, взглядов. На первый взгляд, может показаться, что это определение является очень объемным и потому аморфным. На самом же деле элементарный и поверхностный анализ текста позволяет увидеть, что ни одно слово в этом определении и ни один признак совести не являются случайным. Оно отличается логической стройностью и завершенностью. Все признаки дополняют друг друга. Особо выделяется признак «невольный» – *невольная любовь к добру и к истине; «прирожденный» – прирожденная правда, в различной степени развития.*

Признак «сознания» во всех случаях является основным для семантической структуры лексемы *совесть*. Эта особенность со всей очевидностью проявляется во всех представленных дефинициях. Однако прослеживается и существенное отличие. Во всех словарях литературного языка, относящихся к прошлому столетию, выпукло представлен социальный критерий совести. На наш взгляд, это положение не связано непосредственно и исключительно с марксистским пониманием морали. Такое понимание сущности феномена совести отражает общее социологическое направление в интерпретации человеческой духовности, когда человек рассматривается как социальное существо прежде всего. В. И. Даль, напротив, то же самое состояние психики связывает с природой человека. Вводимые им семантические множители способствуют более глубокому и более точному пониманию природы этого явления. В истории русской культуры Словарь В. И. Даля, как известно, сыграл исключительно важную роль. Эта роль определяется не только тем, что ему удалось создать так называемый тезаурус русского языка. Широкомасштабная деятельность В. И. Даля привела к лексикографической фиксации, описанию и интерпретации лексико-фразеологических и паремиологических единиц русского языка, которые, вне всякого сомнения, были бы утеряны, особенно если учитывать трансформацию русского языка после революции. Следует отметить, что Словарь В. И. Даля, хотя его и принято называть *тезаурусом*, подлинным тезаурусом не является. Тезаурус, как известно, дает описание всех форм слова, встречающихся в различных текстах.

В БАС приводится множество иллюстративного материала, анализ которого позволяет выявить дистрибуцию этого слова в русском языке. Особенностью нормативных словарей русского литературного языка является опора на классические образцы. Следует отметить, что эта особенность придает особую достоверность статьям из БАС, поскольку таким образом учитывается культурная традиция, складывающаяся на протяжении веков. Первый пример, который приводится в БАС, из «Княжны Мери» М. Ю. Лермонтова. В окружении слова *совесть* здесь выступает глагол *отягощать*. Возможно, это несколько необычная конфигурация, но она вполне понятна. В тексте она употребляется с отрицательной частицей: *не отягощая слишком своей совестью* (4, 71-72). Очевидна ирония, однако сама по себе конфигурация не выглядит окказиональной. В следующих примерах обнаруживаются такие сочетания, как *совесть говорит, продажная совесть, рабочая, врачебная, политическая, революционная, партийная, не позволяет, общественная, угрызения, укоры, мучить, терзать, грызть, проснуться, голос, чистая, спокойная, хватает* (4, 72-73).

Дистрибуция лексемы *совесть*, представленная в «Словаре сочетаемости слов русского языка», фактически ничем не отличается от рассмотренных по академическим словарям (5, 526). Совершенно очевидно, что дистрибуция дифференцируется в коннотативном отношении. Причем отрицательная коннотация выражена ярче по сравнению с положительной. Следует также отметить, что дистрибуция, представленная в словарях, поддается членению с точки зрения валентности лексемы *совесть*.

М. Фасмер указывает, что сознание представляет собой кальку с латинского *conscientia* (7, 707). Фактически то же указывается по поводу лексемы *совесть* (7, 705). Правда, здесь отмечается калька с греческого прототипа. Получается, что *совесть* калька с греческого, *сознание* – калька с латинского. При этом образная основа идентична.

В «Словаре сочетаемости» дается очень простая и при этом очень точная дефиниция слова *сознание*: «Восприятие и понимание окружающего, свойственное человеку» (5, 534). Дефиниция позволяет определить такие

семантические множители, как «чувство», «ощущение», «приятно», «неприятно», «возбуждение», «воздействие», «реакция», «среда», «информация», «страх», «радость», «ассоциация», «память», «выбор», «интеллект» и т.д. Перечисленными множителями не исчерпывается семантический объем лексемы сознание, тем не менее именно они структурируют отмеченную дефиницию. Конечно, опыт современного машинного выделения множителей свидетельствует о значительно большем охвате, однако, чем дальше от центра или концептуального ядра значения, тем труднее охватить семы на уровне ассоциаций. Предложенные же нами системно связаны и составляют единую ассоциативную цепь. На уровне лексических значений лексемы совесть и сознание связаны не настолько, чтобы их можно было назвать синонимами. Вместе с тем, они обнаруживают логико-предметную связь, позволяющую говорить о причинно-следственной обусловленности. Так, например, чувство ответственности за собственное поведение предполагает понимание окружающего. Данный интерпретационный контекст восстанавливает мотивацию префикса *со-*, поскольку в обоих случаях речь идет об идентичности восприятия и понимания. Сами по себе нейтральные по отношению к духовно-нравственному началу понятия «восприятие» и «понимание» приобретают нравственное осмысление посредством семантики данного префикса. Иными словами, субъект воспринимает факт и осмысливает его содержание аналогично *другому* или объекту. Если использовать терминологию И. Канта, то вещь в себе становится вещью для нас. Идентичная интеллектуальная модель реализуется и в случае таких лексем, как *сочувствие, сопереживание, сострадание*. Экстралингвистические факторы, на наш взгляд, позволяют говорить о единой парадигме лексических единиц с префиксом *со-* в русском языке. Даже такое в общем-то далекое по смыслу слово, как содействие также соотносится с совестью и сознанием, поскольку исходит из идентичности восприятия внешнего опыта. Таким образом, казалось бы, далекие по смыслу слова могут охватываться семантическим полем, организуемым в русском языке базовой лексемой *совесть*.

Лексема *сознание* образует в современном русском языке систему производных, в той или иной степени сохраняющих семантическую связь с производящей основой. Согласно Словарю под редакцией Д. Н. Ушакова, в данную парадигму входят слова *сознавать, сознаваться, сознанный, сознательность, сознательный, сознать, сознаться* (6, 257-258). В эту же парадигму входят префиксальные образования: *осознавать, осознаваться, осознанный, осознать* (6, 232). Семный анализ позволяет выявить довольно значительные расхождения в значениях. При этом связь с производящей основой не всегда ощущается на эксплицитном уровне. Так, например, *сознавать* и *сознаваться* не просто отличаются за счет семантики возвратной частицы, но обнаруживают концептуальные отличия. Лексема *сознавать*, будучи непосредственно связана со словом *сознание*, обозначает соответствующий процесс восприятия и понимания того, что происходит вокруг. Вместе с тем, глагол *сознавать* отличается от *сознания* фактом актуализации данной человеческой способности. Глагол *сознаваться* обнаруживает эволюцию значения еще в большей степени, поскольку здесь подчеркивается факт рефлексии по поводу факта действия. Ср. *сознаваться в содеянном, сознаваться в собственных ошибках* и т.д.

ƏDƏBİYYAT

1. Большой толковый словарь русского языка. Автор и руководитель проекта, главный редактор С. А. Кузнецов. СПб.: Норинт, 2000, 1536 с.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Том 1. СПб.-Москва: Издание т-ва М. О. Вольф, 1912, 1744 стб. Том 4. СПб.-Москва: Издание т-ва М. О. Вольф, 1912, 1619 стб.
3. Словарь русского языка в 4-х томах. Том 1. М.: Русский язык, 1981. 698 с.; Том 4. М.: Русский язык, 1984, 794 с.
4. Словарь современного русского литературного языка в 17 томах. Том 1. М.-Л.: АН СССР, 1948, 736 с.; Том 17. М.-Л.: Наука, 1965, 2126 с.
5. Словарь сочетаемости слов русского языка. Под ред. П. И. Денисова и В. В. Морковкина. М.: Русский язык, 1983, 688 с.
6. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка в 3-х томах. Том 1. М.: Вече. Мир книги, 2001, 704 с.; Том 3. М.: Вече. Мир книги, 2001, 672 с.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Том 1. М.: Прогресс, 1964, 562 с. Том 4. М.: Прогресс, 1973, 852 с.

RUS DİLİNDƏ VİCDAN SÖZÜ İLƏ YARANMIŞ SEMANTİK SAHƏ

Xülasə:

Məqalə rus dilində “vicdan” konsepti ilə verballaşmış leksik vahidlərin semantik sahəsindən bəhs edilir.

Müasir rus dilinin lüğətlərində vicdan leksik vahidi bəzi dəyişikliklərlə sabitlənir. Müasir rus ədəbi dili lüğətində vicdan- öz davranış və hərəkətlərinə görə özünə, ətrafdakı insanlara, cəmiyyətə qarşı mənəvi məsuliyyət hissi və şüuru; əxlaqi prinsiplər, baxışlar, inanclar sistemi kimi xarakterizə olunur. Fikrimizcə, rus dilində *vicdan* sözünün semantik quruluşunda aparıcı seməldən biri də “qorxu” semasıdır. Vicdan sözünün məna strukturunda bu seme periferiyada həyata keçirilir, çünki vicdan insanın təbiiq edilməmiş, sırf könüllü qərarları ilə əlaqələndirilir.

Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *sahə, semantika, vicdan, leksik vahid.*

Summary:

The article deals with the semantic field of lexical units verbalized by the concept of "conscience" in Russian. In modern Russian dictionaries, the lexical unit of conscience is stabilized by some changes. In the dictionary of modern Russian literary language, conscience is characterized as a system of moral principles, views, beliefs, a sense of moral responsibility and self-responsibility for oneself, people around oneself and society. In our opinion, one of the leading

semantics in the semantic structure of the word conscience in the Russian language is the "fear" semantic. In the semantic structure of the word conscience, this semeis performed in the periphery, because human's conscience is associated with unapplied, purely voluntary human decisions. In another case, fear prevails and there is no need to talk about conscience.

Keywords: field, semantics, conscience, lexical unit.

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ CÜMLƏ SİNTAKSİSİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Bütün sahələrdə olduğu kimi, XIX-cu əsr dilçilikdə, xüsusilə sintaksis sahəsində yeni bir dövr açılmışdır. Bu sahədə bir çox mühüm və əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Amma sonrakı dövr tədqiqatlarını araşdırdıqca, çatışmazlıqların hələ də qaldığını şahidi oluruq. Diqqət çəkən məqamlardan biri də budur ki, tədqiqatçılar sözlərin birləşməsi və eləcə də əlaqələnməsində həm formaya, həm də məzmunu əhəmiyyət vermişlər və forma ilə məzmunu bir vəhdətdə eyniləşdirmişlər.

Tədqiqat işlərini araşdırarkən aydın olmuşdur ki, söz birləşmələri ilə bağlı araşdırmalara daha çox rus dilçiliyində rast gəlinir. M.V.Lomonosovdan başlamış bu günkü, müasir rus dilçiləri də bu barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər və öz fikirlərini rus dilçiliyindəki tədqiqatlarında yetərincə sübut etmişlər.

Rus dilçiləri arasında M.V.Lomonosovun fikirləri, şərhləri söz birləşməsinin tədqiqatlarında yeni dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Müəllif söz birləşmələrinin ümumi funksional cəhətləri, formaları, onların haradan əmələgəlmə yolları haqqında ətraflı izahat vermiş, eyni zamanda çalışmışdır ki, söz birləşmələrində əsas qrammatik əlaqələrdən hesab olunan uzlaşma və idarə əlaqələrindən geniş istifadə olunmasını sübut etsin (15).

Lomonosovun bu əsərində demək olar ki, cümlə terminindən və ya cümlə haqqında bəhs edilmişdir. Söz birləşməsi cümlədən əlaqəsiz şəkildə götürülür, onun izahı cümlə üzvləri ilə əlaqələndirilir və onlar cümlənin tərkib hissəsi kimi cümlə üzvlərinin əlaqəsi kimi izah edilir (16).

M.V.Lomonosovdan sonra, digər rus dilçilərindən olan F.F.Fortunatov da söz birləşmələri haqqında öz fikirlərini bildirmişdir. F.F.Fortunatova görə söz birləşmələri elə bir di vahidlərdir ki, onlar bir bütöv sözün, başqa bir bütöv sözə birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Belə söz birləşmələri psixoloji hökmlər və onun hissələrini ifadə edir (10).

F.F.Fortunatova görə söz birləşməsi əsasən iki qrupa ayrılır:

1. Bitmiş söz birləşməsi.
2. Bitməmiş söz birləşmələri.

Müəllifə görə bitmiş söz birləşmələri elə ifadələrdir ki, onlar mübtədə və xəbərin əlaqəsindən əmələ gəlmişdir və belə birləşmələr söz birləşmələrinin əsasını təşkil edir.

Müəllif digər bir ifadə olan bitməmiş söz birləşmələri haqqında isə belə bir fikir irəli sürür ki, belə birləşmələr yalnız iki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir, lakin bunlar cümlə təşkil etmir və bunlar “bitmiş söz birləşmələrinin” tərkib hissəsini təşkil edir. Birinciyə görə “настала хорошая погода” cümləsini, ikincisi isə “хорошая погода” ifadəsini misal göstərir. Digər bir fikri isə daha da maraq kəsb edir. Müəllif söz birləşmələrindən bəhs edərkən xüsusi olaraq vurğulayır ki, bitmiş söz birləşmələri və bütöv cümlələr – dilçilikdə bir-birinin sinonimləridir (10, səh. 132).

F.F.Fortunatovun bu fikirlərinə söz birləşmələrinin tədqiqatları ilə məşğul olan dilçilərin fikir və baxışları müxtəlifdir və onunla razılaşmayanlar da var. Məsələn, Azərbaycan tədqiqatçısı M.B.Sürek öz tədqiqat əsərində yazır: “F.F.Fortunatov bu fikri ilə söz birləşmələrinin əhatə dairəsini kiçiltiyi kimi, onların öyrənilmə işini də çətinləşdirir. Çünki, bir qrup birləşmələr vardır ki, onlar cümlədən xaricdə yaranır və tikdiyi materialı olaraq bütöv şəkildə cümləyə daxil olur. Məsələn, “məktəb direktoru gəldi” cümləsində “məktəb” və “direktor” sözləri cümləyə ayrı-ayrı sözlər kimi deyil, birləşmə şəklində, “məktəb direktoru” kimi daxil olur (11, səh. 21).

Söz birləşmələri sahəsində digər rus tədqiqatçısı N.A.Baskakovun da maraqlı fikirləri var. Müəllif bu terminə ilk planda çox geniş və əhatəli məzmun verir, sözlərin hər cür birləşməsini – istər mürəkkəb sözləri, istərsə də, idiomları və cümlələri də bura daxil edir. Lakin, ən maraqlısı odur ki, müəllif sonradan buna xüsusi məna verir və söz birləşmələrini sadaladığımız bütün kateqoriyadan ayırır. Məhz buradan da görürük ki, müəllif söz birləşmələrini, müstəqil mənalı sözlərin qeyri-predikativ formada sərbəst birləşməsi kimi qəbul edir (7, səh. 32).

Göründüyü kimi, rus tədqiqatçılarının söz birləşməsi və cümləyə münasibətləri müxtəlifdir və bu onların baxışlarında öz əksini tapır. Lakin oxşar fikirlərə də rast gəlinir. Yəni üst-üstə düşən fikirlər də var. Məsələn, digər rus tədqiqatçıları Şaxmatov A.A. bu məsələlərə münasibət bildirərkən, o da F.F.Fortunatovun fikirləri ilə qismən razılaşır ki, söz birləşmələri əsasən iki hissədən, bitmiş və bitməmiş hissədən ibarətdir. Lakin, bitmiş söz birləşmələrinin əsas əlaməti, onların predikativ xarakterdə olmasıdır və əlavə olaraq qeyd edir ki, predikativ əlaqələr artıq öz özlüyündə cümlədir” (13, səh. 37).

Söz birləşmələrinə aid məsələlərə digər xalqların dilşünasları da öz münasibətlərini bildirmişlər. Məsələn, Qazax tədqiqatçısı M.B.Balakayev bu məsələlərdən bəhs edərkən, əsas diqqəti, söz birləşmələrinin quruluşuna, onun növlərinə və feli fikirləşmələrə münasibətinə, onların bir-birinə bağlayan əlaqələrə yönəldir (6).

Digər türk tədqiqatçısı Y.S.Ubryatova özünün yakut dilinə aid yazdığı qrammatika kitabında qeyd edir ki, söz birləşməsinin əmələ gəlməsi ancaq cümlə daxilində mümkündür. Müəllifə görə cümlə üzvlərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasını müəyyənləşdirmək üçün söz birləşməsi növlərinin müəyyənləşdirilməsi və təyin olunması əsas amillərdən hesab olunur. Müəllifin fikirlərinə əsaslanaraq onu deyə bilərik ki, qrammatikanın bir hissəsi olan sintaksisdə cümlə və onun növləri, cümlə üzvlərinin öyrənilməsi vacib şərtlərdən biridir (17, səh. 283).

Tədqiqat işlərini araşdırarkən məlum olur ki, söz birləşmələri də, sözlər kimi yalnız cümlə daxilində dilin kommunikativ vəzifəsinə xidmət edir. Məhz bu baxımdan, söz birləşmələrindən bəhs edərkən, yalnız müstəqil mənaya malik olan iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn və vahid bir anlayış barədə təsəvvür yaradan birləşmələr nəzərdə

tutulur. Təkcə elə bu xüsusiyyətinə görə, söz birləşmələri cümlələrdən fərqlənir. Söz birləşmələrinin digər özəl xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, belə ifadələrdə əsas aparıcı söz, qalan digər sözləri tabelilik əsasında öz ətrafında birləşdirə bilir.

Azərbaycan tədqiqatçısı Y.Seyidovun tədqiqatçıların fikirlərinə münasibətini araşdırarkən, onun N.A.Baskakovun tədqiqatına aid fikirləri maraq doğurur. Y.Seyidov yazır: “N.A.Baskakov istər qaraqalpaq dilində, istərsə də başqa türk dillərində əsas sintaktik vahidləri cümlə və söz birləşmələri adlandırılır. Cümləni yaradan söz qruplarında və ya birləşmələrdə hökm ifadə olunduğunu, söz birləşmələrini əmələ gətirən söz qruplarında isə, hökm ifadə olunmadığını qeyd edir. Həmçinin o, söz birləşmələrini sabit və qeyri-sabit deyərək iki yerə bölür. Sabit söz birləşmələrini söz yaradıcılığı, qeyri-sabit söz birləşmələrini isə, sintaksis kateqoriyaya aid edir.

N.A.Baskakov sintaksis əlaqə xüsusiyyətlərinə görə, söz birləşmələrini yanaşma və uzlaşma olmaq üzrə iki yerə bölür. Yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gələn söz birləşmələrinin tərəfləri heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir. Uzlaşma əlaqəsi ilə əmələ gələn söz birləşmələrinin özünü də iki yerə ayırır. Birinci qrupa, birləşmənin birinci tərəfi qeyri-müəyyənlik halda olan, ikinci tərəfi isə, nisbət şəkilçisinin qəbul edən birləşmələri daxil edir, ikinci qrupa isə, birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi nisbət şəkilçisi qəbul edən birləşmələri daxil edir (3, səh. 50-55).

Azərbaycan tədqiqatçısı M.Kazımbəylin yazdığı “Общая грамматика тюркско-татарского языка” adlı əsərində bu xüsusda xeyli maraqlı fikirlər də vardır. Müəllifə görə o, hər iki dilin, həm rus, həm də türk-tatar dilinin oxşar cəhətlərini qeyd edir. O, “söz birləşməsinin sintaksisi” terminin ekvivalenti kimi qeyd etməklə yanaşı, onu da vurğulayır ki, “hər bir dilin söz birləşməsi, yaxud da sintaksis əlaqəsi əslində məntiqlə etimologiyanın birləşmə üsuludur” (5).

Müəllif həmçinin “söz birləşməsi” terminini “sintaksis” ekvivalent kimi işlətdiyi üçün, sözlərin də hər cür əlaqəsini söz birləşmələri, sintaksisi isə söz birləşmələrinin bəhs edən sahə kimi qeyd edir.

Məhz M.Kazımbəyldən sonra digər Azərbaycan tədqiqatçıları da sintaksisin yalnız cümlələrdən deyil, həmçinin söz birləşməsindən və cümlələrdən bəhs edən bir sahə kimi tədqiq etməyə başlayırlar. Bu barədə ilk yazanlardan M.Şirəliyevi və M.Hüseynzadəni göstərmək olar. Onların birlikdə yazdıqları “Azərbaycan dilinin sərfi” adlı dərs vəsaitində söz birləşməsi, əsasən iki sözün birləşməsi kimi verilir və bitmiş bir fikir ifadə etmədiyinə görə cümlədən fərqləndirilir. Tədqiqat işində müəlliflər əsasən təyini söz birləşmələrinin bir çox xüsusiyyətlərini müəyyən etmişlər. Burada, müəlliflər birinci, ikinci, üçüncü növ təyini söz birləşmələri, tərkibli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri, onların məna xüsusiyyətləri, təyini söz birləşmələrinin istər mürəkkəb sözlərdən, istərsə də cümlədən fərqli cəhətlərinin izahını verməyə çalışmasıdır (4, səh. 102), (1, səh. 127).

M.Hüseynzadə bir də onu vurğulayır ki, üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik və ikinci tərəfi mənsubiyyət çəkilçisi ilə düzəltdiyi üçün, onun tərəfləri arasında əsas sintaktik əlaqə uzlaşma əlaqəsidir (1, səh. 127).

Söz birləşmələri özünün müxtəlif xüsusiyyətlərini müxtəlif formalarda göstərə bilər. Məhz bu özəl xüsusiyyətinə görə də onlara müxtəlif cəhətdən yanaşmaq, eləcə də onları müxtəlif prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq və izah etmək olar. Bu barədə tədqiqatçı M.Sürek qeyd edir: “Hər bir elm sahəsində, hər bir problematik məsələnin tədqiqində olduğu kimi, söz birləşmələrinin hərtərəfli və düzgün izahı üçün onların təsnif edilərək qruplaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təsnifat tədqiqat obyektinin əhatə etmək, dəqiqləşdirmək və düzgün başa düşmək üçün ən əhəmiyyətli vasitələrdən biridir. Söz birləşmələrinin bu və ya başqa şəkildə qruplaşdıraraq öyrənilməsi, tədqiqatın ümumi istiqamətindən, məqsədindən çox asılıdır. Bununla yanaşı, burada söz birləşmələrinin təbiətinə və tələbinə də fikir vermək lazım gəlir. Söz birləşmələrinin qruplaşdırarkən ən əhəmiyyətli, ən mühüm əlamətlər nəzərə alınmalıdır” (11, səh. 27).

Söz birləşməsi artıq nəzəriyyə kimi formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycan və rus dilçiliyində olduğu kimi, bu nəzəriyyə həmçinin xaricdə də gec də olsa yaranmağa başlamış və ilk olaraq XX əsrin 30-cu illərində tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlinmişdir. Bu barədə daha geniş məlumatları amerikalı dilçi Leonard Blunfildin əsərlərindən almaq olar. Tədqiqatçı söz birləşməsi probleminə struktur dilçilik nəzəriyyəsi mövqeyindən yanaşır. Amma, müəllifə görə bu anlayış, çox genişdir və onu məhdudlaşdırmaq olmaz. O, sintaktik cəhətdən yaradılan söz qrupunu, xətti strukturlarına görə söz birləşməsi kimi qeyd edir.

Blunfild nəzəriyyəsinə görə, hər bir dildə söz birləşmələri əsasən iki qrupa ayrılır:

- 1) Endosentrik.
- 2) Ekzosentrik.

Müəllif birinci qrupa – söz birləşmələrinin bu və ya digər komponentini böyük bir strukturda, ya da bütün bir qrup kimi işlənmək xüsusiyyətinə malik olan birləşmələri aid edir. Məsələn, “poor John” – endosentrik söz birləşməsidir, ona görə ki, “poor John” birləşməsinə dəyişdirilib, genişləndirmək olar və “poor John run away – John run away” konstruksiyalarını əldə etmək olar. “Tom and Marry” birləşməsi də Blunfildə görə endosentrik struktura malikdir. Məsələn, “Tom and Marry run away – Tom ran away”. Məsələn, “Tom and Marry run away – Tom ran away, Marry ran away”. Bu zaman III şəxsin təkində fəle - s şəkilçisi artırılır. Məsələn, “Tom runs away” (9). Azərbaycan dili, rus dili və digər dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də bir çox tərkibli söz birləşmələrinə rast gəlmək olur. Məsələn, ingilis dilində “artikle + isim”, “sözünü + isim” tərkibli birləşmələrə daha çox rast gəlinir. Məsələn, “a book, a table, an apple, the door” və “in London, to school, at night, on Sunday”. Belə söz birləşmələri, məlumdur ki, sözlərin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsindən əmələ gəlir və buna görə də, komponentlərin əlaqəsindən bəhs edərkən, əsasən məna və qrammatik cəhətlərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Məhz bunlardan biri söz birləşmələrinin daxili mahiyyətini, ikincisi isə xarici formal cəhətini təşkil edir. Tabelilik əlaqələrinin belə müxtəlif növləri vasitəsilə əmələ gələn söz birləşmələrinin hamısında bir ümumi cəhət özünü büruzə verir.

Bir qayda olaraq, belə birləşmələrdə tərəflərdən biri digərinə tabe olur, biri digərini izah edir, aydınlaşdırır, tamamlayır. Demək olar ki, dillərin əksəriyyətində tabelilik əlaqələrinin belə formaları mövcuddur. Lakin, hər bir dilin quruluş xüsusiyyətindən asılı olaraq, burada onların əhatə dairəsi, işlənmə mövqeyi fərqlidir. Belə mövqe isə söz birləşmələrinin ümumi formasına təsir etməklə yanaşı, eyni zamanda söz birləşmələri də hər bir dildə öz konkret formaları, spesifik xüsusiyyətləri ilə çıxış edir.

Bu haqda tədqiqatçı Q.M.Qalkina-Fedoruk yazır: “Sözlər söz birləşmələrində birləşərək, əşyaların, hadisələrin, proseslərin, keyfiyyətlərin və xüsusiyyətlərin həqiqi münasibətləri əsasında meydana çıxan əlaqələri ifadə edir (12, səh. 135).

Söz birləşmələrinin həm tabelilik, həm fə tabesizlik əlaqəsi şəklində formalaşması barədə müxtəlif tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri vardır. Bəzi mütəxəssislər tabesizlik əlaqəsinin rolunu heç də məqbul hesab etmirlər. Məsələn, M.B.Balakayevə görə tabesizlik əlaqəsində mövcud olan söz birləşməsinə təşkil edən sözlər, söz birləşməsi sintaksisinin obyektinə ola bilməz (6). Digər tədqiqatçı V.N.Yartseva yazır: “Söz birləşməsi mənə mərkəzi ilə bərabər, qrammatik mərkəzinə malik olmalıdır. Başqa sözlə desək, söz birləşməsindəki sözlərdən biri qrammatik cəhətdən tabeəddici olmalıdır (18, səh. 31). Tabesizlik əlaqəsi əsasında formalaşan söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, belə söz birləşmələrindəki sözlər, həmçinin üzlərdəki müstəqilliyə malik olmur. Belə birləşmələr əsasən iki sözdən ibarət olub, hər iki sözün mənası ilə bağlı olan yalnız bir ad bildirir. Məsələn, “Hərb və Sülh, Leyli və Məcnun”. Əksər dillərdə tabelilik əlaqəsinin işlənmə tezliyi çox əhatəli və genişdir. Bu əlaqə zamanı, vahidlərdən birinin digərinə tabe olunması vacib şərtidir. Tabelilik əlaqəsi vasitəsi ilə yaranan söz birləşmələrinin hamısında ümumi bir xüsusiyyət olur. Əsas qayə ondan ibarətdir ki, tərəflərdən biri digərinə tabe olur, onu izah edir, aydınlaşdırır və tamamlayır.

Söz birləşmələrinin əmələ gəldiyi cümlələr, fikir ifadə edən əsas vasitə kimi diqqəti cəlb etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, müəyyən münasibətlərdə sözlərin bir-biri ilə əlaqəsindən danışılsa da, bütün bunlar sintaksisin bir elm kimi, və ya bir elm sahəsi olaraq sistemli tədqiqindən çox uzaq idi. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz sistem, dil haqqında təlimin inkişafında müəyyən rol oynasa da dilin qrammatik quruluşu, eləcə də sintaksis məsələlər haqqında tam məlumat vermə gücünə malik deyildir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə də sintaksis istər qədim yunan atomistlərində, ellinizm dövründə də, istərsə də hətta İskəndəriyyə məktəbində də xüsusi elm sahəsi kimi formalaşmamışdır. Qədim Yunan, eləcə də Roma qrammatikasından bəhs edən dərsliklərdə və dərs vəsaitlərində sintaksisin problemləri demək olar ki, az nəzərdən keçirilmişdir. Bu barədə yeganə mənbə Apollona Doskolanın dörd hissədən (kitabdan) ibarət olan irihəcmli “Sintaksis haqqında” traktatdır.

Bu traktatda, müəllifin fikrincə, zərf bir nitq hissəsi olaraq fəle yanaşaraq onun mənasını bir neçə cəhətdən izah edir. Bu fikrə münasibət bildiren V.P.Suxotin yazır: “Apollona Diskolan söz birləşmələrinin mahiyyətini aydınlaşdırma bilməsə də, hər halda ona yaxınlaşmışdır (14, səh. 280).

Bəzi dilçilər söz birləşmələri və cümlələrin xarakterik xüsusiyyətləri haqda danışarkən, bəzən onları eyniləşdirirlər desək, yanlışdır. Lakin, fərqli düşüncələr də var. Məsələn, N.K.Dmitriyevə görə, mübtəda və xəbərin əlaqəsi kimi anlaşılan sözlərin hər hansı sintaksis əlaqəsi və ya birləşməsi cümlədirsə, mübtəda və xəbərin əlaqəsi kimi dərk edilməyən hər hansı bir sintaktik birləşmə cümlə deyildir. Söz birləşməsi həm cümlənin daxilində, həm də cümlədən xaricdə ola bilər. Həm cümlənin özündə, həm də söz birləşmələrində subyekt vardır. Lakin, buradakı subyektlər bir-birindən fərqlənir. Cümlədəki subyektlər fəal olduğu üçün hərəkətə istiqamət verirsə, söz birləşməsindəki subyekt isə qeyri-fəal olduğundan əşyalar arasındakı qeyri-hərəkətli əlaqə ifadə edir və fikrimizcə bu potensial subyekt kimi dərk olunur (8).

Bütün bunlara öz münasibətini bildiren Yusif Seyidova görə söz birləşməsi, iki və daha artıq sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Söz birləşmələri əşya və hadisələrin mürəkkəb adlarını bildirir. Məsələn, *şəhərin küçələri, gözəl ölkə, dərsi öyrənmək, insana hörmət*. Quruluşuna görə söz birləşmələri iki qrupa ayrılır. Sadə söz birləşmələri və mürəkkəb söz birləşmələri. İki sözdən ibarət olan söz birləşmələri sadə birləşmələr adlanır. Məsələn, *Nizaminin əsərləri, insanın gözləri*. İki və daha artıq sözdən ibarət olan söz birləşməsi mürəkkəb birləşmələr adlanır. Məsələn, *qalın cildli kitab, yaxşı oxumağın nəticələri* (3, səh. 55).

Sonda onu qeyd etmək yerinə düşər ki, həqiqətəndə dilçilikdə söz birləşməsi nəzəriyyəsinin inkişafı çoxlu dəyişikliklərə məruz qaldı. XX əsrin əllinci illərinə qədər “söz birləşməsi” termini geniş mənada işlənmiş və hər bir sintaktik vahid komponentləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqələrdən asılı olmadan söz birləşməsi kimi qəbul olunurdu. Lakin, sonradan yeni, bir mövqe ortaya çıxdı. Bu zaman “söz birləşməsi” termini dar mənə kəsb edərək, iki müstəqil mənalı sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşərək, əmələ gətirdiyi sintaktik vahid kimi dərk edilir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: E.A. 1959, s. 403.
2. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1982, s. 406.
3. Seyidov Y.M. Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1987, s. 270.
4. Şirəliyev M.S. Azərbaycan dilinin sərfi. Bakı: AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. 1946, s. 230.
5. Казымбек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань: СПб, 1846, с. 466.
6. Валакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата: Академия Наук Казахской ССР. 1959, с. 235.
7. Н.А.Баскаков Н.А. Тюркские языки. Изд-во Восточной литературы. 1960, № 2, с. 247.
8. Дмитриев Н.К. грамматика башкирского языка. М.-Л. АН СССР. 1948, с. 267.
9. Блумфилд Л. Язык. М. Прогресс, 1968, с. 605.
10. Фортунатов Ф.Ф. избранные труды. Т.И. М. 1956, с. 450.
11. Sürek M.B. Müasir İngilis dilində fəli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Dissertasiya. Bakı-2015, 141s.
12. Галкина-Федорик Е.М. Современный русский язык. Синтаксис. М. Изд-во Московского Университета, 1957, с. 515.
13. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Л. 1941, с. 620.

14. Сухотин В.П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. Глагольные словосочетания. М: Прогресс, 1951, с. 127.
15. Ломоносов М.В. Рукописи Ломоносова в Академии Наук СССР: Научное описание/Сост. Л.Б.Мадзалецкий. Под ред. Г.А.Кнезева. М-Л.6 Изд-во АН СССР 1937, с. 404.
16. Ломоносов М.В. Российская грамматика. Типология Императорской Академии Наук. 1755, с. 212.
17. Убрятова Е.М. Исследование по синтаксису якутского языка. М-Л. Прогресс, 1950, с. 304.
18. Ярцева В.Н. Пути развития словосочетания (на материалы английского языка). Ученые записки Ленинградского Университета, № 156, Сер. Фил. Наук, 1952, вып. 15 (1), с. 28-47.

Açar sözlər: söz birləşməsi, cümlə, təyini söz birləşməsi, ismi birləşmələr, sintaksis, qrammatikxüsusiyyətlər, tabelilik əlaqəsi, tabesizlik əlaqəsi, komponentlər, sintaksis əlaqələr, sintaksis vahidlər.

Ключевые слова: сочетание слов, предложение, определение словосочетания, название соединений, синтаксис, грамматические особенности, отношения подчинения, отношения неповиновения, компоненты, синтаксические отношения, синтаксические единицы.

Key words: word combination, sentence, definition word combinations, name combinations, syntax, grammatical features, subordination relationship, relationship of disobedience, components, syntax relationships, syntax units.

Xülasə

Əsasən söz birləşmələrinin komponentlərinin minimal sayı iki olmalıdır. Lakin buna baxmayaraq, məkan və mövqe münasibətlərinin tədqiqi üçün söz birləşmələrinin komponentlərinin minimal sayı üçdən az olmamalıdır. Məkan və mövqe münasibətlərinə görə söz birləşmələri iki qrupa bölünür. Bunlar unisentrik və polisentrik qruplardır. Unisentrik qruplara aid olan söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu qrupun yalnız bir elementi, digər elementlərlə əlaqə yarada bilər. Bunlar substantiv, adverbial və regressiv – adyektiv birləşmələrdir. Polisentrik birləşmələrin əsas elementi isə feldir. Bu zaman müstəqil leksik və sintaktik yeri olmayanlar subxətli sintaktik elementlər, müstəqil mövqeyi əks etdirən elementlər isə xəttli elementlər adlanır.

Резюме

В основном минимальное количество компонентов словосочетания должно быть два. Но все же минимальное количество компонентов словосочетаний для исследования пространственных и позиционных отношений не должно быть меньше трех. По пространственным и позиционным отношениям словосочетания делятся на две группы. Это уницентрические и полицентрические группы. Главная особенность словосочетаний, относящихся к уницентрическим группам, состоит в том, что только один элемент этой группы способен образовывать связи с другими элементами. Это субстантивные, наречные и регрессивно – наречные сочетания. А основным элементом полицентрических союзов является глагол. При этом те, которые не имеют самостоятельного лексического и синтаксического расположения, называются подчиненными синтаксическими элементами, а те, которые отражают самостоятельную позицию, – линейными элементами.

Summary

Basically, the minimum number of components of word combinations should be two. But, despite this, the minimum number of components of word combinations for the study of spatial and position relations should not be less than three. According to spatial and position relations, word combinations are divided into two groups. These are unicentric and polysentric groups. The main feature of word combinations belonging to unicentric groups is that either one element of this group is able to form a connection with other elements. These are substantive, adverbial and regressive – adjective combinations. And the main element of polysentric compounds is the verb. At this time, those that do not have an independent lexical and syntactic place are called sub-linear syntactic elements, and elements that reflect an independent position are called linear elements.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

İBN RÜŞD FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİNİN AMERİKA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNDƏ İNİKASI

Müsəlman Şərq mədəniyyətinin din, dil, ədəbiyyat, və mədəniyyəti də daxil olmaqla bütün adı keçən sahələrini araşdıran Oriyentalizm İslam dünyası haqqında qərblilərin sistematik bir biliyə sahib olmalarını təmin edən və Qərb dünyasının xeyrinə çalışan bir hərəkatdır. “Oriyentalizm” əsərinin müəllifi olan Edvard Said oriyentalizmin müstəmləkə doktrinası olduğunu söyləyir. Ona görə Qərb sahib olduğu hegemon güc sayəsində Şərqi dəyişdirərək onu idarə edir. Başqa sözlə desək, Şərqi bütün modernləşmə vasitələri Qərbin məhsulu olub Qərbin Şərqə mütləq mənada öz iradəsini təlqin etməsidir. Bu baxımdan oriyentalizm missionerlər üçün xeyli materiallar hazırlamış, onların İslam ölkələrindəki fəaliyyətlərində böyük rol oynamışdır.

Qeyd edək ki, müsəlmanlar tərcümələr vasitəsilə qədim sivilizasiyaların məntiqi elmlərindən xəbərdar olmuş və qədim yunanlardan bir çox klassik əsərləri ərəb dilinə tərcümə etmişlər. Məhz bu tərcümələrin nəticəsində də bir oyanış dövrü başlamış, həqiqi elm və rəşadətli mühiti hazırlanmışdır. Müsəlmanlar İspaniya və Siciliyanı fəth etdikdən sonra bu klassik əsərləri və antik dövrü Avropaya tanıtmışlar. Bundan sonra qərblilər qədim yunan əsərlərini oxumaq üçün ərəb dilini öyrənməyə başlamışlar. Beləliklə, həm qədim yunan, həm də İslam dinini öyrənmək asanlaşmışdır. Əsas tərcümə əsərləri 750-ci ildən 900-cü illərə kimi davam etmişdir. Bir çox əsərlər sanskrit, pəhləvi, yunan və suriya dillərindən tərcümə edilmişdir. Əməvi xəlifələri dövründə də dövlət işləri üçün faydalı olan bir neçə yunanca əsər ərəb dilinə tərcümə edilmişdi. Lakin böyük tərcümə dövrü, IX əsrin birinci yarısından, xüsusən Abbasilər zamanında xəlifə Məmun dönəmində başlamışdır. Ən mühüm tərcüməçilər Nestorian (nəsturi) xristianları idi. Bu tərcüməçilərin başında isə Əbu Zeyd Huneyn ibn İshaq əl-İbadi adlı bir nestorian həkimi dururdu. Onun özünün qeyd etdiyinə görə Qalenin (Berqamalı *Galen - Claude Galen*; yunanca *Galenos*, latınca *Galenus*, İslam dünyasındakı adıyla *Calinus* (d. 129 - ö. 216), tibb doktoru və filosof, qədim Romanın məşhur həkimlərindən) 100-ə yaxın əsərini tərcümə etmişdir. Bu şəkildə bu böyük alimin bir sıra əsərləri məhv olmaqdan xilas olmuşdur. Huneyn oğlu ilə birlikdə Aristotel, Platon, Hippokrat və Ptolemeydən də tərcümələr etmişdir [1].

Tərcümə sahəsində görülən bu işlər 900-cü ilə qədər davam etmiş və bununla da müsəlmanlar yunan astronomiyası, riyaziyyat, tibb və fəlsəfə əsərlərinin çoxunu ərəb dilinə çevirmişdilər. Bu ərəb tərcümələri sayəsində yunan klassikləri dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Artıq X əsrin ortalarında İslam mədəniyyəti yetkinlik dövrünə qədəm qoymuş və bu XVII əsrə qədər davam etmişdir. Beləliklə, İslam mədəniyyəti güclənərək geniş yayılmışdır. Lakin Qərbi Avropa, XI əsrin sonunda İslam mədəniyyətilə yaxından tanış olmağa başladı. O zamana qədər isə qərblilər İslamdan qorxur, onun siyasi gücündən təşvişə düşür və mədəniyyətlərinə şübhə edirdilər [7]. Əl-Fərabi, İbn Sina, İbn Rüşd, Bəhmənyar, Siracəddin Ürməvi, Əfzələddin Xunəci və digərləri Aristotel fəlsəfəsindən bəhrələnmişlər. Onu da qeyd edək ki, Şərq ölkələrində min illik tarixə söykənən peripatetik məktəblər meyvəyə gəlmişdir.

İngilis filosofu, məntiqşünas, riyaziyyatçı və ictimai-siyasi xadim Bertran Artur Vilyam Rassel (1872-1970), “Qərb fəlsəfəsi tarixi” (*A History of Western Philosophy*, 1945) adlı əsərində İslam dini və peyğəmbəri haqqında söylədiyi fikirlərdə, xristianlığın və İslamın tək Allahlılığı vəhudi qaynaqlarından götürdüyünü iddia edir. Bertran Rassel, islamın, əslində xristianlığın, Üç üqum (yaxud “Müqəddəs Üçlük”) və inkarnasiya mövzusunun uzaq olan sadə bir monoteizm olduğunu vurğulayır. O peyğəmbərin ilahilik yolunda heç bir iddiası olmadığını və ardıcılarının da belə bir iddia irəli sürmədiyini bildirir. Bu baxımdan İslamın, başlangıcından bəri siyasi bir din olduğunu, Məhəmməd peyğəmbərin isə hökmdar olduğu fikrini müdafiə edir. Bu səbəbdən, onun yerinə keçən xəlifələr də Birinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər bu mövqeyi qoruyub saxladılar. Müsəlmanlıq ilə xristianlıq arasındakı fərq isə ondadır ki, xəlifə, dünya işlərində də, dini işlərdə də səlahiyyəti öz əlində saxlayır [13].

Bertran Rasselın məsələyə siyasi yöndən yanaşdığını nəzərə alsaq, İslam mədəniyyəti və sivilizasiyasından danışmaq daha məntiqə uyğundur. Belə ki, İslam mədəniyyəti və sivilizasiyası, digər mədəniyyətlərdən ayrı və müstəqil bir mədəniyyət olaraq dəyərləndirilə bilər. Bu mədəniyyətin özünə aid keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri olduğundan bütün orta əsrlər boyunca müsəlmanlar, xristianlardan daha mədəni və daha insanpərvərdilər. Xristianlar yəhudilərə, əsasən də dinin yayıldığı dövrlərdə işgəncə vermişlər. Səlib yürüşləri amansız soyqırımlarla doludur. Bunun əksinə olaraq isə İslam ölkələrində (*Mohammedan countries*), yəhudilərə heç bir zaman pis davranılmamışdır.

Bertran Rassel, qərblilərin 600-cü ildən başlayaraq 1000-ci ilə qədər olan zamanı göstərmək məqsədilə “qaranlıq əsrlər” (*the Dark Ages*) teriminə işlətmələrinin səbəbini diqqətlərinə, lazımsız yerə Qərbi Avropa üzərində yoğunlaşdığına işarət etdiyini göstərir. Lakin buna baxmayaraq, bu dövrdə Şərqdə artıq böyük mədəniyyətlər mövcud idi və orta əsrlər Qərbdən fərqli olaraq Şərqi “*Ozlı dövr*”ü hesab olunurdu. Belə ki, VII əsrin əvvəllərində Çində hakimiyyət 300 il hökmranlıq etmiş Tan sülaləsinin (618-918) əlinə keçir və bir sıra əhəmiyyətli hadisələrlə zəngin olan bu əsr Çin dulusçuluğunun ən böyük dövrü hesab olunur. Tarixdən də məlum olduğu kimi Hindistandan İspaniyaya qədər böyük bir İslam sivilizasiyası yaranmışdır. Bu baxımdan da Bertran Rassel, əslində Səlib yürüşlərinin Qərbin və kilsənin İslamın yayılmasından əvvəl mövcud olduğu vəziyyətini bərpa etməyə çalışdığını qeyd edir.

³⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent nurananuri@mail.ru

İslam fəlsəfəsi ilə maraqlanan Bertran Rassel tez-tez “İslam”, “Mohammedan philosophy”, “Muslim philosophy” ifadələri ilə yanaşı “Arab” kəliməsini də işlədir. O qeyd edir ki, İslam fəlsəfəsi və İslam filosofları, digər fəlsəfə və filosoflarla müqayisə edilə bilər. Belə ki, o, İslam filosofları arasında İbn Sina və İbn Rüşdün əhəmiyyətini xüsusilə vurğulayır, amma onların müstəqil bir filosof olmadığını da iddia edir. Bertran Rasselə görə, İspaniyadakı Fas torpaqları (Fas - və ya Tanrının torpaqları) Afrikanın ucqar qərb hissəsində yerləşir və Cəbəllütariq boğazı / İspaniyaya bağlantısıyla Avropa ilə Afrika arasında ən yaxşı keçid nöqtəsidir) xristian istilaları səbəbiylə kiçildincə, İspaniyadakı İslam fəlsəfəsi də İbn Rüşdlə sona yetmişdir. Ən əsası isə İbn Rüşd lazımsız yerə neoplatonizmin təsiri altında qalan Aristoteli şərh etməyə çalışmışdır. Ona görə ki, İbn Rüşd İslam fəlsəfəsindən daha çox xristian fəlsəfəsində əhəmiyyət kəsb edir. O, İslam fəlsəfəsi üçün bir son və xristian fəlsəfəsi üçün bir başlanğıc idi. Bertran Rassel, həmçinin orijinal bir düşüncə kimi İslam fəlsəfəsinin vacib olmadığını, İbn Sina və İbn Rüşd kimi filosofların əslində şərhçi olduqları fikrini iddia edir. Ona görə İslam mədəniyyəti öz yüksəlişini yaşadığı dövrlərdə sənət və bir sıra texniki istiqamətlərdə inkişaf edərək heyranlıq doğursa da, nəzəri məsələlərdəki müstəqillik düşüncədə heç bir irəliləyişə səbəb olmamışdır [13].

İslam dünyasının ən böyük alimlərindən biri olan İbn Rüşd öz dövrünün tanınmış qazısı, yəni hakimi olmaqla yanaşı fəlsəfi tədqiqatların mərkəzi hesab olunan Kordovada (Qürtuba) fəlsəfə ilə bağlı araşdırmalar da apararaq bu sahəyə böyük töhfələr vermişdir. O, elm sahəsindəki xidmətləri sayəsində Şərq və Qərb dünyaları arasında bir körpü rolunu oynamış, özündən əvvəlki elmi təcrübələrdən də yararlanaraq fəlsəfə ilə bağlı yeni fikir ortaya qoyaraq uzun müddət Qərb dünyasına təsir etmişdir.

Səlib yürüşləri zamanı dövlət Avropada bir təşkilat olaraq mövcud deyildi. Bu səfərlər sayəsində Qərb dünyası müsəlmanlardan dövlət təşkilatçılığını öyrəndilər. Lakin buna rəğmən yarım əsr Qüdsdə qalan avropalılar minlərlə müsəlmanı da şəhid etdilər və zaman keçdikcə müsəlmanları təqlid etməyə başladılar. Onlar ərəb dilindən bir sıra əsərləri tərcümə etdilər və eyni zamanda İslam dünyasını təsvir edən əsərlər də yazdılar. Qeyd edək ki, bu sıradan İbn-i Sinanın “*Kitabü'n-Nəfs və's-Şifa*” əsəri Avropa dillərinə çevrilmişdir. Əl-Fərabi və Əl-Qəzali kimi filosof və alimlər Avropa alimləri tərəfindən araşdırılmışdır [6].

İbn Rüşdün fəlsəfi görüşlərinin oriyentalist mahiyyətinin Amerika mədəni mühiti kontekstində izahına keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, İbn Rüşd islam ənənələrini yunan fəlsəfi təfəkkürü ilə birləşdirdiyinə görə avropalıların diqqətini çəkmişdi. Bu səbəbdən də Orta əsrlər avropalı şolastiklərin İbn Rüşdə göstərdikləri hörmətə görə Aligyeri [Dante](#), onun adını “[İlahi komedya](#)” əsərində digər böyük filosoflarla bərabər çəkir. Bununla yanaşı Viktor Hüqo “[Notrdam kilsəsinin qozbeli](#)” adlı əsərində hüquqla bağlı bir bölümə İbn Rüşdə istinad edir. Ceyms Coys “Ulis” və Corc Lüs Borxes isə “Averroesin arayışı” əsərlərində İbn Rüşdu xatırlamışlar. Bu da onu deməyə əsas verir ki, əsil adı Əbül-Vəlid Muəmməd ibn Əhməd ibn Muəmməd ibn Rüşd əl-Qürtubi olan Maliki məzhəbinin fəqihi, peripatetik və Əndəlüs ənənələrindən çıxmış, Avropada Averroes kimi tanınan İbn Rüşd (1126-1198) Qərbi Avropada dünyəvi fəlsəfi fikrin banisi hesab olunur. Onun Averroizm adlanan fəlsəfəsi Amerikanı ilk kəşf edən Kolumbun qeydlərində də öz əksini tapmışdır. O, Qərbi Avropada latınlaşmış Averroes adı ilə tanınır və məntiq, Aristotel və İslam fəlsəfəsi, ilahiyyat, Maliki məzhəbinin dini hüququ (fiqh), coğrafiya, riyaziyyat, fizika, astronomiya, səma mexanikası, tibb, psixologiya və siyasət mövzularında yazılmış əsərlərin müəllifidir. İbn Rüşdün əsərlərinin latın dilinə tərcümələri Aristotelin Avropada məşhurlaşmasında rol oynamışdır.

Orta əsrlərdən başlayaraq Avropada məşhurlaşan və adını İbn Rüşddən alan Averroizm - “insan ağılla tanrı eyni şeydir, ruh ölümlüdür” kimi düşüncələri müdafiə edən görüşdür. 1312-ci ildə Vyana kafedral kilsəsinin qərarı ilə (Qərbdə Şərqi sisteməlik öyrənən oriyentalizm ənənəsinin tarixi) Paris, Oksford, Bolonya, Avinyon və Salamankada ərəb, yunan, ibrani və suriya dilləri kürsüsü açılmışdı. Lakin oriyentalizm Qərbdə müasir sivilizasiyanın ortaya çıxması ilə geniş vüsət almışdı. Beləliklə, İbn Rüşdlə başlayan ədəbi fəlsəfi görüşlər Avropadan sonra Amerika Birləşmiş Ştatları ədəbiyyatına keçmişdir ki, bu sıradan əsasən Vaşinqton İrvinq və Edqar Allan Ponun yaradıcılığını qeyd edə bilərik. Adı keçən yazıçılar averoizmə sadıq qalaraq Qərb və Şərq düşüncəsini birləşdirməyə nail olmuş, Yeni dünyanın – Amerikanın ədəbiyyatını yaratmışlar. Bu ədəbiyyatın Avropa ədəbiyyatından fərqi Şərq mövzusunə fərqli nöqteyi-nəzərdən vanasılmaması idi.

Sərqdən daha çox Qərb dünyasında öyrənilən İbn Rüşd İntibah dönməsində dünyəvi fəlsəfi fikrin öncüllərindən hesab olunurdu. Belə ki, onun fəlsəfəsi ölümündən qısa müddət sonra “Latın İbn Rüşdcülüüyü” cərəyanı adı ilə Qərbi Avropada yayılaraq müasir dövrə qədər gəlib çıxmış və bir sıra filosoflara təsir etmişdir. Qərb dünyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən İbn Rüşd fəlsəfəsi XIII əsrdən etibarən müxtəlif ölkələrdə davamçıları tərəfindən geniş yayılma da, onun düşüncələri ortaq bir fikir altında əsaslandırılaraq müdafiə olunmamışdır.

İbn Rüşddən təsirlənərək Aristotelin təsiri altında qalan Brabantlı Siger (*Siqer de Brabantt*, 1240-1284), Dakiyalı Boetsi (*Boetius de Dacia*, [около 1230-1284](#)), Akvinalı Foma (*Thomas Aquinas*, 1225-1274), Mavmonid (*Moses ben Maimon*, 1138-1204), Cordano Bruno (*Giordano Bruno*, 1548-1600), Spinoza (*Benedictus de Spinoza*, 1632-1677) kimi alimlər olmuşdur. İbn Rüşd “*Təhafüt əl-Təhafüt*” (Təzkibin təzkibi) adlı ən mühüm fəlsəfi əsərini [Əl-Qəzzalinin](#) Aristotel fəlsəfi məktəbini tənqid edən “*Təhafüt əl-Fəlasifa*” (Fəlsəfəni tənqid) əsərinə cavab olaraq yazmışdır. Əl-Qəzzali bu əsərində Aristotel fəlsəfəsinin, əsasən də [İbn Sinanın](#) Aristotelə verdiyi şərhlərin [İslam fəlsəfəsinə](#) zidd olduğunu iddia edirdi.

İbn Rüşd bu gün artıq Qərbdə unudulmuş Aristotelin ərəb dilinə tərcümələri və onlara yazdığı şərhləri ilə məşhurdur. 1150-ci ilə qədər Avropada Aristotelin əsərlərinin yalnız bir necə tərcüməsi olsa da, ruhanilər tərəfindən qadağa olunduğundan tədqiqatdan kənarda qalmışdı. Beləliklə, Aristotel irsinin Qərbdə yenidən kəşf edilməsi, XII əsrin əvvəllərində İbn Rüşdün əsərlərinin Latın dilinə tərcüməsi ilə başladı.

İbn Rüşd həqiqətə çatmaq baxımından fəlsəfə və dinin ortaq bir məxrəcə birləşdiyini söyləmiş və bu ikisini "süd qardaşları" olaraq xarakterizə etmişdir [12; 13]. Ona görə fəlsəfə isbat və dəlillərə əsaslanır və dəlil və isbata əsaslanan düşüncə tərzində də dinin hökmlərinə zidd olacaq nəticə yaratmaz. Belə ki, həm hikmət yəni fəlsəfə, həm də din haqq olduğundan, hər iki haqqın bir-birilə ziddiyyəti mümkün deyil və əksinə, iki haqq olan bir-birinə uyğundur, biri digərinin həqiqətinə şahidlik edir [7]. Bundan əlavə, İbn Rüşd həqiqətə çatmaq üçün özündən əvvəl araşdırmalar aparıb əsərlər yazan alimlərdən də yararlanmağın əhəmiyyətini vurğulayır. Ona görə bu alimlərin eyni dinə mənsub olmamalarının da heç bir əhəmiyyəti yoxdur, mühüm olan onların əsaslandırılmış elmlər ortaya qoymalarıdır. Bu səbəbdən də İbn Rüşd qeyd edir ki, keçmiş alimlər rəşadətli müqayisələr üzərində mükəmməl tədqiqatlar apardıqları üçün bu mövzuda gördükləri işləri nəzərdən keçirmək vacibdir.

Ümumiyyətlə, mənbələrə görə, İbn Rüşd Şərqdən fərqli olaraq Qərbi dünyasında daha böyük təsir gücünə malik olmuş, onun bir sıra ardıcılıarı və tənqidçisinin olduğu qeyd edilmişdir. İslam dünyasında isə heç bir davamçısı və ya tənqidçisindən söz edilmir. Belə ki, Vaşinqtondakı *George Town* universitetinin fəlsəfə professoru, yazıçı Məcid Fəxri onun İslam dünyasında bir yetişdirməsi və ya varisi olmadığını yazır. Lakin Musa ibn Maymun (*Maymonides*, ö. 1204), Brabantlı Siger (*Siger de Brabant* ö. 1284), Böyük Albert (*Albertus Magnus* ö. 1280), Akvinalı Foma (*Thomas Aquinas* ö. 1274) kimi alimlər isə onun Qərbdəki sayısız ardıcılarının və tənqidçilərinin olduğunu qeyd edirlər [9].

Misirli filosof Əhməd Fuad əl-Ehvani bunun iki səbəbinin ola biləcəyi fikrini irəli sürür. Birincisi, orta əsrlərdə Avropada İslam düşmənçiliyi səbəbindən İbn Rüşdün ərəbcə əsərlərinin bir çoxu yandırılaraq qadağan edilmiş, lakin latın dilinə tərcümə olunmuş əsərləri qorunub saxlanılmışdır. İkincisi, bu dövrdə Aristotelin təfsirləri və İbn Rüşdün irəli sürdüyü fikirlər, şolastik təzyiqdən cana doymuş ziyalı dairələr üçün bələdçi rolunu oynamış və rəğbətə qarşılanmışdır [8].

Başqa sözlə, bu yanaşmaya əsaslanaraq deyə bilərik ki, Avropa intellektual mühiti rəşadətli axtarıslara hazır olduğundan İbn Rüşdün təsiri davamlı və uzunmüddətli olmuşdur. Baxmayaraq ki, Şərqi dünyası şolastik dövr kimi bir prosesi keçməyə də İbn Rüşdün elmi dühası qəbul edilirdi. Bu baxımdan da, radikal dönüşüm vəsənsənsinin bir məsələ olmadığını söyləmək olar. Qeyd olunan səbəblərə dəvəsən siyasi amilləri də əlavə etmək vacibdir. Məlum olduğu kimi, İbn Rüşd Əndəlüs İslam sivilizasiyasında böyüyüb yetişən bir filosof idi. Lakin ölümündən qısa bir müddət sonra Əndəlüs bölgəsində siyasi qarışıqlığın ortaya çıxması və İslam hökmranlığının sona çatması səbəbiylə onun fəlsəfi görüşlərini davam etdirəcək bir elmi mühit meydana gəlməmişdir [5; 11].

İbn Rüşdün Latın dünyasındakı təsir gücü böyük olduğundan bir sıra alim və mütəfəkkirlər onun fikirlərinin müasir elm və düşüncənin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərdiyini iddia edirlər. Belə ki, İbn Rüşdün Avropanın intellektual memarlarından biri hesab olunmasında da bu düşüncənin təsiri göz qabağındadır. XII əsrin sonlarına yaxın Avropada Aristotelianizmin dirçəlişi qısa müddət olsa da İbn Rüşd yaradıcılığına marağı artırdı. Belə ki, yəhudi və xristian mütəfəkkirlərinin onun əsərlərini öyrənməsi və təhlil etməsi nəticəsində İbn Rüşd fəlsəfə elminin öncüllərindən biri kimi diqqət çəkmişdir. İbn Rüşd Musa ibn Maymun və onun tələbəsi Yusif ibn Yəhudanın təsiri ilə yəhidilər arasında şöhrət qazanmışdır. Onun əsərləri əvvəlcə ərəbcə oxunsada sonradan ibrani dilinə və İbrani dilindən də Latın dilinə çevrilmişdir. Lakin on beş əsəri isə birbaşa ərəb dilindən latın dilinə çevrilmişdir. Beləliklə, İbn Rüşdün əsərləri xristian mütəfəkkirləri tərəfindən diqqətlə öyrənilməklə yanaşı, eyni zamanda yəhudi intellektual dünyası üçün də bir fəaliyyət mənbəyi olmuşdur.

Orta əsrlər İslam dünyasında yaranan əvəzolunmaz elmi tədqiqatlar - Kindi, Fərabı, İbn Sina, Əbu Hamid əl-Qəzalı kimi müsəlman alimlərinin əsərləri, XII əsrdən etibarən mütəmadi şəkildə Latın dünyasına təqdim edilmişdir. Məlumdur ki, ərəb dilindən latın dilinə ilk tərcümələr XI əsrdə İtaliyada başlamış, XII əsrdə İspaniyada və XIII əsrin əvvəllərində isə Cənubi İtaliyada II Frederik Hohenştaufenin sarayında davam etdirilmişdir. Əsasən 1150-1250-ci illər arasında Siciliya Kralı II Frederik və Toledo arxiyepiskopu Raymondun təşviqi və latın alimlərinin səyləri ilə intensiv tərcümə işləri Qədim Yunan və İskəndəriyyə elmini və fəlsəfəsini ərəb və ibrani dilindən tərcümələr yolu ilə latın dilinə gətirdi. Bu tərcümələr vasitəsilə yunan filosoflarının bütün əsərləri Latın dünyasında tanınmağa başlamış və Afrodizyalı İskəndər və Kilikiyalı Simplikios kimi Aristotel təfsirçilərinin əsərləri də böyük təsir göstərmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Aristotel haqqında müxtəlif səpgidə şərhlər yazan İbn Rüşdün təsiri daha böyük, uzunmüddətli və qalıcı olmuşdur.

İbn Rüşdün adı ilk dəfə Latın dünyasında Lonqçampli Ralfin (*Ralph of Longchamp*, 1155-1215) müəllifi olduğu güman edilən bir əsərdə çəkilmiş və 1232-ci ildən etibarən Oksfordda tanınmağa başlamışdır. Robert Qrossetest (*Robert Grosseteste*, 1170-1253) və digər mütəfəkkirlər tərəfindən haqqında bəhs edilən Averroes, əsasən Maykl Skotun (*Michael Scot* 1170-1236) tərcümələrindən sonra diqqətləri öz üzərinə çəkmişdir. Qeyd edək ki, qaynaqlardan öyrəndiyimizə görə Toledo məktəbinə mənsub olan keşiş Kremonalı Cerardin (1114-1187) o dövrdə böyük bir tərcümə proqramı var idi. Kordovada İbn Rüşdün əsərlərinin müəlliflik hüququnu təyin edərkən, Toledoda latın dilində şərhə bağlı müəllif hüquqları verilməyə başlamış və qısa müddət sonra İbn Rüşdün şərhləri də tərcümə proqramına daxil edilmişdir. İbn Rüşdün şərh tərcümələrinin müəllifi isə Maykl Skot olmuşdur. Maykl Skot ilk dəfə İbn Rüşdü onun "*Makale fi cəvheri'l-felek*" əsərini latıncaya çevirməklə Qərbi dünyasına tanıtmışdır [4].

Maykl Skot, Bitruçinin astronomiyasını və Aristotelin Toledoda heyvanlara dair on doqquz kitabını tərcümə etdikdən sonra təxminən 1220-ci ildə İtaliyaya getmişdir. Toledo kafedral kilsəsinin keşişi olan Maykl Skot, Cənubi İtaliyada Siciliya Kralı II Frederikin sarayında münəccimlik etdiyi dövrdə İbn Rüşdün əsərlərini tərcümə etmişdir. Maykl Skot İbn Rüşdün qısa, orta və uzun olaraq səciyyələndirilən şərhləri arasından böyük şərhlər olan *Metaphysika* (Metafizika), *Physika* (Fizika), *De Anima* (Ruh haqqında), *De Caelo* (Göylərə dair), orta şərhərdən isə *De Generatione et Corruptione* (Formalaşma və çürüməyə dair), *Meteorologica* (Meteorologiya) və *Parva Naturalia* (Kiçik təbiət), *De Animalibus*

(Heyvanlar haqqında) əsərlərini də tərcümə etmişdir. Rene Antuan Qotyenin (1913-1999) yazdığına görə, ilk tərcümələr 1220-1224 -cü illərdə edilmiş və böyük əsərlərin tərcüməsi isə 1231-ci ilə qədər bitmişdir. İbn Rüşdün əsərlərini daha sonra Herman Alemann (*Hermannus Alemannus*-(?-1272) *Ethika Nikomacheia* (Nikomaxus Etikası), *Rhetorika* (Natiqlik), *Poetika* (Sənət doktrinası)) və Lunalı Vilyam (*William de Luna*, ?-?) kimi Toledo tərcümə məktəbinə bağlı olan din adamları İbn Rüşdün “*Organon*” əsərinə verdiyi bəzi şərhləri latın dilinə çevirdilər. Beləliklə, XIII əsrin ortalarına qədər İbn Rüşdün Aristotel haqqında yazdığı şərhlərin əksəriyyəti Qərb dünyasında tanındı. Bununla yanaşı ibrani dilindən latın dilinə tərcümələrdə mövcuddur ki, bunlar da yəhudi alimləri tərəfindən edilmişdir.

XIII əsrin birinci yarısından başlayaraq İbn Rüşdün artıq on üç əsəri ibrancəyə çevrilmişdi. Belə ki, İbn Rüşdün latın dilinə tərcümələri ilk dəfə 1472-1475-ci illər arasında Lorenzo Kanozionun (**Lorenzo** Canozzi or **Canozio**, 1425–1477) redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir. 1481-1500-cü illər arasında bu əsərlərin nəşri Venedikdə davam etmiş, bundan sonra 1501-1580-ci illər arasında Bolonya, Roma, Padua, Strasburq, Neapol, Cenevrə və Lion kimi mərkəzlərdə nəşr edilərək geniş yayılmışdır. Bu Aristotel - Averroes nəşri XVI əsrdə dəfələrlə yenidən çap olunaraq dövrünün ən çox satılan əsəridir. Lakin XVII əsrin əvvəllərində bu nəşrlərə son verilsə də 1859-cu ildən başlayaraq İbn Rüşd yenidən maraq göstərilmiş, əsərləri tədqiqata cəlb olunaraq təkrar nəşr olunmuşdur. Beləliklə, çoxcəhətli İbn Rüşd irsi vasitəsilə Aristotel fəlsəfəsi də Latın dünyasına daxil olmuşdur [10; 12].

Lakin İbn Rüşdçülüyn, yeni Averroizmin Qərb dünyasında meydana gəlməsi akademik dairələrdə maraqla qarşılasa da, yeni fikirlərin qəbul edilməsi o qədər də asan deyildi. Belə ki, əsərlərin geniş tərcümə olunduğu dövrdə, “təbii fəlsəfə” ilə “teoloji təlim”, yeni fəlsəfə və din arasında mübahisələr və fikir ayrılıqları XIII əsr intellektual dairələrində geniş yayılmışdı. Yunan elmi və fəlsəfəsi haqqında yazılanlar xristian inancının əsasları ilə uyğun gəlmədiyindən din xadimləri bunu qəbul etmirdilər. İbn Rüşdün Aristotel haqqındakı şərhləri bu mübahisələrə böyük töhfə verdi. Lakin buna baxmayaraq tərcümə edilmiş şərhlər hələ Aristotel həqiqətləri ilə yaxından tanış olmayan və kilsə rəhbərliyi tərəfindən sıxışdırılan ziyalı təbəqə üçün əvəzolunmaz təsir gücünə malik olsa da, sxolastik dairələrdə şübhə ilə qarşılanaraq bir sıra ilahiyatçıların qəzəbinə səbəb olmuşdu.

Bu əsərlər 1210-1215-ci illərdə ilk dəfə Paris Universitetində qadağan edilmiş, 1231-ci ildə isə yalnız düzəliş edilmiş formada qəbul edilsə də, 1255-ci ilə qədər universitet tədris proqramına daxil edilməsinə izin verilməmişdir. Bununla birlikdə, bu dövrün əhəmiyyətli sxolastik filosoflarından olan Böyük Albert (*Albertus Magnus*, 1200-1280), Overenli Vilyam (*William of Auvergne*, 1180/90-1249) və Aleksandr Alesius (*Alexander of Hales*, c.1185-1245) yeni formada olan külliyyata böyük maraq göstərərək oxumağa davam etmişlər. Overenli Vilyam və Böyük Albert isə əsasən İbn Rüşdün əqlin birliyi nəzəriyyəsi və fərdi təşəbbüs və məsuliyyət anlayışına qarşı çıxmışlar. İbn Rüşdün fikirlərinə müxalif olmasına rəğmən onun fəlsəfi dühasına pərəstis edən digər alim isə Böyük Albertin (*Albertus Magnus*) tələbəsi olan Akvinalı Tomas (*Thomas Aquinas*) olmuşdur. Adı keçən sxolastik filosoflar İbn Rüşdü təkzib etsələr də, mövcud fəlsəfi sistem baxımından İbn Rüşdün təsirindən çıxıb bilməmişlər və beləliklə, Aristotel qısa müddətdə orta əsr universitetlərinin fakültələrində tədris olunmağa başlamış və İbn Rüşd onun əsas şərhçisi və təbliğatçısı olaraq qəbul edilmişdir [2; 3].

İbn Rüşd əsərlərinin tərcüməsi və nəşri XVI əsrin birinci yarısına qədər davam etmiş, İbn Rüşd və Aristotelin təsir gücü artmışdır. Orta əsrlər Avropasında kilsənin hakim qüvvə olmasına baxmayaraq universitetlərdə Aristotelin yeni fikirlərinin sürətlə yayılması diqqəti cəlb edir. Belə ki, universitetlər birbaşa kilsənin nəzarətində idi. Avropanın ən böyük universiteti olan Paris universiteti 1200-cü ildə kral Filip Oqyust (*Philippe Auguste*) və Papa III İnokentinin cəmləri ilə bir sıra kafedral məktəbin tək bir mərkəz altında toplanmasıyla qurulmuşdur. Buradakı tələbələr kəsisliyə namizəd olduqları üçün əsas dərslər ilahiyata istiqamətlənmişdi. Ümumiyyətlə, dərslər ilahiyat xaricində məhdud cərcivədə keçirilirdi və əsasən astronomiyada Platonun “*Timaeus*” əsəri, musiqidə Avqustin Avrelinin “*De musica*” əsəri və Böyük Albertin təsiri ilə Aristotelin məntiq ilə bağlı kitablarından istifadə olunur. Qotyevə görə Paris Universitetinin Sənətlər fakültəsində 1225-ci ildə başlayan İbn Rüşdçülüklə bağlı ilk görüşlər 1265-ci ilə kimi davam etmişdir. Onun din-fəlsəfə, ağıl-iman əlaqəsini bu gün də alimlər aktual olaraq görür və bütün istiqamətlərdə hərtərəfli arasdıraraq müəyyən fikrə gəlmişlər. Belə ki, İbn Rüşdün din-fəlsəfə və həqiqətin birliyi kimi mövzularda əldə etdiyi nəticələr bir islam filosofu və həmçinin bir fəqih olaraq islam əqidəsinə sahib olduğunu da təsdiqləyir.

İbn Rüşdün diqqəti cəlb edən digər özəlliyi hikmət elminə düşkünlüyü və bu mövzuda öz sələflərinə olan marağıdır. Bu səbəbdən də o Aristotel əsərlərini dərinlən tədqiq etməyə və anlamağa çalışmış və onun bir çox əsərinə şərh yazmışdır. Bu şərhlərdə əsərlərin fəlsəfi dərinliyi ilə yanaşı, təfsir metodu ilə şərh ənənəsinə də böyük töhfələr vermişdir. Beləliklə, İbn Rüşd “şərhçi” adını qazanmaqla yanaşı Latın dünyasına da böyük xidmət göstərmişdir. Maraqlıdır ki, orta əsrlər Avropasında kilsənin təsiri altında qalan intellektual sahə, İslam filosofu İbn Rüşd səvəsində köklü bir dönüşüm keçirərək rəasionalist bir istiqamət qazanmış və əvvəlcə İntibah, sonra da müasir dövrlərə qədər təsirli ola biləcək yeni anlayışlara çevrilmişdir.

Bu gün qismən və ya tamamilə itən bir çox yunanca kitabları hələ də İbn Rüşdün tərcümələri sayəsində tanıyırlar. Tənqidi yanaşma və sistemli şəkildə çalışan İbn Rüşd, Qərbdə Aristotelin tanınmasında mühüm xidmətlərinə görə “böyük şərhçi / tənqidçi” (*Commentator*) kimi məşhurlaşmışdır. İbn Rüşdün, demək olar ki, bütün əsərləri Orta əsrlərin iki elmi dilinə tərcümə edilmiş və nəticədə İbn Rüşdçülük (Averroizm) Qərb dünyasının mədəniyyət mərkəzlərində təsirli düşüncə cərəyanına çevrilmişdir. *Paris Bibliotheque National* kitabxanasının ibrani hissəsində bu günə qədər filosofun əlliyyə yaxın əsərinin əl yazması, Vyanada isə təxminən qırx nüsxəsi vardır.

İbn Rüşd görə, fəlsəfənin öyrənilməsi dini zərurətdir. Din mövcud olanı ağıllı şəkildə izləməyi və qiymətləndirməyi öhdəsinə götürür. Digər dinlərin və ideologiyaların ideyalarının öyrənilməsi də məcburidir. Həqiqət harada olursa olsun,

alınır və istifadə olunur. Qədim kitablardakı məlumatlarla, onlar dinin bildirdiyi məqsəd baxımından bənzərdirlər. İbn Rüşd fəlsəfə ilə məşğul olanların və hadisələrə məntiqi nöqteyi-nəzərdən baxanların səhv yolda olduğunu söyləyənləri rəşadət olaraq rədd edir. Ona görə, ağıl və fəlsəfə həqiqətə gətirib çıxaran mühüm həyatı alətlərdir. Elm adamı olmayanlar həqiqətin əldə olunmasında insanları istiqamətləndirə bilməzlər. Zehni düşüncə məhsulu olan əsərlərin oxunmasına mane olmaq isə dinin əmrlərini yasaqlamaq kimidir [8].

İbn Rüşd İslam dünyasında rəşadət yanaşmasını qəbul edənlərin öncüllərindən hesab olunur. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, İbn Rüşdün fikirləri Qərbi düşüncəsinə Şərqi İslam düşüncəsindən daha çox təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən əsərlərinin çoxu latın və ibrani dillərinə tərcümə edilmişdir. Bu mənada ABŞ ədəbiyyatının özülünü qoymuş yazıçılar (V.İrving, E.A.Poe, R.U.Emerson) üçün də əsas fəlsəfi fikrin qaynağı olmuşdur.

XIX əsrin ortalarında məşhur şərqşünas Jozef Ernest Renan (1823-1892) Averroes və Averroizm (*Averroes et l'Averroisme*, Paris, 1852) mövzusunda doktorluq dissertasiyası ilə yenidən gündəmə gələn averroizm ideyası da İslam dünyasındakı islahat səylərinin hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Ernest Renan, İbn Rüşdü Avropanı fəlsəfi Hellenizmin saf ziyası ilə işıqlandıran ilk və yeganə müsəlman mütəfəkkir kimi təqdim edirdi.

“Elmin şahzadəsi” kimi tanınan İbn Rüşd Avropa İntibahının başlanmasından 300 il əvvəl intibah dövrünün adamı olmuşdur. Onun fəlsəfə, İslam hüququ, fəhih, tibb, astronomiya, riyaziyyat, fizika və coğrafiya sahələrinə aid yazdığı əsərləri aydın və məntiqi mükəlliməsilə ilə diqqəti cəlb edir. Bu səbəbdən də bu geniş bilik sahibi olan müsəlman alim, Yunan filosofu Aristotelin yazılarına əsaslanan, peripatetik ənənə daxilində ən böyük İslam filosoflarından biri hesab olunur. Müasir dünya müsəlman mütəfəkkirlərinin elmi biliyin inkişafındakı roluna tamamilə kölgə salmağa meyilli olduğu halda, Aristotelin yazılarının əsas tərcüməçisi olan İbn Rüşd həm yəhudi, həm də xristian dünyasına böyük təsir göstərmiş və onun elmə verdiyi töhfələr ona Avropa İntibahını və Maarifçiliyini formalaşdırmaqda kömək etmişdir.

1. Ədəbiyyat

2. Braque. Remi. *Legend of the Middle Ages: Philosophical Explorations of Medieval Christianity, Judaism, and Islam*. Trans. Lydia G. Cochrane. Chicago: U of Chicago P. 2009.
3. Butterworth E. Charles, *Averroes's Three Short Commentaries on Aristotle's "Topics", "Rhetoric" and "Poetics"* Paperback – SUNY Press (September 1, 2012). 218 p.
4. Butterworth E. Charles, *Averroes Decisive Treatise and Epistle Dedicatory*, Brigham Young University; 1st edition (January 1, 2002) 170 p.
5. Gutas, Dimitri, *Avicenna and Aristotelian Tradition*, Brill Publishing, Leiden-1998, ss. 238-243.
6. Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev; H.D.YILDIZ, İstanbul 2000. (Lewis, Bernard *The Arabs in History* Hutchinson's University Library, Hutchinson House, London, W.1 New York, Melbourne, Sydney, Cape Town, 1950.
7. Runciman, Sir Steven, *Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi üzerindeki İslami Tesirler*, Şarkiyat Mecmuası, 1959, III/3.
8. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusarkiyat/issue/1009/11301>
9. İbn Rüşd, Faslu'l-makāl, s. 115. Bu konuda bkz. Hüseyin Sanoğlu, “İbn Rüşd’ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 10, 2001/1, s. 173-187;
10. Kadir Canatan, “İbn Rüşd’ün Epistemolojik Projesi: “Dini Bilgi” ve “Felsefi Bilgi”nin Uzlaştırılması”, *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd’ü Yeniden Düşünmek*, ed. Komisyon, Sivas 2009, I, 60-73.
11. Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İstanbul 1992, s. 247. 14 Ahmed Fuad El-Ehvani, “İbn Rüşd”, çev. İlhan Kutlu, *İslam Düşüncesi Tarihi*, ed. M. M. Şerif, c. 2, İstanbul 1996, s. 166.
12. H.Bekir Karlı, “İbn Rüşd”, *DİA*, XX (İstanbul 1999), s. 268.).
13. Сагадеев А. В. *Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв.* – М.: Изд-во социально-экономической лит-ры. 1961. – с. 397. – 627 с.
14. Ефремова Н.В., *Ибн Рушд//Новая философская энциклопедия/Ин-т философии РАН*; – 2-е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010.
15. Рассел, Бертран *История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней*. В 3 кн. / Науч. ред. В.В. Целищев. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. университета, 2001.

Açar sözlər: İbn Rüşd, Averroes, oriyentalizm, fəlsəfə, ABŞ ədəbiyyatı

Key words: İbn Rushd, Averroes, orientalism, philosophy, USA Literature

Ключевые слова: Ибн Рушд, Аверроэс, ориентализм, философия, литература США

Reflection of Ibn Rushd's philosophical views in the American literary and cultural environment Summary

The article examines orientalism in the literature of the United States and the reflection of oriental literary and philosophical views in the American cultural environment. The teachings of Ibn Rushd had a great influence on the development of philosophical free-thinking in medieval Western Europe (Averroism). Ibn Rushd is considered one of the pioneers of the rational approach in the Islamic world. Unfortunately, however, Ibn Rushd's ideas influenced Western thought more than Eastern Islamic thought. For this reason, most of his works have been translated into Latin and Hebrew. In this sense, he was also the main source of the philosophical thought of the writers (W. Irving, E.A. Poe, R.W. Emerson) who laid the foundations of American literature.

Отражение философских взглядов Ибн Рушда в американской литературно-культурной среде Резюме

В статье рассматривается ориентализм в литературе США и отражения восточных литературных и философских взглядов в американской культурной среде. Учение Ибн-Рушда оказало большое влияние на развитие философского свободомыслия в средневековой Западной Европе (Аверроизм). Ибн Рушд считается одним из пионеров рационального подхода в исламском мире. Однако, к сожалению, идеи Ибн Рушда повлияли на западную мысль больше, чем на восточную исламскую мысль. По этой причине большинство его произведений

переведено на латынь и иврит. В этом смысле он также был основным источником философской мысли писателей (В.Ирвинг, Э.А.По, Р.У.Эмерсон), заложивших основы американской литературы.

Məlakə Ağasəf qızı Elyasova- Rəcəbova⁴⁰ RAMİZ RÖVŞƏN HEKAYƏLƏRİNDƏ QORXU MOTİVİ

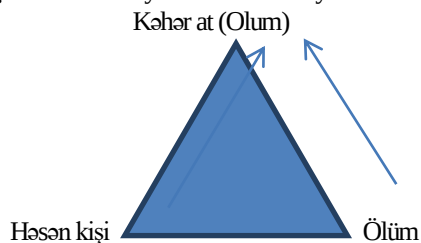
Ramiz Rövşənin nəsr əsərləri "Nəfəs kitablar kitabı" adlı topluda "Hamı oğul böyütmüşdü" başlığı altında toplanmışdır. İlk öncə başlığa diqqət etmək istərdik ki, qeyd olunan adda yazıcının ayrıca bir hekayəsi vardır. Hekayələri oxuduqca oxucuda belə hissə yaranır ki, sanki yazıçı bir hekayədən digərinə keçid edir, əsərlər bir-biri ilə zəncirvari şəkildə bağlanır. Demək olar ki, bütün hekayələrin əsas süjet xətti müharibədir. Burada eyni bir obraza bir neçə əsərdə rast gəlmək mümkündür. Müharibənin nəticəsi olaraq kimisi oğlunu, kimisi həyat yoldaşını, kimisi atını itirmişdir.

"Belə-belə işlər" hekayəsi nəsr əsərlərinin başlanğıcıdır. Yazıçı burada müharibənin başlanmasını əks etdirmişdir. Müharibənin başlaması ilə ilk əvvəl kənddəki cavanlar və müharibə üçün yararlı olan atlar bu işə cəlb olunur. Hekayədə analar oğullarını, Həsən kişi Kəhər atını yola salır, amma birçə İsrəfil yola salan olmur. "Və bir gün camaat yenə yığıldı kəndin ortasına. Əsgər gedən cavanları yola salırdılar. Əfrayılın anası Əfrayılın boynunu qucaqlayıb ağlayırdı. İsmayılın anası İsmayılın boynunu qucaqlayıb ağlayırdı. İsrəfilin boynunu gün yandırır" (2, 456). Burada yazıçı İsrəfilin valideynlərinin olmamasını sadə bir şəkildə deyil, oxucunu düşündürən bir şəkildə qeyd etmişdir.

Əsərin əvvəlində qeyd olunduğu kimi Həsən kişinin Kəhər atdan savayı heç kəsi, heç nəyi yox idi. Hekayədə *qorxu* motivinə diqqət etsək görürük ki, Həsən kişi bu həyatda nədən qorxurdu? Əlbəttə ki, iki şeydən. Bir Kəhər atı itirməkdən, bir də özünün ölümündən. Çünki o düşündü ki, özü ölsə Kəhər ata kim baxar? Qayğısına kim qalar? Düzdür bunu da unutmayaq ki, kənddə çox adamın Kəhər atda gözü var idi, amma onlar Kəhər atın qayğısına Həsən kişi kimi qala bilərdiləmi? Əlbəttə ki, yox. Onlar sadəcə Kəhər atı çapmaq üçün istəyirdilər. Amma onlar anlamaq istəmirdilər ki, Həsən kişi üçün Kəhər at sadəcə bir at deyil, Kəhər at onun üçün ailədir. İnsan bu həyatdan nədən qorxur? Əlbəttə ki, ailəsini itirməkdən. Necə ki, Həsən kişi Kəhər atı itirməkdən qorxurdu. Bəs niyə Həsən kişi öz ölümündən qorxurdu? Çünki o, düşündü ki, o ölsə, Kəhər at tək-tənha qalar. "Həsən kişi bu dünyada nədən qorxurdu? Özünün ölməyindən qorxurdu. Qorxurdu ki, bir gün ölər, kəhər at bu dünyada tək-tənha qalar. Həsən kişi bu dünyada day nədən qorxurdu? Kəhər atın ölməyindən qorxurdu. Qorxurdu ki, bir gün kəhər at ölər, Həsən kişi bu dünyada tək-tənha qalar" (2, 454).

Həsən kişinin də qeyd etdiyi kimi, bu dünya *üçtərəfli*dir. "Deyirdi ki, bu külleyi-ələm ibarətdi xırda-xırda dünyalardan. Yəni hər adamın öz balaca dünyası var. Özü də bu dünyalar üçtərəfli-üçtərəfli. Bir tərəfində adam özü durur, bir tərəfində ölüm, bir tərəfində də kəhər at. Hər kəs dünyaya gələn kimi başlayır öz kəhər atına sarı qaçmağa, o yandan da ölüm başlayır kəhər ata sarı qaçmağa. Elə ki ölümdən qabaq çatıb atıldı kəhər atın belinə, çapıb-çapıb çoxlu özge dünyalar görəcəksən və ölüm səni haxlayanacan ləzzət alacaqsan. Yox elə ki ölüm səndən qabaq çatıb atıldı kəhər atın belinə, qalacaqsan pay-piyada öz balaca dünyanda, öz balaca dünyanda dolaşa-dolaşa da axırda çərləyib öləcəksən" (2, 454).

Charles Peirces-in (1839-1914) semiotikada "üçlü model" adlandırılan nəzəriyyəsini əsas götürərək Həsən kişinin fikirlərini bu modelə əsasən göstərə bilərik. Bəs Həsən kişi bu sözlərlə nəyi ifadə etmək istəyirdi?

Belə bir nəticəyə gəlirik ki, yazıçı Kəhər atın simasında bu həyatı, yaşanılaqca xoşbəxtlikləri, arzuları əks etdirmək istəmişdir. Məhz ona görə Həsən kişi qeyd edir ki, insan dünyaya gələn kimi qaçır öz Kəhər atı tərəfinə, ya insan qazanır bu həyatı, ya da ölüm haqlayır Kəhər atı. Bu anda Uilyam Şekspirin "Hamlet" əsərindəki monoloq yada düşür: "Olum, ya ölüm. Budur məsələ" (3, 206).

Kəhər atın müharibəyə aparılması ilə, sanki Həsən kişinin dünyası başına yıxıldı. Çünki onun üçün Kəhər at yaşama gücü idi. Kənd camaatı müharibəyə gedən cavanlardan məktub gözləyirdilərsə, Həsən kişi Kəhər atdan xəbər gözləyirdi. Düzdür Əfrayıldan, İsmayıldan, İsrəfildən Həsən kişiye Kəhər atla bağlı məktub gəldi, amma Kəhər atdan məktub gəlmədi. Cavanlar məktublarında Həsən kişiye təsəlli verərcəsinə yazırdılar ki, at onların yanında, birlikdə qayıdacağıq deyərək qeyd edirdilər. Amma sonra üç cavanın qara kağızı gəldi, bununla da Həsən kişinin ümidi qalmadı daha.

Qara kağız gələndən sonra bir gecə Həsən kişi səs eşitdi, sanki müharibədə həlak olan bu üç cavan canlı şəkildə onun gözüünə gördü. Onlar Həsən kişini günahlandırtdılar ki, vaxtında Kəhər atı onlara versəydi, onlar müharibədə həlak olmazdılar. "Həsən kişi, günahkarın böyüyü elə sənə. Vaxtında yüz yol dedik ki, kəhər at sənə babın deyil. Allah da götürmədi ki, kəhər kimi at sənə qismət olsun. Bunlar hamısı Allahın sənə göndərdiyi cəzaları. Əgər vaxtında kəhər atı birimizə satsaydın, nə dava olardı, nə biz gedərdik, nə də kəhər at" (2, 457). Bütün bu hadisələrdən sonra Həsən kişi yatağa düşdü, müharibə belə bitti, amma Həsən kişi sağalmadı. Artıq Həsən kişi bu dünyadan köçürdü ki, həyatda at tappılısı eşitdi, Kəhər atın gəldiyini zənn etdi, amma gələn Ölüm idi. Necə ki, əsərin əvvəlində Həsən kişinin dediyi kimi həyata gələndə hər kəs qaçır öz atına minir, Həsən kişi ölümə də at belində getdi. Amma yazıçı sonda qeyd edir ki, Kəhər at heç müharibəyə getməyib. Necə ki, Həsən kişiye dayaq idi, bütün qışı kəndlərin birində odun daşıyıb uşaqları yaza çıxarıb, amma özü çıxmıyıb.

Sonda belə bir nəticəyə də gəlmək olar ki, insan bu həyatdan nədən qorxarsa, o da başına gələr. Həsən kişi Kəhər atı itirmək qorxusu ilə bərabər ondan sonra da özü həyatını itirdi. Fikrimizcə, müəllifin əsərdə bizə təqin etdiyi əsas fikir budur ki, bizə bəxş olunan həyatı qorxu hissi ilə yaşamaqdansa,

⁴⁰ Azərbaycan Universiteti-doktorant. melake_elyasova@mail.ru

bu hissi kənara qoyub xoşbəxt yaşasaq hər şey daha gözəl olardı. Kimisə, nəyisə itirmək qorxusu yaşanması mümkün olan gözəlliklərin məhvina gətirib çıxarır. Bəlkə də ümid etməklə bu hissi aşmaq mümkün olardı? Yazıçının sanki demək istədiyi fikirlərdən biri də budur ki, deyil, Həsən kişinin pessimistliyi, özünün məhvina səbəb olur.. Biz burada qorxu və inam dixotomiyası ilə qarşılaşırıq. Pessimizm insanda qorxu, optimizmin isə də insanda inam hissini yaratdığı əsərdə sətiraltı ifadələrlə təqdim olunur.

“Hamı oğul böyütmüşdü” hekayəsinin əsas süjet xəttini yetim Qulu obrazının qorxusu, peşmançılığı və sonda qorxduğu şeyə inanması təşkil edir. Yazıçının “Belə-belə işlər” hekayəsində olduğu kimi burada da müharibə və onun fəsadları öz əksini tapmışdır. Bu hekayədə də müharibənin başlanması və kəndin cavanlarının müharibəyə yola salınması, ailə üzvlərinin həsrəti, qara kağızların gəlməsi və s. öz əksini tapmışdır. Yetim Qulu obrazının adından da göründüyü kimi, valideynsiz böyümüşdü. Məhz bu səbəbdən onu kənd arasında yetim Qulu deyə çağırırdılar. Yazıçı onu əsərin əvvəlində kənddə uşaqların başına gələn bütün xəstəliklərin “əsas səbəbkarı” kimi göstərir. Kənd camaatının ona münasibətini göstərən bu fikirlər valideynsiz, kimsəsiz insana cəmiyyətin münasibətinin göstəricidir. “Çünki yetim Qulu uşaq vaxtı hansı naxoşluğa düşürdüsə, kənddəki neçə-neçə uşağı da həmin naxoşluğa salırdı” (2, 460). Bu məsələyə “Daş” povestində də rast gəlirik. Müslüm kişi də üzümlərin məhv olmasına görə arvadını günahlandırır. Amma yazıçı onu da qeyd edir ki, yetim Qulu bütün xəstəliklərdən sağalırdı, xəstəliklərin heç bir izi qalmırdı. Amma kənd uşaqlarında xəstəliklərdən mütləq şəkildə bir iz qalırdı.

İndi isə hekayədə qorxu motivinə nəzər salaq. Bütün kəndin cavanları evləndi. Amma yetim Qulu evlənmədi. Çünki o, uşaq vaxtı valideynlərini itirmiş, yetimçiliklə böyümüşdü. Yazıçı hekayənin ilk sətirində yetim Qulun necə, hansı çətinliklərə sinə gərərək böyüyüdiyünü qeyd etmişdir. “Yetim Qulu o qapıda, bu qapıda yetimçiliklə böyümüşdü; damdan yıxıla-yıxıla, çayda boğula-boğula, dünyanın bütün pis naxoşluqlarını çıxara-çıxara böyümüşdü” (Rövşən R. 2017: 460). Məhz bu səbəbdən o evlənməyə qorxurdu, qorxurdu ki, o da ölər və övladı yetim qalar. Çünki o, həyatda gördüyü çətinliklərin övladının çəkməsini istəmirdi. Və illər keçdi, gün gəldi yetim Qulu bu qərarından peşman oldu. Çünki onunla eyni yaşda olan kənd cavanları evlənmişdi və artıq uşaqları 20 yaşında idilər. Dava başladı, kəndin cavanları davaya getdilər və qara kağızlar gəlməyə başladı. Bu zaman yetim Qulu düşündü ki, evlənsəydim, oğlum indi davaya gedəcəkdi və qara kağızı gələcəkdi. Amma o düşünmədi ki, davaya gedənlərdən sağ-salamat qayıdanlar da oldu. Bəlkə də, onun oğlu sağ-salamat gələcəkdi. Yetim Qulun belə pessimist olması onun uşaqlıqdakı travmalarından irəli gəlirdi. O, ancaq uşağı olsaydı onun başına pis hadisələr gələcəyini düşünürdü. Belə bir məqamda həyatın qızıl qaydası yada düşür “Yaxşı düşün, yaxşı olsun”.

Və poçtalyon Səməd obrazına nəzər salsaq görürük ki, poçtalyon da öz vəzifəsindən çox qorxurdu. Çünki bütün kəndə qara xəbəri- ölüm xəbərini o çatdırırdı. O, bircə yetim Quludan qorxmurdu, çünki onun qapısını heç vaxt qara kağız üçün döyməli olmayacaqdı. Amma elə olmadı, yetim Qulu başladı poçtalyon Səməddən qorxmağa. İlk əvvəl poçtalyon bunun səbəbini anlamırdı. Amma zaman keçdikcə elə oldu ki, hər ikisi inandılar ki, yetim Qulun oğlu müharibədədir. Müharibə bitdikdən sonra belə bircə yetim Qulu idi ki, gözləri yolda, qulağı səsdə oğlunu gözləyirdi. Müharibədən qayıdan cavanlar da bu məsələni eşitdikdən sonra ona sataşmağa başladılar. Yalandan ona deyirdilər ki, oğlun bizimlə müharibədə olub. Yetim Qulu onları dinlədikcə kövrəlirdi. Təkcə yetim Qulu deyil, poçtalyon Səməd də bu əhvalatlara maraqla qulaq asır və təsirlənirdi.

Bir gün kəndə xəbər yayıldı ki, poçtalyon Səməd ölür. O, son nəfəsində yetim Qulunu gözləyirdi. Onunla görüşməyə gələn Yetim Quludan poçtalyon onu bağışlamasını və haqqını halal etməsini istədi. Sonda isə oğlunun qara kağızının döşəyin altında olduğunu söylədi. Amma döşəyin altında kağız yox idi. “- Qulu, bu neçə ili səni aldatmışam, Allah günahımdan keçsin... döşəyin ucunu qaldır, uşağın qara kağızı ordadı...Camaatın gözü bərəldi: hansı uşağın qara kağızı?.. Nə qara kağız?...Qulu əliylə döşəyin ucunu qaldırdı. Hamı dörd gözünə baxırdı; ancaq döşəyin altı bomboş idi...Camaat rahat nəfəs aldı. Yetim Qulu çevrildi poçtalyon Səmədə desin ki, bəs döşəyin altında heç nə yoxdu....Poçtalyon Səməd ölmüşdü... (Rövşən R. 2017: 464). Niyə poçtalyon ölüm ayağında o yalanı söylədi? Bəlkə də o, artıq yetim Qulun əzab çəkməsini istəmirdi. Bütün əsər boyu yetim Qulun oğlunun davada olmasına iki insan inanırdı. Yetim Qulu və poçtalyon Səməd. Psixoloji baxımdan düşünmək olar ki, poçtalyon Səməd bəlkə də bu məsələyə özünü inanmış kimi aparırdı. Əgər bütün kənd içində bu məsələyə sadəcə Yetim Qulu inanmış olsaydı, onu bəlkə də dəli adlandırırdılar. Poçtalyon Səməd bəlkə də ona dəstək üçün özünü belə aparırdı. Əsərdə sanki eyni zamanda xəstəliklər kimi, qorxunun da, inamın da keçici, yoluxucu olduğunu vurğulayanır. Qeyd etdiyimiz hekayədə (“Hamı oğul böyütmüşdü”) Sədr Şərif hər şeyin düzünü bilsə də, hekayənin sonuna kimi həqiqəti demədi. Və Həsən kişi Kəhər atı gözləyə- gözləyə vəfat etdi. Bu hekayədə isə, bəlkə də, poçtalyon Səmədin vəfat etməsinin səbəbi bu ağırlığı daşımağa gücünün qalmaması idi. Çünki sonda yenə də qara kağızı poçtalyon Səməd gətirməli idi. Poçtalyon olmayan kağızı necə gətirə bilərdi... Və bu dərd poçtalyonun sonunu gətirdi. Bu dəfə yetim qalan isə poçtalyonun uşaqları oldu.

Hekayəyə sosial-psixoloji prizmadan diqqət etsək görürük ki, bəlkə də yetim Qulun özünü oğlunun olmasına inandırmasının səbəbi cəmiyyət idi? Çünki poçtalyon qeyd edirdi ki, bircə yetim Qulun qapısını döyməkdən qorxmur. “Yazıq poçtalyon Səmədin bu kənddə qorxmadığı bircə qapı vardısı, o da Qulun qapısıydı” (2, 464). Deməli, kənddə bütün evlərdən cavanlar davaya getmişdi, bircə yetim Quludan başqa. Bəlkə də yetim Qulunu dərdə salan da bu “seçilmək” idi. Ona görə o, bu yalanı uydurmuş və uydurduğu yalana özü də inanmışdı. Bu necə ola bilərdi ki, böyük bir kənddə bircə yetim Qulu dərd çəkməsin, məktub yolu gözləməsin. Məhz buna görə yetim Qulu övladitirmə qorxusu yaşanan bu kənddə fərqli tale yaşamaqdan “seçilməkdənsə”, özü-özünü bu vəziyyətə düşür etdi. Əsərin əvvəlində bütün kənd uşaqlarını “xəstəliyə yoluxdurma” səbəbi olan yetim Qulun indi özünün hamının dərdinə yoluxduğu diqqəti cəlb edir.

Sonda belə nəticəyə gəlirik ki, yetim Qulun qorxusu özünün deyil, poçtalyon Səmədin ölümünə səbəb olur. Bu zaman yenə də hekayənin əvvəlində onun başqa kənd uşaqlarını "naxoşlatdığını" yada salmaq mümkün deyil. Poçtalyon ölüm döşəyində belə yetim Qulu düşdü psixoloji vəziyyətdən xilas etmək istəyir. Amma əsərin son səhifələrində görürük ki, yetim Qulu hələ də oğlunun qara kağızını gözləyir. Bəlkə də, o düşünürdü ki, camaat onu bəxtəvər sayır, çünki Qulun itirəcəyi heçkimi yox idi. Amma yetim Qulu başa düşürdü ki, kimisə və nəyisə itirmək üçün ilk əvvəl qazanmaq bacarmalısan. Yetim Qulu özlüyündə bu yalan hesabına özünü kənd camaatı ilə "bir tutmaq", "seçilməmək" istəyir. Axı necə eyni ola bilərdi? Onlar övlad dünyaya gətirib, min bir əziyyətini çəkib, bu yaşa çatdırıb. Yetim Qulu isə özlüyündə uydurma ilə oğul yaradıb. Bunlar necə bərabər tutula bilərdi? Övlad itirmək bu qədər asan idi? Xeyr. Bütün bu yalanlar yetim Qulun beynində yaratdığı illuziyalar idi.

Eyni zamanda bu hekayə xəstəliklər kimi, kədər, qorxunun da "yoluxucu" olduğunu və cəmiyyətin hər bir üzvünün bir-biri ilə üzvü şəkildə bağlı olduğunu yada salır.

ƏDƏBİYYAT

1. Lanir L. Charles Sanders Peirce's Semiotics—The Triadic Model. Retrieved June, 15 (2012), 2019.
2. Rövşən R. Nəfəs. Kitablara kitabı (şeir, nəsr, esse). Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017.
3. Şekspir V. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004.
4. Məmmədov, A. Şeirdən gələn notlar : Şair Ramiz Rövşənin hekayələri haqqında / Məmmədov A. Sözüümüz eşidilənədək. Bakı : Yazıçı, 1988, s. 77-92.
5. Elcanlı S. Dünyanın nəğməli günləri : Ramiz Rövşənin "Belə-belə işlər" adlı hekayəsi haqqında // Azərbaycan, 1978, № 8, Avqust, s.191- 192.

Açar sözlər: ölüm, arzu, qorxu, sosial-psixoloji, travma.

Keywords: death, desire, fear, socio-psychological, trauma.

Ключевые слова: смерть, желание, страх, социально-психологическая, травма.

XÜLASƏ

Tədqiqat üçün seçdiyimiz R.Rövşənin hər iki əsərində müharibə və müharibənin insanların taleyində oynadığı rol öz əksini tapmışdır. Yazıçı Həsən kişinin simasında göstərmək istəyir ki, bu müharibədə bir valideynin övlad itirməsi kimi, insana doğma, əzizi olan atını itirməsi də eyni acını doğura bilər. "Belə-belə işlər" hekayəsindəki Həsən kişi obrazı ilə "Hamı oğul böyütmüşdü" hekayəsindəki Qulu obrazının sosial- psixoloji vəziyyəti eynilik təşkil edir. Həsən kişi vəfat etməyən, amma vəfat etdiyini sandığı atının dərdi ilə necə həyatını məhv edirsə, Qulu da heç doğulmayan, müharibəyə getməyən oğlunu itirmək və hər an ondan qara kağız gözləmək dərdi ilə öz həyatını məhv etməklə yanaşı, poçtalyon Səmədin vəfatına səbəb olur.

Məqalədə Ramiz Rövşən nəsrində müharibənin insan həyatına, sosial- psixoloji vəziyyətinə böyük təsiri məsələsi detallarla izah edilmiş, müəllif mövqeyi aydınlaşdırılmışdır.

SUMMARY

Fear motive in RamizRovshan's stories

In both works of R.Rovshan, which we chose for research, the role of war and the role of war in the destiny of people are reflected. The writer wants to show in the face of Hasankishithat in this war, like the loss of a sonfor parent, the loss of a horse, which is dear to a person, can cause the same pain. The socio-psychological state of Hasan in the story "Such are the things" and the image of Gulu in the story "Everyone brought up a son" is the same. Just as Hasankishi destroys his life with the pain of his horse that he thinks to be dead, so does Gulu, along with the pain of losing his unborn son, who did not go to war, and waiting for a black paper from him at any moment also causes the death of the postman Samad.

In the article, it is explainedRamizRovshan's prose in detail the great impact of the war on human life, socio-psychological state, and clarifies the author's position.

РЕЗЮМЕ

Мотив страха в рассказах Рамиза Ровшана

В обоих произведениях Рамиза Ровшана, которые выбраны нами для исследования, отражены действительности войны и её влияние на судьбы людей. Писатель в лице Хасана хочет показать, что потеря любимого коня на войне так же тяжела, как потеря сына. Социально-психологические ситуации Хасана в рассказе «Такие вот дела» и образа Гулу в рассказе «Все вырастили сына» одинаковы. Гасан разрушает свою жизнь из-за предполагаемой смерти своей любимой лошади, а Гулу уничтожает свою жизнь страхом потерять не рожденного сына и болью ожидания от него черной бумаги в любой момент. Это становится причиной смерти почтальона Самеда.

В статье тщательно исследованы огромное влияние войны на человеческую жизнь, социально-психологическая ситуация человека в прозе Рамиза Ровшана и позиция автора.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

N.Gəncəvi elə bir böyük şəxsiyyətdir ki,
onun yubileylərini nəinki beş-on ildən bir,
hər il qeyd etmək lazımdır.
Heydər Əliyev

Nizami Gəncəvinin heç vaxt dəyərini, etik-estetik təsirini itirməyən bədii söz sənəti, yüksək sənətkarlıq nümunəsi, dərin fəlsəfi fikir, hikmət xəzinəsi olan ölməz ədəbi irsi insana məhəbbət, humanizm, əxlaqi tərbiyə və bilik mənbəyi kimi əvəzolunmazdır.

1970-ci illərdə klassik mədəni irsimizin öyrənilməsində başlanan tendensiya xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilən “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsinə, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərarı ilə bu istiqamətdə aparılan işlərə geniş perspektivlər açmışdır[2].

Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şəiyyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır. Mütəfəkkir şairin məşhur “Xəmsə”si insanlığın mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsində dayanaraq, dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur. Qüdrətli söz ustasının bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni parlaq səhifə açmış ölməz əsərləri bu gün də insanların mənəvi - əxlaqi kamilləşməsinə misilsiz xidmət göstərir” [2].

Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi də klassik mədəni irsimizin öyrənilməsində başlanan işin məntiqi davamı kimi öz həllini tapmışdır[2]. Nizami Gəncəvi uzaqgörən dühası ilə öz zamanında dəyərini dərk etmiş və yazmışdır:

Söz meydanı indi bu gün mənimdir,
Mənimkindən yüksək şeir kimindir?!

Yaxud:

Mən ki söz almazından odlu qılınc yaratdım,
Arxadan gələnlərin boynunu vurub atdım[6, s.34].

Qüdrətli söz ustaları, mütəfəkkirlər zaman-zaman N.Gəncəvinin sənəti haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər, cümlədən şair, musiqiçi Əmir Xosrov Dəhləvi Nizami sənətini yüksək qiymətləndirmiş və demişdir:

Nizami hər sözün demiş birinci,

Qoymamış sonraya qalsın bir inci.

Nizami Gəncəvi hələ o dövrdə elmə, biliyə, alim əməyinə yüksək qiymət vermiş və bunu poetik misralarda əks etdirmişdir:

Hər uca rütbədən biliniz, fəqət,
Alimin rütbəsi ucadır əlbət

N.Gəncəvinin yaradıcılığının mərkəzində “kamil insan” konsepsiyası dayanır. Belə bir insanın yetişdirilməsi problemi isə bütün dövrlərdə, həmçinin “insan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsi” konsepsiyasının ən mühüm vəzifələrindən biridir.

“Humanist, demokratik, hüquqi cəmiyyətin yaradılmasında “insan amili”nin öndə dayandığı çağdaş dövrümüzdə N.Gəncəvinin “kamil insan” konsepsiyasının aktuallığı qat-qat artmaqdadır”[4, s.110].

Dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvi kamil şəxsiyyətin formalaşmasında kitab oxumağın, oxu sənətinin müstəsna əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Məhz mənəvi zənginliyi və fiziki kamilliyi özündə birləşdirən gənc nəslin həyatı dərk etməsində, təlim-tərbiyəsində, vətəninə, xalqına, ana dilinə sədaqətində, vətən torpağına məhəbbətində böyük rol oynayan amillər sırasında zəngin bilik mənbəyi kimi kitabların mühüm yeri vardır. Nizami Gəncəvi insan tərbiyəsində, mənəvi inkişafının əvəzolunmaz vasitəsi kimi kitab oxumağın əhəmiyyətini gənclərə öz zəngin söz sənəti ilə belə ünvanlamışdır:

Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib, gətirdim ələ,
Ərəbcə, dəricə yeri düşərkən,
Buxari, Təbəri əsərlərindən
Oxudum, oxudum sonra da vardım,
Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım[6, s.36].

Nizami Gəncəvinin oğluna nəsihətləri də bugünün reallığını əks etdirir. N.Gəncəvi “Leyli və Məcnun” əsərində “Oğlum Məhəmmədə nəsihət”ində də yazırdı:

Bir elmi öyrənmək istədikdə sən,
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən...

¹ pedaqogika üzrə elmlər doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının dosenti

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz...[8, s.34].

Hər kəsə örnək ola biləcək bu misralar müasir dövrün gənclərinə bir çağırışdır. Uğur əldə etmək üçün çalışmaq, zəhmət çəkmək, səy göstərmək lazım olduğunu isə dahi şair lokonik, aydın və anlaşıqlı şəkildə, yüksək sənətkarlıqla belə ifadə etmişdir:

N.Gəncəvi öz oğlunun tsimasında gənc nəslə tövsiyələr verir:

- insan cavanlıq yaşından qeyrətlə çalışmalı, hünər göstərməlidir;
- cəmiyyətdə öz yerini tutmaq üçün ağıllı-kamallı olmalı, xalqa hörmətlə yanaşmalıdır;
- insan öz hisslərini cilovlamağı bacarmalıdır;
- hər bir cavan bir elmi və ya peşəni öyrənmək istədikdə onu dərinləndirən öyrənməli, öz peşəsinin kamil ustası olmalıdır;
- övlad atanın öyüd-nəsihətinə qulaq asmalı, onlara əməl etməli, boş-boş gəzməməlidir

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı çoxşaxəlidir, yəni belə düşünmək olar ki, heç bir həyat hadisəsi, heç bir varlıq onun qələminin səhrindən kənarda qalmamışdır. Nizami fəlsəfəsinin gücü onun ədalət, humanizm və xalqına məhəbbət, hörmət hisslərinin dərinliyindən bəhrələnmişdir. Onun hər kəsin anlama biləcəyi sadə və dolğun fikirləri ilahi qüdrətdən yaranmışdır. “Çalış öz xalqının işinə yara, geysin əməlindən dünya zərərə” tövsiyəsini verən şair “Xosrov və Şirin” poemasında əməyin ictimai-sosial əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı:

Bacarsan hamının yükünü sən çək,
İnsana ən böyük şərəfdir əmək.
Sən də əldən düşüb yorulsan əgər,
Sənin də yükünü bütün el çəkər[4, s.143].

Keçmiş sovet məkanında sərbəst inşa mövzusu olan bu misralar şagirdlərin sevə-sevə yazıya aldıkları fikirlərin əsas leytmotivi olmuşdur.

Nizami Gəncəvi dühası gəncləri boş və mənasız sözlərdən uzaq olmağı, söhbəti uzatmamağı, məclisdə az danışmağı, sözün yerini bilməyi, sözü hörmətdən salmamağı tövsiyə edirdi. Şair təmkinlə danışmağı, fikri az sözlə ifadə etməyi, nitqi ilə məclisə təsir göstərməyi, dinləyicilərin qəlbinə yol tapmağı ilkin şərt kimi irəli sürürdü:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar....
İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərlə dünya bəzənsin....
Boş, mənasız sözlər kimə gərəkdir?
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir?...
Var doğru danışmağa, madam ki, imkan
Nəçin gəlsin gərək ortaya yalan?! [8, s.42].

Qüdrətli söz sənətkarının ölməz ədəbi irsi bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır.

İbtidai sinif şagirdlərinin N.Gəncəvi yaradıcılığı ilə tanışlığı “Azərbaycan dili” dərslində şairin həyatı və yaradıcılığına dair verilən yığcam məlumatla, oxu mətni kimi təqdim olunan “Kərpickəsən kişinin dastanı”nın öyrənilməsi və təhlili ilə başlanır və müəllimin Nizami irsinə məhəbbət aşılardan təqdimatı ilə bu tanışlığın dairəsi xeyli genişləndirilir. Belə ki, ibtidai sinif dərslərində dahi Nizaminin əsərlərindən sadə nümunələrin verilməsi, həmçinin müəllimin digər oxu mətnlərinin məzmununa uyğun klassik sənətkarın-N.Gəncəvinin hikmətli sözlərindən nümunələr söyləməsi şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirir.

Nizami Gəncəvi irsinə məhəbbətin aşılınması üçün ibtidai sinif müəllimi şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun şeir parçaları seçməli, həmin nümunələrlə bağlı tərbiyəvi söhbət aparmalı, sinifdən xaric oxu üçün Nizami yaradıcılığına, əsərlərinə dair hansı materiallardan istifadə edəcəyini planlaşdırmalıdır.

İbtidai siniflərdən N.Gəncəvi irsinə maraq oyatmaq üçün oxu materiallarının təqdimi və təhlili zamanı müəllim dahi şairin sözlərindən istifadə etməklə mətnin məzmununun təsir gücünü daha qüvvətləndirir. Məsələn:

Quyuya salsan da yaxşılığı, bil,
Yenə qayıdacaq, o itən deyil [4, s. 216].

Belə hikmətli sözlərdən düzlük, doğruluq, xeyirxahlıq, dostluq, sadəlik, təvazökarlıq, yoldaşlıq, əməksevərlik, çalışqanlıq və s. əxlaqi keyfiyyətlərlə bağlı oxu materiallarının öyrənilməsi prosesində istifadə edilməsi çox əhəmiyyətlidir.

İbtidai sinif şagirdlərinə N.Gəncəvinin sevdirməyin yollarından biri də dahi şairin əsərlərinin motivləri əsasında çəkilmiş cizgi filmləri və kukla teatrının tamaşalarıdır. N.Gəncəvi ilə bağlı mövzuların öyrənilməsi zamanı, yaxud müxtəlif əxlaqi-tərbiyəvi məzmunlu oxu materiallarının təhlili gedişində dərslər prosesində; dərslərdən xaric vaxtlarda İKT-dən istifadə faydalıdır. Bu baxımdan 1980-ci ildə C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” studiyasında çəkilmiş “Xeyir və Şər” cizgi filminin tərbiyəvi əhəmiyyəti çox böyükdür. Həmin film internetdə yerləşdirildiyi üçün hər bir müəllim ondan istədiyi zaman və istədiyi müddətdə istifadə edə bilər. Filmin dili uşaqlar üçün çox sadə və rəvandır. Belə cizgi filmlərinin nümayişindən sonra məzmunundakı əxlaqi-tərbiyəvi cəhətləri təhlil etmək, əsərin müəllifi Nizami Gəncəvi haqqında yığcam məlumat vermək vacibdir.

Dahi Nizaminin əsərləri, xüsusilə "Sirlər xəzinəsi"ndəki hekayətlər əsasında təqdimatlar hazırlamaq və onlardan tədris prosesində müvafiq mövzuların öyrədilməsi zamanı istifadə etmək zəruridir. Müasir təlim texnologiyalarının, interaktiv təlim metodlarının tətbiqini nəzərdə tutan belə təqdimatlar dahi şairin həyat və yaradıcılığı haqqında şagirdlərin biliyini dərinləşdirir və möhkəmləndirir, eyni zamanda onun sevilməsinə psixoloji zəmin yaradır [3, s. 7-8].

Nizami Gəncəvi irsi həmişə çağlayan gur çeşmədir, odur ki, bizdən sonrakı nəsillər də daim ondan bəhrələnməyə bilərlər. Klassik sənətkarın mütərəqqi və bütün zamanları qabaqlayan ideyaları, tərbiyəvi fikirləri bundan sonra da sönməz məşəl kimi gələcək nəsillərin yolunu işıqlandıracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı, Bakı, 30 dekabr 2011 - ci il. <http://anl.az>
2. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin "Nizami Gəncəvi ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. 05 yanvar, 2021-ci il. president.az/articles/49904
3. Apoyev B. Nizami Gəncəvi irsindən pədaqoji prosesdə istifadə işinin sistemi. Bakı: Mütərcim, 2012, 216 s.
4. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pədaqoji görüşləri. Bakı, 2008, 244 s.
5. Camalov K. Nizami Gəncəvinin oğlu Məhəmmədə əxlaqi-mənəvi dəyərlərə yiyələnməyin yolları haqqında nəsihəti. <https://xeber.media/news/16320698/nizami-gencevinin-oglu>
6. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Əsərləri: 2 cildə, 1 c. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 780 s.
7. Gəncəvi N. Seçilmiş Lirik Şeirləri. www.nadir.kitab.com.
8. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 2004, 288 s.
9. Həsənova S. Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poemasında sözlə münasibət. Sumqayıt, SDU-nun Elmi Xəbərləri, №3, s.4
10. Həsənzadə Sabir, Dünyadan əziz dünya, Bakı, "TUNA", 2011, 344 s.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, klassik sənətkar, ümumbəşəri dəyərlər, təhsil, təlim, tərbiyə

Ключевые слова: Низами Гянджеви, художник-классик, общечеловеческие ценности, образование, обучение,

Key words: Nizami Ganjavi, classic artist, human values, education, training, upbringing.

Xülasə

Zəngin mədəniyyət tariximizin ən ünlü simalarından olan N. Gəncəvinin dərin və sonsuz ümmana bənzəyən əsərlərində həm milli-mənəvi, həm də ümumbəşəri dəyərlər öz parlaq əksini tapmışdır. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı milli qürur hissinin, mental dəyərlərin inkişaf etdirilməsində, gənclərin təlim-tərbiyəsində böyük rol oynayır. Nizami yaradıcılığında dildəki bütün sözlər şeirləşir, dərin mənə kəsb edir, hikmətli kəlmələrin hər biri gənc nəslin həyat kredosuna çevrilir.

Dahi Nizaminin sonsuz dərya kimi bitib tükənməyən ədəbi-bədii irsində təhsil, təlim, tərbiyə və insan şəxsiyyətinin formalaşması məsələləri ön sırada durtur. Nizami Gəncəvi "Xəmsə"də, eləcə də qəzəl, qəsidə və rübailərində təhsil, təlim və tərbiyənin əsas problemləri ilə bağlı elə mütərəqqi fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, doqquz əsrə yaxın bir zaman daxilində öz aktuallığını qoruyub saxlamağa qadir olmuşdur.

Görkəmli nizamişünas alim Abbasəli Sarovlunun çox haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "dahilər dahisi və ensiklopedik zəka sahibi Nizami Gəncəvinin misilsiz sənət örnəyi olan "Xəmsə"si sirləri tamam açılmamış bir planeti xatırladır. Bu planetin kəşfi bütün yüzillikləri və nəsilləri məşğul edəcəkdir" [10, s.28].

НАСЛЕДИЕ НИЗАМИ ГАНДЖАВИ СЕГОДНЯ

Резюме.

Как национально-духовные, так и общечеловеческие ценности ярко отражены в творчестве Н. Гянджеви, одного из самых известных деятелей нашей богатой культурной истории, напоминающего бездонный и бескрайний океан.

Творчество Низами Гянджеви играет большую роль в развитии национальной гордости, ментальных ценностей, воспитании молодежи. В творчестве Низами все слова на языке поэтичны, имеют глубокий смысл, и каждое из слов мудрости становится жизненным кредо подрастающего поколения.

В неисчерпаемом литературном и художественном наследии великого Низами вопросы образования, обучения, воспитания и становления человеческой личности находятся на переднем крае. В «Хамсе», а также в газелях, стихах и рубаи Низами Гянджеви выдвигал такие прогрессивные взгляды и идеи на основные проблемы образования, обучения и воспитания, что он сумел сохранить свою актуальность на протяжении почти девяти веков.

Прогрессивные и неподвластные времени идеи и образовательные идеи художника-классика продолжают светить путь будущих поколений как неугасимый светильник.

THE HERITAGE OF NIZAMI GANJAVI TODAY

Summary

Both national, spiritual and universal values are clearly reflected in the work of N. Ganjavi, one of the most famous figures of our rich cultural history, reminiscent of a bottomless and endless ocean.

Creativity of Nizami Ganjavi plays an important role in the development of national pride, mental values, education of young people. In Nizami's work, all words in the language are poetic, have a deep meaning, and each of the words of wisdom becomes the life credo of the younger generation.

In the inexhaustible literary and artistic heritage of the great Nizami, the issues of education, training, upbringing and the formation of the human personality are at the forefront. In "Khamse", as well as in gazelles, poems and rubai, Nizami Ganjavi put forward such progressive views and ideas on the main problems of education, training and upbringing that he managed to maintain its relevance for almost nine centuries. The classic artist's progressive and timeless ideas and educational ideas will continue to shine on the path of future generations like an unquenchable lamp

Ülkər Telmanqızı Əsgərova⁴¹
U.QOLDINQIN “İKİLİ DİL” ROMANINDA MÜƏLLİF KONSEPTİ
BİNAR OPPOZİSİYA MÜSTƏVİSİNDƏ

Bir qayda olaraq görkəmli ingilis yazıçısı Uliyam Qoldinqin dünyaca məşhur romanı “Milçəklər kralı” hesab edilsə də, yazıçı yaradıcılığının son dövrlərində daha yeni mövzulara müraciət etmiş, müasir ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindən olan bədii ədəbiyyatda mifologemlərlə bağlı maraqlı əsərlər yazmışdır. (“Milçəklər kralı” (1954), “Varislər” (1955), “Cibgir Martin” (1956), “Sərbəst eniş” (1959), “Şpil” (1964), “Piramida” (1967), “Hörümçək tanrı” (1971), “Görünən zülmət” (1979), “Hərəkətli hədəf” (1982), “Kağız adamcılar” (1984), “Üzgüçülük mərasimi” (1980), “Sıx qonşuluq” (1987), “Aşağıda yangın” (1989), “İkili dil” (1995)). Ömrünün son illərində yazdığı, lakin sona çatdırmadığı “İkili dil” romanı bütövlükdə mifoloji problemlər, mifologemlər və mifik təsəvvürlərlə bağlıdır.

Mətnin bütün “sirlərinin” arxasında müəllifin öz yaradıcılıq fenomeni durur. O, ömrünün sonunda yazdığı əsəri ilə, sözün həqiqi mənasında, fenomenal mətn yaratmaq istəmiş və fikrimizcə, buna nail olmuşdur.

Romanın baş qəhrəmanı Arieka ilə bağlı baş verən hadisələr romanda birbaşa gələcəkdə baş verən hadisələrin işarəsi kimi təqdim olunur. Yəni U.Qoldinq romanın üst qatında baş qəhrəmanın həyatının iki müxtəlif mərhələsi arasında əlaqəni bu hadisə-ışarələr əsasında qurur. Ariekanın məhz uşaqlığında baş verən bu iki hadisə onun gələcək taleyini müəyyənləşdirir. Bu, romandakı mifin üst qatı, başqa sözlə, eksplisit mifdir. Lakin, bildiyimiz kimi, eksplisit mif həmişə implisit miflə bağlı olur. U.Qoldinq aşkar mifi gizlin miflə “tale mifologemi” əsasında əlaqələndirir. Beləliklə, mətnin eksplisit səviyyəsindəki “möcüzə” motivi bir bədii işarə kimi implisit səviyyədə “tale mifologemi”ni ifadə edir.

Lakin biz belə hesab edirik ki, bu iki mif layının daha dərin məna əlaqəsi var. Yəni müəllif “möcüzə”ni “tale”yin işarəsinə çevirməklə qalmamış, eksplisit miflə implisit mifin münasibətlər modelinə daha dərin mənalar yükləmişdir.

Bu, bütün roman boyu inkişaf etdirilən və sona qədər cavabı tapılmayan dilemma, başqa sözlə, inam-inamsızlıq oppozisiya modelidir.

Hamı Arieka ilə bağlı baş vermiş hadisələrə möcüzə kimi yanaşaraq, ona inanır. Kahin İonid də onun əlamətdar şəxs olduğuna, xüsusi tale ilə doğulduğuna inanır. Lakin Ariekanın özü buna inanmır.

Arieka məbədə gələndən sonra tanrı ilə ilk mediasiya/əlaqə ritualında sarsıntı keçirir və mediativ ünsiyyətə girdiyini hiss edir. Lakin nə qədər qərribə olsa da, tanrı məbədinin buna ilk növbədə inanmalı olan baş kahininin özü həmin ünsiyyətə inanmır. Ümumiyyətlə, İonid tanrılarla hansısa əlaqəni qəbul etmir. Lakin özünü qəbul edirmiş kimi göstərir və tanrıların adından məbədə sərf edən yalanlar danışır. Bütün roman boyu İonidin ölümünə qədər Arieka ilə onu bir ata kimi sevən İonid arasında bu mövzuda daim söhbət olur. İnam və inamsızlıq romandakı ideyanın hərəkətinin funksional dinamikası kimi çıxış edir. Oppozisiya sonadək heç bir qütbün xeyrinə həll olunmur və romanın oxucularda yaratdığı tapmacalardan biri olaraq qalır.

Romanda inam-inamsızlıq oppozisiyası birbaşa “tale mifologemi” ilə başlanır. U.Qoldinq miflərin təbiətinə (poetikasına) bələd olan müəllif kimi “tale mifologemi”ni baş qəhrəmanın həyat modelinə çevirir. Mifologiyadan məlumdur ki, “tale – müxtəlif xalqların mifologiyasında fəaliyyəti müxtəlif hadisələri və insanın bütün həyatını şərtləndirən dərkedilməz qüvvə haqqında təsəvvürlər” kimi təqdim olunur (17, 216). Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, U.Qoldinq implisit mif planında Ariekanın ömrünün ikinci mərhələsini təşkil edən məbədə həyatını, əslində, onun ömrünün birinci mərhələsindən (ev dövründən) başlayır. O, məbədə tanrılarla əlaqəyə girmək üçün dəvət olunur. Lakin müəllif romanın üst qatında Ariekanın özünün inanmadığı “möcüzələri” implisit mif planında onun hansısa “dərkolunmaz qüvvə” ilə birtərəfli ünsiyyəti – mediasiya kimi təqdim edir.

Maraqlı və həm də U.Qoldinqin müəllif niyyəti baxımından səciyyəvidir ki, romanda mediasiya aktı da “ikili dil” konseptinə əsaslanır. Başqa sözlə, roman boyu iki tip mediativ əlaqə ilə qarşılaşırıq. Bunlarda biri eksplisit, o birisi implisit xarakterlidir.

Birinci olaraq implisit əlaqə tipi ilə qarşılaşırıq, yəni əlaqə gizlin formada baş verir. Arieka hələ uşaqdır, lakin “dərkolunmaz qüvvə” onun “istəyi” ilə ölmüş balığı dirildir. Yəni Ariekanın uşaq psixologiyası diri balıqların qaynaq yağı içərisində qızararaq ölməsinə dözmür, psixoloji sarsıntı hansısa “dərkolunmaz qüvvə” ilə əlaqə mexanizmini işə salır. Bu əlaqə birtərəfli baş verir. Yəni “dərkolunmaz qüvvə” özü qızla əlaqəyə girir. Arieka bunun fərqi olmadığını və o, balıqların dirilməsi hadisəsinə ümumiyyətlə inanmır. Yazıçı da buna heç bir aydınlıq gətirməyərək, ilk eksplisit mif “tapmacasını” qurur.

İkinci hadisə də psixofizioloji sarsıntılar kontekstində baş verir. Arieka aybaşılar dövründə özündə olmur, qərribə psixoloji hallar keçirirdi. Bu zaman qul qadın özünün səpəşmə xəstəliyinə tutulmuş uşağını onun qucağına qoyur. Arieka uşağın bədənini başdan-başa basmış səpkilərindən diksinib, dərhal onu anasına qaytarsa da, əlləri uşağa toxunur. Və Arieka həmin toxunuş məqamında bir anlığa qeyri-adi olan “nə iş” hiss edir.

Beləliklə, Arieka bütün roman boyu ömrünün birinci hissəsindəki “inamsızlığına”, ikinci hissəsindəki “inamına” baxmayaraq, əslində, hər iki mərhələdə: birində gizli (özü bilmədən), o birində açıq şəkildə “inam” konseptini təmsil edir. Lakin baş qəhrəmanın bu “inamı” oxucuya müəllif niyyəti və ideyası ilə bağlı qəti bir qərara gəlməyə imkan vermir.

⁴¹ Azərbaycan Dillər Universiteti

Arieka ilə, az qala, eyni dərəcədə “baş qəhrəman” statusunda olan İonid öz “inamsızlığı” ilə oxucunu müəmmalar/tapmacalar labirintinə salır.

Oxucunun müəmma qarşısında qalması təsadüfi deyil: müəllif tərəfindən qurulmuş işarələr oyununun nəticəsidir. Burada daha bir oppozisiya modeli var: Kişi-Qadın. Kişi-Qadın oppozisiyası romanda əsas xaos-kosmos səviyyəsi olaraq əbədi qarşıdurma modeli kimi təqdim olunur. Kosmos və xaos varlıq aləminin ən global və əbədi struktur hissələri olduğu kimi, onları reallaşdıran kişi-qadın qarşıdurma modeli də insan düşüncəsinin “əbədi” mənə blokudur. Bloku təşkil edən qütblərdən biri olmazsa, varlıq aləminin strukturu məhv olar. Demək, romanın və mifin məntiqinə görə, kosmos-chaos və onun səviyyələrindən birini təşkil edən kişi-qadın mənə qarşıdurması dünya durduqca davam edəcək. U.Qoldinq də Ariekanın təmsil etdiyi Qadın qütbü ilə İonidin təmsil etdiyi kişi qütbü arasındakı bu kosmoloji harmoniyayı, qüvvə tənəsübünü, mənə tarazlığını pozmur və romanda İnam-İnamsızlıq oppozisiyası sona qədər həll olunmamış qalır. Müəllif bunu varlığın struktur harmoniyası kimi təqdim edir və bu tarazlığı romanda hansısa qütbün xeyrinə həll etməməklə, əslində, oxucuların düşüncəsində həmin oppozitiv modelin funksional olaraq qalmasını təmin edir.

Ancaq müəllif İnam-İnamsızlıq modelinin təqdimatında da “ikidillilik” prinsipindən istifadə edir. Yəni bu modelin qütblərini təmsil edən kişi və qadın elementləri “iki davranış dilinin”, başqa sözlə, həm inamın, həm də inamsızlığın daşıyıcılarıdır. Bunları “tək davranış dil” konsepsiyası ilə interpretasiya etmək mümkün olmur. Diqqət edək:

~ Arieka baş vermiş “möcüzələr” inanmır, ancaq implisit mifin emik məntiqinə görə “möcüzənin” arxasında hansısa “dərkolunmaz” qüvvə durur.

~ İonid isə Ariekanın “möcüzəli” qız olduğuna inanır.

~ Arieka məbəddə ilk mediasiyası zamanı hansısa qüvvə ilə təmasda olduğunu hiss edir və buna inanır.

~ İonid isə bu təmasın baş verdiyinə inanmır, halbuki Arieka mediasiya/ekstaz zamanı ətrafdakı kahinlərin, o cümlədən ona ən yaxın yerdə oturmuş İonidin öz qulaqları eşitdiyi hansısa naməlim dildə danışmışdır.

Beləliklə, İnam-İnamsızlıq qütblərini təmsil edən elementlər özləri də bilmədən bu qütblərdən birindən o birinə keçirlər. Romandakı məhz bu mənə mütəhərrikliyi, işarələrlə onların işarələdiyi obyektlərin arasındakı bu kodlaşmalar U.Qoldinq sənətkarlığının ifadəsi olduğu kimi, romanın oxucunu suallar, müəmmalar içində buraxan bədii “sirlər”idir.

Bir qədər əvvəl qeyd etdik ki, romanda Ariekanın uşaqlığı eksplisit mif baxımından iki hadisə ilə əlamətdardır. Bunlardan birincisini (İonidin onu nəyə görə məbədə aparmaq istəməsini) nəzərdən keçirdik. İkincisi isə Ariekanın qardaşı Demetrinin ona kitab oxumağı öyrətməsidir. Məhz bu oxu/yazı konseptinin romandakı “ikili dil” konsepti ilə birbaşa bağlılığı var.

“Ancaq mənim sevimli qardaşım Demetri var idi – o harada olursa-olsun, dualar və uğurlar onunla olsun! O, mənə məxsus olanların ən qiymətlisidir. O, mənə əlifbanı öyrətdi. O, məndən bir neçə il böyük idi və onun üzünə tük çıxmışdı. Mən bilmirəm ki, o, bunu nəyə görə elədi və ağılıma gələn o yeganə izahdan da qorxuram ki, darıxdığı üçün edib. O, tozun üstündə... hansısa əyri-üyrü cızıqlar çəkir və mənə izah edirdi ki, hər bir cızıq özündən səs buraxır. Sonra o, yazdığı cızıqlardan ikisini bir yere yığdı və məndən onların hansı sözü dediyini soruşdu. Və mən beləcə yola çıxdım...” (8,78).

Ariekanın oxuduğu ilk kitab Homerin “Odisseya”sından bir parça olur: “Dünyanın mərkəzinin bizdən qaya ilə üzüyuxarı gedəcək qədər məsafədə olmasına baxmayaraq, mənim qardaşım evimizdə kitab sahibi olan yeganə adam idi. Bu, onun dərsliyi idi və kitabda bir neçə sütunda Odisseyin داستانından bəhs olunurdu. Qardaşımla qonşunun oğluna eyni bir müəllim dərslər deyirdi. Ancaq onun on altı yaşı tamam olanda Siciliyaya gəmilərə taxıl yüklənməsinə və bu kimi işlərə nəzarət və ticarət etmək üçün yola düşdü. O, gülüş və sevinc nidaları içərisində yola düşəndə “Qayıdanda hamısını mənə oxuyarsan”, – deyərək kitabı mənim üstümə atdı. Uşaq kədərli mütəlak olur və mən uzun müddət kitabı toxunmadım. Sonra onu götürdüm, ola bilər ki, mənim kədərim fikirləşdiyim qədər dərin olmayıb, çünki Demetrinin qayıtmasına yarım il qalmış mən bu kitabı oxudum, özü də bir neçə dəfə. Ancaq Demetri artıq tanınmaz dərəcədə dəyişmiş bir kişiye çevrilmişdi və nəinki kitab, hətta mənim də bəzəmdə unutmuşdu. Buna baxmayaraq, mən artıq oxumağı bacarırdım və kitabı əzbər bilirdim” (8,82).

Romanda Ariekanın oxumaq öyrənməsi ilə özü üçün yeni bir məşğuliyyət və dünya tapması maraqlı bədii dillə nəql olunur. Ancaq bunun əsərdə mifoloji düşüncə tərzı və bu tərzın açarı olan “ikili dil” konsepti ilə birbaşa əlaqəsi var. Arieka oxuduğu Homerin “Odisseya” kitabı vasitəsilə birbaşa yunan mifləri ilə tanış olur. Başqa sözlə, Ariekanın bu kitabla başlanan və formalaşan “intellektual” dünyagörüşü mifologiyaya əsaslanır.

Yazıb-oxumağı öyrənməsi Ariekanı birbaşa tanrılarla ünsiyyət “dili” olan hekzametrlə doğru aparır. O, məbədə gələndən sonra kitab xəzinəsinin içərisinə düşür. Bu cəhətdən “kitab”, “yazı”, “oxu”, “hekzometr” anlayışları romanın mətnində U.Qoldinqin “ikili dil” konsepsiyasını reallaşdıran anlayışlar olaraq geniş şəkildə hallanır. Bunlardan birinə – İonidlə Ariekanın dialoquna diqqət edək:

“– Bax belə, gənc xanım.

– Bağışla mənı, İon. Mən çox məşğulam.

– Kitablardan bəhs edən kitablar haqqında olan kitabların yanına qayıt! Biz yaradıcılarla kifayətlənəcəyik. Belə, gənc xanım, mən istəyirəm, sən burada istədiyin qədər vaxt keçirəsən və inan ki, bunun üçün sənın bol-bol vaxtın olacaq. Bax o gündə olanlar nəsrdir. Histi, Herodot və Afrikanın ətrafında üzən o şəxs, adını unutdum... İsgəndərin donanmasının rəisi. Yüzlərlə kitab, şişirtmədən deyirəm, yüzlərlə. Ancaq mən xüsusən istəyirəm ki, sən poeziya oxuyasan. Xüsusilə hekzametrləri. İstəyirəm ki, sən hekzametrlərlə danışmağı öyrənəsən. Ancaq indi sənın bircə vəzifən var – oxumaq, oxumaq, oxumaq! – O, qəfildən səsinı azaltdı. – Arieka! Eşit, bilirəsən məsələ nədədir? Sən azadsan,

azadsan, azad! Burada, bu binada bəşəriyyətin ən böyük xəzinəsi, böyük tapıntıları sən sərəncamındadır! Biz bunlarsız hələ də gil kərpiclər üzərində öküz başı çəkər, qulaqlı dibçəklər düzəldərdik. Əlifba, körpəm mənim, finikiyalılara görə tanrıya şükür etməliyik!”(8,85).

Ariekanı məbədə gətirib yeni Pifiya kimi hazırlayan İonid bu işə kitabxanadan başlayır. O, kitabları, yazı/əlifbanı bəşəriyyətin inkişafının açarı hesab etdiyi kimi, insan azadlığının da açarı hesab edir. Lakin daha çox şeir oxuyub, hekzametrləri öyrənməyi xüsusi vurğulayır.

“Hekzometr – altılıq mənasında yunan sözü olub, şeir vəzninin altı təqtdən ibarət misra ölçüsüdür... Hekzometr antik poeziyanın çoxlu janrında – eposda idilliyada, himnlərdə, satirada, nəsihətnamələrdə tətbiq olunmuşdur” (18, 7).

Bəs İonid Ariekanın hekzometr öyrənməsini nə üçün vacib hesab edir və dəfələrlə vurğulayırdı? Əsərdən məlum olur ki, hekzometr mifik tanrılarla ünsiyyətin “dilidir”. Arieka tanrılarla bu hekzometr “dili”, ünsiyyətin bu verbal forması, qəlibi vasitəsilə əlaqə saxlamalıdır. İonid daim Ariekaya hekzametrin mahiyyətini və əhəmiyyətini başa salmağa çalışır:

“– Səni inanırsan ki, Homerə muza ilham verirdi... Apollon... tanrı? Əlbəttə, hamı kimi sən də inanırsan...; ...Bəzən tanrı kiminsə ölümünü tələb edirdi. Həmin kahin. Ona deyilmişdi ki, döyüşdə qələbə üçün nə lazımdır... axı sən bimirsen, düzdür? Onlara cavabları hekzametrlərlə verirdilər” (8,91).

Bizim İonidin nitqindən ixtisarla verdiyimiz bu abzasda hekzometr ilahi-mifik səviyyəli xüsusi dil hadisəsi kimi ortaya çıxır. Homer ilham pərisindən ona gələnləri hekzometr formasında nəzmə çəkir, kahin də tanrılardan aldığı məlumatı hekzametrlərlə insanlara çatdırır. Göründüyü kimi, burada hekzometr eksplisit mif planında ritual ünsiyyətin formasıdır. Lakin U.Qoldinq hekzometri implisit mif planında həm də mifin dili və açarı kimi təqdim edir. Hekzometr dili ilə danışmadan ilahi sirlərin qapısını açmaq mümkün deyildir. Arieka da bu “dili” öyrənməlidir. Burada həm də müəllifin “ikili dil” metaforası özünü iki formada özünü göstərir:

1. İnsan-insan səviyyəsinə aid mifik dil;
2. İnsan (kahin)-Tanrı, Kahin-insan ünsiyyət səviyyəsinə aid mifik dil.

Başqa sözlə, kahin tanrıya hekzametrlərlə müraciət etdiyi kimi, ondan aldığı informasiyanı da insanlara hekzametrlə çatdırmalıdır. Mediativ-ritual ünsiyyət bütün prosessual struktur səviyyələrində hekzometr “dili” vasitəsilə reallaşdırılır.

Lakin hekzametrin bu açıq görünən mənalı mətnin üst qatına, başqa sözlə, eksplisit mifə aid səviyyəni təşkil edir. Müəllif hekzometr “dilinin” alt qatına “ikili dil” konsepsiyası ilə bağlı başqa bir məna layı da yerləşdirmişdir. Başqa sözlə, hekzometr “dili” təkcə eksplisit səviyyədə “ikili dil” strukturuna malik deyildir: o, alt qatdakı eksplisit layda da “ikili” struktura malikdir. Biz bu alt lay barəsində həmin laya nüfuz etmiş, ona qaynayıb-qarışaraq implisit mif dünyasının bir parçasına çevrilmiş Ariekanın “emik baxışları” (mədəni fenomenə onun mənsub olduğu tarixi-mədəni sistemin üzvi tərkib hissəsinə çevrilmiş subyektin içəridən baxışları) vasitəsilə xəbər tuturuq:

“Əgər düzünü desək, bu qədim hekzametrlər elə də yaxşı şey deyil. Buna heç bir şübhə yoxdur ki, hekzametrlər də kahinlik kimi ikilənmiş dillə tələffüz olunurdular. Tanrı ya qəhqəhə ilə gülürdü – “evin uçması”, ya da o qədər incə yozum təklif edirdi ki, onun içərisinə kimi istəsən salmaq olardı” (8,60).

Buradan aydın olur ki, tanrılarla ünsiyyətə girən yeganə pifiya olan Ariekanın özü tanrıların “hekzametrik dilini” başa düşməkdə çətinlik çəkir. Bu dili də “ikili dil” kontekstində başa düşmək lazım gəlir. Bax bu nöqtədə U.Qoldinqin “ikili dil” konsepsiyasının bir əsas mənası özünü göstərir: gerçəklik aləmində görünənləri olduğu kimi qəbul etmək lazım deyildir, hər görünənin altında görünməyən məna var. Bu qanunauyğunluq yaradılan və yaradan dünyaya eyni dərəcədə aiddir: (mifik) tanrılar da ikili dillə danışirlar.

Qeyd edək ki, Ariekanın bu düşüncəsində hekzometr “dilinin” başqa bir aspekti də işarələnmişdir. Hekzometr təkcə altılıq ölçüsünə əsaslanan poetik ünsiyyət qəlibi deyildir, müəllif hekzometri Ariekanın dili ilə gerçəklik aləminin struktur modeli kimi də təqdim edir. Fikrimizi nümunə ilə əsaslandırmağa çalışsaq, deməliyik ki, ərəb dilində şeir vahidi olan “beyt” sözü “ev” mənasında olduğu kimi, hekzometr də təkcə şeir vahidi olmayıb, həm də məkan-zamanı işarələndirən modeldir. Bunu Ariekanın sözlərindən anlamaq olur. O, yer üzündə baş verənləri tanrının insanlarla hekzametrik ünsiyyəti hesab edir. Onun sözlərində “evin uçması” hadisəsinə işarə olunur. Ariekagil Romaya səfərdən qayıdanda məbədin bir hissəsinin uçduğunu görürlər. Arieka bu hadisəni, yaxud tanrıdan gələn və mənası hər cürə yozula bilən “məsajları” bütövlükdə “ikilənmiş dil” ilə deyilən hekzometr hesab edir. Buradan aydın olur ki, “hekzometr” U.Qoldinqin bədii mətn sistemində “ikili dil” konsepsiyasını reallaşdıran növbəti eksplisit mif vahidlərindən olmaqla yanaşı, implisit planda mifik dünya modeli konsepsiyasını inikas edir. Tanrı vəhy dinlərində dünyanı sözdən və söz vasitəsilə yaradır. Söz varlıq aləminin ilkin substansiyası olaraq varlıq aləminin cövhərini (substratını) təşkil etdiyi kimi, eyni zamanda bütün kainatın varlığını özündə işarələyir. Yəni sözdən (teoinformasiyadan) yaranan dünyanın özü mahiyyətə elə sözdür (teoinformasiyadır). Bu söz U.Qoldinqin konsepsiyasında bütün hal və elementlər səviyyəsində ikili struktura malikdir: ikilik varlıq aləminin mahiyyətini təşkil edir.

Roman başdan-baş eksplisit mif elementlərindən təşkil olunmuşdur. Onlar eyni zamanda “işarə edənlər” olmaqla implisit mifi işarələndirir.

Ədəbiyyat

1. Jeng Adela. “The Double Tongue, the Double Vision, and the Double Doubles.” EurAmerica, Vol. 31, No. 3 (September 2001), p.519-570.
2. Rosoff Meg. “Introduction.” The Double Tongue. William Golding. Ebook edition, 2013, p.4-7 [2015-02-06] Available at: <<https://books.google.cz/books?id=6RFLAQAQBAJ&printsec=frontcover&hl=cs#v=onpage&q&f=false>>.
3. Stape J. H. “The Artful Equivocation of William Golding’s The Double Tongue”// Twentieth Century Literature, Vol. 47, No. 3 (Autumn, 2001). p.391-406.
4. Sugimura Yasunori. The Void and the Metaphors: A New Reading of William Golding’s Fiction. Bern: Peter Lang, 2008. p.

5. Usha George. William Golding: A Critical Study. New Delhi: Atlantic Ltd., 2008. p.168
6. Dyson A.E. "William Golding": Novels 1954 - 67 Case Book Series. London: MacMillan, 1985. p.11-13.
7. Golding W. 'Belief and Creativity'. A Moving Target. London: Faber & Faber, 1982. p.185-202.
8. Golding W. The Double Tongue. London: Faber and Faber, 1995. p. 165
9. McCarron K. William Golding. London: North Cote House, 1994. p. 184
10. Kermode F. "Golding's Intellectual Economy". London: Macmillan, 1985. p.49- 51.
11. Tiger V. William Golding: The Dark Field of Discovery. London: Maryon Boyars, 1974. p.244
12. Bakhtin M.M. The Dialogic Imagination: Four Essays. Caryl Emerson, C., Holquist, M., Eds.; University of Texas Press: Austin, TX, USA, 1988. 156p.
13. Campbell J. Myths to Live. Viking Press: New York, USA, 1972. p.105.
14. Baker J.R. Golding and Huxley: the fables of demonic possession. // Twentieth Century Literature. 2000. p.311-327.
15. Granofsky R. "Man at an extremity": elemental trauma and revelation in the fiction of William Golding. // Modern Language Studies. 1990. p.50-63.
16. Отзывы о книге Двойной язык <https://www.livelib.ru/book/1000005352-dvoynoi-yazyk-uilyam-golding>
17. Карев В.М. Очерк «Судьба» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 471
18. Гаспаров М. Очерк «Гексаметр». Словарь литературоведческих терминов. Москва: Просвещение, 1974, с. 58

Açar sözlər: U. Qoldinq, "İkili dil", eksplisit mif, mifologem, tale mifologemi

Keywords: W. Golding, "Double Tongue", explicit myth, myth of destiny

Ключевые слова: У. Голдинг, «Двойной язык», эксплицитный миф, мифологема судьбы

Summary

The author's concept in William Golding's "Double tongue" in the context of binary opposition

The novel "Double tongue" by the great English writer William Golding is one of those novels that has become the object of the least discussion. Even though the work is depicted on the border of the mythical and modern world, it actually takes place in a person's mind, as his perception of the world. It is for this reason that the author of the article defines the writer's concept from the prism of binary opposition - faith-distrust and conducts her analysis around this problem. The "two tongues" in the writer's novel have a binary structure and the author connects this with the essence of existence.

Резюме

Авторский концепт в романе "Двойной язык" Уильяма Голдинга на основе бинарной оппозиции

Роман "Двойной язык" выдающегося английского писателя Уильяма Голдинга один из тех романов, который стал объектом наименьшего обсуждения. Несмотря на то, что произведение изображено на границе мифического и современного мира, оно на самом деле происходит в сознании человека, как его восприятие мира. Именно по этой причине автор статьи определяет концепцию писателя с призмы бинарной оппозиции - веры-недоверия и проводит свой анализ вокруг этой проблемы. Отмечая, что "два языка" в романе писателя имеют двоичную структуру, автор статьи связывает это с сущностью самого бытия.

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova

QƏDİM YƏHUDİ ƏDƏBİYYATININ SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ

Hər bir ədəbiyyat təmsil etdiyi xalqın tarixi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələrinin spesifik saxlanılma şərtlərinə görə isə bu hal yəhudi ədəbiyyatı üçün daha xarakterik hesab olunur. Yəhudi ədəbiyyatı 3000 illik böyük bir dövrü əhatə edən və qədim yəhudi dillərində yaranan ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyatın ilk abidələri eramızdan əvvəl XIII-XII əsrlərdə yaradılmışdır.

Yəhudi ədəbiyyatı qədim, orta əsrlər və müasir dövrlərdən ibarətdir. Qədim yəhudi ədəbiyyatı yəhudi ədəbiyyatının əsas formalarından biridir, baxmayaraq ki, qədim dövrlərdə bir sıra nümunələr yəhudi olmayan müəlliflər tərəfindən ibri və digər qədim dillərdə yazılmışdır. Qədim yəhudi ədəbiyyatı orta əsrlər və müasir dövrlər boyu dünyanın bir çox yerində yaranan ədəbiyyat nümunələrinə də təsir etmişdir. Qədim yəhudi ədəbiyyatı “leşon ha-kodesh”-də (לשון הקודש – müqəddəs dil) yazılan nümunələrdən ibarətdir. Onun tarixiqədim Əhdi-Ətiq patriarxlarından birincisi olan İbrahimin təlimlərindən başlayır (15).

Qədim zamanlarda yəhudi dedikdə (qədim yəhudi dilində עבריים – ‘ivrim-çayı keçənlər, Fərat çayı nəzərdə tutulur) b.e.ə. XVI-XIV əsrlərdə Şimali Mesopotomiya çöllərindən Suriya – Ərəb yarımşəhrasına köçən Qərbi-Sami tayfaları başa düşülürdü. Bu tayfaların bir hissəsi digərlərindən ayrılaraq b.e.ə. XIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Ölü dənizin şərq və cənub hissəsinə köçərək yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmış və öz dövlətlərini yaratmışdılar; oturaq həyat tərzinə keçdikdən sonra isə bu dövlətlərin əhalisi özlərini yəhudilərə aid etmir və özlərini köçəri maldarlar adlandırırdılar (7, 49). Bu tayfaların nəsiləri arasında belə bir rəvayət hökm sürürdü ki, onların əcdadları Mesopotomiyaya misir fironları tərəfindən idarə olunan Fələstin ərazisindən keçmişdilər və Musa tərəfindən Sina şəhrasına aparılana qədər Misir quruculuq və mükəlləfiyyət əmrlərinə tabe olmalı idilər. Bu rəvayət nə qədim yazılı, nə də arxeoloji sübuta malik olmadığından qədim yəhudi ədəbi-tarixi mənbələrində şifahi əfsanə şəklində göstərilir. B.e.ə. XIII əsrdə Fələstinin cənub və cənub-şərqində yəhudi maldar tayfalarının Allah Yahveyə sitayiş edən, tarixdə “İsrail” (“Allahla vuruşan”) adını almış və Fələstinə İordan çayının şərq hissəsindən soxulmağa başlayan böyük icması yarandı. Tarixi mənbələrdə bu icma haqqında ilk dəfə olaraq firon Merneptaxın (b.e.ə. XIII əsrin sonları) qələbə kitabəsində məlumat verilmişdir (10, 53). Arxeoloji cəhətdən sübut olunmuşdur ki, b.e.ə. XIII-XII əsrlərdə bu tayfalar Fələstin torpaqlarına şimaldan daxil olan digər Qərbi-Sami tayfaları – kənaanlılarla və digər şəhər-dövlətlərlə müharibə aparmışlar. Qədim yəhudi rəvayətinə görə, bu müharibələrin gedişatında qədim Kənaan şəhərləri-Yerixon, Xaçor dağıdılaraq tarixdən silinmişdir (12). Görünür, işğalçılar bu torpaqlarda onlardan qabaq bu ərazilərə gəlmiş və onlara dil və ənənəvi şəcərə baxımından yaxın olan, ictimai yaşayış quruluşuna görə bənzər tayfalarla rastlaşmış və onları öz ittifaqlarına daxil etmişdilər, qeyrilərlə isə müharibə aparmışdılar. Bu ittifaq “12 İsrail nəsl”indən, daha doğrusu 11 tayfa və müttəfiq Allah Yahveyə sitayiş edən qəbilə – levilərdən ibarət idi. İlk döyüşlər və şəhərlərin dağılması gedişatında oturaq əhalinin bir qismi – şəhərlilər və kəndlilər həlak olur, digər qisim isə xərək və sədaqət şərtlərinə əməl edəcəklərinə söz verərək ölkəyə soxulan işğalçılara tabe olurlar. Lakin çox keçməmiş bu tayfalar arasında sülh bərqərar olur və nigah, övladlığa götürülmə yolları ilə bu tayfalar qaynayıb-qarışmağa başlayır və tədricən oturaq həyat tərzinə keçirlər. Buna görə də qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələri iki qərbi Sami şivəsində – b.e.ə. II minillikdə yaşayan Suriya – Ərəb yarımşəhrasının maldarlarının şivəsi və kənaanlıların şivəsini özündə ehtiva edir. Qaynayıb-qarışma prosesi b.e.ə. XII əsrdə bu torpaqlara şərq və cənubdan yeni tayfaların – dəvələri əhəlləşdirən köçərilərin gəlməsi ilə daha da sürətlənir. Lakin tədrici etnik qarışmaya baxmayaraq, Fələstin yaylasında məskunlaşan və şəhər və vadi əhalisi bu torpaqların sahibi hesab olunurdu və onların dili digər tayfaların dilindən fərqlənirdi (5, 28).

B.e.ə. X-VIII əsrlər adları qeyd olunan çarlıqlarda bəzən sinfi münasibətlərin qızgın inkişaf dövrü – zadəgan təbəqəsinin (גבירי חיל – qibborey xayıl-cəsurlar) varlanması, eyni zamanda, aşağı təbəqələrin yoxsullaşması və adi əkinçilərin kölə halına salınması dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu isə öz növbəsində qədim yəhudi ədəbiyyatı dövrünün “Peyğəmbər hərəkəti”-na təkan verir. İlk dövrlərdə “peyğəmbərlər” xüsusi ittifaq təşkil edən qeyri-rəsmi kahin və görücülərə deyilirdi (9, 34).

Bəhs edilən dövrlərdə hakim olan quldarlıq dünyagörüşünə sadıq qalan “peyğəmbərlər” quldarlıq dövrünə xas olan soy əlamətlərini təbliğ edirdilər. Onlar azad hesab olunan kütlələr tərəfindən törədilən əməlləri pisləyirdilər. Bu fikirlər “Yeşaya peyğəmbərin kitabı”nda (”ישעיהוספר” – Sefer Yeşayahu) öz əksini tapmışdır:

⁸Yer qalmayana qədər evi evə,

”הוי, מגיעי בית בבית-

Tarlanı tarlaya birləşdirənlərin vay halına!

שדה בשדה, יקריבו-

Yaşamağa yer qoymamısınız,

עד אפס מקום

Məgər bu ölkədə tək siz yaşayırsınız?

הוישבתם לבדכם בקרב הארץ?

(“Yeşaya peyğəmbərin kitabı”, 5-8.)

(ספר ישעיהו, פ”ה-ח)

“Amos peyğəmbərin kitabı”nda da eyni fikirlər təənnüm olunur:

⁶Rəbb belə deyir:

”פה, אמר יהוה,

⁴² BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının dosenti. gulnarabadollayeva@bsu.edu.az

“İsraillilərin üç-dörd qat günahına görə
Onları cəzasız buraxmayacağam,
Çünki onlar düz adamları pula,
Möhtacları da bir cüt çarığa satır.
 (“Amos peyğəmbərin kitabı”, 2-6).

על-שלה פשע ישראֵל,
ועל-אִרְבָּעָה לֹא אֲשַׁכַּח:
על-מִכְרָם בְּקֶסֶף צְדִיק,
וְאֶרְיוֹן וְבַעֲבוֹר נַעֲלִים.
(ספר עמוס, פ'ב-ו)

İşğal olunmuş ərazilərdə və Fələstinə yaxın Kənaan şəhər-dövlətlərində (xüsusilə Finikiyada) sinfi antaqonizm oturaq həyata hələ yeni keçən tayfalarla müqayisədə daha sürətli inkişaf etdiyindən “peyğəmbərlər” və onların ardıcılıarı iddia edirdilər ki, əsarət və zülmün əsas səbəbi yəhudi xalqının yerli tayfalarla qarışmasıdır; onların dini təfəkküründə bu qaynayıb-qarışma “yad Allaha” tapınma və Allah Yahveyə “xəyanət” idi (2, 41). Onlar “yad Allah” dedikdə Kənaan, Finikiya, ammonit, moavityan və şərqli samilərin – assuriyalılar və babillərin allahlarını nəzərdə tuturdu. Lakin yəhudilərin digər sami xalqları ilə etnik və dil yaxınlığı bu allahların adlarını müəyyən etməyə imkan vermir. Hər halda, şübhəsizdir ki, b.e.ə. V əsrdə yəhudilər təkcə Allah Yahveyə yox, qonşuluqdakı xalqların da allahlarına tapınırdılar. Buna görə də qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələrində bir sıra inancların təsirini görə bilərik.

Şimalda İsrail çarlığının mövcudluğu dövründə “peyğəmbərlər hərəkəti” zəif təsir gücünə malik idi. Bu dövrə aid olan “Peyğəmbər ədəbiyyatı” nümunələrinin təhlili göstərir ki, “Huşə peyğəmbərin kitabı”, “Nahum peyğəmbərin kitabı” və “Mahnılar mahnısı”nın bəzi hissələri çarlığın mövcudluğu illərində yazılmışdır. Eyni zamanda öz tayfasına mənsub aşağı təbəqəni istismar etməyə can atan şəhər zadəganları ilə başlayan mübarizə qısa zaman kəsiyində şəhər zadəganlarının ideoloji mərkəzinə çevrilən müqəddəs məbədlər uğrunda mübarizəyə çevrilir. Peyğəmbərlər hətta Allah Yahveyə ibadət üçün tikilən yerli ibadət mərkəzlərinə qarşı çıxırdılar; qanuni məbədgah Yerusəlimdəki məbəd hesab olunurdu. Bu, “peyğəmbər hərəkəti”na Yəhuda çarlarının rəğbətini artırır, çarlar peyğəmbərləri şəhər zadəganları ilə mübarizədə müttəfiq görməyə başlayırlar.

Hər iki çarlığın (Fələstin və Yəhuda) yaranmasının ilkin dövrlərində digər allahların mövcudluğu inkar edilmirdi, lakin peyğəmbərlər yəhudi tayfa ittifaqları ilə Allah Yahve arasında “razılığın” vacibliyini təbliğ edirdilər; bu “razılığa” görə Allah Yahve yəhudi xalqına Fələstin ərazisində “vəd olunmuş torpaqları” verəcəyini öhdələndirirdi, tayfa ittifaqı üzvləri isə bunu müqabilində ancaq “qısqanc”, amansız və qəzəbli Allah Yahveyə sitayiş etməli, Musa və başqa peyğəmbərlər tərəfindən onun yəhudi xalqına buyurduğu göstərişlərinə əməl etməli idilər. Qısa zamanda isə peyğəmbərlər Allah Yahvenin yeganə Allah olması deyir və zamanla yəhudi tayfa ittifaqları monoteizmə keçirildilər.

B.e.ə. VIII əsrin II yarısından başlayaraq peyğəmbərlərin dini – ədəbi görüşləri yazıya alınmağa başladı. Qədim yəhudi ədəbiyyatının daha erkən yazılı və şifahi nümunələrindən dövrümüzə qədər çox az sayda ədəbiyyat nümunəsi gəlib çatmışdır. Dünyanın mifik yaradılışı və yəhudi xalqının Allah Yahveylə “razılığı”nın əfsanəvi tarixindən və eyni zamanda hüquq və dini – əxlaqi qaydalardan – məşhur “10 ehkam”dan bəhs edən “Varlıq”, “Çıxış”, “Levilərin kitabı”, “Hesab” kitablarının erkən kompilyativ nümunələri b.e.ə. IX-VIII əsrlərə aid edilir. Fələstinin b.e.ə. XIII-VI əsrlər tarixindən bəhs edən tarixi kitabların isə (“İsus Navinin kitabı”, “Hakimlər kitabı”, “Samuilin I və II kitabları”, “I və II Padşahlar kitabı”) b.e.ə. VII əsrin sonu VI əsrin əvvəllərinə aid olduğu güman edilir. Bu kitablarda yəhudi xalqının tarixi ilə yanaşı ədəbi vərdişlərinin formalaşmasından da danışılır. Şah İosinin dövründə b.e.ə. 622-ci ildə Yerusəlim məbədinin yenidən yenidən tikilməsi zamanı “peyğəmbər elminin” yekunu hesab olunan “İkinci Qanunvericilik” kitabının bir hissəsi tapılmışdır (9, 71).

“Babil əsarəti” dövründə qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələrinə son və kiçik peyğəmbərlərin kitabları (“Yezeke peyğəmbərin kitabı”, b.e.ə. VIII əsrin sonlarında Şimali Fələstində yaşayan Yoel peyğəmbərin kitabı, “İon peyğəmbərin kitabı” və s.) və digər janrlara aid olan bir sıra ədəbi nümunələr – Yeremiya peyğəmbərin Yerusəlimün süqutu haqqında “Ağrı”sı, “Ezra peyğəmbərin kitabı”, “Neemiya peyğəmbərin kitabı”, dini və dini-publisistik poeziya nümunələri və ibadət mətnləri, bir sıra nəzm povestləri (“Rutun kitabı”), dini-siyasi alleqoriyaların məcmusu (“Daniilin kitabı”), atalar sözləri və aforizm topluları, nəsihətamiz poema hesab olunan “Əyyub peyğəmbərin kitabı”, qədim Şərq fəlsəfəsinin mükəmməl nümunələrindən biri hesab olunan “Ekleziastın kitabı”, məhəbbət poeziyasının “şah” əsəri hesab olunan “Mahnılar mahnısı” (bəzi hissələri b.e.ə. IX-VII əsrlərə aid edilir) və s. nümunə göstərə bilərik.

Makedoniyalı İskəndər Şərqi işğal etdikdən sonra (b.e.ə. IV əsrin sonu) Yəhuda məbəd-şəhər icması süqut etməyə başlayır. Artıq cəmiyyətdə bir-birindən dini görüşlərinə görə kəskin fərqlənən sektalar yaranmağa başlayır. Bütün bunlar isə ədəbiyyatda öz əksini tapır. Bəhs edilən dövrlərdə yəhudi ədəbiyyatı sanki öz ənənəvi köklərindən qoparaq yunan-ellin mədəniyyətinin təsirinə məruz qalır (12).

II Məbəd Dövründən başlayaraq yəhudi xalqının ədəbi-mənəvi həyatı Müqəddəs Beşliyin biliciləri tərəfindən idarə olunmağa başladı. Bu dövrdə ibadət yalnız Yerusəlimdəki məbəddə yerinə yetirilir, digər ərazilərdə isə sadəcə dua məclisləri keçirilirdi. Bu məclislər təkcə dini məsələlərə həsr olunmurdu; belə yığıncaqlarda həm də qədim yəhudi ədəbiyyatının başlıca abidəsi hesab olunan Tövrat barəsində müzakirələr aparılır, yəhudi cəmiyyətinin özülünü təşkil edən hüquq və qaydalardan danışılırdı. Zamanla belə məclislərdə

ravvin adlanan dini alimlər formalaşırdı. Bu zaman artıq iudaizm yəhudilərin bütün dini görüşlərini əks etdirirdi. Bütün bunlar isə Müqəddəs yazıların kanonlaşdırılmasını tələb edirdi.

Müqəddəs yazıların kanonlaşdırılması qədim yəhudi ədəbiyyatı abidələrinin obyektiv şəkildə öyrənilməsi prosesini çətinləşdirir; bu nümunələr ətrafındakı mübahisələr bəzən elmi formadan uzaqlaşır; bir qrup alimlər Müqəddəs yazılardakı hər bir fikrin düzgünlüyü iddia edir və onu həm də ədəbi-tarixi abidə kimi qəbul edir, digər qrup isə Müqəddəs yazılardakı bu və digər tarixi və bədii dəyərləri inkar edərək Tövrəni dini kitab aspektindən təqdim edirlər.

Yazılı ədəbiyyat nümunələrinin kanonlaşdırılması və dövrlərə bölünməsi hələ əvvəllər Qədim Şərqdə məlum idi və bu proseslərin dini əhəmiyyətlə bağlılığı məcburi xarakter daşıyırdı. Belə ki, Babil mirzə məktəbləri Müqəddəs yazıları oxumaq üçün xüsusi qaydalar külliyyatına malik idi; bu külliyyat yazıların yalnız hakim dini təfəkkürün ideoloji dəyərləri əsasında deyil, praktiki və pedaqoji amilləri də nəzərə alınaraq tərtib edilmişdir (6, 118). II Məbəd və daha sonrakı dövrlərdə yaşayan ravvinlər yalnız elə kitabları ədəbi kitab hesab edirdilər ki, orada bu və ya digər tarixi hadisə müəyyən folklor nümunəsinə söykənsin. Bu səbəbdən də kanonlaşdırma zamanı bəzi ixtisarlara olunurdu. İxtisarlara adətən iki amilə əsaslanırdı: kitabların tarixi və ədəbi baxımdan əhəmiyyət kəsb etməsi. Kanonlaşdırma zamanı bütün qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələri ravvinlər tərəfindən redaktə olunur, müzakirələr aparılırdı, daha sonra isə kanona daxil edilib-edilməyəcəyi müəyyən olunurdu.

Şübhəsiz ki, “peyğəmbər hərəkatı” dini nəzəriyyəsinə uyğun gəlməyən və ya ondan qabaqkı dövrlərə aid olan və kanona daxil edilməyən qədim yəhudi ədəbiyyatı kitablarının qorunub saxlanılma şansı çox az idi: qədim Fələstində zamanla dağılmayan gil lövhələr üzərində mixi yazı ilə yox, minilliklər boyunca saxlanılması üçün xüsusi quru iqlim şəraiti və temperatur dəyişiklikləri yoxluğunu tələb edən papirus və ya dəri üzərində əlifba yazısı ilə yazılırdılar.

Demək olar ki, qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələrinin dövrümüzdə qədər gəlib çatması Əhdi-Ətiqin kanonlaşdırılması nəticəsində mümkün olmuşdur. Kanona daxil olan və qədim yəhudi ədəbiyyatının nümunələrindən biri “Siraxovun oğlu İsusun müdrikliyi” kitabıdır. Esseevlər sektasına aid olduğu ehtimal olunan və qədim yəhudi dilində yazılmış bu yazılı abidə Ölü dəniz mağaralarında (Kumran) “təsədüfi tapıntı” nəticəsində aşkarlanmışdır. Lakin bu əlyazmalar mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb etsə də və publisistik və əxlaqi-mənəvi nümunə kimi qəbul olunsay da, bədii ədəbiyyat nümunəsi hesab olunmur və buna görə də yalnız dini kitabə rolunu oynayır (13).

Qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələrinin müəyyən dini külliyyata aid olması onların yalnız dini ruhlu olmasına işarə etmir. Əhdi-Ətiqin kanonlaşdırılması uzun illər ərzində və tədricən aparıldığından bura daxil olan hər bir bədii nümunə müəyyən ideoloji “ağırlığa” malik idi. Şübhəsiz ki, qədim yəhudi ədəbiyyatının bir sıra nümunələri ilkin dövrlərdə yalnız dini səciyyə daşıyıb, sonradan isə siyasi, əxlaqi keyfiyyətlər qazanmışdır. Təəccüblü hal deyildir ki, minilliklər öncə dini ayinlər icra edən, müxtəlif inanclarla malik xalqın ilk ədəbiyyat nümunələri məhz dini səciyyə daşıyıb və dini məzmunla malik idi. Lakin zaman keçdikcə dünya və öz xalqlarının tarixini yaradarkən Müqəddəs Bəşliyə daxil olan kitabların bizə dəqiq məlum olmayan müəllifləri öz ideoloji, dini vəzifələrindən asılı olmayaraq müəyyən mənbəyə istinad edirdilər. Bu mənbə yalnız bir xalq eposu, xalq folkloru ola bilərdi. Bu təzəhür bir sıra qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələrində açıq-aşkar özünü biruzə verir. Məsələn, “Varlıq kitabı”, “Mahnılar Mahnısı”, “Süleymanın zərbi-məsəlləri” və s. nümunələrdə qədim yəhudi xalqının zəngin folklor nümunələri ilə rastlaşırıq.

XX əsrdə ədəbiyyatşünasların diqqətini çəkən vacib məsələlərdən biri də qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələrinin xarici təsirə məruz qalıb-qalmaması məsələsi idi. Müasir yəhudi ədəbiyyatşünasların gəldiyi nəticəyə görə qədim yəhudi ədəbiyyatına digər ədəbiyyatlardan keçmiş nümunələrə rast gəlinmir (4, 27). Lakin bəzi nümunələrə qədim yəhudilərlə eyni dövrdə yaşayan xalqlarında folklorunda da rast gəlinir. Buna bariz nümunə kimi biz “Varlıq” kitabına daxil olan və ümumdünya daşqınından bəhs edən Mesopotomiya mənşəli əfsanəni misal göstərə bilərik. Eyni zamanda qədim yəhudi nümunələri içərisində janr xüsusiyyətləri ilə Babil ədəbiyyatına (“Yeremiyanın ağısı”, “Əyyubun kitabı”) və Misir ədəbiyyatına yaxın olan bir sıra nümunələrə (“Mahnılar mahnısı”), Qədim Şərqin digər mədəniyyətlərinə (Finikiya, Uqarit) xas olan mifik süjetli və mifoloji obrazlı əsəirlərinə bənzər hekayələrə (“Huşə peyğəmbərin kitabı”), hətta digər xalqların atalar sözü və müdrik deyimləri eynilik təşkil edən çoxsaylı folklor incilərinə rast gəlinir. Bütün bu alınmalar onunla izah edilir ki, istər babil, istər finikiya, istər qədim misir, istərsə də qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələri vahid xalq müdrikliyi ehtiyatlarından – Qədim Şərq folklorundan qaynaqlanıb. Lakin “peyğəmbər hərəkatı dövrü”ndə qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələri ideya və məzmun baxımından digər xalqların ədəbiyyatı icilərdən köklü sürətdə fərqlənsə də, Qədim Şərqin b.e.ə. I minillikdəki sosial-əxlaqi problematikasını əks etdirir (1, 23). Bəhs edilən dövrdə qədim yəhudi ədəbiyyatında hadisələri təsvir etmə üsulları qədim fars ədəbiyyatı dini-fəlsəfi ədəbiyyatına çox yaxındır.

Dövrümüzdə qədər gəlib çatan qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələri nəzm, nəsr və qafiyələnmiş nəsr nümunələrinə ayrılır. Tədqiqatlar göstərir ki, qədim yəhudi şeiriyyəti digər sami xalqlarının (akkadlar, uqaritlər, finikiyalılar və s.) və qədim misirlilərin şeir üslubundan tamamilə fərqlənsə də babil şeiriyyətinə yaxındır;

qədim yəhudi şeiri məntiqi vurğulara əsaslanan tonik şeirdir (vurğulu və vurğusuz hecaların növbələnməsi əsasında qurulmuş şeir növü). Qəhrəmanlıq himni hesab olunan “Deboranın nəğməsi” babil eposuna daxil olan alliterasiyadan seçilmir. Belə ki, hər iki nümunədə ikinci təqtidən sonra sezuralı şeirdə dörd vurğu mövcuddur, məntiqi vurğusuz hecaların sayı vacib deyil, bəzən isə bərabər rifmlar (qafiyələr) meydana gəlir.

Qədim yəhudi dilində baş verən linqvistik proseslər nəticəsində qədim yəhudi poeziyası müxtəlif məzmunlu şeirlərin qafiyələnməsində qadın cinsi sözlərdən imtina edir (4, 72). Buna görə də qədim yəhudi poeziyasında akkad ədəbiyyatı ilə müqayisədə bərabər olmayan təqtilərdən daha çox istifadə edilir və şeirlə vəznləşdirilmiş nəsr arasında sərhəd babil sənət nümunələri ilə müqayisədə daha şərtidir. Bu təzahür isə öz növbəsində qədim yəhudi şeirində qafiyə sisteminin sabitliyinə mənfi təsir göstərdi. “Deboranın nəğməsi”, Müqəddəs Bəşlikdən bəzi tarixi hissələr (“Yaquubun xeyir-duası”, “Musanın vida nəğməsi”, “Saul şahə yazılan ağrı”), zəburların böyük qismi, bir sıra əsərlərin məğzini təşkil edən nəğmələr (“Əyyubun kitabı”nda 22-ci fəsil), “Mahnılar mahnısı”, “Əyyubun kitabı”nın əsas hissəsi qədim yəhudi şeiriyyatına bariz nümunələrdir.

Məlumdur ki, Qədim Şərqdə ədəbi əsərlərdə mətnin vəznləşdirilməsi aparıcı olmuşdur. Qədim Şərq ədəbiyyatının əsas qollarından birini təşkil edən qədim yəhudi ədəbiyyatında da nəslə yazılmış əsərlərin qafiyə sistemi xüsusi diqqət çəkir. Peyğəmbərlərin moizələri qafiyələndirilmiş nəsr nümunələrinə misal ola bilər. Peyğəmbərlərin nitqi ya “danışq” nəsrində verilir, ya özündə nəzmin bütün inceliklərini birləşdirən monoloqla müşayiət olunurdu, ya da sırf şeir şəklində təqdim olunurdu. Biz belə çıxışlara “Nəum peyğəmbərin kitabı”nda Nəum peyğəmbərin Nineviyada söylədiyi lənətlərdə, “İsaya peyğəmbərin kitabı”nda, “Yeremiya peyğəmbərin kitabı”nda, “Yezekil peyğəmbərin kitabı”nda rast gəlirik; bu nitqlər əsasən nəzmləşdirilmiş nəslərdir. Peyğəmbərlərin nitqi müasir oxucu üçün metafora ilə zəngin, bəzən mifik, ibarəli ağır nitqi xatırladır. Lakin qədim dövrlərdə bu nitqlər dinləyicilər tərəfindən eyni cür qarşılanmırdı. Hər bir peyğəmbər moizəsi bu və ya digər ədəbi-siyasi hadisə ilə əlaqədar idi. Buna görə də qədim minilliklər öncə bu moizələri yəhudi reallıqları ilə səsləşdiyi üçün qədim dinləyicilər tərəfindən daha başadüşülən idi.

I. Dyakanov “Drevneyevreyskaya literatura” məqaləsində yazır ki, qədim yəhudi ədəbiyyatının ən böyük nailiyyəti müxtəlif bədii nəsr janrlarının yaradılmasıdır (2, 58). Nə babil, nə də qədim misir ədəbiyyatında belə nəsr janrlarına rast gəlinmir. Misirşünaslar adətən qədim misir bədii nəsr nümunələrini adi nəslə verirlərsə, bu onunla izah olunur ki, bu qədim xalqın yazısı sait səsləri ifadə etmək üsullarından və ən əsası vurğudan məhrum idi. Bu isə bədii nəsr nümunəsinin ritmik və şeiriyyət xarakterini gizlədir. Lakin. Q. Fextin də göstərdiyi kimi, b.e.ə. I minilliyədək bütün misir “nəsi” ya şeirlərdən, ya da qafiyələndirilmiş nəsrdən ibarətdir.

Qafiyələnməmiş bədii nəsi ilk dəfə olaraq qədim yəhudi tarixi povestlərinin müəllifləri yaratmışdır. Bədii təsvir üsullarının düzgün lakonizminə, obrazların emosiyalarının gizli ötürülməsi üsuluna görə bəzən ilk nümunələr island saqalarını (saqa – qədim Skandinaviya dastanı) xatırladır. Belə nəsr nümunələrinə biz Davudla Yonafanın dostluğundan bəhs edən hekayəni, öz təbəələrinin hüquqlarını pozan Şimali İsrail çarı təkəbbürlü Ahav və onun arvadı Yezavelin hakimiyyətə gəlişini və ölümünü nəql edən mükəmməl povesti misal göstərə bilərik. Island saqalarında olduğu kimi bu bədii hekayələrdə də bədii süjet uzun şəcərələrin mədhiyyəsi ilə müşayiət olunur.

Tarixi povestlərlə yanaşı qədim yəhudi ədəbiyyatında xüsusi bir janr – süjet xəttinə malik ibarətamiz povest janrı yaranmışdır. Bu janr mahiyyət etibarilə qədim misir ədəbiyyatındakı Petubast povestini xatırladır, lakin qədim Misirdə daha gec yaranmış və ümumiyyətlə qədim yəhudi povestindən fərqlənir; “Vestkar papirusunun nağılı”, “Sinuxun hekayəsi”, “Kəndlinin fəşahətli nitqi”, “İki qardaş” kimi daha erkən misir nəsr nümunələrinə gəldikdə isə bütün bu nümunələr ya nəzmlədir, ya da qafiyələnmiş nəsr formasındadır (11). Bu janrda yazılan qədim yəhudi ədəbiyyatı nümunələri ya birbaşa, ya da dolay yolla yəhudi xalqının tarixi ilə bağlıdır. Belə povestlərdən kanonlaşdırılmış nümunələr olan “Rutun kitabı”, “Esfirin kitabı”, kanona daxil olmayan nümunələrdən isə “Yudifin kitabı” və “Tovianın kitabı”nın adlarını qeyd edə bilərik. Bəzən isə “Yonun kitabı” da bu janrda yazılan povest hesab olunur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Qədim Şərq ədəbiyyatı". Bakı 1999
2. Аверинцев А.А. «Древнееврейская литература», Москва, 1983
3. Дж.Дж.Фрейзер «Фольклор в ветхом завете». Москва, 1989
4. Елена У. «Обзор особенностей Библейской литературы», монография, Москва, 2001
5. Косидевский З. «Библейские сказание», Москва, 1988
6. Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим, 1969
7. Крывелев И.А. «История евреев». Москва, 1978
8. Рут Сэмюэл «По тропам еврейской истории», Иерусалим 1991
9. Тантилевский И.Р. «Введение в Пятикнижие», Москва, 2000
10. Julius Guttman «History of Jews», New York. 1994
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Hebrew_literature
12. https://ru.abcdef.wiki/wiki/Jewish_literaturehttp://www.eleven.co.il/
13. <https://eleven.co.il/iewish-literature/in-hebrew/12868/>
14. <https://stmegi.com/librarv/>
15. https://www.wikiwand.com/ru/%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0

Açar sözlər: peyğəmbər ədəbiyyatı, şərhvermə, iudaizmin nəzəri əsasları, kanonlaşdırma, dini nəzəriyyə, qafiyyə, ədəbi obraz

Ключевые слова: пророческая литература, толкование, теоретические основы иудаизма, канонизация, религиозная теория, рифма, литературный образ

Key words: prophetic literature, commentary, theoretical foundations of Judaism, canonization, religious theory, rhyme, literary image

Резюме

Специфические черты древней еврейской литературы

Ключевые слова: пророческая литература, толкование, теоретические основы иудаизма, канонизация, религиозная теория, рифма, литературный образ

Каждая литература тесно связана с историей народа, которого она представляет. В силу специфических условий сохранности образцов древнееврейской литературы такое положение считается более характерным для еврейской литературы. Еврейская литература охватывает огромный период в 3000 лет и написана на древних еврейских языках. Первые памятники этой литературы были созданы в XIII-XII веках до нашей эры. Еврейская литература состоит из античности, средневековья и современности. Древняя еврейская литература является одной из основных форм еврейской литературы, хотя в древности ряд примеров были написаны нееврейскими авторами на иврите и на других древних языках. Древняя еврейская литература также оказала влияние на литературу во многих частях мира в средние века и в наше время. Древняя еврейская литература содержит примеры, написанные на «лешон ха-кодеш» (לְשׁוֹן הַקֹּדֶשׁ - священный язык). Его история начинается с учения Авраама, первого патриарха Ветхого Завета.

Summary

Specific features of ancient Jewish literature

Keywords: prophetic literature, commentary, theoretical foundations of Judaism, canonization, religious theory, rhyme, literary image

Each literature is closely connected with the history of the people it represents. Due to the specific conditions of preservation of samples of Hebrew literature, this situation is considered more characteristic of Jewish literature. Jewish literature spans a vast period of 3,000 years and is written in the ancient Hebrew languages. The first monuments of this literature were created in the XIII-XII centuries BC. Jewish literature consists of ancient, medieval, and modern writings. Ancient Jewish literature is one of the main forms of Jewish literature, although in antiquity a number of examples were written by non-Jewish authors in Hebrew and other ancient languages. Ancient Jewish literature has also influenced literature in many parts of the world during the Middle Ages and modern times. Ancient Jewish literature contains examples written in “Leshon Hakodesh” (לְשׁוֹן הַקֹּדֶשׁ - sacred language). Its history begins with the teachings of Abraham, the first patriarch of the Old Testament.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Əflatun Baxşəliyev⁴³
SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞI TÜRK XALQLARI DİLLƏRİNDƏ

Səməd Vurğun – qardaş dillərimizin böyük xalq şairi – dillərimiz yaşadığıca əbədi yaşayacaqdır.
Səməd Vurğun poeziyamızın nəhəng planetidir.
Bu planetin günəşi, ulduzları sönməzdir.

Nazim Hikmət

Azərbaycanın ilk xalq şairi Səməd Vurğun yalnız Azərbaycanda deyil, bütün dünya xalqları tərəfindən sevilir. Səməd Vurğun bütün bəşəriyyətin sevimli şairidir. Müxtəlif millətlərdən olan oxucu kütlələri şairin şeir və poemalarını sevmə, sevmə oxumuş, öz qəlblərində həmişə ucada saxlamış, şairə yüksək dəyər və qiymət vermişlər.

Səməd Vurğunu türk xalqları mütərcimləri, şair və yazıçıları da çox yüksək şövqlə tərcümə etmişlər. Bu böyük şairin əsərlərinin türk xalqları oxucularına çatdırılmasında bu ədib və ziyalıların böyük xidmətləri olmuşdur. Bu əsərlərin orijinalda olan mənə çalarlarının, sənətkarlıq qüdrətini saxlayaraq öz xalqlarının şeir sevrələrinə çatdırmışlar. Doğrudan da, Səməd Vurğun zamanəmizin sevilib seçilən bir şairidir. Səməd Vurğunu orijinalda oxuyub qavraya bilən türkdilli yazıçıları üçün mənəvi yaxınlıq məsafəsi son dərəcə azalır və bu məsafə Səməd Vurğun ədəbi irsini bəzi yazıçılar üçün yeni yaradıcılıq təkanı, ilham mənbəyi mövqeyinə qaldırır. Səməd Vurğunun əsərləri türk xalqları dillərində kitabçalar şəklində 1940-cı illərdən etibarən çap olunmağa başlamışdır. 1960-cı ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan ədəbiyyatı SSRİ xalqları dillərində” bibliorəfəlik göstəricisinin verdiyi məlumata görə Səməd Vurğunu şeir və poemalarından ibarət “Seçilmiş əsərləri”, 1953-cü ildə özbək, 1954-cü ildə qırğız, 1957-ci ildə türkmən, 1959-cu ildə qazax dillərinə tərcümə olmuşdur. Belə ki, özbək və türkmən dillərində nəşr olunan Səməd Vurğun əsərləri demək olar ki, orijinaldan tərcümə olunmuşdur.

Səməd Vurğunun türkmən dilinə tərcümə edilmiş “Seçilmiş əsərləri”ni türkməncəyə K.Qurbansəhətov, D.Xaldze, Y.Nəsrli, A.Atacanov və başqaları tərcümə etmişlər.

Özbəkistanda Mirtemir, Qulam Şadi, R.Kamilov, M.Babayev, Şunqar, Şöhrət, Qazaxıstanda K.Bekxoje, Q.Romanov, X.Abdulin, T.Jarakov, J.Baytanov, M.Həkimcanov və s. tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

Bu yerdə bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, özbək şairi Səyyar həm özünün yüksək münasibətini Səməd Vurğunu yad etməklə bərabər, böyük özbək şairi Mirtemirin və Səməd Vurğunu tərcümə edərkən şair haqqında öz yüksək fikirlərini oxucularına belə çatdırır: “Doğrudan da poeziyada, sənət aləmində qəlbimə, ruhuma Səməd Vurğun qədər yaxın, doğma ikinci adam yoxdur. O mənim üçün şeir, sənət dünyasının nadir incisi, poeziya kəhkəşanı, parlaq ulduzudur. Səməd Vurğunun adı Mirtemirin adı qədər mənə doğma və əzizdir. Azərbaycan ədəbiyyatını bu ədəbiyyatın bayraqdarı Səməd Vurğunu mənə sevdiren də ustadım, müəllimim Mirtemir olmuşdur. O, Səməd Vurğunun əsərlərini gözlərimin qabağında dilimizə çevirmişdir. Mirtemir hər misranın, hər bəndin, hər şeirin tərcüməsi üçün saatlarla vaxt sərf edərdi. Özünə haqq qazandıraraq belə deyirdi: - Bu elə belə şair deyil, bala, Səməd Vurğundur. Nə onunla, nə də onun şeiri ilə zarafat etmək olmaz. Oxucularımız onu ana dillərində oxuyanda qoy deməsinlər ki, böyük şairi kiçiltmişəm. Mirtemir Səməd Vurğunu bu cür ülvə bir məhəbbətlə sevir. Onun ölməz sənəti qarşısında səcdə edirdi”.

N.Nəzrullayev Azərbaycan ədəbiyyatının özbək xalqına çatdırılmasında çox böyük xidmətlər göstərmiş, Səməd Vurğunu o xalqa yaxından tanıtmışdır. Bu sahədə İbrahim Qafurov, Camal Kamal, Çərkəz Əli, Məhməd Əli də xeyli dəyərli və səmərəli işlər görmüşlər. Özbək xalqının mənəvi ruhuna daha doğma, daha yaxın olan Səməd Vurğun yaradıcılığını özbək dilinə tərcümə etmişlər.

Özbək şairi Rəzzaq Əbdülrəşidov Səməd Vurğunun “Komsomol” poemasını, “Mən tələsmirəm”, “Şair, nə tez qocaldın sən” şeirlərini, “Əgər səndən dönər isəm, nəsimim ahuzar olsun” mətəli qəzəlini özbək türkcəsinə tərcümə etmişdir. Professor Naim Qayıbov da bu fikri təsdiq edərək yazırdı ki, 1978-ci ildə özbək oxucuları onun tərcüməsində Səməd Vurğunun “Seçilmiş əsərləri”ni böyük maraqla qarşılamışlar.

Qafur Qulam və Maqsud Şeyxzadənin də Səməd Vurğunun özbək dilinə tərcümə olunan əsərlərini oxucular çox yüksək səviyyədə qarşılanmışdır. Özbəkistanın ədəbiyyatşünas alimi Mövsüm Zakirov yazmışdır ki, M.Şeyxzadənin tərcümə sahəsindəki fəaliyyətinin özü ayrıca bir kitabxana təşkil edir ki, bu meydanda da özünəməxsus ədəbi məktəbin yaradıcısıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ilk dəfə 1953-cü ildə Səməd Vurğunun “Seçilmiş əsərləri” özbək dilinə tərcümə olunmuşdur. Sonra 1968-ci ildə şairin “Komsomol” poeması ayrıca kitab şəklində Daşkənddə nəşr olunmuşdur. Eləcə də şairin “Azərbaycan” şeiri M.Şeyxzadə tərəfindən 1970-ci ildə özbək dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Həmçinin müxtəlif illərdə Səməd Vurğunun ayrı-ayrı şeirləri özbək dilinə bir çox özbək şairləri tərəfindən tərcümə edilmişdir. Hətta onun əruz vəznində yazılmış “Olsun” rədifli qəzəli də, “Muğam” poemasından bir parça Rəzzaq Əbdülrəşidov tərəfindən, “Ana heykəli” şeiri Mirtemir tərəfindən, qəzəllərindən bir hissə isə Xursid Davron tərəfindən özbək dilinə tərcümə edilmişdir. Səməd Vurğunun qəzəl janrında yazılan ən məşhur şeirlərindən biri olan “Hər bağın, hər bağçanın öz bülbülü-şeydasi var” misrası ilə başlayan şeiri də özbək dilinə çox uğurla orijinala yaxın bir tərzdə tərcümə olunmuşdur.

Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafında, təşəkkül tapmasında böyük ədəbiyyatşünas alim və tərcüməçi Babaxan Şərifin böyük xidmətləri olmuşdur. Onun təşkilatçılığı ilə Daşkənd şəhərində 2013-cü ildə Azərbaycan ədiblərinin əsərlərindən ibarət “XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası” nəşr edilmişdir. Özbək oxucuları bu antologiya vasitəsilə XX əsr

⁴³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşlar. Kitabda Səməd Vurğunun “Olsun” rədifli qəzəli, “Azərbaycan” və “Ceyran” adlı şeirləri dərc olunmuşdur. Bu, həmçinin xalqımızın müstəqilliyi illərində özbək ədəblərinin və ədəbiyyatşünas alimlərinin Azərbaycanın ustad şairinə olan dərin sevgi və sayğıdan irəli gəlir və qaynaqlanırdı. Bu kitaba yazılmış “Ədalətin məşəqqətli yolu” adlı müqəddimədə müəllif Babaxan Şərif yazmışdır ki, Vurğun “Ceyran” şeirində Ceyran obrazı vasitəsilə millətin gələcəyinin sonsuz çöllərə bağlayan “izini” yazıçılara tapşırılmasına göynədi. “Ovcunu”, yəni xalqını qulluq boyunduruğuna salanları insafa gəlməyi, ceyranı öldürməməyə çağırırdı.

Feyzi Şah İsmayılın tərcüməsində dərc olunan və “Cahan ədəbiyyatı” dərgisində çap edilmiş “Azərbaycan xalqına hörmət” adlı məqalə Səməd Vurğun yaradıcılığına həsr olunan ən səmali bir məqalədir. Feyzi Şah İsmayılın böyüklüyü orasındadır ki, mütərcim bu əsərin sanbalını, orijinala yaxınlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu məqalədə Səməd Vurğun poeziyasının şöhrətindən, onun poetik qüdrətindən söz açılır. Bütün özbək şairlərinin Səməd Vurğunu özünə nümunə seçməsi bir daha təsdiq olunur. Məqalədə özbək ədəbiyyatının Səməd Vurğun yaradıcılığı ilə bağlı ayrı-ayrı izahlar yer alır.

Azərbaycanda özbək ədəbiyyatının tədqiqatçılarından biri olan filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi yazır: “Hamı onun kimi şeirə, təbiətə vurğun olmaq istəyirdi. Hamı “Azərbaycan” kimi yazmaq istəyirdi və hamı az qala bütün dünya “Azərbaycan” şeirini öz dilinə tərcümə etdi.

Bu ədəbi təsirin nəticəsi kimi onu deyə bilərik ki, Özbəkistanda “Azərbaycan” şeirinin Özbəkistanda beş məşhur tərcüməçisi vardır: Maqşud Şeyxzadə, Turab Tolan, İlyas Müslim, Nəmərusul Babayev və Abdulla Arırpov. Bu da, əlbəttə, şairin bu şeirinin dünyəvililiyinə, bəşəri nüfuz qazanmasına səbəb olan əsas amildir.

Qazax oxucuları hələ şairin sağlığında onun ədəbi irsi ilə çox yaxından tanış idilər. 1940-cı illərdən etibarən şairin bədii irsindən bir çox nümunələr Qazax mətbuatında dərc olunaraq bu xalqın oxucularına çatdırılmışdır. Hazırda Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqının orqanı olaraq fəaliyyət göstərən 1934-cü ildən ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət qəzeti kimi nəşr edilən “Qazax ədəbiyyatı”, eləcə də “Sosialistik Qazaxıstan”, “Qırmızı Bayraq”, “Leninçi gənclik” qəzetləri müxtəlif vaxtlarda şairin qazax dilinə tərcümə edilmiş şeirlərini oxuculara çatdırmışdır. Qazax oxucuları “Azərbaycan”, “Azərbaycan oğullarına”, “Moskva”, “Ana heykəli”, “İsrafil Məmmədov”, “Həyat fəlsəfəsi” və başqa şeirləri vasitəsilə Səməd Vurğun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşlar. Şairin şeirlərini qazax dilinə Kalijan Bekxoyn, Qali Ormanov, Safarqali Beqalin, Xizmət Abdulin, Tair Jarokov, Fəppar Omir Bekov və başqa görkəmli ədiblər və peşəkar tərcüməçilər çevirmişlər. Səməd Vurğunun daha məşhur əsərləri Qazax mətbu orqanlarında dəfələrlə dərc olunmuşdur. Təkcə onu demək kifayət edər ki, müxtəlif tərcüməçilər: K.Bekxoyn, P.Samurzina, Q.Ormanov tərəfindən qazax dilinə çevrilmiş “Azərbaycan” şeiri “Qazax ədəbiyyatı”, “Sosialist Qazaxıstanı” qəzetlərində, eləcə də K.Bekxoynin tərtib etdiyi “Dostluq mahnıları” kitabında dərc olunmuşdur. Səməd Vurğunun “Azərbaycan oğulları” şeiri 1949-cu ildə “Dostluq mahnıları” kitabında, “Ziyafət” şeiri isə 1951-ci ildə “Sülh haqqında şeirlər” və “Sülhün səsi” kitablarında çap olunmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas və tədqiqatçı Sağınqali Seyitov tərəfindən tərtib edilən “Səməd Vurğunun seçilmiş əsərləri” 1959-cu ildə Almata şəhərində Qazaxıstan dövlət nəşriyyatı tərəfindən beş min tirajla nəşr olunaraq Qazaxıstan oxucularına çatdırılmışdır. Səməd Vurğunun bədii irsinin qazax oxucularına çatdırılmasında bu nəşriyyatın fəxri və sevimlisi olan Səməd Vurğunun şeir və poemalarını Qazaxıstanın görkəmli şairi Sırbay Maulenovda öz ana dilinə tərcümə etmişdir.

Həmçinin Səməd Vurğunun qazax dilində çap olunmuş “Seçilmiş əsərlər” kitabına onun məşhur “26-lar”, “Muğan”, “Bəsti”, “Bakının dastanı” poemaları, habelə “Qafqaz”, “Körpünün həsrəti”, “Deyin, gülün, övladlarım”, “Düşüncə” şeirləridə daxil edilərək vurğunsevər qazax oxucularına çatdırılmışdır.

Tatarıstanda Səməd Vurğunun “Mənim şair dostum, şair qardaşım” şeiri çox yüksək bir həərət və böyük bir maraqla qarşılanmışdır. Həmin şeiri Ə.Davıdov tatar dilinə tərcümə etmişdir. Bu şeir az müddətdən sonra 1954-cü ildə Kazanda çıxan “Sovet ədəbiyyatı” jurnalında dərc olunmuşdur. Sonralar 1957-ci ildə bu şeir “Kızıl Tan”, “Qızıl səhər” adlı qəzetdə bir daha çap edilmişdir. Bu şeir Azərbaycanda isə 1966-cı ildə Musa Cəlilin 60 illik yubileyi münasibətilə əlaqədar olaraq “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc edilmişdir. Bu məşhur şeir eyni zamanda “Bakinskiy Raboçiy” qəzetində də çap olunmuşdur.

Səməd Vurğunun yaradıcılığı ilə Qırğız ədəbi mühiti XX əsrin 30-cu illərindən tanış olmağa başlamışlar. 1934-cü ildə Səməd Vurğunun “Talistan” adlı şeirlər kitabı K.Akayevin tərcüməsində Qırğızıstanda nəşr edilmişdir. 20 il sonra həmin kitab (1954-cü ildə) təkrar nəşr olunmuşdur. Bundan əlavə şairin şeirləri ayrı-ayrı vaxtlarda qırğız dilinə tərcümə edilmişdir. S.Maymulov tərəfindən S.Vurğunun “Azərbaycan” şeiri 1970-ci ildə qırğız dilinə tərcümə edilmişdir. 1986-cı ildə şairin “Partiyamızdır” şeiri qırğız dilinə S.Maymulov tərəfindən tərcümə edilərək çap olunmuşdur. “Azərbaycan” şeiri kimi “Partiyamızdır” şeiri də on beş dilə tərcümə edilmişdir.

Səməd Vurğun Türkmənistandada da məşhur idi. Azərbaycan poeziyasında XX əsr şeirinin klassiki sayılan Səməd Vurğunun seçilmiş əsərlərinin bir cildliyi hələ əllinci illərdə şairin sağlığında Türkmənistanın ən görkəmli şairlərindən olan Q.Seyitliyev, D.Xaldurdi, Y.Nəsirli, Q.Qurbansəhətov, A.Atacanov, Q.Burunov, A.Kovusov tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bu kitaba tanınmış şairin lirik şeirləri ilə yanaşı, bir sıra pəmələri də salınmışdır. Bu bircildlikdə “Zəncinin arzuları”, “Muğan”, “Aygün”, “Zamanın bayraqları”, “26-lar” poemaları və “Vaqif” dramı yer alır. Bundan başqa onun “İnsan faciəsi” Q.Burunov tərəfindən tərcümə edilərək Molla-Nəpəs adına Türkmən dövlət Akademik Dram Teatrı tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. Onu da qeyd edək ki, əsər çox yüksək səviyyədə türkmən dilinə tərcümə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Səməd Vurğunun türkmən dilinə orijinaldan birbaşa tərcümə olunması, əlbəttə, şairin əsərlərinə çox şey qazandırmış olur. Başlıcası odur ki, Səməd Vurğun oxucularına onun əsərlərini itkisiz çatdırır. Türkmən şairi Annə Kovusov S.Vurğunun əsərlərinin türkmən dilinə tərcümə olunması məsələsinə toxunaraq etiraf edirdi ki, türkmən şairlərinin

yetişməsinə S. Vurğunun respublikamızda çap olunan kitablarının böyük təsiri olmuşdur. Bizim bir sıra istedadlı şairlərimiz onun əsərlərinin tərcüməsinə şərəf işi kimi yanaşmış, bu işdə qüvvələrini əsirgəməmişlər. Qara Seyitliyevin, Kərim Qurbannəpəsoyun, Ata Atacanovun, Qurbandurdu Qurbansəhətovun adlarını böyük fəxrlə qeyd edir. Annə Kovusov eləcə də Səməd Vurğunun bir sıra əsərlərini türkmən dilinə tərcümə etməsini qeyd edərək göstərir ki, adını çəkdiyim bu şairlər Vurğunu tərcümə edərkən böyük bir məktəb keçmişlər. Annə Kovusov bütün bunlardan sonra yazır: “Onun türkmən dilində də bir neçə kitabı çıxdı. Mən Səməd Vurğunun “Vaqif” dramını, “Zəncinin arzuları” poemasını və bir neçə şeirlərini tərcümə etməyimlə fəxr edirəm. Səməd Vurğunun əsərlərini türkmən oxucuları böyük həvəslə oxuyurlar. Məhtimqulu, Kəminə, Ləli və Sevdinin kitabları kimi Səməd Vurğunun əsərləri də Türkmən poeziyasının əldən-ələ gəzən nümunələrə çevrilmişdir”. Bu nümunələrin tərcüməsindəki keyfiyyət türkmən şairlərinin hər şeydən əvvəl, bu poetik nümunələrə çox ehtiyat və həssaslıqla yanaşmasının nəticəsi idi.

Şairin türk xalqları dillərinə tərcüməsi məsələsinə böyük bir həssaslıqla yanaşan Aslan Salmansoy yazır: “Azərbaycan xalqının vizit vərəqinə çevrilmiş “Azərbaycan” şeiri doğrudan da dünyanın bir çox xalqlarının, o sıradan türk-müsəlman xalqlarının dillərinə bir neçə dəfə, məsələn, (özbək dilinə 5, qazax dilinə 3 dəfə və s.) tərcümə edilmişdir. Hələ sağlığında yaradıcılığının çox erkən dövrlərindən xalq arasında Səməd Vurğun qədər sevilən və əfsanələşdirilən ikinci şairimiz olmayıb. Ona, təkcə azərbaycanlılar yox, o vaxtki ittifaqa daxil olan bütün xalqlar və xüsusilə də müsəlman-türk xalqları sonsuz sevgi və ehtiramla yanaşmışlar. Onlar da həm qüdrətli şair, böyük şəxsiyyət, həm də bir soydaş, dindaş kimi Səməd Vurğunla qürurlanmış, onunla ünsiyyətdən, dostluqdan fəxarət duymuşlar. Amma onların şairə sevgi və ehtiramının təməlinə sadəcə soydaşlıq və dindaşlıq dayanmırdı. Böyük Azərbaycan şairi bir vətəndaşlıq qeyrəti də göstərərək türk-müsəlman sənətkarlarının özlərinin də etiraf etdikləri kimi onların vətənlərində dəfələrlə olmuş, ədəbiyyatları, mədəniyyətləri, tarixi şəxsiyyətləri haqqında milli təəssübkeşliyi gizlətmədən odlu-alovlu çıxışlar etmiş, lazım gəldikdə onlardan köməkliliyi əsirgəməmiş, bəzilərini (məsələn, tatar şairi Ə. Minski müəyyən çətinliklərdən də qurtarmışdır”.

Türk-müsəlman xalqlarının mənəvi-milli dəyərlərini hər vəchlə qoruyan Səməd Vurğunun əsərlərini türk xalqları dillərinə tərcümə olunması da məhz şairin yaradıcılığına olan yüksək sevginin parlaq nəticəsidir. Türk xalqları mütərcimlərinin Səməd Vurğunun əsərlərini bu xalqların dilinə tərcümə olunmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Bu tərcüməçilik fəaliyyətindəki məziyyətlər ondan ibarətdir ki, onlar tərcümə etdikləri əsərlərinin ruhunu olduğu kimi saxlaya bilir. Hətta S. Vurğunun üslub və forma xüsusiyyətlərini ehtiva edə bilərlər. Orijinalın istər sənətkarlıq, istərsə də bədii-estetik qayəsini bu əsərlərdə qoruyub saxlaya bilir. Əsərlərin spesifikasiyasını, fərdiliyini ana dilində verə bilir. Azərbaycan xalq şairinin əsərlərini, beləliklə də türk xalqları da öz ana dilində oxumağa müəssər olmuşlar. Onu daha populyar etmişlər. Onun yaradıcılığı türk xalqlarının şeir sevrə oxucularına çatdırmışlar. Əlbəttə, mütərcimin tərcüməçilik prinsipindən asılı olaraq, bu əsərlər müxtəlif üslublarda öz doğma xalqına təqdim edilmişdir. Bu əsərləri öz milli koloritinə uyğun tərcümə etmişlər. Poeziyada tərcüməçiliyin qəlizliyini və məsuliyyətini dərk edən bu tərcüməçilər öz missiyasını çiynlərinə götürərək, yüksək bir bacarıqla bu əsərləri türk oxucularına çatdırmışlar. Bu da şübhəsiz ki, bu mütərcimləri poetik istedadının bəhrəsindən irəli gələn başlıca amillərdir.

Ümumiyyətlə, ədəbi tərcümələrdə onun rədif və qafiyəsi, yəni zahiri tərəfləri deyil, eləcə də daxili cəhətləri əsas götürülməlidir. Türk xalqlarının mütərcimləri tərcüməçilik sənətində bu əsərləri öz dilinə çevirərkən, yəni əsərin ruhunun hiss və həyəcanlarını olduğu kimi orijinaldan sarpmadan tərcümə etməyi bacarmışlar. Ahəngdarlıq, bədii poetik xüsusiyyətlər, daxili estetik dəyərlər və məna tutumu, semantik çalarlar, digər bu və ya başqa tərcüməçilik prinsipləri şairin tərcümə əsərlərində dediklərimizə lazımınca riayət olunmuşdur. Onu da qeyd etməliyik ki, tərcümədə yalnız tematik tərəf gözlənilmir, yəni hər bir tərcümə olunmuş əsərin yalnız məzmun və mündərcəsini orijinalda olduğu kimi saxlamaq xüsusiyyəti deyil, eləcə də onun ruhu-mənəvi tərəfləri öz qəlbinin hiss və duyğularına məhrəm olan keyfiyyətləri bu mütərcimlər tərəfindən haqlı olaraq əsas götürülmüşdür. Eləcə də bu mütərcimlərin tərcüməçilik fəaliyyəti daha geniş diapozona malikdir. S. Vurğunun bu tərcümə əsərlərinin coğrafiyası daha genişdir. Səməd Vurğunun başqa dillərdən etdiyi tərcümələr onun ruhuna nə qədər yaxındırsa, türk xalqları tərcüməçilərinin ruhuna Səməd Vurğun əsərləri də bir o qədər yaxındır. Türk xalqlarının məşhur mütərcimlərinin tərcüməçilik fəaliyyətində bədii təsvir vasitələrindən istifadəyə, metaforik ifadə vasitələri zənginliyini qoruyub saxlamaq öz doğma və milli ruhumuza yaxın olan bədii ifadə vasitələrinin qüdrətləri bədii-estetik abidəsini ucaldı bilməklə fəaliyyətlərini daha da gücləndirmişlər.

Əlbəttə, mənim fikrimcə yaxşı tərcüməçi olmaq üçün yaxşı alim, yaxşı şair, yaxşı yazıçı olmaq başlıca və əsas şərtidir. Belə ki, dili bilmək həmin əsərlərin sətri tərcüməsini verə bilmək bacarığı əsas yox, ikinci məsələdir. Çünki sətri tərcüməçi çox güman ki, şair və yazıçı qədər tərcümə olunması əsərin bədii sirlərinə, hikmətinə bələd ola bilməz. Məhz bu cəhətdən də bu mütərcimlər bir tərcüməçi kimi soyuq və ögey ruhdan çox-çox uzaqdırlar. Bu mütərcimlər eyni zamanda böyük yaradıcıdırlar. Bir sözlə, bu əsərlərin tərcüməsi tərcümə xətrinə yox, dünyanı dərk etmək naminə, poeziyanı dərk etmək naminə atılan addımlardır. Deməli, bu tərcümə əsərləri professionallıq kəşb etdiyi üçün oxucuya daha yaxın və daha doğmadır.

Əlbəttə, tərcüməçilik də, tərcüməçilik fəaliyyəti və işi də bir sənətdir. Onu da qeyd edək ki, bu mütərcimlər, əlbəttə, hər bir əsəri deyil, öz qəlblərinə, öz ruhlarına yaxın olan əsərləri tərcümə etmişlər. Görünür, Səməd Vurğunun əsərlərinin də tərcüməsi bu şairə olan böyük sevgidən və ehtiramdan qaynaqlanır. Eyni zamanda tərcüməçi şairin kölgəsi yox, onunla uca-uca üföqlərə uçan bir qartalın qoşa qanadı olmalıdır, desək, yanlışlarıq. Bu tərcümələrin başlıca keyfiyyətləri ondan ibarətdir ki, bu tərcümə nümunələrində hiss və duyğuların lirik üslubu vacib xüsusiyyətləri ehtiva olunub saxlanılmışdır. Bu nəcib keyfiyyətləri oyadan xüsusi bir ahəngdarlıq və harmoniya bu tərcümə əsərlərinin estetik tərəfləri kimi dəyərlidir. Səməd

Vurğunun türk xalqları dillərinə tərcümə olunma sahəsindəki bir cəhəti də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bir çox türk xalqlarının mütərcimləri məhz Səməd Vurğun poeziyasının tərcüməsindən sonra daha da məşhurlaşmış, yüksək dəyər qazanmışlar. Səməd Vurğun fəlsəfi lirikanın nümayəndəsidir. Odur ki, şairin düşüncə və təfəkkür çəkisini tərcümə əsərlərində də saxlamaq, oxucuya çatdırmaq özü də bir mütərcim istedadı və qüdrətidir. Şairin lirik “mən”i tərcümələrdə əxz etdirib yaşatmaq özü də yüksək yaradıcılıq qabiliyyəti və bacarığıdır. Çünki Səməd Vurğunun lirik “mən”i zəngin bir dünyadır. Bu dünyaya daxil olmaq, onu duymaq, izah etmək tərcüməçiyə heç də asan görünmür.

Ədəbiyyat:

Arzumanlı Vəqif. Ədəbiyyata qovuşan sənət. B., “Gənclik”, 1976, 112 s.

Ulutürk Xəlil Rza. Turan çalığı. B., “Elm”, 1992, 792 s.

Kəyumov Ləziz. Böyük dostluq. “Kommunist”, 30 may 1979.

Səyyar. Səməd Vurğun və Mirtemir. “Özbəkistanda nəyim qaldı” “Sumqayıt nəşriyyatı”, 2000, 348 s. kitabda səh.66

Salmansoy A. “Ədəbi əlaqələr”. “Səməd Vurğun irsi türk xalqları ədəbiyyatı kontekstində” məqaləsi, səh.178

Nərzullayev Nərmurad. Dost sözü, qardaş sözü. “Ulduz”, 1975, №10, s.47-48.

Qaibov Naim. Qarşılıqlı ədəbi dostluq əlaqələri. “Kommunist”, 23 may 1979.

Almaz Ülvi. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri. B., “Qartal”, 2008.

РЕЗЮМЕ

Творчество Самеда Вургунa в переводе на языки тюркских народов

В статье говорится о переводах произведений Самеда Вургунa на языки тюркских народов. Анализируется история перевода творчества Самеда Вургунa на языки тюркских народов, соблюдается хронологическая последовательность. В статье подчёркивается, что художественное наследие Самеда Вургунa начали переводить на языки тюркских народов в 1940-е гг. Исследователь подчеркивает, что избранные произведения С.Вургунa были переведены на узбекский язык в 1953 г., на киргизский – в 1954 г., на туркменский – в 1957 г., на казахский – в 1959 г. В статье также говорится о переводчиках творческого наследия поэта М.Курбансахатов, Д.Халадзе, Я.Насирли, А.Атаджанов переводили произведения поэта на туркменский язык, Миртемир, Кулам Шади, М.Бабаев, Р.Камиллов, Шункар, Шухрат – на узбекский язык, Х.Бекхожин, Г.Романов, С.Негалин, В.Авдулин, Т.Жараков, Ж.Байтанов, М.Хашимжанов, Б.Исаков, О.Куправа, Н.Наридзе – на казахский язык.

SUMMARY

Samad Vurgun's creative work in the language of Turkish people

Key-words: Samad Vurgun, Turkish people, problem of translation, selected works, literary heritage

The article called “Samad Vurgun's creative work in the language of Turkish people” deals with the problem of the translation of Samad Vurgun's work into Turkish people languages. In the article is followed systematically the translation of Samad Vurgun's creative work into Turkish/

It is shown in the article that the literary heritage of Samad Vurgun had been translated into the Turkish people language in 1940 years. The investigator notes that the selected works had been translated into Uzbek in 1953, into Kirghiz in 1954, in 1957 into Turkman, in 1959 into Kazakh languages.

Samad Vurgun's works were translated into Turkman language by M.Gurbansahtov, D. Khaldze, Y.Nasirli, A.Atajanov, into Uzbek by Mirtemir, Gulam Shadi, Shohrat, into Kazakh by K.Bekkhodzhi, Y.Romanov, S.Negalin, Kh. Avdulin, T.Zharakov, Zh. Baytanov, M.Hashimjanov, B.Isakov, O.Kuprava and N.Naridze.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

*"All the people of Azerbaijan are proud of Nizami Ganjavi ...
He lived and wrote in this land. His works are famous
all over the world. Imagine creating such great works
850 years ago! These works are not only poetry, each
of them has a great science, a great philosophy, and great ideas.
That is why his works live and he lives."*

*Heydar Aliyev
National leader of the Azerbaijani people*

Nizami Ganjavi, a prominent representative of world literature, a great Azerbaijani poet and thinker, is one of the rare personalities who opened a new page in the annals of artistic thought of mankind. The brilliant heritage of the great artist, which has become an integral part of the spirituality of our people, has retained its worthy place in the unparalleled cultural treasures of the East for centuries.

Throughout his life, Nizami Ganjavi lived and created in Ganja, one of the most important cultural centers of the time, and created wonderful pearls of word art that enriched the history of philosophical-social and artistic-aesthetic thought of the Middle East. Nizami Ganjavi's widely known "Khamisa" stands at the peak of world poetic and philosophical thought. The poet-thinker laid the foundation of a large literary school consisting of many followers. Nizami's works, which adorn the most famous libraries and museums, also gave a sigh to the development of Oriental miniature art.

Another strong branch of Azerbaijani literature emerged outside the palaces and gradually influenced the literary and cultural environment. Word artists such as Nizami Ganjavi (1141-1209) formed the democratic branch of literature of this period. For them, literature and poetry were not a means of daily bread, but a means of ideological and artistic expression from the depths of the heart, patriotic and humanistic feelings, a means of propaganda to facilitate human life and livelihood, to see man as the crown of creation. Nizami Ganjavi brought a completely new poetic voice and breath to world literature with his five immortal poems ("Treasure of Secrets", "Khosrov and Shirin", "Leyli and Majnun", "Seven beauties", "Iskendername"). The poet himself, with his literary and philosophical genius, understood this very well and gave prophetic predictions about the immortality of his art. Later, Nizami's legacy has always been a source of inspiration for poets, and his works have been written by about 500 poets in different languages in the East and the West. It is for the works of Nizami and other artists published by him that the XII-XVI centuries are considered the peak of the Renaissance of Azerbaijani literature.

Nizami's work, known all over the world as "Ganjali genius", is a global event because in the legacy of the Azerbaijani poet not only the literary and cultural values of the East, but also the West, i.e. the ancient literary and cultural values of the West of that time. In fact, Nizami's work can be considered as a new stage of the classical period in the full sense of the word. Because it is in Nizami's highly humanistic thoughts that we wake up from the mysticism of the Middle Ages and witness a rational, logical approach to events and objects, man, the meaning and essence of social life with a healthy and sober mind. Man was created to live happily, and no evil force can change this divine destiny, this divine destiny. This is the main idea that runs through all of Nizami's work as a bright line. This idea will soon find its expression in world literature in the works of European Renaissance artists.

The immortality of Nizami's art lies in the discovery of the eternal problems of human psychology and the ways to solve these problems. Perhaps the role of literature in human life and in the cultural development of mankind should be sought in this. Were it not for the centuries-old ethical and didactic propaganda of Azerbaijani oral folk literature and written literature headed by geniuses like Nizami, so much oppression and violence, injustice and injustice in the world would be greater than it is today. The fact that the global catastrophe that was approaching the peak of Nizami's creative work - the Mongol invasions - did not destroy the works of this great genius under their own bonfires has allowed us today to benefit from Nizami's legacy, which sometimes overtakes our way of thinking.

One of the reasons for the immortality of Nizami's work is the social problems he solved. According to the poet, a wise, enlightened ruler should be at the head of the society, thus ensuring the harmonious relations of people in the society. Since the ruler is the person in charge of the social environment, the health of that environment depends in many ways on his personal qualities. The main problem in all the works of the poet is that the head of state must fulfill his obligations to God, not to stop for a moment from working for the happiness and comfort of his subordinates. Only in this way can the harmonious development of individuals in society be ensured, and the goals set by God in the creation of man be realized.

In accordance with the literary tradition of his time, Nizami began with lyrical poems - verses, ghazals and rubais. In a short time he composed his "Divan" and became famous as a poet. Lyrical poetry occupied the poet until the end of his life, and he concisely expressed various painful, philosophical problems that he could not express in his large-scale poems with the help of a quarterly poem. Nizami's first poem, "Treasure of Secrets" (1174), and his last work, "Iskendername", never lost sight of the solution of the current and eternal problems of mankind, and improved it from work to work. This is the humanist conception of the immortal Nizami's art. Nizami's five poems were later combined under the name "Khamisa" ("Five"), and

⁴⁴ AzMİU-nun Əcnəbi dillər kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent avgun77.am@gmail.com

this name became popular in the literature of the peoples of the Middle East. Many followers of the Nizami School dreamed of creating "Khamsa" as an immortal master, but few poets achieved this dream.

Nizami's first poem "Treasure of Secrets" (1174), unlike other parts of "Khamsa", does not have a single plot line. However, various stories and legends have been skillfully used in the presentation of many of the problems reflected here. To this end, the poet appealed to various sources of his time, as well as folklore, and managed to present all this material at a high artistic level. The poem contains 20 articles and stories in addition to the traditional introduction. With this first poem, Nizami proved that he had laid the foundation of a completely new epic tradition in the literature of the Near and Middle East, and laid the foundation of an entire literary school after him.

The poem "Khosrov and Shirin" (1180) is the first of Nizami's romantic works, i.e. a poem with a gallery of exhausted images based on the plot of the novel. Although the subject of the work is taken from the history of the Sassanid dynasty of Iran, there is no doubt that the poet presents the problems, personalities and problems of his native environment in the presentation of many problems. Nizami does not create a historical-legendary work like his predecessor - the Iranian poet Firdovsi, he defines the genre of his poem as "hobby" and dedicates it to the hymn of love. It is no coincidence that the protagonist of the work Khosrov Parviz pays more attention to the moments of his life only in connection with the Azerbaijani prince Shirin, this beautiful native poet is presented almost as the main hero. Although the content genre of the poem is defined by the poet as "passion", Nizami, like his predecessors, created not only superficial passion and light passion, but also an anthem of sublime love that enriches and perfects man, elevates him to the divine level and changes his character from negative to positive. One of the monumental characters in the poem, Farhad later inspired many of Nizami's followers, and he was introduced as the protagonist of a number of poems.

Reflecting the dynamic development of the hero's character in terms of the requirements of the romantic art type, Nizami showed at the end of the poem that his hero changed under the influence of love and became an ideal person. The poet connects the tragedy of Khosrow with another historical event from the history of Islam - the Prophet Muhammad wrote a letter to Khosrow and invited him to Islam, and the Shah ignored the letter and tore it up. This plot is given as an appendix at the end of the poem.

The description and hymn of the sublime love that exalts man and immortalizes his name is found in "Leyli and Majnun" (1188), the third work of the "Khamsa" series. In this work, commissioned by Shirvanshah Akhsita, Nizami managed to create an immortal love story by the miracle of his art. He is also known as the first artist to write a poem on the subject in Near and Middle Eastern literature. The protagonists of the poem, Gays and Leyli, who have been called "crazy" by a society that does not want to accept the idea of human freedom, have become the embodiment of man's desire to be loved freely. One of the main problems in the work is a completely new view of women's freedom. The poet opposes the rotten traditions that hinder the freedom and development of society and the individual, puts forward and substantiates the idea of the importance of rational human freedom in society. In the tragic end of the plot, Nizami blames the social environment surrounding man, the illogical habits and wild instincts that prevail in this environment, and puts the natural environment, the world of wild animals, against which all man does not interfere. The poet shows that pure and clean animals, which are not affected by social relations, better understand the height and majesty of Majnun and gather around him. In the introductory part of this poem, Nizami also gave an artistic exposure of a number of shortcomings and deformities he saw in human society.

Nizami's last poems "Seven beauties" (1197) and "Iskendername" (1203) are the logical result of the poet's scientific researches and observations in libraries for many years. The subject of both works was determined by the poet himself and used as a philosophical and poetic tool for the artistic realization of his social ideal. Although both works are written on the theme of history, Nizami used history only as a background, often adapting real history to his aesthetic ideal. From this point of view, these poems can be considered as a logical continuation of each other. The main idea that Nizami, as a humanist artist, wants to solve is human happiness and finding ways to be happy. In the Middle Ages, the main responsibility for this fell not on society, but on the ruler, and the main requirements in philosophical and artistic works were set before them. In particular, in the image of Alexander, Nizami showed how great an enlightened and just king had the opportunity to act for the welfare and harmonious development of society. From this point of view, we see that the images of the ruler created by Nizami have been perfected from work to work and meet the wishes and requirements of the society. The image of the ruler rising from Khosrov ("Khosrov and Shirin") to Bahram Gura ("Seven beauties") and Iskander ("Iskendername") is finally not only a ruler in "Iqbalname" (the second part of "Iskendername"), but he rises to the level of a prophet who guides peoples, who restores justice and justice not only in his own country, Greece, but in the whole cultural world.

The greatness of Nizami's art and the grandeur of his aesthetic ideal gave a strong impetus to the development of Azerbaijani literature in the following centuries.

Nizami's genius has always been in the center of attention of world oriental studies. A lot of work has been done in the field of study and promotion of Nizami's art in our country, a scientific-critical text of his works, which is highly valued in the field of order studies, has been prepared, books have been published in an elegant design and mass circulation. A memorable image of Nizami in literature and art has been created.

The mausoleum of the thinker was erected in his hometown of Ganja, and statues were erected in Baku, St. Petersburg and Rome. The Institute of Literature of the Azerbaijan National Academy of Sciences and the National Museum

of Azerbaijan Literature are named after Nizami Ganjavi. The Nizami Ganjavi Center at the University of Oxford in the United Kingdom is operating successfully.

Nizami Ganjavi's anniversaries have always been celebrated in our country. The 800th anniversary of the great poet marked a turning point in the study and promotion of his legacy. National leader Heydar Aliyev, who always approached the classical literary and cultural heritage of Azerbaijan from the standpoint of national prejudice and patriotism, also paid special attention to the heritage of Nizami. The decision "On measures to further improve the study, publication and promotion of the legacy of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi" adopted in 1979 on the initiative of Heydar Aliyev opened new prospects for the study and promotion of Nizami's work. The 840th anniversary celebrations of the immortal artist, held in 1981 with the direct initiative and participation of the Great Leader, have become a significant event in the cultural life of the country. In 2011, the 870th anniversary of Nizami Ganjavi was widely celebrated at the state level with a series of events.

In 2021, the 880th anniversary of the birth of the great poet and thinker Nizami Ganjavi is celebrated

Reference:

1. İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti <https://youthfoundation.az/nizami-ili/>
2. https://az.wikibooks.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_%C9%99d%C9%99biyyat%C4%B1/Nizami_G%C9%99nc%C9%99vi_varad%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1
3. Qabil ƏLİYEV, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi <https://muallim.edu.az/news.php?id=14806>

Açar sözlər: Yaratmaq, Düşüncələr, Üslub, Əsər, Şərq

Key words: Create, Thoughts, Style, Creative work, In the East

Summary

Nizami Ganjavi, a prominent representative of world literature, a great Azerbaijani poet and thinker, is one of the rare personalities who opened a new page in the annals of artistic thought of mankind. The brilliant heritage of the great artist, which has become an integral part of the spirituality of our people, has retained its worthy place in the unparalleled cultural treasures of the East for centuries.

RƏYÇİ prof. L.Əhmədova

MİSİR ƏDƏBİYYATINDA “YENİ DALĞA” CƏRƏYANI MÜASİR ƏDƏBİ TENDENSIYALARIN BÜNÖVRƏSİ KİMİ

GİRİŞ: XX əsrin ikinci yarısında önəmli tarixi hadisələrlə zəngin Misirin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi mənzərəsi daha fərqli ədəbi mühit, yeni tendensiyalar doğurur. Ələlxüsus, ötən əsrin 60-70-ci illərində zamanın, şəraitin tələbi ilə yeni Misir ədəbiyyatında “azad yaradıcılıq”, “sərbəst, sərhədsiz ədəbi ifadə tərzii” formalaşmağa başlayır ki, bu da “Yeni dalğa” ədəbiyyatının yaranmasının əsasını qoyur (5).

Yeni ədəbi məktəbin nümayəndələri “altmışıncılar”, “yeni dalğaclar” adlandırılır və onların yaradıcılığı bu ədəbi cərəyanın xarakterik cəhətlərini bariz şəkildə özündə ehtiva edir. Belə ki, bu dövəmdə ərsəyə gələn əsərlərdə yeni ictimai-siyasi reallıqlar yeni mövzular yaradır, cəmmiyyətdəki reallıqlara, problemlərə fərqli münasibət, realizmin daha kəskin çalarları hiss olunur.

TƏDQİQAT: XX əsrin ikinci yarısında Misirdə sürətlə əvəzlənən tarixi proseslərin sonunda puç olmuş arzular, ümidlər, boş çıxan gözləntilər, məyusluq, küskünlük də “yeni dalğa” əsərlərində üstünlük təşkil edir. Müəlliflərin bu əhval-ruhiyyəsi obrazlarının psixoloji portretlərinə, əsərlərin qayəsinə də hopurdu. Bununla belə, “yeni dalğaclar”ın itirilmiş tarixi qüdrətini bərpa edən Misir arzusundan vaz keçmədiklərinin şahidi olmaq mümkündür ki, bu da yaradıcılıqlarında ərəb təəssübkeşliyi və milli birliyin qabarıq həkk olunması ilə müşayiət olunurdu.

Janrından, mövzusunun, forma və məzmunundan asılı olmayaraq əksər əsərlərdə ərəblərin kölə olmaq üçün yaranmadıqları, tarixi fəthlərlə zəngin cəsur, bəşər sivilizasiyasına tövələr vermiş mütərəqqipərvər olmaları vurğulanırdı.

Bununla bərabər, dövrünün sosial-məişət problemlərini, siyasi bəlalərini sərbəst çərçivələrdə, bütün çıpaqlığı ilə xalqa, sıravı oxucuya yaxın ədəbi tərzdə, dildə çatdırmaq, ictimailəşən və kütləviləşən fikirləri, baxışları, tələbləri ədəbiyyata gətirmək kimi vəzifələri özündə birləşdirən bu cərəyan “ədəbiyyatın demokratikləşdirilməsi”ni də əsas vəzifə olaraq izləyirdi. Və bu cərəyan Yusuf Əş-Şaruni, Yusuf İdris, Süleyman Fayad, Camal əl-Qitani, Yahya Tahir Abdulla, Bahə Tahir, Sanallah İbrahim və b. bir çox nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə Misir ədəbiyyatı tarixində yeni bir dövr açmaqla, sonrakı inkişaf mərhələlərində ədəbi bünövrə kimi çıxış edərək, müasir dünyanın çağırışlarını ehtiva edən ədəbiyyatın formalaşmasında əsaslı rol oynamışdır.

XX əsrə yola salan XXI əsr müasir Misir ədəbiyyatı haqqında danışarkən isə qeyd etmək yerinə düşər ki, ümumiyyətlə informasiya texnologiyalarının yüksək sürətlə inkişaf etdiyi, kağızdan daha çox online müstəvidə qiraətə üstünlük verildiyi bu əsrimizdə ədəbiyyat kütləvi informasiya vasitəsi funksiyasını artırır. Təbii ki, bu, informasiya texnologiyalarının inkişafı, gündəmi zəbt etməsi, müasir zamanın tələbi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Bu gün qlobal dünyada baş verən bütün hadisələr ədəbiyyatda inikas yolu ilə birbaşa ictimaiyyətə ötürülür. Ədəbiyyatın dünyanı, cəmiyyəti və həyatı yaxşıya doğru dəyişmək, mütərəqqiyə aparmaq, yalnız məhəlli xarakterli deyil, eləcə də ümumbəşəri və qlobal problemlərin həlli yollarını göstərmək, mədəniyyətlər və dinlərarası münasibətlər kontekstində çağırışlara cavab vermək rolu müasir Misir ədəbiyyatı tərəfindən də uğurla həyata keçirilir. Lakin özündə bu tendensiyanı ehtiva edən müasir Misir ədəbiyyatında bu gün konkret xətti, ədəbi məktəbi müəyyən etmək çətinlik yaradır. Beləki, əvvəlki klassik ənənələr, eləcə də ədəbi cərəyanların əsas xüsusiyyət və istiqamətləri davam etdirilməklə yanaşı, dünya ədəbiyyatında özünü büruzə verən son yeniliklər, tendensiyalar da müşahidə olunur. Əlbəttə, bu gün Misir ədəbiyyatında elə yazarlar vardır ki, milli ədəbiyyatın xarakterik cəhətlərinin qorunub saxlanılmasını, orta əsr ərəb ədəbiyyatı dəyərlərindən istifadə etməklə müasir dünya ədəbiyyatının yeni dəbinə qarşı durmağı doğru sayırlar. Bununla belə, 60-cı illərin “yeni dalğacları”ndan sonra XX əsrin sonlarından başlayaraq müasir Misir ədəbiyyatında neoənənçilik meyillərinin artdığını, fikir sərbəstliyinin çərçivələrinin daha da genişləndiyini, eyni zamanda neorealizm və humanizm prinsiplərinin də müşahidə edildiyini demək olar. Dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq mövzusu, Şərq-Qərb sivilizasiyaları arasında toqquşmalar, ziddiyyətlər, oxşar və fərqli cəhətlər, müasir dünyanın yeni çağırışları və reallıqları bu gün Misir ədəbiyyatında ən son tendensiyaları təşkil edir.

Bu istiqamətdə misirli yazar Yusuf Zeydanın yaradıcılığı maraq doğurur (1) və “Azazel” əsərini xatırlatmaq yerinə düşər. Əsərdə hadisələr V əsrdə cərəyan edir. “Azazel” qədim inanclara görə, səhraların şeytani, günahkar mələyin adıdır. Yazıçı macərə dolu süjet boyu şeytanın insandan kənarda, ayrılıqda mövcud olmadığını diqqətə çatdırır və əsərin sonunda Azazelin öz dilindən belə ifadə olunur ki, o, insandan ayrı deyil. İnsanın daxilində qəlbinin qaranlıq tərəfləri olaraq - insani zəifliklər, ehtiras, qorxu, xəyanət kimi hisslərdə təcəssüm olunur və bu cildə insani bəzən əxlaqına, vicdanına uyğun olmayan, adına yaraşmayan hərəkətlərə sövq edir. “Mən sənəm, səniniyəm, sənəyəm” deyərək Azazel özünü tərif edir (2).

Süjet xətti Hələb yaxınlığında tapılmış əlyazmalarla başlayır. Əlyazmanı yazan isə əsərin qəhrəmanı rahibdir, başına gələn hadisələri qələmə alıb. Məlum olur ki, o, yalnız rahib deyil, həm də təbib, şairdir, Platon, Pifaqor, Homer, Eshil, Sofoklun yaradıcılığına bələddir. Radikal xristianlar onun xristian atasını geyimindən büt-pərəst zənn edib vəhşicəsinə qətlə yetirirlər. Bundan sonra rahib doğma yerlərini tərk edib, həqiqət axtarışı və tibb sənətinin dərinliklərinə yiyələnmək üçün İskəndəriyyəyə yola düşür. Yol boyı maraqlı sərgüzəştlərlə qarşılaşır, yeni insanlarla görüşür.

Tanış olduğu insanlar arasında qəlbini fəth etmiş filosof, astronom, riyaziyyatçı Qipatiya adlı xanım olur. Qipatiyanın da radikal xristianlar tərəfindən amansızcasına qətlə yetirilməsindən sonra onun adını özünə götürür və Qüdsə, oradan isə Hələbə yola düşür. Rahib Qipa Hələb yaxınlığında monastr kitabxanasında məskunlaşıb buradakı zəngin ədəbiyyatı mütaliə

edir, tibbi biliklərini təkmilləşdirir. Bütperəst Oktavia, xristian Martaya qarşı hissləri ilə bacarmadığı, ətrafında baş verən hadisələri – vəhşilikləri, zülmü, xəyanəti dərk edə bilmədiyi anlarda özü ilə baş-başa qalan qəhrəmanın gözlərinə Azazel görünür və onunla söhbətlər edir. Azazel Qipanı günaha, harama, yanlışlara, haqsızlığa təhrik edir, eləcə də ağılından keçən və etdiyi günahları əlyazma şəklində (əsərin əvvəlində qeyd edilən həmin tapılan qeydləri) yazmağa həvəsləndirir. Qipa onun sözlünə uymaq istəmir, bunu etməmək üçün Allahdan iradə, bir işarət, vəh gözləyir. Lakin sonunda şeytana yenilir və qeydləri aparır. Əsərin sonunda Qipa əlyazmalarını taxta qutuya qoyub monastrın divarları ətrafında basdırır və mal-mülk, torpaq, hakimiyyət, dünya nemətləri, öz maraqları naminə mübarizə aparan, qətl edən, amma buna dini don geyindirənlərin oyunlarında iştirak etməmək üçün, hər şeydən azad olmaq istəyi ilə kəmsənin bilmədiyi yerlərə baş alıb gedir.

Qipa əlyazmasının sonunda yazır: “Çox tərəddüdlərdən sonra belə qənaətə gəldim ki, allahlar müxtəlifliyinə, fərqli adlandırılmalarına baxmayaraq, məbədlərdə deyil, inananların qəlbində yaşayır” (2).

Y.Zeydanın “İlanın kölgəsi” adlı başqa romanı qədim dövrlərdə aparıcı rol oynayan qadının tarixən rolunun mənimsənilməsinə, haqq və azadlıqlarının əlindən çıxmasını açıb göstərmək ideyası ətrafında bir qadının taleyindən bəhs edir (7). Yazıçının “Nabati” romanı isə qədim Ərəb Şərqi zəngin tarixi, sivilizasiyası, mədəniyyət və adət-ənənələri barədə çağdaş oxucu zövqünü, marağını hərtərəfli təmin edə biləcək əsərdir (6).

XXI əsr Misir ədəbiyyatının adı qeyd edilməli daha bir nümayəndəsi Məhəmməd əl-Məxzəncidir. Müasir Misir novelistikasında adı keçən əl-Məxzənci tibb fakültəsinin məzunudur, Kiyevdə psixologiya və alternativ tibb üzrə ixtisaslaşıb. Elə burada publisistik xarakterli ilk yazılarıyla yaradıcılığa qədəm qoyub. 1986-cı ildə Çernobil AES-də partlayışın canlı şahidi olan əl-Məxzəncinin ilk ədəbi əsəri də məhz bu faciədən bəhs edən “Çernobil qəzası haqqında xatirələr” (1998) roman-reportajıdır. Əsər 2009-cu ildə ingilis dilinə tərcümə olunub (4). Müxtəlif səpki və mövzularda qısa hekayələr ustası kimi tanınır. Hətta müasir ərəb ədəbiyyatında qısa hekayə janrının banisi olaraq təqdim olunur. Təsədüfi deyil ki, 2005-ci ildə ən yaxşı qısa hekayə yazarı kimi Milli Misir Mükafatına layiq görüldü.

Ümumiyyətlə isə əl-Məxzəncinin yaradıcılığı yalnız qısa hekayələrlə deyil, həmçinin müxtəlif ölkələrə səfərlərini əks etdirən səyahətnamə xarakterli очеркlər, povestlər, eləcə də tibb, psixologiyaya dair elmi tədqiqat xarakterli əsərlərlə zəngindir.

Onun yaradıcılığının xarakterik cəhəti obrazlarına hədsiz acıması, onları içdən anlamasıdır. Yazıçı bəşərin daim ölümə üz-üzə olmasını, hər an insan ömrünün qırıla bilməsini təəssüflə bütün əsərlərində diqqətə çatdırır. Onun fikrincə, dünyanı ölüm qarşısında zəif edən müharibələr, silahlı toqquşmalar, təbii fəlakətlər, qəzalar, epidemiyalardır. Daim gözlənilməyən fəlakətlərlə üz-üzə qalan obrazlarını əl-Məxzənci həmin situasiyada ağır, psixoloji tərəflərini təhlil edir. Bu baxımdan onun müharibələrin yaratdığı dəhşətlərdən, yol açdığı fəsadlardan bəhs edən “İkinəfərlik qayıq” novellası çox maraqlıdır (3). Əsərin süjeti Asuan bəndinə nüvə bombasının atılacağı xəbəri ilə başlayır və şəhərdə hər kəs subasmadan xilas olmaq üçün yollar axtarır, ehtiyat görür, rezin qayıqlar alır və s. Hekayənin əsas qəhrəmanı da dama çıxıb rezin qayıq hava ilə dolduraraq “fəlakətə” hazırlaşır. Amma ikinəfərlik qayıqda özü ilə bərabər bir nəfəri də xilas edə biləcəyi halda, kimi yanına ala biləcəyi sualı onu düşüncələrə qərq edir və yazıçı bu düşüncələrlə obrazın xarakterini, psixoloji aləmini açıqlayır. Fəlakət qarşısında təklik qəhrəmanı daha çox sıxır, qorxudur... Doğma, dost, iş yoldaşı – hamı keçmişdə qaldı, bu gün onun yanına çağırma biləcəyi biri yoxdur...

Əl-Məxzəncinin “İki dəfə itmiş” fantastik hekayəsi isə bir professorun yoxa çıxmasından, müxtəlif dövrlərə düşərək zamanda səyahətindən bəhs edir (3).

Yazıçının “Bu günlərin heyvanları” adlı hekayələr toplusu isə adından da göründüyü kimi fərqli forma və məzmununda təqdim olunur. Burada toplanmış hekayələrdə insanlarla yanaşı, heyvanlar da iştirak edir. Müəllif şüurlu insanda olması gərəkən bəzi keyfiyyətlərin yoxa çıxmasından, insanların heyvan kimi vəhşiləşməsindən, bəzi insani keyfiyyətlərin isə heyvanlarda özünü bürüzə verməsindən bəhs edir. Şüurlu insanların vəhşiliyi ilə heyvanların vəhşiliyi arasında heç bir fərq olmadığını, insana xas saf sevgi, şəfqət, mərhəmət, yaxını üçün özünü qurban vermək hisslərinin günümüzdə itməsini, insanların yırtıcılaşmasını yazıçı təəssüflə qeyd edir.

Beləcə, “Ceyranlar”, “Filin belində” hekayələrində əl-Məxzənci çatdırmaq istədiyi ideyaları, aşılamaq istədiyi humanizmi təbiətlə təmasda açıqlayır. “Ceyranlar” hekayətində yazıçı çevrilişdən sonra prezidentin sarayını talan edən əsgərlərin nadir cinsdən olan ceyranları bahalı, əl işi olan mebellərdən tonqal qalayaraq bişirmələrini təsvir edir (3). Yeyib hərəsi bir küncdə yatan əsgərlərin bir neçəsi isə az əvvəl canlı olan, indi sümüklərin üstündə tək-tük qızarmış ət tikələri qalan bişmiş ceyranları saraydakı şirlərin qarşısına atırlar. Belə danışirlər ki, bu şirlər prezidentin oğluna məxsusdur və bir zamanlar onları qəzəbləndirənlərin əti ilə yemlənib... Bu qısa hekayətdə yazıçı bir neçə vəhşəti bir mövzuda birləşdirir. Dağıdılıb yandırılan saray, tüstülənən sarayda törədilən vəhşiliklər...

“Filin belində” hekayətini isə yazıçı orta əsrlərdə yaşamış məşhur ərəb alim, filoloq Cahizin (767-868) “Heyvanlar haqqında” əsərindən bir parça ilə başlayır: “Fil çox qorxunc heyvandır, ondan gözetçi-müşahidə qülləsi və müdafiə məqsədilə istifadə etmək olar. Fil ayaqları altına salıb tapdalaya, öldürə, şikəst edə bilər. Qədim fars hökmdarlarının insanları xüsusi təlim görmüş fillərin ayaqlarına ataraq edam etdikləri söylənilir” (3).

Bundan sonra əl-Məxzənci uşaqlıq, gənclik illərində yaşadıklarını danışır. Bu söhbəti Misirin ictimai-siyasi mühiti, məişəti fonunda açıqlanır, nəticədə oxucu qısa hekayət boyu misirlilərin güzəranı, adətləri, çətinlikləri, arzuları barədə də məlumatlanır. Bir sözlə, Hindistana səfəri zamanı tarixi Caypur qalasına yollanan yazıçı filin belində xatirələrə dalır və bu əsnada çox məharətlə Misir reallıqlarını çatdırır. Müəllif hərəkət edən ən hündür, geniş meydançada – filin belində ətrafa,

dünyaya baxmağın başqa bir həyəcan yaratdığını, bənzərsiz hiss olduğunu vurğulayır: “Fil – canlı dağdır və bu dağ ağır, ehmalca hərəkət edir...”

NƏTİCƏ: Əlbəttə, bu günün Misir ədəbiyyatından bəhs edərkən yuxarıda qeyd olunanlar yalnız qısa informasiya xaraketri kəsb edə bilər. Belə ki, Şərif Hatata, Naval əs-Saadavi, Radva Aşur, Miral ət-Tahavi, Məhəmməd Salmavi, Xalid əl-Xəmissi, Alyə əl-Asuani və bir çox başqa adlar nəinki Misir ədəbiyyatı tarixinin yeni səhifələrində, eyni zamanda dünya ədəbiyyatı tarixində özünə yer qazanıb.

ƏDƏBİYYAT:

1. Зейдан Юсуф.

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B5%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD,%D0%AE%D1%81%D1%83%D1%84>

2. Зейдан Юсуф. «Азасель». Москва, 2013

3. «Иностранная литература». 2019, N 1

4. Мохамед Махзанги.

https://hrwiki.ru/wiki/Mohamed_Makhzangi

5. Суворов М.Н., Джандосова З.А. Методические указания по подготовке и освоению лекционного курса «современная литература ближнего и среднего востока».

<https://dspace.spbu.ru/bitstream/11701/6540/4/Suvorov%20M.N.%20Sovremennaya%20literatura%20Bliznego%20i%20Srednego%20Vostoka.pdf>

6. 2010 – يوسف زيدان. النبطي

7. 2006 – يوسف زيدان. ظل الأفعى

Açar sözlər: “yeni dalğa”, Misir, ərəb ədəbiyyatı, Misir ədəbiyyatı

Ключевые слова: «Новая волна», Египет, арабская литература, египетская литература

Keywords: “new wave”, Egypt, Arabic literature, Egyptian literature

РЕЗЮМЕ

«Новая волна» в египетской литературе как основа современных литературных течений

Общественно-политические изменения, произошедшие в Египте в XIX веке, создали почву для процесса взаимного сближения арабской литературы с литературой других стран, что стало фундаментом формирования новой египетской литературы и вхождения ее в новейший период развития.

Так, в 60-70-х годах XX века в Египте появляется литература «новой волны», с новыми тенденциями в эстетических и этических взглядах и свободной, неограниченной литературной формой выражения.

Позже «новая волна» станет основой новых современных литературных течений в египетской литературе.

Среди представителей литературного движения «новой волны» можно отметить египетских писателей, как Юсуф Аль-Шаруни, Юсуф Идрис, Сулейман Файяд, Джамаль аль-Китани, Яхья Тахир Абдулла, Баха Тахир, Саналлах Ибрагим.

SUMMARY

The “new wave” trend in Egyptian literature as the foundation of modern literary trends

The social and political changes in Egypt in the 19th century created the basis for a process of mutual rapprochement with the literature of other countries, which laid the foundation for the formation of new literature.

“Free creativity”, “new aesthetic and ethical views”, “free, unrestricted, literary form of expression” appeared in the Egyptian literature in the 1960-1970s of the 20th century, which form the new wave literature.

Representatives of the movement often analyzed the bitter consequences of the successive processes in the Egyptian government, the implications of foreign and domestic policy, socio-economic decisions and problems in society, often conveying all these realities through bitter humor and irony.

Yusuf Al-Sharuni, Yusuf Idris, Suleiman Fayad, Jamal al-Qitani, Yahya Tahir Abdullah, Baha Tahir, Sanallah Ibrahim are among them.

Later, the “new wave” became the foundation of new modern literary trends in Egyptian literature.

RƏYÇİ dos. N.Əfəndiyeva

POEMADA FORMA DƏYİŞİMİ: DRAMATİK VƏ LİRİK-DRAMATİK POEMANIN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Poema janr olaraq şairin duyğu və düşüncələri, özünün də iştirak etdiyi həyat hadisələri, oxucusuna nəql etmək istədiyi fikirlər tipik şeir çərçivəsinə sığmadıqda, daha geniş fikir meydanına ehtiyac duyduqda, yalnız duyğu və düşüncələri ifadə etmək deyil də hadisə, əhvalat haqqında geniş məlumat vermək istədikdə meydana çıxır. Poema həyatda baş verən mürəkkəb hadisələrin, müxtəlif insanların taleyinin və dövrünün reallıqlarının genişmiqyaslı təsviridir. Ədəbiyyatın qədim və inkişaf etmiş janrlarından olan poema əsasən epik, lirik və dramatik olmaqla üç növdə təsnif edilir. Poemanın növlərinin bir sıra ümumi xüsusiyyətləri vardır: mövzusu müəyyən bir dövrü əhatə edir, müəllifin mülahizələri onun tipik nümayəndəsi olan bir obrazın həyatındakı əlamətdar hadisələr haqqında hekayə şəklində oxucuya verilir və ya öz münasibətinin təsviri şəklində olur, poemalar didaktik mesajla xarakterizə olunur, çünki onlar birbaşa və ya dolayısı ilə ictimai idealları qiymətləndirir.

Ədəbiyyatın inkişafına təsir göstərən ənənələrin sintezi bütün zamanlarda müşahidə olunur. Ədəbi nümunələr göstərir ki, bu sintez həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından dəyişikliklərə səbəb olur. Dialektik vəhdət təşkil edən dünya klassiklərinin ən yaxşı ənənələrini miras alan müasir poema, elastikliyinə görə klassik modelindən ayrılır, dövrün tarixi inkişafının dönüş nöqtələrində, müəyyən şərtlərdə ədəbi növlərlə bir-birinə yaxınlaşır. V.Belinski yazır: "Bir epik əsər öz formasında dramatik bir xarakter ilə seçilir və əksinə... bir eposda bir dram olduğu kimi, bir dramda da bir epos var" [1, s. 314].

Dramatik poemanın öyrənilməsi onun aparıcılıq təşkil etdiyi XVIII-XIX əsrlərdə Avropa ədəbiyyatında inkişafına nəzər salmaqla mümkündür. İlk dəfə dramatik poema terminini ingilis variantında XVII əsrdə D.Milton ("Döyüşçü Samson") tərəfindən istifadə edilmişdir. Bu əsər növü daha sonra G.Lessingin, F. Şillerin yaradıcılığında geniş yayılmışdır. Termin əxlaqi və fəlsəfi problemlərin üstünlük təşkil etdiyi dramatik əsərləri müəyyən etmək üçün istifadə edilmişdir.

Avropa ədəbiyyatında dramatik poema terminin aktuallaşması romantizmin yaranması ilə əlaqədardır. Bu janr forması inqilabi romantiklərin əsərlərində geniş populyarlıq qazanmışdır. Romantiklər bəşəriyyətin taleyinə və kainat qanunlarına, eləcə də insan həyatının dönüş nöqtələrinə, personajların daxili həyatı ziddiyyətlərinə çox diqqət yetirmiş, mühüm ictimai-siyasi məsələləri həll etmək üçün dramatik poemalar yazmışlar. Dramatizimdən istifadə edərək şairlər cəmiyyətdə baş verən münaqişələrə münasibətlərini bildirməyə çalışmışlar.

Avropa ədəbiyyatında maarifçilik dövrünün nümayəndələri dramatik janrların inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişlər. XX əsrin sonlarına doğru dramatik poemanın intensiv inkişafı, yüksək dramatik başlanğıca ehtiyac olmasını ədəbiyyatda və həyatda psixologizmə meylin nəticəsi olaraq qeyd etmək mümkündür.

Məzmununun bütün mürəkkəbliyinə baxmayaraq, müəllifin fikirlərini ehtiva edən əsas monoloqu saxlayan lirik-epik poema ilə müqayisədə, dramatik poemada ideoloji və emosional yüklə, müəllifin düşüncəsi gərginlikdən çıxarılır, fikir və xarakterlərin toqquşması nəticəsində yaranır. Dramatik forma şairlərə daxili mübahisəsini müxtəlif xarakterlərin dialoqunda obyektivləşdirmək imkanı verir. Bu poema növü ilə dram janrları arasındakı əsas fərq, fəlsəfi problemlərin hadisəcilikdən və personajların təsvirindən üstün olmasıdır.

Dramatik poema ictimai şüurun aktiv inkişafı dövrü ilə əlaqədar ədəbiyyatda həyatın gərgin dövrlərində özünü hiss etdirən janrdır. Bu tip poemaların kompozisiya quruluşunun və obrazlarının sistematikasının xüsusiyyətlərini dövrün dərini ictimai-fəlsəfi problemlərini ifadə etmək istəyi müəyyən edir. Fikir qarşıdurmasına əsaslanan konfliktin tələb olunması, dialoq forması, burada janr əmələ gətirən funksiyanın monoloqlara verilməsi, bir problemə və ya bir qəhrəmana diqqət yetirilməsi, remarkanın xüsusi quruluş funksiyasının xarakterikliyi dramatik poemanın özünəməxsus tipoloji xüsusiyyətləridir. Dramatik poemalar adətən məzmun baxımından xalqın həyatındakı ictimai və tarixi məqamları əks etdirir. Eyni zamanda, bəzi dramatik poemalarda ictimai şüur məsələlərinə diqqət yetirilir və münaqişə fərqli dünyagörüşləri arasında kəskin bir qarşıdurma olaraq meydana qoyulur.

Dramatik poema dialoq forması ilə xarakterizə olunduğundan bu xüsusiyyət bəzi tədqiqatçılara onu dramla əlaqələndirmək üçün əsas verir. Ancaq bununla belə əksər nəzəriyyəçilər dramatik poemada epik prinsipin üstünlüyünü görürlər. N.Qulyayevin fikrincə, "dramatik poema eposla dram arasındakı sərhəddə yerləşir" [5, s. 126]. A.Jakov isə öz tədqiqatında dramatik poemanın lirik növə aid olduğunu göstərir, "dramatik poemada lirik və ya lirik-epik prinsip dramatikdən üstündür" [4, s. 10]. Dramatik poemanı sintetik bir janr olaraq poemanın hər üç növlə bağlılığı fikrini belaruslu tədqiqatçı O.Xorosko əsaslandırır: "Dramatik poema, poeziyanın kökündə dramatik və lirik-epik başlanğıcı sintez edən xüsusi, spesifik və qarışıq formasıdır ki, onu şairin qələmə aldığı epos hesab etmək olar" [3, s. 107].

Göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dramatik poemanın janr xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdə çətinlik çəkmək onun ümumi mənsubiyyətinin üçlü təbiəti ilə bağlıdır. Poemada epik xarakterin üstünlük təşkil etməsi lirik başlanğıcı istisna etmir. Həm də dramatik poemada tədqiqatçılar dramın elementlərini qeyd edirlər. Poemanın tipoloji müxtəlifliyinin formalaşması ədəbiyyatın hər üç növünün (epik, lirik və dramatik) yaxınlaşması şəraitində baş verir.

⁴⁶ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı. ismayilliyat94@gmail.com

C.Bayronun Şərq poemalarına daxil olan “Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korifin mühasirəsi”, “Şilyon məhbusu”, “Mazepa”da süjet dramatik hadisələr üzərində qurulub. Onun “Şilyon məhbusu” poemasının poetik quruluşu monoloqa əsaslanır. Poemanın mərkəzində lirik poemada olduğu kimi, şairin sözlərinin ifadəçisi olan bir qəhrəman var. Təsvir olunan hadisələrin fonu birinci fəsildə verilmişdir. Qəhrəman monoloqunda iki qardaşı ilə birlikdə həbs olunmasından, qardaşlarının ölümündən, azadlığa çıxmasından bəhs edir. Məhkumun tərəfindən məzmunun təfərrüatlarını təqdim edən süjetin inkişafı, əsirlikdən azad həyata canatması, onun ruhi iztirabları digər fəsilərdə cəmləşdirir. Poema monoloq xarakterlərin ziddiyyəti üzərində deyil, fikirlərin toqquşması üzərində qurulduğunda spesifikliyi ilə seçilir. Daxili qarşıdurmalar yaşayan qəhrəmanın monoloqu humanist, demokratik ideyaları təbliğ edir. Şairin öz fikirlərinin sözcüsü olan qəhrəmanın, fərdin azadlığını müdafiə edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında da dramatik elementlər, monoloq və dialoqlar, güclü dramatism əsasında qurulan poemalar qələmə alınmışdır. Abdulla Şaiqin “Şair, şeir pərisi və şəhərli”, Səməd Vurğunun “Hürmüz və Əhrimən”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Yollar-oğullar” və s. dramatik poemaları qeyd edə bilərik. Abdulla Şaiqin “Şair, şeir pərisi və şəhərli” poemasında cəmiyyətin, cəmiyyətdə baş verən hadisələrin sənətkara təsiri işıqlandırılır. Remarkadan sonra poema cahanın dərdlərindən tənə gələn şairin monoloqu ilə başlayır, şair, şeir pərisi və Şəhərlinin dialoqu ilə davam edir. Həqiqəti söyləmək imkanı olmayan, hücumlara məruz qalan şair iki qütblə qarşı-qarşıya qalır, bir tərəfdə onu bir tərəfdə qəzəl, nəğmə yazmağa sövq edən şeir pərisi, digər tərəfdə isə bunların xalqa fayda verməyəcəyini söyləyən, şairi vətənə xidmət etməyə, fədakarlığa, millətin çəkdiyi zülmələri ələmə car çəkməyə səsləyən şəhərli dayanır. Şair, şeir pərisi və Şəhərli arasında davam edən mükəllimə A.Səhhət fikirlərinin ifadəçisinə çevrilir. Dramatik növ üçün səciyyəvi olan monoloq, dialoq və remarkalardan ibarət olan poemada təsvirçiliyi qəhrəmanların hiss və duyğularının, düşüncələrinin ön plana çəkilməsi əvəz edir.

Poema növlərarası əlaqələrin nəticəsidir, buna görə də terminoloji xüsusiyyətlərinə görə sənət növlərinin sintez prosesi gözdə tutulub. Lirik süjetin fraqmentləri ziddiyyətli bir süjetə yapışdırılır və ya dramatik növün üsullarını mənimsəyərək polifonik bir başlanğıc əldə edir. Poemanı növlərarası sintez səviyyələrində ideal axtarışının bədii əks olunması olan böyük bir poetik forma adlandırmaq olar.

Poema inkişaf edərkən əsas xüsusiyyətlərini saxlamaqla, çox vaxt onu zənginləşdirən, təkmilləşdirən ümumi və janr quruluşlarının yerdəyişməsinə, interpentrasiasına imkan verir. Lirik-epik növdə epik və lirikə xas xarakterik xüsusiyyətlərin olması nəsilərarası qarşılıqlı əlaqəni göstərir. Lirikizm və dram arasındakı bu cür qarşılıqlı əlaqə lirik-dramatik poemada öz əksini tapır. Bədii meyillərin inkişafı, yeni janr və struktur-üslub xüsusiyyətləri, ümumiləşdirmə, problemliliyin artması, lirik planın epik planla birləşməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu da lirik-dramatik poemaların inkişafına səbəb olur. Bu tipli poemada müəllifin varlığı mövzunun açılmasının lirik-dramatik xarakterində təzahür edir. Şairin həyat və zaman haqqında düşüncələrinin əsas motivi qəhrəmanın taleyi və ya tarixi hadisədir.

Münəqişənin komplikasiyası və bədii problemlərinin artması ilə poemada müəllif daxili təcrübəsinin bir eskizini təqdim etməyə çalışır. Bədii həqiqətə nail olmaq üçün monoloq, dialoq istifadə olunur.

Məmməd Arazın “Mən də insan oldum” və “Qayalara yazılan səs” lirik-dramatik poemalarında sənət həyat bağlılığı, sənətkar və zaman məsələləri işıqlandırılır. “Mən də insan oldum” poeması şairin böyük ehtiram bəslədiyi, Azərbaycan satirik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mirzə Ələkbər Sabirə həsr olunmuşdur. Şair həyat həqiqətlərinə birbaşa öz humanist münasibətini bildirmiş, konkret hadisələrin xarakterik əlamətlərini əks etdirməyə çalışmış, insanın mənəvi aləmi, ictimai həyatdakı rolu, əməyə münasibəti onu düşündürmüşdür. “Mən də insan oldum” poemasında Sabir poeziyasında böyük sevgi ilə haqqında danışılan zəhmətkeş, kiçik insanın böyük həqiqətləri öz əksini tapmışdır. Şair ictimai-siyasi məsələləri, müəyyən bir zaman kəsiyində baş verən hadisələrə münasibətini ifadə etmək üçün dramatik elementləri poemaya daxil etmişdir. Bir fəhlənin monoloqundan bədii vasitə kimi istifadə edərək insanın zəhmətkeşliyini, mübarizliyini təsvir etmişdir:

İnsan sayılmayan insana bir bax,

Alıb-tərs üzünə çevirdim yeri.

Yaşamaq, yaşatmaq, sevmək, yaratmaq

Danışmaq haqqımı qaytardım geri [6, s. 166].

Sabir poeziyasında sənətinin qüdrəti ilə istismara məruz qalan fəhlənin hünərini, mübarizəsini ifadə etmişdir. “Məmməd Arazın qələbəsi isə bundadır ki, o Sabir sənətinin bu döyüşkən ruhunu poemada bir fəhlənin simasında bacarıqla motivləşdirmişdir” [2, s. 254]. Poemaya dramatik başlanğıcın təsiri, dramatik müxtəlifliyinin bədii imkanlarının zənginləşməsinə, qeyri-ənənəvi üsulların tətbiq edilməsinə – assosiasiyaların, daxili nitqin, mətnin monoloq, dialoq quruluşuna səbəb olur.

Nəticə. Apardığımız tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, digər ədəbi janrlar kimi poema tarixi zamana uyğun olaraq müəyyən, şərtləndirilmiş formalarda inkişaf edir. Bununla belə, poema termini bir çox tərifinə və müxtəlif şərhələrinə səbəb olan digər janrların xüsusiyyətlərini sintez edir, çox çətinlik çəkmədən ədəbiyyatın bu və başqa bir ədəbi növündə özünə yer tapır. Ona görə də janrın inkişafı zamanı onun təfsiri daha da mürəkkəbləşir. Poemanın ədəbi növlərlə qarşılıqlı əlaqəsi poetik şüurun ifadə formalarıdır. Obyektiv tarixi proseslər təbii olaraq janrın inkişaf modellərinə təsir edir, yeni ictimai münasibətlər formalaşdıqca poema yeni forma ilə zənginləşir. Homogen bir janr olmayan poemada janr quruluşlarının qarışığı, interpentrasiası müşahidə olunur. Beləliklə, dramatik poema kimi bir növün formalaşması, dram elementlərinin poemaya daxil edilməsi, dramatik janrların - süjet, konflikt, personaj xüsusiyyətləri, məzmunu ilə kəşifdiyi

zaman, ədəbi janrların yaxınlaşması şəraitində baş verir. Poemada teatr formasının xarici əlamətləri yer alır: mətn dialoqlara, monoloqlara bölünür. Eyni zamanda bu janr lirik və dramatik növlərin müxtəlif elementlərinin qarışmasını şərtləndirir. Liriklə dram arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəticəsində lirik-dramatik poema meydana çıxır. Lirik-dramatik poema kimi variantlar və dəyişikliklər ənənəvi poemanın sərhədlərini getdikcə genişləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Белинский В. Собрание сочинений. В 9-ти томах. Т. 3. Москва: Художественная литература, 1978, 614 с.
2. Хəlilov Q. Həyat və idrak. Bakı: Yazıçı, 1980, 361 s.
3. Хорошко Г. Драматическая поэма как жанр литературы (теоретический аспект). Ученые записки УО ВГУ им. П.Манирова. т. 4. Витебск, 2005, 100-110 с.
4. Жаков А. Современная советская поэма. Минск: БГУ, 1981, 176 с.
5. Гуляев Н. Теория литературы. Москва: Высшая школа, 1985, 271 с.
6. Məmməd A. Aylarım, illərim. Bakı: Yazıçı, 1979, 224 s.

Açar sözlər: poema, dramatik poema, lirik-dramatik poema, monoloq, dialoq

Key words: poem, dramatic poem, lyric-dramatic poem, monologue, dialogue

Ключевые слова: поэма, драматическая поэма, лирико-драматическая поэма, монолог, диалог

POEMADA FORMA DƏYİŞİMİ: DRAMATİK VƏ LİRİK-DRAMATİK POEMANIN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ədəbiyyatın qədim və inkişaf etmiş janrlarından olan poemada müxtəlif zaman kəsiyində tarixi dəyişikliklərlə bağlı olaraq klassik modelindən ayrılaraq ədəbi növlərlə yaxınlaşması nəticəsində forma dəyişiminin müşahidə olunması araşdırılır. Poema janrında ədəbi növlərin sintezi kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Dramatik poemada şairlər mühüm ictimai-siyasi məsələlərin, obrazların daxili dünyasının əksinə xüsusi önəm verirlər. Bu növə xas olan dramatikliklə şairlər cəmiyyət hadisələrinə öz münasibətlərini ifadə edirlər. Dramatik poema ilə dram janrları arasındakı əsas fərq odur ki, fəlsəfi problemlər obraz və hadisələrin təsvirindən üstün olur. Poema janrının dramatik və lirik-dramatik növünün səciyyəvi xüsusiyyətləri C.Bayronun Şərq poemalarına daxil olan "Şilyon məhbusu", Abdulla Şaiqın "Şair, şeir pərisi və şəhərli", Məmməd Arazın "Mən də insan oldum" poemalarına əsasən araşdırmaya cəlb olunur. Dramatik növün elementləri, konfliktin olması, personaj xüsusiyyətləri, remarkalar, mətnin dialoq forması, janrı formalaşdıran funksiyanın monoloqlara verilməsi dramatik poemanın əsas tipoloji xüsusiyyətlərini təşkil edir. Assosiasiyalar, daxili nitq, monoloq və dialoq quruluşu lirik-dramatik poemanın səciyyəvi əlamətlərindəndir.

FORM CHANGE IN POEM: DRAMATIC AND LYRIC-DRAMATIC POEM GENREAL FEATURES

Summary

The article examines the observation of the change of form in the poem, one of the oldest and most developed genres of literature, as a result of its convergence with the literary model, separated from the classical model in connection with historical changes at different times. The synthesis of literary genres in the genre of poetry leads to changes in terms of quantity and quality. In the dramatic poem, poets pay special attention to important socio-political issues, as opposed to the inner world of images. With this kind of drama, poets express their attitude to social events. The main difference between a dramatic poem and a drama genre is that philosophical problems take precedence over images and descriptions of events. Characteristic features of the dramatic and lyrical-dramatic type of the poem genre are involved in the research based on J.Byron's poems "Prisoner of Chile", Abdulla Shaig's "Poet, fairy and urban", Mammad Araz's "I also became a man". Elements of the dramatic type, the presence of conflict, character traits, remarks, the form of dialogue of the text, the transfer of the genre-forming function to monologues are the main typological features of the dramatic poem. Associations, internal speech, monologue and dialogue structure are the characteristic features of a lyrical-dramatic poem.

ИЗМЕНЕНИЕ ФОРМЫ В ПОЭМЕ: ДРАМАТИЧЕСКАЯ И ЛИРИКО-ДРАМАТИЧЕСКАЯ ПОЭМА ОБЩИЕ ОСОБЕННОСТИ

Резюме

В статье рассматривается наблюдение за изменением формы в стихотворении, одном из древнейших и наиболее развитых жанров литературы, в результате его сближения с литературной моделью, отделившейся от классической модели в связи с историческими изменениями в разное время. Синтез литературных жанров в жанре поэзии приводит к количественным и качественным изменениям. В драматической поэме поэты уделяют особое внимание важным общественно-политическим вопросам, а не внутреннему миру образов. С помощью такого рода драмы поэты выражают свое отношение к общественным событиям. Основное отличие драматической поэмы от драматического жанра состоит в том, что философские проблемы преобладают над образами и описаниями событий. Характерные черты драматического и лирико-драматического типа жанра поэмы исследуются на материале поэм Дж. Байрона «Узник Чили», Абдуллы Шайга «Поэт, сказочный и городской», Мамеда Араза «Я тоже стал человеком». Элементы драматического жанра, наличие конфликта, черты характера, ремарки, форма диалогичности текста, передача жанрообразующей функции монологам являются основными типологическими признаками драматической поэмы. Ассоциации, внутренняя речь, монологическая и диалогическая структура – характерные черты лирико-драматической поэмы.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mehman Həsənlı

BƏDİİ TƏSVİR HEKAYƏYARATMA PROSESİNİN BAŞLICA ÜNSÜRÜ KİMİ (Seyid Hüseynin hekayələri əsasında)

Giriş. Bədii təsvir yazıcının təxəyyül obrazlarını dil imkanları çərçivəsində ifadə etməyə imkan verir. Təsəvvürün maddiləşməsi ədəbi materialın obrazlı təfəkkür süzgecindən keçərək estetik məzmun qazanması və təsviretmə imkanlarından yaradıcılıqla istifadə hesabına mümkün olur. Sənətkarın əsərdə gətirdiyi mövzu və problemin bədii-estetik səpkidə işlənməsində və təxəyyül obrazlarının ədəbiyyata gətirilməsində bədii təsvirin mühüm roludur. Məhz təsvir sənəti imkan verir ki, ədib təxəyyül-təsəvvür dünyası ilə material dil arasında vəhdət yaransın. Həmçinin bədii təsvir obrazlı düşüncə hədudlarının ənginlik qazanmasına və bədii təxəyyül üfününün genişlənməsinə səbəb olur. Yazıcının üslub müəyyənləşdirməsində, fərdi deyim tərzini yaratmasında və öz sənətkarlığını danışdırmasında bədii təsvirin əhəmiyyəti böyükdür. Surətlərin hadisələrin tempi dəyişdikcə dəyişən davranış şəkli, onların müxtəlif fikir və hisslər axınıdakı qazandığı keyfiyyətlər bədii təsvir sayəsində sənət əsərinə çevrilir.

Bədii təsvir yazıcının bədii təxəyyül obrazlarını dil imkanları çərçivəsində ifadə etməyə imkan verir. Təsəvvürün maddiləşməsi bədii materialın obrazlı təfəkkür süzgecindən keçərək estetik məzmun qazanması və təsviretmə imkanlarından yaradıcılıqla istifadə hesabına mümkün olur. Sənətkarın əsərdə gətirdiyi mövzu və qoyduğu problemin bədii-estetik səpkidə işlənməsində və təxəyyülündə canlandırıdığı obrazlar sisteminin yaradılmasında bədii təsvir vasitələri mühüm rol oynayır. Və obrazlı düşüncə hədudlarının artmasına və bədii təxəyyül üfününün genişlənməsinə yol açır. Zəngin lüğət bazasına və lüğəvilikə malik olan Azərbaycan dili çoxcəhətli bədii təsvir imkanlarına malikdir. Bədii təsvirin yazıcının üslub müəyyənləşdirməsində, fərdi deyim tərzini yaratmasında, öz sənətkarlığını danışdırmasında əhəmiyyətli rolu vardır.

Əsas hissə. Ədəbi janr və növündən asılı olmayaraq, hadisələrin, ədəbi qəhrəmanların duyğu və düşüncələrinin, görünən və görünməz tərəflərinin təsvir palitrasının müxtəlif söz rəngləri ilə cızılması poetik ədəbi dil hesabına reallaşır. Yazıcının bədii nümunədə obrazlı ifadəyə nail olmasında dil mühüm faktor kəsb edir. Əsərin yazıldığı dil nə qədər çoximkanlılığa malikdirsə, mətn o dərəcədə uğur qazanmaq şansına malikdir. Türk dilləri ailəsindən olan Azərbaycan dili geniş və çoxkeyfiyyətli bədii təsvir xüsusiyyətləri ilə bu dildə yazıb-yaradan qələm adamlarına fikirlərini ədəbi-bədii səviyyədə reallaşdırmağa imkan verir. Azərbaycandilli ayrı-ayrı yazıçıların ərsəyə gətirdikləri əsərlərin ədəbi-bədii dil səviyyəsində təhlili bu dilin təsvirçilik keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa və onun ideya-dil əlaqəsindəki rolunu müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bu baxımdan XX əsr Azərbaycan nəsrində özünə xas ifadə və təsvir üslubu ilə seçilən Seyid Hüseyn hekayələri olduqca qiymətli ədəbi dil materialı verir.

Seyid Hüseyn olduqca konkret, dəqiq və realist təsvir üslubuna malik yazıçıdır. Yazıçı surət və hadisələrin təsvirində geniş təfəssilatə yol vermir, uzun-uzadı təsvirlərdən yayınır. Surətlərin zahirivə daxili keyfiyyətlərinin verilməsində, məkan və zamanla bağlı qeydlərində, peyzajda və əsərdə cərəyan edən hadisələrin təsvirində obrazlılığa qapılırmır. Hadisələrin məzmununa və bu əsasla yazıçı ideyasını çatdırmağa daha çox yönəlir. Seyid Hüseyn hekayələri fəvqəltəsvirlərdən, pafos və ağlasığmaz mübaliğələrdən uzaqdır. Burada həyat, insanlar və hadisələr öz halı, var olduğu şəkli ilə obrazlaşdırılmışdır. Real, canlı təsvir üslubu Seyid Hüseyn hekayələrinin başlıca məziyyətidir. Ədib hekayələrində obrazlı ifadəyə nail olmaq üçün bədii təsvir üsullarından müxtəlif məqsəd və münasibətlə istifadə etmişdir.

S. Hüseyn nəsrində mətnə bədii təyin funksiyasını daşıyan və obyektə əlamətləri ilə izah edən epitetlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Epitetlər bənzətmə elementi ilə obyekt arasında mənə əlaqəsi yaradır. Buna görə də yazıçılar hadisəni, surəti, danışılan, nəql olunan əhvalatın cərəyan etdiyi zamanı, məkanı xarakterizə edərkən epitetlərdən istifadə edirlər. Bu üsulla təsvir qələm sahibindən sözlə rəsm etmə qabiliyyəti və həyatın rəngini duyma istedadı tələb edir. Həyatda, gündəlik yaşamda mövcud olan və olmayan rənglər arasında mənəvi və maddi aləmin təsvirini vermək, surətlərin daxili və zahirə simasını cizmaq, baş verənlərin onlara və hadisələrin gedişatına təsirini bu yolla göstərmək əsl sənətkarlıq işidir. Epitetlər obyektlərin yığcam, lakonik təsviridir. Birinci tərəfi təyin, ikincisi təyin olunan şəkildə strukturlaşan epitetlər bu baxımdan birinci növ təyini söz birləşmələrinə bənzəyir. Lakin bu söz birləşmələrinin epitetləşmə, bədii təyin funksiyası qazanması üçün poetiklik, təxəyyül obrazlılığına ehtiyacı var. Məhz bədii ədəbiyyat nümunələrini digər mətnlərdən fərqləndirən əsas ünsürlərdən biri də budur. Təxəyyül əsəri olmayan mətn bədilik qazana bilmir və poetiklikdən uzaq, nəqli xarakter daşıyır.

Bədii ədəbiyyatda müxtəlif növ təsvirlərin yaradılması ilə bağlı epitetlərdən istifadəyə çox təsadüf olunur. Obrazın zahirə siması, xarakterini səciyyələndirən geyimi, danışığı, davranışı, o cümlədən proseslər gedişatında dəyişən duyğu və həyəcanları epitetlərlə təyin olunur. Bu baxımdan, epitetlər sadəcə təsvir etmir, həm də təyin edir. Seyid Hüseyn hekayələrində də bunu görmək mümkündür. Bu hekayələrdə yaradılan epitetləri təsvir xarakterinə görə 4 qrupa bölmək olar: zahirə görünüş epitetləri; daxili-ruhi aləmin təsviri ilə bağlı epitetlər; təbiət hadisələrinin təsviri; zaman-məkan təsviri ilə bağlı epitetlər.

Zahirə görünüş epitetləri surətin simasını, geyimini, bədən quruluşunu, üz cizgilərini sözlə təsvir edərək onun bir obraz olaraq göz önündə canlandırılmasına səbəb olur. “Onun yüksəkə boyu, ağ bənizi, uzaqlarda bir şeylər arayan dalğın gözləri diqqətimi cəlb etmişdi”; “Uzun, qara kiprikləri nəzərimi cəlb etdi”; “Rəngi bir qədər qaraya mayıl, zəif vücutlu bir qız idi.

⁴⁷ Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Onun nəzəri-diqqəti cəlb edən bir şeyi vardısı, o da *həddindən fəzlə gur kastana rəngli saçları idi*"; "*Qarabuğdayı üzündə bir dirilik, yanaqlarında vücudunun sağlamlığından nəşət edən bir qırmızılıq, gözlərində bir dərinlik mövcud idi*" cümlələrindəki epitetlər surətləri sima və fiziki cəhətləri ilə rəsm edir. I cümlədə qara çadrada olan Ceyranın, II cümlədə Qonçanın, III cümlədə Xədicənin, IV cümlədə isə Məsmənin zahiri obrazı yaradılmışdır. Seyid Hüseynin hekayələrində işlənən epitetlərə nəzər saldıqda görürük ki, zahiri ifadə edən təyinlərlə yanaşı, sadəcə görünüşü rəsm etməyib obrazın daxilini də xarakterizə edir. Konkret misallar üzrə fikrimizi aydınlaşdırmaq bilərik. "*Dağ kimi, igid, cəsur qardaşı*" belə bir halda itirən bir bacının ağlayıb fəryad etməsi təbii bir hadisədir" (1, 78) – "Bir küçənin tarixi" hekayəsində verilən nümunədə "dağ kimi, igid, cəsur qardaşı" epitetləri Mürşəqulunun zahiri görkəmini vermir, həm də mərd insanlara xas olan möhkəmlik və gücü ifadə edir. "Fəqət sonradan Hacı *əliləhli adamlarının* evə tərəf getdiklərini gördükdə, onun təkrar etdiyi "o biri oğlunu da!" sözlərinin mənasını anlamışdı" – "əliləhli adamlar" epiteti öz funksionallığından əlavə, Hacı arxalandığı gücü təmsil edir. "Xədicə savadsız bir qız idi... Buna baxmayaraq, o, olduqca *xoşsöhbət, xoş təbiət, geniş qəlblə, munis və mehriban bir qız idi*" (1, 198) və "Cəmilə *zəki, gözüaçıq, yaşadığı mühitin ruhunu qavramış bir qız idi*" (1, 310) hekayələrindəki epitetlər birbaşa obrazların xarakteri ilə bağlıdır. Nümunələrdəki "xoşsöhbət, xoş təbiət, geniş qəlblə, munis və mehriban bir qız" epitetləri Xədicəni ifadə edirsə, "zəki, gözüaçıq, yaşadığı mühitin ruhunu qavramış bir qız" epitetləri isə Cəmilənin xarakterik obrazını yaradır.

"Çarxların hücumu" hekayəsində işlənən "Elə bir mühitə getməli idi ki, nə *üzünü açan qadınları*, nə *qırmızı bayraqlarla küçələrdəki nümayişi*, nə də *şışpapaq əsgərləri* görsün" (2, 214) və "Maşının arxasınca milyonlarla *üzlərinin xətləri seçilməyən, yaxaları açıq, əlləri çəkilmiş adamlar* gəlir" (2, 223) epitetlər həm də sovet rejimini simvolizə edir. Yazıcının başqa bir hekayəsində isə əksinə, epitetlər XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycanı ifadə edir: "Onun *yıpranmış vücudu, bozarmış saç-saqqalı* yaşının əllidən artıqlığını, əyninə geydiyi ləzgi şalından *büzməli çuxası*, ayağındakı *dikdaban başmağı* köhnə bir adam olduğunu bildirirdi" (2, 247-248). Burada "yıpranmış vücudu", "bozarmış saç-saqqalı", "büzməli çuxası", "dikdaban başmağı" epitetlər "Kor kişinin arvadı" hekayəsindəki qoca dərvişin geyiminin və cizgilərinin təyini deyil, "əski" həyatın təmsilidir. Seyid Hüseyn hekayələrində antitez qüvvələr "yeni" və "əski" həyat terminlərində ifadəsini tapır.

Təbii ki, ədibin müxtəlif hekayələrində əlavə mənə yükü daşımayan sadə epitet nümunələrinə də rast gəlinir. Bir nümunəyə baxaq: "Bir çox ot tayaları yandırılmış, *südlü inəklər, camışlar, yeriyan atlar* öldürülmüş, gözəl qızlar və gəlinlər qaçırılmış və qanlar tökülmüşdür" (2, 292). "Daxili işlər naziri" hekayəsində "südlü inəklər, camışlar", "yeriyan atlar" epitetləri heyvanları funksiyasına görə ifadə edir. Həmin əsərdən başqa bir nümunədə: "Şükür özlüyündə bu fikrə gəlmişdi ki, yeni təşkil edilmiş milli hökumətə və *gənc məmləkətə* hər şeydən artıq *ziyalı qüvvələr* lazımdır" (2, 301) – "gənc məmləkət" epiteti yeni qurulmuş hökuməti; "ziyalı qüvvələr" isə xurafat və savadsızlığın hökm sürdüyü dövrdə xalqı və dövləti qaldıra biləcək gücü ifadə edir.

Seyid Hüseyn hekayələrində daxili-ruhi aləmin təsviri olan epitetlər bəzən birbaşa, həmin anla bağlı olur, bəzən isə surətin həyatda yaşadıklarının zahirə yansıması şəklində təsvir olunur. Zahiri görünüş epitetlərindən fərqli olaraq, burada obrazın daxili xarakteri yaradılır, onun içdən keçirdiyi hiss və həyəcanları, yaşantıları ifadə edilir. Ədibin ayrı-ayrı hekayələrindən seçdiyimiz nümunələr buna misal ola bilər: "Bu adam məlum oldu ki, son iki həftə içərisində *böhranlı hallar, iztirablı anlar* keçirmişdir" (2, 345); "Mənim qismətim yalnız rəzalət, səfalət, mənim nəsimim yalnız *şərəfsiz, çirkəbli bir həyat* idi" (2, 242); "...Onun sayəsində *asudə, rahat bir həyat* sürə bilirdi" (1, 316); "Keçirdiyi *ağır və səfalətli həyat* onun simasını tamamilə dəyişmişdi" (2, 289); "Belə *çıxılmaz qaranlıqlara* baxmayaraq, yenə dışarıya çıxmağa, karvan düşən karvansaraları aramağa qərar verdim" (1, 61); Gözlərində və üzündə *tanış bir adamın xəfif gülümsəməsi* vardı" (1, 87); "Xədicə mənə tamamilə bir *qəm şəriki və fəlakət yoldaşı* idi" (1, 192); "Ənisənin üzündə *xəfif bir qırmızılıq* hasil oldu" (); "Üzündə *həzin bir təbəssüm* bəlirdi" (2, 280).

Seyid Hüseynin hekayələrində bəzən bir epitet bir situasiyanı ifadə edir. Məsələn, "O, *ölüm döşəyində* idi" (2, 204) cümləsindəki "ölüm döşəyi" epiteti Xədicənin ölüm ayağında olduğunu bildirir. Həmin hekayədən başqa bir nümunədə: "Xədicə özünün *həsrət gözlərini* bir daha açmamaq üçün *qaranlıq mühitinə* yummuşdu" (2, 208), - "həsrət gözləri" nakam arzunu; "qaranlıq mühiti" isə köhnə zehniyyətin qaranlığına məhkum olmuş cəmiyyəti ifadə edir. "Birdən eşitdiyim *həyəcanlı bir səs, yanıqlı bir fəryad* məni yuxudan ayıltı" (2, 233), - "həyəcanlı bir səs", "yanıqlı bir fəryad" epitetləri əri tərəfindən amansızca döyülən qadın-nüsyanın ifadəsidir ki, hekayə qəhrəmanı bu situasiyanın təsiri ilə Sarıköynəyin taleyi ilə maraqlanmağa başlayır. "O, *qara bir xəbər* gəlmişdi" cümləsindəki "qara bir xəbər" Bəxtiyarın əlindəki hər şeyi itirdiyinə dair xəbərlə Hökumənin xəyallarının an içində qaraya boyanacağı situasiyanın ifadəsidir.

Təbiət təsvirlərində yazıçı epitetlərdən iki üsulla istifadə etmişdir: 1) təbiət qəhrəmanların ruhi aləminin təəcəssümü kimi: "Ay yarım bədr halında başını üfəqdən qaldırmış, küskün bir baxışla baxdığından ortalıqda xəfif bir aydınlıq müşahidə edilirdi"; 2) lirik peyzaj kimi (təbiət mənzərələrinin təsviri kimi): "Ətrafı getdikcə qalınlaşan bir axşam kölgəsi bürüməkdə idi".

Seyid Hüseyn hekayələrində yaradılan zaman-məkan epitetləri çoxfunksionallıq daşıyır. Zaman əsərdə cərəyan hadisələrin gedişatına təsir edən faktor kimi; qəhrəmanların daxili həyəcanlarının ifadəsi kimi; birbaşa, həmin anın təsviri kimi işlənir. Məkan epitetləri mövcud ortamı, şəraiti təsvir etməklə qalır, dəyişən-dəyişməyən vəziyyəti ilə hadisələrə və obrazlara təsir edir.

"Bir gün Ləngrud nəhrinin üzərindəki yüksək daş üstündə dayanıb, həftə bazarı münasibətilə ətrafdan şəhərə ərzaq və bostan məhsulətı gətirən kərəçiləri seyr edirdim" (1, 63); "Əski qala qapılarını andıran böyük, dəmir bir qapısı vardı" (1,

63); "... İranda keçirdiyim həyatın bütün səhifələri mazinin dumanlı kölgələri içərisində unudulurdu" (1, 73), - verilən nümunələr İranı, Ləngrud sahilini və məişətini təsvir edərək məkan anlamı haqqında ilkin təsəvvür yaradır. "Kəndin kənarında sahil boyu ilə uzanıb gedən orman yolunun üstündə oturmuş, sakit bir halda duran göl üzərinə gümüş tellərini sərən aya tamaşa edirdim" (2, 237), - "Sarıköynək" hekayəsindən seçilən bu nümunədə kəndin gözəl mənzərəsi rəsm edilməklə yanaşı, günbatan çağının təsvirini verir. "Gilan qızı" hekayəsində hekayənin ritmini artırmaq və qəhrəmanın təhlükə qarşısında olduğunu göstərmək üçün qeyri-mədəni bir otaq təsviri yaradır: "Eyni zamanda otağın divarlarında qurşun qələmlə bir taqım, müxtəlif adamlar tərəfindən yazılmış yazılar vardı ki, sakın olduğum mehmanxananın çox da namuslu, əmin və salamat bir yer olmadığını anladır". Burada əsl niyyət İranın hüquqsuzluğa və dələduzluğa açıq mühit olduğunu göstərməkdir.

Seyid Hüseynin hekayələrində zaman təsvirləri bir çox təsvir seqmentlərində özünü göstərir. Bəzən zaman təbiətin dili ilə təsvir olunur: "Aynı ölgün ziyası qarşıdakı ağacın dalları arasından keçərək başındakı qara çadrasını oxşayırdı" (1, 69). Təbiətin hərəkəti gecənin gec saatlarına işarə edir və bu baxımdan nümunə zamanı təsvir edə bilər. Başqa bir nümunədə isə: "On üçüncü ilin qış fəslində, tufanlı bir gecənin səhərində Həsənağanın meyidi məscid divarının dibində bulundu" (2, 230) cümləsində zaman daha dəqiq ifadə olunur. Burada keçən əsrin 13-cü ili, yəni 1913-cü il məlumatı verilir. "Tufanlı bir gecənin səhəri" ifadəsi funksionallıq etibarilə sadəcə hekayədə zamanın təsvirini verən bədii söz deyil, həm də məzmunu ritmik səciyyə qazandırır. Həsənağanın meyidi tapılan gecənin heç də sakit keçmədiyinə və bir sıra məsələlərin "həll"inə işarə var.

"Hər dəqiqə mənə min bir il qədər uzun gəlirdi" cümləsindəki zaman təsviri də təkcə yaşanılan anı təsəvvürdə canlandırmır, estetik məzmun xarakterinə malikdir. İfadə hekayənin məzmunu ilə birbaşa bağlıdır. Gözləmə vəziyyətində zamanın heç cür keçməməsinin ifadəsidir.

Funksiya olaraq epitetlərlə eynilik təşkil edən təşbehlər də bədii ədəbiyyatda təsvir etmə vasitəsi kimi geniş istifadə olunur. Təşbehlər bir neçə əlamətin bənzətmə funksiyası kimi işlədilməsi sayəsində yaradılır. Məlumdur ki, bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə əlaməti və bənzətmə qoşması – bu strukturla yaradılan təşbehlər müfəssəl; bənzəyən və bənzədilən, yəni iki əlamətlə yaradılan təşbehlər mükəmməl adlandırılır. Bənzətmə funksionallığı epitetlərlə təşbehlər arasında bir üzvi əlaqə yaradır. Onları fərqləndirən başlıca ünsür strukturdur. Təşbeh əsərə estetik səciyyə qazandıran və bədii-poetik siqlətini artıran obrazlılıq vasitəsidir. Həyatın müxtəlif rəngləri arasından oxşar tonları seçmək və təsvir effekti kimi istifadə etmək yazıçıdan böyük məharət tələb edir. Bədii təxəyyül bu faktların obrazlılıq elementi şəklində istifadəsini təmin edir. Bənzər ünsürlərin qarşılaşdırılması və obrazlılıq səviyyəsində işlənməsi ilə təşbehlər yaradılır. Seyid Hüseyn qələmə aldığı hekayələrdə dilin təsvir imkanları çərçivəsində orijinal təşbehlər yaratmış və müxtəlif duyğu və düşüncələrin ifadəsində, fakt və hadisələrin verilməsində onlardan uğurla istifadə etmişdir.

Zahiri görünüşü ifadə edən təşbehlər qəhrəmanları fiziki vəziyyətlərinə görə səciyyələndirir. "Hacı Aslan özünün div kimi vücudu ilə o kürsünün üstünə çıxdı" (1, 81) cümləsindəki "div kimi vücud" ifadəsi bu adamın yekəpər olduğunu ifadə edir. "Başına örtüyü qara çadrası üzünün ağılığını, eyni zamanda məlahətini bir qədər daha artırır" (1, 84), - burada isə qara çadralı qadının təsviri verilmişdir. "Səsi həzin bir musiqi qədər xoş idi və ya mənə elə gəlirdi" cümləsində də fiziki keyfiyyətlər – səs temberi təşbehlə ifadə olunaraq "həzin bir musiqi"yə bənzədilmişdir. "Ömrünün baharını daha görməmiş, kitab və dərslə məşğul ola biləcək 13 yaşını ancaq bitirmiş, mələk qədər saf və səmimi, açılmamış bir qonçaya nə kimi çirkin təkliflər edilirdi" (1, 68)

Situasiyanın təsviri ilə bağlı yaradılan təşbehlər fərqli təsvir xüsusiyyətləri ilə özünü göstərir. "Müxtəlif şəkillərdə gözümlə önündə rəsmi keçid yapar kimi keçirdilər" (2, 352) – işarə var. "Sonra bunlar duman kimi əriyib gözdən itdi" (s.222), - əski həyatın çöküşü, məhvoluşu, bir anda yoxluğa qarışması ifadə olunur. Hekayəsində bu situasiyanın təsviri ilə bağlı xeyli təşbeh nümunələri var. "... müxtəlif ölçü və şəkillərdə bulunan çarxlar bir ildırım surəti ilə dönür, hər yer şəfəq kimi qızarırdı" (2, 222), - çarxların hərəkəti ildırıma bənzədilir və ildırım çaxmasında göy üzünü qızarması ilə əlaqə yaradılır. "Budur, Musa Nağıyevin beşmərtəbəli, Aramyansın dördmərtəbəli yüksək evləri taxta bir qutu kimi maşının altında qalıb əzildi və yerlə yeksan oldu" (2, 223), - nəhəng, dəbdəbəli evlərin uçurulması yüksək zərbə altında taxta qutunun əzilməsinə bənzədilir. "İndi kilsə yük avtomobili altında qalıb əzilən ölü pişik balasına bənzəyirdi" (2, 223); "Qəbirlər kibrit qutuları kimi onun altında əzilib yox olur" (2, 224), - bu cümlələrdə isə təşbehlər həm də simvolik mənə yaradır. "Kilsə" xristianlığı; "qəbirlər" islamı, müsəlmanlığı təmsil edir.

Hal-əhvalın təsviri ilə bağlı yaradılan təşbehlər qəhrəmanların ruhi-psixoloji əhvalını təsvir edir. "Halbuki heç etidalımı pozmur, soyuqqanlılığını saxlayır, sakitcə oturub üzündə bir həyəcan əsəri olmadan, bitərəf bir tamaşaçı kimi bizi seyr edirdi", - "Gilan qızı"nın Qonçasının olanlar qarşısındakı sükutu, laqeyd ifadəsi "bitərəf bir tamaşaçı" mövqeyi təşbehlər vasitəsilə ifadəsini tapır.

Həmin hekayədən verilən başqa bir nümunədə: "Mənim qəlbimi, mənim məniyyəmi bir ticarət malı kimi paraya satma! Bir dükan kimi icarəyə vermə!" (1, 66) 13 yaşında qoca kişiyyə ərə verilən Qonçanın üsyanı təsvir edilir. Məniyyənin maddiyyatla qarşılaşdırılması və bunun nəticəsində yaranan təşbehlər hekayənin bədii siqlətini artıran keyfiyyətdir.

"Bu xəbər Ənisəyə bir ildırım kimi təsir etmişdi" (2, 279) – anı xəbərlə gələn həyəcan və qorxu ildırımın göy üzərində qəfil çaxmasına bənzədilir. "Hökumənin inəyi xatırlayıb yavaşcadan ağlaması onun ürəyini xəncər kimi dəlir, vicdanını ağrıdır" (2, 268) – Bəxtiyarın səhvləri ucbatından peşmanlığı, vicdanının sızlaması Hökumənin ağlamasında təsvirini tapır. Ədib "xəncər kimi dəlir" təşbehi ilə bu duruma Bəxtiyarın ürəyinin nə qədər ağrıdığını göstərir.

“Kəlmələr, cümlələr bir ırmaq kimi, yerinə görə sakit, durğun, mövqeyinə görə sərin və coşqun axır zənn edilirdi” (1, 65) – bu cümləsində də nitq prosesindəki emosionallıqdan doğan dəyişiklik təsvirini tapır.

Seyid Hüseynin hekayələrində daxili-ruhi aləmi təsvir edən təşbehlər əsasən bir təsvir obyektini ilə ifadə olunur: “Bu halda dəmir kimi ağır bir əl çiyimdən yapışdı” (1, 67); “Əski kitab özünün qaba vücudu ilə, qalın vərəqlərinin kiflənmiş qoxusu ilə bu çiçəyin ruhunu zəhərləyib varlığını çürütdüyü kimi, onun mənəviyyatı da Xədicənin mənliliyini gəmirmiş, gəncliyini və gözəlliyini əlindən almışdı” (2, 201); “Bir ‘ip’ onun əl-ayağını bağlamış, müzic bir ilan kimi boynuna sarılmış, ruhunu öldürmüşdü” (2, 273). Ayrı-ayrı hekayələrdən verilən bu nümunələrdə insanın mənəvi-psixoloji aləminə təsir edən, daxilən sarsıdan faktorlar “dəmir kimi bir ağır əl”, “əski kitab”, “bir ip” təmsalında təsvir edilmişdir.

“Gilan qızı” hekayəsində verilən məkan təsviri: “O gün Səfidrud acıqlı bir aslan kimi nərildəyirdi” məzmunla birbaşa bağlıdır. Səfidrudun “acıqlı bir aslan kimi” nərildəməsi Səfidrud boyunca yol gedən Qonçanın başına gətiriləcəklərindən xəbərdar bir adamın qəzəbinin ifadəsidir.

“Günəş vərəmli bir qızın son baxışını andıran həsrətli nəzərlərini kainata yumarkən mən yol üçün tədarük görür, bəzi lazım olan şeyləri almaq üçün ora-bura yüyürürdüm” (1, 71) cümləsində günəş nakam ümidlə gözlərini yuman vərəmli bir qıza bənzədilir. Burada təşbeh Qonçanın “yaşamaq” bağlı son şansının əldən getdiyinə və onu hüquq-qanun sayəsində qurtaracağına söz verən qəhrəmanın çarəsizliyinə hüznü bir nəzər edir.

Metafora həyat hadisə və faktlarının söz üzərinə köçürülərək obrazlı ifadəsidir. Metaforik təsvir imkan verir ki, oxşar əsaslı keyfiyyətlər arasında bənzəmə əlaqəsi yaradılsın və məhz bu münasibətlər əsasında yeni təsvir elementləri formalaşsın. Bənzəyən və bənzədilən ünsürlər arasında sıx mənə əlaqəsinin olması təsvir effektini gücləndirən amildir. Bununla, oxşar və ortaq cəhətlərin bənzəmə meyarı əsas götürülərək birindən digərinə köçürülməsi metaforik təsvir üsulunu yaradır.

Seyid Hüseyn hekayələrində metaforalar bir neçə məqsədlə yaradılmışdır. Bu baxımdan, onları ilkin olaraq belə qruplaşdırma bilərik: 1) daxili aləmin təsviri ilə bağlı metaforalar; 2) hal-vəziyyəti ifadə edən metaforalar; 3) peyzaj metaforası

“Ürəyimdəki boşluğu onunla dolduracağam” cümləsindəki “ürəyimdəki boşluq” məcazi “doldurmaq” feili ilə verilərək metafora yaradılır. “Əski xatirələr fikrimi işğal etmişdi” (1, 200) cümləsində “fikrimi işğal etmək” frazeini “əski xatirələr” epiteti ilə uzlaşaraq metafora yaradılmış və Xədicə ilə hər dəfə qarşılaşdığından ötən günləri xatırlayan qəhrəmanın əhvalını ifadə etmişdir. Xədicənin yaşadıklarını zamanla ona, onun daxili və zəhəri görünüşünə necə yansıdığını ədib ustalıqla təsvir etmişdir: “Əski kitab özünün qaba vücudu ilə, qalın vərəqlərinin kiflənmiş qoxusu ilə bu çiçəyin ruhunu zəhərləyib varlığını çürütdüyü kimi, onun mənəviyyatı da Xədicənin mənliliyini gəmirmiş, gəncliyini və gözəlliyini əlindən almışdı” (1, 201). “Bütün əski xəyallarım dirilmişdi” (1, 208) cümləsində canlıya aid olan ölüb-dirilmək ifadəsi xəyallar üzərinə köçürülmüşdür.

Hal-vəziyyətin təsviri ilə bağlı yaradılan metaforalardan əksər obyektlər insana, canlıya aid hərəkətlər üzərinə köçürülərək ifadə etmişdir: “Ayağa qalxdı, dimağına hücum edən qara fikirləri özündən uzaqlaşdırmaq istədi” (2, 222); “Muradın gözləri dəhşətdən böyüdü, boğazı qurumuşdu, hərəkətsiz baxırdı” (2, 222-223), - “Çarxların hücumu” hekayəsindən verilən bu nümunələrdə Muradın köhnə həyatın məhvəluşu qarşısındakı həyəcan və heyrəti müxtəlif metaforik təsvir üsulları ilə ifadə olunmuşdur: “Qadın sanki keçmişin dərinlikləri arasında bir şeylər düşünürdü və yaxud mənim sualıma cavab olmaq üçün verəcəyi izahata bir başlanğıc arayırdı” (2, 250); “Təkrar öz düşüncəsinin dərinliyinə daldı” (2, 346); “Fəqət rəqəmlər məni rahat buraxmır” (s.352); “Üzərimə sanki bir kabus çökmüşdü” (1, 91); “Beynimə bir çox qarışıq xəyallar hücum edirdi” (1, 198); “Hər kəs İstirahət evində keçirdiyi günlər və gördüyü şəxslər, şahid olduğu hadisələrin hamısı yavaş-yavaş əriyib keçirdi” (2, 311) – cümlələrindəki “keçmişin dərinlikləri arasında bir şeylər düşünmək”, “öz düşüncəsinin dərinliyinə dalmək”, “rəqəmlərin rahat buraxmaması”, “üzərinə kabus çökməsi”, “xəyalların hücum etməsi”, “hadisələrin əriyib getməsi” kimi ifadələr məcazi funksionallığa malikdir.

Təşbehlərdə olduğu kimi, metaforalarda da Seyid Hüseyn bir obyekt bir təsvir üsulunu seçmişdir. Müxtəlif hekayələrdən verilən nümunələrlə fikrimizi izah edə bilərik: “... bu adam mənim dünyanı görəndə gözlərimə hücum edirdi” (2, 259); “Cəmilənin sözləri onun qapalı gözlərini açır, hansı mühit içərisində yaşadığını ona qandırırırdı” (2, 309). Birinci cümlədə gözlər həm də üçüncü göz, bəsinət gözü anlayışını ifadə edir. İkinci cümlədə isə Cəmilənin sözləri ilə Mirzəganın cəmiyyəti görməklə bağlı təsəvvürlərinin açılması metaforalarla ifadə olunmuşdur.

Ədib “Xeyir” və “bərəkət” ayı” hekayəsində axundların islamdan, Ramazan ayından necə istifadə edib insanları aldatmasını metaforik istehza ilə təsvir edir: “Axund orucluğu bir xeyir və bərəkət ayı olub, göyün bütün qapılarının sərasər açıq olacağından, bu ayın böyük bir nemət olduğundan bəhs eləmişdi” (2, 263); “Allahla alış-veriş edən bir adam heç vaxt zərər çəkməz” (2, 264). Bu nümunələrdən də aydın olur ki, bir xərcin min qazanc olması, məhz bu ayda böyük nemət qapılarının açıq olması, “Allahla alış-veriş” etmək düşüncəsi ilə neçə Bəxtiyarları pulsuz-çulsuz qoyur.

Seyid Hüseynin hekayələrində zəhəri görünüşü təsvir edən metaforalara da rast gəlinir. Məsələn, “Gözləri çuxurlamış, sifəti olduqca arıqlamış, başının və üzünün tükü gözə çarpacaq qədər ağarmışdı” (2, 345). Gözlər təbii ki, əşya deyil, çuxura düşə bilməz. Burada gözlərin daha dərinədə olması çuxurda imiş kimi təsvir edilmişdir.

Ədibin hekayələrində zaman metaforaları özünün estetik və poetikliyi ilə bu ədəbi nümunələrin məzmununu zənginləşdirir. “Yeni gülümsəməkdə olan baharın həyatverici munis günəşi dağların arxasında gizləndiyindən, ətrafa həzin bir axşam qaranlığı sinməkdə idi” (1, 214); “Günəş hərarəti təsir etməyəcək dərəcədə üfüqə doğru **enmişdi**” (s.); “Günəş artıq üfüqdə gizlənmişdi” (1, 88); “Ancaq axşamın çökdüyü bir zamanda xəlvət bir çöldə belə bir sual verməyi münasib bilmədim” (1, 88); “Günəş qüruba doğru əyilmiş, hərarət əskilmişdi”; “Kölgələr çox uzanmışdı” (s.); “Axşamdan bir qədər keçmiş, küçələrdən ayaq yığılmışdı”; “Aynın qaranlığı idi”; “Ay xeyli yüksəlmiş, ətrafı yarımkölgəli bir surətdə

aydınlamışdı”; “Elə zənn edirdim ki, sahiləki ağaclar mənə dişlərini ağardaraq gülür, mənə məsxərə edirlər” (1, 71); “Ay yarım bədr halında başını üfəqdən qaldırmış, küskün bir baxışla baxdığından ortalıqda xəfif bir aydınlıq müşahidə edilirdi” (1, 64).

Bir obyektə, yaxud subyektə xas keyfiyyətin bir ortaq element, bir oxşar ünsür əsasında adlandırılaraq ifadəsi metonimik təsvir üsulunu yaradır. Metonimiyada ümumiləşmə başlıca, yalnız bir elementlə obyekt barədə fikir yaradılır. Ədibin “Sarıköynək”, “Gilan qızı” əsərlərində hekayə qəhrəmanı məhz metonimik təsvirlə adlandırılır. Məsələn, “Döyülən sarı köynəkli bir qadın idi” (2, 233). “Sarıköynək” metonimi qadının amansızca döyüldüyü gün əynindəki geyimi ilə yaddaşda qalan adıdır. “Gilan qızı” metonimi ümumilikdə İran qızlarının həyatı və taleyini ifadə edən metonimdir.

Simvol, adından göründüyü kimi, yalnız bir ifadə ilə bütövlü, bir keyfiyyət ilə bütünü simvolizə edir. Təsvir səciyyəsi olaraq, simvol da metonimiya kimi bir vacib elementi əsas götürür. Lakin metonimiyada adlandırma əsasdırsa, simvolda təsvir ünsürü meyardır. Simvolda da ümumiləşmə əsasdır, ancaq simvolun miqyası daha genişdir. Bir xalqın, bir şəhərin, bir küçənin, bir insanın, əşyanın başlıca bir cəhətilə rəmləşdirmək simvolun ən mühüm xarakteridir.

“Bir küçənin tarixi” hekayəsində bir küçə timsalında Bakının dövrü mənzərəsi yaradılır. Ayrı-ayrı obrazların təmsilində də simvollar yaradılmışdır. Hacı Aslan, bu baxımdan tipik nümunədir. Hacı Aslan öz məhəlləsində ağa olan, qolu-zorlu, hər növ güc və söz sahibi insanları simvolizə edir. Hekayədə Hacı Aslanı simvollaşdıran cümlələr çoxdur. Onlardan bəzilərinə baxaq: “Hacı Aslan özünün toxumlarını bu küçəyə geniş surətdə səpmişdi”; “Hər tinbaşı Hacı Aslan xasiyyət və təbiətində, Hacı Aslan taktikasında “adam”lar ortaya çıxmışdı. Bunların hər biri küçə içərisində, xalq arasında “Hacı Aslan” olmaq istəyirdi” (1, 82). “Əsrlərdən bəri kök atmış qocaman ağacları bütün əsasından qoparıb atdığı kimi, Hacı Aslanın “böyük”, “kiçik” toxumlarını da kökündən çıxarıb gedər-gəlməz diyarına sövq etdi” (1, 83).

Seyid Hüseyn sovet dövrü hekayələrində sosrealist inqilabçılıq ön planda olduğu üçün bu qəbildən yazdığı hekayələrdə kommunizmi, sovet inqilabizmini təmsil edən simvol nümunələri yetərincədir: “Bütün fəlakətləri doğuran, onun ailə səadətini pozan, dağıdan Oktyabr inqilabı, sonra da Aprel inqilabı idi” (1, 213). “Bu günün gənc qızları onun son tövsiyəsini dinləyəcək, özünü keçmişin çürük təsirindən qurtaracaqdır”; Budur, xan sarayı uçdu (2, 223); “Kilsə məğlub oldu, yanı üstə yerə yıxıldı” (2, 223); “... Bakı şəhəri bir tərəfdən uçurulur, yanır, dağılır, yüzrlə insan dağılan binaların altında qalır, ölür, məhv olur” (2, 223); “Maşının arxasınca milyonlarla üzlərinin xətləri seçilməyən, yaxaları açıq, əlləri çəkicli adamlar gəlir (2, 223); “Oktyabr inqilabı Mirzə Qədirin sakit həyatını qardaşının ona qarşı bəslədiyi ehtiram və səmimiyyəti pozdu” (1, 185).

Konkret məkanı bildirən, hadisələrin baş verdiyi yeri dəqiqliklə ifadəsi olan simvollar da işləklik göstərir: “Bütün Şüvəlan dərin bir yuxu içində idi” (s.208); “O, Bakının gələcəyini yaxşı görmürdü” (1, 185); “Bütün Azərbaycanı ayaqdan saldı, bir çox kəndlərdə həftələrlə qaldı” (2, 322).

Nəticə. Bədii təsvir hekayəyaratma prosesinin əsas ünsürlərindən biri olub, nəql olunanın ədəbi-bədii səviyyədə estetik dillə şərhini təmin edir. Yazıçının parlaq təxəyyül dünyası təsvir sayəsində obrazlılıq qazanır və ədəbi mətn formasında maddiləşir. Həyatın, bu axında cərəyan edən hadisələrin, müxtəlif təlatümlər yaşayan insanların, onların duyğu və düşüncələrinin bədii surəti təsvir vasitələri ilə cızılır. Mətn adı tekst səciyyəsiindən uzaqlaşaraq yeni mənə əldə edir. O, artıq sözlərdən, cümlələrdən ibarət bir forma deyil, müxtəlifliklərin, həyatın alt qatındakı mənaların, insanın görünməz tərəflərinin rəsmiini çəkən söz kultuna çevrilir. Bədii mətn sənət əsəri statusu qazanır. Seyid Hüseyn hekayələrini təhlil edərkən, onun təsvir üslubunu analiz edərkən keçən əsrin hekayələrinin öz dövrünü, insanların təsvir etmə səciyyəsi ilə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın və azərbaycanlıların ədəbiyyatı səviyyəsinə qalxa bilmişdir. Əsas etibarilə, Seyid Hüseyn özünəxas təsvir üslubu formalaşdırmış və öz ideyalarını ədəbi-bədii mətn səviyyəsində çatdırı bilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Seyid Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib edən və müqəddimənin müəllifi: A.Zamanov). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 426 s.
2. Seyid Hüseyn. Hekayələr. Bakı, “Gənclik”, 1977, 184 s.
3. Seyid Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. (Redatoru və ön sözün müəllifi: N.Qəhrəmanlı). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 328 s.
4. Hüseynzadə, A. Seyid Hüseyn. Bakı, 1978, 43 s.
5. Əlişanoğlu T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı, “Elm”, 2006, 312 s.
6. Mütəllibov T. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı, “Yazıçı”, 1988, 323 s.

Açar sözlər: təsvir, təxəyyül, obrazlılıq, hekayə, epitet, təşbeh

Key words: description, imagination, imagery, story, epithet, content

Ключевые слова: описание, воображение, образность, рассказ, эпитет, содержание

ARTISTIC DESCRIPTION AS A PRIMARY ELEMENT OF THE STORY PROCESS (Based on the stories of Seyid Hussein)

Summary: The artistic description, with its quality, gives the text a new poetic character and provides an interpretation of the content in the aesthetic structure. The description not only increased the artistic and aesthetic quality of literary works, but also enriched them in terms of language and style. Like many writers who took advantage of the descriptive potential of the Azerbaijani language, which is characteristic of the early twentieth century, Seyid Hussein also created successful poetic figures. Based on his creative style, he formed a unique style of description, and in this regard, managed to create authentic works at the level of figurative literary and artistic language. In Seyid Hussein's stories, the description is multifaceted and has become an expression form of different attitudes, feelings and thoughts. Using description methods, the writer not only narrates the subject, does not draw the external and internal qualities of the images, does not give

a poetic picture of place and time. He delivers to the reader the psychological moods of characters, their effects on their situations and actions, feelings and thoughts to the reader in a poetic language. Artistic description played the role of illuminating the dark worlds of the characters in the stories.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОПИСАНИЕ КАК ГЛАВНЫЙ ЭЛЕМЕНТ РАССКАЗОЧНОГО ПРОЦЕССА (на материале рассказов Сейда Хусейна)

Резюме: Художественное описание своим качеством придает тексту новый поэтический характер и дает интерпретацию содержания в эстетической структуре. Описание не только повысило художественное и эстетическое качество литературных произведений, но и обогатило их язык и стиль. Подобно многим писателям, которые воспользовались описательным потенциалом азербайджанского языка, характерного для начала XX века, Сейид Хусейн также создал успешные поэтические образы. Опираясь на свой творческий стиль, он сформировал неповторимый стиль описания, в связи с чем сумел создать аутентичные произведения на уровне образного литературно-художественного языка. В рассказах Сейида Хусейна описание многогранно и стало формой выражения различных взглядов, чувств и мыслей. Используя методы описания, писатель не только повествует сюжет, не рисует внешние и внутренние качества образов, не дает поэтической картины места и времени. Он на поэтическом языке передает читателю психологические настроения персонажей, их влияние на их ситуации и действия, чувства и мысли. Художественное описание сыграло роль освещения темных миров героев рассказов.

RƏYÇİ: prof. T.Mütəllibov

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA TANRI-ALLAH PARALELİZMİNİN TEOQONİK-İDEOLOJİ ƏSASLARI

Məsələnin qoyuluşu. Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sisteminin tədqiqi baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu son dərəcə zəngin materiallar təqdim edir. Belə ki, dastanda oğuz-türk teoqonik sisteminin əsas obrazı olan Tanrının Allah obrazına keçidi açıq şəkildə müşahidə olunur. Dastanda Tanrı-Allah keçidi daha çox paralelizm şəklindədir. Bu da bizə Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sistemi haqqında qiymətli bilgiler verir.

İşin məqsədi. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda Tanrı-Allah paralelizminin teoqonik-ideoloji əsaslarını araşdırmaqdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz-türk teoqonik görüşlərinin, o cümlədən obrazlar sisteminin öyrənilməsi baxımından, sadəcə, bir qaynaq olmayıb, son dərəcə qiymətli və zəngin abidədir. Heç təsadüfi deyildir ki, Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev onu oğuz xalqlarının şah əsəri, ana kitabı [11, s. 16-17], Kamil Vəli Nərimanoğlu türk-oğuz xalqlarının misilsiz örnəyi [12, s. 139-140], Nizami Cəfərov Azərbaycan xalqının milli tale kitabı, epik-millî pasportu, “şah əsəri” [4, s. 4], yazıçı Anar ana kitabı [2, s. 11] adlandırmışlar.

Bəs abidənin bu qədər yüksək şəkildə qiymətləndirilməsinin səbəbi nədir? Biz bu sualın cavabını ilk növbədə müasir Azərbaycanın siyasi lideri Heydər Əliyevin fikirlərində tapırıq. O göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bizim milli estetikamızın mötəbər qaynağı olaraq, mənəvi və estetik dəyərlərin vəhdətini özündə əks etdirir” [7, s. 8].

Bizcə, bu yanaşma “Kitabi-Dədə Qorqud”-un təkə milli düşüncə və mədəniyyət tarixindəki yeri və rolunun üzərinə deyil həm də bu abidənin xalqımızın teoqonik görüşlərinin qaynağı kimi əhəmiyyətinin də üzərinə gur işıq salır.

H.Əliyev, göründüyü kimi, “Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycan xalqının “milli estetikasının mötəbər qaynağı” adlandırmışdır. Bu yanaşma, əslində, bizim araşdırdığımız problemin məntiqi-metodoloji açarıdır. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bir epos kimi milli yaddaşın əsas qaynağıdır. Teoqonik görüşlər və həmin görüşlərin daşıyıcısı olan obrazlar da ilkin mifoloji yaddaşı təşkil edir. Buradan aydın olur ki, “Dədə Qorqud” dastanı teoqonik görüşləri də bu və ya digər şəkildə özündə qorumuşdur.

Heydər Əliyevin dastana bu yanaşması alimlər tərəfindən təsdiq və təsbit olunmuşdur. Bu cəhətdən, Yaşar Qarayevin bir fikri səciyyəvidir. O yazır ki, “min üç yüz ildir ki, Qorqud xalqın qan və gen yaddaşı kimi yaşayır və özündən əvvəlki min üç yüz ilin də bədii və genetik arxetipini hər sətirində, hər sözündə yaşadır. Üstəlik, növbəti min üç yüz il üçün də ən sabit, etibarlı, mənəvi-əxlaqi kodlar və genlər yenə bu “ana kitabın” bətnində və ruhunda qorunub saxlanır” [10, s. 4].

Araşdırmaq istədiyimiz problemin mahiyyəti də elə bu qan və gen yaddaşı ilə bağlıdır. Xalqın ilk yaradılış düşüncəsini özündə əks etdirən teoqoniya bilavasitə xalqın qan və gen yaddaşının əsasında, nüvəsində durur və bu nüvə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qorunub qalmışdır. Ana kitab olan “Kitabi-Dədə Qorqud”-un heç nə ilə müqayisə oluna bilməyən əhəmiyyəti də elə bunda – xalqımızın qan və gen yaddaşını qoruyaraq bizlərə çatdırmasındadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”-un bütün gücü onun adı bir qəhrəmanlıq dastanı yox, məhz epos olmasındadır. N.Cəfərov epos anlayışı haqqında yazır ki, ““epos” sadəcə dastan deyil, müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən dastan – potensiyadır” [5, s. 12].

Müəllifin bu fikrindən göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” sıradan bir dastan yox, Oğuz xalqının sosial-bədii düşüncə potensialı, yəni milli düşüncə enerjisinin qorunduğu ehtiyatlar sistemidir. Oğuz babalarımızın varlıq aləminin yaradıcılığını əks etdirən teoqonik görüşləri də xalqın ilkin düşüncə enerjisinin əsasında durur. Çünki Tanrı oğuzlar üçün, sözün həqiqi mənasında, mənəvi güc, enerji qaynağı idi. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun diqqətlə incələmək, öyrənmək və təhlil etməklə onda teoqonik obrazlar sistemi ilə bağlı qiymətli faktlar tapmaq mümkündür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun bir qaynaq kimi böyük əhəmiyyəti onun, N.Cəfərovun təbirindən istifadə etsək, keçid dövrünün dastanı olmasındadır. N.Cəfərovun tədqiqatlarından aydın olur ki, bu eposda xalqımızın milli-mədəni, siyasi-ideoloji düşüncə tarixi üçün son dərəcə əhəmiyyəti olan iki keçid hadisəsi öz əksini tapmışdır:

1. Ümumtürk etnik-mədəni sistemindən Azərbaycan etnik-mədəni sisteminə keçid;
2. Tanrıçılıqdan İslama keçid.

Müəllif birinci keçidlə bağlı yazır: ““Dədə Qorqud” eposunun tarixi Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin ümumtürk etnik-mədəni sistemindən fərqlənərək ayrılması (diferensiasiyası) tarixidir” [4, s. 4].

Başqa sözlə, N.Cəfərova görə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Azərbaycan oğuz-türk xalqının böyüyərək ümumi oğuz-türk xalqından şaxələnməsi, budaqlanması, ayrılaraq müstəqilləşməsi prosesləri öz əksini tapmışdır.

Bizə məlumdur ki, Azərbaycan türkləri, Türkiyə türkləri, türkmənlər, qaqauzlar vaxtilə vahid Oğuz xalqı olmuş, sonra Oğuz xalqının təbii-tarixi inkişafı nəticəsində müstəqil xalqlara çevrilmişlər. N.Cəfərov məhz bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını möhtəşəm bədii abidə olmaqla yanaşı, həm də tarixi qaynaq hesab edir.

İkinci keçidə gəldikdə isə bu, bilavasitə bizim mövzumuzla bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında İslami görüşlərlə oğuzların əski inanclarını əks etdirən Tanrıçılıq görüşləri yan-yan, paralel şəkildə işlənir. Bundan başqa, oğuz-türk teoqonik görüşlər sisteminin mərkəzi obrazı olan Tanrının özü dastanın “Dəli Domrul” boyunda bir obraz kimi iştirak

⁴⁸ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru..AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı. karimovaaynur@gmail.com

edir. N.Cəfərov yazır: “Müxtəlif dinlərdən (xüsusilə tanrıçılıqdan) islama keçid həm (şifahi – A.Fərəcova) “Dədə Qorqud” dastanının, eposunun, həm də (yazılı – A.Fərəcova) “Kitabi-Dədə Qorqud”un başlıca mövzudur” [5, s. 63].

Qeyd edək ki, bu keçidi Elməddin Əlibəyzadə də müşahidə etmişdir. O yazır: ““Kitabi-Dədə Qorqud”un düzülüb-qoşulması, tamamlanması, qədim mədəniyyətlə “yeni” islam mədəniyyətinin qarşılaşdığı bir dövrə, keçid dövrünə təsadüf edir” [6, s. 424].

““Kitabi-Dədə Qorqud”da İslam elementlərinin mövcudluğunu dastanın yazıya alınması faktoru ilə əlaqələndirən Bəhlul Abdulla da yazır ki, ““Kitabi-Dədə Qorqud”un ikinci formalaşma dövrü İslam mədəniyyəti vaxtına düşür” [1, s. 176].

Göründüyü kimi, B.Abdulla “Dədə Qorqud” eposunun iki formalaşma tarixinə işarə etmişdir: İslama qədərki və İslam sonrası. Müəllifə görə, İslama qədərki “Dədə Qorqud” dastanında, təbii olaraq, İslam dini ilə bağlı görüşlər olmamışdır. Lakin dastanın İslam mədəniyyəti dövründəki formalaşması zamanı İslami görüşlər ona əlavə olunmuşdur.

Qeyd edək ki, B.Abdullanın dastandakı İslam dini ilə bağlı elementlərin ona yazıya alındığı vaxt gətirilməsi fikri təsadüfi deyildir. Belə ki, bir çox tədqiqatlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı İslami görüş, obraz, motivlər eposun özünə məxsus olan məzmun kimi deyil, dastanı yazıya alan katibin əlavəsi kimi səciyyələndirilmişdir. Məsələn, görkəmli qorqudünaş Həmid Araslı dastandakı obrazların hamısının müsəlman olmasına, kafirlərlə müharibə etmələrinə, eposda Allah, Məhəmməd və başqa dini adların tez-tez təkrarlanmasına, Kərbəla hadisələrinin xatırlanmasına, qəhrəmanların namaz qılmalarına münasibət bildirərək yazırdı ki, “bunlar katiblər tərəfindən qüvvətləndirilmişdir. Dastanda islam dini dərin və əsaslı kök salmamışdır. Bütperəstlik əlamətləri də məişətdə qüvvətli yer tutur. İnsanlar təbiət qüvvələrinə də inanıb etiqad edirlər” [3, s. 34].

Bizcə, bu fikirlərə münasibət bildirərkən ilk növbədə tarixi şəraiti nəzərə almaq lazımdır. Keçən əsrin 50-ci illərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı İslam dinini təbliğ edən, xalqlar dostluğuna zidd abidə kimi sovet ideologiyası tərəfindən təqib olunmuşdur. Abidəni stalinizm repressiyalarından qorumaq istəyən ziyalılar ondakı İslami elementlərin sonradan, dastan yazıya alınarkən müsəlman katib tərəfindən əlavə edildiyini əsaslandırırdılar. Ancaq bu yanaşma elmdə təcridcən aparıcı tendensiyaya çevrildi və dastanın İslam dini ilə bağlı tarixi qondarma əlavə hesab olunmağa başladı.

“Dədə Qorqud” dastanını İslam dinini qəbul etməklə yanaşı, bu dini yaymaq səlahiyyətinə malik olan müsəlman türklərin – “qazi ərənlərin” eposu adlandırılan N.Cəfərova görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da İslam dini motivləri bir sıra araşdırıcıların döənə-döənə qeyd etdikləri kimi, “sonradan edilmiş əlavə (katib əlavəsi!) deyildir, əksinə, “Kitab”ın ideya-estetik, poetik əsaslarından biridir” [5, s. 62].

N.Cəfərovun İslam dinini “Dədə Qorqud” eposunun ideya-məzmun, bədii-estetik əsaslarından birini təşkil etməsi haqqındakı bu fikri Yeganə İsmayılovanın aşağıdakı fikri ilə bir daha öz təsdiqini tapır. O yazır ki, “oğuzlar “Dədə Qorqud”u məhz “Qurani-Kərim” kimi müqəddəs sayaraq, ona “Kitab” adı vermişlər” [8, s. 22].

Müəllifin bu fikri ilə razılaşmamaq olarmı?

“Kitabi-Dədə Qorqud”un bir oğuznamə olduğunu, oğuzların “Oğuznamə” adı altında olan mətnlərə ulu əcdadları Oğuz kağanın sözləri kimi müqəddəs münasibət bəslədiklərini nəzərə alsaq, Y.İsmayılovanın fikrini qəbul etmək mümkündür. Çünki “Kitab” sözü ərəb sözü olduğu kimi, ərəb əlifbası ilə Oğuz dilində qeydə alınmış “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da ərəb kitab-yazı ənənələri əsasında tərtib olunmuşdur.

“Oğuznamə” kəlməsi hərfi mənada “Oğuzun sözü” yəni Oğuz kağanə aid sözlər deməkdir. Oğuz kağan oğuzların ulu əcdadı, babaları kimi onlar üçün müqəddəs varlıq idi. Çünki oğuzlarda çox güclü əcdad kultu, yəni atalara pərəstiş inancı olmuşdur. Oğuzlar İslam dinini qəbul etdikdən sonra da öz əski inanclarına, Oğuz kağandan qalma deyimlərin müqəddəsliyinə inanclarını qorumuş, bu deyimləri hətta “Quran” ayələri ilə müqayisə etmişlər.

Samət Əlizadənin üzünün son dəfə köçürülməsini XV-XVI əsrlərə aid etdiyi Oğuz atalar sözləri və zərbi-məsəllərindən ibarət “Oğuznamə” əlyazmasındakı bir atalar sözü yuxarıdakı fikri tam şəkildə təsdiq edir. Əlyazma bu atalar sözü ilə başlayır:

Ataların sözü Qurana girməz,

Amma Quran yanında yalın-yalın yalışur [13, s. 18].

Bu atalar sözü oğuzların Oğuz kağandan qalma deyimlərə müqəddəs münasibət bəsləmələrini birmənalı şəkildə təsdiq edir. Deyimin mənasından aydın olur ki, oğuzlar atalar sözlərini “Quran” ayəsi hesab etməsələr də, onlara elə “Quran” ayələri kimi inanırdılar. Bu, onu göstərir ki, İslam dinini qəbul etmiş oğuzlar İslamaqədərki mənəvi dəyərlərini İslami dəyərlərlə bir tutaraq, paraleləşdirərək qorumuş və yaşatmışlar. “Kitabi-Dədə Qorqud” Tanrı-Allah paralelizmi də bunun təzahürüdür.

Tanrı – bilvasitə tanrıçılıq inanc sisteminin mərkəzi, ən əsas teoqonik konsepti, Allah – İslam dini inanc sisteminin nüvəsi, mərkəzi, əsasıdır. Dastanda Tanrı və Allah adlarının paralelizmi, yəni birgə işlənməsi, bir-birini əvəz etməsi, bir-birinin mənə sinonimi kimi çıxış etməsi Tanrıçılıq teoqonik görüşlərinin İslami görüşlərə transformasiya prosesində olduğunu göstərir.

Çox maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Tanrı-Allah paralelizmi təhkiyənin aparıcı xətlərindən biridir. Dastanı nəql edən ozan (təhkiyəçi), yaxud da katib, fərqi yoxdur, Tanrı-Allah eyniliyini, paralelizmini qabartmağa, nəzərə çarpdırmağa çalışmışdır. Bunu biz dastanı oxumağa başlayan kimi, yəni onun müqəddimə hissəsinin başlanğıcından müşahidə edirik.

Məlumdur ki, 12 boydan ibarət olan “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazması (Drezden nüsxəsi) bir müqəddimə ilə başlayır. Müqəddimənin ilk cümləsində Qorqud atanın kimliyi (Bayat boyunda anadan olması, Oğuz elinin bilici olması, bütün

dediklərinin hamısının düz çıxması, Həq təalanın onun könlünə ilham verməsi) anladılır. Daha sonra “Dədə Qorqud soylamış” adı altında çoxlu deyimlər (atalar sözləri və zərbi-məsəllər) verilir. Eposun teoqonik konsepsiyası Dədə Qorqudun soylədiyi ilk iki deyimdə öz əksini tapmışdır:

Allah-Allah deməyincə işlər onmaz.

Qadir Tənri verməyincə ər baymaz [9, s. 31].

Birinci deyimə görə, işi görməmişdən əvvəl Allahın adını çəkmək, onu çağırmaq lazımdır. İkinci deyim birinci deyimdəki mənanı izah edir: çünki bir kəsin varlanması, xeyir-bərəkət sahibi olması, uğur əldə etməsi Qadir Tanrıdan, yəni qüdrət sahibi olan Allahdan asılıdır.

Beləliklə, ilk iki deyim müstəqil paremioloji vahidlər kimi işlənsə də, məna bir-birinə bağlıdır. Həmin bağlılıq isə təsadüfi olmayıb, təhkiyəçi ozanın, yaxud tərtibçi katibin məqsədli təqdimatını ifadə edir. Göründüyü kimi, eyni funksiya birinci deyimdə Allaha, ikinci deyimdə Tanrıya aid edilir. Məqsəd heç də eyni funksiyayı iki obraz arasında bölmək yox, əksinə, onların eyniliyini vurğulamaqdır. Ozan/katib bir-biri ilə məna qırılmaz şəkildə bağlı olan bu iki deyim vasitəsilə Allah-Tənri eyniyyətini nəzərə çarpdırır. Bu isə dastanın yazıya alındığı, yaxud canlı şəkildə ifa olunduğu dövrdə vacib idi. Çünki oğuzlar artıq İslamı qəbul etmişdilər və özlərini zamanın çağırışı ilə yeni ilahi ideologiyaya transformasiya edirdilər. Bu proses oğuzların heç də özlərinə məxsus əski inanc mədəniyyəti və ideologiyasından birdəfəlik imtinası şəklində deyil, əksinə, əski dini kimlik (əsasən, Tanrıçılıq ideologiyası) ilə yeni İslami kimlik arasında ortaqlıq, oxşar, eyni məqamlara istinad etməklə həyata keçirilirdi. Oğuzlar ona görə də öz Oğuz babalarında qalan atalar sözlərini “Quran” ayələrindən üstün tutmasalar da, “Ataların sözü Qurana girməz, // Amma Quran yanında yalın-yalın yalınur” deyərək, ayələrdən aşağıda da tutmur, məhz yanaşı qoyur, bərabərləşdirir, paralelləşdirirdilər. Eyni paralelləşdirmə cəhdini müəqəddimədəki ilk iki deyimdə də müşahidə edirik. Yəni atalar sözlərindən ibarət “Oğuznamə”nin katib-tərtibçisi də, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsinin katib-tərtibçisi də eyni milli-ideoloji prinsiplərdən çıxış etmişdir. Bu, onu göstərir ki, oğuznamələri tərtib edənlər sadəcə savadlı adamlar yox, Oğuz dövlətçilik ideologiyasını həyata keçirən düşüncə sahibləri idilər. Oğuznamələrin yazıya alınması oğuzların dövlətçilik maraqlarını əks etdirmişdir.

Oğuzların qəbul etdiyi yeni din – İslam özü ilə yeni mədəniyyət gətirdi. Bu isə oğuzların əski mədəniyyətinin yavaş-yavaş aktuallığını itirməsinə gətirirdi. Məsələn, ozanlar öz yerini aşılqlara verir, tədricən sənət meydanını tərk edirdilər. Ozançılıq ənənəsinin get-gedə zəifləyərək aradan getməsi “Oğuznamə” dastanının da yavaş-yavaş canlı ifadan qalaraq unudulması təhlükəsini yaratdı. “Oğuznamə”nin unudulması oğuzların dövlətçilik ənənələrinin unudulması demək idi. Çünki ulu Oğuz kağan haqqındakı oğuznamələrin bütün məzmunu və ideyası Oğuz dövlətçilik ənənələrinin təbliğindən ibarət idi. “Oğuznamə” dastanı oğuzların ulu babaları Oğuz kağanın dünyanı necə fəth etməsindən bəhs edir. Oğuzlar elə bu dastana əsaslanaraq dünyada bu gün də yaşayan nəhəng dövlətlər qurdular. İslam dininin qəbulundan sonra “Oğuznamə”lərin unudulması oğuzların öz milli ideologiyalarından əl çəkməsi demək idi. Onlar isə buna yol verə bilməzdilər. Ona görə də katiblər qarşısında “Oğuznamə” adı altında nə varsa – hamısını yazıya almaq və onları yeni İslam ideologiyasına uyğunlaşdırmaq vəzifəsi qoyuldu. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində Allah-Tənri paralelizmi oğuzların əski Tanrıçılıq ideologiyasının yeni İslami ideologiyaya uyğunlaşdırılması siyasətini ifadə edir.

Məşhur oğuzşünas alim Fəruq Sümərin tədqiqatlarından məlum olur ki, orta əsrlərdə “Oğuznamə”nin müxtəlif variantlarının yazıya alınmasının əsasında türkcülük şüurunun aktuallığı və qorunması zərurəti dururdu. Alim “Oğuznamə”nin uyğur versiyası (“Oğuz kağan” dastanı) və Rəşidəddin “Oğuznamə”si əsasında həmin dövrdə türkcülük şüurunun, başqa sözlə, oğuzların milli ideologiyasının əsasında beş ideoloji tezis durduğunu göstərir:

1. Türklər etnik tərkib etibarilə Oğuz-Türkmanlardan, uyğurlardan, qıpçaqlardan, qanlılardan, karluqlardan və kalaçlardan ibarətdir;

2. Türk xalqının ulu əcdadı və hökmdarı Oğuz kağandır;

3. Türk elini Oğuz xan dünyanı fəth edərək yaratmışdır;

4. Oğuz xalqı ulu əcdad Oğuz kağanın 24 nəvə-övladından yaranmışdır: uyğurlar oğuzlara itaət edən türklərdir, qıpçaqlar, qanlılar, karluqlar, kalaçlar isə Oğuz bəylərinin nəslindəndir.

5. Oğuz kağan Tanrının yer üzündəki iradəsini gerçəkləşdirən elçi-peyğəmbər və hökmdardır [14, s. 346-347].

Bu tezislərin hər biri təhlil baxımından çox qiymətli olsa da, bizim diqqətimizi mövzumuz baxımından sonuncu maddə-tezis cəlb edir. Həmin tezisə görə, oğuzların ulu babası Oğuz kağan dünyanı Tanrının əmrinə, buyruğına görə fəth etmişdir. Oğuzlar da öz babalarının yolu ilə gedib, Tanrının əmrini həyata keçirmiş, fəthlər yolu ilə Oğuz-Türk elini böyütmüşdülər. İslam dinini qəbul etdikdən sonra oğuzlar öz dövlətçilik ənənələrini qorumaq üçün Tanrı və Allahın eyni varlıq olduğunu, Tanrının Oğuz kağanın qarşısında qoyduğu fəthat (dünyanı fəth etmək) missiyasının elə Allahdan gəldiyini əsaslandırmağa başladılar. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Tanrı-Allah paralelizminin əsasında məhz bu ideologiya durur. Biz dastanın hər bir səhifəsində oğuzların öz əski milli kimliklərini yeni İslami kimlik qiyafəsində qorumaq, yaşatmaq cəhdinə şahid oluruq.

Dastanın Qorqud atanı tanıdan ilk abzasında “Həq təala anın könlünə ilham edərdi” cümləsindəki Həq təala, yəni Uca Həqq (Allah) obrazının Dədə Qorqudla əlaqələndirilməsi də Tanrı-Allah paralelizminin ifadəsidir. Burada Tanrıçılıq ideologiyasının daşıyıcısı olan Dədə Qorqudun İslam dini sistemində daxil edilməsi cəhdinə şahid oluruq. Yəni dastançı (ozan, yaxud katib) Dədə Qorqudu şüurlu şəkildə, az qala, Allahdan ilham, yəni vəhy alan peyğəmbər səviyyəsinə qədər qaldırır. Ancaq burada dini-ideoloji hədudlar dəqiq şəkildə qorunur. Dastanın heç bir yerində Dədə Qorqudun İslam peyğəmbəri olduğuna dair bir məlumat yoxdur. Əksinə, oğuz babalarımızın bu qədim kitabında İslam dini məzhəblərə,

təriqətlərə bölünmədən, bütöv, saf halda təqdim olunur. Müqəddimədə Dədə Qorqudun dilindən verilmiş söyləmələr bunu birmənalı şəkildə sübut edir:

Ağız açub ögər olsam, üstimizdə Tənri görkli!

Tənri dostı, din sərvəri Məhəmməd görkli!

Bu deyimlər dastandakı Tanrı adının Allah adı ilə eyni mənada işləndiyini açıq şəkildə sübut edir. Müqəddimə Məhəmməd peyğəmbəri Tanrının dostu, sərvəri adlandırır. Məhəmməd peyğəmbər isə Allahın elçisidir. Beləliklə, dastanda Tanrı dedikdə məhz Allah nəzərdə tutulur.

Müqəddimədə İslam dininin ilk xəlifələrindən Əbubəkr, Əli, Osman da tərənnüm olunur:

Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan Əbubəkr Siddiq görkli!

Axır separə başıdır, “əmmə” görkli.

Hecəsinləyin düz oqınsa, “Yasin” görkli.

Qılıç çaldı, din açdı şahı-mərdan Əli görkli.

Əlinin oğulları – peyğəmbər nəvalələri –

Kərbəla yazısında yəzidilər əlində şəhid oldı.

Həsənə Hüseyn iki qardaş bilə, – görkli.

Yazılıb-düzilib gögdən endi Tənri elmi Quran görkli.

Ol Quranı yazdı-düzdi, üləmələr ögrənincə köydi-biçdi

Alimlər sərvəri Osman Üffan oğlu, görkli [9, s. 32].

Bu deyimlərdə Məhəmməd peyğəmbərdən sonra ilk xəlifə olmuş Əbubəkr “sadiq” adı ilə, Həzrət Əli din qolunda qılınc vuran qəhrəman, Həzrət Əlinin oğlanları İmam Həsən və İmam Hüseyn şəhidlər, üçüncü xəlifə Osman Üffan oğlu Quranı kitab şəklində tərtib etdirən ilk şəxs kimi təqdim olunur. Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələ “Dədə Qorqud” dastanının İslam dininə heç bir fərq qoymaması, yəni İslam dünyasını sünnilər və şiələrə ayırmaması, İslam dinin əsalarına, dəyərlərinə birtərəfli yanaşmamasıdır.

Müqəddimədə Tanrının adı çəkildiyi bütün deyim və ifadələrdə Tanrının Allahla eyniləşdirildiyini görürük. Müqəddimədə Dədə Qorqud dörd dəfə soylayır, soylamalarda çoxlu atalar sözləri, zərbi-məsəllər deyir və hər soylamanın sonunda Tanrı-Allaha üz tutaraq xana dua edir:

1-ci soylamanın sonunda:

Dövlətsiz (ağılsız – A.Fərəcova) şərrindən **Allah** saqlasun, xanım, sizi! [9, s. 32]

2-ci soylamanın sonunda:

On otuz on yaşında tolsun, **Həq** sizə yaman gətürməsin, dövlətiniz payəndə olsun. Xanım, hey! [9, s. 32]

3-cü soylamanın sonunda:

Azıb gələn qəzayı **Tənri** savsın! [9, s. 32]

4-cü soylamanın sonunda:

Ol ögdigim **Yuca Tənri** dost oluban mədə irsün, xanım hey! [9, s. 33]

Vahid söyləmə qəlibində təqdim olunan bu dua-deyimlərdə **Allah-Həq-Tənri-Yuca Tənri** adları eyni mənə daşımaqla Tanrı-Allah paralelizmini ifadə edir. “Yuca Tənri” adı da ərəb dilindəki “Allah təala” adı ilə eyni mənəni daşıyır.

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Beləliklə:

1. Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sisteminin tədqiqi baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu son dərəcə zəngin materiallar təqdim edir. Xalqın ilk yaradılış düşüncəsini özündə əks etdirən teoqoniya bilavasitə xalqın qan və gen yaddaşının əsasında, nüvəsində durur və bu nüvə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qorunub qalmışdır.

2. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında İslami görüşlərlə oğuzların əski inanclarını əks etdirən Tanrıçılıq görüşləri yana-yana, paralel şəkildə işlənir. Bundan başqa, Oğuz-Türk teoqonik görüşlər sisteminin mərkəzi obrazı olan Tanrının özü dastanın “Dəli Domrul” boyunda bir obraz kimi iştirak edir.

3. Tanrı – bilavasitə tanrıçılıq inanc sisteminin mərkəzi, ən əsas teoqonik konsepti, Allah – İslam dini inanc sisteminin nüvəsi, mərkəzi, əsasıdır. Dastanda Tanrı və Allah adlarının paralelizmi, yəni birgə işlənməsi, bir-birini əvəz etməsi, bir-birinin mənə sinonimi kimi çıxış etməsi Tanrıçılıq teoqonik görüşlərinin İslami görüşlərə transformasiya prosesində olduğunu göstərir.

4. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Tanrı-Allah paralelizmi təhkiyənin aparıcı xətlərindən biridir. Dastanı nəql edən ozan (təhkiyəçi), yaxud da katib Tanrı-Allah eyniliyini, paralelizmini qabartmağa, nəzərə çarpdırmağa çalışmışdır.

5. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində Allah-Tanrı paralelizmi oğuzların əski Tanrıçılıq ideologiyasının yeni İslami ideologiyaya uyğunlaşdırılması siyasətini ifadə edir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Aparılmış tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan teoqonik və obrazlarla aparılacaq başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mifologiyanın tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla, B. “İslam dini” очерki / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – s. 176-178

2. Anar. Səzsiz / – Anar. – Bakı: Gənclik: – 1992, – 592 s.

3. Araslı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Seçilmiş əsərləri. Bir cildə / H.Araslı. – Bakı: Gənclik, – 1998, – 190 s.

4. Cəfərov, N. Azərbaycan xalqının şah əsəri // “Azərbaycan” jurn., – № 9, – 1998, – s. 4-6

5. Cəfərov, N. Eposdan kitaba / N.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1999, – 220 s.

6. Əlibəyza, E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr) / E.Əlibəyza. – Bakı: Gənclik, – 1998, – 524 s.

7. Əliyev, H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004, – s. 6-17
8. İsmaylova, Y. “Koroğlu” dastanında obrazlar sistemi / Y.İsmaylova. – Bakı: Nurlan, – 2003, – 174 s.
9. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. – Bakı: Yazıçı, – 1988, – 265 s.
10. Qarayev, Y. Bütün xalqların və dövrlərin kitabı // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. – Bakı: Səda, – 2001, – s. 4-10
11. Nəbiyev, B. Xalq məənəviyyatının güzgüsü (“Kitabi-Dədə Qorqud”) / B.Nəbiyev, Y.Qarayev. – Bakı: Elm, – 1999, – 32 s.
12. Nərimanovlu, K.V. “Dədə Qorqud kitabı” dünya epos mədəniyyətinin nadir kitabıdır / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004, – s. 139-145
13. Oğuznamə / Çapa hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1987, – 223 s.
14. Sümər, F. Oğuzlar / F.Sümər. – Bakı: Yazıçı, – 1992, – 429 s.

Açar sözlər: Kitabı-Dədə Qorqud, teoqoniya, Tanrı, Allah, Tanrıçılıq, İslam, transoformasiya

Keywords: Kitabı-Dada Gorgud, theogony, God, Divinity, Islam, transformation

Ключевые слова: Китаби-Дада Горгуд, теогония, Бог, Божество, ислам, трансформация

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA TANRI-ALLAH PARALELİZMİNİN TEOQONİK-İDEOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə

Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sisteminin tədqiqi baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu son dərəcə zəngin materiallar təqdim edir. Belə ki, dastanda oğuz-türk teoqonik sisteminin əsas obrazı olan Tanrının Allah obrazına keçidi açıq şəkildə müşahidə olunur. Dastanda Tanrı-Allah keçidi daha çox paralelizm şəkliyədir. Bu da bizə Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sistemi haqqında qiymətli bilgiler verir. Dastanda Tanrı və Allah adlarının paralelizmi, yəni birgə işlənməsi, bir-birini əvəz etməsi, bir-birinin məna sinonimi kimi çıxış etməsi Tanrıçılıq teoqonik görüşlərinin İslami görüşlərə transformasiya prosesində olduğunu göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”-un müqəddiməsində Allah-Tanrı paralelizmi oğuzların əski Tanrıçılıq ideologiyasının yeni İslami ideologiyaya uyğunlaşdırılması siyasətini ifadə edir.

THEOGONIC-IDEOLOGICAL BASIS OF GOD-GOD PARALLELISM IN THE EPIC "KITABI-DADA KORGUD"

Summary

From the point of view of the study of the system of theological images in Azerbaijani folklore, the epic "Kitabi-Dada Gorgud" presents extremely rich materials. Thus, in the saga, the transition of God (Tanrı), the main image of the Oghuz-Turkish theological system, to the image of God (Allah) is clearly observed. In the saga, the transition from God (Tanrı) to God (Allah) is more in the form of parallelism. This gives us valuable information about the system of theogonic images in Azerbaijani folklore. The parallelism of the names of God (Tanrı) and God (Allah) in the saga, that is, their co-development, substitution, and synonyms of each other, shows that divinity is in the process of transforming its theological views into Islamic views. In the introduction to the Kitabı-Dada Gorgud, the God-God (Allah-Tanrı) parallelism expresses the Oghuz policy of adapting the old ideology of divinity to the new Islamic ideology.

ТЕОГОНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА БОГО-ПАРАЛЛЕЛИЗМА В ЭПОСЕ "КИТАБИ-ДАДА КОРГУД"

Резюме

С точки зрения изучения системы богословских образов в азербайджанском фольклоре эпос «Китаби-Деда Горгуд» представляет чрезвычайно богатый материал. Таким образом, в саге отчетливо наблюдается переход Бога (Танры), главного образа огузско-тюркской богословской системы, в образ Бога (Аллаха). В саге переход от Бога (Танри) к Богу (Аллаху) больше в форме параллелизма. Это дает нам ценную информацию о системе теогонических образов в азербайджанском фольклоре. Параллелизм имен Бога (Танры) и Бога (Аллах) в саге, то есть их соразвитие, подмена и синонимы друг друга, показывает, что божество находится в процессе преобразования своих богословских взглядов в исламские взгляды. . Во введении к Китаби-Дада Горгуд параллелизм Бог-Бог (Аллах-Танри) выражает огузскую политику адаптации старой идеологии божества к новой исламской идеологии.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Səbinə Arif qızı Səlimova⁴⁹
**CİRCİ ZEYDANIN “HARUNUN BACISI ABBASƏ” ROMANININ
İDEYA-MƏZMUN XUSUSİYYƏTLƏRİ**

Giriş. Biz ilkin Abbasilərin geniş miqyasda təsvirinə XIX əsrin sonlarında yaranmış ərəb bədii nəsrinin tarixi roman janrında yazılmış nümunələrində daha çox rast gəlirik. Qeyd etmək lazımdır ki, «XIX əsrdə Avropa xalqlarının ədəbiyyatında öz inkişafının zirvəsinə çatmış, neçə-neçə bədii söz korifeyinə ölməz əsərlər yaratmağa imkan vermiş roman janrı böyük bir ədəbi-mədəni hadisə kimi həmin əsrin ortalarından başlayaraq, müsəlman xalqlarının ədəbi-mədəni həyatına, o cümlədən də ərəb ədəbiyyatına daxil olur və özünün ilk əks-sədasını Misir və Suriyada verir» [1, s. 6].

Tədqiqata cəlb etdiyimiz Circi Zeydanın “Abbasa uxt-ər-Rəşid” (Harunun bacısı Abbasə) romanı istər əsərdə bəhs olunan dövrün tarixi reallıqlarının təsvir edilməsi, istərsə də ərsəyə gəlmiş dövrün tarixi şəraiti ilə uzlaşması baxımından Misir ədəbiyyatının əsas istiqamətlərini, xarakterini, xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmək baxımından böyük maraq doğurur. Romanda təsvir edilən tarixi hadisələr və maraqlı süjet xətti əsəri müxtəlif prizmalardan təhlil etməyə imkan verir.

İlkin Abbasilərin cəh-cəlalı həyatına geniş yer verən Circi Zeydan, xəlifələrin özlərinə yaxın saydıqları şəxsiyyətlərdən biri o dövrün tanınmış şairi Əbu-l-Ətəhiyədən də bəhs edir. Əsərdə əsas, aparıcı yerlərdən birini tutan Əbu-l-Ətəhiyə yazıçının təhkiyəsində xəlifə Harun ər-Rəşidi qəflət yuxusundan ayıldan personaj kimi oxucunun diqqətinə təqdim edilir.

Dövrünün qüdrətli bədii şer ustası kimi tanınan, fitri istedad sahibi olan Əbu-l-Ətəhiyə mədhiyyələrinin müqabilində istər xəlifələrdən, istərsə də saray əyan-əşrəflərindən yüksək miqdarda pul alsada, təbiətən çox acgöz və xəsis adam idi. Bu acgözlük onu möhkəm tamahkarlığa, nə vasitə iləsə var-dövlət, sərmayə yığmağa və beləliklə də, ləyaqətini alçaltdırmağa gətirib çıxartmışdı. Məhz buna görə də C.Zeydan bu romanın fabulasını məhz onun bu acgözlüyünün bünövrəsi üzərində qurmağa nail olmuş və onun bu acgözlüyündən bir bədii üsul kimi istifadə etməklə çox oxunaqlı bir roman yaratmışdır.

Yazıçı Harunun bacısı Abbasə ilə Cəfər Bərməkinin sevgi macərasının açılmasında Əbu-l-Ətəhiyənin məhz bu tamahkarlığından bir vasitə kimi istifadə etmişdir.

Əsas hissə. Roman VIII əsrin ikinci yarısında, daha doğrusu, 762-ci ildə Xəlifə əl-Mənsur tərəfindən əsas qoyulmuş və tarixə “Mədinət əs-Səlam” (“Sülh şəhəri”), “Mədinət əl-mudəvvərə və-l-munəvvərə” (“Dairəvi, nurlu şəhər”), “Mədinət əl-Mənsur” (“Mansurun şəhəri”) kimi adlarla daxil olmuş Bağdad şəhərinin təsviri ilə başlayır.

Beləliklə, yığdığı sərvəti xərcləməyən, tənha həyat keçirən, Mehdiyin cariyəsi Otbənin onun məhəbbətini rədd etməsindən sonra şeir yazmaqdan imtina edən və zühdiyyətə qurşanan Əbu-l-Ətəhiyə günlərin birində valiəhd əl-Əminin kefi məclisində iştirak edərkən gələcək cavan xəlifənin öz şəxsi vəzirinə qul taciri, yahudi Fənhasdan pul ilə onun üçün bir neçə cavan, ağrəngli müğənni qızları alıb gətirməsi tapşırığını verdiyini eşidir. Bu tapşırığın ona öz sərvətini artırmaq üçün böyük imtiyazlar verəcəyini zənn edərək, belə fürsəti əldən verməməyə çalışır. Çünki qul taciri Fənhas onunla çox yaxın idi. Ona görə də Əbu-l-Ətəhiyə dərhal elə gecə ikən məclisdən çıxıb Fənhasın evinə tələsir ki, şəhər Əminin vəziri onun yanına gələndə kimi Fənhası tək-cə tuta bilsin və ona müğənni qızları bəha qiymətə satmasını söyləsin. Çünki belə olan təqdirdə əlavə pul ona – Əbu-l-Ətəhiyəyə qalacaqdır. O bilirdi ki, Əmin neçəyə satılarsa da, o qızları almaq əmrini vermişdir. Lakin Əminin qəsri Dəclənin bir tərəfində, Fənhasın evi isə həmin çayın digər tərəfində yerləşdiyi üçün Əbu-l-Ətəhiyə çayı bu üzədən o üzə keçmək üçün sonuncu bərəyə çata bilmir. O çayın sahilinə çatanda sonuncu bərənin artıq sahilədən uzaqlaşdığını görür. Əbu-l-Ətəhiyə bundan çox kədərlənir, çünki bir neçə an gecikməsi onun sərvətdən məhrum olması ilə nəticələnirdi. Ona görə də məyus-məyus sahilədən dayanıb axşamın qaranlığında Dəclənin sakit axan sularına tamaşa edir...

...Əbu-l-Ətəhiyə özünün xəyal aləmində ikən birdən axşamın toranlığında onun qarşısında içərisində beş-altı yaşlarında iki oğlan uşağı, bir qadın və bir kişi olan kiçik qayıq dayandı. Qayıqçı Əbu-l-Ətəhiyəni təxmini tanıdığı üçün ona rəhmi gəlir və onu da götürüb o biri sahilə tərəf üz tutur. Əbu-l-Ətəhiyə bu təsadüfə çox sevinir və ona görə də yolda geyimlərindən Bağdad əhlinə oxşamayan, bağdadlılardan daha çox Hicaz-Nəcd əhlinə oxşayan bu uşaqlarla, bu kişi və qadınla söhbət etməyə nə qədər cəhd göstərsə də, onlar Əbu-l-Ətəhiyəyə məhəl qoymurlar [3, s. 18-21].

...Qayıq o biri sahilə yan alanda artıq gecədən xeyli keçdiyi üçün sərnəşinlər qayıqdan düşüb özlərinə lazım olan istiqamətə üz tuturlar. Əbu-l-Ətəhiyə isə ağır-ağır Fənhasın evinə yollanır. Lakin Əbu-l-Ətəhiyə Fənhasın evinə çatanda gözlərinə inanmır, çünki bayaqki adamların zəif lampa işığında Fənhasın evinə girdiklərini görür. Və dərhal da belə zənn edir ki, həmin adamlar o uşaqları Fənhasa satmağa gətiriblər. Ancaq bu Əbu-l-Ətəhiyənin müəyyən dərəcədə marağına səbəb olsa da, bu gələnlərin üzünə qapı açan əli fənərlı bir qadının boy-buxunu onun bircə anda ürəyinin döyünməsinə, həyəcanının artmasına səbəb olur. Əbu-l-Ətəhiyə ömrünün bu çağlarını zühdiyyətdə – inzivada keçirsə də, bu qadının gərdən çəkib dayanması, zəif fənər işığında belə cazibədar görkəmi Əbu-l-Ətəhiyənin könül quşunu pərvazlandırır... Şairi fikir-xəyal götürür. Ona elə gəlir ki, bu qadını qabaqlar haradasa görmüşdür. O, xeyli düşündükdən sonra həmin qadını vaxtilə bir könlüdən min könlü vurulduğu Otbəyə oxşadır. Əbu-l-Ətəhiyə bu qənaətə gələr-gəlməz qonağın: «Otba, biz uzaq yoldan gəlmişik, xanım buradadırmı?» - deyər soruşması onu tam əmin edir ki, bu gecə qaranlığında ondan beş-on metr aralıda dayanan bu gözəl qadın onun gəncliyində dərin bir məhəbbətlə sevdidi, hüsnünə, camalına lirik şeirlər qoşduğu, vüsali ilə alışıb-yandığı xəlifə Mehdiyin cariyəsi Otbədir.

⁴⁹ AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
sabina.salimova.77@mail.ru

O yadına salır ki, Mehdiyin sağlığında şeir yazıb xəlifədən bu cariyəni ona ərə verməsini xahiş etsə də, cariyə bu dəvəti qəbul etməmiş və «Məni cürdək satana və şeir cütdəyənməyi vermək istəyirsən?» - deyər xəlifəyə öz etirazını bildirmişdi. Xəlifə Mehdi isə bu cavabdan sonra Əbu-l-Ətəhiyəyə qıza bir daha «təşbib» yazmamağı məsləhət görmüşdü... [4, s. 18-21].

İndi bu gözlənilməz, təsadüfi hadisə, üstündən uzun illər keçməsinə baxmayaraq, onun keçmiş həyatının nisgilli xatirələrini yada salır. Məhz həmin hadisədən sonra zuhdiyyətə meyl edən, şeir yazmaqdan demək olar ki, tamamilə imtina edən və bunun üstündə Harunun onu «eni və uzununu beş qarış» olan bir yerdə zindana belə salmasına dözən Əbu-l-Ətəhiyənin təbi yenidən cüşa gəlir, köhnə, qaysaq bağlamış məhəbbət yaraları yenidən sızılıb verməyə başlayır. İndi onu gələn musafirlərdən daha çox Otbənin bu evə necə gəlib çıxması, yad kişinin hansı xanımı soruşması daha çox maraqlandırır, onu müsafirlərin sirrindən daha tez agah olmağa vadar edir.

Otbə gələnləri içəri apardıqdan sonra Əbu-l-Ətəhiyə gərgin maraq və həyəcan içərisində qapıya yaxınlaşır və Fənhasın nökrinə özünü Fənhasın dostu kimi təqdim edərkən ağasını çağırmasını xahiş edir. Nökr ağasının artıq yatdığını və onu yuxudan oyatmağın namünasib olduğunu söylədikdə Əbu-l-Ətəhiyə artıq evinə qayıtmağın mümkün olmadığını bildirir və nökrədən səhərə qədər onu bir yerdə rahatlatmağı rica edir. Nökrə onu bir otağa gətirib yatmaq üçün yer düzəldir və özü də çıxıb yatmağa gedir... Lakin bir müddət keçəndən sonra Əbu-l-Ətəhiyə qonşu otaqdan qadın, uşaq səsinə eşidir və maraqlanıb qapının deşiyindən içəri nəzər salır. O, qərribə bir mənzərənin şahidi olur. O görür ki, bayaqkı uşaqlardan hər birinin başı kübar geyimli bir xanımın dizləri üstündədir. Qadın uşaqların başını sıgallaya-sıgallaya Otbə ilə nəsə kədərli-kədərli söhbət edir. Maraq Əbu-l-Ətəhiyəni ağışuna alır. O, nəfəsini dərmədən bu səhnəyə qulaq verdikdə qadınların arasında olan bu söhbəti eşidir.

- Otbə, qəlbim mənə deyir ki, mən bu uşaqları axırıncı dəfə görürəm.

- Xanım, muazu billah de! Sən onları əvvəllər olduğu kimi yenə də görəcəksən. Riyaş nə vaxt istəsən, onları sənənin yanına gətirəcək. Eh, kaş elə olaydı ki, sən öz hüriyyətinə qazanaydın və onlar da həmişəlik sənənin yanında qalayıdılar.

- Eh, Otbə, sən xülya deyirsən! Sən məgər bilmirsənmi ki, bizim düşmənimiz əlində mütləq hakimiyyət olan bir mustəbiddir. O öz kefində damağındadır. Özü nə istəyir edir, başqasının isə acından, susundan ölməsini, şam kimi əriyib yox olmasını istəyir. O, rəhmsiz, insafsız, şəfqətsiz, mərhəmət hissindən uzaq olan bir adamdır. Onu öz şəhvetindən başqa heç nə düşündürmür.

- Xanım, bu kişilərin adətidir. Onlar hökm sahibidirlər, özlərini qadının ağası sayırlar. Onlar üçün hər şey məqbuldur. Qadına isə məmnudur. Kişi bir neçə qadına evlənə bilər. İstər cariyə olsun, istərsə də kənz. Ancaq qadına onun könlünə yatdığı, sevdiyi adama ərə etməsinə icazə verməzlər.

- Yox, Otbə! Kişilər arasında mənim qardaşımın etdiyindən çox bir şey edən, bir iş görəni yoxdur. Qadınlar arasında mənim kimi müsibətə düşər olan qadın yoxdur. Özü məni məclisə gətirib bir kişi ilə tanış elədi, onu mənə sevdirdi və məni ona nişanladı. Sonra isə bunu mənə qadağan etdi. Ancaq özünün sarayında ağ, sarı, cəhrayı, qarabuğdayı, əsmər, qara rəngli rum, türk, fars, hind qadınları vardır.

- Yəqin bunu ona görə edir ki, vəzirin əsl-nəsəbi yoxdur. Axı, o mövladır.

- Otbə, qafil olma! Məgər, cariyə mövladan yaxşıdır? O, özü əsl-nəsəbi olmayan cariyələrlə evlənir, onlardan uşağı olur, uşaqları vəliəhd təyin edir. Nə üçün təkcə Zibəyə ilə kifayətlənmədi? Yox, o öz şəhvetinin quludur. Mənim isə izdivacıma razılıq verdiyi halda, evlənməyə qoymadı. Bizi xəyanətə sürüklədi. İndi qorxuram ki, bizim bu sirdən kimsə hali olmuş ola. Qəsəm olsun o bir Allaha ki, bu sirri qardaşıma deyəcək adam olarsa, onun həyatı təhlükədən qurtulmayacaq" [4, s. 31-32].

Beləliklə, hər bir künc-bucağında min bir sirr gizləyən Bağdad həmin gecə öz bətnindəki növbəti bir sirri açmalı olur. Bu sirr Fənhasın evində Əbu-l-Ətəhiyə tərəfindən aşkarlanır. Burada bir qədər uzun görünən bu dialoqdan Abbasilər dövrünün, eləcə də xilafət həyatının, islam mühitinin, ərəblərin, o cümlədən Qüreyş adət-ənənəsinin çox sahələri açılır. Əbu-l-Ətəhiyəyə bu dialoqdan aydın olur ki, onun sevdiyi Otbə ilə söhbət edən kübar qadın xəlifə Harun ər-Rəşidin bacısı Abbasə, onun sevdiyi adam isə vəzir Cəfər əl-Bərməkidir. Axşamdan bəri şairin marağına səbəb olan iki oğlan uşağı isə Abbasənin Cəfər Bərməkidən doğulan qeyri-qanuni uşaqlarıdır. Danışıqdan Əbu-l-Ətəhiyə belə anlayır ki, onlar bu otağı, sən demə, bir neçə saatlığa icarəyə götürüblər. Və onlar artıq vaxtın başa çatdığı üçün getməyə hazırlaşdıqları bir zamanda Abbasə qəflətən yığılıb özündən gedir. Otbə dərhal su dalınca qaçanda qapıda Əbu-l-Ətəhiyə ilə rastlaşır və onları pusduğunu görür. Onu dərhal tanıyan Otbə evin keşikçisinə tapşırır ki, Əbu-l-Ətəhiyəni tutub səhərə kimi saxlasın.

...Səhər açılanda vəliəhd Əminin vəziri Fəzl ibn Əbi Rəbiə Fənhasın evinə gələndə Əbu-l-Ətəhiyəni orada görür. Əbu-l-Ətəhiyə Cəfər Bərməkinin adamları gələncən özünü Fəzl ibn Əbi Rəbiənin üstünə atır, qəziyyəni ona danışır və onu ölümdən qurtarmasını xahiş edir... Burada bir məqamı qeyd edək ki, Fəzl özü ərəb olduğu eləcə də, fars Cəfər Bərməki ilə düşmən olduğu üçün Əbu-l-Ətəhiyəni götürüb özü ilə aparır və Əbu-l-Ətəhiyədən yolda sirrin məğzini öyrənir. Ona görə də Cəfər Bərməkidən yaxa qurtarmağın məqamı çatdığı üçün o, Əbu-l-Ətəhiyəyə bir şeir yazdırır və həmin şeiri Zibəyə vasitəsilə Harunun yataq otağına atdırır. Abbasə isə öz növbəsində məsələni Cəfər Bərməkiyə xəbər verir. Ancaq Cəfər Əbu-l-Ətəhiyəni məhv etməzdən əvvəl özü tələyə düşür. Bu məqamda Cəfərin əleyhdarları çox fəal hərəkət edirlər. Onların Əbu-l-Ətəhiyəyə yazdırıb Harunun yataq otağına atdırdıqları şeir parçasını Harun oxuyur. Həmin şeirin mətni belədir:

و من إليه الحل والعقد
ملاك ما بينكما حد
و أمره ليس له رد

قل لا مین الله في أر ضه
هذا ابن يحيي قد غدا ما لكا
أمرک مردور بامرہ

فرس لها مثلاً ولا الهند
و تربها العنبر و الند
ملكك ان غيبك اللحد
الا اذا ما بطر العبد

وقد بني الدار التي ما بني آل
الدر و اليا قوت خصباءها
و نحن نخشي انه وارث
و لن يباهي العبد اربابه

Allahın yerdəki mömin bəndəsinə (Harun ər-Rəşidə)
Və onun özüne dost, yaxın hesab etdiyi kəslərə də:
Bu ibn Yəhyə (Cəfər Bərməki) artıq sənin kimi sərvət,
mal sahibidir. Aranızda elə bir fərq yoxdur.
Sənin əmrin onun əmrindən asılıdır.
Onun əmrinə isə qanun-qadağa yoxdur.
O belə bir saray tikdirib ki, ondan əvvəl nə fars,
nə də hindli belə bir saray ucaltmayıbdır.
O sarayın döşəməsi inci və yaqutdandır,
Torpağı isə mişkü-ənbər qoxusu verir.
Bizim qorxduğumuz odur ki, o sənə varis olacaqdır
Sən qeyb olub qəbrə qoyulandan sonra.
Bir qul ki, ağasının yaxşılığını qiymətləndirməsin
Onda ondan sədaqət gözləmək olarmı? [4, s. 168].

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, hicri 1300-cü ildə Konstantinopolda (İstanbulda) əski əlifbada türkcə buraxılmış «Harun ər-Rəşid» [5] adlı balaca bir kitabçada bu şeirin müəllifinin naməlum bir şəxs olduğu göstərilir. Circi Zeydanın bu romanında isə həmin şeirin müəllifinin Əbu-l-Ətəhiyə olduğu qeyd olunur [4, s. 210].

Əbu-l-Ətəhiyənin bu şeiri Harunu sanki qəflət yuxusundan ayıldır və Harun bu şeirdə söhbətin Cəfər Bərməkiddən getdiyini çox yaxşı dərk edir və özü ilə daxili monoloqunda etiraf edir ki, həqiqətən də, o, Cəfər Bərməkiyə çox böyük səlahiyyət vermişdir. Harun aydın dərk edir ki, onun biganəliyindən istifadə edən Cəfər Bərməkinin xilafətdə son dövrlərdə nüfuzu çox güclənmiş və dövlətin, sarayın işlərinə ondan çox müdaxilə etməyə başlamışdır. Buna görə də, o bu şeiri hansı şairin yazdığını bilmək məqsədilə dərhal bir şənlik məclisi düzəldir və oraya tanınmış müğənni və şairləri dəvət edir. Müğənnilər mahnı oxuyur, şairlər isə xəlifənin tələbi ilə son dövrdə yazdıqları şeirlərdən parçalar deyirlər. Növbə Əbu-l-Ətəhiyəyə çatanda o son günlər vaxtını zühdiyyətdə keçirdiyini və şeir yazmadığını söyləyir. Lakin Harun təkid edəndə o, birdən Harundan «aman» istəyir. Harun ona «aman» verəcəyini vəd edir. Bu zaman Əbu-l-Ətəhiyə son günlərdə yazdığı bir şeirin son beytlərini deyir: «Biz qorxuruq ki, sən qəbrə qoyulanda o, sənin mülkünə tam sahib olsun», - deyəndə Harun yadına salır ki, bu beytlər ona göndərilən şeirdə var idi. Ona görə də o, şeirin müəllifinin Əbu-l-Ətəhiyə olduğunu tam yəqin edir və üstünü vurmada bütün məclis iştirakçıları mükafatlandırır, o cümlədən də Əbu-l-Ətəhiyəni. Məclis dağıldandan sonra isə o, Əbu-l-Ətəhiyəni saxlayıb ondan sorğu-sual edir. Əbu-l-Ətəhiyə Cəfərin hərəkətləri barədə bildiklərini ona deyir və Harunu ayıq edir ki, Cəfər Bərməki Harunun zindana saldığı bir ələvini özbaşına zindandan buraxdırmışdır və ölkədə, demək olar ki, qiyam hazırlayır. Doğrudan da, bu işdən xəbəri olmayan xəlifə içəridə vəzirin belə hərəkətlərinə bərk qəzəblənir. Lakin özünü o yerə qoymayıb, Əbu-l-Ətəhiyəni inandırır ki, Cəfər cürət edib belə işləri təklif görə bilməz. Ələvinin onların xilafətinə elə bir xətər yetirə bilməyəcəyindən əmin olduğu üçün o özü vəzirə ələvini buraxdırmaq əmrini vermişdir. Xəlifə hirsini boğaraq, Əbu-l-Ətəhiyəyə: «Mən görürəm ki, sən dövlətin mənafeyi naminə çox qeyrətli bir iş görmüsən və bu vasitə ilə sirri mənə çatdırmısan. Ona görə də sən mükafata və təşəkkürə layıqsən. Ancaq sən onu bil ki, bizim bu vəzirimiz məndən icazəsiz elə bir iş görə bilməz. Ələvini buraxdırmağı ona mən özüm demişdim. Çünki yoxlayıb gördüm ki, həmin adam dövlətimiz üçün o qədər də xətərli adam deyildir» [4, s. 212], - deyərək tam arxayın olmağı və vəzirə belə bir fürsət verməyəcəyini bildirir. O, Əbu-l-Ətəhiyəni inandırdıqdan sonra ona min dinar pul verir və bu sirri bir kəsə açmamağı tapşırır.

Vəzirə Abbasə arasındakı məxfi sirri isə xəlifəyə arvadı Zibeydə Abbasənin nökrə Ərcuvan vasitəsilə çatdırır. Zibeydənin təhriki ilə ölümə yaxın qurtarmaq üçün Ərcuvan Harunun yanına gəlir və ona deyir: «Cəfər Bərməki yeddi ildir ki, sən bacın Abbasə ilə qeyri-qanuni evlənmişdir və onların üç oğlu olmuşdur. Uşaqlardan böyüyünün altı, kiçiyinin isə beş yaşı vardır. Üçüncü uşaq iki il yaşayıb tələf olmuşdur. Böyük uşaqların ikisini də onlar peyğəmbərin şəhərinə (Mədinəyə) göndərmişlər. Hazırda Abbasə yenə də hamilədir. O, dördüncü uşağı gözləyir» [4, s. 249].

... Bu sözlərdən sonra Harun iflic vəziyyətinə düşür və Ərcuvana bərk qəzəblənərək, bunu nə üçün əvvəllər ona demədiyini soruşur. Ərcuvan ona belə cavab verir: «Sən öz vəzirinə gecə və gündüz istənilən vaxtda, istənilən saatda əyalının-əhli- beytinin yanına getməyə icazə vermişdin. Mənə isə ona mane olmamağı əmr etmişdin». Bu zaman Harun hirsənib deyir: «Sənə əmr etmişdim ki, baş verən nə varsa, onu məndən gizləməyəsən. Bu iş ilk dəfə baş verən gün niyə mənə bu barədə məlumat vermirdin?!» [4, s. 250], - deyərək cəlladı çağıraraq onun boynunu vurdurur.

Beləliklə, Harunu sanki ildırım vurur. O, həmin gecə öz adamlarına Cəfər Bərməkini, bacısı Abbasəni və onların uşaqlarını nəzarətdə saxlamağı və qəsdən bir yana çıxmalarına imkan verməməyi tapşırır. Məsələnin kəskin şəkli aldığı görün Cəfər Bərməki Abbasəni də götürüb Xorasana qaçmaq istəyir. Lakin onlar buna nail ola bilmirlər. Harun onların hər biri ilə fərdi söhbət etdikdən sonra onların hamısını, həm vəzir Cəfər Bərməkini, həm hamilə bacısı Abbasəni, həm də onların peyğəmbərin nəvələrinin adları ilə Həsən və Hüseyn deyərək çağırıdıkları iki az yaşlı uşaqlarını öldürtdürür. Onun bacısı

Abbasə ilə üzbəüz həmin gecəki söhbətinin bəzi məqamlarının da maraqlı olduğunu nəzərə alıb dialoqlarından bir-iki cümlənin tərcüməsini burada verməyi zəruri sayırıq.

- “Sən doğrudanmı, mənimlə Cəfər arasında bağladığın əqdi (nigahı) şəri hesab eləmirsən?
- Bəli, mən sizin aranızdakı bu əqdi nigah kimi yox, dostluq əqdi kimi bağlamışdım. Və mən bu fikirdə idim ki, siz bir-birinizlə yaxın dost olasınız və bir-birinizə yalnız dost gözü ilə nəzər salasınız. Mən bundan artıq bir məqsəd güdməmişdim.
- Heç belə bir ittifaq olardı mı? Axı, mən onu sevirdim.
- Sən nə cəsarətlə mənim hüzzurunda ona olan məhəbbətini etiraf edirsən?! Axı, o, quldur. Sən onun mövqeyini ucaltsan da, o bir əcəm mövlasıdır. Mənimlə mübahisə açma! O öldürülməlidir. Sən də öldürülməlisən. Sizin o iki uşağınız da öldürülməlidir ki, mən bu təhqiri, bu həqarəti unuda bilim” [4, s. 266].

Bu dialoqdan sonra Harun ər-Rəşid cəlladı Məsruru çağıraraq onların hamısını öldürmək əmrini verir. O həmçinin həmin gecə bu hadisədən xəbərdar olanların belə kimisini öldürtdürür, kimisini isə («Fərqanə gəlini»ndəki Afitab kimi) Bağdaddan uzaqlaşdırır. O, uzun illər ona murəbbə olmuş qoca Yəhya Bərməkini, onun digər oğlanlarını o gecə tutdurub zindana saldırır və zindanda məhv etdirir. Beləliklə, bir gecənin içində Bərməkilərin təqribən əlli illik vəzirliklərinə son qoyulur. Bu hadisə miladi tarixinin 803-cü il yanvar ayının 29-a keçən gecə baş verir. Bundan sonra farslar xilafət həyatında özlərinin növbəti mübarizələrinə başlayırlar.

Nəticə. Cinci Zeydan bu romanda tarix yazmamış, tarixi hadisəni də olduğu kimi təqlid etməmişdir. O, bədii əsər yaratmışdır. Bu bədiilik eyni zamanda mövcud reallığa söykənən məxəzlərə istinadən qələmə alınmışdır.

«Harunun bacısı Abbasə» romanında bir neçə qadın surətləri də vardır ki, bunlar xəlifə Mehdiyin cariyəsi Otbə, xəlifənin bacısı Abbasə və s. kimi surətlərdir. Bu surətlər C.Zeydanın qələmində öz hüquq və imtiyazları uğrunda mübarizə aparmağa çalışırlar. Bu da təbiidir və XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şərqdə, eləcə də ərəb aləmində qadınlara azadlıq, təhsil və savad vermək kimi çağırışların nəticəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Güney F. Müasir Suriya romanı. Bakı: «Tural» N PM, 2005, 255 s.
2. Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия (просветительский роман 1870-1914 гг.) Москва: Наука, 1973, 272 с.
3. Зейдан Джирджи. Сестра Харуна Ар-Рашида Роман. Л: Худож. лит., 1970, 232 с.
4. 36 ص. هارون الرشيد يرنجي طبعي قسطنطينية 1300.
5. زيدان جرجي العباسة أخت الرشيد أو نكبة اليرامكة دار الهلال 310ص.

Açar sözlər: Cinci Zeydan, Bağdad, roman, Abbasə, Cəfər Bərməki, Əbu-l-Ətahiya

Ключевые слова: Джирджи Зейдан, Багдад, роман, Аббаса, Джафар Бармаки, Абу-л-Атахия

Keywords: Jurji Zaydan, Baghdad, novel, Abbasa, Jafar Barmaki, Abu-l-Atahi

Идейно-содержательные особенности романа Джирджи Зейдана «Аббаса – сестра Харуна»

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется роман Джирджи Зейдана «Аббаса – сестра Харуна», действие которого разворачивается в ранний период правления Аббасидов. Произведение является вторым историческим романом Дж. Зейдана, посвященным Аббасидскому халифату. Главными героями романа являются пятый аббасидский халиф Харун ар-Рашид, его жена Зибайда, его сын Амин, визирь Джафар Бармаки, сестра Харуна ар-Рашида – Аббаса, поэт Абу ал-Атахия и другие известные исторические личности. В исследовании представлено всестороннее описание общественно-политической атмосферы периода правления Харуна ар-Рашида (786-809 г.), дворцовых интриг, множества исторических событий, а также проводится их подробный анализ. Автор указывает, что Джирджи Зейдан не придерживался в этом романе исторической достоверности и не исследовал исторические события такими, какими они имели место быть в действительности, а выступил как создатель художественного произведения. Такая художественность была достигнута, в том числе, и благодаря опоре на реально существующие источники.

Idea-content features of Jurji Zaydan's novel "Abbasa Sister of Harun"

SUMMARY

The article deals with Jurji Zaydan's novel "Abbasa Sister of Harun" about the early Abbasid rule. The work is the second historical novel by J. Zaydan dedicated to the Abbasid caliphate. The main heroes of the novel are well-known historical figures such as Caliph Harun al-Rashid, his wife Zibeyda, son Amin, vizier Jafar Barmaki, sister Abbasa, poet Abu-l-Atahi and others. The research provides a comprehensive description of the political and social climate of the time, intrigues inside the palace, numerous events and stories and is involved in a detailed analysis.

Jurji Zaydan did not write history in this novel or he did not imitate historical events. He created a work of art. This art is also written with reference to the sources based on the existing realities.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Xevransa Oivas oızı Əliveva⁵⁰
**XÜRRƏMİLƏR HƏRƏKATININ CƏLAL BƏRGÜSADIN “SİYRİLMİŞ QILINC”
TARİXİ ƏSƏRİNDƏ VƏSFİ**

GİRİŞ: Hər bir tarixi hadisənin nəsilən-nəslə ötürülməsində, müasir dövrümüzdə çatdırılmasında bədii ədəbiyyatın xüsusi rolu vardır. Azərbaycan ədəbiyyatında Babək hərəkatına həsr olunmuş yetərinə bədii əsərlər mövcuddur. Tanınmış Azərbaycan yazıçısı Cəlal Bərgüşad Azərbaycan tarixinin qəhrəman siması olmuş igid Babəkin sanına həsr etdiyi **“Sıyrılmış qılinc”** adlı tarixi əsəri bu qəbildəndir. Tarixi roman janrında qələmə alınmış bu möhtəşəm əsərin Azərbaycan tarixində və ədəbiyyatında xüsusi rolu vardır. Xilafət dövründə yaşamış xəlifələr haqqında məlumatlar və onların epikləşmiş obrazları ərəb ədəbiyyatı və tarixi mütəxəssisləri üçün çox maraqlı bir mənbə olduğu üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

1924-cü il iyunun 22-də Azərbaycanın Qubadlı rayonunun Qəzvan kəndində anadan olmuş Cəlal Bərgüşad “Cənub taydan əsən meh” adlı ilk serini 1946-cı ildə Qubadlıda fəaliyyət göstərmiş “Avanqard” qəzetində dərc etdirmişdir. Qeyd etmək istərdik ki, Cəlal Bərgüşadın ssenari əsərləri də olmuşdur. Onun ssenarisi əsasında “Çoban Boran”, “Göy göl”, “Torpağın ətri”, “Cinar varpağı” adlı televiziya filmləri çəkilmişdir.

Cəlal Bərgüşadın **“Sıyrılmış qılinc”** [tarixi](#) əsəri Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Babək mövzusunda yazılmış və kitab şəklində çap olunmuş ilk romanıdır [1]. Müəllif bu romanını akademik Ziya Bünyadovun [4], Səid Nəfisnin [7] əsərlərinin əsasında qələmə almışdır.

Cəlal Bərgüşadın **“Sıyrılmış qılinc”** [tarixi romanı](#) məşhur xalq sərkərdəsi [Babək Xürrəminin](#) ölməz həyatına həsr edilmişdir. Babəkin Xürrəmi adlandırılmasının səbəbi VIII-IX əsrlərdə baş verən, müəyyən fasilələrlə altmış ildən artıq davam edən cəmiyyətdə mülki bərabərliyə çalışan, azadlıq qarçıları Xürrəmilər hərəkatında göstərdiyi əvəzolunmaz xidmətləridir. “Xürrəm” sözü qədim fars sözüdür, “xur”-“günəş”, “gözə görünməyən mücərrəd atəş” kimi izah edilir (6, s. 5). Məhz Cəlal Bərgüşadın **“Sıyrılmış qılinc”** tarixi romanı otuz ildən artıq bir dövrdə ərəb xilafətinə qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparan Azərbaycan xalqının igid sərkərdəsi Babək Xürrəminin həyatından və qəhrəmanlıq şücaətlərindən bəhs olunmuşdur.

Romanda Babəkin azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda xilafətə qarşı apardığı bir sıra şanlı döyüşlər, o dövrün tarixi xronologiyası təsvir olunur. Müəllif yaratdığı əsərində tarixi faktları dəqiqliklə işləmişdir. Cəlal Bərgüşad bədii təxəyyülün imkanlarından geniş istifadə etməklə, milli ideyalara uyğun gələn Babək obrazını yaratmışdır.

Cəlal Bərgüşad Babəki əvvəlcədən sərkərdə kimi təsvir etməmişdir. Müəllif öz qəhrəmanını müqəddəs Atəşgahda dünyaya gətirmişdir. Daha sonra Babəkin yeriməyə başlaması ilə sadiqliq mərasimində baş kahin Möbədin onun belinə yun qurşaq bağlaması hadisəsi təsvir olunur. Babəkin yadellilər tərəfindən qətlə yetirilmiş atası Abdullahın qılıncına sahib olmasından danışılır. Babəkin uşaqlığı əsərdə bu cür təsvir olunur: “O, bir parça çörək üçün kiçik yaşlarında varlı bir kişinin ilxısını otarmış, at belində böyümüş, qanad acmışdır. Yaylam vaxtı öz Qaraqaşqasanın yalına sinib tay-tuşlarının arxasınca səslənmişdir. Şəhrək oğlu Cavidanın dəmirçixanasında xam otları miniyə öyrətmişdir. Sərkərdəsi Cavidanın mühüm tapşırıqlarını yerinə yetirmiş, Təbrizdə böyük var-dövlət sahibi Məhəmməd İbi Rəvvəs Əzdinnə emalatxanasında ustaya şagird olub qılinc düzəltmişdir” (2, s. 9).

Babək xilafətdə xəlifə qılıncının törətdiyi zülmərin şahidi olur. Babək Bəzz qalasının sahibi Şəhrək oğlu Cavidanın köməyi ilə sərkərdə olur. Bundan sonra Babək Xürrəmi bir dövlət xadimi kimi xilafətdə tanınır və hətta o, Abbasi xəlifələrini öz xalq ordusu ilə hədələyir. Xilafəti qorxu altında saxlamaq üçün Bizans imperatoru Feofil ilə müqavilə bağlayır.

Babək əsərdə həm cəngavər, həm filosof, həm də atəşgaha sitayiş edən sadə bir xürrəmi obrazında çıxış edir. Əsl vətənpərvər, milli-mənəvi dəyərlərə sadiq obraz kimi təsvir olunur. Babək xalqın içərisindən çıxmış bir şəxs kimi əsl şəxsiyyət tərənnüm etdirir. Müəllif, Babəki bir sərkərdə kimi göstərmək üçün bəzi döyüş səhnələrini qəsdən geniş təsvir etmişdir.

Babəkin yaratdığı intizamlı, döyüşkən, mübariz xalq ordusu Xəlifə Məmunun və Xəlifə Mötəsimin saysız-hesabsız ordusu ilə dəfələrlə üz-üzə gəlir və çox vaxt da qalib çıxır. Nəhayət, Xəlifə Mötəsim ən məşhur sərkərdəsi Afşini, güclü və o zaman müasir təlim görmüş qoşunla Babəkin üstünə göndərir.

Məlumdur ki, keçmiş işğalçılıq müharibəsi, əsasən din pərdəsi altında aparılırdı. Abbasi imperiyası da belə yaranmışdır. Cəlal Bərgüşad tarixiliyi nəzərə alır, saray ilahiyatçıları ilə atəşpərəst kahinləri arasındakı dini-ideoloji mübarizəni dövrün hadisələri ilə möhkəm əlaqələndirmişdir. Biz romanda Babəkin anası Bəruşəndə xanımın atəşgaha getdiyini görürük. Atəşpərəst kahininin Babəkə bizim düşmənimiz şər allahı Əhriməndir, postumuz isə xeyir allahı ulu Hörmüzdür, atəşpəstlərin peyğəmbəri Şirvindir kimi nəsihətləri verir. Hər ağır döyüşdən əvvəl baş kahin Möbədi-Mebad ulu Hörmüzə Babəkin qılıncına qüvvət verməsi üçün yalvarır. Atəşpərəstlər Hörmüz yolunda, Şirvin Peyğəmbər yolunda döyüşə atılırlar. Hətta Bəzz vuruşlarının birində ağır yaralanmış xürrəmilər vuruş meydançasından çıxırlar. Döyüşlərin birində Babəkin əmri ilə döyüşçülər qılınclarını tonqala atırlar. Bunun mənası daha qılinc qına girməyəcəkdir deməkdir.

Babəkin yaşadığı dövrdə xilafətin paytaxtı Bağdad dünyanın mədəni elm ocaqlarından biri idi. Orada çoxlu alim heyəti çalışırdı. Altın sarayında da Əbu Nüvas kimi məşhur şairlər, əl-Kindi kimi açıq fikirli filosoflar fəaliyyətdə idilər. Hətta filosof əl-Kindi ilə öz baş qəhrəmanı Babəki görüşdürür. Bu görüş səhnəsində igid Babəkin dərin idrak sahibi olduğunu görür və belə deyir: “qoca böyük başlar günahkardır” (1, s. 36). Deryada böyük balıqlar kiçik balıqlara dinclik vermir! İndi xilafətdə bir çox millət az qalib öz ana dilini də unutsun.

⁵⁰ AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun doktorantı. s.hayrunnisa@gmail.com

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xəlifələr apardıqları işğalçı müharibələrə törətdikləri cinayətlərə bəraət qazandırmaq, xalqın gözündən pərdə asmaq üçün özlərinə qəsidələr yazdırır, din yolunda keçən mücahidlərini tərifləyir, şəhidlərinin şəninə isə mərsiyyə dedirdirlər. Bu məqsədlə saraya dövrün məşhur şairləri dəvət olunurdu. Əbu Nuvas həm xəlifə Harun ər-Rəşidin nədimi, həm də sarayın nüfuzlu şairi idi. Filosof əl-Kindi Xəlifə Məmunun məsləhətçisi idi. Yeri gəldikcə müəllif, ayrı-ayrı fəsillərdə Əbu-Nuvas və başqa şairlərdən lirik parçalar verir. Filosof əl-Kindinin kəlamları ilə romanını zənginləşdirir.

Romanda təsvir edilən əsas obrazlar tarixi şəxsiyyətlərdir. Harun ər-Rəşid, Əmin, Məmun Mötəsim tarixdən tanıdığımız xəlifələrdir. Ərəb ədəbiyyatında tanınmış məşhur ərəb şairi Əbu Nuvasın da romanda yer aldığını görürük. Bu da müəllifin ərəb ədəbiyyatı haqqında məlumatlı olduğuna işarədir. Bundan əlavə müəllif əsərində Şəhrək oğlu Cavidan, dombagöz Əbu İmran, həkim Cəbrayıl, Zubeylə Xatun, baş vəzir Cəfər, İshaq cəlladbaşı əl-Kindi, Şah İsmayıl, Fəhhas Bərumənd, Tacir Şibl, Səhl ibn Sumbat Müaviyyə, Abdullah Kəldəniyə, baş sərkərdə Avşin obrazları kimi tarixdən tanıdığımız şəxsiyyətlərin epikləşdirilmiş obrazını təsvir etmişdir. Gördüyümüz kimi real tarixi şəxsiyyətlər romanda epikləşdirilmişdir.

Əsərdə Babəkin ölüm səhnəsi tarixdə olduğu kimi əks olunmuşdur. Cəlal Bərgüşad Babəkin qətl səhnəsini özünə məxsus bir orijinalqla təsvir etmişdir. Xəlifə Mötəsimin hökmü ilə cəlladbaşı Məsrurun zəncirlənmiş qəhrəmanı qılıncla döğəməyə istəyərkən Babək gözlənilmədən məğlubiyyəti qələbəyə çevirir və o düşməni meydan oxuya-oxuya deyir: “O Cəllad gözümü bağlama! Mən son nəfəsimdə bu dünyaya, bu dünyadakı doğma odlar yurduma baxa-baxa ölmək istəyirəm!” (1, s. 373). Müəllif Babəki oxucunun gözündə daha da yüksəltməkdən ötrü düşməni Xəlifə Möhtəsimin bu səhnə qarşısında necə sarsıldığını göstərir.

Əsər sadə xalqın dilində qələmə alınmışdır. Romanda yerinə müvafiq olaraq çəkilən zərbi-məsələlər və atalar sözləri onun bədiiliyini artırır. Əsərdə “Atam deyərmiş ki, kimin qılıncı pas atıb, onun sahibi ölüdür” sözü Babəkin dilindən verilir. Sonradan bu söz Babəkin siyrlənmiş qılınınca tiyəsində də həkk edilir. Müəllif obrazlarını fərdləşdirməkdən ötrü onların hər birini öz dili ilə danışdırır. Romanda ərəb, fars və Azərbaycan dillərində atalar məsəlləri çəkilir. Obrazlar öz fikirlərini dərin mənalı atalar sözləri və hikmətli kəlamlarla bəzəyir, özlərinin milli mənsubiyyətini, siyasi ictimai mövqeylərini nümayiş etdirirlər. Romanın dili sadə və obrazlıdır. Hər bir sənət əsəri xalqın mənəvi sərvətidir və bu sərvətin qiyməti onun müasirlik baxımından, xüsusilə qiymətlidir.

Ümumiyyətlə, roman Babəkin həm tarixi və həm də bədii təsvirini geniş və əhatəli verdiyindən hər zaman aktuallıq təşkil edib. Belə ki, Cəlal Bərgüşadın “Sıyılmış qılınc” əsəri ilk dəfə, [Bakıda kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbası](#) ilə [1981-ci ildə](#) nəşr olunmuşdur. [Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası](#) ilə isə [2017-ci ildə](#) nəşr edilmişdir. Romanı azərbaycanlı tarixçi [Zülfüyyə Vəliyeva](#) “Sıyılmış Kılıc Babək” adı ilə [türk dilinə](#) tərcümə etmişdir (3). Bu tərcümə əsəri 17 oktyabr [2005-ci ildə Ankarada](#) nəşr edilmişdir. Cəlal Bərgüşadın “Sıyılmış qılınc” əsəri 1984-cü ildə Tehranda fars dilinə tərcümə olunaraq nəşr olunmuşdur. Hətta azərbaycanlı filoloq [Nigar Göycəyskaya](#) [2005-ci ildə](#) “Ərəb və Azərbaycan nəsrində [Babək](#) və [xürrəmilər](#) obrazı” ([Circi Zeydanın “Fərqanə gəlini”](#) və [Cəlal Bərgüşadın “Sıyılmış qılınc”](#) romanları əsasında)” mövzusunda olan namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib (5).

Beləliklə, Cəlal Bərgüşadın “Sıyılmış qılınc” əsəri həm tarixi, həm də bədii cəhətdən olduqca dəyərli əsərdir. Onun dəyərini çoxsaylı yeni nəşrlərində, tərcümə variantlarında, tədqiqat əsərlərində görmək mümkündür. Eləcə də “Sıyılmış qılınc” romanı Babək kimi Azərbaycanın igid oğlunu layiqincə tərənnüm və təsvir olunması baxımından mədəni-tarixi abidədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bərgüşad Cəlal. Sıyılmış qılınc. Bakı: Gəndlik, 1981
2. Bərgüşad Cəlal. Sıyılmış qılınc. Bakı: Kitab Klubu, 2017
3. Bərgüşad Cəlal. Sıyılmış Kılıc Babək. Tərcümən Vəliyeva Zülfüyyə Qəhrəman qızı, [Ankara: Yurt Kitap-Yayıncı, 2005](#)
4. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
5. [Göycəyskaya Nigar](#). “Ərəb və Azərbaycan nəsrində [Babək](#) və [xürrəmilər](#) obrazı” ([Circi Zeydanın “Fərqanə gəlini”](#) və [Cəlal Bərgüşadın “Sıyılmış qılınc”](#) romanları əsasında)”. Bakı: 2005
6. Qarayeva Gülxanım, Aynur Hacıqədirlı. Ərəb ölkələrinin orta əsrlər və yeni dövr tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2008
7. Nəfisi S. Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmdin. Bakı: 1960.

Açar sözlər: ədib, əsər, xəlifə, vəzir, səxavətliklik, islam, mədəniyyət

Ключевые слова: произведение, писатель, хуррами́дов, Бабек, народ, источник, движение

Key words: writer, work, caliph, vizier, generosity, Islam, culture

ОПИСАНИЕ ДВИЖЕНИЯ ХУРРАМИДОВ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ ДЖАЛАЛА БАРГУШАЛА «ОБНАЖЕННЫЙ МЕЧ»

Резюме

Хуррамы означали иранское религиозное и политическое движение, уходящее своими корнями в движение, созданное Маздаком. Движение хуррамов в Азербайджане было связано с Джавидханом. Джавидху заменил его ученик Бабек Хоррамдин. Хуррамское движение было освободительным движением, возникшим в Азербайджане в VIII–IX веках. Он длился более шестидесяти лет. Достойным продолжателем этого движения стал богатырь Бабек.

Движение Хуррам было главной темой многих исследовательских источников и исторических работ. Бабек был главным героем многих исторических романов и произведений искусства. Одним из таких произведений является роман Джалала Баргючуда «Сломанный меч». В этом произведении отражен героизм Бабека.

В данной статье анализируется движение Хуррам. В данной статье также рассматривается движение Хуррам в исторических источниках. Определено место и роль главного героя Бабея в расцвете движения Хуррам.

Статья посвящена описанию щедрости и великодушия халифов и визирей, которое нашло свое отражение в произведениях Джорджи Зейдана, а также определяются место и роль великодушия в расцвете арабской культуры.

DESCRIPTION OF THE KHURRAMITS MOVEMENT IN THE HISTORICAL WORK OF JALAL BARGUSHAD "THE DRAWN SWORD"

Summary

The Khurramits meaning were an [Iranian](#) religious and political movement with its roots in the movement founded by [Mazdak](#). The movement of Khurramits in Azerbaijan was associated with [Javidhan](#). Javidhan was succeeded by his apprentice [Babak Khorramdin](#). The Khurram movement was a liberation movement that emerged in Azerbaijan in the VIII-IX centuries. It lasted more than sixty years. The worthy successor of this movement was the hero Babek.

The Khurram movement has been the subject of many research sources and historical works. Babek has been the main character of many historical novels and works of art. One of these works is Jalal Barguchud's novel The Scraped Sword. Babek's heroism is described in this work.

In this article it is analysed about the khurramits movement. Also in this article is studied the khurramits movement in historical sources. The article is dedicated to the description of Khurramis in Jalal Barguchud's novel "Scraped Sword".

The main character Babek's place and role in the flourishing of the Khurram movement was determined.

The article describes the generosity of the caliphs and viziers, which is reflected in the works of Jurji Zaydan, and also determines the place and role of generosity in the flourishing of Arab culture

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Lalə Məzahir qızı Bayramova çapa tövsiyə etmişdir.

HİNDİSTAN TÜRKLERİNİN ƏDƏBİYYATININ İSLAMİ TARİXƏ VƏ ƏDƏBİYYATA BURAXDIĞI İZLƏR

Hindistanda türk mənşəli ədəbiyyatın yaranma tarixi çox əsrlər öncələrə dayanır. Hindistan türklərinin ədəbiyyatı ingilis mənbələrində mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında indiyədək işlənməmiş bir mövzudur. Bu mövzu demək olar ki, dünya ədəbiyyatşünaslığında da o qədər də dərinlən öyrənilməmiş sahə olaraq qalmışdır. Belə ki, dünya ədəbiyyatşünaslığında əsasən Avropa, Amerika və Yaxın Şərq ölkələrinin ədəbiyyatı diqqət mərkəzində olmuşdur. Bundan başqa alimlər əsasən müstəqillik və milli dövlətçilik əldə etmiş xalqların ədəbiyyatını araşdırmağa üstünlük vermiş. Hindistan türklərinin ədəbiyyatı isə başqa dövlətin tərkibində olan etnik azlığın ədəbiyyatı kimi diqqətdən kənarda qalmışdır. Şübhəsiz, burada avropalıların və hindlilərin türklərə olan mənfi münasibəti də az rol oynamamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni olan məsələlərdən biri Hindistan Türklərinin ədəbiyyatının inkişaf təmayüllərində olan durğunluqdur. Sevindirici haldır ki, qədim tarixi keçmiş olan Türk xalqı Hindistan coğrafiyasında öz ədəbiyyatını və adət ənənələrini hələdə qoruyub saxlaya bilmişdir. Hindistanda türk mənşəli ədəbiyyatın yaranma tarixi çox qədimdir. Bildiyimiz kimi böyük və müqəddəs ALLAH C.C dünya və kainatı yaratdığı gündən insanlığı da xəلق etmişdir. Zaman keçdikcə böyük nəsilər və xalqlar meydana gəlmişdir. Yer üzündə insanlar qövüm qövüm yaşamağa başlamışdılar. Beləliklə, çox sayılı müxtəlif millətlər yer üzündə yayılmağa başlamışdır. Buna misal olaraq bir çox xalqları göstərə bilərik.

Qədim tarixi olan bu xalqlardan biri də Türk xalqıdır. Türk xalqı rəvayətlərə görə peyqəmbər Nuh aleyssalamın oğullarından biri olan Yasəfin soyundandır. Hələ eramızdan çox əsrlər əvvəl var olmuş dünya miqyasında geniş yayılmış türk xalqı öz irsini nəsilədən nəsilə qoruyub saxlaya bilmişdir. Əsrlər boyunca bir çox sahələrdə inkişaf edən Türk xalqı elmi sahələrdə də öz yerini tapmışdır. Buna misal olaraq ədəbiyyat elmini də qeyd edə bilərik. Türk xalq ədəbiyyatı nəsilədən nəsilə silsilə şəklində keçərək bu günkü günə gəlib çatmışdır.

Təbii haldır ki, türk xalqı öz adət və ənənələrinə öz sadıqlığını qorumuşdur və bu günkü gündə də onu qorumağa davam edir. Qədim zamanlardan bəri ədəbiyyatdan və şifahi xalq ədəbiyyatında da çox istifadə edilmişdir. Türk xalq folkloru və bayatıları, nağılları, dastanları buna misal göstərə bilərik. Hindistan türklərinin ədəbiyyatına diqqətlə nəzər yetirdikdə görmək olar ki, bu ədəbiyyat şifahi xalq nümunələrindən tutmuş dünya səviyyəli poema, dram və romanlara kimi çox geniş bir ədəbiyyatı əhatə edir. Bu ədəbiyyatın öyrənilməsi dünya və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran həlli vacib məsələlərdən biridir ki, inşallah biz yazacağımız məqalədə bu məsələyə ətraflı aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında, Hindistanda türk xalqlarının ədəbiyyatının araşdırılması əsasən İngiltərə, Avropa, Amerika və Qərbi ölkələri, yaxın Şərq ölkələrinin ədəbiyyatşünaslarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, bundan başqa alimlər yeni siyasi sistemə əsasən müstəqillik və milli dövlətçilik əldə etmiş xalqların ədəbiyyatını araşdırmağa üstünlük vermiş cəhətlərini görürük. Hindistan türklərinin ədəbiyyatı isə çox müxtəlif çalarlara məxsus olmuşdur. Hindistan türklərinin ədəbiyyatına diqqətlə nəzər yetirdikdə görmək olar ki, bu ədəbiyyat şifahi xalq nümunələrindən tutmuş dünya səviyyəli poema, dram və romanlara kimi çox geniş bir ədəbiyyatı əhatə edir. Hindistan yaxın zamanlara qədər ingilis müstəmləkəsi altında olduğu illərdə əsasən ingilis dilinə geniş yer verilir. Bununla yanaşı, çağımızın gərəyinə görə ingilis dilli ədəbiyyat Hindistanda mövcud olduğu üçün türk dilli ədəbiyyata çox rast gəlmək mümkün olmur. Məlim məsələdir ki, burda həm yerli türk xalqının və hind xalqının eləcədə mühacir ədəbiyyatının ümumi dili ingilis dilidir. Əsrlər öncəsindən Müdriklər ölkəsi kimi tanınan və bir çox elmin döğmə vətəni sayılan Hindistan hal hazırda da elm mənbəyi olaraq qalmaqdadır.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında dahi Türk ədəbiyyatının incilərinə tez tez rast gəlmək olur. O cümlədən Hindistanda əsirlərdə yaşayan türk xalqlarının ədəbiyyatını buna misal göstərə bilərik. Hələ eramızdan əvvəl Hindistan coğrafiyasında türk xalqları yaşamışlar. Hindistanda türk mənşəli ədəbiyyatın yaranma tarixi türk xalqlarının bu torpaqlarda məskunlaşması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı öz mənəvi irsini bu günlərə daşıyan türk xalqları öz adət və ənənələrinə sadıq olaraq qalırlar. Tarix boyu böyük Hindistan ölkəsini çox müzəffər türk ordular fəth etmişdir. Hindistana gələn Türk xalqlarının cəsur sərkərdələrinin, sultanlarının, şahlarının adlarını çəkə bilərik. Böyük və tarixi sərkərdə Əmir Teymur İslam coğrafiyasını genişlətməklə yanaşı ədəbiyyata və mədəniyyətə çox qiymət verirdi. Səmərqənddəki “mavi günbəzli” məscid Teymurilərin rəsmi simvolu İslam dinini nümayiş etdirən mədrəsə təhsil ocağı və ibadət etmək üçün tikilmiş qədim və tarixi Camilərdən biridir. Teymurilər haqqında “Bərqərar etmək” ədəbi kitabını fars dilinə Cahan şahın əmrinə Alim Abu Said al Huseyn 17-ci əsrdə tərcümə etmişdir. (xarici İngilis ədəbiyyatı bu haqda yazır Castin Marozzi “Tamerlan” “Gorkəmli insanın həyatı haqqında”. Teymurun nəslindən olan hökmdarların əksəriyyəti bədii yaradıcılığa yüksək qiymət verməklə yanaşı həmçinin özləri də bədii yaradıcılıqla məşğul olurdular. Məskunlaşdıqları torpaqlarda İslami abidələr, mədrəsələr və zəngin kitabxanalar inşa edirdilər. Teymurun nəslindən olan Babur şah Hindistana yürüşlərindən sonra bu coğrafiyada məskunlaşan ilk türk şahı idi. O böyük babasının Əmr Teymurunun izi ilə gedərək İslam mədəniyyətinin inkişafı üçün təhsil ocaqları, mədrəsələr, məscidlərdə quraraq, ənənələrindən başqa öz xalqının ədəbiyyatını, mədəniyyətini, memarlığını şah əsərlərini, əl yazmalarını, türkcə şifahi folklorunu da bura daşımışdı. Buna misal olaraq Türk hökmdarı Şah Baburun öz əli ilə yazdığı “Baburnamə” əsərini göstərə bilərik. Babür şahın nəslindən olan oğlu Humayun və nəvəsi Əkbər şah bu mədəni irsi davam

⁵¹ BDU-nun dissertantı

etdirirdi. Əkbər şahın dövründə mədəniyyət və ədəbiyyat daha da yüksək mərhələyə çatmışdı. İslam dininin yayılması ilə əlaqədar bu coğrafiyada fars və ərəb dillərindən də istifadə edilirdi. Teymurilərin nəslinin davam etdirən Cahan şah da eyni dərəcədə bu irsi davam etdirmişdir. Buna misal olaraq Teymurilərin "Maverennehr İran" (K.E.Bosvort ingilis ədəbiyyatı "Müsəlman dinastiyası" adlı kitabında "Hindaistan boyu nəslinin davamı ədəbi türk irsinin ədəbiyyata, tarixə və İslam dininin nəsilədən nəsilə keçməsinə nəqş etdiyi dərin izlər haqqında xarici İngilis ədəbiyyatında da rast gəlirik. Eləcə də türk xanədanlıqlarında əzəldən bünövrəsi məşhur "Çaqatay" türk ləhcəsi ilə davam edən türk dili istifadə edilirdi. Hindistanın bir çox bölgələrində İslam Dini mədrəsələrində və məktəblərdə ərəb və fars dilləri ilə yanaşı qədim türk dili öz türk dili keçilirdi. Rəsmi yazışmalarda, məktublarda Çaqatay türk dilindən istifadə edilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsrimizin ən qədim və böyük ərazilərindən biri olan Hindistan, Hindistan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılması bugünkü gündə də kifayət qədər geniş tədqiq edilməmişdir. Halbuki Hindistan və Hindistan da yaşayan türk xalqlarının ədəbiyyatı çox zəngin bazaya, ehtiyata malikdir. Dünya ədəbiyyatında və eləcə də digər elmi sahələrdə Hindistan hələ qədim zamanlardan bəri filosoflar ölkəsi olaraq tanınırdı. Bu coğrafiyanın qədim tarixi, tarixi ədəbiyyatı, memarlığı və mədəni irsi çox zəngindir.

Dünya ədəbiyyatına üz tutan dünya ədəbiyyatşünasları Hindistan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılması haqqında kiçik məqalələr, monoqrafiyalar yazmış və hətta tarixi kiçik epizodlu sənədli filmlər də çəkməşlər.

Bu sahədə dünya ədəbiyyatşünaslarının araşdırmaları hələ də davam edir.

Hindistanda ilk türkdilli ədəbiyyatın növləri, folklor və yazılı ədəbiyyat

Hələ çox qədim zamanlardan bəri türk tayfaları Hindistanda və Əfqanıstanda yaşamışlar. Həmin türk tayfaları Qəznəvi dövlətinin qurulmasında böyük rol oynamışlar. Qəznəvilər haqqında xarici ədəbiyyatda ədəbiyyata, tarixə və İslamı təhsilə geniş yer verilməsi haqqında yazılan dörd cildli kitablardan biri "Cingizxan Batı" ədəbi roman toplusudur. (Xarici ingilis ədəbiyyatı "Cingizxan Batı" 2 ci cild. V.Yan) türk xalqları dedikdə Qəznəvi hakimiyyətini buna misal göstərə bilərik. Daha sonralar uyğur türk xalqının türk dilli əlifbasını, əl yazılarını buna misal çəkə bilərik. Elmi araşdırmalar aparmış dünya elm alimləri bu sahədə bir çox nailiyyətlər əldə etmişdir. Məhz bu istiqamətdə istər dünya ədəbiyyatı üzrə istərsə tarixi araşdırmalar üzrə tədqiqatlar öz mənəvi paralellərində dərin iz buraxmışdır. Əslər öncə türk tayfaları Hindistan və Əfqanıstan coğrafiyasında yaşamışlar. Özəlliklə Hindistan coğrafiyasında türklərin yaşama səbəbləri araşdırılmışdır. İngilis Edinburq Universitetinin eləcə də Avropa araşdırmaçı alimlər tərəfindən tədqiq edilən tarixi ədəbiyyat əsrlərdən bəri bu günkü gündə də ictimaiyyətdə və dünya tarix və ədəbiyyat mənbələrində mühüm yer tutur. Dəqiq və düzgün tədqiq edilmiş bir çox məqalələr, kitablar, xronoloji və bədii tarixi kitabları buna misal göstərə bilərik.

Bu tarixi ədəbiyyat qədim zamanlardan bəri türk xalqları ilə paralel Hindistan coğrafiyasında yayılaraq yaşamışdır. Qəznəvilər, Xəzərilər digər şahlıqların hakimiyyətinin uzun zaman bərqərar olmasını buna misal göstərə bilərik. Ədəbiyyatla yanaşı İslam dini və İslam elmini yayan Türk tayfaları Qəznəvi hakimiyyətindən əvvəllər də Əfqanıstanda və Hindistanda yaşamış və hökm sürmüşlər. Həmin Türk tayfaları Qəznəvi dövlətinin qurulmasında böyük rol oynamışdılar. Səbuk Təkin dövlətin qurucusu idi. O Türkiстанdan gəlmiş Barşaq türk tayfalarından idi. Səbuk Təkin öz "Nəsihətnaməsin" də bunu qeyd edirdi. O, Samani Əmiri Alp Təkin tərəfindən nökrə olaraq alınmışdı. Səbuk Təkin cəsurluğuna, ağılına və mərdliyinə görə hamıdan seçilirdi. Əbülqazi Bahadır xan Səbuk Təkinin qayı Oğuz boyundan olduğunu yazırdı. Qədim türk xalqlarından olan Xəzərilər və Qəznəvilər avro və avrasiya xəritəsinin çox hissəsini təşkil edirdilər. Müəyyən səbəblərdən Hindistana və ətraf bölgələrə köç edən Xəzərilər geniş mədəniyyətə tarixi islam dininə və ədəbiyyata malik idilər. Hal hazırda da u bölgələrdə və Hindistanda yaşayan xəzərilər öz ədəbiyyatlarını və islam elminin tarixini və dəyərlərini qoruyub saxlamaqdadırlar. Eyni zamanda digər xalqlarla münaqişələr, susuz çöllər Xəzəriləri zaman zaman köç etməyə vadar edən səbəblərdən olmuşdur.

Daha bir türk xaqanlığı dövrünün çox liderlik etdiyi türk xaqanlığı

Qəznəvilər hakimiyyəti 963-1186-cı illərdə Mərvənnəhr, Əfqanıstan, Hindistan və Xorasanda hökm sürmüşdülər. Türk Məmluk xanədanlığı idi. Qəznəvi sülaləsi öz adını paytaxt Qəznə şəhərinin adından götürmüşdü. Qəznəvilər dövlətinin əsasını 963-cü ildə Samani sərkərdələrindən olan keçmiş Əmir Alp Təkin qoymuşdu. Tarixi qaynaqlara görə Səbuk Təkinin sultanlığını davam etdirən nəslindən Mahmud Sultan idi. Türk imperiya sərhədləri Ceyhundan Hind çayına qədər və ordanda Hind okeanına, dənizinə qədər uzanmışdı. Hələ 1040-cı illərdə Səlcuqlular Qəznəvilərlə döyüşlər aparmağa başlamışdılar. İki türk irsini daşıyan hakimiyyət böyük türk imperiyasını qurmaq digərini isə tabeçiliyinə almaq istəyirdi. Daha bir Türk Sultanlığı və türk hakimiyyəti, Cəlaləddin Harzəm Şah xanədanlığı möhtəşəm mərdlik və şücaət tarixidir. Cəlaləddin Harzəm Şah görkəmli tarixi şəxsiyyət, hökmdar, mərd və qüvvətli əsgər bacarıqlı sərkərdə, imanlı, soylu şəxsiyyət idi. Öz vətənpərvərliyi və milliyətçiliyi ilə məşhur idi. Əsil Türk soyundan olan Cəlaləddin Mənkübəndi Harzəmşah Əladdin Şahın Harzəm şahın böyük oğlu idi. Ailəsi Cəlaləddinin təhsilinə görülməmiş önəm verdiyi üçün Çindən alimlər müallimlər gətirirdi. Dünya elmləri və dünya ədəbiyyatı ilə evladlarının təhsilini artırırardı. Təməli İslam ilə yoğrulmuş türk şahlar öz övladlarını xalqlarını düzgün və ədalətlə idarə etmək üçün yüksək təhsil verirdilər. Öz qədim İslam dinlərini eləcə də digər elmləri bi şəkildə gənc nəsilə aşılayırdılar.

Sadəəcə Dünya ədəbiyyatşünaslığında deyil bir çox elmi sahələrdə eləcə də qədim dünya ədəbiyyatında da dahi Türk ədəbiyyatının incilərinə tez tez rast gəlmək olur. O cümlədən, Hindistanda əsirlərdir yaşayan türk xalqlarının ədəbiyyatını buna misal göstərə bilərik.

Hindistanın bir çox bölgələrində İslam Dini mədrəsələri və məktəbləri açılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, əsrimizin ən qədim və böyük ərazilərindən biri olan Hindistan, Hindistan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılması bugünkü gündə də kifayət qədər geniş tədqiq edilməmişdir. Halbuki Hindistan bu araşdırmalar üçün kifayət qədər geniş arenadır.

Dünya ədəbiyyatına üz tutan dünya ədəbiyyatşünasları Hindistan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılması haqqında kiçik məqalələr, monoqrafiyalar yazmış və hətta tarixi kiçik epizodlu sənədli filmlər də çəkmişlər.

Bu sahədə dünya ədəbiyyatşünaslarının araşdırmaları hələ də davam edir.

Hindistanda ilk türkdilli ədəbiyyatın növləri, folklor və yazılı ədəbiyyat dedikdə əlbətdə köçəri türk tayfalarının boyatıları, nəğmə şiklində deyimləri, nağılları, dastanları nəzərdə tutulur.

Dünya xəritəsində bir çox bölgələrdə yaşayan türk xalqları hələ çox qədim zamanlardan bəri türk adət ənənələrini tarixə qızıl hərfərlə işləmişlər. Eramızdan çox illər öncəyə dayanan türk qocaman folkloru "Kitabı Dədə Qorqud" öz əksini məhz qədim tarixi dastanlarda tapmışdır. İstər şifahi xalq ədəbiyyatı olaraq istər boyatılar nəğmələr və rəqslər rituallar olsada öz qədim atributları ilə bərabər bənzərsizdir. Bu qədər zəngin mədəniyyət irsini günümüze daşıyan türk xalqlarının nəsiləri daha sonra daş və gil tabletlər üzərində rəsmlər və hərfərlə tarixi imzalamışlar. Türk xalqlarının qədim yazıları və daha sonra işlənmiş gil tabletlərdən sonra gəmiş qabığından hazırlanmış kağızların üzərində hərfətlər tək tək yazılaraq oxunmuş öyrədilmişdir. Eyni zamanda hərfətlərin sayının artmasında türk əlifbasının püxtələşməsində böyük rol oynamışdır. Qədim Uyurların zamanından

paralel olaraq Xəzər bölgəsinə yerləşmiş qədim türk tayfalarından biridə Xəzərilər adını mənimsəyərək bu günkü günə qədər daşımaqdadır. Türk tayfaları əsasən yazılarını İslam dini bu coğrafiyalarda yayılana qədər yəni B.E.7-ci əsrini ortalarına qədər Çağatay türk yazılarından istifadə etmişlər. Digər türk xalqlarından olan tayfalar Hindistanda və Əfqanıstanda yaşamışlar. Həmin türk yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Qəznəvi dövlətinin qurulmasında böyük rol oynamışlar. Daha sonralar uyğur türk xalqının türk dilli əlifbasını, əl yazılarını buna misal çəkə bilərik. Xəzəri türklərinin də Hindistan və Hindistan ətrafı regionlara məskunlaşması bu coğrafiyada türk aləminin daha da böyüməsini təşkil etmişdi. 1650-1700 illərdən sonra Hindistana üz tutan və böyük köç edən Xəzərilər Hindistan torpaqlarının ətrafına və mərkəzi regionlarına məskunlaşmışdılar.

Hindistanda türk dilli ədəbiyyata aid əsərlər dedikdə nəzərdə Əmir Teymurun nəslindən olan Zəhərəddin Məhəmməd Babur şahın öz əl yazısı Baburnamə əsəri diqqətimizi cəlb edir. Babur şah özü şərəf sənətdə hədsiz marağı olan sərkərdə və hökmdar idi. Bunu da özəlliklə qeyd etmək olar ki, dövrünün türk sultanları və şahları elmə çox diqqət göstərdikləri kimi özlərisə alim dərəcəsinə yetişdirilirdilər. Çox maraqlı faktlardan biridə budurki Şah İsmayıl Xətai də Şah Baburu Hindistanda məskunlaşmasında və inkişafında dəstəkləmişdir. Bir çox türk şahları kimi bu adət ənənəyə sadıq qalmışdır. Hindistanda 400 ildən çox hökmdarlıq edən Teymurun nəslə bu coğrafiyaya çox böyük nailiyyətlər gətirmişdir. Öz Qədim ədəbiyyat mədəniyyət və İslami əxlaq irsini buraya bünövrə salmışdılar. Babur şah atalarının yolu ilə gedərək İslam din və elminə, ədəbiyyata, tarixə, mədəniyyətə, alimlərə, sənətkarlara çox qiymət verirdi. Babur şahın çox sayda serləri və əl yazısı vardır. Türk xalqlarının bu torpaqlara yerləşdiyindən sonra şifahi xalq ədəbiyyatı inkişaf etməyə başlamışdı. İlk çağlarda şifahi folklor daha sonra isə Çağatay türkcəsində şerlər, dastanlar yazılmışdı.

Daha dərin tarixə nəzər salaraq Çin mənbələrində miladdan öncəyə aid türk mətnlərinin Çin sarayına Hunlar tərəfindən göndərilən məktubların olması Metenin Çin dövlətinə göndərdiyi məktublar, Saxa dövləti zamanı rəsmi məktublaşmaların aparılması və digər rəsmi məktubların Hunlar və Göytürklər dövründə türk yazılarının mövcudluğu tarixin daha qədim dövrə aid olduğunu təsdiqləyir.

Böyük Moğol imperiyası dövründə Hindistanda türkdilli ədəbiyyat şifahi xalq ədəbiyyatı olaraq yayılmışdı. Rəsmi məktublaşmalar çağatay türkcəsində yazılırdı.

Böyük Moğol İmperiyası dövründə Hindistanda türkdilli ədəbiyyat Çingizxan dönməindən başlamışdır. Çingizxan Hindistana hərbi yürüşlər etdiyi zamandan da daha əvvəl uyğur kökənli türk tayfaları bu torpaqlarda yaşamışlar Böyük Çingizxan öz hərbi qüvvələrinin əksəriyyətini əsas hücum və öz qorunması üçün uyğur türklərindən istifadə edirdi. Çingizxan rəsmi məktublaşmalarında əsasən yazı yazılması üçün Uyğur türk dilindən istifadə edirdi. Moğol əlifbası və yazısı olmadığı üçün fərmanları və məktublaşmaları uyğur türk yazıları ilə yazdırırdı. Daha sonra Çingizxan oğlu Çağatayı tabeciliyində olan qoşunun uyğurlardan ibarət olan bir qisminə baş sərkərdə təyin etmişdi. Çağatay uyğurlardan ibarət olan qoşunu ilə Hindistanın bir çox əyalətlərində və bölgələrində hərbi yürüşlərdən sonra yerləşmişdir. Hələ o zamandan bəri uyğur türk dili Hindistanın bir çox bölgələrində şifahi və yazılı istifadə edilməyə başlamışdır. Hindistanda Türk tayfalarının istifadə etdiyi ədəbiyyat folklor şəklində bayatılardan, qəhrəmanlıq dastanlardan, nağıllardan başlayaraq davam etmişdi. Dildə dilə gəzən şifahi ədəbiyyatdan ibarət idi.

Hindistanda qeyri-türk dillərində ədəbiyyat da çox zəngindir

Hindistanda türkdilli İslam və ədəbiyyatın yaranma tarixi çox zəngindir.

Hindistanda türkdilli ədəbiyyatın yaranmasının böyük tarixi var.

Qəznəvi hakimiyyətinin qurulmasından öncədə Hindistanda türk tayfaları yaşayırdı. Qeyd etdiyimiz kimi, Qəznəvilər dövlətinin qurulmasında həmin türk tayfalarının dəstəyi və böyük rolu olmuşdur. Tarixi mənbələr və illər bunu işarə verir. 963-1186-cı illər. Bildiyimiz kimi, Türk tayfaları ilə yanaşı digər xalqlarda bu hakimiyyətin qurulmasında iştirak etmişdilər. Qeyri-türk dillərində danışan və yazan Hindlilər, puştular, sinkxlar və digər xalqları buna misal verə bilərik. Hindistanda hakimiyyətdə olan türk hökumdarları şərəf, sənətə, tarixə və bütün elmi sahələrə çox diqqət yetirirdilər. Eyni zamanda bədii qiraət, şeri yüksək qiymətləndirirdilər. Hindistanda qeyri türk dillərində yazıb yaradan məşhur Hind yazıçısı

Rabindranat Tagorun Hind fəlsəfi kitablarını və digər yazıçıların Hind dilində və ya puştu dilində yazıçıların əsərlərindən misal verə bilərik.

Hindistanda klassik türkdilli xalqların ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Zəhərəddin Məhəmməd Babur şah Hindistanda klassik türkdilli ədəbiyyatın təməlini qoyan hökümədar və böyük sərkərdə olmuşdur. Atalarının yolu ilə gedən Türk İslam aləminə böyük hörmət və rəğbətə yanaşan Şah Babur bütün elmi sahələrdə çox yaxşı yetişdirilmişdi. Hindistanda Türk İslam mədrəsələr, məktəblər açmışdı. Atalarının yolu ilə gedən şah Babur özünün qələmə aldığı Baburnamə əsəri ilə rəğbət qazanmışdı. Baburun nəslindən olan davamçılarıoğlu və nəvəsi onun mədəni irsini mirasını davam etdirmişdilər. Şah Babur yaratdığı öz əlifbasının müəllifi idi. Delhi şəhəri Babur sultanlığı mədəniyyət ocağı olaraq sənət, tarix, ədəbiyyat, memarlıq sahələrinin mərkəzi idi.

Çox zəngin kitabxana toplayan və mədrəsələr inşa etdirən, quran Babur şahın mirasını oğlu Humayun və nəvəsi Cihan Şah davam etdirmişdi. Şah Cihan qədim Delhi şəhərində ən böyük İslam Cuma camisini inşa etdirmişdi. Onun inşa etdirdiyi Tac Mahal sarayı isə yüz illərdir dillərə dastandır. Saf məhəbbətin simvolu olaraq yaşamağa davam edir.

Bir çox dünya alimləri kimi türk əsilli alimlər və yazıçılar bir müddət Hindistanda yaşamışlar. Hindistanda yaşayan türk xalqlarının izi ilə getməyə çalışmışlar.

Eləcə də Hindistanda bir müddət yaşayan yaradan Türk yazıçılardan Saib Təbrizinin və həmçinin İbrahim Ordubadinin adı çəkə bilərik. (1601-1679)

Çin mənbələrində miladdan öncəyə aid türk mətnlərinin Çin sarayına Hunlar tərəfindən göndərilən məktubların olması Metenin Çin dövlətinə göndərdiyi məktəblər, Saxa dövləti zamanı rəsmi məktublaşmaların aparılması və digər rəsmi məktubların Hunlar və Göytürklər dövründə türk yazılarının mövcudluğu tarixin daha gədim dövrə aid olduğunu təsdiqləyir.

Eləcə də bu torpaqlarda türk xalqlarının ədəbiyyatından başqa da qeyri-türk dillərin də ədəbiyyat çox qədimdən mövcud idi. Hindistanda türkdilli ədəbiyyatın, Hindistanda klassik türkdilli xalqların ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Zəhərəddin Məhəmməd Babur şah Hindistanda klassik türkdilli ədəbiyyatın

Təməlini qoyan hökümədar və böyük sərkərdə olmuşdur. Atalarının yolu ilə gedən Türk İslam aləminə böyük hörmət və rəğbətə yanaşan Şah Babur bütün elmi sahələrdə çox yaxşı yetişdirilmişdi. Hindistanda türk İslam mədrəsələr, məktəblər açmışdı. Atalarının yolu ilə gedən şah Babur özünün qələmə aldığı Baburnamə əsəri ilə rəğbət qazanmışdı. Baburun nəslindən olan davamçılarıoğlu və nəvəsi onun mədəni irsini mirasını davam etdirmişdilər. Şah Babur yaratdığı öz əlifbasının müəllifi idi. Delhi şəhəri Babur sultanlığı mədəniyyət ocağı olaraq sənət, tarix, ədəbiyyat, memarlıq sahələrinin mərkəzi idi.

Çox zəngin kitabxana toplayan və mədrəsələr inşa etdirən, quran Babur şahın mirasını oğlu Humayun və nəvəsi Cihan Şah davam etdirmişdi. Şah Cihan qədim Delhi şəhərində ən böyük İslam Cuma camisini inşa etdirmişdi. Onun inşa etdirdiyi Tac Mahal sarayı isə yüz illərdir dillərə dastandır. Bu böyük məbəddə Saf məhəbbətin simvolu olaraq yaşamağa davam edir.

Bir çox dünya alimləri kimi türk əsilli alimlər və yazıçılar bir müddət Hindistanda yaşamışlar. Hindistanda yaşayan türk xalqlarının izi ilə getməyə çalışmışlar.

Eləcə də Hindistanda bir müddət yaşayan yaradan Türk yazıçılardan Saib Təbrizinin və həmçinin İbrahim Ordubadinin adı çəkə bilərik. (1601-1679)

Məlum olduğu kimi, Hindistan ölkəsini İngiltərə uzun müddət müstəmləkə altında saxladığı üçün əsas dövlət dili ingilis dili olmuşdur. Bu səbəbə görə orta məktəblərdən başlayaraq Hindistanda təhsil sistemi əsasən ingilis dilində aparılırdı. İstər istəməz yerli və mühacir yazıçıların ədəbi fəaliyyətinə bu xüsusi təsir göstərmişdi. Yazıçıların və şairlərin yazdığı əsərlər və şeirlər ingilis dilində yazılaraq nəşr edilirdi. Hindistanda yaşayan türklərin ingilisdilli ədəbiyyatı ilə əlaqədar Hindistanın mədəniyyət mərkəzi olan Delhi də rastlamaq olar. Hal hazırda Aqra və Aqra şəhərinin ətrafında türklərin ingilisdilli ədəbiyyatına rast gəlmək olur. Yerli türklərin ingilisdilli yazıçılarının Gələmə almış olduqları hekayələri, şeirləri, folklor inciləri, dastanlar haqqında orta məktəblərdə eləcə də ali təhsil ocaqlarında rastlamaq olur. Dünya miqyasında türk irsinin və türk ədəbiyyatının araşdırılmasına dərin maraq olmuşdur.

Bundan başqa Hindistanda yaşayan qədim türkdilli xalqlar özlərinə yad olsa da, qədim hindlilərin sitayiş etdiyi buddizmə də hörmətlə yanaşmışdılar. Ən qədim dünya dini olan buddizm e.ə. 1 minilliyin ortalarında yaransada, türklər arasında min il sonra yayılmağa başlamış, buddist türk ədəbiyyatı isə təxminən maniçi türk ədəbiyyatı ilə eyni dövrdə inkişaf etmişdir. Buddizmin yaradıcısı olan Qautama Budda əfsanələrə bürünmüş olsada tarixi şəxsiyyətdir. Budda Tanrıdan işıq alıb işıqlanmış seçilmiş şəxsiyyətdir. O insanları xilas edən qüvvəyə çevrilmiş şəxsdir.

Hər bir insanın xilas yolu məhz "Buddanın yoludur". Göründüyü kimi, həm manişilikdə, həm də ondam daha mükəmməl bir dini-deoloji sistem olan buddizmdə insan, təbiəti etibarlı ilə, qeyri-mükəmməl sayılır, onun təkamülü intibahı real dünyadan kənarda, ruhun dialektikasında axtarılır.

Göründüyü kimi, qədim Hindistan çox sayılı dinə mənsub bir ölkədir. Hindistanda yaşayan türk xaqanlarının dinastiyası vasitəsi ilə bu ölkədə İslam yüksək şəkildə yayılaraq öz vacib və zəruri mövqeyini tutmuşdur. İslam dinini ali din olaraq insanlara təlim edərək təsiri günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu Ali din bütün bəşəriyyəti özündə cəm etməyə çağıran və sülhsevən bir dindir. İslami coğrafiyasını genişləndirən türk xaqanları əsasən Əmir Teymur öz dövrünün ali baş komandanı və eyni zamanda adil ədalətli 7 cahan hökümədarı olmuşdur. Məhz islam coğrafiyasının genişlənməsində və bütün elm sahələrinin inkişafında misilsiz tarixi izlər buraxmışdır. Onun nəslindən olan şahlar Hindistanda bu tarixi mirası qorumuş saxlamış və inkişaf etdirmişdirlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hindistanda çoxsayda millətlər, xalqlar yaşadığı kimi Xəzərlərdə yaşayırlar.

Xəzərlər əsasən Şimali Qafqazda və Volqaboyu ərazisində yayılmış, bir çox türk mənşəli xalqların etnogenezinin formalaşmasında iştirak etmiş qədim türk tayfalarından biridir. Müxtəlif tarixlərdə xatırlanan xəzər boyları haqqında məlumatların ildən artıq bir dövrü əhatə edir və yayıldığı ərazilərin zaman-zaman dəyişdiyini nəzərə almayan bəzi Orta əsr şahnaməçiləri və son iki əsrdə xəzər mənşəsi ilə məşğul olan bəzi alimlər müəyyən yanlış fikirlər söyləmişlər. Hətta ayrı ayrı alimlər xəzər boylarını abxaz, gürcü, osetin olaraq da qeyd etmişlər.

Ancaq xəzər problemi dərinlən öyrənilməyə tarixi gerçəklikdən uzaq olan belə fikirlər gündəlikdən çıxmışdır. Xəzərlərin türk olması artıq şübhə doğurmasa da, onların hansı türk dialektində danışması və ilkin yurdu barədə mübahisələr hələ də davam edir. Xəzərilərin çox qədim tarixi var. Qədim Xəzərlər xalqı Hind coğrafiyasına hələ eramızdan çox əvvəl gələrək məskunlaşmışdılar. Öz adət və ənənələrinə sadıq qalaraq qoruyub saxlaya bilmişlər Xəzərilərin özünə məxsus keçdikləri Hind Hazar dərnəkləri icmaları mövcuddur. Xəzərlərin dini islam dinidir. Əqidə və milliyyət olaraq isə Türkdürlər. İngilislər tərəfindən uzun müddət müstəmləkə edilmiş Hindistanın digər yazıçıları kimi Xəzərilərdə local və ingilisdilli ədəbiyyata əsərlərində yer verir

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Clifford Edmund Bosworth "The Islamic Dynasties 1067
2. Ata-Malik Juvaini. The History of the World-Conqueror. Vol. 1. Manchester, 1958
3. John Man The history of Genghis Khan, 2006
4. Gornemann. The early empires of Central Asia. London, 1939
5. Grunwedel A. Mythologie du Buddhism. Leipzig, 1900
6. V.YAN "Cinqizxan Batiy" Moskva 1989
7. Castin Marozzi "Tamerlan" London, 2004

Основные идеи древней литературы индийских турок Резюме

В этом тезисе изучается древняя литература и ислам индийских турок. В целом литература индийских турок является беспрецедентной темой в литературной критике Азербайджана. В древних временах тюркские племена поселились на территории Индии. Эти племена оказали большое влияние на формирование древнеиндийской культуры. И исламской религии. Религия древних турок, которые мигрировали в Индию, была божественной религией с верой в единого Бога. У них также были эпические, мифологические, саги, поэзия и прозаические произведения, которые соответствовали их религиозному мировому собранию.

The main ideas of the Indian turks' ancient literature Summary

The ancient period of Indian turks' literature and islam religion are studied in this thesis. In general, the Indian Turks' literature is an unprecedented theme in Azerbaijani literary criticism. Since ancient times, the Turkic tribes settled in the Indian territory. These tribes had a great influence on formation of the ancient Indian culture and Islamic religion/The religion of the ancient Turks who migrated to India was a godly religion with belief in a single God. They also had epic, mythological, saga, poetry and prose works that corresponded to their religious world meeting.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Selcan Qaffarlı⁵² SABİR SATIRASININ TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ VƏ MÖVZU DAİRƏSİ

Şairəm, əsrimin ayınəsiyəm,

Məndə hər kəs görür öz qaş-gözünü... (6, 240)

Bu sözləri böyük şairimiz Sabir özünün, öz poeziyasının məna, məzmun və fikir tutumu, sənətkarlıq məziyyətləri haqqında deyərəkən necə də haqlı idi. Şairin müdrikliklə söylədiyi həmin fikirlər özünü bu gün də doğrultmaqdadır; doğrudan da, Sabirin satiralarını hər dəfə nəzərdən keçirəndə və ya fikrimizdə dolandıranda orada hazırkı vəziyyətimizin və ya sosial-mənəvi problemlərimizin hansısa səhifəsini görür və şair uzaqgörənliyinə, şair müdrikliyinə, onun incə və həssas müşahidə qabiliyyətinə, psixoloji təhlil bacarığına, vətəndaşlıq cəsarətinə, milli təəssüb hissi ilə həmvətənlərinin tərəqqisi uğrunda yorulmadan apardığı mübarizədə sabit qədəm olmasına heyranlığımızı saxlaya bilmirik. Çünki Sabir hər şeydən əvvəl vətəndaş şairidir. Onun öz xalqına, vətəninə bəslədiyi vətəndaşlıq yangısı ürəyinin qanı ilə qələmə aldığı satiralarına hopmuşdur. Nəticədə həmin yangı bir tərəfdən şairin soydaşlarını tərəqqi və inkişafa yönəltmək üçün ürəklərə istilik, hərarət verirsə, digər tərəfdən də bu inkişafa mane olan ictimai-milli və mənəvi-psixoloji eybəcərlikləri öz alovu ilə qarsalayır, yandırır. Bu alovun şiddətindən dəhşətə gələn ictimai tiplər, köhnəlik və ətalət qalıqları, tərəqqi və yenilik buxovları sanki səs-səsa verərək sanki deyirdilər;

Səs ucalaşdı, qoymayın!
Millət oyaşdı, qoymayın!
Riştəyi-dərsə, məktəbə...
Cümlə dolaşdı, qoymayın!
İşyavalaşdı, qoymayın!

El uyusub azanlara,
Gündə qəzet yazanlara.
Od vurulub qazanlara,
Qaynadı, daşdı, qoymayın!
Həddidən aşdı, qoymayın (6, 91).

XIX əsrin maarifçi ziyalıları sırasında özünəməxsus görkəmli yer tutan M.Ə.Sabir bu dərddə əlac edilməsi üçün dinclik və rahatlıq bilmədən çalışırdı. Millətin nicatının mübarizə yolu ilə qazanıla bilən hürrilikdə olduğunu göstərən inqilabi ruhlu şair xalqın diqqətini var qüvvəsilə buna cəlb edirdi. Onun şerlərinin hər biri cəmiyyətin həyatında əsrlərdən bəri yığılıb qalmış problemlərin təsvirinə həsr olunmuşdu. Bu təsvirlərin hərəsi bir mübarizə çağırışı idi və özü də o dərəcədə qüvvətli çağırış idi ki, cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olmayaraq hamını cəlb edirdi. M.Ə.Sabirin satirası kütlələri hərəkətə gətirməyin çox güclü vasitəsi idi. Onun müxtəlif məzmunlu satirik şer səhnələrində cəmiyyətin bütün təbəqələri iştirak edir, hər kəs öz rolunu ifa edirdi.

Sabir yaradıcılığı, xüsusən satiraları ilə yeni dövr ədəbiyyatımızda həqiqi bir yüksəliş yaratmağa, yeni bir istiqamət, yeni bir mərhələ-Sabir satirik şeiri mərhələsi yaratmağa, yeni yaradıcı mühit düzənləməyə nail ola bilmişdir. Sabirə qədərki Azərbaycan poeziyasında satira özünə müəyyən qədər yer ala bilsə də, etiraf etməliyik ki, Sabir biçimində, Sabir üslubunda davamlı şəkildə olmamış, satirik poeziya sahəsində Sabir şeiri ucalığına yüksəlməmişdir. Klassik poeziyada işlənən həcvlər, ictimai motivli şeir nümunələri daha çox birbaşa tənqid xarakterində, açıq, müstəqim gülüşdür. Sənətkar sözün qüdrətilə fənalıqları göstərir, onlara gülməklə, qəzəblənməklə bizi də güldürür, qəzəbləndirir. Sabirin yeni tipli satirasında isə gülüş ilk baxışda görünmür, sənətkar ciddi şəkildə, az qala inandırıcı halda sözünü deyir, yaxud ifşa etdiyi satirik tipi danışdırır, nəticə çıxarmağı isə oxucunun ixtiyarına buraxır. Görkəmli rus ədəbiyyatşünası M.M.Baxtin "Dostoyevski poetikasının problemləri" əsərində belə bir gülüşü "reduksiyaya uğrayan gülüş" adlandıraraq demişdir: "Reduksiyaya uğramış gülüş hadisəsi dünya ədəbiyyatında kifayət qədər vacib əhəmiyyətə malikdir. Reduksiyaya uğramış gülüş bilavasitə ifadə formasından məhrumdur, necə deyirlər, "səslənmir", lakin onun izi obrazın və sözün strukturunda saxlanılır, orada duyulur" (2, 156). Başqa sözlə desək, M.M.Baxtin Qoqolun sözlərini azacıq dəyişərək Dostoyevski yaradıcılığında "gözə görünməyən gülüş"dən danışır, Məsələyə bu cəhətdən yanaşdıqda birmənalı şəkildə demək mümkündür ki, Sabir gülüşü, Mirzə Cəlil gülüşü, əslində, göz yaşları içərisində olan gülüşdür. Təsədüfi deyildir ki, Sabir gizli imzalarından birini "Ağlar güləyən" şəklində işlətməmişdir. Burada gülüşlə göz yaşları birləşir. Gözə görünən gülüşdürsə, gözə görünməyən acı göz yaşlarıdır. Lakin bu göz yaşları insanları, oxucuları ətalətə, pessimizmə, acizliyə deyil, mübarizəyə, oyanışa, insan kimi öz təyinatını dərk etməyə çağırır. Sabir sözünü başa düşənlərə, oyanmaq istəyənlərə deyir, bəzənsə min il yatmışları, "aləmi-röyada tərəqqi" arzulayanları sözün qabağına qataraq cəmiyyətdən küryüüb atır. Sabir Vaqifin dilində danışır. Lakin Vaqifdən fərqli olaraq o, özünün duyğularından, şəxsi qayğılarından daha çox xalqın dərdlərindən danışır, xalqın deyə bilmədiklərini deyir, xalqın ürəyindən tikan çıxarır, xalqına, dilinə, vətəninə arxa çevirənlərin gözüne ox olub batırdı. "Nə yazım?"-da:

Niyə bəs böylə bərəldirsən, a qare, gözünü?
Yoxsa bu ayınədə Əyri görürsən özünü? (6, 72)

- deyimi Sabirlə ifşa obyektləri arasında olan uçurumu çox yaxşı səciyyələndirir.

Sabir şeirə, sənətə yalnız məzmun yeniliyi gətirməmişdir. O, köhnə formanın özünü yaradıcı şəkildə dəyişməyə müvəffəq olmuş, bəzən də tamamilə yeni formalar, özünə qədərki şeirdə işlənməyən şəkillər gətirməklə Azərbaycan şeirini,

⁵² Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı. Selcangafarli95@gmail.com

satirik poeziyamızı şəkil, forma cəhətdən də inkişaf etdirmişdir. Yaratdığı hər forma da satirik məzmunu uyğundur, Sabirin olduqca maraqlı ifşa üsulları vardır. Tip danışır, danışdıqca özünü ifşa edir. Bu üsul, deyək ki, o qədər də yeni deyil. Füzulinin allegoriyalarını yada salsaq, M.F.Axundzadənin komediyalarını, yaxud “Aldanmış kəvakib”də saray əyanlarının şəxsi “sücaətləri” barədə söhbətlərini xatırlasaq, kifayətdir. Fərq ondadır ki, Sabirin tipləri daha qabarıqdır, daha inandırıcıdır və daha gülüncdür. Bu cəhətdən sənətkarın “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!”; “Bakı fəhlələrinə”; “Cəhd eylə, sən ancaq nəzəri-xəlqdə pak ol”; “Təhsili-elmə, “Ata-nəsihəti”; “Mən bilməz idim bəxtdə bu nikbət olurmuş”; “Xəsisin heyfi, varisin keyfi”; “Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir”; “Vay, vay! Nə yaman müşkülə düşdü işim, Allah”; “Övrədımız, əzkarımız əfsaneyi-zəndir”; “Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan?”; “Təraneyi-əsilanə”; “Əkinçi”. “Fəxriyyə”; “Səbir”; “Bizə nə?!”; “Olmur, olmasın”; “Bəxtəvər”; “Şikayət”; “İran özümündür”; “Qoyma gəldi!”, “Uşaqdır uşağım!”, “Cavan”; “Ax!...Necə kef çəkməli əyyam idi”; “Çatlayır, Xanbacı, qəmdən ürəyim”; “Vah!...Bu imiş dərsi-üsuli-cədid?!”; “Satıram”; “Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyıq”; “Adəmi adəm eyləyən paradır”; “Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə”; “Qocalar marşı”; “Ürəfa marşı”; “Bir bölük boşboğazlıq, heyvərəlik adətımız”; “Oxutmuram, əl çəkin!” və sair bu kimi satiraları geniş söhbətin mövzudur. Bir cəhət də qeyd olunmalıdır ki, şair bəzən monoloji deyil, dialoji nitqə də yer verir, canlı, təbii söhbət əsnasında müsahiblərdən birinin, yaxud hər ikisinin cahilliyi, geriliyi ortaya qoyulur. Cavan-qoca dialoqunda cavan yeniliyin tərəfdarıdırsa, qoca dünənün, köhnəliyin, ətalətin nümayəndəsidir. Şeirdə oxuyuruq:

-Oxuyurmu qəzetə şəhrinizin əhli təmam?
 -Bəzi sarsaq oxumuşlar oxuyur, mən oxumam!
 -Ölkəmizdə açılıbdır mı qiraətxanə?
 -Tazələr açmış idi, qoyduq onu viranə! (6, 147)

Sual-cavab davam etdikcə tipin eybəcər, xəstə xisləti üzə çıxır, belələrinin həqiqətən mənəvi müalicəyə ehtiyacı olduğuna heç bir şübhə yeri qalmır. Belə bir dialoji nitqi “Əhvalpürsanlıq, yaxud qonuşna” şeirində də görürük.

Haqqında danışdığımız şeirdən fərqli olaraq burada söhbətləşən iki həmsəhərlinin söhbəti olduqca şirin alınır, qurtarmaq bilmir. Tiplər danışdıqca yeniliyə, irəliləyişə, inkişafa düşmənin kəsildikləri aşkarlanır. Bədbəxtlik, eybəcərlik, dərin komizm, daha dəqiq desək, tragikomiklik ondadır ki, özləri bəzi, yollarını azan, iş, yenilik, insanlıq nə olduğunu bilmədikləri halda, bu yolda, bu yöndə olanlara, yeniliyə qarşı səs-səsə verib oxuyurlar.

Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
 Dini imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır! (6, 262)

Sabir bəzi hallarda özü danışır, təsvirə geniş yer verir, üzünü ifşa etdiyi tipə tutaraq sözünü deyir. Müəllifin fikirlərində açıq istehzanı, kəskin kinayəni sezmək çətin deyildir. Bütün bunlar da öz növbəsində qüvvətli gülüş, ifşa effekti yaradır. “Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma”. “Fəhri kişi”, “Millət şərqisi”, “Bəlayi-fəqrə düşdün razı ol, biçərə, səbr eylə!” satiraları bu cəhətdən xarakterikdir. Şair dərin mətləbləri çox incə yollarla nəzərə çarpdırır:

Cəhd eylə, sən ancaq nəzəri-xəlqdə pak ol,
 Məxluqu inandır;
 Xasiyyətin od olsa da, ətvərdə xak ol,
 Sök ələmi, yandır (6, 50).

Bu və digər bu kimi şeirlərdə satirik gülüş bütün gücü ilə ortadadır. Sözünü bundan aydın necə deyəsən?! Necə deyəsən ki, qırx arşın quyudasan. Əslində bu müraciətlərlə tipin ifşası ilə bərabər, həm də cəmiyyətin xəstəliklərinə işıq salınır, onların ağırlığı, müalicəyə kəskin ehtiyacı göstərilir. Sabir bəzən sələfləri kimi birbaşa tənqiddən, açıq hücumdan istifadə edir. Nahaq qanlar tökən Bakı pəhləvanlarına, qudurğanlıq edənlərə:

Könlüm bulanır küçədə cövlanını görəcək,
 Nitqim tutulur hərzəvi hədyanını görəcək. (6, 69)

deyirdi. İşığın, mədəniyyətin, irəliləyişin qəsdində duran insanları gördükdə, heç kimdən, heç nədən deyil, yalnız bu div xislətlilərdən, onların nalayiq əməllərindən qorxdığını dilə gətirən şair satirik tiplərini qırmanclayır, onları “xari mügilan”la, “qulibiyaban”la, dalğalı tufanla, yangılı vulkanla, yırtıcı heyvanla, bir sürü aslanla, qəbirdəki xortdanla, cin-şəyatinlə müqayisədə daha qorxulu olduqlarını dilə gətirir və belə bir nəticə çıxarır:

Leyk, bu qorxmazlıq ilə, doğrusu,
 Ay dadaş, vallahi, billahi, tallahi.

Harda müsəlman görürəm, qorxuram (6, 125)

-deyən şair əslində geriliyi, ətaləti, cahilliyi ifşa edir, insanları həqiqi müsəlmanlığa, başqa sözlə desək, əsl insan olmağa çağırır. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin üzvlərinin, o cümlədən özünü dindar kimi göstərən əslində təmiz dini etiqaddan uzaq olan və Quranın, şəriətin tələblərinə uyğun gəlməyən hərəkətlərini dindarlıq adı ilə pərdələyib buna haqq qazandıran ikiüzlü və riyakar adamların davranışının M.Ə. Sabirin satiralarında ifşa edilməsini şairin dinə və Qurana qarşı çıxması kimi qələmə vermək olmaz. Beləliklə, tam qətiyyətlə demək olar ki, M.Ə. Sabirin şerlərində həqiqi dindarlar qeyil, islam etiqadının müqəddəs kitabındakı bu göstərişə əməl etməyən və: ailə münasibətlərinə girməkdə nə dövrü və şəraiti, nə də başqa uyğunsuzluqları (məsələn böyük yaş fərqi) nəzərə almadan istədiklərini edən “qırmızı saqqallılar”, “ağzı dualılar” kəskin satira atəşinə tutulur. Bundan başqa, M.Ə. Sabirin hələ yüz illik yubileyi dövründə yazılmış bir sıra tədqiqat əsərlərində onun şerlərinin məzmun və mənasının bəzi ziddiyyətli fikirlər nəzərə alınmazsa obyektiv surətdə şərh edildiyini göstərmək lazımdır. Bu cəhətdən sabirşünaslığın görkəmli nümayəndələri sayılan Midhət Ağamirov, Cəfər Xəndan və başqaları qeyd olunmalıdır. Əlavə olaraq bir məsələni də göstərmək istərdik ki, dini etiqadla əlaqədar insanlar arasında münasibətlərin

nizamlanması sahəsində olduqca ciddi, bəzən müəyyən qədər aşkar bilinən, bir çox hallarda isə üstüörtülü qalan incəliklər vardır və bunlar M.Ə. Sabir kimi möhkəm və saf etiqad sahibi, lakin eyni zamanda maarifpərvər, tərəqqipərvər, azadlıqsevər dindar şəxsin yaradıcılığı tədqiq olunarkən mütləq gözənilməlidir. Fikrimizcə, burada əsas incəlik ondan ibarətdir ki, dərin düşüncəli və geniş dünyagörüşlü şair çox gözəl başa düşürdü ki, şerlərində “dindarları” (bu ad altında gizlənərək öz əskik əməllərini ört-basdır edənləri) tənqid etməsi geniş kütlələr arasında onun ümumiyyətlə dinə qarşı çıxması kimi qəbul oluna bilər. Halbuki, mühitə münasibətdə daim obyektiv mövqedən çıxış edən bu böyük ədalət tərəfdarı öz satırlarında həyatda məqsədi təkcə nəfsinə qulluq etməkdən ibarət olan hər bir kəsi nəzərdə tuturdu. Xalqının səfali həyata çatmasını ürəkdən arzulayan bu millətpərvər şair elə həmin arzusunun təsiri altında cəmiyyətin qüsurlarını, əhalinin bütün təbəqələrinin nümayəndələrinin davranışında olan cürbəcür nalayiq vərdisləri onların sahiblərinin üzünə deyirdi.

Sabir satırlarının əsas mövzularından biri elm, təhsil və bu məfhumların dəyərini dərk edə bilməyən cahil insanlardır. Bu baxımdan Sabirin satirik tipləri rəngarəndir. Məsələn, satırlarının birində satirik tipin-kişinin arvada müraciəti də maraqlıdır. Görünür, övrət, yəni ana ərindən daha ağıllıdır ki, övladının dərs oxumasını istəyibdir. Başqa bir şeirdə ata vəziyyətlə barışmayıb birbaşa övladına müraciət edərək onu elmdən çəkəndirmək istəyir:

Bəsdir, ey oğul, boş yerə bu elmə çalışma,

Qanın tələf oldu!

...Çıx dağa, daşə, yol kəsibən qarətə başla

Axırda qaçaq ol:

Qeyrətdən uzaq ol! (6, 57)

Atanın “ağıllı məsləhətləri”nin sonunda satirik ifşanın ən ağır zərbəsi endirilir: qeyrətdən uzaq ol! Milli ağırlardan qovrulmuş şair bundan artıq nə deyə bilərdi? Bəzən də bu qeyrətli atanın şadlandığını, sevincək olduğunu görürük. Səbəb oğlunun “pəhləvan” olması, qoçuluq edərək yoldan keçənləri al qana boyamasıdır. Ata sevinir, sevinir ki, oğul əyri yoldadır, qonşunun oğlu kimi məktəbə getmir:

Oğlumuz ay Xansənəm, bir yekə pəlvən imiş!

Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

...Yaxşı olub mən bunun bəxtini çöndərmədim,

Bir para pis işlərə fikrini döndərmədim.

Qonşumuzun oğlu tək məktəbə göndərmədim (6, 168).

Millətin bu həqiqət sevən və həqiqəti deyən şairi xalqın həyatının həmin sahəsini də gözəl təsvirçi rəssam kimi təsvir edir, yaxşı bir insan, xalqın mərzini bilən mahir həkim kimi onu müalicə etmək üçün doğru yol göstərirdi. Lakin çox təəssüf ki, mühitdə hökm sürən kobud gerilik üzündən kütlələrin bu doğru yolu tutması çox çətin idi. Hətta “ax necə kef çəkməli əyyam idi, onda ki, övladi vətən xam idi” fikri ilə yaşayıb xalqın daim zülmət və zillətdə qalmasını istəyən cəhalətpərəstlərdən, dindarlıq adı altında öz yaramaz əməllərini pərdələyən arvadbazlardan ibarət təbəqələr doğru yol göstərdiyinə görə ona düşmən kəsilmişdi. Həyatda bəlkə də ən çətin iş kimi, doğru söyləməyin əziyyətini könüllü surətdə bütün ömrü boyu çəkmiş olan şair məhz bununla əlaqədar olaraq yazmışdı:

Dəhr bir müddət oldu mənzilimiz,

Onda həll olmaz oldu müşkllimiz,

Yaşadıqca çoxaldı düşmənimiz,

Nə edək, doğru söylədi dilimiz!.. (6, 135)

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı: Maarif, 1982, 428 s.
2. Alxan Bayramoğlu. Mirzə Ələkbər Sabir (qısa tərcümeyi-hal). Bakı: Nurlan, 2001, 139 s.
3. AMEA Əİ M. F. Axundzadənin arxiv. F-2 s.v. 418
4. Baxt Dosteyevski problemləri, Bakı: Kitab aləmi, 2005, 384 s.
5. Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 560 s.
6. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, (Dərslilik). Bakı: Proqres, 2012, 434 s.
7. Sənan İbrahimov. Vahid Şərq ədəbi prosesi (XVI-XX əsrlər). Bakı: Ecoprint, 2020, 560 səh.
8. Mirzə Ələkbər Sabir Hophopnəmə İki Cildə. I Cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 472 s.
9. Mirzə Ələkbər Sabir Hophopnəmə İki Cildə. II Cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 384 s.

Açar sözlər: Mirzə Ələkbər Sabir, satira, mühit, ziyalı, mövqe, realist, ruhani, tənqid, cəmiyyət, maarifçi, xalq, problem, şair, həqiqət, poeziya tərbiyə

Keywords: Mirza Alakhbar Sabir, environment, intellectual, position, society, criticism, enlightener, education, poet, the truth, poetry, problem, people

Ключевые слова: Мирза Алекпер Сабир, поэт, поэзия, среда, интеллигент, позиция, правда, народ, проблем, гуманист, общество,

просветитель, воспитание

SABİR SATIRASININ TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ VƏ MÖVZU DAİRƏSİ XÜLASƏ

Mirzə Ələkbər Sabir XIX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biridir. Sabir satirik şeirləri ilə təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında satirik düşüncənin daha da inkişafına xidmət etmişdir. Məhz Sabir kimi şairlərin sayəsində XIX əsr poeziyasında satirik şeirlər ədəbi prosesdə güclü qola çevrildi. Onun satırları, poetik gücü, məntiqli eyhamları, düzgün və seçilmiş tənqid hədəfləri, bu tənqid hədəflərinin ifşası üçün seçilmiş qüvvətli cümlələri satırlarına rəngli çalarlar qatır. Bu məqalədə də məhz onun ən güclü satırları seçilmiş və təhlil edilmişdir. Təhlil zamanı satirasında yer verdiyi mövzular vurğulanmış, Sabirin bu mövzulara baxış aspekti dərinlən təhlil

obyektinə çevrilmişdir. Şirvani satiralarında özbaşnalığın vüsət aldığını, ruhanilərin fanatizmini, qaragürhuculugunu, din adı altında insanlara cəkdirdikləri əzabları poetik və satirik dillə verirdi. Sabirin satiralarında xalq cəhalətdə saxlayan valancı ruhanilər, üzdənirəq din xadimləri də tənqid atəşinə tutulur. O, insanların ağır vəziyyətinin ən mühüm səbəblərindən birini xurafatda, mövhumatda görürdü. Məqələmizdə onun güclü satiralarından olan nümunələrin mövzuları və ideyaları göz önünə gətirilir. Nəyə görə bu mövzulara müraciət etdiyi aydınlaşdırılır. Məqalə müəllifi bu satiraları doğuran şəxsi və ictimai meylləri də, yazıcının ziyalı mövqeyini də müxtəlif mövzular kontekstində təhlil obyektinə çevirmişdir. Tədqiqatçıların araşdırılan problemlə bağlı fikir və mülahizələrinə nəzər salınmışdır.

TARGETS AND SCOPE OF CRITICISM OF MIRZA ALAKBAR SABIR'S SATIRE SUMMARY

Shabir is one of the greatest Azerbaijani satirical literature representatives of the 19th century. Shabir, with his satirical poems, contributed to the further development of satirical thoughts in Azerbaijani literature, yet in addition in the entire literature of the Middle East. By virtue of poets such as Sabir, satirical poetry in 19th century poetry turned into a powerful branch of the literary process. His satire, poetic power, logical allusions, correct and well-chosen objects of criticism, harsh sentences picked to uncover these objects of clergymen, who keep the people in ignorance, are also criticized. He saw superstition and superstition as one of the most important reasons for the plight of the peasants. Our article explores topics and idea examples from his powerful satires. It clarifies why he did it. The author of the article turned these satires into objects of analysis with regards to various topics, both personal and social patterns, as well as the intellectual position of the writer. The perspectives and assessments of researchers on the issue under study were considered.

РЕЗЮМЕ

Мирза Алекпер Сабир является одним из величайших представителей азербайджанской сатирической литературы XIX века. Мирза Алекпер Сабир своими сатирическими стихами способствовал дальнейшему развитию сатирической мысли не только в азербайджанской литературе, но и во всей литературе Ближнего Востока. Благодаря таким поэтам, как Мирза Алекпер Сабир, сатирические стихи в поэзии XIX века стали важной целью литературного процесса. Его сатиры, поэтическая сила, логические аллюзии, правильные и избранные объекты критики, сильные предложения, выбранные для разоблачения этих объектов критики, добавляют красок его строкам. В этой статье также были отобраны и проанализированы его самые сильные сатиры. В ходе анализа были подчеркнуты темы, затронутые в его сатире, и взгляд Мирза Алекпера Сабир на эти темы стал предметом более глубокого анализа. В своих сатирах Мирза Алекпер Сабир поэтическим и сатирическим языком писал о распространении произвола, фанатизме духовных лиц, и страданиях, которые те причиняли людям путем религии. Мирза Алекпер Сабир в своих сатирах также критикует так называемых духовных лиц и священнослужителей, которые держали людей в неведении. Он рассматривал суеверия и религиозные предрассудки как одну из важнейших причин тяжелого положения крестьян. В нашей статье рассматриваются темы и идеи примеров из его сильных сатир. Уточняется, почему он обращается к этим вопросам. Автор статьи проанализировал как личные, так и общественные тенденции, которые порождали эти сатиры, а также интеллектуальную позицию писателя в контексте различных тем. Учитывались взгляды и мнения исследователей по исследуемой проблеме.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

**İBTİDAI SINIFLƏRDƏ BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRLƏRDƏ İFADƏLİ OXU
VƏRDIŞLƏRİNİN YARANMASI**

Şagirdlərə ifadəli oxu vərdislərini aşılamaq üçün hər şeydən əvvəl, onların şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi tələb olunur. Məhz bunu nəzərə alaraq şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsinə daha geniş yer verilir. Bu işdə uşaq ədəbiyyatı nümunələrindən verilmiş materialların da böyük əhəmiyyəti vardır. Həmin materialslar şagirdlərin həm ifadəli oxu baxımından formalaşmasına, həm də müsbət insani keyfiyyətlərin qazanmasına çox böyük təsir göstərir.

Şagirdlərə ifadəli oxu vərdislərinin aşılamağının ən ümdə yolu şifahi ifadələrdən aydın, qəti, məqsədə uyğun sözlər söyləmək vərdislərini əldə etmək üsullarını göstərməkdən ibarət olub, oxu zamanı dürgü işarələrinə əməl etməklə həmin söz və ifadələrdən istifadə etməyi aşılamaqdır.

İfadəli oxu vərdislərinin aşılamağı işində sintaksisin tədrisi xüsusi rol oynayır. Çünki oxu bilavasitə cümlə ilə bağlıdır. Cümlə, onun quruluşu, növləri, variantları isə, əsasən, sintaksis bəhsində öyrədilir. Lakin sintaksis bəhsində cümlə, onun növləri və cümlə üzvləri haqqında qrammatik məlumat vermək hələ işin bir tərəfidir. Bunun üçün "Azərbaycan dili" dərsliklərinin bölmələrində verilmiş oxu materiallarının əhəmiyyəti böyükdür. Həmçinin, sintaksisə aid məlumatların verilməsi məqamında ifadəli oxuya lazımi yer verilməsi də vacibdir.

İfadəli oxunun əsasını təşkil edən intonasiya və fasilə yazıda dürgü işarələri ilə ifadə olunur. Durğu işarələrinin mahiyyətini bilmədən isə ifadəli oxu texnikasına yiyələnmək çətindir. Dərsləyin dürgü işarələrindən bəhs edən hissəsində onların vəzifələri intonasiyaya görə şərh edilmişdir. Burada göstərilir ki, durğu işarələri iki prinsipə - intonasiya və nəhv prinsipinə görə işlənir. Bunlar bəzən bir-birinə güzəştə gedir. Belə ki, bəzi yerdə intonasiyanın tələbinə görə fasilə edildiyi halda, həmin yerdə durğu işarəsi işlədilmir, yaxud da əksinə, sintaksisin tələbinə görə müvafiq durğu işarəsi işlədilmiş yerdə intonasiya fasiləyə yol vermir.

Şagirdlərdə ifadəli oxu vərdislərinin aşılamağında uşaq ədəbiyyatının rolu əvəzsizdir. Şagirdlərin nitq inkişafı ilə bağlı dərslərdə müəllim mətnin oxusu zamanı şagirdlərə məntiqi vurğu, fasilə, intonasiya haqqında məlumat verərək onların və-cibliyini qeyd etməli, hissi, həyəcanı çatdırmağın yollarını onlara izah etməlidir. Çünki şagirdlər nitq vərdislərinə, rəbitəli nitq bacarıqlarına hələ kiçik siniflərdən yiyələnməyə başlayırlar. Müəllim mətn üzərində iş zamanı şagirdlərə ifadəli oxu vərdislərini aşılamaqla onlarda düzgün, rəbitəli nitqlə bərabər, həm də əsərlərdəki müsbət keyfiyyətlərin aşılamağına da nail olur. Uşaqlar bədii əsərlərdən düzgün danışq vərdisləri əldə etmiş olurlar. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərdə nitq inkişafı və ifadəli oxu vərdisləri onlara çox tanış olan və sevə-sevə oxuduqları bədii əsərlərin üzərində aşılandırıldıqda daha çox effekt verir. İfadəli oxu bir çox hallarda cümlənin quruluşca təhlilini tələb edir, yəni şagirdlərin ifadə və inşa yazıları eyni dərəcədə həm şagirdlərin keçdikləri ədəbi nümunələr, həm də dərk etdikləri qrammatik normalara əsaslanır.

Son illərdə dərsliklərimizə yeni-yeni mövzular salınmışdır ki, bu da Azərbaycanda baş vermiş son hadisələrlə bağlıdır. Məsələn, Qarabaqdakı hadisələrlə, şəhidlərimizlə bağlı verilmiş bir-sıra mətnlər şagirdlərin qürur hissi keçirmələrinə, torğaqlarımızın hər qarışını sevmələrinə, dostluqda vəfalı olmalarına, insanpərvər və vətənpərvər bir insan kimi formalaşmasına da böyük təsir göstərir.

İbtidai siniflərin "Azərbaycan dili" dərsliklərində "Ailə", "Ana yurdu", "Qarabağ" (I sinif); "Bayraqlar", "Üç rəngli bayraq", "Əbədi məşəl", "Vətən" və s. (II sinif); "Atanın oğlana nəsihəti", "Yaxşılığa yaxşılıq", "Müdrək rəhbər", "Atatürk niyə aqladı", "Şair hökmdar", "Üzeyir Hacıbərlı", "Cəfər Cabbarlı", "Yaşasın hüquqlarımız", "Milli musiqi" günü" və s. (III sinif); "Natiqlik məharəti haqqında", "Az danışmağın gözəlliyi", "Sözün qüdrəti", "Hikmət xəzinəsi", "Heydər Əliyevin kəlamları", "Azərbaycan-Türkiyə", "Əsgər marşı", "Niyə Siz deyirik", "Halal pul", "Təndir tikə bilməyən ev tikə bilməz", "Ən böyük xəzinə", "Təbiətin dostları", "Məşələrin dostluğu", "Ən böyük dövlət", "Çinar ağacı. Xan çinar", "Zəhmət və zinət" və s. (IV sinif) kimi çox mənalı və maraqlı əsərlərin sayəsində şagirdlərdə gözəl keyfiyyətlər formalaşır ki, bu da onların həyata hazırlanmasına yardımçı olmaqla yanaşı, onların vətənpərvər, milli əhvali-ruhiyyədə, torpağını, vətəninə sevmə bir insan kimi yetişməsinə gətirib çıxarır.

Dərsləklərdəki əsərlərin sayəsində müasir insanın, yəni şagirdlərin xarakterində müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlir. Çoxlu mütaliə ifadəli oxuya çevrilməklə əlaqədar şagirdlərin əqli inkişafına da öz müsbət təsirini göstərir və onların tərakkürünün də inkişaf etməsinə, pisi yaxşıdan seçməsinə, yaxşısını yamandan ayırd etmələrinə səbəb olur. Məsələn, III sinif "Azərbaycan dili" dərsliyində "Anaya məktub" (s.20), "Əşitmək və dinləmək" (s.24), "Qənaətçilik" (s.36) bəzi tərbiyəvi cəhətlərin şagirdlərdə formalaşdırılmasına xidmət edir. "Cəmil və Mahir" (c.42), "Nəbi və Tahir" (c.58), "Qavroş" (s.101), "Balaca və Karlson" (s.104), "Qaraca qız" (s.108) bu kimi mətnlərdə isə əsil dostluq və qayğıdan söhbət açılır.

İki dövlətin dostluğunu tərənnüm edən materialların da dərsləklərdə verilməsi şagirdlərin ölkəmizə qardaş olar xalqları və dövlətləri tanımasına xidmət edir. Dövlətlər arasındakı dostluğun bariz nümunəsi olaraq "Azərbaycan-Türkiyə" (IV sinif s.45) şeirini misal göstərə bilərik.

"Bir millətlik, iki dövlət,
Eyni arzu, eyni niyyət.
Hər ikisi cumhuriyyət –
Azərbaycan – Türkiyə".

¹ ADPU-nun müəllimi

IV sinfin "Azərbaycan dili" dərslərində vətənə, dostluğa, qardaşlığa, bayrağa məhəbbət əzmində yazılmış əsərlərə diqqət edək. Bu mövzular şagirdlərin vətənpərvərlik hisslərini gücləndirir, torpağa məhəbbəti, bu dövlətin oğlu olması kimi qürurverici hisslərini formalaşdırır. Məsələn, "Bayrağım" (s.46), "Əsgər marşı" (s.47) vətən ovladlarının azərbaycanlı olmaları ilə qürur duyularına xidmət edir, onu qorumağa sövq edir. Gelin yenə də nümunəyə baxaq:

Vətən məni yetişdirib bu ellərə yolladı
Bu torpağa qurban deyib
Allaha ismarladı
"Boş oturma, çalış" dedi,
Xidmət etlə Vətənə
Südü sənə halal olmaz,
Sən baş əysən düşməyə.

Qəhrəmanlığı təbliğ edən əsərlər dərslərdə xeyli saydadır. Burada bəzi qəhrəmanlıq dastanlarından da nümunələr verilmişdir. Bunlardan "Çünki oldun dəyirmançı" (s.51) "Koroqlu" dastanındandır. Bu mətndə vətənin oğlu kimi qızlarının da qoçaqlığı, qəhrəmanlığı diqqət mərkəzinə çatdırılır.

"Qədim Yunan sözləri" (s.57) mətində isə bəzi sözlərin bizə başqa dillərdən gəldiyinə işarə etməklə bərabər, bəzi sözlərin izahını şagirdlərə açıqlamaqla onlarda söz ehtiyatının, lüğətlərinin genişlənməsinə və formalaşmasına da təsir göstərir. Məsələn burada "akademiya", "atletika", "evrika" sözləri şagirdlərə açıqlanır.

Daha sonar dərslərdə "Niyə "siz" deyirik" (s.59) mətində şagirdlərə izah olunur ki, "çox zaman yaşlı adama hörmət əlaməti olaraq "siz" deyər müraciət olunur". Bu mətində Romanın hər bir konsulu çıxış edərkən özü haqqında "mən" yox, "biz" deməsi şagirdlərin bilmədiklərini onlara öyrətməkdə kömək etməklə, həm də tərbiyəvi cəhətdən etik qaydalara riayət etməyə xidmət edir.

Maddi-mənəvi nemətlərimizi qorumaq da hər bir vətən ovladının borcudur. Bu baxımdan "İtə ataram, yada satmaram" (s.48) mətının tərbiyəverici xüsusiyyətləri də göz qabağındadır.

IV sinfin "Azərbaycan dili" dərslərinə diqqət yetirsək "Ən qiymətli" (s.28) Qarabağ döyüşləri və oradakı hadisələri əks etdirən, müharibənin ilk illəri, qaçqın və məcburi köçkünlüyə məruz qalmış bir ailə təsvir olunur.

IV sinfin "Azərbaycan dili" dərslərinin 2-ci bölməsi "Niyə belə deyirik" adlanır" (s.38) ki, burada da "Natiqlik məharəti" mətni diqqəti daha çox cəlb edir. Burada "Qobusnamə"dən nümunələr uşaqlara təqdim olunmuşdur ki, şagirdlərdə bəzi müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir. Belə mətnlərdən biri də "Az danışmağın gözəlliyi" (N.Gəncəvidən) səhifə 39-dadır. Şeirdə oxuyuruq:

Yüz ulduz yansa da göylərdə, inan,
Bir Güne baş əymək xoşdur onlardan.

"Sözün qüdrəti" (s.40), "Hikmət xəzinəsi" (s.42) kimi mətnlərdə isə bəzi hikmətamiz tövsiyələr nəzərə çarpır. Məsələn, atalar sözlərinə diqqət edək: "Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan, daq olar", "Su kiçiyin, yol böyüyündür" və s.

Səhifə 43-də isə "Heydər Əliyevin Kəlamları" mətni verilmişdir. Bu mətindən isə şagirdlərin öyrənəcəkləri daha çox keyfiyyətlər vardır. Mətindən bəzi parçalara diqqət edək: "Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi və böyüyü mədəniyyətdir".

Başqa bir aforizmdə oxuyuruq: "Rəhbərlik etmək, yəni adamları öyrətmək və tərbiyələndirmək üçün gərək mənəvi haqqın olsun".

H.Əliyevin öz əməlləri ilə sübuta yetirdiyi işlər onun kəlamlarında özünü büruzə verir: "Xalqın, vətənin taleyi hər bir insanın taleyinə çevrilməlidir". Ədalətliyyə qiymət verən dahi liderimiz: "Dövlət iki halda sarsıla bilər: günahkar cəzasız qalanda və günahsız cəza verildə". Ulu öndərin dillər əzbəri olan ifadələrindən ən çox sevilən kəlamları da bu mətində öz əksini tapır: "Hər bir insanın milli mənsəbiyyəti onun qürur mənbəyidir... Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam". Mətn isə belə sona çatır: "Azərbaycan xalqı da fəxr edir ki, onun Heydər Əliyev kimi böyük oğlu var".

IV sinfin "Azərbaycan dili" dərslərinin 3-cü bölməsi "Əməksevərlik" adlanır və adından da məlum olduğu kimi şagirdlərə "Halal pul" (64), "Qurucu" (67), "Təndir tikə bilməyən ev tikə bilməz" (s.70), "Bir boşqab sıyıq" (s.72) başlığı altında mövzular təqdim olunmuşdur. Bütün bu mövzular da uşaqlarda əməyə, zəhmətə qiymət vermək, onu sevmək kimi xüsusiyyətlərin formalaşmasında böyük rol oynayır.

"Azərbaycan dili" dərslərində həm də kitabın bilik mənbəyi olması fikri uşaqlara açıqlanır, mütləq sevməklə yanaşı kitablardan çox şey öyrənmək olar fikri şagirdlərə aşılır. Məhz bu mətnin sayəsində uşaqlar kitabın bilik mənbəyi olmasını, ondan faydalı məsləhətlər, həmçinin dil öyrənmək olmasını dərk edirlər. Mətndə oxuyuruq: "Kitabın ikinci hissəsində təbiətdən, səma cisimlərindən, texniki məsələlərdən söhbət açılırdı. Bu hissəni oxuduqca gənc oğlan tikintini, gəmiçiliyi, astronomiyanı, əkinçiliyi öyrəndi". Göründüyü kimi, mətnin vasitəsilə şagirdlərə çoxlu kitab oxumaq tövsiyə olunur və kitabın çox dəyərli olması ön plana çəkilir.

Səhifə 80-də "Hədiyyə" mətində isə inşaatçılardan söhbət açılır ki, bu da uşaqları hər işi vicdanla görməyə səsləyir: "Hər bir evi elə tikmək lazımdır ki, elə bil özü üçün tikirsən". Babanın bu sözləri uşaqları əməyi sevməklə bərabər, həm də məsuliyyətli, vicdanlı olmağa şagirdir. Zəhmətə və əməyə münasibəti biz "İki qardaş" (s.82) mətində də görə bilərik və s.

Şagirdlərin ifadəli oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək məqsədi ilə qrammatikaya, xüsusən sintaksisə aid mövzuların ədəbi qiraət dərsləri ilə sıx əlaqələndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Azərbaycan dili dərsləri ilə oxu dərslərinin əlaqələndirilməsi nitq inkişafı və ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafına səbəb olur. Bədii materialların (xüsusilə, əzbər

öyrədilməsi lazım olan əsərlərin) ifadəli oxusu zamanı müəllim şagirdlərin diqqətini oradakı durğu işarələrinə cəlb etməli, keçilmiş qaydalarla onları tanış etməlidir.

Texnikanın inkişaf etdiyi bu dövrdə, kompüterləşmənin sürətlə inkişafını, informasiyanın bolluğunu nəzərə alsaq görərik ki, müasir uşağın maraq dairəsi də artıq genişlənir. O nəinki adi həyat hadisələri ilə, təbiətlə, habelə elm və texnikanın nailiyyətləri ilə, insani münasibətlərlə maraqlanır. Bu baxımdan da dərslərdəki materiallar onlara çox köçək edir, şagirdlərin maraq dairəsini əhatə edir.

İbtidai siniflərdə ifadəli oxu dərslərinin rəngarəng keçirilməsi üçün sinifdən xaric oxu da çox əhəmiyyətlidir. Uşaq ədəbiyyatına daxil olan şeir, hekayə və nağıllardakı hadisələr, hiss və həyəcan, personajların xarakteri müəllimin ifadəli oxusu zamanı nitqdə öz əksini tapmalıdır ki, şagirdlərin marağına səbəb olsun, nağıl qəhrəmanlarını sevsinlər, onlardan nümunə götürsünlər, hətta onlar kimi mərd, qorxmaz, tədbirli olmağa çalışsınlar. Dediklərimizin əksi olaraq bəzi mənfi xüsusiyyətləri də uşaqların diqqətinə çatdırmaqla yaltaqlığın, ikiüzlülüyn, yalan danışmağın, pis xüsusiyyətlər olduğunu da şagirdlərə dərk etdirmək lazımdır. Bəzi nağıllarda hiyləgər simaları nitqdəki səs tonundan müəyyən etməyi də uşaqlara aşılamaq müəllimin nümunəvi nitqindən aslıdır. Belə əsərlərin sayəsində bəzi mənfi obrazlara qarşı uşaqlarda nifrət hissi oyanır və uşaqlar nəyin pis, nəyin isə yaxşı olduğunu yaxşı bilirlər.

IV sinfin “Azərbaycan dili” dərslərinin 5-ci bölməsi “Dostluq” adlanır. Burada “Üç mirvari mətni diqqəti cəlb edir. Mətnə üç mirvarinin adı açıqlanır: 1-ci var-dövlət; 2-ci xoşbəxtlik; 3-cü isə dostluq, doğruluq kimi incilərdir. Mətnə onları tapan baba və nəvəsi sonuncunu seçməklə uşaqlara həqiqi dostun dar gündə köməyə gələcəyinə inanılır, bu isə həqiqi dostluğun mövcudluğuna inandırıcı işarədir.

Dostluq və yoldaşlıq hissinin güclü olduğu belə mətnlərdən “Yoldaşlıq köməyi” (s.120), “Qaraca qız və Ağca xanım” (s.121), “İki nar” (s.126), “Mauqulinin dostları” (s.127), “Unudulmuş dost” (s.132), “Uşaqlıq dostu” (s.136), “Fikrətin dostu”, (s.140), “Səxavətli ağac” (s.140), “İki qonşu” (s.143) misal göstərə bilərik.

IV sinfin “Azərbaycan dili” dərslərinin 6-cı bölməsi isə “Ana təbiət” adlanır. Buradakı mətnlərdən isə şagirdlər təbiəti necə qorumağı öyrənirlər, təbiət gözəllikləri (ağac, quşlar, heyvanlar) haqqında məlumat alır ki, bu da balaca oxucuların estetik zövqünün inkişafına səbəb olur. Lakin müəllim bu gözəllikləri şagirdlərə aşılamaq üçün professional peşə hazırlığına malik olmalıdır. Çünki oxu dərsləri şagirdlərin ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafına səbəb olduğu kimi, həm də onların təbiəti, heyvanları, bitkiləri də sevməsinə də gətirib çıxarır. İnsanpərvərlik hisslərinin güclənməsi şagirdlərin ətraf aləmə münasibətinin dəyişməsində özünü daha yaxşı büruzə verir. Uşaqlar ev heyvanlarını çox sevirlər, küçədəki heyvanlara da mehribanlıqla yanaşmağa çalışır, quşların qayğısına qalır, onlara yuva düzəldir, yemləyir.

Hələ ilk məktəb illərindən başlayaraq təbiətə hörmət və məhəbbət, nəsl, kökü kəsilən heyvan və bitkilərin qorunması gənc nəsə aşılır. Bütün bunlarla yanaşı hikmət xəzinəmizdən də nümunələr dərslərə salınmışdır ki, bu da gənc nəslin düzgün olmasına, yalan danışmamasına, tənbellik etməmələrinə, lovğalığa tənqidi yanaşmasına səbəb olur.

Həmçinin s.108-də “Dünyagörmüş baba” mətninin vasitəsilə şagirdlər bilmədiklərini öyrənə bilirlər. Məsələn, baba başa salır ki, “Şər vaxtı qoz ağacının altında yatmazlar, çünki onlar da oksigenlə nəfəs alırlar”. Eyni zamanda, mətnə əməksevərlik də ön plandadır.

İbtidai sinif “Azərbaycan dili” dərslərinin köməyi ilə uşaqlar təbiət gözəllikləri (ağac, quşlar, heyvanlar) haqqında məlumat alır ki, bu da balaca oxucuların estetik zövqünün inkişafına səbəb olur. Lakin müəllim bu gözəllikləri şagirdlərə aşılamaq üçün professional peşə hazırlığına malik olmalıdır. Çünki oxu dərsləri şagirdlərin ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafına səbəb olduğu kimi, həm də onların təbiəti, heyvanları, bitkiləri də sevməsinə, müsbət keyfiyyətlərin onlarda formalaşmasına gətirib çıxarır. İnsanpərvərlik hisslərinin güclənməsi şagirdlərin ətraf aləmə münasibətinin dəyişməsində özünü daha yaxşı büruzə verir. Uşaqlar ev heyvanlarını çox sevirlər, küçədəki heyvanlara da mehribanlıqla yanaşmağa çalışır, quşların qayğısına qalır, onlara yuva düzəldir, yemləyir.

Müəllim təbiət mövzusunda hər hansı hekayəni və ya şeiri dərinləndirərək, təhlil apararmalı, şagirdlərin bəzi bitki, heyvan və quşlardakı bilmədikləri keyfiyyətləri də onlara açıqlamalıdır.

Dərslərin 88-ci səhifəsində “Hazır yuva” mətni bu baxımdan cəlb edir. Həm zəhmət, həm də heyvanlardan bəhs edən, onları daha yaxşı tanımağı və sevməyi öyrədən mətnlərdən s.101-də “Tülkü niyə suya girir”, “Yarasa nə üçün gecə evə çıxır” (s.105), “Yarasa” (106), “İlanlar niyə rəqs edir”, “Bağban sincab” (s.114) misal göstərə bilərik.

IV sinfin dərslərində 178-ci səhifədə həm ağac, həm təbiət hadisələrinə münasibət bildirilir, eyni zamanda şagirdlərə məğrur, mübariz olmaq, öz kökünə bağlı olmaq, vətənə, torpağa bağlılıq tövsiyə olunur. Elə burada “Yoxsulluğa əvəz” (s.184) şeirində şagirdlərə “Yaxşılıq edən kəs, ona əvəz istəməz” (Hikmət Ziya) kimi gözəl kəlam verilir. Dərslərin 185-ci səhifəsində “Körpə nəğmənin nağılı” mətnində isə şagirdlərə xoşbəxtlik, xeyirxahlıq təbliğ olunur. S.189-da isə “Lalə və Məryəm” mətni isə şagirdləri heyvanlara zərər verməməyə səsləyir.

IV sinfin “Azərbaycan dili” dərslərinin 6-cı bölməsində s.146-da “Təbiətin dostları”, s. 148-də “Meşələrin dostluğu”, “Çil toyuq” (c.151), “Gülgəz” (s.153), “Buğda üşüyürmü” (s.160), “Qızıl balıq” (c.163), “Sağsağan nə axtarırdı” (s.166), “Alma ağacı” (s.168) kimi verilmiş materiallar heyvanlarla, ağaclarla, quşlarla uşaqların həm dostluğunu təənnüm edir, həm də şagirdlərə onlara qayğı ilə yanaşmağın yollarını, təbiəti sevmək, ona qulluq etməyi tövsiyə edir. Burada həmçinin s.150-də “Suallar və cavablar” şeirində oğulun ataya sualları maraq doğurur, bu isə təbiəti sevməklə bərabər, onların bilmədiklərini də izah etməkdə çox əhəmiyyətlidir.

“Azərbaycan dili” dərslərinin (IV sinif) 192-ci səhifəsində isə “Zəhmət və zinət şeirinin vasitəsilə uşaqlarda əməyə məhəbbət hissi aşılanır.

S.158-də isə "Heyvanlar" şeirində ayrı-ayrı heyvanların xarakteri uşaqlara açıqlanır. Burada tülkü, fil, ayı barədə məlumatlar şagirdlərin diqqətinə çatdırılır.

Həm milli adət-ənənələrimizi, həm də təbiətin bizə verdiyi nemətləri sevdirmək baxımından əhəmiyyətli olan mətnlər də dərslərdə xeyli saydadır. Burada həmçinin hər fəslin öz gözəlliyi olduğu uşaqların diqqətinə çatdırılır, təbiət hadisələrini dərk etmək, onu hər vəziyyəti ilə qəbul etməkdə uşaqlara əhəmiyyətli məsləhətlər verir. Belə mətnlər yaz, qış, yay və payız fəslinə aid edilmişdir. Yaz fəslində milli bayramlarımızdan olan Novruz bayramının təsviri "Yaz" şeirində öz əksini tapır.

Belə əsərlərin sayəsində şagirdlər milli adət-ənənələrimizi bilir və onlara hörmətlə yanaşaraq bayramlarımızı sevinclə qeyd edirlər. Məsələn I sinifdə "Bayramlar ayı", II sinifdə "Novruz bayramı", IV sinifdə "Bayrağım", və s. kimi mətnləri buna misal göstərə bilərik.

Həmçinin əxlaqi dəyərlərimizin tərbiyə olunmasına da dərslərdə diqqət yetirilmiş, IV sinfin dərslərində "Ən böyük dövlət" (s.174) mətnində oxuyuruq: "İnsan üçün ən böyük dövlət, qüvvət və sağlamlıqdır. Bunları heç bir pulla almaq olmaz". Mətdindən aydın olur ki, acgözlük pislənir, insana lazım olan saqlıq kimi önəmli keyfiyyətlər isə vacib sayılaraq ön plana çəkilir. "Buz" (s.175) mətnində isə şagirdlərə qayğıkeş, məsuliyyətli olmaq kimi yüksək keyfiyyətlər aşılır. "Çinar ağacı" (s.177) mətnində isə vicdanlı, mərhəmətli olmaq kimi yüksək keyfiyyətlər tərbiyə olunur və s.

Bütün yuxarıda dediklərimizi nəzərə alaraq deyə bilərik ki, ibtidai sinif dərslərindəki mətnlər həm uşaqlarda müsbət insani keyfiyyətlərin formalaşması, həm də ifadəli oxu baxımından çox faydalıdır. Hələ ilk məktəb illərindən başlayaraq təbiətə hörmət, məhəbbət, nəsl, kökü kəsilən heyvan və bitkilərin qorunmasının gənc nəsllə aşılması təqdirəlayiqdir. Bütün bunlarla yanaşı verilmiş mətnlər, əməksevərlik, qəhrəmanlıq kimi müsbət keyfiyyətlərin də kiçik məktəblilərdə formalaşmasına kömək edir, həmçinin hikmət xəzinəmizdən olan nümunələrin də məhz dərslərdə öz əksini tapması gənc nəslin düzgün olmasına, yalanı, tənbelliyi, lovğalığı, müştəbəhliyi pisləməsinə gətirib çıxarır. Bunun əksi olaraq isə əməyi, zəhməti sevmələrinə səbəb olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A.Abdullayev. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, Azəməşr, 1964.
2. A.Abdullayev. Bədii əsərlərin ifadəli oxusuna hazırlıq yolları haqqında. "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə" jurnalı, 1985, N 1.
3. Bəliyev H.B. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən sintaksis bəhsi üzrə metodik göstəriş. Bakı, 1967.
4. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı, Bakı, "Nasir", 2001.
5. Kərimov Y.Ş. Ana dili tədrisi metodikasının nəzəri problemləri. Bakı, "Nasir", 2005.

Açar sözlər: Şagird, müəllim, ifadəli oxu, bacarıq, danışıq.

Ключевые слова: Школьник, учитель, выразительное чтение, умение, говорение.

Key words: Pupils, teacher, expressive reading, ability, speaking.

XÜLASƏ

Məqalədə müasir dövrdə ibtidai sinif şagirdlərinin dərslərdə verilmiş mətnlərin köməyi ilə ifadəli oxu vərdişlərinə yiyələndirilməsindən, həmçinin, bir-çox insani keyfiyyətlərin uşaqlarda formalaşmasına kömək etməsindən söhbət gedir. Məqalədə ifadəli oxu ilə yanaşı şagirdlərdə vətənpərvərlik, milli adət-ənənələrimizə hörmət, təbiətə qayğı, heyvanlara və bitkilərə məhəbbət kimi hisslərin məhz bədii əsərlərin vasitəsilə şagirdlərə aşılmasının şahidi olur. Məqalədə dostluqda sədaqətli olmaq, torpağı, vətəni, bayrağımızı sevmək, yalanı, ikiüzlülüüyü ifşa etmək kimi müsbət keyfiyyətlərin oxu materiallarının sayəsində uşaqlarda formalaşmasından söhbət gedir və nümunələrlə diqqət mərkəzinə çatdırılır.

Резюме

В статье рассказывается, как современные школьники младших классов приобретают навыки выразительного чтения с помощью учебников, а также как помочь детям развить многие человеческие качества. Помимо выразительного прочтения в статье, мы становимся свидетелями привития учащимся таких чувств, как патриотизм, уважение к нашим национальным традициям, забота о природе, любовь к животным и растениям через произведения искусства. В статье обсуждается формирование у детей положительных качеств через материалы для чтения, таких как верность в дружбе, любовь к земле, Родине, флагу, разоблачение лжи и лицемерия, и приводится их в центре внимания с примерами.

Summary

The article describes how modern elementary school students acquire expressive reading skills with the help of textbooks, as well as how to help children develop many human qualities. In addition to the expressive reading in the article, we become witnesses to the instilling in students of such feelings as patriotism, respect for our national traditions, care for nature, love for animals and plants through works of art. The article discusses the development of positive qualities in children through reading materials such as loyalty in friendship, love for the land, homeland, flag, exposure of lies and hypocrisy, and brings them into the spotlight with examples

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Əliyeva Günay Akif qızı¹

¹ ADPU-nun magistrantı

MOTIVASIYA INTERAKTIV TƏLİM MÜHİTİNİN TƏŞKİL OLUNMASINDA ƏSAS FAKTORLARDAN BİRİ KİMİ

Şagirdlərin müəyyən məqsədlərə uyğun tərbiyə edilməsi, təhsilin planlı və proqramlaşdırılmış ölçüsünü təşkil edən tədris edilməsi, eyni zamanda, şagird, müəllim, tədris proqramlarının tətbiqində icra olunan metodlar kimi müxtəlif elementlərdən ibarət mürəkkəb və dinamik bir prosesdir. Bu prosesin sonunda şagirdlərin qavrayışında, düşüncəsində, münasibət və davranışlarında arzu olunan dəyişikliklərin baş verməsi gözlənilir.

Tədrisin interaktiv olması, başqa sözlə, şagirdlərdə mənalı və daimi öyrənmənin baş verməsi üçün bu prosesə daxil olan bütün elementlərdən ən səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir. Bu səmərənin izahını ənənəvi və interaktiv yolla təşkil edilmiş təlim mühitləri arasındakı fərqləri aşağıdakı cədvəldəki kimi nəzərə çatdıraraq vermək olar:

	Ənənəvi təlim mühiti	İnteraktiv təlim mühiti
Məlumat	Müəllim tərəfindən	Müəllim və şagirdlər tərəfindən birlikdə
Şagird	şagirdlərə ötürülür	inşa edilir.
	Müəllimin biliyi ilə	Öz biliyinin memarı, kəşfiyyatı və
	doldurulması gərəkli olan boş	ötürücüsü olaraq düşünülür.
	bir lövhə olaraq düşünülür.	
Məqsəd	Şagirdləri müəyyən	Bütün şagirdlərin performanslarını
	kateqoriyalara görə	bacarıqlarını və istedadlarını inkişaf etdirmək
	sinifləndirmək və	əsasdır.
	qruplaşdırmaq əsasdır.	
Münasibətlər	Müəllim və şagirdlər	Müəllim və şagirdlər arasındakı
	arasındakı münasibətlər tək	münasibətlər münasibətlər çox yönlüdür və
	yönlüdür və formaldır.	informaldır.
Sınıf mühiti	Sınıf mühiti rəqabətçi və	Sınıf mühiti əməkdaşlıq üzərinə
	fərdiyyətçi quruluşundadır.	qurulmuşdur.
Sınıf iqlimi	Şagirdlərin müəyyən	Tədrisdə fərdi fərqləri nəzərə almaq
(Atmosferi)	nizama uyğunlaşması vacibdir.	vacibdir.
Tədris haqqında	Tədris prosesi sadə	Tədris prosesi mürəkkəb struktura malikdir
fərziyyə	struktura malikdir və ixtisas	və müəllimdən intensiv pedaqoji formalaşma
	biliyi olan hər bir mütəxəssisin	biliyini tələb edir.
	dərs deyə biləcəyi anlayışı	
	üstünlük təşkil edir.	

Motivasiya geniş anlayışdır və ədəbiyyatda müxtəlif təriflərinə rast gəlinir. Sözü mənşəyi latınca "hərəkət etmək, hərəkətə keçirmək" mənasını verən "movere" sözündən əmələ gəlmişdir. Motivasiya, şəxsiyyət və sosial psixologiyaya əsaslanan təlim nəzəriyyələrinin qəbul etdiyi tədris etmə prinsipləri aşağıdakılardır:

Şagirdin bacarıqları tədris prosesində mühüm rol oynayır. Buna görə də, tədris situasiyaları yavaş və sürətli öyrənmələrə uyğun təşkil edilməlidir.

Şagirdin inkişafında həm irsi, həm də ətraf mühit faktorları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərin bu aspektlərdən başa düşülməsini təmin etmək lazımdır.

Tədris prosesi şagirdin yaşadığı mədəni mühitdən də asılıdır. Mədəni mühit onun öyrənməsinə təsir edir. Şagirdin təlim prosesindəki narahatlıq və ya rahatlıq səviyyəsi onun öyrənməsinə birbaşa təsir edir. Buna görə də, həvəsləndirmə və cəsarətləndirmə tədrisdə mühüm rol oynayır. Şagirdin öz dəyərləri onun öyrənməsinə təsir edir. Şagirdlər maraqlandıqları sahədə daha uğurlu olurlar. Bu baxımdan, şagirdlərin dəyərləri tanımaq lazımdır, tədris zamanı bu dəyərləri nəzərə almaq onların motivasiyasının artmasına kömək edir.

Tədris mühitinin strukturu və ab-havası (rəqabət, əməkdaşlıq, fərdi və ya qrup işi, şagirdin akademik işə verdiyi dəyər və s.) öyrənmə nəticələrinə təsir göstərir. Nəticələri müsbət yönə dəyişmək üçün bu iş formalarına müraicət etmək ən əlverişli üsul kimi qiymətləndirilir.

Tədris xidmətinin keyfiyyətinin artırılmasında mühüm dəyişənlərdən biri iştirakdır. İştirak, şagirdin istədiyi davranışı əldə etmək üçün ona verilən işarələrlə açıq və ya gizli şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olması və davranışı qazanana qədər bu söyi davam etdirməsidir. Bir sözlə, şagirdin təlim və tədris prosesində fəal iştirakıdır.

Şagirdin dərstdə iştirakı sual verməklə, suallara cavab verməklə, misallar göstərməklə və ya birbaşa müşahidə oluna bilməyəcək şəkildə zehni fəaliyyətlərdən ibarət bilər. Şagirdlərin təlim və tədris prosesində fəal iştirakını təmin etmək üçün onların məqsədlərinə uyğun, ehtiyaclarını ödəyən, uğur hissini yaşada bilən, mənalı öyrənmə mühiti təşkil edilməlidir. Bundan əlavə, müəllimlər öz dərslərində müxtəlif təlim strategiyalarından, metod və üsullarından istifadə etməlidirlər.

Şagirdin öyrənməyə başlaması üçün onun diqqəti dərse, öyrəniləcək mövzuya, davranışa və görülməli fəaliyyətlərə yönəldilməlidir. Müəllimlər diqqəti cəlb etmək üçün bir çox üsula müraciət edə bilərlər. Dərsin əvvəlində diqqət göstərilə belə, onu uzun müddət aktiv saxlamaq çətindir. Müəllim dərs zamanı diqqəti cəlb edən davranışlarla da məşğul olmalıdır. Müəllimlər şagirdlərini və onlara təsir edən faktorları nə qədər yaxşı bilsələr, təlim müddətində sinfi həvəsləndirməkdə bir o qədər uğurlu olurlar.

Motivasiyanı bir neçə klassifikasiyaya uyğunlaşdırmaq olar:

- Tələbatların ödənilməsinə yönələn birbaşa motivasiya;
- Tərbiyəçinin şəxsiyyətindən və fəaliyyətindən asılı olan konkret metodlar; [3, s.89]
- Müsbət emosiyalara əsaslanan motivasiya;
- Təzahür keyfiyyətlərinə görə perspektiv ehtiva edən motivasiya;
- Tələbənin özünün məqsədinə, məqsədamüvafiqliyinə, gələcək həyatına və planlarına yönələn motivasiya;
- Hər hansı fəaliyyətə, məqsədə olan meyil və maraqdan doğan motivasiya (ətrafdakı insanların razılığı);
- Neqativ təsirlərdən asılı olan motivlər (müəllimdən qorxmaq və s.). [3, s.90]

Motivasiyası aşağı olan şagirdlərdə bəzi neqativ davranışlar müşahidə olunur. Bu şagirdləri sinif mühitində həmin davranışlara diqqət yetirərək asanlıqla ayırd etmək olar.

Bu davranışlar bunlardır: dərse gec gəlmək və ya heç gəlməmək; dərsi tez tərk etmək, sinif yoldaşları ilə ünsiyyətə girməmək, pəncərədən bayıra baxaraq, cizma-qara yazmaq; telefon və planşetlə məşğul olmaq; sual verməmək, suallara cavab verməyi istəməmək; dərse tədris vəsaitləri gətirməmək; tənəffüs zamanı planlaşdırıldığından daha çox fasilə vermək və ya ümumiyyətlə dərse qayıtmamaq; tez-tez əsnəmək; maraqsız baxmaq; göz təmasından qaçmaq; sinifdə qeyri-adekvat sosial davranışlar göstərmək kimi sadalana bilər.

Motivasiya düşkünlüyündə təlimçilərin rolu varmı? Araşdırmalar göstərib ki, pedaqoqların davranışlarının motivasiya düşkünlüyündə payı olduğunu göstərir. Məsələn; müxtəlif vaxt dilimlərini dərş müddəti kimi görmək (yemək vaxtı dərşə davam etmək və s.), dərşlərin zamana uyğun və ya balanslaşdırılmış şəkildə paylanmaması, şagirdin aşağı nəticə göstərməsinə səbəb olmaq, özünə inamı az olan şagirdlərə tənqidi rəy verməklə onların özgüvənini daha aşağı salmaq, şagirdlərin sinfdə əyləşmə yerlərinin hər zaman eyni şəkildə müəyyən edilməsi, yaxşı idarə olunmaması nəticəsində təhlükəsiz mühit yarada bilməmək, təlim mühitinin darıxdırıcı olması, müəllimin baxış, səs tonu və davranışlarında təbiiliyin olmaması, daha uğurlu şagirdlərə daha çox diqqət göstərmək, onları digərlərindən üstün tutmaq və mühüm vəzifələr əlaçı şagirdlərə vermək, şagirdlərin bəzi ehtiyaclarına qarşı laqeydlik göstərmək kimi amilləri sadalamaq olar. Şagirdlərdə öyrənmə motivasiyasının aşağı olmasının 8 mümkün səbəbi siyahıya alınmışdır:

Texnologiya: Şagirdlərin çoxu adətən rəqəmsal səriştəlidir (texnologiya ilə böyümüş yeni nəsildir) və çox yaxşı texnologiyadan istifadə etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Lakin, bəzən texnoloji imkanların məhdud olmasından və ya şagirdlərin diqqətinin yayınmasından səbəbindən yaranan narahatlıq texnologiyadan istifadə etməyə imkan vermir. Lakin, interaktiv təlimin inkişafetdirici yönü texnologiyanın tədrisə effektiv inteqrasiyasını tələb edir.

Tez ruhdan düşmək: Bir çox müəllim şagirdlərinin uğursuzluqlarını səbəbini dərhal ümitsizliyə qapılaraq tez ruhdan düşməkləri ilə əlaqələndirir. Şagird bir sıra uğursuzluqlar yaşadıda və ya özünü başqalarının köməyindən asılı hiss etdikdə özündə vərdişi çarəsizliyi inkişaf etdirə bilər. Bu halın, əzmkarlığın vərdişi edilməməsi ilə əlaqədar yarandığı düşünülür.

Dərşlərə qarşı biganəlik: Dərşlərin oxşar şəkildə təşkil olunması, dərş mövzularının maraqlarına uyğun gəlməməsi və dərşlərin yalnız aşağı səviyyəli düşünmə bacarıqlarıdır tələb etməsi bir çox şagird üçün cansıxıcı sayıla bilər. Onlar hətta məktəbi tərk edə bilərlər.

Dərşlərin real dünyaya aid olmayan şəkildə təşkil edilməsi: Tədris proseslərində keçilən mövzularda şagirdlərə verilən tapşırıqların real dünya qarşılığı əsasən yoxdur və bu onların öyrənmələri həyəcanının və motivasiyasının azalmasına səbəb olur. Bu vəziyyətin olmaması üçün tədris prosesində XXI əsrin tələb etdiyi bilik, bacarıq, dəyər və davranışların nəzərə alınması gərəkdir.

Şagirdin sahib olduğu qabiliyyət və bacarıqları haqqında fikrinin olmaması: Bəzi şagirdlərin öz intellekt və qabiliyyətləri haqqında mənfi düşüncəyə sahib olarkən, bəziləri isə, əksinə hiss edirlər ki, öz qabiliyyətlərini təkmilləşdirə bilərlər. Bacarıqlarını artırma biləcəyini düşünen şagirdlər səbirlə çalışaraq öz bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirə bilərlər. Halbuki, nəyə qadir olduğunu dərk etməyən şagirdlər hər hansı bir işi yerinə yetirməkdən qaçır və sınağın lazımsız olduğuna inanırlar. Peşəkar müəllimlər sinfdə müraciət etdikləri bütün söz və davranışları ilə şagirdlərin öz bacarıqlarını təkmilləşdirə biləcəklərinə olan inancını açıq şəkildə ifadə edirlər və onların uğur qazana biləcəklərinə inandırırırlar.

Maddi imkansızlıq: Əksik və kifayətsiz qida səbəbindən zehni çatışmazlıqlar, ətraf mühitin stimullarından qaynaqlanan amillərdən ötrü bəzi imkansızlıq yaşayan şagirdlərdə dil və şifahi nitq bacarıqlarının daha az inkişafına səbəb olan özünə inamın aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər.

Sosial təcrid: Mədəni fərq və ya dil problemi kimi vəziyyətlərlə qarşılaşan şagirdlər məktəbdə özlərini mənəvi cəhətdən təhlükə altında hiss etdikdə öyrənməkdən çəkinirlər.

Stress və gərginlik qavrayışı: Stress, həddindən artıq təzyiq və təhdid şagirdlərin içinə qapanmasına və onlarda istək-arzunun müvəqqəti olaraq məhdudlaşmasına səbəb ola bilən faktorlardan bəziləridir. Yaxın ətrafındakı təhlükəni dərk edən beyin sağ qalma mexanizmini işə salaraq öyrənmə qavrayışının inkişaf etməsini əngəlləyir. Müasir sinif mühitində müxtəlif vəziyyətlər və şərtlər təhlükə kimi qəbul edilə bilər. Həddindən artıq narahatlıq və stressə səbəb olan lağ edilmək qorxusu, cəza almaq qorxusu və təcrid olmaq fobiyası kimi təsnif edilə biləcək amillər şagirdlərin yaradıcı və məntiqi düşünməsini bloklayaraq öyrənmələrini ləngidə bilər.

Yuxarıda sadalanan bu kimi hallar, interaktiv təlim mühitinin yaradılmasına birbaşa təsir göstərən motivasiya anlayışının alt təsnifatı hesab olunur. Peşəkar mütəxəssislər müasir təlim metodlarının tədris prosesinə tətbiqi zamanı şagirdlərin motivasiyasının düşməsinə səbəb olacaq bütün xarici amilləri öncədən müəyyənləşdirərək yaranacaq xoşagəlməz halların qarşısını ala bilər və interaktiv təlim mühiti yaradaraq dərş prosesinin keyfiyyətini yüksəldə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağayev Ə., Talıbov Y., Eminov A., İsayev İ. Pedaqogika. Bakı, 2006.

2. Nəzərov A. Təhsilin müasir problemləri (Program) Bakı, 2010.
3. Sadiqova F. (2021). Təhsildə motivasiya və özünəinamın formalaşdırılması. Azərbaycan məktəbi. № 3(696), səh. 86–94
4. <https://www.as-journal.edu.az/>

Açar sözlər: Təlim, öyrənmə, təhsil, tədris, fəaliyyət, proses, sistem, prinsip, metod, nəzəriyyə, interaktiv, sinif, faktor.

Keywords: Training, learning, education, teaching, activity, process, system, principle, method, theory, sınıf, faktor.

Ключевые слова: воспитание, изучение, образование, обучение, деятельность, процесс, система, принцип, метод, теория, синиф, фактор.

Summary

Motivation as one of the key factors in organizing an interactive learning environment

It has been noted that interactive training methods are the most important motivation among the factors that have a direct effect on the learning results of the trainings that are carried out with the training. In a general sense, motivation includes elements such as interaction, choice, trust, and value. Motivation consists of the stages of initiating, targeting, and maintaining behavior within a goal and objective. To better understand the importance of motivation in an interactive learning environment, motivational principles should be explored and discussed in the light of theoretical literature.

Student-centered learning process planning, accurate assessment of students' emotional and mental states, consideration of students' interests and needs, informative feedback in teaching, use of strategies such as praise and reward for students' active participation in the learning process, application of correct assessment and evaluation processes in education Pedagogical and methodological literature has identified such approaches as important factors that increase the motivation of students in the learning environment.

Резюме

Мотивация как один из ключевых факторов организации интерактивной учебной среды

Было отмечено, что интерактивные методы обучения являются наиболее важной мотивацией среди факторов, которые напрямую влияют на результаты обучения тренингов, проводимых вместе с тренингом. В общем смысле мотивация включает такие элементы, как взаимодействие, выбор, доверие и ценность. Мотивация состоит из этапов инициирования, нацеливания и поддержания поведения в рамках цели и задачи. Чтобы лучше понять важность мотивации в интерактивной учебной среде, необходимо изучить и обсудить принципы мотивации в свете теоретической литературы.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

AZƏRBAYCAN DİLİ KURİKULUMUNDA DƏRSLİKLƏRİ ÜÇÜN HAZIRLANMIŞ METODİK VƏSAİTLƏRDƏ DİNLƏMƏ BACARIQLARI PROBLEMI

Məlum olduğu kimi, dinləmə bacarıqları ifadəsi xüsusi bir təlim strategiyası kimi 2000-ci ildən tədris leksikonuna gəlib çıxmışdır. Qərbdə əxz edilən bu termin mətn anlayışı ilə əlaqədar işlənir. Mətnin özü də dil dərslərinə keçən əsrin 70-ci illərindən gətirilmişdir. Əvəllər mətn “oxu” təlimində daha mütəhərrik işlənmişdir. Çünki oxu dərslərində dinləmə mərhələsi vardı, belə ki, şagirdlər ya müəllimi, ya şagird yoldaşlarını, ya texniki vasitələri dinləyər və ya dinlədiklərindən qeydlər götürər, bir növ, fakt toplayardılar. Hazırda 2008-ci ildən başlayaraq “oxu” fənni ilə bağlı mətnlər “Azərbaycan dili” dərsləklərində əhatə olunduğundan bu mətnlər üzrə əməliyyatlar aparılmaqdadır. Şagirdlər əxlaqi-etik, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii xarakterli mətnin məzmununu dinləyir və qazandıqlarından təqdimatlar aparmaq bacarıqlarına yiyələnirlər. Dərslək komplektində müəllim üçün metodik vəsaitin mühüm əhəmiyyəti vardır. Metodik vəsait təlimin səmərəli təşkilində müəllim üçün istiqamətverici rol oynayır.[1, s.42]

Dərslək şagirdin fəaliyyətinə xidmət etməsinə baxmayaraq, metodik vəsaitlə birlikdə müəllimin fəaliyyətinə də istiqamət verir, təlim, tərbiyə və inkişafın nəzərdə tutulmuş vəzifələrinin müvəffəqiyyətli həlli üçün məktəblilərin tədris fəaliyyətinin təşkilinin zəruriliyini diktə edir.[2, s.28]

Dərslək kompleksi əsas mətn, əlavə mətn çalışmaları üzrə mətnlərlə əlaqədardır. Hər üç mətnin didaktik imkanları, dinləmə, anlama, oxu, yazı əməliyyatları üçün nəzərdə tutulmuşdur. I-IV sinif Azərbaycan dili üzrə metodik vəsaitlərdə dinləmə mətni xüsusi bir strategiyaya çevrilmişdir, hədəfləri də çoxdur. Belə ki, əsas mətnə əlavə kimi olan mətnlərdən gözlənilənlər kifayət qədər çoxdur, həmin mətnlər oxu, yazı və dil qaydaları bacarıqları aşılamaq məqsədinə uyğun olaraq öndə planlaşdırılır.

Dinləmə bacarıqları aşılamaq məqsədi ilə dərsləklər üzrə vəsaitlər vahid prinsip əsasında tərtib edilməmişdir. Bu metodik vəsaitlərin müəllifləri eyni olsa da, strateji icra tələbləri eyni deyil. I-III siniflərdə dinləmə tapşırıqları nisbətən azdır. IV sinifdə isə əsas mətnin sayı qədər dinləmə məqsədli, əlavə mətnlər düşünmək olar. I-III siniflərdə dinləmə mətni oxu mətnlərinə və yaxud da əsas mətnlərə deyilsə, IV sinifdə dinləmə mətni əsas mətnə əlavə kimi nəzərdə tutulan və əsas mətnlə məzmunca əlaqəli olan əlavə mətnə deyilir.

IV sinif “Azərbaycan dili” dərsləkləri üçün hazırlanmış metodik vəsaitdə dinləmə məqsədli mətnlər müvafiq didaktik vəzifələri həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulur. Deməli, I-IV sinif Azərbaycan dilindən dinləmə mətnlərini təlim fəaliyyəti hesab etməliyik. Müəllimlər, metodist alimlər üçün bu məsələ, yəni dinləmə I-IV siniflərdə müxtəlif cür anlaşılır, onun vəzifəsi aydın görünür. Təlim fəaliyyəti sistemində tapşırıqların və tələblərin necə gəldi prinsipi ilə qurulması, systemsizlik hesab oluna bilər. Halbuki nəinki I-IV siniflərdə, hətta I-XI siniflərdə fəaliyyət resurları da, təlim fəaliyyəti də, məzmun xətti də, habelə standartlar da eyni olub, sadəcə inkişafetdirici istiqamət üzrə qurulmuşdur.

Beləliklə, I-IV siniflərdə dinləmə mətnlərinin əsas mətnə əlavə kimi tərtib olunduğunu və hansı məqsəd daşdığını da müşahidə edə bilərik. Geniş həcmli dinləmə mətnlərinin hesabına bəzən dərslər ən azı 2 saata görə planlaşdırıla bilər.

Müəllim və metodistlərdə bu məqsədlə fikir ayrılıqlarının olması təbiidir. Biz onları dinləyərək belə qərara gələ bilərik ki, IV sinifdə dil qaydaları yoxdur, onun əvəzinə mətnlər verilir. Halbuki Azərbaycan dilinin məzmun xətləri üzrə təlim fəaliyyətlərindən heç birini digərindən üstün tutmaq olmaz. Bizim fikrimizcə, IV sinifdə dil qaydaları, yəni fonetik, leksik və qrammatik vahidlər də sistemə salınmalı idi. Eyni zamanda dinləmə materialını konkret məqsədlər qoymadan təqdim etmək düzgün deyil.

Bunula belə, biz IV sinifdə dinləmə məsələsinin mənə və əhəmiyyətini azaltmadan onların əsas mətnlə bağlı didaktik resurslardan – bilik, bacarıq və vərdislər aşılamaq potensialından, habelə tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiya-sından bəhs etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq. Məhz ona görə də müəllim üçün metodik vəsaitlərin bu baxımdan təhlilini veririk.

Bu siniflərdə dinləmə mətnləri aşağıdakı kimidir:

I, II, III siniflər üzrə mətnlərin müşahidə, müqayisə və təhlilləri onu göstərir ki, dinləmə mətnləri didaktik cəhətdən əsas mətnə qoyulan ideyanın ya davamı ya da genişləndirilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda onu da bildirməyi zəruri hesab edirik ki, dinləmə mətnləri içərisində məzmun və mündəricə etibarilə əsas mətndən yüksək olanlar var. “Qoca balıqçı”, “Cahil alim”, “İman və sədaqət”, “Yarasa” və s. dediyimizə ən yaxşı misaldır.

Dediklərimizdən aydın olur ki, dinləmə mərhələsində həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulan bu qədər əlavə mətndən gözlənilənlər belə bir sistemin yarım sistemləri olduğunu sübut edir:

1. Əsas mətnlə analogi mahiyyət daşıyanlar.
2. Əsas mətn üzərində aparılan əməliyyatların davamını təşkil edənlər.
3. Ümumtəhsil, inkişafetdirici və tərbiyəedici aşılaya bilənlər.
4. İmla məqsədilə istifadə oluna bilənlər.
5. İfadə kimi də istifadə oluna bilənlər.
6. Ondən inşanın ifadəyə çevrilməsi mərhələsi kimi də istifadə edirlər.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

7. Mətnin fonetik-leksik analizi vasitəsi ola bilənlər.
8. Yığcam danışmaq vasitəsi kimi istifadə oluna bilənlər.
9. Təqdimatlar keçirmək vasitəsi kimi istifadə edilənlər və s.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanların hər biri mühüm bacarıqlar aşılamaq kompleksinə daxildir. Müəllimlərin vəzifəsi anlama və danışma, habelə digər dinləmə mətnlərinin üzərində oxu, yazı bacarıqlarını bir-biri ilə ardıcıl əlaqə və vəhdətdə, xüsusən də məntiqi və inkişafetdirici şəkildə həyata keçirməkdən ibarət olmalıdır. Unutmaq olmaz ki, IV sinifdə ibtidai təlim sistemləşdirici mərhələdir. Bu mərhələdə zəruri bacarıqlar verən standartların optimal gerçəkləşdirilməsi həm gözlənilən nəticələr şəklində planlaşdırılmalı, həm də son nəticələr kimi qiymətləndirilməlidir.

Eyni zamanda kurikulum təhsili məzmun xətləri arası, təlim fəaliyyətləri arası inteqrasiya əsasında qurulur və gözlənilən hər şey son nəticə ilə ölçülür.

Metodik araşdırmalarımız göstərir ki, dinləmə mətnlərindən həm motivasiya, həm də imla və ifadə məqsədi ilə istifadə etmək faydalıdır; onlardan **oxu** və **danışma** məqsədilə də istifadə etmək optimal sayıla bilər. Buna həmin mətnlərin qısa, yığcam olması, həm də genişləndirmə imkanlarının olması da əsas verir.

Nəticə: metodik düşüncəni dərinləşdirmək üçün öyrədici eksperimentlə belə bir fərziyyəni sınaqdan keçirmək olar: dinləmə mətnlərini didaktik tələblərlə zənginləşdirmək imkanları var; həmin imkanlar bütün məzmun xətlər üzrə kompleks əməliyyatlar aparmaqla standartların reallaşdırılması üçün əsaslı sayıla bilər.

III sinifdə dinləmə mətnləri motivasiyadan əlavə, digər məqsədlər üçün də nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar MMV-nin səhifələrində xüsusi olaraq verilmişdir. Səh. 29, 35 (“Tahir babanın nəvələri”), 36 (“Yuyulmamış ərik”), 39 (“Termometr”), 43 (“Xəyalpərəst”), 53 (“Tənəffüsdə”), 54 (“Ana”), 59 (“Qələmyonan”), 61,63 (“Çəyirdək”), 67, 79 (“Çaqqal dostumdan öyrəndim”), 80 (“Qulaq dərmanı”), 87, 99 (“Təşəkkür”), 102 (“Çay”), 103 (“Heyvanların görmə qabiliyyəti”), 108 (“Ceyran ovu”), 113 (“Göyçək Fatma”), 115, 118, 119, 127 (“Padşah bir qızıl verməz”), 142 (“Xeyriyyəçi Tağıyev”), 144 (“İsgəndərin hərbi yürüşü”), 148 (“Sabirin uşaqlığı”), 148-149 (“Mirzə Fətəli Axundzadə”), 151, 154, 158, 159 (“28 May – Respublika günü”), 160, 161 (“Uşaq hüquqları günü”), 167 (“Qurban bayramı” “Ramazan bayramı”), 169 (“Üzeyir Hacıbəyli”), 172 (“Əlifbanın tarixi”), 174 (“Teatrın tarixi”), 180 (“Telekanalın zarafatı”), 184, 186 (“Müdrək qoca”), 92 (“Bir dolça süd”), 194 (“Həyatın dəyəri”), 199 (“Girov dost”), 201 (“Əmanətə xəyanət olmaz”), 203 (“Dəvəçi və filosof”), 213 (“Gəncə necə yarandı”), 214, 215 (“İçərişəhər”), 216 (“Qız qalası”), 218 (“Azərbaycan xalçaları”), 222-223 (“Ədəbiyyatımızın beşiyi”), 227 (“İlk operamız – Leyli və Məcnun”), 229 (“Nəman şah və usta Simnar”).

IV sinif üzrə “Müəllim üçün” metodik vəsaitlərdə “İdman tor”, “Alim və cahil”, “Bu gün”, “Bağışlayın, uşaqlar gecikmişəm”, “Eybəcər şəkillər”, “Kiçik summativ qiymətləndirmə”, “Az danışmağın gözəlliyi”, “Dərviş və yolçu”, “Heydər Əliyevin kəlamları”, “Çünki oldun dəyirmançı” və s. mətnlər özünün maraqlılığı ilə diqqəti cəkməmiş olur. Öyrədici cəhətləri ilə seçilən mətnlərə isə, təxminən “Hər şey sənin əlindədir”, “Qış günü”, “Dünyanın möcüzələri”, “Bir tikə çörək”, “Qədim olan vahidlər”, “Söz dəyirmanındakıdır”, “Qış oyunu” və s. misal göstərmək olar.

Inkişafetdiriciliyi ilə seçilən mətnlərə bunları nümunə göstərə bilərik: “Ağacın yarpaqları niyə tökülür”, “Yarasa”, “Eybəcər şəkillər”, “Bir ovuc torpaq”, “Sözün qüdrəti”, “Oksigen”, “Cücə və xoruz”, “Çünki oldun dəyirmançı”.

Təsirediciliyi ilə seçilən mətnlərə bunları nümunə göstərə bilərik: “İlan zəhəri”, “Dünyanın möcüzələri”, “Bir tikə çörək”, “Timsahın göz yaşları”, “Qırat gedib, Dürat durur”, “Alim və qoca”, “Hasan paşa və Keçəl Həmzə”, “Qədim olan vahidlər” və s. misal göstərmək olar.

Şagirdlərin elmi pedaqoji dünyagörüşünün genişlənməsinə daha çox təsir edən mətnlərə bunları misal göstərə bilərik: “Hörümçək adam”, “Şah və əkinçi”, “Üzüm”, “Timsahın göz yaşları”, “Sözün yeri”, “Dünyanın möcüzələri”, “Dinləmə”, “Bir ovuc torpaq” və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən mövzuların bəzilərini biz bir neçə prinsipə görə misal göstərməyi nəzərdə tutduq. Belə ki, elə mövzular var ki, onları həm maraq, həm dünyagörüşü, həm də təsiredici prinsiplərə görə nümunə göstərmək olar.

Nəticələrimiz həm də ondan ibarətdir ki, bu mətnlərin hamısı əsas mətnin məzmununa ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə rəng qatır və ona görə də didaktik əhəmiyyəti vardır. Həmin mətnlərin həcmcə kiçik olması oxu vərdişləri üzrə əməliyyatlar aparmağa və təqdimatlar keçirməyə ideya vermiş olur. Belə təqdimatlarda xeyli növdən olan standartları reallaşdırmaq və şagirdləri qiymətləndirmək mümkündür.

Dinləmə mətnləri ilə bağlı kurikulum təhsilində təsbit olunmuş və bu məsələyə dair yazılmış istiqamətverici ədəbiyyatda, o cümlədən müəllim üçün hazırlanmış metodiki vəsaitlərdə rast gəldiyimiz islahatları nəzərdə tuturuq. Təhsil üzrə nə proqramlarda, nə metodik ədəbiyyatda, nə də dərslərə rəhbərliklərdə belə informasiyalar olmayıb və təbii ki, ola da bilməzdi.

2008-ci ildən bəri təsbit olunan dərsləklərdə optimal işləməyə dair müəllim üçün metodik vəsaitlərdə təhsilin bütün pillələri üçün kurikulum, məzmun standartı, alt standartlar, o cümlədən kursun (sinfin) mərhələləri üzrə məqsədlər, hər bir mövzu üzrə şagird nailiyyətləri haqqında informasiyalar və şərhədi yazılar var.

Hazırda fəaliyyətdə olan hər bir sinif üzrə “Azərbaycan dili” dərsləklərində bu kimi məsələlərin məzmunu tədqiqatçıni düşündürür: məzmun xətti, məzmun standartı, o cümlədən dinləmə-anlama, danışma, oxu, yazı, dil qaydaları, əsas standart, alt standart, nəzəri məlumat, tədqiqat sualı, motivasiya, üsullar, qiymətləndirmə, eyni zamanda, əsas mətn, dinləmə mətni və s.

Metodik ədəbiyyatda bacarıq, fəaliyyət, standart, məzmun, bu kimi islahatların əksəriyyəti nəinki müəllimə, hətta tədqiqatçıya da tam aydın görünür. Nə üçün? Ona görə ki, dinləmə gah ayrıca, gah dinləmə-anlama və danışma məzmun xəttinin tərkibində şərh olunur; bir vəsaitdə strategiya, digər vəsaitdə fəaliyyət növü kimi göstərilir. Təbii ki, bunlar fikir müxtəlifliyinə və dolaşıqlığa səbəb olmaya bilmir.

Məzmun xətlərindən biri kimi dinləmə və dinləmə mətnini götürsək, görürük ki, onların hər birinin funksiyası fərqli açıqlanır. Dinləmə və dinləmə mətni ilə bağlı şərhlər belədir:

Dinləmənin psixoloji əsası şifahi nitqin (sözün, cümlənin, mətnin) qavranılması, beyində mənalandırılmasıdır. Metodika elmində dinləmə bacarıq kimi izah olunur. Belə bacarıqların inkişafına mətnin səsləndirilməsi yolu ilə nail olmaq lazımdır. Ancaq bunun kimi də bir çox qaydalara əməl etmək lazım gəlir.

Bunları aşağıdakı kimi sıralamaq olar.

- Mətn üçün şagirdlərin yaşına və bilik dairəsinə uyğun olaraq mövzu seçilməlidir.
- Şagird bilməlidir ki, şifahi nitq bitdikdən sonra o, nitqi dinlədiyini sübuta yetirməli olacaqdır.
- Şifahi nitqə başlamazdan əvvəl çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər öz yerlərində rahat otursunlar, partaların üstündə və ümumiyyətlə sinifdə onların diqqətini yayındıran heç bir şey olmasın.
- Danışan, istər müəllim, istər şagird olsun, elə yerdə dayanmalıdır ki, bütün uşaqlar onu görsün. Şagirdlərə tapşırmaq lazımdır ki, gözləri danışanda olsun, onun jestlərini və mimikalarını izləsinlər.
- Dinləmə mətni aramla, intonasiya ilə oxunmalıdır. Onun hər bir hissəsinə uyğun fasilə edilməlidir. Natiqin səsi sinfin hər bir güşəsinə gedib çatmalıdır ki, eşidilsin.
- Əgər oxunan mətn həcmcə geniş olarsa, o bitkin hissələrə bölünməlidir, mərhələlərlə oxunmalıdır. Oxunan hər bir hissənin də səsləndirilməsi 4-5 dəqiqədən çox çəkməməlidir. Hissələr bu şəkildə səsləndirildikdən sonra müəllim oxumağı dayandırıb uşaqlara düşündürücü suallar verməlidir. Suallar da uşaqların diqqətini mətn üzərində cəmləməli, onları mətnin ardına, yəni davamına daha diqqətlə qulaq asmağa təhrik etməlidir (bu prosesə stimullaşdırma da deyilir).
- Mətdə səslənən hər bir sözün, ifadənin, cümlənin şagirdlər üçün tanış olmadığı ehtimal edilərsə müəllim fasilə verməli və yeni mənanı kontekstdən çıxış etməklə açıqlamalıdır.

Onu da nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, dinləmə dərslərində şagirdləri daim suallar verməyə və ya fikir söyləməyə sövq edilməsi diqqətdə saxlanılmalıdır. Şagirdlər yalnız öyrənmək üçün deyil, anladıklarını nümayiş etdirmək üçün də birlərinə suallar verə bilirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Paşayeva P., Abbasova S. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri (Mühazirə mətnləri) Bakı 2021
2. Kərimov Y.Ş. "Ana dilinin tədrisi metodikası (Dərslər)" Bakı, Nasir-2003
3. İsmayilov R., Orucova G. Azərbaycan dili (III sinif) Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab
4. İsmayilov R., Abdullayeva S. və b. Azərbaycan dili (IV sinif) Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab

Açar sözlər: dil təlimi, dinləmə mətni, dinləmə bacarığı, nitq fəaliyyəti

Key words: language training, listening text, listening skills, speech activity

Ключевые слова: язык обучения, развитие пути, текст прослушивание, речевая деятельность

Резюме

В статье рассматривается проблема аудирования прослушивание текста. В методических пособиях по азербайджанскому языку I-IV классов стало особой стратегией и преследует множество целей. Таким образом, есть многого ожиданий от текстов, которые являются дополнением к основному тексту, и эти тексты запланированы заранее, чтобы привить навыки чтения, письма и языка.

Summary

The article discusses the problem of listening skills. Listening text has become a special strategy in the methodical aids on the Azerbaijani language of I-IV grades, and it has many goals. Thus, there are a lot of expectations from the texts that are in addition to the main text, and these texts are planned ahead in order to instill reading, writing and language skills.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ MORFOLOYANIN TƏDRİSİNDƏ ORFOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan dilinin morfologiyası üzrə verilən biliklər şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək, hər şeydən əvvəl, qrammatik qanunlar əsasında yazı qaydalarını öyrətmək kimi praktik məqsəd kəsb edir. Savadlı yazı, xüsusilə morfoloji prinsipə əsasən sözlərin düzgün yazılması şagirddən bu qaydaları yaxşı bilməyi, onu tez və düzgün tətbiq etməyi tələb edir.

Morfologiyanın tədrisi orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya və sintaksislə əlaqələndirilir. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin əlaqəli tədrisi keçmiş bilik və bacarıqları yada salmağa və yeni bilikləri mənimsəməyə və möhkəmləndirmə xidmət edir. Belə ki, orfoepiya və orfoqrafiya ilə bağlı məlumatlar verildikən, praktik işlər aparılarkən fonetika istinad olunmalıdır.

Fonetik hadisə və qanunları yada salmadan orfoqrafiya və orfoepiyaya aid biliklərə yiyələnmək və onları morfologiya ilə əlaqələndirmək mümkün deyildir. Həmçinin qrammatik biliklərə yiyələnmədən düzgün yazı qaydalarına müvəffəq olmaq çətinləşər. Metodistlərdən: D.İ.Tixomirov və A.M.Peşkovski, N.S.Rojdestvenski orfoqrafiyada öyrənməkdə qrammatikanı əvəzsiz şərt hesab edirdilər.

Professor Ə.Əfəndizadə Azərbaycan dili orfoqrafiyasının qrammatika ilə əlaqəli tədrisinə dair başlıca amilləri aşağıdakı kimi izah etmişdir.

1. Düzgün yazı qaydalarının bir çoxu məhz qrammatikanın öyrədilməsi ilə qarşılıqlı olaraq mənimsədilir. Məsələn, şagirdlər ismin hallanmasını (eləcə də əvəzliyin, sayın və s. isim kimi hallanmasını), yaxud feilin zaman və şəxsə görə dəyişməsinə öyrənməklə, eyni zamanda həmin qrammatik kateqoriyalarla əlaqədar şəkilçilərin düzgün yazılış qaydalarını da mənimsəyirlər.

2. Bir sıra orfoqrafik qaydaların dərk olunması prosesini qüvvətləndirməkdə, həmin qaydalar üzərində işin normal təşkilinə nail olmaqda qrammatika özünü vacib elementlərdən biri kimi göstərir.

Məlum olduğu üzrə, çoxaltma dərəcəsinə işlənən bir sıra sifətlərin yazılışında şagirdlər tez-tez səhvə yol verirlər: gömgöy, bomboş, tərtəmiz və s. formaları mürəkkəb sözlər kimi defislə yazırlar (göm-göy, düm-düz, bom-boş, tər-təmiz). Bunun əsas səbəbi ondan irəli gəlir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz sifətlərin yazılışı kağız-kuğuz, və s. kimi mürəkkəb isimlərin orfoqrafiyası ilə qarışdırılır. Demək, qrammatikaya əsaslanmadan bu iki orfoqrafik hadisənin mahiyyətini və fərqli cəhətlərini dərk etdirmək nəinki çətin, hətta mümkün deyil desək, səhv etmərik.

3. Nəhayət, nəzərə almaq lazımdır ki, orfoqrafik qaydaların bir çoxu dilimizin qrammatik quruluşunun müəyyən xüsusiyyətlərinə istinad edir. Şagirdlər qrammatik qaydaları şüurlu olaraq mənimsədikdən sonra hər bir sözün nə üçün başqa cür deyil, belə yazıldığını başa düşür və öyrəndiyi hər bir qaydanı onlarla başqa sözlərə də tətbiq edirlər. Məhz bu, ibtidai siniflərdə verilən qrammatik məlumatın orfoqrafiya üçün nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın göstərir.

K.D.Uşinski yazırdı: "Savadlılıq üçün insanın qrammatik qaydaları bilməsi kifayət deyil, o qaydaları ani bir tərzdə icra etməyə adət etməsi də lazımdır. Adətlər, xüsusən belə xırda və mürəkkəb adətlər ancaq ən erkən yaşlarda müvəffəqiyyətlə əldə edilir və kök salır"

Morfologiyanın tədrisini fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, sintaksis, üslubiyyatla əlaqələndirilməməsi bu vaxtadək ciddi nöqsan olaraq qalmaqdadır. Şagirdlər imla, ifadə, inşa yazarkən müxtəlif növ morfoloji- orfoqrafik səhvlərə yol verirlər. Belə səhvlərə sözlərin sətirdən-sətrə kök və şəkilçiyə görə keçirilməsi, bir çox düzəltmə və mürəkkəb isim, sifət, say, feil və başqa nitq hissələrinin orfoqrafiyasına aid kobud orfoqrafik səhvlər və s. daxildir. Morfoloji səhvlərin aradan qaldırılmasında daha çox morfoloji və orfoqrafik qaydaları bilməyə, onları tez və düzgün tətbiq etməyə, ümumiləşdirməyə, morfoloji və orfoqrafik təhlilə, sözlərin məna təhlilini aparmağa, tutuşdurma və müqayisələrə və s. əsaslanmaq lazım gəlir. Bu yolları daha konkret şəkildə göstərək:

1. Morfologiya üzrə dərslərdə sözlərin fonetik təhlilindən yeri gəldikcə bütün siniflərdə istifadə etmək lazımdır.

2. Müəllim şagirdlərin nitqində rast gəldiyi orfoqrafik səhvləri diqqətlə hesaba almalı, qruplaşdırmalı, onların xarakteri ilə tanış olmalı, hər bir mövzunu keçərkən şagirdlərə hansı səhvlərin aradan qaldırılması üzərində çalışmalar verəcəyini müəyyənləşdirməli, şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun misallar seçməlidir.

3. Mətdən eyniköklü sözlərin seçilməsi və bu məqsədlə xüsusi cədvəllərdən istifadə edilməsi. Bu zaman şagirdlər səhv yazdıqları sözü eyniköklü, lakin düzgün işlətdikləri başqa sözlərlə yoxlayır, onlardakı oxşar cəhətləri öyrənir və eyniköklü başqa sözlər tapırlar. Bu assosiasiya orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılmasına da kömək edir.

4. Hər bir qrammatik qayda ilə əlaqədar şagirdlərin düzgün yazma bilməyəcəkləri güman edilən sözlərin orfoqrafik- orfoepik cədvəlini hazırlayıb divardan asmaq və onun üzərində çalışmalar aparmaq faydalıdır.

5. Müəyyən qrammatik qaydanın tətbiqi ilə əlaqədar nitq inkişafı dərslərində, yazı işlərinin təhlili zamanı qrammatik- orfoqrafik təhlilə geniş yer vermək zəruridir.

6. Şagirdlərin morfologiyaya aid bilikləri möhkəm və şüurlu öyrənmələrinə, onlara aid müstəqil misal tapa bilmələrinə, yazı zamanı bu qaydalardan cəld və asanlıqla istifadə edə bilmələrinə nail olmaq lazımdır.

Orfoqrafiyanın başlıca prinsiplərindən biri morfoloji prinsipdir. Bu prinsipi yazıda tətbiq etməyi şagirdlərə öyrətməklə, sözləri kök və şəkilçilərə ayırmaq, sözün morfoloji tərkibini onlara yaxşı mənimsətmək olar.

¹ ADPU-nun magistrantı

Morfoloji-orfoqrafik çalışmalardan morfologiyaya aid bütün mövzuların tədrisində istifadə etmək olar, çünki morfologiyaya aid hər bir dərstdə orfoqrafiya ilə əlaqədar iş aparmaq imkanı vardır.

Belə ki, "Sözün tərkibi" mövzusunun keçərkən bir cür, iki cür, dörd cür yazılan şəkilçilər, mürəkkəb sözlərə aid biliklərin mənimsədilməsi prosesində morfoloji-orfoqrafik çalışmalara geniş yer vermək lazımdır.

"Sözün tərkibi" mövzusunun tədrisilə əlaqədar başlanan iş sonralar ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisində daha da genişləndirilir. Müəllim "Sözün tərkibi" mövzusunun keçərkən şagirdlərə kök, şəkilçi, şəkilçilərin növləri haqqında geniş məlumat verir və sözün quruluşuna görə təhlili üzrə iş aparmaqla, şagirdlərdə verilmiş sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu bilmək vərdişi yaradır. O, leksik, morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığını izah edərkən elə misallar üzərində iş aparmalıdır ki, bunlar bir tərəfdən şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirsin, digər tərəfdən onlarda düzgün orfoqrafik vərdişlər yaratsın.

Metodik ədəbiyyatda morfologiya ilə orfoqrafiyanın əlaqəli tədrisinə dair tədqiqat aparmış müəlliflərdən Ə.Əfəndizadə, M.Həsənov, H.Hüseynov və b. bəzi şəkilçilərin yazılışında qarşıya çıxan çətinliklərdən və onların aradan qaldırılması yollarından bəhs etmişlər.

Morfologiyanın orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsi ilə integrasiyası şagirdlərin düzgün və savadlı yazı vərdişlərinə yiyələnməsinə səbəb olur. Sözün tərkibinə görə təhlili sözdə orfoqramların düzgün yazılış qaydasını mənimsəməyə imkan verir, sözlərin nitq hissələrinə görə müəyyənəlməsi, cümlədə işlədilməsi, cümlə üzvü kimi funksiyası müvafiq çalışmalar, iş vərəqləri, testlər vasitəsilə öyrədilir. Belə iş növləri aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tələbini qarşıya qoyur:

- 1) sözün tərkibinə görə təhlili;
- 2) sözün tərkibində çətin orfoqramların müəyyənəldirilməsi;
- 3) sözlərin nitq hissələrinə görə qruplaşması;
- 4) cümlələrin qurulması və cümlə üzvünə görə təhlil.

Şagirdlərin morfoloji-orfoqrafik anlayışları praktik mənimsəmələri üçün iş vərəqlərindən istifadə faydalıdır.

Şagirdlər həmçinin bitişik yazılan bir sıra mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasında səhvlərə yol verirlər. Belə ki, həmin sözləri bitişik yazmaq əvəzinə ayrı yazırlar, məsələn, radio qəbul edici, toz soran, qara toyuq, iki mərtəbəli, əl üstü, dost yana, bir başa, ayaq qabı, üç bucaqlı, Murad əli, toxum səpən, paltar asan və s. Belə mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasına aid səhvləri aradan qaldırmaq üçün onların əmələ gəlməsi, tərəflərin mənaca bir-birinə bağlanması, iki və ya üç sözün birləşərək bir mənə bildirməsi, birinci tərəfin öz vurğusunu itirməsi və hər bir bitişik yazılan mürəkkəb sözün bir vurğu ilə deyilməsi, ayrı yazılan mürəkkəb sözün isə tərəflərinin müstəqil vurğu ilə deyilməsinə aid müqayisə xarakterli şifahi və yazılı çalışmalar üzərində iş aparılmalıdır. Morfologiyanın orfoqrafiya ilə əlaqələndirilməsi mühüm təlim əhəmiyyətli prinsipdir. Təlimin bu istiqamətdə qurulması şagirdlərin morfoloji və orfoqrafik bilik və bacarıqlarının artmasına səbəb olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bəliyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2007
2. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası (ibtidai siniflərdə). Bakı, Nurlan, 2003, 408 s.
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2013
4. 1. Bruner, J. The Culture of Education, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1996.
5. Prince, M. "Does Active Learning Work? A Review of the Research," Journal of Engineering Education, 93:3, 223-231, 2004.
6. Ivic, L., Peshican A, Antich S. Active Learning, Manual for implementation of active learning/teaching methods. Belgrad, UNICEF, 2002.
7. **Açar sözlər:** nitq inkişafı, morfologiya, söz, rəhbərli nitq, dərslər
8. **Ключевые слова:** развитие речи, морфология, слово, учебник
9. **Key Words:** speech development, morphology, word, coherent speech, textbooks

Резюме

Статья посвящена анализу взаимосвязанного влияния морфологии с орфографией и орфоэпией на развитие речи.

Summary

The article deals with the the effect of works related to orthoepy and orthography to speech in teaching morphology.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

MƏTNLƏR ÜZRƏ İŞDƏ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDRİSİ İMKANLARI

Məzmunu nəticəyönümlü standartlar əsasında hazırlanmış Azərbaycan dili təliminin əsas məqsədi şagirdlərə bu dilin düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olduğunu dərk etdirmək, nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla nətiqlik vərdişləri elementlərinin yaradılmasını təmin etməkdir. Yazılı və şifahi nitq səriştələri qazanan şagird davamlı təhsil prosesində, cəmiyyətdaxili praktik fəaliyyətdə onlardan ünsiyyət vasitəsi kimi səmərəli istifadə edəcək, müasir təlimin ana prinsiplərindən olan şəxsiyyətyönümlük təmin olunacaqdır. Yaddaş təlimindən təfəkkür təliminə keçid dövründə Azərbaycan dili fənni milli təfəkkürü formalaşdırma vasitəsi kimi çıxış edir və digər fənlərin də dərinlən mənimsənilməsi ana dili tədrisinin düzgün qurulmasından keçir. Şagird ana dilini öyrənməklə onun səs sistemində, lüğət ehtiyatına, üslubi-grammatik xüsusiyyətlərinə, nitq üslublarına dərinlən bələd olur, bu da digər fənləri keyfiyyətli mənimsəmə potensialını gücləndirir. “Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı, düşünmə, öyrənmə, danışma bacarıqlarını formalaşdırır” (7,7).

Müasir təlimdə nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı yalnız dilin nəzəri tərəflərini, qrammatik anlayış və məfhumları əzbərləməklə həll olunması bir proses deyildir. Mətn üzrə qurulan işlərdə nitq situasiyalarından dil qaydalarına keçidi düzgün təşkil etmək müasir müəllimin ümdə vəzifələrindəndir. Buna nail olmaq üçün mətn üzrə işlərdə əsas məqsəddən uzaqlaşmamaqla mövzunun tədrisinə ayrılan vaxtdan, təlimin səviyyələri, məzmun xətləri arasında inteqrasiyadan səmərəli istifadə edilməlidir. Didaktik prinsiplər, psixoloji amillər nəzəri biliklərin mənimsənilməsinə və onların praktik tətbiqinə imkan yaratmalıdır. “Məzmun standartına görə təlimin məqsədi, məqsədə görə forma və üsul, təlim tapşırıqları və qiymətləndirmə mexanizmləri müəyyənəşdirilməlidir” (4,151).

Təbii ki, *səs +söz +söz birləşməsi +cümlə+ sintaktik mətn* zəncirində hər bir mərhələ dilin strukturunu, nitq inkişafındakı mövqeyini öyrənmək baxımından zəruridir, lakin bu inkişafyönümlük və inteqrasiya piramidasında qrammatikanın, onun sintaksis bölməsinin yeri bir başqadır. Sintaksisdə, demək olar ki, Azərbaycan dili məktəb kursunun bütün mətləblərinə aydınlıq gətirilir. Sintaksis üzrə veriləcək biliklər, qazanılacaq vərdişlər ədəbi nitq normalarının mənimsənilməsinə yardım etməklə yanaşı söz və söz birləşməsi, söz birləşməsi və cümlə arasında olan sərhədləri də aydınlaşdırır, onların oxşar, fərqli tərəflərinə müəyyənlik gətirir. Bu müəyyənlik çərçivəsində müəllim söz birləşməsi və söz, söz birləşməsi və cümlə münasibətlərini dəqiqləşdirməli, ismi və feili birləşmələr, sabit və sərbəst söz birləşmələri haqqında əvvəllər öyrənilmiş ilkin məlumatlar yada salınmalıdır.

Ənənəvi təlimdə bu proses söz birləşmələrinə aid nəzəri anlayışlar üzərində qurulur və mənimsənilən bilik çalışmaları, təmrinlər üzərində praktik iş aparılmaqla bacarıq və vərdişlərə çevrilir. Yəni şagird söz birləşmələri, söz birləşmələrinin növləri, söz birləşməsi və söz, söz birləşməsi və cümlə, söz birləşməsində əsas və asılı tərəflər, ismi birləşmələr, təyini söz birləşmələri, qeyri-təyini ismi birləşmələr, feili birləşmələr başlıqları altında onlara aid xarakterik cəhətləri öyrənir, onun əsasında praktik tətbiqlə məşğul olur. Birləşmələrin eyni və fərqli əlamətlərini, bitmiş bir fikrin çatdırılmasındakı rolunu nəzəri cəhətdən daha çox mənimsəyir, onu mətn tərkibində müəyyənəşdirməkdə müəyyən çətinliklər çəkir.

Müasir təlimdə isə istənilən dil qaydasına keçid dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı məzmun xətləri iş prosesindən sonra baş verir, yəni mənimsəniləcək dil qaydası ilk üç məzmun xəttinə aid standartların daha keyfiyyətli reallaşdırılması üçün vasitə rolunda çıxış edir. Dil qaydasına aid standartın reallaşdırılması üçün ilkin material mətnin tərkibində olur, və ya mətnin məzmununu daha aydınlaşdırmağa xidmət edəcək tədqiqat sualında özünü büruzə verir. Bunu ənənəvi Azərbaycan dili dərsləkləri ilə müasir kurikulum əsaslı dərsləklərin müqayisəsində daha aydın görə bilərik. Məsələn, kurikulum əsaslı 8-ci sinif “Azərbaycan dili” dərsləyinin ilk materialı olan “Bilik xəzinədir” mətnində *srağagün, maraqlı məlumatlar, Şərq mədəniyyəti, iki məktub, var-dövləti* kimi söz və söz birləşmələri fərqli dizaynda (qırmızı rəngdə) təqdim edilir. Mətn üzrə iş prosesindən sonra verilən 9-cu tapşırıqda “mətnə qırmızı rəngdə verilmiş sözləri mürəkkəb söz və söz birləşməsi altında qruplaşdırın” tapşırığı verilir və dil qaydası olaraq mənimsəniləcək söz birləşmələrinin motivasiyası yaradılır. Bundan sonra gələn 10-cu tapşırıqda söz birləşməsinə yaradan xüsusiyyətlər (qrammatik bağlılıq, leksik mənalılıq) diqqət mərkəzinə gətirilir, nəhayət söz birləşməsi haqqında dil qaydası mənimsənilir. “Qori seminariyasında Azərbaycan dili şöbəsi necə açıldı” mətni üzrə işdə mürəkkəb adlar, “Yaxşılıq itmir” mətni üzrə işdə birləşmədəki əsas və asılı tərəflər dil qaydası olaraq mənimsənilir. Yəni dil qaydalarına keçid mətn vasitəsilə olur.

Müşahidələrimiz göstərir ki, əksər müəllimlər mətnə dil qaydasına keçidin metodiki həllini tapmaqda çətinlik çəkir və qaydanı ənənəvi formada, yəni anlayışın tərifini verib, çalışmaları üzərində iş aparmaqla mənimsətməyi daha məqsədəuyğun bilirlər. Bu da məzmun xətləri arasında inteqrativliyin gözlənilməsinə, dil qaydasının mətn strukturundakı mövqeyini zəiflədir, nitq inkişafı prosesinə ləngidici təsir göstərir. Söz birləşmələrinin mətnə yaratma funksiyası şagirdlərə aydın olmur. Aşağı siniflərdə *məktəbin həyatı, şagirdin qələmi, ananın nəvəsi* kimi birləşmələrlə rastlaşdıqda və yiyəlik hal haqqında danışarkən termin olaraq ad çəkmədən təyini söz birləşmələri barədə ilkin məlumat vermək olar. Şagirdə başa salmaq olar ki, ismin yiyəlik halı yazıda və şifahi nitqdə əsasən tək olmur, özündən sonra gələn bir sözlə birlikdə işlənir. Məsələn biz *məktəbin* deyən kimi ikinci sözü də deməyə çalışırıq: *məktəbin direktoru, məktəbin həyatı* və s.

Mətnlər üzrə işlərdə şagirdlər dəfələrlə söz birləşmələri ilə rastlaşır, məntiqi duyumlu onun sözdən, cümlədən fərqi hiss edir, birləşmənin də əşya və hadisə ilə bağlılığını mənə baxımından anlayır. Görür ki, söz birləşməsi də cümlənin tikinti

¹ Lənkəran Dövlət Universiteti magistrantı

materialı rolunda çıxış edir. Söz birləşməsi cümlə kimi nitq hissələri əsasında formalaşır. Mürəkkəb sözlə onu müqayisə etdikdə bu qənaətə gəlir ki, mürəkkəb sözdən fərqli olaraq söz birləşməsinin tərəfləri öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır, ayr-ayrı intonasiya altında tələffüz olunur və s.

Söz birləşmələri bütövlükdə qrammatik anlayış kimi VIII sinifdə öyrənilir və ona aid qaydalar da nəzəri cəhətcə bu mərhələdə mənimsənilir. Müəllim məhz bu mərhələdə şagirdi başa salmalıdır ki, söz birləşmələri cümlə daxilində, cümlədən xaric iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən yaranır, bir mənə ifadə edir, sözdən daha konkret mənaya sahibdir. Müəllim ismi birləşmələri keçərkən “Təyini söz birləşmələri nəyə deyilir?, Bu birləşmələr niyə təyini birləşmələr adlanır?” suallarına cavab almalıdır. I,II,III növ təyini söz birləşmələrinin niyə bu ardıcılıqla mənimsədildiyini əsaslandırılmalıdır. Sözlərin bir-birinə yanaşma qaydalarını başa salmalıdır. Şagird nəhayətdə anlamalıdır ki, iki söz birlikdə bir mənə ifadə etdiyi üçün söz birləşməsi adlanır, birinci tərəf ikinci tərəfi müəyyənləşdirdiyi üçün bunlara təyini söz birləşmələri deyilir. Birləşməni əmələ gətirən tərəflər arasına istənilən qədər söz artırıla bilər. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr də vardır ki, onlar da dörd qrupa bölünür və bunlardan substantiv xarakterdə olanlar “həm forma, həm də mənə I növ təyini söz birləşmələrinə oxşayır, məzmunlarını təyinlə təyinolunan arasındakı əlaqə təşkil edir” (5, 43). Nitq inkişafı baxımından söz birləşmələrinin rolu böyükdür. Onların kommunikativ istifadəsinin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir və cümlənin, mətn parçasının, mətnin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərmə xarakterinə malikdir. Söz birləşmələri orfoqrafiya qaydalarının və qrammatik mövzuların öyrənilməsində didaktik material kimi, davamlı nitqin inkişafı prosesində köməkçi konstruksiyalar kimi istifadə olunur.

Müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, söz birləşmələri şagirdlərin nitq və təfəkkür fəaliyyətinin inkişafına, mətnin və ya mətn fragmentinin əsas mövzusunun müəyyənləşdirilməsinə, lingvistik bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir. Bir sözlə mətn üzrə işlərdə söz birləşmələri mətnin semantik-qrammatik tərəflərinin dərinədən və çevik dərk edilməsinə kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili – 8 (dərslük). Bakı, 2005, 159 s.
2. Azərbaycan dili – 8 (dərslük). Bakı, 2019, 160 s.
3. Azərbaycan dili – 8 (metodik vəsait). Bakı, 2019, 160 s.
4. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, 2014, 380 s.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 2017, 427 s.
6. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər). Bakı, 2015, 211 s.

Açar sözlər: söz birləşmələri, qeyri-təyini ismi birləşmələr, məntiqi təfəkkür, nitq inkişafı, sintaktik əlaqə.

Key words: word combinations, indefinite word combinations, logical thinking, speech development.

Ключевые слова: словосочетания, неопределенные словосочетания, логическое мышление, развитие речи.

Mətnlər üzrə işdə ismi birləşmələrin tədrisi imkanları

X Ü L A S Ə

Məqalədə söz birləşmələrinin əsas növlərindən biri olan ismi birləşmələrin xarakterik cəhətləri təhlil edilir, onların sözlə, cümlə ilə oxşar və fərqli tərəfləri konkret dil faktları əsasında təhlil edilir. Əsaslandırılır ki, söz birləşmələrinin mətn kontekstində mənimsənilməsi birləşmələri qrammatik anlayış kimi dərinədən dərk etməyə imkan yaratmaqla bərabər, sintaktik model kimi şagirdlərin təfəkkür və nitq inkişafına da əsaslı təsir edir. Buradan təbii olaraq belə bir nəticə çıxır ki, sözdən cümləyə keçid mərhələsi kimi söz birləşmələri üzərində iş elmi-metodiki cəhətdən çox vacibdir və şagirdlərə söz birləşmələrini başa düşməyi öyrətmək həm də sözlər arasında məntiqi münasibətləri öyrətmək deməkdir.

Possibilities of learning conjunctions in text work

SUMMARY

The article analyzes the characteristic features of noun phrases, which are one of the types of basic phrases, analyzes their similarities and differences with words and sentences. It is argued that the assimilation of phrases in the context of the text not only allows a deeper understanding of phrases as a grammatical concept, but also has a profound effect on the thinking and development of students' speech as a syntactic model. It naturally follows from this that working on phrases as a transition from word to sentence is very important from a scientific and methodological point of view, and teaching students to understand phrases also means teaching logical relationships between words.

Возможности обучения существительных словосочетаний в текстовой работе

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются характерные особенности существительных словосочетаний, являющихся одним из видов основных словосочетаний, анализируются их сходства и различия со словом и предложением. Утверждается, что усвоение словосочетаний в контексте текста не только позволяет глубже понять словосочетания как грамматическую концепцию, но также оказывает глубокое влияние на мышление и развитие речи учащихся как синтаксической модели. Из этого естественно следует, что работа над словосочетаниями как переходом от слова к предложению очень важна с научной-методологической точки зрения, и обучение студентов пониманию словосочетаний также означает обучение логическим отношениям между словами.

РƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İradə İnayət qızı Şəmsizadə⁵³

⁵³ BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ABDULLA BƏY DIVANBƏYOĞLUNUN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Azərbaycan xalqının mədəni, elmi, siyasi, pedaqoji və ictimai fikir tarixində bir sıra ziyalılarımız müstəsna xidmətlərlə yadda qalmışlar. Belə şəxsiyyətlər xalqının işıqlı gələcəyi naminə bütün güclərini səfərbər edərək, insanların maariflənməsinə, azad, firavan və sülh şəraitində yaşamasına çalışmışlar. Təbii ki, bu yol həmişə çətin olub, məqsədə çatmaq işində müxtəlif maneələrlə üzləşiblər. Lakin xalqın içindən çıxan, xalqın dərini anlayan və onu cəhətdən, buxovdan, nadanlıqdan xilas etməyə çalışan əksər ziyalılarımızın xalqına sadıqlığı, gərgin mübarizəsi sayəsində bu gün bir sıra milli məsələlərdən qürurla söhbət açə bilirik. Bu onu göstərir ki, öz hərtərəfli fəaliyyətləri ilə millətə xidmət edən aydınlarımız mənsub olduqları xalqın mənafeyini şəxsi mənafeələrindən üstün tutmuşdular. Xalqının mənafeyini üstün tutaraq, onun yolunda şam kimi əriyənlərdən biri də XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanımızın ictimai, elmi-pedaqoji və mədəni həyatında mühüm xidmətləri ilə anılan Abdulla bəy Divanbəyoglundur. A.Divanbəyoglu ictimai-mədəni fikir tariximizdə maarifçi, yazıçı, alim, pedaqoq və metodist kimi fəaliyyət göstərərək, bir sıra nailiyyətlərlə tarixə düşmüşdür. Divanbəyoglu onun təxəllüsü, soyadı isə Sübhanverdixanovdur. O, otuz üç il pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Qeyd edək ki, A.Divanbəyoglundun müxtəlif istiqamətli fəaliyyəti barədə müəyyən tədqiqatlar aparılmış, o, bir yazıçı, maarifçi, alim və müəllim kimi tədqiqat obyektı olaraq araşdırılmışdır. Lakin belə şəxsiyyətlərin fəaliyyəti nə qədər öyrənilsə də, yenə də araşdırmaya ehtiyac duyulur, hər dövr üçün aktual olur. Bunu nəzərə alaraq, A.Divanbəyoglundun pedaqoji fəaliyyətinə bir daha nəzər yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir insanın bir şəxsiyyət kimi yetişməsində onun mühiti və ya təhsil aldığı tədris müəssisələrinin mühüm rolu olduğu kimi, pedaqoq kimi yetişməsində, pedaqoji sahəni daha dərinləndirən öyrənməsində də bunların önəmli rolu var. Buna görə də, əvvəlcə, haqqında bəhs etdiyimiz müəllimin, ədibin gözəl bir pedaqoq kimi formalaşmasında ona təsir göstərən mühiti və təhsil ocaqlarına qısa da olsa, diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Burada xüsusi vurğulayaq ki, A.Divanbəyoglu Azərbaycan xalqının mədəni həyatında xüsusi önəm kəsb edən Qori Müəllimlər Seminariyasının tələbəsi olmuş və 1903-cü ildə oranı bitirmişdir. Bəli, adı çəkilən Seminariya digər Azərbaycan ziyalıları kimi, A.Divanbəyoglundun həyatında da ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Buranı bitirdikdən sonra A.Divanbəyoglu müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Onun seçilmiş əsərlərinin ön sözündən də oxuyuruq: “O, Qazax ibtidai məktəbini bitirdikdən sonra müəllimi Abakarovun və ana qohumlarının maddi yardımı ilə Qori müəllimlər seminariyasına daxil olur. Azərbaycanda maarifin inkişafında böyük xidmətləri olan bu seminariya A.Divanbəyoglundun təlim və tərbiyəsində mühüm rol oynayır. O, rus ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini mütaliə edir və bədii yaradıcılıq sahəsində qələmini ilk dəfə burada sınaqdan çıxarır. “Köçərilərin həyatına dair müşahidələr”, “Əbdül və Şahzadə” kimi bədii, “Yeni məktəb” adlı pedaqoji əsərlərini yazır, lakin bunların heç birisini çap etdirə bilmir” (3, s. 4). Buradan aydın olur ki, A.Divanbəyoglu bədii əsərlər yazmaqla bərabər, pedaqoji əsərlər də yazmışdır, lakin təəssüflər olsun ki, bəzi bədii əsərləri kimi pedaqoji əsərini də çap etdirə bilmədiyi üçün ya dövrümüzə gəlib çatmamış, ya da əlyazma şəklində müəyyən arxivlərdə saxlanılır. Buna baxmayaraq, onun pedaqoji fəaliyyətinə, bir sıra mövcud bədii və elmi-pedaqoji əsərlərinə nəzər salanda onun bu sahədəki fikirlərini aydın görmüş oluruq. İ.Bəktaş yazır ki, “Seminariyanın sonuncu kursunda Abdulla bəy “Yeni məktəb” adlı dərin məzmunlu elmi əsər yazır. Həmin əsər üzrə müəllif xüsusi məruzə oxumalı imiş. Lakin elə bu zaman seminariyaya yenidən direktor təyin olunmuş Miropıyevlə Abdulla bəy arasında ziddiyyət yaranır. Direktorun şovinist və millətçi siyasətinə qarşı seminariya tələbələri ciddi etiraz əlaməti olaraq tətıl edirlər. Miropıyev Abdulla bəyi həmin hərəkatın başçısı saydığı üçün ürəyində ona kin bəsləyir, ədibin böyük həvəs və zəhmətlə hazırladığı “Yeni məktəb” traktını oxumağa imkan vermir. Müəyyən elmi-pedaqoji əhəmiyyəti olan bu əsər ədibin şəxsi arxivində, respublika əlyazmaları fondunda saxlanır” (2, s. 8-9). Göründüyü kimi, ədibin elmi, bədii və maarifçi əsərləri ilə bərabər, sırf pedaqoji əsərləri – məqalələri də çövcud olmur. Adı çəkilən əsəri isə hazırda arxivdədir. Ədibin tədqiqatçısı İ.Bəktaş həmin əsərlə arxivdə tanış olmuş və oradakı fikirləri belə ümumiləşdirmişdir: “Bu əsərdə (“Yeni məktəb” – İ.Ş.) Avropa və Rusiya məktəblərinin sistem və quruluşu haqqında məlumat verilir. Onların müsbət və mənfi xüsusiyyətləri şərh edilməklə xalqın maariflənməsində məktəblərin rolu göstərilir. Müəllif həmin ölkələrdəki məktəb sistemini təqdir edir. İstedadların parlaması üçün yaradılmış imkanlardan həvəslə danışır” (2, s. 9). Bu fikrə əsaslanaraq, qeyd etmək olar ki, yazıçının “Yeni məktəb” adlı pedaqoji əsərində məhz onun pedaqoji fəaliyyəti zamanı əldə etdiyi nəzəri və təcrübi məsələlərlə yanaşı, digər ölkələrdəki qabaqcıl təcrübənin öz ölkəsində tətbiqi barədə fikirləri, istək və arzuları da öz əksini tapmışdır. Yeni xalqın maariflənməsində mühüm rolə malik olan məktəb sisteminin düzgün qurulması məsələsi çox vacibdir. Bunun üçün də mövcud təcrübələrdən yararlanmaq lazımdır. Necə ki, hazırda Azərbaycan dünya, xüsusilə də Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya edərək, müasir dünya ilə, innovativ yeniliklərlə ayaqlaşır. Deməli, hələ XX əsrin əvvəllərində A.Divanbəyoglundun pedaqoji fikir olaraq əsərində irəli sürdüyü ideyalar artıq reallaşmış. Bu o deməkdir ki, indi Azərbaycan o zamankı kimi deyil, tam azad, demokratik, güclü iqtisadiyyata malik və müstəqil siyasət yürüdən bir ölkədir. O vaxt məlum təsirlər olduğu üçün bir sıra milli ideyaları həyata keçirmək real görünmürdü.

Lakin bütün olanlara baxmayaraq, o dövrdə Azərbaycanda maarifçilik və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olanların əksəriyyəti kimi, A.Divanbəyoglu da insanların maariflənməsi işində yeni məktəbin, yeni bir sistemin qurulması məsələsi daim düşündürmüşdür. Məhz ədibin “Yeni məktəb” adlı əsəri də bu münasibətlə qələmə alınmışdır.

A.Divanbəyoglundun “Yeni məktəb” məqaləsi ilə yanaşı, “Gənc müəllimlərə” adlı məqaləsi də onun pedaqoji görüşləri baxımından diqqət çəkir. Onun belə bir məqaləsinin olması barədə İ.Bəktaş yazır: “Müəllifin 1924-cü ildə Ali

Pedaqoji İnstitutunun buraxdığı salnamədə də bir məqaləsi çap olunmuşdur. Ali Pedaqoji İnstitut məzunlarının 1924-cü ildə ilk buraxılışı münasibəti ilə buraxılan bu məcmuənin ilk nömrəsində dövrün görkəmli və mütərəqqi fikirli maarifpərvər ziyalılarından N.Nərimanovun, M.Quliyevin, D.Bünyadzadənin və başqlarının məqalələri ilə yanaşı, "Düygular və xatirələr" bölməsində pedaqoji məktəblər müdiri A.Divanbəyoglundun da "Gənc müəllimlərə" başlığı altında dərin məzmunlu məqaləsi çap olunmuşdur.

Müəllif bu məqalədə Ali Pedaqoji İnstitutu bitirib yeni həyata qədəm qoyan 28 tələbənin gələcək fəaliyyətindən və Azərbaycan xalqının tarixinə yeni səhifə olan xoş bir hadisədən bəhs edir. O, böyük iftixar hissi ilə yazır: Maarif günəşi get-gedə Azərbaycan üfqiündən yuxarı qalxır. Xalqımızın üzərinə çökmüş olan qaranlığın qatları bir-bir götürülür: cəhalət süqut edir: gözlər önündəki üfqi genişlənir; fikirlər oyanır, yeni həyatın əhəmiyyəti düşünülür... Hər kəsin mövcudiyyətini tutmuş, hər addımda növ-növ arzular və tələblər və yeni həyat tərəfindən xalqımızın üzərinə qar qoğu kimi tökülür... Fəqət bunu üzərindən silkələyib yerə atmayır. Vücuduna hopdurur, kəndi ruhunun bir hissəsi və daha doğrusu, bir cüzi edir; xalqımız bunun hər birini bilmək, anlamaq, yüksək qayə və məfkurəyə nail olmaq üçün doğru yola sədəqətlə sövq olunmasını arzu edir.

Müəllif gənc müəllimlərin gələcək işlərindən bəhs edərkən vəziyyətin çətin, vəzifə və məsuliyyətin isə ağır olduğundan, müəllimin öhdəsinə düşən ağırlıqlardan, ilk dövrlərdə qarşıya çıxan çətinliklərdən də danışır. Yeni həyatın nədən ibarət olduğunu düzgün anlayıb, xalqımızın maariflənməsi uğrunda hər bir kəsin vəzifəsi dairəsində var qüvvəsi ilə çalışmasını, yaşadığı dövrdə qarşıya çıxan fitnə və fəsaddan uzaq olmaq hesabına xalqı cəhalətdən sədətə doğru aparmağın mümkün olduğunu göstərir. Məqalədə ilk dövrlərdə maarifpərvər ziyalıların qarşısına çıxan bir sıra çətinliklərdən də bəhs edilir" (2, s. 156-157). Göründüyü kimi, A.Divanbəyoglundun istər "Yeni məktəb", istərsə də "Gənc müəllimlərə" adlı məqaləsində əks olunan pedaqoji fikirlər bu gün də aktual olan məsələlərdəndir. Bu isə ədibin hərtərəfli biliyə malik olduğunu, yüksək pedaqoji təcrübəyə yiyələndiyini və xalqının bu gününü – işıqlı gələcəyini, dəmir yumruq kimi bir, güclü olmağını düşünməsinə göstərir. Bunun isə səbəbini daha ətraflı bilmək üçün ədibin həyat yoluna nəzər yetirmək kifayətdir.

A.Divanbəyoglundun elmi və pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlı danışarkən A.Bayramoglu yazır: "A.Sübhənverdixanov – Divanbəyoglu 1903-cü ildə seminariyanı bitirib ibtidai məktəb müəllimi hüququ alır. Təyinatla Acaristanın Qaradağlı-Caynam məktəbində beş ay (iyun-oktyabr) işlədikdən sonra həmin ilin 20 oktyabrında keçmiş Batumi vilayətinin Xertivissi ibtidai məktəbinə müdir təyin edilir. 1904-cü ildə isə Bakıdakı VI rus-tatar məktəbində müəllim işləməyə göndərilir.

Abdulla bəyin həyat və fəaliyyətinin Bakı dövrü daha qaynar, zəngin və maraqlı olmuşdur. O, 1906-cı ildə yaradılan "Nicat" maarif cəmiyyəti xətti ilə maarif və mədəniyyətə dair mühazirələr oxuyur. Həminin 1910-cu ildə yaradılan "Nəşrimaarif" cəmiyyətinin təşkilində və fəaliyyətində yaxından iştirak edir, 1912-1913-cü illərdə Bakıda təşkil edilən ikiillik müəllimlər hazırlığı kursunda ana dili müəllimlərinə dərs keçir. Eyni zamanda, 1910-cu ildə N.Nərimanovun Bakıda açdığı ədəbiyyat dərəcəsinə sənət və həyat həqiqəti məsələlərinə dair mühazirələr oxuyur, əvvəllər yazdığı bədii əsərləri ("Can yangısı", "Cəng" və s.) üzərində yenidən işləyib onları qəzetlərdə və kitab halında çap etdirir. Ədibin "İlan", "Fəhlə", "Parlaq ulduz" əsərləri isə oxuculara "Dəbistan" (1906) və "Haqq yolu" (1912) jurnallarında çətdirilir.

Məşhur bəstəkar və pedaqoqlardan olan Müslüm Maqomayev 1916-cı ildə Bakıda ikinci dərəcəli rus-tatar məktəbi açarkən Abdulla bəyi də oraya dəvət edir. A.Divanbəyoglu 1919-cu ilin ortalarında həmin məktəbdə müəllim, 1919-cu ilin ortalarından 1920-ci ilin aprel çevrilişinədək isə AXC-nin Daxili İşlər Nazirliyində tərcüməçi vəzifəsində çalışır. 1920-ci ilin iyun ayında A.Divanbəyoglu N.Nərimanovun zəmanəti ilə Bakı Xalq Maarif Şöbəsinə işə qəbul edilir. O, eyni zamanda Xalq Xarici İşlər Nazirliyində də çalışır. 1921-ci ilin 30 oktyabrından Zaqafqaziya proletar hərbi məktəbinin müdavimlərinə coğrafiya, tarix və fizika fənlərindən dərs deməyə dəvət olunur və bu dəvəti qəbul edir" (1, s. 79).

Bunlardan başqa, A.Divanbəyoglu 1930-1931-ci illərdə Abdulla Şaiq adına Nümunə Məktəbinin - pedaqoji texnikumunun müdiri işləmiş, sonra K.Marks adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda Azərbaycan dili, daha sonra M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft İnstitutunda rus dili müəllimi işləmiş, eyni zamanda dərslərin tərtibi və rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə ilə məşğul olmuşdur. Həminin 1935-ci ildə Azərbaycan Neft İnstitutunda işlərkən ədib rus dili kafedrasının dosenti vəzifəsinə irəli çəkilir.

Qeyd edək ki, Abdulla bəy Sübhənverdixanovun pedaqoji görüşlərinin əsas bir hissəsi də qadınlarla, qadınların təhsil alması ilə bağlıdır. Belə ki, o, Azərbaycan qadınlarının taleyi, azadlığı, təhsili ilə daim maraqlanır və onların problemlərini səsləndirməkdən çəkinmir. Onların əksəriyyətinin insani hüquqlardan məhrum olmaları, təhsildən kənarda qalmaları ədibi narahat edirdi. Onların hamısının səbəbini maarifsizlikdə və cahillikdə görürdü. Buna görə də, qadınların təhsil alıb savadlanmasını zəruri sayırdı. Bu məsələ onun bədii əsərlərində də öz bədii ifadəsini tapmışdır. Məsələn, onun "Əbdül və Şahzadə" əsərində konkret məsələ və problem kimi qaldırılaraq, mövqə nümayiş olunur. "Əsərdə müəllif qadınların hələmxanalarda məhv olmasının, hüquqsuzluğunun, qul kimi alınıb satılmasının əleyhinə çıxır, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman şərqində onların düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti ustalıqla açıb göstərir" (3, s. 5)

Ədib povestləri ilə yanaşı hekayələrində də həm qadınların taleyi, savadsızlığı barədə, həm də maariflənməyin, savadlanmağın, dünya görüşün formalaşmasının, işıqlı gələcəyin qarşısında bir sipərə çevrilən köhnə ənənələri tənqid edir, kiçik hekayələri vasitəsi ilə fikirlərini xalqına çatdırır. Belə bir fikrə deyə bilərik ki, ədib maariflənməyin yolunun məktəb və təlim-tədrisdən, pedaqoji mühitin səviyyəsindən asılı olduğunu əsaslandırır. Savadlı, sanbalı insanlar, şəxsiyyətlər yalnız gözəl bir pedaqoji mühitdə, normal təhsil sistemində müvafiq dünya görüşü və bilgilərə sahib ola bilərlər. "Müəllif "İlan" adlı hekayəsi ilə uşaqları həyat və təbiət hadisələrinə münasibətdə sayıq, məntiqli və qoçaq olmağa çağırır, hekayə uşaq psixologiyası ilə uyğun səsləşən aydın bir dildə yazılmışdır" (3, s. 6).

Hətta qadınlara ayrıca əsər də həsr etmişdir. Belə ki, “Qadın təhsili” adlı əsərində qadın azadlığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparmaqla, onları savadlı, mədəni olmağa çağırırdı.

Nəhayət, deyilənlərə yekun vuraraq, bir neçə nəticə qeyd edə bilərik:

Abdulla bəy Divanbəyovlu da Nəcəf bəy Vəzirov, Süleyman Sani Axundov, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Seyid Hüseyn və başqaları kimi pedaqoji işdə, publisistika sahəsində, dövlət işlərində çalışır, hətta siyasi həyata da qoşulurdu.

Ədibin fəaliyyət sahəsi çox genişdir: hərbi məktəblərdə coğrafiya, tarix, fizika fənlərini tədris edir, təlimatçı, məktəb inspektoru, pedaqoji şöbə müdürü, arxiv müdürü kimi çalışır, bir sıra qezalarda maarifin vəziyyətini yoxlayır, həmçinin savadsızlığı ləğv etmək üçün təşkil edilmiş gecə kurslarında da dərs deyirdi.

Rus dilini yaxşı bildiyi üçün tanınmış rus pedaqoqlarını oxuyub öyrənir və onların fikirlərini yaymağa çalışırdı. Onun ən çox sevdiyi pedaqogika, psixologiya, xalq ədəbiyyatı və etnoqrafiya elmləri idi.

Abdulla bəy Divanbəyovlunun (Sübhəverdiyev) pedaqoji mövzuda müxtəlif məqalələri, uşaq hekayələri və digər yazıları “Məktəb”, “Dəbistan” jurnallarında çap olunmuşdur. Ədibin “Yeni məktəb” və “Gənc müəllimlərə” adlı sırf pedaqoji mahiyyət daşıyan məqalələri xüsusi diqqət cəlb edir.

Bir sözlə, Abdulla bəy Divanbəyovlunun istər ədəbi, elmi-publisistik yaradıcılığında qaldırdığı problemlər, istər elmi-pedaqoji ideyaları, istərsə də milli mədəniyyətimizə və ictimai düşüncəmizə baxışının mahiyyəti bu gün də öz təbəvətini itirməmişdir, həmin ideya və baxışlar yüksək səviyyədə davam və inkişaf etdirilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramovlu A. Mərifətçi pedaqoq // “Azərbaycan məktəbi” jurnalı. 2016, №4, səh: 79-84 (Elektron resurs) file:///E:/2021d%C9%99%20g%C3%B6rd%C3%BCy%C3%BCm%20i%C5%9F%C9%99r%C4%B0ad%C9%99%20%C5%9E%C9%99msizad%C9%99%202021/Alkhan_Bayramovlu2.pdf
2. Bəktəşi, İ.H. Abdulla bəy Divanbəyovlu. Bakı: Gənclik, 1984, 160 s.
3. Divanbəyovlu, A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 184 s.
4. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 560 s.
5. <http://genderi.org/xalqmzda-azadliq-musteqillik-fikirlerini-daha-da-guclendirmis-o.html?page=36>

Açar sözlər: pedaqoji fəaliyyət, müəllim, yazıçı, maarifçi, pedaqoq, Abdulla bəy Divanbəyovlu, pedaqoji fikirlər

Key words: pedagogical activity, teacher, writer, educator, pedagogue, Abdulla bey Divanbeyoglu, pedagogical ideas

Ключевые слова: педагогическая деятельность, учитель, писатель, просветитель, педагог, Абдулла Бек Диванбековлу, педагогические идеи

Abdulla bəy Divanbəyovlunun pedaqoji görüşləri Xülasə

Məqalə Azərbaycanın XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaradan ziyalılarından biri olan Abdulla bəy Divanbəyovlunun pedaqoji fəaliyyətinə, xüsusilə də onun pedaqoji görüşlərinə həsr edilmişdir. Qeyd olunur ki, ədib Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti, maarifi tarixində mühüm xidmətləri ilə bərabər, pedaqoji sahədə də həm fəaliyyəti, həm də dəyərli fikir və görüşləri ilə diqqət cəlb edən görkəmli şəxsiyyətdir. O istər elmi, istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında daim xalqını və onun işıqlı gələcəyini düşünmüş, hətta fəaliyyətində də həmin ideyaları reallaşdırmağa çalışmışdır. Məqalədə ədibin digər əsərləri ilə bərabər, konkret olaraq sırf pedaqoji məsələlərə həsr etdiyi “Yeni məktəb” və “Gənc müəllimlərə” adlı məqalələri də diqqətə çatdırılmış və münasibət bildirilmişdir.

bəy Divanbəyovlunun bir sıra pedaqoji görüşlərini əks etdirən yazıları “Məktəb” və “Dəbistan” jurnallarında da yayımlanmışdır. Bu gün həyata keçən bir sıra mütərəqqi işlər, vaxtilə A.Divanbəyovlunun öz yaşadığı dövrdə reallaşmayan ideyalarıdır. Bu isə onu göstərir ki, ziyalımızın hələ yüz il əvvəl məktəb, təhsil, ümumilikdə pedaqoji sahədə tətbiq etmək istədiyi ideya, metod və fikirlər öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır.

Pedagogical overviews of Abdulla bey Divanbeyoglu Summary

The article is dedicated to the pedagogical activity of Abdulla bey Divanbeyoglu, one of the intellectuals of Azerbaijan who lived and created in the late XIX and early XX centuries, especially his pedagogical meetings. It is noted that the writer, along with his important services in the history of Azerbaijani literature, culture and education, is a prominent figure who attracts attention in the pedagogical field with his activities and valuable ideas and views. In his scientific, artistic and journalistic work, he always thought of his people and their bright future, and even tried to implement those ideas in his work. Along with other works of the author, the articles “New school” and “Young teachers” dedicated to pedagogical issues were brought to attention and attitude was expressed in the article. Abdulla bey Divanbeyoglu's articles reflecting a number of pedagogical meetings were also published in “Mektab” and “Debistan” magazines. A number of progressive works carried out today are the ideas of A.Divanbeyoglu, which were not realized in his time. This shows that the ideas, methods

and opinions that our intellectuals wanted to apply a hundred years ago in schools, education and pedagogy in general are still relevant today.

Педагогические обзоры Абдуллы бека Диванбейоглу

Резюме

Статья посвящена педагогической деятельности Абдуллы бека Диванбейоглу, одного из интеллектуалов Азербайджана, живших и творивших в конце XIX - начале XX веков, особенно его педагогическим собраниям. Отмечается, что писатель, наряду с его важными заслугами в истории азербайджанской литературы, культуры и образования, является заметной фигурой, привлекающей внимание в педагогической сфере своей деятельностью, ценными идеями и взглядами. В своей научной, художественной и публицистической работе он всегда думал о своих людях и их ярком будущем и даже пытался реализовать эти идеи в своей работе. Наряду с другими работами автора, в статье были представлены статьи "Новая школа" и "Молодые учителя", посвященные педагогическим вопросам, и выражено отношение к ним. Статьи Абдуллы бека Диванбейоглу, отражающие ряд педагогических встреч, также были опубликованы в журналах "Мектаб" и "Дебистан". Ряд прогрессивных работ, выполняемых сегодня, - это идеи А. Диванбейоглу, не реализованные в его время. Это показывает, что идеи, методы и мнения, которые наши интеллектуалы хотели применить сто лет назад в школах, образовании и педагогике в целом, актуальны и сегодня.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Обучать аудированию необходимо на всех уровнях преподавания, ибо устная речь, как известно, является объектом изучения на всех трех этапах в вузе неязыковых специальностей. Устная же речь, как известно, состоит из двух тесно связанных между собой речевых процессов - аудирования и говорения. Если обучение говорению усложняется тем, что учащемуся надо выработать чужую для него артикуляционную базу, умения комбинировать изученные речевые единицы, то обучение аудированию в конечном счете отнюдь не легче. Для того чтобы аудировать, учащемуся надо проделать кропотливую работу по формированию умений воспринимать чужую речь на слух. Кроме того, нельзя не обратить еще внимания на то, что объем слуховой оперативной памяти человека не превышает, как правило, 12-15 слогов, которые воспринимаются дискретно, т.е. по отдельным более или менее автономным частям. Если же к этому добавить, что сила аудитивной памяти в иноязычной деятельности почти в два раза ниже силы аудитивной памяти в родном языке (по данным В. Риверс, их корреляция составляет 9:15), то станет понятным, что аудирование - достаточно сложный процесс, который требует многих усилий учащегося во время выполнения специальных фоноупражнений.

При восприятии со слуха иноязычного материала отмечаются две большие категории трудностей: общие трудности, характерные для аудирования вообще, и специальные трудности, обусловленные спецификой изучаемого иностранного языка.

К общим трудностям относятся те, которые вытекают из самого характера устной речи - ее необратимости и временной ограниченности, ее преходящего характера и конкретной обращенности к аудирующему индивиду. Немалые трудности аудирования создаются, с одной стороны, из-за резко индивидуальных характеристик говорящего (особый тембр, диалектальные отклонения в произношении, нарушение норм языка вследствие недостаточной грамотности, дефекта органов речи и т.д.), а с другой - из-за индивидуальных характеристик самого слушающего (степень развития речевого слуха, психическое состояние в данный момент, эрудиция в соответствующей области познаний и т.д.). Определенные трудности создаются также сопутствующими материальными условиями, в которых осуществляется говорение (наличие посторонних шумов, исправность учебной аппаратуры, акустические характеристики данного помещения и др.).

К специальным трудностям относятся те, которые возникают в связи со сложностью самого языкового материала изучаемого языка, а эти сложности определяются в большинстве случаев наличием или отсутствием аналогичных категорий в родном языке. Так, например, разные формы артикля, сложные гласные звуки, долгота и краткость гласных, звуки с начальным придыханием, наличие сложных глагольных форм, дистантное расположение частей глагольных и синтаксических комплексов и др. воспринимаются русскими учащимися со значительными трудностями, так как эти явления им совершенно чужды с позиций осознанного владения родным языком.

Кроме упомянутого, на пути качественного аудирования стоит еще такой психологический фактор, как отсутствие зрительных опор при восприятии фономатериала.

Все это требует большого числа предварительных поэтапных тренировочных фоноупражнений, разработанных в специальных сериях.

2. *Обучение устной речи на основе широкого использования образцов речи.* Если в далеком прошлом главным объектом изучения иностранного языка было только изолированное слово, то позднее методисты переключились на единицы большей протяженности - на словосочетания. В последние годы под влиянием структуральных методов в языкознании и на основе большего учета теории коммуникации основной учебной единицей признается языковая модель, речевой образец или же типовая структура.

При обучении устной иноязычной речи в плане ее практической направленности необходимо широко использовать преимущественно образцы аутентичной речи, что можно успешно выполнять только с помощью различных фономатериалов, созданных специалистами - носителями соответствующего иностранного языка. Расчлененные на более мелкие речевые единицы, такие фонограммы можно использовать в виде образцов речи даже на начальной стадии обучения, невзирая на то, что в традиционных условиях, как правило, используют речь с произносительными характеристиками в так называемом «полном стиле». Образцы речи только тогда сохраняют свою коммуникативную ценность, когда они представляют собою подлинный фрагмент естественного звукового потока с заданным контекстом. В таком случае образец сохраняет свое натуральное звучание и будет иметь коммуникативную ценность.

3. *Рациональная презентация и закрепление образцов звучащей речи (моделей, типовых структур).* Для осуществления эффективной презентации изучаемых образцов речи требуется неизменность их звучания и многократность повторения. Многократное повторение является объективной необходимостью, что объясняется, по крайней мере, двумя главными причинами.

В соответствии с первой причиной многократное повторение того же самого образца речи, который демонстрируется с помощью фонограммы, обусловлено тем, что качество воспроизводимой «механической речи» всегда отмечается несколько худшими параметрами звучания по сравнению с натуральной речью. Чтобы в какой-то степени компенсировать эти недостатки, следует достичь неизменного повторения речевого образца.

Вторая причина вытекает из психологической основы аудирования языкового материала. Для того чтобы в памяти учащегося запечатлевались изучаемые единицы речи, их необходимо много раз услышать. Повторение фономатериала для аудирования не преследует цели - достичь слепого имитирования; главное значение такого многократного предъявления состоит именно в том, чтобы лучше осознать структуру и сущность изучаемого материала, прочнее его запомнить, непроизвольно «формулировать» правила словосочетаний и функционирования лексических и грамматических единиц, способствовать созданию соответствующих речевых стереотипов; и таким образом обеспечивать актуализацию речевых поступков в соответствующих речевых ситуациях.

4. *Введение речевого материала в диалогической форме устной речи.* При проведении традиционных занятий по иностранному языку - без использования фономатериалов - преподаватель, к сожалению, не в состоянии продемонстрировать ни форм диалогической речи, ни образцов бесед. Поэтому единственным средством успешного решения такой задачи может служить только фонограмма. Но при этом необходимо учитывать, что аудировать диалогическую речь несколько сложнее, чем монологическую речь одинаковой сложности. Особенно остро ощущается эта разница на начальных стадиях обучения. Ярко выраженная ситуативность, лаконичность, наличие редуцированных форм в произношении, отсутствие строгой логичной последовательности мыслей, динамичность в обмене репликами и т. д. - делают восприятие таких форм речевого выражения намного более усложненными. Поэтому с помощью фономатериалов в условиях неязыкового вуза целесообразнее обучать элементам диалогической речи, для чего можно предложить такие виды типовых упражнений.

1) Речевая реакция слушателя на воспринятый фрагмент диалога в виде лаконичного, неразвернутого ответа.

2) Аудирование отдельно взятых трудных для понимания «разговорных формул», «речевых клише».

3) Прослушивание «микродиалогов», т. е. вопросно-ответных единств с целью формирования навыков «запоминать» всю протяженность реплики и др.

Демонстрация песен и фрагментов художественного чтения в исполнении носителей языка. Как известно, современное обучение характеризуется повышенной активностью учащихся, что бывает всегда связано с демонстрацией таких учебных материалов, которые повышают эмоциональный настрой студентов и вызывают тем самым у них более сосредоточенный интерес. В обучении иностранным языкам такую стимулирующую роль играют в первую очередь пение песен, чтение стихотворений и отрывков из прозы.

Однако именно этот материал из-за его насыщения специальными средствами языка, создающими эмоциональное воздействие, труднее всего понимать даже в письменной форме. Чтобы сделать этот исключительно интересный и важный материал совершенно доступным, необходимо использовать специальные фономатериалы, которые демонстрируют произведение в расчлененном виде. Именно благодаря средствам звукозаписи ни песня, ни стихотворение, которые воспроизводятся по отдельным строчкам, не утрачивают своей коммуникативной природы, так как они «позаимствованы», «вырваны» из живого потока речи, вследствие чего они сохраняют все необходимые просодические характеристики.

Нельзя не учесть и того, что квалифицированная работа с поэзией и песнями требует наличия у преподавателя незаурядных данных, что не всегда может оказаться реальным. Применение же соответствующих фономатериалов снимает с преподавателя эту заботу и таким образом направляет его активность на лучшее управление обучением.

Проведение анализа записанного на звукозаписывающее устройство высказывания студента. Все фономатериалы, используемые в обучении иностранным языкам, функционально распределяются на две большие категории: к первой относятся фонограммы с широкой основой предназначения, а ко второй – автофонограммы, т.е. звукозапись, сделанная самим же учащимся для самоконтроля и самокоррекции ошибок.

Работа с автофонограммой приобретает все большую популярность, так как ее полезность становится совершенно очевидной. Причем в некоторых случаях автофонограмма одного из студентов группы может стать объектом коллективного анализа для профилактики вероятных ошибок.

Наши наблюдения и опыт преподавания свидетельствуют о том, что при работе с автофонограммой наиболее эффективными следует считать такие типовые упражнения: имитация речевого образца, трансформационные упражнения, включая сюда и подстановочные структуры, репродукция воспринятого фрагмента речи, двуязычные упражнения - перевод и, наконец, так называемые «творческие упражнения» с недетерминированной речью, в соответствии с чем студент записывает на звуконоситель то, что он не-

посредственно импровизирует в ответ на определенный вербальный иноязычный стимул. При этом каждое из перечисленных упражнений может выполняться как со зрительной опорой, так и без нее.

Звуковое сопровождение средств зрительной наглядности. В обучении иностранным языкам видеограмму начали применять намного раньше. Но теперь, когда появились возможности вместе с видеограммой применять многие типы фонограмм, эффективность последних может быть существенно повышена. Это объясняется тем, что одновременное поступление учебной информации по аудитивному и визуальным каналам приводит к усилению каждого из них и к взаимной «подстраховке».

Каждый индивид имеет присущую только ему мощность слухового и зрительного канала поступления информации. Как правило, один из них слабее другого. В случае же синхронной работы двух каналов, поступающая информация должна так или иначе хорошо усвоиться в связи с тем, что один из каналов «сработал» все-таки на полную силу. Это дает основание считать, что создание видеофонограмм на таком, даже сравнительно элементарном уровне все же приносит большую пользу, а в некоторых учебных ситуациях именно такая видеофонограмма просто незаменима. Но при этом было бы неправильным исчерпывать возможности такой работы озвученным диафильмом. Здесь следует указать на большие еще неиспользованные резервы в деле озвучивания картин, фотографий, открыток, грамматических и лексических таблиц.

Рассмотрение функций и больших преимуществ занятий, построенных на широком применении фономатериалов, принципов использования фонограммы, а также описания наиболее типовых методических ситуаций, где фонограмма играет ведущую роль, позволяет перейти к освещению в самых общих чертах типовых форм учебного процесса, насыщенного работой со звукозаписью.

Традиционное разделение форм учебно-воспитательного процесса в вузе на аудиторные и внеаудиторные занятия не позволяет подчеркнуть специфику обучения, построенного с учетом интенсивного использования технических средств. Для описания таких форм целесообразно выделить два решающих критерия: наличие или отсутствие преподавателя и, кроме того, охарактеризовать степень сложности самого технического устройства, с помощью которого демонстрируется фонограмма. На основе этих двух критериев можно определить четыре типа занятий с применением фономатериалов:

1. Руководимое преподавателем занятие в лаборатории обучения речи.
2. Неруководимое преподавателем занятие в лаборатории обучения речи.
3. Руководимое преподавателем занятие с использованием единичного аппарата.
4. Неруководимое преподавателем занятие с использованием единичного аппарата.

Несмотря на имеющиеся различия, отмеченные формы занятий можно охарактеризовать и определенной общностью: возможностью высокой интенсификации учебной деятельности, наличием большого объема аутентичного фономатериала, повышенной надежностью контроля и усиленной обратной связью. В подавляющем большинстве случаев на этих занятиях выполняют главным образом подготовительные (тренировочные) упражнения, цель которых сформировать соответствующие поставленной задаче умения и навыки владения иностранным языком.

Руководимые преподавателем занятия в лаборатории обучения речи являются «ядром» современного учебного процесса в языковом и очень важным компонентом практических занятий - в неязыковом вузе. Главное назначение занятий такого типа состоит в осуществлении интенсивных упражнений, что достигается путем одновременной работы всех студентов группы по специально разработанным программам.

Литература

1. Берман И.М. Методика обучения английскому языку. М., 1970
2. Ковальчук Т.И. Лингвистические характеристики реферативного жанра и обучающий потенциал реферирования. АҚД, Киев, 1978
3. Хэбблс П. Изучение иностранных языков. М., 1963

Açar sözlər: eşitmə qabiliyyəti, danışan, şifahi nitq, fonogram, laboratoriya, özünə nəzarət, xarici dil

Key words: audibility, speaking, oral speech, phonogram, laboratory, tape, self-control, foreignlanguage

Summary

In this article are given some typical methodological situations of applying of phonograms such as teaching auditing; teaching oral speech on the base of widely used patterns of the speech; presentation and introduction of the speech material in the form of a dialogue; demonstration of songs and fragments of the readout by hatt ve speakers and so on.

Xülasə

Bu məqalədə auditin öyrədilməsi kimi fonogramların tətbiqi ilə bağlı bəzi tipik metodoloji vəziyyətlər verilmişdir; şifahi nitqin geniş istifadə olunan nitq nümunələri əsasında öyrədilməsi; nitq materialının dialoq şəklində təqdim edilməsi; mahnıların və oxunuşdan fragmentlərin nətiqlər tərəfindən nümayişi və s.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

К ВОПРОСУ ОБ АСПЕКТНО – КОМПЛЕКСНОМ ПОДХОДЕ ОРГАНИЗАЦИИ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Проблема организации процесса обучения русскому языку как иностранному связана в первую очередь с определением исходных положений, которые в своей совокупности определяют требования к системе обучения в целом и к ее отдельным компонентам, иными словами – принципам.

А.Н. Щукин отмечает, что несмотря на признаваемый всеми факт ведущей роли принципов в обучении, номенклатура самых принципов и их описание у разных авторов не отличается единообразием [1]. По подсчетам Е.И. Пассова, методисты предлагают около 40 принципов, что объясняется отсутствием единой основы для их классификации у разных авторов [2].

Исходя из того, что базовыми для методики преподавания являются данные таких сложных наук, как психология, педагогика, лингвистика. А.Н. Щукин считает целесообразным выделить в качестве ведущих принципов принцип аспектно – комплексного подхода к обучению и принцип коммуникативности. Реализация данных принципов сопряжена с другими методическими принципами педагогики, а в большинстве случаев определяют их и их специфику в конкретных условиях обучения языку.

Следует отметить, что оба названных А.Н.Щукиным принципа тесно переплетаются друг друга, поскольку оба направлены на формирование и развитие речевых навыков и умений обучаемых.

Ниже мы рассмотрим сущность принципа аспектно – комплексного подхода к обучению, пути его реализации в курсе русского языка для азербайджанской школы, а так же возможность выработки методических рекомендаций учебного процесса в целом в целях его оптимизации и совершенствования.

Наиболее полное понятие аспектно – комплексного обучения не родному языку дано в работах А.А.Леонтьева, А.Шарфа, А.Ф.Колесникова.

А.А.Леонтьев под **аспектным преподаванием** понимает обучение, «где отдельно отрабатываются языковые явления разных системных уровней (фонетика, грамматика, лексика, стилистика), причем конечно, с непременным выходом в речевую практику. Или, точнее, такое преподавание, при котором обучение по отдельным уровням системы языка выделяются в особые организационные формы» [3]. Далее автор уточняет «аспектное преподавание такое преподавание, при котором осуществляется (в методическом и в организационном отношении) формирование речевых навыков разного типа».

Комплексное преподавание по А.А.Леонтьеву это «преподавание, содержанием которого является формирование коммуникативно-речевых умений».

Вторым важнейшим содержанием процесса комплексного обучения является обеспечение взаимосвязи разных видов речевой деятельности в практическом общении». [3]. На основании сказанного автор заключает, что разумно поставленное обучение любому иностранному языку не может быть ни чисто аспектным, ни чисто комплексным. То и другое должно в нем сочетаться, хотя мера и характер этого сочетания будут, конечно, при разных целях и условиях различными [4].

Таким образом, формирование речевых навыков связывается с отработкой языковых навыков, речевых умений – с речевой деятельностью. Это положение определяет как характер самого содержания обучения для конкретного занятия, цикла занятий и центра в целом, так и характер тренировочных упражнений.

А.Шарф обращает внимание на то, что комплексность характеризуется новыми качествами и свойствами, присущими отдельным аспектом, но и возникающими в результате их взаимодействия. Эту особенность называют свойством **интегративности**. А.Шарф полагает, что на каждом этапе всего курса обучения языку должен быть один аспект, который явился бы центром комплексности, базой интегративности. Аспект с более комплексным характером основывается на видах речевой деятельности, а аспекты с более узким профилем – на разделах о системе языка. Но при этом интегративности под влиянием принципа коммуникативности как ведущего может выступать только аспект, ориентированный на виды речевой деятельности. [5].

В лингводидактике термин «комплексность» оказался многозначным под ним понимается комплексная подача разно уровневого языкового материала, обучение лексики и морфологии на синтаксической основе, комплексный характер формирования и развития речевых навыков, сопряжено обучение разным видам речевой деятельности, комплексный характер учебных материалов «самого урока, а также сочетание в ходе обучения воспитательных и образовательных задач» [6].

Сказанное вызывает необходимость рассмотреть соотношение языкового и речевого материала и виды учебно-речевой деятельности, связанные с их усвоением.

В лингводидактике используются две группы терминов, связанных с речевой деятельностью: а) навык, умение; б) речевая (языковая) операция, языковое действие, в совокупности составляющие речевую деятельность.

⁵⁴ Доцент. БГУ

А.А.Леонтьев определяет навык, и умение следующим образом: «... речевой навык есть полностью сформированная операция, система этих операций ... и более сложных операций, построение на базе простейших, элементарных, составляют базис для формирования более сложных образований – коммуникативно-речевых (или просто коммуникативных) умений. Коммуникативное умение тем отличается от самого речевого навыка или даже системы простейших навыков, что ученик, этим умением владеющий, способен свободно выбрать нужную последовательность навыков в зависимости от ряда факторов общения (цель, условия, личности учитываемого собеседника) в ходе предкоммуникативной ориентировки, иными словами наличие коммуникативных умений является основой для вступления в общение» [6].

Установка на активное овладение русской речью означает, что учащиеся должны изучать не логико-грамматическую систему языка и его устройство, а овладеть правилами речи и инструкциями, необходимыми для осуществления собственно речевой деятельности, упражнять в производстве коммуникативных высказываний на основе сознательного применения этих правил и инструкций.

Вместе с тем методисты и психологи отмечают, что формирование речевых навыков невозможно без системного осмысления элементов, понятий и единиц разных уровней языка и норм их взаимодействия [7]. Системность должна пронизывать весь учебный процесс, составлять конструктивную внутреннюю опору его методической организации. При таком (аспектном) усвоении элементы системы языка наслаиваются «кристаллизуются» в сложной динамической системе речевых действий и операций, которые в свою очередь «материализуются» в системе коммуникативных единиц.

В действующих учебниках русского языка для азербайджанской школы единицы разных уровней языка представлены в коммуникативных единицах (текстах) комплексно. Разнородный по характеру языковой материал объясняется в пределах цикла обучения по ситуативно-тематическому принципу. Естественно, что при этом презентация и усвоение элементов языка как средства выражения различных значений протекает без учета их свойств – системности и интегративности. Как утверждают авторы программ и учебников усвоения «форм слов» и «конструкций» - произвольно, без акцентирования на собственно грамматические признаки.

В методике обучения неродным языкам отводится определенное место произвольному запоминанию языкового материала иногда отводится для механического воспроизведения, а иногда, как пишут В.В.Костомаров и О.Д.Митрофанова, сопровождаются целевой установкой на запоминание нового лексического и грамматического материала, например: «Запомни новые слова», «Употребли данные слова и запомни их форму» [8].

Однако практика показывает, что произвольное запоминание не может облегчить стабильно правильное употребление языковых единиц, особенно в случаях, когда одновременно (комплексно) осваивается большой объем лексико-грамматического материала. В методике идут активные поиски разрешения данной проблемы – органического состояния аспектного и комплексного усвоения языкового и коммуникативного аспектов изучаемого языка.

Одним из методически целесообразных путей предлагает С.Ф.Шатилов. Он утверждает, что тренировка в речевых навыках и умениях должна быть аспектно – коммуникативно направленной [8]. Новый грамматический материал должны усваиваться на знакомой лексике, а новая лексика на знакомом грамматическом материале. Такая организация языкового материала позволяет проводить работу над аспектными речевыми навыками. Но и в этом случае автор рекомендует использовать условно коммуникативные и контекстные грамматически направленные упражнения. Такие упражнения нацелены на «установление прямых упрочивающих новые способы выражения мысли ассоциативных связей, на включение учащихся в ту языковую картину действительности, которая свойственна носителям языка, на возможное устранение укоренившихся в сознании учащихся опосредствований с родным языком» [8]. Полагаем, что любые упражнения должны соответствовать целям и задачам обучения. Основной целью обучения неродному языку признается облегчение возможности общения на изучаемом языке, развитие умений и навыков создавать продукты речи в процессе речевого общения.

Привитию этих умений способствуют, главным образом, коммуникативные упражнения. К.З. Закирьянов отмечает, что речевое общение в условиях естественной коммуникации предполагает высокую степень автоматизации владения фонетическим, лексическим и грамматическим материалом. Без автоматизированных навыков в ориентировании языковым материалом не представляется возможным свободное речевое общение. Поэтому система упражнений должна способствовать выработке произносительных, лексических и грамматических автоматизмов. [9].

Некоторые методисты исходят из того, что речевой навык является лишь автоматизированным компонентом умения, а не его единицей. Поэтому синтез о том, что сначала формировать речевой навык, а потом речевое умение, представляется старым. С.Ф.шатилов, например, считает, что речевые навыки (лексически, грамматически, лексико – грамматически) необходимо формировать и развивать параллельно с речевыми умениями и с их помощью. При этом автор рекомендует соблюдать требования

дифференцированного подхода к выбору коммуникативных упражнений в зависимости от их методических целей. Он выделяет два вида коммуникативных упражнений.

1. упражнения для формирования речевых навыков как главной цели;
2. упражнения для развития речевых умений как основной цели.

Первые представляют собой аспектно – направленные условно – коммуникативные упражнения с заранее заданными ограниченными методической целью параметрами речевого творчества;

Вторые – подчинительно-коммуникативные упражнения без ограничения речевого творчества [8].

Определенную трудность представляет собой задача построения условно – коммуникативных упражнений, материалом для которого служат элементы языковой системы. Преодоления данной трудности видится в использовании игровых заданий. Сама игра как форма учебно-речевой деятельности предлагает общение, манипуляции же с языковым материалом способствуют автоматизации соответствующего навыка.

Сказанное позволяет заключить, что одной из актуальных проблем оптимизации практики обучения русскому языку учащихся является разработка учебно - коммуникативных (аспектных) и подлинно – коммуникативных упражнений как единой системы учебно-речевой тренировки учащихся на каждом этапе обучения. Этому должны предшествовать гашения проблемы отбора естественно – языкового материала с позиции коммуникативного подхода к обучению языка, его рационального распределения по всему школьному курсу.

Используемая литература

1. А.Н. Щукин. Аспектно – комплексный принцип в обучении филологов – русистов. РЯЗР, 1984, №4
2. Е.И. Пассов. Основы методики обучения иностранным языкам, М., 1977г.
3. А.А. Леонтьев. Понятие аспекта и комплексности в свете современной методики преподавания русского языка как иностранного. РЯЗР, 1984, №4
4. А. Шарф. Связь аспектных и комплексных занятий на разных этапах обучения русскому языку как специальности. РЯЗР, 1984, №4
5. А.Ф. Колесников. Сочетание аспектного и комплексного подходов в преподавании русского языка при коммуникативной направленности обучения. РЯЗР, 1984, №4
6. И.А. Зимняя. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. (пособие для учителей средней школы). М., 1976г.
7. В.В. Костомаров, О.Д. Митрофанова Учебный принцип активной коммуникативности в обучении русскому языку иностранцев. IV Конгресс МАПРЯЛ. (доклады советской делегации) М. 1982г.
8. С.Ф.Шатилов. Проблема единства аспектов в организации языкового материала и его тренировка. РЯЗР, 1984, №4
9. К.З. Закирьянов. Виды коммуникативных упражнений. РЯЛШ, 1987, №7.

Ключевые слова: аспект, принцип, азербайджанская школа, русский язык.

Keywords: aspect, principle, Azerbaijani school, Russian language.

Açar sözlər: aspekt, prinsip, Azərbaycan məktəbi, rus dili.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что термин «комплексность» оказался многозначным. Под ним понимается комплексная подача разноразовного языкового материала, обучение лексики и морфологии на синтаксической основе, комплексный характер формирования и развития речевых навыков, сопряжено обучение разным видам речевой деятельности, комплексный характер учебных материалов «самого урока, а также сочетание в ходе обучения воспитательных и образовательных задач».

SUMMARY

The article says that the term "complexity" turned out to be ambiguous. It means the complex presentation of multilevel linguistic material, the teaching of vocabulary and morphology on a syntactic basis, the complex nature of the formation and development of speech skills, the teaching of different types of speech activity is associated, the complex nature of the teaching materials "of the lesson itself, as well as the combination of educational and educational tasks

XÜLASƏ

Məqalədə azərbaycanlı şagirdlərinə rus dilinin öyrədilməsi prosesinə kompleks yanaşmanın əsas aspektlərindən danışılır. Qeyd edilir ki, bu məsələ müasir linqvovodika üçün əsas problemlərdən biridir. Məqalədə tədrisə kompleks yanaşmanın bir neçə prinsipi araşdırılır

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN PLANLAŞDIRILMASI.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra demokratik, müstəqil ölkənin əsas prinsiplərinə uyğun yeni, müasir tələblərə cavab verən təhsil sisteminin qurulmasına başlandı. Ənənəvi təhsil sistemi tədricən dəyişərək, öz yerini yeni sosial, şəxsiyyətyönümlü təhsil sisteminə verməyə başladı.

Məlumdur ki, müasir təhsil sistemi islahatların, yeni texnologiyaların, yeni məzmunun tətbiqini tələb edir. Bu baxımdan əsas məqsəd - elmi və pedaqoji kadrlar arasında səriştələrin inkişaf etdirilməsinə nail olmaq üçün müasir xarici və yerli təhsil modelləri və texnologiyalarından səmərəli şəkildə edilməkdədir. Buna uyğun olaraq təlim vasitəsilə elmi və pedaqoji kadrların innovativ pedaqoji və idarəetmə səriştəsinin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yüksək İKT əsri, xarici dillərə tələbatın artması tədris planlarına, proqramlarına, fənnin məzmununa yenidən baxılmasını tələb edir.

Yeni məzmunun tətbiqi, ilk növbədə, yeni yanaşmaları mənimsəyən və tətbiq etməyi bacaran pedaqoji kadrlar hazırlığını qarşıya qoyur. Hər bir təhsil sisteminin potensialı həmin sistemdə çalışan müəllimlərin bacarıq səviyyəsindən yüksək ola bilməz. Bu fikir son illərdə təhsil sahəsində qəbul edilən dövlət sənədlərində xüsusi vurğulanmışdır. Məhz bu səbəbdən müəllim hazırlığı üzrə yeni məzmunun tətbiqi təhsil sistemi üçün vacib olan kurikulum, qiymətləndirmə, idarəetmə əsas hədəflər kimi müəyyən edilmişdir.

Kurikulumun tərkib hissələrindən biri də təlim strategiyalarıdır. Müasir təlim strategiyaları dedikdə təlimin təşkilinə verilən tələblər, planlaşdırma və təlimin forma və üsulları nəzərdə tutulur. Qeyd edək ki, təlimin təşkilinə verilən əsas tələblər kimi pedaqoji prosesin tamlığı;ni, təlimdə bərabər imkanların yaradılmasını, şagirdyönümlülüüyü, inkişafyönümlülüüyü, fəaliyyətin stimullaşdırılmasını, dəstəkləyici mühitin yaradılmasını qeyd etmişdik. Strategiyaya daxil olan fəal təlimin formaları kimi isə fərdi, cütlərlə və kiçik və böyük qruplarla iş formalarını adlarını çəkmişdik. Gələcək yazılarımızda onlar haqqında da ətraflı danışmağı nəzərdə tuturuq.

Bu məqalədə təlim prosesinin planlaşdırılmasından danışacağıq. Hər bir müəllim dərsi səmərəli təşkil etmək üçün planlaşdırmadan bacarıqla istifadə etməlidir. O, dərş dediyi fənn üzrə bütün mərhələləri aydın təsəvvür edə bilməli, onlara aid perspektiv və cari planlar hazırlamağı bacarmalıdır. Təlim prosesinin səmərəliliyi müəllimin öz işini planlaşdırmasından, dərşə hazırlaşmasından, dərşin mərhələlərindən, təlimin forma, üsul və metodlarından asılıdır. Müəllim dərşin qarşısına qoyulan məqsədin yerinə yetirilməsi, təlim - tərbiyə və inkişafetdirici vəzifələrin reallaşması üçün məsuliyyətli olmalı, hər bir mövzu üzrə qabaqcadan hazırlaşmalıdır.

Planlaşdırma fəal dərşin səmərəliliyini artırmaq üçün ən mühüm şərtlərdən biridir. Geniş mənada götürsək planlaşdırma bir inkişaf strategiyasıdır. Məqsəddən asılı olaraq planlaşdırma strateji (uzunmüddətli), taktiki (nisbətən yaxın) və operativ (illik, rüblük) olur. Strateji planlaşdırma təhsilə də aiddir. İllik planlaşdırmada tədris vahidinin nə zaman və hansı ardıcılıqla tədris ediləcəyi, eyni zamanda hər fəslə ayrılacaq vaxtı göstərilir. Fənnin planlaşdırılması ardıcılığı aşağıdakı kimidir:

1. Tədris vahidlərini məzmun standartlarına əsasən müəyyən etmək.
2. Tədris vahidlərinin ardıcılıq prinsiplərini müəyyənləşdirmək Yəni məzmunun ardıcılığı (asandan çətinə doğru), xronoloji ardıcılıq (zaman ardıcılığı), məntiqi ardıcılıq (növbəti anlayışların açılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır anlayışlar əvvəlcə öyrədilir) nəzərdə tutulur.
3. Hər tədris vahidi üçün tədris planına əsasən vaxt bölgüsü aparmaq (bu zaman illik dərş saatlarının ümumi sayı nəzərə alınır. Hər tədris vahidinə onun əhəmiyyətliyi və mürəkkəbliyi baxımından vaxt ayrılır.)
4. Hər bir halda şagird maraqlarını nəzərə almaq .

İllik planlaşdırma apararkən müəllim aşağıdakı sənədlərə istinad etməlidir:

- Məzmun standartları.
- Qiymətləndirmə standartları.
- Tədris planı.
- Dərşlik (İstifadə olunacaq mətnlər və digər materiallar).
- Müəllim üçün metodik vəsait.

Fənn kurikulumunu əsasında dərş keçən müəllim proqram materialını iki formada planlaşdırır: perspektiv planlaşdırma; cari (gündəlik) planlaşdırma.

Nümunəvi perspektiv planlaşdırma bu ardıcılıqla aparılır: Standart. Tədris vahidi. Mövzu. İnteqrasiya. Resurslar. Qiymətləndirmə. Saat. Tarix

Perspektiv planlaşdırma aparmaq məqsədilə müəllim üçün zəruri hesab edilən bacarıqlar vardır ki, onları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Məzmun standartlarına əsasən dərşlikdəki tədris vahidi və mövzular üzrə dəqiqləşmələr aparmaq.
2. Tədris vahidlərinin və mövzuların ardıcılığını müəyyənləşdirmək.
3. İnteqrasiya imkanlarını müəyyən etmək.
4. Əlavə resurslar seçmək.
5. Mövzulara görə məqsədyönlü vaxt bölgüsü aparmaq.

¹ ADPU-nun dosenti,

² ADPU-nun magistrantı

2. Cari (gündəlik) planlaşdırma.

Cari (gündəlik) planlaşdırma müəllimin gündəlik fəaliyyətini əks etdirir. Cari (gündəlik) planlaşdırma nümunəsi:
Standart Mövzu: Məqsəd: İntegrasiya İş forması Üsullar Resurslar

Fəal dərslin gündəlik planlaşdırılması

1. Dərsin gözlənilən nəticələrini müəyyən etmək (alt-standart əsasında dərslin təlim nəticələrini müəyyənləşdirmək)
2. Dərsin sonunda şagirdlərin hansı nəticələrə gələcəklərini müəyyənləşdirmək
3. Dərsin motivasiyasını hazırlamaq (problem situasiyanın yaradılması, motivasiya növünün seçilməsi, tədqiqat sualının düzgün qoyulması)
4. Tədqiqat zamanı yeni biliyi toplamaq üçün istifadə olunan bilik mənbələrini müəyyənləşdirmək
5. Müəyyən edilmiş gözlənilən nəticələrə gətirə biləcək tədqiqat tapşırıqlarını hazırlamaq
6. Tədqiqat metodlarını müəyyənləşdirmək
7. Lazımı materialları və iş vərəqlərini hazırlamaq, tədqiqatın təqdimat formasını müəyyənləşdirmək
8. Müzakirə zamanı istifadə olunan yönəldici sualları hazırlamaq
9. Məlumatın sistemləşdirilməsi (sxem, düstur, qrafik, cədvəl, şəkil, siyahı, kollaj, layihə)
10. Güman edilən yeni nəticələri nəzərə alaraq əlavə məlumat, tapşırıqlar hazırlamaq
11. Dərsin hər mərhələsi üçün vaxtı müəyyən etmək
12. Dərsin yaradıcı tətbiqetmə mərhələsi üçün tapşırıqlar hazırlamaq
13. Qiymətləndirmə formasını (üsulunu) seçmək, meyarları müəyyənləşdirmək
14. Müəllim və şagirdlərin tələbatlarına əsaslanan refleksiyanın gedişatını müəyyənləşdirmək
15. Dərsdə istifadə olunacaq texniki vasitələri müəyyənləşdirmək
16. Dərsdə istifadə olunacaq dəftərxana ləvazimatlarını hazırlamaq

Cari planlaşdırma cədvəli:

Standart .Təlim nəticəsi. Mövzu İntegrasiya. Texnika (üsul). İş forması resurslar

Dərsin gedişi

1.Motivasiya.2 .Tədqiqat sualı. 3.Tədqiqatın aparılması. 4.Məlumatın müzakirəsi və təşkili 5.Ümumiləşdirmə və nəticələrin çıxarılması. 6.Yaradıcı tətbiqetmə. 7.Qiymətləndirmə. 8. Releksiya

Gündəlik dərslər planını hazırlayan zaman, müəllim ilk olaraq öz işinə mövzusunun, standartın, məqsədin, iş forması və iş üsulunun, integrasiya imkanlarının, resursların müəyyənləşdirilməsi ilə başlamalıdır. Bilirik ki, alt standartlar təlim məqsədlərinin düzgün müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır, təlimdə integrativliyi təmin edir, təlimin məzmununun davamlı inkişafını təmin edir. Bunun üçün standart seçilir, həm mövzuya, həm də standarta uyğun təlim məqsədi seçilir. Təlim məqsədlərini həyata keçirmək üçün müəllim mütləq mövzuya, standarta və məqsədlərə müvafiq təlim forması və təlim üsulu müəyyənləşdirməlidir. Düzgün istifadə olunmuş təlim üsulu vasitəsilə, şagirdlərdə zehni yorğunduq hallarını aradan qaldırmaq, onlarda düşünmə və tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək, təlimə marağı artırmaq mümkündür.

Planlaşdırma ilə əlaqədar tövsiyələr:

Müəllim standartlar qrupuna əlavə standartlar daxil edə bilər.

Mövzuları dəyişə və ya artırma bilər.

İntegrasiya üçün əlavə imkanlar müəyyən edə bilər.

Əlavə resurslar seçə bilər.

Mövzular üzrə vaxt bölgüsündə dəyişikliklər edə bilər.

Motivasiya

Motivasiya – hər hansı bir fəaliyyətin mexanizmini işə salan sövqedici qüvvədir. Motivasiya dərslin başlanğıc mərhələsidir. Fəal dərslə motivasiya dərslin vacib komponentidir -təfəkkür prosesini hərəkətə gətirən və şagirdlərin idrak fəallığına təkan verən prosesdir. Müəllim motivasiyanı düz qurubsa, onun dərslinin 50 %-i yerinə yetirilmiş sayıla bilər. Motivasiya qisminə ortaya gətirilmiş problemin həlli tələbatı ortaya çıxır.Dərsin uğurlu olması motivasiyanın düzgün qurulmasından çox asılıdır. Motivasiyanın nəticəsi olan tədqiqat sualı təlim nəticələrinə xidmət etməlidir.

Motivasiyanın yaradılmasına təsir edən amillər var ki, onlar aşağıdakılardır:

Motivasiya qisminə istifadə olunan material cəlbəedici, qeyri-adi, müəmmalı, gözlənilməz, maraqlı və təfəkkürü rəvnəqləndirməyə qadir olmalıdır.

Materialın təqdim olunma üsulları və formaları;

Fərziyyələr yoxlama və təqdimat aparma imkanının mövcudluğu;

Yaradıcılıq imkanı; Müəllim tərəfindən bələdçilik (yönəldici suallar, fərziyyələrin irəli sürülməsi zamanı həvəsləndirmə və dəstəklənmə);

Əvvəlki məsələlərdə fərziyyələrin irəli sürülməsi ilə bağlı müsbət emosiyalar təcrübəsi.

Motivasiyanın yaradılmasının bütün mümkün yollarını üç əsas qrupa bölmək olar:

1. Rəmzi (simvolik) materialın şərh (bu rəsm, foto-şəkil, simvol, musiqi, ədəbi parçadan nümunə, əşya, rəvayət, tapmaca, filmdən kadr və s. ola bilər)

Müəllim bu materialı təqdim edərkən şagirdlərə aşağıdakı suallara cavab verməyi təklif edir: “Bu nəyi bildirir?”, “Bunun bizim öyrəndiyimiz mövzuya nə kimi aidiyyəti var?”).

2. Sual verməyə həvəsləndirmə. Təfəkkürü fəallaşdıran sualların 3 növündən istifadə etmək faydalıdır:

• Öyrənilən mövzu üzrə naməlum olan məsələləri müəyyənləşdirən suallar – “... haqqında biz nəyi bilirik və nəyi bilmirik?...”.

• Açıq suallar, yəni iki və daha çox variant olan suallardan istifadə etmək;

• Öyrənilən mövzuya aid suallar açar sözlərin köməyi ilə verilir (açar sözlər: xassələr, xüsusiyyətlər, funksiya, növlər, tiplər, rol, əhəmiyyət, səbəb, nəticə, qarşılıqlı əlaqə, qayda və s.)

3. Problemin müxtəlif yollarla həll edilməsi (məsələn, müxtəlif yollarla təsnif edilməsi, məsələnin müxtəlif üsullarla uğurlu həlli və s.).

Motivasiyanı qiymətləndirmək üçün aşağıdakı meyarlara istinad olunur:

Motivasiyanın məqsəduyğunluğu;

Motivasiya nəticəsində problemin və müxtəlif fərziyyələrin yaranması;

Motivasiyanın yığcamlığı, qısa vaxt ərzində həyata keçirilməsi;

Onun hazırlanmasına müəllimin az vaxt və qüvvə sərf etməsi;

Uşaqlar tərəfindən orta çətinliklə dərk edilməsi (onların yaş və bilik səviyyəsinin nəzərə alınması).

Motivasiya iki əsas prinsip əsasında qurulur:

1. Problemlilik. 2. Məqsədyönlülük

Motivasiya dərslərin təlim nəticələri ilə uzlaşmalıdır. Motivasiyanı qurmamışdan əvvəl “alt standartlar” sonra isə “Dərslərin təlim nəticələri” müəyyən olunmalıdır. Tədqiqat sualı motivasiyanın nəticəsində yaranır.

Motivasiya qısa və mərhələli ola bilər. Qısa motivasiya yalnız bir tədqiqat sualından ibarət ola bilər. Mərhələli motivasiya iki mərhələdən ibarət ola bilər.

1. Yöndəldici suallar, tapşırıqlar təlim nəticələrinə yönəldilir; dərslərin başlanmasını təşkil edir (1-3 sual və apşırıq ola bilər)

2. Tədqiqat sualı (adətən 1-2 sual olur). Bu sualı tərtib etmək üçün müəllim əvvəlcə dərslərin sonunda olan ümumiləşdir-məni müəyyən etməlidir. Motivasiya mərhələsi tədqiqat sualına irəli sürülən fərziyyələr ilə bitir. Dərslərin sonunda onlara qayıtmaq vacibdir.

Müasir dərslərin planlaşdırılmasından sonra, dərslə qədər, dərslə prosesi və dərslədən sonrakı mərhələlərin təhlili aparılmalı, dərslərin məzmununa keçmədən əvvəl, mövzunun əhəmiyyəti, eləcə də onun öyrənilənlər qarşısında qoyduğu məqsəd və vəzifələrə dair suallar formalaşdırılmalıdır. Sualların əksəriyyəti və tipləri elə seçilməlidir ki, öyrənilənlərdə bilik (informasiyanı eşitdiyi formada təkrar etmək bacarığı), anlama (mövzuya dair hər hansı bir fikri öz sözləri ilə və ya hər hansı başqa bir yolla yenidən söyləmək bacarığı), tətbiq etmə (yeni öyrəndiyi üsuldən istifadə etməklə, tapşırığı həll etmək bacarığı), analiz (mürəkkəb bir ideyanın səbəblərini, nəticələrini və digər tərkib hissələrini tapmaq bacarığı), sintez (bir neçə ideyanın bir yeni ideya ilə birləşdirilməsi, köhnə ideyanın yeni variantını tapmaq bacarığı) və qiymətləndirmə (konkret ideyanın, yaxud hər hansı bir prosesin izahı üçün tam uyğun gəldiyini qiymətləndirmək bacarığı) kimi bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşması təmin olunsun və dərslərin düşünmə mərhələsində öyrənilənlər özləri üçün müəyyən nəticələr çıxara bilsinlər.

XXI əsr Azərbaycan təhsil sistemi qarşısına çox mühüm problemlər qoymuşdur. Müasir təlim prosesinin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, öz düşüncəsi, ağıl, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərinlən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda işin çıxış yolunu tapmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Bu məqsədləri yerinə yetirmək üçün fəal-interaktiv təlim metodlarından, İKT-dən bacarıqla istifadə edərək, təlim prosesi qeyd etdiyimiz aspektdə qurulmalı, keyfiyyətli tədris- təlim prosesinin təşkili təmin edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər) Bakı, 2013.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası. Bakı, 2013, 24 oktyabr.
3. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı 2014.
4. Qurbanov V. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri. Bakı, 2005.
5. Qurbanov V. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi problem məsələləri. Bakı 2008.
6. Qurbanov B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin I-XI sinifləri üçün “Azərbaycan dili” dərsləkləri
8. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007.

Açar sözlər: Azərbaycan dili fənni, fəal təlim, planlaşdırma, təlim prosesi, standartlar, motivasiya

Key words: Azerbaijani language, active learning, planning, educational process, standards, motivation.

Ключевые слова: азербайджанский язык, активное обучение, планирование, учебный процесс, стандарты, мотивация.

Azərbaycan dili fənni üzrə dərslərin planlaşdırılması

Xülasə

Bu məqalədə kurikulum əsasında dərslərin planlaşdırılmasından çəhs olunur. Qeyd edilir ki, hər bir müəllim dərslərin səmərəli təşkil etmək üçün, planlaşdırmadan bacarıqla istifadə etməlidir. O, dərslə dediyi fənn üzrə bütün mərhələləri aydın təsəvvür edə bilməli, onlara aid perspektiv və cari planlar hazırlamağı bacarmalıdır. Təlim prosesinin səmərəliliyi müəllimin öz işini planlaşdırmasından, dərslə hazırlanmasından, dərslərin mərhələlərindən, təlimin forma, üsul və metodlarından asılıdır. Müəllim dərslərin qarşısına qoyulan məqsədin yerinə yetirilməsi, təlim - tərbiyə və inkişafetdirici vəzifələrin reallaşması üçün məsuliyyətli olmalı, hər bir mövzu üzrə qabaqcadan hazırlaşmalıdır.

ПЛАНИРОВАНИЕ УРОКОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В этой статье обсуждается планирование уроков на основе учебной программы. Следует отметить, что каждый учитель должен умело использовать планирование для эффективной организации урока. Он должен уметь четко представлять себе все этапы преподавания предмета, а также уметь разрабатывать перспективу и текущие планы в отношении них. Эффективность учебного процесса зависит от планирования работы учителем, подготовки к уроку, этапов урока, формы, методов и приемов обучения. Учитель должен нести ответственность за выполнение целей урока, реализацию образовательных и развивающих задач и должен быть заранее подготовлен к каждой теме.

PLANNING OF LESSONS ON AZERBAIJANI LANGUAGE

Summary

This article discusses curriculum-based lesson planning. It should be noted that every teacher must skillfully use planning to effectively organize the lesson. He should be able to clearly understand all the stages of teaching a subject, as well as be able to develop a perspective and current plans for them. The effectiveness of the educational process depends on the planning of the teacher's work, preparation for the lesson, the stages of the lesson, the form, methods and techniques of teaching. The teacher should be responsible for fulfilling the goals of the lesson, the implementation of educational and developmental tasks and should be prepared in advance for each topic.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İFADƏ YAZILAR YENİ KURİKULUM KONTEKSTİNDƏ: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

Məktəb təhsilində ifadə, yazılar termini dominant termindir. İfadə rus dilində изложение kimi səslənir. İnşa, imla kimi o da ərəb dilindən alınmışdır. İfadə omomorfem sözdür. Mənalara 1) anla(t)ma, söyləmə, bəyan etmə; 2) sorğu-sual, istintaq yolu ilə alınan cavab, məlumat; 3) ədə satma, ədə göstərmə // ədə; 4) ibarə; 5) üslub, tərz [Bax: 1, s.260]. İfadə yazı bunların içərisində daha çox işlənən sözdür. Birinci sinifdən başlayaraq şagirdlərə ifadə yazmaq vərdişləri aşılanır. Kurikulumda inşa kimi ifadə də yazı məzmun xəttinə aiddir. Didaktikası haqqında isə bunları demək olar:

İfadə şagirdlərə təqdim edilmiş bir mətnin məzmununu olduğu kimi heç bir əlavə və ya dəyişiklik etmədən (qısa və ya geniş şəkildə) yazmağa deyilən yazı növüdür. İmladan xeyli fərqlidir. Belə ki, imla mətni rəhbərliklə də ola bilər. Məsələn, lüğət üzrə imlalar. Ancaq ifadə mətni mütləq rəhbərlikli olmalıdır.

Aparılması ardıcılığının ənənəvi qaydası belədir: Müəllim mövzunu elan edir. Mətni ədəbi tələffüzə oxuyur. Bu nümunəvi oxu onun üçündür ki, şagirdlər 1) sözlərin, cümlələrin necə səslənməli olduğunu, 2) necə yazıldığını, 3) necə nəql olunmalı olduğunu və ya yazılmalı olduğunu dərk etsinlər.

Müasir təlimdə bu məsələdə bəzi fərqli cəhətlər də vardır. Belə ki, hazırda ifadə mətnləri dərsliklərdə çalışmaları həyata keçirilir. Şagirdlər onları öz dərsliklərindən oxuyur və yazırlar. Lakin belə mətnlər müəllim üçün metodik vəsaitdə olduqda müəllim mətni ənənəvi qayda ilə nümunəvi şəkildə, bir və ya iki dəfə hissə-hissə oxuyur. Bu zaman şagirdlər dinlədikcə də qeydlər edirlər. Növbəti prosesdə mətnin planının tutulması üzrə iş gedə bilər. Bu da ənənəvidə var idi. Əhəmiyyətini geniş şərh etməyə ehtiyac yoxdursa da, didaktik mənası var. Belə ki, təbiidir ki, hər bir iş planlı olmalıdır. Növbəti ardıcılıqda ifadə yazılıb qiymətləndirilmiş olur ki, bu da məlum məsələdir.

İfadələr də inşalar kimi (hətta imlalar kimi) öyrədici və yoxlayıcı olur. Bu da təbiidir. Yoxlayıcılar da, öyrədicilər də adlarından göründüyü kimi, bir-birindən fərqli cəhətlərə malikdir. Ümumi cəhət odur ki, hər ikisi qiymətləndirilir. Lakin fərqləri odur ki, yoxlayıcı sonuncu mərhələdə həyata keçirilir. Onun da əsasında summativ qiymətləndirmə aparılır.

Yoxlayıcı (və ya yoxlama) ifadə yazı, əlbəttə, inşa da, bir növ gələcək yaradıcı elmi fəaliyyətə stimül vermiş olur. Belə ki, dissertasiyalarda yoxlayıcı eksperiment də öyrədicidən sonra aparılır. Yəni, öyrədici eksperimentdə yeni ideyalar fərziyyələr qoyulur, müsbət və ya mənfi cəhətləri sınanır və alınan nəticə yoxlayıcıda əsas kimi götürülür.

İfadə yazıların bir başqa cəhətləri də var ki, onlar da, təxminən, belədir:

1. Yazılan ifadə mətninin şagirdlər oxusunu keçirirlər və müəllim onların tələffüzünün normalara uyğun olub-olmamasına münasibət bildirir. Ümumiyyətlə, bütün yazılı işlər şifahi işlərlə dialektik əlaqədə baş verir.

2. Şagirdlərin oxu və nitq bacarıq və vərdişləri ifadələr vasitəsilə də təkmilləşdirilməlidir. Belə işlər integrativ xarakterdə qurulur. Müəllimin mətni nümunəvi oxuması varsa, deməli, bu şagirdlərə görünür. Yəni, şagirdlər də o cür oxumalı və danışmalıdırlar. Təəssüf ki, məktəb təcrübəsində bu vacib məsələyə ciddi diqqət yetirilmir. Nəticədə görürük ki, şagirdlərin oxu vərdişləri normalardan geri qalır. Müşahidələrimiz də göstərmişdir ki, şagirdlərin mətni ədəbi tələffüzdə oxusu nəzarətdə saxlanılmır, çox ciddi səhvlərə yol verilir. Məsələn, bir-iki faktı diqqəti cəlb etmək istədik.

3. VI sinifdə müəllim aşağıdakı mətni oxuyur. Onun əsasında da ifadə yazılması nəzərdə tutulur. 200 sözdən çoxunun bu mətnə oxusu və ya tələffüzü yazılışından fərqlənir. Bunlar: yadımdadır, var idi, əliaçıq, üzüyümşaq, adam idi, az idi, lazım idi, amma, yox idi, başladı, ondandır ki, işləyirsən, borclarını, bilməyəcək, olunmasına, gözləri, şagirdlər, qəhrəmanını, epizodlarını müəyyənləşdirirlər. [Bax. 1, s.38]

Şagirdlər həm mətni oxuyarkən və həm də məzmunu danışarkən ifadəli oxuyur, lakin standartı nəzərə almadılar, yaxud da ona əməl etmədilər. Müəllim də yalnız 1.1.2. standartı ilə hərəkət etdi.

Halbuki bu iş sonrakı nöqsanlara yol açmış olur. Eyni cür diqqətsizliyi VI sinif üzrə müəllim üçün metodik vəsaitdəki "Ağ işığı sonatası" mətninin oxusu zamanı müşahidə etdik. Orfoqram təşkil edən sözlər bunlar idi:

Dostu ilə, gəzməkdə idi, mənzilindən, birlikdə, görmək istədiyimi, söyləyir, birlikdə, mərtəbəyə, döyürlər, təəccüblənir, görmək istədiyini söyləyir, söyləyir, onları söyləyir, həyəcanlanır, məndən, istəyir, edərsinizmi, bundan sonra, keçəcək. Göründüyü kimi, bu mətnin də 25 sözü yazılışından fərqlidir və müəllim də həmin sözləri şagirdlərin orfoqrafik tələffüz etmələrinə fikir vermir. [Bax: yenə orada, s. 119-120]

VIII sinifdə "Sapı özümüzdəndir" mətni də ifadə üçün nəzərdə tutulub. Belə bir məşhur tərbiyəçisi mətnin oxusu, güman edirdik ki, nümunəvi olacaqdır. Lakin burada 200 sözün ədəbi tələffüzünü nə müəllim, nə də şagirdlər gözləmiş oldular. Həmin sözlərə diqqət yetirsək: meşəyə, yaxınlıqda, amma, taqqıltı, ağrıların, bənzəməyən, səs idi, getdikcə, sakinlərini, ağacların qasları, sonra, taqqıltını, bir anlığa, altından, yer qaçdı, lərzəyə, öyrənmək üçün, çapırlar, xəbərlə, insanlar, yaxınlıqdakı, gözlərinə, qaranlıq, nədəndir, ağacdən, budaqlarını, tərpedərək, dərinə, dərdli-dərdli, elədirsə, məhv edəcəklər, sapı özümüzdəndir. Göründüyü kimi, 200 sözə ibarət bir mətnə 40 dəfə səhvə yol vermək ifadə tədrisinin oxu və yaxud da nitq inkişafı tələbləri baxımından nöqsanlı olduğunu söyləməyə əsas verir. Ola bilsin bu sirləri bəziləri nöqsan kimi başa düşmüş. Lakin biz onlara mədəni nitqdə orfoepiya tələblərinin nə qədər ciddi sayıldığını və bir də ifadənin yazılı və şifahi olduğunu, eyni zamanda kurikulum metodologiyasının integrativ (fəndaxili) xarakter daşıdığı aksiomunu xatırlamalı oluruq. Başqa bir zəruri didaktikamı da qeyd etməyə bilmərik. Məlum məsələdir ki, Azərbaycan dili dərsliklərində elmi biliklər mətn nümunəsi əsasında aparılır. Bu iş I-XI sinifləri əhatə edir. Əlifba dövründən sonrakı dövrdə aşılanan bilik və

¹ ADPU-nun dosenti, pedaqogika üzrə elmlər doktoru

² ADPU-nun II tədris ili magistranti

bacarıqlar üçün hazır mətnlərdən istifadə olunur. Çünki hazır mətn hazır nitq parçası deməkdir. Onların üzərində qurulan təmrinlər eyni ilə ifadə mətnləri üzərində də icra edilir.

Bununla yanaşı, dərslərdəki əsas mətn hesab edək ki, həm də ifadə mətnləridir. Həm də ona görə ki, əsas mətnlər də suallarla zənginləşdirilir, ifadə mətnləri də. Belə bir didaktikaya ifadənin inşaya çevrilməsi dərsləri deyilir. Bu barədə yazılmışdır, lakin dərk olunub yayılması həyata keçirilməmişdir. [Bax: 3, s.64]

Bizə elə gəlir ki, əsas mətnləri, dinləmə mətnlərini və ifadə mətnlərini inşaya çevirmək metodikası xüsusi mövzulara çevrilərək tədqiqatlara cəlb olunmalıdır.

Beləliklə, ifadə yazılar pedaqoji anlamda bir çox məsələlərin aydınlaşdırılmasına yol açır və bizim də tədqiqatın aktuallığını göstərmiş olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili (6-cı sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2013, - 176 səh.
2. Azərbaycan dili (7-ci sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2014, - 176 səh.
3. Vəqif Tapdıq oğlu Qurbanov "Esse və digər yazılar". Müəllim, 2019, - 232 səh.

Açar sözlər: üslubi işlər, orfoqrafik işlər, rabitəli nitq, rabitəsiz nitq, mətnin məzmunu ilə şagirdləri tanış etmək, ədəbi tələffüz, sözlərin məzmunu üzrə işlər, qiymətləndirmə, sözlərin təshihli.

Ключевые слова: стилистические работы, орфографическая работа, связанная речь, несвязанная речь, ознакомления содержания текстов учащихся, оценка, исправление ошибок

Key words: stylistic work, spelling work, connected speech, unconnected speech, familiarization of the content of students' texts, assessment, correction of errors

Xülasə

İfadə yazı təhsilin məzmununda geniş yer tutan yazı növlərindəndir. Məktəbdə imla, ifadə və inşa yazılar əhəmiyyətli savad və nitq inkişafı vasitəsi sayılır. I-IX siniflərdə daha çox həyata keçirilən yazı növü heç şübhəsiz, ifadələrdir. İfadələrin həm yazılı, həm də şifahi növlərindən, habelə onların rəngarəng tiplərindən bol-bol istifadə edilir. İfadələr üçün mövzu seçmək və mətn tərtib etmək metodistlərin bacardığı işlərdir. VI – VII siniflər üzrə hazırlanmış müəllim üçün metodik vasitələrdə nümunəvi ifadə yazı mətnləri verilir. Həmin mətnlərin tərtibindən aşağıdakı məqsədlər güclü olur. Onların: 1) Yaşayışın olması; 2) Öyrədici xarakter daşması; 3) İnkişafetdirici xarakterli sayılması; 4) Klassik və müasir cəhətdən əhəmiyyətliyi; 5) Məzmunca nitq hissələrinə dair orfoqramlılığı; 6) Ədəbi tələffüz normaları ilə zənginliyi və s. i. a.

Eyni zamanda həmin mətnlərin elmi, bədii, publistik üslubları əhatə etməsi də başlıca tələblərdən sayılır. Müəllim ifadə metodikasından maksimum yararlanmaqla optimal metodikaya yiyələnməyə çalışmalıdır. Məqalədə bu kimi məsələlərdən bəhs olunur və təcrübəyə tətbiq etmək üçün qiymətli tövsiyələr verilir.

Резюме

Экспрессивное письмо - один из видов письма, который широко используется при обучении. Правописание, экспрессия и написание сочинений являются важными инструментами для развития грамотности и речи в школе. Несомненно, самый распространенный вид письма в I-IX классах - это выражения. Широко используются как письменные, так и устные формы выражения, а также их различные виды. Выбор темы для выражений и составление текста - это то, что умеют делать методисты. Образцы выразительных текстов приведены в методических пособиях для учителя, подготовленных для VI-VII классов. Следующие цели очевидны при составлении этих текстов. Они

- 1) Соответствуют возрасту;
- 2) имеют обучающую природу;
- 3) носят обучающий характер;
- 4) Имеют классическое и современное значение;
- 5) Орфография частей речи по содержанию;
- 6) Богатство норм литературного произношения и др. я. а.

При этом одним из основных требований является то, чтобы эти тексты охватывали научный, художественный и публицистический стили. Учитель должен попытаться усвоить оптимальную методику, максимально используя методику выражения. В статье обсуждаются такие вопросы и даются ценные рекомендации для практического применения.

Summary

Expressive writing is a type of writing that is widely used in teaching. Spelling, expression, and essay writing are important tools for developing literacy and speech in school. Undoubtedly, the most common form of writing in grades I-IX is expressions. Both written and oral forms of expression, as well as their various types, are widely used. Choosing a topic for expressions and drafting a text is something that Methodists can do. Samples of expressive texts are given in the teaching aids for teachers, prepared for grades VI-VII. The following objectives are apparent when drafting these texts. They 1) Age appropriate; 2) have a teaching nature; 3) are educational in nature; 4) Have a classic and modern meaning; 5) Spelling of parts of speech by content; 6) The wealth of the norms of literary pronunciation, etc. i. a.

At the same time, one of the main requirements is that these texts cover scientific, artistic and journalistic styles. The teacher should try to internalize the best technique by making the most of the expression technique. The article discusses such issues and provides valuable recommendations for practical application.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

YENİ BİLİKLƏRİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ TƏLİM ÜSULLARININ TƏTBİQİ İMKANLARI

Uzun illərdən bəri ibtidai siniflərdə aparılan təlim işi mexaniki xarakter daşımış, şagird təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi ikinci planda qalmış, fəal təlimin tətbiqi imkanları, ondan istifadə yolları ümumiyyətlə aparılmamışdır. Tamamilə yaddaşa əsaslanan təlim dərslərdə şagirdlərin inkişafını ləngidir, dərslərin səmərəliliyini artırmağa imkan vermir. Dövlətimiz apardığı təhsil islahatları ilə bu problemin həllini tapmağa çalışmış və bir sıra yollarmüəyyən olunmuşdur.

Belə bir şəraitdə, şübhəsiz, yeni biliklərin möhkəmləndirilməsi üzrə işlər də şagirdlərin yaddaşına əsaslanırdı. Materialın dəfələrlə təkrarlanması (əzbərlənməsi) nəticəsində qismən möhkəmləndirilməsinə nail olunurdusa da, şagirdlərin ümumi inkişafı təmin edilmirdi. Fəal təlimə keçid, yeni kurikulumun tətbiqi ilə əlaqədar biliklərin əldə edilməsində təfəkkürə üstünlük verilməsi, biliklərin möhkəmləndirilməsi prosesində də şagirdlərin dərslərdə fəallaşdırılması zərurətini irəli sürdü.

Yeni materialın möhkəmləndirilməsinə formal bir iş kimi baxmaq olmaz. Bəzi müəllimlər dərslərin bu mərhələsini ona görə səmərəli təşkil edə bilmirlər ki, onlar möhkəmləndirmə prosesinin təlimdəki rolunu düzgün qiymətləndirmir, onu artıq hesab edirlər. Elə müəllimlər də vardır ki, möhkəmləndirməni şagirdlərin öz öhdəsinə buraxırlar. Əlbəttə, bu cür hal işə birtərəfli yanaşmanın nəticəsidir. Biliyin şagirdlər tərəfindən möhkəm mənimsənilməsinə arxayın olmaq səhvdir.

Yeni dərslərin möhkəmləndirilməsi mərhələsini sadəcə olaraq verilən biliyi təkrar etmək kimi başa düşmək olmaz. Möhkəmləndirmə mərhələsi, həm də yaxşı mənimsənilmiş məsələləri meydana çıxarıb, yeni münasib izahatlarla tamamlamaq, məzmunun çətin mənimsənilə bilən cəhətləri ətrafında müvafiq əlavə tapşırıqları yerinə yetirmək kimi məsələləri əhatə edir.

Məlumdur ki, möhkəmləndirmə üzrə sistemli iş aparılırsa, öyrədilən biliklər bir müddətdən sonra şagirdlərin yadından çıxır.

Fəal təlimlə dərslər təşkil edilərkən aşağıdakı amillər əsas götürülməlidir:

Təlimin psixoloji mühitinin hörmət və etibar əsasında qurulması şagirdlərdəki inamsızlıq hissini aradan qaldırmaqla bərabər, ən zəif şagirdlərin belə yaradıcı prosesə qoşulmasına təkan verir. Çünki müəllim hər bir şagirdə hörmət və ehtiramla yanaşır və onda belə bir inam yaradır ki, onun işi yaradıcı bir işdir. Bu zaman şagird uğursuzluq qorxusu, səhv fikir söyləyəcəsinə görə tənbeh edilmək, aşağı qiymət almaq təhlükəsindən uzaqlaşır və onun idrak fəallığı dərslərin boyu lazımı səviyyədə saxlanılır. Dərs mühiti göstərilən əsasda həyata keçirilməlidir. Şagird dərslərin prosesində özünü sərbəst hiss etməli əsas fikrini tədris olunan mövzuya yönəltməlidir.

Möhkəmləndirmə anlayışı ümumi başlıqlar altında verilmiş mövzuların möhkəmləndirilməsinə həsr edilməlidir. Ümumi başlıqlar dedikdə, oxu dərslərində yeddi-səkkiz mövzunu əhatə edən başlıqlar nəzərdə tutulur. Bəzi müəllimlər təkrarı möhkəmləndirməklə qarışdırırlar. Təkrar bilikləri möhkəmləndirməyin ən başlıca üsuludur. Yəni təkrar möhkəmləndirmənin tərkib hissəsidir. Təkrar yenidən tədris olunmuş mövzuya aid edilməlidir. Təkrar həmin mövzuların tədrisinin təkrarı deməkdir. Təkrarın müxtəlif növləri mənimsənilmiş biliyin möhkəmləndirilməsinə əsaslı şərait yaradır.

Ümumi başlıqlar altında verilmiş oxu materialının ümumiləşdirilməsi də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 7-8 mövzunun ümumiləşdirilməsinə həsr edilməlidir. Məsələn:

1. Mətnə verilmiş əşyanın və ya obrazın xarici əlamətlərini saymaq;
2. Mətnə göstərilən fakt və hadisənin təsvirini vermək;
3. Mətnə əşyanın nə dərəcədə verildiyi, bunu daha necə vermək mümkün olduğunu öyrənmək;
4. Mətnə əşyaların ümumiləşdirilməsi və onların əlaqəsi haqqında danışmaq;
5. Mətnə iki əşyanın oxşar və fərqli cəhəti, həmçinin onların ümumi cəhətini araşdırmaq;
6. Mətnə əşyaya tələb olunan qiyməti vermək;
7. Mətnə iştirak edən surətlərə tələb olunan dərəcədə qiymət vermək;
8. Mətnə təsvir olunan bu və ya başqa bir hadisəyə tələb olunan səviyyədə qiymət vermək və oxuyarkən həmin hadisəni səs tonu ilə dinləyiciyə çatdırmaq;
9. Mətnə iştirak edənlərin bir-birinə olan münasibətlərini müəyyənləşdirmək;
10. Mətnə az cizgi ilə verilmiş hadisə və faktları üzə çıxarmaq;
11. Mətnə təsvir edilən hadisənin səbəbini aydınlaşdırmaq və bu hadisənin yarandığını müəyyənləşdirmək;
12. Mətnə göstərilən surətlərin bir-birinə olan əks münasibətlərinin səbəbini izah etmək və əsaslandırmaq;
13. Mətnə verilmiş şəkllə plan tutmaq (şifahi), şəkllə daha nələr əlavə etmək lazım olduğunu söyləmək;
14. Sərlövhlə ilə mətnin planının tutulması (nəqli cümlələrdən ibarət)
15. Mətnin planını başlıq ilə tutmaq (mətnəndən götürülmüş ifadələr işlətməklə)

İnteraktiv təlim müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi, ünsiyyət prosesidir. Bu cür qurulmuş dərslər nə şagirdləri, nə də müəllimi yormur. Dərslər şagirdin ixtiyarına vermək əsas amildir. Şagirdlər dərslərin prosesində tam hüquqlu tərəf kimi iştirak edirlər. İnteraktiv təlim metodları müəllimin bələdçiliyi ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri hesabına və ya qarşılıqlı ünsiyyət zamanı yeni biliklər əldə etmələrinə imkan verir. Bu yolla qazanılan biliklər şagirdlərin yaddaşında uzun müddət yaşayır. Materialın möhkəmləndirilməsi prosesində şagirdlərin həmin materialı qavramaları, sualların düzgün verilməsi əsas şərtir. Möhkəmləndirmə diqqət, maraq, qavrayış, təfəkkür və s. psixoloji amillər əsasında qurulmalıdır. Möhkəmləndirmə prosesində 3 mərhələ əsas götürülməlidir:

¹ ADPU-nun baş müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Düşünməyə yönəltmə; Düşünmə; Dərketmə.

Birinci mərhələdə iş elə qurulmalıdır ki, şagirdlərin hər biri fikrini deyir, söylənilən fikirlər arasında daha düzgün olan fikirlər seçilib, böyük ölçülü ağ kağıza yazılır, yazı taxtasından asılır. Bu mərhələdə şagirdlərə mövzu ilə bağlı suallar verilməlidir, bildikləri haqqında düşünmək tapşırılmalıdır.

İkinci mərhələdə şagirdlər keçmiş mövzuların mahiyyətini dərk etməlidir.

Üçüncü mərhələdə şagirdlər əvvəllər öyrəndiklərini yada salır. Bu prosesdə düşündürücü suallar verilməlidir. Tətbiqetmə işlərinə geniş yer verilməlidir. Oxu dərslərində möhkəmləndirmə işləri aparılarkən şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün tapmacalardan, yanıltmaclardan istifadə etməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Möhkəmləndirmə prosesində izahlı oxu dərslərində şagirdlərin müstəqil işi, biliklərin şüurlu qavranılmasına təkan verir. Onlarda əqli qabiliyyətin, müstəqil çalışma bacarığının inkişafına xidmət göstərir, qazanılmış bilik və vərdişlərin əməli tətbiqinə şərait yaradır. Möhkəmləndirmə prosesində evristik müsahibədən geniş istifadə edilməlidir. Bu müsahibə şagirdləri axtarışa cəlb edir, onları mühakiməli fikirlər söyləməyə imkan verir. Mühakimə yürüdən şagird bu zaman yoldaşlarının fikrinə hörmət etməyi, onları sözlərini kəsmədən dinləməyi, yeri gəldikdə icazə alaraq fikrə münasibət bildirməyi öyrənir. İnteraktiv metodların oxu dərslərində tətbiqi də elə insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin milli dəyərlər əsasında qurulmasını təmin edir.

Təlim prosesində şagirdlər tədricən mürəkkəbləşən yaradıcı şəraitə düşürlər. Bu zaman əldə edilmiş biliklər yeni biliklərlə uzlaşır. Yaranmış vəziyyəti bir qədər də aktivləşdirmək lazımdır ki, sinifdə yüksək fəallıq yaransın. Belə ziddiyyət şagirdlərin təfəkkürünü hərəkətə gətirir, fikirlərini irəli aparır, onları tədqiqata həvəsləndirir. Şagird problemin müstəqil həlli yolunu axtarır. S.L.Rubinsteyn yazır ki, fikri prosesin başlanğıcı adətən problemlə situasiyanın yaradılması hesab olunur. İnsan nəyi tapmaq istəyirsə, düşünməyə başlayır. İnsan düşünə-düşünə öyrənir, öyrənə-öyrənə düşünür. Problemlə situasiyanın yaradılması interaktiv metodların tətbiqi mərhələsidir. Belə situasiyanın yaradılması tədris prosesinin səmərəliliyini, məhsuldarlığını, müstəqilliyini təmin edir.

Möhkəmləndirmə prosesi də öyrənilmiş biliyin təkrar yada salınması, başa düşülməyən biliklərin yenidən verilmiş suallar və alınmış cavablar əsasında mənimsənilməsi kimi başa düşülür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Kərimov Y.Ş. İbtidai təlim: problemlər, vəzifələr. Bakı, 2000.
2. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı, 2007.
3. Veysova Z. Məktəb müəllimləri üçün fəal təlim metodlarına giriş kursu. Məşqçilər üçün metodik vəsait. Bakı, UNICEF, 2003.
4. Veysova Z. Məktəb müəllimləri üçün fəal təlim metodlarına giriş kursu. Təlimçilər üçün metodiki vəsait. Bakı, UNICEF, 2004.

Açar sözlər: fəal təlim, integrativ metod, sistemli iş, möhkəmləndirmə anlayışı

Ключевые слова: активное обучение, интерактивный метод, систематическая работа, концепция армирования.

Key words: active training, interactive method, system work, concept of reinforcement

Possibilities of application of interactive methods in the process of strengthening new knowledge

Summary

The possibilities of applying interactive methods in the process of strengthening new knowledge are discussed in the article. What factors are taken into account when organizing lessons with active learning. The article provides extensive information about this. Many factors are also reflected in the organization of lessons with active learning. At the same time, the interaction between teachers and students and the process of communication were highlighted.

Возможности применения интерактивных методов в процессе закрепления новых знаний

Резюме

В статье обсуждаются возможности применения интерактивных методов в процессе закрепления новых знаний. Какие факторы учитываются при организации уроков с активным обучением. Об этом подробно рассказывается в статье. Многие факторы также отражаются на организации уроков с активным обучением. При этом особое внимание было уделено взаимодействию учителей и учеников и процессу общения.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Джафарли Таир А.
К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ ПАМЯТИ В ОБУЧЕНИИ
ВТОРОМУ ЯЗЫКУ

Использование закономерностей памяти в формировании второго языка является результатом научного понимания сущности учебного процесса и на его основе алгоритмизация усвоения языковой информации на втором языке

Изучение информативной сущности памяти является результатом нового подхода к процессу обучения с позиции достижения современной лингводидактики, разрушившей многие педагогические каноны, установившиеся в течение долгого исторического периода. Анализ состояния обучения языкам показывает, что в их преподавании изменилось только содержание обучения, а методы и приемы обучения остались такими же, скажем, как сто или двести лет назад.

Новый подход к процессу обучения языкам начался после появления программирования и психолингвистики, ставящей своей целью понять информационную сущность человеческого поведения, при этом впервые обратившейся к памяти, как накопителю информации в мозгу человека.

Американская психологическая школа, в отличие от европейских теоретических школ, свои исследования связывала с практическим применением их в школьной практике.

Американцы рассматривали конечный результат обучения - утверждение или же накопление информации в памяти обучающегося.

Память как накопитель и носитель информации рассматривается ими в контексте информативной сущности процесса обучения второму языку. Особо отмечается, что речевая активность на втором языке прежде всего зависит от накопления, переработки информации в памяти обучающегося, а также применения усвоенных конструкций в речевой коммуникации.

Умение преподавателя организовать восприятие, переработку и воспроизведение информации обучающимися считается достижением цели занятия, т.е. осуществлением обратной связи.

Анализируя научно-теоретическую литературу, связанную с работой человеческой памяти, ролью ее в усвоении информации, вернее информативную сущность памяти, мы убеждаемся в том, что, несмотря на различные подходы к объяснению сущности человеческой памяти, многие мнения о механизме ее работы идентичны. Если не учитывать определенные различия в терминологии, то можно вывести конкретную структуру или схему ее работы.

Рассмотрим, какие существуют мнения по поводу работы человеческой памяти, что означает механизм ее работы?

Физиологи, психологи и др., изучающие информативную сущность памяти, считают, что она состоит из двух хранилищ: кратковременного и долговременного. Такое деление обосновано на том, что определенное количество информации, поступающее в память остается в ней или исчезает. Поэтому в научно-теоретической литературе широко используются терминами оперативная и долговременная память.

Процессы, происходящие в памяти, связаны с постоянно поступающей через каналы восприятия информацией. Общепринято, что в памяти происходит переработка информации, независимо от того эта новая или старая информация.

Американские ученые считают, что поступающая информация приводит в движение нейроны головного мозга, изменяет их конфигурацию, создает новые структуры. Ученые давно наглядно наблюдают над этими процессами, используя высокоточные измерительные механизмы и компьютерную технологию, показывающую глубинные процессы человеческого мозга.

Именно это послужило основанием для методистов по другому подходу к процессу обучения второму языку, учитывать информативную сущность изучения второго языка.

По утверждению американских ученых, загрузка нейронов-носителей информации в памяти, является основной задачей процесса обучения. У американских и европейских ученых существует единое мнение по поводу усвоения лингводидактической информации, вернее по механизму ее усвоения. Все они утверждают, что усвоение проходит три этапа: восприятие оперативной памятью информации, переработка и утверждение информации в долговременной памяти, и эти этапы друг с другом тесно связаны.

Первый этап создает условия для восприятия информации. Второй этап - мыслительная реакция по переработке информации и передачи в долговременную память. В результате происходит мыслительный анализ поступающей информации: нужная информация сохраняется, а ненужная отбрасывается или же оперативная память опорожняется для новой поступающей информации. Этот процесс отличается такой скоростью, что многие ученые даже не могут понять сущности этого процесса. А это немаловажный фактор в процессе обучения второму языку, т.к. происходит подача информации для мыслительного анализа для сохранения информации. Основательный анализ происходит после переработки информации.

Многие ученые считают, что переработка информации происходит только в результате первичного анализа информации, накопленной в оперативной памяти. Это ошибочное мнение, т.к. процесс переработки информации происходит постоянно как в оперативной, так и долговременной памяти. Долговременная память, как хранилище всей информации, накопленной человеком в результате всего жизненного пути, «находится постоянно включенной в переработку постоянно поступающей информации»¹. Ученые, изучающие физиологию памяти,

¹ Линдсей, Норман. Переработка информации у человека. М.1988. стр.120.

утверждают, что движение нейронов то в одну сторону, то в другую, говорит о том, что в памяти человека происходит постоянная переработка информации независимо от того спит он или бодрствует.

Единство мышления и памяти, что характерно живым существам, не дает возможности в полной мере установить границу между ними, т.е. где начинается мышление или же где кончается память, не только не удается определить многим ученым, но и до сих пор остается загадочным для многих исследователей памяти и мышления. Но в одном мы можем быть уверены: речевая коммуникация на втором языке возможна только после накопления в памяти определенного количества слов, словосочетаний или же готовых речевых конструкций. Нас в памяти должно интересовать только ее рече-коммуникативная сторона, проблемы накопления в ней информации на втором языке и активизации ее деятельности в процессе обучения.

Объем оперативной памяти и ее цикличная работа наводит на мысль о необходимости организации процесса обучения по определенной схеме, учитывающей механизм работы памяти, что очень важно для создания эффективных форм ведения занятия и определения объема информации, вводимой для усвоения.

Информация для усвоения или же так называемая лингводидактическая информация, включает в себе основные дидактические задачи обучения второму языку. Необходимо создание условия для усвоения данной информации обучающимися таким образом, чтобы она перешла от оперативной памяти в долговременную. «Нахождение информации в долговременной памяти не означает, что она уже полностью переработана»¹ – утверждают американские ученые, – «после утверждения информации в долговременной памяти в зависимости от интеллектуальной деятельности индивидуума происходит процесс установления между другими носителями речевой информации смысловых связей, расширяется сфера ее охвата, на ее основе создаются новые смысловые связи и одновременно происходит переработка всего этого и т.п., что свидетельствует о том, что память находится в вечном движении и ее работа постоянна».

Оперативная память находится в постоянном действии, через него пропускается непрерывно поступающая информация, которая в ней долго не задерживается, после переработки или поступает в долговременную или же исчезает.

Объем долговременной памяти регулирует процесс забывания. Психологи, анализирующие работу человеческой памяти, утверждают, что «забывание играет стабилизирующую роль и от его правильной работы зависит пропускная способность памяти»². Нарушение процесса забывания у людей приводит к ухудшению их психической деятельности. «Хорошая память сохраняет нужную и забывает ненужную информацию.»³

Изучая информативную сущность процесса обучения не надо забывать о необходимости определения активности и пассивности информации. Линдсей и Норман утверждают, что «забывается пассивная, вернее ненужная информация»⁴. Следует сказать, что от актуальности содержания информации зависит коммуникативная активность обучающегося, иными словами, необходим ввод такой информации, применение которой гарантировано в активно-речевой коммуникации. Поэтому в создании учебников или же учебных пособий особую актуальность приобретает коммуникативная сущность вводимых речевых материалов, их коммуникативная направленность.

«Переработка информации является предварительным этапом поступления информации от оперативного хранилища в долговременное»¹ – утверждают американские ученые. Основанием для этого они берут такой факт, что без предварительной мыслительной обработки в памяти не остается информация. Поэтому при анализе мыслительных процессов следует особо отметить то, что именно «в результате мыслительных процессов устанавливаются новые смысловые связи – в физиологии памяти – это нагружение нейронов. Нам кажется, что в этом выражается реакция человеческого мозга на полученную информацию или же она связана с размещением ее в памяти. Нельзя не согласиться с теми, которые утверждают, что происходит сиюминутная или мгновенная реакция на полученную информацию. Однако необходимо добавить: она не является полной переработкой: информация, поступившая в долговременную память, еще будет долго подвергаться изменениям, если выразиться словами музыкантов, аранжировкам. Иногда она до такой степени подвергается изменениям, что теряет смысловые связи с первичным вариантом. Поэтому правильными являются утверждения о том, что усвоенная информация подвергается многократному изменению в результате приобретенной дополнительной информации.

Изучая информативную сущность памяти и мышления, необходимо учитывать факторы: спонтанности или принудительности усвоения информации. Обучение включает в себя элемент принудительности усвоения той или иной информации. Поэтому при рассмотрении процессов усвоения необходимо учитывать тот факт, что память в таких условиях работает принужденно, даже если сам индивидуум в полной мере стремится к приобретению новой информации не произойдет спонтанное усвоение, просто произойдет ускоренное усвоение. Отсюда вывод: мы должны особо остановиться на психическом состоянии индивидуума.

Понятие заинтересованности в усвоении информации включает в себя фактор актуальности информации, ее применение в речевой коммуникации и создание новых речевых конструкций и т.п. Использование фактора заинтересованности возможно только путем глубокого анализа коммуникативной ситуации, в которой находится индивидуум, и выявления нужных слов и конструкций для решения потребности данной ситуации. Иными словами, выявляется нужное количество слов и конструкций, усвоение которых позволяет вести активно-речевую коммуникацию в данной ситуации.

¹ Норман, Линдсей. Переработка информации у человека. М.88. стр.121.

² Норман, Линдсей. Переработка информации у человека. М.88. стр.120.

³ Норман, Линдсей. Переработка информации у человека. М.88. стр.260

⁴ Норман, Линдсей. Переработка информации у человека. М.88. стр.261

¹ Норман, Линдсей. Переработка информации у человека. М.88. стр.285.

Комплексное решение проблем, связанных с организацией памяти по усвоению нужного количества информации для ведения активно-речевой коммуникации на втором языке, является основной задачей современной лингводидактики. Одновременно память рассматривается нами как накопитель информации и в то же время как механизм действия мышления. «Без памяти не может быть мышления, без мышления переработанной информации.»¹, т.е. наполнение и дополнение новой информацией, ее совершенствование.

Информативная сущность памяти и ее роль в процессе обучения языкам неоспорима, даже если рассмотреть ее с позиции теории второй сигнальной системы. Понятно одно: необходимо создание новой системы обучения, опирающейся на информативную сущность памяти, включающей использование закономерностей усвоения второго языка.

Роль памяти в поведении человека в психологии изучается и будет изучаться еще долго, но в одном можно быть уверенным, что речевое поведение, также как и другие выработанные действия, являются результатом условного рефлекса, достигнутого в результате многократного повторения и закрепления этого действия в долговременной памяти.

Закрепление в памяти передаваемой информации можно назвать усвоением.

Обучение - двусторонний процесс, основанный на передаче информации от одного источника к другому. Конечной целью обучения второму языку является речевое действие на втором языке: умение понимать, переводить и говорить - рассматривается нами на различных уровнях. Поэтому вводится термин пассивное и активное владение языком.

Принимая во внимание тот факт, что память является носителем информации, а результативность обучения определяется именно тем, что насколько в памяти обучающихся содержится лингводидактическая информация.

Понятие "лингводидактическая информация", часто употребляемое нами, означает использование базовой лингвистической информации с дидактической целью для формирования умственных действий и на их основе развивать и реализовывать речевые навыки обучающихся, т.е. лингводидактическая информация представляет собой механизм формирования второго языка, а также создает предпосылки для активизации изучаемого языка.

Лингводидактическая информация, методически обоснована и необходима для ведения речевой коммуникации на втором языке. Поэтому при подборе текстового материала для усвоения необходим в лингводидактическом плане строгий анализ структуры конструкций, введенных в процесс обучения, ее коммуникативной роли и базы для создания на ее основе новых конструкций.

Суть проблемы лингводидактической информации заключается в том, что до настоящего времени нашими методистами и учеными не учтены такие стороны подбора дидактического материала, как возможность на основе данной информации создания новых конструкций, использования языковых шаблонов и др. для активизации речи и т.п.

Результативность занятия или урока основывается на том, что полностью усваивается лингводидактическая информация, как она закрепляется в долговременной памяти. Механизм работы человеческой памяти известен, правда не полностью, многим ученым, которые всегда предлагали использовать закономерности механизма работы в дидактических целях.

Память, как носитель информации, имеет существенное значение в формировании мыслительных процессов, активизации речевой деятельности и т.п. «Пустая голова не рассуждает», - говорил Выготский-, «чтобы она рассуждала, нужна информация». С этих позиций необходимо подойти к формированию второго языка, который в упрощенном виде представляет собой новый очаг в памяти для накопления информации на втором языке.

Память имеет объем, который регулирует постоянно поступающую информацию. Постоянно поступающая информация – это воздействие или влияние на память окружающей среды. Память человека независимо от того он бодрствует или спит при помощи сенсоров постоянно получает информацию, и на основе данной информации регулирует поведение человека.

В память поступает различная информация о состоянии окружающей среды, на что реагирует ответным действием мышление, т.е. оно опирается на информацию, накопленную в оперативной и долговременной памяти. В зависимости от важности та или иная информация может сохраниться в долговременном хранилище памяти. В любом случае, поступающая информация проходит два этапа накопления, первый этап накопления информации – поступление ее в оперативную память, а затем после переработки, утверждение в долговременной.

Переработка информации во многих научных работах рассматривается как "результат мыслительных процессов передачи поступающей информации из оперативной памяти в долговременное хранилище и установление смысловых связей". Поэтому некоторые методисты предлагают организацию обучения на основе активной информации. Она позволяет быстро осуществить передачу из оперативной памяти в долговременную и накопить нужную и необходимую информацию для ведения активно-речевой коммуникации и усилить мыслительные процессы на втором языке.

Мыслительный процесс, связанный с созидательной деятельностью человека, изучен и хорошо освещен в научной литературе. Однако теоретическое и методологическое подтверждение этот процесс получил в учении Павлова о второй сигнальной системе. Существуют различные подходы к данной проблеме, однако нам необходимо определиться, с какой целью мы можем использовать данные или результаты исследований памяти или же теоретически обоснованные методы, построенные на базе данных о механизме памяти. Изучение

¹ Линдсей ,Норман. Переработка информации у человека. М.,88. стр.254.

закономерностей памяти и создает все предпосылки для научно обоснованной методики преподавания иностранных языков.

Пропускная способность памяти - закономерность, обоснованная на факте ее цикличной работы. После поступления определенного количества информации в оперативную память наступает ее временное отключение, т.е. она не воспринимает, а передает информацию в долговременную память. Пока происходит переработка и освобождается оперативная память восприятие поступающей информации не прекращается, а скорее всего, ослабляется. Скорость восприятия и переработки памяти зависит от возраста обучающегося.

Каждая возрастная категория имеет свои показатели пропускной способности памяти, доказанные как на практике, так и научно-экспериментальным путем. Экспериментаторы утверждают, что чем ниже возраст, тем легче запоминание, т.е. память ребенка гибче памяти взрослого человека. К сожалению, зная эту особенность памяти, в лингводидактике не используются конкретными методами определения объема лингводидактической информации, рассчитанной на усвоение.

При определении объема вводимой информации для усвоения обучающимися должна учитываться пропускная способность его памяти, от стабильной работы которой зависит результативность усвоения.

Поэтапность работы памяти или же цикличность ее работы, - закономерность, доказанная наукой, не используется в методике преподавания второго языка, т.е. в лингводидактике не утвердилась методика, использующая механизм работы памяти в учебных целях.

Для использования механизма памяти в учебных целях необходимо выявить стандартные показатели восприятия, переработки и воспроизведения информации. Общеизвестно, что существуют индивидуальные особенности обучающихся: для одних зрительное восприятие преобладает над слуховым, а у других - наоборот, или одинаково воспринимается информация, или же циклично преобладают или слуховое или же зрительное восприятие. В этом отношении ситуация настолько разнообразна, что планирование учебного плана на основе такого различия фактически казалось невозможным.

Для учета особенностей восприятия обучающихся, в первую очередь, необходимо индивидуализировать процесс обучения. Надо сказать, что преподаватели, индивидуально занимающиеся с учениками, сразу же определяют, какая сторона восприятия у них преобладает и, используя это, добиваются поразительных результатов.

Американские ученые, создатели программного обучения, сразу же обратили на это внимание и подчеркнули, что «причина результативности репетиторства заключается в том, что при такой организации процесса обучения проявляется идеальное условие для индивидуализации обучения»

Индивидуализация в классово-групповой системе обучения не только возможна, но и осуществима, если не применять обучающую систему и разработать для этой цели конкретные обучающие программы, учитывающие индивидуальные особенности обучающихся второму языку и основанные на пропускной способности их памяти по восприятию, переработке и воспроизведению лингводидактической информации.

На первый взгляд, выявление этих задач создает все предпосылки для их быстрого решения, однако если внимательно изучать проблемы, связанные с их осуществлением, можно легко убедиться в том, что для решения этих же задач требуется решение глобальных проблем реформирования традиционной системы обучения второму языку. Индивидуализация учебного процесса - самый оптимальный путь интенсификации процесса обучения второму языку. При таком подходе мы не только учитываем пропускную способность или же речевую особенность обучающегося, но и создаем проблемную ситуацию для включения их на базе усвоенной информации в активно-речевую коммуникацию. Обратная связь дает ясное представление об уровне усвоения лингводидактической информации обучающимися и трудностях, встречаемых в активизации их речи и т.п.

Осуществление, вернее полное осуществление обратной связи и учет соотношения вводимой и усвоенной информации, позволяет корректировать объем вводимой в память обучающегося лингводидактической информации для ведения активно-речевой коммуникации.

Выявление процессов, происходящих в памяти в связи с усвоением лингводидактической информации, поможет использовать закономерности памяти по усвоению второго языка в учебных целях. Роль памяти в информационном процессе рассматривалась и рассматривается во многих лингводидактических направлениях, однако не чувствуется комплексный подход к этим вопросам. Следует сказать, что в разработке различных методов и приемов многие методисты обращают внимание на то, что конечным результатом усвоения информации на втором языке становится ее утверждение в долговременной памяти. Поэтому, используя научные достижения, связанные с памятью, можно по-иному подойти к процессу обучения, разрабатывать научно-обоснованные методы и приемы обучения.

Литература

1. Линдсей, Норман. Переработка информации у человека. М.1988. стр.120
2. И.А. Зимняя. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. (пособие для учителей средней школы). М., 1976г.
3. В.В. Костомаров, О.Д. Митрофанова Учебный принцип активной коммуникативности в обучении русскому языку иностранцев

Ключевые слова: память, обучение, психолингвистика

Xülasə

Məqalədə tədrisi prosesində yaddaşın ikinci dilin formalaşmasında rolundan bəhs edilir və qeyd olunur ki, mənimləmənin əsas formatı yaddaşdır və orada həkk olunan linqvodidaktik informasiyadır. Bu informasiyanın qaranılması və lazımı dil situasiyalarında işlədilməsindən tədrisi keyfiyyəti asılıdır. Odur ki, yaddaşın qanunauyğunluqlarını tədris prosesində tətbiq olunması müasir linqvodidaktikanın əsas problemlərindən biridir.

ЗНАКИ ПРЕПИНАНИЯ В СЛОЖНЫХ КОНСТРУКЦИЯХ

Сложными называются предложения, состоящие из двух или нескольких простых, соединённых в одно целое по смыслу и интонационно. В сложном предложении две и более грамматические основы: *На солнце тёмный лес зардел, в долине пар белеет тонкий, и песню раннюю запел в лазури жаворонок звонкий.*

Простые предложения могут соединяться в сложное интонацией; *А за окном было уже позднее утро, солнце растопило смолу на стволах сосен, его сильно пахло в лесном воздухе,* интонацией и союзами — сочинительными: *Тучи сделались как бы тоньше и прозрачней, но всё небо было обложено ими* и подчинительными: *Когда стало совсем темно, Капитанкою овладели отчаяние и ужас.*

Сложные предложения, в которых простые предложения соединяются только при помощи интонации, называются бессоюзными: *Ещё косою острою трава в лугах не кошена, ещё не вся черёмуха к тебе в окошко брошена,* а при помощи союзов — союзными.

Сложные предложения, в которых простые предложения равноправны по смыслу и связаны сочинительными союзами, называются сложносочинёнными: *Мы запомним суровую осень, скрежет танков и отблеск штыков, и в сердцах будут жить двадцать восемь самых храбрых твоих сынов.*

В сложносочинённом предложении простые предложения соединяются сочинительными союзами: соединительными (*и, да (= и), ни... ни, тоже, также*), разделительными (*то... то, не то... не то, или, либо*), противительными (*а, но, да (= но), однако, зато, но зато*).

В сложносочинённых предложениях с разделительными союзами указывается на такие явления, которые не могут происходить одновременно: они или чередуются, или одно исключает другое: *В душном воздухе то раздавались удары кирок о камень, то заунывно пели колёса тачек. На Пересыти не то что-то горело, не то восходила луна.*

В сложносочинённых предложениях с противительными союзами одно явление противопоставляется другому: *Гроза была там, сзади них, над лесом, а тут сияло солнце... Иван Васильевич, Родина у нас одна. Без нас она обойдётся, но нам без неё не жить.*

С помощью союза *однако* передаётся оговорка к ранее сказанному: *Она едва могла принудить себя улыбнуться и скрыть своё торжество, ей удалось однако довольно скоро принять совершенно равнодушный и даже строгий вид.*

Союзы *зато, но зато* указывают на возмещение того, о чём говорилось в первом предложении: *Лось ушёл, зато рядом раздавался звук, издаваемый каким-то живым и, вероятно, слабым существом. Много труда предстоит ему, но зато зимой он отдохнёт.*

В значении противительных союзов употребляются частицы *же, только*: *Голова ещё болела, сознание же было ясное, отчётливо; Война ничего не отменила, только все чувства стали острее на войне.*

Если части сложносочинённого предложения значительно распространены или имеют внутри себя запятые, то между такими частями ставится точка с запятой (чаще перед союзами *а, но, однако, зато, да и, тоже, также, же*, реже перед союзами *и, да* (в значении "и"), или перед последними обычно лишь в том случае, когда они соединяют два предложения, которые без них были бы разделены точкой). Например: *Он держал ее за талию, говорил так ласково, скромно, так был счастлив, а она видела во всем только одну пошлость.*

Если во второй части сложносочинённого предложения содержится неожиданное присоединение или резкое противопоставление по отношению к первой части, то между ними вместо запятой ставится перед союзом тире, например: *Я спешу туда ж — а там уже весь город; Ещё несколько слов, несколько ласк от матери — и крепкий сон овладел мною.*

Простые предложения, входящие в состав сложносочинённых, отделяются друг от друга запятыми: *Шелестят зелёные серёжки, и горят серебряные росы. По ночам в городе стало темнее, а днём пахло огурцами и бензиновым дымком.*

Запятая перед союзом *и* не ставится, если в сложносочинённом предложении есть общий второстепенный член: *Для счастья людям нужен мир и не нужна война. Землю подсушил мороз и запорошило первым нежным снегом.*

В сложноподчинённом предложении одно простое является главным, а другое — придаточным.

Придаточное предложение служит для пояснения какого-либо члена в главном предложении, например сказуемого: *Через окно я увидел, как большая серая птица села на ветку клёна в саду;* подлежащего: *Маленький дом, где я живу в деревне, заслуживает описания.*

Примечание. Придаточное, поясняющее сказуемое, относится ко всему предложению. Придаточное, поясняющее остальные члены предложения, относится к одному члену предложения.

Придаточное предложение присоединяется к главному с помощью подчинительных союзов или союзных слов.

Используются все группы подчинительных союзов, например целевые: *Алексей решил безоружным втесаться в кутерьму боя с тем, чтобы хоть численно улучшить соотношение сил;* изъяснительные: *Мы шли и говорили, что самое безмолвное время суток на земле всегда бывает перед рассветом;* временные: *Когда поднимался ветер, на поверхности озера вздувались и бежали мелкие короткие волны;* условные: *Если светит солнце и на небе нет облаков, то пение и запах сена чувствуются сильнее;* причинные: *Все возы, потому что на них лежали тюки с шерстью, показались очень высокими и пухлыми.*

Сложноподчиненные предложения включают главное и одно или несколько придаточных предложений. Придаточные подчиняются главному и отвечают на вопросы членов предложения. Придаточное может стоять после главного, в середине его или перед ним: *Нужно читать только те книги, которые учат понимать смысл жизни, желания людей и мотивы их поступков. Ветви деревьев казались мохнатыми и, когда набегал ветерок, слегка шумели первым зеленым шумом. Если бы язык не был поэтичен, не было бы искусства слова — поэзии.*

Если в сложноподчиненном предложении несколько придаточных, то они могут пояснять не только главное предложение, но и друг друга, например: *Когда у меня в руках новая книга, я чувствую, что в мою жизнь вошло что-то живое, говорящее, чудесное.*

Придаточные предложения присоединяются к главному (или к другому придаточному) подчинительными союзами (простыми и составными) или союзными словами (относительными местоимениями), которые представлены в таблице.

Сложноподчиненные предложения делятся на две группы: нерасчлененные предложения и расчлененные предложения.

В нерасчлененных предложениях придаточная часть распространяет слово или словосочетание главной части. В расчлененных предложениях придаточная часть распространяет всю главную часть.

К нерасчлененным относятся сложноподчиненные предложения с придаточными: 1) определительными, 2) изъяснительными, 3) меры степени образа действия.

К расчлененным относятся сложноподчиненные предложения с придаточными: 1) места, 2) времени, 3) условия, 4) уступительными, 5) цели, 6) сравнительными, 7) причины, 8) следствия, 9) присоединительными.

Подчинительные союзы (если, чтобы, что, как и др.) находятся в придаточной части с главной. Союзные слова (относительные местоимения и местоименные наречия: который, какой, чей, кто; где, куда, откуда, почему и т.д.) не только связывают придаточную часть с главной, но и являются членами предложения.

Студенты уже знают, что такое сложноподчиненное предложение, могут определить виды придаточных, определять виды связи придаточного предложения с главным. Поэтому можно сразу приступить к выполнению практических упражнений.

Задание. Перепишите следующие предложения и объясните знаки препинания. Определите виды придаточных предложений. Объясните средства связи придаточного и главного предложений.

1. Мне так было весело на сенокосе, что не хотелось даже ехать домой, хотя отец уже звал меня.

2. Поздоровавшись, папа сказал, что будет нам в деревне бить баклуши, что мы перестали быть маленькими и что нам пора серьезно учиться.

Студенты выполняют это задание, а потом подробно объясняют виды придаточных частей, расстановку знаков препинания. Ответы их будут приблизительно такими:

Первое предложение сложноподчиненное, состоит из трёх частей: главной части (Мне так было весело на сенокосе) и двух придаточных частей первая из которых (что не хотелось даже ехать домой) является придаточной частью степени и отвечает на вопрос «в какой степени?», а вторая (хотя отец уже звал меня) отвечает на вопрос «несмотря на что?», является придаточной частью уступки и относится к первой придаточной части. Предложения связаны по способу последовательного подчинения. Первая придаточная часть присоединяется при помощи союза что, вторая придаточная часть присоединяется при помощи союза хотя.

Следующее предложение тоже сложноподчиненное, состоит из главной части (Поздоровавшись, папа сказал) и трёх придаточных частей. Это придаточные изъяснительные, так как они отвечают на вопрос «что?». Вопрос задаётся от сказуемого-глагола главного предложения «сказал».

Третье предложение простое с однородными сказуемыми, соединёнными союзом но. Это противительный союз, и перед ним всегда ставится, запятая и т.д.

На этом занятии надо обязательно уделить внимание и составлению схем сложных предложений, а также конструированию предложений по данным схемам.

Этому посвящаются следующие два упражнения.

Задание. Составьте схемы предложений.

1. Я увидел, как звёзды стали туманиться, как лёгким вздохом пронёслась по земле прохлада.

2. Очевидно было, что Савельич передо мною был прав и что я напрасно оскорбил его упрёком и подозрением.

Составляя схемы, студенты отмечают виды придаточных, а также соподчинение это или последовательное подчинение. Так, в первом, втором, третьем предложениях-соподчинение, в четвёртом и шестом предложениях-последовательное подчинение, в пятом предложении мы встречаемся и соподчинением, и с последовательным подчинением.

Придаточное предложение отделяется от главного запятой или выделяется запятыми с двух сторон, если находится внутри главного предложения, например: *Сколько он просидел у поверженной ели, Андрей не помнил...; Капустин обещал договориться с начальником школы, чтобы он увеличил Мересьеву число вылетов, и предложил Алексею самому составить себе программу тренировок.*

Запятой отделяются также неполные или близкие к неполным придаточные предложения, например: *Он не понял, в чем дело.; Рад помочь, чем смогу.; Запомнил, чему учили; Люди знают, что делают.; Сделайте, что нужно.; Могу предоставить все, что угодно; Он понимает, что к чему.; Садитесь где свободно.; Ругали все, кому не лень.;*

Если главное предложение находится внутри придаточного (в разговорном стиле речи), то запятая обычно ставится только после главного предложения, а перед ним не ставится, например: *Хозяйством нельзя сказать, чтобы он занимался...*

Не ставится запятая между главным и следующим за ним придаточным предложением:

а) если перед подчинительным союзом или союзным словом стоит отрицание *не*, например: *Попытайтесь выяснить не что они уже сделали, а что они собираются еще сдержать.*; *Я пришел не чтобы помешать вам, а, наоборот, чтобы помочь.*;

в) если придаточное предложение состоит из одного только союзного слова (относительного местоимения или наречия), например: *Меня упрекают, но не знаю в чем.*; *Уходя, он обещал скоро вернуться, но не уточнил когда.*; *Мать температуру определяла губами: приложит губы ко лбу и сразу определит сколько.*

Если перед подчинительным союзом стоят слова *особенно, в частности, а именно, то есть, а также* и т. д. с присоединительным значением, то запятая после этих слов не ставится, например: *Солдаты проявляли огромную находчивость и исключительное хладнокровие, особенно когда попадали в окружение; Экспедицию придется закончить досрочно при неблагоприятных условиях, а именно если начнется сезон дождей.*

Литература

1. Жоглевская О.Б., Бражевский Г.Б. Место стилистического аспекта в структуре учебных текстов по специальности и в методических разработках к ним. – Мат. VII Междунар. конгресса. М., Русский язык, 1990
2. Вальтакари П. Словообразовательная и лексико-семантическая специфика русских отлагательных имен существительных, используемых в технической терминологии. – «Русский язык за рубежом», №7. М., 1987
3. Изаренков Д.И. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-нефилологов. – «Русский язык за рубежом», №4. М., 1990

Ключивые слова: знаки препинания , сложное предложение

Xülasə

Məqalədə tələbələrə rus dili dərslərində durğu işarələrinin öyrənilməsindən danışılır. Qeyd olunur ki, dərş prosesində tələbələrə durğu işarələrin işlənməsini öyrətməklə tədrisin keyfiyyəti artırmaq olar

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ SINONİM VƏ ANTONİMLƏRLƏ APARILAN İŞİN TAKTİKİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Dünyada elmi-texniki tərəqqi ictimai inkişafı sürətlə irəli aparır. Buna baxmayaraq, hələ də şagirdləri elmi bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirmə metodlarında çətinliklər və problemlər qalmaqdadır. Təhsilin daima artan tələblərə cavab verməsi məqsədilə onun məzmunu və metodlarında təkmilləşmələr aparmaq inkişafı sürətləndirən mühüm amillərdəndir. Azərbaycanda təhsilə indi elmin, mədəniyyətin, cəmiyyətin, millətin inkişafı, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi vasitəsi kimi baxılır.

Azərbaycan dili təliminin prinsiplərindən də hər hansı bir mövzunun təlimi prinsipləri təzahür etmiş olur. Bu mənada sinonim və antonimlərin də tədrisində bu cəhəti mütləq nəzərə almaq lazımdır. Ümumidən xüsusiyyəti doğru prinsipini biz belə bir model ilə təsəvvür edirik: Azərbaycan dili – leksika – leksik semantizasiya – sinonimlər və antonimlər

Leksik semantizasiya deyilən bir termin var. Bu termin sözün omonim, sinonim, antonim, çoxmənalılıq və s. xassələrinin ifadə olunma rəngarəngliyi kimi təzahür edir.

Leksik semantizasiya sözün mənə qruplarının yeni-yeni oxşar və fərqli mənələrdə çıxış etməsi kimi də işlənir.

Rus və Azərbaycan leksikoloqlarının monoqrafiyalarında hər iki anlamda həm oxşar (hətta biri o birisini inkar etməyən), eyni zamanda fərqli cəhətlər də vardır. Bizim məqsədimiz onları şərh etmək deyil, sadəcə məlumatlar arasında yeni mülahizələr söyləməkdən ibarət olduğu üçün konkret faktlar üzərində dayanmaqdır. Konkret faktlar isə dildə istənilən qədərdir və ədəbi-bədii təfəkkürümüzdən süzülüb nitqimizdə də işlənməkdədir. Belə sözlərin haqqında danışmağa ehtiyacda mütləq aktuallıq kəsb etməkdədir.

Biz hazırda, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatı təhlil müstəvisinə çəkməyi deyil, yalnız ibtidai sinif “Azərbaycan dili” dərslərlərindəki əsas mətnlərin sinonim və antonimlərini semantizasiya süzgecindən keçirməyi qarşıya konkret məqsəd qoymuşuq. O da məlum məsələdir ki, müasir Azərbaycan dili dərslərləri ədəbi-bədii mətnlər əsasında qurulur və oradakı mətnlər üzərində leksik çalışmalar və yaxud da təhlillər həyata keçirilir. Biz burada ibtidai siniflər üçün fəaliyyətdə olan Azərbaycan dili dərslərlərindəki mətnlərin sinonim və antonimlərə görə semantizasiya nümunələrini şagirdlərdə nitq zənginliyi yaratma imkanlarına görə təhlilini verməyi nəzərdə tutmuşuq. Onu da deməliyik ki, dilimizdə linqvistik mənəlaşma prosesi sürətlə gedir. Təbiidir ki, təfəkkürdə yeni anlayışlar meydana çıxırsa, orada nitqə yeni-yeni sözlər gəlir, deməli, orada mənə çalarlarının yaranması və güclənməsi də müşahidə olunmalıdır. Mətnşünaslıqda bu görüntüləri nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Çünki dil və nitq dialektikası məhz bu cür baş vermiş olur. Dərslərlərimizdəki [1; 2; 3; 4] mətnləri təhlil obyektinə çevirmiş olsaq, çox maraqlı hadisələrin şahidi ola bilərik. Sinonim və antonimləri də predmetə çevirsək, daha maraqlı dil faktlarını müşahidə edərik. Bu məsələnin də aktuallığı haqqında danışsaq, deməliyik ki, sinonim və antonimlərin müşahidələri üzrə söhbəti ibtidai sinif Azərbaycan dili dərslərlərindən başlamağımız təsadüf hesab oluna bilməz. Bu iki vahidin maraqlı dil xüsusiyyətlərini şagirdlərin düşüncə müstəvisinə çıxarmaq həm vacib, həm zəruri və həm də aktualdır. Bu məsələnin psixolinqvistik əsası isə belədir: böyüməkdə olan nəsil üçün dildə maraq doğuran linqvistik xassələr inkişafa daha sürətlə yol açmış olur. Təfəkkürdə yaranan kəşflər məhz belə olur. Dilçilikdə də belə yanaşmalar mövcuddur. Hətta dahi Nizami Gəncəvi də vaxtilə bu barədə yazmışdır:

“Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa nəyə gerek düşüncə!”

Dilimizdə oxu(maq) feili və oxu ismi vardır. Bunların yaratdığı sinonimlərin işlənmə arealını nəzərdən keçirsək, zənginləşmə prosesinin tiplərini və tipologiyasını təsəvvürümüzə gətirə bilərik: oxu-qiraət (kim çox oxuyar, çox da bilər); oxu–öyrənmək (filosoflar demişdir: oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq; və ya insan beşikdən qəbrə qədər öyrənməlidir və s.); oxu–ifadə et (İstəyirəm, oxuyam muğamı-taza, ordan yəni ki, ucalım şuri-şahnaza); oxumaq–təhsil almaq və ya təhsil (“Təhsil millətin gələcəyidir”; “Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa”; oxu–dərslər adı (Ana dili-əlifba, oxu, yazı və dil qaydaları deməkdir), oxu–məzmun xəttinin adı, oxu–bəxtəvərlik oxumaq, söyləmək, oxu–qəzəl, mərsiyə, dua və s. oxu–oxumağa getmək, oradan qayıtmaq. Oxu sözünün dominant mənası vaxtilə məktəb sözü olub. Türk dilində məktəbə “okul” deyilməsi də məhz bununla əlaqədar ola bilər.

Oxu sözünün meydan oxumaq kimi sinonimik ifadə forması da var.

Ümumiyyətlə, 7 feil və 3 isim kimi işlənən bu sözün mənaları sinonim ilə ifadə olunur və hər bir sinonim mənənin də əksini göstərən söz antonim təşkil edə bilər. Bəs şagird nitqinə bu qədər söz və ifadənin daxil olması diqqətdən kənarda qala bilərmə? Yaxud da bu qədər nitqi zənginləşdirmə vasitələrinə biganə qalmaq mümkündürmü? Xüsusilə də I–IV sinif şagirdlərinin sözlə həssas yanaşdığı bir dövrdə. Əlbəttə, bir sıra digər mühüm cəhətlərə fikir vermək də yerinə düşər. Məlumdur ki, leksik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri onların didaktik-metodik əsaslarını təşkil edir.

Bu prinsipi şərh edərkən biz sinonim və antonimlərlə ibtidai sinif şagirdlərində nitq zənginliyi yaratmağı başlıca vəzifə hesab etdik və təlim məqsədləri ilə şagird nailiyyətlərini göstərməyi əsas vəzifə kimi nəzərdə tutduq.

Qeyd etməliyik ki, leksik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri dedikdə biz həmin vahidlərin səs quruluşundan tutmuş, ta cümləyə və mətnə kimi rolunu və funksiya-sını açıqlamağı göstərmək istəyirik. Bunlar hansılardır?

¹Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

1) Leksik vahid olan söz, hər şeydən əvvəl, mənalı səsler toplusudur. Bu tərif V.V.Vinoqradov kimi metodoloğun “Слово о слове” adlı monoqrafiyasında var. [7, s.17]

1. Azərbaycan dilçiləri içərisində bəziləri səsi mənalı hissə saymırlar. Bu, ola bilsin ki, elmi ədəbiyyatdan istinad gətirənlər üçün mütəbər sayıla bilsin. Görkəmli dilçi A.Qurbanovun tədqiqatlarında oxuyuruq: “*səs dilin mənalı vahidlərinin – morfemlərin və sözlərin fərqləndirilməsinə imkan yaradır*” [6, s.54] Ancaq bizim fikrimizcə, səs də nitqdə söz kimi mənalı hissəcikdir. O, necə ola bilər ki, mənasız hissəcik sayılsın. Axı mənasız bir şeydən mənalı bir şey, yəni söz necə yarana bilər? Məsələ burasındadır ki, səs mənalı fonem ola bilər, daha ləksəm yox. Eyni zamanda yaddan çıxarmayacağı ki, elə fonem də var, həm də ləksəmdir və yaxud da ləksəm olan sözü əvəz edir: mən, sən, o

Məsələyə başqa bir tərəfdən yanaşsaq, deməli ki, sözdən qabaq səsler yaranır və ya səsə uyğun adlar var: gurultu, fısıltı, guppultu, şır-şır, tappıltı, qijiltı, tısıltı və s.

Görünür, səsin mənası yoxdur deyən bəzi alimlər mənə deyəndə yalnız leksik mənanı nəzərdə tutub belə fikir söyləmişlər. Halbuki dilçilikdə morfoloji mənə, sintaktik mənə, üslubi mənə, fonetik mənələr də var. Söz-ləksəmdir və onun təliminin əsasında fonoləksəm dayanması şübhəsizdir. Söz üçün ton, tembr, vurğu başlıca formalaşdırıcı prosesdir. Əgər elədirsə, alma-alma; gül-gül, qan-qan, yağ-yağ, qaçaq-qaçaq və s. sözlərin vurğusunun gücünü, istiqamətini müəyyən edən intonasıyadırsa, intonasiya da fonetika deyilmi? İntonasiya amili çox əsaslı amildir. Sinonimləri də antonimləri də onsuz necə təsəvvür etmək mümkündür? Buradan çıxan ümumidədik, ümumiləşmiş birinci vəzifə belə ola bilər ki, sinonimlər və antonimlərdən hər birinin müşahidəsi və təhlili intonasiyadan başlanmalıdır. İkinci ümumiləşmiş nəticə belədir: Sinonim və ya antonim təşkil edən sözlər və ya birləşmələr eyni intonasiyaya, yəni vurğuya malik olur. Vətən–yurd, oba; dost–düşmən və s.

Üçüncü ümumiləşmiş nəticə isə belədir: sinonim və antonimlər haqqında anlayışlar yaradılması, bacarıqların formalaşdırılması nümunələrin düzgün oxusundan başlamalıdır. Çünki oxu səsi keçirilməzsə, leksik mənə, onunla yanaşı frazemik mənə də axtarılmaz. Bütün bunlar sözlərin leksik, yaxud frazemik mənasının orfoqrafiya yolu ilə müəyyənləşdirməsinə əsas verir. Eyni zamanda bu prosesdə orfoepiya amilini də diqqətdən kənarda saxlamaq olmaz. Beləliklə, biz hesab edirik ki, sinonim və antonim didaktikası integrativ didaktikadır və dörd məzmun xəttinin hər birində reallaşdırma standartları, təlim məqsədləri və nəticələri obyektiv gerçəkliyə söykənir. Obyektiv gerçəklik isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, linqvistik xüsusiyyətdən irəli gəlir. Bu mənada elmi əsasların integrativliyi qəbul ediləndir. Nə üçün sinonim və antonimlər çox vaxt mətnlər əsasında deyil, ayrıca sözlər kimi öyrədilmişdir? Nə qədər cümlədən, fikirdən, mətndən kənarda söz və ya söz birləşməsindən ibarət sinonim və ya antonim axtarışda ola bilər? Buna didaktika yol verməz. Ənənəvi təlimdə bu məqsədlə mətndən az istifadə olunardı, sinonim və antonimlər statik bir anı əks etdirərdi. Bu məqsədlə şəkillərdən istifadə olunardı. Məsələn, oğlan və ya qız suya atılır, tullanır; yaxud da girir, çıxır, durur, qalxır, soyunur, geyinir və s. Hazırda bunlar rabitəli mətndən çıxarılan nəticələrlə baş verir və şagird nailiyyətləri də təlim məqsədləri, yaxud nəticələri kimi qiymətləndirilir. İkinci sinif şagirdi hər bir mətnin dinləyib-anlama, oxusunda mənə-məzmun təhlili vasitəsilə leksik semantizasiya üzrə işlədilir. Mətnin leksik təhlili kimi geniş bu anlayışda sinonim və antonimlərin də integrasiyasından didaktika, yəni elmilik, sisteməlilik, əyanilik və s. prinsiplər də qazanmış olur. Çünki bütün bunlar təlimin hər zaman istinad oluna biləcək prinsipləridir. Odur ki, şagirdlərdə fikir dərinliyi və nitq zənginliyi yaratmaq cəhətdən potensial imkanlara malik olduğu üçün biz də məhz bu cür yanaşmanı təqdir edirik.

2. Sinonim və antonimlərin təlimində integrasiya prinsipi haqqında

Məlumdur ki, Azərbaycan dili kurikulumu integrativ kurikulum sayılır. Deməli, sinonim və antonimlər də fəndaxili və fənlərarası əlaqələr əsasında nitqi zənginləşdirmə məqsədi ilə öyrədilməlidir və buna da məsələnin nəzəri-didaktik əsasları deyilir. Əvvəlcə, fəndaxili integrativ yanaşmanın əhəmiyyətini qeyd etməyə çalışaq.

“İntegrativ kurikulum belə bir məqsədi reallaşdırmağa imkan verir ki, məktəblər təhsilə ayrı-ayrı fənlərin öyrədilməsi kimi deyil, XXI əsrin tələb etdiyi həyati bacarıqların inkişaf etdirilməsi prosesi kimi baxmalı, şagirdləri həyat boyu öyrənməyə hazırlamalıdır” [5, s.119].

İntegrasiyanın bir başqa özəl cəhəti də onun öyrənilən mövzunun ümumiləşdirici xarakter daşmasıdır. Buna bədii təfəkkürdə bir güllə bahar və ya xüsusiyyətlərin özündə ümumi nəticəni görə bilmək imkanı qazandırmaqdır. Misal üçün, nitq inkişafını öyrənən şagird təfəkkür inkişafı ilə birlikdə öyrəndiklərindən dərs haqqında, onun aspektləri haqqında nəticə çıxarır. Daha konkret desək, sinonim antonimlə birləşdikdə digər leksik vahidlərlə əlaqə və vəhdətdə dil təlimi haqqında düşünüb nəticələr çıxarmağa əsaslar vermiş olur. Məsələni mövzumuzla bilavasitə bağlasaq, deməli ki, sinonimlərin tədrisindən əvvəl şagirdlər sözün leksik və qrammatik mənası ilə tanış edilir. Həmin mənalara göstərməkdən ötrü söz və söz birləşmələrindən istifadə olunur. Məsələn:

məktəb– elm ocağı, təhsil müəssisəsi, ibtidai, orta, ali məktəb və s.

məktəb– isim, ümumi isim, adlıq halda, nə? və s.

vətən–el, oba, yurd, insanın doğulub boya-başa çatdığı yer, məkan və s.

vətən–isim, ümumi, adlıq halda, nə? və s.

at–heyvan, dördayaqlı, dırnaqlı və s.

at– isim, ümumi, adlıq halda və s.

dərə–yer səthindən alçaq olan yer, sahə, ərazi və s.

dərə–isim, ümumi isim, nə? və s.

Göründüyü kimi, şərhedici yaxınmənalı sözlər və ya ifadələr əslində məktəb, vətən, at, dərə sözlərinin sinonimi kimi çıxış edir. Bunların anlaşılmasında sinonimlərə hazırlıq prosesi gedir. Bu, əslində obyektiv integrativ əlaqələrdir. Sinonimlərə bu cür ehtiyac təbii ehtiyac sayılır. Burada hec cür süni əlaqədən söhbət gedə bilməz. Əlaqə obyektiv əlaqədir və özü də mövzulararası sayılır. Bu təbii prosesin doğurduğu əlaqə - vasitə də adlanır. Belə ki, el, oba, yurd, insanın doğulub boya-başa çatdığı yer, məkan, vətən məhfumunun həm də sinonimidir. Eləcə də heyvan, dördəayaqlı və s. at məhfumunun, yer səthindən alçaq olan yer, sahə, ərəzi dərə məhfumunun sinonimi hesab olunur. Bunların hər biri sinonim anlayışının əmələ gəlməsində mühüm cəhət olub, dil təlimində duyum elementləri rolunu oynayır. Duyum eyni zamanda gələcəkdə baş verə biləcək biliklərin simptom daşıyıcıları kimi fəaliyyət göstərir ki, bu da çox mühüm amil sayılır. Ümumiyyətlə, bu anlayışların formalaşmasında, yaxud da onların yaranmasında və mənimsəmənin daxilində duyumun rolunu hec cürə inkar etmək olmaz.

Leksik sinonimika məhz bu şəkildə baş verdiyi kimi, qrammatik sinonimika da bunun ardınca baş verir. Sadəcə onların fərqi dil və ya nitq amili olmalarındadır. Qrammatik mənə eyniliyi didaktik, leksik mənə amili nitq sinonimləri adlanır. Əlbəttə, belə bir informasiya nəzəri məsələdir. Şagirdə çatdırılmalı şərh üsulu deyil, lakin elmi fakt kimi mövcuddur və integrativ elmi potensialı təşkil edir. Bu cür şərhləri antonimlərin, təbii ki, tədrisi prinsipləri haqqında da vermək olar. Belə ki, antonimlər sinonim – yaxınmənalı hər bir sözün doğurduğu assosiativ anlayışlardır. Misal üçün, dərə–təpə; su–quru; tez–gec; axşam–səhər; zəif–güclü; dost–düşmən; piyada–atlı; qohum–yad; batır–çıxır; gəlir–gedir və s. Belə sözlərin də hər birinin bir neçə cür izahı, şərhı və ya yaxınmənalı sözü olarsa, bu da antonim-sinonim və yaxud da sinonim-antonim daxili xassələridir və təlimdə bunları da bir ümumidə və ya integrasiyada təsəvvür etmək olar.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili dərslərində sinonim və antonimlərlə bağlı şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin geniş imkanları var. Həmin imkanların bir çoxu metodik vəsaitlərdə göstərilərsə də, bir çoxundan rabitəli mətn üzərində motivasiya mərhələsində söz və ifadələrin mənası açılması üçün istifadə olunur. Rabitəli mətn üzrə suallara cavab, oxu və yazı məşqləri şagirdlərin sinonim və antonimlərdən istifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin I sinfi üçün dərslik / R.İsmayilov, S.Abdullayeva, G.Orucova [və b.] –Bakı: Altun kitab, –2012. –s.159.
2. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin II sinfi üçün dərslik / R.İsmayilov, G.Orucova, Z.Xəlilov [və b.] –Bakı: Altun kitab, –2009: –208 s.
3. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin III sinfi üçün dərslik / R.İsmayilov, G.Orucova, Z.Xəlilov [və b.] –Bakı: Altun kitab, –2010. –208s.
4. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinfi üçün dərslik / R.İsmayilov, S.Abdullayeva, D.Cəfərova [və b.] –Bakı: Altun kitab, –2011. –224 s.
5. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri (metodik tövsiyə) / redaktor Ə.Abbasov –Bakı: Kövsər, –2008. –224 s.
6. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cildə] / A.M.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, –c.1.–2003.–450 s.
7. Виноградов, В.В. Русский язык / В.В.Виноградов. –Москва: Высшая школа,–1986. –640 с.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədrisin metodikası, sinonim, antonim, taktiki məsələ, dərslik

Ключевые слова: азербайджанский язык, методика обучения, синонимы, антонимы, тактические вопросы,

Key words: Azerbaijani language, teaching methods, synonyms, antonyms, tactical issues, textbook.

О ТАКТИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ РАБОТЫ С СИНОНИМАМИ И АНТОНИМАМИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

В статье рассматриваются тактические вопросы работы с синонимами и антонимами при обучении азербайджанскому языку. Одним из основных требований современной учебной программы по предметам является обогащение речи и словарного запаса учащихся на уроках азербайджанского языка начальной школы за счет увеличения их количества и качества, углубления их мышления новыми понятиями и расширения их мировоззрения. Речь, мышление и мировоззрение входят в сеть выполнения норм по содержательным линиям как три дидактических направления. Большинство стандартов, внедренных на уроках азербайджанского языка в I-IV классах, непосредственно связаны с этой проблемой, и эти стандарты также определяют обязанности учителей в письменных инструкциях к учебникам.

ON TACTICAL ISSUES OF WORKING WITH SYNONYMS AND ANTONYMS IN TEACHING THE AZERBAIJANIAN LANGUAGE

Summary

The article deals with tactical issues of working with synonyms and antonyms when teaching the Azerbaijani language. One of the main requirements of the modern curriculum in subjects is to enrich the speech and vocabulary of students in the Azerbaijani language lessons of primary school by increasing their quantity and quality, deepening their thinking with new concepts and expanding their worldview. Speech, thinking and worldview are included in the network of fulfilling norms along content lines as three didactic directions. Most of the standards introduced in the Azerbaijani language classes in grades I-IV are directly related to this problem, and these standards also define the duties of teachers in written instructions for textbooks.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov¹, Leyla Talib qızı Qədirli²

¹ ADPU-nun dosenti, pedogogika üzrə elmlər doktoru

MƏNTİQİ ÇALIŞMALARIN APARILMASI METODLARI

Şagirdlərin mücərrəd təfəkkürü müxtəlif çalışma növləri ilə formalaşır. Bu növlərdən ən əsas kimi məntiqi çalışma növlərini göstərə bilərik. Məntiqi çalışmalardan istifadə əsasən savad təlimi dövrünə təsadüf edir. Yəni bu dövrdə bu tip çalışmaları şagirdlərin maraq dairəsinə uyğun olur. Biz bəzən düşünə bilərik ki, məntiqi çalışmaları şagirdlər üçün çətinlik yarada bilər, onlar belə çalışmalara həvəsiz yanaşa bilərlər. Amma bu belə deyil. Əksinə şagirdlər savad təlimi dövründə belə çalışmaları çox həvəslə yerinə yetirirlər. Bəs məntiqi çalışmaları əsas məqsədi nədir? Məntiqi çalışmaları qarşısında duran əsas məqsəd şagirdlərin əşyalarla, hadisələrlə, ətrafda gedən proseslərlə tanışlığı zamanı burada qeyd edilən başlıca prosesləri, ümumi cəhətləri müəyyən etməyi, onları sözlərlə əvəzləməyi öyrətməkdir. Şagirdlər adətən əşyaların, hadisələrin, proseslərin adlarını sərbəst və səhsiz deyirlər. Lakin bunları ümumiləşdirmək, bir fikir ortaya çıxarmaq şagirdlər üçün bəzən çətinlik törədir. Məsələn buna belə bir nümunə göstərək. Şagird kitab, dəftər, qələm, pozan, karandaş və s. əşya adlarını ayrı-ayrılıqda bilir. Amma bunların hamısının birlikdə- əşya adlandırıldığını bilmir. Yaxud da əksinə ümumi ifadəni bilir, lakin onları tək-tək adlandırmaqda çətinlik çəkir. Bəzən isə ümumilikdə məzmunu qavramaqda problem yaşayırlar.

İbtidai sinif Azərbaycan dili dərslərində xeyli məntiqi çalışma nümunələrinə rast gəlmək olar. Məsələn aşağıdakı tip suallara rast gəlmək olar:

1-ci sinif dərslərindən nümunələr:

- 1) Heca sayı eyni olan sözləri tapın;
- 2) Cümlələrdə buraxılmış sözləri əlavə edib köçürün.

2-ci sinif dərslərindən nümunələr:

- 1) Mətnə altından xətt çəkilmiş sözü hansı sözlə əvəz etmək olar?;
- 2) Verilmiş sözlərdən mürəkkəb sözlər düzəlt və onların yazılış qaydasına fikir verməklə dəftərinə köçür.

3-cü sinif dərslərindən nümunələr:

- 1) Yazılışı və tələffüzü fərqlənən sözləri seçib dəftərinizə qeyd edin;
- 2) Elə sözlər fikirləşib yaz ki, orada yalnız qalın və incə saitlər olsun.

4-cü sinif dərslərindən nümunələr:

1) Hansı cümlələrdə altından xətt çəkilmiş sözlər əsas nitq hissəsi kimi, hansılarda köməkçi nitq hissəsi kimi işlənmişdir?;

2) Verilmiş mürəkkəb cümləni sadə cümlələrə ayır və baş üzvləri müəyyən et.

Nümunələrdən də gördüyümüz kimi siniflər üzrə məntiqi çalışmalara kifayət qədər tez-tez rast gəlinir, həmçinin hər sinif üzrə bu tip çalışmaları çətinlik səviyyəsi də artır. Əgər 1-ci və 2-ci siniflərdə hecalarla, sözlərlə bağlı müəyyən çalışmalara rast gəlinirsə, 3-cü və 4-cü siniflərdə artıq şagirdlərdən nitq hissələri, cümlə üzvləri ilə bağlı məntiqi çalışmaları yazmaq tələb olunur. Məntiqi çalışmaları növləri ilə daha aydın tanış olduqdan sonra konkret çalışmaları üzərində, izahlı şəkildə bir daha bu nümunələrə nəzər salacağıq.

Məntiqi çalışmaları aşağıdakı növləri vardır:

- 1) Əşyaları əlamətinə görə fərqləndirmək;
- 2) Şəkillərdən eyni qrupa aid olanları müəyyən etmək;
- 3) Şəkillərin düzgün ardıcılığını müəyyən etmək;
- 4) Çatışmayan hərfləri tapmaq;
- 5) Məntiqi ardıcılığı tamamlamaq;
- 6) Verilən sözlər içərisindən eyni qrupa aid olmayanı tapmaq;
- 7) Verilən sözlər içərisindən eyni qrupa aid olanı tapmaq;
- 8) Məzmunu uyğunluğu müəyyən etmək;
- 9) Məzmunu uyğun gəlməyeni müəyyən etmək;
- 10) Şəkilləri müqayisə etməklə fərqi tapmaq;
- 11) Sütunda verilmiş sözləri düzgün birləşdirmək;
- 12) Əşyaları əlamətinə və hərəkətinə görə fərqləndirmək;
- 13) Mətnin məzmununa görə ardıcılığı tapmaq.

İndi isə bu növlərin bəzilərinə uyğun çalışma nümunələrinə nəzər salaq.

“Əşyaları əlamətinə görə fərqləndirmək” növünə uyğun olaraq 2-ci sinif Azərbaycan dili dərslərinin 4-cü bölməsində 86-cı səhifədən çalışma 5-i nümunə göstərə bilərik. Çalışmanın şərti belədir:

Cümlələrdə əlamət bildirən sözləri seç.

- 1) Ağacdələ ağacları *zərərli* həşəratlardan qoruyur.
- 2) Qarğa *dadlı* qozun ləpəsini sındırıb yedi.
- 3) Dəvəquşu dünyada ən *iri* quşdur.

“Çatışmayan hərfləri tapmaq” növünə uyğun olaraq 3-cü sinif Azərbaycan dili dərslərinin 2-ci bölməsində 46-cı səhifədən çalışma 13-ü nümunə göstərə bilərik.

Çalışmanın şərti belədir:

Nöqtələrin yerinə müvafiq hərfləri yazmaqla sözləri dəftərinə köçür.

həy...can, qəhr...man, pr...blem, həş...rat, ...kean,
z...opark, c...sus, cəs...rət, k...ordinat, k...nfet

“Məzmuna uyğunluğu müəyyən etmək” növünə uyğun olaraq 3-cü sinif Azərbaycan dili dərslisinin 2-ci bölməsində 47-ci səhifədən çalışma 2-ni nümunə göstərə bilərik.

Çalışmanın şərti belədir: **Mətnin məzmununa uyğun gələn fikir hansıdır?**

A) Ata istəyir ki, oğlu pələnci olsun.

B) Ata istəyir ki, oğlu bütün peşələri tam öyrənsin.

C) Ata istəyir ki, oğlu hansı peşəni seçməsindən asılı olmayaraq, öz işində mahir usta olsun.

“Verilən sözlər içərisindən eyni qrupa aid olmayanı tapmaq” növünə uyğun olaraq 3-cü sinif Azərbaycan dili dərslisinin 3-cü bölməsində 73-cü səhifədən çalışma 3-ü nümunə göstərə bilərik. Çalışmanın şərti belədir:

Dörd sözdən biri mənə qrupuna görə fərqlidir:

A) sarı B) qırmızı C) uzun Ç) yaşıl

A) yaz B) payız C) qış Ç) iyul

A) xiyar B) paxlava C) pomidor Ç) kartof

“Mətnin məzmununa görə ardıcılığı tapmaq” növünə uyğun olaraq 4-cü sinif Azərbaycan dili dərslisinin 4-cü bölməsində 113-cü səhifədən çalışma 2-ni nümunə göstərə bilərik.

Çalışmanın şərti belədir:

Mətnin məzmununa görə ardıcılığı müəyyən et.

A) Nəticəsiz axtarışlar.

B) İlk eksperiment və dünyanın xilas.

C) Ölüm qoxuyan çiçək.

D) İnekler insanların köməyinə necə çatdılar?

Verilən çalışmaların hamısı məntiqi çalışmalara aid nümunələrdir. Yəni bu tip çalışma növlərində şagird öyrəndiklərindən əlavə öz yaradıcılığını, bədii təfəkkürünü, düşüncələrini, məntiqini işlətməlidir. Müəllim də bacardığı qədər şagirdə yön verməli, onun fikrinə hörmətlə yanaşmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Nabat Cəfərova. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası- 1-ci hissə. Bakı 2016;

2. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün Azərbaycan dili dərslisi. Bakı 2020;

3. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün Azərbaycan dili dərslisi. Bakı 2018;

4. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün Azərbaycan dili dərslisi. Bakı 2020;

5. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün Azərbaycan dili dərslisi. Bakı 2019;

6. İnternet resursları.

Açar sözlər: Azərbaycan dili dərsləri, məntiqi təfəkkür, mücərrəd təfəkkür, məntiqi çalışmalar

Ключевые слова: уроки азербайджанского языка, логическое мышление, абстрактное мышление

Keywords: lessons of the Azerbaijani language, logical thinking, abstract thinking, logical exercises

MƏNTİQİ ÇALIŞMALARIN APARILMASI METODLARI

Xülasə

Şagirdlərin mücərrəd təfəkkürü müxtəlif çalışma növləri ilə formalaşır. Bu növlərdən ən əsası məntiqi çalışma növlərini qeyd etmək olar. Bu növ çalışmalardan istifadə əsasən savad təlimi dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə çalışmalar şagirdlərin maraq dairəsinə, yaş səviyyəsinə uyğun olur. Bəzən düşünülə bilər ki, məntiqi çalışmalar şagirdlər üçün çətinlik yarada bilər, onlar belə çalışmalara həvəssiz yanaşa bilərlər. Müşahidələrə əsasən demək olar ki, şagirdlər savad təlimi dövründə belə çalışmaları çox həvəslə yerinə yetirirlər. Məqalədə bu məsələlər ətrafı şərh edilir.

ПРИЕМЫ ПРОВЕДЕНИЯ ЛОГИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ

Резюме

Абстрактное мышление учащихся формируется разными видами работы. Важнейшими из этих видов являются виды логической работы. Использование таких мероприятий в основном происходит в период обучения грамоте. В этот период работа ведется в соответствии с интересами и возрастным уровнем учащихся. Иногда может показаться, что логические упражнения могут быть трудными для учащихся, и они могут неохотно это делать. Наблюдения показывают, что учащиеся очень охотно занимаются такой работой во время обучения грамоте. В статье подробно рассматриваются эти вопросы.

RECEIVING PROCEDURES OF LOGICAL EXERCISES

Resume

Abstract thinking of students is formed by different types of work. The most important of these species are the types of logical work. The use of such activities occurs mainly during the period of literacy training. During this period of work is carried out in accordance with the interests and age level of students. Sometimes it may seem that logical exercises can be difficult for students, and they may be reluctant to do so. Observations show that students are very much engaged in such work during the training of literacy. These questions are considered in detail in this article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Sahibə Nizami qızı Nəcəfova¹
FRAZEOLoji VAHİDLƏR ÜSLUBİ VASİTƏ KİMİ

Hafizə, yaddaş məktəbindən təfəkkür, yaradıcılıq məktəbinə keçid dövrünün başlıca vəzifələrindən biri şagirdlərdə Azərbaycan dilinə maraq və məhəbbət oyatmaq, onlarda ana dilinin tükənməz sərvətlərindən əyani şəkildə istifadə etmək bacarığı formalaşdırmaqdır.

Unutmaq olmaz ki, digər fənləri və dilləri dərinlən mənimsəmə, dili ünsiyyət alətinə çevirmə də məhz Azərbaycan dili təliminin düzgün təşkilindən asılıdır. Tədris prosesinin uğurla nəticələnməsi isə doğma dilin dinləmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olduğunu anlamaqdan, ədəbi dilin normalarına, üslubi imkanlarına əməl etməkdən, natiqlik vərdisləri elementlərini düzgün qavramaqdan keçir. Fənn müəllimi unutmamalıdır ki: “Şagirdlər bu fənnin vasitəsilə mülli mədəniyyət nümunəsi kimi ana dilini öyrənir, onun səs sistemində, lüğət ehtiyatına, üslubi-grammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda yaradılmış ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmaq imkanı qazanırlar” (1,7).

Müasir Azərbaycan dili müəllimi dil qaydalarını mənimsəmək, həmin qaydaları bacarıqlara çevirə biləcək bir neçə çalışma üzərində iş aparmaqla kifayətlənməməli, təlimi prosesini digər məzmun xətləri (dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı) ilə inteqrasiyada qurmaqla ümumi nitq mədəniyyətinə malik şəxsiyyət yetişdirmək istiqamətində iş aparmalıdır. O, bilməlidir ki, təlim standartlarının reallaşdırılması nəticəsi olaraq “tam orta təhsil səviyyəsində ümumi orta təhsil səviyyəsindəki fəaliyyət istiqamətləri inkişaf etdirilməklə ədəbi dilin üslublarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, şifahi və yazılı nitq prosesində nitq mədəniyyətinin tələblərinə riayət edilməsi, natiqlik vərdisləri elementlərinin yaradılması təmin olunur” (1,9).

Gətirdiyimiz sitatdan da göründüyü kimi Azərbaycan dili təliminin ana məqsədlərindən biri də şagirdlərin nitqində dilin üslubi imkanlarından yararlanmanı formalaşdırmaqdır. Qısaca desək, nitqin gözəlliyi onun üslubunun düzgün seçilməsindən çox asılıdır. Bu mənada mətnlər üzrə işlərdə üslubi fonetika, üslubi leksika, üslubi morfologiya, üslubi sintaksis məsələlərinə də geniş yer verilməli, təlimi diqqət ayrılmalıdır. Leksik-üslubi, grammatik-üslubi çalışmalar üzərində iş aparılmaqla şagirdlərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi təmin edilməlidir. Yazı məzmun xətti üzrə işdə yalnız orfoqrafiya və durğu işarələri ilə bağlı səhvlər üzərində deyil, üslubi xətlər üzərində iş də gücləndirilməlidir. İbtidai sinfin ilk pillələrindən başlayaraq şagirdlərdə nitqin üslubları (rəsmi, elmi, publisistik və s.) haqqında ilkin təsəvvürlər yaradılmalı, yuxarı siniflərdə üslubiyyatla bağlı veriləcək biliklərin təməli qoyulmalıdır. Fonetik, leksik, grammatik normalarla paralel üslubi normalar da mənimsədilməlidir.

Təbii ki, Azərbaycan ədəbi dilinin normaları, ayrı-ayrı üslublar 10-cu sinifdəki materiallar əsasında geniş tədris olunur və nitqin üslubi imkanları, üslubiyyatla bağlı məsələlər bu mərhələdə daha dərinlən mənimsənilir. Ancaq bu mərhələyədək şagirdlər dil qaydalarını mənimsədikcə ədəbi dilin normaları, üslublar haqqında minimal bilgiyə malik olurlar və varislik prinsipi, fəndaxili inteqrasiya gözlənilməklə həmin biliklər bir qədər də dərinləşdirilir, əsaslandırılır. Məsələn, V sinifdə “Lüğətlər”, “Qanadlı misralar”, “Rəvayətli ifadələr”, “Düzmü deyirik”, “Dəyirmi masa cəngavərləri” və s. mətnlər üzrə işlərdə şagird sözün məcazi mənası, sinonim, antonim, omonim (ədəbi üslub elementi), frazeoloji birləşmələr (danışqı etiketi və ədəbi üslub elementi) və s. haqqında ilkin məlumatlara sahibləndikcə onda nitqin üslubu, sözün çaları haqqında təsəvvürlər formalaşır. Biz bu ilkin təsəvvürdən çıxış edərək üslubi leksikanın, əsasən də üslubi frazeologiyanın bəzi məsələlərinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Üslubi frazeologiya, onun obyekt, atalar sözü, hikmətli sözlər, zərb məsəllər, frazeologiyanın leksik-semantik xüsusiyyətləri, frazeoloji vahidlərin bədii ədəbiyyatdakı yeri və üslubi əhəmiyyəti kimi məsələlər həmişə elmi-metodiki aradırmanın mərkəzində olub, bu gün də müasir təlimin tələbləri səviyyəsində həmin anlayışlar müxtəlif istiqamətlərdən təhlil edilir.

Frazeoloji vahidlərin mənşəyi, istifadəsi, təsnifatı, tətbiqi və işlənmə üsulları haqqında ilkin məlumat V sinifdə - leksikaya aid dil qaydalarının mənimsədilməsi prosesində verilsə də, məişət nitqindən, ibtidai sinifdə oxunan mətnlərin məzmunundan çıxış edərək şagirdlər frazeoloji vahidlərdən öz nitqlərində istifadə edirlər. Lakin əksər hallarda onlar istifadə etdiyi frazeoloji vahidin mənasını dəqiq bilmir, onlardan nitq kontekstində düzgün yararlanmırlar. Təbii ki, ənənəvi təsvirdə və müasir dilimizdə frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərində hələ də tam aydın olmayan məsələlər vardır. Ancaq V sinifdən başlayaraq söz, frazem, frazeoloji vahid, atalar sözü, məsəl, idiom, aforizm kimi anlayışlar ədəbiyyatla, ədəbi materialla inteqrasiyada mənimsənilərsə, şagirdlərdə daha aydın və dolğun təsəvvürlər formalaşa bilər. Şagird frazeoloji ifadəni ayrı-ayrı sözlərin deyil, bütöv semantik ifadələrin çevrilməsi əsasında böyüyən frazeoloji forma kimi başa düşsə, frazeoloji vahidlərin üslubi imkanlarını da şüurlu dəyərləndirə və nitqində istifadə edə bilər.

V sinfin “Azərbaycan dili” dərslində “Qanadlı misralar” adlı bir mətn təqdim olunmuşdur və burada fikri yığcam ifadə etmə, sözün qənaətlə işlədilməsi nitqin gözəllik, təsirlilik xüsusiyyəti kimi öyrənilir. Biz də yaxşı bilirik ki, ədəbi nitqin vasitələrindən biri də “qanadlı sözlər”dir və bu ifadə qədim yunan şairi Homerin adı ilə bağlıdır. Bu ifadə sonralar dilçilik və üslubiyyat üçün bir terminə çevrilmiş, qısa sitatlar, obrazlı ifadələr, klassiklərin deyimləri, mifoloji və ədəbi personajlar, geniş mənada xalq deyimləri və s. bu sözlə ifadə olunmuşdur. Müasir dillə ifadə etsək “qanadlı sözlər” sabit söz birləşmələri,

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

frazeoloji vahidlərdir. Deməli, müəllim bu mətdəki obrazlı ifadələri, şeir parçalarını şərh etməklə həm sözün məcazi mənasını izah edə, həm də frazeoloji vahidlər haqqında ilk elmi təsəvvür yarada bilər. Məsələn, aşağıdakı mətn parçaları üzərində işi düzgün qurmaqla “qanadlı söz” – sabit birləşmələr haqqında təsəvvür formalaşdırmaq mümkündür:

Vətəni sevməyən insan olmaz,

Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz (A.Səhhət).

Vətən mənə oğul desə nə dərdim,

Mamır olub qayasında bitərdim (M.Araz) (2, 51).

Bizcə, bu “qanadlı misralar” vətən haqqında, ona sevgi haqqında sabitləşməyə meyilli, dolğun obrazlı ifadələrdir.

Sonrakı “Rəvayətli ifadələr” mətni üzərində işdə “*Şeirin qol-qabırğasının sındırma*”, “*Karın könlündəki*”, “*Süleymana qalmayan dünya*” kimi rəvayətlərin izahı verilməklə belə bir məsələyə aydınlıq gətirilir: “Dilimizdə elə ifadələr var ki, onların mənası ilə həmin ifadəyə daxil olan sözlərin mənası arasında əlaqə olmur” (2,54).

Həm dərslikdəki mətn və şalışmalar üzərində iş aparmaq, həm də V sinif ədəbiyyat fənnindəki bədii mətnlər arasında interqativlik yaratmaqla müəllim frazeoloji vahidlərin nitqdə nə qədər vacib olduğunu sübut edə və həmin vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri (obrazlılıq, ifadəlilik, məna zənginliyi, emosionallıq) haqda ilkin təsəvvürlər yarada bilər. Beləliklə “şagirdlər atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, ədəbi sitatlar haqqında da yeri gəldikcə məlumatlı olsalar həm nitqlərini zənginləşdirər, həm də mənalı vahidlərdən bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə edə bilərlər” (3,192).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı. Bakı, 2015, 211 s.
2. Azərbaycan dili-5. Dərslik, Bakı, 2012, 199 s.
3. Azərbaycan dili-5. (müəllimlər üçün metodik vəsait). Bakı, 2012, 199 s.
4. H.Bahiyev., A.Bahiyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2019, 380 s.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, üslubi xüsusiyyət, frazeoloji lüğətlər, sabit və sərbəst söz birləşmələri.

Ключевые слова: фразеологические единицы, стилистические особенности, фразеологические словари, фиксированные и свободные словосочетания.

Key words: phraseological units, stylistic features, phraseological dictionaries, fixed and free phrases.

XÜLASƏ

Məqalədə frazeoloji vahidlərdən nitqdə istifadə zəruriliyi dil faktları ilə əsaslandırılır və üslubi frazeologiya nitqin üslubi rəngarəngliyini araşdıran elm sahəsi kimi təqdim olunur. Frazeoloji vahidlərin mənşəyi, istifadəsi və işlənmə üsulları araşdırılır. Müəllif tədqiqi müşahidələrin nəticəsi olaraq bu qənaətə gəlir ki, şagirdlər frazeoloji ifadələrdən istifadə etsələr də, bəzən onların dəqiq mənasını bilmir, və ya onlardan üslubi məqamda yaralana bilmirlər. Onun fikrincə, Azərbaycan dili dərsliklərindəki mətnlər və frazeoloji lüğətlər üzərində iş düzgün qurularsa, şagirdlər frazeoloji vahidlərin üslub xüsusiyyətlərini daha aydın dərk edə bilərlər.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ КАК СТИЛИСТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО Sahila РЕЗЮМЕ

В статье обосновывается необходимость использования в речи фразеологических единиц лингвистическими фактами, стилистическая фразеология представлена как область науки, исследующая стилистическое разнообразие речи. Исследуются происхождение, употребление и способы разработки фразеологических единиц. В результате исследовательских наблюдений автор приходит к выводу, что, хотя учащиеся пользуются фразеологическими выражениями, порою не знают их точного значения или же не способны воспользоваться ими в стилистические моменты. По его словам, если работа над текстами и словарями фразеологических выражений в учебниках азербайджанского языка будет поставлена правильно, учащиеся смогут яснее представлять себе стилистические особенности фразеологизмов.

PHRASEOLOGICAL UNITS AS A STYLISTIC MEANS SUMMARY

The article substantiates the need to use phraseological units in speech with linguistic facts, stylistic phraseology is presented as a field of science that explores the stylistic diversity of speech. The origin, use and methods of development of phraseological units are investigated. As a result of research observations, the author comes to the conclusion that, although students use phraseological expressions, sometimes they do not know their exact meaning or are not able to use them in stylistic moments. According to him, if the work on the texts and dictionaries of phraseological expressions in the textbooks of the Azerbaijani language is organized correctly, students will be able to more clearly imagine the stylistic features of phraseological units.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ŞUŞA: MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN İNCİSİ

Milli-mənəvi dəyərlər tariximizə adı qızıl hərflərlə yazılan, ümumbəşəri dəyərlər, humanist prinsiplərə töhfələrdə bulunan, səsinin ecəzi, sənətinin möcüzəsi ilə İlahinin hikmət çeşməsindən süzülüb gələn dahilərin diyarıdır Şuşa. İçərisində olduğumuz il Prezident cənab İlham Əliyevin, “Əziz Şuşa, Sən azadsan!” nidası ilə fəthlik dastanı yaradan Müzəffər Ali Baş Komandanın sərəncamı ilə Şuşa ilidir!

Tanrının bu möcüzələr səltənəti, müqəddəslər və müqəddəsliklər diyarı sərt, sıldırım qayalar üzərində qurulub. Qala divarları daşla, kərpiclə deyil, Pənahəli xanın iradəsi, Vətən, torpaq sevgisi ilə hörülüb, Şəhid analarının göz yaşları, Şəhidlərin al qanı ilə suvanıb. Gəncə qapısı, Naxçıvan, İrəvan qapısı var. 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xanın təməlini qoyduğu bu müqəddəs şəhərin sənət-mədəniyyət paytaxtına çevrilməsində istedadlı insanları, ustad sənətkarları, Tanrının Qələm və Kələm müqəddəsliyi ilə müjdələnen, mürşid-mürid, ustad-şeyird ucalığına tapınan müdrikləri ilə yanaşı adı bəlli sərkərdələrinin, qəhrəmanlıq tarixini atının dırnağı, nizəsinin və qılıncının ucu ilə yazan Ərənlərinin, Şuşanı Qalaya, səngərə, sipərə çevirən igidlərinin – Pənahəli xanın varislərinin Cavanşirilər soyuna bağlı igidlərin ayrıca məqamı, məxsusi yeri olub.

Şuşanın sərt-sıldırım, quşqonmaz qayaları, at işləməz bənd-bərələri bu diyarın zینəti, həm də möhnəti olub. Bu üzəndən də ona ünvan verilib: Alınmaz Qala ünvanı!

Düz 270 ildir bu dillərə dastan Qala Şəhər barədə ağıla gələn ilk fikir məhz bu olub: Alınmaz Qala!

270 illik tarixi dövründə bircə dəfə də onun adı başqa cür çağırılmayıb. Onun iradəsini nə Azərbaycanı bütövləşdirmək, Vahid Azərbaycan amalını gerçəkləşdirmək üçün o taydan bu taya qoşun çəkən Məhəmməd Həsən xan Qacar, Fətəli xan Əfşar, Ağa Məhəmməd Şah Qacar qıra bilib, nə də I Pyotrun İstanbulun fəthi ideologiyasına xidmət edənlər – çar canişinləri bu Alınmaz Qalanı fəth edə bilib. Qalanın özünə güvənməyən xanı İbrahimxəlil xan kapitulyasiyaya imza ataraq Çar Rusiyasından mədəd umub, açarlarını təslim edib. Nə qədər kədərli, ağırlı olsa da qala ikinci dəfə 1992-ci ildə xəyanətin qurbanı olub. Şuşalılar öldi, Milli qəhrəmanı Ramiz Qəmbərov kimi ucdantutma kəfən geyərdi Şuşadan – Qaladan dönməzdi. Xocalının qatilləri, erməni-daşnaklarının havadarları, “sapı özümüzədən olan baltalar” Şuşanın, Şuşa ilə birlikdə millətimizin, məmləkətimizin belini qırdı. Düz 28 il “Şuşanın dağları dumanlı” qaldı. Əsrə bərabər illərin kədəri Topxana meşəsini, Cıdır düzünü qəmə bələdi. Şuşa “Sevgili canan”ın “Sənsiz” yerinə, möhnətinə, həsrətinə döndü.

XVIII əsrdə Azərbaycanın mühüm ticarət mərkəzlərindən biri olan Şuşa XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilmiş, “Kiçik Paris”, “Qafqazın sənət məbədi”, “Azərbaycan musiqisinin beşiyi”, “Zaqafqaziyanın konservatoriyası” kimi şöhrətlənmiş, ustad sənətkarları, eyni zamanda elmi-mədəni mühiti, irfan ocağı və maarifçilik hərəkatı ilə milli-mənəvi dəyərlər tarixinə öz möhürünü vurmuşdur. Zaman-zaman oda qalanan, talanan, varidatı müxtəlif saraylara sürülən Şuşanın ən ağır illəri, oda qalandığı, atəşə atıldığı anları ilə bağlı tarixi faktları oxuduqca insanı vahimə bürüyür. Bu qədim, qədim olduğu qədər də zəngin diyarın kədər tarixi ilə bağlı Vikipediya oxuduqlarımız hələ “nələr çəkmiş başın sənin” deyib indi-indi vüsəl camından şərbət içdiyimiz şəhərin çəkdiyi, çəkib çevdikləri barədə qeyd edilir: “1905, 1920 və 1992-ci illərdə Şuşa üç dəfə tamamilə yandırılmışdır. Birinci dəfə onu hər iki icma, ikinci dəfə azərbaycanlılar, üçüncü dəfə isə ermənilər yandırmışdı. Etnik qərəzliyə baxmayaraq, hər iki icmanın nümayəndələri arasında qarışıq nigahlar yer almışdı. Ticarət və Rusiyanın hökmranlığı hər iki icmanı bir-biri ilə bağlayan tellər idi. Bu tellərdən birincisi təbii, ikincisi isə süni idi. Şuşa şəhəri 1992-ci il mayın 8-də erməni birləşmələri tərəfindən işğal edilmişdir. Şuşanın işğalı nəticəsində şəhərdə 195 nəfər Azərbaycan vətəndaşı xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş, 165 nəfər yaralanmış, onlardan 150 nəfər əlil olmuş, 552 körpə valideynlərini itirmiş, 20 mindən artıq əhali isə doğma yuvasını tərk edərək məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Əsir və girov götürülmüş 58 azərbaycanlının taleyi barədə bu günə qədər məlumat yoxdur.

Şuşanın işğalı nəticəsində azərbaycanlıların tarixi izlərini silmək məqsədi ilə vandallar 600-ə yaxın tarixi memarlıq abidəsinə, o cümlədən Pənahəli xanın sarayını, Yuxarı Gövhər ağa məscidini, Aşağı Gövhər ağa məscidini, Xurşudbanu Natavanın evini, Molla Pənah Vəqifin məqbərəsini yerlə-yeksan etmiş, 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsini, 22 ümumtəhsil məktəbin, mədəni-maarif, kənd təsərrüfatı texnikumlarını, orta ixtisas musiqi məktəbini, 8 mədəniyyət evini, 22 klubu, 31 kitabxanayı, 2 kinoteatrı, 8 muzeyi, o cümlədən Şuşa Tarix Muzeyi, Azərbaycan Xalça Muzeyinin filialını və Xalq Təbii Sənəti Muzeyi, Qarabağ Dövlət Tarix Muzeyi, Turist bazasını, Qafqazda yeganə Musiqi Alətləri fabrikinə dağıtmış, buradakı nadir sənət incilərini talamış və məhv etmişdir. Şəhərin tarixi muzeyinin 5 minədən çox əşyası, Azərbaycan Xalçası və Xalq Təbii Sənəti Dövlət Muzeyinin Şuşa filialının, Dövlət Qarabağ Tarixi muzeyinin 1000-dək əşyası, peşəkar Azərbaycan musiqisinin banisi, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun (300-dən çox əşyası), müğənni Bülbülün (400-dək əşya), musiqiçi və rəssam Mir Mövsüm Nəvvabın (100-dən çox əşya) xatirə muzeyinin fondları qarət edilib”.

Qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malikdir Şuşa. Hər daşında, qayasında bir tarix, özü də qəhrəmanlıq tarixi yatır. Qarabağın, ümumiyyətlə Azərbaycanın incisi olan bu diyarın hər dalanı, hər məhəlləsi bir tarix, yaddaş yeridir. Azərbaycan mədəniyyətinin döyünən ürəyi olan bu möhtəşəm şəhər Pənahəli xandan üzü bu yana öz əzəmətinə qorumuş,

⁵⁵ Bakı Musiqi Akademiyasının Humanitar elmlər kafedrasının dosenti

taleyin sərt sınaqlardan, zamanın, quruluşun, işğalçıların hücumlarından xilas olmuş, yandırılıb, yanıb kül olsa da, Simurq quşuna dönmüş zalımın zülmünə meydan oxumuşdur. Qədim köklərə, etimoloji bilgilərə əsaslanan Şuşanın bir baş şəhərə, paytaxta çevrilməsi də onun əzəməti, əyləməliyi, mənəvi təmizliyi, müqəddəsliyi, haqqa yaxınlığı, milli kimlik və milli mənlilik uğrunda mücadilə tariximizlə bağlı, ilgili olmuşdur. Xüsusi mənbə kimi istifadə etdiyimiz “Şuşa haqqında Şuşasız” adlı məqalədə Vikipediya qeyd olunan faktlar da onun qüdrətli bir türk diyarı olduğunu isbat edir: “Şuşa adının mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Eramızın II əsrində yaşamış qədim Roma tarixçisi Tasit Korneli Qafqaz ərazisində dondar türk tayfasına məxsus Sosu (latın dilində “ş” səsi yoxdur) şəhərinin olması haqqında məlumat vermişdir. Xalq əfsanələrinə görə, bu yerlərin havası büllur kimi saf və şəfalı olduğu üçün Şuşa (şüşə) adlandırılmışlar. Bəzi mənbələrə görə, “Şuşa” sözü Azərbaycanda skiflərə məxsusdur. Bəzi mənbələrdə Şuşa şəhərinin adı türk tayfaları və türk sözləri ilə izah olunur. Bəzən “Şişə” (Şiş qayalarla əhatə olunduğuna görə) şəklində işlədilir. Bəzi tədqiqatçılar Şuşa sözünü türk dilində mənası “uc”, “yüksək” olan “şiş” komponenti ilə izah edirlər. Bəzi mənbələrdə isə Şuşa adının qədim türk sərkərdəsi Şunun (e.ə. 344-334) Makedoniyalı İsgəndərlə vuruşan şəxsin tikdirdiyi “Su” qalası ilə eyniliyi, Sumer (şu + mer) adı ilə səslənməsi tətbiq olunur.

Zəngin mədəniyyəti, etnoqrafiyası, yaddaş saxlancı, oronim, oykonim və toponimlərdəki, ağız ədəbiyyatındakı, şifahi incilərdəki, xalq mahnılarındakı batini əzəməti ilə bir başqa dünya, aləm olan Şuşanın milli-mənəvi dəyərlər, milli kimlik və mənlilik, eyni zamanda milli dövlətçilik tariximizdəki yeri, rolu, məqamı başqadır, bambaşqadır. Milli dəyərlər sistemini özündə ehtiva edən gerbində əks olunanlar da bu qədim diyarın əzəmətli mövqeyini, mənəvi zənginliyini özündə ehtiva edir. Tarixi faktlara, gerçək həqiqətlərə söykənən “Şuşa haqqında Şuşasız” məqaləsində qeyd olunan məsələlər diqqət cəlb edən, düşündürən elmi dəlillərdəndir. “Şuşa şəhərinin gerbi 1843-cü ildə təsdiq olunmuşdur. Gerbin ikiye bölünmüş qalxanvari lövhəsini yaradan yuxarı hissəsi Xəzər vilayətinin gerbindəki təsvirlərin eyni idi: 1-ci hissədə pələng, ikinci hissədə yerdən çıxıb alovlanan qaz dilimləri təsvir olunmuşdu. Gerbin yarıdan aşağı hissəsindəki yaşıl sahədə yəhərli qızılı rəngli at təsvir olunmuşdur ki, bu da həmin ərazidə yerli cins at növlərinin olmasından və atçılığın inkişafından xəbər verirdi”.

Şuşanın bir paytaxt, baş şəhər olaraq Qarabağ xanlığının mərkəzinə çevrilməsində, qurulmasında, qala divarlarının, memarlıq incisi olan saraylarının yapılmasında qeyd etdiyimiz kimi Pənahəli xanın və onun varislərinin İbrahimxəlil xanın, Mehdiqulu xanın, Xurşudbanu Natavanın xüsusi xidmətləri olmuşdur. Məhz bu dahi, vətənpərvər, igid, igid olduğu qədər də torpağa bağlı, insan sərrafı, xeyirxah və himayədar, uzaqgörən müdrik şəxsiyyətlərin mühüm xidmətləri olmuşdur. Pənahəli xanın mühafizə istehkamı, qurğusu olaraq inşa etdirdiyi qala divarları sonrakı xanların dövründə də unudulmaz geoloq alimlərimiz, ictimai xadim, professor Xudu Məmmədovun bu gün artıq həm də xalq deyiminə çevrilmiş bayatısındakı məqamları özündə ehtiva etmişdir.

Bu qala bizim qala,
Həmişə bizim qala,
Tikmədim özüm qala,
Tikdim ki, izim qala.

Şuşa bir qaladır! Sərt sıldırım qayalar üzərində. Onu bizdən, özümüzdən edən yuxarıda adlarını çəkdiyim hər bir xan tikdim ki, izim qala hikmətinə tapınıb. Bizim qala, həmişə bizim qala deyib. Təkcə deməyib bu yolda mücadilə edib. Vikipediyanı vərəqləyərkən Pənahəli xanı yenidən ehtiramla anaraq, artıq fakta, tarixi mənbəyə çevrilən o illərə 270 il bundan öncəyə döndüm! Şuşanı təkcə bir istehkam qurucusu, müdafiə qalası kimi deyil, həm də qədim şəhər nümunəsi olaraq quranların ruhunun qarşısında səcdəyə gəldim...

Bu qüdrətli şəhər barədə “Şuşanın tarixi barədə bildiyimiz və bilmədiyimiz”, “Şuşa şəhərinin tarixi” adlı məqalələrdə oxuyuruq: “Feodal ara müharibələri dövründə Şuşa bir neçə dəfə möhkəmlilik sınağından uğurla çıxaraq qalib gəlib. Məhəmməd Həsən xan Qacar, Fətəli xan Əfşar, Ağa Məhəmmədşah Qacar onu ala bilməmişdilər.

Qarabağ hökmdarı Pənahəli xan ərazini düşmənlərdən qorumaq məqsədi ilə xanlığın ən strateji mövqelərində müdafiə qurğularının tikintisinə başlamışdır. 1748-ci ildə Bayat qalası, 1752-ci ildə Şahbulaq qalası inşa edilmişdir. Lakin, Pənahəli xan müharibələr dövründə əhalinin sığınması üçün daha etibarlı, üç tərəfi keçilməz sıldırım qayalarla əhatə olunmuş əlçatmaz dağ yaylasında yeni bir qala ucaltmağı qərara aldı. Yeni qala ilk illər öz banisinin adı ilə “Pənahabad”, sonralar isə “Şuşa” adlandırılmağa başladı.

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Pənahəli xan özünü bu torpaqların xanı elan edir və xanlıq ərazini qorumaq məqsədilə mükəmməl qala tikdirməyi qərara alır.

Pənahəli xanın vəfatından sonra onun oğlu, Qarabağın ikinci hakimi İbrahimxəlil xan (1721-1806) dövrünün bacarıqlı və siyasətçi dövlət xadimlərindən olmuşdur. Onun dövründə xanlıq daha da dirçəlməş və inkişaf etmişdir. Azərbaycan şairi və siyasi xadim Molla Pənah Vəqif 1750-ci ildə bura köçüb saray şairi və İbrahimxəlil xanın baş vəziri olur. Vəqif 1795-1797-ci illərdə İranla apardığı müharibənin sonunda qətlə yetirilir”.

Bütün bu dəhşətlərə baxmayaraq səmimiyyətlə söyləyə bilərik ki Qarabağ xanlığı, məhz İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində dirçəlməş, inkişaf etmiş, sosial-iqtisadi bazasını, hərbi potensialını gücləndirmiş, şəhər mədəniyyətinin bütün parametrləri ilə inkişaf etmişdir – “Gülüstən” və “Türkmənçay” müqavilələrindən sonra Qarabağın, Şuşanın üzərində nəzarəti güclənən Çar Rusiyası burada yeni tipli məktəblərin qurulması ilə öz təbəələrini istədiyi şəkildə yetişdirmək, idarə etmək məqsədini həyata keçirməyə cəhd etsə də, qədim türk diyarı olan bu torpaqlarda milli maarifçilik ənənələri hökm sürmüş, Çar Rusiyasının ayrı-ayrı şəhərlərinə gedən və göndərilən gənclər Vətən, doğma yurd naminə

fəaliyyət göstərmiş, onun hərtərəfli inkişafına təkan vermişlər. Bu istər İbrahimxəlil xanın, istər Mehdiqulu xanın, istərsə də Xurşudbanu Natəvanın zamanında belə olmuşdur. 17 məhəllədən ibarət Şuşada sənət-mədəniyyət ocaqları, saray məktəbləri qurulmuş, molla, mirzə təxəllüsü ilə məşhur olan müəllimlər, xəttatlar, musiqiçilər, ifaçılar yetişmişdir. Vikipediya da əldə etdiyimiz faktlar da dediklərimizə əyani sübutdur: “Şuşada 17 məhəllə vardı. Hər məhəllədə hamam, məscid və bulaq vardı. Şuşa məhəllələrinin doqquzu aşağı məhəllə, qalan 8 məhəllə isə yuxarı məhəllə sayılırdı. Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçilər, Hamamqabağı, Mərdinli, Təzə məhəllə, Yuxarı Seyidli, Culfalar, Quyuluq, Çuxur məhəllə, Dördlər qurdu, Hacı Yusifli, Dörd çinar, Çöl qala, Qurdlar aşağı məhəlləyə aid idi... XIX əsrdə Şuşa ölçüsü və sərvətinə görə Bakı və İrəvandan öndə gedirdi. Qafqazın ən iri şəhərlərindən biri idi. Çoxlu karvan yollarının kəsişdiyi bu yerdə on karvansara var idi. Şuşa öz ipəyi, döşənmiş küçələri, iri daş evləri, parlaq naxışlı xalıları və cins atları ilə tanınardı”...

Qədim mədəniyyətə, sərvətə, strateji əhəmiyyətinə görə xüsusi çəkiyə və əzəmətə malik olan Şuşanın şəhər statusu ilə bağlı məsələ də maraqlı hadisələrdən, tarixi faktlardanıdır. Yenə də Vikipediya da əldə etdiyimiz məlumatlarda qeyd olunur: “Şuşa Rusiya imperatoru I Nikolay tərəfindən 10 aprel 1840-cı ildə təsdiq olunmuş inzibati islahat haqqında” Zaqafqaziya ölkəsinin idarəçiliyi üçün təsisat” adlı qanunu əsasında yaradılan Kaspi vilayətinin tərkibinə daxil olmuşdur. XIX əsrin birinci yarısında Şuşaya şəhər statusu verilmiş və Rusiya imperiyasının “Şəhər əsasnamə”sinin (1785) 28-29 maddəsinə əsasən, 1843-cü il mayın 21-də Şuşa şəhərinin gerbi təsdiq olunmuşdur”.

Zinətimiz, həm də möhnətimiz Şuşanın uğrunda daima qanlı mübarizələr, müharibələr olmuş, istər fars, istərsə də rus imperiyası bu dilbər guşəyə sahib çıxmaq üçün onu kədərin köynəyindən keçirmiş, qanlı savaşlarda, Vətən mücadiləsində on minlərlə şuşalı həlak olmuş, “öldü var, döndü yoxdur” nidası ilə şişqayalar üzərində sərtliyin, mərdliyin nümunəsinə çevrilmiş, bir qarış torpağından, bir cəngə otundan, bir parça daşından belə keçməmiş. Bu qüdrət, əzəmət yurdunu bölmək, parçalamaq, sarayında hökm etmək üçün Çar Rusiyası XVIII əsrdən sonra Rusiya-İran müharibəsindən və Rusiya-Türkiyə mücadiləsindən sonra Azərbaycanın digər dilbər guşələri kimi onu erməni daşnakları, vandalları ilə doldurmuş, yersizlərə yer, Vətənsizlərə yurd vermiş, xain, xəyanətkar dəstələrinin meydanını genişləndirmiş, soysuzlara, dinsizlərə Tanrı evləri kilsələr tikmişdir. Şəkiddə, Qəbələdə, Gəncədə, eləcə də Qarabağda və Zəngəzurda mövcud olan, İslamaqədərki dini inancımıza şahidlik edən Alban məbədlərini kilsəyə çevirərək İsa Məsihdən üz döndərərək qriqoryanlaşan ermənilərə müqəddəsliklər bəxş etmiş, onların – gəlmələrin bu torpaqların tarixi sakinləri olması üçün şərait yaratmışdır. Yenə də Vikipediya da təqdim etdiyim tarixi faktlar da dediklərimizə nümunədir: “1887-ci ildə Şuşada tikilmiş Qazançı kilsəsi dünyada ən böyük erməni kilsələrindən biri idi və erməni burjuaziyasının Şuşada çiçəklənməsinin rəmzi idi”.

Bu çiçəklənən, çiçəkləndikcə də zəli kimi qanımızı soran erməni daşnakları 1905-ci ildə Şuşada, bütöv Qarabağda, Zəngəzurda elə qanlı terrora, soyqırımlara imza atdı ki, adı tarixə misli görünməz soyqırım olaraq daxil oldu. 1918-ci ildə həyata keçirilən növbəti soyqırım aktı nəticəsində on minlərlə soydaşımız qətlə yetirildi, didərginə, məcburi köçkünə çevrildi. Şəhərin mərkəzi, əksər kəndlər dağıdıldı, yandırıldı. Karvansaralara, mədrəsələrə, kitabxanalara, əzəmətli saraylara od vuruldu. Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu, Şuşanın müdafiəsində xüsusi qəhrəmanlıqlar göstərən Axund Hacı Molla Məhərrəmzadənin və Əhməd bəy Ağaoğlunun “Difai” təşkilatında cəmləşən igidlərin mücadiləsi sayəsində susdurulan erməni daşnakları bir də 1920-ci ilin martında baş qaldırdı. Çar Rusiyasının donunu Şura hökumətinə dəyişən V.İ.Leninin törəmələri Şərqi ilk Demokratik Cümhuriyyətini məhvə məhkum etmək, Bakı neftinə sahiblənmək üçün Qarabağda, Zəngəzurda qanlı terrora imza atdı. Laçınlı Sultan bəyin və onun igidlərinin səyinə, yenicə yaranmış Azərbaycan Ordusunun, general Səməd bəy Mehmandarovun mücadiləsinə baxmayaraq Laçında Qanlı dərədə, Şuşada, bütöv Qarabağda qan su yerinə axdı. On minlərlə soydaşımız qanına qəltan edildi. 20 minlik qoşunla Qarabağda, Zəngəzurda erməni daşnakları ilə mücadilə edən Xalq Cümhuriyyətinin üzərinə XI Qızıl Ordu qanlı terroru ilə yeridildi. Bu dəhşətli səhnə idi. 31 mart soyqırımından sonra Bakı belə bir qətləmi görməmişdi. Çar Rusiyasının, Şura hökumətinin cəlladları bir millətin milli dövlətçilik tarixinə qılınc sıyırmışdı. Sadəcə türk, müsəlman olduğuna görə bir millətin yaddaş zəmisinin əli ora çəkicli, al bayraqlı Sovet imperiyası tərəfindən çəkiclə əzilir, oraqla biçilirdi.

1920-ci ilin 28 apreli Azərbaycana da, Azərbaycanın sənət, mədəniyyət paytaxtına, musiqi beşiyinə də bax beləcə qədəm qoymuşdu. V.İ.Lenin xüsusi əmri ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılmışdı. Sonra 37-ci ilin dəhşətli repressiyaları, 1941-45-ci illər müharibəsi başlamış, on minlərlə qarabağlının, şuşalının, azərbaycanlının qanı su yerinə axmış, Pənahəli xanın, İbrahimxəlil xanın, Mehdiqulu xanın, Xan qızı Xurşudbanu Natəvanın sarayında qan dizə çıxmış, ah-nalə eşşə dirənmişdi.

Qüdrəti, əzəməti, saray mədəniyyəti, sənəti, incəsənəti ilə bir Azərbaycan, Şərq, Türk dünyası olan Şuşanın bəlalı illəri, kədərli günləri bununla bitməmiş, İkinci dünya müharibəsi bitər-bitməz Çar Rusiyasının ənənələrinin Leninizmə, Stalinizmə dəyişən Şura hökuməti Qafqazlardakı qanlı ordusuna, xain-xəyanətkar toplusuna, daşnaksütun tör-töküntüsünə təzədən sahib çıxmış, Çar Nikolayın Qarabağla Güney və Quzey sınırı ilə bağlı yarımçıq arzuların, planlarını gerçəyə çevirmiş, Qarabağın, Şuşanın üzərinə yerimiş onun yeni statusunu müəyyənləşdirmişdir ki, bu barədə Vikipediya da əldə olunan məlumatlar da dediklərimizi təsdiq edir. Biz burada, Bakıda nəğmələr qoşanda “Kür, Araz, Ararat, nə gözəldir bu həyat” deyəndə Şura hökuməti, daşnaksütun törəmələri yeni bir xəyanətə bu gündə baş bələmiz olan növbəti dəhşətə imza atır: “1920-1937-ci illərdə yüzlərlə Azərbaycanlı sakini ermənilərin fitvası ilə həbs etdirilmiş, güllələnmiş və təqiblərə məruz qalmışdı. Şəhərin bir çox bəyləri əhalinin gözü qarşısında güllələnmişdi. Azərbaycanlı ailələrin xeyli hissəsi erməni

təqiblərindən xilas olmağın yeganə yolunu Şuşanı tərk edərək İrana və Türkiyəyə qaçmaqda görürdülər. Həyata keçirilən bu repressiyalar şəhərdə azərbaycanlıların sayının daha da azalmasına səbəb olmuşdu.

Sovet hakimiyyəti dövründə Şuşa şəhərinin inzibati statusu bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qaldı. RK (b) RMK Qafqaz bürosu plenumunun 1921-ci il 5 iyul tarixli qərarı ilə Şuşa yeni yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi kimi müəyyənləşdirildi. Lakin 1923-cü il iyulun 7-də vilayətin mərkəzi Xankəndi seçildi. Şuşa şəhəri isə AK (b) BMK Rəyasət heyətinin 1923-cü il 16 iyul tarixli iclasının xüsusi qərarı ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibinə daxil edildi. Şəhər eyni adlı rayonun və 12 kənddən ibarət Malabəyli volostunun mərkəzinə çevrildi. Bununla da Şuşa 170 ildən artıq yerinə yetirdiyi missiyadan – bütün Qarabağın mərkəzi statusundan məhrum edildi”

Bu Şuşanın, milli-mənəvi dəyərlər tariximizdə xüsusi əhəmiyyətə malik olan diyarın ən çətin, ağır günlərindən biri idi deməyə, qarşıda onu belə çətin acılı illər, anlar, qərarlar gözləyirdi. Bu dəhşətli günlər 1969-cu ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlişinə qədər davam edəcəkdi...

Şuşa mərkəz statusunu itirdikdən, daha doğrusu məhrum edildikdən sonra 1963-cü il yanvarın 4-də Şuşa rayonu ləğv edilərək Stepanakert rayonunun tərkibinə qatılır. Yalnız Stalin-Mikoyan-Beriya dəhşətlərindən sonra belə türk dünyasına, Türküstan, Azərbaycana, Krım, Axisqa və Dərbənd türklərinə Qafqaz dağlarına çəçən, inqış, bolqar müsəlmanlarına qənim kəsilməkdən əl götürməyən Nikita Xruşovun hakimiyyətinə son verildəndən sonra 1965-ci il yanvarın 6-da Şuşa rayonunun statusu özünə qaytarılır. Azərbaycanın Mir Cəfər Bağirovdan sonrakı iki rəhbərinin İmam Mustafayevin və Vəli Axundovun və həmin illərdə ölkənin Təhlükəsizlik Komitəsinə rəhbərlik edən Ulu öndər general Heydər Əliyevin gərgin mübarizəsi nəticəsində Dağlıq Qarabağı əldə tutmaq onu daşnakların fitnəsindən, Sovet hakimiyyətinin xəyanətindən qorumaq mümkün olur. Ulu Öndərin siyasi hakimiyyətə gəlişindən sonra ölkədə bütün sahələrdə, regionlarda inkişaf özünü büruzə verdiyi kimi Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində, Şuşa şəhərində xüsusi dövlət proqramı gerçəkləşdirilir, demografik proseslərə, sənətin, mədəniyyətin, elm və təhsilin inkişafına diqqət artırılır. Vikipediya qeyd olunan bu faktlar da deyilənlərə əyani sübutdur. “1977-ci ildə Azərbaycan hökuməti iki tarixi qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarların yerinə yetirilməsi Şuşanın sosial və mədəni inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Şəhərdə yeni sənət ocaqları yaradılmış, bərpa, tikinti və yaşıllaşdırma işlərində yüksən nailiyyətlər qazanılmışdır. Tarixi-memarlıq və şəhərsalma abidəsinin yüksək bədii əhəmiyyəti nəzərə alınaraq 1977-ci ildə Şuşa tarixi-memarlıq qoruğuna çevrilmişdi”.

Mənəvi Şuşanın dirçəlişi, onun bir sənət, mədəniyyət, eyni zamanda sənətkarlar, dövlət xadimləri diyarı olduğunu sübut üçün ciddi addımlar məhz Sovet hakimiyyəti illərində atılmış, bütün Şərqdə ilk operanın müəllifi olaraq qəbul olunan, bəstəkar, dirijor, musiqişünas, publisist, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim, Azərbaycan peşəkar musiqi sənətinin banisi, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Səid Rüstəmov, Asaf Zeynalli, Şəmsi Bədəlbəyli, Niyazi, Cövdət Hacıyev, Tofiq Quliyev, Qara Qarayev, Cahangir Cahangirov, Fikrət Əmirov, Şəfiqə Axundova kimi dahilərin ustadı olaraq tarixdə qalan Üzeyir Hacıbəylinin ev muzeyinin təməlinin qoyulması, abidələrinin ucaldılması, Azərbaycanın və dünyanın məşhur opera müğənnisi, təsnif ifaçısı, musiqi folkloru tədqiqatçısı, Azərbaycanın peşəkar vokal sənətinin banisi, “Sevgili canan”ı, “Sənsiz”i ilə böyük Üzeyir dülhasından Şeyx Nizami əzəmətinə boylan, “Ölkəm”in sevgi dastanını yaradan Bülbülün abidəsinin ucaldılması, xatirə muzeyinin qurulması möhtəşəm hadisələrdən, mənəvi Şuşanın əzəmətinə əzəmət qatan, sənət-mədəniyyət kəlkəşanında bərq vuran, ay qaranlıq gecələri nura qərş edən, hilallı-ulduzlu, üç rəngli bayrağın nisgilini Cəfər Cabbarlı poeziyasının dili ilə çəkən millətin, məmləkətin yaddaşından doğan Dan Ulduzu idi. Bu, bu gözəl və özəl diyara, ustalarına dəyər olmaqla yanaşı bu torpağın tarixi düşmənlərinə, imperiypərəst qüvvələrə dərs idi. Ən ciddi dərs, sərt şillə isə böyük şair və dövlət xadimi Molla Pənah Vəqifin məzarı üzərində məqbərənin ucaldılması, Xan qızı Xurşudbanu Natəvanın büstünün açılması, Şuşanın müqəddəs torpağının övlad məhəbbəti, sərkərdə-xaqan – vəzir-azam ucalığı, Kəlam və Qələm müqəddəsliyi ilə süslənməsi, Mir Mövsüm Nəvvabın ev muzeyinin qurulması, gözünün nuru, elmi-irfan sevgisi ilə yaratdığı şəxsi kitabxanasının Mərkəzi elmi kitabxanaya çevrilməsi “Xarı bülbül” Festivalının, “Vəqif Poeziya günləri”nin təşkili isə Mir Mövsüm Nəvvabın “Fəramuşan”ından, Xan qızı Xurşudbanu Natəvanın “Məclisi-üns”ündən boylan, kəlam qalan, qalan hər şey yalan nidası ilə sözün köhləninə minən, Cıdır düzündə, Topxana meşəsində tarı dizinin üstündən ürəyinin başına qaldıran, Tanrı dağından Ağrıdağına, Türküstan qırğazlarından İraq-türkmən ellərinə, TURAN müdrikliyindən Quran müqəddəsliyinə yol gələn, Şaman dədələrin davulunu qavala dəyişən Sadıxcanın, Həsənəli xan Qarabağının, Fatma xanım Kəminənin, Abdulla bəy Asinin, Əyyub Bakinin, Baxış bəy Səburun, Mirzə Rəhim Fənanın, Mirzə Ələsgər Kövsərin, Mamo bəy Məmainin, Mirzə Həsən Yüzbaşov – Qarabağının, Şahnaz Abbasın, Bülbülcanın, Keştazılı Hamamın, Keçəcioğlu Məhəmmədi, Cabbar Qaryağdı oğlunun, Seyid Şuşinskiyinin, Xan Əminin ruhuna ehtiramın əlaməti idi. Abidə ucaltmaq, abidəyə dönmək, klassikləşən müasirimizə çevrilmək Azərbaycanın o zamankı katibinin, Ulu öndər Heydər Əliyevin Tanrıdan tale payı, alın yazısı idi.

Bu ötkəm, əyilməz, milli hissləri bütün kürsülərdən, sevgilərdən ucalarda görən Liderin addımlarının nələrə hesablandığını Mərkəzdə – SSRİ-nin baş kəndi Moskvada bilməyənlər yox idi. Heydər Əliyevin incəsənət, sənət, mədəniyyət, ədəbiyyat xadimlərinin yubileylərini, xatirə günləri adı altında yürütdüyü siyasət bəlli idi. O, bu addımları ilə 60-cı illərdə belə Qarabağa, Şərqi Zəngəzura, ümumən Azərbaycana İrəvandan, Qərbi Zəngəzurdan sonra uzanan əlləri kəsmək, Azərbaycan xalqının düşmənlərinə yerini göstərmək, dərs vermək istəyir, bu torpaqların, bu qədim şəhərin, mədəniyyət və siyasət mərkəzinin, elmi-irfan bulağının sahiblərinin abidələrini ucaltmaqla, tarixi həqiqəti yerinə qoymaqla kifayətlənmir,

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,

Hər nə gördüm, əyri gördüm, doğru babət görmədim.

- nidası ilə ədəbi düşüncəni siyasi düşüncənin təməl prinsipinə çevirən, dövrün siyasi mənzərəsini yaradan Molla Pənah Vəqifin dili ilə onun mədəni düşmənlərinə, qatilinə elə onun öz dili cavab verirdi. Bu cavab ağır idi. Xalq Cümhuriyyətindən sonra Şura hökumətinə, sosial ədalətə, birliyə, qardaşlığa inanıb, əcəl şərbətini içən, V.İ.Leninə etiraz, oğlu Nəcəf Nərimanova isə kədər məktubu ilə tarixdə qalan, Şura hökumətinin Dağlıq Qarabağ və Qərbi Zəngəzurla bağlı qərarına qurban olan həkim, alim, yazıçı, dramaturq, publisist və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun, 1941-ci ildə Güney Azərbaycan – “Əziz Əliyev missiyası”nın rəhbəri kimi İran şahı Rza Şah Pəhləvinin gözüünün içinə baxa-baxa, “Güney Azərbaycan bizim tarixi torpaqlarımız, burada yaşayanlar qan qardaşlarımızdır. Onların ana dili, məktəb və sağlıq məsələləri bizi qayğılandırır”. (C.Həsəni. Güney Azərbaycan: Tehran – Bakı - Moskva arasında....)

1942-ci ildə Dağıstanın birinci katibi kimi dağlıları Şeyx Şamil əzəmətinə, əyilməzliyinə qurban edən, repressiya burulğanına salan, Sovet hökumətinə inamsızlıqda, xəyanətdə, Osmanlıya xəfiyyəlikdə suçlayan, ittiham edən İosif Stalinə “Dağlılardan Sovet hökumətinə düşmən çıxmaz, onlar mərd, cəsarətli, ləyaqətlidirlər, torpaqlarını alman faşistlərinin təpikləri altında tapdaq etməzlər. Bir nəfər kimi səfərbər olub, ümumi düşməne qarşı səfərbər olurlar” nidası ilə axisqa türklərdən, Kırım tatarlarında, çeçen, inquş və bəlkərlərdən sonra sürgün köçü yolda olan, təkcə Şeyx Şamilin varisləri olduqlarına görə damğalanan, Türkiyədə çadır düşərgələri belə, Mikoyan, Beriya cütlüyü tərəfindən hazırlanan, qurulan dağlıların xilaslarına çevrilən, deportasiyasının qarşısını alan, Marşal Stalinə verdiyi sözü bir ayın içərisində tutub yerinə yetirən, tək bir cümləsi - “Dağlı ıgıdləri eşidin! Siz Şeyx Şamilin yadigarlarısınız, imkan verməyin ki, alman faşistlərinin mürdar ayaqları sizin doğma torpaqlarınıza, ata-anələrinizin məzarına toxunsun!” kəlamı, min əsərə, ləyaqət salnaməsinə bərabər çağırışı ilə 25 min əvəzinə, 30 min dağlı ıgıdi səngərlərə sipər edən, dağlı ıgıdlərdən ibarət Melitopol diviziyasını quran, faşizm üzərində tarixi qələbəyə, rəşadətli döyüşlərə görə qəhrəmanlıq nümunəsinə çevrilən, Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi polkovnik- komissar Əziz Əliyevin onlara inamla təqdim etdiyi bayrağı Mahaçqaladan, Dərbəndin qala divarlarının ətəyindən Berlinə daşıyan, Reyxstaqın binasından ucaldan Sovet İttifaqı qəhrəmanı kimi tarix yaradan 5 min ıgıdin, müxtəlif orden-medallarla təltif olunan 25 min dağlının ilham mənbəyinə, qürur, qeyrət, ləyaqət, cəsarət nümunəsinə döənən, Mərkəzdə, Moskvada şöhrəti Mikoyan, Beriya kimi namərdləri, türk-müsəlman düşmənlərini, cəlladlarını qıcıqlandıran, nüfuzu ikinci dünya müharibəsinin taleyini həll edən marşal Stalinə, marşal Jukova, Molotova bərabər olan polkovnik-komissar Əziz Əliyev kimi Ulu öndər, general Heydər Əliyev də Sovet İttifaqının başının bəlasına, Azərbaycan və Türkiyə ilə bağlı tərs siyasətinə sipərə çevrilirdi. Bu səbəbdən də ondan, Azərbaycanın, Qarabağın, Şuşanın alınmaz Qalasından xilas gərək idi. Onun haqqında milli dövlətçilik tariximiz üçün üçüncü kədərli, dəhşətli qərar alınır. Nəriman Nərimanovu Dağlıq Qarabağ və Zəngəzur, Əziz Əliyevi Dağıstan və Qərbi Azərbaycanlılarının 1948-ci il deportasiyasına qurban edib Moskvaya, Mərkəzi Komitəyə yüksək vəzifə, yüksəliş adı ilə aparıb əcəl şərbəti içirən quruluş, Azərbaycanın dözülməz, bərişməz “əl-ayağa dolayan” Birinci katibini, milli liderini Moskvaya aparır, Nazirlər Sovetində yüksək vəzifə versə də, onun qarşısını ala bilmir. Bu dəfə Sovet İttifaqı onunla Türkiyədə Kunanbəyev – Nazarbəyev – Kolbin, Türkiyə – Moskva savaşında üz-üzə gəlir. (Daha kədərli isə odur ki, Heydər Əliyevin 20-ci əsrdə Sovet İttifaqının əlindən aldığı Nursultan Nazarbəyevi 21-ci əsrin çevriliş girdabından qazax xalqı özü belə qoruya bilmir...) General Heydər Əliyevin bu savaşdan zəfərlə dönüşü Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində cərəyan edən hadisələr və 20 Yanvar dəhşətlərini doğurur. Ölümü gözə alan Heydər Əliyev plenumun iclaslarında stravyotovalara, aqalebekyanlara, zori-balayanlara meydan verən Mixail Qarbaçovun üzünə qaydır. Qarabağın tarixi sakinlərinin milli kimliyini, tarixi ədalətin hansı xalqdan yana olduğunu, tarixi sənədlərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində mövcud olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində cərəyan edən hadisələrin səbəblərini daha yaxşı bilən, mücadilə ocağını görükləyən SSRİ-nin son rəhbərinə “Siz nəyin nə olduğunu, nədən qaynaqlandığını bilirsiniz. Amma bu ədalətsizliyə göz yumur, susursunuz. Axı siz daha yaxşı bilirsiniz Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir” nidası ilə etirazını, özü də tarixi etirazını bildirir. Qəvi düşmən oyanış, qurtuluş dastanını Azadlıq Meydanında yazan, Lenin Meydanını İstiqlal savaşına çevirən, SSRİ-nin Azərbaycana göndərdiyi cəlladın S.M.Kirovun heykəlini “Dostluq parkı”na çevrilən Çəmbərkənddən aşırıan xalqı 20 Yanvar dəhşətləri ilə baş-başa qoyanda SSRİ rəhbərliyi Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyinə tək və yeganə varisi cənab İlham Əliyevlə gələn Heydər Əliyevin imperiyaya nifrətinin əlaməti olaraq sədaqətlə xidmət etdiyi Kommunist partiyasının biletindən imtinası – etirazı, kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi tarixi müsahibəsi ilə üzleşir. Bu bir Liderin, özü də Milli Liderin Qarabağ-Şuşa əzəməti, müqəddəsliyi uğrunda növbəti savaşı idi. O, bu savaşa bir Vətəndaş, Vətəndaşı olaraq çıxmış, Vətən sevgisini, torpaq müqəddəsliyini milli mənlilik, milli kimlik uğrunda mücadilədə, istiqlal savaşında səngərə, sipərə çevirmişdi! İmperiyanın qanlı qılıncı o zaman təkcə Azərbaycan xalqına, Qarabağa, Şuşaya deyil, həm də onun haqq səsinə, istiqlal mücadiləsinə, Milli Liderinə sıyırmışdı. Şuşada, Qarabağda, Zəngəzurdə qanı su yerinə axıdanlar, milli birliyin iradəsini, əzmini qırmağa cəhd edənlər Onun Vətənə, Azərbaycana, tikib qurduğu baş kəndə – Bakıya yollarını kəsir, atsız milləti siyasətin at işləməz yollarında Atasız – Arxasız edir.

Milli Lider isə haqq savaşından davasından dönmür. Düşmənin üstünə yeriyir. “Sapı özümüzədən olan baltalar”, imperiyanın sadıq qulları paytaxtın qapısını onun üzünə bağlayanda üzünü Ata Yurduna – Nuhun çıxdığı diyara, Asəhf-Kəhf müqəddəsliyinə – Naxçıvana tutur. “Ümid körpüsü”nü qurur. “Bir millət iki dövlət nidası” ilə Qarabağın, Azərbaycanın xilasına, Terkiyə - Azərbaycan münasibətləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Batum və Qars Bəyannaməsindən Şuşa Bəyannaməsinə körpü olur. “Biz Şuşaya qayıdacağıq, mütləq qayıdacağıq!” nidası ilə tarix yaradır!

44 günlük Vətən savaşında, daha doğrusu, qeyrət, ləyaqət, şərəf, şan davasında “Şuşa bizə bir nəfəs qədər yaxındır! Şuşasız bizim işimiz yarımçıq qaldı! Əziz Şuşa, Sən Azadsan! Qarabağ Azərbaycandır! Mən xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətinə əməl etdim!” hikməti ilə Ata müqəddəsliyindən – mürşid-mürid ucalığından, lider-varis əzəmətindən, Ana sevgisindən Ana Vətən sevgisinə körpü salan, Şuşanı, Qarabağı yoxdan var edənə, Qələbə, Zəfər memarına, Baba yadigarına Azərbaycanın xilaskarına Ustad dərsi keçir. Lider-Varis, Mürşid-Mürid ucalığı müqəddəsliyi yaşayır!

28 illik intizardan, kədərdən həsrətdən sonra bu gün Azərbaycanın sənət, mədəniyyət paytaxtında, Şuşa qalasında Şərqi, Türk dünyasının, Azərbaycanın birliyinin, bütövlüyünün bəlgəsi olan üç bayraq dalğalanır. Min illərdir səlib yürüşünə tablayan, dağılan, talan olan, qanlı müharibələrin oduna, atəsinə qalanan, sakinləri miqranta çevrilən, sərvəti, neməti, irsi və mirası atdöşü edilib Amerikaya, Avropaya sürülən, sarayları tar-mar olan, sultanları, xaqanları tikə-parça edilən, zindanlarda çürüyən, sadəcə türk-müsəlman olduğuna görə addımbaşı islamafobiyanın, pantürkizmin, panislamizmin qurbanı olan, Tanrının köç əylədiyi, dörd səma kitabı: “Tövrat”, “Zəbur”, “İncil” və “Qurani-Kərim”lə, 124 min peyğəmbərlə şərləndirdiyi müqəddəs Məkanın, Gündoğanın - Şərqi, sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin, humanist prinsiplərin dialoquna töhfələr verən, sarayını sənətin, mədəniyyətin, elmi-irfanın gülzarına çevirən, Qılıncla fəth etdiyi sarayları Tanrının Qələm və Kəlam müqəddəsliyi ilə süsləyən, Şeyx Nizami Gəncəvi, Əlişir Nəvai, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Seyid İmadəddin Nəsimi, İbn Əl Ərəbi, Əl Qəzali, Əl Kindi, İbn Sina, Şeyx Cəmaləddin Əfqani, Mövlana Cəmaləddin Rumi, Şəms Təbrizi, Yunus İmrə, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Əbülqasım Firdovsi, Ömər Xəyyam, Əmir Xosrov Dəhləvi, Seyid Əzim Şirvani, Mir Mövsüm Nəvvab, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Qasım bəy Zakir, Xurşudbanu Natəvan, Molla Pənah Vəqif, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Bülbül, Niyazi, Rəşid Behbudov kimi dahilər ilə tarix yaradan türk dünyasının – TURAN-ın simvolu kimi üç bayraq qoşa dalğalanır – alı, yaşılı, hilalı, ulduzu ilə bir dünya olan – Azərbaycanın, Türkiyənin, Pakistanın döyünən ürəyinin, vuran qəlbinin, özgürlüyünün simgəsi, bəlgəsi kimi səcdə etdiyimiz BAYRAQLAR İsmayıl bəy Qasıralının “Dildə, fikirdə, işində birlik!” nidası ilə bizi birliyə, diriliyə səsləyir. Vətən qalan, qalan hər şey yalan deyən, millətin, məmləkətin “Qarabağ Azərbaycandır!” “Əziz Şuşa biz qayıtmışıq! Biz səni tikəcəyik, quracağıq, dirəcələyək” kəlamı ilə Qurtuluşun, Qayıdışın, Dirçəlişin dastanını yaradan, “Əgər kimsə revanşist düşüncələrə qapılıb addım atmaq istəyirsə, biz burdayıq, Dəmir Yumruq da yerindədir!” nidası ilə Dəmir Yumruqla Dəmir İradənin, Lider – Xalq məhəbbətinin, Əbədi Zəfərin Simvolu, Birliyin, Bütövlüyün rəmzinə döən Zəfər, Qələbə Memarımız Şuşanın təkcə dəyər yox, dəyərlərin əyarı olduğunu dünyaya nümayiş etdirir.

El bilir ki, Sən mənimsəmə,
Yurdum Yuvam məskənimlə,
Anam doğma Vətənimlə,
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan!

- nidası ilə ən yeni Azərbaycanın cəsarət, ləyaqət tarixini yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə (müqəddimə və Mirzə Adıgözəl bəyin tərcümeyi-halına aid materiallar. V.N.Leviatovundur). Bakı, 1950.
2. Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959.
3. Mahmudov Y., Kərimov Ş. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, 2005
4. Mahmudov Y.M., Mustafayev C.M. Şuşa-Pənahabad. Bakı, 2012
5. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2010
6. Məmmədov N. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı, 2017
7. Molla Pənah Vəqif. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 269 s.
8. Hüseynov Y. Şuşa və şuşalılar. Bakı, 2016
9. Уоһаџиџа Ё. Оооа тарихи. Ааџу, 2013, “Оооа” іџоџџџаџу, 156 џџу.
10. Səməd Vurğun. “Hey uçam da yuvam sənən!”. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 280 s.

XÜLASƏ

Şuşanın bir paytaxt olaraq Qarabağ xanlığının mərkəzinə çevrilməsində Pənahəli xan və onun varislərinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. XVIII əsrdə Azərbaycanın mühüm ticarət mərkəzlərindən biri olan Şuşa XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilmiş, “Qafqazın sənət məbədi” kimi tanınmışdır. Sovet hakimiyyəti dövründə Şuşa şəhərinin inzibati statusu bir neçə dəfə dəyişmişdir. 90-cı illərin əvvəllərində işğala məruz qalmış Şuşa 28 illik işğaldan sonra 2020-ci il noyabr ayının 8-də azad edilmişdir. Müzəffər ali baş komandan İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2022-ci il Şuşa ili elan edilmişdir.

PEZIOME

Панахали хан и его преемники имели особые заслуги в превращении Шуши в столицу Карабахского ханства. Будучи одним из важных торговых центров Азербайджана в XVIII веке, город Шуша в конце XIX-начале XX веков превратилась в музыкальный центр Кавказа, известный как “храм искусства Кавказа”. В период советской власти город Шуша не раз менял свой административный статус. Оккупированный в начале 90-х годов, 8 ноября 2020 года он был освобожден от 28-милетней оккупации. Распоряжением верховного главнокомандующего Ильхама Алиева 2022 год объявлен «Годом города Шуша».

SUMMARY

Panahali Khan and his heirs had special services in turning Shusha as a capital into the centre of Karabakh Khanate. One of the important trade centers of Azerbaijan in XVIII century, Shusha became the music center of Caucasus at the end of XIX century and was known as “Temple of Art of Caucasus”. The administrative status of the city of Shusha changed several times during the Soviet period. Shusha, which was occupied in the early 90s, was liberated on November 28, 2020 after 28 years of occupation. 2022 was declared the Year of Shusha by order of Supreme Commander-in-chief Ilham Aliyev.

RƏYÇİ: Dos. E.Vəliyeva

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Культура речи вообще – это соответствие речи существующим общеязыковым нормам с учётом той ситуации, в которой происходит общение, например, дружеская беседа, публичное выступление или домашний разговор.

Обучая учащихся культуре речи не на родном языке, перед преподавателем встают задачи не только научить правильно в соответствии с нормой выразить свои мысли и чувства, но и правильно воспринять речь, не затрудняясь пониманием нормы и её общепринятых ситуативных вариантов. Основной тезис подобных занятий: так можно, так возможно, так лучше в данной ситуации.

В работе над культурной речи прежде всего необходимо умение четко раскрыть понятие нормы. Языковая литературная норма – это, как известно, принятые в общеязыковой практике правила произношения, ударения, словообразования, словоупотребления и построения предложений, правила написания. Языковая норма складывается исторически, она определяется особенностями развития национального языка, с одной стороны, а с другой – степенью развития общества и его культуры. Норма стабильна до определенного периода и в то же время динамична, изменчива. Изменяется норма под влиянием внутренних факторов – развития самого языка и внешних – меняющихся требований в развивающемся обществе. Норма имеет варианты, закреплённые за разными стилями речи, варианты, дифференцирующие семантические оттенки значения, эмоциональную окрашенность слова или грамматической категории. Требования коммуникации обуславливают единство языковой нормы и определенную совокупность её вариантов.

Для русского языка как исторического достояния всех народов России и как одного из мировых языков, важна организующая функция единой нормы. Это обеспечивает единство русского литературного языка, его общепонятность.

Колеблется и изменяется норма в результате взаимодействия разных стилей, взаимодействия литературного языка и просторечия, литературного языка и диалектов, взаимодействия нового и старого, устаревающего. Эти колебания создают варианты нормы. Массовая распространённость вариантов, их регулярное употребление, их взаимодействие с аналогичными образцами литературного языка постепенно подготавливают к вариантам нормы – признание и право на нормативность.

Норма будучи языковой требует к себе активного индивидуального отношения. Искажение нормы, замена литературной нормы диалектной или просторечной связаны с культурой речи каждого говорящего или пишущего с общепонятностью нашей речи. Выбор же нормы или общепризнанного его варианта определяется целесообразностью данного языкового выражения. Когда мы говорим, что человек владеет языком, то подразумеваем не только знание и владение нормой, но и умение выбрать нужный вариант.

По своему характеру все правила нормы делятся на обязательные и не очень обязательные.

Обучение и воспитание культуры речи – это усвоение строгой нормы и запретительные рекомендации; не следует так говорить. Преподаватель даёт ряд рекомендаций, ограждающих учащихся от нарушений действующей нормы. Так нельзя, так можно – основной тезис подобных занятий.

Соблюдение нормы должно обеспечить понимание того, что скажет учащийся, или что он напишет.

Работа над культурой неродной речи имеет свои особенности. Это работа над ошибками в результате интерференции, различного рода смещений – несовпадений различных языковых единиц, теоретических знаний языка и отсутствие практических занятий и умений.

В работе над культурой неродной речи следует выделить два этапа. Первый этап – повторение нормативного курса. Второй этап – это изучение ситуативно – стилевой зависимости языкового выражения: выбор того или иного слова, сочетания грамматической категории в разных ситуациях и разных стилях речи, правильное оформление собственной речи. Это также правильное восприятие речи собеседника (устная форма) и правильное восприятие текста (письменная форма речи). Этот этап работы предполагает два типа активных речевых упражнений (в двух формах – устной и письменной).

Следует отметить, что иностранные студенты, изучающие русский язык не в русской среде, учатся письменному адаптированному тексту. Поэтому нужно стремиться к тому, чтобы выбирать вариант, соответствующий общим правилам чтения, для сокращения числа исключений, которые нужно специально запоминать.

Письменная речь дает возможность не только контролировать сознательно свою речь, но она даёт возможность уточнять и обрабатывать мыслительную способность. К сожалению иностранные учащиеся не всегда понимают специфику и особенности письменной формы речи, что приводит к речевым ошибкам. Рассмотрим типологию таких ошибок. Ошибки, отражающие порядок слов, присущий разговорной речи, можно разделить на три группы:

а) ошибочное расположение слов и словосочетаний;

⁵⁶ БГУ.ст.преп.кафедры русского языка

- б) ошибочное расположение частиц, союзов, союзных слов;
- в) ошибочное расположение слов в предложении как части текста.

Задача преподавателя заключается в том, чтобы последовательно, на уроках русского языка обращать внимание учащихся на то, как строится предложение, в чём суть взаимосвязи предложений.

Нердко в сочетаниях учащихся на свободную тему мы встречаем бесконечное он, она. Эти местоимения можно понять неправильно (он-непонятно кто). На эти другие факты неумелого использования местоимений обязательно надо обращать внимание учащихся.

В письменных работах учащихся особенно на начальном этапе обучения часто встречаются предложения незавершённые. Следуя принципу «пишу как говорю», учащиеся повторяют свои устные фразы на письме. В результате этого возникает незавершённость, неполнота предложений. Например: наш город очень молодой, а потому очень много молодежи.

Устная речь, вне зависимости от её подготовленности, производится говорящим в условиях, когда говорящий не имеет возможности мысленно оценить удачность каждого слова, каждой фразы до их произнесения и не может исправить ошибку. Преподаватель должен объяснить учащимся, что говорящий не должен пользоваться теми языковыми средствами, которые его затрудняют при производстве речи (трудно произносимые слова, длинные предложения, составные числительные и т.п.). Но в то же время преподаватель должен не только учить учащихся избегать в устной речи всего трудного, сколько тренировать их на произношение подобных слов и словосочетаний, добиваясь правильного употребления. В устной речи не следует использовать причастные и деепричастные обороты. Тренировка учащихся должна сводиться в данном случае не к употреблению этих оборотов, а к замене их в устной речи сложными предложениями.

Большое значение в работе над культурой неродной речи имеют упражнения, предупреждающие ошибочное словоупотребление. Очень важно разграничить возможные ошибки по разным причинам: ошибки из-за созвучия в словах, ошибки из-за неверных аналогий в морфологической структуре (курильщик - чемоданщик); ошибки стилистические (сотворил, создал, смастерил).

Обилие новой лексики и естественное стремление связать её с уже знакомой лексикой приводит к ошибкам, вызванным сходным звучанием. Например, учащийся говорит: они очень хорошо встретили его и поздравились с ним. Раньше он не знал глагола поздравиться, глагол же поздравить был ему хорошо знаком, отсюда смешение двух слов.

Своевременно указывая учащимся на разграничительные факторы, преподаватель сумеет предупредить значительное количество ошибок в речи учащихся.

Второй этап – это изучение ситуативно-стилевой зависимости языкового выражения. Этот этап предполагает два типа активных речевых упражнений (в двух формах – устной и письменной).

Необходимо выделить следующие пути в создании ситуаций: истинная или игровая ситуация при помощи изобразительных средств (рисунок на доске, картина, иллюстрация в книге и т. п.)

С помощью использования грамматических конструкций в ситуациях новый материал не только лучше осознается, но и быстрее закрепляется. Например закрепление употребления форм родительского падежа имён существительных при отрицании в конструкции: у меня (у него, у неё, у нас) нет друга (подруги, сестры), времени, журнала. В жизни наших учащихся возникают ситуации, когда необходимо воспользоваться этими грамматическими формами, например, отказать в ответ на просьбу.

- Дайте, пожалуйста, словарь
- А у меня нет словаря
- Почему вы не были на концерте?
- У меня не было времени,

Ситуативно обусловленные реплики определенного грамматического состава могут проговариваться с разными видами реконструкции (в форме прошедшего времени, в форме множественного числа и пр.)

Отрабатывая формы прошедшего времени глаголов можно предложить трансформировать фразу, начав её словом вчера вместо сегодня.

Эффективно выполняются ситуативные упражнения, когда в аудитории имитируется реальная ситуация общения. Например, можно разыграть следующие микросценки: Вы звоните другу, вам отвечают, что его нет дома. Узнайте, когда он будет, и когда вам лучше позвонить ещё раз; Вам нужно встретиться с подругой и вы договариваетесь, когда и где вы будете её ждать.

Успехом в работе по развитию устной речи является применение наглядности (рисунков, картин).

Например, на рисунке изображён кинотеатр. На доске записываются слова: кино, афиша, зал, кинотеатр, фойе, артист, билет, касса и др. Студенты задают друг другу вопросы т.е. составляют диалоги.

Используя различные виды диалогических упражнений преподаватель должен добиться умения на основе предложенной ситуации принять участие в диалоге на учебно – бытовую тематику с включением страноведческого аспекта.

Обучение только устной речи, без одновременной работы над письмом, невозможно. Письменное выполнение некоторых упражнений выступает как методический приём, подкрепляющий навыки устной речи.

Нами рекомендуется проводить упражнения на различие слов, обозначающих их сходные понятия: совсем- вполне, пользоваться-использовать, в самом деле-на самом деле, перерыв-перемена-интервал, собственный- личный и т.п.

Определенную трудность для учащихся представляют слова паронимы (аптека - оптика, здание - задание, ректор - лектор, вместе - вместо, уметь - иметь, ответить - отметить, кафе - кофе, страна - сторона).

Сами по себе эти слова вызывают трудности у учащихся с точки зрения их значения. Поэтому на занятиях должен быть представлен материал, обеспечивающий объяснение и усвоение их учащимися.

С нашей точки зрения можно предложить следующие упражнения:

1. Истолковать пары паронимов и привести примеры их употребления
2. Правильно расставить слова в предложениях, выбрав нужную грамматическую форму.
3. Выбрать нужное слово из паронимической пары.
4. Подобрать антонимы к паронимическим словам.
5. Заменить выделенные слова паронимами

На наш взгляд предмет культура речи предполагает изучение формул речевого этикета. Учащиеся должны знать и правильно употреблять основные формулы речевого этикета: беседа с друзьями, поздравления, умение выразить согласие, не согласие, уметь аргументировать свою точку зрения во время диалога, уметь принять участие в беседе на тему своей специальности и т.п.

Можно предложить такие темы как, например, “разговор о делах”, “разговор о работе”, “Время”, “Транспорт”, “Кино”, “Театр” и другие. Каждая тема знакомит учащихся со всем тем речевым клише, которые связаны с данной тематикой. Например, к теме “Время” можно предложить следующие речевые клише; “Который час”, “Надолго вы едете в Москву”, “Я уезжаю на неделю”, “Буду минут через десять”, “Мы занимаемся с пяти до семи”. На уроке по этой теме можно повторить и грамматический материал – употребление числительных и существительных для обозначения времени.

Мы остановились лишь на некоторых типах предложениях, вовсе не претендуя на исчерпывающее их перечисление.

Итак, культура неродной разговорной речи – это соблюдение разговорных норм литературного языка. В фонетике – это соблюдение произносительных норм. В морфологии – это непростительность ошибок в склонении. В синтаксисе – случаи неправильного согласования.

Литература.

1. Успенский Л.В. Культура речи М. 1976
2. Ладыженская Г.А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся. М. 1975
3. Сиротинина О.Б. Русская разговорная речь М. 1993.

XÜLASƏ

Məqalədə rus dili dərslərində dil mədəniyyəti fənninin öyrədilməsində ortaya çıxan problemlərdən danışılır. Qeyd olunur ki, dərslərin keyfiyyətinin artırılması üçün əsas məsələlərdən biri ilk növbədə tələbələrin kommunikativ aktivliyini təmin etmək lazımdır. Bununla əlaqədar müəllif ortaya çıxan bir çox məsələlərin düşgün araşdırması üçün onlara ayrı-ayrı aspektlərdən yanaşmağı təklif edir..

Rəyçi: Dos LƏLƏKBƏROVA.

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ В РАБОТЕ С ИНОСТРАННЫМИ МАГИСТРАМИ НА ПРОДВИНУТОМ ЭТАПЕ

В определенный период работа с магистрами –иностранцами была приостановлена, в связи с чем не было необходимости обращаться к данной теме в рамках учебного процесса. Но после изменения системы высшего образования и с появлением магистратуры как самостоятельного этапа вновь появилась надобность в этой работе. Поэтому на сегодняшний день эта форма обучения на наш взгляд вновь актуальна.

В работе с магистрами предусмотрено обращение к научно-популярным текстам выдающихся ученых мира и их научных открытиях и работах; тексты, характеризующие личность ученого; тексты о содружестве ученых различных стран; тексты о специфике научного творчества; о международных научных контактах; о защите окружающей среды;

Представляют интерес тексты о всемирно известных азербайджанских ученых, а также ученых, чья жизнь и деятельность связаны с Азербайджаном, таких как Ю.Мамедалиев, М.Топчибашев, Л.Ландау и др.

Задания и отбор лексического материала служат целям развития навыков устной и письменной речи (магистров-иностранцев на продвинутом этапе обучения) умению извлекать информацию, выражать собственное мнение по поводу обсуждаемых в дискуссиях вопросов, использовать варианты и синонимические выражения в монологическом высказывании. Выполнение заданий пособия должно способствовать выработке у магистров навыков построения письменного высказывания с опорой на текст.

Кроме того, в процессе работы с магистрами необходимо развивать у них навыки беглого чтения и оперирования информативным материалом текста с учетом целей реальной коммуникации.

Тексты рассчитаны, в основном, на работу под руководством преподавателя, поскольку значительная часть предлагаемых в них заданий носит творческий характер и может иметь варианты решения. Однако, наличие текста — источника, к которому а магистры могут многократно возвращаться в ходе выполнения задания и упражнений, делает возможным выполнение заданий и самостоятельно.

Основное внимание уделяется реферированию и комментированию текстов, приводящему к написанию реферата, аннотации и рецензии.

Авторы придерживаются следующей точки зрения: письменной формой магистры должны владеть в той степени, которая достаточна для удовлетворения учебно-профессиональных целей. Вместе с тем авторы считают, что реферирование и комментирование письменного источника должно базироваться на развитии таких умений, как умение определять, сформулировать основную проблематику текста - источника, составлять простые и сложные планы, производить сжатие материала по нужному плану, определять в тексте места включения дополнительной информации, умение производить соединение информации источников с помощью порядка слов, порядка фраз, образцов и связывающих средств, умение выбирать вариант собственной оценки информации текста и сопоставлять ее с оценкой, предложенной автором и, наконец, умение объединять все его компоненты (основной материал источника, дополнительный материал и оценочное высказывание).

Тексты, задания и лексические опоры подобраны так, чтобы обучающиеся могли не только ознакомиться с разнообразными проблемами и достижениями современной науки, с вопросами этики ученых, но и усвоить лексико-грамматический материал, свойственный научному стилю речи и его разновидности - стилю научно-популярной литературы (т.е. включение и изложение элементов различных стилей: разговорного, публицистического, художественного).

Большую часть текстов магистры-иностранцы, в зависимости от своей специальности, по выбору, могут использовать в качестве опорного материала при подготовке к докладам и сообщениям по специальности.

В текстах учтен лексико-грамматический материал «Программы по русскому языку для магистров-иностранцев».

Подбор текстов пособия ориентирован на программу и учебные планы для магистров-иностранцев как филологов, так и нефилологов.

Такой материал в рамках учебного процесса позволяет решать вопросы, как страноведческого характера, так и вопросы, связанные с актуальными проблемами, интересующими научных сотрудников всех специальностей, и кроме того, дает представление о стилистических особенностях языка научной и научно-популярной литературы.

Тексты могут быть использованы как для работ в нормативных группах со студентами – иностранцами, так и с магистрами.

К текстам прилагаются предтекстовые и послетекстовые задания, которые помогут иностранным учащимся в подготовке и написании научной работы.

Предполагалось, что статья, посвященная академику Юсифу Мамедалиеву, будет приурочена к 115 годовщине со дня рождения этого выдающегося азербайджанского химика и ученого с мировым именем. Однако в силу сложившихся объективных обстоятельств этого не случилось. Хотя прошло уже 60 лет со дня смерти этого крупного ученого, его научные открытия не потеряли своей значимости и по сей день.

Напомним, что в связи с 100-летием крупного ученого-химика Ю.Мамедалиева 2005 год по инициативе ЮНЕСКО был объявлен годом ' выдающегося азербайджанского ученого.

Данный текст может быть использован для работы в группах с магистрами, а также в рамках учебного предмета – НСР.

Пред текстовые задания

1. Определите значения данных слов с помощью словаря:

увелечение, производство, добавка, преобразование, смесь, производство, топливо

2. Запомните следующие словосочетания:

дух исследователя, процесс преобразования, зажигательная смесь, создать школу, создать (выдвинуть) гипотезу, поставлен памятник, лечебное действие

Академик Юсиф Мамедалиев (1905-1991)

Выдающийся азербайджанский учёный и педагог, основатель нефтехимической науки в Азербайджане, академик и президент Академии наук Азербайджана Юсиф Гейдар оглу Мамедалиев родился в 1905 году в древнем городе Ордубаде.

После окончания естественного факультета Высшего педагогического института в Баку Юсиф Мамедалиев с увлечением преподавал несколько лет, но талант исследователя звал его в науку. В 1929 г. он поступил в Московский государственный университет, где стал учеником знаменитого учёного Н.Д.Зелинского, работавшего над процессом преобразования тяжёлых фракций нефти, т.е. получения авиационного горючего из мазута и солярки.

Спустя 25 лет Ю.Мамедалиев повторил опыт своего учителя и организовал производство высокооктановой добавки к авиабензину. В начале войны он разработал зажигательную смесь (взрывчатые вещества) для борьбы с танками, разработал способ получения I авиационного топлива.

В январе 1944 г. за обеспечение фронта авиационным горючим Ю.Г.Мамедалиев был награждён орденом Ленина.

Всю свою творческую жизнь учёный посвятил развитию нефтехимии, нефтяной промышленности. Он был теоретиком и практиком, создал научную школу азербайджанских нефтехимиков, в течение многих лет развивал науку в Азербайджане.

В своей книге «Развитие науки в Азербайджане» учёный дал обзор азербайджанской научной мысли. Большое количество исследований учёный посвятил изучению состава нефтяных газов Азербайджана.

Учёный изучил целебную нефть - нафталан и создал гипотезу о механизме её лечебного действия.

Важные страницы научного пути академика Ю. Мамедалиева связаны с БГУ. Он является основателем кафедры химии Азербайджанского государственного университета, а с 1954 по 1958 год возглавлял университет.

За большие заслуги в развитии азербайджанской науки академику Ю.Мамедалиеву поставлен памятник. Это первый памятник учёному в Баку.

Ю.Мамедалиев был щедрым и открытым человеком. Он помогал очень многим людям.

Слова «Спешите делать добро» были девизом всей его жизни.

Послетекстовые задания

I. Подберите синонимы к следующим словам:

выдающийся -

спустя двадцать пять лет -

способ -

в течение многих лет -

спешить -

возглавлять -

II. Продолжите предложения, опираясь на текст:

а) после окончания естественного факультета Высшего педагогического института в Баку Юсиф Мамедалиев

...

б) в начале войны он разработал ...

III. Подтвердите или опровергните информацию:

Выдающийся азербайджанский учёный Юсиф Мамедалиев родился в 1905 году в городе Баку.

Спустя 25 лет Ю.Мамедалиев повторил опыт своего учителя и организовал производство высокооктановой добавки к авиабензину.

Всю свою творческую жизнь учёный посвятил развитию нефтехимии, нефтяной промышленности.

IV. Ответьте на вопросы.

1. Где и когда родился Ю.Мамедалиев?

2. Где преподавал Ю.Мамедалиев после окончания высшей педагогический института?

3. Когда Ю.Мамедалиев поступил в Московский Университет и кто был его учителем?

4. Какую смесь разработал Ю.Мамедалиев в годы второй мировой войны?

5. Чему посвятил Ю.Мамедалиев всю свою жизнь?

6. Чему посвящено основное количество исследований Ю.Мамедалиева?
7. Какое изречение являлось девизом всей его жизни?
8. В какие годы Ю.Мамедалиев являлся ректором университета?
- V. Напишите краткую биографию Ю.Мамедалиева.
- VI. Что являлось девизом всей его жизни?
- VII. Составьте вопросный и назывной планы.
- VIII. Изложите в письменном виде суть научных открытий Ю.Мамедалиева.
- IX. Расскажите о Ю.Мамедалиеве как о выдающемся ученом и педагоге, используя слова и словосочетания:
выдающийся ученый и педагог
с увлечением преподавал
стал учеником знаменитого ученого
организовал производство
разработал способ
посвятил свою жизнь
создал школу

Кем должен быть современный молодой ученый

Предтекстовые упражнения.

- I. Проверьте себя. Знаете ли вы следующие слова и словосочетания?
критерий оценки (чего), человечность, страсть к творческому поиску, увлеченность;
- II. Образуйте от глаголов существительные:
Ощущать - ощущение, познать - совершенствовать - обогащать - ..., развивать - ..., представлять - ...
- III. При чтении текста обратите внимание на то, какими синонимичными вариантами может быть выражена одна и та же мысль:
 - а) Каким должен быть молодой ученый?
Какими качествами должен обладать молодой ученый?
Какими видятся сегодня те, кому принадлежит будущее...?
 - б) Что является важнейшим критерием оценки ...?
Что, кроме способностей и страсти к научному творчеству, требуется от ...?

Каким должен быть современный молодой ученый

В последние годы расширились возможности для проведения научных исследований и экспериментов. Сложнейшая аппаратура, лазерная и электронная техника, множество других тонких и остроумных приборов заполняют лабораторию научных институтов. Но при всем совершенстве техники нисколько не уменьшается, а скорее еще более возрастает роль человека. Ибо только человеку дано творить. Творчество, особенно научное творчество, становится важнейшим критерием оценки современного ученого. Но этого мало. Коллективный характер науки, ее возросшие темпы требуют от молодых научных работников, кроме способностей и страсти к научному творчеству, высокой гражданской активности и, что тоже исключительно важно, глубокой человечности.

Каким же видится сегодня новое поколение вступающих в науку молодых людей - тех, кому принадлежит будущее?

Современный ученый должен иметь ярко выраженную страсть к творческому поиску, ощущать внутреннюю потребность заниматься научной работой, обладать богатым воображением, научной интуицией, смелостью, чувством ответственности перед обществом.

Сила молодого ученого, прежде всего в том, что он смотрит на традиции, на получаемое им наследство прошлого своими глазами, и ему подчас легче выдвинуть новую концепцию, пойти неизведанным путем, легче рискнуть, не боясь поражения.

Именно от молодежи, которая трудится сейчас в науке, зависит, как это ни громко звучит, судьба мира. Сегодня молодой ученый-аспирант или скромный младший сотрудник, а завтра он, возможно, откроет новый источник энергии, расширит наши представления об окружающем мире или, быть может, найдет способ управлять наследственной структурой зародышевых клеток или избавит человечество от рака.

«Каждое мгновение опыт обнаруживает вещи, остававшиеся неизвестными в течение стольких веков», - говорит Леонардо да Винчи. В наши дни эти слова звучат особенно актуально. Необъятны и величественны задачи, стоящие сейчас перед наукой. Это и познание тайн природы, и поиски наиболее рациональных методов в самых разнообразных областях человеческой деятельности, и совершенствование производства и общественных отношений, и обогащение и развитие духовной культуры человечества.

Молодость прекрасна и сильна увлеченностью, способностью к полной самоотдаче.

Именно в молодые годы научное творчество далеко от холодной бесстрастности, а там, где кипит работа, где мысль крылатая, внутренний подъем удваивает силы, появляются плодотворные научные результаты.

Послетекстовые задания.

I. Ответьте на следующие вопросы (используя опорные словосочетания):

- 1) Почему при всем совершенстве техники все больше возрастает роль человека в научных исследованиях?
расширились возможности (для чего?); сложнейшая аппаратура; лазерная и электронная техника
- 2) Что, кроме способности и страсти к научному творчеству, необходимо современному ученому?
важнейший критерий оценки (чего?); коллективный характер науки; высокая гражданская активность; глубокая человечность
- 3) Какими качествами должен обладать молодой ученый?
ярко выраженная страсть к творческому поиску; ощущать внутреннюю потребность заниматься (чем?); обладать чувством ответственности (богатым воображением); обладать научной интуицией (смелостью); иметь ярко выраженную страсть к творческому поиску
- 4) В чем сила молодого ученого?
смотреть (на что?) своими глазами; научное наследие прошлого; выдвинуть новую концепцию; пойти неизведанным путем
- 5) Что зависит от нынешних молодых ученых?
зависит судьба мира; открыть новый источник энергии; расширить представление (о чем?); найти способ управлять (чем?); избавить человечество (от чего?)
- 6) Какие задачи встают перед современной наукой?
познание тайн природы; поиски наиболее рациональных методов; совершенствование производства; развитие духовной науки
- 7) Чем прекрасна молодость по вашему мнению?
увлеченность, способность к полной самоотдаче; быть свободной от догм; не принимать рутину; холодная бесстрастность; внутренний подъем; удваивать силы; плодотворные научные результаты

II. Попросите вашего товарища по группе рассказать немного о Леонардо да Винчи. Используйте речевые образцы, приведенные к тексту «Мир принадлежит молодым» (пункт 4 послетекстовых упражнений).

Материал для ответа: Леонардо да Винчи (15.04.1452, Винчи, около Флоренции, - 02.05.1519, замок Клу около Амбуаза, Франция) - итальянский художник, ученый и инженер, один из величайших деятелей культуры эпохи Возрождения. Искусство и наука были для него неотделимы друг от друга как средство объективного познания реального мира. Основывая свое художественное творчество на знании, он поднял искусство эпохи Возрождения на новую ступень. Картины - Благовещение, Мадонна с цветком, Поклонение волхвов, Мадонна в скалах, Монна Лиза и др. Был гениальным скульптором, архитектором, естествоиспытателем, ученым, обогатившим все отрасли знаний глубокими наблюдениями и идеями.

III. Найдите в тексте высказывание Леонардо да Винчи, попросите коллегу по группе разъяснить, как он его понимает. Используйте выражения:

Нельзя ли уточнить, как ...?

Не могли бы вы разъяснить, как (дать некоторые разъяснения по поводу)

- IV.** Дайте ответ на вопрос, поставленный в заглавии текста. Используйте слова и словосочетания, указывающие на порядок следования информации:
- во-первых, во-вторых, в-третьих; первое, на чем бы я хотел остановиться; а теперь; и наконец; последнее, что необходимо сказать*

Rəyçi: Dos L.ƏLƏKBƏROVA.

Saidə Şirzad qızı Mustafayeva⁵⁷
METODİKAYA AID İLK ƏSƏRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN
TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Metodikaya aid ilk əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri mövzusu metodika sahəsində tədqiqata geniş və tam şəkildə cəlb edilməmiş mövzulardan biridir. Bu səbəbdən də, Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı yaranan problemlər hər bir dilçinin maraq obyektinə çevrilərək öz obyektivliyini saxlamış və bu istiqamətdəki nöqsanların aradan qaldırılması üzrə xeyli işlər görülmüşdür.

Nəzərə alsaq ki, əvvəllər, yəni XIX əsrə qədər ana dilinə aid dərsliklər olmamış, bu səbəbdən də, müəllimlərin bir çoxu əsərlərə müraciət edərək rəvan və zəngin olan Azərbaycan dilini tədris etməyə çalışmışlar. Orta əsrlərdən başlayaraq həmin istiqamətdə müəyyən fəaliyyətlər göstərsə də, ana dilinə aid ilk dərslik və əsərlər XIX əsdən yazılmağa başlanmışdır. Həmin əsərlər sırasında Mirzə Kazimbəyin rus dilində yazıb çap etdirdiyi «Türk-tatar dilinin qrammatikası» dərsliyi, M.Vəzirovun, N.Nərimanovun, S.M.Qəniyevin və digərlərinin ana dilinə aid yazdığı əsərləri, M.Əfşarın ana dilinə aid olan «Türk dilinin qrammatikası» nı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Təbii ki, bu və digər bu kimi dərslik və dərs vəsaitləri Azərbaycan dilinin tədrisində önəmli rol oynamışdır.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində böyük xidmətləri olan görkəmli alim Həsən Baliyev Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin keçdiyi inkişaf yolunu nəzərdən keçirərək, onu aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmişdir:

I mərhələ: XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq yazılmış dərsliklərdə metodik tövsiyələrin verilməsi.

II mərhələ: XX əsrin əvvəllərində metodik mülahizəli əsərlərin nəşr edilməsi:

1. 1906-cı ildə Həsən Səbri Eyvazov adlı bir müəllim «Üsuli-tədris və təlim -tərbiyə».

2. 1908-ci ildə yenə də Bakıda Hafiz Məmmədəmin Şeyxzadənin «Fəhəhət və bələğət, fənni-inşa və üsuli-kitabət» adlı əsəri.

III mərhələ: XX əsrin 20-60-cı illəri Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin yaranma və püxtələşməsi dövrüdür:

1. Bu sahədə prof.B.Çobanzadənin, prof.Ə.Dəmirçizadənin xidmətləri.

2. Metodika üzrə ilk elmlər doktoru olan prof.A.S.Abdullayevin xidmətləri və yazdığı «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası» dərsliyi və «Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən» kitabı.

3. Professorlardan Ə.Əfəndizadə, Ə.Fərəcov, B.Əhmədov, R.Əsədov, N.Abdullayev və başqalarının xidmətləri.

4. Dosentlərdən Musa Həsənov, Ə.Əhmədov, S.Vahidov, K.Mikayılov, K.Kərimov, Ə.Kəlbəliyev və başqalarının xidmətləri.

5. İbtidai məktəblərdə ana dili təlimi metodikası üzrə professorlardan Y.Kərimov, A.Rəhimov, dosentlərdən M.Məmmədov, M.Musayev, F.Əbdürrəhimov, S.Quliyeva, V.Qurbanov və b. (6, s. 20-21).

Digər bir bölgədə isə biz fərqli bir yanaşma ilə qarşılaşırıq. Həmin bölgədə tədqiqatçıların fikirlərinə nəzər yetirdikdə görürük ki, onlar ana dili tədrisini, tarixi aspektdən yanaşaraq, iki mühüm dövrə bölündüyünü xüsusi olaraq qeyd etmişlər:

1. 1830-1920-ci illər^[1]

2. 1920-2000-ci illər.

1830-1920-ci illərdə tədris istiqamətində yazılmış kitablarda Azərbaycan dilinin tədrisindəki problemlər XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq alimlərin əsərlərində öz əksini tapmış, əsrin ortalarından isə bu məsələnin həlli istiqamətindəki fəaliyyət daha geniş vüsət almışdır. L.Z.Budaqov, M.Ş.Vazeh, A.A.Bakıxanov, M.Kazimbəy, L.M.Lazarov və digərləri ana dilini öyrətməyin vacibliyini və bu istiqamətdə ciddi illərin görülməli olduğunu öz yazılarında dö-nə-dönə vurğulamışlar (9, s. 3).

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu, eyni zamanda da ana dilimizin tədrisi sahəsinin ilk tədqiqatçısı və bu istiqamətdə əsaslı elmi fikirlər söyləyən professor M.Kazimbəy özünün «Грамматика турецко-татарского языка» əsərində «Qrammatika»nın iki şöbəsi, morfolojiya və sintaksis bölmələrindəki ümumi məsələləri geniş şəkildə izah etmişdir. Digər bir müəllif, P.M.Budaqov «Практическое руководство турецко-татарско- азербайджанского наречия» adlı əsəri ilə professor M.Kazimbəyin fikirlərinin davamçısı kimi çıxış etmişdir. P.M.Budaqov həmin əsərində verdiyi dərslərin hər birinin sonunda kitaba daxil etdiyi məndəki cümlələrin sintaktik xüsusiyyətlərinin geniş formada izahını vermişdir (5, s. 27-28).

Dərslik müəlliflərindən biri, M.Kazimbəyin davamçılarından olan M.Ə.Vəzirov «Учебник татарско-азербайджанского наречия» adlı əsərində M.Kazimbəyin qrammatika haqqındakı fikirlərinin daha sadə və aydın şəkildə verilmişdir (2, s. 12).

Böyük mütəfəkkir yazıçı M.F.Axundov bir müddət müəllimlik fəaliyyətilə məşğul olmuş və həmin dövrdə də ilk olaraq əlifbanın dəyişdirilməsi ideyasını irəli sürmüşdür.

«Dəmiryol vacibdir. Amma əlifbanı dəyişdirmək ondan çox vacibdir. Teleqraf vacibdir. Amma əlifbanı dəyişdirmək ondan çox vacibdir. Dövlət qanunlarını tətbiq etmək vacibdir. Amma əlifbanı dəyişdirmək ondan daha çox vacibdir» (2, s. 6) deyərək, millətini cəhalətdən çıxarmaq istiqamətində bir sıra işlər görən mütəfəkkir, ərəb əlifbasının islahı məsələsi ilə kifayətləndiyi birinci layihəsində «Əlamət» adı ilə bəzi durğu işarələrinin qəbul olunmasını da lazım bilmişdi.

⁵⁷ Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çünkü ərəb dilində (ümumiyyətlə, Şərq dillərində) durğu işarələrindən istifadə edilmirdi, ümumiyyətlə ərəb dilində durğu işarələri yox idi. Bu səbəbdən də yazı işində böyük çətinliklər və anlaşılmazlıqlar yaranırdı ki, həmin problemin də həllinə böyük ehtiyac duyulurdu. Bu sahədəki metodiki fikirlərini həyata keçirmək arzusunu ədib “Ələfbayi-cədid” adı ilə yenidən işləyib 1868-ci ildə Tiflisdə çap edildiyi söylənən “Ələfba” adı dərslində və həmin dərslidən istifadə qaydalarını izah edən metodik fikirləri özündə əks etdirən layihə vasitəsilə həyata keçirmişdir.

Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində uğurlu fikirlər söyləyən şəxslərdən biri də F.Köçərli olmuşdur. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalında tədrislə əlqəli yazıları ilə seçilirdi. F.Köçərlinin məqalələrinin əsasını ana dilinin şəffaflığı, sadəliyi və tədrisinin düzgün təşkili yolları əhatə edirdi (9, s. 5).

Görkəmli Azərbaycan şairi A.Şaiqın ana dilinin tədrisinin inkişafında xüsusi yeri tutan və “Dəbistan”, “Məktəb” və “Rəhbər” jurnallarında kiçik yaşlı uşaqlar üçün çap etdirdiyi əsərlər də Azərbaycan dili tədrisi metodikasının inkişafı tarixində xüsusi yer tutur.

O dövrdə təlim prosesini asanlaşdırmaq məqsədilə bir qrup müəllim və ziyalılar həm tədrisdə istifadə üçün, həm də ana dilinin tədrisində yararlı ola biləcək üsullardan bəhs edən kitablar yazıb, çap etdirirdilər. Tədris üçün faydalı olan bu kitabların içərisində M.Ələkbərin “Kitabipəndi ətəf”, Ə.Axundzadənin “Xətti təliq və nəstəliq”, M.Şaxtaxtinskiyin “Sövti Şərq Əlifbası”, M.H.Həsənzadənin “Tamam əlifba”, M.N.Şirvaninin “Təftül arifin lisanı türki” və digərələrini göstərmək olar (9, s. 6).

Həmin əsərlərin hər biri həm Azərbaycan dilinin tədrisi üçün mühüm mənbə rolunu oynamış, həm də dilimizin tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsində xüsusi bir vasitə olmuşlar. Azərbaycan dili tədrisi metodikasının elmi baxımdan inkişafına şərait yaran və böyük zəhmətin bəhrəsi olaraq ərsəyə gələn bu kitab, məqalə və dərslilər 1921-ci ildən sonra da tədrisdə zəngin materiala çevrilmişdir.

Metodika elminin inkişaf tarixini 3 dövrə bölən Azərbaycan metodistləri onu aşağıdakı kimi sistemləşdirmişlər:

1. XX əsrin əvvəllərinə kimi olan dövr^[1,2]
2. XX əsrin əvvəllərindən 20-ci illərinə kimi olan dövr^[3,4]
3. XX əsrin 20-ci illərindən bugünə kimi olan dövr (yəni, XX əsrin 20-ci illərindən sonrakı dövr) (9, s. 7).

Azərbaycan dilinin tədrisində yaranan problemlər isə, əsasən XX əsrin əvvəllərindən öz həllini tapmağa başladı. Artıq, bu dövrdə dilin inkişafı və tədrisi üzrə işin təşkilində fərqli tendensiyalar özünü göstərirdi

Bu dövrdə, digər fənlərdə olduğu kimi Azərbaycan dilinin tədrisində də əsas vasitələr, tədris planı, proqram və dərslilər olsa da tədrisin təşkili, mövzuların tədrisində düzgün metod, üsul, vasitə və priyomların seçilməsində metodik baxışın olmasına böyük ehtiyac var idi. Həmin vasitəni yerinə yetirən isə dilçi metodistlərin Azərbaycan dilinin tədrisində müəllimlərin istifadəsi üçün hazırladıqları metodik əsərlərdir.

Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində ilk olaraq 1906-da müəllim Həsən Səbri Eyvazov “Üsuli-tədris və təlim-tərbiyə” adlı metodik əsər yazıb, Bakıda çap etdirib. Dərs üsulları və pedaqogikadan bəhs edən bu kitabda, ümumi şəkildə olaraq müəllimin nitqinin, dilinin tədris işinin yaxşılaşdırılmasındakı mühüm əhəmiyyətindən, əyanilikdən istifadə, şagirdlərə elmi əsasda dəqiq və aydın məlumatın verilməsindən, təlimin asandan mürəkkəbə doğru təşkil edilməsindən, dərslə müəllimə, sual-cavab kimi üsullardan geniş istifadə edilməsindən, məşğələlərin şifahi və yazılı formada keçirilməsi (4, s. 53-54) və digər bu kimi məsələlərdən bəhs edən həmin metodik əsərdə dərsin

12 qayda üzrə keçirilməsi haqqında məsləhətlər öz əksini tapmışdır: 1. müəllimin nitqi qısa və aydın olmalıdır, 2. tədrisdə əyaniliyə əhəmiyyət verilməlidir, 3. müəllimin izahatı inandırıcı olmalıdır, 4. öyrədilən hər hansı bir sahənin səbəbi şagirdə aydınlaşdırılmalıdır, 5. şagirdlə-rə yığcam, lakin dərin məlumat verilməlidir, 6. elmlərin əsasını öyrədkən nəzəriyyə ilə təcrübə arasında əlaqə yarat-malı və təcrübə (əməli) cəhətə daha artıq diqqət edilməlidir, 7. hər bəhsi keçəndən sonra şagirdlərə həmin bəhsə aid müəyyən nəticə əldə etdirilməlidir, 8. tədris tədrisən asandan çətinə doğru, təkmilləşdirməyə doğru getməlidir, 9. dərs müəllimə, sual-cavab üsullarına geniş yer verilməlidir, 10. məşğələlərdə şifahi və yazılı suallardan istifadə etməlidir, 11. müəllim mövzudan asılı olaraq, sinfin səviyyəsi nə üçün münasib olan üsullar seçilməlidir, 12. yazı işlərinə diqqət edil-mə-li, yazısız dərs olmamalıdır, əlifba dövründən başlanmış ta yuxarı siniflərə qədər həmin yazıya xüsusi əhəmiyyət verməlidir (1, s. 255).

Dərslinin sonunda «Məktəbin müəllimlərə aid nizamnaməsi, «Məktəbin şagirdlərə aid nizamnaməsi adlı məktəb rejimi barədə təlimat və 5 illik məktəblərin proqramı verilmişdir.

Ana dilinin tədrisi tarixinin ilk tədqiqatçılarından biri olan A.Abdullayev 1966-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən” əsərində qeyd edir ki, 1906-cı ildə müəllim Həsən Səbri Eyvazov “Üsuli-tədris və təlim-tərbiyə” adlı metodik bir əsər yazıb Bakıda çap etdirmiş, əsərdə dərs üsulları və pedaqogika haqqında geniş məlumat vermişdir. Həsən Səbri dil müəllimlərinə 12 qayda ilə dərs verməyi məsləhət görür. Dərslə məllimə verilən tövsiyələrin bəziləri bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır: Məsələn, müəllimin nitqi qısa və aydın olmalıdır. Tədrisdə əyaniliyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəzəriyyə ilə praktika düzgün əlaqələndirilməlidir. Təcrübə işlərə üstünlük verilməlidir.. Tədris asandan çətinə istiqamətdə inkişaf etməlidir. Dərslə müşahidəyə daha çox yer verilməlidir. Suallar sinfin səviyyəsinə uyğun seçilməli, yazısız dərs olmamalıdır (7, s. 53-54).

Lakin metodistlər həmin kitabın metodik əsər adlandırılması fikrinə fərqli istiqamətdən yanaşırlar. Yəni, əsərin tövsiyyə xarakteri daşması, onun ana dilinin tədrisi metodikası, ümumilikdə metodik əsər kimi qəbul edilməsində tərəddüdlərə səbəb olmuşdur.

Dilçi alim R.Quliyeva yazır ki, “Bu əsərlərdə metodikaya aid mülahizələrə rast gəlirik. Müəlliflər ən çox müəllimlərin nitqinin necə olması məsələsinə diqqət çəkir, nitqə verilən tələbləri göstərirlər. Lakin dilin mənimsədilməsi üsulları, yolları əsaslı şəkildə şərh edilməmişdir” (8, s. 43).

Az fərqi ilə seçən digər, müəllim Hafiz Məmmədamin Şeyxzadənin hazırladığı “Nümuneyi-tədris və tərbiyə” adlı metodik əsəri 1907-ci ildə Bakıda çap edilmişdir. Onun bu əsəri dövrü üçün üslubiyyətə dair gözəl bir metodik vəsait olmuş və dil müəllimlərinə Azərbaycan dili tədrisinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, şagirdlərlə aparılacaq üslubiyyət məşğələlərinin keyfiyyətini yüksəltmək işində xeyli kömək etmişdir.

Digər bir metodik əsər isə Hafiz Məmmədamin Şeyxzadənin ikinci kitabı olan “Fəhahət və bələğət, fənni-inşa və üsuli kitabət” əsəridir. Müəllif həmin əsərini 1908-ci ildə Bakıda çap etdirmişdir. Məmmədamin Şeyxzadənin Bakı Nəşri Maarif məclisi vasitəsilə açılmış “Dərülmüəllimini islamiiyə”də dərs deyərək yazdığı bu metodik əsəri 108 səhifədən ibarət idi. Əsərdə 3 fəsil verilir:

I Fənni-inşa və kitabət

II Fəhahət və bələğət

III müntəxib məktub və məqalələr

I Fənni-inşa və kitabət-10 dərindən;

II Fəhahət və bələğət- sual-cavab şəklində olan 6 hissədən ibarətdir. Həmin hissədə göstərilir ki, bələğət bir məramın həsən (gözəl, göyçək) surətdə ədası, düzgün və sənətli ifadə olunması, fəhahət isə bir dilin düz və xətasız, asanlıqla söylənilib yazılması deməkdir. Kitabın həmin fəslində həmçinin “Elmi-məani” deyilən fənlərdən bəhs edilir, təşbeh, məcaz, kinayə və istiarə kimi məsələlər şərh olunur (3, s. 185).

III müntəxib məktub və məqalələr – 6 məqalədən ibarət kitabda çalışmaları üçün əlavə material da verilmişdir. Sonda (87-104) lüğətcə verilmişdir.

Bu əsər Türkcəmizin (Azərbaycan dilinin) istilah və tətbiqinə xidmət məqsədilə hazırlanmış bir əsərdir. Gözəl yazmaq arzusunda olan hər bir müəllim üçün bir kitab, həm də inşə müəllimliyi idi. Kitabda, həm də nitqə verilən bəzi üslubi tələblər tövsiyyə şəklində şərh olunmuşdur. Ümumilikdə isə, həmin metodik əsər dilimizin istilah və tətbiqinə xidmət məqsədilə hazırlanmışdır.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası kitabının müəllifləri Bəliyevlər həmin metodik əsərləri nəzərdən keçirərək qeyd etmişlər ki, “1906-cı ildə Həsən Səbri Ayvazovun “Üsuli-tədris və təlim-tərbiyə”, 1908-ci ildə Hafiz Məmmədamin Şeyxzadənin “Fəhahət və bələğət, fənni-inşa və üsuli- kitabət” adlı metodik əsərləri çap olunmuşdur və bu əsərlər günümüzə səs-ləşən müddəalarla zəngindir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 331 s.
2. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı: Maarif, 1978, 280 s.
3. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: 2013, 275 s.
4. Bəyramov İ. Görkəmli metodist alim haqqında kitab.
<http://anl.az/download/meqale/>
5. Bəliyev H.B, Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2019, 380 s.
6. Bəliyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasıdan mühazirələr, Bakı: ADPU, 2007, 422 s.
7. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I h. (Dərslik), Bakı: 2016, ADPU, 403 s.
8. Quliyeva R.İ. Bəkir Çobanzadə və Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bəkir Çobanzadənin 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi, 2018, s. 42-46
9. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nurlan, 2003. 407 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris, metodika, əsər, təlim prosesi

Ключевые слова: азербайджанский язык, преподавание, методика, произведения, учебный процесс

Key words: Azerbaijani language, teaching, methodology, work, training process

Metodikaya aid ilk əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri

Xülasə

Məqalədə, aktual mövzulardan biri olan metodikaya aid ilk əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələlərindən bəhs olunur. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisinin səmərəli təşkili əsas vəzifə kimi müəllim və metodistlərin daima maraq dairəsində olmuşdur. Bu məqsədlə də, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin keçdiyi inkişaf yolu, ilk dövrlərdən başlayaraq dilçilərin Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı yaranan problemlərin və bu istiqamətdəki nöqsanların aradan qaldırılması üzrə gördükləri işlər, yazdıqları metodik fikirlər nəzərdən keçirilir.

Eyni zamanda, məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi üzrə ilk əsərlər olan, Həsən Səbri Eyvazovun “Üsuli-tədris və təlim-tərbiyə” (1906-cı il), Hafiz Məmmədamin Şeyxzadənin “Nümuneyi-tədris və tərbiyə” (1907-ci il), “Fəhahət və bələğət, fənni-inşa və üsuli kitabət” (1908-ci il) adlı metodik əsərlərdəki dil və tədris məsələləri izah olunur. Həmin əsərlərdəki zəngin müddəaların günümüzə səs-ləşdiyi isə xüsusi şəkildə vurğulanır.

Вопросы обучения азербайджанскому языку в первых методических работах Резюме

В статье рассматриваются вопросы преподавания азербайджанского языка в первых методических работах, что является одним из актуальных вопросов. Эффективная организация преподавания азербайджанского языка в общеобразовательных школах всегда была в интересах учителей и методистов. С этой целью рассматриваются развитие науки о преподавании азербайджанского языка, работа, проделанная лингвистами с древнейших времен по устранению проблем, связанных с преподаванием азербайджанского языка, и недостатков в этой области, их методологические взгляды.

В то же время, первые работы по истории преподавания азербайджанского языка, Гасан Сабри Эйвазов "Метод-обучение и воспитание" (1906 г.), Хафиз Мамедамин Шейхзаде "Пример-обучение и воспитание" (1907 г.), Язык и вопросы обучения разъяснено в методических трудах "Красноречие и красноречие, предметно-сочинение и методическое письмо" (1908). Особо подчеркивается, что богатые положения этих произведений находят отклик и в наши дни.

Issues of teaching the Azerbaijani language in the first works on the methodology

Summary

The article deals with the issues of teaching the Azerbaijani language in the first works on the methodology, which is one of the topical issues. The effective organization of the teaching of the Azerbaijani language in secondary schools has always been in the interest of teachers and methodologists. For this purpose, the development of the science of teaching the Azerbaijani language, the work done by linguists from the earliest times to eliminate the problems associated with the teaching of the Azerbaijani language and the shortcomings in this area, their methodological views are considered.

At the same time, the first works on the history of teaching the Azerbaijani language, Hasan Sabri Eyvazov's "Method-teaching and education" (1906), Hafiz Mamedamin Sheykhzade's "Example-teaching and education" (1907), Language and teaching issues are explained in the methodical works "Eloquence and eloquence, subject-essay and methodical writing" (1908). It is especially emphasized that the rich provisions in these works resonate today.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

INFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARI (İKT) - MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNİN MÜHİM TƏLƏBİ

Hər birimizin həyatında müstəsna yer tutan və gündəlik həyatımızın ayrılmaz parçasına çevrilən texnologiya, daha dəqiq desək, texnoloji avadanlıqlar, hər zaman elm adamlarının diqqət mərkəzində olubdur, və məhz buna görə də daim müxtəlif elmi sahələrin nümayəndələri tərəfindən tədqiq edilmişdir. Lakin, hər bir mövzuya fərqli, qeyri-ənənəvi prizmadan baxmağı sevən sosioloqlar texnologiya mövzusunə də fərqli bucaqdan yanaşaraq olduqca maraqlı nüansları kəşf etmişlər. Sosiologiya elmində texnologiya tək bir formada vox, texnologiyanın cəmiyyətlə əlaqəsi kimi tədqiq olunur. Demək olar bütün sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də fikir ayrılığı mövcuddur: technological determinism və social determinism. [2]

Sosioloqları maraqlandıran əsas sual odur ki hansı amil hansına daha çox təsir edərək onun formalaşmasında rol oynayır. Yəni ki, texnologiya cəmiyyəti formalaşdırır yoxsa cəmiyyətin ehtiyacları və istəyi texnoloji sənayenin gedışatını müəyyənləşdirir? Bu sualdan da aydın göründüyü kimi sosiologiya sahəsində bu mövzuya dair iki təzadlı perspektiv var. Bir qrup (technological determinism cərəyanı) iddia edir ki texnoloji inkişaf cəmiyyəti formalaşdırır və onun inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir. Digər qrupa görə isə (social determinism) cəmiyyətin istəkləri texnologiya sənayesinin vəziyyətini müəyyən edir, yəni ki texnoloji sənaye sırf cəmiyyətin ehtiyaclarına görə çalışır.

Dünya tarixində bu günə kimi bir çox dönüş nöqtələri olub, və bu dönüş nöqtələrindən biri olan Sənaye İnqilabı məhz texnoloji innovasiyaların sahəsində gerçəkləşib. 18-ci əsrdə baş verən Sənaye İnqilabı ilk öncə qərbi Avropa, daha sonra isə Amerika və bütün dünyanın mənzərəsini köklü şəkildə dəyişdi. Şotland mühəndis *James Watt və ingilis *Matthew Boulton bu hadisənin baş rolunda idilər, çünki məhz onların birgə kəşf etdikləri buxarla işləyən mühərrik Sənaye İnqilabının simvoluna çevrilən zavod və fabriklərin yaranmasına və effektiv şəkildə məhsul istehsal etməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda kimya, fizika və mühəndislik sahələri üzrə əldə olunan çoxsaylı innovasiyalar sadə insandan tutmuş ən yüksək sosial təbəqədə olan şəxslərin həyatına mühim təsir etdi.

Yeni texnologiyalar nədir? Bunların həyatımızda rolu nədən ibarətdir? Bəzən bir çoxları yeni texnologiyalar haqqında danışarkən, sadəcə, sürətli informasiya mübadiləsi, internet və yaxud bunlar üçün tətbiq olunan müasir elektron cihazlardan istifadə olunmasını nəzərdə tuturlar. Doğrudur, son dövrdə bu sahələrdəki inqilabi irəliləyişləri günbəgün müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, Naxçıvanda istifadəyə verilən və muxtar respublika ərazisinin, demək olar ki, 100 faizini əhatə edən Naxtel 4G şəbəkəsi insanların, xüsusən mobil rabitə istifadəçilərinin xidmət anlayışına baxışlarını kökündən dəyişdirən bir hadisə olub. Bu sahədə yüksəksürətli mobil internet və keyfiyyətli informasiya mübadiləsi üzrə xidmətlər elə bir səviyyəyə çatıb ki, indi Şahbuzun ucqar bir dağ kəndindəki yaşlı nənə də gündə bir neçə dəfə universitetdə oxuyan nəvələri ilə 4G bağlantısı ilə danışmayanda darıxmağa başlayır. Uzaqları yaxınlaşdırən, Çindən Amerikayadək hər yerdə sosial şəbəkələrdə dostlar qazanmağa imkan yaradan, təhsildə, turizmde tətbiq olunan sürətli informasiya mübadiləsi indi cəmiyyətin hər bir üzvündə görünməmiş fəallıq formalaşdırıb. Misal üçün, iyirmi il əvvəl kimsə Naxçıvanın iki yüzdən artıq kənd məktəbinin eyni anda izləyə biləcəyi elektron dərslər keçiləcəyini desəydi, həmin adama heç kəs inanmazdı. Ancaq bu günün reallığında fakt odur ki, vaxtaşırı olaraq keçilən belə dərslər məktəblilərin gündəlik tədris rejiminə çevrilib. Bu xəbərləri oxumaq üçün adamlar daha poçtalyonları gözləmədən internetdən həmin xəbəri oxuyur, daha geniş reportajı izləmək üçün isə yüksək nkeyfiyyətli rəqəmsal televiziya yayımlarından istifadə edirlər. Bütün bunlar hər birimizin həyatında sürətli və etibarlı informasiyanın əhəmiyyətini göstərir.

Bu gün dünya iqtisadiyyatı biliklərə söykənən inkişaf xətti götürdüyündən ölkələrin təhsil sistemlərindən də məhz bu tələblərə cavab verən sistemin qurulmasını tələb edir. Odur ki, yalnız ölkədaxili sosial-iqtisadi tələblərə cavab verən mexanizmlərin deyil, bütövlükdə global dünyanın rəqabətinə cavab verən mexanizmlərin hazırlanması tələb olunur. Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin informasiyalaşdırılması istiqamətində sistemli şəkildə bir neçə mərhələ islahatlar aparılır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu cür islahatlar davam etdirilir.

2003-cü ildə qəbul edilmiş "Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" Azərbaycan üçün məhz təhsil sahəsi İKT-nin tətbiq istiqamətləri içərisində ən yüksək prioritetə malik istiqamət hesab edilmişdir. Artıq Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi, təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atılıb.

Təhsil sahəsində İKT-dən düzgün istifadə etmək və bu bacarıqları təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılması olduqca əhəmiyyətli məsələdir. Qeyd edək ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) biliyinə mükəmməl yiyələnməyin ən optimal yolu məhz orta məktəbdən keçir. Məktəb illərində bu texnologiyalara yiyələnmək informasiya cəmiyyəti quruculuğunda onların fəal iştirakını təmin etmiş olur.

İndi İKT yalnız təhsil prosesini təmin edən üsul deyil. İKT məktəblinin müstəqil qavrama qabiliyyətini təmin etmək üçün yeni imkanlar açır. Bununla əlaqədar olaraq müəllimin rolu da dəyişir: o, təhsil prosesinin konsultantı, koordinatoru olur. Onun məqsədi məktəblilərdə qərar qəbul etmə bacarığını dəstəkləmək və inkişaf etdirmək, öyrənilən mövzuların məqsədini anlamaq və mühakimə etməkdir. Bu yetərincə çətin pedaqoji tapşırıqlardır - onların mənasını qiymətləndirməmək olmaz. Burada İKT katalizator rolunu oynayır, onlar uşaqları yeni biliklərə sövq etməyə kömək edir. Əgər şagirdə bu və ya digər mövzunun məzmunu aydınsa, onun sualı yarana bilər: məhz nə və nə üçün öyrənmək lazımdır. Biliyə həvəsin

⁵⁸ Bakı Mühəndislik Universiteti. guevubova@beu.edu.az

kökündə həyatı maraqlı dayandır: hansı biliklər mənə daha çox lazımdır, hansı metodların köməyi ilə mən bu bilikləri əldə edə bilərəm. Beləliklə, İKT biliyə can atmaqla digər həyatı vacib məsələlərin qərarı arasında bənd rolunu oynayır. Şagird təhsilin onun həyatında hansı rol oynadığını başa düşən kimi, o, təhsili davam etdirməyə böyük həvəs hiss edəcək.

Dünyanın əksər ölkələrinin təhsil sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiqi xeyli yeniliklərə yol açsa da, yenə də məktəblərin informatlaşdırılmasında həlli çətin problemlərlə qarşılaşırıq. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı" (2005-2007-ci illər), "2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı" milli təhsilimizin informatlaşdırılması yolunda əsas mərhələləri təşkil edir. [6]

Təhsil Nazirliyi 2010-cu ili ölkəmizdə "Təhsildə İKT ili" elan etmiş və bu kampaniya çərçivəsində konfranslar, seminarlar, müxtəlif stimullaşdırıcı və həvəsləndirici aksiyalar, müsabiqələr həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" təhsilin informatlaşdırılmasını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Bütün bunlar dövlətimizin təhsilin inkişafına göstərdiyi böyük qayğının nəticəsidir.

UNESKO tövsiyələrində məktəbin informatlaşdırılmasında üç yanaşmanı irəli sürür. "İKT-nin təhsilə tətbiqi" adlanan birinci yanaşma müəllimlərdən təlim prosesində şagirdlərin İKT vərdislərinin effektivliyinin artırılmasını tələb edir. "Biliklərin mənimsənilməsi" adlı ikinci yanaşma, müəllimlərin qarşısında şagirdlərə təlim subyektlərinin dərinlən mənimsənilməsi, real aləmdə rast gəlinən məsələlərin həllində əldə olunan bu biliklərin tətbiqi kimi tələbləri qoyur. Üçüncü yanaşma isə "İnformasiya istehsalı"na görə müəllimlər gələcək vətəndaşlar və işçilər tərəfindən cəmiyyətin ahəngdar inkişafı və çiçəklənməsi üçün zəruri olan yeni biliklərin istehsalına yardım etməlidirlər. [5]

İndi isə məktəblərdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin bəzi məqamlarına toxunmaq istərdik. Müəllimlərin seçdikləri fundamental biliklər, təkcə pedaqogika və psixologiya sahəsindən deyil, həm də yeni texnologiyalardan müvəffəqiyyətlə istifadə etdikdə təhsil prosesini xeyli sadələşdirir, onu dinamik və çevik edir. "Müəllim-şagird-dərslik" tədris modelinə kompüterin də əlavə edilməsi tədris prosesini individual proqram üzrə təşkil etməyə, uşağın dərslə marağını və istəyini stimullaşdırmağa imkan verir. Kompüterlə aparılan dərslər uşaqlar üçün çox cəlbəedici və yadda qalan olur. Multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompüter tədris proqramları, animasiya qrafikası, rəngarəng illüstrasiyalar şagirdlərin idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir və olimpiadalarda, müxtəlif intellektual yarışmalarda göstərdikləri nəticələrin keyfiyyətini xeyli artırır.

Tədris prosesində interaktiv lövhə və virtual laborator proqramlarından istifadə edilməsi dərslərin əsas prinsiplərindən birini, onun əyaniliyini təmin edir. Elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyatlı səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla onun üzərində kompüterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv rejimdə aparmaq olar. Elektron lövhə, kompüterə qoşulan mikroskop, skaner, rəqəmlı fotoaparət, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləri böyüdülmüş formada ekranda əks etdirir. Şagirdlər istənilən kimyəvi reaksiyanın, fiziki, bioloji, coğrafi proseslərin izahını virtual laboratoriya proqramı vasitəsi ilə izləyə bilirlər. Bu isə şagirdlərin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktiki bacarıq və təcrübələrini inteqrasiya etməklə tədrisi xeyli canlandırır, şagirdlərin də yaradıcı yanaşma, düşünmə, təşəbbüskarlıq, tədris materialını dərinlən dərk etmə qabiliyyətini daha da artırır.

Bu gün bütün dünyada məşhur olan "Crocodile Physics" adlı proqram haqqında məlumat verilir. Bu güclü virtual laborator proqram, fiziki hadisələri modelləşdirməyə, "Elektrik və elektromaqnit", "Hərəkət və güc", "Dalgavari hadisələr" və "Optika" mövzuları üzrə virtual sınaqlar aparmağa imkan yaradır.

"Crocodile Physics" fizika dərslərini tədris edən müəllimlər üçün laboratoriya təcrübələrini şagirdlərlə birgə aparmaq olduqca faydalıdır və bu günün tələbinə uyğun hazır nümunələrlə zəngin proqramdır. "Crocodile Physics" məktəbdə fizika dərslərini tədris edən müəllimlərin şagirdlərlə birgə bu günün tələbinə uyğun laboratoriya təcrübələrini aparmaq və lazım olan nəticəni əldə etmək üçün istifadə edə biləcəkləri, olduqca faydalı, və hazır nümunələrlə təmin olunmuş bir proqramdır. "Crocodile Physics" elektron laborator proqramının içində 46-dan çox hazır təcrübə nümunələri vardır ki, bu hazır gələn təcrübə nümunələri Beynəlxalq IGCSE, A-Level imtahan tədris planlarına uyğundur.

"Crocodile chemistry" proqramı kimya sahəsində istifadə edilən rahat proqramlardan biridir. Proqramı istifadə etdikdə bizləri laboratoriyada etdiyimiz əməliyyatların bir qismini virtual mühitə daşımışdır. Proqram müəllimə imkan verir ki, dərslərin aparılmasında hər bir şagird özü virtual olaraq hər-hansı bir təcrübəni apararaq tədris materialını daha ətraflı mənimsəyə bilsin və s.

ChemOffice proqram paketinə ChemDraw, ChemFinder, Database Subscriptions, Chem3D proqramları daxildir. Həmin proqramlar müəllimə kimyəvi maddələrin fiziki xassələrini, fəzada quruluşunu, molekullar arasındakı bağlılığı əyani surətdə göstərməyə imkan verir.

Əlbəttə, bunlar təhsilin keyfiyyətinə təsir edən amillərin hamısı deyil. Hazırda bu istiqamətdə yeni, müasir texnologiyaların yaradılması istiqamətində işlər davam etməkdədir.

Hazırda respublikamızda bütün sahələrdə mütəxəssislərin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) ilə işləmək və onlardan düzgün istifadə etmək bacarığına çox böyük önəm verilir. Hamı razılaşar ki, İKT savadı olmayan şəxsin bu gün dövlət və ya özəl sektorlarda perspektivli iş tapması yalnız təsadüf nəticəsində mümkündür. İKT biliyinə mükəmməl yiyələnməyin ən yaxşı yolu isə elə orta məktəbdən başlayır. İbtidai siniflərdən başlayaraq təhsilin İKT əsasında qurulması,

şagirdlərə ənənəvi dərslərlə yanaşı ilkin informatik biliklərin öyrədilməsi, məktəblilərin kompyuterlə, internetlə işləməyə psixoloji hazırlanması uşaqların savadlı və istedadlı kadr kimi yetişməsində çox mühüm rol oynaya bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsi informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)" ölkəmizdə bu prosese start verdi. Bundan sonra 10 iyun 2008-ci il tarixində ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmiş "2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı" isə İKT-dən istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə yeni təhsil modelinin qurulmasını, vahid elektron təhsil məkanının yaradılmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyub. [6]

Tədrisdə müasir texnologiyaların istifadə olunması:

Yeni təlim texnologiyalarının üstün cəhətlərini professor Ə. Ağayev belə göstərir: *"...dərs tam fəallıq şəraitində keçir, təkcə müəllim deyil, şagirdlər də yaradıcılıq axtarışında olurlar, müstəqil düşüncə tərzini formalaşdır, təşəbbüskarlıq, yeniliyə meyillilik güclənir"*. [1]

Yeni təlim texnologiyaları bir sıra xüsusiyyətləri ilə ənənəvi təlim metodlarından fərqlənir: şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilmələri, müəllim tərəfindən problemli şəraitin yaradılması, biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi və s. Müasir təlim metodları ilə işləmək üçün aşağıdakıların nəzərə alınmasının böyük əhəmiyyəti vardır:

1. Fəal təlim üçün iş formalarının müəyyənəşdirilməsi.
2. Fəal dərslərin mərhələləri.
3. Fəal dərslərin strukturu

Hər bir formada fəal dərslərin aşağıdakı mərhələlərinə əməl etməyə çalışmaq lazımdır:

1. Düşünməyə yönəlmə - şagird mövzu ilə əlaqədar biliklərini xatırlayır, fəallaşır. Onlarda mövzuya maraq yaranır.
2. Dərketmə - yeni biliklərin öyrənilməsi.
3. Düşünmə - yeni biliyi möhkəmləndirmək üçün testlər, tapşırıqlar, əvvəlcədən hazırlanmış kartoçkalar üzərində iş.

Dərsə başlayarkən motivasiyadan istifadə edilməlidir. Motivasiyada problem yaratmaq, problemlə bağlı şagirdlərin öz fikir və fərziyyələrini irəli sürmələrini təmin etmək effektiv ol bilər. Tədqiqatın təşkilində problemin həlli istiqamətində sinfə iş tapşırmaq, əvvəlcədən hər bir qrup üçün işçi vərəqələri hazırlamaq lazımdır.

Məlumatın mübadiləsində verilən tapşırıqla əlaqədar şagirdlər öz aralarında fikir mübadiləsi aparır, müstəqil fikirlər irəli sürürlər. Təbii ki, hər qrupun cavabı eyni olmur. Hansı qrupun cavabının daha dolğun, daha dəqiq olduğunu qeyd etmək vacibdir.

Məlumatın müzakirəsi və təhlilində qruplar işçi vərəqini lövhəyə yapışdırır, ümumi fikri müəllim və şagirdlərə çatdırırlar.

Nəticənin çıxarılması mərhələsində müəllim dinlədiyi fikirlərə, nəticələrə münasibətini bildirməli, əgər yanlış fikir varsa düzəliş etməli, istiqamət verməli, sonra ümumi nəticə çıxarmalıdır.

Təbiiqetmə mərhələsində əldə olunan biliklərə əsaslanaraq sinfdə və ya evə verilmiş tapşırıqlar yerinə yetirilir. Bu mərhələdə kartoçka və testlərdən, BİBÖ metodundan istifadə edilməlidir.

Qruplarda iş aparan zaman müqayisə metoduna üstünlük vermək də gərəkli metodlardan biridir. Bu metod oxşar anlayışların, fikirlərin, obrazların və s. fərqləndirilməsi üçün daha əlverişlidir. Müqayisə zamanı əvvəlki bilik yada salınır, mövzu daha da möhkəmlənir, şagirdlər daha çox məlumatlar əldə edirlər.

Dərslərdə fənlərarası inteqrasiyadan, rollu oyunlardan, klaster, karusel, Venn diaqramı, BİBÖ, beyin həmləsi və s. kimi interaktiv təlim metodlarından da geniş istifadə edilməlidir. Bəzi hallarda şagirdləri axtarmağa, düşünməyə, mühakimə yürütməyə öyrətmək məqsədilə hər qrupun özünə test tərtib edilir. Bəzən mövzuya aid (məsələn, tabelsiz mürəkkəb cümlə) şagirdlərə mətnlər tərtib edilərək, sonra mətnə ad vermələri tapşırıqlar.

Qloballaşan, daim irəliləyən - yeniliyə doğru can atan dünyamızı bu gün ən müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları - İnternet, elektron poçt və global rabitə imkanları olmadan təsəvvür belə etmək mümkün deyil.

İKT artıq təhsil sisteminə də özünün geniş tətbiqini tapmaqdadır. Yeni texnologiyaların bilavasitə təlimə, öyrətmə və öyrənmə prosesinə gətirilməsi isə fəal dərslərin imkanlarını xeyli genişləndirib. Hazırda elə müəllim təsəvvür etmək çətindir ki, dərslərində İKT-dən istifadə etməsin.

İKT-nin köməyi ilə bir dərs prosesində müxtəlif hazırlıqlı şagirdlərə fərqli yanaşma və adaptasiyalı öyrətmə sistemini tətbiq etməklə qavrama qabiliyyətlərinə uyğun tapşırıqlar vermək mümkündür. Müəyyən fənlər üzrə məsələlərin, tədqiqat xarakterli çalışmaların həllində belə qruplaşdırma xüsusi effekt verir. Kompüter qarşısında duran şagird materialın verilmə və mənimsənmə sürətini rahat şəkildə tənzimliyə bilər, onun özünə inamı artır, bu isə təlimə əlverişli psixoloji atmosfer verir. Müəllimin verdiyi suala sinfdəki şagirdlərin hamısı kompüter vasitəsilə eyni zamanda cavab verməklə dərs prosesində aktiv iştirak edir, müəllimlər isə dərs boyu uşaqların aktivliyini istədikləri kimi qoruyub saxlaya bilərlər.

Müasir təlim metodlarından və İKT-dən istifadə sinif mühitində dəyişiklik etməyə və müəllimlə şagird arasında, şagirdlərin öz aralarında və məktəblə ailə arasında qarşılıqlı əlaqələr qurmağa imkan yaradır.

Hər bir müəllim müasir təlim üsullarından istifadə edərək səmərəli öyrənmə və şagirdlərin təhsildə təşəbbüskarlıq göstərməsi üçün təlimat proqramı hazırlaya və tətbiq edə bilər. Müasir təlim metodlarından və İKT-dən istifadə cəmiyyətin dəyərli vətəndaşları olmağa hazırlaşan, fəal və hər şeylə maraqlanan şagirdlərin təhsil aldığı siniflərin yaradılmasında

müəllimlərə yol göstərəcəkdir. Bu isə dünyanın hər yerində təfəkkürə üstünlük verən müəllimlərin heç vaxt bitib-tükənməyən axtarışları deməkdir.

Təlim metodları içərisində interaktiv metodlar xüsusilə səmərəlidir. İnteraktiv təlim metodları - müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri və ya bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yeni biliklər əldə etməyə imkan verən təlim üsullarının və dərslər formalarının məcmusudur. Bu qayda ilə qazanılan biliklər şagirdlərin yaddaşında uzun müddət qalır və onlar tərəfindən hər hansı bir təcrübə kimi istifadə olunur.

İnteraktiv metodlara ədəbiyyatın tədrisinin elə metodları aid edilir ki, onlar şagirdlərin dərslər materialı (mənbələr, sənədlər, xəritələr, illüstrasiyalar, tədqiqatçıların ziddiyyətli fikirləri, səs yazıları, video materialları) ilə, eləcə də ətraf aləmin reallıqları və təzahürləri ilə (rollu oyunların, müxtəlif hüquqi və münafişəli vəziyyətlərin müzakirəsinin, layihələrin tərtibinin, müsahibələr aparılmasının və s. köməyi ilə) sərbəst iş prosesini təmsil edir, nəticədə onlarda əsasən şagirdlərdə yeni biliklər yaranır.

Müəllimlər dərslər formasını seçərkən şagirdlərin marağını nəzərə almalı, İKT-dən istifadə etmək bacarıqlarının yüksək səviyyədə olması üçün texniki təminatı lazımi materiallarla zənginləşdirməli, dərslər yaradıcı yanaşmalı, məzmun standartlarına əsasən dərslərin məqsədini müəyyənləşdirməli, şagirdlərin biliyi tədqiqat yolu ilə əldə etmələri üçün interaktiv təlim prosesi qurmalıdırlar. Müəllim məktəblinin daxili aləmini görməyi, şagirdlərinin qarşılaşdığı vəziyyətin problemliliyini dərindən hiss etməyi, təlim prosesində təşkilatçı, əlaqələndirici və tərəfdaş funksiyalarını yerinə yetirməyi, həll yollarını axtararkən uşaqların buraxdıqları səhvlərə qarşı dözümlü olmağı bacarmalıdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir təhsil modeli məktəbin pədaqoji heyəti qarşısında da yeni tələblər və vəzifələr qoyur. Bunlardan biri də dərslər prosesində internetdən istifadədir. İnternet vasitəsilə şagirdi yaradıcı fəaliyyətə cəlb etmək olar. Müəllimlər internet vasitəsilə dərslər prosesini sadələşdirir, onu dinamik və çevik edir. İnternetlə aparılan dərslər uşaqlar üçün cəlbədar və yadda qalan olur. İnternetdən əldə olunan materiallar dərslərin mövzusunə, məzmununa uyğun olub, şagirdlərin bilik, bacarıq və intellektual səviyyələrini formalaşdırmalıdır. İnternetlə təchiz olunmuş sinif otaqlarının bir fərqli cəhəti var, o da tələbələrin tapşırıq və fəaliyyətlərini tamamlamaq üçün internetdən istifadəsidir. İnternet otaqlarının təchizi üç mərhələdən ibarətdir.

1. Planlaşdırma – kadrın və tələbələrin fikrini nəzərə almaq, avadanlıq ehtiyaclarını formalaşdırmaq və yer tapmaq, internet access rejiminə qərar vermək, məktəbin bilik ehtiyaclarını başa düşən və kömək edən texniki ekspertlərlə razılığa gəlmək planlaşdırmanın tərkibinə daxildir.

2. Təsis etmə - tələbələrin texnologiyalar ilə tanışlığı, ilkin heyət hazırlıqları, cədvəllərin müəyyənləşdirilməsi, otağın fiziki görünüşü, proqram təminatlarının, testlərin və sınaqların hazırlanması və konfigurasiyası bu mərhələyə daxildir.

3. Xidmət – sonrakı kadr hazırlığı və inkişafı, təchizatın yenilənmə və təkmilləşdirilməsini, xidmət sistemlərini, müəllim və tələbələr arasındakı əlaqəyə əsaslanaraq ilkin qərarların şərh edilməsini təmin edir.

Sinif otağının internetlə idarə olunmasının aşağıdakı aspektləri var.

1. Müəllim hazırlığı – Müəllimlər dərslərdə interneti tətbiq etmədən əvvəl özləri internet fəaliyyətləri ilə yaxından tanış olub, resurs materiallardan istifadə etməyə çalışmalıdırlar. Araşdırmalar nə qədər çox aparılırsa bir o qədər də asanlıqla tələbələrin etdikləri səhvlərə diqqət yetirib vaxta qənaət etmək mümkündür.

2. Tələbə hazırlığı – Tələbələr internetdən istifadə qaydalarına yiyələnib ondan əminliklə və zəruri formada istifadə etməlidirlər.

3. Vaxt bölgüsü – İnternetlə idarədə zaman anlayışı mühüm rol oynayır. Belə ki, dərslərdə şagirdlərin fəaliyyətinə ayrılmış düzgün vaxt dərslərin istiqamətinə təsir edə bilər.

4. Fəaliyyətlər – Hər hansı bir xarici dili tədris edərkən şagirdlərdə oxu, dinləmə, danışmaq və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək lazımdır. İnternet bütün bu bacarıqların müvəffəqiyyətli təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif fəaliyyətlər təklif edir. (videolar, oyunlar, şəkillər, müzakirələr).

5. Nəticə - bu mərhələdə tələbələrin dərslər materialına necə yiyələndiyi müəyyənləşdirilir.

Bu gün ali təhsil müəssisələrimizdə Avropa və dünya təhsil sisteminə inteqrasiya istiqamətində AR təhsil sisteminə islahatlar üzrə Dövlət proqramları həyata keçirilir. Strategiya və tədbirlər planına uyğun olaraq pədaqoji təhsilin informatlaşması istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

1. Müəllim hazırlığında İKT-nin, yeni təlim üsulları texnologiyalarının tətbiqi.

2. Pədaqoji ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrin biliyinin cari və yekun qiymətləndirilməsi üzrə yeni üsulların, texnologiyaların İKT vasitəsilə tətbiqi.

3. Pədaqoji təhsil müəssisələrində distant təhsil formasının tətbiqi.

4. Pədaqoji təhsil müəssisələrinin kompyuterləşdirilməsi, elektron təhsilin həyata keçirilməsi.

Otən dövr ərzində ölkəmizdə İKT-nin təhsil sisteminə inteqrasiyası və təhsil prosesinin məzmunca modernləşdirilməsi sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bütün təhsil pillələri üçün İKT üzrə proqramlar hazırlanıb təsdiq edilmiş, distant təhsil üzrə ilk eksperimentlər aparılmağa başlanmışdır. Müasir təhsil texnologiyalarının genişmiqyaslı tətbiqi ilk növbədə, təhsil müəssisələrinin kompyuter avadanlığı ilə təminatının köklü şəkildə yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Tələbə kompyuter nisbətinin bütövlükdə ölkə üzrə, xüsusilə də bölgələrdə və kənd yerlərində optimallaşdırılması qarşıda duran ən vacib problemlər sırasındadır. Lakin bu gün ölkənin təhsil sisteminin bütün pillələrində kompyuterlərə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi ilə yanaşı, İKT avadanlığının daha səmərəli istifadə edilməsinin aktuallığı qabarıq şəkildə hiss olunur. Əsasən də rayon səviyyəsində texniki nəzarət və dəstək sisteminin zəif olması və ya günün tələbləri səviyyəsində

qurulmaması artıq quraşdırılmış kompyuter avadanlığından rəqəmsal təhsil resurslarından tam səmərəli şəkildə bəhrələnmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Araşdırmalar göstərir ki, respublikada ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal texnologiyaların geniş istifadəsinə maneçilik törədən əsas amillərdən biri rəqəmsal şəbəkə infrastrukturunun zəif inkişaf etməsi, təhsil ocaqlarının ölkədaxili internet şəbəkəsi ilə yetərli səviyyədə əhatə olunmaması və yüksək sürətli internet əlaqəsi ilə təmin olunmamasındadır. Belə ki, hazırda respublikanın ali təhsil müəssisələri internet əlaqəsi ilə tam təmin olunsa da, orta təhsil məktəblərinin təxminən 3 faizi, orta ixtisas məktəblərinin isə 12 faizi internetə çıxış imkanlarına malikdir. Təhsil müəssisələrinin böyük əksərinin veb-səhifələri yaradılmamış, müəssisədaxili rəqəmsal şəbəkələri, həmçinin vahid ölkədaxili təhsil portalı formalaşdırılmamışdır. Bununla yanaşı multimedia xarakterli dərsliklərin və digər tədris vasitələrinin işlənilməsi, yayılması və təhsil prosesində tətbiq olunması ləngiməkdədir. Son dövrdə bu sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, elektron tədris sistemlərinin formalaşdırılması istiqamətində əməli addımlar atılmışdır. Lakin İKT üzrə elmi-metodik bazanın təkmilləşdirilməsi, ümummilli səviyyədə vahid elektron təhsil imkanının təşəkkül tapması günün əsas tələbi olaraq qalır.

Bütün müəllimlər öz fəaliyyətində internetdən istifadə etməklə onun faydalarını görə bilirlər. Burada cəld praktik fəaliyyətlər, tapşırıqlar və layihələr var. Təbii ki, internet heç bir müəllimi əvəz edə bilməsə də, lakin o sinifi son dərəcə materiallarla zənginləşdirir. Internet kommunikasiya vasitəsi olduğundan kommunikativ və tapşırıq yönümlü öyrənməyə daha çox uyğun gəlir. Kompyuterdən istifadə edən müəllimlərin sinifdə rolunun dəyişilməsi qaçınılmazdır, lakin bundan narahatlıq keçirmək lazım deyil. Bu zaman siz həm müəllim, həm köməkçi, həm də internet bələdçisi ola bilərsiniz. Son deyilənlərə daha çox nəzər salmaq gərəkdir. İKT-yə əsaslanan sinifdə müəllimin rolunun dəyişilməsindən bəhs edilir. Lakin kompyutərə əsaslanan tədris fikri yarananda onların müəllimləri tamamilə əvəz edəcəkləri düşünülürdü. Buna ən gözəl izah 1993-cü ildə CALICO illik simpoziumunda verilmişdir: *“Kompyuter müəllimin yerini almamalıdır, amma kompyuterdən istifadə edən müəllimlər etməyənlərin yerini almalıdır.”* [3]

UNESCO tərəfindən hazırlanan “21-ci əsr üçün təhsil üzrə beynəlxalq komissiyanın hesabatının əsas müddəalarında bu məsələlərə xüsusi yer verilmişdir. Hesabatda deyilir *“Hamı əmin olmalıdır ki, elm və texnikanın cari və gələcək nəaliyyətləri, o cümlədən məhsul istehsalında və xidmət sahəsində idrak və qeyri – maddi amillərin artmaqda olan əhəmiyyəti əməyin təşkilatlanması və gələcəyin cəmiyyətdə çalışanların statusuna yeni yanaşmanı zəruri edir. Yeni cəmiyyətin yaradılması üçün müxtəlif texnoloji nəaliyyətləri qabaqlamaq lazımdır. Çünki müasir dünyanın dəyişməsi prosesi çox sürətlə baş verir”*. [5]

Deyilənləri qıscaca şərh edərək demək olar ki, biz ömür boyu öyrənməliyik. Biz bunu b.e.ə V əsrdə yaşamış çin filosofu Konfutsinin dili ilə desək *“təhsildən bəhrələnməyi bacaran millətlər firavan yaşayırlar”*.

İlk baxışdan təhsildə İKT-dən istifadə çətin və mürəkkəb görünsə də, lakin bu belə deyil. İKT dərs prosesini sadələşdirir, onu daha da asanlaşdırır, dərsi daha maraqlı, dinamik və çevik edir. Bu sözləri məşhur çin fəlsəfəsinin deyimi ilə tamamlayaq:

Desən – unudaram,

Göstərsən – yadda saxlayaram,

Məni cəlb edə bilsən – başa düşərəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. “Yeni təlimin metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri”, ARTPI-nin elmi əsərləri, 2006, səh. 132-140
2. Brian, K., Williams, S. C., Sawyer, Sarah, E., Hutchinson, “Using information technology: a practical introduction to computer and communication”, 1998, 352 səh., s. 82
3. Sue K. Otto, James P. Pusack, “An introduction to Foreign Language Multimedia”, Calico 93 Annual Symposium: Proceedings of the Computer Assisted Learning and Instruction Consortium 1993 Annual Symposium on “Assessment”: March 8-13, the College of William and Mary, 1993, 193 səh., s.75-80
4. Cuban, L. “Oversold and underused: Computers in the classroom”, 2001, 256 səh., s.250-254
5. Jacques Delors, “Learning: the treasure within; report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century, International Commission on Education for the Twenty-first Century”, 1996, 266 səh., s. 180
6. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2008-ci ildə görülmüş işlərə dair hesabatı
<http://www.edu.gov.az/upload/file/2008.../TN-NINHESABATI-2008>

Acar sözlər: təhsil, texnologiya, kompüter proqramları, elm, dərs

Ключевые слова: образование, технология, компьютерные программы, наука, урок

Key words: education, technology, computer programs, science, lesson

ИНФОРМАЦИОННЫЕ И КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ (ИКТ) – ВАЖНОЕ ТРЕБОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ РЕЗЮМЕ

Как построить систему образования в информационном обществе, какие технологии модернизировать образование и как их использовать – один из самых актуальных вопросов на сегодняшний день. На сегодняшний день применение и использование ИКТ на всех уровнях образования в нашей стране, как и само преподавание ИКТ, является современным требованием в плане формирования у учащихся умения самостоятельно собирать, анализировать и передавать информацию.

Существующая методика может развиваться посредством дистанционного обучения, онлайн-образования, онлайн-классов. Компьютерное обучение в сфере образования — это не только средство передачи инструкций и

общения, но и средство проведения интернет-мероприятий и интерактивного обучения. Чтобы понять использование современных технологий в учебном процессе, мы должны сначала уточнить, что мы понимаем под современными технологиями. Основная цель статьи - изучить необходимость интеграции инструментов ИКТ в образование и проанализировать способы эффективного использования этих инструментов в учебном процессе.

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ICT) - AN IMPORTANT REQUIREMENT OF THE MODERN EDUCATION SYSTEM SUMMARY

How to build an education system in the information society, what technologies to modernize education and how to use them is one of the most pressing issues today. Nowadays, the application and use of ICT at all levels of education in our country, as well as the teaching of ICT itself, is a modern requirement in terms of forming in students the ability to independently collect, analyze and transmit information.

The existing methodology can be developed through distance learning, online education, online classes. Computer-assisted learning in education is not only a means of delivering instructions and communicating, but also a means of conducting Internet-based activities and interactive learning. To understand the use of modern technology in the teaching process, we must first clarify what we mean by modern technology. The main purpose of the article is to study the need for the integration of ICT tools in education and to analyze ways to use these tools effectively in the teaching process.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

XARİCİ DİLLƏRDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ METODLARI

Dil cəmiyyətdə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaqla, həmçinin cəmiyyətin inkişafının bir növ mənasını təşkil edir. Bu barədə S.Abdullayev yazır: “Qlobal şəkildə düşünsək, dil işarələrinin semantik yaygınlığı və funksional kövrəkliyi qeyri-səlislik və qeyri-aşkarlığı, semioloji dayanıqsızlığı, həm də şərti-nisbi mənada sabitlik, güvənlik və kommunikasiya uğur amili kimi çıxış edir (1. s. 27). Biz bilirik ki, dilin 2 əsas funksiyası vardır:

1. Nominativlik; 2. Kommunikativlik.

Dünya ölkələri və xalqları arasında həm iqtisadi, həm elmi, həm də digər siyasi, mədəni əlaqələrin inkişafında kommunikativlik müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bura diplomatik əlaqələridə əlavə etsək, xarici dillərin də inkişafı, həmçinin onu bilməyin vacibliyini bir daha qabartmış oluruq. Hər hansı bir xarici dilin tədrisində müxtəlif istiqamətlər, onun müxtəlif aspektlərində tədqiqində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, dilin tərkib hissəsi olan söz birləşmələri, onların xüsusiyyətləri, növləri haqqında bir çox tədqiqatçılar öz elmi əsərlərində özünəməxsus fikirlər söyləmişlər. Amma tədqiqat işlərini araşdırarkən, məlum olur ki, bu hələ də yetərli deyil. Çünki, baxışlar müxtəlifdir. Buna səbəb isə söz birləşməsinə aid ümumi nəzəri biliklər, hazırki dilçilik elminin tələblərinə cavab vermir və bu haqda dəqiq mövqe hələ də öz əksini tapmamışdır. Mübahisəli məsələlərdən biri də, söz birləşmələrinin sözə və cümləyə münasibəti, onların yaranma və inkişaf yolları, inkişaf xüsusiyyətləri, növləri, başqa digər dil vahidlərinə münasibətidir ki, hələ də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır.

Dillərarası tədqiqatları araşdırdıqca, söz birləşmələrinin rus dilçiliyində daha çox araşdırıldığının şahidi oluruq. Maraqlı olanı isə odur ki, rus dilçiliyində işlənmiş və araşdırılaraq gəldiyimiz nəticələr, bir sıra digər xarici dillərdə də, xüsusən türk dilçiliyində də özünü göstərir. Ümumi dilçilik nöqteyi-nəzərindən götündükdə, bu onunla izah oluna bilər ki, hər hansı bir dildə söz birləşmələrini araşdırdıqda mütləqdir ki, digər dillərdə də ona necə təsir etdiyinə mümkünliyini görmək olsun. Amma rus dilçiliyində də müasir zaman kəsiyində söz birləşmələrinə aid bir sıra problemlər qalmaqdadır. Ümumi baxımdan götürdükdə bütün dillər üzrə söz birləşmələrinin bir sıra problemləri aktual olaraq qalır. Ola bilsin ki, müəyyən dillərdə bu məsələnin bir qismi az da olsa öz həllini tapmış olsun. Amma digər dillərlə müqayisədə bu azlıq təşkil edir. Məsələn: türkologiyada söz birləşmələri kifayət qədər işlənməmiş, problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu barədə tədqiqatçı Sürek M.B. yazır: “Türkologiyada söz birləşmələrinin tədqiqi, tarixi o qədər də qədim və zəngin deyildir. Söz birləşmələrinə aid qeydlərə, türk dillərinə aid bir neçə əsr bundan əvvəl yazılmış qrammatika kitablarında rast gəlikənsə də, söz birləşmələri son dövrə qədər xüsusi tədqiq olmamışdır. Bu sahədəki fikirlər uzun zaman ayrı-ayrı qrammatik kitablarındakı təsadüfi qeydlərlə məhdudlaşdırılmışdır” (5, səh. 13).

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri haqqında XX əsrə qədər yazılmış tədqiqat əsərlərində az-az rast gəlinir. Həmin dövrə qədər M.Kazımbəy öz əsərlərində bu barədə qeyd etmişdir. Onun “Общая грамматика тюрко-татарского языка” adlı əsərində söz birləşmələri haqda bir sıra qeydlər var. Lakin, bu kifayət qədər yetərli deyil. Adını qeyd etdiyim bu əsəri Azərbaycan dilinin ilk qrammatikası kimi də adlandırırlar. Amma müəllifin söz birləşmələri haqqında dəyərli fikirləri də var. Məsələn, müəllif “söz birləşməsi” terminini “sintaksisə” ekvivalent kimi işlətdiyi üçün, hər hansı bir söz əlaqəsini söz birləşmələrini, sintaksisi də söz birləşmələrindən bəhs edən sahə kimi qeyd edir. Lakin burada da söz birləşməsi ilə cümlə arasında fərqlərin olduğunu görürük (3).

Söz birləşmələrinin sintaksisə daxil edilməsinin bir sıra problemlər gətirəcəyi anlaşılandır. Məhz bu amil sintaksisində də tədqiqat obyektinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu zaman sintaksis yalnız cümlələrdən deyil, söz birləşmələrindən və cümlələrdən bəhs edən bir sahə olaraq tədqiq edilir. Bu barədə yazılan ilk tədqiqat əsəri isə 1946-cı ildə çap edilən və müəllifləri M.Şirəliyev və M.Hüseyn olan “Azərbaycan dilinin sərfi” adlı orta məktəb dərsliyidir (6). Bu dərslik barədə Z.İ.Budaqov yazır: “Burada ilk dəfə olaraq söz birləşmələri xüsusi mövzu kimi verilir, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilində “söz birləşməsi” terminindən istifadə edilir. Burada söz birləşmələri ümumi “İfadələr bəhsi” başlığı altında götürülür və düzgün olaraq o, ən azı iki sözün birləşməsi kimi təqdim edilir, bitmiş fikir ifadə etməməsinə görə cümlədən fərqləndirilir. Ümumiyyətlə, söz birləşməsi düzgün izah edilir. Lakin, söz birləşməsi cümlədən fərqləndirərkən dəqiqləşdirməyə ehtiyacı olan belə bir fikirdə söylənilir: “Söz birləşmələri cümlənin ibtidai növü olsa da, cümlə deyildir” (2).

Adı çəkilən tədqiqat əsərinə münasibət bildirən tədqiqatçı Sürek M. yazır: “Söz birləşməsi dilçilik elminin ətraflı elmi tədqiqata ehtiyacı olan və özünün tam həllini gözləyən problematik məsələlərdən biridir. “Söz birləşməsi nədir” sualına cavab verməzdən əvvəl və bu suala cavab vermək üçün söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə nəzər salsaq, söz birləşmələri sahəsindəki tədqiqatın mənzərəsi ilə tanış olarıq. Belə ki, dildə mövcud olan sözlər nitq prosesində iki şəkildə: 1) söz birləşməsi; 2) cümlə şəklində birləşə bilər. Nitq prosesində sözlərin bu şəkildə birləşməsi hər bir konkret dildə tarixən əmələ gəlmiş və həmin dilin daxili inkişaf qanunları əsasında formalaşmış qaydalara əsaslanır. Hər bir dildə qrammatikanın bu qaydalardan bəhs edən hissəsinə sintaksis deyilir. Beləliklə, məlum olur ki, qrammatikanın əsas hissələrindən biri olan sintaksis iki məsələni: 1. söz birləşməsi və 2. cümləni öyrənir” (5, səh. 16).

Digər xarici dillərə gəldikdə, xüsusi ilə hind dilçiliyində çox təsviri xarakter daşıyan və Paninin adı ilə bağlanan qrammatikada fonetika, orfoepiya, etimologiya, morfoloji məsələlər daha dəqiq və təsvir olunmuşdur.

Qədim hind qrammatikalarında fikir ifadə edən əsas vahid kimi cümləyə də müəyyən yer verilmiş və bununla da praktik xarakter daşısa da, statistik məsələlərdən bəhs edilməmişdir. Lakin sintaksis qədim hind dilçiliyində mühüm yer tuta

⁵⁹ İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə) kafedrası, baş müəllim

bilməmiş, ayrıca sahə kimi götürülməmiş və ona morfoloji hadisələrlə bir sırada ötürülməmişdir (10, səh. 10). Yunan dilçiliyində bu məsələlər kifayət qədər dəqiq araşdırılmamışdır. Belə məsələlər əsasən fəlsəfi fikir nöqtəyi nəzərindən fəlsəfi problemlərin tərkib hissəsi kimi meydana çıxmışdır. Burada əsas diqqət əşya, fikir, söz arasında olan münasibətlərə yönəlmişdir. Bu məsələlərdə məşhur filosoflar olan Herkeit, Demokrit, Epikür və Platon kimi məşhur filosofların diqqətini cəlb etmiş və onlar arasında ciddi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu filosoflardan fərqli olaraq Aristotel bu məsələdə fərqli fikir irəli sürmüşdür. Filosofa görə, “qrammatika” termini, oxumaq və yazmaq sənəti, bacarığı mənasında işlənmiş, “hərfece-söz” sistemində qurulmuşdur (7).

Digər yunan dilşünası Sisteronun da qədim yunan elmində söz birləşmələrinə aid özünəməxsus fikirləri vardır. Dilşünas yunan dilində söz birləşmələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

1. Qədim yunan dilçiliyində və üslubiyyatında müxtəlif münasibətlərlə söz birləşmələri məsələlərinə toxunulmuş və maraqlı fikirlər söylənilmişdir. Sözlərin sırasına, forma və məzmununa nəzər yetirilmişdir.

2. Burada sözlərin birləşməsi geniş mənada alınmış, konkret mənada deyil, sözlərin əlaqələnməsi mənasında işlənmişdir. Sözlərin əlaqəsində mərkəzdə adlar, adlarda fellər dayanmışsa da, sonralar daha geniş götürülmüş və bütün nitq hissələrinin, hətta köməkçi nitq hissələrinin əlaqəsi buraya daxil edilmişdir.

3. Söz birləşməsi və ya sözlərin birləşməsi haqqındakı fikirlər sonralar, yeni dövrdə söz birləşməsi təliminin formalaşmasında mühüm rol oynasa da, söz birləşməsi haqqında sintaktik təlim yarada bilməmişdir (10).

Sisteron M. tamamilə söz birləşmələrindən bəhs edən bu əsərində daha sonra qeyd edir. “Söz birləşməsi” haqqında məsələ başlıca olaraq iki şeyin nəzərdən keçirilməsini tələb edir: birincisi sözlərin düzgün yerləşdirilməsi, sonra məlum ritm və forma bitkinliyi” (11, səh. 14).

Müəllifin fikirlərinə münasibət bildirərkən onu da xüsusi olaraq vurğulamaq yerinə düşər ki, sintaksisin tərkib hissəsi olaraq götürülən söz birləşməsi tam olaraq izah oluna bilmir. Formalaşma, dəqiqləşmə prosesi hələ də qalmaqdadır. Çünki, söz birləşməsi hələ də qrammatikanın tərkib hissəsi kimi tam olaraq araşdırılmamışdır. Yuxarıdakı qeydlərimizdə görürük ki, söz birləşməsində əsas qayə, onların söz birləşməsi və əlaqələnməsi mənasında anlaşılmasıdır. Bu isə sintaksisin problemlərindəndir, nəinki, söz birləşməsinin. Fikrimizin təsdiqini isə tədqiqatçı Sürek M.B.-in araşdırdığı tədqiqat işi sübut etmiş olur. Tədqiqatçı yazır: “Dilçilik uzun zaman müstəqil sintaktik kateqoriya kimi, söz birləşməsi anlayışına malik olmamışdır. Dilin ayrıca, müstəqil bir vahidi və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik bir sintaktik kateqoriya kimi söz birləşməsi anlayışı çox cavandır, hətta bu anlayış indi də formalaşma, dəqiqləşmə prosesini davam etdirir. Lakin, bu təlimin izləri çox qədimlərə gedib çıxır. Xüsusən antik, yunan dilçiliyi və üslubiyyatı bu haqda bizə çox material verir. Hətta, ara sıra söz birləşməsinin kateqoriya kimi götürülərək sözləri və cümlədən fərqləndirilməsi meylləri də özünü göstərir. Bunun ilk izlərini yunan atomistlərində görürük. Antik təlim olan atomizm materialist fəlsəfəsi əsasında yaranmışdır. Buna görə də atomizmlərin dillərin quruluşu haqqındakı fikirləri o dövr dilçiliyi üçün çox xarakterikdir. Lakin, bu sistemdə söz birləşmələri ayrıca qeyd edilsə də, nə atomistlərdə, nə də sonrakı dövrlərdə söz birləşmələri xüsusi tədqiqat obyektinə olmamış, başqa məsələlərlə əlaqədə buna da toxunulmuşdur. Həm də bu təlimdə, söz birləşmələri indi bizim başa düşdüyümüz mənada, xüsusi qrammatik kateqoriya kimi deyil, geniş mənada, sözlərin birləşməsi, əlaqələnməsi mənasında bəhs edilmişdir (5, səh. 19).

Xarici dillərdə, daha çox ingilis dilində işlənən bir çox tədqiqat işlərini araşdırarkən məlum olur ki, ingilis dilində sabit söz birləşməsi mənasında ən çox işlənən termin – “phrase” adlanır. Lakin, heç də bir çox tədqiqatçılar bu termindən istifadə etmirlər. Bunu isə onunla əsaslandırırırlar ki, “phrase” termini daha çox amerikalı dilçilərə məxsusdur. İngilis dilində isə bu termin əvəzində daha çox “word group” termini işlədilir. Bu barədə L.Blumfildin maraqlı fikirləri var. Tədqiqatçıya görə ekzosentrik strukturlar, birləşmələrin heç bir komponentinin böyük bir strukturda və ya bir qrupun yerində işləmə bilməməsidir. Məsələn, “John run” və ya “beside John”. Söz birləşmələrinin endosentrik və ekzosentrik qruplara bölgüsü böyük strukturda qrupun hərəkət edə bilməsi və onun daxili strukturunun nəzərə alınmaması əsasında müəyyənləşir. “Poor John” və ya “Tom and Merry” birləşmələrinin daxili struktur fərqlərinə baxmayaraq, geniş quruluşda işləmə bilmələri görə müxtəlif qruplar bir növə aid edilir. Lakin, bu birləşmələr daxili strukturlarına görə müxtəlif növlüdür. Tabeli “Poor John” və tabelsiz “Tom and Merry”. Ekzosentrik strukturların yarımqruplara bölgüsü başqa prinsip əsasında keçirilir və predikativ “John ran away” və önlüklü “beside John” birləşmələrini ayırmağa imkan verir (8, səh. 102).

Digər tədqiqatçı V.V.Burlakovanın da xarici dil olan ingilis dilində işlənən söz birləşmələri haqda maraqlı fikirləri var. O, özünün “Müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin struktur əsasları” kitabında xüsusi olaraq qeyd edir ki, ənənəvi qrammatika fəle tabe olan elementləri iki növə ayırır: tamamlıq və zərflilik. Tamamlıq və zərflilik zərfliliyin təsnifatı, fəle tabe olan iki müxtəlif üzvün müəyyənlişməsinə səbəb olur (9, səh. 88).

Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələri haqqında Azərbaycan tədqiqatçısı O.Musayevin də fikirlərini bilmək maraqlı olardı. Tədqiqatçı bir növ söz birləşmələrinin tərifini vermişdir. Müəllifə görə müasir ingilis dilində ən azı iki əsas nitq hissəsinin sözlərdən ibarət olan və atributiv əlaqə zəminində formalaşan sintaktik vahidə söz birləşməsi deyilir” (4, səh. 242). Xarici dillərdə, xüsusən ingilis dilində işlənən söz birləşmələri haqda danışarkən, O.Musayevin tədqiqatına əsaslanaraq, müəllif tərəfindən araşdırılan və müəyyən nəticələrə gəlinən ifadələri qeyd etmək yerinə düşər. Bununla bərabər müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin aşağıda qeyd olunan növlərini göstərə bilərik:

1. Hər iki komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri. Bu qrupa daxil olan söz birləşmələri də öz növbəsində iki yarımqrupa bölünür:

a) hər iki komponenti ümumi halda işlənmiş isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn “stone bridge, flower garden, cane sugar, lamp light” və s.

b) birinci komponenti yiyəlik halda, ikinci komponenti isə ümumi halda işlənmiş isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “Tom’s father, London’s gaity, girls dress, boy’s name” və s.

2. Birinci komponenti sifət, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “high houses, new cities, clever boys, rich people” və s.

3. Birinci komponenti feli sifət, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “playing children, broken plate, dancing girl” və s.

4. Birinci komponent məsdər, ikinci komponenti zərfdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “to go fast, to work hard, to listen attentively” və s.

5. Birinci komponenti say, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “five boys, six chairs, seven brothers, two horses” və s.

6. Birinci komponenti əvəzlilik, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “my father, this city, another book, such person” və s.

7. Birinci komponenti zərf, ikinci komponenti sifətdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “too difficult, very interesting, so deep, rather exciting” və s.

8. Hər iki komponenti zərfdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “very calmly, too slowly, so attentively, rather often” və s.

9. Birinci komponenti zərf, ikinci komponenti feli sifətdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “rather tired, too exhausted, further” developed, highly provided” və s.

10. Birinci komponenti yiyəlik halında isim, ikinci komponenti cərrüddən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn “Tom’s coming, children’s sleeping, pupils writing, ocean’s roading” və s.

11. Birinci komponenti məsdər, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “to read a newspaper, to translate an article, to build a bridge, to write a letters” və s. (4, səh. 243).

Beləliklə, bütün yuxarıda qeyd etdiklərimizi toplayaraq belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, müxtəlif sistemli dillərdə işlənən söz birləşmələri bir-birindən fərqli şəkildə formalaşır və bu söz birləşmələrini əmələ gətirən vasitələr də müxtəlifdir. Buradan da belə nəticəyə gəlirik ki, söz birləşmələrinin üzvləri arasında olan mövcud sintaktik münasibətlərin müxtəlifliyi də ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan sözlərin birləşmə formalarının müxtəlifliyi ilə də qarşılıqlı əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.A. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı: Victory, 2013, s. 596.
2. Budaqova Z.V. Birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli söz birləşmələri // Dilçilik məcmuəsi XIX. Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu. 1960, s. 59-
3. Казымбек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань: СПб. 1846, с. 466.
4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1979, s. 360, 1996.
5. Sürek M.M. İngilis dilində feli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı – 2015, s. 13
6. Şirəliyev M.S., Hüseynzadə M.H. Azərbaycan dilinin sərfi. Bakı: AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. 1946, s. 230.
7. Аристотель. О восприятии и воспринимаемом, чувственном восприятии и переводе.
8. Блумфилд Л. Язык. М.М. Прогресс. 1968, с. 605.
9. Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. Л. Наука, 1975, с. 128.
10. Шарифов А.В. О предмете синтаксиса. М. Издательство АН СССР, 1960, с. 271.
11. Цицерон М.Т. Риторика для Геренния. Ораторское искусство в древнем Риме. Перевод Стрельникова И.П., Кузнецова Т.И. Наука, 1976, 230.

Açar sözlər – söz birləşməsi, nitq hissələri, termin, terminologiya, isim, sifət, say, əvəzlilik, fəl, zərf, işlənmə xüsusiyyətləri, ifadələr, dilçilik, feli birləşmə.

Ключевые слова -словосочетания, части речи, термин, терминология, существительное, прилагательное, числительное, местоимение, глагол, наречие, особенности обработки, выражения, лингвистика.

Key words – the expression, parts of speech, term, terminology, noun, adjective, numerals, pronoun, verb, adverbs, processing features, expressions, linguistics, verb combination.

Xülasə

Söz birləşmələrinin hər hansı bir formada qruplaşdıraraq öyrənilməsi və tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi, tədqiqatın ümumi istiqamətindən, eləcə də məqsədindən çox asılıdır. Belə ki, eyni zaman kəsiyində söz birləşmələrinin təbiətinə və tələbinə də diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. Bu zaman tələb olunan əsas qayə onların əhəmiyyətini və əlamətlərini üzə çıxarmaqdır.

Резюме

Группировка слов в любой форме и вовлечение их в исследование зависит от общего направления и цели исследования. Таким образом, в то же время было бы целесообразно обратить внимание на характер и требования словосочетаний. Основная задача, требуемая в данном случае, состоит в том, чтобы выявить их значение и особенности.

Summary

The grouping of words in any form and their involvement in research depends on the general direction and purpose of the research. Thus, at the same time, it would be expedient to pay attention to the nature and requirements of word combinations. The main task required in this case is to reveal their significance and features.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASININ TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİVYÖNÜMLÜ YANAŞMANIN TƏTBİQİ ÜSULLARI

Müasir dövrümüzdə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq xarici dilin öyrənilməsinə də maraq artmışdır. Bununla əlaqədar olaraq dilçi və metodistlər xarici dilin tez və səmərəli öyrədilməsini təmin edən metodlardan istifadə etməyə çalışırlar. Bu metodlardan biri də kommunikativ metodudur. Kommunikativ metodun əsas prinsipləri məşhur ingilis tədqiqatçısı və metodisti H.Palmer tərəfindən irəli sürülmüşdür. H.Palmer öz metodunu “xarici dilin öyrədilməsinin şifahi metodu” adlandırmışdır [1, s. 7]. Bu metod ötən əsrin 60-cı illərindən tətbiq edilməyə başlasa da, Azərbaycanda 2000-ci illərdən tətbiq edilməyə başlamışdır. Əvvəllər ingilis dilinin tədrisində ənənəvi metoddan istifadə edilirdi: tələbələrə yeni sözlər mexaniki şəkildə əzbərlədilir, qrammatik, fonetik material öyrədilir və üstünlük çalışmalara verilirdi. Kommunikativ metod tətbiq edildikdən sonra “müəllim-mentor” “müəllim- rəhbər” ilə əvəz edildi.

H.Palmer xarici dilin tədrisini bir qədər rasionallaşdırdı. O, birinci növbədə öyrədiləcək dil materialının linqvistik və pedaqoji prinsiplər əsasında seçilməsi ideyasını irəli sürdü. Bu yeni seçiləcək sözlər, söz birləşmələri və ifadələri o, *erqonlar* adlandırdı. Erqonlar aşağıdakı prinsiplər əsasında seçilirdi: a) sözlər çox işlək olmalı, digər sözlərlə işləmə bilməlidir; b) konkret olmalıdır, yəni onu əyani vəsait kimi göstərmək mümkün olsun; c) proporsionallıq gözlənilməlidir, yəni öyrədiləcək sözlər müxtəlif nitq hissələrindən ehtiva etməlidir ki, tələbə onu şifahi nitqdə işlədə bilsin; ç) məqsədyönlülük olmalıdır; [2, s. 9].

H.Palmerin fikrincə kommunikativ metodun əsas məqsədi aşağıdakılardır:

1. xarici dildə dinlədiyini anlamaq; 2. xarici dildə oxuduğunu anlamaq;
3. xarici dildə danışmağı bacarmaq; 4. xarici dildə yazmağı bacarmaq;

H.Palmer belə hesab edirdi ki, reseptiv bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək produktiv bacarıqların sayəsində mümkün olur. Buna görə də o, produktiv bacarıq və vərdişlərin inkişafına xüsusi önəm verirdi [3, s. 10]. Kommunikativyönlü təlim yalnız kommunikativ xarakterli təlim metod və üsullarından ibarət deyil. O, həmçinin tələbələrdə müasir dövrdə tələb olunan şəxsi keyfiyyətlərin də inkişafına təsir edir.

Kommunikativ didaktika məktəbi konsepsiyasının müəlliflərindən biri V.İ Tyupa bunun üç əsasını qeyd edir [2]. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Təlimin strateji məqsədi hazır təqdim olunan ensiklopedik biliklərin mənimsənilməsi deyil, fəaliyyətyönlü ruhda, şüurlu surətdə əldə edilmiş biliklərdir. Bu cür situasiyada onların şüurunda biliklər mexaniki olaraq yığılmır, fənlər üzrə təfəkkür mədəniyyətinin formalaşması baş verir.

2. Bilik və anlama üst-üstə düşür. Prioritet anlamaya verilir. Yaxşı dərslər anlama və başa düşmə kontekstinin yaranmasıdır.

3. Anlamaya daxili nitqin dilinə tərcümə kimi münasibət olmalıdır.

Məlumdur ki, xarici dili tədris edən müəllimləri və tələbələri maraqlandıran əsas məsələ öyrənilən dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək məsələsidir. Lakin sözügedən kontekstdə dili tədris edən müəllim və dili mənimsənməkdə olan tələbələrin qarşısında duran əsas məqsəd kommunikativ məqsəd və bacarıqların inkişaf etdirilməsi deyil, tədris edilən xarici dildə kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasıdır. Kommunikativ kompetensiya isə əsas dörd komponentdən ibarətdir: qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosiomədəni və strateji. Buna baxmayaraq, kommunikativ kompetensiyanın əsasını məhz qrammatik kompetensiya təşkil edir. Təcrübə göstərir ki, kommunikasiyanın vacibliyi haqqında müəllim və tələbələrin fikirləri üst-üstə düşsə də, onların qrammatikanın öyrənilməsinin vacibliyi haqqındakı baxışları çox vaxt tamamilə fərqlənir. Hər hansı xarici dilin tədrisinin əsas məqsədini həmin dildə şifahi nitq ünsiyyət bacarıqlarının aşılmasında görən dil mütəxəssisləri bu prosesdə qrammatikanın öyrədilməsini başlıca şərt kimi vurğulayırlar. Digər tərəfdən, qrammatikanın tədrisinə tamamilə fərqli münasibət bəsləyən dil öyrənənlər xarici dilin təlimində və mənimsənilməsində qrammatikanın minimum dərəcəyə endirilməsini məqsəduyğun hesab edirlər. Qrammatikaya bu cür münasibəti şərtləndirən amillərdən biri ənənəvi olaraq bu sahəyə həddən artıq diqqət yetirilməsidirsə, digəri çoxsaylı qrammatik qaydaların çətinliyi və onların mənimsənilməsinə zəruri hal kimi yanaşılmasıdır.

Dilin tədrisində qrammatikanın rolu, yeri və əhəmiyyəti danılmazdır. Odur ki, həmin prosesdə qrammatika və kommunikasiya arasında tarazlığın yaradılması məqsədlə qrammatikanın kommunikativ təliminin rolunun və yerinin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Başqa sözlə, keçilən hər bir dərstdə mənimsənilməli olan konkret qrammatik strukturun kommunikativ baxımdan da əsaslandırılması vacibdir. Aydındır ki, mənimsənilən dil və nitq strukturunun kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə istifadə etmək strategiyalarının tələbələrə aşılması onların xarici dildən istifadə edərkən özünəəminlik hissini inkişaf etdirir. Beləliklə, dilin kommunikativ funksiyasının tələbələrə aşılmasını qrammatik biliklər üzərində qurmaqla həyata keçirmək məqsəduyğundur.

Dövrün tələblərinə uyğun olaraq, xarici dil müəllimləri hazırlayan ali təhsil müəssisələri qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri linqvistik baxımdan dil daşıyıcıları səviyyəsinə mümkün qədər yaxın olan mütəxəssislərin hazırlanmasıdır.

Funksional əsasda təşkil edilən tədris prosesi qrammatika və funksional dilin kommunikativyönlü öyrənilməsini təmin edir. Hazırda dil strukturlarının, o cümlədən mənimsənilməsi vacib olan qrammatik strukturların tələbələrə aşılması

deduktiv və induktiv yolla həyata keçirilir. Xarici dil qrammatikasının tədrisi deduktiv yolla təşkil olunursa, dilin qrammatik struktur xüsusiyyətləri, müxtəlif strukturlar arasında mövcud olan fərqlər tələbələrə müəllim tərəfindən izah edilir. Tələbələrin qarşısında qoyulan əsas vəzifə proqramda nəzərdə tutulmuş qrammatik strukturların mənimsənilməsi və müvafiq qaydaların öyrənilməsi yolu ilə yerinə yetirilir. Göründüyü kimi, qrammatikanın deduktiv yolla tədrisi zamanı müəllimə daha fəal, tələbələrə isə müəyyən dərəcədə passiv rol ayrılır. Qrammatikanın induktiv yolla öyrədilməsi zamanı isə həlledici rol məhz tələbələrin özünə verilir, müəllim isə əsasən istiqamətləndirici funksiyanı həyata keçirir. Bu istiqamətdə təşkil edilən təlim prosesi zamanı tələbələr fəal iştirakçı qismində çıxış edir və daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsi onların üzərinə düşür. Həmin prosesdə müəllimin rolu tələbələrin fəaliyyətini düzgün şəkildə istiqamətləndirməkdən və lazım gəldikdə, müxtəlif nitq situasiyaları və linqvistik problemlə bağlı diskussiyaları təşkil etməkdən ibarət olur. Tələbələrə tapşırıqların yerinə yetirilməsində kömək etmək məqsədilə müəllim bir neçə strateji xarakterli problem ortaya ata bilər. Belə ki, hər hansı şəxsin fikrini dəqiqləşdirmək, söz almaq, şərh etmək və əvvəlki dərslərdə keçilmiş ifadələr üzərinə qayıtmaq tələbələrə artıq mənimsənilmiş dil materialları və funksiyalarını təkrarlamaq imkanı verir. Dərsin əvvəlində müəllim nəqli cümlələri yazı taxtasında yazaraq tələbələrə onları müqayisə edib arasındakı fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməyi təklif edir. Sonrakı mərhələdə tələbələrə fikir və ideyalarını cütlük şəklində müzakirə etmək tapşırığı verilir. Diskussiya prosesində müşahidəçi qismində çıxış edən müəllim həmin prosesə müdaxilə etmir, tələbələrə mövqelərini sərbəst şəkildə söyləmək üçün imkan verir, onlara mənimsəməli olduqları müvafiq strategiyalardan istifadə etməkdə yardımçı olur. Ehtiyac duyulduqda müəllim həmin strategiyalardan müvafiq şəkildə istifadə edərək tələbələri düzgün istiqamətə yönəldir. Diskussiyada iştirak edən tələbələr deyilənləri nəzərə almaqla situasiyaya uyğun ifadələrdən istifadə edərək verilən tapşırıqların öhdəsindən uğurla gələ bilirlər ki, bu da onlarda müvafiq kommunikativ bacarıqların lazımı səviyyədə olduğunu göstərir. Əgər tələbələr müzakirədə fəal iştirak edə bimsənsə xarici dil müəlliminin əsas vəzifəsi müzakirəni müəyyən istiqamətə yönəltməkdir. Belə müzakirələrdə tələbələr qrammatika və dilin funksiyalarını mənimsəməklə bərabər, tənqidi və məntiqi təfəkkürə yiyələnir, qarşıya çıxan problemləri müstəqil və yaradıcı şəkildə həll etmək keyfiyyətləri qazanırlar. Tələbələrin başlıca nailiyyəti tənqidi düşünmək və fikirlərini sərbəst ifadə etmək qabiliyyətlərinin inkişafda olmasıdır. Digər nailiyyət ondan ibarətdir ki, dərslərdə iştirak edən tələbələr həddən artıq həyəcan və gərginlik keçirmədən özlərini sərbəst aparmağa imkan verən münasib mühitə asanlıqla uyğunlaşmaqla başqaları ilə ünsiyyətə qoşulmağa alışırlar. Tədris prosesinin məqsədyönlü, mərhələli, asandan çətinə doğru təşkil edilməsi öyrənilən xarici dildə ünsiyyət qurmağı tədrisən asanlaşdırır. Ən vacib şərt isə quru, darıxdırıcı, yorucu bir proses kimi qiymətləndirilən qrammatikanın öyrənilməsinin maraqlı, əyləncəli və zövq verən təlim prosesinə çevrilməsi üçün müvafiq şərait yaranır. Tələbələr özlərinin şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdiyini anladıqca tədrisən təlim prosesinin fəal, təşəbbüskar iştirakçılarına çevrilirlər. Müasir tələblərə uyğun olaraq, dilin müxtəlif bölmələrinin, o cümlədən qrammatikanın kommunikativ yönümlü şəkildə öyrədilməsi, nəticə etibarilə mənimsənilmiş qrammatik strukturlardan kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə istifadə etmək bacarığına gətirib çıxarmalıdır [5].

Tədris edilən xarici dilin qrammatikasının uğurlu şəkildə öyrədilməsi üçün, birinci növbədə, ən zəruri (çoxışləklilik prinsipinə əsasən) qrammatik vahid və strukturları müəyyənləşdirməsi vacibdir. Buna görə də azərbaycanlı tələbələr üçün hansı qrammatik anlayışların və vahidlərin daha çətin olduğu, mənimsəmə prosesində müəyyən problemlər, çətinliklər yarada biləcəyi dəqiqləşdirilir.

Həll edilməli olan növbəti məsələ həmin dil vahidlərinin semantik və struktur xüsusiyyətlərini tələbələrə aşılamaq üçün hansı üsul və vasitələrdən istifadə ilə bağlıdır. Mənimsənilməsi vacib olan qrammatik materialların seçilməsi və düzgün şəkildə tələbələrə təqdim edilməsi müasir metodikanın ən aktual və önəmli problemlərindən sayılır. Qrammatik materialların çox olması və auditoriya saatlarının həmin materialların tam həcmdə mənimsənilməsi üçün kifayət etməməsi göstərilən problemi şərtləndirən amillərdəndir. Digər önəmli faktor isə tədris edilən xarici dilin qrammatikasının tam həcmdə tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinin nə dərəcədə zəruri olması ilə əlaqədardır.

Mənimsənilməsi vacib olan qrammatik materialların həcmi və məzmunu qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin hansı parametrlərə uyğun olması ilə müəyyənləşdirilir. Təbiidir ki, xarici dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə aşılmalı olan qrammatik bilik və bacarıqlar həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından fərqlənir.

Ənənəvi üsullardan fərqli olaraq, kommunikativ təlim dil strukturundan normalara uyğun şəkildə istifadə etmək bacarığının tələbələrə ünsiyyət prosesində aşılmasını əsas məqsəd kimi irəli sürür. Məhz bu səbəbdən problem və çətinliklərə səbəb ola bilən hər hansı bir qrammatik struktur təcrid edilmiş şəkildə deyil, kommunikativ baxımdan əhəmiyyətli olan kontekst daxilində mənimsənilir. Kommunikativ yanaşmanın dillərin tədrisinə tətbiq edilməsinin tərəfdarları hər hansı dilin müəyyən qaydalar vasitəsilə idarə edilən davranış olduğunu sübut etməyə çalışaraq, həmin qayda və normaları mənimsəyən insanlarda dildən ünsiyyət məqsədi ilə istifadə zamanı əvvəllər rast gəlmədikləri ifadələri eşidərkən onları başa düşmək və nitqlərində işlətmək qabiliyyəti formalaşdırmağı önə çəkirlər. Onlar dilin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq sadəcə olaraq qavrama yolu ilə onun mənimsənilməsini qeyri-mümkün hesab edirlər. Dillərin kommunikativ təlimini dəstəkləyən alimlərin təklif etdiyi modelə uyğun olaraq, ana dilini mənimsəyən uşaqlar üçün həmin proses dilin təbii ünsiyyət şəraitində baş verdiyindən istifadə edilən linqvistik vasitələrin tədrisən, mərhələli şəkildə mənimsənilməsinin həyata keçirildiyini bildirirlər. Uşaqlar sadəcə olaraq böyüklərin nitqini təqlid etmir, ana dilinin mənimsənilməsi prosesinin təbii dil mühitində baş vermə sayəsində təhtəşüür şəkildə verbal davranış qaydalarını mənimsəyir və beləliklə, ana dilindən yaradıcı şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnirlər [5]. Dili mənimsəyən uşaqlar bir neçə mərhələdən keçmiş olurlar. Birinci mərhələdə nisbətən sadə sintaktik quruluşa malik cümlələri ifadə etməyə cəhd edən uşaqlar sonrakı mərhələlərdə linqvistik baxımdan daha çətin, tədrisən mürəkkəbləşən strukturlardan istifadə etməyə meyil göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların nitqi yaradıcı

təfəkkür prosesidir. Bu prosesdə şəxsi fikirlərini söyləmək üçün onlar dil elementləri, əlaqələr, qaydalar axtararaq yen, özünəməxsus ifadələr işlədirlər.

Göstərilən model ana dilini təbii şəraitdə mənimsəyən uşaqlar üçün təbii olsa da, xarici dil təlimində eyni kontekstdə yanaşmada mexaniki şəkildə tətbiq edilə bilməz. Burada əsas səbəb ana dilini mənimsəyən uşaqlardan fərqli olaraq, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrin dil mühitindən məhrum olmalarıdır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, həmin modeli təlimin baş verdiyi kontekstə uyğunlaşdırmaqla (təbii situasiyalar təqdim etməklə) dilin öyrədilməsi prosesini təkmilləşdirərək onu səmərəli şəkildə təşkil etmək və nəticə etibarilə, daha yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkündür.

Qrammatikanın tədris edilməsinin ənənəvi metod və üsullarından fərqli olaraq, kommunikativ yönümlü təlim zamanı tələbələrin yol verdiyi səhvlərin müəllim tərəfindən düzəldilmir. Diqqət yalnız nitqin linqvistik baxımdan düzgünlüyünə deyil, həm də nitqin səlisliyinə cəlb edilir. Odur ki, nitqin kommunikativ cəhətdən dil daşıyıcılarının yaşadıkları cəmiyyətdə mövcud olan normalara uyğun gəlməsinə nitqin qrammatik təşkilindən heç də az əhəmiyyət yetirilməməsi, eyni dərəcədə diqqət mərkəzində saxlanması və onlar arasında lazımi tarazlığın yaradılması məqsədəuyğun sayılır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, xarici dil tədrisinin əsas məqsədinin dil öyrənən şəxslərə kommunikativ kompetensiyanın aşılmasını nəzərə alaraq buna müvafiq qaydada nail olmaq üçün rollu oyunlar, kommunikativ problemin həll edilməsi və. S bu kimi fəaliyyət növlərindən istifadə edilir. Tələbələrin qaydaların adekvat şəkildə tətbiq edilməsi yollarını, konkret situasiyada verbal və qeyri-verbal davranış normalarını bilməsi, verilən kontekst çərçivəsində dildən düzgün istifadə etmək bacarığına yiyələnməsi ön plana çəkilir.

Qrammatikanın kommunikativ yönümlü təlimi qrammatik vərdişlərin şifahi nitq, dinləyib-anlama, oxu və yazı vərdişlərinin formalaşdırılması kontekstində integrativ şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Dil fakültələrində tələbələrə qrammatik vərdişlərin aşılmasının məqsədyönlü xarakter daşması, sistemli, ardıcıl, mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi xarici dilin təlimi qarşısında qoyulan vacib tələblərdəndir. Xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsindən başlayaraq qrammatikanın təlimi təcrid edilmiş şəkildə deyil, nitq vərdişlərinin formalaşdırılması ilə bərabər şəkildə həyata keçirilməsi, tədrisin növbəti mərhələsində qrammatikanın təlimi istiqamətində davam etdirilməsi zəruridir. Lakin tədrisin mərhələsindən asılı olaraq bu istiqamətdə aparılan işlər fərqli xarakter daşıyır. Yuxarı kurslarda vərdişlərin formalaşdırılması deyil, daha çox qrammatik vərdişlərin təkmilləşdirilməsi, kommunikativ kompetensiyanın əsas komponentlərindən biri olan qrammatik kompetensiyanın formalaşdırılması məqsədəuyğun sayılır.

Məlum olduğu kimi, qloballaşma dövründə dillərin tədrisində müxtəlif metod və üsulların istifadə edilməsinə baxmayaraq, dövrün tələblərinə cavab verən təlim növü məhz kommunikativ yanaşmadır. Kommunikativ dil təlimi kommunikasiyanı əsas tutaraq, başlıca məqsədi dil öyrənən şəxslərdə kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsində görür. Kommunikativ təlim prizmasından yanaşarkən, burada linqvistik və ya qrammatik kompetensiyanın kommunikativ kompetensiyanın əsasını təşkil etdiyi, onun vacib komponenti olduğu qeyd edilir, üstünlük məhz qrammatikanın kommunikativ yönümlü təliminə verilir. Bu məqsədlə qrammatikanın təliminə yenidən, məhz kommunikativlik prizmasından baxılması, bu sahəyə ciddi, radikal dəyişikliklərin gətirilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, kommunikativ yanaşma müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq xarici dilin təlimində qrammatikanın öyrədilməsinin tərəfdarları və onun ixtisara salınması tərəfdarları arasında razılaşma yaradır, həmçinin motivasiyanı yüksəldən, təlim alanlarda yaradıcı fəallığı stimullaşdıran şəxsiyyətyönümlü texnologiyalara üstünlük verərək kommunikativ fəaliyyətin təmin olunmasına imkan yaradır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, dil fakültələrinin aşağı kurslarında ingilis dilinin qrammatikasının kommunikativ yönümlü tədrisi tələbələri sözügedən dildə danışmağa stimullaşdıraraq, müxtəlif situasiyalarda sərbəst və düzgün fikir söyləmələrinə müsbət təsir göstərəcək.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Musayev, O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 587 s.
2. Алексеева, И.Ф. Некоторые особенности развития пассивных конструкций в английском языке. Проблемы английского грамматики. Москва: МГПИ, Вып.143, 1979, с. 213-221.
3. Скляренко, Н.К. Методика формирования иноязычной грамматической компетенции у студентов речевых специальностей / Н.К. Скляренко // Методика формирования межкультурной иноязычной коммуникативной компетенции: курс лекций: учеб.-метод. Пособие. Для студ. Языковых спец. Осв.-квалиф. Уровня «магистр»; под ред. С. Ю. Николаевой / О. Б. Бигич, Н. Ф. Бориско, Г. Э. Борейская и др. – М.: Ленин, 2011. – С. 141–160 (с. 153)
4. Задорожная, И. П. Теоретико-методические основы организации самостоятельной работы будущих учителей по овладению англоязычной коммуникативной компетенцией: дис. ... д-ра. Пед. Наук: 13.00.02 / И. П. Задорожная – М., 2012. – 770 с. (с. 291-293)
5. Livingstone, C. Role Play in Language Learning.- Oxford, 1992.

Açar sözlər: Kommunikativ qrammatika, metodlar, təlim prosesi

Key words: Communicative grammar, methods, educational process

Ключевое слова: коммуникативная грамматика, методы, учебный процесс

Methods of applying a communicative approach in the teaching of English grammar SUMMARY

When approaching the development of communicative learning in learners through the prism of communicative learning, it is noted that linguistic or grammatical competence is the basis of communicative competence, an important component of it, and preference is given to communicative learning of grammar. For this purpose, it is very important to

reconsider the teaching of grammar thorns, through the prism of communication, to bring serious, radical changes in this area.

The communicative approach creates an agreement between the proponents of grammar reduction and proponents of its reduction in foreign language teaching, taking into account the requirements of modern times.

Методы применения коммуникативного подхода в обучении английской грамматике **РЕЗЮМЕ**

При подходе к развитию коммуникативного обучения у обучающихся через призму коммуникативного обучения отмечается, что лингвистическая или грамматическая компетентность является основой коммуникативной компетенции, важным ее компонентом, а предпочтение отдается коммуникативному обучению грамматике. Для этого очень важно пересмотреть преподавание грамматических шипов через призму коммуникации, внести серьезные, кардинальные изменения в эту область.

Коммуникативный подход создает соглашение между сторонниками редукции грамматики и сторонниками ее редукции в обучении иностранному языку с учетом требований современности.

Rəyçi: ped.f.d. F.Şükürova

Ruhiyyə Əhmədova⁶¹
ALİ DÖVLƏT UNIVERSİTETLƏRİNDƏ XARİCİ DİLİN TƏDRİS METODİK
SPESİFİKASIYASI

Ölkəmiz müstəqillik eldə etdikdən sonra təhsildə xarici dillərə artan tələbat geniş vüsət almaqdadır. Xarici ölkələrlə genişlənən əlaqələr nəticəsində tələbələr xarici ölkələrdə təhsil almaq marağı daha da artmaqdadır. Xarici dilləri tədris edərkən bir çox məqsədyönlü metodlardan istifadə edilir. Lakin bəzən xarici dilləri tədris edərkən bir sıra mürəkkəbliklər ərsəyə çıxır.

Xarici dillərin tədrisinin səviyyəsini artırmaq üçün bir sıra metodlardan istifadə olunur ki, bu da öz növbəsində dilə olan marağın və tələbənin aktivliyinin artmasına səbəb olur. Effektiv metodlar əsasında xarici dillərin öyrənilməsi daha səmərəli və bəhrəli olardı. Interaktiv metodlar əsasında dərslərdə tez-tez qarşılıqlı sual-cavab və testlərdən istifadə edərək tələbələrin dil bacarıq qabiliyyətlərini artırmaq mümkündür.

Dil ünsiyyət vasitəsi olduğundan onu öyrənməkdə əsas məqsəd bu dildə ünsiyyət qurmaq bacarığına yiyələnməkdir ki, bunun da səmərəli yolu bütün tələbələrin dərslər zamanı xarici dildə mümkün qədər çox danışmalarına şərait yaratmaqdır. Xarici dillərin tədrisi prosesində şifahi nitqin öyrədilməsi ən vacib amillərdən biridir. Belə ki, tədris prosesində hazırkı dövrdə öyrəncilərin diqqətini əsas olaraq şifahi ünsiyyətə yönəltmək lazımdır.

Xarici dillərin tədrisi digər humanitar fənlərin tədrisindən özünün spesifikliyi ilə seçilir. Ənənəvi halda, bu cür spesifiklik ilk növbədə xarici dil dərslərinin yeni məzmun verməkdən daha çox mövcud fikirləri yeni işarələr sisteminə çevirməyə xidmət etməsindən irəli gəlir. Xarici dillərin tədrisinin digər spesifikliyi isə dərslərin əvvəlki bilgilərə əsaslanması, dərslərarası zəncirvari əlaqədir ki, bu da onları dəqiq fənlərə yaxınlaşdırır. İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisində şifahi nitqin öyrədilməsi zamanı tələbələr təqdim olunan mövzulara həm daxili dil (öz ana dillərindəki bacarıq səviyyələri), həm də xarici dil (öyrəndikləri dilə müvafiq bacarıq səviyyələri) dərslərindən əldə etdikləri bilgilərlə daxil olmağa hazırdırlar.

Bundan əlavə şifahi nitqin inkişafı üçün danışığın tədrisi çoxlu praktik çalışmalardan istifadə tələb edir və bu çalışmalardan yararlanaraq müsbət gözləntilər əldə edə bilərlər.

Hal-hazırda dövlət universitetlərində xarici dilin tədrisi məsələləri böyük əhəmiyyət kəsb edir, yəni, iki dillilik şəraitində və həm sırf psixoloji, həm də linqvistik xarakter daşıyan geniş problemlərlə əlaqələndirilir.

Dövlət universitetlərində xarici dilin tədrisi metodologiyası əsasən müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu spesifikasiya xarici dilin öyrətmə metodologiyasının monolinqlərlə müqayisədə ilk növbədə iki dil bilən insanların böyük dil bacarıqları təcrübəsi ilə müəyyən edilir. Buna görə də ana dilin və ilk yerli olmayan dillərin xarici bir dilə təsirinin problemlərini həm nəzəri, həm də praktik baxımdan nəzərdən keçirtməyə ehtiyac var, məs. nitq hərəkətinin dinamikasında. Digər tərəfdən, linqvistik amillər və xüsusəndə əlaqə dillərinin qurulması ilə müəyyənləşdirilən dövlət universitetlərində xarici dilin tədrisi metodikasının xüsusiyyətləri, qarşılıqlı əlaqəni qarşılıqlı təsir imkanlarının əsasında öyrənməyi zəruri edir.

Dövlət Ali Universitetlərində məzunların dil səviyyələrini sonradan təkmilləşdirmə vəzifələri ilə üzləşirlər ki, bu da təbii ki, əsas məqsəd üçün zəruri hesan olunan ən ünsiyyətçi və dəyərli olan təmərküzləşmənin möhkəmlənməsinə xüsusi amil kimi lüğətlərdən istifadə edərək sözləri mənimsəməyi özündə cəmləşdirir və bu bir danılmaz faktıdır ki, söz ehtiyatı olmayan tələbələr fikirlərini adekvat şəkildə ifadə etmələri mümkün deyil. Xarici dildə bilik dərəcəsi, öyrənilən xarici dilin dil normalarına uyğun olaraq, düşüncələrini dəqiq və səlis şəkildə ifadə etmək, inandırıcı və iqtisadi cəhətdən düzgün leksik vahidi, düzgün istifadə etmək bacarığı, ifadə olunmuş fikir stilistik şəkildə düzgün ifadə etmək bacarığı ilə müəyyən edilir. Zənn etdiyim qədər, əsas metodika problemlərindən biri də universitetlərdə tələbələrə xarici dilin öyrədilməsi xarici dildə bəyanatlar yazarkən nitqdə lüğətdən istifadə qaydalarını öyrətməkdir. Digər tərəfdən, dövlət universitetlərində xarici dilin tədrisi metodikasının spesifikliyi də dil amilləri ilə müəyyən edilir, xüsusəndə əlaqə dillərinin strukturlarının əlaqəsini müəyyənləşdirir ki, bu da qarşılıqlı əlaqəni statik şəkildə öyrənməyi zəruri edir, yəni, bu üsul ilə qarşılıqlı təsir imkanlarının öyrənilməsinə gərəkli edir.

Universitetlərdə tədris olunan hər hansı bir xarici dil nitqin tanınması və dil bacarıq qabiliyyətlərinin səviyyəsini daha da genişləndirilməsi üçün bir çox tapşırıqlar verilir ki, onlar öz fikirlərini səmərəli şəkildə ifadə etmələri üçün şübhəsiz ki, önəmli və ən dəyərli olan ortaq dil lüğətlərindən istifadə etmələridir.

Xarici dildə bilik dərəcəsi, öyrənilən xarici dilin dil normalarına uyğun olaraq düşüncələrini ifadə etmək, dəqiq, aydın və inandırıcı olaraq iqtisadi cəhətdən düzgün leksik vahidi istifadə etmək bacarığı ilə müəyyənləşdirilir. Düşünürəm ki, universitetin əsas metodoloji problemlərindən biri tələbələrə xarici dilin tədrisi zamanı leksikoloji cəhətdən söz ehtiyatlarının artırılmasına daha çox diqqət yetirilməlidir.

Son illərdə xarici dillərin tədrisi ilə əlaqəli digər vacib problemlər arasında leksik vahidlərin vacib xüsusiyyətlərini və çətinliklərini, onların tipologiyasını müəyyənləşdirmək, həmçinin lüğətin zənginləşdirilməsinə uyğun məşq sistemlərinin yaradılması məsələlərinə də önəm verilən bir sıra yeni araşdırmalar aparılır ki, hansı ki, lüğət sayəsində aktiv və passiv qavrama göstəricilərini üzə çıxarır. Aparılan prosedurların məqsədi mükəmməl şəkildə xarici dili öyrənməni nəzəri olmaqla qrup nəzdində olan tələbələrin spesifik şərtlər altında tədrisin metodologiyasını tam qavramaqdan ötrüdür.

⁶¹ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. UNEC

Xüsusi şərtlər bir tərəfdən tələbələrin həm öz doğma dillərində həm də öyrəndikləri xarici dillərdə artıq müəyyən dərəcədə biliklərə sahib olmaları və buna görə tələbələrin ilkin səviyyəsinin nəzərə alınması lazımdır, digər tərəfdən isə öz doğma dillərində və öyrəndikləri xarici dillərdə lüğətlərin istifadəsi söz ehtiyatlarının artmasına təsir göstərir. Dillərin belə bir təhlili bizə bilik, bacarıqların müsbət ötürülməsi imkanlarını müəyyənləşdirməyə, həmçinin tələbələr tərəfindən söz mənalарının səhv istifadə edilməsinin səbəblərini aydınlaşdırmağa imkan verir ki, bu da dil daxilində zonaların ayırd edilməsi və dıllarası müdaxilə ilə əlaqələndirilir. Lakin, iki dilə mənsub olan tələbələr tərəfindən leksik materialın mənimsənilməsinin əsl çətinliyini müəyyən etmək üçün müdaxilə yaradan epistemoloji, psixo-lingvistik, lingvistik və metodoloji səbəbləri təhlil etmək lazımdır.

Məqsəd etibarlı ilə tələbələrin təhsilini daha da gücləndirməkdən ötrü leksik materialın mənimsənilməsi də zəruridir. Lakin lüğət tərkibini zənginləşdirmək semantikanı məhdudlaşdırmamaqla yanaşı eyni zamanda da bacarıq və nitq fəaliyyətinin sərbəst şəkildə nümayiş etdirmələri üçün bəzi prosedurlardan yararlanmalıdırlar.

Beləliklə, ilk növbədə, xarici dil lüğət tərkibinin mənimsəmə prosesində tələbənin hansı bacarıqlara yiyələnməsini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

Əslində, leksik vahidin forma, məna və xüsusiyyətlərin vahidini təmsil etdiyini nəzərə almalıyıq. Söz formasının mənimsənilməsi problemləri bütöv bir sıra xülasələrdə əhatə olunur, ancaq sözün semantik tərəfini mənimsəməyi və normalara uyğun olaraq birləşmə yolu ilə istifadə etmək bacarıqlarının inkişaf etdirmək problemini nəzərdən keçiririk.

Sözün semantik tərəfinin assimilyasiyası və nitqdə düzgün istifadəsi təklif olunur:

1. Müxtəlif qeyri-adi birləşmələrdə digər sözləri, təsəvvürlü kontekstlərdə sözləri öyrənmək bacarığı: gear-mexanizm, sürət, diş; to get into gear-ışə götürülmək, close to home-qəlbə girmək; to give and take –alternativlik (şərtlər haqqında)
2. Sözün fərdi çalarlarını və kontekstdən asılılığını başa düşmək bacarığı; hard- 1.şərt 2. Çətin. 3. Ağır, bərk, kəskin.

Məsələn;

The students of this group work hard. This work is hardshall I help you? Steel is hard. You can not break it.

3. Fikir ifadə etmək üçün düzgün bir şəkildə uyğun olan söz seçimi və onları istifadə etmək qabiliyyəti. Məsələn:

1. Majority scientists made a great to world science.
2. Lomonosov laid the of mining geology in Russia/
3. The of radio was made by Popov.
- a. Contribute. b. Contribution. c. Invent. d. Found. e. Foundation. f. Invention
4. Təcrid edilmiş sözləri və onların konkret mənalарını izah etmək bacarığı: better than natural materials.
5. Lazım olduqda sözün mənalарını doğma və ya ilk yerli olmayan sözdəki müvafiq mənası ilə əlaqələndirmək bacarığı: light nature

Beləliklə, bəzi nöqteyi nəzərdən dilin lüğət tərkibindəki sözlərin semantik müxtəlifliyi ən yararlı vasitələrin seçilməsi aşağıdakı amillər nəzərə alınmaqla həll olunmalıdır.

1. Nəzərə çarpan səhvləri qabaqcadan görmək və onların qarşısını almaq üçün mümkün müdaxilə sahələrini müəyyən etməyə imkan verən xarici, yerli və ilk yerli olmayan dillərin lüğətlərinin müqayisəli təhlili məlumatları haqqında xəbərdar etmək.
2. Müqayisəli lingvistik analiz nəticəsində müəyyən edilmiş, lüğət öyrənmə prosesinin psixoloji, epistemoloji və psixolingvistik xüsusiyyətlərinin məlumat təhlili.
3. Tələbələrin lingvistik inkişaf səviyyəsi; dil bacarıqlarının təhlil etmək, ümumilləşdirmək və müqayisə etmək bacarığı.
4. Əvvəlki dil öyrənmə təcrübəsi xüsusən universitet öncəsi dövründə xarici dil tədrisində istifadə olunan metodologiya.
5. Xarici dil bilik səviyyəsi.
6. Lüğət istifadəsində tipik səhvlərin təhlilinin nəticələri.

Yuxarıda qeyd olunanlar, ana dilində və ilk yerli olmayan dillərin təsirini nəzərə alaraq xarici dil lüğəti üzərində işləyərkən proqramlaşdırılmış dərsləklərdən istifadənin zəruriliyini əsaslandırmağa imkan verir. Bununla yanaşı bu və ya digər təlimatı təhsil prosesinə tətbiq etməzdən əvvəl, qarşıya qoyulmuş öyrənmə hədəfinə çatmalarına və təhsil prosesinin effektivliyini artırmağa imkan verən dəqiq məlumatlara sahib olmaq lazımdır. Bu səbəbdən hər bir təlim proqramının istifadə olunmasından öncə ilkin mərhələlər həyata keçirtmək lazımdır.

1. Materialların qavranılması.
2. Bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmlənmə müvəffəqiyyətinin hesaba alınması və qiymətləndirilməsi.
3. Bilik, bacarıq və vərdişlərin tətbiqi.

Bildiyimiz kimi, təhsil bütün cəmiyyəti, xüsusilə demokratik cəmiyyətin ən zəruri komponentlərindən biridir. Çünki bir tərəfdən, qabaqcıl texnologiyanın mənimsənilməsinə kömək edir, digər tərəfdən dəyərlərin oriyentasiya sistemini formalaşdırır. Bütün dünyada (hər bir ölkənin öz tələbləri əsasında) təhsil humanistləşdirməyə çalışırlar.

Faktiki haldır ki, dünyanın aparıcı dillərindən biri olan ingilis dili müxtəlif ölkələrdə milyonlarla insan tərəfindən istifadə edilir. Xarici dilin tədrisindən bəhs edərkən yalnız qrammatika və strukturlar deyil, eyni zamanda da digər faktorlar da diqqətə alınmalıdır. Xarici dili bilən hər bir şəxs dili bilməkdən savayı, həmin dilin aid olduğu mədəniyyəti haqqında da məlumatlı olmalıdır. Zənnimcə, dil və mədəniyyət qarşılıqlı əlaqədə olaraq vahidət daşıyır. Müasir dövrdə xarici dil tədrisi yeni metod və metodologiyaların tətbiqi əsasında cəmləşir.

Dünyanın bir çox ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əlaqələr, millətlər və dillər arasında olan münasibətlər ünsiyyət prosesində nailiyyətlər əldə etməyə müvəffəq olunur. Xarici dili öyrənmək ikinci bir mədəniyyəti mənimsəməkdir. Beləliklə, düşüncə tərz, mədəniyyət və dil arasında olan əlaqə, mədəni fərqlər və oxşarlıqların araşdırılması və onların tədris prosesində təhlili xarici dili mükəmməl formada öyrənilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda da, xarici dilin öyrənilməsi üçün internet resurslarından da istifadə etmək olar. Xüsusi məlumat məzmunu ilə xarakterizə olunan müasir sosial-mədəni şəraitdə internet mənbələrindən də yararlanmaq məqsədyönlü hesab edilir.

Xarici dil tədrisində internetdən istifadə barəsində danışarkən, eyni zamanda da bilməliyik ki, təhsilin məzmununun aparıcı komponenti elmin əsasları deyil, müxtəlif nitq fəaliyyət növləri – dinləmək, danışmaq, oxumaq, yazmaqdır. Bu gedişatla kompüter texnologiyaları tələbələrə öyrənilən dilə olan motivasiyasını və marağını artırmağa, ənənəvi metodlara nisbətən üstünlüklərə malik olaraq tədris prosesini xeyli yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Xarici dil öyrənmə prosesində internet resursları görünürsənlik prinsipinin tətbiqi xüsusiyyətlərindən biridir. Dinləmədə tədrisin vizualizasiyasından və leksik danışq bacarıqlarının formalaşdırılmasında multimedia dəstəyi böyük rol oynayır. Xarici dillərin tədrisində kompüter proqramlarının və təlim disklərinin istifadəsi təhsil ilə informasiya arasında olan fərqi anlamağa da kömək edir. Hər hansı bir xarici dili tədris edərkən, şifahi nitqi öyrətmək üçün dərslərin tərkibində dörd mərhələdən istifadə etmək olar: oxu, danışma, yazı və danışmaq.

Qulaq ilə oxumaq, danışmaq və ya başa düşmək qabiliyyətinin uğurlu inkişafı söz sahəsi üzrə mühkəm bir bilik və bacarıq olmadan mümkün deyil, çünki onun köməyi ilə məlumat alınır və ötürülür. Bu baxımdan xarici dil dərslərində söz ehtiyatı üzərində işləməyə ciddi fikir verilməlidir. Xarici dilin öyrənilməsində tələbələrə yazılı nitq fəaliyyətlərinin dəyərini artırmaq üçün dərslər zamanı qiraətdən istifadə etmək də əsas faktorlardan biridir.

Eyni zamanda da, oxu metodoloji prinsiplərdən biri olduğu halda tematik müzakirələrin təşkilində də inanılmaz dərəcədə populyar hesab olunur. Özünü ifadə etməyin düzgünlüyünü həqiqətən artırmaq üçün yazı da vacibdir.

Yazı tələbələrə təfəkkürünü, onun yaradıcı bacarığını üzə çıxaran əsas vasitələrdən biridir. Yazı hər hansı bir mövzu ətrafında düşünmək, mühakimə yürütmək, öz məqsəd və niyyətini kağız üzərində qeyd etmək xüsusiyyəti önəmlidir. İngilis dilində danışq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün təməl qrammatik biliklərə sahib olmaqdan ibarətdir. Danışmaq həm zehni, həm də fiziki prosesdir. Dil sözlərin müəyyən formada ardıcıl şəkildə bir araya gətirilməsi ilə məna qazanır. Beləliklə, düzgün danışa bilmək üçün ilk əvvəl sadə qrammatik qaydaları öyrənmək lazımdır. Fikrimcə, qrammatika qaydalarını mənimsədikdən sonra növbəti etapda söz ehtiyatını artırmaq lazımdır.

Ən asan üsul sadələşdirilmiş və pillə-pillə çətinləşən hekayə kitablarını oxumaq və bu yolla yavaş-yavaş asandan çətinə doğru keçid etmək olar. Öyrənilən yeni sözlərin müxtəlif formalarını öyrənərək danışmağı asanlaşdırmaqla bilirlər. Məsələn, əgər swear sözü yeni öyrənilibsə, bu sözün swore və sworn kimi keçmiş zaman formalarını da öyrənə bilirlər. Xüsusilə, bir sözün hansı cümlədə necə düzgün istifadə edilməsini də bilmək önəmlidir. Bu üsul eyni zamanda düzgün danışmağa da kömək edəcəkdir. Yuxarıda qeyd olunan üsulu tətbiq etdikləri zaman, danışarkən sözləri düşünmələrinə ehtiyac qalmayacaq, ilk növbədə sözün hansı formasının necə istifadə edildiyini biləcəklər.

Beləliklə, ilk öncə tələbələrə ilkin tədqiqatçılıq vərdisləri yaratmaq lazımdır. Bunun üçün tələbələrə təfəkkürünü fəallaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün bu və ya digər aktual mövzular müzakirə olunmalıdır. Xarici dilin tədrisi prosesində, kommunikativ metodika xüsusi əməl olaraq, öyrənilən dilin dərk edilməsi baxımından oyunlarda tətbiq edilir. Bu zaman kommunikativ oyunların başlıca məqsədi, qarşıya qoyulmuş kommunikativ tapşırığın və ya problemin həlli prosesində xarici dildə münasibətə, danışığa nail olmaqdır.

Kommunikasiyanı gücləndirərək, təlim səmərəliliyi müəllimin təşkilatçılıq qabiliyyətindən çox asılıdır. Bu cür qabiliyyətlər 2 formada təzahür edir. Birincisi, tələbə kollektivini təşkil etmək, möhkəmləndirmək, mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsinə tələbələrə ruhlandırmaq, onlara düşünülmüş səviyyədə təşəbbüs və müstəqillik verə bilmək qabiliyyəti. İkincisi, müəllimin öz fəaliyyətini düzgün təşkil etmək qabiliyyətləri: səliqəlik, işgüzarlıq, dəqiqlik, öz işini düzgün planlaşdırmaq və özünə nəzarəti təşkil etmək bacarığı.

Kommunikativ komponentlər əsas tutularaq tələbələrə qarşılıqlı ünsiyyət prosesi zamanı fəaliyyət üçün əməliyyatlar komplekti vacibdir. Bu o deməkdir ki, iki komponent kommunikativ və təşkilatçılıq komponentləri bir-biri ilə sıx əlaqədədirlər.

Beləliklə, təhsildə son zamanlar aparılan islahatlar nəticəsində məhz həmin zərurətdən yaranmışdır. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənilən onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur.

Yeni pedaqoji təfəkkürün başlıca prinsipləri demokratikləşmə, humanistləşdirmə, fərdiləşdirmə, integrasiya, şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini həyata keçirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Гез Н.И. Лексические упражнения на старшей ступени обучения. М., ИЯШ, 1957, №1, c12-16
2. Цветкова З.М. Роль и место программированного обучения в преподавании иностранных языков. Обучение иностранным языкам в высшей школе., № 3/8, МГПИИЯ им. Топеза, 1967
3. Vladimirova L.P. "Xarici dil dərslərində Internet". – İYASH №3, 2003
4. Olkhovskaya, L.I. D.T. Rudakova, A.G. Silaeva Orta məktəbdə internet texnologiyaları. Moskva: Project Harmony? inc., 2001
5. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. Москва, 1976
6. Rogova G.V. Methods of teaching language. Leningrad: 1975
7. <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2013/>
8. William, L. Communicative Language Teaching, Cambridge University Press, 1981
9. Kit Johnson. Language Teaching and Skill Learning, Wiley-Blackwell; 1st edition. 1996

Açar sözlər: ingilis dili, metodika, tədris etmək, xarici dil, dilçilik, nəzəri plan, dil bacarıqları, kommunikasiya.

Ключевые слова: английский язык, методика, обучение, иностранный язык, языкознания, теоретический план, языковые навыки, общение.

Key words: English, method, teaching, foreign language, linguistics, theoretical plan, language skills, communication.

Резюме

В статье рассматривается специфика методики преподавания иностранного языка в национальных вузах Азербайджана. Указано, что разработка и внедрение программированных пособий призваны решить проблемы повышения эффективности обучения лексики в национальных группах за счет более совершенного управления этой работой, что в свою очередь повышает и эффективность учебного процесса в целом.

Summary

The article is presented as the investigation and realization of the program aids that can be solved the problems to increase efficiency of learning of lexis in groups with the help of directing this work that in its turn progress the efficiency learning process entirely, too. Besides, in order to increase the level of teaching foreign languages and interest of students in learning process technology plays main role in the improvement of quality of education and get much more achievements.

RƏYÇİ: dos. B.Səmədov

1920-1990-CI İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏLAVƏ TƏHSİL PROQRAMLARI VASİTƏSİLƏ MÜƏLLİM VƏ PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI

XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan sənayedə sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş oldu. Xüsusilə neft, dağ-mədən sənayenin və kənd təsərrüfatının bəzi sahələrinin sürətli inkişafı ixtisaslı fəhlə və savadlı qulluqçulara tələbatı kəskin surətdə artırmışdı. 1894-cü ildə Bakıda təşkil olunan kitabxana və qiraətxanaların, xüsusilə N.Nərimanovun təşəbbüsü və bir qrup ziyalının yaxından iştirakı ilə Bakıda təsis edilən “Nərimanov qiraətxanası”nı o dövrün əlavə təhsil xidmətləri göstərən müəssisələri arasında ən sadə təşkilati forma kimi göstərmək olar.

Lakin qısamüddətli savad kursları vasitəsilə müəllim hazırlamaq cəhdləri gözlənilən nəticəni vermədi. Müəllim seminariyasını qurtarmış və xüsusi pedaqoji təhsil görmüş müəllimlərin olmasına ciddi ehtiyac hiss olunurdu. Buna görə də çar hökuməti 1875-ci ildə Zaqafqaziya müsəlmanları üçün müəllim seminariyası açmaq məcburiyyətində qaldı.

XIX əsrin I yarısında Qərbi Avropa ölkələrində müəllim seminariyaları geniş yayıldığı halda, Rusiyada ilk pedaqoji seminariya 1786-cı ildə təşkil edilmişdi. Üçillik təhsil müddəti olan seminariyanın əsas məqsədi ibtidai məktəblər üçün müəllim kadrları hazırlamaqdan ibarət idi. XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyada müəllimlər seminariyasının geniş şəbəkəsi yaradıldı. Yeni yaranan seminariyalarının layihəsinin müəllifi görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinski idi. Onun hazırladığı “Müəllim seminariyasının layihəsi” 1861-ci ildə nəşr edilmişdir. Rusiya XMN ölkədə seminariyaların fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə 1870-ci ildə “Müəllimlər seminariyası haqqında əsasnamə” təsdiq etdi. Həmin dövrdə Moskva, Peterburq, Xarkov, Kazan, Odessa təlim dairələrində xeyli müəllim seminariyaları fəaliyyət göstərsə də, seminariyalar regionlar üzrə düzgün paylanmamışdı. Belə ki, Rusiyanın milli ucqarları bu bölgüdən kənarda qalmışdı. Yalnız yeni əsasnaməyə və 1875-ci ildə təsdiq edilmiş təlimati xarakterli məktuba əsasən Kubanda (1871), Qoridə (1876) və İrəvanda (1881) müəllim seminariyaları açıldı.

Zaqafqaziyada müəllim kadrları hazırlığı ilə məşğul olan ilk müəssisə 1866-cı ildə yaradılmış Tiflis Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutu (1866-1919) idi. Burada əsas məqsəd şəhər məktəbləri üçün müəllim kadrları hazırlamaq idi.

Rəsmi olaraq 1880-ci il sentyabrın 18-dən fəaliyyətə başlayan və ilk Azərbaycan məktəbləri üçün pedaqoji kadrlar hazırlayan müəssisə isə Qori Müəllimlər Seminariyası nəzdində yaradılan Azərbaycan şöbəsi olmuşdur. Tiflis müəllimlər institutunda 13 nəfər, Şimali Qafqaz müəllimlər seminariyasında isə cəmi bir azərbaycanlı müəllim hazırlanmışdı. Petrovski müəllimlər seminariyasında heç bir azərbaycanlı təhsil almamışdır. Beləliklə, Azərbaycanın Rus imperiyasına daxil edildiyi vaxtdan Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasına qədər olan dövrdə cəmi 327 müəllim hazırlanmışdı. Əgər bu sayı əhalinin miqdarına bölsək 30 min əhaliyə 1 müəllim düşürdü.

1917-ci ildə qədər olan dövrdə Azərbaycan kimi 4 milyon əhalisi və böyük ərazisi olan ölkə üçün müəllim hazırlayan cəmi 5 tədris müəssisəsi var idi. Onlardan ən məhsuldarı Qori Seminariyası olmuşdur. İkincisi isə 1881-ci il noyabrın 8-də fəaliyyətə başlamış **İrəvan müəllimlər seminariyası** idi ki, burada cəmi 63 müəllim kadrları hazırlanmışdı. Bu baxımdan, 29 dekabr 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı “İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Sərəncam mühüm elmi-pedaqoji hadisə olmaqla yanaşı həm də siyasi-ideoloji, mədəni-mənəvi əhəmiyyət kimi qiymətləndirilməlidir.

1918-ci ildə Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maliyyə vəsaiti hesabına Qazax şəhərinə köçürülür və sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1940-cı illərə qədər Qazax Pedaqoji Texnikumu adı ilə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müəyyən əmək təcrübəsi olan əhali üçün əlavə təhsil hesab ediləcək müxtəlif növ kurslar təşkil edilmişdi. Mühüm iqtisadi-siyasi əhəmiyyət daşıyan sahələrdə isə - dəmiryol, bank, rabitə, poçt, teleqraf sahələri üzrə ixtisaslı milli kadrlar hazırlayan tədris kursları açılmışdır. Dövrün əlavə təhsil xidmətlərini özündə ehtiva edən bu proses ixtisaslı dövlət qulluqçuları arasında milli kadrların xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə pedaqoji kadrların yetişməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Məsələn, peşəkar müəllim kadrlarının azlığını aradan qaldırmaq üçün 1919-cu ilin sentyabrında Bakıda kişi müəllimlər seminariyası təsis edilmişdir. Hökumətin 1919-cu il, 17 iyul tarixli müvafiq qərarı ilə Qazax, Nuxa, Şuşa, Quba, Zaqatala, Salyan, Bakı və Gəncədə 2 aylıq pedaqoji kurslar açılmış, Türkiyədən müəllimlər dəvət edilmişdir. [1,689].

XX əsrin əvvəllərindən etibarən dövrün tələbinə uyğun olaraq xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışan əmək qabiliyyətli əhalini zəruri bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaq, müəyyən səriştə qazandırmaq üçün bir sıra xeyriyyə cəmiyyətləri də bu prosesə sürətlə qoşulmağa başladı. “Nəşri-maarif” (1906), “Nicat” (1906), “Səadət” (1907), “Səfa” (1910) və s. cəmiyyətlərin təsis etdiyi savad kursları yaşlıların kompleks təhsilinin təşkilinə yönəlmişdi və bu cəmiyyətlərin hər birinin özünəməxsus missiyaları var idi [2].

Məsələn, “Səadət” cəmiyyəti bilavasitə iranlı tacirləri səfərbər edərək Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrin uşaqları üçün Bakıda “İttihad”, Tiflisdə “İttifaq” adlı məktəblər açması, ümumiyyətlə, müsəlmanlar arasında maarifçilik fəaliyyəti sahəsində onun ciddi planlarının olduğuna dəlalat edirdi. Arxiv materiallarına istinadən qeyd etmək olar ki, rus-fars 7 sinifli “İttihad” kişi progimnaziyası (natamam orta məktəb) canişinin icazəsi ilə 1906-cı ildən açılmışdı. “Əncümən” Bakı fars xeyriyyə cəmiyyətinin xahişi ilə yaradılmışdı. Progimnaziya 8-17 yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Burada İvan

⁶² BSU.müəllim – mammedli.nurlan@gmail.com

Alekseyeviç Motorin (rus dili), Xudadat Əzizbəyov (hesab), Qasım Qasımov (tarix, coğrafiya), Ağalar bəy Mahmudbəyov (alman dili), Ağa Axundov (fransız dili), Mirzə Mahmud xan (ərəb dili), Əsədulla Əliyev (fars dili), Seyidəli Mehdiyev (türk dili) kimi müəllimlər fəaliyyət göstərirdi. Məktəbin binası Bakı şəhəri Sadovaya küçəsində (indiki Niyazi küçəsi) Şahidanov soyadlı şəxsin evində yerləşirdi [3,13].

Respublikada yeni tipli məktəblərin açılması, çoxsaylı kadrların yetişdirilməsi sahəsində ciddi dəyişikliklər 1920-ci illərdən Azərbaycan sovetləşəndən sonra başlandı. Yalnız bu dövrdən savadsızlığın aradan qaldırılması, bütün kənd və şəhərlərdə dünyəvi təhsil məktəblərinin açılması dövlət siyasətinin vacib istiqaməti oldu. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra digər sovet respublikaları ilə sıx bağlı olaraq xalq təsərrüfatının bərpa edilməsinə, sosialist quruculuğuna başlandı. Yeni cəmiyyətin yaradılmasının vacib məsələləri içərisində savadsızlığın ləğv edilməsi problemi dururdu [4,338].

Sovet dövlətinin qarşısında duran birinci dərəcəli vəzifə əhalinin geri qalan mədəni səviyyəsini aradan qaldırmaq idi. Belə ki, 1897-ci ildəki əhalinin siyahıyaalınmasının məlumatına görə Rusiya əhalisinin yalnız 22,3 faizi oxuyub yazı bilirdi. Bu göstərici 1917-ci ildə bir qədər artsa da əhalinin əsas hissəsi savadsız olaraq qalırdı. Sovet hakimiyyəti isə mətbuat vasitəsilə öz ideya və görüşlərini yaymaqda maraqlı idi. Bütün bunlar ölkədə ümumi icbari ibtidai təhsilə keçməyə təkan verən əsas hərəkətverici səbəblər idi.

Savadsızlığın ləğv edilməsi 1920-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində xüsusi olaraq təşkil edilmiş Mərkəzi Komissiyanın rəhbərliyi altında bütün şəhər, qəza mərkəzləri və kəndlərdə vahid plan üzrə həyata keçirilirdi. 1920-ci ildən etibarən Azərbaycanda müəllim kadrlarının çatışmaması, həmçinin onların bilik və pedaqoji ixtisas səviyyəsinin çox aşağı olması məktəb quruculuğunda başlıca problem kimi qiymətləndirilmişdir.

1922-ci ildə müəllimləri yenidən hazırlamaq, məktəbəqədər və məktəbdən kənar müəssisə işçilərinin ixtisasını artırmaq, eyni zamanda müəllimlərə elmi və metodik kömək göstərilməsi məqsədilə **Bakı Xalq Maarifi İnstitutu yaradıldı**. Həmin institut 1924-cü ilədək fəaliyyət göstərmişdir. 1920-1927-ci illərdə Xalq Maarif Komissarlığı xüsusi pedaqoji hazırlığı olmayan ibtidai sinif müəllimləri üçün 2 aydan 6 ayadək davam edən kurslar təşkil etmişdir. (İbtidai sinif müəllimləri arasında xeyli ev təhsili alanlar vardı). Hər il təşkil edilən bu kurslar, əsasən, ümumtəhsil xarakterli olurdu. Bir çox hallarda 3-4 dəfə eyni kursa təkrar cəlb edildiyindən, məlum proqram materialını yenidən nəzərdən keçirmək məcburiyyəti qarşısında qalırdı.

Sovet hökuməti yeni tip müəllimlər hazırlamaq üçün 1922-ci il Qazax Seminariyasından əlavə bir neçə müəllim seminariyası da açdı. Bu seminariyalar həm də artmaqda olan məktəbləri pedaqoji təhsilli müəllimlərlə təmin etmək məqsədini güdürdü. Bu yeni tədris müəssisələrinə 637 tələbə qəbul olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı, Gəncə, Şuşa və Nuxa seminariyalarına nisbətən Bakıdan başqa Qazaxda tələbələrə sayı digərlərindən çox idi. Məsələn: Bakıda 154 oğlan, 120 qız, Gəncədə 83 oğlan, Qazaxda 110 oğlan, Şuşada 50 oğlan, Nuxada isə 80 oğlan, 40 qız təhsil alırdı. [5,30]

1922-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığı (XMK) müşahidə etdi ki, açdığı seminariyalarda müxtəlif səviyyəli uşaqlar təhsil alır. Belə komplektləşmə isə təhsilin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Bu zaman Maarif Komissarlığı Qazax Seminariyasının təcrübəsindən istifadə edib, açdığı yeni seminariyalarda da hazırlıq sinifləri yaratdı. Tezliklə məlum oldu ki, belə bir tədbir seminariyada təlimin keyfiyyətini yüksəltməklə bərabər tələbə toplamaq probleminin həllinə də yaxından kömək edir. Xalq Maarif Komissarlığı bu təcrübəni getdikcə genişləndirdi. Nəhayət hazırlıq sinifləri qısa müddətli kurslar əvəz etdi. 1924-cü ildə XMK Lənkəran, Zaqatala, Qubada 29 yanvar qərarı ilə II dərəcəli məktəbləri müəllim seminariyalarına çevirdi. 1917-ci ildə pedaqoji təhsil verən yeganə Qazax seminariyası olduğu halda 1925-ci ildə bu seminariyaların sayı 16-ya tələbələrə sayı isə 1998-ə çatdı. 1924/25-ci tədris ilində məlum oldu ki, seminariyadan 1 əsas qrupuna daxil olan 822 nəfərdən 352-i nəfəri seminariyaların nəzdindəki hazırlıq siniflərindən, qalan 470 nəfəri isə vahid əmək məktəbini qurtaranlar olmuşlar. 1925/26-cı tədris ilində təhsil alan qızların sayında da əsaslı artım olmuşdur. Əgər 1921-ci tədris ilində cəmi 80 nəfər Azərbaycanlı qız oxuyurdusa da, 1925/26-cı tədris ilində bu say 554 nəfərə çatdı. 1923-cü ildə Qazax seminariyasından 7 nəfər, Bakı seminariyasından 9 nəfər, Gəncə seminariyasından 9 nəfər müəllim buraxılışı oldu. 1925-ci ildə Bakıda 8 nəfər qız, Nuxada 32 nəfər oğlan, Şuşada 17 nəfər təhsilli müəllim hazırlandı. Bu buraxılışlar müəllimlərin çox ehtiyacı olan Cavanşir, Cəbrayıl, Şəmkir və Qubadlı qəzalarına göndərildi [6,80].

Ümumazərbaycan müəllimlərinin V(II) qurultayında Azərbaycan SSR XKS və MİK-in 18 mart 1924-cü il tarixli **“Azərbaycan SSR əhalisi içərisində savadsızlığın ləğvi haqqında”** qərarında yazdığı və oxumağı bacarmayan 15-25 yaş arasında bütün əhaliyə savad öyrənmək bir vəzifə - mükəlləfiyyət kimi tapşırılmışdı. Respublikanın bölgələrində əhalinin bütün yaş qruplarını əhatə edən savadsızlığı ləğv etmək məktəbləri və kursları açılmışdı. Savad məktəblərində oxuyan fəhlələrin əmək haqqı saxlanılmaqla 8 saatlıq iş günü bütün təhsil müddətində iki saat ixtisar edilmişdi. 1924/25-ci tədris ilində Azərbaycan üzrə savadsızlığın ləğvi üçün 1522 məktəb açılmışdı. Bununla yanaşı, respublika üzrə savadsızlığı ləğv etmək məntəqələri yaradılmışdı.

Qurultayın açılış günü Azərbaycan XKS və MİK «Kənd müəllimləri üçün əlavə güzəştlər haqqında» qərar vermişdi. Həmin qərarla kənd müəllimlərinə aşağıdakı güzəştlərin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdu:

- 20 il maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan və bunun beş ilini Azərbaycanın kənd məktəblərində işləyən bütün müəllimlərə 25 illik müəllimlik fəaliyyətinə görə sosial sığortada nəzərdə tutulan qədər təqaüd verilməsi;
- 25 illik əmək stajı olan, bunun 5 ilini kənddə işləyən müəllimlərə ümumi təqaüddən yüksək, yəni I pillə məktəblərdə işləyən müəllimlərin əmək haqqı qədər təqaüd verilməsi;
- kənd məktəblərində 3 il müəllim işləyən hər bir kəsin Xalq Maarif Komissarlığının göndərişi ilə ölkənin istənilən təhsil ocağına təhsilini davam etdirməyə göndərilməsi və təqaüdlə təmin olunması;

- ali pedaqoji məktəblərə qəbul olunan kənd müəllimlərinin maddi təminatının sənaye institutlarının tələbələri ilə bərabər səviyyədə götürülməsi;

- qocaman müəllimlər üçün nəzərdə tutulan 25 daimi fərdi təqaüdü saxlamaq şərti ilə kənddə fəaliyyət göstərən və sovet hakimiyyəti qarşısında xüsusi xidmətləri və s. [7,67]

Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığı məktəblərin pedaqoji kadrlarla təmin olunması üçün yerlərdə qısamüddətli kurslar, ev pedaqoji texnikumları, yay yenidən hazırlanma kursları təşkil etmiş, onların dərslik, proqram və metodik ədəbiyyat təminatlı məktəblərlə təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir. Beləliklə, təhsil yenilikləri ilə bağlı pedaqoji kadrları vaxtlı-vaxtında xəbərdar etmək, onların pedaqoji biliklərini artırmaq və yeniləşdirmək üçün əsasən 1929-cu ildən başlayaraq pedaqoji kadrların təkmilləşdirilməsi, ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanması ilə bağlı institutların yaradılması və tədricən inkişafı haqqında dövlət səviyyəsində qərarlar qəbul edilmişdir.

Xalq təsərrüfatı sisteminin yenidən qurulması məsələlərinin həyata keçirilməsinin əsas şərtlərindən biri qısa müddət ərzində təhsil-tərbiyə işinin tərkibi ilə tanış olan, bu məsələləri həyata keçirə bilən müəllim kadrlarının hazırlanması haqqında idi. İxtisaslaşdırılmış mütəxəssis kadrlarının hazırlanması ali və orta ixtisas təhsilinin inkişafı ilə sıx bağlı idi.

Həmin illərdə müəllimlərin sayı çox az-cəmi iki min nəfərə yaxın idi. İldən-ilə durmadan artan yeni sovet ibtidai və orta məktəbləri isə getdikcə daha çox müəllim tələb edirdi [8,138].

1920-1927-ci illərdə qısa və uzunmüddətli pedaqoji kursların, pedaqoji texnikumların, müəllimlər institutları və pedaqoji institutların qarşısında, az bir vaxtda, ibtidai və natamam orta məktəbləri ixtisaslı müəllim kadrları ilə təmin etmək vəzifəsi qoyulmuşdu.

Həmin dövrdə 1347 müəllim hazırlandı ki, onların 587 nəfə rini ali təhsillilər- təşkil edirdi. 7 il ərzində müəllimlərin sayı 3 dəfə artmış, onların intellektual səviyyəsi qat-qat yüksəlmişdir. Müəllimlər arasında orta və ali təhsilli kadrların xüsusi çəkisi yeddi il əvvəlki 3 faizdən 43,6 faizə qalxmışdı [9,33].

Bunlar da, təbii ki, respublikada ümumi icbari ibtidai təhsilə keçməyə imkan yaraldı. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, həmin dövrdə müəllim kadrlarının hazırlığı, onların ixtisasının artırılması və seçilib yerləşdirilməsi pərakəndə şəkildə həyata keçirilirdi. 1927-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı «Evdə pedaqoji texnikum» adlı yeni tipli tədris müəssisəsi təşkil

1920-1927-ci illərdə qısa və uzunmüddətli pedaqoji kurslar, pedaqoji texnikumlar, müəllim institutları, pedaqoji institutlar şəbəkəsi yaradılmaqla, müəllim kadrlarına olan tələbat qismən ödənilirdi.

Pedaqoji kadr hazırlığı ilə yanaşı, müəllimlərə elmi və metodik kömək göstərilməsi sahəsində də müəyyən işlər görülürdü. Lakin ilk illər bu işlər, əsasən, pərakəndə şəkildə həyata keçirilirdi.

1924-cü ildən sonra mərkəzi və qəza müfəttişliyi idarəsi, faktik olaraq, müəllimlərə metodik rəhbərliyi həyata keçirən orqana çevrildi. 1925-1926-cı tədris ilindən etibarən hər bir dairənin kənd rayonlarında istinad məktəbləri təşkil edildi. Bu məktəblərdə həmin dairənin müəllimləri ilə lazımi metodik iş aparılır, ixtisasartırma ilə əlaqədar tədbirlər (qısamüddətli kurslar, seminarlar, müəllim konfransları, müşavirələri və s.) həyata keçirilirdi.

Qocaman müəllim Əli Hüseynov həmin dövrdə yazdığı «İstinad məktəbləri» adlı məqaləsində məktəblərin əsas funksiyalarından bəhs edərək qeyd edirdi ki, istinad məktəbləri: 1) I dərəcəli məktəblərdə tədris və ictimai işin təşkili metodları ilə müəllimləri tanış etmək; 2) rayon məktəblərinin nailiyyətlərini və nöqsanlarını öyrənmək; 3) Xalq Maarif Komissarlığının hazırladığı yeni proqramları, təlim metodlarını təbliğ edən mərkəz rolunu oynamaq; 4) rayon müəllimlərinin yenidən hazırlanmasını təşkil etmək məqsədilə yaradılmışdır.

1925-ci ilin mart ayında olan Sovet hökumətinin Ümumazərbaycan IV qurultayı yeni göstərişlər verdi. Bu göstərişlər yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üzrə gələcək işlərin əsasını qoyurdu. Qurultay əmr verdi ki, birinci dərəcəli bütün məktəblərdə yeni türk əlifbası ilə dərs keçirilsin, ona görə ki, səkkizillik müddətin sonunda sıradakı qruplara keçəndə, yəni 1932/33-cü təhsil ilində bütün 1 və 2 dərəcəli məktəblərdə təhsil türk əlifbası ilə keçirilsin.

Yeni əlifbaya keçirilmə işində kifayət qədər hazırlıqlı müəllim kadrlarının olmaması böyük çətinlik yaradırdı. 1925-ci ildə Naxçıvan şəhərində yeni əlifba ilə dərs keçirilməsi üçün azərbaycanlı müəllimlərin hazırlığı üzrə iki aylıq xüsusi kurslar açılmışdı. Bu kurslarda 15 nəfər təhsil alırdı. 1925-ci ildə Gəncə və Qusara yeni türk əlifbasının üç aylıq kursuna 56 müəllim ezam edilmiş və onlar kurslardan qayıdanda artıq xüsusi komissiya tərəfindən məktəblərə paylanmışdılar.

Bundan əlavə, 1925-ci ildən başlayaraq, qəza təhsil şöbələri nəzdində metodik bürolar təşkil edildi. Metodik bürolar, həmçinin istinad məktəbləri müntəzəm olaraq, iki həftədən bir toplanır və burada müəllimlər təlim-tərbiyə işinin müxtəlif məsələlərini müzakirə edirdilər.

Savadsızlığın ləğv olunması sahəsində işin yaxşı keçirilməsi üçün 1927-ci il noyabr ayında olan AK(b)P VIII qurultayının qərarlarının böyük əhəmiyyəti var idi. Qurultayın qətnaməsində qeyd edilirdi: «Azərbaycanın fəhlə və kəndliləri arasında savadsızlığın ləğv olunmasını xalq təhsilinin ümumi sisteminə əsas məsələ kimi sayaraq, eyni zamanda bu sahədə gözə çarpan nailiyyəti qeyd edərək, qurultay tapşırır ki, gələcəkdə yerli büdcə üzrə savadsızlığın ləğv olunmasına təxsisatın, eləcə də ictimai köməyin cəlb olunması artırılın».

1927-ci ilin dekabr ayında keçirilən Kommunist Partiyasının XV qurultayı yenidənqurma dövrünün ən vacib məsələlərindən biri kimi mədəni inqilab problemini irəli çəkdi. Qurultay qeyd etdi ki, kənd təsərrüfatının sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmə məsələləri ölkənin qarşısında duran vacib mədəni məsələlərin həlli olmadan müvəffəqiyyətli həll ola bilməz. Qurultay mədəni quruculuq sahəsində əsas və mərkəzi məsələ kimi savadsızlığın ləğv olunması məsələsini və ümumi təhsili irəli çəkdi.

Beləliklə, 1927-ci ildən başlayaraq Xalq Maarif Komissarlığı "evdə pedaqoji texnikum"ları təşkil etdi. "Evdə pedaqoji texnikum"un məqsədi qiyabi təhsil yolu ilə orta pedaqoji səviyyəli müəllimlər hazırlamaqdan ibarət idi. Bu tip tədris müəssisəsinə 1500-ə yaxın müəllim cəlb edildi. Həmin dövrdən etibarən müəllimlərin yenidən hazırlanması işində müəyyən sistem yarandı. Yenidən hazırlanma kursları üçün vahid tədris proqramları işlənib hazırlandı. Həmin proqramlara əsasən eyni dinləyici kontingenti 3 il ardıcıl bu kurslara cəlb edilərək yeddiillik məktəb səviyyəsində bilik qazanırdı. Bu dövrdən etibarən müəllimlərin yenidən hazırlanması işində müəyyən sistem yaranmışdı. Yay yenidən hazırlanma kursları üçün vahid tədris proqramları işlənib hazırlanmışdı. Həmin proqramlara əsasən, eyni dinləyici kontingenti üç il dəfə bu kurslara cəlb edilərək pedaqoji fənlər də əlavə olunmaqla, yeddiillik məktəb səviyyəsində biliklər qazanırdı. Bu kurslarda «Evdə pedaqoji texnikum» üçün hazırlanmış material və dərsliklərdən istifadə olunurdu. Ümumiyyətlə, bu dövrdə müəllimlərin bütün yenidən hazırlanma işi faktik olaraq «Evdə pedaqoji texnikum»da cəmlənmişdi.

NƏTİCƏ: Qeyd olunanları ümumiləşdirməklə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra pedaqoji kadrların əlavə təhsil tarixini bir neçə mərhələyə ayırmaq olar:

1. 1920-ci ildən 1927-ci ilə qədər olan dövr. Bu dövrdə Xalq Maarif Komissarlığı hər il ümumtəhsil xarakteri üstünlük təşkil etməklə, kütləvi məktəblərin müəllimləri üçün qısamüddətli (2-6 aylıq) kurslar təşkil edirdi. Kursa cəlb olunanların bir qismi, demək olar ki, nə ümumtəhsil, nə də pedaqoji hazırlığa malik idi. Kurslar hər il I dərəcəli müəllimlər üçün təşkil edilirdi. Müəllimlərin bir çoxu həmin kursa 3-4 dəfə cəlb olunurdu və eyni proqramla kurs keçirdi.

2. 1927-ci ildə yay yenidən hazırlanma kurslarının təşkili. Kursun məqsədi qiyabi təhsil yolu ilə orta pedaqoji təhsil səviyyəsində kadr hazırlamaq idi. Yay yenidən hazırlanma kursları üçün vahid proqram hazırlandı; eyni kontingent üçün nəzərdə tutulmuş 3 illik (3 yay) kursların məqsədi yeddiillik təhsil səviyyəsində hazırlıq verməklə yanaşı, pedaqoji fənləri öyrətmək idi. Həmin kurslar "ev pedaqoji texnikumları" üçün işlənmiş material və dərsliklərlə işləyirdi. Bu illərdə müəllimlərin bütün yenidən- hazırlanma işləri "ev pedaqoji texnikumları"nda cəmlənmişdi. Bu kurslara 1500 müəllim cəlb olundu.

3. Pedaqoji Kadrların İxtisasının Artırılması İnstitutu (PKİAİ) yaradılması. II Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında Müəllimlərin İxtisasının Artırılması İnstitutunun və qiyabi pedaqoji fakültənin açılması barədə qərar qəbul olunmuş, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının 13 iyul 1929-cu il tarixli qərarı əsasında oktyabr ayının 1-də Azərbaycan Pedaqoji Kadrların İxtisasının Artırılması İnstitutu (PKİAİ) yaradılmışdır. İnstitutun yaradılması bütün pərakəndə ixtisasartırma tədbirləri mərkəzləşdirilmiş formada - Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma İnstitutunda cəmləşərək daha ciddi və planlı xarakter aldı. İnstitutun tərkibinə "ev pedaqoji texnikumu", sabiq pedaqoji fakültə və qiyabi metod-kurslar daxil oldu. Əvvəllər institut yalnız pedaqoji kadrların yenidən hazırlanması ilə məşğul olmuşdu. Yenidən hazırlanma yalnız qiyabi şəbəkə ilə (ali və orta) və qısamüddətli kurslar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Yenidən hazırlanma ilə bütün kateqoriyalardan olan təhsil işçiləri əhatə olunurdu. Bu illərdə qiyabi pedaqoji təhsil güclü inkişaf etmiş, azlıqda olan xalqların qiyabi təhsil şəbəkəsi genişlənmişdir. Digər respublikaların Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma İnstitutları ilə əlaqə möhkəmlənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan. "Elm mərkəzi", Bakı 2007
2. H.Əhmədov "Azərbaycanda xeyriyyə cəmiyyətlərinin maarifçilik fəaliyyəti" (B., Mütərcim, 1997) və C.Cavadov «Azərbaycan xeyriyyəçilik hərəkatı» (B., Elm, 1999)
3. Mədəniyyət.- 2018.- 28 mart
4. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixi xülasəsi. Bakı, 1963,
5. Mərkəzi Azərbaycan İdarəsinin xəbərləri Bakı, DUSU nəşriyyatı. 1922. №17,
6. Fikrət Seyidov. Qazax seminarı və onun məzmunları. "Sərhəd", Bakı, 2001
7. Azərbaycan müəllimlərinin qurultayları (I-XII). Bakı, 2008
8. M.Mehdizadə, Azərbaycanda xalq maarifinin sürətli inkişafı, Bakı, «Maarif» 1980
9. N.Paşayev Azərbaycanda sosialist mədəniyyətinin inkişafı (1920-1955-ci illər). Bakı, Azərəşr, 1957

Açar sözlər: əlavə təhsil, müəllim hazırlığı, ixtisasartırma, pedaqoji kurslar, savad kursları, pedaqoji kadrların təkmilləşməsi, yenidən hazırlanma, ev pedaqoji texnikumları

Ключевые слова: дополнительное образование, подготовка учителей, повышение квалификации, педагогические курсы, курсы грамотности, совершенствование педагогических кадров, переподготовка, домашние педагогические техникумы

Keywords: additional education, teacher training, professional development, teacher training courses, pedagogical courses, improving teachers, refresher training, home pedagogical technical schools

ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ПО ПРОГРАММАМ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 1920-1990-Х ГОДАХ

Резюме

В статье изучено особое место системы дополнительного образования в подготовке педагогических кадров Азербайджана начиная с первой половины XIX века. С этого времени широкое распространение идей просвещения, особенно бурное развитие в Азербайджане нефтяной, горнодобывающей промышленности и некоторых отраслей сельского хозяйства, наряду с квалифицированными и грамотными служащими, создало большую потребность в подготовке учителей для просвещения населения.

Автор провел историко-педагогический анализ проблем дополнительного образования в период от времен Азербайджанской Демократической Республики до периода независимости, включая период советизации.

TRAINING OF TEACHERS AND TEACHING STAFF ON ADDITIONAL EDUCATION PROGRAMS IN AZERBAIJAN IN THE PERIOD OF 1920-1990 YEARS

Summary

The article studies the special place of supplementary education system in the training of pedagogical personnel in Azerbaijan since the first half of the XIX century. Since that time, the widespread ideas of education, especially the rapid development of oil and mining industry and some branches of agriculture in Azerbaijan, along with qualified and literate employees, created a great need for teacher training to educate the population. The author has made a historical and pedagogical analysis of the problems of supplementary education in the period from the times of the Azerbaijan Democratic Republic to the period of independence, including the period of sovietization.

Rəyçi: Dos.L.Ələkbərova

Məcəd İsmixanov⁶³, Nəzakət İmamverdiyeva⁶⁴, Gülarə Kərimova
MÜASİR DƏRS: PARADİQMALARI VƏ TƏŞKİLİ MEXANİZMİ

Təlimin əsas təşkilı forması olan dərş çox qədim tarixə malikdir. Elmi pədaqogikanın banisi, görkəmli çex pədaqoqu və müəfəkkiri Y.A.Komenski “Böyük Didaktika” əsərində (1632) kollektiv təlim forması kimi dərş nəzəri cəhətdən əsaslandırmış, elmi konsepsiya kimi irəli sürmüşdür. Bu, yeni və ilk təhsil konsepsiyasına əsaslanan kollektiv dərş sistemi məktəb tarixində böyük iz qoymuş, geniş yayılmışdır. Elm və təhsil təcrübəsi inkişaf etdikcə yeni təhsil konsepsiyaları yaranmış, ənənəvi dərş təkmilləşmiş, yeni metodlarla zənginləşmiş və “müasir dərş” anlamına gəlib çatmışdır. Müasir dərş ənənəvi təlimdə olduğı kimi hafizəyə yox, təfəkkür paradıqmasına əsaslanır. Orada öyrənmə prosesi “oxuyub yadda saxlama” (hafizə) metodlarına yox, təfəkkür metodlarına – inkişafətdirici, düşündürücü, fəal təlim metodlarına istinad edir. Prof. Ə.Əlizadə müasir dərş belə xarakterizə edir: “Müasir bilikləri müasir üsullarla – müasir dərş ümumi şəkildə belə səciyyələndirmək olar” [2, s. 28].

Müasir dərş yeni didaktik konsepsiyalara, fəal təlim metodlarına əsaslanır. Burada şagirdlər bilikləri hazır almır, müəllimin köməyi ilə müstəqil və əməkdaşlıq şəraitində çalışaraq əldə edir, onları yeni hallara yaradıcı tətbiq edirlər. Bu təlim texnologiyası ənənəvi təlimdən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni yanaşmalardan olmaqla, müasir paradıqmalara istinad edir.

Paradıqma yunanca “nümünə” mənasını bildirir və müəyyən problemin həllində əsas götürülən elmi yanaşma, nəzəriyyə kimi başa düşülür [8, s. 83].

Təlimdə yeni yanaşmaların, o cümlədən, fəal təlimin tətbiqi hansı zərurətdən irəli gəlmişdir: bu zərurəti şərtləndirən amillər hansılardır? Bu məsələni qısaca nəzərdən keçirək.

Təlimə *yeni yanaşmaları şərtləndirən amillər* sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- inkişaf edən cəmiyyətin artan tələbləri, o cümlədən ictimai-iqtisadi, sosial-mədəni, elmi-texniki tərəqqi, yeni iqtisadi münasibətlərə (bazar iqtisadiyyatına) keçid;
- informasiya əsrinin tələbləri; yeni texnologiyaların geniş tətbiqi;
- dünya təhsil sistemində integrasiya, dünyanın, o cümlədən Avropanın müərarəqqi təhsil standartlarına keçidin zəruriliyi;
- təhsil nəzəriyyəsi və təcrübəsində gedən axtarırlar, pədaqogika və psixologiyada yeni təlim konsepsiyalarının? paradıqmalarının tətbiqi və s.

Göstərilən amillər təlimdə yeni yanaşmaları zəruri edən başlıca amillərdir. Bu amillər bütövlükdə təhsil və təlim prosesinə, eləcə də onun ayrı-ayrı komponentlərinə – təlimin məqsədi, məzmunu, metod və formalarına, müəllim-şagird münasibətlərinə, təlim şəraitinə və dərşə yeni baxışları şərtləndirir. Təlimə yeni baxışları qısaca nəzərdən keçirək.

1. *Təlimin məqsədi*, ənənəvi təlimdə olduğı kimi, sadəcə bilik vermək yox, bilik və bacarıqlara, həyati səriştələrə şüurlu yiyələnən, müstəqil düşünən, çevik təfəkkürlü, rəqəbatqabiliyyətli, yaradıcı şəxsiyyətlər yetişdirməkdən ibarətdir. Bu keyfiyyətlər təhsilin məzmunu və təşkilı üçün əsas meyarlardır.

2. *Təhsilin məzmunu* proqram və dərşlik materialları, onların əhatə etdiyi bilik və bacarıqlarla məhdudlaşa bilməz. Təlimin yeni məqsədlərinə uyğun olaraq onun məzmunu da yeniləşməlidir. Bilik və bacarıqlarla yanaşı, onları yaradıcı tətbiq etmək, müstəqil təfəkkürə malik olmaq, gələcək sosial və əmək fəaliyyətində zəruri olan həyati səriştələr (kompetensiyalar) – bilik və bacarıqları praktiki fəaliyyətdə səmərəli tətbiq etmək qabiliyyəti formalaşdırmaq təhsilin məzmununun başlıca komponentinə çevrilir. Həyatda hər bir insana lazım olan *əsas (“açar”) kompetensiyalarla* (ana dilində və xarici dildə düzgün ünsiyyət qurmaq, riyazi və kompüter savadına yiyələnək, müstəqil öyrənmək, sosial həyatda və mədəni sahədə özünü ifadə etmək, yenilik hissi, sahibkarlıq və vətəndaşlıq keyfiyyətlərinə yiyələnək və s.) yanaşı *metakompetensiyaların* (tənqidi təfəkkür, yaradıcı yanaşma, təşəbbüskarlıq, problemləri həll etmək, hisslərin konstruktiv idarə edilməsi, qərarların qəbul edilməsi, riskin qiymətləndirilməsi və s.) formalaşdırılması üçün təhsilin məzmunu xüsusi istiqamətləndirilməlidir.

Müasir təhsilin məzmun komponentləri kompleks halda nəzərə alınmalı və həyata keçirilməlidir: bilik və bacarıq komponentləri yaradıcılıq təcrübəsi və qiymətləndirmə komponentləri ilə vəhdət təşkil etməlidir. Əks halda şagirdlərdə yaradıcı və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirmək mümkün olmaz.

3. *Təlim metodları* yeni məqsəd və məzmunla cavab verməyə, onların reallaşmasına yönəlir. Ənənəvi təlimdə mexaniki öyrənməyə əsaslanan «söz» metodları müstəqil və yaradıcı fəaliyyətə imkan verən müasir metodlarla əvəzlənir və ya onlarla optimal şəkildə əlaqələndirilir; necə deyərlər, yaddaşa əsaslanan «hafizə» məktəbindən yaradıcı düşünməyə əsaslanan “təfəkkür” məktəbinə keçilir [6, s. 11]. Yəni təhsiləlanlar təlimdə passiv dinləyici kimi qalır, təlimin fəal iştirakçılarna çevrilir; problemlərin həllinə, yaradıcı axtarırlara, tədqiqatçılığa, dialoq və diskussiyalara geniş cəlb edirlər. Ənənəvi monoloji təlim dialoji təlimlə əvəzlənir. Fəal (interaktiv) metodların strategiya və taktikası məhz belə yanaşmalara əsaslanır: təlimdə məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkürün inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılır.

4. Təlimə yeni yanaşma onun *funksiyalarında* da özünü göstərir. Təhsilverici funksiyanın əsas götürüldüyü ənənəvi təlimdən fərqli olaraq müasir təlimdə bütün funksiyalar vəhdət təşkil etməli: həm öyrədici, həm də tərbiyə və inkişafətdirici səciyyə daşmalıdır. Bu müasir təhsil konsepsiyasının başlıca paradıqmasını təşkil edir: müasir təlim şəxsiyyətyönümlü, inkişafyönümlü və nəticəyönümlü təlimdir [2, s. 90].

⁶³ BDU-nun Pədaqogika kafedrasının professoru

⁶⁴ BDU-nun Pədaqogika kafedrasının dosentləri

5. Yeni yanaşmalar *təlimin təşkili formalarında* da qabarıq şəkildə özünü göstərir. Dəyişməz quruluşlu ənənəvi dərslər fərqli olaraq müasir dərslər qeyri-standart xarakter daşıyır. Dərs-ışğuzar oyun, dərs-yarış, dərs-dialoq, dərs-debat, dərs-disput və s. kimi qeyri-standart dərslər yeni pedaqoji texnologiyaları və müasir təlim yanaşmalarını əks etdirir. Kollektiv iş formasının əsas yer tutduğu ənənəvi təlimdən fərqli olaraq müasir təlimdə qrupla iş, cütələrlə iş və fərdi iş formalarına üstünlük verilir. Dördmərhləli müəllimlərin dərslərində ənənəvi texnologiyası hazırda çevik və yaradıcı xarakterli fəal, problemlə təlim texnologiyaları ilə əvəz olunur. Məlumatverici təlim öz yerini fəal və problemlə təlimə verir.

6. Müasir təlimdə *müəllim-şagird münasibətləri* də yeni əsaslarla – humanizm, demokratiya və əməkdaşlıq şəraitində qurulur. Ənənəvi təlimdəki gərginlik, həyəcan, qorxu hissi, sərbəstlik, ışığuzarlıq, humanizm, əməkdaşlıq və dəstəkləyici mühitlə, avtoritar iş üslubu demokratik üslubla əvəz olunur. Şagird təlimin bərabərhüquqlu, fəal iştirakçısı kimi – təlim prosesinin əsas, mərkəzi üzvü kimi çıxış edir. “Subyekt-obyekt” sxemi ilə qurulan müəllim-şagird münasibətləri indi «subyekt-subyekt» münasibətləri kimi qurulur. Şagird təlimdə obyekt kimi yox, subyekt kimi çıxış edir. O, təlimdə özünü reallaşdırən şəxsiyyət – təhsil prosesinin fəal subyektidir [2, s. 56]. Başqa sözlə, həm müəllim, həm də şagird təlimdə fəallıq göstərir, qarşılıqlı əlaqəyə – əməkdaşlığa girirlər.

Göstərilən yeni yanaşmalar müasir fəal (interaktiv) dərslər üçün səciyyəvidir. Bu təlim müstəqil, yaradıcı fəaliyyətə əlverişli şərait yaradır, təlim prosesini, bir növ, tədqiqat prosesinə çevirmək imkanı verir. Fəal (interaktiv) təlimin xüsusiyyətlərini – ənənəvi təlimdən fərqli cəhətlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək.

Fəal və ənənəvi təlimin müqayisəsi göstərir ki, fəal təlim bütün göstəricilər üzrə müasir təlimin tələblərinə, dünya təhsilindəki yeni yanaşmalara, paradigmalara uyğun gəlir və onlara cavab verir. Fəal təlimin tədqiqatçısı, psixoloq Z.Veysova problemin aktulluğunu dünya təcrübəsi kontekstində təhlil edərək göstərir ki, “dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi, XXI əsrdə həm cəmiyyətin, həm də onun hər bir üzvünün yaşaması və inkişafında başlıca dəyər yaradıcı, özünü inkişaf etdirən şəxsiyyətdir. Təlim prosesi uşaqlarda özünüinkişaf qabiliyyəti formalaşdırmalıdır” [3, s.87].

Fəal təlimin ənənəvi təlimdən fərqli cəhətləri

Göstəricilər	Ənənəvi təlim	Fəal təlim
1. Təlimin məqsədi	Bilik və bacarıqlar aşılamaq	Bilikli, bacarıqlı, səriştəli, fəal və yaradıcı şəxsiyyət formalaşdırmaq
2. Təhsilin məzmunu	Proqram və dərslik materialı	Biliklər sistemi, bacarıq və səriştələr, yaradıcılıq təcrübəsi
3. Təlim metodları	“Söz” metodları, müəllimin şərh	Fəal (interaktiv) metodlar, müstəqil, yaradıcı fəaliyyət
4. Təlimin psixoloji əsası	Hafizəyə əsaslanır	Təfəkkürə əsaslanır
5. Təlim prosesinin əsas fəaliyyət növü	Müəllimin şərh (mühazirə)	Tədqiqat
6. Təlimin xarakteri	Monoloji təlim	Dialoji təlim
7. Təlimin əsas təşkili forması	Əsasən kollektiv forma	Qrup, cüt, fərdi və kollektiv formalar
8. Dərs tipləri	Standart dərslər tipləri	Qeyri-standart dərslər
9. Əsas bilik mənbəyi	Müəllim	Müxtəlif mənbələr
10. Şagirdin fəaliyyəti	Şagird passivdir	Şagird fəaldır
11. Təlimdə müəllim-şagird münasibətləri	Subyekt-obyekt münasibətləri	Subyekt-subyekt münasibətləri
12. Təlim üslubu	Avtoritar	Demokratik
13. Dərsdə biliklərin əldə edilməsi mərhələsi	Dərsin əvvəlində (müəllim tərəfindən)	Dərsin sonunda (tədqiqat nəticəsində)
14. Qiymətləndirmə	Dərsin bir mərhələsində aparılır	Təlim prosesinin bütün mərhələlərində aparılır

Pedagoji nəzəriyyə və təcrübədə fəal (interaktiv) təlimin bir sıra üstünlükləri müəyyən edilmişdir. Belə *üstünlüklər* sırasına dərslərdə şagirdlər üçün yaradılan aşağıdakı imkanları aid etmək olar:

- şagirdlərin fəallıq və müstəqilliyi üçün əlverişli şəraitin yaradılması imkanı;
- yaradıcılıq və tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması imkanı;
- müstəqil düşünmə və sərbəst nəticə çıxarmaq imkanı;
- bilikləri müstəqil əldə etmək, öyrənməyi öyrətmək imkanı;
- əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmətin formalaşması üçün əlverişli şəraitin yaranması imkanı və s.

Təlimə, dərslə yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının təkcə yeni biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin əldə edilməsinə, onların tətbiqinə, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsinə yönəlir [4, s. 319].

Müasir təlim prinsiplərinin – pedagoji prosesin tamlığı, təlimdə bərabər imkanların yaradılması, şagirdyönümlülük, inkişafyönümlülük, fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması prinsiplərinin reallaşdırılmasında da fəal təlimə əsaslanan müasir dərslər böyük imkanları vardır. Bu imkanlar müasir dərslər təşkili mexanizmlərində də özünü göstərir.

Fəal (interaktiv) təlim mexanizmləri. Fəal (interaktiv) təlimin özünəməxsus mexanizmləri vardır; şagirdlərin fəallığı və fəal təlim bu mexanizmlərin köməyi ilə təmin olunur. Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda [2; 3] fəal təlimin səciyyəvi mexanizmləri müəyyən edilmişdir.

- Problem şəraitin yaradılması;
- Dialoqun və əməkdaşlığın zəruriliyi;
- Şagird-tədqiqatçı, müəllim-fasilitator kimi;
- Psixoloji dəstək, hörmət və etibar.

Müasir dərsin təşkili mexanizmlərinin mahiyyəti nədən ibarətdir? Bu məsələni qısaca nəzərdən keçirək.

1. Problem şəraitin yaradılması

Təlimdə problem şərait (vəziyyət) yaradılır: şagirdlər mövcud bilikləri ilə ziddiyyət təşkil edən sual, məsələ, tapşırıqlar üzərində düşünürlər. Məsələn, "Həyat bilgisi" fənnindən "Təbiət və biz" məzmun xətti üzrə "Yerin təbəqələri və onlarda gedən proseslər" alt xəttində suyun təbiətdə dövrəni ilə bağlı şagirdlər belə bir problem situasiya (vəziyyətlə) qarşılaşdırılır: Xəzər dənizinə çoxlu çaylar axır, bəs nə üçün dəniz daşmır? Belə problem sualı şagirdləri düşünməyə, problemi həll etməyə sövq edir, onlarda idrak fəallığı və tələbatı, mövzuya maraq yaradır.

Problem vəziyyət müəyyən zehni və ya praktik məsələnin həlli ilə bağlı şagirdlərin məlum biliklərinin və fəaliyyət vəsitələrinin kifayət etmədiyi (onlar arasında ziddiyyət olduğu) zaman yaranır. Belə ziddiyyətlər müxtəlif hallarda yarana bilər:

- məlum və yeni biliklər arasında ziddiyyət;
- məlum biliklərlə yeni faktlar arasında ziddiyyət;
- məişət və elmi biliklər arasında ziddiyyət və s.

Təlimdə problem situasiya o zaman lazımı səmərə verir ki, şagirdlərə təqdim edilən problem, sual və ya tapşırıqlar onların intellektual imkanlarına uyğun olsun, onlarda yaranmış ziddiyyəti aradan qaldırmaq arzusu doğursun.

2. Dialoq və əməkdaşlığın zəruriliyi

Fəal təlimin vacib mexanizmlərdən biri də təlimdə müəllim-şagird münasibətlərini yeni əsaslarda-dialoq və əməkdaşlıq şəraitində qurmaqdan ibarətdir. Ənənəvi monoloji təlim cansızlığı olduğu kimi. Bir çox halda şagirdləri təlimdən soyutmağa, qarşılıqlı inamsızlığa səbəb olurdu. Nəticədə şagirdlərin potensial qüvvələrinin aşkara çıxması və inkişaf etməsinə, onların daxili aləminin kəşf olunmasına lazımı şərait yaranmırdı. Fəal (interaktiv) təlimdə isə vəziyyət dəyişir: burada müəllim şagirdlərin imkanlarına və şəxsi təcrübəsinə əsaslanaraq təlim fəaliyyətinə maraq oyatmalı, əməkdaşlıq şəraitində onlarla dialoqa girməli; zəruri hallarda səhvləri düzəltməli və dəstək olmalıdır. Müəllim eyni zamanda şagirdlərin təlimdə inkişafını daim izləməli və istiqamətləndirməli, onların biliklərini həyati bacarıq və səriştələrlə əlaqələndirməkdə yardımçı olmalıdır.

3. Şagird-tədqiqatçı, müəllim-fasilitator kimi

Fəal təlimdə müəllim və şagirdlərin ənənəvi rolu dəyişir: şagird obyekt mövqeyindən subyekt mövqeyinə keçir və təlimin bərabərhüquqlu üzvü kimi çıxış edir. Müəllim isə biliklərin ötürücüsü yox, bələdçi, yolgöstərən, təşkilatçıdır. Şagird bilikləri müəllimdən hazır şəkildə almır, onları müstəqil şəkildə - tədqiqat zamanı qrupla əməkdaşlıq yolu ilə əldə edir. Fasilitator kimi müəllim biliklərin əldə edilməsində bələdçi rolunu oynayır: o, şagirdləri müəyyən fikirlərə təhrik edir, yönəldir, öz imkan və qabiliyyətlərini gerçəkləşdirməyə istiqamətləndirir, diskussiyaya və əməkdaşlığa cəlb edir.

Müəllimin təlimdə fasilitator kimi çıxış etməsi humanist pedaqogikanın banisi, amerikan psixoloqu Karl Rocersin fasilitasiya (ingiliscə «fasilitate»), yəni təlimi asanlaşdırma ideyası ilə bağlıdır. Təlimdə şagirdin inkişafı və təhsil üçün asanlaşdırıcı mühitin yaradılması fasilitasiya, bu mühiti yaradan müəllim isə fasilitator adlanır. Təhsilin məqsədi şəxsiyyətin özünüinkişafında, əsas yolu isə bu inkişaf üçün əlverişli şərait yaratmaqda özünü göstərir. Təlimdə şagirdin mövqeyi "tədqiqatçı", "kəşf edən", müəllimin mövqeyi isə "bələdçi", "aparıcı" mövqeyidir [4, s. 319]. Təlim nəzəriyyəsində fasilitasiyanın qaydaları və əsaslandığı ideya və şərtlər də müəyyənləşdirmişdir.

Fasilitasiya qaydaları aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- fikrin təhrik edilməsi;
- psixoloji dəstəklənmə;
- məlumatla təmin etmə;
- təşkilati dəstəklənmə.

Fasilitasiyanın əsaslandığı başlıca ideya və səriştələrə isə bunlar daxildir:

- Müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı hörmət və etibar.
- Şagirdlərin olduqları kimi qəbul edilməsi, onlara sevgi və inam.
- Təlimi asanlaşdırıcı mühitin yaradılması.
- Müəllim tərəfindən şagirdlərin daim dəstəklənməsi.
- Təlim-tərbiyənin nəticəsinin şagirdin inkişafı ilə ölçülməsi.
- Şagird şəxsiyyətinin özünüinkişafının (intellektinin, meyl və qabiliyyətlərinin, təşəbbüskarlığının) stimullaşdırılması.

Beləliklə, humanist yönümlü təlimdə müəllim bütün təhsil boyu şagirdi müşayiət edir, dəstəkləyir. Şagird müəllimin köməyi ilə öz meyl və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, yoldaşları ilə birlikdə çalışır, əməkdaşlıq edir, sosial davranış vərdişlərinə yiyələnir.

4. Psixoloji dəstək, hörmət və etibar

Fəal təlimin vacib mexanizmlərindən biri kimi şagirdlərə psixoloji dəstək, hörmət, inam və etibar təlim-tərbiyə prosesində böyük rol oynayır. Uşağa hörmət və etibar ona sevginin, qayğının ifadəsidir. Sevgi, hörmət və qayğı ilə əhatə olunan mühitdə uşaq özünü rahat hiss edir, qorxu və gərginlikdən uzaq olur, öz imkanlarını səfərbərliyə alaraq daha yaxşı oxumağa, ona göstərilən hörmət və etimadı doğrultmağa çalışır [9].

Pedaqoji işdə perseptiv qabiliyyət şagirdin daxili aləminə nüfuz etmək, psixi halını - hiss və həyəcanını, sevinc və kədərini duymaq hər cür ünsiyyətdə, xüsusən pedaqoji ünsiyyətdə çox vacibdir. Bu qabiliyyət empatiya hissi ilə, yəni uşaqları başa düşmək, onların dərdlərə, sevinc və kədərinə şərik olmaq bacarığı ilə birləşdikdə böyük pedaqoji səmərə verir. Belə mühitdə uşaq və gənclər tərbiyə üçün daha açıq olurlar, müəllimlərə də eyni hisslərlə cavab verirlər. Müəllimin şagirdlərə xeyirxah münasibəti, hörmət və etibar, onların bacarığına və şəxsiyyətinə inamı psixoloji dəstəyin göstəricisi olmaqla bərabər eyni zamanda şagirdlərin idrak fəallığını təmin etmək vasitəsidir.

Fəal təlimin nəzərdən keçirilən mexanizmləri birlikdə-kompleks şəkildə həyata keçirildikdə şagirdlərin idrak fəallığının yaranması və dərslər boyu saxlanması təmin edilir. Bu halda dərk etmə prosesində şagirdlərin təfəkkür fəallığı sayəsində biliklər müstəqil və şüurlu mənimsənilir, təlimin səmərə və keyfiyyəti yüksəlir. Fəal təlimin mexanizmləri fənn kurikulumunda məzmun standartlarının uğurla həyata keçirilməsini təmin edir. Şagirdin yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxumaq istəməsi təlimdə yaradılan şəraitdən çox asılıdır. Belə şəraitin yaradılması – təhsilin humanistləşdirilməsinin başlıca şərtlərindən biridir [2, s. 115]. Bu halda dərk etmə prosesində şagirdlərin təfəkkür fəallığı sayəsində biliklər müstəqil və şüurlu mənimsənilir, təlimin səmərə və keyfiyyəti yüksəlir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika (Dərslik). B., Mütərcim, 2013
2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Psixopedaqogikaya giriş. B., ADPU, 2008
3. İsmixanov M., Vəliyeva S., Əliyev S. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları. B., ADPU, 2017
4. Qasimova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika (Dərslik). B., Ekoprint, 2021
5. Mahmudova R.M. Təhsilin psixodidaktik problemləri. Monoqrafiya. B., "Nurlar", 2018
6. Mehrabov A., Abbasov Ə., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. B., Mütərcim, 2007
7. Pedaqoji terminlərin izahlı lüğəti (elmi red. M.A.İsmixanov), B., ADPU, 2018
8. Veysova Z. Fəal-interaktiv təlim. UNİSEF, 2007

Açar sözlər: dərslər, müasir dərslər və onun xüsusiyyətləri, müasir dərslər paradigmaları, dərslərin təşkili mexanizmləri

Ключевые слова: урок, современный урок и его особенности, парадигмы современного урока, механизмы организации

Keywords: lesson, modern lesson and its features, modern lesson paradigms, lesson organization mechanisms

Müasir dərslər: paradigmaları və təşkili mexanizmi

Xülasə

Məqalədə müasir dərslər, onların paradigması və təşkili mexanizmi nəzərdən keçirilir. Paradigma müəyyən problemin həllində əsas götürülən elmi yanaşma deməkdir. O, problemin mahiyyətini yaxşı dərək etməyə və onu təcrübədə uğurlu tətbiq etməyə imkan verir. Müasir dərslər ənənəvi təlimdə olduğu kimi, hafizəyə yox, təfəkkür paradigmasına əsaslanır. Müasir təlimdə öyrənmə prosesi sadəcə "oxuyub yadda saxlama" metodları ilə həyata keçirilə bilməz; 0, təfəkkür metodlarına – inkişafetdirici, düşündürücü, fəal təlim metodlarına və prinsiplərinə istinad etməlidir.

Məqalədə dərslər müasir yanaşmanın səciyyəvi cəhətləri, mexanizmləri öz əksini tapmışdır.

Современный урок: парадигмы и механизмы организации

Резюме

В статье рассматриваются парадигмы и механизмы организации современного урока. Парадигма – теория, принятая в качестве образца решения определенной проблемы, т.е. научный подход, который дает возможность познания сущности данной проблемы и удачного применения ее на практике, в решении научных и практических задач. Современный урок основывается не на парадигмы памяти, как на традиционном уроке, а на парадигмы мышления. Процесс обучения в современном уроке не может осуществляться просто методами запоминания, лучше осваиваются развивающими, активными методами мышления.

В статье отражены специфические черты основные требования и парадигмы современного урока.

Modern lesson: paradigms and mechanisms of organization

Summary

The article considers the modern lesson, its paradigm and mechanism of organization. Paradigm is a scientific approach based on the solution of a particular problem. It allows to better understand the essence of the problem and successfully apply it in practice. In modern learning, the learning process cannot be carried out simply by "reading and memorizing" methods. It must refer to the methods of thinking - developmental, thought-provoking, active learning methods and principles.

The article reflects the characteristics and mechanisms of the modern approach to the lesson.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İNSAN PROBLEMİNİN EKZİSTENSIALİZM CƏRÇİVƏSİNDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

Hal -hazırda bəşəriyyətin özünü məhv etmək təhlükəsi ilə üzləşdiyi və mənəvi böhran içində olduğu bir vaxtda insanların şüurunda ümumbəşəri dəyərlərin prioritetliyini dünyanın qarşılıqlı asılılığı ideyasını təsdiq etmək zərurəti yaranmaqdadır . Bu mənada ekzistensialist antropologiyanın ideyaları müasir insanın keçirdiyi daxili narahatçılıqla uzlaşır. Bu fəlsəfi istiqamətin nümayəndələri insanın inamını bərpa etməklə ,ona qətiyyət impulsu verməklə varlığını daha mənalı etməyi bacaran insan yaratmaga çalışırdılar .

Ekzistensializm XX əsrin ən dəbdə olan fəlsəfi təlimi kimi müasir

Qərbin ən öndə gedən fəlsəfi cərəyanlardan biri hesab edilir . XX əsrin fəlsəfi məktəbi kimi mövcud olan ekzistensializm Qərb cəmiyyətinin müəyyən hissəsinin ideologiyasının bir amilinə çevrilərək bu gün də aktuallaşmağa qadirdir. Bu fəlsəfənin bəşəriyyətin fəlsəfi fikir tarixində əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün ekzistensializmin insanın müasir dövrdə ən ümumi, “fundamental” mövcudluq problemləri ilə əlaqələndirdiyi problemlər dairəsinə müraciət edək. Müəyyən tarixi dövrdə, İkinci dünya müharibəsinin sonlarına yaxın ekzistensializmin müddəaları, onların demək olar ki, aksiomatik səslənməsi, universallığı ekzistensializmə xeyli populyarlıq gətirdi . J.-P.Sartre, A.Kamyu, H.Marsel, M.Merlo-Pontinin fəaliyyəti ilə əlaqədar ekzistensial əhval-ruhiyyələrinin dalğası Fransadan AFR-ə, İtaliyaya sıçradı. Müharibədənsonrakı ilk illərin Qərb mətbuatı ekzistensialist terminlərlə dolu idi: “seçim”, “risk”, “qeyri-həqiqi mövcudluq”, “özünüaldatma” anlayışlarını siyasətçilər, mədəniyyət xadimləri, katolik kilsə nümayəndələri həvəslə işlədirdilər. Ekzistensializmin özü öz kateqoriyalarının universallığında təkid edərək, ilk növbədə refleksiya yolu ilə fərdi şübhələr təcrübəsinə, insanın özünün özü ilə mübarizəsinə, illüziyalardan qurtulmasına yekun vurub bunu izah edən dünyagörüşü roluna iddia edirdi.

Ekzistensialist filosofların diqqətini çəkən insan problemi müasir Avropa həyatının ziddiyyətlərlə dolu bir zamanda çox aktuallıq kəsb etmişdir.Ekzistensializm qnoseoloji məsələlərə deyil ,ontoloji problemlərə xüsusi maraqla yanaşırdılar. İdrak məsələlərində yalnız intuitsiyaya önəm verən ekzistensializm zəkani insanın ən qəddar düşməni hesab edirdi .Dekartın düşünürəm deməli,mövcudam prinsipinin əleyhinə çıxmaqla onu,mövcudam deməli düşünürəm ifadəsi ilə əvəz etdilər. .Ekzistensializm elan edir ki ,insan ın həqiqi mövcudluluğu əldə etməyin yolu elmin təsirindən azad olmaq və rasionallığın tələbi ilə yaşamaqdan imtina etmək lə mümkündür .Məhz buna görə elm texnika tərəqqiyə meyl bəşəri mövcudluluğun inkişafına mane olur.K.Yaspers yazır :”İnsan elmin predmeti ola bilməz .İnsanı elmi prinsiplərə tabe etsək ,onda onun fərdi xüsusiyyətləri ,mövcudluğu məhv ediləcək “. (1)Elm, müasir mədəniyyətin inkişafı insanın bəşəri keyfiyyətlərinin məhv etdiyinə hec bir şübhə etməyən ekzistensialistlər insanın mədəni sərvətlər yaratmaq enerjisinin tükəndiyini bildirirdilər .İnsan varlığında ictimai olanın güclənməsi fərdiliyin azalması faktını yaradır. Məhz buna görə də ekzistensializm ictimai olan nə varsa ona tənqidi nöqteyi nəzərdən yanaşırdılar.Onlar “ dasman” adlı kateqoriya vastəsilə ictimailəşmiş insanın simasını xarakterizə edirdilər .

Artıq XIX əsrin sonlarında ekzistensialist filosoflar dünyanı бүriyən gərginlik, anlaşılmazlıq və qəddarlıqdan bəhs edirdilər. Onlar dönə - dönə vürğulayırdılar ki, yaxınlaşan XX əsr katastroflar və bəlalar əsri olmaqla insan zəkasının ağılaşmaz həqiqətlərlə üzləşəcəyi dövrü olacaqdır. Əlbəttə, ekzistensialist filosofları narahat edən problemlər müasir insanın hal- hazırda qarşılaşdığı problemlərdir. Bununla da ekzistensializm öz ünün düzgün müddəaları ,prinsipləri və hipotezləri ilə müasir qərb fəlsəfəsində olduqca mükəmməl bir fəlsəfəyə çevrildi. Ekzistensialist filosoflar sübut edirdilər ki, insan öz mahiyyətini aşkar etmək üçün əvvəlcə mövcüd olmalıdır. Ekzistensializmə görə bəşəri realıq olan insan fasiləsiz təşəkkülənməklə şəraitdən şəraitə dəyişir. Ekzistensialistlər üçün ekzistensiya varlıq kimi təsəvvür olunan şüurdur. “Burjuaznaya filosofiya” Onlar insan mövcudluğunu ictimai münasibətlərdən kənarda öyrənməyi tərciyə edirdilər. Cəmiyyətin qanunlarını qəbul etməyən və onu fərd üçün bir təhlükə hesab edən filosoflar cəmiyyətlə şəxsiyyət arasında uçurum olduğunu sübut etməyə çalışırdılar.Onlar cəmiyyəti gerçək varlığın mövcudluluğunun əldə olunması yolunda bir əngəl hesab edirdilər . Bu fəlsəfə əminidi ki, insan azadlıq və xoşbəxtliyi cəmiyyət daxilində buxovlanır. Fərdin ictimailəşməsi ekzistensializmdə “man” anlayışı ilə ifadə olunur. “Man” insan

da özünü fərd kimi göstərə bilmir. Onun vasitəsi ilə insan fərdiliyini itirir və başqalarına çevrilir. XX əsrin fərdiyəçilik fəlsəfəsi olan eksiztensializm dünyanın bir çox ölkələrinə yayılaraq özünü dövrün ən ciddi problemləri ilə yanaşı insan həyatının dərinliklərində baş vuran ziddiyət və xaosun aşkar olunmasına həsr etdiyini düşünür .Ekzistensializm fəlsəfəsinə qədər insan və dünyanı bu qədər orijinallıqla öyrənən cərəyana rast gəlmək mümkün deyil Ekzistensializm varlıq fəlsəfəsi olmaq etibarilə meydana çıxmaqla insan nədir? onun mənası nədən ibarətdir? insan zəifdir və ya güclüdür, o özünü zamanda təsdiqləyə bilirmi ?kimi suallara cavab axtarır .xx əsrdə xaoitik dövr olmaqla müharibələr,konfliktlər əsridir Bu əsr insan mövcudluluğunun bir daha nəzərdən keçirməsini vacib sayır .Mövcud ictimai siyasi quruluşu ,ideologiyayı ,dövləti mədəniyyəti tənqid edən ekzistensializm müasir intellektual əsarətə, texnokratik əsarətə qarşı inadla mübarizə aparırdılar .

⁶⁵ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye U niversitetinin ictimai fənlər kafedrasının müəllimi

Ekzistensialistlər varlıq anlayışını fəlsəfi prinsiplərinin əsası hesab edirdilər. İnsanın mahiyyətini dərk etməyə münasib olan yeganə kateqoriya varlıq kateqoriyasıdır. Varlıq bütün parametrləri ilə davamlı dinamik dəyişən bir axındır. O insanı dəyişkənliyə qadir bir məxluq kimi yaradır.

Qeyd etdiyimiz kimi avropa çox çətin dönüş yaşayırdı. Ekzistensialist filosoflar ictimai siyasi hadisələri izləməklə diktatura dövründə insan və insanlıq adına kölgə salan mərhəmətsiz, qeyri humanist yaşamı dəyərləndirə bilməzdilər. Məhz bunun nəticəsidir ki, ekzistensialist filosoflar daha sərt mövqe ilə müasir dünyanın fəaliyyət formasını mərhəmətə deyil, qəddarlığa xidmət etdiyini vurğulayırdılar. Bir sözlə həyat təcrübələrini fəlsəfi prinsiplərə, düşüncələrə aid etmək bu fəlsəfənin xarakteristikasını təşkil edirdi. Bəs bir həyat təcrübəsindən fəlsəfə çıxarmaq olarmı? Ekzistensialist filosofların insan fəlsəfəsinin əsasında Sokratın insan haqqında fəlsəfi doktrinası dayanırdı. Unutmayaq ki, Sokrat sorgulanmayan həyat yaşamğa dəyməz deyirdi. Əslində özün-özünü dərk et fəlsəfəsindən qaynaqlanan bu deyim bütün insan düşüncəsini bir istiqamətə – insanın daxili dünyasının kəşf etməsinə yönəlirdi. Yəni də qeyd edə bilərik ki, XX yüzillikdə yaşamış olan gerçəklikləri diqqətə alan varlıq fəlsəfəsinin üzərinə hansı yükün düşdüyünü tam dərk etmək mümkündür. Vəcdan və vəcdansızlıq həqiqət və yalan mərhəmət və qəddarlıq müasir dünyada bir birini üstələyir sualları ekzistensialist filosofların fəlsəfi sistemlərin üçün bir araşdırma mövzusu idi. Bütün fəlsəfə tarixi boyunca insan bu və ya digər dərəcədə fəlsəfi predmetin çıxış nöqtəsi, onun dayaqdır. Ekzistensialistlər göstərir ki, insanda baş verən bütün dəyişikliklər xarici və mexaniki təsirlərin deyil, onun həyatı və daxili prinsiplərinin nəticəsidir.

Qədim insanlar filosoflara inanaraq onların dediklərini və qoyduğu həyatı prinsiplərini meyar kimi qəbul edirdilər. Buna görə də qədim filosoflar cəmiyyət qanunlarını öz təfəkkür süzgəcindən keçirməklə öz qanunlarında cəmiyyətə diqqət etmək iqtidarında idilər. Filosoflar müdrik insanlar idilər. Müdrik gözəllik və ağıl qanunlarına əsaslanaraq insanların yaşamasını da bu əsasda görürdülər. Onların təbircə ruhiliyə və mənəviliyə bağlılıq insanın həyat prinsipidir. Bu prinsip əsasında insan özü ilə dünya arasında ünsiyyətin ən mükəmməl formasını yaradır. Bu baxımında ekzistensialist filosoflar fəlsəfi sistemlərində qədim dünyada mövcud olan insan probleminə bir daha baxılmasını tələb etdilər. Əlbəttə ki, ekzistensializm qədim dövr fəlsəfəsinin insan haqqında dəyərli düşüncələrini mənimsəməklə onu öz dövrlərindən çıxış edərək qiymətləndirirdilər.

Ekzistensializmin düşüncə tərzində əslində qədim dövr insan haqqında təlimlərin əsaslarını görə bilərik. Burada Buddanın həyat əzabıdır, Protoqorun insan hər şeyin meyarıdır, Sokratın fəlsəfə təbiətin deyil, insan mənəvi dünyasını öyrənməlidir fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Dərin ziddiyyətlərlə dolu olan XX əsr Ekzistensialist filosoflar üçün həll olunması lazım olan problemlərlə özünü təqdim edir.

Bildiyimiz kimi, qədim dünyada gözəllik estetik kateqoriya olmaqla, qədim filosofların ən çox önəm verdikləri anlayışdır. Gözəllik cəmiyyəti bir növ tərbiyələndirilməsi yolunda ən münasib bir vasitədir. Gözəllik Platondan bəri kosmik harmoniyanın qarantı, insan azadlığının müsbət ictimai dəyərlərin inikasının rəmzi sayılır. Bununla bağlı olaraq biz qədim Yunan fəlsəfəsində gözəllik anlayışının məzmununa nə qədər yüksək önəm verildiyini görürük. Lakin 19 əsrdən etibarən bəşəriyyətin məruz qaldığı dərin böhranlar, inqilablar, müharibələr nəticəsində, dəyərlərdə baş verən köklü dəyişikliklər dünyada eybəcərliyin gözəlliyi üstələməsinə münbit şərait yaratdı. İnsanın sadəlövcəsinə zəkaya hədsiz inamı onun gözəllik və harmoniyadan uzaqlaşmasına səbəb oldu. İnsanın zəkaya vurğunluğu onun təbiət üzərində hökmranlığından həzz alması onu bir növ təbiətdən uzaqlaşdırdı. İnsanın cəmiyyətdən və təbiətdən öz mahiyyətindən təcrid olunması kainatla harmonik əlaqələrini itirilməsi şəraitində, gözəllik anlayışının da öz əhəmiyyətini itirməsi reallığı yarandı. İkinci dünya müharibəsində faşist lagerlərinin mövcudluğu, insanların ölüm və ya ölüm qarşısında keçirdikləri təəssurat gözəllikdən deyil, eybəcərlikdən doğurdu. Xatırladaq ki, XX əsrin nəinki filosofları eyni zamanda, ədəbiyyatçıları, rəssamları da müasir dövrün reallığından kənarda qalmamışdılar. Məsələn: Norveçli rəssam E. Munkun "Fəryad" əsərini göstərə bilərik. Rəssamın başlıca təcəssüm obyektı göz deyil, ağızdır. Yalnız bağırçı, qışırıq, çağdaş insanın mahiyyətini təşkil edən çılgın narahatçılığı uzaq çıxara bilər. Tablodakı özgələşmiş insanın keçirdiyi sarsıntılar və təlaş təsvir olunur. Ekzistensializm müasir mədəniyyət özgələşmənin, şərin əsas səbəbi kimi göstərilir. Əlbəttə ki, ekzistensialist filosofların əsas problemləri olan dünya qırğınları, özgələşmə bəşəriyyətin düçar olduğu əzablar, kommunist və faşist həbs düşərgələri, bəşəriyyətin üstündən sovuşmamış nüvə qırğını və ekoloji faciənin təhlükəsinə olduqca dəqiqliklə vurğulanmışdır.

Ekzistensializm fəlsəfəsi 20 əsrin bəşər sivilizasiyasının qarşısında ən böyük problemlərin həllinə çalışan bir təlim kimi çıxış edir. Onların fikrincə cəmiyyətin dəbdəbəsi insanın daxili aləminə dağıdıcı şəkildə nüfuz edir. Onun psixikasının strukturunu köklü şəkildə dəyişdirir. Ekzistensializm bəşəriyyətin və eləcə də insanın mənəvi böhranının kökünü texnikanın sürətli inkişafında görürdülər. Bəşəriyyətin öz əlləri ilə yaratdığı mexanizmlər maşınlarla ona düşmən kəsilir.

Ekzistensializm əzəmətli insan fəlsəfəsində insan intellektinin dərinliyini deyil, bəşəriyyətin aktual həyat problemlərinin ön planı çəkilməsini tələb edirdilər. Ekzistensializm fərdin ölüm qarşısında keçirdiyi metafiziki narahatçılıq və duyduğu vahimə, qorxu həyacan öz ifadəsini tapır. Kamyu belə belə qeyd edir: "Qorxunun hakimiyyəti altında olan insana dünya heç nə təklif edə bilməz" (2) Ekzistensializm iddia edir ki, müasir insanla dünya arasında müdhiş bir özgələşmə baş verir. İnsanın intellektual qabiliyyətləri yaradıcılıq və dərk etmə qüvvəsi tükənir. İnsanın həyata dünyaya olan münasibəti öz bəşəri xarakterini itirir. Onlar müasir mədəniyyətin tənəzzülə doğru getdiyini sübut etməyə çalışırlar. Müasir insanın faciəsini əsrin iblisləşməsində kütləviləşməsində texniki tərəqqidə axtarırlar. Barret belə yazır: "İnsan yaratmağa qabildir, lakin nəzarət etməyə qabil deyildir." (3) Ekzistensializm iddia edir ki, cəmiyyətdə heclik rolunu oynayan kütlə hakimiyyətə can atır. O ruhilikdən, fərdilikdən uzaq bir varlıq idi. 20 əsr filosoflarının bəziləri məsələn,

Nitşədə , Şpenqlərdə, Xose Orteqa Qassete də müasir insanı nizamsız, ölçüsüz bir heclik hesab edirdilər. Ekzistensializm müasir cəmiyyətin inqilabi anlayışını verərək bildirir ki ,atom erası –yeni reallıq yaradır, bu reallığın nəticəsi olaraq insan dünya ilə özü arasında uyğunsuzluq olduğunu anlayır .Nitşenin təbirincə desək , insan nəhayət özü ilə məşğul olmalıdır .From bildirir ki, müasir insan təfəkkürü bazar münasibətlərinə uyğun qurulub .Bir sözlə ekzistensialist filosoflar qeyd olunan problemlərə dərinlən yanaşmaqla fəlsəfənin eləcədə insanlığın narahatçılıqla qarşıladığı problemlərin həlli üzərində düşünməli olur. Problemlərin həlli onlardan yeni metod və yanaşma tələb edir. Onların metodunun mərkəzini sözsüz ki,insan təşkil edirdi .

İnsan həyatın ı memarı hesab edilirdi . Bu fəlsəfə insanı sözün həqiqi mənasında həm cəmiyyətin, həm gərəkliliyin xaosluq q eyri nizam düzümündən azad edərək onu ən yüksək dərəcədə dəyərləndirdi. O, elə bir möhtəşəm varlıqdır ki onu zaman məhv edə bilməz .Müdrilikdə, ilahilik də ,əbədlilik də, ölümlilikdə insanda birləşir. İnsan -zaman dialoqunda zamanı mənalandıranda məhz insan varlığıdır. Ona görə də ekzistensializm zamanı dəyişərək ona yeni məzmun verməyi bacaran insana bir çox üstünlük qazandırır .

Biz ekzistensialist filosofların fəlsəfəsi ilə tanış olarkən bu fəlsəfənin həm dinamikliyini ,həm də gərəkliliyə inadkar olmasını görürük .Bütün ekzistensialist filosoflar qətiyyətlə insanı yeni ampulada öyrəndirdilər.

Tarixə və ya zamanəyə mütəbiiq olmayanlar insanın inadçı fəaliyyəti ilə rədd edilir. Biz görürük ki , ekzistensializm ağılsızlıq və absurd həyadan irəli gələn hər bir uyğunsuzluğa qarşı çıxmağı bacarmır.Bu cür dinamik və möhtəşəm fəaliyyət inkar etmək bacarığını fərdə bəyan edir.Buna görə də inkar şüuru ekzistensialist filosoflar üçün çox əhəmiyyətli səciyyə daşıyır.. Çünki inkarın nəticəsində qiyam şüuru yaranır.

İnsanın və onun şüurunun xoş məqamla dəyişdirilməsi günümüzdə diqqət yetirilən problemlərdəndir .Müasir insanlığın əksər bəlalərinin səbəbi onların özünüdərkəndən xeyli uzaq olmaları ilə şərtlənir . Yaspersin qiymətli aforizmini xatırlayaq .”Dünya nədirsə odur insan nədirsə ,o deyildir “ (4) Ruhiliyin və müdrikliyin itirilməsi insanda özünüdərk prosesini ləngidir. Xarici aləmin dərk prosesində insanın əldə etdiyi uğurlar elmləri o cümlədən fəlsəfəni də insandan uzaqlaşdırmışdır. İnsan idarəni genişləndirməklə nəticə etibarilə gərəkliliyə rəasional münasibətlə yanaşmağı ön plana aldı . Lakin mövcud olan idrak həqiqi idrakmıdır? bu məsələ filosofları çox düşündürən problemdir. Sokrat biliksizliyi cahillik hesab etdərək əslində insanlığın parlaq gələcəyinin biliyin təntənəsində görürdü . Sokrat hec kim bilərəkdən kimsəyə pislik etməz fikrində tamamilə haqlı idi . Əslində bizim idrak dediyimiz həqiqi biliyə aparmalıdır.Lakin təəsüflər olsun ki , savadlı bilikli cahillərin təqdim etdikləri elm, düşüncə sistemləri insanın idrak və biliyinin inkişaf hədlərini şübhə altına alır .

Tarixi təcrübə göstərir ki insan ın mənəvi aləminin təmizlənməsi üçün onun hərəkət və fəaliyyətini səmərəli olmalı ,əxlaqi biliyə doğru istiqamətlənməlidir.Qeyd olunmalıdır ki , azadlıq və xoşbəxtliyin özünüdərk məsələləri yalnız fəlsəfə ilə təmin edilə bilər. İnsanın əzəli arzusuna cəvriən xoşbəxtlik onun özünü dərk etdiyi yoldur . Fəlsəfə ruhi qüvvə ,intellektual enerji mənbəyi axtarır tapmaqda insana kömək edən başlıca vasitələrdən biridir .

Qədim Şərq fəlsəfəsi özünüdərkə nisbətən daha çox diqqət ayırmışdı. Şərqin əsas ideyalarına cəvriən özünüdərk məsələsi həqiqəti, harmoniyanı ,nizamı təmin etməyə əsaslanır. Şərq eləcədə, İslam aləmində özünüdərk sirli möcüzəli bir enerji rolunu oynayır. İslamın qəlbini təşkil edən özünüdərk . şüuru elmin tərəqqisinin özünüdərk olduğuna hec bir şübhə etmir. Qədim Şərqin vəİslamın düşüncə strategiyasını təşkil edən özünüdərk idraki fəaliyyətin əsasını təşkil edir. Orta əsr islam fəlsəfəsindən aydın görünür ki elm insanın maariflənməsi onu cahillikdən ayırmaqla ən yüksək zirvələrə çatdırmağa xidmət edir. Orta əsr filosoflarının dünyagörüşünün əsasını əxlaq problemləri cəlb etdiyindən on lar insanın daxili zənginliyi nin öyrənilməsinə ciddi diqqət yetirirdilər . O rta əsr filosofları eləcədə Azərbaycan filosofları ən yüksək keyfiyyət kimi elmi biliklərə yiyələnməyi təbliğ edirdilər. Şərqi n insan konsepsiyası daha dolğun daha kamildir. Şərq təfəkkürü üçün insan və təbiət bir birinə qarşı qoyulmamalıdır. İnsanın Allahın yaratdığı ən ali varlıq olması fikrinə Şərq dünyası böyük bir ehtirasa inanırdı . Eyni zamanda insan bu bilik və sirlərin Allaha aid olduğuna şübhə etməyərək idrakını dünya sirlərinin öyrənilməsinə yönəldir .Şərqin ideali insanın mənəvi kamilliyə çatması ,Qərbin ideali isə insanın təbiət üzərində hakim mövqe qazanması olmuşdur .

Buna uyğun olaraq təbiət elmləri əsasən Qərbdə inkişaf etmi, Şərqdə isə hikmət ,mənaəviyyat məsələləri ön pənda olmuşdur .Deylənlərdən belə nəticəyə çıxarmaq olar ki, insana verilmiş əqlin hansı formada istifadə olunması maraqlı doğuran məsələdir . Lakin təəsüflər olsun ki , mədəniyyətin tərkib hissəsi olan elm cəmiyyətin dünyagörüşünün zənginləşməsi yolunda müsbət nəticələr vermədi, Elmin inkişaf dinamikasını izləyərkən insa n mövcudluğunun mənzərəsini analiz etməklə biz elmi konseptual sistemlərdə boşluqların olması nəticəsinə gəlirik. Qloballaşma dövründə sosial siyasi problemlərin kəskin xarakter daşmasıilə əlaqədar insanın kamilləşməsinin nə dərəcədə önəm daşmasına hec bir şübhə yoxdur .Texnika ,maşınlar aləmi insanı sürət formulasına tabe edərək onun hərəkət sürətini dağıdıcı və xaosluq eməyə qadirdir. Filosofların fikrincə ,azadlıq determinə olunmaqla mükəmməl reallıq yaradır .Lakin istər zəkanın ,istər tərəqqinin istərsədə ,azadlığın limiti artıq məlum deyildir .Konfutsinin qızıl mərkəz anlayışının mənası itirilmiş ,azadlığın və elmi fəaliyyəti in ağılasıqmaz oyunlarına meydan açılmışdır .Zəka və dərkedilməmiş azadlıq qorxusu insan mövcudluğunu ciddi şəkildə narahat etməyə başlayır. Texnika “mən” anlayışını “biz” anlayışilə əvəz edir. Maraqlı məsələlərdən biri bundan ibarətdir k,texniki aparatın nəticəsi olaraq sərhədlərin bir birinə qovuşması, mədəniyyətlərin rəam edilməsi özəl ,fərqli təkə nə varsa hamısını aradan qaldırmağa müyəssər olur .Fərdiliyin itirilməsi standart düşüncələr və meyarlar yaradır. Filosoflar ,sosioloqlar, psixoloqlar bu problemə etinassız qalmayaraq dövrün gətirdiyi xaosun səbəbini araşdırmağa və təhlil etməyə cəşirlər . Məsələn , Xose Orteqa i Qasset müasir cəmiyyətin kütlə psixologiyasına hakim olmasını qabardaraq kütlənin icərisində şəxsiyyətin məhv olması və fərdiliyinin itirilməsi təhlükəsi ilə qarşılaşdığını sübut edirdi . O,belə yazır :”Kütlə

xüsusi dəyərdən məhrum olan çoxluqdur .”(5)Beləliklə , gördüyümüz kimi fəlsəfədə insan probleminin mahiyyəti və mövcudluğu tarixən filosofların diqqətini cəkməmişdi. Bu problemin müasir dövrdə əhəmiyyəti və aktuallığı isə filosoflara problemə yenidən baxılmasını tələb edir .Hesab edirik ki ,insan probleminin dərinliyinə varan fəlsəfi təlimlər icərisində ekzistensializmin xüsusi bir yeri var .Beləki , söylənilən problem ekzistensializm cərcivəsində daha məzmunlu və sistemətik öyrənilərək intellektual sferada geniş oxucu kütləsini özünə cəlb etmişdir .Fəlsəfə tarixində insanı narahat edən və onun dünyaya olan münasibətini ekzistensializm qədər dəyərləndirən fəlsəfəyə rast gəlmək mümkün deyil .

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Философия религии К.Ясперса. Ленинград, 1982стр.31
- 2 W.Barret Irrational. Man N.Y.1958 p.57
- 3.A. Камю. Творчество и свобода .С.44.
- 4.F.İsmaylov Seçilmiş əsərləri 5 cildə ,səh 419 .
- 5.X.Ортега и Гассет .Восстание масс.ВФ,1989,Стр.120 ,

Acar sözlər :İnsan , müasir ,cəmiyyət ,texnika , ekzistensializm, elm

РЕЗЮМЕ

В то время, когда человечество находится в опасности самоуничтожения и находится в состоянии нравственного кризиса, в сознании людей возникает потребность утверждения приоритета общечеловеческих ценностей и идеи взаимозависимости мира. Разум, разрушающий мир и человечество, творит то, что человеческая душа поработается. В этом смысле идеи экзистенциальной антропологии совместимы с потребностями развития современного человека.

SUMMARY

At a time when humanity is in danger of self-destruction and in a state of moral crisis, there is a need in the minds of people to affirm the priority of universal values and the idea of interdependence of the world. The intellect, which is destroying the world and humanity, creates the fact that the human soul is enslaved. In this sense, the ideas of existential anthropology are compatible with the developmental needs of modern man presented.

RƏYÇİ; dos. L.Ələkbərova

Sahibə Hidayət qızı Əliyeva⁶⁶
KİTABXANALAR SOSIAL İNSTİTUTDUR

Kitabxanaşünaslığın mahiyyətinin metodoloji cəhətdən düzgün dərk müasir dövrdə böyük aktuallıq kəsb etməklə yanaşı, həm nəzəriyyəçilər, həm də praktiklər üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müasir dövrdə dünya kitabxanaşünaslığının qarşısında duran ən mühüm vəzifə tədqiqat obyektinin təyin edilməsidir. Müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti kitabxana işini kitabxanaşünaslığın obyektinə hesab edir. Belə ki, kitabxananın bir sosial müəssisə kimi mahiyyəti kitabxana işi prosesində meydana çıxır. Kitabxana işi prosesində cəmiyyətdə kitabxana arasında, kitabxana ilə insan arasında sıx əlaqələr yaratmaqla kitabxananın əsas vəzifəsi olan cəmiyyət üzvlərinə xidmət işini tənzimləyir.

Informasiya mahiyyətdir, məzmunudur, nəşr işi hadisədir, formadır. Bunlar bir-biri ilə dialektik qırılmaz əlaqədardır, bir-birinin aşkarlanmasında iştirak edir. Belə ki, “oxucu” anlayışı mütləqə kütləvi, ictimai tələbatını təzahür etməsini nəinki ehtiva edir, həmçinin mütləqənin sosial mənasını ifadə edir. Məhz kitabxanaşünaslığın əsas vəzifəsi insanla informasiya arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələrin daxili proseslərini və qanunauyğunluqlarını öyrənməkdir. Bununla əlaqədar nə qədər dərinlən, hərtərəfli və bütün daxili komponentləri dərinlən nəzərə alaraq öyrənilsə də, bu proses sosial elmi-tədqiqat metodlarından istifadə etməklə mümkündür.

Kitabxanaşünaslıq elmdir, biliklər sistemidir, idrakı prosesdir, sosial institutdur. Sosial institut kimi formalaşmasında bir sıra elmi-nəzəri funksiyaların xüsusi rolu vardır:

1. Xüsusi elmi funksiyası,
2. Sosial funksiyası.

Kitabxanaşünaslığın elmi funksiyasından danışarkən, birinci növbədə, idrakı funksiyalarının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, hər bir elm kimi kitabxanaşünaslıq elmi də insanların fəaliyyəti üçün zəngin idrak imkanları açır, sosial inkişafın qanunauyğunluqlarını, müxtəlif sosial hadisələrin – kitabxanaşünaslığın nəzəri və praktiki meyllərinin başa düşülməsində onlara köməklik edir. Sosial inkişaf proseslərində kitabxanaşünaslıq elminin yeri və rolunun, onun inkişaf mexanizmlərinin aşkara çıxarmaqla, kitabxanaların cəmiyyətdəki rolunun, onun fəaliyyət istiqamətinin müasir kitabxanaşünaslığın inkişaf tendensiyalarının və istiqamətlərinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Müxtəlif kitabxanaşünas nəzəriyyələrinin və konsepsiyalarının aktual problemlərinin aşkara çıxmasında əhəmiyyətli rol oynayır, kitabxanaşünaslığın müasir probleminin tədqiqində yaxından köməklik göstərir.

Kitabxanaşünaslıq elmin bir sahəsi kimi praktik fəaliyyət dairəsində kitabxanalarla sıx bağlıdır. Kitabxanaların elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmaqla tətbiqi metod və üsullardan istifadə edir. Belə ki, kitabxanaşünaslıq sosial həyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyətin və inkişaf proseslərini elmi surətdə idarə etmək üçün proqnozlar, tövsiyələr işləyib hazırlamaya kömək edir. Ona görə də kitabxanaşünaslığın nəzəri prosesin funksiyasını özündə əks etdirməklə, onun inkişaf meyllərini üzə çıxarır və kitabxanaşünaslığın gələcək perspektivlərini müəyyən edir.

Kitabxanalarda aparılan sosioloji tədqiqatlar nəticəsi kimi irəli sürülən praktik tövsiyələr sosial amillərin iki qrupuna aid edirlər. Birinci: obyektiv xarakterli amillər – insanların həyat fəaliyyətini şərtləndirən (kitabxanaların sosial strukturu, əməyin təşkil, mövcud şərait, eləcə də kitabxanaçı-oxucu münasibətləri), ikinci qrup: subyektiv xarakterli amillər – subyektiv məqamlar (məqsədlər, meyllər, niyyətlər, motivlər, maraqlar, ideoloji təsəvvürlər, ictimai rəy və s.) əhatə edir. Bu iki amilin vəhdətdə öyrənilməsi şəxsiyyətlərarası cəmiyyətdə daha möhkəm sabitlik qərarlaşdıraraq vasitələrin müəyyənləşdirməyə köməklik edir.

İdeoloji funksiya kimi, kitabxanaşünaslıq elmi milli ideoloji işin bir tərkib hissəsi olmaqla, Dövlətin verdiyi qərar və göstərişlərini həyata keçirməklə böyük təbliğatçılıq işini həyata keçirir.

Sosioloji biliklərə yiyələnmək, müxtəlif səviyyəli kitabxanaşünaslıq nəzəriyyələri ilə tanış olmaq, insana konkret faktlar əsasında real vəziyyəti tam təsəvvür etmək imkanı verir ki, o, ictimai prosesdə öz yerini, mövqeyini daha dürüst başa düşsün. Onun fəallığı daha dolğun sosial məna kəsb etsin.

Əhalinin maariflənməsi, ideyaya yetkinləşməsi sahəsində dövlətin fəaliyyəti olduqca mürəkkəb işdir. Bu işin səmərəsini yüksəltməkdə ictimai rəy, kitabxanaların informasiya və təbliğat vasitəsi kimi rolu, cəmiyyətdə kitabxanaların yeri və rolu, kitabxanaların ideoloji rolu və s. göstərilir. Kitabxanaşünaslıq bir elm kimi metodoloji funksiyanı da özündə əks etdirir.

Elmşünaslığın bir tərkib hissəsi kimi kitabxanaşünaslıq müxtəlif ümumilik səviyyəsində olan sosioloji nəzəriyyələr, konsepsiyalar daha konkret elmlər sahəsinə aid olan tədqiqatlar üçün metodoloji əsas ola bilər. Belə ki, XIX əsrdə kitabxanaların sosial cəmiyyətin bir tərkib hissəsi olmaqla, bir çox nəzəriyyələrin tətbiqini uğurla həyata keçirir. Müxtəlif kitabxanaşünaslıq nəzəriyyələri, cərəyanları, istiqamətləri özünəməxsusluqları ilə fərqlənirlər.

Elmşünaslığın bir sahəsi kimi Kitabxanaşünaslığın inkişafı sahəsində Dövlət qərarlarının təsdiqi və tətbiqini sürətləndirdi. Belə ki, kitabxana işi sahəsində Dövlət siyasətinin əsas prinsipləri və vəzifələrinin müəyyənləşməsini qərarlaşdırdı. Bunlar aşağıdakılardır:

-Kitabxanada mühafizə olunan mədəni sərvətlərdən və informasiya vasitələrindən istifadəsini hamı üçün açıq olması,

⁶⁶ Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, sahiba.aliyeva.71@mail.ru.

milli sərvət olan kitabxanalara dövlət qaygısı, onların fondların toxunulmazlığı və üstün maliyyələşdirilməsi, kitabxana işinin inkişafına dair Dövlət Proqramının hazırlanması və həyata keçirilməsi, kitabxana fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının qəbul və tətbiq edilməsi.

Elmsünəşliyin bir sahəsi kimi kitabxanasünəşliq elmi biliklər sistemində həm diferensasiya, həm də integrasiya meylini müşahidə etmək mümkündür: Bir tərəfdən, insan fikrinin təbiət və cəmiyyətin inkişaf prosesinə daha da nüfuz etməsi, digər tərəfdən isə kitabxanaların bəşəriyyətin maddi və mənəvi sərvətinin məcmusu kimi bütün cəmiyyət üzvlərinə siyarət etməsi buna misaldır. Belə ki, İnsan-Şəxsiyyət-Qrup-Cəmiyyət bütün maddi dünyanın təkamülünün törəməsi kimi bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu qarşılıqlı əlaqə kontekstində kitabxanaların təsir mexanizmi cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq, daim yeniləşməkdədir. Sosial sistem kimi səciyyələnən ictimai həyatın başlıca ünsürləri məhz insanlar, onların əlaqələri, qarşılıqlı fəaliyyəti və münasibətlərini davamlı olaraq inkişaf etmişdir. Cəmiyyətdə bu cür yaşama üsulu sistemli yaşama adlanır. Cəmiyyət haqqında nəzəriyyələr-cəmiyyətdə bütöv sistem kimi yaşamanın başlıca prinsiplərini araşdırmaq üçün istifadə olunur.

Aşağıdakı əsas anlayışları müəyyənləşdirmək zəruridir: 1-ci: sistem anlayışı, 2-ci: sosial sistem, 3-cü: sosial əlaqə anlayışı. Məlumdur ki, cəmiyyət sosial əlaqələrsiz və qarşılıqlı təsirsiz mövcud ola bilməz. Belə əlaqə və təsir cəmiyyətin və fərdin ən mühüm tələbatını ödəyir. O, institusionallaşdıqda, möhkəm davamlı və yaradıcı xarakter olur. Cəmiyyətin sosial təşkili çərçivəsində sosial əlaqə və münasibətlərin müəyyən davamlılığını təmin edən spesifik bilik sahələri: sosial institutlar adlanır.

Bütün yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, kitabxanalar sosial institutdur. Belə ki, kitabxanalar insanların tarixə nəzərən təşəkkül tapmış qarşılıqlı fəaliyyətinin formaları olub, insanların cəmiyyətdəki yaşamaq qabiliyyətini müəyyən edir. Kitabxanalar “sosial institutdur” dedikdə, çox vaxt nizamlama, cəmiyyət əlaqələrinin tənzimlənməsi-cəmiyyət üzvləri arasında daimi və möhkəm əlaqələr, onların funksiyaları, hüquq və vəsaitlərinin dəqiq müəyyənəlməsi və s. başa düşülür. Kitabxanalar sosial institut kimi mədəni (ideoloji, dini, elm, təhsil, incəsənət), habelə integrativ (sosial birliklərin, mənafeələrinin ödənilməsində məsul olan) ola bilərlər.

Sosial institut olan kitabxanalar cəmiyyətin bir orqanı kimi yaranmış və əsas məqsədi isə cəmiyyətin intellektual, mədəni inkişafa kömək etmək, onu insanların vəsaitilə ilə təkmilləndirməkdən ibarətdir. Kitabxanaların vəzifəsi cəmiyyətin əsas sosial tələbatını yerinə yetirmək olduğundan, onun həyata keçirdiyi funksiyalar da bilavasitə sosial xarakter daşıyır. Sosial institut kimi cəmiyyət də insanların davranışları və cəmiyyətdə mövcud olan insanların və qurumların bir-biri ilə əlaqə qurmasına və vəhdət şəklində funksiya göstərməsinə xidmət edən qurumdur.

Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, cəmiyyətin sosial strukturuna qruplar və institutlar aiddir. Terminoloji lüğətdə “İstitut” sözünü geniş şərh edən Amerikan sosioloqu və iqtisadçısı T. Veblen olmuşdur. O, cəmiyyətin təkamülünü sosial institutun təbii seçimi prosesi kimi başa düşülür. Belə ki, sosial institut konkret sosial tələbat və məqsədlərin təmin edilməsinə yönəldilmiş mədəni elementlər sistemidir. Sosial institutu qarşılıqlı əlaqədə olan fərdlər təşkil edir.

Sosial institutları ictimai münasibətlərin müəyyən sahəsini tənzimləyən norma və mexanizmlərin vəhdəti kimi qəbul edən sosioloqlar onları cəmiyyətin əsas elementləri kimi izah edirlər. Məhz bu xüsusiyyətləri özündə əks etdirən kitabxanalar sosial institut kimi əsas təyinatı mühüm həyatı tələbatların ödənilməsinə təmin edir. Dövlətin təhlükəsizlik və sosial qaydalara olan tələbatı ödəyən, insanların elmi-fəaliyyətinin əsas sahəsi olub, intellektual səviyyənin artmasına xidmət edən kitabxanalar biliklərin qazanılmasına, gələcək nəslin sosiallaşmasına, kitabxanaçı kadrların təkmilləşməsinə xidmət edən Kitabxanalar sosial institutdur. Kitabxanaların sosial institut kimi müvəffəqiyyətli fəaliyyəti müəyyən şərtlərin reallaşmasından asılı olur:

1. Institutların hüduqlarında insanların davranışını tənzimləyən spesifik sosial norma və göstərişlərin olması,
2. Kitabxanalar cəmiyyətin sosial-siyasi, ideoloji və aksioloji (dəyərlər) strukturuna daxil edilməsi. Bu isə bir tərəfdən kitabxana fəaliyyətinin formal hüquqi əsasını təmin edir, digər tərəfdən isə kitabxana-informasiya fəaliyyətinin institusional tiplər üzərində sosial nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir.
3. Kitabxanada normativ göstərişlərin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi və sosial nəzarətin təşkili üçün maddi vəsaitlərin və şərtlərin mövcudluğu.

Birinci şərt. Kitabxanaçı kadrların sosial statusu müəyyən sosial institutların normalarına, qaydalarına və davranış nümunələrinə uyğunluğunun zəruriliyi göstərilir. Göstərilən şərt institusionallaşma prosesini, cəmiyyətin inkişafda müxtəlif sosial qrupların hərtərəfli maraq və tələbatlarını nizama salınmasının əsası olan Əmək bölgüsü ilə əlaqələndirilir. Dəqiq əmək bölgüsü, ixtisaslaşma və müvafiq ixtisas təsnifatı olmadan, heç bir sosial sistem normal fəaliyyət göstərə bilməz.

İkinci şərt. Kitabxanalar Dövlətin ideoloji təbliğat maşını kimi, təbliğat-təşviqat funksiyasını yerinə yetirir. Bunu nəzərə alaraq, kitabxanalar cəmiyyətin inkişaf maraqlarına tabe olmuşdur. Belə ki, cəmiyyətin mənəvi tələbatlarını ödəmək nöqtəyi-nəzərdən, kitabxanalar cəmiyyət üzvlərinin hər birinin sorgularına cavab vermirsə, onun fəaliyyəti qeyri-mümkündür. Belə ki, kitabxanalar cəmiyyətin bir orqanı olmaq etibarilə, istehsal-istehlak fəaliyyətində özünün informasiya təminatını həyata keçirir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, kitabxanalar cəmiyyətin bir orqanı olmaq etibarilə, istehsal-istehlak fəaliyyətində özünün informasiya təminatını həyata keçirir.

Sosial sistem kimi fəaliyyət göstərən kitabxanalar cəmiyyətin bir üzvi olmaq etibarilə, ümumi davranışın nizamlanmasının tənzimlənməsinə köməklik edir özünün funksiya, norma və qaydaları müəyyən edir. Bu funksiyalar aşağıdakılardır:

1. Kommunikativ funksiya. Bu funksiya sosial institutun fəaliyyətinin lazımi səviyyədə saxlanılması və onun bütün

hissələrinin daxili qarşılıqlı əlaqələrinin həyata keçirilməsi üçün zəruridir. Hər bir sosial institut başqa sosial institutun fəaliyyəti haqqında xarici informasiyanın alınmasında maraqlıdır.

2. İntegrativ funksiya. Sosial institut olaraq, kitabxanaların bütövlüyünün saxlanılması funksiyası. Bu funksiya informasiya prosesi gedişində kollektiv üzvləri arasındakı daxili və xarici əlaqələrin möhkəmlənməsinə istiqamətlənir.

3. Tənzimləyici funksiya. Davranışın ümumi sosial əhəmiyyətli nümunələrinin işlənilib hazırlanmasını təmin edən funksiyalardır. Davranışın ümumi nümunələrini təkrar istehsal edən əsas sosial institut kitabxanalardır.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə, sosial institutlar da iqtisadi, siyasi, hüquqi, mədəni və digər münasibətlər çox mürəkkəb tərzdə bir-biri ilə qovuşur. Sosial institutlar sayəsində mədəni sərvətlərin, davranış vərdislərinin, normalarının zənginləşməsi və fərdlərin sosiallaşması həyata keçirilir.

Məlumdur ki, Sosial institut olan kitabxanalar mədəniyyətin inkişafı naminə sosial praqramların yaradıcısı və icraçısı kimi davamlı, ictimai infrastukturun kommunikasiya sahəsidir. Məhz buna görə də oxuculara xidmət prosesində kommunikasiyanın müxtəlif formasının yradılmasında və istifadəsində yaxından iştirak etməyə borcludurlar.

Kitabxanalar müasir informasiya cəmiyyətində biliklərin idarə olunmasında, cəmiyyətlə-insan, insanla-informsiya arasında qarşılıqlı informasiya kanallarının yradılmasında və əlaqələndirilməsində, ardıcıl olaraq təkmilləşməsində, sürətlə islahatlar aparmaq və yeniləşmək vəzifəsi qarşısında dayanmaqdadır. Kommunikasiya ilə daimi yol yolçusu olmuş kitabxanalar adətləri, davranışı və əlaqələri bir-biri ilə bölüşən, institutların ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdiyi kommunikasiya sistemində vcib hadisədir.

Kommunikasiyanın insanlar arasında ünsiyyət, əlaqə və insanların bir-birini qarşılıqlı anlama vasitəsi kimi bir çox növləri vardır. Sosioloqlar və kitabxanaşünaslar kommunikasiya proseslərini 3-növə ayırırlar:

1. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya. Bu növə həmçinin kommunikasiyanın xüsusi forması olan qruplar, birliklər və s. kommunikasiyalar daxildir.

2. Kütləvi kommunikasiya. Bu kommunikasiyanın ən çox yayılmış və demək olar ki, cəmiyyətin bütün üzvlərinin, bütün idarə və müəssisənin, xüsusilə informasiya orqanının və kitabxanaların istifadə etdiyi kommunikasiyadır. Cəmiyyətdə hakim mövqə tutan kütləvi kommunikasiya insanlar sosial hisslərin açıq ümumiliyinə və ümumi sosial təcrübəyə malik olduqları vaxt həyata keçirir, reallaşır. Cəmiyyətin informasiya təminatında və insanların informasiya mübadiləsində mühüm rol oynayan kütləvi informasiya vasitələri (qəzet, jurnal və s.) kütləvi kommunikasiyanın klassik formasıdır.

3. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya iki və daha çox müxtəlif mədəniyyətlərin əlaqəsi prosesində informasiya mübadiləsi və mədəni sərvətlərin qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasına xidmət edir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya insanı cəmiyyətin mədəni dəyərlərinə qovuşdurur.

Qloballaşan dünyada mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın fəaliyyət sahəsi sürətlə genişlənməklə, daha intensiv xarakter alır. Həmçinin mədəniyyətlərarası kommunikasiya ölkələr, dövlətlər və millətlər arasında beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsində, davamlı ardıcıl xarakter almasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya mədəniyyətin zənginləşməsinə səbəb olmaqla, xalqlar arasınd dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin möhkəmlənməsində, ayrı-ayrı mədəniyyətlərin birləşdirmək, zənginləşdirmək, ümumi bəşəri mədəniyyətə qovuşmasında mühüm amilə çevrilmişdir.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, demək olar ki, cəmiyyətin mühüm orqanı sayılan kitabxanalar informasiyanın mədəni-ruhi və istehsal tələbatı ödəməklə, sosial institut kimi öz fəaliyyətini həyata keçirir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Xələfov A.A. Kitabxana və kommunikasiya. Kitabxanaşünaslıq və informasiya jur. №1 (4). 2011. səh 7-15.

2. Xələfov A.A. Kitabxana fondu ümumbəşəri sərvətin məcmusudur. Kitabxanaşünaslıq və informasiya jur. №2(5) s. 5-16.

3. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. Dərs vəsaiti. 2008.

Açar sözlər: Sosial institut, sosiallaşma, sosial intellekt, elmi funksiyalar, sosial funksiyalar, Elmsünaslıq, Kitabxanaşünaslıq

Ключевые слова: Социальный институт, социализация, социальный интеллект, научные функции, социальные функции, наука, библиотековедение.

Key words: Social institution, socialization, social intelligence, scientific functions, social functions, Science, Library science

Xülasə:

Məqalədə Elmsünaslığın bir sahəsi kimi Kitabxanaşünaslığın elmi-tədqiqat istiqamətindəki rolu, onun praktiki fəaliyyət kimi kitabxanalarla sıx bağlılığı göstərilir. Kitabxanaların elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırmaqla tətbiqi metod və üsullardan istifadə olunur. Belə ki, Kitabxanaşünaslıq sosial həyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyətini və inkişaf proseslərini elmi surətdə idarə etmək üçün proqnozlar, tövsiyələr işləyib hazırlamaya kömək edir. Ona görə də kitabxanaşünaslığın problem funksiyası onun idrakı funksiyası ilə bağlıdır. Kitabxanalar real praktik həyatda kitabxanaşünaslığın elmi-nəzəri funksiyalarını özündə əks etdirməklə yanaşı, onun inkişaf meyillərini istiqamətləndirir və kitabxanaşünaslığın gələcək prinsiplərini müəyyən edir.

Məqalədə kitabxanalarda aparılan sosioloji tədqiqatların nəticəsi kimi irəli sürülən praktik tövsiyələrin məzmun xüsusiyyəti açıqlanır, obyektiv və subyektiv amillərin xarakteristikası verilir. Eləcə də Elmsünaslığın bir tərkib hissəsi kimi Kitabxanaşünaslığın müxtəlif ümumilik səviyyəsində olan sosioloji nəzəriyyələr, konsepsiyalar daha konkret elmlər sahəsinə aid olan tədqiqatlar üçün metodoloji əsas ola bilər. Belə ki, məqalədə müxtəlif kitabxanaşünaslıq nəzəriyyələri, cərəyanları, istiqamətləri özünəməxsusluqları ilə verilmişdir.

Библиотеки – это социальный институт

Аннотация:

В статье показана научно-исследовательская деятельность библиотечного дела как отрасли науки, его тесная связь с библиотеками как практической деятельностью, использование методов и приемов библиотек с научно-теоретическим обоснованием. Таким образом, библиотечное дело помогает разрабатывать прогнозы и рекомендации по научному управлению общественной жизнью, деятельностью и процессами развития различных ее направлений. Поэтому проблемная функция библиотечного дела связана с его познавательной функцией. Библиотеки, помимо отражения научно-теоретических функций библиотечного дела в реальной жизни, отражают тенденции его развития и определяют будущие принципы библиотечного дела.

В статье описывается содержание практических рекомендаций, полученных в результате социологических исследований в библиотеках, а также характеристика объективных и субъективных факторов, а также различных теорий и направлений в библиотечном деле. Направления даны с уточнениями.

Libraries are a social institution

Summary:

The article shows the research activities of librarianship as a branch of science, its close connection with libraries as a practical activity. It uses the methods and techniques of libraries with scientific and theoretical substantiation. Thus, Librarianship helps to develop forecasts and recommendations for the scientific management of social life, the activities and development processes of its various areas. Therefore, the problem function of librarianship is related to its cognitive function. Libraries, in addition to reflecting the scientific and theoretical functions of librarianship in real life, reflect its development trends and determine the future principles of librarianship.

The article describes the content of the practical recommendations made as a result of sociological research in libraries. The characteristics of objective and subjective factors are also described. Thus, various theories and trends in librarianship. Directions are given with specifics.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Ülviyyə Kamil qızı Bəşirli¹
İMAMƏDDİN NƏSİMİ YARADICILIĞINDA İNSAN TƏRBIYƏSİ

Tərbiyə problemi İ.Nəsimi yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir. İnsanı yaradılmışların ən alisi və qüdrətli sayan İ.Nəsimi onu mənən saf, cismən sağlam və gözəl, idrakca kamil görmək istəyirdi. Buna görə də istər lirik, istərsə də ictimai-fəlsəfi əsərlərində o, əxlaqi və tərbiyə problemlərini daim diqqətdə saxlayırdı. Bilikli adamın cənnətlik, nadan, cahil adamın isə cəhənnəmlik olacağını deyən şair nəhaq yerdən ona-buna sataşan, söyüşüb-dalaşan adamı itə bənzədir:

Qaranqu qayğıdan, uyğu ədəmdən,
Bilik uçmağımı, damu nadanım,
Savaşmaqlıq, dalaşmaqlıq, irişmək
Qamu itlikdürür, adəm nişanım

Kiməsə paxıllıq edib həsəd aparmağı donuz, ayı sifəti adlandıraraq boş yerə hirsəlməyi qarışqa, kin bəsləməyi əqrəb xasiyyəti kimi qiymətləndirərək yazırdı:

Həsəd tutmaq donuz, ayı sifətdir,
Qarınca hirsəlim, kinə çayanım.

Həddən çox yeməyi inəyə, şəhvəti eşşəyə, pisliyi qurda, hiyləgərliyi tülküyə xas bir xüsusiyyət hesab edən İ.Nəsimi bu cür naqisliyi insana rəva bilmirdi:

Sığırılıq çox yemək, şəhvət eşşəklik,
Yavuz xu qurd, tülkü hiylə qılanım.

Bir qəzəlinə şair insanda görmək istədiyi və istəmədiyi xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sadalayır:

Əya, mömin göz istərsən səadət,

Özünə peşə qıl daim se adət;
Əvvəl təbi-lətifü-xülqü-nikü

İkinci həm kərəm, cüdü səxavət.

Üçüncü, olma hərgiz bivüzü sən,

Yeri, haq buyruğun tut, qıl ibadət.

Xoşa ol mömüni-pakü müvəhhid

Ki, ola anda həm bu üç xəsalət;

Müasir oxucu üçün daha anlaşılan olsun deyə beytlətin şərhini verməyi lazım bilirik. Deməli, şair söyləyir ki, ey mömin, əgər səadət istəyirsənsə, özünə üç adəti daim peşə et: əvvəla incə təbi və yaxşı xasiyyəti, ikinci həm kərəm (mərhəmət) və əliaçıqlığı, səxavəti. Üçüncüsü, təmizliyə riayət et, haq buyruğuna əməl, ibadətdən qalma. Bundan sonra şair deyir ki, xoş o adamın halına ki, onda bu üç xasiyyət mövcud ola:

Həyadır birisi, biri ədəbdir,
Biri dəxi nədir: xövfi-qiyamət (qiyamət xofu)

Nəsimiyə görə daha üç şey insanın könlünü işıqlandırır; ona rahatlıq gətirər. Bunlardan biri müqəddəs kitabınız Quran, digəri axar sudur:

Biri müşəf (kitab), biri axar su derlər,

Bu iki nəsnəyə baxsan kifayət
Üçüncü, süni-həqdi hüsnü-zıba
Təsərrüfsüz təfərrüc qıl fərağət

Üçüncü, əməl gözəlliyi və yaraşıqdır ki, bir şey sərf etmədən sakitcə seyr et, şadlan. Bu gözəl sifətlərlə yanaşı 3 şey insan könlünü qəmgin edər, qulaq ver bunları da sənə söyləyim:

Dəxi könlü edər üç nəsnə qəmgin
Qulaq ver kim, edəm sana hekayət;
Yaman qonşu, yaman yoldaşı bədxu (bəd xasiyyət)
Yaman siyasətdir, siyasət (cəza)

O adamın ki, canında bu üç əlamət var, yəqindir ki, cənnətin üzünü görməyəcəkdir. Həmin əlamətlər bunlardır:

Biri kəzzabla (yalançı), birisi qeybət,
Biri olmaq bəxil (xəsis), əhli ədavət.

Üç şeydən də adama xəstəlik və zərər gələr ki, onları gərək özünə sənət etməyəsən:

Biri böhtan, biri kəcəngəl etmək (tərslik etmək)
Biri küstaq (sırtıq) olub, qılmaq zərafət

Sonda şair özünə, əslində isə oxucuya müraciət edərək bu üç şeyi özünə adət etməyi məsləhət bilir:

Nəsimi, sən yəqin əhli-nəzərsən,
Bu üç nəsnəyi qıl kəndinə adət:

¹ ADPU-nun doktorantı

Biri lütfü kərəm, həm xülqü-niku (yaxşı xasiyyət),
Biri heç kimsəyə baxma həqarət (lə)
Bu sözlər xoş nəsihətdir bilənə
Səadətdir, vəli eyni-səadət

Elmə, ürfana böyük dəyər verən şair nadan adamla oturub-durmağın faydası olmadığını, bu cür şəxslərdən ancaq nadanlıq törənəcəyini diqqətə çatdıraraq yazırdı:

Nəfsini hər kimsə ki tanımadı şübhəyə,
Arifi rəbb olmadı, yetmədi ol bisəbat!

Əgər insan bir elm öyrənib özünü və dünyanı dərk etmədisə, onda yaxşısı budur bu elm dəftərini çıxar bazara dəyər-dəyməzinə sat ki, bəlkə başqaları ondan faydalana bildi:

Bir elmi oxuyuban bilmədisə kəndərini
İlət şu dəftərini, tez bazarda bir pula sat!

Nəfsə yaraq hiylə və rıya yoluna düşən heç bir kəs bu işdən qazanc əldə etməmişdir. Tamah insan bədənində elə bir çirkin xəstəlikdir ki, yalnız qənaət bu illətə dad verə, onu dəf edə bilər:

Tamah insan vücudunda bəğayət zişt illərdir,
Qənaət nişidarudur ki, dəf eylər bu illəri.

İnsanın dili ilə ürəyi bir olmalıdır, əgər belə olmazsa, onda niyyətin Allah qarşısında təsdiq olunmaz, namazın qəbul olunmaz. Ona görə də, gərək arzun, niyyətin dürüst olsun ki, mənliyin başda dursun və əgər mənliyin şərəfin başda durarsa, onda günahların bağışlanar.

İnsan daim yaxşılıq etməlidir ki, əvəzində Allah onun qarşısına yaxşılıq çıxarsın. Xeyir və şər işlər belədir ki, əvvəl-axır insanın özünə qaydır. Kim bu aləmə gəliрсə, ondan ötrü gəlir ki, kəsbi-kamat etsin, yəni biliklərə və mərifətə sahib olsun. Yox əgər bunu etməzsə, onda dünyaya nadan gəlib, nadan da gedəcəkdir. Mərifətdən xali olan adamın başı həmişə bəlalara düşər olacaq və o bu dünyaya əliboş, üryan gəldiyi kimi buradan əliboş və üryan da gedəcəkdir:

Bu aləmə çün kim gəlir kəs bi-kəmalü mərifət
Etməz olursa, dəm bədən nadan gedər, nadan gəlir.
Çün mərifətdən xalidir, xali şu qiylü qalidir,
Ol hər zaman bu ərsədə üryan gedər, üryan gəlir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cahangir Qəhrəmanov. İMADƏDDİN NƏSİMİ Sevid Əli ibn Məhəmməd) Biblioqrafiya Bakı – 2019
2. İmaməddin Nəsimi Secilmis əsərləri. "Altun kitab" Bakı - 2005
3. İmaməddin Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam. Secilmis əsərləri Bakı - 1991
4. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı - 1979
5. Əliyev Yusifli Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi "Elm və təhsil" Bakı - 2007
6. H.Arashlı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi Bakı - 1960

Acar sözlər: Nəsimi poeziyası, tərbiyə problemi, insan tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi, mənaəviyyat

Keywords: Nasimi poetry, educational problems, human education, moral education, morality

Ключевые слова: поэзия Насими, образовательные проблемы, воспитание человека, нравственное воспитание, мораль

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

MƏTNİ BAĞLAYAN FORMAL VASİTƏLƏRİN ROLU

Mətn bir-birilərinə əlaqəli və ardıcıl şəkildə bağlanmış cümlələrin bir məna bütövlüyü yaratması ilə meydana gələn, müəyyən bir ünsiyyət məqsədi daşıyan, başı və sonu müəyyən prinsiplərə uyğunlaşan, lingvistikanın həcmcə ən böyük vahididir. Mətn cümlələrdən əmələ gəlir. Cümlə, müəyyən bir hissi, fikri, vəziyyəti, hadisəni əks etdirən söz və ya ifadələr məcmusudur. Bu söz məcmusu qrammatik cəhətdən doğru və əksiksiz olmalıdır. Cümlələr müəyyən bir kontekst içində olmasalar da mənaları vardır. Cümlələr işləndikləri kontekstə görə müxtəlif mənalar qazana bilirlər. Cümlə qrammatikanın bir vahidi olaraq sintatik cəhətdən təhlil edilsə də, mətn formal ünsiyyət funksiyasına görə dinamik bir proses kimi dəyərləndirilir. Mətn müəyyən bir ünsiyyət dəyəri olan, başı və sonu qapalı bir quruluşa malik, ardıcılığa, mənalı əlaqəsinə sahib, sözlü və ya şifahi formada meydana gələn sintatik bütövdür.

Mətn Dilçiliyi mətni struktur və semantik bütövlük baxımından dəyərləndirərək mətni əmələ gətirən təməl ünsürləri hər cəhətdən açıqlayan yeni bir yanaşmadır. Semantika və Ritorika məna gücünə daha çox diqqət edərkən, Mətn Dilçiliyi bir elm kimi bu ifadələrin bir-biri ilə bağlılığını və aktuallığını ortaya qoyur.

Mətn Dilçiliyi müasir dövrdə mətn təhlilində ən çox istifadə olunan metodlardan biri kimi qarşımıza çıxır. Mətn Dilçiliyi mətni əmələ gətirən meyarlardan bəlkə də, ən əhəmiyyətli olan əlaqəlilik və ardıcılıq prinsipləri baxımından dəyərləndirərək mətni struktur baxımından təhlil edir.

Mətnlər sözlər, sözlərə əlavə edilən şəkilçilər və onların əmələ gətirdiyi cümlələrdən ibarətdir. Bu ünsürlər bir araya gələrək bir-birini tamamlayır və mənalı söz qrupları yaradırlar. Şəkilçilərin, sözlərin və söz qruplarının bir-biriylə olan əlaqələrini doğru şəkildə qurmaq, mətni əhatə edən mövzunu sağlam formada ifadə etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu əlaqənin inşə edilməsini təmin edən prinsipə əlaqəlilik prinsipi deyilir. Bu prinsip mətndə cümlələr və cümlələrin tərkibi hissələri arasında olan əlaqəni ifadə və təmin edir.

Mətn komponentləri arasında semantik münasibətlərin daşıyıcıları olan formal əlaqə vasitələrinə özündə qrammatik, semantik və pragmatik xüsusiyyətləri cəmləşdirən və dərk edilən kommunikativ vahid - mürəkkəb sintaktik bütöv cərcivəsində baxılır [1, s. 30]. Formal əlaqə vasitələri mətndəki bir komponent ilə o mətnin anlaşılmasında önəmli olan digər bir komponent arasındakı əlaqəni ifadə edir. Məna baxımından bir-birinə bağlı olan iki komponent mətnin ümumi kontekstinə təsir göstərir. Formal əlaqə vasitələri iki əsas funksiya: mətnyaradıcı və qrammatik funksiya üzrə realizə olunur.

Azərbaycan dilində mətnin məntiqi-semantik təamlığını əmələ gətirən formal vasitələrdən zərflər, əvəzliliklər, bağlayıcılar, leksik təkrarlar, ellipsis hadisəsi və s. kimi qeyd etmək olar [1, s. 31]. Mətnyaradıcı funksiyayı yerinə yetirən formal vasitələri söz qrupları başlığı altında dəyərləndirmək də mümkündür. Mətnin strukturuna kiçik elementlər üzrə baxıldıqda söz vahidlərinin yaratdığı əlaqə sayəsində mətnin ümumi formalaşmasına imkan verən əsas amillər olduğunu görürük. Mətnin məzmun və struktur baxımından əlaqəliliyinin və ardıcılığının təmin edilməsi üçün sözlərin ümumi bütönlüyü qoruyacaq şəkildə seçilməsi və sıralanması gərəkdir. Mətnə əlavə olunan hər yeni söz, mətnə əvvəlki sözlərin yaratdığı informativ məzmununda dəstək alır və eyni zamanda özü mətnə yeni bir informasiya qatır. Mətndəki söz və onların yaratdığı qrupların əlaqəliyini aşağıdakı maddələrlə açıqlamaq olar:

Təkrarlanma - eyni mətnə təkrar edilmiş sözlərdir. Təkrarlama mətnə əlaqəni təmin edən ən vacib elementlər arasındadır. Qrammatik müstəvidə cümlə daxilində əlaqə yaradaraq mətnin məzmun baxımından anlaşılıqlığını təmin edir. Təkrarlar vacibliyi ifadə etmək, bir fikirdə ısrarlılığı bildirmək, müəyyən bir istəyi təsdiq etmək məqsədilə yaxud, gözlənilməyən bir vəziyyətlə qarşılaşdıqda nitqin kəsilməməsi üçün istifadə olunur. Eyni sözlərin mətnə təkrarlanmasına aşağıdakı nümunəni göstərmək olar:

“Şiddətli **qar** yağışı bütün ölkəni təsiri altına aldı. Şimal bölgəsində artan **qar** yağışı səbəbiylə, bir çox ucqar kənd yolu bağlandı. Magistral yollarda **qar** təmizləmə işlərinə başlandı.”

Ellipsis hadisəsi – bir cümlədə bir ya da birdən çox elementin silinməsi nəticəsində gerçəkləşən, lakin cümlələrin daxilindəki məntiqi mənanın dəyişməsinə səbəb olmayan, eyni zamanda ədəbi bir sənət funksiyasını yerinə yetirən hadisədir. Mətnin keyfiyyətini artıran bir mexanizm olan ellipsis mətnin içində bir anlayışın məna itkisinə yol verməyəcək şəkildə ataraq həmin anlayışı ifadə etməkdir. Ellipsis anlaşılıqlı cümlə işlətmə formasıdır. Məsələn,

“Ana: Bu axşam dərs oxumayacaqsan?”

Uşaq: (bu axşam dərs) Oxuyacağam”.

Bu nümunədə ellipsis istifadə olunmuşdur. İkinci cümlədə istifadə olunmayan “bu axşam dərs” sözləri cümləyə istənilən vaxt əlavə oluna bilər. Göründüyü kimi məntiqi məna qorunub saxlanılmışdır. Xüsusilə, şifahi nitqdə ünsiyyət üçün gərəksiz olan sözlər atılaraq ifadə olunması istənilən məna əsas diqqət yönəldilir.

Əvəzetmə- Mətn daxilində bağlama vasitələrindən biri olan əvəzetmə mətnin içində yer alan bir ad, hərəkət ya da cümlə kimi hər hansı bir komponentin yerinə başqa bir komponentin istifadə olunması hadisəsidir. Əvəzetmə daha çox söz və söz birləşmələri arasında yerinə yetirilən formal bir dəyişiklikdir.

Əvəzetmə dəyişdirilən ünsürə bağlı olaraq ad bildirən sözlərə, hərəkət bildirən sözlərə və ya cümlələrə aid ola bilər. Məsələn,

“A: Çiçəkli donu yoxsa digərini istəyirsən?”

B: Fərq etmir, **birini** götür”.

Bu nümunədə görüldüyü kimi “digəri” qeyri-müəyyən ismi “çiçəkli don”-dan başqa bir donu ifadə etmək məqsədilə əvəz edilmişdir. Nümunədəki, “biri” sözü isə “donlardan hər hansını birini” mənasını ifadə etmək məqsədiylə əvəz olunmuşdur.

Bir xəbər mətni xüsusiyyəti daşıyan nümunədə “qar” sözü vacib bir informasiyanı ötürmək məqsədiylə təkrarlamaqdan istifadə olunmuşdur.

Yaxın mənalı və ya sinonim sözlərin istifadəsi- mətn içərisində axıcılığı təmin etmək üçün sözlərin təkrarlanmasından başqa, mətnin növünə uyğun olaraq sinonim və ya yaxın mənalı sözlərin istifadəsi də mətnin keyfiyyətini artırmağa kömək edir. Məs: “**Ağıllı** uşaqları sevirəm. **Dərrakəli** olduqları gözlemlərdən bilinir.” Verilən nümunədə “ağıllı” sözünün yaxın olan “dərrakəli” sözü istifadə olunaraq cümlələr arasına əlaqə yaradılmışdır.

Bağlayıcılar- iki və ya daha çox leksik izotop arasında əlaqə yaradan qrammatik göstərici deyilir. Mətn daxilindəki hadisə və situasiyalar arasında əlaqə bu bağlayıcılar vasitəsilə gerçəkləşdirilə bilər. Bağlayıcılar mətnin kiçik ölçülü strukturunda ardıcıl sözlər arasındakı mənə əlaqələrinin oxuyucu və ya dinləyici tərəfindən aydın şəkildə başa düşülməsini təmin edən müəyyənədiçi komponentlərdir. Bu vəzifələri ilə ardıcıl sözlər arasında birləşmə yerlərini işarə edir və birləşmənin nəticəsində ortaya çıxan kiçik ölçülü mənə əlaqəsinin yaranmasında rol oynayır. Bu vahidlərin formal və leksik cəhətdən müəyyən funksiyaları vardır: mətndəki söz birləşmələri, cümlə, abzas və ya mətnin digər hissələrini əmələ gətirən bütün ifadələrdəki fərqli mühakimələri bir-birinə qrammatik cəhətdən bağlayır və eyni zamanda ardıcillığı təmin edərək müəyyənədiçi funksiyanı yerinə yetirir.

Mətndəki söz, söz birləşmələri və cümlələr kimi dil vahidləri arasında əlaqə yaradan bağlayıcıların bir sıra növləri vardır:

Birləşdirmə bağlayıcıları – və, ilə, Qarşılaşdırma bağlayıları-amma, ancaq, lakin, halbuki, fəqət.

Aydınlaşdırma bağlayıcıları – məsələn, eyni zamanda, əslində, buna rəğmən, sadəcə, onun yerinə, ən azından və s.

Səbəb bağlayıcılar – bu səbəblə, bundan ötrü, çünki, bu səbəbdən, nəticə olaraq, bu halda, əks halda, onun üçün, ona görə ki və s.,

Zaman bağlayıcıları (qoşma) – sonra, eyni anda, ilk öncə, daha sonra, əvvəlcə, az sonra, gələn dəfə, gələn səfər, başqa zaman, bu arada, indiyə qədər, nəhayət və s. kimi sadalamaq olar.

Göründüyü kimi, bağlayıcılar mətnin içində bu funksiyaları ilə qarşılıq və açıqlama kimi “birləşdirmə, aydınlaşdırma, zaman bildirmə, səbəb göstərmə” kimi bir sıra müəyyənedici vəzifəni yerinə yetirirlər.

Da, də bağlayıcısı da mətnlərdə çox işlənən formal-grammatik göstəricilərdəndir. Bu bağlayıcıların köməyi ilə mətndə zəncirvari fikirlər ardıcıl şəkildə davam etdirilir [1, s. 31]. Birləşdirmə əlaqəli mürəkkəb vahidlər mürəkkəb konstruksiyalarda eynicinsli hadisələrin eyni zamanda və ya ardıcılıqla baş verdiyi ifadə olunur [1, s. 31].

Qrammatik əlaqəni mətn daxilində yaradan formal vasitə kimi zaman qavramı çıxış edir. Söz sırası içində hadisələrin davamlılığı, hərəkət sözləri ilə bağlı olan zaman anlayışı informasiyanın mətn vasitəsilə ötürülməsini təmin edir. Digər deyimlə, hadisələrin davamlılığın abzas daxilində zamanı ifadə edən vahidlərin bir-biriylə uyğun şəkildə sıralanması və cümlələri mənalandıran hərəkət bildirən sözlərin zaman uyğunluğu ilə bağlıdır. Mətn daxilində müxtəlif zamanlara aid məlumatlar ardıcıl şəkildə cümlələr vasitəsilə əks etdirilir. Ötürülməsi nəzərdə tutulan informasiyalar arasındakı əlaqə əvvəl və sonralıq baxımından sıralanır. Bu yolla, mətndə yer verilən insanların, əşyaların vəziyyətləri, məkanı, zamanı barəsində məlumatların oxuyucu və dinləyici tərəfindən məntiqli şəkildə başa düşülməsi təmin edilir.

Zaman şəkilçiləri formal olaraq eyni olduqları halda tərkibində olduqları mətnin növünə görə funksiya müxtəlifliyi nümayiş etdirə bilirlər. Məsələn, real həyatda keçmişdə baş verən bir hadisəni danışarkən “di” keçmiş zamanla, bir hekayədə istifadə edilən “di” keçmiş zamanı formal olaraq oxşar olsalar da, yerinə yetirdikləri funksiya baxımından fərqlidirlər. Keçmişdəki bir hadisəni ötürərərlən istifadə olunan “di” şəkilçisi yaşanmış, bitmiş bir prosesi işarə edir. Ancaq yazılı bir mətni oxuyarkən “di” şəkilçisi bir danışanın uydurduğu və ya yaşadığı hadisələri sanki indi baş vermiş kimi oxucuya hiss etdirir. Bu da hekayə mətnlərinin bir göstəricisi kimi çıxış edir.

Bir cümlədə 2 fərqli zaman aşımı təsvir oluna bilər. Məsələn, “Mən dərs danışarkən zəng çalındı” cümləsində “dərs danışmaq” arxa planda davam edən bir hadisənin bitmədiyini göstərərək, “zəng çalındı” bir dəfə gərcəkləşən, qısa və bitmiş hadisəni ifadə edir. Bir cümlədə iki fərqli zaman ifadə oluna bildiyi kimi, mətn daxilində də müxtəlif zamanları işarə edən məlumatlar təsvir oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva M.Ə. Mətn komponentləri arasında zaman əlaqəsi, (humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal) 2019, №1 (2)
 2. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr, mülahizələr, problemlər. Bakı, 2015. 258 s.
- İnternet resursları**
3. <https://www.as-journal.edu.az/>
 4. [http://www.anl.az/down/meqale/elmi_ish/2019/01/60\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/elmi_ish/2019/01/60(meqale).pdf)

Açar sözlər: Dilçilik, dil, formal, əlaqə, mətn, vasitə, ünsiyyət, ardıcılıq, söz birləşməsi, ifadə, cümlə.

Keywords: Linguistics, language, formal, connection, text, means, communication, sequence, word combination, expression, sentence.

Ключевые слова: Языкознание, язык, форма, связь, текст, средства, связь, последовательность, словосочетание, выражение, предложение.

Mətni bağlayan formal vasitələrin rolu

Xülasə

Mətnlər ünsiyyət zamanı olduqca önəmli funksiyanı yerinə yetirən strukturlardır. Çünki insanlar dildəki tək-tək sözlər və ya cümlələr vasitəsilə deyil, mətn vasitəsilə yazılı və şifahi ünsiyyət qururlar. Bir mətn sözlər, söz qrupları və ya birləşmələri, cümlələr kimi qrammatik və sintatik vahidlərin arasındakı əlaqəlilik və ardıcılığın tamamlanması ilə yaranan struktura deyilir. Dilin təbii şəkildə meydana gələn təzahürü, yəni bu mənada kommunikativ dil hadisəsidir. Mətnlər dinamik, mənalı quruluşa malik dil vahidləridir. Bir mətn cümlələrdən əmələ gəlsə də, cümlə qurma prinsiplərindən əlavə mətnyaradıcı prinsiplər əsasında meydana gəlir. Məntdəki komponentlər arasında formal əlaqəni əmələ gətirən vasitələr vardır. Bu formal vasitələr mətnin kommunikativ, informativ məzmununa uyğun əlaqənin, ardıcılığı təmin etməklə birlikdə mətn komponentləri arasında bütünlük yaradır.

The role of formal means of closing the text

Summary

Texts are structures that perform a very important function in communication. This is because people communicate through written and oral means, not through individual words or sentences. A text is a structure formed by completing the connections and sequences between grammatical and syntactic units, such as words, word groups, or combinations, sentences. It is a natural manifestation of language, in this sense, a communicative language phenomenon. Texts are linguistic units with a dynamic, meaningful structure. Although a text is made up of sentences, it is based on text-generating principles in addition to sentence-building principles. There are tools that create a formal connection between the components in the text. These formal tools create integrity between the components of the text, while ensuring consistency of communication in accordance with the communicative, informative content of the text.

Роль формальных средств закрытия текста

Резюме

Тексты – это структуры, выполняющие очень важную функцию в общении. Это потому, что люди общаются с помощью письменных и устных средств, а не с помощью отдельных слов или предложений. Текст – это структура, образованная путем завершения связей и последовательностей между грамматическими и синтаксическими единицами, такими как слова, группы слов или сочетания, предложения. Это естественное проявление языка, в этом смысле коммуникативное языковое явление. Тексты представляют собой языковые единицы с динамичной, осмысленной структурой. Хотя текст состоит из предложений, он основан на принципах генерации текста в дополнение к принципам построения предложений. Существуют средства, создающие формальную связь между компонентами в тексте. Эти формальные средства создают целостность между компонентами текста, обеспечивая при этом непротиворечивость общения в соответствии с коммуникативным, информативным содержанием текста.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

TƏLƏBƏ GƏNCLƏRDƏ VƏTƏNDAŞLIQ LƏYAQƏTİNİN TƏRBİYƏSİ PEDAQOJİ PROBLEM KİMİ

Müasir ali məktəbin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də tələbə şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, yəni onlarda elmi dünyagörüşünün, milli şüurun və əqidənin, estetik zövqün, daxili mədəniyyətin və əxlaqi saflığın, gözəl mədəniyyətin formalaşdırılmasıdır.

Şəxsiyyətin inkişafı məsələsi bütün dövrlərdə düha sahiblərini, filosofları, psixoloqları, sosioloqları və pedaqoqları maraqlandırmışdır. Bu haqda maraqlı, bəzən də ziddiyyətli fikirlər söyləmişdilər. Çünki, şəxsiyyət biososial və psixogenetik elementlərin inteqral vəhdətidir. Belə ki, insan bütün həyatı boyu formalaşır, sosiallaşır, özünəməxsus təfəkkürü, davranış tərzini, əxlaqi hissləri inkişaf edir. Şəxsiyyətin formalaşması, tərbiyəsi uzun sürən olduqca çətin bir prosesdir. Onun aktuallığı sosial əhəmiyyətli və problemli olması ilə xarakterizə olunur. Bu gün şəxsiyyət tərbiyəsinə formalaşdırıcı, sosioloji, kulturoloji, sinergetik, aksioloji, antropoloji və psixoterapevtik nöqteyi nəzərdən yanaşılır. Bu yanaşmalar içərisində şəxsiyyətin təbiətinin dərk olunması ideyası üstünlük təşkil edir. Belə ki, insanın daxili aləmini dərk etmədən, fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmədən onun tərbiyəsi haqqında bir nəticəyə gəlmək qeyri-mümkündür.

İnsan təbiətinin mürəkkəbliyini, zənginliyini, onun nəyə qadir olduğunu dünyadan və onu dərinlən başa düşmədən şəxsiyyəti tərbiyə etmək, dəyişdirmək mümkün deyil. Yəni, tərbiyə prosesində o, bir çox insani keyfiyyətləri dərk edir, bu da özünüdərkə və tərbiyəyə səbəb olur. Belə ki, təhsil prosesinin də şəxsiyyətyönümlü olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həm də təhsilin şəxsiyyətyönümlü olması tələbənin ümumbəşəri və milli əhəmiyyət daşıyan fərdi, bənzərsiz xüsusiyyət və keyfiyyətlərin əldə edilməsi prosesi olub, onun müəyyən sosial rolunu özünəməxsus şəkildə yerinə yetirməsinə, yaradıcı ünsiyyətdə olmasına və insanlar tərəfindən qəbul edilməsinə imkan verir. Həm də təlim-tərbiyə prosesinin şəxsiyyətyönümlü olması ilə tələbə şəxsi dəyərlər sistemini, mədəniyyətini, özünün mədəni tələbatı və fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək imkanı qazanır.

Bu gün ali məktəbin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri də tələbələrin təlim-idrak fəaliyyətini fəallaşdırmaq və, həm də onlarda aldıkları biliklərə marağı formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Göründüyü kimi tələbə şəxsiyyətinin inkişafında bir sıra amillərin rolu vardır. Onları belə sıralamaq olar:

1. Müasir şəraitdə elmin, texnikanın, istehsalatın, bir sözlə, bütün həyatımızın inkişafı tələbə şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı üçün real zəmin yaratmışdır.
2. Müasir idealogiyanın formalaşması kortəbii proses deyildir, burada şüurluluq və məqsədyönlü təsir göstərmək əsas rol oynayır.
3. Tələbə gənclərin hərtərəfli inkişafı, onların əqidə baxışlarının formalaşması mürəkkəb və uzunmüddətli bir prosesdir.
4. Tələbə gənclərin ahəngdar inkişafı onları əhatə edən şəraitin təsiri altında formalaşır, ictimai-əmək fəaliyyətində baş verir.
5. Bu gün ali məktəblərdə ictimai və təbiət elmləri tədris olunur ki, bu da tələbə gənclərin əqidə və inamının formalaşmasına təsir edərək onların ahəngdar inkişafına kömək edir.
6. Ali məktəbdə təlim prosesi və təlimdən kənar keçirilən tərbivəvi tədbirlər tələbə şəxsiyyətinin ahəngdar inkişafını təmin edən vasitələrdəndir.

Qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətləri həyata keçirmək üçün pedaqogika və psixologiya elminin müasir tədqiqat üsullarından istifadə etmək zəruridir. Vətən sevgisi, vətənpərvərlik hissi hər bir insana xas olan ən ülvəi xüsusiyyətdir. Bu gün təhsil alan tələbə gənclərdə elmə maraq yaratmaqla yanaşı onlarda nəcib əxlaq keyfiyyətləri və vətənə sevgi hissi də formalaşdırılmalıdır.

44 günlük müharibə və qələbəmiz bir daha göstərdi ki, müstəqil və suverən respublikamızın gələcəyi, onun xoşbəxt taleyi bugünkü gənclərdə vətəndaşlıq yetgibliyinin tərbiyəsindən asılıdır. Belə ki, tələbələrdə vətəndaşlıq yetgibliyi tərbiyəsi onlarda borc, məsuliyyət, vicdan, vətəndaşlıq, milli ləyaqəti formalaşdırır, onların bir mütəxəssis və vətəndaş kimi sosial və peşə funksiyalarını yerinə yetirmələrinə kömək edir. Belə ki, bu həm də onlarda elmi dünyagörüşünün, fəal həyat mövqeyinin, mədəni keyfiyyətlərinin, vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına kömək edir. Onların bir mütəxəssis və vətəndaş kimi sosial və peşə funksiyalarını yerinə yetirmələrinə, eyni zamanda ideya-siyasi, mədəni keyfiyyətlərinin, elmi dünyagörüşünün formalaşmasını təmin edirdi. Vətəndaşlıq yetgibliyi həm də hər bir tələbənin öz hüququnu bilməsi, öz doğma torpağının, yurdunun sahibi olduğunu dərk etməsi, təşəbbüskar olması, cəmiyyətdə baş verən xoşgəlməz hallara qarşı mübarizə aparması ilə də xarakterizə olunur. Hər bir tələbənin vətəndaşlıq ləyaqəti onun vətəndaşlıq yetgibliyinin əsasıdır.

Vətəndaşlıq ləyaqəti və qüruru həm də hər bir tələbənin özünün kimliyini, həyata baxışlarını, amalını dərk etməsidir. Ləyaqət insan üçün ən dəyərli keyfiyyətdir. Belə ki, ləyaqəti olan hər bir insan, tələbə öz insanlıq şərəfini, mənliliyini qoruyur, ədəbli, nəzakətli, həyalı və mədəni olmağa çalışır. Kimliyindən asılı olmayaraq ətrafdakı insanlara hörmətlə yanaşır, ləyaqətli insan öz əməyinə güvənir, xeyirxahlıq edir, ona ehtiyacı olan insanlara həssaslıqla yanaşır. Milli ləyaqət, vətəndaşlıq ləyaqəti hər bir insanın daxili hakimi olan vicdanla, vətəndaşlıq borcu və dəyanəti ilə müəyyən edilir. 44 günlük müharibə, qələbəmiz birliyimizin, həmrəyliyimizin və vətənpərvərliyimizin nəticəsi idi. Məhz birliyimizin nəticəsində əldə etdiyimiz bu qələbəmiz

həm də türk dünyasının iqtisadi, siyasi və hərbi birliyinin özülünü daha da möhkəmləndirdi. Bu birlik göstərdi ki, milli birlik olduqda xalq daha güclü, daha yenilməz olur. Vətən müharibəsi Azərbaycan ordusunun gücünü, vətən uğrunda döyüşən hər bir əsgərin canından keçməyə belə hazır olduğunu göstərdi.

BDU-nun 100 illiyi münasibətilə çıxışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tələbə gənclərin vətənpərvər ruhda tərbiyəsini xüsusi qeyd edərək demişdir: “Bu olmasa ölkəmizin gələcəyi olmayacaq. Bu olmasa nə vaxtsa yenə də kiminsə təsiri altına düşüb yenə də müstəqillik arzuları ilə yaşayacağıq. Ona görə də gənclərdə vətənpərvərlik çox güclü olmalıdır. Gənclər milli ruhda, vətənpərvərlik ruhunda, ənənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə almalıdırlar. Bax belə gənclər ölkəmizi gələcəyə inamla aparacaq. Hesab edirəm ki, bu günkü gənclərin mütləq əksəriyyəti bu meyarlara cavab verir-bilikli, savadlı, Vətənə bağlı, vətənpərvər və dünyaya açıq. Elə olmalıdır ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi güclənsin.”

Deməli, ölkəmizin bütün ali və orta ixtisas məktəblərində təlim-tərbiyə işləri müasir dövrün tələblərinə uyğun elə qurulmalıdır ki, təhsil alan tələbələr tədris prosesində əsl ziyalı, mütəxəssis və vətəninə, xalqını sevən əsl insan, geniş dünyagörüşlü bir şəxsiyyət kimi yetişə bilsin.

Ədəbiyyat :

1. L.Qasimova , R.Mahmudova, “Pedaqogika”Bakı-2021.
2. F.Məmmədov “Pedaqoji düşüncələr”. Bakı- 2015.
3. S.Allahverdiyeva “Pedaqoji düşüncələr”. Bakı – 2015.

Açar sözlər: tələbə,ləyaqət,vətənpərvərlik,şəxsiyyət.студент,

Ключевые слова: достоинство, патриотизм, личность.

Keyword: student, dignity, patriotism, personality.

Xülasə :

Məqalədə tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasında təhsilin rolundan, onlarda elmi dünyagörüşünün, mənəvi keyfiyyətlərinin, vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsi məsələləri araşdırılır.

В статье рассматривается роль образования в формировании личности школьников, развитии их научного кругозора, нравственных качеств, патриотических чувств.

The article examines the role of education in the formation of student personality, the development of their scientific outlook, moral qualities, patriotic feelings.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Sahib Nizami qızı Nəcəfova¹
FRAZEOLoji VAHIDLƏR ÜSLUBİ VASİTƏ KİMİ

Hafizə, yaddaş məktəbindən təfəkkür, yaradıcılıq məktəbinə keçid dövrünün başlıca vəzifələrindən biri şagirdlərdə Azərbaycan dilinə maraq və məhəbbət oymaq, onlarda ana dilinin tükənməz sərvətlərindən əyani şəkildə istifadə etmək bacarığı formalaşdırmaqdır.

Unutmaq olmaz ki, digər fənləri və dilləri dərinlən mənimsəmə, dili ünsiyyət alətinə çevirmə də məhz Azərbaycan dili təliminin düzgün təşkilindən asılıdır. Tədris prosesinin uğurla nəticələnməsi isə doğma dilin dinləmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olduğunu anlamaqdan, ədəbi dilin normalarına, üslubi imkanlarına əməl etməkdən, nətiqlik vərdisləri elementlərini düzgün qavramaqdan keçir. Fənn müəllimi unutmamalıdır ki: “Şagirdlər bu fənnin vasitəsilə mülli mədəniyyət nümunəsi kimi ana dilini öyrənir, onun səs sistemində, lüğət ehtiyatına, üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda yaradılmış ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmaq imkanı qazanırlar” (1,7).

Müasir Azərbaycan dili müəllimi dil qaydalarını mənimsəmək, həmin qaydaları bacarıqlara çevirə biləcək bir neçə çalışma üzərində iş aparmaqla kifayətlənməməli, təlimi prosesini digər məzmun xətləri (dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı) ilə inteqrasiyada qurmaqla ümumi nitq mədəniyyətinə malik şəxsiyyət yetişdirmək istiqamətində iş aparmalıdır. O, bilməlidir ki, təlim standartlarının reallaşdırılması nəticəsi olaraq “tam orta təhsil səviyyəsində ümumi orta təhsil səviyyəsindəki fəaliyyət istiqamətləri inkişaf etdirilməklə ədəbi dilin üslublarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, şifahi və yazılı nitq prosesində nitq mədəniyyətinin tələblərinə riayət edilməsi, nətiqlik vərdisləri elementlərinin yaradılması təmin olunur” (1,9).

Gətirdiyimiz sitatdan da göründüyü kimi Azərbaycan dili təliminin ana məqsədlərindən biri də şagirdlərin nitqində dilin üslubi imkanlarından yararlanmanı formalaşdırmaqdır. Qısaca desək, nitqin gözəlliyi onun üslubunun düzgün seçilməsindən çox asılıdır. Bu mənada mətnlər üzrə işlərdə üslubi fonetika, üslubi leksika, üslubi morfologiya, üslubi sintaksis məsələlərinə də geniş yer verilməli, təlimi diqqət ayrılmalıdır. Leksik-üslubi, qrammatik-üslubi çalışmalar üzərində iş aparılmaqla şagirdlərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi təmin edilməlidir. Yazı məzmun xətti üzrə işdə yalnız orfoqrafiya və durğu işarələri ilə bağlı səhvlər üzərində deyil, üslubi xətlər üzərində iş də gücləndirilməlidir. İbtidai sinfin ilk pillələrindən başlayaraq şagirdlərdə nitqin üslubları (rəsmi, elmi, publisistik və s.) haqqında ilkin təsəvvürlər yaradılmalı, yuxarı siniflərdə üslubiyyatla bağlı veriləcək biliklərin təməli qoyulmalıdır. Fonetik, leksik, qrammatik normalarla paralel üslubi normalar da mənimsədilməlidir.

Təbii ki, Azərbaycan ədəbi dilinin normaları, ayrı-ayrı üslublar 10-cu sinifdəki materiallar əsasında geniş tədris olunur və nitqin üslubi imkanları, üslubiyyatla bağlı məsələlər bu mərhələdə daha dərinlən mənimsənilir. Ancaq bu mərhələyədək şagirdlər dil qaydalarını mənimsədikcə ədəbi dilin normaları, üslublar haqqında minimal bilgiyə malik olurlar və varislik prinsipi, fəndaxili inteqrasiya gözlənilməklə həmin biliklər bir qədər də dərinləşdirilir, əsaslandırılır. Məsələn, V sinifdə “Lüğətlər”, “Qanadlı misralar”, “Rəvayətli ifadələr”, “Düzmü deyirik”, “Dəyirmi masa cəngavərləri” və s. mətnlər üzrə işlərdə şagird sözün məcazi mənası, sinonim, antonim, omonim (ədəbi üslub elementi), frazeoloji birləşmələr (danışq etiketi və ədəbi üslub elementi) və s. haqqında ilkin məlumatlara sahibləndikcə onda nitqin üslubu, sözün çaları haqqında təsəvvürlər formalaşır. Biz bu ilkin təsəvvürdən çıxış edərək üslubi leksikanın, əsasən də üslubi frazeologiyanın bəzi məsələlərinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Üslubi frazeologiya, onun obyekt, atalar sözü, hikmətli sözlər, zərb məsəllər, frazeologiyanın leksik-semantik xüsusiyyətləri, frazeoloji vahidlərin bədii ədəbiyyatdakı yeri və üslubi əhəmiyyəti kimi məsələlər həmişə elmi-metodiki aradırmanın mərkəzində olub, bu gün də müasir təlimin tələbləri səviyyəsində həmin anlayışlar müxtəlif istiqamətlərdən təhlil edilir.

Frazeoloji vahidlərin mənşəyi, istifadəsi, təsnifatı, tətbiqi və işlənmə üsulları haqqında ilkin məlumat V sinifdə - leksikaya aid dil qaydalarının mənimsədilməsi prosesində verilsə də, məişət nitqindən, ibtidai sinifdə oxunan mətnlərin məzmunundan çıxış edərək şagirdlər frazeoloji vahidlərdən öz nitqlərində istifadə edirlər. Lakin əksər hallarda onlar istifadə etdiyi frazeoloji vahidin mənasını dəqiq bilmir, onlardan nitq kontekstində düzgün yararlanmırlar. Təbii ki, ənənəvi təsvirdə və müasir dilimizdə frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərində hələ də tam aydın olmayan məsələlər vardır. Ancaq V sinifdən başlayaraq söz, frazem, frazeoloji vahid, atalar sözü, məsəl, idiom, aforizm kimi anlayışlar ədəbiyyatla, ədəbi materialla inteqrasiyada mənimsənilərsə, şagirdlərdə daha aydın və dolğun təsəvvürlər formalaşa bilər. Şagird frazeoloji ifadəni ayrı-ayrı sözlərin deyil, bütöv semantik ifadələrin çevrilməsi əsasında böyüyən frazeoloji forma kimi başa düşsə, frazeoloji vahidlərin üslubi imkanlarını da şüurlu dəyərləndirə və nitqində istifadə edə bilər.

V sinfin “Azərbaycan dili” dərslində “Qanadlı misralar” adlı bir mətn təqdim olunmuşdur və burada fikri yığcam ifadə etmə, sözün qənaətlə işlədilməsi nitqin gözəllik, təsirlilik xüsusiyyəti kimi öyrənilir. Biz də yaxşı bilirik ki, ədəbi nitqin vasitələrindən biri də “qanadlı sözlər”dir və bu ifadə qədim yunan şairi Homerin adı ilə bağlıdır. Bu ifadə sonralar dilçilik və üslubiyyat üçün bir terminə çevrilmiş, qısa sitatlar, obrazlı ifadələr, klassiklərin deyimləri, mifoloji və ədəbi personajlar, geniş mənada xalq deyimləri və s. bu sözlə ifadə olunmuşdur. Müasir dillə ifadə etsək “qanadlı sözlər” sabit söz birləşmələri,

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

frazeoloji vahidlərdir. Deməli, müəllim bu mətndəki obrazlı ifadələri, şeir parçalarını şərh etməklə həm sözün məcazi mənasını izah edə, həm də frazeoloji vahidlər haqqında ilk elmi təsəvvür yarada bilər. Məsələn, aşağıdakı mətn parçaları üzərində işi düzgün qurmaqla “qanadlı söz” – sabit birləşmələr haqqında təsəvvür formalaşdırmaq mümkündür:

Vətəni sevməyən insan olmaz,

Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz (A.Səhhət).

Vətən mənə oğul desə nə dərdim,

Mamır olub qayasında bitərdim (M.Araz) (2, 51).

Bizcə, bu “qanadlı misralar” vətən haqqında, ona sevgi haqqında sabitləşməyə meyilli, dolğun obrazlı ifadələrdir.

Sonrakı “Rəvayətli ifadələr” mətni üzərində işdə “*Şeirin qol-qabırğasının sındırma*”, “*Karın könündəki*”, “*Süleymana qalmayan dünya*” kimi rəvayətlərin izahı verilməklə belə bir məsələyə aydınlıq gətirilir: “Dilimizdə elə ifadələr var ki, onların mənası ilə həmin ifadəyə daxil olan sözlərin mənası arasında əlaqə olmur” (2,54).

Həm dərslikdəki mətn və şalışmalar üzərində iş aparmaq, həm də V sinif ədəbiyyat fənnindəki bədii mətnlər arasında interqativlik yaratmaqla müəllim frazeoloji vahidlərin nitqdə nə qədər vacib olduğunu sübut edə və həmin vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri (obrazlılıq, ifadəlilik, məna zənginliyi, emosionallıq) haqda ilkin təsəvvürlər yarada bilər. Beləliklə “şagirdlər atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, ədəbi sitatlar haqqında da yeri gəldikcə məlumatlı olsalar həm nitqlərini zənginləşdirər, həm də mənalı vahidlərdən bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə edə bilərlər” (3,192).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı. Bakı, 2015, 211 s.
2. Azərbaycan dili-5. Dərslik, Bakı, 2012, 199 s.
3. Azərbaycan dili-5. (müəllimlər üçün metodik vəsait). Bakı, 2012, 199 s.
4. H.Bahiyev., A.Bahiyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2019, 380 s.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, üslubi xüsusiyyət, frazeoloji lüğətlər, sabit və sərbəst söz birləşmələri.

Ключевые слова: фразеологические единицы, стилистические особенности, фразеологические словари, фиксированные и свободные словосочетания.

Key words: phraseological units, stylistic features, phraseological dictionaries, fixed and free phrases.

XÜLASƏ

Məqalədə frazeoloji vahidlərdən nitqdə istifadə zəruriliyi dil faktları ilə əsaslandırılır və üslubi frazeologiya nitqin üslubi rəngarəngliyini araşdıran elm sahəsi kimi təqdim olunur. Frazeoloji vahidlərin mənşəyi, istifadəsi və işlənmə üsulları araşdırılır. Müəllif tədqiqi müşahidələrin nəticəsi olaraq bu qənaətə gəlir ki, şagirdlər frazeoloji ifadələrdən istifadə etsələr də, bəzən onların dəqiq mənasını bilmir, və ya onlardan üslubi məqamda yaralana bilmirlər. Onun fikrincə, Azərbaycan dili dərsliklərindəki mətnlər və frazeoloji lüğətlər üzərində iş düzgün qurularsa, şagirdlər frazeoloji vahidlərin üslub xüsusiyyətlərini daha aydın dərk edə bilərlər.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ КАК СТИЛИСТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО РЕЗЮМЕ

В статье обосновывается необходимость использования в речи фразеологических единиц лингвистическими фактами, стилистическая фразеология представлена как область науки, исследующая стилистическое разнообразие речи. Исследуются происхождение, употребление и способы разработки фразеологических единиц. В результате исследовательских наблюдений автор приходит к выводу, что, хотя учащиеся пользуются фразеологическими выражениями, порою не знают их точного значения или же не способны воспользоваться ими в стилистические моменты. По его словам, если работа над текстами и словарями фразеологических выражений в учебниках азербайджанского языка будет поставлена правильно, учащиеся смогут яснее представлять себе стилистические особенности фразеологизмов.

PHRASEOLOGICAL UNITS AS A STYLISTIC MEANS SUMMARY

The article substantiates the need to use phraseological units in speech with linguistic facts, stylistic phraseology is presented as a field of science that explores the stylistic diversity of speech. The origin, use and methods of development of phraseological units are investigated. As a result of research observations, the author comes to the conclusion that, although students use phraseological expressions, sometimes they do not know their exact meaning or are not able to use them in stylistic moments. According to him, if the work on the texts and dictionaries of phraseological expressions in the textbooks of the Azerbaijani language is organized correctly, students will be able to more clearly imagine the stylistic features of phraseological units.

RƏYÇ: dos.S. Abbasova

НАИМЕНОВАНИЯ «МУЖСКИХ ОДЕЯНИЙ» XIX ВЕКА, ЗАИМСТВОВАННЫЕ ИЗ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

(На материале русского языка)

Как известно, в XIX веке «в основном определился широкий круг терминов западноевропейского происхождения, прочно усвоенных русским литературным языком и вошедших в его лексическую систему» [4, с. 48].

Главным нововведением мужской моды XIX века – разделение одежды по назначению, например: визитный, бальный, домашний и повседневный костюмы. Важной составляющей мужской моды XIX века стала безупречная белизна воротника рубашки. Основные тенденции в моде 30-50-х годов XIX века опирались на элегантный шик, строгость и практичность в повседневной мужской одежде, что нашло отражение в лексическом составе русского языка.

Объектом изучения данной статьи являются наименования мужских одеяний, заимствованных из французского языка XIX века. Рассмотрим конкретные примеры:

I. ВЕРХНЯЯ ОДЕЖДА: Сюртук – это широкая верхняя одежда, заимствованное из французского “surtout”. Этот предмет гардероба для мужчин XIX – начала XX века представляет собой длинный зауженный в талии однобортный, или реже двубортный пиджак до колена. Сюртуки носили не только горожане, но и военные, служащие-чиновники, любители охоты и верховой езды: *На нём бел чёрный бархатный однобортный сюртук, застёганный почти доверху, небрежно повязанный лёгкий шёлковый платок с большими отложными воротничками; чёрные перчатки обтягивали его до невероятности маленькую руку; в правой была у него палка огромной величины с искусно вырезанным черепом из слоновой кости вместо ручки (А. А. Григорьев, «Один из многих»).*

Фрак – мужской вечерний костюм особого покроя, для официальных мероприятий, состоящий из пиджака, короткого спереди, с длинными узкими фалдами сзади и брюк с атласными лампасами. Заимствовано из французского “frac”: *Возвышавшийся перед оркестром человек во фраке, увидев Маргариту, побледнел, заулыбался и вдруг взмахом рук поднял весь оркестр. (М. А. Булгаков, «Мастер и Маргарита»); Над оркестром судорожно изгибался, размахивая коротенькими руками и фалдами фрака, - лысый дирижёр. (М. Горький, «Жизнь Клима Самгина»).*

Жилет – это мужская или женская верхняя одежда без рукавов. Заимствовано из французского “gilet”. В классическом варианте надевается под пиджак: *Вернувшись к себе в комнату, он снимает сюртук, жилетку и сапоги. (А. П. Чехов, «Тссс!...»).*

Пальто – разновидность мужского и женского верхнего платья для прохладной и холодной погоды. Заимствовано из французского “paletot”. Однобортная или двубортная, обычно с длинными полами, отложным воротником и лацканами: *Одетый в прекраснейшее драповое пальто с превосходнейшим бобровым воротником, хотя апрель месяц уже близился к концу, он поразил всех – Нежданова, Паклина, даже Машурину... даже Остродумова! (И. С. Тургенев, «Новь»).*

II. ГОЛОВНОЙ УБОР. Канотье – французская соломенная шляпа жёсткой формы с цилиндрической тульёй и прямыми, довольно узкими полями. Заимствовано из французского “canotier”: *Старик был великолепен в новой парусиновой пиджачной паре, украинской вышитой сорочке и твёрдой соломенной шляпе канотье. (Л. И. Лагин, «Старик Хоттабыч»).*

Кепи – это форменный головной убор с широким и плоским козырьком, твёрдым околышем, мягкой тульёй и небольшим круглым или овальным доньшком, часто с ремешком. Заимствовано из французского “kepi”. Кепи удобны тем, что их можно сложить и убрать: *Но комендант уже поднялся, надвинул смятую кепи. (А. Н. Толстой, «Хождение по мукам»).*

Шапка – тёплый и мягкий головной убор, плотно облегающий голову. Слово заимствовано из французского “chape”. Общее название для разных видов головных уборов. В отличие от шляпы, у шапки нет полей.

Шапокляк – мужской головной убор, разновидность цилиндра, отличающийся тем, что его можно было компактно складывать. Заимствовано из французского «chapeau claqué». Изобретателем шапокляка считается французский шляпник Антуан Жибюс. Первые образцы складного цилиндра начали продаваться в Париже и Лондоне в середине 1820-х гг. К середине 1840-х гг. шапокляк стал характерной приметой модников- это отражено, например, в «Книге снобов» У. М. Текерея. После первой мировой войны шапокляк, как и цилиндр, вышел из употребления.

III. МУЖСКАЯ ОБУВЬ. Ботинки – обувь, защищающая голеностопный сустав, в отличие от полусапожек имеет систему фиксации ноги в виде шнурков или ремней. Происходит от французского “bottine”. Заимствовано в первой половине XIX века: *Берёг, солидолом умягчал, ботинки новёхонькие, ах! – ничего так жалко не было за восемь лет, как этих ботинок.* (А. И. Солженицын, «Один день Ивана Денисовича»).

Ботфорты – это кавалерийские сапоги с длинными стоячими голенищами, имеющие наверху пришитые клапаны, закрывающие колено. Заимствовано из французского “bottes fortes”. Изначально были изобретены как обувь всадника: *Невысокий полный человек, лет тридцати, в белых панталонах, ботфортах и в одной, видно только что надетой, батистовой рубашке, стоял в этой комнате...* (Л. Н. Толстой, «Война и мир»).

Гетры – род тёплых чулок, надеваемых поверх некоторой обуви, также застёгивающаяся накладка короткого накладного голенища. Заимствовано из французского “guêtre”. Разновидность футбольной формы. Гетры на пуговицах сбоку называются гамаша или штиблеты. Впервые гетры появились в России примерно в 1895 году. Первоначально их делали из кожи, позже из сукна.

IV. КОРСЕТНОЕ ИЗДЕЛИЕ. Корсет – это предмет одежды в виде широкого пояса с вшитыми упругими пластинками, туго охватывающего нижнюю часть грудной клетки и живот для придания фигуре изящной осанки и стройной талии. Заимствовано из французского “corset”. Пик популярности мужских корсетов приходится на период французской революции в XIX веке, когда стройность и подтянутость высоко ценились и громко обсуждались дамами. Мужчинам, одетым во фрак с укороченными полочками и белые панталоны, как -то надо было прятать живот, поэтому они утягивали его корсетом.

V. НИЖНЕЕ БЕЛЬЁ. Кальсоны – мужское нательное бельё, представляющие собой длинные исподние штаны. Носятся под брюками. Заимствовано из французского “caleçon”. Кальсоны бывают двух видов: короткие для ношения под кюлоты и длинные- для ношения под панталоны и брюки. Первоначально в России нижние мужские штаны называли подштанниками. Слово «подштанники» во второй половине XIX века было вытеснено из русского языка французским «кальсоны».

VI. ДЕТАЛИ МУЖСКОЙ ОДЕЖДЫ. Манжета – деталь одежды для оформления конечной части рукавов или брючин. Заимствовано из французского “manchette”. Разновидностью является двойная или французская манжета, который состоит из двух слоёв ткани. Является наиболее официальным вариантом из всех типов. Рубашки к смокингу надевают исключительно с французской манжетой. На рубашках манжеты могут иметь застёжку на пуговицах или запонках.

Плюмаж – украшение в виде перьевой опушки на головном уборе из перьев. Заимствовано из французского “plumage”. Начиная с древности и до сих пор используется на конской сбруе или военных головных уборах в некоторых армиях: Она заметила, что у меня треугольная шляпа с плюмажем... (А. С. Пушкин, «Записные книжки»).

Бутоньерка – это один или несколько цветков или бутонов, собранных в маленький букет, вставленный в петлицу, аксессуар мужского костюма. На рубеже XVIII - XIX веков под влиянием идей романтизма, возрос интерес ко всему природному, естественному. Бутоньерка стала очень модным аксессуаром в качестве яркого акцента для мужского костюма. Происходит от французского “boutonnière”. К концу XIX века бутоньерка была отличительным знаком человека, внимательно относящегося к своему внешнему виду. В XIX веке бутоньерка стала символом денди: *Он отстегнул от своей визитки бутоньерку с розой, которую ему навязала в саду продащица цветов, и вдел её в петлицу капитанского пальто* (А. И. Куприн, «Штабс-капитан Рыбников»).

Портсигар – это плоский футляр, который используется для ношения и хранения сигар, сигарет или папирос. Заимствовано из французского “porte-cigare”. Помимо основной функции, используются для придания имиджа и индивидуальности носящего. Портсигары – модные аксессуары в культуре курения. В конце XIX - начале XX века портсигары снискали популярность среди всех слоёв населения многих стран и перестали быть исключительно предметом роскоши: Я уже не спал, сел он рядом со мной, достал портсигар, раскрыл, выбрал папироску и начал мять. (Ю. О. Домбровский, «Леди Макбет»).

VII. МУЖСКАЯ ОДЕЖДА. Костюм – может означать одежду в общем или отличительный стиль в одежде, отражающий социальную, национальную, региональную принадлежность человека. В более узком смысле костюм- элемент классической или деловой одежды: брючный костюм, костюм-тройка. Происходит от французского “costume”.

В конце XIX века сформировался стиль «модерн». Самым популярным в этот период стал сюртучный костюм-тройка: сюртук, жилет и брюки. Чаще всего их шили из тёмных тканей- чёрной, серой, синей, реже коричневой.

Редингот – это разновидность костюма для занятий верховой ездой. Редингот был двубортным, отличался прилегающим силуэтом с разрезом сзади, иногда дополнялся пелериной. Происходит от французского “redingote”. Был принадлежностью как мужского, так и дамского гардероба. В XVIII веке надевался поверх камзолов и кафтанов, в XIX веке стал более нарядным. В эпоху Второй французской империи их носили только в торжественных случаях: *Князь Инполит торопливо надел свой редингот, который у него, по-новому, был длиннее пятак, и, путаясь в нём, побежал на крыльцо за княгиней, которую лакей подсаживал в карету.* (Л. Н. Толстой, «Война и мир»);

Как отмечено выше нами рассмотрены 19 лексем, распределённых по 7-ми основным функциональным признакам. Большинство из них изменяя свои значения проникли в состав русского языка.

Также следует отметить, что «одежда» отражала, воплощала определённые стереотипы, а также правила и нормы поведения в обществе. Так, в русской лингвокультуре предполагается наличие возможности несоответствия между одеждой и внутренним содержанием человека. Одежда отражает и социальный статус человека, поэтому вести себя он должен соответственно своей одежде, к тому же одежда в определённой мере отражает личность хозяина.

Дальнейшее изучение, лингвистическое исследование такого концепта, как «одежда», даёт возможность на его основе описать особенности концептуальной картины мира посредством языковых единиц, что является особенно актуальным в современных условиях активного процесса межкультурной коммуникации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Орленко Л. В. Терминологический словарь одежды : Ок. 2000 слов / Л. В. Орленко. - М.: Легпромбытиздат, 1996, 344 с.
2. Сокур Е. А., Архипова И. В. Особенности лингвокультурного концепта "одежда" в русском языке // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. 2019, №4 (247). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-lingvokultumogo-kontsept-a-odezhda-v-russkom-vazyke>
3. Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка: 30-е–90-е годы XIX в. М.; Л.: Наука, 1965, 565 с.
4. Товарный словарь // И.А.Пугачёв (главный редактор). — М.: Государственное издательство торговой литературы, 1957, Т. II, 567 с.
5. Мода в одежде и аксессуарах. Словарь-справочник. — Ростов н/Д.: Феникс, 2008, 446 с.

Ключевые слова: мужская одежда, заимствования, французский язык, русский язык, 19 век

Keywords: men's clothing, loanwords, French, Russian, 19th century

Açar sözlər: kişi geyimləri, alınma sözlər, fransız dili, rus dili, 19-cu əsr

Xülasə

Məqalədə rus dilinin fransız dilindən götürdüyü kişi geyimlərinin adlarının qısa təsviri verilmişdir. Müəllif funksional xüsusiyyətlərinə görə kişi geyim adlarının yeddi əsas qrupunu müəyyən etmişdir. Məqalədə hər bir konsepsiyanın lingvistik aspektdə şərhli təqdim olunur. 7 əsas funksional əlamətinə görə paylanmış 19 leksemi nəzərdən keçirdik. Onların əksəriyyəti mənalarını dəyişərək rus dilinin tərkibinə daxil oldular.

Резюме

В статье даётся краткая характеристика названий предметов мужской одежды заимствованной русским языком из французского. Автором выявлены семь основных групп наименований мужских одеяний по функциональным признакам. В работе представлено толкование каждого понятия в лингвистическом аспекте. Нами рассмотрены 19 лексем, распределённых по 7-ми основным функциональным признакам. Большинство из них изменяя свои значения проникли в состав русского языка.

Summary

The article gives a brief description of the names of men's clothing items borrowed by the Russian language from French. The author identified seven main groups of names of men's attire by functional characteristics. The paper presents the interpretation of each concept in the linguistic aspect. We have considered 19 lexemes distributed according to 7 main functional features. Most of them, changing their meanings, penetrated into the composition of the Russian language.

Научный руководитель: доктор философии по филологии Мурадзаде А.Г.

Məsumə Nemət qızı Abbasova⁷⁰
**OMONİMLƏR VƏ OMONİMƏBƏNZƏR SÖZLƏRİN TƏDRİSİNDƏ
ORTAYA ÇIXAN PROBLEMLƏR**

Bildiyimiz kimi, dilimizdə yazılışı və deyilişi eyni, mənaları fərqli olan sözlər omonimlər adlanır. Lakin elə sözlər də var ki, yazılışı və ya tələffüzü eyni olsa da omonim deyillər. Dilçilikdə bunları bir-birindən fərqləndirmək vacib məsələlərdən biridir. Bu məqalədə omonimlər və omoniməbənzər sözlərin tədrisi zamanı ortaya çıxan problemləri müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

Omonimlər haqqında daha geniş ətraflı məlumat S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında verilmişdir. S.Cəfərov omonimlərin dilimizdə yeni hadisə olmadığını, tarixi kateqoriya olduğunu, bunun isim və feillərə mənsub olan omonim sözlərdə özünü daha çox göstərdiyini qeyd edir (1, 24).

Ə.Dəmirçizadə yazır: “Omonimlər dilin inkişafını dil ilə təfəkkür arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün ən əlverişli vasitələrdəndir” (3, 114).

H.Həsənov omonimlərin dilin daxili imkanları hesabına yarandığını, lakin başqa dillərdən söz almaqla da omonimləşmə prosesinin baş verdiyini qeyd edir (5, 45).

Biz ətrafımızda olan məfhumları müxtəlif sözlərlə ifadə edirik. Məfhumlar bir-birindən fərqləndiyi kimi onları ifadə edən sözlər də bir-birindən fərqlənir. Məsələn: çörəyi kəsmək üçün istifadə olunan əşyanı *bıçaq*, hər hansı bir əşyanı, hərfi böyütmək üçün istifadə olunan aləti *lupa*, otağı işıqlandırmaq üçün istifadə olunan əşyanı isə *lampa* adlandırırıq. Məhz bu sözlər bizim ifadə etmək istədiyimiz məfhumları bir-birindən fərqləndirir. Lakin elə sözlər var ki, onlar müxtəlif əşyaları, məfhumları eyni adda adlandırıb bilər. Məsələn, dilimizdə həm müəllim tərəfindən verilən qiymət, həm rəqs məclisi, həm də arının məhsulu *bal* sözü ilə ifadə edilir. Həmçinin, *tar* sözü həm çalğı aləti, həm toyuqların gecələr yatmaq üçün üstünə çıxdığı ağac, həm də qar təpəciyi mənalarında işlənir. Bu hadisə fonetik cəhətdən eyni, mənaca müxtəlif sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Omonim sözlərin tədrisi müəllimin qarşısında duran əsas vəzifədir. Çünki şagirdlər bu dərsi keçənə qədər hər bir sözün yalnız bir mənasının olduğunu düşünürlər. Gün ərzində bu sözləri işlətsələr də onun elmdə necə adlandırıldığını, həmçinin hansı digər mənalarda işlədildiyini bilmirlər. Məsələn, şagirdlərdən biri asudə vaxtında futbol oynarkən “top” sözündən istifadə edir. Onun futbol, voleybol, ortadaqaldı və digər oyunların keçirilməsində əsas vasitə, əşya olduğunu bilir. Lakin bəlkə də yaşından asılı olaraq “top” sözünün hərbi silah mənasının olduğunu, müharibədə əsas hücum vasitələrindən biri kimi istifadə edildiyini bilmir. Nəticə olaraq, kitabda, reklamda, televizorda və ya digər kütləvi informasiya vasitələrində topun hərbi silah mənasında işləndiyi bir cümləni gördükdə uşaqlarda çaşqınlıq yaranacaq. Deyilən fikri tam qavramayacaq. Başqa bir nümunəyə nəzər yetirək. Uşaq *əqrəb* sözünün həm həşərat adı bildirdiyini, həm də saat mexanizmi olduğunu bilir. Yəni, hər iki mənanın *əqrəb* sözü ilə ifadə olunduğunu qavrayır. Lakin bunun nə üçün belə olduğunu, elmi izahını verə bilmir. Müəllim belə məsələləri dəqiqliklə izah etməlidir. Düzgün fəal təlim metodlarından və texnikalarından istifadə etmək, dərsi müxtəlif üsullarla, rəngarəng metodlarla keçmək müəllimin qarşısına duran əsas vəzifədir.

Müəllim motivasiya yaratmaq məqsədilə lövhədən iki şəkil asır. Bunlardan birində *top* sözü ilə ifadə etdiyimiz oyuncaq, digərində isə yenə həmin sözlə ifadə edilən müharibədə istifadə olunan silah şəkli olur. Şagird vizual olaraq eyni sözün müxtəlif anlayışları ifadə etdiyinin şahidi olur. Motivasiya yaradılır. Motivasiyanın əsas məqsədi şagirdlərin təfəkkür fazasını hərəkətə gətirmək, idrak fəallığını artırmaqla onda psixoloji maraq yaratmaqdır. “Hansı sözlər omonim ola bilər?”, “Omonimlərin digər sözlərdən fərqi nədir?” tipli suallarla şagirdləri tədqiqata cəlb etmək lazımdır.

Omonimlərdən öncə çoxmənalı sözlər tədris olunduğuna görə şagirdlərdə çaşqınlıq yaranı bilər. Çünki çoxmənalı sözlərlə omonimlər bir-birinə bənzəyir və uşaqlar onları çox vaxt qarışdırırlar. Buna görə onların fərqli cəhətlərini şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır. Müxtəlif nümunələr verməklə çoxmənalı sözlərlə omonimlərin eyni səs tərkibinə malik olmalarına baxmayaraq, müxtəlif mənalar ifadə etdiklərini və omonimlərin ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid ola bilmə imkanlarının olduğu halda, çoxmənalı sözlərin yalnız bir nitq hissəsinə aid ola bilmələrini dəqiqləşdirmək lazımdır.

Tədqiqatın aparılması mərhələsində müəllim şagirdləri qruplara bölərək hər bir qrupa üç omonim söz verib onları cümlədə işlətmələrini tələb edə bilər. Sözün verdiyi mənadan asılı olaraq hər qrup ən azı iki cümlə yazmalıdır. Qrup rəhbərləri hər biri lövhəyə çıxaraq cümlələrini lövhəyə yazıb omonim sözlərin hansı mənalarda işləndiyini, onların eyni, yoxsa ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olub-olmamaları haqqında çıxış edirlər. Çıxışlarını bitirən qrup rəhbərləri yerlərinə oturduqdan sonra müəllim informasiya mübadiləsi mərhələsinə keçir. Bu zaman şagirdlər bir-birlərinin fikirlərinə münasibət bildirir, qarşılıqlı informasiya mübadiləsində olurlar. Burada bir sıra texnikalardan istifadə etmək olar. Ən məqsədəuyğunu isə Eyler-Venn diaqramıdır. Bu diaqram vasitəsilə cümlələrdəki fərqli mənalarda işlədilən eyni sözlərin oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək daha münasibdir. Bu şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdislərinin ayrı-ayrı növlərinin səfərbər olmasına səbəb olur.

Informasiyanın müzakirəsi və təşkili mərhələsi fəal dərsin ən məsuliyyətli mərhələsidir. Bu zaman müəllim bələdçi-nəzarətçi qismində informasiya müzakirəsini təşkil etməklə şagirdləri “bilik çayının bu sahilindən o sahilinə keçirə biləcək “körpülərin” konstruksiyasını qurmağa həvəsləndirir. Nəticədə şagirdlərin özünün qənaətindən formalaşan mənimsənilmiş

⁷⁰ BDU-nun magistrantı

bilik ortaya çıxır və müəllim həmin bilikləri meydana çıxaran ideyaları fərqləndirməklə ideyaların tam mənzərəsini yaradır (2, 134).

Nəticə mərhələsində bundan əvvəlki mərhələlərin ümumiləşdirilməsi aparılır. Müzakirə, mübadilə və müstəqil tədqiqi qənaətlə formalaşan fikirləri ümumi ideya halında birləşdirmək və konkret nəticəyə gəlmək dərsin bu məqamının baş qanunudur.

Fəal təlimdə başlıca meyar mənimsənilmiş biliyin yaradıcı tətbiqidir. Bu mərhələ inkişaf prosesi ilə sıx bağlıdır. Məhz bu mərhələdə şagird nəyi bilib-bilmədiyini dəqiqləşdirir. Yaradıcı tətbiq həm sinifdə, həm də ev tapşırıqları vasitəsilə uşaqların evdə hazırlayıb gəlmələri ilə həyata keçirilə bilər. Ev tapşırığı kimi esselər, məruzələr, referatlar verməklə həm biliyin mənimsənilməsinə, həm də şagirdin sərbəst işləmək bacarığının inkişafına yol açılmalıdır. Yaradıcı tətbiqetmə musiqi, rəsm və bu kimi bir çox sənət növləri ilə əlaqələndirilərsə daha effektiv ola bilər. Evə tapşırılan omonim sözlərin ifadə etdikləri müxtəlif mənalara rəsmlərinin çəkilməsi onların öyrəndiklərini vizual qavramalarına da yardımçı olur.

Fəal təlimdə daha çox özünüqiymətləndirmə və özünə nəzarət rolunda çıxış edən qiymətləndirmə şagirdlərə öz qüsurlarını və nailiyyətlərini müəyyənəşdirmək, aşağı qiymət almağa nələrin bəis olduğunu araşdırmaq üçün lazımdır. Qiymətlər meyarlar üzrə aparılarsa da yeri gəldikcə özünə qiymət vermə təcrübəsindən, qarşılıqlı qiymətləndirmələrdən də istifadə etmək olar. Fəal təlimdə qiymətləndirmə dərsin istənilən mərhələsində aparıla bilər. Qiymətləndirmədən sonra başa çatmış proses şüurda inikas olunur və istənilən reflektiv sual ("Biz problemi necə həll etdik?", "Nələri bacardıq?" və s.) nailiyyətdə iştirak edən amilləri üzə çıxarır (2, 135).

Omonimiya ancaq omonimlərlə məhdudlaşmır. Forma oxşarlığı olan bir sıra sözlər var ki, onları omonimlərdən fərqləndirmək lazımdır. H.Həsənov belə sözlərin dörd növünü göstərir:

1. Ancaq tələffüzə uyğun olan sözlər (omofon)
2. Ancaq yazılışına görə oxşar sözlər (omoqraf)
3. Fonetik və qrafik cəhətdən bənzəyən sözlər (omofon)
4. Səslənmələrinə görə oxşar, yazılışca fərqlənən sözlər (paronim) (6, 107).

H.Həsənov omonimik hadisələrə enantiosemiyalara da aid edir. Bunlar yazılış və tələffüzə eyni, mənaca əks olan sözlərdir. Bildiyimiz kimi, dilimizin lüğət tərkibi daima dəyişir, inkişaf edir, artır və zənginləşir. Bu hadisə müxtəlif yollarla baş verir. Bir sıra sözlər öz ilkin mənasını saxlayır, bununla bərabər, yeni mənalara da kəsb edir. Bu zaman həqiqi mənə ilə sonrakı yaranan mənalara arasında iki cür münasibət yaranır: omonim və antonim. Omonim sözlərin mənalarda heç bir əkslik olmur, onlar müxtəlif mənalı sözlər olur. Amma bir sıra sözlərdə həqiqi mənə ilə sonradan törəyən mənə arasında əkslik olur. Bu enantiosemiya adlanır. Məsələn, "yaman" sözü həm pis, həm yaxşı, "keçinmək" sözü həm yaşamaq, həm ölmək, "alçaq" sözü həm rəzil, həm də balaca boy mənalara verir. Enantiosemiyalar çox vaxt antonim kimi izah edilir. Lakin bu yanlışdır. Antonimlər müxtəlif fonetik tərkibli sözlərin əks mənə bildirməsidir. Enantiosemiyalarda isə eyni fonetik tərkibli sözlər əks mənalara ifadə edir. Eyni fonetik tərkibdə olması xüsusiyyəti də onu omonimlərə yaxınlaşdırır. Buna görə enantiosemiyanı omonimik hadisələrdən biri kimi müəyyənəşdirmək daha məntiqlidir (5, 59).

Gördüyümüz kimi omonimlərlə omonimik hadisələr bir-birinə bənzəyir və bunları ayırmaq ilk baxışdan çətindir. Bunun üçün müəllim fərqli nümunələr göstərməli, müxtəlif metod və üsullardan istifadə etməlidir.

Həsənov omoformların tərifini bu cür verir: "Müxtəlif nitq hissələrinə aid olub müəyyən qrammatik formanın təsiri ilə eyniləşən, yazılışlarına və səslənmələrinə görə oxşayan, lakin qrammatik formaları və leksik mənalara müxtəlif olan sözlərə omoform deyilir" (5, 56).

Müəllim fərqliliyi göstərmək üçün müxtəlif şeir nümunələri və ya əsərlərdən nümunələr gətirməlidir:

And içirik sənə ana-qadına,

Ömrümüzü **elə** qurban verərik. (Rəsul Rza)

Elə vurun yer titrəsin zərbənizdən yarpaq kimi. (Rəsul Rza)

Birinci nümunədəki **elə** "el" sözünə "ə" yönük hal şəkilçisinin artırılmış formasıdır. İkinci nümunədəki **elə** isə zərfdir.

İnsanlar bu yerə seyrə **gələcək**,

Bu günə söz verib bizim **gələcək**. (S.Vurğun)

Buradakı gələcək-gələcək sözləri tələffüzlərinə və yazılışlarına görə omonim sözlər təəssüratı yaradır. Lakin omonim yox, omoformdurlar. Onlar söz köklərinə görə yox, qrammatik əlamətlərinə görə omonimlərlə qarşılaşdırılırlar. Şəkilçi eyniləşməsi nəticəsində müxtəlif mənalara ifadə edən eyni formalı sözlər əmələ gəlir. Bu da qrammatik tələbdən irəli gəlir.

Omoniməbənzər sözlərdən biri də omofonlardır. Omofonlar müxtəlif şəkildə yazılıb, müxtəlif morfoloji tərkibli olub, fərqli mənalara ifadə edən sözlər olsa da tələffüz cəhətdən bir-birinə uyğun gəlir. Yəni bu sözləri tələffüz edərkən sanki omonim təsiri bağışlayır. Lakin yazılış formasına, tələffüz zamanı intonasiyaya diqqət etdikdə omofonların omonimlərdən tamamilə fərqli sözlər olduğunu görürük.

Mən aşiq incimənəm, dürr mənəm **inci mənəm**.

Baş qoyub dizin üstə can versəm **incimənəm**.

(B.Vahabzadə)

Digər omonimik hadisələrdən fərqli olaraq, omoqraflar omonimlərə daha çox bənzəyir. Çünki omoqraflar da omonimlər kimi fonetik tərkibi və yazılışı eyni olur. Lakin tələffüz edərkən bu sözlərin müxtəlif vurğu altında deyildiyini, tələffüzə fərqləndiklərini görürük. Məsələn alma-alma, vurma-vurma və s. (5, 57-58).

Dilimizdə elə sözlər var ki, formaca yaxın, mənaca fərqli olsa da tələffüz zamanı eyniləşdirilib bir söz kimi ifadə edilir. Bu sözləri bir-birindən ayırmaq üçün paronim sözlərin mənasını yaxşı bilməli, onları bir-birindən fərqləndirməyi bacarmalı, eyni və müxtəlif cəhətlərinə diqqət etmək lazımdır.

Paronimləri mənalarına və qrammatik formalarına görə bir-birindən fərqləndirmək olur, çünki bunlar eyniköklü sözlər olsalar da mənaca və yazılışca fərqlənirlər. Məsələn: induksiya-deduksiya, diplomat-diplomant, aparat-preparat kimi sözlər eyni nitq hissəsinə, yəni ismə, eyni vurğuya, eyni tələffüzə malikdirlər. Lakin bu xüsusiyyətlərə görə onları eyniləşdirməməli, eyniköklü olsalar da mənə fərqliliyinə diqqət etmək lazımdır. Bu cəhətləri nəzərə alaraq, H.Həsənov paronimlərə belə tərif vermişdir. “Komponentləri eyni bir nitq hissəsinə aid olan fonetik tərkib, tələffüz, yazılışca bir-birinə yaxın, eyni vurğulu, eyniköklü, müxtəlif mənəli sözlərə paronim deyilir”. Məsələn: əsl-əsil (5, 58).

Nəticə. Azərbaycan dilinin leksik-semantik söz qrupları öz zənginliyi ilə seçilir. Leksik-semantik söz qruplarına omonimlər, sinonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər aiddir. Bu qrupa daxil olan söz qruplarından omonimlər dilçilikdə daha problemli sahədir. Çünki omonimə bənzəyən bir çox sözlər var ki, onlar da omonimik hadisələrdir. Bunları bir-birindən ayırmaq vacib məsələlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970
2. Bəliyev H. Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Elm və təhsil, 2019
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962
4. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Maarif, 1987
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan 2005

Açar sözlər: omonimlər, omonimik hadisələr, omoform, omoqraf, omofon, paronim, enantiosemiya

Keywords: homonyms, homonymous events, omoform, homograph, homophone, enantiosemya

Ключевые слова: омонимии, омонимические события, омоформа, омограф, омофон, энантиоземия

Omonimlər və omoniməbənzər sözlərin tədrisində ortaya çıxan problemlər

Xülasə

Məqalədə omonim və omonimik hadisələrin tədrisindən bəhs edilmişdir. Həm omonimlər, həm də omonimik hadisələr haqqında dilçilərin müxtəlif fikirləri verildikdən sonra onların tədrisi məsələlərinə toxunulmuşdur. Omonimlərlə omonimik hadisələrin təməmilə fərqli anlayışlar olduğu, bunun tədrisdə düzgün öyrədilməsinin isə vacib olduğu ortaya çıxarılmışdır. Omonimik hadisələr yazılış və tələffüzəcə omonimlərə bənzəsə də onları omonimlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər qeyd edilmişdir.

Homonyms and problems in the teaching of homonymous words

Summary

The article discusses the teaching of homonymous and homonymous events. After different views of linguists on both homonyms and homonymous events, the issues of their teaching were touched upon. It has been established that homonyms and homonymous phenomena are completely different concepts, and that it is important to teach them correctly in teaching. Although homonymous events are similar in writing and pronunciation to homonyms, the main features that distinguish them from homonyms are noted.

Омонимы и проблемы в обучении омонимичных слов

Резюме

В статье рассматривается преподавание омонимичных и омонимических событий. После различных взглядов лингвистов как на омонимы, так и на омонимические явления были затронуты вопросы их преподавания. Установлено, что омонимы и омонимические явления – это совершенно разные понятия, и важно правильно их преподавать в обучении. Хотя омонимические события сходны по написанию и произношению с омонимами, отмечаются основные черты, отличающие их от омонимов.

Rəyçi: dos. R.Quliyeva

Azərbaycan dili tarixiliyinə, ifadə imkanlarını nəhatəliliyinə, leksik tərkibinin zənginliyinə görə dünya dilləri içərisində özünəməxsus yer tutur. Bir sıra alimlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözləri işlənmə dairəsinə görə ümumişlək sözlər və ümumişlək olmayan sözlər kimi qruplaşdırır. H.Həsənov isə özünün bölgüsündə ümumişlək və ümumişlək olmayan leksika ilə yanaşı, xüsusi leksika adlı müstəqil bölgü ayırmışdır. O, xüsusi leksikaya terminoloji, dini, peşə-sənət, ictimai-siyasi, idman və hərbi leksikanı aid etmişdir.

Bu məqalədə biz dini leksika, onun öz daxili bölgüsü, bu qrupa daxil olan sözlərin atalar sözlərində, bədii ədəbiyyatda yeri haqqında danışacağıq.

Azərbaycan dilində dini sözlər çox da tədqiq olunmamışdır. Bu mövzu leksikaya dair yazılan əsərlərin içərisində çox qısa və əhatəli izah olunmadan yer almışdır. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, dini sözlər leksikanın müəyyən hissəsini təşkil edir. Və leksikanın bu payına düşən sözlərin daha dərinlən araşdırılmaya ehtiyacı olduğunu düşünürük. Buna görə də digər məqaləni bu məsələyə həsr etməyi lazım bildik.

Dünyada bir çox dinlər vardır. Bu dinlərin bəziləri müasir dövrdə də yaşayır. Dini leksikaya məhz bu dinlərin hər birinin daxili mahiyyətini aşkar edən anlayışlar, əlamətlər və s. aiddir. Hər bir dinin leksikası digərindən çox zaman fərqlənir. Məsələn: İslam dininə aid olan namaz, d əstamaz, canamaz, imam və s. Kimi dini sözlər digər dinlərin leksikasında özünü göstərmir. Bəzən əksinə də ola bilər. Yəni, bir dini söz bir neçə dinin leksikasında müşahidə oluna bilər. Məsələn: “Tanrı” sözü həm İslam dini, həm də Xristianlıq dini üçün ortaq söz hesab oluna bilər.

Dini leksikadan danışan zaman onun tərkibinə daxil olan sözlərin qruplaşmasından da danışmaq lazımgəlir:

• Dini leksikaya daxil olan sözlərin bölgüsündə ilk olaraq “Ali ilahi qüvvənin - yaradanın adları” bölgüsünü qeyd etməliyik. Bu qrupa Allah, Tanrı, Xuda, Rəbb, İlahi kimi dini sözlər aiddir. “Allah” sözü ərəb dilindən alınma sözdür. Bu söz İslam dininin leksikasına daxil olan sözlərin şahıdır. Allah sözünün bir çox dillərdə paralelləri mövcuddur. Bu söz həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Giriş” hissəsində yazılan atalar sözlərinin tərkibində çoxluq təşkil edir. Nümunələrə diqqət edək:

- Allah dərdi çəkənə verər. • Allah deyən namurad qalmaz. • Özünü tanımayan Allahını da tanımaz.
- Kor leyləyin yuvasını Allah özü yapar.
- Haqq haqqı kəssə, Allah hər ikisini kəsər.
- Əliaçığa Allah özü yetirər.
- Allaha inanmayana bəndələr də inanmaz.
- Allah istəyən danaya qurd dəyməz.
- Allah var, rəhmətdə var.

Göründüyü kimi, “Allah” sözü atalar sözlərinin tərkibində kifayət qədərdir. Bu da şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan atalar sözlərinin ibrətamiz, hikmətli fikirlər kəsb etməsindən irəli gəlir.

“Allah” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı atalar sözlərinin tərkibində də istifadə olunub:

- Allah-Allah deməyincə işlər önməz.
- Qadir Allah verməyincə kişi varlanmaz.

Bu sözə “Oğuznamə”nin dilindəki atalar sözlərində də rast gəlmək olar:

- Allah sağ gözi sol gözə möhtac eyləməsin.
- Yalnızlıq bir Allaha yaraşar.

“Əmsali-Türkanə”nin tərkibindəki atalar sözlərində “Allah” sözü:

- Allah-Allah deməyincə işlər olmaz.
- Qadir Allah verməyincə ər bay olmaz.

Bütün bu atalar sözlərinin tərkibində Allahın böyüklüyü, ucalığı, mərhəməticəmi bircümlə içərisində verilmişdir.

Ali İlahi qüvvənin adları içərisində “Tanrı” sözü daha qədim tarixə malikdir. Tanrı sözünün daha qədim forması “təngri”, “təngri” formasında olmuşdur. Bu tarixi formaya yazılı abidələrinin dilində, həmçinin atalar sözlərinin tərkibində rast gəlmək mümkündür. “Təngri” formasından XI əsr abidəsi olan M.Kaşğarlının “Divani-lüğət-ittürk” əsərindəki atalar sözlərində istifadə olunub:

- Süsəgən udqa Təngri müngüz berməs.-Vurağan öküzə Tanrı buynuz verməz.

Tanrı sözünün tarixən Təngri, Təngri formasında işlənməsi bu sözün türkmənşəli olmasını bir daha sübut edir. Həmçinin tarixdən də bizə məlumdur ki, hunların, göytürklərin baş Allahı “Təngri” adlanırdı. Tanrı sözünə atalar sözlərinin dilində çox təsadüf olunur:

- Şərik yaxşı olsaydı, Tanrı özü üçün tutardı. Atını bağla dirəyə, sonra Tanrıya tapşır.
- Qərrib quşun yuvasını Tanrı öz əliylə tikər. • Tanrıdan gəlməsə, bəndədən nə gələr?
- “Tanrı” sözü daha qədim tarixə malik olduğu üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində daha çox istifadə olunur:
- Ana haqqı, Tanrı haqqı. • Qadir Tanrı verməyincə ər bayımaz.
- Tanrının birliyinə yoxdur güman. • Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz.

“Oğuznamə”nin dilində “Tanrı” sözü: -Bəglərxəşmi Tanrı xəsmindən artıqdır. •Tanrıyı göz ilə görmüş kimsə yox, əqləb ulurlar. •Vay ol kişiye kim, Tanrıdan qorqmaya.

“Tanrı ac edəni bəndə doyura bilməz ”nümünəsi isə “ Əmsali- Türkanə”də verilmiş atalar sözlərinin içərisindədir.

Ali İlahi qüvvələrin-yaradanın adları içərisində “Xuda” sözündə istifadə olunur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, bu söz digərlərinə nisbətən daha işlənilir:

•Bəndə bəndəyə neylər, Xuda gözdən salmasa.

Bu söz Azərbaycan dilinə fars dilindən keçmişdir. Allah, Tanrı sözləri ilə sinonimlik təşkil edir. Atalar sözlərinin tərkibində bu sözə rast gəlinərsə də ədəbiyyat nümunələrinin tərkibində kifayətqədər istifadə edilmişdir:

• Bələlardan səni saxlasın Xuda. Sən tək gözəl, əldən olmasın cida(M.P.Vaqif)

•Xuda bilir ki, səni qəlb-safidən sevirəm.(C.Cabbarlı)

Dini leksikaya daxil olan sözlərin digər qrupu kimi şər qüvvələrin adını qeyd edə bilərik. Buraya cin, şeytan sözlərini aid edə bilərik. Bu sözlər atalar sözlərinin tərkibində müəyyən qədər yer tutur:

•Səbir Allahdan, səbirsizlik şeytandan. •Tələsik işə şeytan qarışar.

•Şeytan karxanası boş qalmaz. •Şeytan olmasa qurd qoyunla gəzər. •Şeytanla şərqli buğda əkən saman biçər.

Bütün bu atalar sözlərinin tərkibində şeytanın pis əməllər törədən, qara qüvvələri təmsil edən bir mənaya malik olduğunun şahidi oluruq. Həmçinin dində şeytan və cin anlayışlarının bir-birindən fərqli anlayışlar olduğu qeyd edilir. Məhz bu mülahizə atalar sözlərinin tərkibində də verilmişdir:

• Şeytan başqa, cin başqa. “Şeytan” sözü “Divani-lügəttürk” əsərinin dilindəki atalar sözlərinin tərkibində arxaik formada işlənmişdir:

• Bilmiş “yek” bilmədik kişidən kişidən yeg.–Tanıdığım şeytan tanımadığım adamdan yaxşıdır.

Bundan başqa atalar sözlərinin tərkibində dini leksikaya daxil olan mələk və onların adlarına rast gəlmək olar. Belə ki, bu nümunələr içərisində daha çox “Əzrayıl” sözü işlənmişdir:

• Yetim yekələr, Əzrayılın pislili özünə qalar. •Yox yerdən Əzrayıl da can almaz.

Bu dini leksemə “İncil”dən başqa bəzi dini kitablarda, “İslam” dininin müqəddəs kitabı “Quran”da rast gəlmək olar. Əzrayıl mələklərdən biri-ölüm mələyidir. Bu sözün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif mülahizələr vardır. Bu sözün İbrani dilinə aid olduğunu iddia edənlərin fikrinə görə, bu söz “azər” və “el” sözlərinin birləşməsindən yaranıb, “Allahın qulu” mənasında işlənilir. Bu sözün ərəb mənşəli olduğunu deyənlərin mülahizələrinə görə, Əzrayıl “a-zero” və “el(rayon)” sözlərindən əmələ gəlib və qüvvətli, güclü mənalarını ifadə edir. Bu ad Yəhudi mifologiyasında isə Samael, Samil kimi adlandırılır.

Azərbaycan dilinin dini leksikasına aid digər nümunələr kimi İslam dininə daxil olan anlayışları qeyd edə bilərik. Buraya İslam dininin müqəddəs kitabı – “Quran”ı aid edə bilərik.

• Molla Qurandan kəsər, şeytan imandan. •Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa.

•Atalar sözü Qurana girməz ,amma Quran yanında gedər.

Birinci nümunənin tərkibində 4 dini leksemə işlənmişdir: molla, Quran, şeytan, iman. Dini leksikaya daxil olan sözlərin digər qrupu kimi “dinlə bağlı qruplaşmaları və dini simaları ”göstərə bilərik. Buraya peyğəmbər, mömin, kafir, müsəlman, xristian, xaçpərəst və s. sözləri aid edə bilərik. “Peyğəmbər” sözü “Allahın elçisi” mənasında işlənilir. Atalar sözlərinin tərkibində bu sözə azda olsa rast gəlmək olur:

• Allah verməyəne peyğəmbər neyləsin? •Tanrı qarğıyanı peyğəmbər əsası ilə döyər.

Dini simalar içərisində axund və molla sözləri də atalar sözlərinin tərkibində müəyyən yer tutur:

•Axund özü eylər, özgəyə öyüd verər. •Molla olmaq asan, adam olmaq çox çətin.

•Mollanı iki yerə çağıranda bağı çatlar.

Gördüyümüz kimi, verilmiş nümunələrdə din pərdəsi adı altında gizlənən xain din nümayəndələri kəskin tənqid atəsinə tutulmuşdur.

Dini leksikaya daxil olan müsəlman, kafir sözlərinə “Oğuznamə”nin dilində daha çox rast gəlinir. Müsəlman - İslam dininə inanan, etiqad edən, kafir isə müsəlman olmayan mənasında işlənilir.

• Qoca müsəlman kafir olmaz. Qoca kafir müsəlman olmaz.

Atalar sözlərinin tərkibində dini anlayışlar içərisində cənnət, cəhənnəm ifadələrinə də rast gəlinir:

•Cənnət anaların ayaqları altındadır. Səbr cənnət açarıdır.

Cəhənnəmə gedən yoldaşını çox istər. “Divani-lügət it türk” əsərində “cəhənnəm” sözü arxaik formada işlənmişdir:

•“Tamu” kapağuna cart avar - Cəhənnəmin qapısını mal-dövlət açar.

Dini leksikaya “əsas dini terminlər, dini ayinlər” qrupunu da qeyd edə bilərik. Buraya din, iman, namaz, dəstamaz, dua, salavat və s. sözlər aiddir. Bu sözlər atalar sözlərini tərkibində müəyyən yer alır.

• Dinsizin öhdəsindən imansız gələr.

•Özgə özgənin namazını dəstamazsız qılar.

•Vətənə gəldim, imana gəldim.

Salavat, bismillah, məscid kimi dini leksemələrə də atalar sözlərinin tərkibində təsadüf olunur:

• Məscidin qapısı açıqdır, itin abırına nə gəlib?

•Bismillah deməklə donuz məsciddən çıxmaz.

•Salavat gücə bağlıdır.

Rəhmət və lənət sözlərində atala sözlərinin dilində müəyyən yer alır:

•Rəhmət yazana, lənət pozana.

İslamçılıqda insane sözü ilə yanaşı “bəndə” sözü də işlənir:

•Allahdan qorxmayan bəndədən utanmaz.

•Allaha inanmayan bəndələr də inanmaz.

Bütün bu verilən nümunələr onu göstərir ki, atala sözlərinin dilində dini leksika geniş əhatəliliyə, zəngin üslubi imkanlara malikdir. Buda atalar sözlərinin tarixinin daha qədimlərə gedib çıxdığını bir daha sübut edir.

Nəticə. Atalar sözləri folklorun çox qədim janrlarından biridir. Bu nümunələrdə xalq hikməti, xalq zəkası ümumiləşdirilir. Atalar sözləri zəngin dil materialına malikdir. Məhz buna görə də bu nümunələrin dili müxtəlif cəhətlərdən bugün də tədqiq olunmaqdadır. Atalar sözlərinin leksik tərkibinə nəzər saldıqda burada Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarının hər birinin iştirak ediyinin şahidi oluruq. Bu söz qruplarından birini də dini leksika təşkil edir. Atalar sözləri ən qədim ədəbi janr olduğu üçün onun tərkibində dini leksemlər kifayət qədərdir. Və dini leksikanın əhatəli şəkildə tədqiqi üçün atalar sözü kifayət qədər material verir. İslam dininə aid olan əksər dini leksemlərə atalar sözlərinin dilində rast gəlmək mümkündür. Ali İlahi qüvvənin-yaradanın adlarından tutmuş, dini simalara, dini ayinlərə və s. atalar sözlərinin dilində rast gəlinir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı 1991
2. Atalar sözləri. Bakı: Öndər, 2004
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
6. Hüseynzadə Ə. Atalar sözü. Bakı, 1985

Açar sözlər: atalar sözləri, dini leksika, xüsusi leksika, Ali İlahi qüvvə-yaradanın adları, dini simalar, dini ayinlər

Key words: proverbs, religious vocabulary, special vocabulary, The Supreme Divine Power – the name of the creator, religious figures, religious rites

Ключевые слова: пословицы, религиозная лексика, специальная лексика, имена Высшей Божественной Силы, религиозные деятели, религиозные обряды

Atalar sözlərində dini leksika

Xülasə

Məqalədə atalar sözlərində dini leksikadan, bu leksikanın daxili bölgüsündən bəhs edilmişdir. Birinci hissədə ədəbi dilin lüğət tərkibindəki sözlərin işlənmə dairəsinə görə bölgüsündən danışılmış, H. Həsənovun işlənmə dairəsinə görə sözləri digər alimlərdən fərqli olaraq 3 qrupa böldüyü qeyd edilmişdir: 1) ümumişlək leksika; 2) ümumişlək olmayan leksika; 3) xüsusi leksika. Məqalənin əsas hissəsi isə dini leksikanın atalar sözlərində yerinə həsr olunmuşdur. Dini leksikaya daxil olan sözlərin müəyyən daxili bölgüsü vardır və bu bölgü məqalədə öz əksini tapır. Burada dini leksikanın daxili bölgüsü kimi Ali İlahi qüvvənin-yaradanın adları, dini ayinlər, dini simalar və s. Dini leksemlərin atalar sözlərində mövqeyi qeyd olunmuşdur. Ümumilikdə götürdükdə dini leksikaya daxil olan sözlərin hər biri müxtəlif üslubi imkanlara malikdir və bu sözlər atalar sözlərinin qədim ədəbi janr olduğunu bir daha sübut edir.

Summary

The article deals with the religious vocabulary of proverbs and the internal division of this vocabulary. In the first part, the division of words in the dictionary of the literary language according to the scope of development, H. Hasanov's words according to the scope of development, unlike others scholars, divided into

3 groups: 1) general vocabulary; 2) non-general vocabulary; 3) special vocabulary. The main part of the article is devoted to the place of religious vocabulary in proverbs. There is a certain internal division of words included in the religious lexicon, and this division is reflected in the article. Here, as an internal division of religious vocabulary, the names of the Supreme Divine Power-creator, religious rites, religious figures, etc. The position of religious lexemes in proverbs is noted. In general, each of the words included in the religious lexicon has different stylistic features, and these words prove once again that proverbs are an ancient literary genre.

Резюме

В статье рассматривается религиозная лексика пословиц и внутреннее деление этой лексики. В первой части деления слов в лексике литературного языка по степени развития слова Х. Гасанова, в отличие от других ученых, были разделены на 3 группы: 1) общая лексика; 2) не общая лексика; 3) специальная лексика. Основная часть статьи посвящена месту религиозной лексики в пословицах. Существует определенное внутреннее членение слов, входящих в религиозный лексикон, и это членение отражено в статье. Здесь в качестве внутреннего деления религиозной лексики используются имена Высшей Божественной Силы-творца, религиозные обряды, религиозные деятели и т.д. Отмечается место религиозных лексем в пословицах. Вообще каждое из слов, вошедших в религиозный лексикон, имеет разные стилистические особенности, и эти слова лишний раз доказывают, что пословицы – древний литературный жанр.

Rəyçi: prof. T.Hacıyev

“DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ ANTRONİM LƏRİN TƏDQIQI TARİXİ

Antroponimlər xalqın dilini, etnoqrafiyasını, tarixini, psixologiyasını yaşadan onomastik vahidlərdən biridir. Bütün dövrlərdə insanlar şəxsi adlara malik olmuşlar. Şəxsi ad, ayrıca götürülmüş insanla ünsiyyətə girmək və onun haqqında başqaları ilə söhbət apara bilmək üçün onu fərdi qaydada göstərməyə, nişan verməyə xidmət edən xüsusi sözdür.

Ən qədim zamanlardan hər xalqın özünəməxsus adqoyma ənənələri olub. Hər bir xalqın adlandırma sisteminin spesifik xüsusiyyətləri olduğu kimi qədim türklər də belə xüsusiyyətlərə malikdir. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və türk dillərinə aid olan bir sıra başqa abidələr türk dillərində tarixin ibtidai dövrlərindən şəxs adlarının mövcud olmasına sübutdur. Bu qaynaqlar türk xalqlarında şəxslərin adlandırılmasına və həmin adların qorunub saxlanılmasına son dərəcə əhəmiyyətli məsələ kimi baxıldığını göstərir.

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, coğrafiyası, tarixi, iqtisadiyyatı, etnoqrafiyası, mənəvi-millî dəyərləri, adət-ənənələri və digər sahələrini əhatə edən ən mükəmməl abidədir, türk dünyasının ilk ensiklopedik əsəridir. “Divan” XI əsrdə yaşamış böyük türk alimi Mahmud Kaşğari tərəfindən 1072-1074-cü illər arasında yazılmışdır. Əsərin yazılmasında əsas məqsəd ərəblərə türk dilini öyrətmək və bununla yanaşı türk dilinin yayılmasını təmin etmək olmuşdur. “Divan”ın zamanəmizə yalnızca bir nüsxəsi gəlib çatmışdır. XX əsrin əvvəllərində İstanbulda Əli Əmiri Əfəndi adlı şəxs bu kitabı bazardan almış, daha sonra əsəri ərəb əlifbasında ilk dəfə olaraq 1917-1919-cu illərdə Kilisli Rüfət üç cildə nəşr etdirmişdir. Üzü 1266-cı ildə köçürülən bu əsər hal-hazırda İstanbul Millət Kitabxanasında saxlanılır. Daha sonra “Divan” 1939-1941-ci illərdə Bəsim Atalay tərəfindən türk dilinə tərcümə edilərək nəşr olunur. Karl Brokkelman əsəri 1928-ci ildə Avropada ilk dəfə çap etdirmişdir. “Divan” 60-cı illərdə Salih Mütəllibov tərəfindən Özbəkistanda, 80-ci illərdə uyğur dilində Çində, ingilis dilində Amerikada, 90-cı illərin sonlarında qazax dilində Qazaxıstanda nəşr edilmişdir. Əsəri 1933-cü ildə Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə başlayan Xəlil Səid Xocayev 1937-ci ildə həbs olunduğuna görə tamamlaya bilməmişdir. Beləliklə, uzun müddətdən sonra əsər 2006-cı ildə Ramiz Əskər tərəfindən Azərbaycan dilinə nəşr və tərcümə edilir.

XI əsrin məşhur alimi Mahmud Kaşğarının əsərinin onomastik leksikası kifayət qədər zəngindir. Bu əsər əsasında qədim türk onomastikasının tədqiq olunması türk onomastikasının kompleks şəkildə öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buradakı onomastik vahidlərin böyük bir qismini antroponimlər təşkil edir. Abidədə istifadə olunan antroponimlər türk dillərinin tarixi onomastikasının öyrənilməsi nöqteyi-nəzərindən böyük dəyərə malikdir. Bu o deməkdir ki, türk dillərində adların yaranmasını və inkişafını öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri Kaşğarının “Divan”ıdır.

Ümumiyyətlə, antroponimlərin elmi nöqteyi-nəzərdən tədqiqi cəhdinə ilk dəfə Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində rast gəlinir. Hesablamalara görə “Divan”da işlənən şəxs adlarının sayı 110-dur. Bunlardan çoxluq təşkil edən kişi adlarıdır: Bəgi [8, s. 215], Burslan [8, s. 362], Barsğan [8, s. 362], Boluç [6, s. 364] və s. Qadın adlarına yalnız 4-5 dəfə rast gəlmək mümkündür: Kümüş [6, s. 373], Altun Tarum [6, s. 395], Kaz [6, s. 150] və s. Kaşğari adları göstərdikdən sonra qarşısında kişi və ya qadın adı olduğunu, həmin adların mənasını, tarixini nümunələrlə birlikdə qeyd edir. Bir neçə antroponimə nəzər yetirək: Yağan-fil (iki dilin-türkcə və türkməncə-birində) Yağan Tegin şəxs adı kimi işlədilir [8, s. 33]; Kümüş-qadın adı [6, s. 373]; Xəmir Təkin-Atamız türk ellərini Salmanoğullarından alan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir [6, s. 173]; Çuğlan-karluq boyunun böyüklərinin birinin adlarından [6, s. 435].

Kaşğarının “Divan”ındakı onomastik vahidlərin tədqiqatına XX əsrin 20-30-cu illərindən başlanmışdır. Bu mövzuya ilk müraciət edən tədqiqatçılardan biri V.Bartold olmuşdur. V.Bartold “Divan”dakı adlarla bağlı olan bir sıra fikirlərə tənqidi münasibət bildirmişdir. Bir fikri nəzərdən keçirək. “Divan”a nəzər salsaq, görürük ki, Kaşğari “Köl Bilgə xan” antroponiminə “kamalı göl kimi xan” kimi izahat verir. “Uyğur xanına Köl Bilgə xan ləqəbi verilir, çünki kamalı göl kimi, göl qədər deməkdir. Burada ağılın çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir” [6, s. 423]. V.Bartold isə bu antroponimə fərqli münasibət göstərərək bu sözün kür, yəni mətin lekseminin variantı olduğunu göstərmişdir [14, s. 82-83].

Mahmud Kaşğarının “Divan”ını ərəb dilindən türk dilinə tərcümə edən Bəsim Atalay qədim türk antroponimlərini araşdıran alimlər sırasındadır. Onun 1935-ci ildə çap olunmuş “Türk Böyükleri və ya türk adları” adlı əsəri mövcuddur ki, burada xeyli şəxs adı tədqiq edilmişdir. Bəsim Atalay kitabda Mahmud Kaşğarının “Divan”ından, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından, “Tərcümeyi-şəcərəyi-türki” və s. bu kimi əsərlərdən istifadə etmişdir [1].

Şakir Ülkütaşır adlı türk alimi Mahmud Kaşğari barəsində yazdığı kitabında həm Kaşğarının həyatı, həm elmi fəaliyyəti, həm də “Divan”ı haqqında məlumatlar toplamışdır. Kitabın “Divanü lüğatdəki özəl adlar” adlanan başlıqda abidədəki antroponimlər haqqında bir sıra məlumatlar vermişdir. Şakir Ülkütaşırın “Terken xatun” antroponimi barədə qeydinə diqqət edək: “Bu gün bir xüsusi isim olaraq Türkan biçimində olan bu sözün doğrusu Terkendir. Mənası: Hakim, hökmdar mülükə deməkdir. Bu söz daha çox bir titul ifadə edir. Qədim türk adətlərinə görə saraylarda sultanların əsl adları söylənməyib, Ağace, Terken, Xatun kimi sadəcə titulları işlədilir” [13, s. 18].

“Divan”dakı onomastik leksika qazax alimi V.Maxpirov tərəfindən də tədqiq olunmuşdur. Maxpirova qədər bir çox alimlərin M.Kaşğarının “Divan”ındakı onomastik vahidləri araşdırmasına baxmayaraq bu mövzunu ilk dəfə dəqiq və sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb edən V.Maxpirov olmuşdur. O, “Divan”da işlənən 105 antroponim və 72 etnonimi ilk olaraq tədqiqatə cəlb edib. V.Maxpirovun qədim türk dilində işlənən onomastik vahidlərdən bəhs edən iki kitabı mövcuddur.

⁷² Bakı Dövlət Universiteti magistrant. aykahuseynova2309@gmail.com

Bunlardan birincisi 1990-cı ildə Alma-Ata şəhərində çap olunan “Qədim türk onomastikası” adlanan kitabdır. Müəllif bu kitabda qədim türk onomastikası adı altında yalnız “Divan”dakı onomastikadan bəhs etmişdir. İkinci kitabı “Qədim əcdadların adları” adlanır. Bu kitab giriş və dörd fəsildən ibarətdir. 3-cü fəsildə V.Maxpirov qədim türk antroponimlərindən bəhs edilir. V.Maxpirovun Mahmud Kaşğarının “Divan”ında xüsusi adların tədqiqinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyasında (Alma-Ata, 1980) da antroponimlər əsas mövzu olaraq götürülmüşdür. Müəllif burada əsas mənbə kimi S. Mütəllibov və Bəsim Atalay tərəfindən çap olunan nəşrlərindən istifadə etmişdir. V.Maxpirov bu tədqiqat əsərində “Divan”dakı 105 antroponimi, 72 etnonim və 115 toponimi tədqiq etmiş, hər birinin qrammatik və leksik-semantik xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir [11, s. 331]. “Divanü lüğət-it-türk”dəki antroponimlərin mənşəyindən yazan müəllif buradakı adları “Manas” və “Qutadqu bilig” əsərləri ilə müqayisə edir. Göstərir ki, “Qutadqu bilig”də 32 antroponimdən 21-i ərəb-fars mənşəli olmasına baxmayaraq, “Divan”da antroponimlərin çoxu türk mənşəli olması ilə fərqlənir [11, s. 333].

“Divan”dakı antroponimləri araşdıran tədqiqatçılardan biri Cahid İsmayıloğludur. Onun əsəri “XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk əsəri əsasında) adlanır. Monoqrafiya 2008-ci ildə çapdan çıxmışdır. İki böyük fəsildən ibarət olan bu monoqrafiyada Kaşğarının əsərindəki onomastik vahidlər dilçiliyimizdə ilkin olaraq sistemli formada tədqiqata cəlb olunmuşdur. Monoqrafiyada XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikasının dərin elmi təhlili verilir, həmin dövrün şəxs, yer və tayfa adları Kaşğarının “Divan”ındakı faktlar əsasında tədqiqata cəlb edilir, bu haqda dəyərli fikirlər söylənilir. Cahid İsmayıloğlu sözə Mahmud Kaşğaridən başlasa da, əsərin məzmunu təkcə Kaşğarının “Divan”ı ilə yekunlaşmır. Burada müəllif qədim türk yazılı abidələrinə, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilig” əsərinə, “Oğuznamələr”ə də nəzər salmışdır. Əsərdə antroponimlərlə yanaşı etnonimlərdən və toponimlərdən söz açılır.

Cahid İsmayıloğlu monoqrafiyanın birinci fəslini “Tarixi antroponimik və etnonimik leksika” adlandırmışdır. Bu fəsil 6 yarım-fəsillə bölünür, yarım-fəsillərin ilk 4-ündə antroponimlərdən bəhs olunur: 1) antroponimlərin mənşəyi; 2) antroponimlərin morfoloji və sintaktik quruluşu; 3) “Divan”dakı antroponimlərin leksik-semantik tipləri; 4) “Divan”da ləqəblər.

Antroponimlərin mənşəyindən söz açan müəllif “Divan”dakı antroponimləri mənşəcə ümumtürk mənşəli, ərəb mənşəli, fars mənşəli və Çin mənşəli antroponimlər adı altında tədqiq etmişdir. Müəllif kitabın bəzi hissələrində özündən əvvəlki tədqiqatçıların əsərdəki adların mənşəyindən söhbət açarkən türk mənşəli antroponimlərə az diqqət yetirdiklərini qeyd edir. Bu səbəbdən Cahid İsmayıloğlu türk mənşəli antroponimlərə xüsusi yer ayırmışdır. “Divan”dakı türk mənşəli antroponimlər çox olduğu halda, bəzi tədqiqatçılar ərəb və fars mənşəli antroponimləri nədənsə ön plana çəkmiş, “Divan”dakı çoxsaylı türk mənşəli antroponimləri, demək olar ki, təhlil etməmiş. Ələkəndər, Ali, Karun, İsa, Muhəmməd, Mustafa, Yusif, Loğman tipli şəxs adlarının Yaxın Şərq ədəbiyyatında poetik vasitə kimi işləndiyini göstərmişdir [3, s. 49].

Monoqrafiyanın sonunda “Divanü lüğət-it-türk”dəki onomastik leksikanın lüğəti verilmişdir.

Antroponimlərin öyrənilməsi üzrə görkəmli alim Əzizxan Tanrıverdi “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları” kitabında da bu mövzuya toxunulmuşdur. Əzizxan Tanrıverdi bu əsərdə müxtəlif əsərlərdə-Orxon-Yenisey abidələri, “Dədə Qorqud kitabı”, “Manas” dastanı, M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilig” poeması, “Alpamiş” dastanı, erməni hərfləri ilə yazılmış polovest mətnləri, “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti Tiflis” adlı sənədində işlənmiş şəxs adlarını seçmiş, bu adların lingvistik baxımdan izahını vermişdir. Müəllif bu əsərlərdə işlənmiş şəxs adlarını ilə “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənən adları arasında müqayisələr aparmışdır.

Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə öz prizmasından yanaşan Ə.Tanrıverdi Kaşğarını türk antroponimikasının banisi hesab edir. “Türkologiyada türk mənşəli antroponimlərin tədqiqi tarixi M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” (1072-1074) əsəri ilə başlanır. Bu ensiklopedik əsərdə şəxs adlarının təhlil süzgəcindən keçirilməsi də diqqətdən yayınmamışdır. Belə ki, müəllif təkcə şəxs adlarını yox, həm də apelyativləri atalar sözləri və şeir parçaları tərkibində təqdim edərkən onların həqiqi və məcazi mənada işlənməsini, apelyativlərin antroponimə çevrilmə səbəbləri və sosiallığını geniş müstəvidə şərh edir. Maraqlıdır ki, bu cür araşdırmalara müasir türk antroponimiyasında az təsadüf olunur” [12, s. 9]. Ə.Tanrıverdi “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki şəxs adlarını Orxon-Yenisey abidələrindəki şəxs adları ilə müqayisə etməklə yanaşı, həm də müasir dildəki antroponimlərlə müqayisə etmişdir. Kitabın “Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-türk” əsərində antroponimlər” adlanan 11-ci fəslin başlanğıcında müəllif bu əsərdə işlənən antroponimlərlə bağlı tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq hələ də problemlər olduğunu qeyd edir [11, s. 328]. Bu səbəbdən Ə.Tanrıverdi “Divanü lüğət-it-türk”dəki antroponimləri bu istiqamətlər üzrə tədqiq edir:

1. “Divan”dakı antroponimlərin tədqiq tarixi;
2. Mahmud Kaşğari türk antroponimikasının ilk tədqiqatçısı kimi;
3. “Dədə Qorqud kitabı” və “Divanü lüğət-it-türk”dəki sözlərin müasir Azərbaycan dilində mühafizə olunması;
4. “Dədə Qorqud kitabı” və “Divanü lüğət-it-türk”də işlənən etnonim və antroponimlərin oxşarlığı;
5. “Divan” və Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin müqayisəsi;
6. “Divan”da antroponim və apelyativ kimi işlənən vahidlər;
7. “Divan”da işlənən antroponimlərin leksik-semantik qrupları;
8. “Divan”da işlənən antroponimlərin quruluşu və antroponimik modellər [11, s.328]

M.Kaşğarının “Divan”ında yer alan antroponimlərlərdən bəhs edən tədqiqatçılardan biri də Əbülfəz Quliyevdir. Müəllifin “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi” adlı doktorluq dissertasiyasında “Divan”nın onomastikasının daxilində antroponimlərdən də söz açılmışdır. Burada həm də Kaşğari “Divan”ının tədqiq tarixi məsələsi ön

plana çəkilir. Bundan əlavə müəllifin türkçə yazdığı "Divanü lüğat-it-türk"deki kişi adları üzərinə" adlı məqaləsi vardır. Məqələnin sonunda şəxs adlarının lüğəti verilmişdir [2].

Mahmud Kaşğarının əsərində XI əsrin xarakterini özündə əks etdirən şəxs adları, titullar, ləqəblər və s. yer alır. Bu əsərlə Mahmud Kaşğari yaşadığı mühitin şəxs adları, həmin adların leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı lakonik məlumatlar verir. Beləliklə, Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk əsəri tarixi onomastik leksikanın toplandığı böyük bir sərvətdir. Əsərin üzərində alimlər nə qədər tədqiqat aparsalar da, kifayət etməz. Bəsim Atalay vurğulayır ki, bu "Divan"ın üzərində yüzlərlə araşdırıcı çalışacaq və hər tədqiqat aparan yeni bir cövhər əldə edəcək. Xüsusən də, şəxs və ərazi adları ayrıca bir tədqiqat tələb edir, araşdırıcısını gözləyir" [6, s. 32]. "Divan"dakı şəxs adlarının tədqiqi həm dilçilik baxımından, həm də qədim türklərin yaşayış və təfəkkür tərzini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, türk dünyasının möhtəşəm mədəni sərvətlərindən olan "Divanü lüğat-it-türk" əsəri çoxsaylı tədqiqatçılar tərəfindən sevilərək öyrənilir, geniş şəkildə tədqiq olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Atalay Bəsim. Türk Büyükləri veya Türk Adları. İstanbul. Devlet Basımevi, 1935, 137 s.
2. Dr. Ebülfez Kulu Amanoglu. "Divanü lüğat-it-türk" deki Kişi Adları üzərinə. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 15, Erzurum, 2000
3. İsmayilovlu Cahid. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsəri əsasında). Bakı: Elm, 2008, 231 s.
4. İsmayilovlu Cahid. Mahmud Kaşğarının "Divan"ında onomastik terminlər // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2007, s. 159-164
5. İsmayilovlu Cahid. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsərində antroponimik leksikanın ümumi mənzərəsi. AMEA aspirantlarının elmi konfransının materialları (Məcmuə). II hissə, Bakı: Elm, 2007, s. 218-219
6. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-it-türk. 4 cildə. Tərcümə edən: Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, I cild, 512 s.
7. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-it-türk. 4 cildə. Tərcümə edən: Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, II cild, 400 s.
8. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-it-türk. 4 cildə. Tərcümə edən: Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, III cild, 400 s.
9. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-it-türk. 4 cildə. Tərcümə edən: Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, IV cild, 752 s.
10. Quliyev Əbülfəz. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I hissə. Bakı: Elm, 2001, 127 s.
11. Tənirverdi.Ə. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları. Bakı. Nurlan, 2009, 444 s.
12. Tənirverdi.Ə. Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-lingvistik tədqiqi. Bakı. 2012, 215 s.
13. Ülkütaşır Ş. M. Büyük Türk Dilesi Kaşğari Mahmud, Ankara, 1972
14. Бартолд В.В. Сочинения, т. II, ч. I, М., 1968, т. V, М., Наука, 1970
15. Махлиров В. Совещенные в «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашгарского. АКД., Алма-ата, 1980.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, tədqiq, antroponimlər, orta əsrlər, tarix

Keywords: Mahmud Kashgari, research, anthroponyms, Middle Ages, history

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, исследование, антропонимы, средневековье, история

"Divanü lüğat-it-türk" əsərində antroponimlərin tədqiqi tarixi

Xülasə

Məqələdə göstərilir ki, dilçilikdə Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsərinin xüsusi yeri vardır. Mahmud Kaşğarının "Divan"ında XI əsrin xarakteristikasını özündə əks etdirən antroponimlər yer alır. "Divan"da Mahmud Kaşğari yaşadığı mühitin şəxs adları, həmin adların leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı lakonik məlumatlar verir. Burada orta əsrlər abidəsi olan "Divanü lüğat-it-türk"də işlənən antroponimlər tədqiqata cəlb edilmiş, "Divan"da işlənən antroponimlərin tədqiq tarixi araşdırılmışdır. Tədqiqatçılar tərəfindən bu sözlərin abidənin dilində işlənmə sayı müəyyənləşdirilmiş, onların mənşəyi göstərilmişdir.

History of research of anthroponyms in "Divanu lugat-it-turk"

Summary

The article shows that Mahmud Kashgari's "Divanu lugat-it-turk" has a special place in linguistics. Mahmud Kashgari's "Divan" contains anthroponyms that reflect the characteristics of the 11th century. In "Divan" Mahmud Kashgari gives laconic information about the personal names of the environment in which he lives, the lexical and semantic features of those names. The anthroponyms used in the medieval monument "Divanu lugat-it-turk" are involved in the research here, the history of research of the anthroponyms used in "Divan" is studied. Researchers have determined the number of uses of these words in the language of the monument, indicating their origin.

История исследования антропонимов в «Дивану лугат-ит-турк»

Резюме

В статье показано, что «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашгари занимает особое место в языкознании. «Диван» Махмуда Кашгари содержит антропонимы, отражающие особенности XI века. В «Диване» Махмуд Кашгари дает лаконичные сведения о личных именах среды, в которой он живет, о лексических и семантических особенностях этих имен. Здесь были изучены антропонимы, использованные в средневековом памятнике «Дивану лугат-ит-турк», изучена история исследования антропонимов, использованных в «Диване». Исследователи определили количество употреблений этих слов в языке памятника, что указывает на их происхождение.

RƏYÇİ: prof. E.Əzizov

Çimnaz Kənan qızı Hüseynova⁷³

⁷³ BDU-nun magistranti

MƏSİHİNİN DİLİNDƏ OĞUZ VƏ CAĞATAY ELEMENTLƏRİ PARALELLİYİ (Qrammatik hallar əsasında)

Cağatay türkcəsi dedikdə Qaraxanlı türkcəsi və müəyyən bir dövrdə Orta Asiya türkləri üçün ortaq yazılı-ədəbi dil olaraq istifadədə olan Xarəzm türkcəsi əsasında formalaşmış ədəbi dil nəzərdə tutulur. Onun yetişməsində isə Xarəzm, Qızıl Orda Qıpçaq və Qaraxanlı türkcələrinin ədəbi təsiri olduğu bildirilsə də, hazırkı dövrdə cağataycanın öz yerini müasir özbəkçəyə və uyğurcaya verdiyini görmək mümkündür. Cağatay termininin ədəbi dildə ilk dəfə istifadəçisi kimi Əlişir Nəvainin adı çəkilir. Bu da reallıqdır ki, cağatay dil faktlarına klassik Azərbaycan şairləri olan Məhəmməd Əmaninin, Sadiq bəy Əfşarın, eləcə də Məshinin... əsərlərində rast gəlinir. Bunlar Əlişir Nəvai, həmçinin Hüseyn Bayqara təsirinin yekunu kimi qiymətləndirilir.

Dilimizin tarixi keçmişini öyrənməyin həmişə aktuallıq kəsb etdiyi həmişə bəllidir. Çünki məhz bu tarixi keçmişə müraciət dilimizin tarixi mənzərəsini aşkarlığa qovuşdurur. Təbii ki, bütün bunlar böyük söz ustalarının bizə miras qoyub getdiyi ədəbi-bədii dil nümunələrinə söykənmə nəticəsində reallıq qazanır. Belə klassiklərdən biri də XVII əsr Azərbaycan şairi Məsihidir. Məsihi cağatay dil xüsusiyyətlərindən yan keçməyən klassiklərimizdən biridir. Amma bu o demək deyil ki, onun əsrlərinin dili oğuz elementlərindən xalidir. Əksinə, ikili paralellik var ki, bu da oğuz və cağatay dil faktlarıdır. Hansı ki, Məshinin dilində bu dil xüsusiyyətləri yanaşı addımlayır. Tarixən dilin morfoloji sistemində görünən, elə bu xüsusiyyətlərlə digərlərindən fərqlənən Məshinin dilini izləmə bu reallıqdan xəbər verir. Məshinin dili əsasında təkcə hal kateqoriyasının tədqiqatına cəlb olunması bu qoşalığı fakt olaraq təqdim edir.

İlk olaraq onu qeyd edək ki, halların kəmiyyət baxımından fərqlilik nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, bu kateqoriyada sabitliyin olduğu açıq-aşkar müşahidə olunur. Bu bərdə Y.Seyidov yazır: “Azərbaycan dilinin hal sistemi sabitliyi ilə səciyyəlidir. Ayrı-ayrı vaxtlarda qrammatika kitablarında halların sayı müxtəlif şəkildə göstərilərsə də, bu, Azərbaycan dili hallarının, həqiqətən, azalması və çoxalması demək deyildir” (5, s. 226). Konkret olaraq, Həsənoğlu dövründən bu günə qədər o sabitliyi qeydə ala bilirik. Sadəcə tədqiqatçılar tərəfindən verilən nəzəri məlumatlarda halların say müxtəlifliyi ilə qarşılaşırıq. Məsələn, 1934-cü ildə yeddi halın (birgəlik hal daxil olmaqla), 1939-cu ildə beş halın (adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq), 1944-cü ildə isə altı halın (adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq) mövcudluğu barəsində fikir söylənilir. Onu da qeyd etməliyik ki, hal kateqoriyası əsas nitq hissələrinə nəzərən ümumi qrammatik kateqoriya hesab edilir. Yəni isimdən başqa digər əsas nitq hissələrinin də [sifət, say, əvəzlilik, zərflər, feil (məsdər, feili sifət)] substantivləşərək hal şəkildələrini qəbul edib hallanması nəticəsində qrammatik dəyişməsinə hər zaman rast gəlinir. Bu da faktıdır ki, hallar məkani və və məkani- qrammatik olmaqla iki yerə bölünür:

1. *Qrammatik hallar*. Bura adlıq, yiyəlik, təsirlik halları daxildir.
2. *Məkani-qrammatik hallar*. Burada isə yönlük, yerlik, çıxışlıq halları yer alır.

Tədqiqat predmetimiz qrammatik hallar olduğu üçün biz araşdırmamızı məhz bu halların işləndiyi ədəbi-bədii dil nümunələri üzərində quracağıq.

Adlıq hal. Dilimizin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində sabitliyini qoruyub saxlayan hal sistemində qeydə alınan adlıq halın şəkildə formatı sıfır bərabərdir. Yəni bu hal yeganə haldır ki, morfoloji göstəriciyə malik deyil. Odur ki, burada oğuz və yaxud cağatay dil elementlərindən danışmaq qeyri-elmi xarakter daşıyır. Elə bu səbəbdən, bizcə, sadəcə dil faktlarının təqdim edilməsi kifayətləndirici xarakter daşıyır. Nümunələrə diqqət yetirək:

Şah aldı vüzü qılıb ibadət, Fe'lə gətirib lüzumi-taət (3, s. 190);

Hər kimə ki eylədim nəzarə, *Iqbal* ona eylədi kənarə (3, s. 88).

Məshinin “Vərqa və Gülşə” poeməsindən götürülmüş bu nümunələrdə *şah*, *iqbal* leksik vahidləri adlıq halda işlənmişdir.

Hər birisi gizlədi məqamın, Saxladı dolu əlində camın (3, s. 134)

Nümunədən göründüyü kimi, *hər birisi* qeyri-müəyyən əvəzliyi də adlıq haldadır.

Sən bu oda gecələr giriftar, *Mən* ömr ilə nari-əşqəyəm yar.

Sən ataşü şirədin müşəvvəş, *Mən* saxlamışam könüldə atəş (3, s. 77).

Məshinin “Vərqa və Gülşə” əsərindən verilmiş bu bənddə isə *sən* və *mən* şəxs əvəzliliklərinin adlıq halda işləndiyi qeydə alınır. Bütün bunlar isə bir daha təsdiq edir ki, istər vəzifə və funksiya baxımından, istərsə də struktur-forma baxımından adlıq hal müasir dillə ekvivalentlik təşkil edir.

Yiyəlik hal. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi tarixən də yiyəlik halın iki növü qeydə alınır. Bunlar şəkildəli və şəkildəsiz olmaqla müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik hallarıdır.

Müəyyən yiyəlik hal. XVII əsrdə yazıb yaradan Məshinin dilində müəyyən yiyəlik hal morfoloji göstərici baxımından variantlılıq təqdim edir. Variantlılıq oğuz və cağatay elementlərinin müəyyən yiyəlik halda paralel şəkildə işlənməsini özündə ehtiva edir. Oğuz elementləri müasir dillə eyniyyət təşkil edir və bunlar -ın⁴; -nın⁴ morfoloji göstəriciləridir. Məsələn:

Etdi *onların* kələfə başı, Sərsiz necə tən qılır səvaşi?! (3, s. 197);

Ta oldu vəsadə bu köhən fərş, *Anın* kimi xanə görməmiş ərş (3, s. 199).

Oğuz variantında saitdən sonra samitlə başlayan, samitdən sonra isə saitlə başlayan şəkilçinin işlənməsi reallıqdır ki, bunu da yuxarıda və aşağıda təqdim olunan nümunələrdə aydın görə bilərik:

Vərqa adı ol məlik xisalin, *Qərdaşunun* oğludur Hilalın (3, s. 203);

Şəh hər *kişinin* görürdü şanın, Şanə görə mülkdin nişanın (3, s.282).

Təqdim olunan nümunələrin hamısında qabarıqlaşdırılan dil faktlarında qeydə alınan şəkilçi morfemlər müəyyən yiyəlik halda işlənən oğuz elementləridir. Amma bu söz sənətkarının dili çağatay elementlərindən də xali deyildir. Qeydə alınan nümunələr də bunu təsdiq edir:

İqbal kimə verə kəvahi, *Kimnin* ola kəstisi təbahı (3, s. 133)

Ümumiyyətlə, “bu əlamət müasir danışq dili, habelə dialekt və şivələrdə işlənmədiyindən onu Azərbaycan dili üçün səciyyəvi hesab etmək olmaz” (2, s.19-20). Həqiqətən, araşdırma real olaraq o nəticəni verir ki, bu qoşalaşmada yiyəlik halın oğuz elementi çağatay elementini üstələyir.

Qeyri-müəyyən yiyəlik hal. H. MİRZƏZADƏ II növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfindən danışarkən (məsələn: *Atası* yanına eylədi rəvan; ...Madam ki, *atası* taxtında var idi; ... *Sərhədlər* əhlini qəlinc zərbi ilə müsəlman eliyüb – Dərbəndnamə) qeyd edir ki, bunların yiyəlik halda olması tələb olunur (4, s. 42). H.Mirzəzadə yazır ki, “XVI-XVII əsrlərdə yiyəlik halın şəkilçisiz işlənməsi halları yazıda tez-tez təkrar edildiyindən bu formanı dövrünə görə qanuni hesab etmək mümkündür” (4, s. 43)

Hicran günü qəm açanda əbvab, Düşvər degilmi eyləmək tab

Ah, kim *fırqət* şərabı bağrımı qan eylədi (3, s.91)

Təqdim olunan nümunələrdə də qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan *hicran* və *fırqət* sözləri məhz II növ təyini söz birləşmələrinin (*hicran* günü, *fırqət* şərabı) birinci komponenti yerində işlənir.

Təsirlik hal. Yiyəlik halda olduğu kimi təsirlik halın da müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki növü qeydə alınır. Yiyəlik halla bağlı bir eyniyyət təsirlik halda da özünü göstərir. Yəni təsirlik halda da oğuz və çağatay morfoloji göstəricilərinə rast gəlinir.

Müəyyən təsirlik hal. Oğuzcada müəyyən təsirlik halın yaranmasında -i, -i, -u, -ü, eləcə də -ni, -ni, -nu, -nü şəkilçiləri iştirak edir. Məsələn:

Bildim *muni*, çıxdım ol aradən, *Qurtulmağımı* o macərədən (3, s. 250)

Bu nümunədə *mu* (yəni *bu*) işarə əvəzliyi, eləcə də *qurtulmaq* məsdəri təsirlik halda işlənmişdir və göründüyü kimi, bu sözlər məhz oğuzcanın şəkilçi morfemini özündə daşıyır.

Gördü baxuban o rəzmə kamil, *Səyyarəni* nuqteyi-müqabil.

Bir-bir olara yetirdi mizrab, *Hər birini* eylədi cigər tab. (3, s. 82)

Əsərin dilindən götürülmüş bu parçada *səyyarə* ismi və *hər biri* qeyri-müəyyən əvəzliyi müəyyən təsirlik halda işlənmişdir. Təbii ki, hər ikisində morfoloji göstərici oğuzcaya məxsusdur. Onu da qeyd edək ki, bu şəkilçi morfemlər bu gün də Azərbaycan dilinin morfoloji sistemində mövcuddur və ədəbi dil faktıdır. Amma müəyyən təsirlik hala məxsus oğuz elementləri içərisində müasir dillə müqayisədə arxaikləşən morfoloji göstəricilərə də rast gəlinir. -yı variantı bunun bariz nümunəsidir:

Can verməgə hər biri fədayi, Ta kim alalar o *dilrubayı* (3, s. 191)

Dili tərk edib getsə də, -yı variantı təsirlik hal şəkilçisi olaraq tamamilə izini itirməyib. Hal-hazırda qərb ləhcəsində hələ də qeydə alınır. Bu morfem qərbi azərbaycanlıların dilində işlək olan aparıcı şəkilçi morfemlərdəndir. Bu şəkilçi qərb ləhcəsində saitlə bitən sözlərə qoşulur (6, s. 132). Məsələn: *Arpıyı, buğduyu, murtdoyu, quzuyu...* (1, s. 76). Hətta ona keçid şivələrində də rast gəlinir. Cənubla qərb arasında yerləşən Cəbrayıl şivəsinin qərb hissəsi buna misal ola bilər:

Yayın orta ayında *biğdıyı* biçirik; Biz deyirik ki, qəpiyi ört, qəpiyi bağla (1, s. 77)

Məsihinin dilində müəyyən təsirlik halın çağatay dil faktları ilə ifadəsinə də rast gəlinir:

Cərrah gəlüb o *yarələni*, Bükdi bağladı *parələni* (3, s. 251)

Gizli durar idi, ruz əgər şəb, Eylərdi *fələkni* ol müxatəb (3, s. 81)

“Vərqa və Gülşə” poemasının dilindən qeydə alınan bu nümunələrdəki *yarələr, parələr* və *fələk* sözləri müəyyən təsirlik haldadır. İlk baxışdan -ni şəkilçi morfemi (-n⁴) oğuzcanı xatırladır (-n⁴: məsələn: ana+*ni*). Unutmaq lazım deyil ki, bunlar yalnız fonetik tərkib baxımından forma eyniyyəti sərgiləyir. Halbuki onlar fərqliliklə müşayiət olunur. Belə ki, təqdim olunan bu misallarda -ni (-n⁴) göstəricisi oğuzcadan fərqli olaraq samitdən sonra sözə qoşulan şəkilçidir. Yəni bu, samitlə bitən kök morfemin və samitlə başlayan şəkilçi morfemin qovşağında qeydə alınır. Elə bu xüsusiyyət də onu oğuzcadan fərqləndirir, çağataycaya məxsusluğunu isə təsdiq edir.

Bir maraqlı faktı da deyək ki, Məsihinin dilində bəzən bir beyt daxilində təsirlik halda oğuz və çağatay elementlərinin növbələşdiyini də görə bilərik:

Surəti-halımı qılqıl cümləgi cananə ərz,

Qeydə alınmış beytdə təsirlik halda işlənmiş iki söz vardır:

1. İzafət tərkibi qəlibində işlənmiş *surəti-halımı*;

2. *Bazarımı* ismi.

Hər ikisində təsirlik hal şəkilçiləri mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənmişdir. Amma fakt faktlığında qalır ki, bunların birincisindəki çağatay, ikincisindəki isə oğuz dil xüsusiyyətidir.

Qeydə alınan ədəbi-bədii nümunələr arasında təsirlik hal şəkilçisinin tam şəkildə olmasa da, ixtisarına rast gəlinir:

Döndər dövrünü əvvəlki halə, Çək nəqşini zirveyi-kəmalə (3, s. 82);

Şəh hər kişinin gördüdü şanın (3, s. 282)

Qeyri-müəyyən təsirlik hal. Məsihinin dilində qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənmiş leksik vahidlər də qeydə alınır.

Təbii ki, forma etibarilə adlıq hala bənzəyən bu dil faktları əslində qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənmiş dil faktlarıdır.

Məsələn:

Gər istər isən *rüxi-səlamət*, Məndin sana yetməsin məlamə (3, s. 82);

Dut guşeyi-səbrü saxla *rahim*, Gözlə məni bozma *dəstgahim* (3, s. 158).

Əcnəbi qəlib olan *rüxi-səlamət* izafət tərkibi, ərəb mənşəli *rahim*, həmçinin fars mənşəli *dəstgahim* sözü qeyri-müəyyən təsirlik haldadır. Yəni əslində bunlar “Gər istər isən *rüxi-səlaməti*”; “*rəhmi* saxla (yəni qoru)”; “bozma *dəstgahimi*” deməkdir.

Beləliklə, araşdırma nəticəsində müəyyənləşir ki, Məsihinin “Vərqa və Gülşa” poemasının dilində nitq hissələrinin qrammatik hallar üzrə dəyişməsi zamanı oğuz elementləri ilə yanaşı çağataycaya məxsus morfoloji göstəricilər də qeydə alınır. Nümunələrdə gah oğuz, gah da çağatay morfoloji göstəricilərinin varlığına rast gəlinir. Hətta bəzən eyni beyt və yaxud eyni şeir daxilində oğuz və çağatay şəkilçi morfemlərinin növbələşməsi də ortaya çıxır. Bu isə onu göstərir ki, XVII əsrdə yaşamış bir çox sənətkarlar kimi Məsihi də çağataycadan yan keçməyən şairlər sırasında yer alır. Bütün bunlara baxmayaraq, ümumən XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində normativləşən çağatay deyil, məhz oğuz elementləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 281 s.
2. Eyvazova R. Kişvəri “Divanı”nın dili. Bakı: 1983, s.
3. Məsihi. Vərqa və Gülşa. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərb. Universiteti nəşriyyatı, 1990, 375 s.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. 4-cü nəşr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, s. 226
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

Açar sözlər: Hal kateqoriyası, qrammatik hallar, oğuz elementləri, çağatay elementləri, morfoloji göstərici

Key words: Case category, grammatical cases, Oghuz elements, Chagatai elements, morphological index

Ключевые слова: Категория дела, грамматические падежи, огузские элементы, чагатайские элементы, морфологический указатель

XÜLASƏ

Məqalədə tədqiqat obyektini kimi Məsihinin “Vərqa və Gülşa” poeması götürülür. Predmet olaraq qrammatik hallar araşdırılır. Məhz bu hallar əsasında oğuz elementləri ilə yanaşı çağatay elementlərinin də varlığı müəyyənləşdirilərək təqdim edilir. Şəkilçi morfemlərin işlək və qeyri-ışlək mövqeyi ortaya qoyulur.

SUMMARY

The article focuses on the poem "Varga and Gulsha" by Masihi. Grammatical cases are investigated as a subject. It is on the basis of these cases that the presence of Oghuz elements as well as Chagatai elements is determined and presented. The active and inactive position of suffix morphemes is revealed.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена поэме Масихи «Варга и Гульша». В качестве подлежащего исследуются грамматические падежи. Именно на основе этих случаев определяется и представлено присутствие огузских элементов, а также чагатайских элементов. Выявлено активное и неактивное положение суффиксных морфем.

Rəyçi: dos. Q.Abdullayeva

KOROĞLU DEMİURQ VƏ MƏDƏNİ QƏHRƏMAN KİMİ

Mif insanların ən qədim düşüncə formasıdır. Bu söz yunan dilindəki “mufos” sözündən götürülmüşdür, hərfi mənada “hekayət” deməkdir. Predment necə yaranıb və mənası nədir? Bütün miflər əslində bu suala cavab vermək üçün ortaya çıxıb. Yəni, dünyanın, insanın, zaman və məkanın necə yaranması mifoloji mətnlərdən ana xətt kimi keçib. Mifoloji düşüncənin əsas xüsusiyyətlərindən biri insanın təbiətdən ayrılmazlığı inancı ilə bağlıdır. Belə ki, qədim insan təbiəti də insana məxsus əlamətlərlə təqdim edir. Təxminən XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya xalqlarında mifologiyaya maraq yaranmağa başlamışdır. Bəşər təfəkkürünün inkişaf mərhələlərini öyrənməyə çalışan alimlər sehirli bir aləmlə qarşılaşmışlar və beləliklə də mifologiya ilə xalqın gözəl bir yaradıcılıq sahəsi kəşf edilmişdir. Hətta bəzi tədqiqatçılar bu sehirli aləmin yazılı ədəbiyyatdan belə üstün olduğunu düşünmüşlər. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hətta bugünkü dövrümüzdə belə ikinci elə bir yaradıcılıq hadisəsinə təsadüf etmək mümkün deyil ki, qədim insanların gələcəyə olan arzuları, təskinlikləri, yaşamaq, təsis etmək istəkləri miflər qədər fərqli və qeyri - adi düşüncələrlə təfsir edilsin. Məhz bu baxımdan mifologiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də hər hansı bir informasiyanın eyni zamanda bir neçə dillə ifadə edilməsidir. Bu baxımdan məkan-zaman-insan üçlüyü mifoloji modelin əsası təşkil edir. Yəni, demək olar ki, bütün xalqların mifologiyaları 3 əsas qrupa bölünür:

1. Kosmoqonik miflər
2. Etnoqonik miflər
3. Təqvim mifləri

Heç şübhəsiz ki, biz mifologiyayı təkcə qədim dövrlərə aid əfsanə və rəvayətlərlə bağlı olan arxaik anlayış kimi başa düşməməliyik. O, elə bir təfəkkür hadisəsidir ki, bir mədəniyyətin həm təməlini, həm də müasir istiqamətini və məzmununu təşkil edir. Milli mif düsturları fərqli yollarla bizə gəlib çatmışdır: müxtəlif qayaüstü rəsmlərdə, ayrı-ayrı daş kitabələrdə, yazılı mənbələrdə, şifahi ədəbiyyatın müxtəlif nümunələrində, eyni zamanda klassik və müasir ədəbiyyat nümunələrində. Araşdırmalar da göstərir ki, qədim türk mifologiyasının kökləri çox əski çağlarla bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq, qədim türk mifologiyası həmçinin çağdaş türk xalqlarının da etnik – mədəni ənənələrinin, mənəvi mədəniyyətinin əsas amillərindən biridir və antik mifləri bilmədən müasir dövrdə bir çox əsərlərin, bayram və mərasimlərin mənalarnı anlamaq mümkün deyil. Çünki, bu cür bayram və mərasimlər mifologiyanın ən əsas və mərkəzi personajları olan əcdadlar və mədəni qəhrəmanlar tərəfindən xüsusi məqsədlərlə yaradılırdı.

Bir sıra əsərlərə nəzər salsaq mif məntlərində təsvir olunan obrazların, personajların, süjet və motivlərin öz şəklini dəyişərək epik əsərlərə köçürüldüyünü görə bilərik.

“Əcdadlar, mədəni qəhrəmanlar, demiurqlar, triksterlər zaman keçdikcə epik qəhrəmana çevrilmişlər. Belə ki, əfsanə və miflərdə bu cizgilərə malik olan personajlara dastan, nağıl və hətta lətifələrdə də tez – tez rast gəlirik. Dastanlara nəzər salsaq görürük ki, mifoloji mətnlərdə mədəni qəhrəman, demiurq kimi özünü göstərən personajlar burada ata, övliya, tayfa başçısı, sərkərdə kimi diqqəti cəlb edir” [5, s. 108].

Bəs mədəni qəhrəman nədir? Biz əvvəlcə bunu aydınlaşdırmalıyıq. Hər bir xalqın folklorunda mədəni qəhrəman personajı mövcuddur. Bütün türk xalqlarında, o cümlədən, Azərbaycan xalqının folklorunda da bu personajlara rast gəlmək mümkündür. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ folklorumuzda çox da geniş şəkildə araşdırılmamışdır.

Elə personajlar mədəni qəhrəmanlar sayılır ki, onlar müxtəlif dövrlərdə insanlar üçün müxtəlif yeniliklər tətbiq etmiş olurlar. Məsələn, ilk dəfə odun əldə olunması, müxtəlif əmək alətlərinin icad edilməsi, müxtəlif adət - ənənələrin, bayram və mərasimlərin ilk dəfə təşkil edilməsi, sənətkarlığın və əkinçiliyin kəşf olunması və s. xüsusiyyətləri mədəni qəhrəmana aid edə bilərik.

“İbtidai cəmiyyətdə təbiət hadisələri ilə insanın yaratdığı mədəniyyət hadisələri barədəki təsəvvürlərin bir – birindən fərqləndirilə bilməməsi üzündən (məsələn sürtünmə nəticəsində odun əldə edilməsi ildırımın, günəş şüasının və s. mənşəyinə bərabər tutulurdu) belə hesab edilirdi ki, mədəni qəhrəman dünyanın qurulmasında – göy cisimlərinin yerböyər edilməsində, gecə ilə gündüzün əvəzlənməsində, ilin fəsillərinin dəyişməsində və s. məsələlərdə də iştirak edir. Məsələn, Altay və Cənubi Sibir türklərinin mifologiyasında Ülgen yeri və göyü, bütün yer təbiətini, hətta Erliklə birlikdə insanı yaratmışdır” [5, s. 57].

Mədəni qəhrəman müxtəlif zamanlarda fərqli obrazlarla müxtəlif rollarda çıxış edə bilər. Məsələn, bəzən mədəni qəhrəmanlar qara qüvvələrlə, əjdəhalarla, dünyada çaxnaşma yaratmağa çalışan iblislərlə vuruşur və belə məqamda onlar cəngəvar, qəhrəman rolunda təqdim edirlər. Bəzi məqamlarda isə mədəni qəhrəman Tanrıya, bəzən isə epik qəhrəmana da çevrilə bilər. Buna misal olaraq elə Koroğlu obrazını göstərə bilərik. Bəzi məqamlarda, xüsusilə arxaik mifologiyada mədəni qəhrəmanın əkiz qardaşlar kimi təqdiminə də rast gələ bilərik. Onlar müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Belə ki, bəzən onlar qara qüvvələrə, qorxulu varlıqlara qarşı mübarizədə birləşərək bir – birinə kömək edir, bəzən isə biri xeyir, digəri isə şər rolunda çıxış edərək bir – birlərinə qarşı vuruşurlar.

Bir sıra xalqlarda mədəni qəhrəman obrazları totemik əcdadlara inamla bağlı olaraq müxtəlif quş və heyvanlar şəklində təsvir edilir. Bu da onu göstərir ki, mədəni qəhrəmanla totemizm arasında müəyyən əlaqələr mövcuddur. Məsələn qədim türk xalqlarına məxsus olan əfsanələrdə mədəni qəhrəman kimi göstərilən obrazlardan biri də qurddur. Hər hansı yeni

⁷⁴ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı. nezrin.m1998@gmail.com

bir şeyin əsasını qoymağın mədəni qəhrəmanın funksiyalarından biri olduğunu qeyd etmişdik. Bu baxımdan qurd obrazı da bəzi türk əfsanələrində türk tayfalarının törəyişinin əsasını təşkil edir. Bundan əlavə biz qurdu insanlara yol göstərən olmasına və xilaskarlıq funksiyasına görə də mədəni qəhrəman hesab edə bilərik.

“Qeyd etdik ki, mədəni qəhrəmanın heyvani zahiri görünüşü müxtəlif xalqların mifologiyası üçün xarakterikdir. Cəmiyyət münasibətlərinin inkişafı, mədəniyyətin yüksəlməsi ilə mədəni qəhrəmanın zahiri görünüşü də get – gedə insanlaşdırılmış olur. Baxmayaraq ki, o, uzun müddət hələ bəzi heyvani cizgiləri saxlayır, sonralar isə artıq yeni miflərlə və əfsanələrlə izah edilən heyvanlarla, yaxud quşlarla əlaqə müasirliyə uyğunlaşdırılmışdır” [5, s. 62].

Biz mifologiyada mədəni qəhrəman anlayışı ilə yanaşı demiurq termini ilə də rastlaşırıq. Demiurq və mədəni qəhrəman mahiyyətinə və bəzi xüsusiyyətinə görə bəzən eyniləşdirilir və oxşar funksiyaları icra edirlər. Məsələn, bu cür oxşarlıqlara elə yaratma xüsusiyyətini misal göstərə bilərik. Ancaq aralarında oxşarlıqların olmasına baxmaraq demiurqla mədəni qəhrəmanı tamamilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki, mədəni qəhrəman əsasən mədəniyyətlə bağlı olan yeniliklərin yaradıcısı rolunda təqdim olunduğu halda, demiurq isə elmi ədəbiyyatda natural obyektləri qurub – yaradan əfsanəvi qəhrəman hesab olunur.

Azərbaycan folkloruna nəzər salsaq görürük ki, bir çox obrazları mədəni qəhrəman – demiurq hesab edə bilərik. Belə obrazlardan biri də elə Koroğlu obrazıdır. Bunu Koroğlu ilə bağlı bir sıra mifoloji mətnlərdə də aydın görmək olur. Belə ki, bu cür mətnlərdə Koroğlu müxtəlif rollarda: mədəni qəhrəman, demiurq və əcdad kultu ilə bağlı olaraq ilkin əcdad kimi təqdim olunur. Dastanda təsvir edilən Qırat, Dürat, Misri qılınc və Qoşabulağın suyu kimi bir neçə elementi Koroğlunun əfsanəvi dünya ilə bağlılığına misal göstərə bilərik.

“Azərbaycan mifoloji mətnləri” adlı kitabda Koroğludan mədəni qəhrəman kimi bəhs edən bir neçə mifoloji mətn verilmişdir. Mədəni qəhrəmana xas olan keyfiyyətlərdə biri dağa, gölə, ayrı – ayrı yerlərə ad qoymaqdır. Bu xüsusiyyəti Koroğluda da görürük. Məsələn, belə mətnlərin birində oxuyuruq: “Deyirlər ki, Qırat elə - belə atlardan deyildi. Bir gün Koroğlu eşidir ki, bir göldə su aygırları yaşayır. Koroğlunun Qıratını dünyaya gətirən at da bir vaxt bu gölün qırağında otlaymış. Göldən bir su aygırı çıxıb həmin madyanla cütləşmişdi. Vədə tamamında o madyandan Koroğlunun Qıratı dünyaya gəlib.

Bunu eşidən Koroğlu Qıratın xatirinə həmin gölün adını Aygır gölü qoyub.

Verilmiş bu mətnlə yanaşı Kür çayının adının da Koroğlu tərəfindən verilməsini göstərən mətn Koroğlunun mədəni qəhrəmana məxsus olan xüsusiyyətini ifadə edir” [5, s. 69].

Mədəni qəhrəmanın xüsusiyyətlərindən biri xilaskarlıq, qurtarıcılıqdır və o, qara qüvvələrə qarşı mübarizə apararaq xalqı bu zülmədən qurtarırsa, epik transformasiyada da Koroğlu yenə eyni funksiyayı – xilaskarlıq funksiyasını həyata keçirərək zülmkar xanlara, bəylərə qarşı vuruşur və bu bələdan xalqı qurtarmağa çalışır.

Dastanda Koroğlu yalnız cəngavər, cəsur bir igid kimi təqdim olurmur. O, eyni zamanda məlahətli səsi olan məharətli bir xananda və aşıqdır. Bu qabiliyyəti sayəsində o neçə - neçə igidləri öz dəstəsinə qatmağa nail olur, düşməni aldatmağı və düşmənin içində aşiq kimi girərək onları məğlubiyyətə uğratmağı bacarır.

Koroğlu haqqında qiymətli fikirlər söyləyən şəxslərdən biri də C.Bəydilidir. O, Koroğlu obrazından mədəni qəhrəman kimi bəhs edərkən onun “Göy oğlu” kimi təqdim edilə biləcəyini vurğulamışdır. Belə ki, o, buna əsas kimi bir variantda Koroğlunun Kufi – Qaf ölkəsinə Allahın əmriylə göndərildiyini və onun dediklərinə əməl etməyin vacib olduğunu qeyd edildiyini göstərirdi. Bundan əlavə bir neçə dəfə Koroğlunun özünü qurda oxşatmasını da onun mədəni qəhrəman kimi götürülməyə əsas verdiyini göstərmişdir.

Bunlarda əlavə mədəni qəhrəmana xas olan qeyri – adi doğuluş da dastanın bəzi versiya və variantlarında Koroğlunun doğulması epizodunda özünü göstərir. Məsələn, buna misal kimi bəzi versiyalarda əksini tapan “Koroğlu” nu (qəbir oğlu) misal göstərə bilərik. Türkmən variantında əksini tapan bu süjet yəni, anası öldükdən sonra qəbirdə dünyaya gəlmə qədim yunan mifologiyasından belə bizə tanışdır.

Mədəni qəhrəmanların xüsusiyyətlərindən biri də onların qeyri – adi, fəvqəladə bir qüvvəyə malik olmasıdır. Koroğlunun belə qeyri adi qüvvəsi onun dəli nərəsidir. Koroğlu Gücü ilə qalib gələ bilmədiyi bütün düşmənlərini dəli nərəsi ilə məğlub edir, Dəli Həsən, Dəmirçioglu kimi igidlərə qol gücü ilə deyil, dəli nərəsi ilə qalib gələrək onları öz dəliləri arasına qatır.

Dastanın mifoloji baxımdan diqqət çəkən qollarından biri “Həməzinin Qıratı qaçırması” qoludur. Biz burada atın qəhrəmanın həyatında necə önəmli bir yer tutduğunu görürük. Burol həm epic, həm də mifik mahiyyətə malikdir. “B.N.Putinov da qeyd edirdi ki, baş qəhrəmanın bahadırılıq gücü üç göstəricidən yaranır: bahadırın özünün qabiliyyətləri, atının xüsusi keyfiyyətləri və silahının möcüzəli xüsusiyyətləri” [4, s. 134].

Koroğlunun atı Qırat da adi at deyil, magik gücə malik olan bir atdır. Bunu Qıratın qızılı qanadlarının çıxması epizodunda da aydın görürük. Rövsənin səhvi ucbatından o qadınlar yox olur və Qıratın belində yalnız onun kölgəsi qalır. Əgər bu səhv olmasaydı o, mifologiyada mövcud olan və yerlə göylər aləmi arasında əlaqə quran uçan atı xatırladacaqdı bizə. Buna isə mifologiyada mediator varlıq deyilir və onlar kənardan gələn bütün təhlükələrdən qəhrəmanı qoruma gücünə malik olurlar.

Koroğlunun tez – tez cild dəyişməsi: ilxıçı, aşiq, qoruqçu, qəssab və s. şəkillərdə təsvir olunması da onun mədəni qəhrəman və trickster hesab olmasına əsas verir.

Bütün bu deyilən xüsusiyyətləri nəzərə alaraq diqqətə çatdırmaq istərdik ki, mədəni qəhrəman və demiurqlar başlıca surət olaraq miflərdə xüsusi mövqeyə malik olsalar da, onlara Azərbaycan xalq ədəbiyyatının başqa janrlarında da təsadüf

edirik. Mədəni qəhrəman və demiurqların hərəkət və fəaliyyəti folklor janrındakı məntələrdə bir qədər fərqli formada (müxtəlif yeni keyfiyyətlər qazanaraq və yaxud mövcud yeni şəraitə uyğunlaşdırılaraq) təqdim edilir. Özəlliklə də dastanları nəzərdən keçirək köçürülən (transformasiya edilən) personajlarla yanaşı miflərin müxtəlif süjetləri və motivləri ilə də rastlaşa bilirik.

Ədəbiyyat:

1. Bayat, F. "Koroğlu" dastanının mənşəyi / Başirli X. – Bakı: Elm və təhsil, - 2012. – 192 s.
2. Cəfərli, M. Dastan və mif. – Bakı: Elm, - 2001. - 188 s.
3. Həqqi, B. "Koroğlu" – tarixi – mifoloji gerçəklik. – Bakı: Nurlan, - 2003, - 316 s.
4. İmanova, S. Folklor və magiya. – Bakı: Elm və təhsil, - 2017. - 216 s.
5. Qasimova, F. Türk mifologiyasında mədəni qəhrəman problemi. Bakı: Elm və təhsil, - 2012. - 164 s.

Açar sözlər: mif, mədəni qəhrəman, demiurq, folklor, Koroğlu

Ключевые слова: миф, культурный герой, демиург, фольклор, Кёроглу

Keywords: myth, cultural hero, demiurge, folklore, Koroglu

Koroğlu demiurq və mədəni qəhrəman kimi

Xülasə

Bu məqalədə dünyanı özünəməxsus şəkildə izah edən, qədim insanların düşüncəsinin inkişafı üçün vacib olan miflərdən və onların dastan mətnlərinə köçürülməsi məsələlərindən bəhs olunmuşdur. Miflərin folklorə köçürülməsi ilə əlaqədar mədəni qəhrəman, əcdad və demiurq terminləri araşdırılmışdır. Koroğlunun hansı xüsusiyyətlərinə görə mədəni qəhrəman hesab olunduğu aydınlaşdırılmışdır.

Koroglu as a demiurge and cultural hero

Summary

This article discusses the myths that explain the world in a unique way, which are important for the development of ancient human thought, and their transfer to the texts of the saga. The terms cultural hero, ancestor and demiurge have been studied in connection with the transfer of myths to folklore. It has been clarified what features Koroglu is considered a cultural hero.

Кёроглу как демиург и культурный герой

Резюме

В данной статье рассматриваются мифы, уникальным образом объясняющие мир, важные для развития древней человеческой мысли, и их перенос в тексты саги. В связи с переносом мифов в фольклор изучены термины культурный герой, предок и демиург. Выяснено, по каким признакам Кёроглу считается культурным героем.

Rəyçi : fil.f.d.,b/m. Mehriban Oqtay qızı Mövlamova

Azərbaycan Dillər Universiteti

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ROMANTİZMİ VƏ NEOSUFİZM

Sufizm sistemi Tanrı-Kainat-insan modeli əsasında özünü ifadə edir. Burada tək və mütləq həqiqət olan Tanrıdır. Sonra isə onun insan üçün yaratdığı kainat və insanın özü. İnsan bu dünyada olan yolunda Tanrıya doğru addımlayır və mütləq həqiqətə can atır. Sufizm artıq 20-ci əsrdən etibarən müxtəlif cərəyanların tərkibində özünü yeni formada - neosufizm şəklində ifadə etdi. "XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi cərəyanlar ictimai gerçəkliyə olan münasibətlərinə görə fərqlənir və elə bu fərqlilik dərəcəsinə görə onların qabaqcıl mütərəqqi xarakteri müəyyənləşirdi. Bu vaxt romantizm və tənqidi realizmə mənsub sənətkarlar öz arzu və ideallarını müxtəlif həyatı idrak üsullarına görə əks etdirirdilər. Əslində elə romantizm və realizm bu idrak üsullarının fərqiindən, hadisələri inikas etdirmək yollarından asılı olaraq meydana çıxmışdır. XX əsr Azərbaycan romantizmini yeni romantizm kimi şərtləndirən və mənalandıran amillərdən biri onun məhz tənqidi realizm ilə yanaşı yaşamasındadır. Bu həm də fransız, alman, ingilis, rus romantizmi ilə müqayisədə XX əsr Azərbaycan romantizminin spesifik xüsusiyyətidir. Həmin xalqların ədəbiyyatında romantizm öz mövcudluğu ilə realizmin yaranması üçün mühüm mənbələrdən biri olmuşdur. Vaxtilə ədəbi fikirdə romantizmi gözümcüxdüyə salan faktlardan biri realizmin məhz ondan sonra meydana gəlib daha qabaqcıl ədəbi cərəyan səviyyəsinə yüksəlməsi idi. Əslində elə Azərbaycan ədəbiyyatında da romantizmin xeyli müddət tədqiqat obyektindən kənarda qalmasının səbəbi onunla birgə fəaliyyət göstərən tənqidi realizmdəki demokratik mahiyyətin daha qabarıq şəkildə təbliği olmuşdur" [8, 22-23].

Klassik poeziya ənənələri və romantizm. Romantizm klassik poeziyamızla sıx bağlıdır. Romantiklərin əsərləri, həyata baxış tərzləri, hadisələri mənalandırmaları klassik poeziya ənənələri ilə səsleşir. Bu hal çox normaldır hər yeni yaranan baxış tərzini özündən əvvəlkilərin daha təkmilləşmiş formasını ortaya qoyur və ya özündən əvvəlkilərdən faydalanmaqla yeni nümunələr yaradır. Klassik poeziyamızın dahi şəxsiyyətlərindən olan Nizami, Füzuli və digər şəxsiyyətlərin yaradıcılığı hər dövr üçün öyrəniləcək mənbə verir və yollarına işıq olur. M.Cəfər yazır: "Nizamidə olduğu kimi M.Hadi, A.Şaiq, H.Cavid və A.Səhhatin görüşlərində də rəasionalizm, ağıl ən ali istedad hesab olunurdu və ifrat sufi-təriqət ədəbiyyatından bizə tanış olan mistikadan, həqiqəti duyğular vasitəsilə dərk etmək zehniyyətindən tamamilə uzaq idi, fərdiyyətçilik meyindən də çox uzaq idi" [3, 11].

Deməli, klassik poeziya ənənələrimiz XX əsr romantizminə güclü təsir göstərmişdir. Maraqlı cəhətlərdən biri də Məhəmməd Hadinin Nizami yaradıcılığına meyli idi. O, Nizamiden tərcümələr etmişdir. Dahi şairin söz haqqında yazdığı qəzəli də tərcümələri sırasında görürük:

*"Cövləngəhi-fikr olarsa vase
Keyfincə qoşar xəyali-səyyar.
Meydani-süxən geniş gərəkdir,
Cövlan edə taki əsbi-əfkar"* [6, 245].

1947-ci ildə Əziz Mirəhmədov qeyd edirdi: "Nizaminin həm məzmun, həm də həcm etibarilə zəngin ədəbi irsi içərisində Hadinin ən çox sevdiyi dahi sənətkarın azad və məsud cəmiyyət haqqında xəyalları, zülm və istibdada qarşı atəşin etirazları, maarifçi və əxlaqi-təbriyəvi parçaları, nəhayət, sənətin böyük vəzifələrinə dair *müləhizələri* idi" [9, 1947].

Abbas Səhhat "Sınıq saz" əsərinə yazdığı müqəddimədə Nizami Gəncəvidən sitat gətirir:

*"Böyükələr səfinin önü və arxası var idi,
Əvvəl peyğəmbərlər, sonra şairlər gəldi,"* – [2, 36]

Abbas Səhhatin bu misraları onun elm insanına, sənətkara necə dəyər verməsinin nümunəsidir. O, Nizami irsini sevmiş və öyrənmişdir. M.Hadi bu sevgi barədə yazmışdı: "Zatən Şeyx Nizamiyə böyük bir hörməti vardı. Daim Nizaminin layəmət nəzmlərini kəməli-fəşahətlə oxur, qarelərini ləzzətyabi-ədəbiyyat elərdi" [5, 1918].

XX əsr romantiklərinin Füzuli irsi ilə də bağlılığı olmuş onun ədəbi yaradıcılığından bəhrələnmişlər. Filologiya elmləri doktoru, professor Mirzəğa Quluzadə yazır: "...bu dövrdə müxtəlif ictimai qruplar Füzulini böyük sənətkar kimi qiymətləndirməkdə və sevməkdə birləşsələr də, onu anlamaqda, ədəbi irsindən istifadə etməkdə bir-birindən prinsipial surətdə fərqlənirlər" [10, 159]. A.Şaiqın Füzuli ilə əlaqəsi isə sırf ədəbi-nəzəri məsələ ilə əlaqədardır. "Füzuli şeir demədən əvvəl təhsili-elmə çalışdı. İstedadı sayəsində həm gözəl alim oldu, həm şair. Çünki elmsiz şeir əsassız divar kimi olduğunu və şair cahil olursa, cəhli şeirə dəxi sirayət edəcəyini gözəlcə düşünmüşdü" [11, 171].

Ümumiyyətlə, XX əsr romantiklərindən olan A. Şaiq haqqında danışarkən onun yaradıcılığına Füzuli irsinin toxunmasından, Füzulidən bəhrələnməsindən də qeyd etməliyik.

Şərq ədəbiyyatı da Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığına dərin təsir etmişdir. Bunu romantiklərin əsərlərində, həyata baxışlarında açıq müşahidə edə bilərik. M. Hadi öz yaradıcılığında dəfələrlə Sədidən, Hafizdən nümunələr gətirir, Cəlaləddin Rumi irsindən (xüsusən onun təəəvvüf baxışları), Xəyyamdan təsirləndiyini özü də qeyd edir.

A.Şaiqın da öz məqalə və şeirlərində klassik Şərq yaradıcılarına yüksək dəyər verdiyini görürük. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, o, sonralar müəhazirə konspektlərində Cəlaləddin Rumi və Ömər Xəyyama xüsusi yer ayırmışdır [12, 213-222].

H.Cavid də Xəyyama və Firdovsinin "Şahnamə" əsərindəki süjetləri əsas götürərək, özünün məşhur "Xəyyam" və "Səyavuş" dramlarını yazmışdır.

⁷⁵ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantu. nargizhasanova999@gmail.com

Türk ədəbiyyatının da XX əsr romantiklərinin yaradıcılığına, ictimai-siyasi baxışlarına güclü təsiri olmuşdur. Türk ədəbiyyatının, xüsusilə Ə.Hamid, N.Kamal və T.Fikrətin XX əsr Azərbaycan romantiklərinə təsir göstərmələri haqda müasir dövrdə də ədəbiyyatda danışılır və bu təsirin bəzi tərəfləri, cəhətləri izah edilir. Vaxtilə Məsud Əlioğlu H.Caviddən bəhs edərkən yazmışdı: “Məsud Əlioğlu Cavid fəlsəfəsində və bədii yaradıcılığının inkişafında yuxarıda adını qeyd etdiyimiz üç sənətkarın, xüsusən Ə.Hamidin əhəmiyyətindən bəhs edir” [4, 4-6]. Yaxud prof. K.Talıbzadə A.Səhhət əsərlərinə verdiyi şərhərdə bu məsələni ön plana çəkmiş, Namiq Kamal və Tofiq Fikrətin adları qarşısında “XX əsr Azərbaycan romantiklərinə təsir göstərmiş qabaqcıl türk şairlərindəndir” cümləsini yazmışdır [2, 283-285].

Romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndələri öz ədəbi baxış tərzlərində sufizmi yeni formasını ortaya qoydular. Özündən əvvəlki nümunələrdən bəhrələnərək sufizmə yeni baxış tərzini gətirdilər.

Sufizmin romantizmdə olan bu modeli klassik ədəbiyyatda olan sufizm modeli ilə neosufizmin qarşılıqlı vəhdətini ilk dəfə Əli Bəy Hüseynzadənin 1907-ci ildə Füyuzat jurnalının 16, 18, 20-ci nömrələrində çap olunan “Məcnun və Leylayı-İslam” məqaləsində tapmaq olar [7, 149-163]. Bu Məqələdə ağılı itirib dərdinə çarə tapa bilməyən həkim təsvir olunur. Məqalə bu İslam həkiminin əlyazmaları şəklində bizə təqdim olunur. Həkimin əsl dərdi o öləndən sonra əlyazmaların oxuduqdan sonra məlum olur. Onu bu xəstə vəziyyətinə salan öz xəstələrindən biri Leylayı-İslam olur. Bu qadın sağalmaq üçün ona müraciət edir. Amma nəticədə həkim özü xəstə olur. Bu gözəlin bədən üzvləri simvolik mənada təqdim olunur. Onun başı Osmanlı, qəlbi ərəb dünyasını, ciyərləri isə İrani göstərir. Bu orqanların hamısının bir-biri ilə əlaqəsi itib, həm quruluşlarını dəyişib, həm də öz vahid funksiyalarını yerinə yetirə bilmirlər. Leylanın bu dərdinə dözə bilməyən həkim dəli olur, və ağıl xəstəlikləri bölməsində ömrü sona çatır. Əlin Bəy burada simvolik anlamda öz xalqının dərdini göstərir. Burada olan həkimin dərdi Məcnunun dərdinə bənzəyir. Hər kəs Leyladan ötrü öldü desə də əslində Məcnunun dərdi tamam başqa dərd idi. Necə ki məqalədə olan Həkimin dərdini də insanlar anlaya bilmir. Romantik cərəyanın nümayəndələrindən biri olan Abbas Səhhətin yaradıcılığında neosufizm elementləri ilə rastlaşa bilirik. A.Səhhəti ən çox insanın hissləri, hissi yaşantıları məşğul etdiyini görürük. Bunu hələ şairin öz qələm yoldaşları müşahidə edirdilər. A.Şaiq yazırdı: “Səhhətin yaradıcılığında fikirdən artıq hiss və xəyal hakimdir”. “Yaradıcılığında hisslərə meyli şairin təbiəti və sənətdə görmək istədikləri ilə bağlı idi. “Səhhət olduqca həssas, şən və kövrək qəlbə malik bir şair idi. Ən kiçik, şən bir hadisə onda böyük bir sevinc doğurduğu kimi, ən əhəmiyyətsiz, həzin bir lövhə və hadisə də onda acı düşüncələr, kədər və ruh sıxıntısına səbəb olurdu”. Şairin hisslərə məxsusi, özəl münasibət onun ilk məqaləsindən duyulurdu. Həmin məqalədə ümumən ədəbiyyatın “islahatı”, onun təzələnməsi məsələsi qaldırılır və bu təzələnmədə başlıca yeri insan hisslərinin tutması irəli sürülür. “Həyat” qəzetinin redaksiyasına ünvanlanmış bu məqalədə deyilirdi: “Mühərrir əfəndilərim! Ədəbiyyatımızın islahatına dair məqalələr dərc etmək istərsəniz, əfkari-acizanəmi qəzetinizin bir guşəsində səbt etməyinizi rica edirəm”. Göründüyü kimi, burada “ədəbiyyatımızın islahatı” məsələsi qoyulur” [8, 387]. Poemalarında, şeirlərində digər yaradıcılıq nümunələrində aşiq obrazı var və məşuq obrazının yerini vətən və millət tutur. Nümunə olaraq onun Vətən şeirinə nəzər sala bilirik. “Könlümün sevgili məhbubu mənim, Vətənimdir, vətənimdir, vətənim” [1, 48]. Bu şeirdə şair emosiyaları, hisləri əsas götürsə də, klassik poeziya ənənələrinə, xüsusən təsəvvüf poeziyasından gəlmə, obraz və motivlər yaradıcılığında əsas yer tutur. “Şair, Şeir pərisi və Şəhərli” poemasında neosufizmin bəzi elementləri özünü göstərir. Poemanın başlanğıcı Xətayinin Dəhnamə poemasının başlanğıcını xatırladır. Bu da şairin klassik irsdən faydalanmasını göstərir. Qəhrəmanın gözünün açılmasında mistik bir varlıq olan Pərinin rolu olur.

Təsəvvüf aləmində musiqinin xüsusi bir izi var. Bunu daha çox musiqi sədalarının təbiətin parçalarından hazırlanmış ney, kaman, tar kimi alətlərdən çıxdığı üçün əlaqələndirirlər. Sufizmin məşhur nümayəndələrindən olan Şəmsi Təbrizinin Mövlana Cəlaləddinə musiqi dinlətməklə könül dünyasının açılmasına çalışması faktoru var. Abbas Səhhətin bu poemasında da pəri əlində musiqi aləti ilə birlikdə gəlir və şairi musiqi sədaları altında məst olub göyləri seyrə dəvət edir.

Vəcdə gəl, nəğməsarə olmağa ağaz edəlim, Gəl bərabər uçalım, göylərə pərvaz edəlim [1, 87]. Şairi sözləri ilə huşsuz hala salan səmavi sima yoxa çıxandan sonra Şəhərli obrazı daxil olur. Burada real dünyanı, aləmi təsvir edən şəhərli. Şəhərli şairə doğru yolu göstərən obrazdır. Abbas Səhhət həm Şeir pərisi və Şəhərlinin məntiqi simmetriyasını yaradır, həm də təsəvvüf şairini yeni dövrün problemlərinin içində dəvət etdiyinə şahid oluruq. Abbas Səhhətin şeirlərində şair obrazı ilahi eşq daşıyıcısıdır amma bununla yanaşı sosial həyatı da yaşayır. İçində ilahi eşqi daşısa da real həyatın problemləri ilə qarşılaşır və bu problemləri həll etməyə çalışır. Bu ikilik arasında olmaq şairi ömür boyu təqib edir. Şair şeirində qeyd edir:

Dəhrin fəna mübarizəgahi-həyatına,
Hökmi-qəza ilə atılmışdı bir səbi,
Sığmazkən aləm, adəm onun kainatına,

Tiflanə mələbəydi hənuz ümdə mətləbi [1, 97]. Həqiqi haqq aşiqi olan bu şairi düşdüyü vəziyyətinə görə “divanə” hesab edir. Səhhətin şair obrazı mütləq-həqiqət qarşısında heyran olsa da, fikri daha çox vətən, millət yanındadır və onun problemlərini düşünür. Bu problemlər qarşısında aşiq, məşuqə-vətənə olan duyğularını da ilahi eşqin anlamları ilə çatdırır və birlikdə assosiasiya edir.

Ədəbiyyat:

1. Abbas S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005
2. Abbas S. (1975-1976). Əsərləri, iki cildə. Bakı, Azərnəşr.
3. Cəfər M. (1969). Klassik romantizm ənənələrinə münasibətimiz.
4. Əlioğlu M. (1960). Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı, Azərnəşr.
5. Hadi M. (1918). A. Səhhətin üfüli-əbədi. Azərbaycan, 18 noyabr.
6. Hadi M. (1957). Seçilmiş əsərləri. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı.

7. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, azəməşr 1996.
8. K. Əliyev. Romantizm Nəzəriyyəsi. əsərləri, 10 cildə 1 cild. Bakı-2018. Elm və təhsil.
9. Mirəhmədov Ə. (1947). Hədinin Nizamidən tərcümələri. Ədəbiyyat qəzeti, 30 iyul.
10. Sabir (1962). Məqalələr məcmuəsi. Bakı, Azərbaycan. SSR EA nəşriyyatı.8.
11. Şaiq. A. (1912). Gülzar, Bakı.
12. Şaiq A. (1966, 1978). Əsərləri (beş cildə). Bakı, Azəməşr.

Açar sözlər: XX əsr Romantizmi, Sufizm, neosufizm, təəvvüf

Key words: 20th century Romanticism, Sufism, Neo-Sufism, Sufism

Ключевые слова: Романтизм 20 века, суфизм, неосуфизм, суфизм

Xülasə

Məqalədə 20-ci əsr Azərbaycan romantizmi və onun görkəmli nümayəndələrindən (Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi) bəhs edilir. Həmçinin 20-ci əsr romantiklərinin ideyalarından, klassik poeziyadan, türk və şərq ədəbiyyatından istifadə etməklə yaradılmış yeni ideyalardan bəhs edilir. Məqalədə sufizmin inkişaf forması olan neosufizm anlayışı da açıqlanır. 20-ci əsr romantiklərinin yaradıcılığında neosufizmin özünü təcəssüm etdirdiyi formadan bəhs edilir.

XX century Azerbaijani romanticism and neo-Sufism

Summary

The article discusses 20th century Azerbaijani romanticism and its prominent representatives (Hussein Javid, Abbas Sahhat, Abdullah Shaig, Mohammad Hadi). It also discusses the ideas of the 20th century romantics, new ideas created using classical poetry, Turkish and oriental literature. The article also explains the concept of neo-Sufism, a form of development of Sufism. The form in which neo-Sufism embodies itself in the work of 20th-century romantics is discussed.

Азербайджанский романтизм и неосуфизм XX века

Резюме

В статье рассматривается азербайджанский романтизм XX века и его видные представители (Хусейн Джавид, Аббас Саххат, Абдулла Шаиг, Мохаммад Хади). Также обсуждаются идеи романтиков 20 века, новые идеи, созданные с использованием классической поэзии, турецкой и восточной литературы. В статье также разъясняется понятие неосуфизма как формы развития суфизма. Обсуждается форма, в которой воплощается неосуфизм в творчестве романтиков XX века.

Rəyçi: dos. A. Nəsiyeva

Gültac Əbülfət qızı Şirinova⁷⁶
ELMİ-METODİK ƏDƏBİYYATDA ƏDƏBİYYAT NÜMUNƏLƏRİNİN
ƏLAQƏLİ ÖYRƏDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Giriş. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdisləri probleminin qoyuluşu şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında onun təfəkkürünün və düşüncə tərzinin formalaşdırılmasında ana dilinin və ədəbiyyatın özünəməxsus yeri var.

Əsas hissə. Azərbaycan dili ilə yanaşı, bədii ədəbiyyat da təsirli tərbiyə vasitəsi kimi həmişə insanların mənəvi-estetik tərbiyəsində, zəngin dünyagörüşünün formalaşmasında, ədəbi-mədəni irsin, tarixi keçmişin, adət-ənənələrin öyrənilməsində etibarlı mənbə olmuşdur. Bu mənbənin imkanlarından səmərəli istifadə etməklə müasir gəncliyin müstəqil düşüncə sahibi olmasını, qazandığı bilik və bacarıqları sərbəst tətbiq edə bilməsini, mənəvi cəhətdən yetkin, təşəbbüskar olmasını, yaradıcı təfəkkürə yiyələnməsini təmin etmək cəmiyyətin başlıca sosial sifətinə çevrilmişdir. Bu fənnin imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi, onun “insanşünaslıq”, “həyat dərsləri” funksiyasını reallaşdırmaq yolu ilə bu fənni hər bir şagird – oxucu üçün özünü, həyatı, insanı dərk etmək vasitəsinə çevirmək ədəbiyyat tədrisinin başlıca vəzifəsinə çevrilmişdir. Bədii ədəbiyyatın öyrədilməsi hər şeydən əvvəl həyat həqiqətlərinin dərk olunmasında mühüm vasitə kimi şagirdlərin bədii zövqünün formalaşmasını, onların söz ehtiyatının cıalanmasını və zənginləşməsini təmin edir (2, s. 36).

Məlum olduğu kimi, hərfləri yazmağı bacaran hər kəs istədiyini yaza və oxuya bilər. Lakin burada önəmli olan əsas məsələ nəyi yazmaq, necə yazmaq, nə qədər yazmaq, hansı formada, kim üçün yazmaq eləcə də nəyi oxumaq. Nə vaxt oxumaq və s. sualları nəzərə almaqdır. C. Məmmədquluzadənin təbirincə desək: İstəyirdim yazım, amma bilmirdim nədən və kim üçün yazım... Zaman keçdikcə insanların həyat tərzı dəyişir, onları əhatə edən infrastruktur özü ilə yeni vərdislər, səriştələr gətirir, ənənəvi biliklər, bacarıqlar “yaramır”. Yeni səriştələr formalaşdırılması üçün yeni nəsil insanlara – həm öyrədənlərə, həm də öyrənənlərə tələbat artır. Qloballaşan dünya, elmi-texniki tərəqqi, sərhədsiz informasiya məkanı, elektron hökumət, elektron məktəb, elektron dərslər və elektron yazı vasitələri yeni yazı mədəniyyəti formalaşdırır (3, s. 100). Ənənəvi yazılı nitq nümunələri ilə yanaşı, esse, layihələr üzrə iş, təqdimat, debat kimi yeni formalar yaranır. Təhsilə ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq (Bilik yeganə meyardır) müasir yanaşma (Səriştə, bacarıq əsas meyardır) formalaşmışdır. Yaddaşa əsaslanan təklifiyönümlü, biliyönümlü məktəbi təfəkkürə əsaslanan tələbyönümlü, şagirdyönümlü məktəb əvəz etmişdir.

Dövlətin təhsil siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət edən fənn kurikulumlarının məzmunu, həyata keçirilməsi mexanizmi və qiymətləndirilməsi sistemi təhsil müəssisələrində fəaliyyətin əsasını təşkil edir. Nəzərdə tutulan məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün bütün fənlər üzrə, o cümlədən Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə məzmun xətləri müəyyən edilmişdir.

Həmin məzmun xətlərinin hansı məsələləri formalaşdırdığına diqqət edək: Azərbaycan dili fənni üzrə ümumtəhsil məktəblərinin bütün siniflərində dörd məzmun xətti müəyyənləşdirilmişdir.

Dinləyib-anlama və danışma məzmun xətti şagirdlərdə danışana qulaq asmaq, onunla səmərəli fikir mübadiləsi aparmaq, dinlədiyi məlumatlardan istifadə etmək, əsas fikri az əhəmiyyətli olanlardan ayırmaq, öz fikirlərini sərbəst və inandırıcı şəkildə ifadə etmək bacarıqları formalaşdırır. Oxu məzmun xəttinin köməyi ilə şagirdlər ifadəli oxu vərdislərini inkişaf etdirmək imkanı qazanırlar. Dil vahidlərinin mənə çalarlarına bələd olmaq, ədəbi dilin düzgünlük, dəqiqlik və ifadəlilik normalarına yiyələnməklə onlar nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün zəruri vərdislərə yiyələnirlər. Yazı məzmun xətti müxtəlif formalı və məzmunlu yazı vərdislərinin formalaşdırılmasını təmin etməyə, şagirdlərin öz fikir və düşüncələrini ədəbi dil normaları əsasında müxtəlif xarakterli rəbətli mətnlər formasında ifadə etməsinə xidmət edir. Dil qaydaları məzmun xətti vasitəsilə şagirdlər dilin qaydalar sistemi ilə tanış olurlar. Dil qaydaları oxu, yazı səriştəliliyinin inkişafı üçün zəmin yaradır, şagirdlərin nitq mədəniyyəti üçün vacib sayılan mühüm tələbləri qavramasına, ədəbi dilin funksional və fərdi üslublarının səciyyəvi xüsusiyyətlərini dərk etməsinə şərait yaradır. Ədəbiyyat fənni üzrə təhsilin hər iki pilləsində (ümumi orta təhsil və tam orta təhsil səviyyəsində) üç məzmun xətti müəyyənləşdirilmişdir: Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri məzmun xətti həyat həqiqətlərini dərk etməkdə şagirdlərə yol göstərir, onları gerçək həyatda rastlaşacaqları oxşar situasiyalara hazırlayır. Həyatın keşməkeşlərini anlamaqda, təhlil etməkdə, münasibət bildirməkdə, qiymətləndirməkdə şagirdlərə yardım edir. Şifahi nitq məzmun xətti daha çox şagirdlərdə ünsiyyət bacarıqlarının yaradılmasına, eyni zamanda onların öz fikirlərini sərbəst ifadə edə bilmələrinə xidmət edir. Yazılı nitq məzmun xətti mövzu, şagirdin topladığı materiallar əsasında mətn qurmaq, faktlar seçmək, onlardan yerli-yerində istifadə etmək bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Nəticədə şagird inşa, esse, hekayə və s. kimi nəqli, təsviri və mühakimə xarakterli yazılar tərtib edir (5, s. 70).

Müasir təhsil sistemində tətbiq olunan təhsil kurikulumları xarakterinə görə iki yerə ayrılır: fənyönümlü və şəxsiyyətyönümlü. Fənyönümlü kurikulumlar elm sahəsini, onun qayda-qanunlar sistemini əhatə edir və bilavasitə bu anlayışların mənimsənilməsinə istiqamətləndirilir. Burada sanki biliklər uçota alınır, hansı fəndən nə qədər – hansı həcmdə bilik qazanıldığı diqqət mərkəzində saxlanır. Əsas məqsəd möhkəm və əsaslı bilik almağa, daima onu yeniləşdirməyə yönəldilir. Şagirdin praktik bacarıq, vərdiş və səriştələri zəifləyir. Şagirdlər öyrəndiklərinin onlara nə dərəcədə lazım olacağının fərqiə varmadan fundamental bilikləri öyrənməyə məcbur olurlar. Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar isə daha çox praktik səciyyə daşımaqla həyatı bacarıq və vərdisləri inkişafına yönəlir və üstünlük verilməsi ilə fərqlənir.

⁷⁶ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulum imkan verir ki,şagird ona lazım olacaq praktik bacarıq və vərdişlərə yiyələnsin, öyrəndiklərini tətbiq edə bilmək imkanı əldə etsin. Burada şagirddən tələb olunan səriştələrin, bacarıq və vərdişlərin reallaşmasına şərait yaradan biliklərin həcmi müəyyənləşdirilir. Nəzərdə tutulan təlim məqsədlərinə çatmaqda vasitəyə çevrilən bu biliklər dinamik səciyyə daşıyır. Daha çox funksional dəyərliyi ilə seçilir. Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar daha çox ümumitəhsil pilləsində tətbiq edilir.Bu kurikulumlara şagirdlərin bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasına verilən əsas tələblər daxil edilir. Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyaya geniş yer verən bu kurikulumlar bir sıra cəhətləri ilə seçilir (4, s. 66). Bu kurikulumların tətbiqi fənlərin sayca azalmasına, həftəlik dərslər saatlarının yüngülləşdirilməsinə, şagirdlərdə daha əhatəli praktik vərdişlərin formalaşdırılmasına imkan verir. Aydın və səlis danışmaq, savadlı, rəvan yazmaq hər bir şəxsin mənəviyyatının, dünyagörüşünün zənginliyinin mühüm göstəricilərindəndir. Yazılı nitq üçün şifahi nitq əsas baza rolunu oynayır. Şagird düşüncəsinin bütün incəliklərini ifadə edən şifahi nitqin yazıya alınması dil və ədəbiyyat dərslərinin əsas vəzifələrindən biridir.

Şagirdlər normal şifahi nitqə malik olduqları halda, onu yazıda ifadə etməkdə çətinlik çəkir və özlərini müstəqil hiss etmirlər. Yəni şagird özünü yazı vasitəsilə ifadə etmək vərdişinə malik olmadığı üçün şifahi nitqi yazılı nitqə uyğunlaşdırmaqda ciddi problemlər ortaya çıxır. Məsələn, “Özümüzü qorumaq istəyiriksə, yaşadığımız dünyanı necə qorumalıyıq?” mövzusunda esse hazırlamalı olan şagird nədən başlayacağını, hansı nümunələrə, faktlara istinad edəcəyini, necə forma seçəcəyini, hansı həcmdə yazacağını xeyli götür-qoy edir. Halbuki mövzu ətrafında kifayət qədər danışa bilər (1. s. 19).

Məqalənin elmi yeniliyi. Təcrübə göstərir ki, yazı savadının inkişafı, təkmilləşdirilməsi şagirdlərin mühakimə qabiliyyətini artırır, onun yaradıcı və tənqidi təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir. Yazı mədəniyyətinin inkişafı sürətlə artan informasiya məkanında daha çevik və səmərəli hərəkət etmək imkanlarını genişləndirir. Özünüifadə forması kimi yazı daha çox fərdi fəaliyyətdir. Şifahi nitq zamanı isə tərəflər bir-birinin fikir və düşüncələrinə münasibət bildirir,mübahisələr edir, təkliflər irəli sürür.

Məqalənin aktuallığı. İş prosesində fərdi fəaliyyət tələb edən yazı nümunələri ilə yanaşı, birgə iş prosesində fəal fikir mübadiləsi, qarşılıqlı müzakirə tələb edən yazı nümunələri hazırlanır. Məsələn, qərarlar ağacı, iki hissəli gündəlik tərtib etmək, tezislər, müxtəlif mövzulu esselər, BİBÖ, Venn diaqramı, kaster, insert tipli yazılı təqdimatlar,yığcam hekayə qurmaq və s. kimi iş növləri fəal və işgüzar öyrədici mühit yaradır.

Nəticə. Ümumiyyətlə, fəal həyat mövqeyi şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına həmişə güclü təsir etmişdir. Əgər hər bir məktəbdə aşağıda göstərilən tədbirlər müntəzəm şəkildə həyata keçirilərsə, həm məktəblilərin intellektual səviyyəsi yüksələcək, həm də onların zərərli vərdişlərdən uzaq olması, asudə vaxtının səmərəli təşkil olunması təmin ediləcək.

Ədəbiyyat

1. Yaqub Babayev XIII – XIV əsrlər ana dilli lirik şeirimizin inkişaf yolu. Bakı – Elm və təhsil – 2009
2. Rəhim Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı – Mütərcim – 2000
3. Muradov B. Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi. Bakı, 1992.
4. Ümumitəhsil məktəblərinin VII sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslik, Bakı, Nəşriyyatı 2021.
5. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007.
6. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2010.

Açar sözlər: dünyagörüş, təhsil siyasəti, şagird, təfəkkür, kurikulum

Keywords: мировоззрение, образовательная политика, студент, мышление, учебная программа

Ключевые слова: outlook, education policy, student, thinking, curriculum

Elmi-metodik ədəbiyyatda ədəbiyyat nümunələrinin əlaqəli öyrədilməsi məsələləri

XÜLASƏ

Məlum olduğu kimi, hərfləri yazmağı bacaran hər kəs istədiyini yazıya və oxuya bilər.Lakin burada önəmli olan əsas məsələ nəyi yazmaq, necə yazmaq, nə qədər yazmaq, hansı formada, kim üçün yazmaq eləcə də nəyi oxumaq. Nə vaxt oxumaq və s. sualları nəzərə almaqdır.

Dövlətin təhsil siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət edən fənn kurikulumlarının məzmunu,həyata keçirilməsi mexanizmi və qiymətləndirilməsi sistemi təhsil müəssisələrində fəaliyyətin əsasını təşkil edir.

Yazı məzmun xətti müxtəlif formalı vəməzmunlu yazı vərdişlərinin formalaşdırılmasını təmin etməyə, şagirdlərin öz fikir və düşüncələrini ədəbi dil normaları əsasında müxtəlif xarakterli rəhbərli mətnlər formasında ifadə etməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri məzmun xətti həyat həqiqətlərini dərk etməkdə şagirdlərə yol göstərir, onları gerçək həyatda rastlaşacaqları oxşar situasiyalara hazırlayır. Həyatın keşməkeşlərini anlamaqda,təhlil etməkdə, münasibət bildirməkdə, qiymətləndirməkdə şagirdlərə yardım edir.Şifahi nitq məzmun xətti daha çox şagirdlərdə ünsiyyət bacarıqlarının yaradılmasına, eyni zamanda onların öz fikirlərini sərbəst ifadə edə bilmələrinə xidmət edir.

Вопросы родственного преподавания литературных образцов в научно-методической литературе

РЕЗЮМЕ

Как известно, кто умеет писать письма, тот может писать и читать, что хочет, но здесь важно, что писать, как писать, сколько писать, в какой форме, для кого писать и что читать. Когда читать и так далее. заключается в том, чтобы учитывать вопросы.

Содержание, механизм реализации и система оценивания предметных учебных программ, служащих реализации государственной образовательной политики, составляют основу деятельности образовательных учреждений.

Письменная содержательная линия служит для обеспечения формирования навыков письма разной формы и содержания, позволяет учащимся выражать свои мысли и идеи в виде связанных текстов разного характера на основе норм литературного языка.

Содержательная линия литературы и реалий ориентирует учащихся в понимании жизненных реалий, подготавливает их к аналогичным ситуациям, с которыми они столкнутся в реальной жизни, помогает им свободно выражать себя.

Issues of related teaching of literature samples in scientific-methodical literature

SUMMARY

As you know, anyone who can write letters can write and read what they want. But the important thing here is what to write, how to write, how much to write, in what form, for whom to write and what to read. When to read and so on. is to take questions into account.

The content, implementation mechanism and evaluation system of subject curricula that serve the implementation of the state education policy form the basis of activities in educational institutions.

The written content line serves to ensure the formation of writing skills of different shapes and content, to allow students to express their thoughts and ideas in the form of related texts of different nature on the basis of literary language norms.

The content line of literature and realities guides students in understanding the realities of life, prepares them for similar situations they will encounter in real life. it helps them to express themselves freely.

RƏYÇİ dos. E.Vəliyeva

A.O.ÇERNYAYEVSKİNİN “VƏTƏN DİLİ” DƏRSLİYİ

Giriş. Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsinin ilk buraxılışından sonra Azərbaycanın müxtəlif yerlərində rus-müsəlman məktəbləri açılmağa başlamışdı. Bu məktəblərin üstün cəhəti o idi ki, orada Azərbaycan dili müstəqil fənn kimi tədris olunurdu. Problem hazırlıqlı Azərbaycan dili müəllimlərinin və dərs kitablarının yoxluğu idi. Məhz A.O.Çernyayevskinin öz səyi, gərgin fəaliyyəti sayəsində bu çətinlik aradan qaldırıldı. O, 1879-cu ildən Qori seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsinə müdir təyin olunur və Azərbaycan dilində sövti (səs) üsullu dərslik yaratmaq uğunda mübarizəyə başlayır. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin təcrübəsindən istifadə edərək, üç ildən sonra “Vətən dili” adlı əlifba kitabını meydana çıxarır. Azərbaycan məktəbi tarixinin tanınmış tədqiqatçısı prof. N.M.Əhmədov bu barədə belə yazır: “...A.O.Çernyayevski əlində toplanmış dərs materiallarından intixab edib bir kitab şəklinə saldı...” (2, 155).

A.O.Çernyayevski öz tələbəsi R.Əfəndiyevdən istifadə edərək kitabı ona yazdırmış və çap etdirmişdir. İlk kitab 48 səhifədir. 1882-ci ildən 1910-cu ilə qədər həmin kitabdan savad öyrətmək üçün faydalı bir vəsait kimi istifadə olunmuşdur. Kitabın ikinci hissəsi isə Səfərləli bəy Vəlibəyovla birlikdə 1888-ci ildə Tiflisdə çap olunmuşdur. Bu dərslik ikinci sinif şagirdləri üçün yazılmış 150 səhifəlik qiraət kitabıdır. Həmin kitabın giriş hissəsində dövrü üçün çox əhəmiyyətli olan metodik göstərişlər verilmişdir. Dərsliyin ən maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, burada metodik ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq, durğu işarələrindən danışılır. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi haqqında sanballı monoqrafiyanın müəllifi prof. A.Abdullayev yazır: “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində A.O.Çernyayevskinin xidmətləri böyükdür. O, ilk dəfə sövti üsulla azərbaycanlı uşaqlara ana dilində dərs vermişdir; öz “Vətən dili” dərslikləri ilə Azərbaycan məktəblərində sövti üsulla dərs deməyin əsasını qoymuşdur” (1, 107).

Əsas hissə. Dərsliyin I hissəsi 66 səhifədən ibarətdir. Bu hissə özü də iki qismə bölünür: 1-ci qisim 1-30-cu səhifələri, 2-ci qisim isə 31-64-cü səhifələri əhatə edir; 65-66-cı səhifələrdə isə mündəricat (fihrist) verilib. 4-cü səhifədən başlayaraq, “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” ifadəsindən sonra əski əlifbanın hərfləri və işarələri (zir/kəsə, piş/zəmmə, mədd), o cümlədən hayi-həvvəz, təsdid, eyn, nuni-səğir öyrədilir, bu hərflər və işarələr sözlər və qısa cümlələrlə müşayiət olunur. Məsələn, birinci dərs belə təqdim olunur:

Əlif, Lam-Əl; A- Al,ala, lal,əl; Bey-Bal,ab, bab,bala, lal,al;
Tey-at, ət, ata,bat, tat, taba,babat. Ala at al. Baba,at al (VD, I, 4).
Sonrakı dərslər bu qayda üzrə davam edir.

Dərslikdəki materialların bir hissəsi əməyə, zəhmətə çağırışdır. “Baba və nəvəsi”, “Əkinçi və oğlu”, “Bağban və oğulları”, “Bülbül və Qarışqa” hekayələri buna nümunə ola bilər. Birinci hekayədən çıxan nəticə “Əkilər, yemişik, əkərik, yeyərlər” ideyasıdır: Babanın alma ağacı əkdiyini görən nəvə deyir ki, sən bu ağacın meyvəsindən yeyə bilməyəcəksən, buna sənin ömrün çatmaz. Babanın ağıllı cavabı nəvəni düşünməyə vadar edir: “Doğrudur, mən bu əkdiyim ağacın meyvəsini görməyəcəyəm, amma özgələri ondan yeyib mənə rəhmət oxuyacaqlar” (VD, I, 40).

Hekayə və təmsillərin bir hissəsində yaxşılıq və yamanlıqdan danışılır, yaxşılığa yamanlıq edənlər tənqid olunur. “Şir və siçan”, “Qurd və durna”, Maral və üzüm tənəyi” təmsillərində uşaqlar üçün çox vacib olan əxlaqi keyfiyyətlərdən danışılır. “Şir və siçan” mətnində şirin siçanı tutması və azad etməsi, sonra isə tora düşən şirin siçan tərəfindən xilas edilməsi göstərilir. Vaxtilə siçanın “Bir gün olar, sənə lazım olaram” sözlərinə gülən şir başa düşür ki, əhəmiyyət vermədiyimiz hər hansı bir şey də bizə gərəkli ola bilər. Təmsilin sonunda verilən məsəllər də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir:

Əl əli yuyar, əl də üzü. Xətə məndən, əta səndən. Azı bilməyən çoxu da bilməz. Yaxşılıq elə at dəryaya, balıq bilməsə, Xəliq bilər. Yaxşılgə yaxşılıq hər kişinin işidir, Yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir (VD, I, 38-39).

Dərslikdəki şeirlərdə təbiət mövzusu əsas yer tutur. “Uşaqlar və quş”, “Quşlara rəhm eləyin”, “Yay”, “Payız”, “Qış” şeirlərindən əvvəlinci ikisində quşların qəfəsdə yox, azadlıqda xoşbəxt olmasından danışılır, yerdə qalanları isə fəsillər haqqında məlumat verir. İlk dəfə olaraq “Payız” şeirindən sonra yanılmac verilir:

A qılquyruq qırqovul, gəl bu gölə gir qılquyruq qırqovul (VD, I, 60).

Dərsliyin II hissəsi 1888-ci ildə A.O.Çernyayevski və S.H.Vəlibəyovun tərtibində işıq üzü görmüşdür. Dərslik geniş müqəddimə və 26 dərsdən ibarətdir (cəmi 174 səhifə). Müqəddimədə Həsənəli xan Qaradağiyə təşəkkür və minnətdarlıq ifadə olunur: “Bu kitabçədə dərc olunan şeir və nəzmə dayır təmsilatın çoxısı zamanə şairlərinin möhtərəmi Həsənəli xan Qaradağskinin inşadıdır və təmsillər məşhur Qırlof basnilərindən tərcümədir” (VD, II, III). Yeri gəlmişkən deyək ki, M.Sultanov dərsliyin yaranmasında H.Qaradağının rolundan danışarkən onun xidmətlərini belə qiymətləndirir: “1880-ci ildə ...Qafqaz təhsil dairəsinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilində qiraət kitabları tərtib etmək üçün Tiflisdə keçirilən ziyalılar müşavirəsinin fəal iştirakçısı Həsənəli xan Qaradağı Çernyayevski ilə yaxından tanış olmuş və öz əsərlərini yeni tərtib olunacaq dərsliklərə daxil etmək üçün ona göndərməyə söz vermişdi. Həsənəli xan Qaradağı vədinə əməl edir. O öz şeir və hekayələrini ilə yanaşı, İ.A.Krılodan tərcümə etdiyi 60-a qədər təmsili də Qoriyə göndərir” (4, 57).

Dərslik “Bismillahi-rəhmanir-rəhim” ifadəsi ilə başlanır və onun tərtibində müxtəlif mövzulu kiçik hekayə, təmsil, şeir, atalar sözü, tapmaca, lətifə və yanılmacdan istifadə olunur.

Birinci dərs təlim almaq və oyun oynamağa həsr olunmuşdur. Burada təlim və oyun şeyləri, məktəb, lövhə, kitab, kağız və karandaş haqqında məlumat verilir; daha sonra dərslikdə “Uşaqları dərse şövləndirmək”, “Tifil ilə bir quş”

şeyrləri və “Hakim” adlı kiçik, amma ibrətamiz bir hekayə verilir. Birinci şeyrin son beytində “Qəradağı” adı çəkilir, lakin şeyrə dair həşiyədə verilən məlumatda qeyd olunur ki, bu şeyr “Родное слово” dərslində verilmiş “Приглашение в школу” şeyrinin (müəllifi rus pedaqoqu L.N.Mozalevski) H.Qaradağı tərəfindən tərcüməsidir. Şeyrdə günün çıxması, xoruzların banlaması, hər kəsin öz işi ilə məşğul olması göstərilir. Uşaqların vəzifəsi isə məktəbə getmək, dərslər oxumaqdır:

Həmd eyliyün Allahə, dərslər oxuyun, bəhs edin,

Allah tənəbəl kimsəni sevməz, məktəbə gedün (VD, II, 3).

II dərslər qab-qacaq və ev əşyaları haqqındadır. Burada qazan, küpə, küp kimi qab-qacaq, gəbə, palaz, kilim kimi ev əşyaları barədə məlumat verilir. Verilən kiçik hekayələr--“Küpə və qazan”, “Pələs parçasının nəqli” və “Qab-qacaq” mövzuya uyğundur; bunlardan birincisi təmsil şəklindədir:

Bir övrət çayda bir mis qazan və bir saxsı küpə yuyub suyun qırağında unutdu. Küpə və qazan çox şad olub məsləhət gördülər ki, çay aşağı gəzməyə getsinlər. Başladılar üzməyə, əmma nə fayda, onların gəzməsi çox müddət çəkmədi, küpə qazanə toxunub sındı (VD, II, 7).

Sonda isə belə bir tərbiyəvi misal verilir: Kişi öz tayıyla gəzər. Bu misalın (məsələn) bir başqa variantı da xalq arasında işlənməkdədir: Qazan qazanla toqquşar, arada güvəc çatlar.

Xörək və içki mövzusunda olan III dərslərdəki beş kiçik hekayədən üçü bilavasitə mövzuya aiddir: “Xörək və içki”, “Çörək” və “Su”. “Tülkü və qurd” və “Molla Nəsrəddin” hekayələri isə “Ön söz”də qeyd edildiyi kimi, şagirdlərini yorğunluğunu çıxartmağa xidmət edir. Maraqlıdır ki, burada mövzu ilə bağlı bir lətifə (lətaif) də verilmişdir:

Fəqirin biri varlı qövmindən birinin evində nəhar yeyərkən sahibxanə ondan sual edir: “Pilav gəyət ləziz bir təam ikən, neyçün süfrəyə lap axırdə gəlir?” Fəqir: “Bizim evdə ən əvvəl gəlir”, - deyir (VD, II, 15).

IV dərslər geyimə həsr olunmuşdur. “Paltar və ayaqqabı” və “Möhsünün çuxası” mətnləri mövzuya aiddir. “Dəvəsi itən kəs” adlı nəzm parçası Q.Zakirin eyniadlı mənzum hekayəsinin bir hissəsidir. Mənzum hekayə 14 beytdən ibarətdir, son iki misra fars dilindədir. Dərslərdə isə onun 7 beyti (14 misrası) verilmişdir. Ona görə də şeyr yarımçıq təsiri bağışlayır və onun ideyası açılır. Digər tərəfdən, Zakirdəki “Düçar oldu ona bir mərdi- aqıl” misrası səhv olaraq, “Düçar oldu ona bir mərdi-kahil” şəklində verilmişdir (6, 345-346).

V dərslər təsərrüfat alətləri və tikintiyə aid məfhumları öyrətməyə xidmət edir. Eyni zamanda, bu məlumatlar əvvəlkilərlə müqayisə olunur:

Qələm təlim şeyridir, əmma süd içkidir. Bozbaş xörəkdir, əmma əba----- (VD, II, 23).

İkincilərin boş buraxılması şagirdləri keçilən məlumatları təkrar etməyə yönəldir.

“İki kotan”, “Qavuş (qovuş), küləş və çarıq”, Baltə və sapı” mətnləri bilavasitə mövzu ilə bağlıdır; birincidə zəhmətə çağırış (işləyən dəmir pas tutmaz) ifadə olunur, sonrakılarda isə yol gedəndə yoldaşını düz seçməmək və xudpəsəndlik tənqid edilir. “Siçanlar” adlı nəzm parçası Uşinskinin qələmə aldığı şeyrin H.Qaradağı tərəfindən tərcüməsidir, dərslərin I hissəsində də verilmişdir, lakin fərq odur ki, II hissədə “İgidin igiddən nəyi artıqdır-- ehtiyatı” fikri təmsili daha aydın başa düşməyə yardım edir (VD, II, 27). “Qurd və durna” isə birinci hissədə verilənin eynidir (VD, I, 46).

VI dərslərdən XI dərslərdə heyvanat aləmindən bəhs olunur. Bu dərslərdə ev və çöl heyvanları, dördəyaqlı heyvanlar və quşlar, ət və ot yeyən heyvanlar, ev və çöl quşları, alıcı, oxuyucu və üzücü quşlar, balıqlar, ilanlar və cücülər haqqında ətraflı məlumat verilir, at, qoyun, aslan, qaraquş barəsində ayrı-ayrılıqda danışılır, toyuq və onun kürt düşüb bala çıxartması, o cümlədən durna sürüsü və onun aqibəti hekayə şəklində verilir.

XII dərslərdən XV dərslə qədər taxıllar, güllər, ağaclar haqqında məlumat verilir; bir növ, təbiətşünaslığa ekskursiya edilir. Bu dərslərdə şagirdlər coğrafiya elmi haqqında ibtidai məlumat alır, mövsümlər, aylar, bayramlar haqqında təsəvvürə malik olurlar.

XII dərslərin əvvəlində taxıl, çiçək, səbzəvat və meyvə haqqında məlumat verilir, XIII dərslərdə adamlar, heyvanat, nəbatat və mədəniyyət (qızıl, gümüş, dəmir və s.), XIV dərslərdə həftənin günləri və gecə-gündüzün hissələri, XV dərslərdə ilin fəsiləri, aylar və bayramlar haqqında danışılır. Mətnlərə dair verilmiş hekayə və şeyrlər şagirdlərin mövzunu asan mənimsəməsinə xidmət edir. H.Qaradağı özünün “Çiçəklər” şeirində uşaqların təbiətlə bilavasitə tanışlığının dərsləri möhkəmləndirməyə xidmət etdiyini çox sadə şəkildə ifadə edir:

Qaradağı, uşaqlar seyr edirlər azadə, Günlərdə dərsləri bəhsi dəxi salırlar yadə (VD, II, 66-67).

F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında işlənən (3, 65) “Darı və buğda” təmsili deyişmə əsasında qurulmuşdur :

Darı--Bana darıcan deyərlər, yağ-balla yeyərlər...~

Buğda--məndən sana qarışmasə, Palıtdən də betərsən (VD, II, 70).

Qalan dərslər, bir növ, keçilmişləri təkrarlayır. Bunların içərisində müəllifi müəyyən edilməyən “Samovar” müstəzadı da diqqəti çəkir. XXV dərslərdə heyvanların hərəkətləri, çıxardığı səslər haqqında danışılır. Burada məlum fizika qanunundan söz açılır. Bu dərslərdəki “Heç bir şeyin maddəsi itməz” adlı məlumat xarakterli mətnə maddə kütləsinin itməməsi qanunu uşaqlara anlayacağı dildə izah edilir (VD, II, 154-156).

Nəticə. “Vətən dili” dərslərinin hər iki hissəsi üzərində aparılan çoxsaylı araşdırmalardan bir daha aydın olur ki, bu dərslərin hazırlanması çox əziyyət və zəhmət bahasına başa gələn bir proses olmuşdur. Dərslər tərtibçiləri azərbaycanlı uşaqların öz ana dilində təhsil almaları üçün bu mükəmməl dərslər vəsaitini ərsəyə gətirmişlər.

“Vətən dili” dərslərinin müəlliflərinin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında çox dəyərli və əvəzsiz xidmətləri vardır. Məhz bu dərslər Ü.Hacıbəyli, M.Maqomayev, M.Mahmudbəyov, N.Nərimanov, S.S. Axundov, F.Ağazadə (Şərqli) kimi yüzlərlə Azərbaycan ziyalı və maarifçisinin təhsil almasına xidmət göstərmişdir. Dərslər təkcə məktəb şagirdləri üçün

nəzərdə tutulmamışdır, o cümlədən, öz vətəninə, öz ana dilini və Azərbaycan folklorunu ürəkdən sevən hər bir kəs üçün bugün də çox əhəmiyyətli vasitələrdən sayılır. Dərsliyin transfoneliterasiya edilməsi və geniş ictimaiyyətə çatdırılmasında tanınmış filoloq V.Qaradağının xalqımız qarşısında böyük və əvəzsiz xidmətləri var.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov N.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif, 2006, 300 səh.
2. Vətən dili. Çernyayevski A.O. (I hissə), Çernyayevski A.O. Vəlibəyov S.H. (II hissə). Tərtib və transfoneliterasiya edən Qaradağı V. Bakı, 2007, 740 səh.
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: "Elm və təhsil", 2017, 552 səh.
4. Hüseynoğlu S., Həsənlı B., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat (ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik). Bakı: "Bakınəşr", 2012, 208 səh.
5. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat (ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik). Bakı: "Bakınəşr", 2018, 208 səh.
6. Zakir Q. Əsərləri. Bakı: EA nəşri, 1964, 555 səh.
7. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 172 səh.
8. Sultanov M. Onun xidmətləri böyükdür. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 8 Bakı: 1970, 126 səh.

Açar sözlər: sövti üsul, ilk əlifba kitabı, Vətən dili, transfoneliterasiya, əski əlifba,

Keywords: sovti method, first alphabet book, native language, transfoneliteration, old alphabet

Ключевые слова: метод совти, первая азбука, родной язык, трансофонеписьмо, старая азбука

A. O. Çernyayevskinin "Vətən dili" dərsliyi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycandilli məktəblərdə aşağı sinif şagirdləri üçün tərtib olunan ilk əlifba kitabından—"Vətən dili" dərsliyindən danışılır. A.O.Çernyayevski, R.Əfəndiyev, S.Vəlibəyov və H.Qaradağı kimi ziyalıların müəllifliyi və iştirakı ilə meydana çıxan bu dərslik Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında ciddi rol oynamışdır.

İlk dəfə sövti üsulla azərbaycanlı uşaqlara dərs vermək üçün nəzərdə tutulan bu vəsaitin latın qrafikası ilə transfoneliterasiyasını həyata keçirən V.Qaradağı ondan təkcə mütəxəssislərin deyil, orta məktəb müəllimlərinin, tələbə və magistrlərin də bəhrələnməsinə şərait yaratmışdır.

Məqalədə dərsliyin hissələri və onun tərtib prinsipləri haqqında məlumat verilir, konkret nümunələr təqdim olunur.

O. Chernyayevsky's textbook "Mother tongue"

Summary

The article deals with the first alphabet book compiled for lower grade students in Azerbaijani-language schools - the textbook "Vatan Dili". This textbook, authored and attended by such intellectuals as AO Chernyayevsky, R. Afandiyev, S. Valibeyov and H. Garadaghi, played a significant role in the development of Azerbaijani culture. V. Garadaghi, who was the first to transphonate this material with Latin script, intended to teach Azerbaijani children in the Soviet way, created conditions for its use not only by specialists, but also by secondary school teachers, students and masters. The article provides information about the parts of the textbook and the principles of its compilation, provides specific examples.

Учебник А. О. Черняевского "Родной язык"

Резюме

В статье рассматривается первая азбука, составленная для учащихся младших классов азербайджаноязычных школ - учебник «Ватан дили». Этот учебник, авторами и участниками которого были такие интеллектуалы, как А. О. Черняевский, Р. Афандиев, С. Валибеков и Х. Гарадаги, сыграл значительную роль в развитии азербайджанской культуры. В. Гарадаги, который первым перевел этот материал на латиницу, намереваясь обучать азербайджанских детей по-советски, создал условия для его использования не только специалистами, но и учителями средних школ, учениками и мастерами. В статье представлена информация о частях учебника и принципах его составления, приведены конкретные примеры.

Rəyçi: dos. Əhəd Cavadov

NAĞİL DİLİNDƏ PREDİKATİV QURULUŞLU FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

Frazeologiya dilçiliyin ən yeni bölmələrindən hesab olunur ki, bu da onunla bağlı xeyli mübahisəli məqamların, həll olunmamış məsələlərin mövcudluğu deməkdir. Müəyyən dildəki frazeoloji vahidlərin emosional və ekspressiv səciyyəli söz birləşmələrinin məcmusu, frazeoloji birləşmələrin struktur – semantik xüsusiyyətlərini müasir və tarixi baxımdan öyrənən dilçilik bölməsi frazeologiyadır.

Frazeologizmlər bir sadə sözdən ibarət olmayıb, iki, üç və hətta bir neçə sözün birləşməsindən yaranaraq həm söz birləşməsi şəklində olur, həm də cümlə halında formalaşır və müəyyən bir anlayışı bildirir. Elə bu baxımdan da, H.Bayramov quruluş və mənaca söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidi frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə etməklə, quruluşca cümləni xatırladan frazeoloji vahidi isə cümlə termini kimi araşdırmağı məqsəduyğun hesab etmişdir.

Kommunikativ frazeologizmlər, yaxud cümlə tipli frazeologizmlər. Dilimizdə elə frazeologizmlər vardır ki, onlar kommunikativ funksiya daşıyır, cümlə tiplidir. Belə frazeologizmlərə kommunikativ frazeologizmlər, yaxud cümlə tipli frazeologizmlər də deyilir. Onu da qeyd edim ki, bu qəbildən olan frazeologizmləri predikativ frazeologizmlər də adlandırırlar.

Kommunikativ frazeologizmlər, yaxud cümlə tipli frazeologizmlər həm məzmununa, həm də formasına görə cümləyə bərabərdir və bitmiş bir fikri, tam bir məlumatı bildirir. Məsələn: *Haranın daşını başıma salım; Yağışdan çıxıb çıxıb yağmura düşdüm; Adı var, özü yoxdur; Elə bil qurbağa gölüne daş atdım; Qaz vurub qazan doldurmaq lazımdır; Kasa dibi yalayandır; Quyuğu qapı arasında qalıb; Canına vəlvələ düşdü; Canını oda yaxdı; Tüstün təpəndən çıxsın və s.*

İlk baxışdan Azərbaycan dilinin cümlə modelini özündə əks etdirən predikativ şəkilli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar əslində ənənəvi cümlələrdən istər qrammatik, istərsə də semantik baxımdan fərqlənir. Cümlədə söz dinamik xarakter daşıyır, fəaliyyət göstərir. Lakin bu fikri cümlə tipli sintaktik frazeoloji konstruksiyalara aid etmək olmaz. Sözlərin konstruksiya daxilindəki donuqluğu, müasir dil baxımından komponentlər arasındakı sintaktik əlaqənin zəifləməsi onlarda sintaktik xüsusiyyət kimi təzahür edir. Bu xüsusiyyətləri və onların digər əlamətlərini də nəzərə alaraq N.M.Şanskiy ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində predikativ sintaktik frazeoloji konstruksiyaları “*frazeoloji ifadələr*” adı altında öyrənmişdir. Müəllifin verdiyi tərifə görə, “Frazeoloji ifadə tərkib və istifadəsinə görə sabit olan o frazeoloji birləşməyə deyilir ki, onlar təkcə semantik baxımından üzvlənir, həm də bütövlükdə müstəqil mənaya malik olan sözlərdən ibarət olur”. F.Ağayeva qeyri-ənənəvi cümlələri rus dilçilərinə istinad edərək “faza” adlandırmışdır. Xüsusi tipli kommunikativ vahid olan konstruksiyalar ənənəvi “cümlə” anlayışı sxeminə sığmır.

Azərbaycan dilçiliyində C.Murtuzayev belə konstruksiyaları “frazeoloji cümlələr”, Ə.Dəmirçizadə isə “idiomatik cümlələr” adlandırmışdır. H.Bayramov da bu cür konstruksiyaları “frazeoloji cümlə” adlandırmışdır.

Predikativ sintaktik frazeoloji konstruksiyalar kimi, cümlə quruluşlu frazeoloji birləşmələr də tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qəbul edilmir və eyni cür izah olunmur. Bu baxımdan aşağıdakı mülahizələr də maraq doğurur: “Dilçilikdə, eləcə də türkologiyada həllinə ehtiyac duyulan ən mübahisəli məsələ cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərin mövcud olub-olmamasıdır.”

Cümlə quruluşu sintaktik frazeoloji konstruksiyalarla adi informativ xarakterli ənənəvi cümlələrin fərqi qrammatik göstəricilərin konstruksiya daxilində sabitləşməsidir. Məsələn: *Yox, qardaş, mən də elə bilirdim ki, Məşədibəy bizim ağzımızı arayıb, sən demə, kişinin bizə ürəyi yanırmiş.* “Sən demə” ifadəsində inkarlıq şəkilçisinin iştirakına baxmayaraq, burada inkar məzmunundan danışmaq mümkünsüzdür. Donuq vəziyyət almış bu sintaktik frazeoloji konstruksiyaların tərkibinə daxil olan feil şəxsə, zamana, kəmiyyətə, növ və şəkillərə görə dəyişməzdir.

Sintaktik frazeoloji konstruksiyalar kimi “*sən demə*” yalnız inkarda mövcuddur ki, bu hal yalnız qeyri-ənənəvi cümlə tipləri üçün xarakterikdir.

Qeyri-ənənəvi cümlə termininə aydınlıq gətirərək onu qeyd etmək istərdim ki, ənənəvi cümlələr dilçiliyin sintaksis bəhsində öyrənilən cümlənin üç mühüm əlamətini daşıyan, baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olan, sadə və mürəkkəb quruluşlu predikativ söz birləşmələridir. Qeyri-ənənəvi adlandırdığımız cümlələr isə quruluşca bu sintaktik vahidləri xatırladan sintaksis kursunda tədris olunmayan frazeolojiləşmiş, idiomatikləşmiş birləşmələrdir.

Frazeoloji cümlələr tərkibinə görə həm sadə, həm də mürəkkəb quruluşlu olur. Sadə quruluşlu frazeoloji cümlələrə *adı batmaq, ağ eləmək, acığı soyumaq* tipli ifadələri, mürəkkəb quruluşlu frazeoloji cümlələrə isə *göz yaşı axıtmaq, bir dili var, qırx açarı, bir qara pula dəyməz* kimi vahidləri misal göstərmək olar.

Cümlə tipli frazeologizmlər bir neçə sözün birləşməsindən ibarət olur:

a) iki sözdən ibarət olanlar:

- **Dilə tutmaq** - şirin sözlərlə birini razı salmaq, yola gətirməyə çalışmaq. *Hatəm: Sən özün get, padşahı dilə tut, gör bir yabıdan-zaddan ala bilərsənmi?* («Hatəmin nağılı»).
- **Baş çəkmək** - yoluxmaq, dəymək. *Simurq getmişdi, amma arabir gəlib Simana baş çəkirdi.* («Simanın nağılı»).

b) üç sözdən ibarət olanlar:

- **Səbr kasası dolmaq** - dözə bilməmək, hövsələdən çıxmaq. *Onun səbr kasası doldu, dözə bilməyib quyunun başına gəldi.* («Həsən Qaranın nağılı»).

c) dörd sözdən ibarət olanlar:

- **Saman altından su yeritmək**- əl altından iş görmək. ...*hallı qarı...saman altından su yeridən, qanqal dardan... qarılar* («Soltan və Qəndabın» nağılı).

Cümlə tipli frazeologizmlərin əsas hissələri isim və feillərdən ibarət olur. Azərbaycan nağıl dilinin frazeologiyası əsasında olan faktlar göstərir ki, həmin cümlələrin çoxu nəqli, sual və nida cümlələri əsasında formalaşmışdır. Bunu əsas tutaraq cümlə tipli frazeologizmləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Nəqli cümlə tipli frazeoloji vahidlər.

2. Sual cümləli frazeoloji vahidlər.

3. Nida bildirən frazeoloji vahidlər.

Nəqli cümlə tipli frazeoloji birləşmələr. Məlumdur ki, nəqli cümlə bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat vermək üçün işlədilir. Nəqli cümlə adi intonasiya ilə deyildiyi kimi, frazeoloji tərkibdə də həmin xüsusiyyətə riayət edir. H.Bayramovun qeyd etdiyi kimi, frazeoloji nəqli cümlələrin bir qisminin xəbəri feillə, bir qisminin xəbəri adlar qrupundan olan sözlərlə işlədilir. Məhz müəllif bunları nəzərə alaraq belə konstruksiyaları – *feili xəbərlə frazeoloji nəqli cümlələr* və *ismi xəbərlə frazeoloji nəqli cümlələr* deyərək iki qrupa ayırmışdır.

Feili xəbərlə frazeoloji nəqli cümlələr bu və ya digər iş, hal-vəziyyəti ifadə etmək üçün nağıl dilində işlədilir. Feili xəbərlə nəqli cümlə tipli frazeoloji konstruksiyalara aşağıdakı misalları göstərə bilərik:

- **Ağına batmaq**- inanmaq, mümkün hesab etmək. *Bu söz Nurəddünyanın ağına batdı...* («Tapdıq» nağılı).
- **Ürəyi qısılmaq**-qüssələnmək, qəmlənmək. *Padsah: Vəzir, gündə on dəfə ürəyim qısıılır, qızımın getməyinə dözə bilmirəm...* («Sehrli üzük» nağılı).

İsmi xəbərlə nəqli cümlələrə isə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

- **Elə bil behiştin bir guşəsidir**- çox gözəl yer haqqında deyilir. *Gül bülbülü çağırır, bənövşələr açıb, ağacdakı meyvələr dəyib, elə bil behiştin bir guşəsidir.* («Ceyranın nağılı»).
- **Bir ayağı o dünyada, bir ayağı bu dünyada**-ölüm ayağında, ölmək ərafəsində. *Bəli, o necə deyirlər, bir ayağı o dünyada, bir ayağı bu dünyadadır...* («Şahzadə Mütalib» nağılı).

Sual cümləli frazeoloji vahidlər. Dilçilikdə ifadə tərzlərindən biri də sualdır. Sualdan dildə həm sual sözü kimi, həm də sual cümləsi kimi istifadə olunur və o, danışana izah edilməsi lazım hesab olunan müəyyən bir məlumatı, işi dəqiqləşdirməyə və ya dinləyənə naməlum bir şey barədə məlumat verməyə xidmət edir. Sualın dildə alternativ sual, vasitəli və vasitəsiz sual, əvəzlikli sual, ikili sual, məsləhət sual, nidalı sual, tam sual, təsdiqli sual və s. kimi növləri mövcuddur. Lakin bunlardan fərqli olaraq ritorik sual da meydana çıxır ki, bunlar əsasən, frazeoloji sual cümlələrində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. H.Bayramov frazeoloji sual cümlələrinin: qrammatik sual cümlələri və ritorik səciyyə daşıyan sual cümlələri,- deyərək iki növünü göstərir. Müəllif frazeoloji sual cümləsinin də iki növünü: qeyri-ritorik frazeoloji sual cümləsi, ritorik frazeoloji sual cümləsi, göstərir və Azərbaycan dilində qeyri-ritorik frazeoloji sual cümlələrinin kəmiyyətə az olduğunu qeyd edir.

- **Əlindən nə iş gəlir (əlindən nə gəlir).** Bu ifadə başqasından cavab almaq məqsədi üçün işlədilir. Yəni soruşulan adam nə bacarır, hansı işi görməyi bacarır, hansı işin öhdəsindən gələ bilər? “əl” ismindən + nə + gəlir feilindən düzəlmişdir: *Oğlan: Mən bura gəlib bu qızı asılmış gördüm, onu açdım, əlindən nə gəlir mənə elə.* («Beça dərviş» nağılı).
- **Daha nə deyim.** Bu ifadə sözümlə yoxdur mənasında işlədilir. Razılıq bildirir. I şəxsə aiddir. *Tacir Əhməd baxdı ki, bura bir yaxşı bağdı ki, vallah daha nə deyim?* («İmam» nağılı).
- **Nə iti (itim, itin) azıb.** Bu ifadə ən çox danışqda kinayə ilə işlədilir. Başqasının işinə qarışan adama narazılıqla edilən tövsiyədir, yəni nə işinə qalıb, nəyinə lazımdır və s. Bütün şəxslərə aid edilib işləyə bilər. Burada isə II şəxsə aid olub yiyəlik halında işlənmişdir. *Pirim nə qədər, dəlil-dələlat elədi ki, ay arvad, sən bir uşaq qucağında, biri də qarnında, bu halnən hara gedirsən, meşədə sən nə itin azıb?* («Ovçu Pirim» nağılı).
- **Nə qoyub, nə axtarırsan.** Bir məsələ haqqında qarşıdakı adamın fikrini ona aydın olmayan səbəbdən doğru olmamasının nəzərə çatdırmaq üçün işlədilir. II şəxsin təkinə (bəzən cəminə) aid olur. Bu frazeoloji ifadənin «*nə itirib, nə axtarırsan*» kimi antonim variantı da var: *Gördü nə qoymusan, nə axtarırsan?* («Şəminin nağılı»). *Ey ... ay Hüseyn nə itirib, nə axtarırsan?* («Kürd Hüseynin nağılı»).

Azərbaycan nağıllarında «nə» sözündən başqa *kim, hara, neçə, niyə* və s. sual əvəzliliklərindən ibarət frazeoloji sual cümlələrinə də rast gəlinir. Bunlara aşağıdakı misallar daxildir:

- **Kim yatmış, kim oyaq**- ifadəsi ayıq-sayıqlığı bildirmək üçün işlədilir. Nağıl əsasında meydana gəlmişdir. «Cırdan» nağılında div tərəfindən uşaqların oyaq, sayıq olub-olmadığını yoxlamaq üçün işlədilmiş ifadədir:
Div:- *Kim yatmış, kim oyaq?*
Cırdan: *Hamı yatmış, cırdan oyaq.*
- **Sən hara, bura hara** - Bu ifadə bir şəxsi gözlənilmədən bir yerdə gördükdə təəccüb məqamında işlədilir. Ancaq II şəxsə formalaşmış: *Div: -Ay bala, sən hara, bura hara, bura gələn sağ qayıda bilməz.* («Çəlayi-vətən» nağılı).

Nida bildirən frazeoloji birləşmələr (frazeoloji nidalar). Dilçilik tarixindən məlumdur ki, nidalar bəhsi mübahisəli bir sahə olmaqla, həmçinin bu xüsusi nitq hissi ən az tədqiq olunmuş kateqoriyalardan biri hesab olunur. Azərbaycan dilçiliyində bu sahəni əks etdirən materiallara ayrı-ayrı qrammatikaya aid dərsliklərdə rast gəlsək də, buna dair geniş məlumat

yalnız K.Hacıyevin dərs vəsaiti kimi hazırlanmış «Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri» kitabında verilmişdir [48, 38-92]. Lakin burada da nida sözlərindən bəhs edildiyi halda, bütünlükdə nidalardan genişliylə danışılmamışdır. Nida xarakterli frazeoloji vahidləri həm frazeoloji nidalar, həm də frazeoloji cümlə-nidalar deyə iki cür xarakterizə etmək olar. Frazeoloji nidalar bir sıra məzmunlar (alqış, qarğış, dua və s.) kəsb edən ümumiləşmiş hala malik olur. Məsələn: *allah haqqı, sən allah, allaha şükür, it oğlu* və s.

Frazeoloji cümlə idiomlarda isə rəngarəng üslubi məqamlardan istifadə olunur. Məsələn, *başın sağ olsun, qatırçının qatırını hürkütməyin, ananın südü halal olsun* və s.

Nidalar dildə hiss və duyğuları, istək və arzuları ifadə etdiyi halda, nida cümlələr ifadə olunan fikrə danışanın emosional münasibətini də əks etdirir. Bu, özünü on çox frazeoloji nidalarda büruzə verir. Frazeoloji nidalar həm də xalq danışığı dili ilə əlaqədar kommunikativ məzmunu malik yaranır.

Nəticə. Frazeoloji vahidlərin yaranma tarixi qədim olsa da, onların araşdırılması, bir elm sahəsi kimi müəyyələnməsi son dövrlərdə reallaşmışdır. Folklorun ən qədim janrlarından biri olan nağıllarda frazeoloji vahidlərin ən gözəl nümunələri yer almışdır. Həm frazeoloji birləşmələr, həm də frazeoloji cümlələr dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Frazeoloji vahidlər iki, üç, bəzən də dörd və beş sözdən ibarət birləşmə şəklində ola bildiyi kimi, cümlə quruluşunda da ola bilər. Bir sıra frazeoloji vahidlər bitmiş fikir ifadə edərək cümlənin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Qrammatik quruluşa malik cümlələr kimi frazeoloji cümlələrdə müxtəlif quruluşda olur. Sadə frazeoloji cümlələrə sadə cümlənin intonasiyaya görə növləri kimi nəqli frazeoloji cümlələr, sual tipli frazeoloji cümlələr və nida cümlələri daxildir. Nağıllarımızın dilində nəqli və sual cümlələrinin miqdarı olduqca çoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978
4. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1979
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008
7. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, I cild. Bakı: Elm, 1978
8. Məmmədov İ.Ö. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı, 1992
9. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı: Araz, 2006

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, frazeoloji cümlələr, predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər, nəqli frazeoloji cümlə, sual tipli frazeoloji cümlə

Keywords: phraseological units, phraseological sentences, phraseological units with predicative structure, metaphorical phraseological sentence, question-type phraseological sentence

Ключевые слова: фразеологические единицы, фразеологические предложения, фразеологические единицы

Nağıl dilində predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər

Xülasə

Məqalədə nağılların dilində işlənən predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərdən, yəni cümlə tipli frazeoloji vahidlərdən bəhs edilmişdir. Frazeoloji vahidlər zəngin və rəngarəng dil materialına məxsusdur. Xüsusən də Azərbaycan nağıllarının dilində biz bunu qabarıq şəkildə görürük. Məqalədə predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər barədə həm milli dilçilərimizin, həm də dünya dilçilərinin mülahizələri öz əksini tapmışdır. Həmçinin frazeoloji cümlələrin tərkib hissələri barəsində də qeydlər əks olunmuşdur. Məqalədə feili və ismi xəbərlili frazeoloji cümlələrə yer verilmişdir. Həmçinin nəqli frazeoloji cümlələr, sual tipli frazeoloji cümlələr, nida tipli frazeoloji cümlələr və onların ifadə etdiyi mənalardan izahlarına yer verilmişdir.

Phraseological units with predicative structure in the language of fairy tales

Summary

The article discusses the predicative phraseological units used in the language of fairy tales, ie sentence-type phraseological units. Phraseological units belong to the rich and colorful language material. Especially in the language of Azerbaijani fairy tales, we see it vividly. The article reflects the views of both national and world linguists on predicative phraseological units. There are also notes on the components of phraseological sentences. The article contains phraseological sentences with verbs and nouns. There are also metaphorical phraseological sentences, question-type phraseological sentences, exclamation-type phraseological sentences and explanations of their meanings.

Фразеологизмы с предикативной структурой в языке сказок

Резюме

В статье рассматриваются предикативные фразеологизмы, употребляемые в языке сказок, то есть фразеологизмы типа предложения. Фразеологизмы относятся к богатому и красочному языковому материалу. Особенно на языке азербайджанских сказок мы видим это ярко. В статье отражены взгляды как отечественных, так и мировых лингвистов на предикативные фразеологизмы. Имеются также примечания о компонентах фразеологических предложений. В статье представлены фразеологические предложения с глаголами и существительными. Существуют также метафорические фразеологические предложения, фразеологические предложения вопросительного типа, фразеологические предложения восклицательного типа и пояснения их значений.

Rəyçi: prof. S.Abdullayeva

A. KLARKIN ROMANLARINDA UTOPIYA VƏ DİSTOPIYANIN ELEMENTLƏRİ

Fantastik əsərlərində utopiya və distopiya janrlarından istifadə edən yazıçılar və filosoflar yaşadıkları və ya yaşamaq arzusunda oldukları dünyanın bu janrlarda əksini tapan sistemlərinin və cəmiyyətlərinin qurulmasında tələb olunan şərtləri və qüsurlu ictimai-siyasi qaydaları təsvir edərək oxucuların diqqət və düşüncəsini ciddi mətləblərə yönəldirlər. Sagentin sözlərilə desək bu kimi əsərlər "insan qruplarının həyatlarını necə təşkil etmələri ilə nəticələnən xəyallar və ya kabuslar", sosial yuxu alətləridir. Utopiya janrı hər hansı bir cəmiyyətdə onun əksinə olaraq inkişaf edəcək elementləri, davamlı sosial qarşıdurma, qəza, faciə kimi fəlakətləri aradan qaldırmağı hədəfləyir. Bu istəyin yerinə yetirilməsi, cəmiyyəti daha ziddiyyətli və ya qaranlıq bir dönüşə istiqamətləndirib uçuruma aparması janrla bağlı akademik araşdırmalarda ən çox müzakirə olunan məsələyə çevrilmişdir.

Yanlış elmi fərziyyələr hətta müəyyən müddətdə beyinlərə hakim kəsilməyə nail olsalar da, onların təsir dairəsi son dərəcə məhduddur. İctimai həyatda isə eksperimentdə təsdiq olunmadıqlarına görə ya ümumiyyətlə mövcud deyillər, ya da minimal əhəmiyyət kəsb edirlər. Halbuki, bütün utopik proyektlərin həyata keçirilməsi prosesi daim bu və ya digər dərəcədə müəyyən dövr ərzində təşəkkül tapmış adət və ənənələrin, dəyərlərin ləğvi, ən azı isə nizamın pozulması ilə bağlı olduğuna görə riskli xarakter daşıyır. Bu utopik proyektlərin ictimai həyatı köklü şəkildə dəyişdirmək iddiasının nəticəsi kimi meydana gəlir. Utopik konsepsiya cəmiyyətin həyatının bütün tərəflərini dəyişdirməyi nəzərdə tutduğu üçün gerçəkləşmə prosesində onun nöqsanlı tərəfləri və cəhətləri, çox vaxt nəzərə çatmayan nəzəri çatışmazlıqları cəmiyyətin həyatına, insanın düşüncə, dünyagörüş və dünyaduyum tərzinə həddindən artıq ağır zərbələr vura bilər. XX əsrdə utopiya tezliklə silinəcək dünyada anlam axtaran bir konsepsiya olaraq problemli, əsrin xaoslu dönüşünə uyğun sosial və mənəvi qarşıdurmalarla zəngin idi. Minillik nəşrlərin bir çoxu utopiyanın insan təbiətinə qarşı təhlükə yaratdığını təsbit edərək bu mövzuları təkrarladı.

İngilis alimi L.Memford utopiya anlayışının konkretləşdirməyə çalışaraq deyirdi ki, utopik düşüncə tərzini birtərəfliyin, ayrışdırıcılığın, əyalətçiliyin əksi olan bir şeydir. Utopik metoddan istifadə edərək dünyanı dəyişdirməyə, daha kamil və xoşbəxt insan yaratmağa çalışanlar həyata toplum şəklində baxmalı və hər şeyi bütövlükdə görməli idilər. Onlar həyatı təsadüfi şəkildə birləşmiş, necə gəldi yan-yanı düzülmüş keyfiyyətlərin xəritəsi yox, üzvi vəhdətə malik sistem hesab edirlər. Utopiya da bu sistemin tərkib hissələri arasında mövcud olan tarazlığı qoruyub saxlamağa xidmət etməlidir. [6,s.103-106]

Utopik idealların tarixən sübut edilmiş distopik nəticələrinin tənqidi Artur Ç. Klarkın "Uşaqlıq dövrünün sonu", "Şəhər və ulduzlar" romanlarında rast gəlinir. Bu əsərlər ingilis fantastika romanının soyuq müharibə dövrünü oxucuya çatdıran ən bariz nümunələridir. Adı çəkilən romanlar "azadlıq və xoşbəxtlik" görünüşü altında ideal idarəetmə formasına nail olmaq üçün təslim, nizam-intizam, güc və nəzarət ilə idarə olunan sistemlər quran və saxlayan utopik dövlətlərin totalitar olduğunu göstərir. İnsanlar və ya yadplanetlilər tərəfindən yaradılmış utopiyalar sonda distopik vəziyyətə düşürlər, bununla da utopiyaların meydana gəlməsinə səbəb olan distopik şərtləri ifşa edirlər. Klark soyuq müharibə fonunda daha yaxşı bir dünyanın və ya daha yaxşı bir gələcəyin mümkün olacağını önə çəkmir, lakin fantastik romanları zəmnində müəyyən bir mövzunu tənqidi cərchivəyə salır. Müəllifin romanlarının utopiya və distopiya analizində özünəməxsus yanaşmaları var. Klark Qızıl Dövrün mövcudluğunun apokaliptik olaraq bitməsinə, onun yerində mütləq bir distopiya olmadığını təsvir edərkən fərqli bir mənzərə yaradır- bəşəriyyət sona çatdı da uşaqlar fərqli bir formada olsa belə yaşayırlar. Beləliklə, bu əsərlərin daha dərinlən təhlili zamanı distopiya dünyalarında ortaya çıxaran utopik idealların soyuq müharibə dövrünün elmi fantastika povestlərində əsas diqqəti çəkən siyasi mesaj olduğu iddia edilir.

Distopiya heç vaxt indiki zaman nöqtəyi-nəzərdən sabitlənmə bilməz, çünki mövcud dərəcədə gələcəyin ölçüsündə var. Fərd istəklərinin yerinə yetirilməsindən heç vaxt məmnun qalmadığı üçün, ümumilikdə dünyanın inqilabi bir konfigurasiyasını tələb edir. Utopiyaların daha yaxşı bir həyat arzusu olması mütləq bunun hamı üçün daha yaxşı bir dünya olacağı anlamına gəlmir. Utopik ümid və ya həsrət özünəməxsus kollektiv xarakter daşıyır və fərdlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur (Fridman 63-64). Əslində məhdudiyyətlər önə qoyulanda və xüsusi orqanlar tərəfindən idarə edildikdə "daha yaxşı" insanların azadlıqdan məhrum edilməsi və müqavimətin hakimiyyətin nəzarəti altında olması arzuolunmaz bir gerçəkliyə çevrilir (Levitas 3-10). Levitasın bu fikirlərinə sübut kimi "Uşaqlıq dövrünün sonu"ndakı xaosun bəzi tədbirlərlə aradan qaldırılmasına çalışılır, harmoniyanın ölkəyə gətirilməsini hədəflənir və ya "Şəhər və ulduzlar"da insanlar cəmiyyətə nizam gətirmək üçün təsnif edilir. Lakin bunların hər ikisində insanların həyatından, yaşam tərzindən, hissələrindən və istəklərindən asılı olmayaraq elm adamlarının və hökumətin əsas qayğısı insanların həyatının daha yaxşı olmasını təmin etməkdir.

Distopiyayı (neqativ utopiyayı) utopiya ilə (pozitiv utopiya) yaxınlaşdırın əsas cəhət onların dünyanı görmə üsullarının üst-üstə düşməsidir. Hər iki halda gözümüz qarşısında iki rəngdən- ağdan və qaradan ibarət dünya durur. Lakin əgər utopistlər üçün bu iki rəngin qarşıdurması sinxron planda vahid məkanın müxtəlif nöqtələrində baş verirsə, antiutopistlər üçün ağ ilə qaranın üz-üzə gəlməsi diaxron planda zamanın müxtəlif məqamlarında həyata keçir: bu o deməkdir ki, utopist sənətkar öz mükəmməl, ideal ağ ada ölkəsini qeyri mükəmməl idealdan çox uzaq-qara dünyanın əhatəsində yaradırdı və onlar eyni zamanda mövcud idilər.

Antiutopist bədii nümunələrdə ağ ilə qara məkanda yox, zamanda bir-birlərindən aralı düşmüşlər: ağ keçmişdə qalmış, qara isə indiki zamanda mövcuddur.

Bu məqamla bağlı utopiya və distopiya arasında mövcud olan bir fərqi də vurğulamaq lazımdır; utopiyada ideal dünya ilə real dünya mütləq şəkildə bir-birinə qarşı qoyulmuşdur. Distopiyada isə qeyri-ideal dünya real dünyanın içərsində mövcud olan müəyyən meyllərin nəticəsi kimi meydana gəlir. Beləliklə, utopik dünya qapalı, antiutopik dünya açıqdır. Utopik dünya məhduddur və öz sərhədlərində qalmağa meyillidir. Antiutopik dünya eksponsiyaya meyillidir və son nəticə etibarilə bütün dünyanı ehtiva etməyə çalışır.

A. Klarkın romanlarında distopiyanın toxumları artıq icmaların utopik birləşmələrində əkilmişdir və distopiya bitməmişdən əvvəl də kabuslu, totalitar yerlər idi. Tanrıçanın suveren gücü və Qızıl dövrün suveren olmayan intizam gücü hər ikisi nəzarət məqsədi daşıyır. Bədənlərə və ağıllara tətbiq olunan, görünən və ya görünməməyən cəza və nəzarət vasitəsilə, utopik dövlətin təşkili idarələrə əsaslanan bir güc şəbəkəsini təqdim edir, eyni zamanda şəxsiyyətlərin idarə olunma normaları, rolları da qurumların formalaşmasında əks olunur. Müvafiq olaraq, hər hansı bir ideal sistem nizam-intizam, nəzarət və gücü əhatə edərək mövcud bir formanın təməlinə qurulur. Sagentin qeyd etdiyi kimi, "utopiya, bir cəmiyyətin arzusunda olduğu şeyi reallaşdırmaq istədikdə geri çəkilməsinin ölçüsüdür" ("Utopian Traditions")

Klark qüsurları, real dünya cəmiyyətlərini, sosial quruluşları və sosial narahatlıqları göstərmək üçün utopiya və distopiya ənənəsinə əməl edir. Yazıçı həyatımızdakı lokallaşdırılmış sistemlər, fərdlərə tətbiq edilən güc üsulları və mümkün apokaliptik gələcək haqqında danışır. Standartlaşdırma, təsnifat və fərdiliyin olmaması hələ də ön plana çıxır. İctimai və siyasi gündəm bir məzlum çərçivəni təsvir etməyə davam etdikcə, uydurma səhnə nikbin bir ton ala bilməyəcəkdir. Buna görə də, distopik cəmiyyətlər, T. Mor, T. Campanella, Y. Zamyatin, O. Haksli, C. Oruel və ya A. Klarkın əsərlərində də göstəriləndiyi kimi bu cəmiyyətdə yaşayan insanlardan və onları idarə edən rəhbər orqanlardan asılıdır. M. Fokauldianın əsərlərində utopiya, distopiya və siyasət arasındakı əlaqə intizam mexanizmlərinə çevrilən utopizmin təhlükələri ilə birlikdə görünür. Buna görə, M. Fokauldianı oxuyan zaman, utopiyayı idealizm maskası altındakı distopiya kimi görmək olar. Hər bir utopiyanın içində həmişə qaranlıq bir toxum var, distopiya güc və ya təkamül yolu ilə həmişə özünü ortaya qoyur. Bütün bunları nəzərə alsaq, Kleysin qeyd etdiyi kimi, "böyük Avropa imperatorları öz qurduqları imperiyalarında utopiyaçıydılar"—onlar milli və şəxsi şöhrətləri haqqında hədsiz xəyallar qurur, bu xəyallara tabe olmaq istəməyənlərin şiddət və sürətlə etdikləri təbliğata isə distopiya deyirdilər.

Antiutopiya ilə utopiya arasında ən əsas, aparıcı, həllolunmaz antaqonist xarakterli ziddiyyət utopiyanın məhz kamilliklə bağlı durğunluğunun nəticəsidir.

Bu nöqteyi-nəzərdən utopiya antiutopiya münasibətlərindəki fərqi görməmək və dəyərləndirməmək olmaz; bu iki ədəbi-bədii janr arasında qarşılıqlı inkar pafosu höküm sürür.

Antiutopist bir qayda olaraq öz utopist rəqiblərinin konsepsiyasından irəli gələn praktiki baxışlarını əyani şəkildə nümayiş etdirməyi və bununla da onların əsassızlığını sübuta yetirməyə cəhd göstərir. Əlbəttə ki, antiutopistin tənqid etdiyi konsepsiyaya mənfi münasibəti onun mövqeyində öz əksini tapır. Lakin oxucunu inandırmaq üçün o, maksimum obyektiv mövqe tutmalı, böhtan taktikasından imtina etməli, təhlil süzgəcindən keçirdiyi konsepsiyanın ikinci dərəcəli əlamətlərini yox, əsas, səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırmalıdır. Bu halda utopiya ilə antiutopiya arasında güzgüvari münasibət yaranır; utopist də, antiutopist də eyni gerçəkliyi eyni şəkildə görür. Sadəcə əgər birinci hər şeyi müsbət dəyərləndirirsə, ikincinin bütün ünsürlərə münasibəti mənfidir.

Antiutopist cəmiyyətin müasir durumunu təqdir etməklə yanaşı gələcəkdə gerçəkləşəcəyi halda bəşər nəslinə qarşı yönəlcək qorxunc bir qüvvə olan konsepsiyanın məhz indiki durumun daxilində rüseyim şəklində mövcud olması faktından çıxış etməlidir. Deməli, antiutopistin indiki duruma münasibəti birmənalı deyil, bir qayda olaraq ziddiyyətli xarakter daşıyır: bir tərəfdən ictimai qurumlar kimi mövcud cəmiyyət də kamil deyil, əks təqdirdə utopist konsepsiyaların yarması üçün zəmin yaratmazdı, digər tərəfdən çağdaş durumu hər vəchlə qoruyub saxlamaq lazımdır, çünki əgər bu durumun daxilində müəyyən ictimai meyllərin nəticəsi kimi təşəkkül tapmış utopist konsepsiyalar gerçəkləşsələr, bəşər nəslini dəhşətli aqibət gözləyər. Deməli, antiutopistin mövcud qurluşa münasibəti ikilidir-eyni zamanda həm müsbət, həm də mənfidir. Konsepsiyanın gerçəkləşməsi nəticəsində formalaşacaq quruma onun münasibəti birmənalı şəkildə mənfidir və burada heç bir çalardan söhbət gedə bilməz. Deməli, antiutopiyanın hədəfi hər zaman utopiya yox, gerçəklik olmuşdur. Sosial gerçəklik son dərəcə ziddiyyətli, mürəkkəb münasibətlər sistemi olduğuna görə antiutopiyanın mövcud ictimai münasibətlər sistemində reaksiyasını birmənalı şəkildə şərh etmək və dəyərləndirmək son dərəcə çətindir. Əgər biz antiutopiyaya da utopiyalar üçün səciyyəvi olan idealın və gerçəkliyin qarşıdurmasını şamil etsəydik, problemin mürəkkəbliyini və ziddiyyətli xarakterini nəzərə almamış olardıq. Gələcəkdə bəşər nəslini gözləyən qorxunc fəlakətləri öz içərsində bəsləyib yetişdirən gerçəkliyin özü də dolayısı ilə antiutopiyanın tənqid hədəfidir. Deməli, antiutopiyada gerçəklik də, utopiya da heç vaxt birbaşa ifadə olunmayan, hüdudları müəyyən olmayan, çox vaxt ciddi cəhdlə gizlədən və elmi ədəbiyyatda aramsız və nəticəsiz diskusiyalara səbəb olan ideal naminə tənqid olunur. Ədəbiyyatçılar öz üzərlərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirirlər, onlar bu hadisələri və nəticələri göstərirlər, düzgün seçim etmək isə insanlara qalır. "Texnikanın inkişafı insanları tənhaləşdirir, özgələşdirir, bir-birlərinə qarşı ehtinasız edir. Lakin insan bunun da qarşısını ala bilər, çünki o Allahın yaratdığı ən ali varlıqdır." (Corfield 264)

Ədəbiyyat :

1. Claeys, Gregory, *Searching for Utopia: The History of an Idea*. New York: Thames Hudson, 2011. Print.
2. Eds. Roland Schaer, Gregory Claeys, and Lyman Tower Sargent. "Utopian Traditions: Themes and Variations." *Utopia: The Search for the Ideal Society in the Western World*. New York: Oxford, 2000. Print
3. Freedman, Carl. *Critical Theory and Science Fiction*. Hanover: Wesleyan UP, 2000. Print
4. Levitas, Ruth. *The Concept of Utopia*. New York: Syracuse UP, 1990. P 3-10 Print.

5. [R. M. Corfield](#) "Lives of the planets: a natural history of the solar system" New York: Basic Books, ©2007. 268 p.
6. Sargent, Lyman Tower. "The Three Faces of Utopianism Revisited." *Utopian Studies*. 5.1 (1994): 1-37. JSTOR. Web. 19 May 2013.
7. Utopiya janrının antiutopiya ilə əvəz olunmasının əsas səbəbləri // ADU, Elmi xəbərlər №2, Bakı, 2006, səh. 103-106.

Açar sözlər : Utopiya, distopiya, fantastika, soyuq müharibə, kaos

Резюме

Писатели и философы, использующие жанры утопии и антиутопии в своих художественных произведениях, привлекают внимание читателей к серьезным проблемам, описывая условия и ошибочные социально-политические правила, необходимые для построения систем и обществ мира, в котором они живут или мечтают. Жанр утопии направлен на устранение элементов, которые будут развиваться в любом обществе в его противоположности, таких как постоянные социальные конфликты, случайности, трагедии. Выполнение этого желания, ведущее общество в более противоречивую или более темную бездну, стало наиболее обсуждаемым вопросом в академических исследованиях этого жанра.

Summary

Writers and philosophers who use the genres of utopia and dystopia in their works of fiction draw readers' attention to serious problems by describing the conditions and wrong socio-political rules necessary for building systems and societies of the world in which they live or dream. The genre of utopia is aimed at eliminating elements that will develop in any society in its opposite, such as constant social conflicts, accidents, tragedies. Fulfilling this desire, leading society into a more controversial or darker abyss, has become the most debated issue in academic studies of this genre.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN “SƏN HƏMİŞƏ MƏNİMLƏSƏN” DRAMI, YAXUD TƏNHALIGIN FACİƏSİ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri İlyas Əfəndiyev həm nasir, həm də dramaturq kimi oxucuların dərin rəğbətini qazanmış sənətkardır. Əsərləri oxucuların ən məhrəm hissələrinin çılpaq ifadəçisi olduğundan hər kəs onun qəhrəmanlarında ya özünü görür, ya da onların simasında tanıdığı adamları tapır. İstər roman və povestlərində, istərsə də pyeslərində qaldırılan problemlər ümumbəşəri olduğundan zaman keçsə də, yazıcının ədəbi irsi öz populyarlığını itirmir. Elə məhz buna görə də tədqiqatçılar İlyas Əfəndiyevi “insan ruhunun memarı” adlandırıblar.

Görkəmli yazıçı və ədəbi tənqidçi Mehdi Hüseyn də İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığını “insan psixologiyasını təbii və sadə boyalarla göstərdiyi üçün” yüksək qiymətləndirmişdir. Belə ki, ədibin irsində həm mənəvi cəhətdən zəngin, həm də yoxsul, həm son dərəcə səmimi, həm də süni, həm olduğu kimi görünən, həm də olduğu kimi görünməmək üçün maskalanmış insan tipləri ilə qarşılaşmaq olur. Əsərin mövzusunun, janrından asılı olmayaraq, yazıçı onları xüsusi təmtəraqla təqdim etmir, real həyat lövhələri yaradaraq qəhrəmanlarının iç dünyasını oxucu qarşısında sərgiləmiş olur.

İlyas Əfəndiyevin əsərlərini oxuduqca bir kaşif kimi insanları tanımış oluruq: bəzən insanların acımasızlığına kədərlənir, nifrət hissi ilə alışıb-yanır, bəzən də xeyrxah adamların var olduğuna sevinirik. Bu əsərlərin bir müsbət cəhəti də var, bu da onların bizi həyat hadisələrini real qəbul edib, nikbin yanaşmağa çağırmasıdır. Yazıcının əsərlərinin əsas mayası insanpərvərlikdir.

Yəqin elə buna görə də ədəbi tənqidçilər İ.Əfəndiyevin özünəqədərki şablonları dağıtdığını, milli ruhumuzla düz gəlməyən estetik ehkamları dəyişdiyini söyləyir və onun irsi haqqında belə bir qənaətə gəlirlər: “O, xalq həyatının milli-mənəvi mənafehləri baxımından təcəssüm etdirən ədəbi təmayül yaratdı və ədəbiyyatımıza lirik-psixoloji üslub gətirdi” (1, s. 216).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, İlyas Əfəndiyev zəngin ədəbi miras sahibidir. Onun bədii nəsrinə “Söyüdlü arx”, “Körpüsəlanlar”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, “Geriyə baxma, qoca”, “Üçatılan” kimi roman və povestləri, dramaturgiyasına “İşıqlı yollar”, “Bahar suları”, “Atayevlər ailəsi”, “Sən həmişə mənəmləsən”, “Mənəm günahım”, “Unuda bilmirəm”, “Məhv olmuş gündəliklər”, “Qərribə oğlan”, “Bağlardan gələn səs” kimi pyesləri daxildir. Onun “Mahni dağlarda qaldı”, “Xurşidbanu Natəvan”, “Şeyx Məhəmməd Xiyabani”, “Hökmdar və qızı” kimi tarixi mövzulu dramları bu janrın ən mötəbər ədəbi nümunələridir.

Ədibin dramaturgiyası səhnəyə yeni nəfəs gətirmiş, milli teatr tariximizdə yeni mərhələ açmışdır. Dramaturq öz qələmi ilə ədəbi ənənəyə söykənən, lakin özünəqədərkilərdən də köklü şəkildə fərqlənməyi bacaran yeni bir teatr – “İlyas Əfəndiyev teatri”-ni yaratmışdır. Onun cızdığı xarakterlər ülvə məqsədləri uğrunda mübarizliyi, yaşadığı hissələrin, duyğuların təbiiliyi ilə seçilən gündəlik həyatımızda rastlaşdığımız real insanlardır. Məhz elə buna görə də İ.Əfəndiyev dramaturgiyası sevilən və qəbul ediləndir. Elə buna görə onun səhnə əsərləri kino lentinə alınıb əbədiyyətə doğru addımlayır. Nəsillərin tərbiyəsində əvəzsiz rol oynayır. Gəncləri həyata hazırlayır, yaşlıları həyata bağlayır.

Xalq artisti Əli Zeynalov İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasındakı lirizimdən bəhs edərkən yazırdı: “Onun lirikası qəhrəmanların psixoloji vəziyyəti ilə və bilavasitə yaranmış zəruri situasiya ilə bağlı olur” (6). Deməli, İ.Əfəndiyevin lirizmi təkcə üslubi özəllik məsələsi deyil, ideyanın ifadəsi üçün düşünülmüş, müəllifin özünəməxsus bir ədəbi üsuludur.

Yazıcının müxtəlif mövzulu əsərləri onu insan mənəviyyatını incəliklərinə kimi açan bir psixoloq kimi də xarakterizə edir. Gülxani Şükürova haqlı olaraq İlyas Əfəndiyevin irsindəki “lirizm ovqatını və psixologizm axarını” onun xalq təfəkkürünə yaxşı bələd olması və milli folklardan qidalanması ilə bağlamışdır (4, s. 25).

İlyas Əfəndiyevin bu mənəvi keyfiyyətlərə söykənən və Azərbaycan səhnəsində oynanıldığı gündən böyük rəğbət hissi ilə qarşılanan sənət incilərindən biri də “Sən həmişə mənəmləsən” dramıdır. Pyes 1964-cü ildə qələmə alınıb. Eyni ildə Xalq artisti Tofiq Kazımov tərəfindən səhnələşdirilib. 1987-ci ildə Dövlət Televiziyasında bu pyes əsasında Xalq artisti Gülcəhan Güləhmədova-Martinova və Əməkdar incəsənət xadimi Təriyel Vəliyevin quruluşunda iki hissəlik film-tamaşa lentə alınıb. Teatr tamaşalarında baş rolları Xalq artistləri Əli Zeynalov, Rəsim Balayev, Fəvəd Poladov, Amaliya Pənahova, Əməkdar artistlər Mələhət Abbasova, Məsmə Aslanqızı kimi peşəkar aktyorların məharətlə canlandırdıqları əsər hər zaman tamaşaçılar tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanıb.

Ədəbiyyatşünas Xəlil Əlimirzəyev “Sən həmişə mənəmləsən” pyesinin məzmun mündəricəsi, səhnəyə qoyuluşu, aktyor təqdimatı haqqında fikrini belə ümumiləşdirib: “İ.Əfəndiyev oxucuların, xüsusilə gənclərimizin ən çox sevdiyi yazıçılardan biridir. Çünki gənclərimiz onun əsərlərində öz həyatlarının, yüksək məqsəd və qayələrinin, ürək çırpıntılarının ən yaxşı bədii ifadəsini görürlər. “Sən həmişə mənəmləsən” pyesi tam psixoloji planda yazılmış bir əsərdir. Burada aktyor tamaşaçıya demək istədiyi fikri çox hallarda sözlə deyil, hərəkətlə, üzündə və gözlərində əks olunan dərin, mənalı ifadələrlə çatdırılmalıdır” (2, s. 175).

Əsərdə insanın tənhalıq qorxusu müxtəlif həyat situasiyalarında olan insanların həyat tarixçəsi əsasında ortaya qoyulur. Bununla mübarizə aparan, ona yenilən və qələbə çalmağı bacaran insanların həyat tarixçəsi bir süjet daxilində birləşdirilir. Bu insanlardan biri tənhalığın çarəsini övladının qayğıları ilə özünü məşğul etməkdə və sevdiyi insanın xəyalı ilə birgə yaşamaqda, digəri təkləndiyi mühitdə qulağını qapayıb, gözlərini istənmədiyi aləmə yumub xəyala qapılmaqda, yaxud

başqasının pəncərəsinə baxıb, şəxsən tanımadığı, lakin həyatlarının hər incəliklərinə vəqif olduğu insanların həyatının bir parçasına çevirməkdə, bəziləri isə acizlik göstərərək sevmədiyi insanla ailə həyatı qurmaqda, başqası isə əyləncələrə dalıb, kütləyə qarışmaqda, əyyaşlıqda arayırlar. Lakin onların hər biri yanılır.

Yazıçıya görə, insanı tənhalıqdan yalnız ünsiyyət, səmimi anlaşıldığı mühit və problemlərini paylaşa bildiyi əsl dost xilas edə bilər. Çünki nə ən sevdiyin insanın artıq hər cizgisini əzbərlədiyin, hətta hər situasiyada fərqli baxışlarla səni süzdüyünü zənn etdiyin ən uğurlu fotosu, nə ən sevdiyin adamdan ən əziz xatirə olan sevimli gəlincik (oyuncaq), nə də xəyalında canlandırıdığın, hətta hər sualını cavablandırmağa qadir olduğunu düşündüyün ruh ünsiyyətdə canlı, əti-qanı, hissləri olan insanı əvəz edə bilməz.

Yəqin elə buna görə də tamaşaya ilk rəy yazan teatr tənqidçilərindən biri Cəfər Cəfərov bu əsər barədə məqaləsini “Təklük faciədir” adlandırmışdı. Pyes isə müəllif tərəfindən “Sən həmişə mənimləsən” adlandırılıb. Yazıçı əsərə ikinci bir ad da verib: “Boy çiçəyi”. Bu adların hər biri əsərdəki obrazların yaşadıkları ümumi psixoloji durumla bağlıdır. Onların hər biri öz aləmlərində tənhalıqdan çıxış yolunu tapdıqlarını düşünsələr də, xəyallarında həmişə yaşatdıqları biri ilə birgədirlər. Zavod direktoru Həsənzadə də, bütün günü işləyib, ərinin qulluğunda müti qul kimi duran Nəzakət də, orta məktəbi yenidən bitirmiş Nargilə də xəyallarında canlandırıdıkları bir insanın ruhu ilə ünsiyyətdədirlər. Boy çiçəyi isə bu ruhun bir simvoludur. Nargilənin təsadüfən kitabın içərisindən tapdığı qurumuş, ətirli dağ çiçəyi Həsənzadənin dili ilə belə xarakterizə olunur: “Quruyub xəzan olsa da, ətri həmişəkitək qalır” (3, s. 85). Bu çiçək Həsənzadənin şüurunda yaşayan Xurşid, Nargilənin təfəkküründə canlandırıdığı atası, Nəzakətin vaxtsız itirdiyi əridir.

Əsərdə tənhalıq içində olduqları üçün bu vəziyyətdən çıxış yolu arayan və nəticədə sadəcə özlərini aldadan iki cür insan tipi ilə qarşılaşırıq. Bunlardan biri “heç bir zaman ürəyinin ziddinə hərəkət etməyən”, digəri isə “ürəyinin dediklərinin əksinə gedən” insanlardır. Həsənzadə, Nargilə əgər birinciləri təmsil edərlərsə, Nəzakət və Nargilənin rəfiqəsi sarışın qız ikincilərə aiddirlər.

Əsərdə nağıl aləmində olanları başa düşməyən, onların tənhalıqdan qurtulmaq çarələrini anlamayan, real həyatı hisslərsiz, emosiyalarsız təbiət hadisəsi kimi yaşayan Fərəclər də var. Onun kimilər insani münasibətləri maddiyyatın əvəz edə biləcəyini düşünür. Çünki Fərəc səliqə-sahman, qayda-qanun tələb edən, süni aləmdə özünü xoşbəxt sayan, bu nizamı pozan olduqda isə yaranmış vəziyyəti maneəni aradan qaldırmaqla həll etməyə çalışan insan tipidir. Onun üçün xatirələri özündə yaşadan, ölmüş adamın nidalarını səsləndirən oyuncaq gəlinciyi yenisi ilə əvəz etmək bu oyuncağı səsləndirən insanı əvəz etməkdən daha asandır. O, bir ailənin xoşbəxtliyinə mane olan, problemlər yaradan bir ailə üzvünü başa düşməkdənsə, onu evdən qovmağı daha rahat bilir. Çünki o, səmimiyyətə alışmış deyil, onun üçün süni həyat daha münasibdir.

Artıq qeyd etdik ki, İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında psixologizm aparıcı amillərdəndir. Əsərdə sevgi patologiyalarının təqdimi də yer alır. Əsərin sejetindən, obrazların monoloq və dialoqlarından onların anormal sevgi hissləri yaşadıkları aydın olur. Gündəlik həyatımızda müşahidə etdiyimiz, lakin fərqi nə varmadığımız belə prosesləri müəllif əsərə gətirməklə tamaşaçıların və oxucularının bu problem ətrafında düşünməyə vadar edir. Onun təqdim etdiyi cütlüklər bunun üçün əsas verir.

Sarışın qız çapıq Dodiklə sevişsə də, onu sevmir, hətta onu döyüb, intihar etmək belə istəyir. Rəşid Nargiləni dəlicəsinə sevir, onu izləyir, ona aid hər şeyi idializə edir, Nargilənin də onu sevdiyinə özünü inandırır. Nargilə atası yaşında olan bir kişiye - Həsənzadəyə aşiq olur. Həsənzadə isə illərdən bəri ilk dəfə bir qadın tərəfindən seviləyi üçün xoşbəxt olsa da, el qınağından çəkinib qızı yaşında Nargiləni uzaqlaşdırmağa çalışır. Nəzakət əri Fərəci sevmir, lakin tənhalıq qorxusundan onunla ailə qurub, ondan iki uşağı var, özü isə ruhən birinci ərinin xatirəsinə sadıqdır.

Göründüyü kimi “Sən həmişə mənimləsən” pyesinin süjeti dünya ədəbiyyatında geniş yayılmış iki bir-birini sevən insanın cəmiyyətin ortaya qoyduğu süni maneələrə görə qovuşa bilməməsinə söykənən əsərlərin ənənəvi süjet xəttindən seçilir. Əsərdə hadisələr daha mürəkkəb, münasibətlər daha gərgin, hadisələr daha qarışıqdır.

Pyesdə atasız böyümüş qızın atası yaşında kişiye aşiq olması təsvir olunursa da, bu mənəviyyətsizlik və ya əxlaqsızlıq deyil, labüd bir psixoloji proses kimi təqdim olunur. Artıq yaşlanmış tənha kişinin uzun illərdən sonra səmimi məhəbbətlə qarşılaşdığı zaman sevgisindən qaçıb, tənhalığı seçməsi isə qəhrəmanlıq kimi qiymətləndirilir. Həsənzadənin öz hisslərinə qarşı gətməsi onun üçün faciə olsa da, onu tamaşaçının gözündə ideala çevirməyi bacarır.

Əsəri 2011-ci ildə Akademik Milli Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya hazırlamış Xalq artisti Azər Paşa Nemətov pyesin finalı haqqında deyir: “Belə bir ifadə var: səndən uzaqlaşırıam ki, sənə yaxınlaşım. Həsənzadə Nargilədən uzaqlaşır, amma ona gözəl bir həyat bağışlaya bilər” (5).

İlyas Əfəndiyevin “Sən həmişə mənimləsən” pyesinin yazılmasından və ilk dəfə səhnəyə qoyulmasından 60 ilə yaxın bir vaxt keçir. Lakin pyes öz aktuallığını itirmir. Çünki nə qədərki insanlar cəmiyyət tərəfindən təklənəcək, xoşbəxtliyini şəxsi həyatında deyil, işdə tapacaq, ailə başçısını itirmiş qadınlar mənəvi zorakılığa məruz qalacaq, İlyas Əfəndiyevin bu əsəri tənhalığın dərmanı kimi daim bizimlə olacaqdır. “Boy çiçəyi” cəmiyyətimizdə Fərəclərə qarşı Həsənzadələri, çapıq Dodiklərə qarşı Rəşidləri yetirəcək, Nargilələr Həsənzadələrin ən çətin günündə dayağı, Həsənzadələr də Nəzakətlərin gözüni açacaq nurlu çıraqla olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Qurban, Qurbanqızı Jalə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı ədəbi tənqiddə, Bakı: Yazıçı, 2014, 272 s.
2. Əlimirzəyev Xəlil. Xarakterlər dramı. Ədəbi qeydlər, Bakı: Gənclik, 1974, 192 s.
3. Əfəndiyev İlyas. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, II cild, tərt.: Elçin, Bakı: AVRASIYA Press, 2005, 336 s.
4. Şükürova Gülxani. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında folklor motivləri, filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis., Bakı: 2006, 155 s.
5. Vahid Təranə. “Boy çiçəyi”nin ətri // <https://medeniyyet.az/page/news/24165/Boy-ciceyinin-etri.html>

Açar sözlər: İlyas Əfəndiyev, lirik-psixoloji dram, tənhalıq faciəsi, dram

Key words: İlyas Afandiyev. lyrical- psychological style, drama, the tragedy of loneliness

Ключевое слово: Ильяс Эфендиев, лирико-психологическом уровне, драмы, трагедия одиночества

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın xalq yazıçısı, görkəmli nasir və dramaturq İlyas Əfəndiyevin "Sən həmişə mənimləsən" dramı təhlilə cəlb olunur. Tanınmış ədəbiyyatşünaslar, teatr xadimləri və ədəbi tənqidçilərin əsər haqqında söylədiklərinə istinadən əsərə ümumi qiymət verilir. Dramın əsas ideyası, məzmunu, baş qəhrəmanları və süjet mərhələləri haqqında fikir yürüdülür. Lirik-psixoloji müstəvidə qələmə alınan əsərin uğurlu səhnə taleyinə qısa nəzər salınır.

Summary

The drama "Sən Həmişə Mənimləsən" was analysed in this article which was written by prominent writer and playwright İlyas Afandiyev. The play was evaluated by the comments of well-known literacy critics, theatre figures and writers. The main idea of the drama, the content, the protagonists and the plot stages were discussed. The work was written in lyrical- psychological style.

Резюме

В статье анализируется драма "Ты со мной" народного писателя Азербайджана, выдающегося прозаика и драматурга Ильяса Эфендиева. Общая оценка произведению дается со ссылкой на высказывания известных литературоведов, театральных деятелей и литературных критиков. В основе драмы лежит представление о содержании, главных героях и сюжетных этапах. Рассматривается успешная сценическая судьба произведения, написанная на лирико-психологическом уровне.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

SADƏ CÜMLƏNİN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Müasir dövrümüzdə istər orta məktəblərdə, istərsə də ali təhsil müəssisələrində (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi ixtisası üzrə) tədrisi aktual olan mövzulardan biri də sadə cümlənin tədrisi və həmin tədris prosesində qarşıya çıxan çətinliklərin müəyyən edilməsidir. Orta məktəbdə sintaksis materiallarının tədrisinə 5-ci sinifdən başlanılır. Ana dili üzrə fənn kurikulumuna (Dövlət proqramına) uyğun olaraq tərtib edilmiş 5-ci sinif dərsliyində “Tarixdə iz qoyanlar” bölməsində “Sirli hərflər” mətnindən sonra “Dil qaydaları” (4.1.1.) məzmun xəttinin tələbinə uyğun olaraq “Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri” təqdim edilmişdir. Lakin dərslikdə həmin mövzu ilə bağlı verilən məlumat səthi xarakter daşıyır. Əmr cümləsi barədə “istək, arzu, xahiş və s. bildirir, sonunda nöqtə qoyulur” (5; 171) deyərək bir cümlə qeyd edilib. Əmr cümləsində xəbərin əmr şəkli ilə ifadə edilməsi, əmr ədatlarının belə cümlələrdə işləmə bilməsi barədə məlumat verilməyib. Feilin şəkilləri 5-ci sinif şagirdinə yad bir mövzudur. Ona görə də cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri izah edilərkən feilin şəkilləri haqqında məlumatın qeyd edilməsi vacibdir. Həm də feilin şəkillərinin burada qeyd edilməsi əlavə bir mövzunun izahına yol açır. Çox güman ki, müəlliflər də bu nüansı (“Feilin şəkilləri” mövzusunun növbəti siniflərdə tədrisini) nəzərə alaraq feilin şəkilləri məsələsinə toxunmayıblar. Əslində çalışmaların həlli nöqtəyi-nəzərdən cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinə dair bütün lazımi dil qaydaları qeyd edilməlidir. Çünki bu cür yanaşma əmr cümlələri üçün ən vacib nüansdır. Sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin tədrisi məsələsi qoyularkən ritorik sual cümlələri, sual cümlələrində sual ədatlarının, sual əvəzliliklərinin işlənməsi, əmr cümlələrində əmr ədatlarının işləmə bilməsi məsələsinə toxunulmayıb. Mövzuya uyğun dil qaydasından sonra təqdim edilmiş 4-cü tapşırıqda bu məsələlər tələb edilmir. Lakin yenə də ibtidai təhsilin davamı kimi 5-ci sinifdə “Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri”nin dil qaydası olaraq təqdim edilməsi məqsədəuyğun deyil. İbtidai sinifdən yenidən ayrılış şagirdə tədris edilmək məqsədilə dərslikdə fonetika, leksika, morfeimika, morfologiya, sintaksisdən materiallar verilmişdir. Dilin 5 böyük şöbəsinə aid materialların verilməsi hər şeydən əvvəl həmin bilikləri qəbul edəcək şagird üçün çətinlikdir. Digər tərəfdən, sintaksisə aid dil materiallarının da təqdimi sintaksis materiallarının qoyuluşunda bir qədər qarışıqlığın olduğunu göstərir ki, bu tədris baxımından da çətinlik törədir. Çünki əmr və nida cümlələri barədə məlumat dərslikdə 6-cı bölmənin əvvəlində verilir. Bəs bu nə dərəcədə düzgündür? (5; 171)

Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərsliyin “Kitabın tarixi” adlanan VII bölməsində “Cümlənin quruluşca növləri” haqqında dil qaydası təqdim edilir. Dərslikdə verilən son yeni dil qaydası budur. Burada cümlənin qrammatik əsası, quruluşca sadə və mürəkkəb olmaqla cümlənin quruluşca növləri verilir. Qrammatik əsas barədə ayrılıqda məlumat verilmir, nümunələr üzərində mübtəda və xəbər fərqləndirilir. Belə bir halda, müəllimin qrammatik əsas məsələsinə xüsusi olaraq vurğulanması mütləqdir (6; 150).

Cümlə üzvləri barədə ümumi məlumat isə 8-ci sinif dərsliyində II bölmənin sonunda verilmişdir. Artıq 3-cü bölmədə mübtəda və xəbər barədə şagirdlərin aşağı siniflərdə öyrəndiklərini möhkəmləndirmək üçün dil qaydası çərçivəsində suallar təqdim edilmişdir. Yaxşı olar ki, bu sualları bir az daha genişləndirməklə müəllim, əlbəttə ki, şagirdlərin aktivliyinin təmin edilməsi şərti ilə “Mübtədanın ifadə vasitələri”, “Xəbərin ifadə vasitələri” adlı sxem-cədvəllər tərtib etsin. Xəbər mövzusunə toxunarkən ismi və feili xəbəri fərqləndirməmək olmaz. Bu barədə də məlumatı şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq mütləqdir. Daha sonra isə dərslikdə şagirdlərin yeni tanış olduğu ikinci dərəcəli üzvlər barədə dil qaydaları təqdim edilmişdir. Tamamlıq, təyin, zərflilik və onun mənaca növləri barədə məlumatlar öyrədilərkən tətbiqetmədən istifadə mütləqdir. Zərfliliyin tərtibi-hərəkət, yer, zaman, miqdar (dərəcə), səbəb və məqsəd kimi 6 növü qeyd edilmişdir (7; 79) və zərfliliyin şərti işarəsi göstərilmişdir. Onun ismi xəbərə aid olma faktı da dərslikdə unudulmamış, vurğulanmışdır. Səbəb və məqsəd zərfliliklərini fərqləndirmək çox zaman şagirdlərin əksəriyyəti üçün çətinlik törədən məsələlər sırasındadır. Dərslikdə onların fərqli cəhətlərini göstərən cədvəl verilmişdir ki, bu istər ayanlıq, istərsə də praktik tətbiqetmə baxımından təqdirəlayiqdir. Şagirdlər dərslikdə təqdim edilmiş, eləcə də müəllim tərəfindən tərtib edilmiş rəngarəng cümlələrlə zəngin olan çalışmalar üzərində işləyərək ikinci dərəcəli üzvlərin hər birinin ifadə vasitələrini ayrı-ayrılıqda dərinlən öyrənmə bilirlər. Bu istiqamətdə işlər başa çatdıqdan sonra artıq şagird özü təkbaşına da hər bir cümlə üzvlünün ifadə vasitələrinə aid ayrılıqda sxem-cədvəl qurmağı bacarmalıdır. Cümlə üzvlərinin şagirdlər tərəfindən düzgün mənimsənilməsi 7-ci sinifdə keçirilən feilin təsriflənməyən formalarının – məsdər, feili sifət, feili bağlamaların və tərkiblərinin düzgün tədrisi və mənimsədilməsindən çox asılıdır. Ali məktəblərdə isə orta məktəb proqramından fərqli olaraq zərfliliyin digər növləri də verilir ki, bunlar da şərt, qarşılıq-güzəşt və dərəcə zərfliliyidir. Yenə bu növlərin də cümlələrin təhlili əsasında mənimsədilməsi daha məqsədəuyğundur. Məsələn; *Mənə bir saat vaxt verməyiniz şərti ilə mən də sizinlə şəhərə gedə bilərəm* (şərt zərfliliyi); *Maşınımız ola-ola, o qədər yolu niyə piyada gəlmisən?* (qarşılıq-güzəşt zərfliliyi); *Sizdən artıq dərəcədə xahiş edirəm ki, mənim işimə yenidən baxasınız* (dərəcə zərfliliyi).

Cümlə üzvlərinə aid təkrar materiallar isə 9-cu sinif dərsliyinin ilk bölməsində də təqdim edilir. “Dil, təhsil və cəmiyyət” adlanan I bölməyə nəzər saldıqda burada tamamıq və zərfliliyə aid təkrar məqsədli sualların təqdim edildiyini görürük. Bundan əlavə cümlə üzvlərinə aid bu bölmədə təqdim edilən tapşırıqların həlli də cümlə üzvləri bəhsinə dair qazanılmış biliklərin təkrarının səmərəli formada həyata keçirilməsini təmin edir.

⁸¹ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı

IV bölmədə əlavələr, həmçinin üzlər barədə məlumat verilir. Əvvəlcə əlavələr barədə dil qaydası aşağıdakı kimi təqdim edilir. Əlavələrin mahiyyətinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə təmin etmək üçün kartoçkalara cümlələr yazıb fərdi və ya qrup şəklində şagirdlərə paylamaq və onlardan həmin cümlələrə əlavələr artırmalarını tapşırmaq olar. Əlavələrin tədrisində qarşıya çıxan əsas çətinlik durğu işarələri ilə bağlıdır. Durğu işarələri buraxılmış əlavəli cümlələr təqdim etməklə də şagirdlərin bu çətinliyi dəf etməsinə kömək etmək olar. Dərsləyin həmin bölməsində əlavələrdən sonra həmçinin üzlərə aid dil qaydası təqdim edilir. Həmçinin üzlər haqqında ümumi məlumat, ümumiləşdirici sözlər, həmçinin üzlərdə ixtisarlara dair dil qaydaları təqdim edilmişdir. Həmçinin mübtədaların xəbərlə uzlaşması məsələsinin isə dərsləkdə təqdim edilən tapşırıq əsasında öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki (8; 121), bu, təqdirəlayiq haldır. “Bir sözlə”nin yekunlaşdırıcı söz kimi işlənməsi məsələsinə dil qaydası olaraq toxunulmayıb. Mövzu ilə əlaqəli dərsləkdə verilən məlumatla tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, həmçinin üzlərdəki ixtisarlar tam əhatə edilməyib. Bu da mövzunun tam mənimsənilməsi və çalışmaların həlli baxımından şagirdlər üçün çətinlik törədə bilər. Ona görə də lazım gələrsə, müəllim tərəfindən əlavə məlumatlar təqdim edilməli, yaxud da bu məsələlər müəllimin həmin hissələrə dair hazırladığı xüsusi tapşırıqlar üzərində işləməklə şagirdlərin diqqətinə çatdırıla bilər.

8-ci sinif dərsləyinin 5-ci (Mətbuat: dünən və bu gün) bölməsində xitab və ara sözlərə aid dil qaydaları və tapşırıqlar təqdim edilir. Xitab barədə məlumat orta məktəb qrammatikası səviyyəsindədir və təqdim edilən dil qaydası tapşırıqların həlli üçün qənaətbəxş hesab edilə bilər. Burada xitabların müraciət olunan şəxsi və ya əşyanı bildirdiyi, həm canlıya, həm cansıza aid olduğu, adlıq halda olan isim və isimləşmiş nitq hissələri ilə ifadə olunduğu qeyd edilir. Yalnız bu məlumatların qeyd olunduğu dil qaydasından dərhal sonra verilən tapşırıqda xitablarda durğu işarələri buraxılıb və onların bərpa edilməsi tələbi qoyulur. Lakin verilən dil qaydasında xitablarda durğu işarələri barədə məlumat yoxdur (7; 127). Çünki xitablarda durğu işarələri barədə təqdim edilən dil qaydası bir neçə dərs sonraya aiddir. Deməli, burada uyğunsuzluq özünü göstərir, nəticədə isə tədris işi çətinləşir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün əvvəlcə müəllim nümunələr üzərindən xitablarda durğu işarələrinin necə işləndiyinə diqqət yetirməli, müəyyənləşdirmə aparıldıqdan sonra həmin tapşırığın icrasına keçilməlidir. “Müxtəsər və geniş”, “sadə və mürəkkəb” xitablar barədə orta məktəb dərsləklərində məlumata yer verilməmişdir. Ali məktəb dərsləklərində isə bu məsələlər geniş şəkildə tədris olunur. Ara sözlərdə isə yalnız tərifi və durğu işarələrinin işlənməsi barədə məlumat mövcuddur. Ara sözlərin tədrisi zamanı 7-ci sinifdə keçirilən “Modal sözlər və onlarda durğu işarələrinin işlənməsi” bəhsinə inteqrasiya yaradılması mütləqdir. Ara sözlərin növləri ayrıca dil qaydası olaraq təqdim edilməmiş, tapşırıqların həlli zamanı şagirdlərin özlərinin müstəqil surətdə ara sözlərin növünü müəyyənləşdirməsi tələb edilmişdir. Buradakı əsas çətinlik morfologiyada modal sözlərlə sintaksisdə ara sözlərin fərqləndirilməsi məsələsinin şagirdlərin diqqətinə çatdırılmasıdır ki, bu barədə dərsləkdə dil qaydası mövcud deyil. Bu məsələnin dərin şəkildə öyrənilməsi və şagirdlərin düşüncəsində yaranan çətinlik və qarışıqlıqların aradan qaldırılması birbaşa müəllimin üzərinə düşür. Bunun üçün şagirdlərə içərisində ara sözlərin işləndiyi cümlələr təqdim etmək olar. Yaxşı olar ki, söz birləşməsi (mənim fikrimcə, sözün doğrusu, sizin fikrinizcə və s.) və ya cümlə (necə deyirlər, demək olar ki və s.) formasında olan ara sözlərə də bu nümunələr içərisində yer verilsin. Şagirdlər müəyyənləşdirməlidir ki, ara sözlərlə modal sözlər arasında ortaq ifadələr var. Bəs bu fərq nədən ibarətdir? Nümunələri və ara sözlərin mənaca növlərini də nəzərdən keçirdikdən sonra ara sözlərlə modal sözlərin ortaq və fərqli cəhətlərini konkretləşdirmək üçün Venn diaqramı tərtib etmək olar. Aparılan sorğu nəticəsində müəyyən edilir ki, bütün modal sözlər ara söz olduğu halda, bütün ara sözlər modal söz deyil. Bəs buna səbəb nədir? Çünki modal sözlər morfologiyanın, ara sözlər isə sintaksisin vahididir. Buna görə də ara sözlərin içərisində söz formasında olmaqla bərabər, sintaktik vahid olan söz birləşməsi və cümlə formasında da olan ifadələr var. Modal sözlər isə morfologiyanın vahidi kimi ancaq söz formasında olur. Ortaq cəhətlər isə bir sıra mənə növlərində və söz formasında olan ifadələrdədir. Ali məktəblərdə isə orta məktəbdən fərqli olaraq ara sözlərə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır, onların morfoloji tipləri (ismi və feili ara sözlər), quruluşca növləri (sadə və mürəkkəb), söz, söz birləşməsi və cümlə şəklində olan növləri fərqləndirilir.

8-ci sinif dərsləyinin 6-cı bölməsində söz cümlələr barədə 3 sətirlik qısaca məlumatdan sonra əmr və nida cümlələrinə aid dil qaydası təqdim edilmişdir. Sistemliliyin pozulması özü orta məktəbdə bu mövzunun tədrisində çətinlik törədən bir amildir. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri 5-ci sinifdə də tədris edilmişdir ki, bu barədə mövzunun əvvəlində məlumat vermişdik. “Sənət dünyasına səyahət” adlı bu bölmənin növbəti dil qaydası sadə cümlənin şəxsə görə növləri barədədir. Sadə cümlənin şəxsə görə növləri barədə ümumi məlumat vermədən birbaşa müəyyən şəxslə sadə cümlələr haqqında danışılır. Müəyyən şəxslə cümlələrin mübtədə və xəbəri olan cümlələrə deyildiyi, onlarda bəzən mübtədanın olmaması, lakin bərpa oluna bilməsi vurğulanmışdır. Ancaq burada III şəxsin cəmində mübtədanın buraxıla bilməməsi halı qeyd edilməmişdir. Çalışmaların həlli üçün kitabda verilən məlumat yetərlidir. Bu hissəni yazan müəlliflər, çox güman ki, III şəxsin cəmində mübtədanın buraxıla bilməməsi məsələsinin növbəti verilən dil qaydasını – qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr barədə verilən qaydanı öyrəndikdən sonra şagirdin özü tərəfindən müstəqil formada dərk edilməsini nəzərdə tutmuşdur. Müəllim tərəfindən şagirdlər arasında aparılan sual-cavablarda şagirdlərdən qaneedici cavablar gəlməzsə, bu halda müəllimin əlavə izahatına ehtiyac yaranır. Digər tərəfdən, qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr haqqında olan dil qaydasında verilməyə də, müəllim tapşırıqlar üzərində işləməklə belə cümlələrdə əsas məsələnin, maraqlı olanın şəxs deyil, görülən iş, hərəkət, xəbər olduğunu izah etməlidir. Ümumi şəxslə cümlələrin xəbərinin II şəxsin tək, III şəxsin cəmində olduğu, belə cümlələrin daha çox atalar sözləri və aforizmlərdən ibarət olduğu qeyd edilmişdir. Bəzən şagirdlər ümumi şəxslə cümlələr deyəndə birbaşa atalar sözləri, aforizmlərdən ibarət cümlələr olduğunu düşünürlər. Burada müəllim atalar sözlərindən ibarət olmayan, adi gündəlik həyatda işlədilən ümumi şəxslə cümlələrdən nümunələr verməklə, onların sadə cümlənin şəxsə görə hansı növündə olduğunu müəyyənləşdirməyi şagirdlərin öhdəsinə buraxmalıdır. Şagirdlər bunu müəyyən etdikdən sonra

artıq ümumi şəxslı cümlələr onların təfəkküründə yalnız atalar sözləri, aforizmlərdən ibarət cümlələr kimi qalmayacaqdır. Ümumi şəxslı cümlələri də tədris etdikdən sonra artıq müəyyən, qeyri-müəyyən, ümumi şəxslı cümlələr barədə şagirdlərin fikirlərini konkretləşdirməyə xidmət edə biləcək hər hansısa bir formada olan sxem-cədvəl və ya Venn diaqramı vasitəsilə bu cümlələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək mütləqdir. Şagirdləri “Xəbəri II şəxsin təkində olan cümlələr nə zaman müəyyən, nə zaman ümumi şəxslı olur? Fikrinizi cümlələrlə əsaslandırın”; “Xəbəri III şəxsin cəmində olan müəyyən, qeyri-müəyyən, ümumi şəxslı cümlələrə nümunələr göstərin”; “Qonağı belə qarşılayarlar” cümləsi sadə cümlənin şəxsə görə hansı növündədir? Bu cümləyə “onlar” əvəzliyini artırısaq, nə baş verər?” tipli tapşırıq və suallara cəlb etməklə həmin cədvəl-sxem və ya diaqramı qurmalarına, başqa sözlə, bu cümlələr barədə biliklərini konkretləşdirmələrinə kömək etmək olar. Şəxssiz cümlələr barədə isə tərifdən sonra onların xəbərinin III şəxsin təkində olan ismi və feili xəbərlərlə, frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunduğu qeyd edilir. Lakin nümunələr təqdim edilməyib. Nümunələrin tapılması şagirdlərin öhdəsinə buraxılmışdır. Dil qaydasının izahına keçməmişdən əvvəl müəllim motivasiya məqsədli şəxssiz cümlələrlə zəngin bir mətn parçası oxumaqla şagirdləri bu qaydanın izahına hazırlaya, onlarda yaranan sualları aradan qaldıra bilər. Əks halda heç bir nümunə təqdim edilmədən, motivasiya yaradılmadan birbaşa qaydaya keçid və nümunələrin şagirdlərdən tələb edilməsi olduqca böyük çətinlik yarada bilər. Adlıq cümlələrin əşyanın, hadisənin yalnız adını çəkməklə mövcud olduğu, onlara daha çox dram əsərlərində rast gəlinədiyi qeyd edilmişdir. Dərslikdə S. Vurğunun əsərlərindən nümunə də təqdim edilmişdir: *Yay günü. Yol üstü. Ağac kölgəsi. Gölgedə bir gəlin oturmuş yalqız* (7; 158). Əgər şagirdlərin nitqini müşahidə etsək, görərik ki, onlar adlıq cümlələrə nitqlərində yer vermir. Bu baxımdan adlıq cümlə anlayışı da, nümunələri də onlar üçün yenilikdir. Ona görə də müəllim dram əsərlərindən (bu vaxt remarkanın izahına ehtiyac yarandığı an fənlərarası integrasiyadan istifadə edərək onun izahının da verilməsi mütləqdir) adlıq cümlələri seçməyi şagirdlərə tapşırıq bilər. Eləcə də, sinifdə qruplar yaradaraq hər qrupa müxtəlif bir dram əsərindən parçalar təqdim etməklə ordakı sadə cümlələrin şəxsə görə növlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edə bilər. Bununla da sadə cümlənin tədrisinə aid 8-ci sinif Azərbaycan dili dərslində verilən məlumatlar yekunlaşır. Dərslikdə təkrar üçün tapşırıqlar nəzərdə tutulmasa da, müəllim özünün hazırladığı düşündürücü sual və tapşırıqlardan ibarət təlimin müxtəlif metod və üsullarından istifadə edərək təkrar dərs və ya dərslər təşkil edə bilər. Təbii ki, bu da proqramın imkan verdiyi saatlar daxilində ola bilər.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sadə cümlənin tədrisi ilə bağlı orta məktəbin Azərbaycan dili dərslərində verilən elmi fikir və mülahizələr orta məktəb şagirdlərinin səviyyəsinə uyğun şəkildə təqdim edilmişdir. Lakin bəzi hallarda bir sıra uyğunsuzluqlar da müşahidə edilir ki, sözsüz ki, bu da mövzunun tədrisində problemlərin yaranmasına və şagirdlərin mövzuları tam, əhatəli şəkildə mənimsəməsində müəyyən çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olur. Bu kimi hallarda düzgün seçilmiş təlim texnologiyaları və tədris üsullarından istifadə etməklə, istər ali məktəblərdə, istərsə də orta məktəblərdə çətinliklərin aradan qaldırılmasına nail olmaq olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanova Ş.Ə. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində yeni metod və texnologiyalardan istifadə. Bakı: Təhsil EİM, 2012, 48 s.
2. Həsənov M. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: ADPU, 2012, 430 s.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
4. Seyidov Y.M., Mərdanova S.M. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 2008, 312 s.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. Bakı: Şərq-Qərb ASC, 2020, 200 s.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. Bakı: Altun kitab, 2018, 176 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. Bakı: Şərq-Qərb ASC, 2019, 160 s.
8. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. Bakı: Şərq-Qərb ASC, 2020, 200 s.

Açar sözlər: sintaksis, sadə cümlə, cümlə üzvləri, sadə cümlə təsnifatı, tədris

Key words: syntax, simple sentence, members of the sentence, classification of simple sentences, teaching

Ключевые слова: синтаксис, простое предложение, члены предложения, классификация простых предложений, обучение

Sadə cümlənin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər

X ü l a s ə

Məqalədə sintaksisin əsas problemlərindən olan sadə cümlə və onun tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər tədqiqatla cəlb edilmişdir. Azərbaycan təhsili də dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğun şəkildə inkişaf edir. Bu da, təhsil sistemimizdə yeni tələblərin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, həmin tələblərdən biri də Azərbaycan dilçiliyinin şöbələrinə aid mövzuların müasir təlim standartlarına uyğun tədrisi məsələsidir. Bu yeni yanaşmanın tətbiqi nöqtəyi-nəzərindən isə tədrisi aktual olan mövzulardan biri də sadə cümlənin tədrisi həmin tədris zamanı qarşıya çıxan çətinliklərin müəyyənləşdirilməsidir. Bu əsasda məqalədə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, cümlə üzvləri, həmcins üzvlər, əlavələr, xitab və ara sözlər, sadə cümlənin şəxsə görə növləri məsələlərinə toxunulmuşdur.

The difficulties in theaching of simple sentences

Summary

The article deals with a simple sentence, one of the main problems of syntax, and the difficulties encountered in its teaching. Azerbaijani education is also developing in accordance with the standards of the world education system. This leads to the formation of new requirements in our education system, one of which is the teaching of topics related to the departments of Azerbaijani linguistics in accordance with modern training standards. From the point of view of application of this new approach, one of the topics that is relevant in teaching is the teaching of simple sentences to identify the difficulties

encountered during that teaching. On this basis, the article touches on the types of sentences according to purpose and intonation, sentence members, same members, appendices, speeches and interjections, types of simple sentences according to the person.

Трудности в обучении простым предложениям

Резюме

В статье рассматривается простое предложение, одна из основных проблем синтаксиса, и трудности, возникающие при его обучении. Азербайджанское образование также развивается в соответствии со стандартами мировой системы образования. Это приводит к формированию новых требований в нашей системе образования, одним из которых является преподавание тем, связанных с кафедрами азербайджанского языкознания, в соответствии с современными стандартами обучения. С точки зрения применения этого нового подхода одной из актуальных тем в обучении является обучение простым предложениям для выявления трудностей, возникающих при этом обучении. Исходя из этого, в статье затрагиваются виды предложений по цели и интонации, члены предложения, одночлены, дополнения, речи и междометия, виды простых предложений по лицу.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Fəridə Pünhan qızı Hüseynova⁸²
MƏTNDƏ AKTUAL ÜZVLƏNMƏNİN ROLU

Həm şifahi nitqdə, həm də yazılı nitqdə danışan tərəfindən ötürülən və ya həm danışana, həm də dinləyəne məlum olan informasiyadan başlayaraq məlum olmayan, yeni informasiyaya doğru fikri hərəkət müşahidə olunur. Yazan və ya danışan şəxs tərəfindən qurulan hər hansı cümlə qarşı tərəfin ünsiyyətin predmeti haqqında informasiya fondunun olub-olmaması nəzərə alınaraq, dinləyəne məlum olan məlumatı fikrin çıxış punktu olaraq qəbul edir. Ünsiyyət zamanı naməlum olan informasiyanı cümlənin məlum olan məlumatı əhatə edən hissəsinə əlavə və ya yeni fikir kimi təqdim edilir. Bununla da, iki üzvlənmə - aktual və kommunikativ üzvlənmə yaranmış olur.

Cümlənin quruluşunda iki səviyyəni müəyyən edən Prof. Kamal Abdullayev üzvlənməni də iki növə ayırır:

1. Sintaktik üzvlənmə

2. Aktual üzvlənmə

Ünsiyyətin bütün aspektlərini özündə birləşdirən mexanizm kimi aktual üzvlənmə mürəkkəb təbiətə malikdir. Cümlənin semantik və funksional cəhətdən fərqli şəkildə istifadə imkanlarını əks etdirir. Aktual üzvlənmə həmçinin, cümlənin strukturu ilə birbaşa bağlıdır.

Mahiliyyətinin daha yaxşı başa düşülməsi üçün ilk öncə, “aktuallaşma” anlayışının ifadə etdiyi mənanı başa düşmək lazımdır. Ş. Balliyə görə, “aktuallaşmadıl işarəsinin ünsiyyət zamanı müəyyən mənaya malik olmasıdır” [1, s. 106]. Deməli, aktual üzvlənmə kommunikativ məqsədə malik cümlələrdə mövcud kontekst və ya kommunikativ situasiyaya aiddir. Lakin, dilçilik elmində aktual üzvlənmə komponentlərinin tək və konkret bir adlandırılması yoxdur. Ədəbiyyatlarda müxtəlif terminlərlə ifadə olunmuşdur:

- psixoloji mübtədə-psixoloji xəbər;
- leksik mübtədə-leksik xəbər;
- söyləmin əsası və söyləmin nüvəsi;
- məlum və yeni;
- tema və rema;
- əsas hissə və predikativ hissə [1, s. 107].

Bildiyimiz kimi, cümlə bitmiş fikri ifadə edir. Lakin, onun ifadə etdiyi fikir nisbi xarakter daşıyır. Çünki, mətn daxilində cümlənin öz semantik və struktur xüsusiyyətləri ortaya çıxır. Bir fikir əhatəsində birləşən cümlələr mətn yaradır. Buna görə də, mətnin yaranmasında iştirak edən cümlələrin aktual üzvlənməsi mətnin gedişatına da birbaşa təsir göstərir.

Mətnin içərisində ifadələr arasında müəyyən sintaqmatik və paradigmatik əlaqə olur. İfadələrin ardıcıl düzülüşü ilə yaranan bağlılıq sintaqmatik əlaqəni formalaşdırır. Semantik əlaqə və intonasiya köməyiylə isə, paradigmatik bağlılıq yaranır. Mətndəki ifadələr arasındakı fərqi aktuallaşma ümumi fikrin onların semantik həcminə və tutumuna göstərdiyi təsir ortaya çıxarır. Bu da özlüyündə, mətndəki tema və rema ilə bağlı olub nəyi hansı nisbətdə əhatə etməsində asılı olaraq gedişata təsir göstərir.

Mətnin semantikasının öyrənilməsində tema-rema əvəzlənməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rema cümlənin məlumat verən hissəsi, tema da cümlədə əlaqələndirmə ya da vasitəçilik vəzifəsi yerinə yetirən hissəsidir. Bu məsələdə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur:

A) Firbas (1964;1971) və Danes (1974) “ünsiyyət dinamizmi” anlayışı üzərində araşdırma aparırlar və bunu cümlə quruluşuna bağlı olduğunu qeyd edirlər. Firbas “cümlədə temanı göstərən struktur elementin cümlə içində ən aşağı səviyyədə ünsiyyət dinamizmi daşdığını” bildirmişdir. Buna görə də, cümlənin ən aşağı səviyyədə ünsiyyət dəyərinə sahib vahididir, tema ünsiyyət baxımından əhəmiyyətsiz bir komponentdir. Rema ünsiyyəti irəli səviyyəyə daşıyır və cümlənin ən informativ hissəsi olaraq qəbul edilir.

B) Halliday-ə görə, tema “ nə üzərində danışıldığını göstərir, cümlənin mesaj olaraq ayrıldığı nöqtəsidir. Tema cümlədəki ilk komponentdir. Rema temanın tamamlayıcısıdır.

Mathesius (1929) funksional cümlə qurulması yanaşması içində “haqqında olma ya da əlaqəli olma” anlayışını ilk dəfə təkmilləşdirən dilçi olaraq cümləni məlumat strukturu baxımından ikili artikulyasiya içərisində düşünür. Danışanın üzərində danışmaq istədiyi şey - *məzmun* və bu mövzu haqqında edən *şərh* olaraq ayırd edirdi. Bundan başqa, o, təkmilləşdirdiyi yanaşmada ifadə üçün xüsusi kontekst yönümlü bir hərəkət etmə nöqtəsinin olduğunu və cümlələrin qeyri-müəyyən sintaksislərinin psixoloji faktorlara bağlı olduğunu da vurğulamışdır. Məsələn,

Məzmun: Murad bu gün nə etdi?

Şərh: Dostları ilə maraqlı bir filmə baxdı.

Yuxarıdakı yanaşmadan aydın olduğu kimi, məzmun anlayışı cümlənin semantik cəhətdən anlaşılmasında açar hissə sayılır. Cümlədəki ilk mövqe məzmun yeri olaraq da adlandırılır. Çünki, cümlədəki ilk komponent kimi cümlənin məzmunu çıxış edir.

Mətnin strukturlaşdırılması texnikasına görə, temadan remaya doğru nitq aktı baş verir. Çünki, ünsiyyət zamanı tema dinləyəne məlumdur. Ünsiyyət zamanı əsl məqsəd temanı diqqət mərkəzində saxlayıb onun haqqında dinləyiciyə yeni məlumat verməkdir. Fikrin dərinliyini, əhatəliliyini müəyyən edən rema yeni informasiyanın ortaya çıxmasına səbəb olur.

⁸² BDU-nun magistrantı

Tema və remanın hər bir cümlədə formal əlamətləri söz sırası və intonasıyadır. Cümlənin aktual üzvlənməsi təhlilində intonasiya prosodik vasitələr, xüsusilə, məntiqi vurğunu nəzərə almamaq qeyri-mümkündür [1, s. 109]. Prosodi fərdi fonetika olmayan danışq elementləri ilə bağlıdır: seqmentlər (hərflər), tonlama, vurğu və ritim kimi funksional dil vahidləri daxil olmaqla hecaların və daha böyük nitq vahidlərinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.

Prosodi danışanın müxtəlif xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirə bilər. Məsələn, emosional vəziyyəti, ifadə forması (sual və ya əmr və s.), ironiyanın varlığı, vurğu, kontrast, diqqət və s. Nitqin prosodik cəhətlərinin təhlilində eşitmə ölçüləri (dinləyicinin zehninə yaranan subyektiv təəssüratlar) və obyektiv ölçülər (səs dalğasının fiziki xüsusiyyətləri və obyektiv ölçülə bilən artikulyasiyanın fizioloji xüsusiyyətləri) hər zaman bir-birinə uyğunluğu müşahidə edilmir.

Tonlama qarışıq bir fenomendir və bir neçə prosodik dəyişənə bağlı olaraq üç əsas istiqaməti vardır:

1. Nitqin vahidlərə bölünməsi,
2. Müəyyən kəlimələrin, hecaların vurğulanması,
3. Addım hərəkət seçimi (məsələn, eniş və ya yüksəliş).

Vurğu, bir hecanı önə çıxarma vasitəsi olaraq xüsusi funksiya daşıyır. Tək-tək sözlərdə (söz vurğusu olaraq adlandırılır) və ya daha böyük nitq vahidlərində (əsasən, “cümlə vurğusu” olaraq adlandırılır) müşahidə oluna bilər. Sözləri anlamada və söz sırasını müəyyən etmədə xüsusi rol oynayan vurğu mətn daxilində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Mətnə cümlələrin aktual üzvlənməsinə dair bir nümunənin təhlilinə diqqət yetirək:

“Kənd dağın zirvəsində yerləşirdi. Boylandıqca, sıx meşələr, uca dağlar görünürdü. Meşələrin nə qədər heyvanlara, bitkilərə ev sahibliyini etdiyini düşündükcə insan heyratə düşür. Dağların zirvəsi yayda belə ağappaq görünürdü. Bunlar Qafqaz dağlarıdır”.

Bu mətnin hər bir cümləsində aktual üzvlənmə vardır. İlk cümlə giriş cümləsidir. Bu cümlədə bir kənd təsvir edilir. Buradakı təbiət haqqında bir sıra informasiya vardır. İkinci cümlədən sonra, məlum olana əsasən yeni bir əlamət qeyd edilir (meşələrin böyüklüyünün, ev sahibliyi etməsi ilə izahı, dağların zirvəsində qar olması və s.). Hər bir cümlədə rema və tema özünü göstərir. Məsələn, ikinci cümlədə tema – sıx meşələr, uca dağlar, rema – görünürdü. Mətnin sonunda dağlar haqqında yeni bir məlumat verilmişdir: yayda belə dağ zirvəsi ağappaq olur. Giriş cümlələrindən, dağlar dinləyənlə məlum idi, sonuncu cümlədə isə, bu dağın adı – “Qafqaz dağları” qeyd olunduğundan əlavə bir məlumatı ehtiva edir.

Mətnin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələri üç növə ayırmaq mümkündür:

- Giriş cümlələr;
- İzahedici cümlələr;
- Nəticə cümlələr [7].

Bu cəhətləri nəzərdə tutaraq dilçilər qeyd edirlər ki, hər bir mikrotemada qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru inkişaf olur. Tematik inkişaf (proqressiya) bu cür yaranır. Sintaktik bütöv daxilində tema-rema əvəzlənməsi mikrotemanı başa çatdırdığı kimi, müxtəlif sintaktik bütövlər də bir-biri ilə bağlanaraq iri mətnləri – makrotemaları yaradır. Mikrotemaların bir-biri ilə bu cür əlaqəsi sintaktik bütövlərin inteqrasiyasına səbəb olur [7].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Quliyeva, A. Cümlənin aktual üzvlənməsinin ifadə vasitələri, Dil və ədəbiyyat, IX cild, №1, 2019, s. 106-111
2. Hacıyeva N. Nağıl dialoqunda aktual üzvlənmə, Türkologiya, 2015, № 4, s. 14-26
3. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr. mülahizələr. problemlər. Bakı, 2015. 258 səh.

Internet resursları

4. <https://www.as-journal.edu.az/>
5. <http://www.anl.az/>
6. <https://www.turkologiya.org/>
7. <https://kamilinfo.net/aktual-uzvlenme>

Açar sözlər: Dilçilik, dil, mətn, ünsiyyət, cümlə, aktual, aktuallaşma, prosodik, intonasiya, söz sırası

Keywords: Linguistics, language, text, communication, sentence, actual, actualization, prosodic, intonation, word order

Ключевые слова: Языкознание, язык, текст, коммуникация, предложение, актуализация, актуализация, просодика, интонация, порядок слов

Mətnə aktual üzvlənmənin rolu

Xülasə

Mətn dilin iştirakı ilə meydana gəlmiş mənalı söz və cümlə məcmusundan yaranan anlaşma və anlatma vasitəsidir. Kəlimələrin zənginləşib cümlə halına gəlməsi nəticəsində yaranan, iki şəxsin ünsiyyətə girə bilməsi üçün vasitə rolunu oynayan mətn istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə olduqca əhəmiyyətli informativ-kommunikativ vəzifə daşıyır. Çünki, hər bir mətnin müəyyən bir informativ məqsədi vardır. Mətni formalaşdıran komponentlər sözlər və cümlələrlə məhdudlaşmır, sözlərin və onların yaratdığı ifadələrin məcazi mənalı da mətnin semantikasını formalaşdırır. Mətnin informativ mənası tək-tək sözlər və ya cümlələr vasitəsilə deyil, bu komponentlərin ümumi şəkildə birləşərək əmələ gətirdiyi semantik struktur vasitəsilə qarşı tərəfə ötürülür. Bu isə, birbaşa cümlələrin aktual üzvlənməsi ilə bağlıdır. Buna görə də, mətndəki cümlələrin aktual üzvlənməsi hadisəsi ona məxsus olan informativ cəhətləri ortaya çıxarmaqda xüsusi rol oynayır.

The role of actual membership in the text

Summary

A text is a means of understanding and narration that arises from a set of meaningful words and sentences formed with the participation of language. The text, which is formed as a result of the enrichment of words into sentences and serves as a means for two people to communicate, has a very important informative and communicative function in both written and oral speech. Because each text has a specific informative purpose. The components that make up a text are not limited to words and sentences, and the figurative meanings of words and the expressions they create also shape the semantics of the text. The informative meaning of the text is not conveyed to the other party through individual words or sentences, but through the semantic structure formed by the combined combination of these components. This is directly related to the actual membership of sentences. Therefore, the event of membership actualization of sentences in the text plays a special role in revealing its informative features.

Роль фактического членства в тексте

Резюме

Текст – это средство понимания и повествования, возникающее из набора осмысленных слов и предложений, образованных при участии языка. Текст, образующийся в результате обогащения слов в предложения и служащий средством общения двух людей, выполняет очень важную познавательно-коммуникативную функцию как в письменной, так и в устной речи. Потому что каждый текст имеет определенную информативную цель. Компоненты, из которых состоит текст, не ограничиваются словами и предложениями, переносные значения слов и создаваемые ими выражения также формируют семантику текста. Информативное значение текста передается собеседнику не через отдельные слова или предложения, а через смысловую структуру, образованную комбинированным сочетанием этих компонентов. Это напрямую связано с фактической принадлежностью предложений. Поэтому событие актуализации членства предложения в тексте играет особую роль в раскрытии его содержательных особенностей.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN OMONİMLİYİ VƏ ONLARIN TƏDRİSİ ÜSULLARI

Nitq mədəniyyəti ümumilikdə mənəvi mədəniyyətin əsas tərkib hissələrindən biri sayılır. Müstəqillik əldə olunduğu dövrdən bu günədək hərtərəfli inkişaf nəminə dilimizin, nitq mədəniyyətimizin formalaşması və gənclərimizi də formalaşdırması əməli əsas vacib məsələ olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Bu gün Azərbaycan dili dövlətimizin rəsmi dilidir və geniş ünsiyyət vasitəsidir. Nitqimizin qüsursuz səlis olması üçün bu dilin bütün incəliklərini mənimsəmək vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dili özünün sabit qrammatik quruluşuna, zəngin söz və həmçinin ifadə ehtiyatına, ahəngli, zərif səslənmə xüsusiyyətinə malikdir.

Azərbaycan dilinin leksik tərkibi leksik-qrammatik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupa - nitq hissələrinə: adlara, feillərə və köməkçi nitq hissələrinə bölünür. Azərbaycan dilində nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf, bağlayıcı, qoşma, ədat və modal sözlər daxildir. Leksik məna ifadə edən sözlər qrammatik mənaya sahib olur və cümlə daxilində sintaktik vəzifə daşıyırlar. Lügət tərkibimizə daxil olan sözün nitq hissəsi olması üçün onun leksik mənası ilə yanaşı həm də müəyyən qrammatik mənası olmalıdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, köməkçi nitq hissələrinə qoşma, ədat, bağlayıcı və modal sözlər və nida daxildir. Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq köməkçi nitq hissələri leksik mənaya sahib ola bilmir, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləyə bilmir və müstəqil suala cavab vermir.

Azərbaycan dilinin zənginliyi baxımından araşdırılması göstərir ki, nitqimizdə bir söz bir neçə anlamda ifadə olunur. Bu özünü əsas nitq hissələrində göstərdiyi kimi, həm də köməkçi nitq hissələrində göstərir. Məsələn, bunu omonimlərdə görə bilirik. İfadə etdiyi mənaya görə sözlər bir-biri ilə omonimlik təşkil edir. Onlardan hansının köməkçi nitq hissəsi, hansının isə əsas nitq hissəsi olduğunu araşdırmaq üçün bu sözlərin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır:

Kimi səyahət edir, *kimi* sakitlik sevər. (*Kimi* – burada əvəzlilik yerində işlənmişdir)

Onun kimi hər kəs həyatda uğur qazana bilər. (*Kimi*- burada qoşma olaraq işlədilib)

Omonimlik haqqında Prof. A.M.Qurbanov yazır: “Sözlərin eyni şəkildə səslənməsi hadisəsi hər dilin öz qanunları əsasında fonetik, morfoloji və leksik cəhətlə əlaqədardır. Buna görə də omonimlərin təxminən aşağıdakı tipləri mövcuddur: fonetik omonimlər, yəni omofonlar, morfoloji omonimlər, yəni omoformlar və leksik omonimlər, yəni xüsusi omonimlər” [3, s. 328].

Başqa bir Prof. S.Cəfərov bu qrupa həm də leksik-qrammatik omonimləri daxil etmişdir [1, s. 26]. Omonimlərin tipləri baxımından mübahisə doğuran məsələlərdən biri də yuxarıda qeyd etdiyim kimi əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələri ilə uyğunlaşması və bu zaman yaranan omonimliyin həm də leksik omonimlərə daxil edilməsidir. Müəllif qeyd edir ki, köməkçi nitq hissələri müstəqil mənə daşımaqları üçün bu omonimlik leksik omonimlik anlamına gəlmir, burada sadəcə qrammatik omonimlikdən danışmaq olar [2, s. 69]. Həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin təhlili, xüsusilə leksik-semantik quruluşlarının bu əsasda araşdırılması göstərir ki, onların qarşılıqlı iştirakı ilə yaranan omonimlik leksik-qrammatik omonimliyə daha uyğundur. Çünki, bu tip omonimliyi yaradan tərəflərdən biri müstəqil mənə kəsb edərək leksikologiyaya, digəri isə qrammatik mənə kəsb etməklə qrammatikaya aid xüsusiyyətləri daşıyır.

Məsələn :

İsim-nida omonimliyi :

Ay yerdən möhtəşəm görünür - *Ay* – isimdir.

Ay uşaq, bir bura gəl görüm - *Ay*- nidadır.

Ədatlar haqqında danışarkən qeyd etməliyik ki, bağlayıcılardan fərqli olaraq onlar söz və cümlələr arasında əlaqə yaratmır, amma söz və cümlələrin anlamına təsir edir, həssaslığın artmasına, mənə möhkəmlənməsinə kömək edir. Bu nitq hissələrinin özü həm də başqa nitq hissələri baxımından işlənməsinə görə omonimlik təşkil edir. Omonim təşkil edən ədatları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. *Ancaq, ki, da, də, həтта, yəni* sözlərini həm bağlayıcı, həm də ədat olaraq işlətmək olar. Məsələn, Sən *ancaq* ürəyini dinləməlisən (ədat). Mən çox dedim, *ancaq* sən eşitmədin (bağlayıcı). Sən *ki* belə davranmazdın (ədat). Sən mənə söz vermişdin *ki*, hər şey yaxşı olacaq (bağlayıcı). Nə durmusan, cəld davran, oxu *da* (ədat). Bəyim *də*, Arif *də* bu işdən çox razı qaldılar (bağlayıcı). Sən *ki* mənə söz vermişdin! (ədat). Sən özün dedin *ki*, imtahan sabahdır (bağlayıcı). Xüsusi bir qeyd olaraq bildirmək lazımdır ki, fərqləndirmək üçün bağlayıcı *ki*-dən sonra vergül qoyulur, *ki*- ədatından sonra isə vergül qoyulmur.

2. *Bax, gör, qoy, gəl* sözləri həm feil, həm də ədat kimi işlənir. Məsələn: Yolu keçməzdən əvvəl mütləq sola-sağa *bax* (feil). *Bax*, vaxtında gəl ha! (ədat) *Gör* o necə istedadlıdır (ədat). Hamını eyni gözdə *gör* (feil). Çantanı yerə *qoy* (feil). Uşağa dəymə, *qoy* oyuncaqları ilə oynasın (ədat). Bir bizim tərəflərə də *gəl* (feil). *Gəl* indi də belə fikirləşək (ədat).

3. *Təkcə, yalnız* sözləri həm sifət, həm zərf və həmçinin də, ədat kimi işlənir. Məsələn: O, Nadirin *təkcə* balasıdır (sifət). O, *təkcə* gəlmişdi (zərf). Bundan *təkcə* sən almamısan (ədat). *Tək* əldən səs çıxmaz (sifət). Hamı gedib, *tək* qalmışam (zərf). Bu işi *tək* sən bacararsan (ədat).

4. *Elə, belə, necə, nə* sözləri həm əvəzlilik, həm də ədat kimi işlənir. Məsələn: Arzu *belə* biz tərəfə baxmadı (ədat). *Belə* sözlər danışma (əvəzlilik).

5. *Bir, bircə* sözləri həm say, həm də ədat kimi işlənir. Məsələn: Bizə *bircə* xoş söz lazımdır (say). *Bircə* yaz tez gəlsəydi (ədat).

Bu kimi sözlərdə fərqləndirmə aparmaq üçün tədris zamanı onların cümlədəki rol və vəzifələrini dəqiq aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu zaman onlar arasındakı fərq daha aydın nəzərə çarpacaqdır [9, s. 126].

6. *Artıq* yerinə görə sifət və ədat kimi işlənir. Məsələn: *Artıq* sözə ehtiyac yoxdur (sifət kimi). *Artıq* bunu demək üçün çox gecdir (ədat kimi).

7. Bundan əlavə qeyd etmək istərdik ki, *bəs* sözü sual ədatı olmaqla yanaşı, həm də *kifayətdir* anlamında işlənməklə xəbər də ola bilər. Məsələn: *Gördüklərim mənə bəsdir*.

Bəzi sözlər vardır ki, onlar dilimizdə sadəcə ədat olaraq işlənirlər: *axı, lap, di, ən, yalnız, məhz, kaş, kaş ki, bəri, bəli, hə, xeyr, heç, məgər, daha, ha, -mı⁴, -sana² məhz* bu sözlərdəndir.

Qoşmaların omonimliyi: Köməkçi nitq hissələri arasında qoşmaların omonimliklərinə də rastlanılır. Bu qoşmalar isim, sifət, zərf və ədatlarla, bəzi hallarda feil kimi nitq hissələr ilə omonimlik təşkil edə bilirlər.

Tərəf-isim kimi:

-Bu *tərəf*bataqlıqdır.

qoşma kimi:

-Məşəliyə*tərəf* gedirəm.

Tək-sifət kimi:

Tək əldən səs çıxmaz.

ədat kimi:

Tək sən bunu görəbilərsən.

qoşma kimi:

Bənövşə *tək* ənbər zülfün buy verir...

Sarı- sözünün bir neçə halda omonim kimi işləndiyini görə bilərik.

Əlindəki yaranı *sarı* - feil.

Uşaqlar kitabxanaya *sarı* yollandılar- qoşma.

Sarı qələmdən az istifadə et – sifət.

Əvvəl- sözü zərf kimi (*Əvvəl* düşün sonra danış) və qoşma kimi (Aylin dərstdən *əvvəl* idmana gedib).

Doğru- sözü sifət olaraq (*Doğru* söz bəzən ürək sındırar), qoşma olaraq (Atasının gəldiyini görcək evə *doğru* qaçdı.).

Özgə- sözü sifət kimi (*Özgə*adama etibar yoxdur) və qoşma olaraq (Səndən *özgə* kim anlayar halımı?).

Qabaq- sözü sifət olaraq (*Qabaq* sıra), zərf olaraq (*Qabaq* bunlar başqa yerdə idi), isim kimi (Sapsarı, şirin qabaq) və qoşma olaraq da (Səndən çox *qabaq*).

Qarşı- sözü qoşma kimi (Mənə *qarşı* dayanma), zərf kimi (Qarşı gəlmə, mübahisə istəmirəm) və sifət olaraq (Qarşı tərəf).

Kimi- sözü qoşma olaraq (*Səhərə kimi*) və əvəzlilik olaraq (*Kimi* toxdu, *kimi* ac.). Bundan əlavə yiyəlik halına qoşulmuş qoşma kimi (onun kimi), yönülük halına qoşulmuş qoşma kimi (ona kimi) və sair şəkillərdə işlənməklə omonimlik təşkil edir.

Sonra- sözü qoşma kimi (ondan *sonra*), zərf kimi (*Sonra* o gəlsin.).

Əsasən- sözü qoşma kimi (Gördüklərinə *əsasən* nə deyə bilərsən?) və modal söz kimi (Sən, *əsasən*, çalış ki mənə inanasan).

Bəri- sözü qoşma kimi (əvvəldən *bəri*) və zərf kimi (Dayanma *bəri* gəl.).

Bununla yanaşı, *üçün, ötrü, görə, savayı* kimi bir sıra qoşmalar vardır ki, onlar ancaq qoşma kimi işləyə bilər [9, s. 129].

Başqa köməkçi nitq hissələrindən qoşmaları fərqləndirən müəyyən dəyişmə xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, onlar bəzən xəbərlilik, mənsubiyyət və hal şəkilçilərini qəbul edərək dəyişə bilirlər. Məsələn: Bütün bunlar sənin *üçündür*.

Tədris zamanı da bu kimi məqamlara diqqət yetirməklə, omonim sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək olar.

Omonimliyin tədrisi metodlarına nəzər salsaq ən yaxşı üsulun metodiki vasitələr üzərində çalışmalardan ibarət olduğunu deyə bilərik. Şagirdlərin bu mövzunu tam mənimsəməsi üçün əvvəlcə sözlərin və nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini bilmələri vacibdir. Digər tərəfdən yuxarıda da qeyd olunan bəzi məqamlar var ki, hansı ki, bunlar məhz durğu işarələri ilə bağlıdır.

Durğu işarələrinə görə biz omonimləri bir-birindən fərqləndirə bilərik [8, s. 214].

Nəticə. Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri müstəqillik qazanıldıqdan sonra daha aktual şəkildə gündəmə gətirilmişdir. Xüsusən orta məktəblərdə dilimizin tədrisi zamanı istifadə olunan metod və üsullar şagirdlərin fənni mənimsəməsi yönündə daha çox səmərəliliyə nail olunmasına xidmət edir. Dilin incəliklərinin öyrədilməsinin ən yaxşı yolu metodiki vasitələr üzərində işlərin aparılmasıdır. Yalnız bu şəkildə aktiv olaraq çalışmalarla iş görüldükcə vərdislər yaranır və dərslər mənimsənilir. Omonimlik məsələsi dilin morfoloji strukturunun bir hissəsidir. Amma istənilən halda təhlillərdə uğur qazanmaq üçün bütün bölmələr sistemli şəkildə öyrənilməlidir. Omonimliyi mənimsəmək üçün şagirdə sözlərin lüğəvi anlamından tutmuş yaranma şəklinə qədər hər bir şeyi izah etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənası anlaşılmayan bir ifadə haqqında əlbəttə ki, dolğun fikir söyləmək mümkün deyil. Sistemli şəkildə bütün qanunauyğunluqlara riayət edərək istənilən mövzu haqqında bütün çətinlikləri aradan qaldırmaq mümkündür. Köməkçi nitq hissələrinin digər nitq hissələri ilə omonimliyini araşdırarkən öncə onları fərqləndirmək və sintaktik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Sözlərin hansı

sözə daha yaxın olub, hansı sözü ifadə etməyə çalışdığını öyrənmək, və müstəqil olub-olmadığını aydınlaşdırmaqla omonim sözləri bir-birindən fərqləndirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, Şərq-Qərb, 192 s.
2. Qurbanov A.M. (1989). Ümumi dilçilik, I cild. Bakı, Maarif, 568 s.
3. Qurbanov A.M. (2003). Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı, Nurlan, 450 s.
4. Nağısoylu M., Zeynallı M., Hüseynov S. (2013). Azərbaycan dili (Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 271 s.
5. Xəlilov B. (2008). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 442 s.
6. Xəlilov B. (2013). Müasir Azərbaycan dili (Fonetika). Bakı, Bakı Çap Evi nəşriyyatı. 317 s.
7. Həsənov H. (1980). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 308 s.
8. Manafov E. (2019). Azərbaycan dili (Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti). Bakı, Güvən nəşriyyatı. 319 s.
9. İsmayilov və digərləri, Azərbaycan dili, Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik, Bakı – 2014, səh.176.

Köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi və onların tədrisi üsulları

Xülasə

Azərbaycan dili öz axıcılığı zənginliyi ilə seçilən dil qruplarından biridir. Məqalədə dilimizi zənginləşdirən söz qruplarının morfoloji baxımdan aydınlaşdırılması istiqamətində əsas və köməkçi nitq hissələri omonimlik baxımından qarşılaşdırılmışdır. Köməkçi nitq hissələri öz quruluşlarına görə fərqlənsə də, bəzi hallarda yazılış üsullarına görə əsas nitq hissələri ilə eynilik təşkil edir. Bu məqalədə məhz onları hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək olarsa, bu mövzuya toxunulmuşdur. Bundan əlavə omonimliyin tədrisi üsulları əsas məsələlərdən biridir. Omonimlik və paralellik məsələləri filologiyada xüsusi bir bölmə olaraq öyrənilməli kimi, həm də tədrisi əhəmiyyət kəsb edir. Tədris məsələlərinin daha dolğun və düzgün təşkili, o cümlədən daha rahat tətbiq edilməsi vacib amillərdəndir. Bu baxımdan məqalədə omonimlik məsələlərini araşdıran bir sıra filoloq və dilçilərin araşdırmalarından

Омонимии вспомогательных частей речи и методы их обучения

Резюме

Азербайджанский язык является одной из языковых групп, отличающихся богатством владения языком. В статье основные и вспомогательные части речи сравниваются на предмет омонимии с целью уточнения морфологических групп слов, обогащающих наш язык. Хотя вспомогательные части речи различаются по своему строению, в некоторых случаях они идентичны основным частям речи в плане написания. В этой статье рассматривается этот вопрос с точки зрения того, как их можно отличить. Кроме того, методы обучения омонимии являются одним из ключевых вопросов. Вопросы омонимии и параллелизма изучаются как особый раздел в филологии, но они важны и в обучении. Одним из важных факторов является более полная и правильная организация учебных вопросов, а также более удобное приложение. В связи с этим в статье используются исследования ряда филологов и лингвистов, изучающих вопросы омонимии.

Homonymy of auxiliary parts of speech and methods of their teaching

Summary

The Azerbaijani language is one of the language groups distinguished by its richness of fluency. In the article, the main and auxiliary parts of speech are compared in terms of homonymy in order to clarify the morphological groups of words that enrich our language. Although auxiliary parts of speech differ in their structure, in some cases they are identical to the main parts of speech in terms of spelling. This article addresses this issue in terms of how they can be distinguished. In addition, methods of teaching homonymy are one of the key issues. The issues of homonymy and parallelism are studied as a special section in philology, but they are also important in teaching. One of the important factors is a more complete and correct organization of teaching issues, as well as more convenient application. In this regard, the article uses the research of a number of philologists and linguists who study the issues of homonymy.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

FONETİKANIN ÜSLUBİ İMKANLARININ TƏDRİSİ ÜSULLARI

Tədqiqatlarda, monoqrafiyalarda “Dil vahidlərinin üslubi imkanları” mövzusu ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Ə.Dəmirçizadə, Qızqayıt Mustafayeva, Nadir Abdullayev, Əlistan Əkbərov, Sədaqət Həsənova və s. əsərlərində fonetikanın üslubi imkanları haqqında geniş məlumat verilmişdir. Orta məktəb dərslərində “Dil vahidlərinin üslubi imkanları” başlıqlı mövzu yoxdur. Lakin orta məktəblərdə dil vahidləri və üslubla bağlı qazanılmış biliklərdən istifadə edərək inteqrasiya ilə dərsi təşkil etmək olar. Ali məktəblərdə izahlı-illüstrativ, reproduktiv, problemlı şərh, deduktiv, evristik, tədqiqatçılıq metodlarının köməyi ilə dil vahidlərinin üslubi imkanlarını tədris etmək mümkündür. Əvvəlcə izahlı-illüstrativ metodundan istifadə edərək dərslər təşkil olunur. İzahlı-illüstrativ metod tələbələrə mühazirədə yeni informasiyalar almasına, onların dərslərdən, metodik ədəbiyyatdan istifadə edərək biliklərinin zənginləşməsinə şərait yaradır. Müəllim yeni mövzunun şərhini dəqiq və ardıcıl formada verməli, tələbə isə ona təqdim olunmuş məlumatları dinləməli və qeydlər aparmalıdır. Daha sonra tələbə keçmiş biliklərlə yeni bilikləri müqayisə etməli və nəticələr çıxarmalıdır. İzahlı-illüstrativ metodun sayəsində tələbənin reproduktiv yəni bərpəedici təfəkkürü inkişaf edir.

Azərbaycan dilçiliyində dil vahidlərinin üslubiyyatla əlaqəsindən bəhs edən tədqiqatçılardan biri də Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. Dil vahidlərinin üslubi növləri aşağıdakılardır: üslubi fonetika, üslubi leksika, üslubi onomastika, üslubi frazeologiya, üslubi morfologiya, üslubi sintaksis. Sözlərin, ifadələrin və cümlənin mənaları ilə səslənməsi arasında ahəngdarlığın təmin edilməsi üçün istifadə olunan fonetik vasitə və imkanlar fonetik üslubi imkanlar adlanır [2, 44]. Üslubi fonetika fonetik vahidlərdən üslubi məqsədlər üçün istifadə edilən təlimdir [5, 177]. Səslərin uzanması, qısalması, samit səslərin təkrarı, cingiltilmə, vurğu, ahəng qanunu, heca, sonor samitlərin işləkliyi, intonasiya kimi fonetik vasitələr nitqdə müxtəlif formalı üslubi fonetika yaradır. Fonetik-üslubi vasitələri istifadə imkanına görə iki sahə üzrə nəzərdən keçirmək olar:

1. həm yazıda, həm də tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilən vasitələr.
2. ancaq tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilən vasitələr [2, 45]

Birinci qrupdakı vasitələri ortaq fonetik-üslubi vasitələr, ikinci qrupdakı vasitələr isə xüsusi fonetik-üslubi vasitələr adlanır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində istər yazıda, istərsə də tələffüzdə istifadə edilən ortaq fonetik-üslubi vasitələr sözlərdə büruzə verir. Burada sözlərin məqsədəuyğun surətdə səslənməsi nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən sözlər iki qrupa ayrılır:

1. səslənməsi ilə mənası arasında üzvi surətdə əlaqə olan sözlər. Bu sözlər aşağıdakı qruplara ayrılır: sövti təqlid sözləri, sövti təsvir sözləri, nida sözləri.
2. Səslənməsi ilə mənası arasında əlaqə olmayan sözlər. Bu cür sözlər iki yerə ayrılır: ahəng qanuna tabe olan, ahəng qanuna tabe olmayan sözlər [2, 45].

Azərbaycan dilində bir çox dillərdə olduğu kimi, müəyyən səslərlə bağlı hadisələri, əşyaları, insanları və s. adlandırmaq üçün, səslərin yamsılanması yolundan istifadə edilir ki, bu cür sözlərə sövti təqlidi sözlər deyilir. Bu zaman müəllim reproduktiv metoddan istifadə edərək, nəzəri mülahizələri tələbələrə nümunələr əsasında tətbiq edir. Məsələn, qarğa, şırıltı, uğultu və s. Bunlardan bir qismi adlar ilə, digər qisim təbiət hadisələri və ya suni partlayışlarla əlaqədar eşidilən səslərin yamsılanması yolu ilə düzəlir. Bu cür sözlərə bədii üslubda da rast gələ bilərik. İ.Həsənoğlunun məşhur qəzəlinə diqqət yetirsək, şairin ağlamağı daxili hiçqırtı ilə ifadə etmək üçün “qül-qül” sövti təqlid sözündən necə məharətlə istifadə etdiyini görürük. Q.Zakir şeirində şənli bir mənzərəni təsvir etmək üçün bəzi sövti təqlid sözlərindən məharətlə istifadə etmişdir:

Əgərçə xəstəsən, bir dur ayağa,
Ahəstə-ahəstə guzər qıl bağə,
Qəhqəhi-minayə, rəqsi-uşşaqə,
Cəh-cəhi-bülbuli-şeydayə bir bax!

Azərbaycan dilində sövti təqlid sözlərinə oxşar olan sözlər də vardır ki, onlara sövti təsvir sözləri deyilir. Düzdür, bu tipli sözlərin sövti təqlid sözlərindən törədiyini göstərmək üçün əsaslar yoxdur. Ancaq sövti təsvir sözlərinin fonetik tərkibi ilə uyğunluğu hiss olunur. Məsələn, top, çay, qop, cız, cır, çal və s. Sövti təsvir sözlərinin sövti təqlid sözlərindən fərqləndirən cəhətlər də vardır. Onlardan biri budur ki, bu tipli sözlər öz səsinə uyğun sözlərlə yanaşı işləndikdə məna ilə səslənmə arasında düyümləmə vasitəsi kimi ahəngdarlığı təmin edir. Buna Nəbatinin aşağıdakı beytini misal göstərmək olar:

Müjdə ey, ol, səni, görməyə canan gəldi,
Əluvi çal ələ, can! can! söylə kim can! gəldi...

Beytin ikinci misrasında əluvi çal tərkibindəki çal sözü ahəngdarlıq yaratmışdır və əl çalarkən çıxan səsin davamını əks etdirən can, can sözlərini öz məzmununa düyümləyir. Nida sözləri arzu, sevinc, qəzəb, həyəcan, qorxu və s. kimi daxili halları bildirmək üçün ifadə edilən səslənmədir. Nida sözləri də səslərin yamsılanması yolu ilə yaranır. Lakin bu səslənmələr insanın psixoloji halı ilə bağlı olaraq çıxarılan səslərin sadələşdirilmiş yamsılanmasıdır. Nida sözləri aşağıdakı formalarda olur: bir səslə səs: a, e, ə; bir heca ilə: ah, eh, uf, ax, pəh, bey, bıy; müəyyən səsin uzadılması ilə: aaa, eee, sss; eyni və ya müxtəlif nida hecasının birləşməsi ilə: pəh-pəh, uf-uf, vay-vay, ax-vah, ox-qay.

Nida sözlərinə əsasən bədii ədəbiyyatda rast gəlinir. Məsələn:

⁸⁴ BDU-nun magistrantı

- Etdim nə yaman əsrə təsadüf, aman **ey vay!**
- Molla qovula, yeni müəllim gələ... **vah!.. vah!**
- Pulları ala, söyləyə **ox qay!** Müəllim!
- Molla ona həsrətlə çəkə küçədə **aah!.. aah...**

(M.Ə.Sabir)

Ə.Dəmirçizadə ahəng qanununa tabe olan sözləri iki yerə ayırır:

1. Qalın səslili sözlər: dodaqlanan qalın səslili sözlər, dodaqlanmayan qalın səslili sözlər.
2. İncə səslili sözlər: dodaqlanan səslili sözlər, dodaqlanmayan səslili sözlər.

Bunlar da hər biri açıq, qapalı, qalın olmaqla qruplara ayrılırlar. Ə.Dəmirçizadə saitləri “səsililər”, samitləri isə “səssizlər” adlandırır. Ahəng qanunu imkanlarının mahiyyətini, daha aydın anlamaq üçün bunu şeirdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Ahəngdarlığın tələbinə görə sözün tərkibindəki səslər həmcinsləşir və bu zaman ahəng qanunu yaranır. Məsələn, a və i, o və i, k və ğ, g və x; ə, i, ü və ğ, x, q səslərinin bir sırada gələ bilməməsi tələffüzdə çətinliyi aradan qaldıran cəhətlərdəndir.

Səsililərin ahəngi ahəng qanunun növləri arasında davamlı və ümumiliyə görə seçilir. Səsililərin ahəngi şeirin ahəngdarlığını, musiqiliyini təmin edir. Ahəng qanunun imkanlarından danışarkən üç məqama diqqət yetirilməlidir: səsililər ahəngi, səssizlərin ahəngi, səsililərlə səssizlərin ahəngi. Azərbaycan dilində digərlərinə nisbətən saitlərin ahəngi daha davamlıdır. Saitlərin ahənginin sayəsində şeirdə musiqililik təmin olunur, ona görə ki, söz kökünə şəkilçilər qoşularkən söz kökündəki saitlə şəkilçinin saiti bir-birilə uzlaşır. Şeirdə musiqililiyi təmin edən vasitələrdən biri də samitlərin ahəngidir. Azərbaycan dilində samitlərin ahəngi qaydası qorunub saxlanmaqdadır. Söz sonuna şəkilçi qoşulduqda sözün sonu kar samitlə bitərsə, ona qoşulan şəkilçinin baş samiti də kar olur (kəskin). Söz sonu gincilti samitlə bitərsə ona qoşulan şəkilçinin ilk hərfi də gincilti olur (azğın, əzgin). Bu qanun daha çox k, g, q, ğ ilə başlayan şəkilçilərdə özünü göstərir. Şeiriyyət üçün əlverişli vasitələrdən biri də saitlərlə samitlərin ahəngi qanunudur. Azərbaycan dilində qaydaya görə sözlərin tərkibində qalın saitlər işləndikdə q, ğ, x samitləri gələ bilər (almaq, dolğun, qırğın). Sözlərin tərkibində incə sait işlənersə g, k, y samitləri işlənir (bilmək, göylük, süzgün, bilgi). Bu səbəbdəndir ki, qoçaqlıq əvəzinə qoçaqlıq deyilmədiyi kimi, gözəllik əvəzinə də gözəllix demək olmur. Səslərin məna çalarlığından danışarkən üç məqama diqqət yetirilməlidir: səs cərgəsi, fonetik kəkələmə, dialektizm. Dildə mövcud olan səslərin hamısı müxtəlif məna çalarlığına malikdir. Məsələn, u səsi gurultu, ş səsi atışmaq, s səsi isə sakitliyin səs rəngini verir. Səs cərgəsini yaratmaq üçün ifadənin, qafiyələrin tərkibində məna çalarlarına malik sözlərdən qurulması vacibdir.

Kəkələmə, pəltəklik, dilişirlik əsasən bədii əsərlərdə öz əksini tapan fonetik üslubi vasitədir. Yazıçı tipikləşdirmə məqsədi ilə fonetik şəkildə təzahür edən hallardan istifadə edir ki, Ə.Dəmirçizadə bunu fonetik kəkələmə adlandırır. Uşaqlar üçün yazılmış bədii əsərlərdə hər hansı bir səsi hələ də tələffüz etməkdə çətinlik çəkən uşağın dilişirliyini təsvir etmək üçün yazıçı onun danışığında ş əvəzinə s, r əvəzinə y səsinə işləyir. Məsələn, Əli Səbrinin “Balaca və Xallı” adlı hekayəsinə diqqət yetirsək görürük ki, hekayədə Balacanın dilişirliyini təsvir etmək üçün r əvəzinə y səsi işlənilib. Və ya S.Qədirzadənin “Qış gecəsi” romanında Mənsurəni canlı surət kimi canlandırmaq məqsədilə danışığına şırındillik qatmışdır: “Adil, duy, anam sayı toyuğu kəsəcək, göyək qaynından yumuyta çıxay, ya yox”, “Bax, biy kəyəm dedim quytaydı, oyda yatacaqsan; yoxsa küsəyəm səndən”.

Bədii əsərlərdə tipikləşdirmə məqsədilə istifadə olunan fonetik vasitələrdən biri də fonetik dialektizmdir. Məsələn:

...atovun canı, balovın canı... (C.Cabbarlı)

Nümunələrdən göründüyü kimi fonetik dəyişikliyə məruz qalmış sözlər, şəkilçilər, şivəyə məxsus səslər işlənmişdir. Ə.Dəmirçizadə tələffüzü asanlaşdıran və ahəngdarlaşdıran fonetik hadisələri geniş tədqiq etmiş və beş maddədə ümumiləşdirmə aparmışdır:

1. Dildə çoxhecalı sözlər az işlənersə tələffüz daha asan anlaşılar və ahəngdar olar.
2. Yanaşı işlədilən iki sözdən birincisi qeyri-sonor samitlə bitərsə, ikinci sözün ilk hərfinin qeyri-sonor başqa növ samitlə başlaması tələffüzü düylənəşdirir. Və ya yanaşı gələn iki sözdən birincisi saitlə bitir, ikincisinin ilk hərfi başqa növ saitlə bitərsə bu tələffüzün rəvanlığını pozur.
3. Misranın, ifadə və ya ibarənin başında dilyanı sonor l və dalğalı sonor r işlənersə ahəngdarlıq pozular, tələffüz nisbətən çətinləşir.
4. Tələffüzün ahəngdarlığını qoruyub-saxlayan vasitələrdən biri də dilin səs tərkibidir.
5. Digər fonetik üslubi vasitələrdən biri də samitlərin tərkibi, məxrəc baxımından növləri və onların sözdə yerləşməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində samitlərin əksəriyyətinin gincilti olması və ahəngdar qoşalıq təşkil etməsi şeir üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusi fonetik-üslubi hadisələrə vurğu, durğu, ton, intonasiya, kimi fonetik hadisələrlə yanaşı səslərin uzun, qısa, uca, alçaqla, sürətlə, aramla və ya müxtəlif tonda uşaq, qadın, kişi səslərilə səslənməsi nəzərdə tutulur. Xüsusi fonetik vasitələrlə aktyorların, radio diktorların, natiqlər, mühazirə, məruzə söyləyənlərin dilində müşahidə etmək olar. Aktyor ifadə etdiyi rolun tələbinə görə dilində bir çox çalarlardan istifadə edir. Əgər aktyor heyvan rolundadırsa heyvan səslənməsini həyata keçirir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, dilimizdə üslubi-fonetik vasitələr çoxluq və rəngarənglik təşkil edir. Üslubi-fonetik vasitələr tələffüzü asanlaşdırmaqla əlaqəli deyil, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, fonetika, natiqlik, səhnə dil ilə də bağlıdır.

Nəticə. Orta məktəb dərslərində “Dil vahidlərinin üslubi imkanları” başlıqlı mövzu yoxdur. Lakin orta məktəblərdə dil vahidləri və üslubla bağlı qazanılmış biliklərdən istifadə edərək integrasiya üsulu ilə dərsi təşkil etmək olar. Ali məktəblərdə isə izahlı-illüstrativ, reproduktiv, problemlə şərh, deduktiv, evristik, tədqiqatçılıq metodlarının köməyi ilə dil vahidlərinin üslubi imkanlarını tədris etmək mümkündür. Fonetik üslubiyyətin sistemli şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan

dilçiliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fonetik üslubiyyat dilçiliyin bir sıra bölmələrini əhatə etdiyindən onun öyrənilməsi, bu əlaqələri müəyyənləşdirmək, ədəbi dil qanunauyğunluqlarını, normalarının mahiyyətini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013, 277s.
2. Əbdülləziz D. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962, 270s.
3. Əkbərov Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 2016, 358s.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, 1980, 351s.
5. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999, 278s.
6. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 2010, 384s.

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, üslubiyyat, üslubi fonetika

Key words: Azerbaijani linguistics, stylistics, stylistic phonetics

Ключевые слова: Азербайджанское языкознание, стилистика, стилистическая фонетика

Fonetikanın üslubi imkanlarının tədrisi üsulları

X ü l a s ə

Məqalədə dilçiliyin əsas problemlərindən biri olan üslubi fonetika mövzusu tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində ayrı-ayrılıqda fonetika və üslubiyyatla bağlı uğurlu tədqiqat işləri vardır. Lakin fonetika və üslubiyyatın kəsişməsində təzahür edən linqvistik hadisələrin tədqiqi haqqında bu fikri söyləmək olmaz. Məqalədə fonetikanın üslubi imkanları aydınlaşdırılmışdır. Fonetik-üslubi vasitələr istifadə imkanına görə iki sahə üzrə nəzərdən keçirilmişdir: həm yazıda, həm də tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilən vasitələr; ancaq tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilən vasitələr.

Methods of teaching stylistic possibilities of phonetics

Summary

The article deals with stylistic phonetics, one of the main problems of linguistics. There are successful researches on phonetics and stylistics in Azerbaijani linguistics. However, the same cannot be said of the study of linguistic phenomena at the intersection of phonetics and style. The article clarifies the stylistic possibilities of phonetics. Phonetic-stylistic means are considered in two areas according to their usability: means that can be used both in writing and in pronunciation (oral speech); means that can only be used in pronunciation (oral speech).

Методика обучения стилистическим возможностям фонетики

Резюме

В статье рассматривается стилистическая фонетика, одна из главных проблем языкознания. В азербайджанском языкознании есть успешные исследования по фонетике и стилистике. Однако этого нельзя сказать об изучении языковых явлений на стыке фонетики и стиля. В статье уточняются стилистические возможности фонетики. Фонетико-стилистические средства рассматриваются в двух направлениях по их употребительности: средства, которые могут употребляться как на письме, так и в произношении (устной речи); означает, что может использоваться только в произношении (устной речи).

Rəyçi: dos. S.Abbasova

FARS DİLİNDƏ "ز" ÖNQOŞMASI İLƏ İŞLƏNƏN FELLƏR

Bir çox dillərdə (azərbaycan, rus və s.) idarə əlaqəsi ismin halları ilə ifadə olunur. Lakin fars dilində bu əlaqə qoşmalara görə aparılır. Feli idarə felin leksik semantik mənasından asılıdır və fars dilində fel cümlədə qoşmalarla idarə edilir. Vasitəli təamamlığın feli idarəsi müxtəlif önqoşmalar vasitəsi ilə icra olunur ki, "ز" önqoşması da bu önqoşmalardan biridir.

A.Kərimov fellə münasibətinə görə "ز" önqoşmasının iki cəhətini qeyd edir: a) fellə nisbətən az bağlı olur və qoşma funksiyasını özündə saxlayır, b) fellə sıx bağlı olur və onun təsiri və tələbi ilə işlənir (3, 211).

H.Mahmudov bu qoşmanın ("ز" önqoşmasının) ümumiyyətlə, çıxışlıq mənasını daşdığını yazır (4, 106). A.K.S.Lambton qeyd edir ki, ز istiqaməti, məhrumiyyəti və ya azadlığı, müxtəlif hisslərin ifadəsi və ya müqayisəsini ifadə etmək üçün istifadə olunur (8, 110). H.Mahmudov yazır ki, ز qoşması mənşə etibarilə qədim fars dilindəki "haca" qoşması ilə əlaqədardır (4, 108). A.Kərimov bu önqoşmanın (ز) qədim fars dilində "haca" şəklində işləndiyini və mənə dairəsinin o qədər də geniş olmadığını qeyd edir. O bu qoşmanın funksional genişliyinin əsasən orta fars dilindən başladığını yazır (3, 197). Hərəkətin predmet və ya məkandan olan istiqaməti ز önqoşmasının qədim mənası ilə bağlıdır. Məlumdur ki, qədim fars dili qoşması haca (ز önqoşmasının prototipi) feli birləşmələrdə bu mənada çıxış edirdi; haca Uvarazmiya abariy - "Xarəzmdən çatdırılıb" (6, 176). Y.A.Rubinçik qeyd edir ki, müasir çoxmənalı fars dili qoşması "ز" orta fars dilində olan az (hac) qoşmasının inkişaf etmiş formasıdır (7, 314).

A.Kərimov F.Zülfüqarovanın ""ز" önqoşmasının indi bildirdiyi mənə növləri qədim fars dilində də olmuşdur." fikrinin özünü tam mənada doğrultmadığını qeyd edir və yazır: "ز" önqoşması fars dilinin tarixi inkişaf mərhələlərindən keçdikcə funksional əhatəsini genişləndirməyə başlamışdır (3, 199).

H.Mahmudov yazır ki, ز qoşması orta fars dili abidələrində ideoqramla ifadə olunmuşdur (4, 108). A.Kərimov isə qeyd edir ki, ز önqoşması orta fars dilində ifadə etdiyi mənaları klassik fars dilində də saxlayır (3, 200).

H.Mahmudov "ز" önqoşmasından bəhs edərkən qeyd edir ki, bu qoşma ümumiyyətlə çıxışlıq mənasını daşıyır, lakin bəzən həmin mənadan çox uzaqlaşır və vasitəli təamamlığın formal əlamətinə çevrilir (4, 106). Müəllif yazır ki, "ز" qoşması vasitəsilə formalaşan təamamlıqların bir qismi adətən uzaqlaşma, aralanma, ayrılma obyektini bildirir (4, 106). Müəllif bildirir ki, müstəqim və məcazi mənada subyektin işini, hərəkətinin icra olunduğu obyektini bildirən fellərə aid olan vasitəli təamamlıqların qarşısında çıxış edən "ز" qoşması öz mənasından tamamilə uzaqlaşır və yalnız təamamlıq üçün qrammatik ifadə vasitəsi olur (4, 107). A.Kərimov H.Mahmudovun bu fikrinə bir qədər fərqli yanaşaraq bildirir ki, vasitəli təamamlıqla ifadə olunan sözün leksik mənasının rolunu istisna etmək olmaz, lakin onu da qəbul etmək lazımdır ki, daha çox felin semantikasi əsas götürülməlidir və yalnız o, vasitəli təamamlığın hansı qoşma ilə işlənməsini müəyyən edir (3, 205).

H.Mahmudov uzaqlaşma, aralanma, ayrılma obyektini bildirən təamamlıqlara aşağıdakı feillərin aid olduğunu qeyd edir:

(4, 106) دور شدن, جدا شدن, مصرف شدن, فارغ شدن, باز ماندن, پس ماندن, دست شستن

"ز" qoşması ilə formalaşan شدن, متأثر شدن, متخیر بودن, مطمئن بودن, رنجیدن, شرم داشتن, تعجب کردن, ترسیدن, پا گذاشتن, رمیدن, آسب, aid olan vasitəli təamamlıqlar subyektə üz verən müxtəlif hissi, ruhi vəziyyətin obyektini, çıxış nöqtəsini bildirir. Habelə, آسب, صدمه دیدن, سختی کشیدن, رنج خوردن, زخم خوردن, وادی, kimi fellərə aid olub "ز" qoşması qəbul etmiş təamamlıqlar hərəkətin mənbəyini bildirən obyektini ifadə edir. "ز" qoşması ilə işlənən təamamlıqların bir hissəsi subyektin uzaqlaşmağa çalışdığı obyektini ifadə edir. Belə təamamlıqlar توبه کردن, خودداری کردن, کناره گیری کردن, کناره کشی کرد, kimi fellərə aid olur. H.Mahmudov, bundan əlavə آزاد شدن, رهائی یافتن, آسوده شدن, وادی, kimi fellərə aid olub "ز" qoşması ilə işlədilən təamamlıqların da ifadə etdiyi obyekt mənaca yuxarıdakılara çox yaxın olduğunu qeyd edir (4, 107-108). Həmçinin o yazır, "ز" qoşması ilə formalaşan təamamlıqların bir qismi subyekt üçün konkret və ya məcazi mənada alət, məxəz mənziləsində olan obyektini ifadə edir: بر خوردن, سود بردن, خوردار بودن, منفعت دیدن, سود بردن (4, 108)

A.Kərimov bir qrup fellərin təamamlığın məhz "ز" önqoşması ilə işlənməsini tələb etdiyini yazır və onlara aşağıdakıları aid edir:

istəmək	استدعا کردن
istifadə etmək	استفاده کردن
yardım istəmək	استمداد کردن
saxlamaq	باز داشتن
faizləndirmək	بهره بردن
qonaq etmək	پذیرایی کردن
soruşmaq	پرسیدن
çəkinmək	پرهیز کردن
qorxmaq	ترسیدن
tərif etmək, tərifləmək	تعریف کردن
mane olmaq	جلوگیری کردن
uzaqlaşmaq	دوری جستن

⁸⁵ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. aysel.memmed.99@mail.ru

keçmək	رد شدن
soruşmaq	سؤال کردن
imtina etmək	صرف نظر کردن
ibarət olmaq	عیارت بودن
keçmək	عبور کردن
keçmək	گذشتن
məhrum olmaq	محروم بودن
üzr istəmək	معذرت خواستن
kənarlaşdırmaq	معزول کردن
müdafiə etmək	دفاع کردن
təşəkkür etmək	تشکر کردن (2,114)

A.K.S.Lambton yuxarıdakı fellərə əlavə olaraq aşağıdakı feilləri qeyd edir.

اطمینان داشتن	inanmaq
اعتماد داشتن	inanmaq
آمدن	gəlmək
بر داشتن	götürmək
بر کنار رفتن	kənara keçmək (8, 111)
خبر داشتن	xəbər almaq
مستفیض گشتن	həzz almaq
مسرور گشتن	sevinmək (8, 112)

Y.A.Rubinçik yazır ki, bəzi məsdər formalı fellər semantikasına görə "z" önqoşması tələb edirlər: دفاع کردن از حقوق - hüquqları müdafiə etmək., köməkdən istifadə etmək., استقاده کردن از کمک - qonaqları qəbul etmək. Daha sonra o qeyd edir ki, verilən məsdərlər mürəkkəb fellərdir və onların ad hissəsi də "z" önqoşmasını tələb edərək söz birləşməsi yaradırlar: دفاع از حقوق - hüquqların qorunması., köməkdən istifadə., استقاده از کمک - qonaqların qəbul edilməsi (7, 459).

A.Kərimov qeyd edir ki, fars dilində bir sıra fellər vardır ki, onlar vasitəli tamamlığın məhz "z" önqoşması ilə işlənməsini tələb edir və belə hallarda "z" önqoşması müəyyən dərəcədə öz ilkin mənasını saxlayır (uzaqlaşma, ayrılma və s.) və lakin belə məqamlarda onun fellə bağlılığı daha qüvvətlidir və belə hesab etmək olar ki, bu artıq feli idarədir (3, 204). Müəllif vasitəli tamamlığın "z" qoşması ilə işlənməsini tələb edən felləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölür:

1. uzaqlaşma, uzaq düşmə mənalı fellər və ya sözlərlə, bir qayda olaraq, vasitəli tamamlıqda "z" önqoşması işlənir.
2. qaçmaq, gözə görünməmək, gözdən itmək və s. mənalı fellər (3, 205).
3. ayırmaq, ayrılma və s. mənalı fellər.
4. nə isə haqqında düşünmək, fikirli, əndişəli, qəmgin olma və s. kimi daxili həyəcan, qəmli hisslər ifadə edən fellər.
5. şadlıq, sevinc, fərəh kimi hisslər ifadə edən fellər
6. yada salmaq, xatırlamaq, unutmamaq kimi mənalı ifadə edən fellər.
7. qorxu, çəkinmə kimi mənalı ifadə edən fellər (3, 206)
8. azadlıq, nicat tapmaq, qurtulmaq kimi mənalı ifadə edən fellər.
9. peşmanlıq, təssüf kimi hisslər ifadə edən fellər.
10. nədənsə doyma, cana gəlmə kimi anlayışlar ifadə edən fellər.
11. əsirgəmə mənasında دریغ داشتن feli.
12. dolmaq mənalı پر شدن və s. kimi fellərlə (3, 207). Bu felə əks mənada çıxış edən "boşalmaq" mənasında işlənən fellər.
13. nifrət, qəzəb və s. kimi hisslər ifadə edən fellər.
14. soruşmaq, sorğu-sual etmək, xəbər almaq və s. mənalı fellər.
15. utanc xəcalət kimi hisslər ifadə edən fellər (3, 208).
16. məlumat almaq, xəbərdar olmaq və ya əksinə xəbərsiz olmaq kimi mənalı ifadə edən fellər.
17. predmeti başqa bir şəxsdən gizlətmə, saxlama kimi mənalı fellər.
18. təəccüb, heyran kimi hisslər ifadə edən fellər.
19. acizlik, çarəsizlik kimi mənalı ifadə edən fellər.
20. nədənsə çəkəndirmək, saxlamaq, hərəkətdən qalmaq kimi mənalarda işlənən fellər (3, 209).
21. eşitmək, dinləmək mənalı شنیدن feli.
22. başlamaq mənalı fellər.
23. üz çevirmək, dönmək, ehtiyat etmək kimi mənalı ifadə edən fellər.
24. iqtibas etmə, məsləhətləşmə kimi fellər (3, 210).

Qeyd etdiyimiz bütün felləri nəzərdən keçirərək "z" önqoşmasını tələb edən felləri aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq. Bu fellər əsas etibarilə A.Kərimovun bölgüsünə görə qruplaşdırılmışdır.

1. uzaqlaşma, uzaq düşmə mənalı fellər bir qayda olaraq, z önqoşması ilə işlənir.
- (5, 68) عابرین هم آنها را با خوف تمام نگرسته از کنار دیوار آهسته آهسته دور میشدند.

2. kimi haradansa keçmək mənasını ifadə edən fellərlə:
3. kimi qaçmaq, gözə görünməmək, gözdən itmək və s. mənalı fellərlə:
(5, 69) (پسرک از ترس مادر گریخت).
4. kimi ayırmaq, ayrılmaq mənalı fellərlə:
5. kimi nə isə haqqında düşünmək, fikirli, əndişəli, qəmgin olma və s. kimi daxili həyəcan, qəmli hisslər ifadə edən fellərlə:
6. Yuxarıdakı fellərin əksinə olaraq خوشحال بودن, خشنود شدن, خرم شدن, شاد شدن kimi şadlıq, sevinc, fərəh kimi hisslər ifadə edən fellərlə:
8. kimi yada salmaq, xatırlamaq, unutmamaq mənalarını ifadə edən fellərlə:
9. kimi qorxu, çəkinmə anlayışları ifadə edən fellərlə:
(اطلاعات) غرب از موج های محاجرت می ترسد.
10. kimi azadlıq, nicat tapmaq, qurtulmaq mənalarını ifadə edən fellərlə:
11. kimi peşmanlıq, təəssüf bildirən hisslər ifadə edən fellərlə:
(اطلاعات) تاکید کرد که از اظهارات جنجالی خود در مورد جنگ عربستان علیه یمن پشیمان نیست.
12. kimi nədənsə doyma, cana gəlmə (həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən) anlayışlarını ifadə edən fellərlə:
13. Əsirgəmə mənasında دریغ داشتن feli ilə:
14. Dolmaq mənalı və s. kimi fellərlə:
15. Bu fellərə əks mənada çıxış edən kimi boşalmaq mənasında işlənən fellərlə:
16. Nifrət, qəzəb və s. kimi hisslər ifadə edən fellərlə:
17. kimi soruşmaq sorğu-sual etmək, xəbər almaq və s. mənalı fellərlə:
(5, 68) (حالا از من سوال مکن و بگذار به فکر خود پردازم).
- (5, 70) (من از حالتش پرسیدم).
- A.Kərimov qeyd edir ki, bəzi əsərlərdə پرسیدن feli "را" sonqoşması ilə işlənərkən əsasən "از" önqoşması mənasında çıxış edir ki, bunun da çox güman ki, tarixi kökləri vardır.
18. kimi utanc, xəcalət ifadə edən fellərlə:
19. kimi məlumat almaq, xəbərdar olmaq və ya əksinə xəbərsiz olmaq mənalarını ifadə edən fellərlə:
20. kimi predmeti başqa bir şəxsdən gizlətmə, saxlama mənalı fellərlə:
21. təəccüb, heyrat hisslərini ifadə edən fellərlə:
22. acizlik, çarəsizlik mənalarını ifadə edən fellərlə:
23. nədənsə çəkəndirmək, saxlamaq, hərəkətdən qalmaq mənalarını ifadə edən fellərlə:
24. eşitmək, dinləmək mənalı şənbini feli ilə:
25. başlamaq mənalı شروع کردن, پرداختن, آغاز کردن fellərlə:
26. üz çevirmək, dönmək, ehtiyat etmək kimi mənalı ifadə edən خودداری کردن, برحذر بودن, پرهیز کردن, احتیاط کردن fellərlə:
27. iqtibas etmək, məsləhətləşmə mənalı مذاکره کردن, مشورت کردن, مشاورت کردن fellərlə:
28. təşəkkür, minnətdarlıq ifadə edən قدردانی کردن اظهار امتنان کردن fellərlə:
29. qorumaq, müdafiə mənalı fellərlə: kimi qorumaq, müdafiə mənalı fellərlə:
(اطلاعات) در این زمینه، از اسلام آباد حمایت میکنیم.
30. kimi üzr istəmək mənalı fellərlə: عذر خواستن, معذرت خواستن
31. kimi məhrum olmaq mənalı fellərlə: محروم بودن, بی بهره شدن, بی نصیب شدن
32. tərif etmək, tərifləmək mənası ifadə edən təchisin کردن, ستایش کردن, ستودن, تمجید کردن felləri ilə:
33. mane olmaq mənalı جلوگیری کردن, پیشگیری کردن felləri ilə:
(اطلاعات) به عقیده من این فرصت می تواند از بروز جنگ جلوگیری کند.

Fars dilində "از" önqoşmasının fellərlə işlənmə hallarını nəzərdən keçirdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu qoşma feli idarənin əsas elementlərindən biridir. Fars dilində "از" önqoşması müəyyən qoşma mənaları ilə yanaşı həm də qrammatik funksiya malikdir və hal kateqoriyası olan dillərdə hal şəkilçilərinin yerinə yetirdiyi funksiyaları öz öhdəsinə götürür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Kərimov A. Azərbaycanca-farsca lüğət, Bakı: QANUN, 2019, 1946 s.
2. Kərimov A. Fars dili 2-ci cild. Bakı: Adiloğlu, 2011, 397 s.
3. Kərimov A. Hal münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələri (tarixi aspektdə), Bakı: Adiloğlu, 2006, 244 s.
4. Mahmudov H.S. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı: ADU, 1975, 166 s.
5. Арсент. А.К., Краткий интаксис персидского языка, Издательство академии наук СССР, Москва, 1941, 189 с.
6. Пейсиков. Л.С., Вопросы синтаксиса персидского языка, М., Издательство международных отношений, 1959, 408 с.
7. Рубинчик. Ю.А., Грамматика современного персидского литературного языка, М., Издательская группа "Восточная литература" РАН, 2001, 600 с.
8. Lambton.A.K.S., Persian grammar, London, Cambridge university press, 1953, 275p.

Açar sözlər: fars dili, fel, feli idarə, az önqoşması, sintaktik əlaqə

Ключевые слова: персидский язык, глагол, глагольное управление, предлог از, синтаксическая связь

Key words: persian, verb, verb managment, preposition از, syntactic connection

Fars dilində “ز” önqoşması ilə işlənən fellər

Xülasə

Bir çox dillərdə (azərbaycan, rus və s.) idarə əlaqəsi ismin halları ilə ifadə olunur. Lakin fars dilində bu əlaqə qoşmalara görə aparılır. Feli idarə felin leksik semantik mənasından asılıdır və fars dilində fel cümlədə tamamlığı (vasitəli, bəzən də vasitəsiz tamamlığı) qoşmalarla idarə edilir. Vasitəli tamamlığın feli idarəsi müxtəlif önqoşmalar vasitəsi ilə icra olunur ki, "ز" önqoşması da bu önqoşmalardan biridir. Beləliklə, fars dilində "ز" önqoşması müəyyən qoşma mənalı ilə yanaşı həm də qrammatik funksiyaya malikdir. Hal kateqoriyası olan dillərdə hal şəkilçilərinin yerinə yetirdiyi funksiyanı fars dilində "ز" önqoşması öz öhdəsinə götürür. Fars dilində bu önqoşmanın işlənmə halları onun feli idarənin əsas elementlərindən biri olduğunu göstərir.

Глаголы с предлогом “ز” в персидском языке

Резюме

В многих языках (азербайджанский, русский и т.д.) отношения управления выражаются падежами существительного. Но в персидском языке эта связь осуществляется с помощью предлогов и послелога "ز". Глагольное управление зависит от лексико-семантического значения глагола и в персидском языке глагол в предложении управляет дополнения (косвенную, иногда прямую) с помощью предлогов и послелога "ز". Глагольное управление косвенной дополнения осуществляется с разными предлогами, и предлог "ز" является одной из таких предлогов. Таким образом в персидском языке предлог "ز" имеет не только значение предлога, а также имеет грамматическую функцию. В языках падежной категорией функцию, которую выполняют падежные суффиксы, берет на себя в персидском языке предлог "از". Случаи употребления этого предлога в персидском языке показывает, что он является одним из основных элементов глагольного управления.

Verbs with the preposition “ز” in persian

Summary

In many languages (azerbaijan, russian...), the relationship of management is expressed by the cases of the noun. But, in persian this connection is made by prepositions and suffix "ز". Verb management depends on the lexical semantic meaning of the verb and in persian, verb sentences are controlled by prepositions and suffix "ز". The verb management of indirect completennes is preformed through various prepositions, and the preposition "ز" is one of these prepositions. In persian the preposition "ز" has not only the meaning of the preposition, but also has a grammatical function. In languages with a case category, the function that case suffixes perform is taken over by the preposition "از" in persian. The case of using this main elements of the verb managment.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

FARS DİLİNDƏ İZAFƏT TIPLI SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Fars sintaksisinin üç əsas aspekti 30 ildən artıqdır ki, böyük diqqəti cəlb edir: izafət birləşmələri, enklitik = r̄-a ilə diferensial obyekt işarələnməsi və mürəkkəb predikatlar. Bu hadisələrin hər biri dəqiq təsvir edilməli və nəzərə alınmalı olan dilə xas çətin faktları ehtiva edir. Eyni zamanda, hər biri farsca məlumatların mühüm maraq kəsb edə biləcəyi dillərarası araşdırma mövzusunı təşkil edir. Bir çox Qərbi İran dillərində ismi söz birləşməsinin spesifik xüsusiyyəti olan izafət konstruksiyası ismi ifadə və bu əlaqələrin morfoloji korrelyasiyaları daxilində asılılıq əlaqələrinin yoluna yeni işıq salır. O, həmçinin müxtəlif dillərdə bağlayıcıların təbiəti ilə bağlı müzakirələrə töhfə verir.

Fars dili ərəb yazısına əsaslanan dillərə aiddir. Bu dillər kategoriyasına kürd, urdu, ərəb, paştı və fars dilləri daxildir. Onların hamısının ümumi skriptləri və bir növ oxşar yazı sistemi var. Ərəb qrafikası əsaslı dillərdə ən çox rast gəlinən xüsusiyyətlər böyük hərflərin olmaması, sağdan sola istiqamətlənmə, aydın söz sərhədlərinin olmaması, mürəkkəb söz quruluşu, kompüter mühitində kodlaşdırma məsələləri və yazıda qısa saitlərin ifadə vasitələrinin göstərilməməsi səbəbindən yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənlikdir. Burada əsas diqqət yetirilməsi mühüm olan yer odur ki, fars dilində izafət-in müəyyənləşdirilməsi və omoqraf fərqləndirmə problemi əsasən sonuncu xüsusiyyətdən bəhs edir.

Fars dilində “izafət” bəzi kontekstlərdə iki sözü əlaqələndirmək üçün istifadə olunan /-e/ (yaxud saitlərdən sonra /-ye/) vurğusuz qısa saitə deyilir. İzafət fars fonologiyasının və morfolojiyasının mühüm bir hissəsi olsa da, onun xüsusi xarakter təmsili yoxdur və buna görə də adətən yazılmır. Lakin qısa sait /e/ kimi tələffüz olunur. Bəzən anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq üçün düzgün tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə bəzi sözlərdən sonra onun varlığını açıq şəkildə yazılı simvolla (diakritik Kasre) qeyd etməyə üstünlük verilir. İzafət-in müəyyən edilməsinin ən əhəmiyyətli üsulu, mətndən nitq sistemləri üçün fonemlərin fərqləndirilməsi vasitəsidir. İzafət-in tanınmasının digər tətbiqi ismi birləşmələrdəki sözün asılılığını müəyyən etməkdir [2, s. 139].

Fars dilinin işlənməsində problemlərdən biri də uzaq məsafədən asılılıqlardır. Bu fenomen hətta insanlar üçün də izafətin tanınması vəzifəsini çətinləşdirir. Başqa bir problem ifadə/söz sərhədlərinin necə müəyyən edilməsidir. Fars dilində affiksler üç formada yazıla bilər; bir boşluq ayırıcısı ilə tamamilə ayrılmış, yarım boşluqla ayrılmış və ya əsas sözüne əlavə edilə bilər. Deməli, fars dilində söz və söz birləşmələrinin sərhədlərini müəyyən etmək bir növ mürəkkəb məsələdir. Üçüncü problem fars dilinin morfolojiyasına görə əvəzlilik düşməsi ilə əlaqədardır.

Tarixən fars dilindəki izafət qədim dövr İran dilində işarəedici morfem idi. O, ismi birləşmələri təşkil edən əsas tərəfi asılı tərəfə bağlayan /hya/ ilə bağlı idi. Fars dilinin təkamülündə /hya/ orta dövr fars dilində /-i/ oldu və getdikcə sadə bağlayıcı kimi sona artırılmaq xüsusiyyətini itirdi. İzafət-i müəyyənləşdirərkən bütün morfoloji, sintaktik, semantik və diskurs fikirlərini nəzərə almalıyıq. Qeyd etmək lazımdır ki, izafət ismi birləşmələr daxilində dəyişdirici olduqları müddətcə təkrarlana bilər. İzafət, ən azı, zahirən, ismi birləşmələrdə əsas tərəf və ondan asılı olan tərəf arasında yerləşdirilən morfemdir və əksər Qərbi İran dillərində əsas modifikasiya üsullarından biridir [2, s. 139].

Fars mətnində izafət-i müəyyənləşdirmək üçün ilk cəhd olaraq Bijanxan izafət-in müəyyənləşdirilməsi üçün nümunə uyğunlaşdırma alqoritmindən istifadə etdi. İzafət işarələrinin statistik görünüşünü əldə etmək üçün nitq hissələrinin və eyni zamanda semantik təsnifatlarından (yer, vaxt, sıra ədədləri ...) istifadə etmişdir. O, İsim-İsim və İsim-Sifət və s. kimi ən çox rast gəlinən 80 nümunəni qeyd etdi. Ən sıx istifadə edilən kombinasiyalar 10 milyon sözdən ibarət olan corpus əsasında çıxarıldı.

İzafət sözü ərəb dilindəki “idafa” sözündən götürülmüş, mənası “əlavə” deməkdir və yiyəlik halını qeyd edən vurğusuz sait –e-dir [6, s.17]. İzafət hissəciyi ilə əlaqəli konstruksiyalar “izafət konstruksiyaları” kimi tanınır. Fars izafət-inin bəzi ümumi istifadələri bunlardır:

- İsimdən əvvəl sifət:

Məsələn, قرمز توپ (tu:p-izafət germez) “qırmızı top”, بزرگ قرمز گل یک (gol -e sorx-e bozorg) “böyük qırmızı çiçək”, برادر بزرگ (barādar-e (izafət) bozorg) “böyük qardaş”;

- Şəxsdən əvvəl isim:

Məsələn, علی کتاب (ketā:b-izafət Ali): “Əlinin kitabı”; مریم برادر (barādar-e (izafət) Maryam) “Məryəmin qardaşı” (bu, eyni zamanda, من برادر (barādar-e (izafət) man) “mənim qardaşım” üçün də aid edilə bilər, lakin nitqdə sahiblik şəkilçilərindən istifadə etmək daha çox yayılmışdır: برادر ام (barādar-am));

- İsimlərdən əvvəl bir sıra sözləri:

Məsələn, زیر میز (zi:r-izafət mi:z) “stolun altında”, من اتاق در (tu- izafət otaq –izafət man) “mənim otağımda”.

- Söz birləşmələrində əsas tərəflə sözlüklü ifadə, təyini birləşmə arasında:

Məsələn, سقف زیر علی کوچک اتاق (otaq –izafət kuchik-izafət [(sözlüklü ifadə) zir –isafət sirvunij]-izafət Ali) “Əlinin damdakı kiçik otağı”, شد وارد بود فرزندانش نگران که مردی (mard-e [(təyini birləşmə) negaran-e bacce-ha -yas] vared sod) “uşaqların içəri daxil olmasından narahat olan adam”

- Verilmiş ad/tittul-aile adı: مصدق آقای (āghā-ye (izafət) Mosaddeq) “Cənab Mosaddeq”;

- İki ismin əlaqələndirilməsi: تهران خیابان (khiābān-e (izafət) tehān) “Tehran küçəsi” və ya “Tehrana gedən yol” [6, s.17].

⁸⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. abbasova.ayten.1999@gmail.com

Ön sadə formasında izafət –e– kimi tələffüz edilir, lakin onun yazıda heç bir işarəsi olmur. Bəzi hallarda izafət yazılı şəkildə açıq bir işarəyə malikdir. Məsələn, ¹ (ā:) və ya و (ou) ilə bitən isimlərlə, izafət sonunda ی (j) kimi görünür; kar samit səsle bitən isimlərlə ه (h) (qısa “e” və sonra kar samit “h”), izafət ء (hamze) və ya ی (j) kimi görünə bilər [6, s. 17].

Tədqiqatçılar izafətin əsas və asılı olan tərəflər arasında əlaqə qura bilməsi faktına əsaslanırlar ki, bu da ismi birləşmələri yaratmağa kömək edir. Beləliklə, cümlələri təhlil edərək və ifadə sərhədlərini tapmaqla izafətin cümlədəki yerini tapmaq olar. Bu işdə cümlələr fraza sərhədlərini əldə etmək üçün kontekstin ehtimal edilməsi sərbəst qrammatikasıdan istifadə etməklə təhlil edilmişdir. Sonra çıxarılan təhlil ağacına əsasən, hər bir cümlədəki əsas və ondan asılı olan tərəflər müəyyən edilə bilər. Son mərhələdə izafət işarə təsnifatında dəqiqliyi artırmaq üçün qayda əsaslı yanaşma da tətbiq edilmişdir. Alqoritmi öyrətmək üçün 1000 cümlə seçilmiş və onların hər biri üçün təhlil ağacı qurulmuşdur. Təlim üçün təhlil edilmiş cümlələrin sayı məhdud olduğu üçün nəticələr ümumi tətbiqlər üçün genişləndirilə bilməz.

Fars dilində ismi birləşmələrə daxil olan izafət ən az iki sözdən ibarət olur. Bu birləşmələrdə tərəflərdən biri digər tərəfi təyin edir. Fars dilində bu tərəflərdən birincisi əsas tərəf olub, fars dilində “muzafun əleyh”, digəri isə asılı tərəf olub fars dilində “muzaf” kimi adlanır. Fars dili ilə bağlı əhəmiyyətli tədqiqatları olan Əbdürrəhim Humayunfərruxun da qeyd etdiyi üzrə, fars dilçilik ədəbiyyatında izafət yalnız morfologiyanın deyil, eləcə də sintaksisin tədqiqat obyektidir və izafət tipli birləşmələrin tərkibində üç mühüm element mövcud olur: a) birinci, yəni əsas tərəf, b) ikinci, yəni asılı tərəf, c) birinci (əsas) və ikinci (asılı) tərəf arasındakı semantik bağlılıq [5, s. 9].

Fars dilində izafətin başqa bir mənə növü də vardır. Oxşayış mənasını bildiren bir sıra söz birləşmələri var ki, fars dilində bu cür söz birləşmələri اضافه تشبیهی adlanır.

İzafətin mənəca bir növündə birinci tərəf مضاف, ikinci tərəf isə مضاف الیه deyilir. Lakin oxşarlıq bildirən söz birləşmələrində birinci tərəf مشبه (moşəbbəh) yəni oxşayan, ikinci tərəf isə مشبه به (moşəbbəhonbeh) yəni oxşadılan deyilir. Burada bəzən birinci tərəf ikinci tərəfi, bəzən də ikinci tərəf birinci tərəfi təyin edir. Bu xüsusiyyət onu digər söz birləşmələrindən fərqləndirir. İkinci tərəf birinci tərəfi təyin edən izafətə fars dilində مشبه به مشبه به (moşəbbəh be moşəbbəhonbeh), ikinci tərəf birinci tərəfi təyin edərsə, ona مشبه به به مشبه (moşəbbəhonbeh be moşəbbəh) deyilir. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər tərəflərin yerini dəyişsək mənə baxımından heç bir dəyişiklik özünü göstərməyəcək. [7, s. 229]

Fars dilində görülən izafətin fars dilinin öz qədim dilçilik ənənələrindən qaynaqlanması faktı da olduqca maraqlıdır. Buna baxmayaraq, müasir fars dilində mövcud olan izafət konstruksiyalarının çoxçeşidli modellərinin istifadə edilməsi ərəb dilinin fars dilinə təsir etməsi ilə izah edilir. Doktor Moin izafətlə ifadə olunan başlıca münasibətləri adlıq, yerlik, yiyəlik, əlaqələndirici, ablativ, instrumentiv olaraq qiymətləndirir. Müxtəlif müəlliflər, dilçilər izafətin semantik cəhətdən növlərini fərqli şəkildə müəyyən etsələr də onların əksəriyyəti ortaqdır. Beləliklə, izafətin ən çox istifadə edilən növlərinə bunlar daxildir: mənsubiyyət bildirən izafət (تخصیصی), səbəb bildirən izafət (علت), mülkiyyət bildirən izafət (ملکی), növ, eləcə də cins bildirən izafət (بیانی), izahedici izafət (توضیحی), təsviredici izafət (وصفی), ədəbi-bədii dilə məxsus olan bənzətmə (تشبیهی), məcaz və kinayə bildirən izafət (مجازیاستعاری و), analoji izafət (اقترانی) [5, s.9-10].

Mənsubiyyət mənası bildirən söz birləşmələrinə fars dilində اضافه نسبی deyilir. Bu cür birləşmələrdə birinci tərəfin ikinci tərəfə aid olduğu göstərilir.

Məsələn, ملت ایران (mellət –e iran) İran xalqı, اشعار پوشکین (əşar-e puşkin) Puşkinin şeirləri

Fars dilində izafətin digər bir növü sayılan اضافه ملکی yiyəlik mənası ifadə edən söz birləşmələridir. Burada ikinci tərəf birinci tərəf üçün yiyəlik məhfumu ifadə edir. Məsələn, کتاب من (ketab –e mən) mənim kitabım, لباس او (lebas-e u) onun paltarı [7, s. 220-221]

İzafət-tipli konstruksiyaları onları təşkil edən elementlərin sayı baxımından bir neçə quruluş tipinə ayrılabilir: bir əsas söz+bir təyinedici söz, bir əsas söz+iki, yaxud çox təyinedici söz, iki, yaxud çox əsas söz+bir təyinedici söz, iki, yaxud çox əsas söz+iki, yaxud çox təyinedici söz. İzafət-tipli konstruksiyalarda elementlərin əsas olan və asılı olan tərəflər (nüvə və təyin) əsasında say tərkibi [5, s.10]:

1. Bir əsas söz+bir təyinedici söz: خوشبو سنبل و گل جوان، شوهر و زن باغ آلبو میوه، خوشمزه
2. Bir əsas söz+iki təyinedici söz: اصولی مقدمه و زمینه مکرر، تلاش و سعی
3. İki əsas söz+bir təyinedici söz: تدابیر و اقدامات مهربان، و صمیمی دوستان و زدیگان
4. İki əsas söz+iki təyinedici söz: پیگیر و مستمر

İsmi birləşmələrin quruluşunda əsas, yəni birinci sözün mənasını izah edən, təyin edən və tamamlayan təyinedici, yaxud asılı sözlər iki qrupa bölünür. Bunlardan biri əvvəldə işlənən, digəri isə axırda işlənən asılı sözlər (vabəste) kimi müəyyənləşdirilmişdir. Birləşmələrdə asılı, yəni təyinedici tərəf funksiyasını daşıyan söz qruplarını, əsasən sifətlər, təyini zərflilər, yer zərfliləri, feili-sifətlər, qeyri-müəyyən əvəzlilər, sıra sayları kimi sözlər təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Aronoff M. Morphology by itself: Stems and inflectional classes. Cambridge, Massachusetts, the MIT Press. 1994
2. Asghari Habibollah, Maleki Jalal, Faily Hesham. A Probabilistic Approach to Persian Ezafe Recognition. Proceedings of the 14th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics, Gothenburg, Sweden, 2014, p.138-142
3. Bijankhan Mahmoud. A feasibility study on Ezafe Domain Analysis based on pattern matching method. Published by Research Institute on Culture, Art, and Communication, Tehran, Iran. 2005
4. Estaji Azam., Jahangiri Nader. The origin of kasre ezafe in persian language. Journal of Persian language and literature, Vol. 47, pp 69-82, Isfahan University, Iran. 2006
5. Xançobani Əhrəncani Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə ismi birləşmələr (Orta əsr Azərbaycan fars və ingilis ədəbi nümunələri əsasında), Bakı: 2011, 25 s.
6. Samira Noferesti, Mehmoush Shamsfard. A Hybrid Algorithm for Recognizing the Position of Ezafe Constructions in Persian Texts. International Journal of Artificial Intelligence and Interactive Multimedia, Vol. 2, № 6. 2014
7. H.Əlizadə, N. Hətəmi Fars dili Bakı, 1961, 423 s

Açar sözlər: izafət, izafət-tipli birləşmələr, fars dili, söz birləşməsi, izafət zənciri

Ключевые слова: изафат, соединения типа изафата, персидский язык, словообразование, цепь изафата

Keywords: ezaphet, ezaphet-type compounds, Persian, expression, ezaphet chain

FARS DİLİNDƏ İZAFƏT TIPLI SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Xülasə

İzafət konstruksiyası fonetika, morfologiya və sintaksis də daxil olmaqla müxtəlif dil nəzəriyyələrində ən mühüm məsələlərdən biri hesab olunur və bir çox iranlı dilçilər bu hadisəni müxtəlif aspektlərdən təhlil ediblər. İzafət göstəriciləri, adətən fars mətnində yazılmaz. Lakin qısa sait /e/ kimi tələffüz olunur. Bəzən anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq üçün düzgün tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə bəzi sözlərdən sonra onun varlığını açıq şəkildə yazılı simvolla qeyd etməyə üstünlük verilir. Beləliklə, bu, fars sənədlərinin oxunması, təhlili və başa düşülməsində yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənliklə nəticələnir, həm də nitq hissəsinin etiketlənməsi, adlandırılmış məfhum, tanınma, birgə istinadın həlli, mətnin nitqə çevrilməsi, maşın tərcüməsi, sintaktik təhlil və s. kimi çoxlu sayda təbii dilin işlənməsi tapşırıqları üçün ciddi çətinliklərə səbəb olur. Nəticə etibarlı ilə izafətin müəyyən bir cümlədəki mövqelərinin müəyyən edilməsi xüsusilə bu müraciətlərdə mübahisəli və çətin bir məsələ kimi qarşıya qoyulur.

СЛОВСОЧЕТАНИЕ ТИПЫ ИЗАФАТА В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Конструкция изафата считается одним из наиболее важных вопросов в различных теориях языка, включая фонетику, морфологию и синтаксис, и многие иранские лингвисты проанализировали это явление с разных сторон. Изафата обычно не пишется по-персидски. Но только короткое гласное произносится как «e». Иногда, после некоторых слов пишутся символ, чтобы облегчить правильное произношение. Таким образом, это приводит к высокой степени неопределенности в чтении, анализе и понимании персидских документов, а также в маркировке части речи, названном понятии, распознавании, решении совместной ссылки, переводе текста в речь, машинном переводе, синтаксический анализ и так далее. В результате определение позиции изафата в конкретном приговоре является спорным и трудным, особенно в этих апелляциях.

EZAPHAT TYPE WORD COMBINATION IN PERSIAN

Summary

The construction of izafat is considered one of the most important issues in various theories of language, including phonetics, morphology, and syntax, and many Iranian linguists have analyzed this phenomenon from different perspectives. Ezaphat is not usually written in Persian. However, It is pronounced as short vowel “e”. Sometimes, in order to avoid misunderstandings, it is preferable to se clear written symbols after some words in order to facilitate correct pronunciation. Thus, this leads to a high degree of uncertainty in the reading, analysis and understanding of Persian documents, as well as in the marking of the part of speech, named the concept, recognition, joint reference solution, text-to-speech translation, machine translation, parsing and so on. As a result, determining the position of izafat in a particular sentence is controversial and difficult, especially in these appeals.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

MÜASİR FARS DİLİNDƏ FELİN İLTİZAM ŞƏKLİNİN İŞLƏNMƏ HALLARI

Məlum olduğu kimi, müasir fars dilində felin əsas formalarından biri felin aorist formasıdır. Buna felin iltizam şəklində deyilir. Fars dilçiliyində felin iltizam şəklilə bağlı bir çox fikirlər mövcuddur ki, ya bu şəklə tamamilən fərqli tərifi verilir və ya da heç bir tərifi vermədən onun yalnız düzəlməsini və işlənmə halları qeyd edilir.

Ə.Şəfai felin iltizam şəklilə belə qeyd edir: “Felin iltizam şəklilə iki əsas növü vardır. “مضارع التزامی - ائوریست” istilahlı ilə adlanan şəklildə, əsasən, təmayül məfhumu, “ماضی التزامی” deyilən başqa şəklildə isə, əsasən, tərəddüd məfhumu ifadə olunur. Bu isə tamamilə təbiidir. Təmayül, adətən hələ baş verməmiş, lakin baş verməyi ehtimal olunan hadisə haqqında ola bilər. Buna görə də iltizam şəklilə bu variantı adətən “müzare” istilahlı ilə bağlı olaraq مضارع التزامی, yaxud aorist adlanır” (1, 97-98).

N.Z.Hatəmi felin aorist formasına bir tərifi verməmiş, sadəcə keçmiş və indiki zamanda onun işlənmə hallarını qeyd etmişdir (2, 11; 41).

P.N.Xanlari تاریخ زبان فارسی əsərində felin bu şəklilə tərifi müəyyən dövrlərə (qədim, orta, dəri) görə vermişdir:

1. Qədim fars dilində iltizam şəklilə gələcək zaman, niyyət, iradə və bir istəyin ifadəsi daxil olmaqla bir neçə ifadəsi mövcud idi. Və bu şəkil bəzən müstəqil cümlədə, bəzən budaq cümlədə, bəzən iki hərəkətin uzlaşmasında mövcud olmuşdur. Amma hər halda xəbər şəkliləndən fərqli xüsusi halı yoxdur.

2. Orta fars dilində (Parsik) iltizam şəklilə xəbər şəklilə fel formalarının müəyyənləşdirilməsi bir qədər fərqlidir.

3. Dəri fars dililə birinci dövrləndə iltizam şəklilə bəzi hallar istisna olmaqla, budaq cümləyə daxil edilir və buna görə aşağıdakı mənalrı ifadə edir:

a) Felin ifadəsi keçmiş zamanda mövcud olan istək, proqnoz, gözlənti və niyyətin baş verməsindən ibarətdir. Bu halda, çox vaxt baş cümlənin əvvəlində olan fel keçmiş zaman formalarından birində olur:

دست او را داد تا بیوسد.

b) Fel gələcək zamanda mövcud olan niyyətin, gözləntilə, əmrin, ehtimalın, istəyin baş verməsidir. Bu halda, çox vaxt əsas baş cümlənin əvvəlində olan fel indiki zaman formalarından birində olur:

(5, 308-309).

خواهد که پایگاه ایشان بشناسد

A.K.S.Lambton da “Persian Grammar” əsərində fars dililə bu şəklilə haqqında bir tərifi vermədən onun düzəldilməsini, yazılış qaydalarını və bəzi işlənmə hallarını qeyd etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərlərdən məlum olduğu kimi, felin aorist formasının xüsusi bir tərifi verilməmişdir.

Məlumdur ki, müasir fars dilində felin iltizam şəklilə düzəldilməsi, bir qayda olaraq, sadə fellərdə fel kökünə “ب” hissəciyilə artırılması ilə düzəlir, düzəltmə fellərdə “ب” hissəciyi artırılmır və fel kökü olduğu kimi qalır, mürəkkəb fellərdə “ب” hissəciyi həm əlavə oluna, həm də əlavə olunmaya bilər.

(4,15) (Lütfən, qapını açın.) لطفا در را باز کنید.

Demək olar ki, yazıçılar əsərlərində felin iltizam şəklilə düzəldilməsi haqqında fərqli bir qaydaya toxunmamışlar.

Sadəcə olaraq, P.N.Xanlari felin iltizam şəklilə düzəldilməsi haqqında bir sıra fərqli məqamlara toxunmuşdur.

1. Bəzən indiki zaman iltizam “ب” siz sadə fellə yaranır:

(5, 311-312)

مرا

بر آن داشتند تا از وی زر خواهم

2. Bəzən də iltizam forması می/همی ilə birləşir, bu halda xəbər şəklilə indiki zamanından bir fərqi yoxdur:

(5, 313) هر که نام او می برد حاجتش روا می شود

3. Mürəkkəb fellərdə çox vaxt önə artırılan “ب” silinir. Lakin bəzən mürəkkəb fellərdə də “ب” hissəciyi istifadə olunur və bu, ola bilsin ki, yazıçıların üslubu ilə bağlı olur.

(5, 320) (Tezliklə öhdəsindən gələ bildilər) زود توانستند کنار بیایند.

Müasir fars dilində felin iltizam şəklilə işlənmə halları müxtəlifdir. İltizam şəklilə işlənmə hallarını aşağıdakı şəkildə müəyyən edə bilərik:

- Vacib və lazım şəklilə ifadə olunmasında;
- Bacarıq şəklilə ifadə olunmasında;
- Şərt şəklilə (indiki və gələcək zamanda) ifadə olunmasında;
- Ehtimal ifadən edən birləşmələrdə;
- İcazə mənalı fellərlə və s.
- Qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrdə;

1. Fars dilində felin aorist forması felin vacib və lazım şəklilə formalaşmasında iştirak edir.

Ə.Şəfai felin vacib şəklilə haqqında yazır: “Gələcək zamana aid olan vacib şəklilə ifadə etmək üçün bu felin باید (bəyəd) formasından istifadə edilir, yəni əsas felin مضارع التزامی formasının əvvəlində işlənir. Əsas fel şəxsə görə dəyişir. İnkār formasını düzəldərkən, “نه” inkar hissəciyi köməkçi fellə artırılır”. (1, 104-105)

M.Şəriət felin vacib və lazım şəklilə felin bir şəklilə kimi qeyd etməmişdir. O, vacib və lazım şəklilə əlaməti olan بایستن (bəyəstən) köməkçi felini “köməkçi fel” bölməsində qeyd etmişdir. (8, 138)

P.N.Xanlari də M.Şəriətdən fərqli olmayaraq vacib və lazım şəklinin əlaməti olan بایستن (bayestən) köməkçi felini felin şəkilləri bölməsində deyil, ayrıca bir bölmədə qeyd etmişdir. Və hər iki yazıçı öz əsərlərində بایستن feilinin باید, بایستی, بایستی, بایستی formalarını qeyd etmişdir. Lakin P.N.Xanlari fərqli olaraq باید köməkçi felini mənsubiyyətə görə dəyişərək بایدیم, بایدیم, بایدیم formalarını da qeyd etmişdir (5, 350-353). M.Şəriət isə P.N.Xanləridən fərqli olaraq باید köməkçi felin iltizam şəklilə işləndiyini, və bu formanın yalnız بایستن köməkçi fel ilə düzəlmədiyini qeyd edərək لازم است, لازم بود formalarını vermişdir. (8, 139)

M.Şəriət bu formanın inkarının düzəldilməsi haqqında da P.N.Xanləridən fərqli olaraq yazmışdır ki, باید in inkarlıq əlaməti əsas felin əvvəlinə artırılabilir, məsələn: باید نخوانم. Və həm də köməkçi felin əvvəlinə əlavə oluna bilər: نباید خوانم. (8, 139-140)

A.K.S.Lambton bu köməkçi fel haqqında sadəcə بایستن köməkçi feli özündən sonra gələn felin iltizam şəklində də işləndiyini, üçüncü şəxsin təkində باید, بایستی, بایستی formaları istifadə olduğunu, formasının bəzən باید -in yerində işləndiyini qeyd edir. (3, 55)

Yuxarıdakı qeydlərdən məlum olur ki, بایستن köməkçi feli və لازم است birlişməsinin yaratdığı vacib və lazım şəklinin düzəldilməsində iltizam şəklilə iştirak edir.

باید + iltizam şəklilə

باید بروم باید بروم
باید بروی باید بروی
باید بروند باید بروند

باید گذشته ها را فراموش کنیم. (Keçmiş unutulmalıdır.) (4, 485)

Vacib və lazım şəklinin inkarı نه [nə] inkar hissəciyini باید sözünün əvvəlinə artırmaqla düzəldir.

باید برویم ← نباید برویم
باید می رفتیم ← نباید می رفتیم

شما که نباید با هم دعوا کنید. (Siz bir-birinizlə dalaşmamalısiniz.) (4, 46)

2. Fars dilində felin aorist forması bacarıq şəklinin ifadə olunmasında da iştirak edir.

Ə.Şəfai bacarıq şəklilə haqqında belə qeyd edir ki, bu şəklilə formalaşmasında əsas göstərici توانستن (bacarmaq) felinin müvafiq zamanlarda və əsas felin iltizamda işlənməsi şərtidir. Deməli, bu şəklilə əmələ gəlməsində feli həm zamana, həm də şəxsə görə, əsas fel isə yalnız şəxsə görə dəyişir. (1, 106)

N.Z.Hatəmi və Ə.Şəfai bacarıq şəklilə haqqında demək olar ki, eyni məqamlara toxunmuşlar. Lakin Ə.Şəfai Hatəmidən fərqli olaraq qeyd edir: توانستن və ona mənaca yaxın olan bütün bacarıq-imkan bildirən توانا بودن, یارستن, امکان داشتن, توانستن ilə ifadə olunur. (1, 99)

P.N.Xanlari bacarıq şəklinin əlaməti olan توانستن felini fel şəkillərinə deyil, natamam fellərə aid etmişdir. O yazmışdır ki, bu fel tam feldir, bütün əlamətlər ona sərf olunur. Amma bəzən şəxsiz işlədilir və bu halda bu fel natamam fel kimi işlədilir (5, 359).

P.N.Xanlərinin توانستن feli haqqında qeyd etdiklərindən görmək olar ki, o, bu feli bacarıq şəklilə əlaqələndirməmişdir.

H.Ə.Givi də توانستن felini haqqında fel şəkillərinə aid etməmişdir. Lakin H.Ə.Givi bu felin iltizamla işlənməsi haqqında qısa məlumat vermişdir. O qeyd edir ki, keçmişdə bu fel iltizam şəklilə əvəzinə daha çox ya keçmiş zamanla, ya da felin məsdər forması ilə işlədilib. Belə ki, qədimdə bu felin iltizamla işlənməsinə az rast gəlinib və müasir əsərlərdə məsdərdən istifadə edilmir (7, 357).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatlardan aydın olur ki, əsərlərin bir çoxunda bacarıq şəklinə dair, demək olar ki, çox az məlumat var.

Ümumiyyətlə, bacarıq şəklini ifadə etmək üçün توانستن köməkçi felindən istifadə olunur. توانستن köməkçi feli özündən sonra gələn felin, bir qayda olaraq, iltizam şəklində işlənməsini tələb edir.

توانستن + مضارع التزامی
Zamana görə əsas fel مضارع التزامی formasında qalır, köməkçi fel, yəni توانستن feli dəyişir.

من تالستم بروم
من می توانم بروم

می توانم با خواهم صحبت کنم. (Mən bacımla söhbət edə bilərəm.) (4, 29)

با زحمت توانستم چشمه‌ایم را باز کنم. (Gözlərimi çətinliklə açdı.) (4, 379)

Bacarıq şəklinin inkarını نه [nə] inkar hissəciyini توانستن köməkçi felinin əvvəlinə artırmaqla düzəldir.

3. Müasir fars dilində felin iltizam şəklilə, həmçinin şərt şəklinin ifadə olunmasında iştirak edir.

Ə.Şəfai şərt şəklinin iltizamla işlənməsini xüsusi olaraq qeyd etməsə də, verdiyi nümunələrdən görmək olar ki, felin bu şəklinin ifadə olunmasında iltizam şəklilə də iştirak edir.

N.Z.Hatəmi şərt şəklinin keçmiş zamanının iltizam şəklinin keçmiş zaman forması ilə də ifadə olunduğunu qeyd etmişdir. (2, 26) O həmçinin qeyd edir ki, şərt şəklinin gələcək zamanı isə şərt bildirən sözlərini iltizam şəklinin gələcək formasına- مضارع مضارع (mozareye eltezami) əlavə etməklə alınır (2, 26).

P.N.Xanlari şərt şəklilə haqqında geniş məlumat vermişdir. O qeyd edir ki, şərt budaq cümlələrində bəzən şərt olan cümlə مضارع مضارع (یا پسوند «ی») مضارع شرطی formasında, digər cümlə isə iltizamda olur. Bəzən isə şərt hissə مضارع مضارع, digər cümlə isə مضارع مضارع formasında olur. (5, 327)

Ümumiyyətlə, şərt şəkli به شرط آنکه ، هر گاه ، اگر və s. kimi bağlayıcıların iştirakı ilə ifadə olunur.

Hərəkətin icrası gələcək və indiki zamana aid olarsa, şərt budaq cümləsinin xəbəri, bir qayda olaraq, iltizam şəklində, baş cümlənin xəbər isə indiki zamanda olur.

اگر در طول روز حوصلهات سر می رود می توانی کلاس بروی و هنوز بیاموزی. (4, 24)

(Əgər gün ərzində canın sıxılsa, sinifə gedə və öyrənə bilərsən.)

4. Ehtimal ifadə edən cümlələrdə əsas fel, bir qayda olaraq, iltizam şəklində işlədilir.

A.K.S.Lambton bu haqda qeyd edir ki, mümkünlük احتمال دارد və ممکن است birləşmələrlə ifadə olunur. “Ola bilsin” kimi tərcümə olunan ممکن است - və ya که olmadan indiki zaman iltizam şəkli ilə işlənir. (3, 68)

5. Felin iltizam şəkli “icazə vermək” mənalı birləşmələrin ifadə olunmasında iştirak edir.

A.K.S.Lambton bu haqda qeyd edir ki, گذاشتن feli “icazə vermək” mənasında که -siz, bir qayda olaraq, indiki zaman iltizam ilə işlədilir: نگذاشت که بروم (3, 55)

(4, 26) (İcazə verin, sizinlə söhbət edək.) . اجازه بدهید با خودشان صحبت کنم .

(4, 44) (Həmişə çalışmışam ki, همیشه سعی ام بر این بر این بوده که نگذارم مریز شوم.

xəstələnməyim.)

6. Felin aorist forması yalnız fel şəkillərinin düzəldilməsində deyil, digər hallarda da işləyə bilər. Aorist formasının işlənməsi üçün əsas şərt felin qeyri-müəyyən formada olmasıdır. Başqa sözlə, əgər hərəkətin icra olunub-olunmaması məlum deyilsə, mütləq felin aorist forması işlənəcək. Fars dilində qarşılaşdığımız nümunələr onu göstərir ki, felin aorist forması həm müəyyən formaların tələbi ilə, həm də ayrılıqda işlənir.

Felin aorist formasının işlənməsini tələb edən birləşmələrə əsasən aşağıdakılar aiddir:

1. Ehtimal, ümid və s. bu kimi mənalı ifadə edən birləşmələrlə, bir qayda olaraq, felin aorist forması işlənir.

2. Felin aorist forması bir sıra mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında da iştirak edir. Məsələn, məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə iştirak edir.

Ə.Şəfai qeyd edir ki, məqsəd budaq cümləsində xəbərin aoristlə ifadə olunması dil norması sayılır. Söhbət keçmiş zamana aid olarsa, bəzən «ماضی التزامی» aoristi- التزامی مضارع formasını əvəz edir. Real şərt budaq cümlənin xəbəri də aoristlə ifadə olunur. (1, 101)

Ümumiyyətlə, digər tabeli mürəkkəb cümlələrdə kontekstdən asılı olaraq baş və ya budaq cümlənin xəbəri aoristlə ifadə oluna bilər.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir fars dilində felin iltizam şəklinin (aorist) işlənmə halları yalnız şəkillərlə deyil, qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrlə də işlənir. Bu birləşmələrə bir çox misal göstərmək olar. Məsələn:

وə s. امیدوارم، قرار بود، دوست دارم، سعی می کنم، سعی کردم

امیدوارم انبی مرا ببخشید . (Ümid varam, ədəbsiz məni bağışlayarsınız.) (4, 29)

(4, 11) (Bəli, bu səhər tezdən atası ilə getməli idi.)

آره، قرار بود امروز صبح زود، با پدرش برود.

(4, 48) (Mən hamısına baxmağı xoşlayıram.) من دوست دارم همش نگاهش کنم .

(4, 56) (Onun gəlişinə təəccübləndim və yolundan çəkilməyə çalışdım.) در حالی که از ورودش جا خورده بودم و سعی داشتم خود را از سر راهش کنار بکشم .

(Onun gəlişinə təəccübləndim və yolundan çəkilməyə çalışdım.)

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Ə.Şəfai, T.Rüstəmov, A.Əkbərova, F.Zülfüqarova, Müasir fars dilinin morfolojiyası, Bakı, Adiloğlu, 2012, 160s.;

2. N.Z.Hatəmi, III kurs fars dili dərsləri, Bakı, Maarif, 1992, 309s.;

İngilis dilində

3.A.K.S.Lambton, Persian Grammar, London, Cambridge university press, 1953, 275p.;

Fars dilində

4. آرزو رضایی، چیچک تهران، مهتاب، ۱۳۸۷، ۷۳ص

5. خنلری پرویز نقل، تاریخ زبان فارسی، جلد دوم، تهران، فروس، ۱۳۷۷، ۴۰۸ص

6. شریعت محمد جواد، دستور زبان فارسی، تهران، اسطیر، ۱۳۷۲، ۴۵۹ص

Acar sözlər: fars dili. fel. fel şəkilləri. iltizam şəkli. işlənmə halları

Ключевые слова: персидский язык, глагол, наклонение глагола, сослагательное наклонение, случаи употребления

Key words: persian language, verb, modds of verb, subjunctive present (subjunctive past), ways of use

MÜASİR FARS DİLİNDƏ FELİN İLTİZAM ŞƏKLİNİN İŞLƏNMƏ HALLARI XÜLASƏ

Müasir fars dilində felin əsas formalarından biri felin aorist forması, yəni felin iltizam şəklidir. İran dilçiləri demək olar ki, felin iltizam şəklinə (aorist) bir tərif verməmiş, onun düzəldilmə yollarını və işlənmə hallarını qeyd etmişlər. Felin iltizam şəklinin işlənmə halları müxtəlifdir: vacib, lazım, bacarıq, şərt kimi şəkillərin, ehtimal və qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrin ifadəsində və s. Aorist formasının işlənməsi üçün əsas şərt felin qeyri-müəyyən formada olmasıdır. Əgər hərəkətin icra olunub-olunmaması məlum deyilsə, mütləq felin aorist forması işlənəcək. Felin iltizam şəklinin (aorist) işlənmə halları yalnız şəkillərlə deyil, qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrlə də işlənir. Felin aorist forması bir sıra

mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında da iştirak edir. Umumiyyətlə, tabeli mürəkkəb cümlələrdə kontekstdən asılı olaraq baş və ya budaq cümlənin xəbəri aoristlə ifadə oluna bilər.

Случаи употребления сослагательного наклонение в новоперсидском языке РЕЗЮМЕ

Одной из основных форм глагола в современном персидском языке является аористическая форма глагола, то есть обязательная форма глагола. Иранские лингвисты почти не дали определения глаголу аорист, но отметили пути его исправления и развития. Случаи развития формы глагола обязательность различны: важный, необходимый, умелый, условный, в выражении соединений, выражающих вероятность и неопределенность, и т.д. Главное условие развития формы аориста – наличие у глагола неопределенной формы. Если неизвестно, совершается действие или нет, обязательно будет развиваться аористическая форма глагола. Развитие формы глагола обязательность (аорист) также употребляется только в сочетании с образами, выражающими неуверенность. Форма аориста глагола также участвует в образовании ряда сложных предложений. В общем, в придаточных сложносочиненных предложениях, в зависимости от контекста, в аористах может быть выражено сообщение главного или ответвленного предложения.

Ways of use the verb form of subjunctive in modern Persian SUMMARY

One of the main forms of the verb in modern Persian is the aorist form of the verb, that is, the subjunctive form of the verb. Iranian linguists almost did not give a definition of the verb aorist, but noted the ways of its correction and ways of use. The cases of development of the verb form of subjunctive are different, must, ought, can or to be able, condition in the expression of moods, probability and uncertainty compounds, etc. The main condition for the development of the aorist form is that the verb has an indefinite form. If it is not known whether the action was performed or not, the aorist form of the verb will definitely be developed. The development of the verb obligation form (aorist) is used not only with moods, but also with uncertain compounds. The aorist form of the verb is also involved in the formation of a number of complex sentences. In general, in subordinate compound sentences, depending on the context, principle clause or secondary clause sentence can be expressed in aorist.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Gülzar Taryel qızı İsmayilova⁸⁸
ŞƏRQ ƏDƏBİ-BƏDİİ TƏCRÜBƏSİNDƏ DİVAN ƏNƏNƏSİ
(Yunus Əmrə və Qazi Bührhanəddin “Divan”ları əsasında)

Klassik Şərq ədəbi-bədii təcrübəsində və linqvistik poetikasında divan ədəbiyyatı özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Divan strukturunda sənətkarın bədii təsvir vasitələrindən və poetik fiqurlardan yararlanma imkanlarının gerçəkləşməsində dil amili aparıcı vasitələrdən biri kimi mühüm rol oynayır. Divan və divançələrlə bağlı məlumat verilən kitablardakı qeydlər bu baxımdan diqqəti cəlb edir: “İslam dinindən sonra divan ədəbiyyatı meydana gəlmiş, klassik ədəbiyyat, islam ədəbiyyatı, saray ədəbiyyatı, əski ədəbiyyat, əndərun ədəbiyyatı, divan ədəbiyyatı da adlandırılmışdır.

Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra divan ədəbiyyatı formalaşmış, divan üslubu, dili, deyimi, mövzu və süjetləri, sənətkarlığı ənənə şəklində düşmüş, janr, forma və şəkilləri sabitləşmişdir. Göytürkcəsindən sonra Oğuz divan ədəbiyyatı uyğur xaqaniyə ləhcəsində yaranmışdır. Həmin dövrün “Kutadqu bilik”, “Atabətül-həqaiq” əsərləri ilkin ədəbi nümunələrdir” [3, s. 151].

Divan ədəbiyyatının yaranması türk xalqlarının Cığatay, Xarəzm, Xaqani, Azəri və Osmanlı dillərində özünəməxsus bir inkişaf yolu keçərək yazılı və şifahi dilin imkanlarını mətn strukturunda əyani şəkildə təcəssüm etdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında bunun ilk nümunələri XI yüzilliyə təsadüf edir və bu örnəklər türk dilində deyil, ənənəvi olaraq fars dilində qələmə alınmışdır. Məlum olduğu kimi, klassik Şərq poetik ənənəsində divan ədəbiyyatı aparıcı yerlərdən birini tutur. Divan ərəb əlifbasına əsasən ardıcılıqla düzülərək tərtib olunan lirik şeirlərdən ibarət topludur. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əlyar Səfərlinin “Divan ədəbiyyatı sözlüyü”ndə divana məxsus xüsusiyyətlər belə izah olunur: “Divanda şeirlərin sıralanması əski əlifba ilə tərtib olunardı. Belə divanlar mürəttəb (tərtib olunmuş, tərtibli, sıralanmış) divanlar tərtib divanlardır.

... Mürəttəb divanlar bu hissələrə ayrılır:

1. Qəsidələr. Tohid, minacat, nət və padşahlara həsr olunan mədhiyyə qəsidələri.
2. Tarixlər. Əbcəd hesabı ilə bağlı mədəyi-tarixlər şeirlə yazılırdı.
3. Məsəmmələr. Tərkibi-bənd, tərci-bənd, mürəbbə, təxmiz və s. şeirlər.
4. Qəzəllər. Hər beytin son hərfi ilə sıralanırdı.
5. Qitələr. Buraya qitə, mətlə, müəmma, lügəz, müfrəd, azadə və s. şeirlər daxildir” [3, s. 150].

Buradan bir daha aydın olur ki, divanlar əsasən klassik poetik janrlarda qələmə alınan nümunələrdən ibarət olub, bu sıralanmada qəsidə, qəzəl, mədəyi-tarix, tərkibi-bənd, mürəbbə, təxmiz xüsusi yer alır. Bəlli olduğu kimi, bu janrlar ərüz vəznində yaranan klassik nümunələrdir və türkdilli ədəbiyyatlarda divanların böyük əksəriyyətində bir qayda olaraq heca vəznində yazılan dördlülklərə, gəraylılara, qoşmalara da geniş yer ayrılır.

XIII-XIV yüzilliyin divan nümunələri kimi, Yunus Əmrə və Qazi Bührhanəddinin yaratdıqları “Divan”lar Orta Anadolu və Azərbaycan türkcəsinin konkret bir dövrdəki ədəbi dilinin inkişaf meyilləri, özəl xüsusiyyətləri barədə mükəmməl təsəvvür yarada bilər.

Yunus Əmrə türk dünyasının XIII-XIV yüzillikdə yaşayıb-yaradan qüdrətli söz ustalarından biridir. Sufi-təsəvvüf ideyalarını böyük sənətkarlıqla tərənnüm edən Yunus Əmrə özündən sonra zəngin bir irs qoyub getmişdir. Onun yaradıcılığı ilahilərdən, gəraylılardan, qoşmalardan və qəzəllərdən tərtib olunan “Divan”dan və ərüz vəznində yazılan “Risələtün-Nüşhiyyə” adlı məsnəvidən ibarətdir.

Türk təsəvvüf şeirinin aparıcı simalarından biri olan Yunus Əmrə “Divan”ının mükəmməl nüsxəsi əldə yoxdur. Həyatı əfsanə və rəvayətlər içərisində süsləndiyi kimi, Yunus Əmrəyə məxsus olan “Divan”ını bütöv halda əldə etmək, onun elmi-tənqidi mətnini geniş ədəbi ictimaiyyətin ixtiyarına vermək mümkün olmamışdır. Bunu böyük mütəfəkkirin türkiyəli tədqiqatçılarından olan Mustafa Tatcı belə izah edir: “Yunus’un asıl sanatını, aşkını, imanını, tevhidini hakikatıyla və ilahi güzelliklə ilgili düşüncələrini öyrəndiyimiz eseri Divan’dır. Elimizdə, ne yazık ki, Yunus’un yaşadığı zamandan kalma “Divan-ı İlahiyyat” mevcut değildir. Yunus, bəzi beytlərində kendi divanından söz eder:

Yunus miskin onu görmüş eline hem divan almış
Alimler okuyamamış bu manadan duyan gelsin

Və ya:

Yunus olduysa adım pes ne aceb

Okuyalar defter ü divanı” [5, səh. 88].

Yunus Əmrənin bu beytlərindən çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olur ki, ona məxsus “Divan”ın vaxtilə əl-əl gəzməsi, oxunması ilə bağlı fikirlər şübhə altına alınmalıdır. Bir zaman bütöv halda olan “Divan”ın tam şəkildə bu günümüze gəlib çatmaması və əldə edilən natamam nüsxələrin say etibarilə çoxluğu ciddi mübahisələrə yol açmış, orijinal mətnin müasir tələblər səviyyəsində nəşrinə imkan yaratmamışdır.

Yunus Əmrənin “Divan”ına daxil edilən poetik mətnlərin say etibarilə fərqli olması bu baxımdan başadüşüləndir. Əlbəttə, burada “Divan”ın nüsxə fərqlərinin üzə çıxarılmasında dil və üslub xüsusiyyətlərinin əsas meyar kimi önə çəkilməsi vacib şərtlərdən biridir.

⁸⁸ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı. gulnar.ismayilova86@inbox.ru

Sadə danışq dilində yazıb-yaratmaq, ifa etmək həm də sənətkarın xalq içərisində tanınmasına gətirib çıxarmış, xəlqiliyə və realizmə güclü meylinin formalaşmasına təkan vermişdir. Sadəliyə, milli dilin imkanlarına geniş meydan verilməsi məsələsi üzərində ona görə təfərrüatı ilə dayanmaq lazımdır ki, məhz bu prinsipial amillər mürəkkəb struktura malik Şərq poetik norma və qəliblərinə əsaslanan janrlarda yazıb-yaratmağın bir ənənə halına çevrildiyi dövəmdə həmin islahatların gerçəkləşdirilməsi üçün bir təcrübə kimi Yunus Əmrə yaradıcılığına əsaslı təsirini və onun ilkin əlamətlərini müəyyənləşdirmək mümkün olsun.

Beləliklə, XIII-XIV əsrlər anadilli ədəbiyyatın yaranması və inkişafı yeni janrların yaradılması, epik şeir yaradıcılığının forma və məzmun xüsusiyyətlərinin dəyişməsi ilə yadda qalır. Bu zaman dilimizin varlığı sənətkarların əsərləri ilə özünü sübut edirdi. Ana dilində yazmaq tədricən ənənəyə çevrilirdi. Bu əsərlər yaradılarkən Şərq poetikasının incəlikləri də ərəb, fars dilində olduğu kimi anadilli nümunələrə tətbiq olunur, ərəb dilinin qayda-qanunları əsasında yaradılan ərüz vəznə ana dilinə uyğunlaşdırılır, poetik cəhətdən mükəmməl əsərlər ortaya çıxarıldı. Bu baxımdan Qazi Bührhanəddin "Divan"-ı xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. XIV əsrin şair və hökmdarı Qazi Bührhanəddinin yaradıcılığını ingilis şərqşünası Eduard Braun türk ədəbiyyatında dünyəvi poeziyanın ilk örnəyi elan edərək yüksək qiymətləndirmişdir. Qazi Bührhanəddinin saray tarixçisi Astrabadinin bu hökmdarın həyat və fəaliyyətinə həsr etdiyi "Bəzm və rəzm" ("Məclis və döyüş") adlı salnaməni oxuduqca bu böyük insanın öz humanist ideallarını mürəkkəb bir dövrdə gerçəkləşdirmək uğrunda apardığı gərgin mübarizənin şahidi oluruq. Onun poetik yaradıcılığına, dövlət idarəçiliyinə, qanlı müharibələrlə məşğul olmaqla yanaşı indinin özündə belə bədii dəyərini və tərəvətini itirməyən gözəl bir "Divan" bağlamağa imkan tapdığına heyrətlənməyə bilmərsən. Qazi Bührhanəddinin "Divan"-ında Həsənoğlu və Şeyx Səfi yaradıcılığında formalaşmağa başlayan Azərbaycan bədii dili yüksək səviyyəyə çatır, bir çox yeni, tərəvətli poetik obrazlar və ifadələr sabitləşir, gələcək sənətkar nəsillərinin istifadəsinə verilir. Qazi Bührhanəddinin yaradıcılığında ilk dəfə sırf türk poetik janrlarından olan tuyuqlardan istifadə olunur. Bu janr sonralar Nəsimi yaradıcılığına və onun vasitəsilə böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin "Divan"-ına keçir [6].

Anadilli şeirin yaradıcı simalarından biri olan Qazi Bührhanəddin Əhməd (1344-1399) Yunus Əmrə irsindən sənətkarlıqla bəhrələnən, on dördüncü yüzilliyin ədəbi dilini yüksək səviyyəyə qaldıran şair-hökmdar kimi ədəbi dairələrdə və müsəlman Şərqinin yaxın və uzaq çevrələrində böyük şöhrət qazanmışdır. Qazi Bührhanəddinin bu mənada Yunus Əmrə yaradıcılığından bəhrələnməsini təsdiqləyən əsas məxəzlərdən biri onun divanıdır. Divan toplusu xarakteri daşıdığından ədəbi təsiri və qarşılıqlı faydalanmanı izləmək baxımından ən əlverişli mənbələrdən hesab olunur.

Yunus Əmrənin "Divan"-ında heca vəznində yaranan nümunələr daha çox üstünlük qazanır: gəraylıların, qoşmaların, ilahilərin üstünlük qazanması şair-mütəfəkkirin dini ayinlərin, zikirlərin, söyləmələrin, səmavi rəqslərin icrası ilə bağlı olduğunu təsdiqləyir. Bir qədər əvvəl qeyd olunduğu kimi, divan ədəbiyyatı heç də dini təriqət mövzusunda yazılan nümunələrdən xali deyil. Əslində burada zikir və səmavi rəqslər heca üzərində, müəyyən simli alətlərin ifasında səsləndiyindən heca vəznli nümunələrdəki daxili ritm və ahəngə köklənməsi ilə vəhdət və harmoniya yaradır. Klassik üslubda qələmə alınan qəzəllər də Yunus Əmrənin "Divan"-ında kifayət qədər yer alan nümunələrdəndir.

Qazi Bührhanəddinin "Divan"-ından nümunələr Türkiyədə ilk dəfə yayınlanan foto-faksimiledən istifadə edilməklə Bakıda nəşr olunmuşdur. "Gülşənə gəl, nigara, bülbülü gör" adlı kitabda toplanan nümunələr 131 qəzəldən, 94 tuyuqdan, 19 rübaidən ibarət idi. AMEA-nın müxbir üzvü Əlyar Səfərlini 1988-ci ildə nəşr etdirdiyi "Divan" daha bitkin və mükəmməl nəşr hesab olunur. 1319 qəzəl, 108 tuyuq və 20 rübaidən ibarət olan bu nəşrdə göründüyü kimi, Qazi Bührhanəddinin yaradıcılığında qəzəl bir janr kimi aparıcı mövqeyə malikdir.

Yaxınlığın, səsləşmə və yaradıcılıq təmaslarının izlənilməsi baxımından hər iki sənətkarın "Divan"-larında nəzərə çarpacaq dil faktorlarını, leksik vahidlərin işlənilmə mövqeyini izləmək bu mənada həqiqi mənzərəni üzə çıxarmağa imkan yaradır.

Qazi Bührhanəddinin "Divan"-ı "Suxtə köüllərə qıldı yenə car eşq" mətləli qəzəllə başlayır. Və qəzəlin ayrı-ayrı beytlərində "eşq" sözünə alternativ, qarşılıq olaraq söz və ifadəyə rast gəlinməməsi klassik üsluba və poetik normalara müəllifin sona qədər riayət etdiyini əyani şəkildə göstərməkdədir:

Suxtə köüllərə qıldı yenə car eşq,
Ey neçə aşıqları qıldı yenə zar eşq
Qıldı yaxalarımı cümlə müəsfər məgər
Anun için eylədi cədvəli pərkar eşq.

Gərçi ki, məxmur edər ləbləri ilə canı,
Şükər ana ki, gözlərin eylədi xummar eşq [3, s.18]

Qazi Bührhanəddin "Divan"-ının dil özəlliklərindən bəhs edən müəlliflər doğru olaraq belə bir qənaətə gəlirlər ki: "Bu divanı vərəqlədikcə, onun bədii dil materialına daha yaxından bələd olduqca, aşkar duyulur ki, ana dilində yazan klassiklərimiz bu toplusun dil zənginliyi ilə müqayisədə Azərbaycan türkcəsini çox zəif bildirdilər, onların bədii dili türk sözləri baxımından necə kasıb idi. Bəzi türkoloqlar hətta bu divanı qədim türk ləhcə və dialektlərini öyrənmək üçün ən etibarlı mənbələrdən biri kimi qiymətləndiriblər. Məsələn, mərhum professor Vaqif Aslanov bu barədə məqalələr yazmış və beynəlxalq türkoloji məclislərdə məruzələr etmişdir" [4, s. 26].

Əlbəttə, Qazi Bührhanəddin "Divan"-ının orta əsr türk ədəbi dilinin inkişafında belə bir rol oynaması sadə bir məsələ deyil, milli dilin şifahi və yazılı normalarının bir-biri ilə əlaqə və bağlarını nişan verən mənbə olması, klassik poetik üslubun

hökm-fərman olduğu bir dövəndə əldə edilən uğurların, leksik-semantik mənə çalarları qazanmaq imkanları barədə müəyyən qənaət hasil edir.

Yunus Əmrə yaradıcılığında, xüsusi olaraq “Divan”ında təsəvvüfi ideyaların tərənnümündə dini-fəlsəfi üslub və anlayışlar sistemi üstünlük qazanırdısa, Qazi Bühranəddin “Divan”ında klassik üslubdan öz başlanğıcını götürən, bu yaradıcılıq təmayülünü konkret bir ədəbi-tarixi və linqvo-poetik mərhələdə davam və inkişaf etdirildiyini yaxından izləmək mümkündür.

Yunus Əmrənin qələmə aldığı əsərlərin dili xalq dilinin saflığından, xalq müdrikliyinin qaynar çeşməsindən su içdiyi üçün sadəliyi, xəlqiliyi ilə seçilir, asanlıqla başa düşülür. Bu doğru qənaətdir ki: “Bu gün müasir türk oxucusu özündən yeddi yüz əvvəl yaşamış yazıçı və şairləri başa düşməkdə çətinlik çəkirsə, bəzilərinə heç anlamırsa, XIII əsrin yadigarlarından olan Yunus Əmrə hər oxucu ilə kənar müdaxilə olmadan ünsiyyət yaradır, öz xəlqi ifadə tərzi ilə onları hələ də bədii sözün seyrində tutmaqdadır” [2, s. 10 (10-13)].

“Divan”a daxil edilən nümunələr içərisində qəzəlin bir poetik mətn olmaq etibarilə dil özəlliyinin heca vəznindəki şeirlərdən əsaslı şəkildə fərqlənməsi ayrı-ayrı janrların poetika-struktur əlamətlərindən irəli gələn norma və tələblər səviyyəsindən münasibət hədəfi seçilməlidir. Bir əlamətdar xüsusiyyət də ondan ibarətdir ki, Yunus Əmrə klassik Şərq ədəbiyyatının geniş yayılmış janrlarından olan qəzəlin mümkün qədər türk dilinin tələbləri səviyyəsində sadələşdirilməsinə, ərəb-fars tərkiblərinin, izafət birləşmələrinin uyğun ekvivalentinin axtarılıb tapılmasına ilk cəhd göstərən milli sənətkarlardan biridir. Ərəb-fars dillərinin poetik bir normaya çevrildiyi, türk dilli sənətkarların bu dillərin imkanlarından istifadə etmək məcburiyyətində qaldığı bir dövəndə belə bir cəhddə bulunmaq, milli ədəbi dilin yaradıcılıq təcrübəsində fəal iştirakını gerçəkləşdirmək baxımından Yunus Əmrənin böyük tarixi xidmətlərindən hesab olunmalıdır. Yunus Əmrənin qəzəl kimi mürəkkəb bir struktura malik klassik janrda böyük sənətkarlıqla belə bir islahat xarakterli yeniliyi realizə etmək cəhdi bir küll halında türk dilinin rəqabət davamlılığının təsdiqi kimi də dəyərləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre Hayatı və bütün şiirləri, Hasan Ali Yücel klassikler dizisi, İstanbul, Türkiye Bankası Kültür Yayınları, 2018
2. Aytən İbrahimova “Yunus Emre divanının linqvistik xüsusiyyətləri, Elmi redaktor: Rüşfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı: Elm və təhsil, 2011
3. Əlyar Səfərlı, “Divan ədəbiyyatı sözlüyü, Redaktorlar: Xəlil Yusıfı, filologiya elmləri doktoru, professor, Günal Səfərlı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı: Elm və təhsil, 2015
4. Rəhim Əliyev. İkinci kitab, “Qazi divanı” və klassik dini üslubun təşəkkülündə ilk sufi dərvişlərin rolu. 1. Məsələnin tarixi, Nəsimi və klassik dini üslubun təşəkkülü, Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi qerkləri, Birinci cild, Nəsimi və klassik dini üslubun təşəkkülü (Qazi Bühranəddin və Nəsimi divanları əsasında), Bakı: Nafta-Press, 2006
5. Yunus Emre ile Aşk Yolculuğu. Hayatı ve Seçme Şiirleri, Hazırlayan Mustafa Tatcı, 3. Baskı, İstanbul, 2018
6. www.azerbaijan.az/related-information/

Açar sözlər: Divan ədəbiyyatı, poetik ənənə, Şərq poetikası, dilin ifadə imkanları, türk ədəbi abidəsi, üslub özəllikləri

Key words: Divan literature, poetic tradition, oriental poetics, possibilities of linguistic expression, Turkish literary monument, stylistic features

Ключевые слова: литература Диван, поэтическая традиция, восточная поэтика, возможности языкового выражения, турецкий литературный памятник, стилистические особенности.

ŞƏRQ ƏDƏBİ-BƏDİİ TƏCRÜBƏSİNDƏ DİVAN ƏNƏNƏSİ (YUNUS ƏMRƏ VƏ QAZI BÜRHANƏDDİN “DİVAN”LARI ƏSASINDA)

Xülasə

Məqələdə klassik Şərq ədəbi-bədii təcrübəsində və linqvistik poetikasında özünəməxsus yerlərdən birini tutan divan ədəbiyyatı, XIII-XIV yüzilliklərin ədəbi dilinin inkişafında xüsusi rolu olan Yunus Əmrə və Qazi Bühranəddin “Divan”ları əsasında tədqiqatə cəlb olunur. Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra divan ədəbiyyatı formalaşmış, divan üslubu, dili, deyimi, mövzu və süjetləri, sənətkarlığı ənənə şəklində düşmüş, janr, forma və şəkilləri sabitləşmişdir. Divan strukturunda sənətkarın bədii təsvir vasitələrindən və poetik fiqurlardan yararlanma imkanlarının gerçəkləşməsində dil amili aparıcı vasitələrdən biri kimi mühüm rol oynayır. Konkret leksik vahidlərdən çıxış edərək hər iki divanı səciyyələndirən xüsusiyyətlər təhlilə yönəldilir.

XIII-XIV yüzilliyin divan nümunələri kimi, Yunus Əmrə və Qazi Bühranəddinin yaratdıqları “Divan”lar Orta Anadolu və Azərbaycan türkcəsinin konkret bir dövrdəki ədəbi dilinin inkişaf meyilləri, özəl xüsusiyyətləri barədə mükəmməl təsəvvür yarada bilər.

Türk ədəbi-bədii düşüncəsinin böyük sənətkarlarından olan Yunus Əmrə və Qazi Bühranəddin “Divan”larına toplanan nümunələr janr baxımından fərqləndiyi kimi, dil və üslub özünəməxsusluğu yönündən də seçilir.

Anadilli şeirin yaradıcı simalarından biri olan Qazi Bühranəddin Əhməd Yunus Əmrə irsindən sənətkarlıqla bəhrələnən, on dördüncü yüzilliyin ədəbi dilini yüksək səviyyəyə qaldıran şair-hökmdar kimi ədəbi dairələrdə və müsəlman Şərqinin yaxın və uzaq çevrələrində böyük şöhrət qazanmışdır. Qazi Bühranəddinin bu mənada Yunus Əmrə yaradıcılığından bəhrələnməsini təsdiqləyən əsas məxəzlərdən biri onun divanıdır. Divan toplu xarakteri daşıdığından ədəbi təsiri və qarşılıqlı faydalanmanı izləmək baxımından ən əlverişli mənbələrdən hesab olunur.

DIVAN TRADITION IN EASTERN LITERARY-ARTISTIC EXPERIENCE(ON THE BASIS OF YUNUS EMRE AND GAZI BURHANADDIN'S "DIVAN"S)

Summary

The article deals with divan literature, which occupies a special place in the classical Eastern literary-artistic practice and linguistic poetics, on the basis of Yunus Emre and Gazi Burhaneddin's "Divan", which played a special role in the development of the literary language of the XIII-XIV centuries. After the Turks adopted islam, divan literature was formed, divan style, language, idiom, subject and plot, craft became a tradition, genre, forms and images were stabilized. The language factor as one of the leading means plays an important role in the realization of the artist's opportunities to use the means of artistic description and poetic figures in the structure of the divan. Based on specific lexical units, the features that characterize both divans are analyzed.

As examples of divans of the XIII-XIV centuries, "Divan" created by Yunus Emre and Gazi Burhaneddin can give a perfect idea about the development trends and special features of the literary language of Central Anatolia and Azerbaijani Turkic in a specific period.

The samples collected in the "Divan" of Yunus Emre and Gazi Burhaneddin, one of the great masters of Turkish literary and artistic thought, differ not only in terms of genre, but also in terms of language and style. Gazi Burhaneddin Ahmad, one of the creative figures of the native language poetry, gained great fame in literary circles and in the near and far circles of the Muslim East as a poet-ruler who benefited from the legacy of Emre and raised the literary language of the fourteenth century to a high level. In this sense, one of the main sources confirming the benefit of Gazi Burhanaddin from Yunus Emre's creativity is his Divan. Due to its collective nature, the Divan is considered to be one of the most convenient sources in terms of literary influence and mutual benefit.

ДИВАНСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ВОСТОЧНОМ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОМ ОПЫТЕ (НА ОСНОВЕ "ДИВАНОВ" ЮНУСА ЭМРЕ И ГАЗИ БУРХАНАДДИНА)

Резюме

В статье рассматривается диванная литература, занимающая особое место в классической восточной литературно-художественной практике и лингвистической поэтике, на основе "Дивана" Юнуса Эмре и Гازی Бурханеддина, сыгравшего особую роль в развитии литературного языка XIII-XIV веков. После того, как турки приняли ислам, сформировалась диванная литература, диванный стиль, язык, идиома, тема и сюжет, ремесло стали традицией, жанр, формы и образы стабилизировались. Языковой фактор как одно из ведущих средств играет важную роль в реализации возможностей художника использовать средства художественного описания и поэтические фигуры в структуре дивана. На основе конкретных лексических единиц анализируются особенности, характеризующие оба дивана.

В качестве примеров диванов XIII-XIV веков "Диван", созданный Юнусом Эмре и Гازی Бурханеддином, может дать прекрасное представление о тенденциях развития и особенностях литературного языка Центральной Анатолии и азербайджанского тюркского языка в определенный период.

Образцы, собранные в "Диване" Юнуса Эмре и Гازی Бурханеддина, одного из великих мастеров турецкой литературной и художественной мысли, отличаются не только по жанру, но и по языку и стилю. Гازی Бурханеддин Ахмад, один из творческих деятелей поэзии на родном языке, приобрел большую известность в литературных кругах, а также в ближних и дальних кругах мусульманского Востока как поэт-правитель, который воспользовался наследием Эмре и поднял литературный язык четырнадцатого века на высокий уровень. В этом смысле одним из главных источников, подтверждающих пользу Гازی Бурханаддина от творчества Юнуса Эмре, является его Диван. Благодаря своему коллективному характеру Диван считается одним из наиболее удобных источников с точки зрения литературного влияния и взаимной выгоды.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

ANTUAN MEYENİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

XX əsrin əvvəllərində dilçilik elmində sosioloji cərəyanın banilərindən olan fransız dilçisi Antuan Meye Ferdinand de Sössürün bəzi fikirlərini dərinləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir. A.Meye dilçilikdə “sosioloji məktəb” adlanan məktəbin ən görkəmli nümayəndəsi idi. F.de Sössürün elmi işini davam etdirən A.Meye qeyd edirdi ki, dildə baş verən hər hansı dəyişiklik ictimai quruluşda baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır: “Dil - bir tərəfdən fərdlərin mülkiyyəti, başqa bir tərəfdən, cəmiyyətin mülkiyyəti kimi qəbul edilir. Bunun sayəsində o, təkcə fizioloji və zehni deyil, hər şeydən əvvəl sosial reallıqdır” [4, s. 93]. A.Meye sözlərin mənasının dəyişdirilməsinin səbəblərinin ictimai quruluşun hadisələrində olduğunu müdafiə etdi, belə dəyişikliklərin davamlılığını qeyd etdi və belə dəyişikliklərin üç növünü ayırdı. Lakin dəyişmə prosesi ikitərəfli olduğundan insanlar söz ehtiyatını dəyişdirərək dilə də təsir edir.

Alim borclanma proseslərini, mövcud dialektləri ətraflı araşdırıb. A.Meye vurğulamışdı ki, insanlar daha yüksək sosial mövqe tutanların nitqini təqlid etməyə meyillidirlər. Beləliklə, sivilisasiyanın inkişafı ilə lüğətin tərkibindəki dəyişikliklər arasında əlaqə həyata keçirilir. A.Meyenin əsərlərindəki xarakterik terminlər bunlardır:

1. Dialekt;
2. Alınma sözlər;
3. Dildə dəyişikliklər;
4. Linqvistik coğrafiya;
5. Qohum dil;
6. Qarışıq dil;
7. Ümumi dil;
8. Dil qohumlugu;
9. Dil ailəsi [2, s. 35].

A.Meyenin adı, adətən, dilçilikdə fransız sosioloji məktəbi ilə bağlıdır. Sosioloji dilçilik bütövlükdə dili ilk növbədə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi şərh edən, onların sosial vəziyyəti, məşguliyyəti, təhsili və s. emosiyaları müəyyən etmək üçün bir yoldur. O, dilin sistemli təbiətinin və vahidlərinin simvolik mahiyyətinin tanınması ilə yanaşı, onun kommunikativ funksiyasını ön plana çıxarır. O, mahiyyətə sosial psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə və struktur antropologiya sahəsində tədqiqatların nəticələrini nəzərə alır. Etnogenez probleminə, cəmiyyətin tarixi inkişafının sübutu kimi ərazi dialektlərinin, cəmiyyətin sinfi və peşə təbəqələşməsinin əksi kimi sosial dialektlərin öyrənilməsinə, dialektlərin milli dillə əlaqəsinə diqqət yetirilir. Dilçilikdə sosiologizm dialektologiyanın və dil coğrafiyasının inkişafına öz töhfəsini verdi. Bu istiqamətdə dillərin və dialektlərin tarixi, dil və mədəniyyətin əlaqəsi, linqvistik və sosial strukturlar üzərində tədqiqatlar aparılır. Etnogenezin müxtəlif mərhələlərində təfəkkürün inkişafı prosesində sosial və linqvistik strukturların korrelyasiyasını öyrənən struktur antropologiyanın eyni tarixi dövrdə formalaşması ilə əlaqələndirilir (*Lucien Levy-Bruhl, Bronislaw Kasper Malinovsky, Claude Levi-Strauss*).

Dilçiliyin sosioloji istiqamətinin irəli sürdüyü bir sıra müddəalar dil fəlsəfəsinin ideyaları ilə əlaqələndirilir (Lüdviq Vitgenşteyn, 1889-1951; Con L.Ostin, 1911-1960). Sosiologiyaya müraciət A.Şleyxerin naturalizminə, neogrammaristlərin fərdi psixologizminə, K.Vosslerin idealist neofilologiyasının nümayəndələrinin estetikasına reaksiya idi. XIX-XX əsrin əvvəllərində Con Lok, Giambattista Viko, Deni Didro, Jan-Jak Russo, M.V.Lomonosov, V.fon Humboldt, H.Şteyntal, V.Vundtun ideyaları əsasında sosioloji istiqamət formalaşır. Sosioloji dilçilik üzrə fransız məktəbinə ümumi və müqayisəli tarixi Hind-Avropa dilçiliyi üzrə mütəxəssis Antuan Meye rəhbərlik edirdi. Nəşr olunan əsərlərin siyahısında 24 kitab və 540 məqaləsi olan Meye, demək olar ki, bütün qədim və yeni Hind-Avropa dilləri (latın, slavyan və german dilləri daxil olmaqla) üzrə tədqiqatların müəllifidir. A.Meye tarixi dilçilikdə müqayisəli tədqiqatın prinsip və metodları probleminin kapital inkişafına aiddir. O, müqayisəli tarixi araşdırmanı məqsəd deyil, metod kimi elan edərək, müqayisəli-tarixi metodun əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsini tələb edirdi. O, protodilin yenidən qurulmasının mümkünlüyünə şübhə ilə yanaşaraq, Hind-Avropa dili kimi təsdiqlənmiş dillər arasında yazışmaların məcmusunu qurmaqla kifayətlənməyimizi təklif etdi. A.Meye nitq fəaliyyətinin müasir şərtləri ilə bağlı müşahidələrə üstünlük verərək, lazımi faktların bütün dəstinə çıxış imkanı verirdi. Onun dil coğrafiyası metodunu həyata keçirmək istəyi də bundan irəli gəlir. “Tarixi dilçilikdə müqayisəli metod” kitabında Antuan Meye yazır: “Müqayisə, dilin tarixini yaratmaq üçün dilçinin əlində olan yeganə alət bax budur. Müşahidəyə gələn şey dəyişmələrin özləri deyil, yalnız onların nəticələridir. Beləliklə, dilin inkişafını yalnız nəticələri tutuşdurmaqla izləmək olar. ... Bu tutuşdurmalar qəti və dəqiqdir. Onların hamısı belə bir müddəadan irəli gəlir ki, müxtəlif dillər arasında mövcud olan müəyyən uyğunluqlar heç də ümumbəşəri xassələrlə şərtlənmir, konkret tarixi ənənəni ehtimal etməklə izah oluna bilər. ... Dilin tarixini yaratmağa yalnız müqayisəli metodun imkan verməsi müddəasından belə bir nəticə də çıxır ki, təcrid olunmuş dil tarixdən məhrumdur” [1, s. 57].

A.Meye O.Kont, E.Dürkheim, B.Krosenin fəlsəfəsinə müraciət edir. Dildəki tarixi dəyişiklikləri şərh edərkən psixologiyaya müraciət etməsi səhvdir. O, əksər dil hadisələrinin sosioloji şərhini tapmağa çalışır, linqvistik dəyişikliklərin səbəblərini yalnız bu dildən istifadə edən cəmiyyətdəki dəyişikliklərə aid edir, milləti “birlik istəyi” kimi başa düşür. A.Meye dilin sosial parçalanması haqqında tezis irəli sürür və hər bir sosial qrupa spesifik intellektual qabiliyyətlər aid edir. Sözlərdə

⁸⁹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı.abasova.ilaha.qadir@gmail.com

semantik dəyişikliklər onların daha geniş sosial qrupdan daha dar qrupa və ya əksinə keçidi ilə izah olunur. Dildən dilə və ya dialektədən ləhcəyə alınma dilin inkişafının vacib amillərindən biri kimi qəbul edilir. Onların təkamülündə dillərin qarışdırılmasının rolu vurğulanır. Dillərin fərqliliyi xalqların məskunlaşması ilə, integrasiya isə fəthlərlə izah olunur. A.Meye sosial “kondisionerliyi” həm də sağlam dəyişikliklərdə görməyə çalışır ki, bu dəyişikliklər yalnız dil sistemində və ümumi inkişaf meyillərinə uyğun olduqda həyata keçirilir və bu, müəyyən cəmiyyətin ehtiyaclarının daha yaxşı ödənilməsinə təklif edir. A.Meye yazırdı: “Müqayisə iki fərqli məqsədə nail olmaq üçün istifadə edilə bilər: ümumi qanunauyğunluqları kəşf etmək və ya tarixi məlumat əldə etmək” [6, s. 86]. Müqayisəli-tarixi dilçilik dilçiliyin elə bir sahəsidir ki, məqsədi qohum dillər arasında əlaqə yaratmaq və onların zaman və məkanda təkamülünü təsvir etməkdir. İstənilən hadisənin tarixi inkişafına inam, tarixçilik ruhu, Avropa dilçilərinin sanskrit dili ilə tanışlığı, öz xalqının və dilinin tarixinin dərinliklərinə nüfuz etmək romantik istəyi müxtəlif ölkələrin dilçilərini belə qənaətə gətirirdi ki, oxşarlıq dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, dil ailələrinin ümumi qədim proto-dildən mənşəyi ilə izah edilə bilər. Bu fikirlər müqayisəli tarixi dilçiliyin əsasını təşkil etmək məqsədi daşıyırdı. XIX əsrin əvvəllərində, bir-birindən asılı olmayaraq, müxtəlif ölkələrin alimləri müəyyən dil ailəsi daxilində dillərin əlaqəsini aydınlaşdırmağa başladılar. Qohum dillərin söz və formalarını bir-biri ilə müqayisə edən, eləcə də bir dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərində söz və formalarını müqayisə edən alim elmi izahat tələb edən, mütəmadi olaraq təkrarlanan yazışmalar yaratmışdır.

Bütövlükdə A.Meye həm özündən əvvəlkilər tərəfindən işlənib hazırlanmış müqayisəli tədqiqatların ümumi istiqamətini, həm də bir əsr ərzində toplanmış müqayisəli tədqiqatların iş üsulları toplusunu saxlamışdır [3, s. 61]. Əksər hallarda Meye həm dillərin tarixinə dair ümumi anlayışda, həm də konkret məsələlərdə neoqrammaristləri izləyir. Bununla belə, o, bir sıra neoqrammatik fikirləri daha böyük ardıcılığa gətirib çıxarmış, bəzi məsələlərdə neoqrammatik nöqteyi-nəzərdən uzaqlaşmışdır. O, XIX əsrin bütün müqayisəli tədqiqatları üçün ümumi olan lingvistik qohumluq anlayışını və A.Şleyxer tərəfindən formalasdırılmış Hind-Avropa protodil konsepsiyasını tam şəkildə qoruyub saxlamışdır: əgər bu dil forması olmasaydı, izah olunmaz olardı. Hind-Avropa dili və ümumiyyətlə, ətraflı olmasa da, sözügedən dilin strukturunun Hind-Avropa dilinin malik olduğu quruluşla necə əlaqəli olduğunu izah etmək üçün, yəni burada Hind-Avropa dili həqiqətən mövcud dil kimi başa düşülür. Bununla belə, bir neçə səhifədən sonra müəllif kitabın birinci, ümumi nəzəri fəslini “Hind-Avropa dili”nin əsaslı şəkildə fərqli adlandırıldığı ifadə ilə yekunlaşdırır: “Burada biz yalnız bir şeyi nəzərdən keçirəcəyik: müxtəlif Hind-Avropa dilləri arasında yazışmalar, qədim ümumi formaları əks etdirən dillər. Bu yazışmaların cəmi Hind-Avropa dili adlanan dili təşkil edir. Yəni Hind-Avropa dili real dil deyil, komparativistlərin yaratdığı, bir zamanlar mövcud olan dildən istər-istəməz fərqli olan konstruksiyadır” [5, s. 143].

Nəticə. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, Antuan Meye qeyri-adi çox yönlü alim idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Antuan Meye bir çox ölkələrin elminin inkişafına da təsir göstərmişdir. A.Meye dilçilik anlayışını tarix elmi kimi saxladı. O, neoqrammatiklərin əksər müddəalarını qəbul etdi, lakin dildə fərd və sosial məsələdə onlarla razılaşmadı. Əgər neoqrammatiklər üçün yeganə reallıq fərdi psixikadırsa, Meye üçün dil cəmiyyətdən kənarda mövcud olmayan “sosial reallıq”dır. Meyenin sosiolingvistik məsələlərə marağı onun “Müasir Avropanın dilləri” kitabında aydın görünürdü. Elmi dairələrdəki nüfuzu və yaradıcılığında sosioloji yanaşmanın olması sayəsində Antuan Meye sosioloji dilçilikdə fransız məktəbinə rəhbərlik etmişdir. Belə zəngin və çoxşaxəli fəaliyyət Antuan Meyeni elmi dairələrdə danılmaz nüfuza çevirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cəfərov N. Ümumi dilçilik. Bakı: Təhsil, 2020. 144 s.
2. Аюпова Л.Л. Социалингвистика: учеб. пособие. Уфа: Восточный университет, 2006. 152 с.
3. Белл Р. Социалингвистика: цели, методы и проблемы. М.: Междунар. отношения, 2001. 318 с.
4. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика: пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев. М.: Аспект Пресс, 2000. 207 с.
5. Степанов Ю.С. Французская стилистика. М.: КомКнига, 2006. 360 с.
6. Швейцер А.Д. Современная социалингвистика. Теория, проблемы, методы. М.: ЛИБРОКОМ, 2011. 176 с.

Xülasə

Məqalədə Antuan Meyenin dilçilik görüşləri araşdırılmışdır. XX əsrin əvvəllərində Fransa aparıcı dil ölkələrindən birinə çevrildi, burada uzun müddət A.Meyenin fəaliyyəti dilçiliyin inkişafı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etdi. Meye F.de Sössür məktəbinə mənsub idi: o, bilavasitə onunla oxumuş və ən məşhur kitabını müəllimə həsr etmişdir. Buna baxmayaraq, Meye bir sıra Sössür ideyalarını qəbul edərək, daha ənənəvi və mükəmməl müqayisəli alim olaraq qaldı.

Linguistic views of Antoine Meyer's

Summary

The article examines Antoine Meyer's linguistic views. In the early twentieth century, France became one of the leading language countries, where for a long time A. Maye's activity was crucial for the development of linguistics. Meye belonged to the school of F. de Saussure: he read directly with her and dedicated his most famous book to the teacher. Nevertheless, Meye remained a more traditional and perfectly comparable scholar, adopting a number of Saussurean ideas.

Лингвистические взгляды Антуана Мейера

Резюме

В статье исследуются лингвистические воззрения Антуана Мейера. В начале XX века Франция стала одной из ведущих языковых стран, где деятельность А. Мая на долгое время имела решающее значение для развития языкознания. Мейе принадлежал к школе Ф. де Соссюра: он читал непосредственно с ней и посвятил учителю свою самую известную книгу. Тем не менее Мейе оставался более традиционным и совершенно сопоставимым ученым, приняв ряд идей Соссюра.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ROMANTİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANININ TƏDRİSİ MƏSƏLƏSİ

XVIII-XIX əsrlər dünya sosial-mədəni fikrində yeni başlanğıclar yaradan romantizm cərəyanı 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ədəbi fikrinin inkişafında xüsusi mərhələ kimi formalaşmışdır. O dövrün sosial-mədəni həyatında baş verənlər müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edən zəngin ideya cərəyanlarının mövcudluğuna şərait yaradır.

Avropa ədəbiyyatlarından fərqli olaraq, Azərbaycanda (o cümlədən bir sıra başqa Şərq ölkələrində) maarifçi ideologiya romantizm estetikası ilə qaynaşıb-qarışır. İstər orta əsrlərin ənənəvi “Şərq romantizmi”ndən, istərsə də romantizmin klassik (XIX əsr) Avropa növündən fərqlənən, özünəməxsus bədii-fəlsəfi və estetik hadisə baş verir. Azərbaycan romantizmi milli maarifçiliyin həm ənənəvi-tarixi nikbinliyindən, həm də onun tənəzzül və böhran dövrünün dramatik ideya axtarışlarından təsirlənir.

Ümumiyyətlə, qədim və orta əsrlərdə Azərbaycan poeziyası romantik səciyyəlidir. Belə ki, romantik bədii metod uzun əsrlər boyu ədəbiyyatımızda hakim olub. Lakin romantizm ədəbi cərəyan kimi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində meydana çıxdı.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik şeirinin inkişafında fərqli özünəməxsusluğu ilə seçilən Hüseyn Cavidin yaradıcılığında “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Səyavuş”, “Xəyyam” kimi əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum dram məktəbi yaratmışdır. Romantik və publisistik poeziyanın böyük yaradıcısı Məhəmməd Hədinin “Əlvahi-intibah” poeması mühüm ədəbi hadisə idi. Abbas Səhhət və Abdulla Şaiq Azərbaycan romantizminə yeni ideyalar, müxtəlif poetik formalar gətirmiş, uşaq poeziyasının qızıl fondunu təşkil edən əsərlər yaratmışlar [4, s. 10-13].

Romantizm mürəkkəb, dinamik səciyyəlidir və tədqiqatçıdan xüsusi nəzəri hazırlıq, metodoloji həssaslıq tələb edir.

Romantizmi dərk etmək üçün onun ifadə olunduğu fərdi yaradıcılığa varmaq, romantik əsərin özünü, onu qələmə alan yazıçı və şairin yaradıcılığını öyrənmək lazımdır.

Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinif şagirdləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslində [1] Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm və romantizm dövrü (XIX əsrin 90-cı illərindən 1920-ci ilədək) adlı ilk bölmədə realizm və romantizm ədəbi cərəyanlarının təşəkkülü barədə məlumatlar verilmişdir. Bu mövzunun şagirdlərə tədrisi üçün 1 saat vaxt ayrılmışdır.

Həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin əsas yaradıcılarından olan həm əruz, həm də heca vəznində şeirlər yazmış, humanist, işıqlı duyğular, nəcib amalla yaşayıb-yaradan Hüseyn Cavidin həyatı və yaradıcılığı haqqında dolğun məlumat ədəbiyyat dərslində yer almışdır. Eləcə də, ədibin məşhur əsəri olan “İblis” faciəsi ixtisarla verilmişdir. Ümumilikdə, bu mövzuların tədrisi üçün isə 5 saat vaxt ayrılmışdır. Belə ki, Hüseyn Cavidin həyatı, yaradıcılıq yolu – 1 saat, “İblis” (ixtisarla) – 4 saat: birinci və ikinci saat: məzmun üzrə iş, üçüncü saat: təhlil üzrə iş, dördüncü saat: tətbiq. Müzakirə. Yaradıcı iş [3, s. 38]. Bütün bu və digər mövzular interaktiv təlim metodları əsasında tədris edilir.

“İblis” əsəri mövzusunun tədrisini aşağıdakı kimi təşkil etmək olar:

Dərsin gedişi:

Ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsi fərqli yollarla müəyyən edilə bilər. Təqdimatların seçmə yolla dinləmək və müzakirə etmək daha uyğundur. Bütün hallarda şagirdlərin mənbələrdən nə cür faydalandıqlarını, yeni biliklərini dərslərdəki məlumatlarla necə əlaqələndirdiklərini üzə çıxarılır. Bu zaman müəllimin qiymətləndirmə meyarlarına müraciət etməsi məqsəduyğundur.

Motivasiya, yəni problemin qoyuluşu mərhələsini müxtəlif məzmununda təşkil etmək olar. “Allah şeytana lənət eləsin”, “Tamahkar öz nəfsinin quludur” və başqa bu kimi ifadələr ilə müəllim şagirdlərə öz fikirlərini bildirməyi təklif edir. Müsahibənin sonunda tədqiqat sualı dəqiqləşdirilir.

Tədqiqat sualı: İnsanlar uğursuzluğun, şəər əməllərin səbəbini necə izah edirlər?

Təkliflər dinlənir və qeydə alınır.

Faciənin tədqiqi dərslərdə verilmiş birinci pərdədən parçaları oxumaqla başlanılır.

Oxunu müxtəlif formalarda təşkil etmək olar. Şagirdlərin maraqlarını nəzərə alaraq rollu oxunuşdan istifadə etmək faydalıdır. Tanış olmayan sözlərin mənası və məcazlar müəyyən edilir.

Təcrübə göstərir ki, əsərin məzmununun mənimsəyərkən müəllimin istiqamətləndirici suallarına ehtiyac vardır. Müəllim, birinci növbədə, şagirdlərin diqqətini əsərin əvvəlində İblisin dili ilə müharibə dəhşətlərinin təsvirinə yönəltməlidir.

Bu əsərə xüsusi diqqət yetirilməsi şagirdlərdə dramaturqun əsəri müharibə səhnələrinin təsviri ilə başlamasının təsadüfi olmadığı düşüncəsini formalaşdırır. Pərdənin məzmununu mənimsəyən şagirdlər İblis və Arifin xarakterini öyrənəcəklər. Onların həmçinin başqa personajlar – İxtiyar, Xavər, Rəna, İbn Yəmin haqqında da müəyyən təsəvvürləri yaranır.

Oxuma vaxtının sonunda şagirdlər kiçik qruplarda parçaların məzmununu ilə əlaqəli fikir mübadiləsi aparır, sual və tapşırıqlar əsasında təqdimat hazırlayırlar.

Tədqiqat müddətinin sonunda təqdimatlar əsasında məlumat mübadiləsi və müzakirələr aparılır. Bu prosesdə müəllim istiqamətləndirici suallardan istifadə etməklə təqdimatların fəal dinlənilməsinə və müzakirənin effektiv keçməsinə nail olur.

⁹⁰ BDU-nun magistrantı

Müzakirə zamanı aşağıda qeyd edilən məsələlərə diqqət yetirilir:

- hadisələrin Bağdad ətrafında olması;
- müharibənin dəhşətlərinin təsviri;
- İblisin müharibə faciələrinə sevinci, Mələyin kədəri;
- Arifin Allaha müraciəti;
- İxtiyar şeyxin Arifə ürəyindəki qəzəbi və nifrəti unutmağı tövsiyə görməsi;
- İblislə Arifin dialoqunun məzmunu və s.

Növbəti dərstdə əsərin məzmunu tam öyrəniləndikdən sonra nəticə çıxarılır və ümumiləşdirmə aparılır.

Qiymətləndirmə. Formativ qiymətləndirmə aparılarkən 31-ci və 38-ci səhifələrdə təqdim edilmiş qiymətləndirmə meyarları və səviyyələri cədvəllərindən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Müəllim dərslərdəki “Evdə iş” başlıqlı tapşırığın evdə yerinə yetiriləcəyini şagirdlərə xatırladır [3, s. 67-69].

Bildiyimiz kimi, yeni təlim texnologiyaları və interaktiv tədris metodları yaddaşa deyil, düşünməyə əsaslanır. Yeni öyrənmə texnologiyalarından istifadə edərək müstəqil şəkildə bilik əldə edən şagirdlər yalnız düşüncə tərzini deyil, yaradıcılıq qabiliyyətlərini də inkişaf etdirirlər.

Bu sahədə şagirdlərin inkişafına nail olmaq üçün təlim prosesində bir çox tələblərə riayət etmək gərəkdir. Həmin tələblər aşağıdakılardır:

Problemlilik: təlim modelində problemin inkişafı üçün şərtlərin modelləşdirilməsi; ətraf mühitin obyektlərindəki və hadisələrindəki həqiqi ziddiyyətləri həll etmək cəhdinə əsaslanan təlim;

Bilik və düşüncənin bölünməzliyi: bilik hazır vəziyyətdə qəbul edilməməlidir; düşüncəni inkişaf etdirmək üçün bir vasitə olmalıdır;

Məzmunun məlumatlılığı və elmi tutuma sahib olması: tədris proqramları əsas elmi nailiyyətləri və məlumatları əks etdirməlidir;

Yaradıcılığın stimullaşdırılması: təlim prosesində hər cür yaradıcı fikir və fəaliyyətə dəstək vermək;

Biliklə həyat ehtiyacları arasındakı əlaqə: öyrənmə məzmunu şagirdin öyrəndiklərinin həyatla necə əlaqəli olduğunu başa düşməlidir;

Şəxsi yönəllilik: tədris proqramları şagirdlərə şəxsi təcrübələrindən yararlanmağa imkan verməlidir;

Müstəqil öyrənmə vərdislərinə yiyələnmə: bilikləri sərbəst əldə etməyi, işləməyi və onu yaradıcılıqla tətbiq etməyi öyrədən tapşırıqların olması vacibdir;

Təlim proqramının məzmununun inkişafında çeviklik: proqramın məzmununun dəyişkənliyi və sistematik yenilənməsi;

Ümumiləşdirilmiş bilik əldə etmə: tədris proqramları yalnız fərdi biliklərin əldə edilməsinə deyil, həm də biliyin özəyi olan fundamental elmi biliklərin öyrənilməsinə istiqamətlənməlidir;

Gələcəyə istiqamətlənmə: öyrənmə məzmununun gələcək üçün proqnozlaşdırıla bilən və aktual olmasını təmin edən məsələlərin həllində elementlər olmalıdır;

Təlim nəticələrinin əks olunması. Tədris proqramı şagirdləri təlimin sonunda nə bildiyini və nə edə biləcəyini əks etdirməlidir [5, s. 219].

Yeni yanaşmanın mahiyyəti odur ki: tədris şagirdlərin hafizəsini təkcə yeni elmi biliklərlə (məlumatlarla) zənginləşdirməklə deyil, həmçinin də onların müstəqil olaraq daha çox bilik mənimsəmələrinə, ən vacib bacarıq və vərdisləri, şəxsi keyfiyyətləri əldə etmələrinə yönəlib. Belə olan halda müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər, xüsusi olaraq seçilmiş, başa düşülməsi asan olan və yadda qalan, ən mühüm tədris materialının öyrənilməsində faktların və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməyi, nəticə çıxarmağı, əhəmiyyətli və dərin ümumiləşdirmələri aparmağı öyrənirlər [6, s. 74].

Romantizm ədəbi cərəyanə də qeyd edilən prinsiplərə əsasən tədris edilir. Orta ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat dərslərində bu cərəyan haqqında şagirdlərə ilkin və lakonik məlumatlar verilir. Fəal interaktiv təlim metodlarından istifadə etməklə onların bu məlumatları yaxşı qavramalarına çalışılır. Ali təhsil müəssisələrində ədəbiyyat ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə isə artıq romantizm ədəbi cərəyanı, onun nümayəndələri haqqında ətraflı və geniş məlumatlar verilir.

Romantizm ədəbi cərəyanının tədrisi olduqca mürəkkəb işdir. Bu mövzunun tədrisi müəllimdən yüksək peşəkarlıq və sənətlilik tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Həbibbəyli İsa, Həsənov Bilal, Mustafayeva Aynur, Əliyev Soltan Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə Dərslük Bakı – Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi 2018, 209 s.
2. Həbibbəyli İ. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Təhsil Nazirliyi Tədris- metodiki kabinetinin nəşri, 1985, 175 s.
3. Mustafayeva Aynur, Həsənov Bilal, Əliyev Soltan Ümumtəhsil məktəblərinin 11- ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərsləyin metodiki vəsaiti. Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2018, 211 s.
4. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi. İcild, Bakı, Elm, 2010, 464 s.
5. Veysova Z. Fəal (İnteraktiv) təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Unicef, 2009, 219 s.
6. Zeynalova N. Müasir təhsilin əsasları. Bakı. Elm və Təhsil. 2017. 286 s

Açar sözlər: ədəbiyyat, ədəbi cərəyan, romantizm, tədris

Ключевые слова: литература, литературное направление, романтизм, учение

Keywords: literature, literary trend, romanticism, teaching

ПРЕПОДАВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО НАПРАВЛЕНИЯ РОМАНТИЗМА

Резюме

В данной статье рассматривается учение литературного направления романтизма. Дана краткая информация об историческом периоде становления литературного направления романтизма, а также рассмотрено значение журнала «Фююзат», сыгравшего ключевую роль в становлении этого направления. Также упоминаются имена писателей и поэтов, собравшихся вокруг этого журнала.

В статье также отмечается, что литературное направление романтизма отражено в учебнике литературы для 11 класса общеобразовательной школы. Также было отмечено, сколько часов на это было выделено. В статье также отражен тот факт, что литературное направление романтизма преподается на основе новых методов обучения, важность и принцип этих методов обучения.

TEACHING THE LITERARY TREND OF ROMANTICISM

Summary

This article discusses the teaching of the literary trend of Romanticism. Brief information was given about the historical period of the formation of the literary trend of Romanticism, and the importance of the magazine "Füyuzat", which played a key role in the formation of this trend, was discussed. The names of writers and poets gathered around this magazine are also mentioned.

The article also notes that the literary trend of Romanticism is reported in the 11th grade literature textbook of secondary schools. It was also noted how many hours were allocated for this. The article also reflects the fact that the literary trend of Romanticism is taught on the basis of new teaching methods, and the importance and principle of these teaching methods.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ VƏ ONLARIN TƏDRİSİ HAQQINDA

Giriş. Bədii təsvir vasitələri bədii dilin ən mühüm tərkib hissəsidir. Sözün məcazi mənası əsasında yarandığına görə bədii təsvir vasitələri ədəbiyyatşünaslıqda *məcəzlar* da adlanır. Məcəzlar yazıçı üçün xüsusi bir rol oynayır. Onlar kəmiyyət yox, keyfiyyət göstəricisidir. Məcəzların əsər üçün dəyəri o halda olar ki, oxucu onu anlaya bilsin. Məcəzlərdən istifadə etməklə yazıçı yeni-yeni ifadələr yaradır, sözlərə yeni mənalar verməyə çalışır, bədii dilin zənginləşməsinə kömək edir, təsvir obyektinə öz nəzərində verdiyi qiyməti daha asan verə bilir. Dilimizdə məcazi mənada işlənən sözlər çoxluq təşkil edir. Məcəzlar əsasən iki predmetin, əşyanın, hadisənin, heyvanın, quşun, otun, çiçəyin, insanın bir-biri ilə qarşılaşdırılması vasitəsi ilə əmələ gəlir.

Məcəzlaşma sözün əsas, ilkin həqiqi mənasından əlavə məcazi mənalar kəsb etməsidir. Məcəzlar haqqında müxtəlif fikirlər verilmişdir. Məcəz “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə: “Bir hadisə haqqında aydın, parlaq təsəvvür vermək üçün yazıçı onu başqa bir hadisəyə məxsus səciyyələndirir” [1, s. 111]. M.C.Paşayev, P.Xəlilov “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitabında göstərib: “Məcəz yaratmaq üçün iki məfhumun qarşılaşdırılması, müqayisəsi mütləq lazımdır” [3, s. 81].

Hər hansı bir sənət əsərində: bəstəkarlıqda musiqidən, rəqqaslıqda bədən hərəkətlərindən, rəssamlıqda rənglərdən məharətlə istifadə olunduğu, ona gözəllik verdiyi kimi, bədii əsəri də gözəlləşdirən epitetlər, təşbehlər, metaforalar, metonimiyalar, simvollar bu kimi məcəzlərdir.

Məcəzlar iki yerə ayrılır: sadə məcəzlar, mürəkkəb məcəzlar. Sadə məcəzlərə epitet və təşbeh, mürəkkəb məcəzlərə isə metafor, metonimiya, sxekdoxa və s. daxildir.

Ədəbiyyat fənni üzrə kurikulum standartlarına baxdıqda görürük ki, 5-ci sinifdən başlayaraq heca vəznli şeirlərdə, sadə süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək şagirdlərdən tələb olunur. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin şagirdlər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsi sinifdən-sinifə keçdikcə bədii nümunələr vasitəsi ilə daha da dərinlən mənimsənilir.

Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatında ən çox istifadə olunan sadə məcəzlərdən biri epitetdir. *Epitet* yunan sözüdür, mənası əlavə deməkdir. Sözə qüvvətləndirici başqa bir sözün-təyinin əlavə edilməsinə epitet deyilir. Əlavə olunan söz təyinedici funksiya daşıdığı üçün epitet bədii təyin də adlandırılır. 5-ci sinif ədəbiyyat dərslində epitet haqqında şagirdlərə məlumat verilir. Müəllim epiteti şagirdlərə izah edərkən fənlərarası integrasiyadan istifadə edə bilər. Aşağı siniflərdə şagirdlər ibtidai formada cümlə üzvləri haqqında məlumatla sahib olurlar. Müəllim bu məlumatdan istifadə edərək bədii təyində adi qrammatik mənada işlənən təyin arasındakı fərqi şagirdlərə izah edə bilər. Məsələn, “dəmir qapı” və “dəmir yumruq” söz birləşmələrində birinci birləşmədəki “dəmir” sözü həqiqi mənada işlənilib. İkinci birləşmədəki “dəmir” sözü isə məcazi mənada işləndiyi üçün bədii təyin, yəni epitet hesab olunur.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, bütün epitetlər təyin olduğu halda, bütün qrammatik təyinlər epitet hesab olunmur.

Bədii təsvir vasitələri içərisində mühüm yer tutan sadə məcəzlərdən biri də təşbehdir. Təşbeh ərəb sözüdür, “oxşatma”, “bənzətmə” deməkdir. Odur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bənzətmə termini də işlənir. Bədii əsərdə bir əşya, yaxud hadisənin müəyyən əlamətə görə özündən daha qüvvətli başqa əşya, yaxud hadisəyə bənzədilməsi təşbeh adlanır. Unutmaq lazım deyil ki, böyük sənətkarların əsərlərində bənzətmə heç zaman məqsəd olmamış, fikri, ideyanı daha dolğun, daha emosional şəkildə oxucuya çatdırmaq vasitəsinə çevrilmişdir.

Təşbehlər iki yerə ayrılır: *mükəmməl və müfəssəl təşbehlər*. Təşbehin dörd ünsürü-bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti ilə yaranan təşbehlər müfəssəl təşbehlər adlanır. Məsələn, “Araz göz yaşıtək süzülür, axır”. Burada bənzəyən-Araz, bənzədilən-göz yaşı, bənzətmə qoşması-tək, bənzətmə əlaməti-süzülür, axmaqdır. Bədii əsərdə çox vaxt məzmunu daha da qüvvətləndirmək üçün bu məfhumlardan ikisi-bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti işlədilir. Belə bənzətmələrə isə mükəmməl təşbeh deyilir. Məsələn, “üzü günəş”, “qaşı hilal”, “ürəyi buz” və s. Bəzən haqlı olaraq şagirdlər mükəmməl təşbehlərlə epitetləri fərqləndirə bilmirlər. Onlar arasındakı fərq bundan ibarətdir ki, mükəmməl təşbehlərə rahatlıqla bənzətmə qoşmalarını əlavə etmək mümkün olur. Epitetlərdə isə bu mümkün deyil və eyni zamanda epitetlərdə birinci tərəf təyin olmalıdır. “Lal səhra” və “səhra laldır” (səhra lal kimidir) birləşmələrində birinci birləşmə epitet, ikinci isə təşbehdir.

5-ci sinif ədəbiyyat dərslində epitet və təşbeh haqqında məlumat verilmiş və heca vəznli şeirlərdə şagirdlərdən onları tapmaq tələb olunur. Ə.Cavadın “Azərbaycan, Azərbaycan”, Ə.Tudənin “Yaşayanlar görəcəkdir”, S.Vurğunun “Çinarın şikayəti”, “Ceyran” şeirləri təşbeh və epitetlərlə zəngin olan rəngarəng bədii poeziya nümunələridir.

Laçının var, tərmanın var,
Çoxlu şirin dastanın var. (Ə.Cavad)

Qarabağın yaylağını
Məşə örtmüş duman kimi. (Ə.Tudə)

Yerdən ayağını quş kimi üzüb,

⁹¹ ADPU-nun magistrantı. sona.meherranova123@gmail.com

Yay kimi dartınıb, ox kimi süzüb. (S.Vurğun)

*Lal sərhəddə Araz ancaq,
Haray çəkir insan kimi.* (Ə.Tudə)

*Od kimi istiqanlı, seltək dəliqanlıyam,
Həyat qədər qədiməm, torpaq qədər şanlıyam.* (B.Vahabzadə)

Mürəkkəb məcazların ən çox yayılmış növlərindən biri metafordur. *Metafor* yunan sözü olub, köçürmə deməkdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında metafor sözü istiarə termini ilə də ifadə olunur. İstiarə də ərəbcə köçürmə mənasına uyğun gəlir. Əşyanın müəyyən əlamətinin başqa bir əşya, varlıq üzərinə köçürülməsinə metafor deyilir. *Arandan yaylağa tələsir yağış.* Bu mısradə insana məxsus olan tələsmək əlaməti yağışın üzərinə köçürülmüş, amma insanın adı çəkilməmiş, başqa sözlə desək, insan sözündən, yəni bənzədiləndən istifadə edilməmişdir. Bir əşyanın əlaməti müqayisə əsasında başqa bir əşya üzərinə köçürülmüşdür. Təşbehdə müqayisə olunan tərəflərdən hər ikisi iştirak etdiyi halda, metaforda yalnız birinin adı çəkilir. Göründüyü kimi, atılan məfhumu və kimi qoşmasını əlavə etməklə metaforu təşbehə çevirmək mümkündür.

Metaforda əlamətlə onun köçürüldüyü əşya arasında birbaşa bağlılıq olmur. Məsələn: *Buludlar ağlayır.* Burada buludlar sözü ilə ağlayır sözü arasında birbaşa bağlılıq yoxdur. İnsanın ağlaması buludun üzərinə köçürülmüş, dolayısı yolla buludun ağlaması insanın ağlamasına bənzədilmişdir. Ümumiyyətlə, epitet, təşbeh və metafor bənzətmə əsasında yaranan məcazlardır.

Orta məktəb dərslərlərində metaforun işləndiyi bədii poeziya nümunələri çoxdur. Təhlil üzərində iş zamanı bədii təsvir vasitələrini seçmək və onların əsərin gözəlliyinin-rolunun artmasındakı rolunu aydınlaşdırmaq şagirdlərdən tələb olunur.

*Yağış yağır, rəqs eləyir gur damlalar,
Sıra-sıra, inci-inci nur damlalar.* (M.Müşfiq)

*Dindi yol üstündə qoca bir çinar:
Şairim sənə bir şikayətim var...* (S.Vurğun)

Yaşıl köynəyini geyinir meşə... (S.Vurğun)

*Sığımb Kəpəzin yaşıl qoynuna,
Uyuyur dağların maralı Göy göl.* (Ə.Cəmil)

Bədii dildə bir hadisənin, anlayışın, predmetin adının həmin həyat hadisəsi haqqında bizim şüurumuzdakı təsəvvürlərlə bağlı olan başqa adla əvəz olunmasına *metonimiya* deyilir [1, s. 104]. Metonimiya yunan sözüdür, addəyişmə deməkdir. *Salon gülür gözlərdəki min bir maraqla* mısrasında şair adamlar, salondakılar əvəzinə, salon sözünü işlətməklə addəyişmə etmiş-metonimiya yaratmışdır.

Metonimiyaların dörd növü fərqləndirilir:

1. Vəziyyətə görə
2. Hadisələrə görə
3. Yərə görə
4. Mənsubiyyətə görə

Vəziyyətə görə metonimiyada vəziyyətin məcazi mənası onun xarici təzahürünü göstərir. Məsələn, “beli qırılıbdır”, “kitab əlindən düşür” və s.

Hadisəyə görə metonimiyada hadisəni göstərmək üçün bu hadisənin bağlı olduğu iş vasitəsi göstərilir. Məsələn, “ürəyimə ox batırdı”, “iti gözləri var” və s.

Mənsubiyyətə görə olan metonimiyalarda mənsubiyyət əsas götürülür. Məsələn, “Füzulini sevirəm”, “Lermantovu oxuyuram” və s.

Şagirdlər ilk baxışda metafor və metonimiya anlayışlarını bir-birinə bənzədirlər. Metaforda qarşılaşdırılan tərəflər əslində bir-birindən uzaq predmetlərdir və onlar arasında şərti əlaqə yaradılır. Metonimiyada isə qarşılaşdırılan tərəflər bir-birinə yaxın predmetlərdir və onlar arasındakı əlaqə məhz yaxın predmentlərin əlaqəsidir. “Ağaclar danışır” və “Bakı danışır. Birinci nümunədə metafor vardır. Ağac və insan sözləri bir-birindən uzaq anlayışlardır. Başqa sözlə insana məxsus danışmaq əlaməti ağaclara köçürülüb. İkinci nümunədə isə metonimiya vardır və orada qarşılaşdırılan Bakı və insanlar bir-birinə yaxın olan anlayışlardır.

Orta məktəb dərslərlərində verilən bədii əsərlərdə işlənən metonimiyalar:

*Nə yatmışan, qoca vulkan, səninləyəm,
Ayağa dur, Azərbaycan, səninləyəm.* (M.Araz)

Mənə gəl-gəl deyir Təbriz, Miyana... (S.Rüstəm)

*Sən çıxdın qarşıma duzla, çörəklə,
Təbrizim, Təbrizim, aman Təbrizim.* (S.Rüstəm)

...Güləcəksən hər bir zaman,
Azərbaycan, Azərbaycan! (S.Vurğun)

Sinekdoxa metonimiyanın bir növüdür. Bir əlamətin bütöv bir predmeti, hissənin tam əvəz etməsi prinsipinə əsaslanır. Q.Zakirin satırlarının birində tənqid hədəfi olan məmura saqqalının ortasını qırxdığı üçün Yarımsaqqal adı verməklə sinekdoxa yaratmışdır:

Görsən tanımzasan Yarımsaqqalı,
Çıxıb əndazədən dövləti, malı.

Simvol yunanca “simbolon” sözündəndir, mənası şərti əlamət, işarə, rəmz deməkdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında simvol əvəzinə rəmz terminindən də istifadə edilir. Rəmz ərəb sözüdür, işarə ilə müəyyən fikir ifadə etmək mənasını bildirir. Bədii əsərdə bir sözlə müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasına simvol deyilir. Simvolun mahiyyəti belədir ki, üzdə hər hansı bir əşyadan danışılır, əslində isə tamam başqa anlayış nəzərdə tutulur. Nədən söhbət getdiyini oxucu əsərin məzmununa əsasən tapa bilər. Fikrin bu cür-üstüörtülü şəkildə ifadəsi oxucunu düşünməyə vadar edir, müəllifin əsl niyyətinin üzə çıxması isə ona estetik zövq verir.

R.Rzanın “Çinar ömrü” şeirində çinar əyilməzlik, məğrurluq, torpağa, kökə bağlılıq rəmzi kimi yadda qalır:

Fırtınada, qasırğada
əyilmədi.
Acizlik, qorxu nədir-
bilmədi.
Yaşadı çinar kimi...

Nəticə. Bədii təsvir vasitələrinin orta məktəbdə öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda göstərilən təriflərə və nümunələrə əsasən belə bir qənaətə gəlik ki, məcazlar dilin daxili gözəlliyini, onun bütün incəliklərini ifadə edən, obrazlı dilə çevirən, ifadəlilik imkanlarını artıran vasitələrdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, 199 s.
2. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 2009, 201 s.
3. Paşayev M. C., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1972, 279 s.
4. Rəfil M. Ədəbiyyatşünaslığa giriş. Bakı, 1958, 274 s.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2016, 208 s.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2017, 240 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2018, 208 s.
8. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2018, 208 s.
9. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2018, 224 s.

Açar sözlər: epitet, təşbeh, metafor, metonimiya, simvol

Ключевые слова: эпитет, сравнение, метафора, метонимия, символ.

Key words: epithet, comparison, metaphor, metonymy, symbol

Xülasə

Füzulidən tutmuş S.Vurğuna, B.Vahabzadəyə qədər bütün sənətkarlarımız bədii dilin, bədii sözün qüdrətindən istifadə etmişlər. Bədii təsvir və ifadə vasitələri yazıçının, şairin oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikri daha rəngarəng, daha oxunaqlı edir.

Bədii təsvir vasitələri ilə biz daha çox lirik və epik növdə rastlaşırıq. Orta məktəbdə şagirdlərə bədii təsvir vasitələrinin tədrisi onların şairin və ya yazıçının oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikri dərindən duymağa və nəzəriyyə ilə bağlı anlayışları mənimsəməyə kömək edir.

Резюме

От Физули до С.Вургунa, Б.Багабзаде все наши художники использовали силу художественного языка, художественного слова. Средства художественного описания и выражения делают мысль, которую писатель, поэт хочет донести до читателя, более красочной и читабельной. Путем художественного описания мы встречаем более лирические и эпические типы.

Обучение учащихся средствам художественной выразительности в вузе помогает им глубоко понять идеи, которые поэт или писатель хочет донести до читателя, и освоить понятия, связанные с теорией.

Summary

Fuzuli to S.Vurgun, B.Vahabzade, all our artists used the power of artistic language, artistic word. The means of artistic description and expression make the idea that the writer, the poet, wants to convey to the reader more colorful and more readable.

By means of artistic description we come across more lyrical and epic types. Teaching students the means of artistic expression in high school helps them to deepen their understanding of the ideas that the poet or writer wants to convey to the reader and to master the concepts of the metaphor

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

XI SİNİFDƏ MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN HƏYAT VƏ YARADICILIQ YOLUNUN TƏDRİSİ

Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat fənni üzrə tədrisi nəzərdə tutulan mövzulardan biri də sənətkarın həyat və yaradıcılığı yolu materiallarının tədrisidir. Sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materiallarının tədrisindən danışmadan öncə bu materialların tədrisinin əhəmiyyətindən danışmaq doğru olardı. Şairlərin, yazıçıların həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı materialların tədrisinin böyük təlimi və tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Sənətkarın tərcümeyi-halını öyrənməklə şagirdlər onun şəxsiyyəti, həyatının ayrı-ayrı dövrləri, bədii irsinin xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar əldə edirlər. Bu məlumatlar sənətkarın proqramda tədrisinə ayrı vaxt ayrılan əsərlərinin tədrisi zamanı müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə şagirdlərin ədəbi əsərləri daha dərinlən qavranılmasını sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materialları təmin edir. Əsərin hansı şəraitdə meydana çıxdığını öyrənən şagirdlər əsərin məzmununu daha yaxşı başa düşürlər. Şagirdlər ayrı-ayrı sənətkarların tərcümeyi-halını öyrənməklə həyata tək öz gözləriylə deyil, başqalarının da gözlərindən baxmaq imkanı əldə edirlər. Həyata görkəmli şair, yazıçılarımızın gözündən baxan gənclərimiz baş verən hadisələri daha yaxşı anlayır, eyni zamanda vətənimizə layiq vətəndaşlara çevrilirlər. Bu da öz növbəsində şagirdlərin mənəvi baxımdan inkişafına müsbət təsir edir.

Bu tip materiallarının təlimi və tərbiyəvi əhəmiyyətindən metodik ədəbiyyatlarda da döənə-döənə söhbət açılmışdır.

"Yazıcının yaradıcılığını yaxşı başa düşmək üçün onun həyatını, mühitini, yaşadığı və yaratdığı ictimai-siyasi yaxşı bilməyin əhəmiyyəti vardır" [5, s. 58].

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində möhkəm yer tutan söz sənətkarlarının yaradıcılığına nüfuz etmək üçün şagirdlər mütləq onların yaşadığı dövrün səciyyəsi, həyatı haqqında müəyyən biliyə malik olmalıdır" [6, s. 132].

"Yazıcının ədəbiyyat tarixində yeri və mövqeyi, ənənələrə sadiqliyi, novatorluğu özündən sonra gələn ədəbi nəsillərə təsiri və s. kimi məsələlər şagirdlərə təkə ədəbi-tarixi biliklər vermir, həm də onların milli qürur, ləyaqət və iftixar hissinin formalaşmasına fəal rol oynayır" [2, s. 13].

Sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materiallarının tədrisinin əhəmiyyəti ilə bağlı fikirlərimizi metodistlərin dedikləri fikirlər əsasında əsaslandırılmış olduq.

İndisə X-XI siniflərdə ədəbiyyat dərslərinə daxil edilən mövzuların xarakterindən və hansı sənətkarın həyat, yaradıcılığının tədris olunduğuna diqqət yetirək. Bildiyimiz kimi X-XI sinif ədəbiyyat dərslərinə daxil olunan mövzular monoqrafik xarakterli mövzulardır. Bu mövzular ədəbiyyatımız tarixində böyük iz qoymuş sənətkarlarımızın həyat və yaradıcılığını, bədii irsindən kamil bir bədii nümunənin öyrədilməsinə həsr olunmuşdur. XI sinifdə 13 sənətkarımızın (Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Cəfər Cəbbarlı, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mir Cəlil, İlyas Əfəndiyev, İsmayıl Sıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə) və bununla bərabər dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsinin (Çingiz Aytmatov) həyat və yaradıcılığı bağlı məlumatlar verilmiş və ədəbiyyat proqramında hər bir mövzunun tədrisinə 1 saat vaxt ayrılmışdır.

Beləliklə, XI sinifdə tədrisi nəzərdə tutulan mövzulardan biri də Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığı yolu materiallarıdır. XX yüzillikdə yaşayıb-yaradan, bədii irsinin orijinallığı ilə seçilən Mirzə Ələkbər Sabir bədii söz sənətimizdə əvəzsiz yerə malikdir. Lirik və epik növdə yazdığı əsərlərlə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir. Mirzə Ələkbər Sabirin satiralarında yaşadığı dövr, o dövrdə yaşayan ayrı-ayrı insan tipləri öz əksini tapmışdır. Bu səbəbdən yaşadığı dövr, həyata baxışı, idealları öyrənilməlidir. Unutmaq olmaz ki, sənətkarın həyatı, yaradıcılığı və proqramda ayrıca saat ayrılmış əsərləri bir bütöv şəkildə öyrənilməli, onlar arasındakı əlaqə saxlanmalıdır. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlər Mirzə Ələkbər Sabirin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı faktları öyrənməyə maraqla yanaşırlar. Dərs prosesində əvvəlcə öyrədikləri məlumatları genişləndirməyə səy göstərirlər. Bunu nəzərə alaraq müəllimlər şagirdlərə istiqamət verməli, proqramda bu mövzunun tədrisi üçün ayrılmış 1 saat vaxtdan səmərəli istifadə edərək, şagirdlərin yeni məlumatları mənimsəməsinə təmin etməlidirlər. Bu baxımdan yeni dərslərin planlaşdırılmasına diqqət yetirmək lazımdır. Dərslərin planlaşdırılmasına prosesinin məsuliyyət tələb etdiyini unutmaq olmaz.

Müəllimlərə dərslərin planlaşdırmaq işində ədəbiyyat dərsləri, müəllim üçün metodik vəsait, elmi-metodik ədəbiyyatlar, internet resursları, əyani vasitələr və s. köməkçi ola bilər. Müəllim üçün metodik vəsaitdə verilən məsləhətlərə müəllimlər diqqət yetirməli, bununla belə bu məsləhətlərə yaradıcı yanaşmalı, dərslərin canlı, yadda qalan keçməsinə çalışmalıdırlar.

Yeni dərslərin planlaşdırılan zaman şagirdlərin bilik və anlayış səviyyəsi nəzərə alınmalı, şagirdlər əlavə lazımsız faktlarla yüklənməməlidir. Elə iş üsul və formaları seçilməli, dərslər elə qurulmalıdır ki, dərslərin sonunda dərslərin əvvəlində müəyyən edilmiş təlim nəticələrinə çatılsın. Dərslərin maraqlı qurulması üçün səylə çalışmalıdır. Dərslərdə verilən materialların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi təmin olunmalıdır. Alt standartların seçilməsi, təlim nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi, qrup işlərinin hazırlanması məsələlərinə diqqətlə yanaşılmalıdır.

Müəllim üçün metodik vəsaitdə Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığı yolu mövzusu üzrə şifahi nitq məzmun xəttinin 2.1 əsas standartının 2.1.1. (Müxtəlif mənbələrdən topladığı materiallara əsaslanmaqla təqdimat və çıxışlarında bədii-emosional və obrazlı ifadələrdən istifadə edir) və 2.2 əsas standartının 2.2.1. (Müzakirələrdə mövzuya, problemə, yazıcının mövqeyinə tənqidi münasibətini əsaslandırır, dinləyicilərin rəyini nəzərə alır, mimika və jestlərdən məqsədyönlü

⁹² Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı xalidexalide26@gmail.com

istifadə edir.) alt standartlarının seçilməsi məsləhət görülmüşdür. Metodik vəsaitdə verilən alt standartlardan əlavə ədəbiyyat və həyat həqiqətləri məzmun xəttinin 1.2 əsas standartının 1.2.4 (Bədii nümunələrin mövzunu, ideyasını, başlıca problemini, konfliktini dövrün, ictimai siyasi, mənəvi dəyərlərin kontekstində çıxış etməklə münasibət bildirir və qiymətləndirir.) və yazılı nitq məzmun xəttinin 3.1 əsas standartının 3.1.3 (3,5-4 səhifə həcmində nəqli, təsvir, təhlil xarakterli mətnlər) ədəbi və sərbəst mövzuda inşa, esse, məqalə, məruzə yazır) alt standartı seçilə bilər.

Mirzə Ələkbər Sabirin həyatı və yaradıcılıq yolu tədris olunarkən əyani vasitələrdən, fəal/interaktiv metodlardan, müxtəlif iş formalarından, İKT-in imkanlarından istifadə məqsədə uyğundur. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, fəal/interaktiv təlimdə istifadə olunan üsullarından BİBÖ, klaster, Venn diaqramı, konseptual cədvəl, t-sxemdən istifadə müsbət nəticələr verir. Bu metodlardan istifadə şagird fəallığını artırmaqla yanaşı şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini, materialın mənimsənməsini təmin edir. İş formalarından bütün siniflə iş, cütlələr iş, kiçik qrupla iş formalarından istifadə oluna bilər. Müəllimlərlə aparılan söhbətlər göstərir ki, müəllimlər daha çox böyük qrupla və kiçik qrupla iş formalarından istifadə edirlər.

Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılıq yolu tədris olunarkən həyatının və yaradıcılığının ayrı-ayrı dövrlərinə aid qiymətli məqamlara diqqət yetirilməlidir. Yaşayıb-yaratdığı dövr düzgün anlaşılması məqsədilə şagirdlərdə aydın təsəvvür yaradılmalıdır. Mühiti və əsərləri arasındakı əlaqə müəyyənəşdirilməli, verilən məlumatlar əsasında şagirdlərin təfəkkürü inkişaf etdirilməlidir. Müəllimlər Mirzə Ələkbər Sabir haqqında verilən məlumatların şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinə, təfəkkürün inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdiyin unutmamalıdır. Bu baxımından quru faktlar verilməkdən qaçınılmalı, əyaniliyin imkanlarından istifadə edilməklə, yeni məlumatların şagirdlər tərəfindən qavranılmasına nail olunmalıdır.

Müəllimlər dərslərində Mirzə Ələkbər Sabirin həyatının ayrı-ayrı dövrlərini əhatə edən hadisələri, bədii əsərlərində qaldırılan problemlərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə təmin etməli, son nəticələrin çıxarılmasına ümumiləşdirilmələr aparılmasına nail olunaraq şagirdlərdə aydın təsəvvürlər yaratmalı, qaranlıq məqamların olmasına yol verilməməlidir. XI sinif ədəbiyyat dərslərinə nəzər yetirdiyimizdə Mirzə Ələkbər Sabirin həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı sistemli şəkildə verildiyini görürük: Sabirin həyatı ilə bağlı verilən məlumatı Sabirin mollaxanada və Seyid Əzim Şirvaninin məktəbində oxuduğu dövr, Sabir səyahətdə, Sabirin Şamaxıda, "Molla Nəsrəddin" jurnalı və Sabir, Sabirin Balaxanıda müəllimliyi, Sabir və müasirləri haqqında ümumi məlumatlar verilmişdir.

Müəllim Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılıq yolu mövzusunda həsr olunmuş dərslərini planlaşdırarkən dərslərdə nə keçəcəklər deyər fikirləşməməli, şagirdlər dərslərdə nə öyrəncəklər deyər düşünməli və dərslər bu düşüncəyə uyğun qurulmalıdır. Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılıq yolu mövzusunda həsr olunmuş dərslərini təxmini olaraq aşağıdakı kimi planlaşdırmaq mümkündür.

Standartlar:

2.1.1. Müxtəlif mənbələrdən topladığı materiallara əsaslanmaqla təqdimat və çıxışlarında bədii-emosional və obrazlı ifadələrdən istifadə edir.

2.2.1. Müzakirələrdə mövzuya, problemə, yazıcının mövqeyinə tənqidi münasibətini əsaslandırır, dinləyicilərin rəyini nəzərə alır, mimika və jestlərdən məqsədyönlü istifadə edir.

İntegrasiya: Azərbaycan dili 1.2.3, Xarici dil 2.1.2

Üsul: BİBÖ, beyin həmləsi, klaster, t-sxem, müzakirə

İş forması: kiçik qrupla iş.

Resurslar: Sabirin portreti, Həyatının ayrı-ayrı dövrlərinə aid şəkillər, iş vərəqləri, marker.

Təlim nəticələri:

Müxtəlif mənbələrdən topladığı materiallara əsaslanmaqla təqdimat və çıxışlarında bədii-emosional və obrazlı ifadələrdən istifadə edir.

Müzakirələrdə mövzuya, problemə tənqidi münasibətini əsaslandırır, dinləyicilərin rəyini nəzərə alır.

Dərsin tipi: İnduktiv.

Dərsin gedişi:

Sinfin təşkili və ev tapşırığının yoxlanılması: Dərsin bu mərhələsində şagirdlərin ev tapşırığına yerinə yetirilməsi səviyyəsi yoxlanılır. Vaxta qənaət məqsədilə bu və ya digər iş seçmə yolla həyata keçirilir. Şagirdlər ev tapşırığı üçün hazırlıqları təqdimatı təqdim edirlər.

Motivasiya: Şagirdlərin fəallığını artırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək olar. Mirzə Ələkbər Sabirin "Əkinçi" şeirini şagirdlər keçdiklərini nəzərə alaraq şagirdlərə belə sual ünvanlamaq olar:

"Uşaqlar VIII sinifdə keçdiyiniz "Əkinçi" satirasını xatırlayırsınız mı? Bu satiranın mövzusu nə idi?"

Şagirdlərdə fikri fəallıq yaranır, sualları cavablandırırlar. Şagirdlər sualları cavablandırdıqdan sonra

Mirzə Ələkbər Sabirin portreti göstərilir və müəllim sinifə müraciət edib: "Bəli, siz düzgün vurğuladınız. Bugünkü ədəbiyyat dərslərimizdə Mirzə Ələkbər Sabir haqqında danışacağıq.

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndik
Şamaxıda anadan olması.	İlk təhsilini harada aldığı	
"Əkinçi" adlı satirasının olduğu	Şairin yaşadığı dövrün xüsusiyyətləri	
Müəllimlik fəaliyyəti göstərdiyi	Yaradıcılığa nə zaman başladığını	
Müəllim olması	Yaradıcılığında satiranın rolu	

Lirik növdə əsərlər yazması	Yaradıcılığında hansı mövzulara müraciət etdiyini	
Tənqidi-realizmin nümayəndəsi olması		

Tədqiqat sualı: Sizcə illər keçməsinə baxmayaraq Mirzə Ələkbər Sabirin yaddaşlardan silinməməsinin səbəbi nədir? Şagirdlərin fərziyyələri lövhədə qeyd edilir:

1. Çünki, Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı ədəbiyyatımızda xüsusi yer tutur.
2. Çünki, Mirzə Ələkbər Sabirin dəyərli əsərləri vardır.
3. Çünki, Mirzə Ələkbər Sabir əsərlərində vacib məsələlər toxunmuşdur.
4. Çünki, Mirzə Ələkbər Sabir həyatı boyunca bir çox çətinliklərə qatlaşmışdır.

Ədəbiyyat dərslində verilən mətnin oxusu həyata keçirilir və ardından digər mərhələyə keçirilir.

Tədqiqatın aparılması: Hər bir qrup üçün iş vərəqləri hazırlanır. İş vərəqində əks olunan tapşırıqlar bir-birilə əlaqəli olmalı, eyni səviyyə gözlənilməklə hazırlanmalıdır. Şagirdlərə tədqiqatı aparmaq üçün ayrılan vaxt elan olunur və şagirdlər tədqiqatlarına başlayırlar.

1. qrup: Şairin həyatının ayrı-ayrı dövrləri bir-birindən hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir?
2. qrup: Şairin lirikasında hansı mövzular öz əksini tapmışdır?
3. qrup: Mirzə Ələkbər Sabirin satirik şeirimizin ən qüdrətli simasına çevrilməsinin əsas səbəbi nə idi?
4. cü qrup: Şairin yazdığı satirlərə hansı xüsusiyyətlər xasdır?
5. ci qrup: T-sxem əsasında fikirlərinizi bildirin: Mirzə Ələkbər Sabir başqa ədəbi növ və janrlarda yazsaydı ədəbiyyatımız nələri qazanardı və ya nələri itirərdi?

Ədəbiyyatımız nələri qazanardı?	Ədəbiyyatımızda nələri itirərdi?

Məlumat mübadiləsi: Şagirdlər qruplara ayrılmış vaxt (hər qrupun təqdimatı üçün maksimum 2 dəqiqə) ərzində öz işlərini təqdim edirlər. Bu zaman sual olarsa suallara cavab verilir və qrup işlərinin qiymətləndirilməsi aparılır. Məlumat müzakirəsi: Şagirdlərin diqqəti təqdimatlara cəlb olunur, təqdimatlar arasında əlaqələrin müəyyənəşdirilməsi üçün müşahidələr aparılır. Məlumatların müzakirəsi nəticəsində ümumiləşdirməyə nail olunur. Bu prosesdə müəllim tərəfindən köməkçi sualların verilməsi məqsədə uyğundur.

1. Mirzə Ələkbər Sabirin bədii irsi barəsində sizdə hansı fikirlər yarandı?
2. Mirzə Ələkbər Sabirin lirikasının başlıca xüsusiyyətləri sırasında nələri qeyd edə bilərsiniz?
3. Mirzə Ələkbər Sabirin bədii irsinin əhəmiyyəti barəsində hansı nəticələrə gəlmək olar?
4. Mirzə Ələkbər Sabirin həyatı, yaradıcılıq yolu barəsində əldə etdiyimiz məlumatları necə ümumiləşdirmək olar?

Nəticənin çıxarılması: Əldə olunan yekun nəticələrlə ilkin fərziyyələr tutuşdurulur. BİBÖ cədvəlinə yenidən nəzər yetirilir. İkinci sütunda yazılanlardan hansılar haqqında şagirdlər öyrənibsə onların qarşısından “+” işarəsi qoyulur, yeni məlumatlar isə üçüncü sütunun altında qeyd olunur.

Nəticə yeni bilik əldə olunmuş olur.

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndik
Şamaxıda anadan olması.	İlk təhsilini harada aldığı +	1908-ci ildə isə ana dili və şəriət müəllimi olmaq üçün imtahan verib, az sonra diplom almasını
“Əkinçi” adlı satirasının olduğu	Şairin yaşadığı dövrün xüsusiyyətlərini +	Ümid adlı məktəb açmasını
Müəllimlik fəaliyyəti göstərdiyi	Yaradıcılığına nə zaman başladığını +	Təmsillər müəllifi olması
Lirik növdə əsərlər yazdığı	Yaradıcılığında satiranın rolu +	Lirikasının ictimai məzmun daşdığını
Tənqidi realizmin nümayəndəsi olduğu	Yaradıcılığında hansı mövzulara müraciət etdiyini +	Tipi öz dilində danışdığını

Yaradıcı tətbiqetmə. Bu mərhələdə mənimsənilmiş biliklərin yaradıcılıqla tətbiqinin həyata keçilməsinə uyğun şərait vardır. Şagirdlərin dərs prosesində öyrəndiklərini möhkəmləndirmək, onları lazım olan məqamda tətbiq edə bilmək qabiliyyətini formalaşdırmaq üçün bu mərhələdə esse yazdırılması və ya klasterlə iş üsulundan istifadə etmək olar. Şagirdlərə Mirzə Ələkbər Sabirin həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı klaster tamamlamaq tapşırılır.

Qiymətləndirmə və refleksiya: Qiymətləndirmə formativ qiymətləndirmə meyarları əsasında, 4 səviyyə üzrə aparılır. Həmçinin bu mərhələdə biliyin əldə olunması yollarına da şagirdlərin diqqətini cəlb etmək lazımdır: “Biz qazandığımız bilikləri necə əldə etdik? Əvvəlcə nədən başladıq? Sonra hansı işləri gördük?” Bir sözlə bu dərs prosesində keçilən yolun şüurda canlandırılmasıdır.

“XI sinifdə Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılıq yolunun tədrisi” adlı məqaləmizdə sonda belə nəticəyə gələ bilirik:

1. Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılıq yolunun tədrisi zamanı fəal/interaktiv üsullardan, müxtəlif iş formalarından, əyanilikdən istifadə etmək şagirdlərin dərəcə olan marağını artırırmaq mümkündür.
2. Bu materialların tədrisiylə şagirdlər sənətkarın həyatı, yaşadığı dövr, yaradıcılığının ayrı-ayrı mərhələləri ilə tanış olmalarına şərait yaranır.
3. Sənətkarın həyat, yaradıcılığı yolunun tədrisi ilə proqramda ayrıca saat ayrılmış "Neylərdin ilahi" satirasının yazıldığı mühit, tarixi şəraitlə bağlı şagirdlərdə təsəvvür yaranmasına nail olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ədəbiyyat, XI sinif üçün dərslik, Bakı, 2017
2. Hacıyev A. Yusifov F. Məktəbdə ədəbiyyat ədəbiyyat dərslərinin təşkili (metodik göstəriş) Bakı 2003, səh
3. Həsəni B. Ədəbiyyatın tədrisi metodika, Bakı, Müəllim, 2014
4. Hüseynov S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim, Bakı, 2009
5. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası, Bakı, 1968
6. Mikayılov Ş., Bəkirova A. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində ədəbiyyatın tədrisi metodikası. B., 2008.
7. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı 2017

Açar sözlər: ədəbiyyat, ədəbiyyat dərsləri, fəal/interaktiv təlim, həyat və yaradıcılıq yolu

Keywords: literature, literature classes, active / interactive learning, life and creativity way of life

Ключевые слова: литература, уроки литературы, активное/интерактивное обучение, жизнь и творчество образ жизни

Xülasə

Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığı ümumtəhsil məktəblərinin VIII və XI siniflərində tədris edilir. Ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərdə ədəbiyyatımızın inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı dolğun təsəvvür yaratmaq vacibdir. Bu mövzuya həsr olunmuş dərslər elə qurulmalıdır ki, şagirdlər Mirzə Ələkbər Sabirin həyatının ayrı-ayrı dövrləri, həyata baxışı, qabaqcıl ideyaları, yaradıcılığında müraciət etdiyi mövzular barəsində biliklərə yiyələnsinlər. Şairin həyat və yaradıcılıq yolu materiallarına həsr olunmuş dərslər zamanı sənətkarın həm şəxsiyyətini, həm də dolğun yaradıcılığını müxtəlif cəhətdən əks etdirən xüsusiyyətlər dərindən mənimsədilməlidir.

Summary

The life and work of Mirza Alakbar Sabir are taught in VIII and XI grades of secondary schools. It is important to create a full picture of the life and work of Mirza Alakbar Sabir, who made an invaluable contribution to the development of our literature, in students studying in secondary schools. Lessons on this topic should be organized in such a way that students acquire knowledge about different periods of Mirza Alakbar Sabir's life, outlook on life, advanced ideas, and the topics he addresses in his work. During the lessons dedicated to the materials of the poet's life and creative way, the features that reflect both the personality and full creativity of the artist in different ways should be deeply mastered.

Резюме

Жизнь и творчество Мирзы Алекпера Сабира изучают в VIII и XI классах общеобразовательных школ. Важно создать полное представление о жизни и творчестве Мирзы Алекпера Сабира, внесшего неоценимый вклад в развитие нашей литературы, у учащихся, обучающихся в общеобразовательных школах. Уроки по этой теме должны быть организованы таким образом, чтобы учащиеся приобретали знания о разных периодах жизни Мирзы Алекпера Сабира, взглядах на жизнь, передовых идеях, темах, которые он затрагивает в своем творчестве. На занятиях, посвященных материалам жизненного и творческого пути поэта, должны быть глубоко усвоены те черты, которые по-разному отражают как личность, так и всестороннее творчество художника.

Elmi rəhbər: dos. Fəxrəddin Yusifov

Çınarə Zabıt qızı İsgəndərli⁹³
LİRİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ YOLLARI

Giriş. Bədii ədəbiyyat yüksək tərbiyəvi təsir gücünə malik olub, şagirdlərə hər tərəfli sağlam əxlaqi-estetik düşüncə, mənəvi saflıq, nitq zənginliyi və başqa bu kimi keyfiyyətlər aşılayır. Lirik əsərlər bu cəhətdən daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən də lirik əsərlərin öyrədilməsinə daha geniş imkanlar yaradılır. Lirik insanda yeni duyğular yaradıb onları mənən kamilləşdirir. V.Q.Belinskiyin dili ilə desək, lirika dilsiz duyğulara söz və surət verir [3, s. 6]. Lirik əsərlər vasitəsilə həyat hadisələri, əhatə olunduqları şərait və insanların hiss və həyəcanları ilə yaxından tanış olurlar.

Şagirdlərin əxlaqi-estetik tərbiyəsinin inkişafında lirik əsərlərin rolu əvəzsizdir. Bu səbəbdən də əsl həyatı duyğuları özündə əks etdirən şeirləri oxuyarkən oxucunu həyəcanlandıran, hissələrinə təsir edən, duyğularını inkişaf etdirən lirik əsərlərin tədrisi mənəvi ehtiyacdən doğan zərurətdir. Lirik əsərlərdə əşya və hadisələrin təsirindən yaranan hiss və həyəcan ifadə olunur. Şair lirik əsərləri yaradarkən vəzn, heca, qafiyə, rədif və s. kimi cəhətləri gözləməlidir. Az sözlə dərin mənalı fikir demək, folklorun nadir incilərindən, klassiklərin hikmətli sözlərindən istifadə etmək lirik əsərlərə gözəllik və ölümsüzlük bəxş edir. Şair bədii sözün gücü ilə canlı həyat lövhəsi yaradır. Lirik əsərlərdə işlənən bədii ifadə və təsvir vasitələri şeiri daha canlı edir, onun bədiiiliyini gücləndirir. 5-ci sinifdən başlayaraq lirik şeirlər elmi-nəzəri əsaslarla şagirdlərə öyrədilir. Proqramda verilmiş şeiri tədris edərkən nəzəri-metodik baxımdan giriş hissədə bu məlumatların verilməsi daha məqsəduyğundur:

1. Şairin dövrü, həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat;
2. Tədris edilən şeirin yazıldığı tarixi şəraiti konkret şəkildə şərh etmək;
3. Şagirdlərdə şeirin ideya və məzmununa maraq yaratmaq;
4. Lüğət üzərində iş, mətndəki çətin söz, ifadə və cümlələrin izahı;
5. Şeirin poetik məzmunu;
6. Şeirin vəznı üzərində iş
 - a) heca vəznində yazılması, janrı, hecası, qafiyəsi və s;
 - b) əruz vəznində yazılması, janrı, bəhri, bəhrin qəlibi, qafiyəsi
 - c) sərbəst yazılması, qafiyə sistemi və s.

Əsas hissə. Lirik əsərlərin öyrədilməsində müəllimin xüsusi elmi-nəzəri hazırlığı və pedaqoji-metodik ustalıq səriştəsi lazımdır. Lirik əsərlərin tədrisi zamanı müəllimlər aşağıdakı tələbələrə əsaslanaraq dərslərinin səmərəli olmasına nail ola bilərlər:

1. Tədris prosesində müəllim şagirdlərinə konkret elmi məlumat verməlidir;
2. Təlimin texniki vasitələrindən səmərəli istifadə edərək mövzunu dərinlən mənimsətməlidir;
3. Keçilən mövzuları yaxın mövzularla, başqa fənlərlə inteqrasiya etməyi bacarmalıdır;
4. Müasir texniki tərəqqini izləmək və onun son nailiyyətləri ilə dərsləri bağlamaq müəllimin ən öndə vəzifəsidir;
5. Materialları asan yolla, həm də hərtərəfli şəkildə şagirdlərə çatdırmağı bacarmalıdır;
6. Yeni təklifləri, mülahizələri və mütarəqqi iş üsullarından düzgün istifadə edib dərslərin intensivləşdirilməsinə nail olmağı bacarmalıdır;
7. Lirik əsərlərin tədrisi zamanı məzmun və ideya ilə bərabər, mövzunun tərbiyəvi əhəmiyyətini də ön plana çəkməli;
8. Hər bir dərslərin şərhində təlim, tərbiyə və bilikdən vəhdətdə istifadə etməyi bacarmalıdır;
9. Şagirdlərdə vətənpərvərlik və milli iftixar hissi yaratmalıdır. Lirik şeirlərin tədrisində onun təhlili məsələsi də digər vacib amillərdən biridir. Müasir texniki tərəqqi ilə əlaqədar lirik əsərləri təhlilini köhnə, ancaq ənənəvi təlim əsasında aparmaq heç də məqbul hesab edilmir. Elə məhz bu səbəbdən də təhlil müasir dərslərlə uyğun formada aparılmalıdır. Belə olduğu halda, şagirdlər bu zaman şeirin mövzusu, ideyası, janr xüsusiyyətləri, dili, yazılma səbəb və s kimi bir çox məlumatlara yiyələnirlər. Lirik qəhrəman, eləcə də əsərdəki emosional hallar şeir haqqında şagirdlərdə müəyyən qədər təsəvvürlər yaradır. Qısacası, lirik şeirləri öyrənən şagirdlər sənətkarı, yazıçını ilhamlandıran ideyalarla tanış olur, onun şeirdə ifadə etməyə çalışdığı hiss və emosiyalar anlamağa çalışırlar. Təhlil şagirdlərin əsəri ilkin qavraması nəzərə alınaraq aparılır. Lirik əsər həcmcə yığcam olduğu üçün təhlil zamanı sənətkarın hər sözü, ifadəsi, əsərin hər mısrası, təsvir olunan səhnənin detalları, bədii təsvir və ifadə vasitələri üzrə iş əhəmiyyətlidir. Lirik əsərin təhlili üçün sualların tərtibi zamanı aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir.

1. Əsərin mövzusu, problematikası;
2. Lirik qəhrəmanın səciyyəsi;
3. Əsərdəki emosional ovqat;
4. Əsərin janr, kompozisiya, dil, üslub xüsusiyyətləri, şairin novatorluğu;
5. Lirik əsər üzrə ədəbi-nəzəri anlayışların mənimsənilməsi (janr, vəzn, misra, beyt, bənd, qafiyə, ölçü və s.);
6. Əsərin oxucuda doğurduğu təəssürat;
7. Sənətkarın niyyəti (əsərin ideyası) [2, s. 77].

⁹³ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı. cinara.isgandarli@mail.ru

Şeirlərin yaxşı yadda qalmasının bəzi özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri də vardır. Belə ki, hər şagirdin anlama səviyyəsi, yaddasaxlama qabiliyyəti bir deyildir. İlk növbədə, şeirin uzunmüddətli yadda saxlanması üçün məzmununun şagird tərəfindən yaxşı öyrənilməsi vacibdir. Məzmunu tam şəkildə mənimsəyən şagird şagird üçün həmin şeiri əzbər öyrənmək, həm də yadda saxlamaq asan olar. Digər bir tərəfdən şeirin yaxşı yadda saxlanılmasında onun müəllim tərəfindən mükəmməl formada öyrədilməsinin böyük əhəmiyyəti var.

Lirik əsərlərin düzgün dərk olunmasında oxunun sürəti də vacibdir. Oxunun düzgün sürəti şeirin məzmununun tam və şüurlu şəkildə anlaşılmasını təmin edir. O, cümlədən onlarda həmin şeirlərə öz şəxsi münasibətlərini bildirmək, burada verilən duyğularla yaşamaq bacarığı tərbiyə olunur. Təhlil ilk növbədə məzmunun necə mənimsənilməsi ilə şərtlənir. Əslində mənimsəmə ilə təhlil bir- birinə yaxın proseslərdə. Çünki məzmun mənimsədilərkən müəyyən mənada təhlil aparılır. Hər bir əsərin sinifdə öyrədilməsi onun oxunması ilə başlanır. Müəllim tərəfindən şeirin ifadəli oxunması təcrübəyə əsasən demək olar ki, şagirdlərə daha yaxşı təsir edir. İfadəli oxu zamanı çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər şeirin məzmununu, ideyasını və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini daha dərinlən və şüurlu şəkildə anlasınlar.

Qeyd etməliyə ki, birinci növbədə ifadəli oxunun texniki şərtlərinə əməl etmək lazımdır. Belə şərtlərdən biri oxucunun səsinin tonudur. İfadəli oxu zamanı sözlərin düzgün tələffüz edilməsi şeirin təbiiliyini və rəvanlığını artırır və bu da mətnin dərinlən qavranılmasına səbəb olur. Lirik şeirlərin tədrisinin rolu şagirdlərin həyata münasibətlərinin fəallaşmasında da özünü göstərir. Lirik əsərləri əzbərləməyə şagirdlərin meyli hər zaman çox olur. Onlar bu əsərləri mənimsədikcə, ətraf mühitdə özünün və başqasının həyatında olan həqiqi gözəllikləri dərk edir, özünü mənəvi cəhətdən zənginləşdirir və bir şəxsiyyət kimi kamilləşdirir.

Məktəb təcrübəsində müəllimlərin yol verdiyi səhvlərdən biri dərs zamanı keçilən şeirin bütün şagirdlərdən əzbər soruşulmasıdır. Eyni mətnin döənə-döənə təkrar edilməsi əsərdən alınan təəssüratın sönükləşməsinə, maraqsızlaşmasına gətirib çıxara bilər [1, s. 114]. Bu zaman şeirin hissələrə bölünüb hər şagirdədən həmin bölgü üzrə əzbər soruşulması daha məqsədəuyğundur. Şeirin təhlili zamanı əsərdə istifadə olunan bədii təsvir və ifadə vasitələrinin izahı yazıçının dilinin zənginliyinə dəlalət edir. Əslində, bu şeirin həm qısalığı, həm də onun ahəngdarlığı, rəvanlığı, musiqiçiliyi, lakonikliyi və s cəhətləri ilə birbaşa bağlıdır.

Lirik əsərdə yazıçı həyata qarşı öz münasibətini, həyatın onda oyatdığı hisslərlə ifadə edir. Lirikada hiss və həyəcanın daşıyıcısı olan lirik qəhrəman obrazının təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lirik qəhrəman bir sıra hallarda şəxsiyyəti, təbiəti baxımından müəllifə yaxın olsa da, aralarında fərqlər mövcuddur. Daxili aləmin, psixoloji ovqatın, düşüncələrin, hiss və duyğuların dərinlən, canlı ifadə olunduğu lirik əsərin qəhrəmanının heç də hər zaman şairin özü olduğunu söyləmək olmaz. Lirik əsərin qəhrəmanında sənətkarın şəxsiyyəti ilə səsləşən cəhətlər olsa da, digər ədəbi növlərdə olduğu kimi burada da müəyyən tipikləşmə, şərtlilik, ümumiləşdirmənin olması nəzərdən qaçırılmalıdır.

Lirik əsərdə sənətkarlığın mühüm elementləri olan peyzaj detalları, portret təsvirləri, əşya obrazları, məcazlar da əsərdəki ovqatın, qəhrəmanın xarakterinin, yaşantılarının aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Lirikanın məzmunu insanın hiss və həyəcanını təşkil edir, çünki insanın keçirdiyi hisslər uzun müddət davam edə bilməz. Beləliklə, həyəcanın təsirini artırmaq üçün lirik əsərlər bəzi hallarda çalğı alətinin müşayiəti ilə oxunur. Bu cür əsərlər qədim yunanların simli musiqi aləti lira ilə bağlı olmuşdur. Zaman ötdükcə bu alətin müşayiəti ilə oxunan şeirlər lirik əsərlər adlanmağa başladı. Şeirdə həyatın məziyyətləri öz əksini tapır [4, s. 15].

Öyrədilən zaman şagirdlərin bunu duyması və qavraması ən başlıca məqsəd olmalıdır. Orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisinə hər zaman ehtiyac duyulan lirik əsərlərə tədris proqramlarında lazımınca yer ayrılır. Bu da ədəbiyyat müəllimlərinin öz üzərlərində metodik cəhətdən səylə işləməyi tələb edir. Lirik əsərlər oxunan zaman şagird yazıçının qələmini, üslubunu öyrənir. Burada əvvəlcə mövzunun nədən bəhs edildiyi müəyyən edilir. Və beləliklə mətnin daxilindəki obrazlar, obyektlər təhlil edilir. Əgər mövzu təbiət təsvirinə həsr olunubsa təhlil obyektini kimi dağ, Günəş, ulduz, Xəzər dənizi, çay, meşə, ağac və s kimi təbiətə aid olan varlıqlar götürülür. Əgər mövzu vətənpərvərlik mövzudursa əsas təhlil obyektini kimi igid qəhrəmanlar, əsgər obrazı, kişilərlə çiyin- çiyinə vuruşan fədakar qadın obrazı təhlil edilir. Və yaxud da insanın daxilində olan vətənpərvərlik, vətən sevgisi kimi hisslər təhlil obyektini olur. Sevgi motivli lirik əsərlərdə vüsəl, hicran, iztirab, eşq, aşiq, yar, canan, kimi obraz və hisslərə yer ayrılır. Müəllim təhlil zamanı öz rəyini bildirərək şagirdin fikrinə müdaxilə etməməlidir. Belə olduğu halda şagirdlər sərbəst düşünüb öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilmirlər.

Nəticə. Təhlil zamanı verilən sualların cavabını şagird özü düşünməli, araşdırıb tapmalıdır. Müəllim burada yalnız həmin tədqiqat prosesini təşkil etməlidir. Və xüsusilə bu qaydanı unutmayaraq ki, təhlil prosesi əsərin məzmunu qavranıldıqdan sonra aparılmalıdır. Məlum məsələdir ki, təhlil əsərin məzmunu öyrənildikdən sonra aparılır. Yəni, əvvəlcə şagird verilən mətnin məzmun və ideyasının nədən ibarət olduğunu anlayır, daha sonra təhlil edir. Şeirin əzbərlənməsi ilə təhlil edilməsi arasında fərq gözlə görülmək qədər çoxdur. Əzbərlənən zaman bəzən nəyi oxuyub, nəyi və niyə əzbərlədiklərini belə bilmədən oxuyurlar. Lakin təhlil zamanı onlar düşünürlər, nəyi təhlil edirik, niyə edirik. Mövzu nədir, nədən bəhs edirik kimi bir sıra suallara cavab tapırlar. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin təhlili zamanı şagird Azərbaycan dili fənni ilə ədəbiyyat arasında fənlərarası inteqrasiya yaratmış olurlar. Çünki bədii təsvir və ifadə vasitələrinin tərkibi Azərbaycan dili qrammatikası ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, bədii əsərlərin təhlili dərsləri müəllimdən dərin ədəbiyyatşünaslıq biliyi, metodik ustalıq, yaradıcı fəaliyyət, həmçinin, şagirdin maraq və tələbatlarını, psixologiyasını bilməyi tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Həsəni Bilal. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2016
2. Yusifov Fəxrəddin. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2012

3. Lirik əsərlərin tədrisi yollarına dair (Metodik tövsiyə). Azərbaycan Elmi- Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunun dissertantı Sabir Rüstəm oğlu Məmmədov, Bakı 1990
4. Belinski V.Q. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1948

Açar sözlər: ədəbiyyat, tədris, integrasiya, lirika, metodika

Ключевые слова: литература, обучение, интеграция, лирика

Key words: literature, teaching, integration, lyrics

Lirik əsərlərin tədrisi yolları

Xülasə

Şagirdlərin həyata baxışlarının formalaşmasında lirik şeirlərin çox böyük rolu vardır. Onlar bu əsərləri maraq və həvəslə mənimsədikcə, ətraf mühitdə və öz həyatlarında olan gözəllikləri dərk edir, mənəvi cəhətdən zənginləşir və kamil bir şəxsiyyətə çevrilirlər. Şagirdlər lirik əsərlər vasitəsi ilə həyat hadisələri və insanların hiss və həyəcanları ilə yaxından tanış olurlar. Orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisinə hər zaman ehtiyac duyulan lirik əsərlərə tədris proqramlarında imkan daxilində yer ayrılır. Bu da ədəbiyyat müəllimlərinin öz üzərlərində metodik cəhətdən yüksək səylə işləməyi tələb edir.

VIII – IX siniflərdə lirik əsərləri elmi – metodik əsaslarla öyrətməyi bilmək müəllimlərin qarşısında duran ən əsas vəzifədir. Dərsdə lirik şeirin məzmunu janrıdan asılı olaraq misra-misra, beyt-beyt, bənd-bənd şərh edilir. Lirik poeziyanın qavranılması üçün şagirdlərdən xüsusi həssaslıq, incəlik, müəllif niyyətini dərinlən duymaq qabiliyyəti tələb olunur. Lirik əsərlər üzərində iş zamanı şagirdlərin emosional təəssüratı dərinləşdirilir, tanış olmayan sözlərin mənası aydınlaşdırılır. Sözlərin düzgün yazılışı və deyilişi ilə bərabər mənə çalarlarını da öyrənirlər. Bunlarla yanaşı həmçinin şagirdin Lüğət ehtiyatı zənginləşir, nitqində canlılıq yaranır. Təhlil şagirdlərin əsəri ilkin qavraması nəzərə alınaraq aparılır. Qeyd etməliyə ki, lirik şeirləri şagirdlərə hələ ibtidai siniflərdən öyrətməyə başlayırlar. Əgər ibtidai siniflərdə tədris edilən şeirlər düzgün metodik nəzəri əsaslarla öyrədilsə, bu bir növ yuxarı siniflərdə lirik şeirlərin öyrədilməsi üçün əsaslı zəmin olar. Belə bir zəmin əsasında öyrədilən lirik şeirlər isə daha da güclü və təsirli emosional hisslər yaradır.

Способы преподавания лирических произведений (V-IX классы)

Резюме

Лирические стихи играют большую роль в формировании мировоззрения учеников. По понимании этих произведений с интересом и энтузиазмом, они понимают красоту окружающей среды и их жизни, становятся морально обогащенными и становятся совершенной личностью. Школьники близко знакомятся с жизненными событиями, чувствами и эмоциями людей через лирические произведения. Лирические произведения, которые необходимо преподавать в средних школах, всегда доступны в образовательных программах. И это требует от учителей литературы усердно работать над собой в методологическом плане. Умение преподавать лирические произведения на научнометодической основе в V - IX классах - важнейшая задача, стоящая перед учителями. В уроке содержание лирического стихотворения объясняется часть за частью. Чтобы понять поэзию поэта, студенту нужна особая чуткость, изощренность, способность глубоко понимать замыслы автора.

Эмоциональное впечатление учеников при работе над лирическими произведениями углубляется, выясняется значение незнакомых слов. Они изучают значение слов, а также правильное написание и произношение. Следует отметить, что лирические стихи еще начинают преподавать в начальных классах. Если бы стихи, преподаваемые в начальных классах, преподавались правильно на теоретической основе, это было бы прочной основой для усваивания лирических стихов в высших классах. И лирические стихи, преподаваемые на такой основе, создают еще более сильные и более эмоциональные чувства.

Methods of teaching of lyric poems (V-IX grades)

Summary

Lyrical poems play a big role in formulating the students' worldview. By understanding these works with interest and enthusiasm, they understand the beauty of the environment and their lives, become morally enriched and become a perfect personality. Schoolchildren are closely getting acquainted with the life events, feelings and emotions of people through lyrical works. Lyric poems that need to be taught in high schools are always available in educational programs. And this requires literature teachers to work hard on themselves in methodological terms. The ability to teach lyric poems on a scientific and methodological basis in classes V - IX is the most important task facing teachers. To understand poet's poetry, the student needs special sensitivity, sophistication, and ability to deeply understand the author's plans. The emotional impression of students while working on lyric poems deepens, it turns out the meaning of unfamiliar words. They study the meaning of words, as well as correct spelling and pronunciation. At the same time it enriches the student's vocabulary and speech. The analysis is carried out taking into account the initial perception of lyric works by pupils. It should be noted that lyric poems are still to be taught at primary grades. If the poems were taught in elementary classes properly on a theoretical basis, this would be a strong basis for learning lyrical poems in the upper classes. And lyrical poems taught on such a basis create stronger and more emotional feelings.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Həvva Zəmir qızı Zəmirli⁹⁴
**PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK ƏSƏRLƏRİNDƏ
CÜMLƏ STRUKTURLARI**

Türk dünyasının yetişdirdiyi görkəmli alim, ictimai xadim, şair professor Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyində fundamental əsərləri ilə özündən söz etdirməyi bacaran türkoloqlardandır. XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq türk xalqlarının varlığı: tarixi, ədəbiyyatı, dili, etnoqrafiyası, məişəti, folkloru haqqında araşdırmalar aparmağa başlamış Bəkir Çobanzadə nəinki türk dünyasında, hətta Rusiya və Avropa ölkələrində böyük şöhrət qazanmışdı. Yaşadığı qısa ömür ərzində xalqa bir-birindən dəyərli elmi və bədii yaradıcılıq irsi bəxş edən böyük alim, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, yetəri qədər araşdırılmamış, müasir dilçilik elmimizin gənc nəslinə tanıtılmamışdır.

Bəkir Çobanzadənin zəngin elmi yaradıcılığı milli dilçilik elmimizin formalaşmasında yeni bir mərhələ hesab edilir. Azərbaycan ədəbi dili elmi dilçilik üslubunun formalaşmasında böyük alimin bir-birindən maraqlı, müxtəlif aktual məsələlərə həsr etdiyi elmi əsərlərinin əvəzsiz rolu olmuşdur. Dilçilik elminə həsr etdiyi bütün əsərlərini universitet tələbələri üçün yazan Bəkir Çobanzadə məzmunun sadə və anlaşıqlı olması məqsədilə ən çox sadə cümlənin müxtəlif strukturlarından istifadə etməyi lazım bilmişdir. Bu cümlələrin əksəriyyəti feili tərkiblərlə zəngin, geniş sadə cümlə quruluşlarıdır ki, anlaşıqlı olması ilə bərabər, məzmunu təfəsilatı ilə çatdırmağa xidmət edir.

Sadə cümlə quruluşlarının üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, mürəkkəb cümlə tiplərindən də ustalıqla bəhrələnən dilçi alimin əsərlərində həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərinə rast gələ bilərik. Ən çox işlənən mürəkkəb cümlə formaları isə izahedici funksiya daşıyan qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Bəkir Çobanzadənin dilçilik əsərlərində işlənmiş mürəkkəb cümlə quruluşlarının bəzilərində nəzər yetirək:

“Bu budağa islamıyyətlə bərabər, Asiya və Afrikanın şimalında yayılmış və bir çox məmləkətlər və millətlərdə milli lisan olaraq yerləşmiş olan ərəb lisanı girər ki, həbəş lisanı da ərəb lisanına ən yaxın qərabətdə bulunur” [4, s. 79];

“Amerikada hind və Avropa ailəsinə mənsub mühacir avropalıların lisanlarını saymazsaq, yerlilərin lisanı, yuxarıda söylədiyimiz kibi, üzvi cəhətdən kəsirüt-tərkib lisanlar cümləsinə daxildir” [4, s. 80];

“Bununla bərabər, bütün ölmüş və yaşayan lisanları bir ana lisana icra qabil olsa belə, bu ana lisanda bulunan səs-lərin, kəlmələrin və bunların birər mənaya dəlalət etməsi məsələsi qalır ki, iştdə bu da ümumiyyətlə lisanın nasıl doğduğu, nəşət etdiyi məsələsidir” [4, s. 81];

“Bu növ sərflərin onda doqquzu ərəbi, farsı qəvaidinə həsr olunub, türk lisanının qaydaları, həyati kəlmə təşkilatı pək az yer dutar” [4, s. 131];

“Burada artıq əski sərflərimizə görə böyük bir addım atılmış və nəhayət, səs ilə hərf bir-birindən ayrı olaraq tədqiq edilmişdir” [4, s. 133];

“Bunun nəticəsi olaraq məktəblərdə reforma, islahat başlamış və Qərb elmləri yavaş-yavaş türk-tatar dillərinə keçirilməkdədir” [4, s. 135];

Müəllifin “Seçilmiş əsərləri”nin I cildində qarşılaşdığımız yuxarıdakı cümlə tiplərindən ilk üçü qoşulma, şərt və qarışıq tipli tabeli, növbəti – son üç cümlə isə qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və səbəb-nəticə mənə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Bildiyimiz kimi, sadə cümlələr fikri daha anlaşıqlı, aydın ifadə etməsi baxımından mürəkkəb cümlələrdən fərqlənir. Bəkir Çobanzadə əsərlərinin oxucularda çətinlik yaratmaması üçün sadə geniş cümlələrdən istifadəyə üstünlük vermişdir. Lakin mürəkkəb cümlə konstruksiyaları, bildiyimiz kimi, elmi üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Bu səbəbdən mürəkkəb cümlələrin elmi üslubda istifadəsi vacib olduğundan, dilçi alim onlardan məzmununda dolaşıqlığa yol verilməmək şərtilə istifadə etmişdir. Mürəkkəb cümlə növləri arasında ən çox rast gəldiyimiz cümlə strukturları aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Bəkir Çobanzadənin daha çox müraciət etdiyi cümlə quruluşları, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsasən sadə geniş cümlə strukturlarıdır. Bu cümlə növləri oxuculara, xüsusilə də elmə yeni addımlarını atmış tələbələrə elmi anlayışları daha asan dillə çatdırmağa imkan yaradır. Bu cümlələr daha çox feili tərkiblər vasitəsilə genişlənmiş cümlələrdir ki, sadə cümlənin şəxsə görə müxtəlif növlərinə aiddir. Alimin seçilmiş əsərlərindən götürdüyümüz nümunələr üzərində izah edək:

“Lisan mədəniyyət və həyati-ictimainin ən qüvvətli bir aləti olaraq, bir millətdən digərinə keçər” [4, s. 80];

“Tayhünq-Nular zamanından başlayaraq on yeddinci əsrin sonlarına qədər başlıca türk-tatar xalqları böyük məsafələr keçərək yurd dəyişdirməkdə bulunmuşlardır” [4, s. 160];

“Lügət (ləhcə və şivə)lərin ən fəsihi bir lisandan başqa lisan bilməyən, farslarla qarışmayan xalqlarda bulunur” [4, s. 161];

“Ləhcə ilə dil arasındakı fərqi göstərmək lisançıların ən ziyadə müşkilata uğradıqları nöqtələrdən birisidir” [4, s. 162];

“Bir vaxtlar Krimdə, Qara dəniz sahillərində yaşamış və bilaxirə Macarıstan ovalarında yerləşmiş olan hunların arasında gəzən italyan, alman missionerləri tərəfindən düzüldüyü zənn edilən bu əsər mənzum və mənsur olmaq üzrə olduqca zəngin lisanı material verməkdədir” [4, s. 169];

“Məsələn, qaraçay şivəsini aldığımız zaman bunu müəyyən coğrafi sahə və tarixi yol üzərində meydana gəlmiş bir şivə olaraq izah edə bilərik” [4, s. 163].

⁹⁴ BDU-nun doktorantı . havva.ahmedova@mail.ru

Yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlə nümunələrinin hər biri müəyyən şəxslə, sadə geniş cümlələrdir. B.Çobanzadənin seçilmiş əsərlərinin birinci cildindən sadə geniş cümlələr axtararkən topladığımız bu cümlələrin istisnasız hər birində feili tərkiblərin müxtəlif növləri işlənmişdir.

“Daha əski şəkil olan quduq, adak, yadağın, udı – quyu, ayaq, bayan, uyu... kibi şəkillərdən ayrı, dilimizin tarixi inkişafına təxsis edilmiş əsərimizdə bəhs olunacaqdır” [4, s. 177];

“Özbək xandan əvvəl (1312-1342 sənələrində hökumət sürmüş) bu ada qəbilə, yaxud xalq ünvanı olaraq təsadiq olunmıyır” [4, s. 209];

“Bu türklərin həman cümləsi artıq çoxdan həzəri məişətə keçdiklərindən bunlar arasında qəbiləvi təşkilata və əski türk qəbilə adlarına rast gəlinmıyır”

[4, s. 212];

“Nətkim qurultayda da nə nəzəri və nə də əməli dəlillərlə böylə bir davanı qazanmağa imkan görülməmişdir” [5, s. 199];

“Cənubi Qafqaza gələcək olursaq, burada sayısı və mədəni səviyyəsi etibarilə başqa türk-tatar xalqları arasında mühüm bir yer tutan azəri türklərinə rast gəliyoruz” [4, s. 214].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz beş cümlənin hər biri sadə, geniş, şəxssiz cümlə strukturlarıdır və hər birində cümlələri genişləndirmək məqsədilə feili tərkiblərdən istifadə edilmişdir.

“Bu dövrlərdə bu surətlə əsas ordadan və əslindən ayrılanlara “qazax” derlərdi” [4, s. 201];

“... bundan başqa, Qazanda “Oxuyqa yaşqa nəsihət” namilə yenə məhəlli kumuk dilində bir risalə nəşr etdiyini bizə xəbər veriyorlar” [5, s. 153].

Nümunələrdəki son iki cümlə qeyri-müəyyən şəxslə sadə geniş cümlələrdir.

B.Çobanzadənin elmi əsərlərində işlənmiş cümlə quruluşlarına ümumi nəzər saldıqda görürük ki, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz və qoşulma budaq cümləli tabeli, həmçinin müəyyən şəxslə sadə geniş cümlələr üstünlük təşkil edir. Bu cümlə növlərinin hər biri elmi-nəzəri materialları oxucuya hərtərəfli çatdırmaqda əlverişli olduğu üçün müəllif həmin cümlə strukturlarına geniş yer vermişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 331 s.
2. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998, 312 s.
3. Elçin. Fikrin karvanı. Bakı: Yazıçı, 1984, 348 s.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
5. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 368 s.
6. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
7. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 200 s.
8. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 264 s.

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, sadə cümlə, cümlə növləri, dilçilik əsərləri, cümlə strukturları

Keywords: Bekir Chobanzadeh, simple sentence, complex sentence, linguistic works, sentence structures

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, сложное предложение, придаточные присоединительные, лингвистические труды, структуры предложений

Xülasə

XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq türk xalqlarının varlığı: tarixi, ədəbiyyatı, dili, etnoqrafiyası, məişəti, folkloru haqqında araşdırmalar aparmağa başlamış Bəkir Çobanzadə nəinki türk dünyasında, hətta Rusiya və Avropa ölkələrində böyük şöhrət qazanmışdı. Onun zəngin elmi yaradıcılığı milli dilçilik elmimizin formalaşmasında yeni bir mərhələ hesab edilir. Azərbaycan ədəbi dili elmi dilçilik üslubunun formalaşmasında böyük alimin bir-birindən maraqlı, müxtəlif aktual məsələlərə həsr etdiyi elmi əsərlərinin əvəzsiz rolu olmuşdur.

Bəkir Çobanzadə məzmunun sadə və anlaşıqlı olması məqsədilə ən çox sadə cümlənin müxtəlif strukturlarından istifadə etməyi lazım bilmişdir. Bu cümlələrin əksəriyyəti feili tərkiblərlə zəngin, geniş sadə cümlə quruluşlarıdır ki, anlaşıqlı olması ilə bərabər, məzmunu təfəsilatı ilə çatdırmağa xidmət edir. Sadə cümlə quruluşlarının üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, mürəkkəb cümlə tiplərindən də ustalıqla bəhrələnən dilçi alimin əsərlərində həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərinə rast gələ bilərik. Ən çox işlənən mürəkkəb cümlə formaları isə izahedici funksiyaya daşıyan qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

B.Çobanzadənin elmi əsərlərində işlənmiş cümlə quruluşlarına ümumi nəzər saldıqda görürük ki, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz və qoşulma budaq cümləli tabeli, həmçinin müəyyən şəxslə sadə geniş cümlələr üstünlük təşkil edir. Bu cümlə növlərinin hər biri elmi-nəzəri materialları oxucuya hərtərəfli çatdırmaqda əlverişli olduğu üçün müəllif həmin cümlə strukturlarına geniş yer vermişdir.

Sentence structures in the linguistic works of Professor Bekir Chobanzadeh

Summary

The scientific heritage of Professor Bekir Chobanzadeh played an invaluable role in the formation of the scientific linguistic style of the Azerbaijani literary language. There are various constructions of both simple and composite sentences in the scientific works of the scientist. Composite sentences are represented by the various types of compound and complex

sentences. Compound sentences with an explanatory connection are the most common among the structural types of compound sentences used in the scientific works of B.Chobanzadeh.

As the content of such a type of sentences can be conveyed in a more understandable and clear form, the scientist gave preference to these particular structures. General consideration of the structures of composite sentences in the linguistic works of Professor B.Chobanzadeh reveals that compound sentences with an explanatory connection and complex sentences with subordinate clauses predominate. The common feature of these two types of composite sentences is the prevention of any misunderstanding, the clarification of the thought expressed in the first sentence through the next sentence of the construction.

Структуры предложения в лингвистических трудах профессора Бекира Чобанзаде Резюме

Научное наследие профессора Бекира Чобанзаде сыграло неоценимую роль в формировании научного лингвистического стиля азербайджанского литературного языка. В научных трудах ученого встречаются различные конструкции как простых, так и сложных предложений. Сложные предложения представлены различными видами сложносочинённых и сложноподчинённых предложений. Среди структурных типов сложносочинённых предложений, употребляющихся в научных трудах Б.Чобанзаде, чаще всего встречаются сложносочинённые предложения с пояснительной связью. Причина такого частого использования сложносочинённых предложений с пояснительной связью заключается в том, что ученый стремился донести до читателя новые понятия в доступной форме.

Поскольку содержание такого типа предложений можно передать в более понятной и ясной форме, ученый отдавал предпочтение именно этим структурам. При общем рассмотрении структур сложных предложений в лингвистических трудах профессора Б.Чобанзаде выясняется, что в них преобладают сложносочинённые предложения с пояснительной связью и сложноподчинённые предложения с придаточными присоединительными. Общей же чертой этих двух типов сложных предложений является недопущение какого-либо непонимания, уточнение мысли, выраженной в первом предложении, посредством следующего предложения данной конструкции.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Mif-yunanca “mifos” sözündən götürülüb, mənası əfsanə, nağıl, söz, dastan, rəvayət və s. deməkdir. Mifologiya isə miflər haqqında elmdir. Başqa sözlə, mifologiya müəyyən mifoloji düşüncə sistemini, bu sistemdə ifadə olunan dünya modelini öyrənən elm sahəsidir. Mifologiya bir elm sahəsi kimi XVIII əsrin ortalarında dünya alimlərinin diqqətini cəlb etsə də, XIX əsrdə yaranıb formalaşmışdır. Mif yaradıcılığı bəşəriyyətin mədəni tarixinin ən qədim hadisəsidir. Mifologiya dedikdə çox vaxt ictimai şüurun ilkin forması başa düşülür. Bu ilkin forma çağdaş insana hazır şəkildə deyil, sonradan bərpa olunması bir sistem şəklində gəlib çatmışdır. Çağdaş mifologiya elminin əsas vəzifələrindən biri mifoloji mətnləri bərpa edib onu sistemləşdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan dilində işlənən mifoloji leksik vahidlər tarixi baxımdan dildə mövcud olan ən qədim sözlərdir. Mifin leksikləşməsi mifoloji koqnitiv paradigmanın müvafiq elementinin sözə çevrilməsidir. Bunun nəticəsində də dildə xüsusi leksik sistem – mifoloji leksika yaranıb. Bu leksik terminoloji sistemin əsas elementi mifoleksemdir (və ya mifonim). Mifoleksem yaxud mifonim hər hansı bir mifoloji varlığı, anlayışı və s. ifadə edir. Mifoleksemərin böyük əksəriyyəti, əsasən, insanla bağlı əlamət və keyfiyyətləri ifadə etməklə uydurma məxluq və varlıqların insana uyğunlaşdırılması məzmununu daşıyır. Bu qəbil mifonimlərin əksər hissəsi (qrammatik üsullar vasitəsilə) gender əlaqələrin (kişi – qadın) ifadəçisidir ki, bu da dünya haqqında, yaranış haqqında ilkin təsəvvürlərə əsaslanır. Məhz insana uyğunlaşdırılma nəticəsində mifonimlərin böyük qismi substantivlər və ya substantivləşmiş sifətlərdir. Lakin sonuncular barəsində A.Vejbitskaya belə bir fikir irəli sürür ki, bunlar əslində əlamət bildirən sözlərin substantivləşməsi deyil, əksinə, substantivlərin məzmununun daha da genişlənərək əlamət ifadə edə bilmək qabiliyyəti qazanmasıdır. Mifoloji leksika çox geniş anlayış ifadə edən termindir. Məna genişliyi mifonimlərin başlıca əlamətidir. Mifoleksemərin mənası ifadə etdiyi, formalaşdırdığı anlayışlarla sıx bağlıdır. Mifonimlərdə aid olduqları denotatların (müxtəlif varlıqların) ən xarakterik, mühüm əlamətləri ümumiləşdirilir. Dilimizdə dini-mifoloji görüşləri özündə əks etdirən bir sıra frazeoloji ifadə və birləşmələrə rast gəlinir. Bu qəbil birləşmələrin tədqiqatı cəlb edilməsi müasir dövrdə dilçiliyin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən birinin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır ki, bu da dilçilik və mədəni görüşlərin bir-biri ilə əlaqəsini müəyyən etməkdir. Çünki lingvistik araşdırmalar mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı olur. Dil, mədəniyyət və milli təfəkkürü birləşdirməkdə, təbii ki, fəlsəfə, psixologiya, kulturologiya, sosiologiya və s. sahələrdən yan keçmək olmur. Dilin milli xüsusiyyətinə kompleks yanaşmanı biz F.Boasın, U.Vaynrayxın, V.Humboldtun, K.Levistrosanın araşdırmalarında mütəmadi şəkildə müşahidə edə bilərik.

Mifonimiya (mifonimika) – dilçiliyin dini-mifoloji mətnlərin leksikasını öyrənən, araşdıran bölməsidir. Mifonimiya termini, eyni zamanda mifoloji adların – onimlərin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərini ifadə edir. Tədqiqat obyektinin kateqoriyasından asılı olaraq mifonimiya ənənəvi olaraq aşağıdakı bölmələrə ayrılır: 1) mifoloji antroponimika – mifoloji insan adları; 2) mifoloji toponimika – mifoloji ərazi adları; 3) mifoloji zoonimika – mifoloji heyvanların adları; 4) mifoloji astronimika – mifoloji göy cisimlərinin adları və s. Mifonimiyada xüsusi adlar reallığa və qeyri-reallığa olan münasibətinə görə iki böyük qrupa ayrılır: 1) realionimlər – gerçəklikdə mövcud olmuş varlıq və obyektlərin adları; 2) mifonimlər – uydurma obyekt və varlıqların adları: a) dini-mifoloji terminlər; b) eponimlər – mifik qəhrəmanların adları; 3) mifik predmetlərin (geyim, silah, əşya), mifik heyvanların adları; c) mifoloji heyvanlara verilən adlar və s. Mifonimiyanın tədqiqi tarix, etnoqrafiya, geologiya, mətnşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, coğrafiya, astronomiya, ölkəşünaslıq, demoqrafiya və s. bir çox sahələrlə sıx bağlıdır. Bu qəbil araşdırmalar silsiləsinə daxil olan mifoloji leksika ilə bağlı tədqiqatların əsas qayəsi dilin lingvokulturoloji mənzərəsini açıqlamaqla bərabər, eyni zamanda dilin keçirdiyi tarixi inkişaf yolunu, eyni zamanda dilin lüğət tərkibinin alınmalar hesabına necə zənginləşməsinin əsas göstəricisidir. Dəfələrlə qeyd edilib ki, mifoloji görüşlər insanların inancları və sitayiş etdikləri dinin görüşləri, düşüncələri ilə bağlıdır. Təbii ki, xalqın qəbul etdiyi, sitayiş mənbəyi olan dinlər və dini görüşlər dildən yan ötmür və bu və ya fərqli şəkildə dildə yeni ifadə və anlayışların işlədilməsi ilə dilə yeni sözlər gətirir. Mif xalqın mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan fərqli sahələrlə məşğul olan tədqiqatçılar XIX yüzilliyin əvəllərindən başlayaraq bu sahədəki araşdırmalara xüsusi diqqət yetirməyə başladılar. Mifologiyananın lingvistik araşdırmaları da bu illərdən başlayır. Rus dilinin mifoloji leksikasını lingvokulturoloji aspektdə araşdıran O.B.Abrıyakaya son onilliklərdə bu qəbil araşdırmalara mifoloji leksika ilə bağlı olan və alman dilində mifonimlərin semantik, sintaktik və pragmatik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr edilən A.A.Zavyalovanın dissertasiyasını [15, s. 2000], mifoloji personajların müqayisəli təhlilinin metodikasını və nəzəriyyəsini təklif edən L.N.Vinoqradovanın tədqiqatını [16, s. 2001] xüsusilə qeyd edir [6, s. 22]. Azərbaycan dilinin mifoloji leksikasının tədqiqi bu gün dilçiliyimizin qarşısında dayanan ən aktual məsələlərdən biridir. Dilimizin mifoloji leksikasının müqayisəli tədqiqi bir çox leksemlərin səciyyəvi xüsusiyyətini dəqiqləşdirməyə, müxtəlif dini-mifoloji mətnlərin leksikasını təsnif etməyə və onların xüsusiyyət və ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə geniş fürsət yaradır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbil leksik vahidlərin araşdırılaraq təhlil edilməsi onlarda oğuz və qıpçaq dil qruplarına aid elementlərin də müəyyən edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin mifonimiyası uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş və hal-hazırda özündə müxtəlif türk dilləri plastlarını – oğuz, qıpçaq və müəyyən qədər qədim türk dili elementlərini Türk mifonimikası müxtəlif cəhətlərdən və fərqli səviyyələrdə türkologiyada tədqiq edilib və edilməkdədir. Lakin bu günümüze qədər türkoloji dilçilikdə bu sahə ilə bağlı monoqrafik tədqiqatlara çox az rast gəlinir. Azərbaycan dili və digər türk dillərinin

⁹⁵ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı. aysel.nemetli1995@gmail.com

mifonimikasının tədqiqinə ümumi şəkildə leksikologiya ilə bağlı aparılan araşdırmalarda müəyyən semantik modellərin təhlili və izahı [1, s. 12], eyni zamanda tipoloji araşdırmalarda [10] rast gəlinir. Bununla yanaşı, qeyd etmək istədik ki, mifoloji və dini leksikanın morfoloji quruluşu da az işlənmiş sahələrdən biridir və bu fakt birbaşa türk dillərinin morfoloji quruluşunun yetərinə araşdırılmaması ilə izah edilir [6, s. 18]. Mifoloji toponimləri tədqiq edən E.F.İşberdin qeyd edir ki, mifoloji toponimlərin diferensiallığı denotatdan, ətraf aləmin varlıq və predmetlərindən [4, s. 23], coğrafi obyekt və onların əlamətlərindən və s.-dən asılıdır. Türkologiyada mifonimiya sistemində sözyaradıcılığı məsələsi müxtəlif cəhətlərdən tədqiqat obyektinə olmuşdur [12]. Mifologiyanın leksik-semantik quruluşunun kompleks təhlilini türkoloji dilçilikdə 1958 və 1959-cü illərdə kumik dilinin materialları əsasında Cəfərov və 1963-cü ildə Vəliyevin tədqiqatlarında müşahidə etmək olar. Eyni zamanda digər türk dillərinin materialları əsasında yazılmış 1964-cü ildə Mirtəjiyev, 1971-ci ildə Əmirov, 1967-ci ildə İkrəmov, 1980-ci ildə Xanbikov, 1975-ci ildə Uraksin, 1976-cı ildə Tatarintsev, 1983-cü ildə Quzeyev, 1986-cı ildə Kajibekov, 1966-cı ildə Yuldaşevin tədqiqatları da təqdirəlayiqdir. Bu tədqiqatlarda türk dillərinin mifoloji leksikası fərqli nöqtəyi-nəzərlərdən araşdırılıb. Məsələn, Y.Çunqayev mifoloji leksikanı araşdırarkən türkmən dilini və qədim türk dilini macar dili ilə müqayisə edərək, bu dillərdə mövcud leksik paralelləri tarixi aspektən müqayisəyə cəlb edir [19, s. 18]. 1969-cu ildə X.İ.Suyunçev qeyd edir ki, kumik mifonimik leksemlərinin monqol dilində paralelləri mövcuddur. Bir çox monqol elementləri türk dillərinə o qədər nüfuz edib ki, müasir dövrdə onların müəyyən edilməsi xüsusi tarixi-müqayisəli araşdırma tələb edir [17, s. 13]. Qıpçaq dini-mifoloji onomastikasının areal tədqiqi artıq məlum dil faktlarına fərqli yanaşmanı təmin edir [18, s. 35; 15, s. 47]. Kumik mifologiyasının bir çox onomastik terminləri digər altay və türk dillərinin modellərinə uyğun gəlir [8]. Türkoloji ədəbiyyatda mifoloji məzmunlu cüt sözlərin [5, s. 10] və mifoloji sinonimlərin funksiyaları ilə bağlı araşdırmalara da təsadüf edilir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin qrammatik və leksik quruluşu, digər türk dillərində olduğu kimi, öz sabitliyi ilə seçilir. M.Ergin qeyd edir ki, türk dillərinin əsas formaları XV əsrin sonlarından bugünümədək, demək olar ki, dəyişməz qalıb [4, s. 14]. Eyni fikri digər tədqiqatçılar da dəstəkləyir. Bu, Azərbaycan dilində mifoloji vahidlərin xronolojişdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mifonimlər arasında isim məsələsi türkologiyada kumik, karaim və digər türk dillərinin materialları əsasında da tədqiq edilmişdir [7], [13]. Bir çox araşdırmalarda onomastik semantikalı isimlər, sifətlər və digər nitq hissələri haqqında fərqli fikir və mülahizələrin irəli sürülməsinə rəğmən, onomastik növbəli isimlərin söz yaradıcılığı prosesi daha geniş şəkildə A.Y.Boziyev tərəfindən araşdırılıb [11]. Qeyd edilən bu tədqiqatlar Azərbaycan dili semasiologiyası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, isimlər dilin leksik layında ən böyük qismi təşkil etməklə bərabər, eyni zamanda, müxtəlif mifoloji və onomastik frazeoloji ifadələri formalaşdırən əsas komponent kimi çıxış edirlər. 2008-ci ildə işıq üzü görən İ.O.Məmmədovun Azərbaycan dili materialları əsasında işləyib hazırladığı “Etnoqrafik leksika” əsəri dini-mifoloji leksikanın tədqiqində mühüm addımlardan biri türk dillərində mifoloji leksikanın tədqiqi tarixi kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, bu əsərdə xalqımızın qədim inancları ilə bağlı bir sıra söz və terminlər geniş şəkildə etimoloji baxımdan izahatı verilməklə araşdırma obyektinə olmuşdur. “Mənəvi mədəniyyət anlayışının özü də çoxsahəlidir. Buraya mifologiya, adətlər, folklor, etika, estetika, şəxs adlarını da daxil edirlər ki, bu da hər bir xalqın mədəni-tarixi inkişafını əhatə edir. «Bu tipli leksik vahidlər /Azərbaycan dilinin mənəvi mədəniyyət leksikasına aid sözlər nəzərdə tutulur/ içərisində xalqımızın qədim mənəvi dünyasını, mifik və dini görüşlərini, müxtəlif mərasim və adət-ənənələrini özündə əks etdirən və günümüzdə yaşayan « mənəvi mədəniyyət leksikası» adlandırılan tematik qrup da müəyyən yer tutur. Belə sözlər dilin elə spesifik milli qatını təşkil edir ki, onunköməyi ilə xalqın mənəviyyət aləmini açmaq olur” [2, s. 26-27]. 1980-ci ildə N.A.Baskakovun “Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация” məqaləsi də türkologiyada mifoloji leksikanın tədqiqatına öz töhfəsini verən araşdırmalardan biri kimi dəyərləndirilə bilər [9]. 1971-ci ildə Bahəddin Ögel “Türk mifologiyası” adlı iki cildlik kitabı mifonimikanın tədqiqatında ən sanballı araşdırmalardan biridir [3]. 2004-cü ildə Ş.Q.Şabanova “Azərbaycan mifoeplikasının onomastik leksikası” adlı dissertasiyasında qeyd edir ki, onomastika fərqli ampulalarda araşdırılmasına baxmayaraq, burada mifoloji leksika xüsusilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, mifoloji leksikanın vahidləri dilin ən qədim elementlərini, leksemlərini təmsil edərək xalqın mifoloji və dini-fəlsəfi görüşlərinin fərqli cəhətlərdən dəyərləndirməyə təhlil etməyə geniş imkanlar açır [20]. Bütün nəzərdən keçirilən elmi araşdırmalar bir daha onu sübut edir ki, türkologiyada türk dillərinin dini-mifoloji leksikası ilə bağlı geniş, çoxplanlı monoqrafik araşdırmalar varsa da, bu məslə yetərinə işıqlandırılmamış və hələ də dilin bu layında izahata ehtiyac olan bir çox problemlər öz həllini tapmamışdır. Azərbaycan dilinin materialları əsasında bu qəbil fundamental araşdırmalar isə demək olar ki, yoxdur. Dilimizdə dini-mifoloji görüşləri özündə əks etdirən bir sıra frazeoloji ifadə və birləşmələrə rast gəlinir. Bu qəbil birləşmələr və ifadələrin araşdırılması ilk öncə, təbii ki, onların komponentlərinin ayrı-ayrılıqda tədqiqat obyektinə olmasını tələb edir, bu da dilçilik və mədəni görüşlərin bir-biri ilə nə dərəcədə əlaqədə olmasını müəyyən etmək deməkdir. Çünki lingvistik araşdırmalar bu və ya digər şəkildə mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı olur. Dil, mədəniyyət və milli təfəkkürü bir arada tədqiq etdikdə, təbii ki, fəlsəfə, psixologiya, kulturologiya, sosiologiya və s. sahələrdən yan keçmək olmur. Bu sahələrin qovşağında formalaşan dini-mifoloji leksika özündə bir çox gizli məqamları saxlamaqdadır. Azərbaycan dili öz qədimliyinə, mənə və ifadə imkanlarının genişliyinə və lüğət tərkibinin zənginliyinə görə dünya dilləri arasında xüsusi yeri olan milli dillərdən biridir. Azərbaycan dilinin leksikasında ən qədim və vacib tematik sözlərdən olan dini və mifoloji leksik vahidlər bu günədək araşdırma obyektinə olmamış, leksikaya aid əsərlərdə ötürü, şəkildə bu məsələyə toxunulmuşdur. Məhz bu səbəbdən də belə bir mövzunun sistemli və dərinlən öyrənilməsi dilçiliyimiz qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən sayılmalıdır. Bəllidir ki, tarixdə bir çox dinlər olmuşdur və bu gün də həmin dinlərin müəyyən qismi yaşayır, onlara inananlar, sitayiş edənlər vardır. Səbuin, Brəhma, Yəhudi, Zərdüş, Budda, Xristianlıq, İslam, nəhayət, din kimi görünən və özünü təqdim etmək cəhdində olan babilik və bahayilik də mövcuddur. Təbiidir ki, bütün bu dinlərin mahiyyəti,

məzmunu birləşdikləri məfhum və anlayışlar, sözlər və terminlərlə ifadə olunur. Bu leksika, yəni dini leksika dini ədəbiyyatlarda, müqəddəs dini kitablarda intensiv işlənməkdədir. Belə sözlər ayrı-ayrı lüğətlərdə, ensiklopediyalarda, “İslam ensiklopediyası” nda, dinə aid elmi monoqrafiyalarda işlənərək cəmləşmişdir. Bir həqiqət vardır ki, Azərbaycanda — Odlar yurdunda bu günə qədər bir çox dinlər olubsa da, burada hal-hazırda islam dini daha aparıcıdır, sonuncudur. Təbiidir ki, dini sözlərin çoxu ərəb dili mənşəlidir. Yeri gəlmişkən, Abdulla Əl-Fəqir, Müqəddəs Payızov, Zakir Qasimovun tərtib etdikləri “Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərinin lüğəti” ni nümunə götürə bilərik. Sovet dövründə yetmiş ildən artıq müddətdə dilimizə qarşı qadağalar, təqiblər olmuş, öz milli adət-ənənələrimizi sərbəst, azad şəkildə yaşadıb, inkişaf etdirə bilməmişik, dinə aid söz və terminləri klassiklərin əsərlərinin sonunda qısa lüğətlərdə görüb oxumuşuq. N.Seyidəliyevin, “Dini terminlər lüğəti” nə ön söz yazan Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərinin lüğəti. Bakı: Azərbaycan, 2003, s. 84 10 S.Həsənlı çox doğru olaraq yazır: “Dini ədəbiyyatın nəşri birdəfəlik qadağan edilməklə yanaşı, həmin ədəbiyyatın hər hansı bir nümunəsinin xaricdən gətirilməsi və yayılması yasaqlanmışdı. Bununla belə, xalqımız öz əqidəsi və inamı ilə bağlı düşüncələrini, fikirlərini ayrı-ayrı sözlərdə və ifadələrdə yaşada bilməmişdir”. Lakin bu gün dilimizin leksikasında kifayət qədər dini leksik vahidlər vardır və bu vahidlərin yenidən araşdırılması tədqiq olunması dilçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri ola bilər.

Türk dillərində mifoloji leksikanın tədqiqi tarixini araşdırılması türkologiya sahəsində mif və mifonim anlayışlarının fərqli türkoloqlar tərəfindən aldığı elmi qiyməti bir arada izləmək şansı qazanır və bu sahədə ortaq və fərqli düşüncələri müqayisəli şəkildə təhlil etməyə şərait yaranır. Məqalədə haqqında söhbət açılan bir sıra fundamental elmi əsərlər, eləcə də bu kiçik araşdırmanın nəticələri və təqdim edilən materiallar bu qəbil araşdırmalar üçün dəyərli mənbə ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi I hissə. Bakı: Maarif, 1979, 267 s.
2. Məmmədov O.İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası, Bakı: Elm, 2008, 291 s.
3. Bahaeddin Ögel. Türk mifologiyası. 2 cildə, 1 c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimleri, 1971, 496 s.
4. Ergin M. Dede Korkut kitabı. Ankara. 1963, 124 s. Qarayeva A.V. 26
5. Hatıroğlu V. Kelime Grupları ve Kuralları. Ankara, 1994. №65. s.10-16 6. Абылая О. В. Мифологическая лексика русского языка в лингвокультурологическом аспекте и принципы ее лексикографического описания, дис. канд. филол. н., Санкт-Петербург, 2004, 195 с.
7. Арсланов Л.Ш. Язык карагай-ногайцев Астраханской области. Набережные Челны: КТПИ, 1992, 160 с.
8. Базилян Б. Краткая сравнительно-историческая грамматика монгольского и казахского языков: Автореф. ...дис. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1974, 20 с.
9. Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. М.: Наука, 1980, с.12-22.
10. Бертагаев Т.А. Сочетания слов и современная терминология. М.: 1971. № 3, 176 с.
11. Бозиев А.Ю. Словообразование имен существительных, прилагательных и наречий в карачаево-балкарском языке, Нальчик : Кабард.-Балкар. кн. изд-во, 1965, 88 с.
12. Гүзев Ж.М. О структурно-семантически близких словах в карачаево-балкарском языке // Региональное кавказоведение и тюркология: традиции и современность. Карачаевск: 1998, с.66-67.
13. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.-Л.: 1940, 421 с.
14. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. АН СССР, Башк. фил., Ин-т истории, яз. и лит. М.: Наука, 1986, 151 с.
15. Рассадин И. В. Хозяйство, быт и культура тофаларов : Автореф. дис. на соиск. учен. степ. кист.н., Улан-Удэ: 2000, 36 с.
16. Султанмуратов А. М. Способы выражения аспектуальных значений глагола в кумыкском языке : (монография), Махачкала : ГОУ ВПО ДГУ, 2010, 160 с.
17. Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск : Ставроп. кн. изд-во. Карачаев.-Черкес. отд-ние, 1977. 174 с.
18. Чеченов И.М. Древности Кабардино-Балкарии : (Материалы к археол. карте). Нальчик : Эльбрус, 1969, 152 с.
19. Чунгаев Я. О связях туркменского и древнетюркского языков с венгерским /Под ред. К. Бабаева. Ашхабад : Ылым, 1985, 84 с.
20. Шабанова Ш. Г. Ономастическая лексика азербайджанской мифо-эпик : Автореф. Дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук, Махачкала: 2004, 22

Keywords: myth, mythology, mythological lexicon, mythonym, mythonymy

Ключевые слова: миф, мифология, мифоло-религиозная лексика, мифоним, мифонимика.

RESEARCH OF MYTHOLOGICAL VOCABULARY

Summary

The article explains the terms myth and mythology, as well as pays special attention to the study of mythological lexicon and its classification. A special place is given to the study of mythological lexicon and of Turkic mythology. The investigation of the history of the study of mythological lexicon in the Turkic languages gives a chance to follow the scientific value of the concepts of myth and mythonym in the field of Turkology by different Turkologists, and provides comparative analysis of common and different ideas in this field. A number of fundamental scientific works discussed in the article, as well as the results of this small research and the materials presented can be valuable sources for such research.

ИССЛЕДОВАНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

РЕЗЮМЕ

В статье разъясняются термины миф и мифология, а также уделяется особое внимание изучению мифологической лексики и ее классификации. Особое место отводится изучению мифологической лексики и изучению тюркской мифологии. Изучение истории изучения мифологической лексики в тюркских языках дает возможность проследить научную ценность понятий мифа и мифонима в области тюркологии у разных тюркологов, а также сопоставить общие и разные представления в этой области. Ряд фундаментальных научных работ, рассмотренных в статье, а также результаты этого небольшого исследования и представленные материалы могут стать ценным источником для такого исследования.

Rəyçi: akad. Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Fidan Həmzə qızı Məmmədova⁹⁶
**XORXE LUIS BORXESİN HEKAYƏLƏRİNDƏ
POSTMODERNİST ÜNSÜRLƏR**

Giriş. Borxesin hekayələri, şübhəsiz ki, dünya ədəbiyyatında modernizmlə postmodernism arasında körpü rolunu oynayır. Bir modernist kimi Borxes hekayələrində insanların fikirlərini, düşüncələrini əks elətdirir. Adətən hekayələrin ideyası kitablarda öz əksini tapan ideyalara yaxın olur. Bunun əsas səbəbi isə Borxesin yaxşı bir oxucu olmasıdır. Borxes oxumağın yaradıcılıq aktı olduğunu və bu prosesdə hekayədən hekayə çıxartmağın mümkün olduğunu düşünür, oxucuya da bunu təlqin edirdi. Lakin bunun tək səbəbi Borxesin çox yaxşı bir tənqidçi olması deyil. O bilirdi ki, sonda qatil və qurban, detektiv və qaçaq, ifaçı və tamaşaçı arasında fərq yoxdur, onla eynidir. Əsas hissə

Postmodernizmin fəlsəfi prinsiplərini yaradan Jan Bodriyar və Jean-François Lyotard fikirlərini əsaslandırmaq üçün Xorxe Luis Borxesin hekayələrinə müraciət ediblər. Borxes, Coys, Prust, Kafka kimi dövrünün ən məşhur yazarları içərisində olmasına rəğmən heç vaxt roman yazmayıb. O düşünürdü ki, hekayə romanla müqayisədə daha qədim və qalıcı bir janrdır. Çünki onların oxunması mütləq şərt deyil. Onlar dildən-dilə keçərək də mövcud ola bilərlər. Borxesin əsas mövzuları zaman, ölüm, labirintlər, güzgü, mifologiya və sonsuzluqdur. Bu gün bu mövzular postmodernizm üçün bir mənbə rolunu oynayır. Borxesin hekayələrində heç bir dəqiqlik yoxdur, paradokslar mövcuddur. Obrazlar sanki bir gizli, labirintin içərisində öz gerçəklərini axtarırlar. Eyni zamanda hekayələrdə zaman məfhumu itib, keçmiş, gələcək, və indiki zaman deyərək dəqiq bölgü yoxdur. Borxesin hekayələrində qarışıq yollar mövcuddur. Hər yolda da başqa yol ayrcları ortaya çıxır. Borxes bu yollardan qəzavü-qədri vurğulamaq üçün istifadə edir (5, s. 186).

Postmodernizmin əsas prinsiplərindən biri intellektuallıqdır. Tənqidi ədəbiyyatda kök salmış bir sıra fikirlər Borxesin sonrakı ziyalıların, intellektualların öncüsü kimi rolunu gizlədib. Bu nöqsan Borxes tədqiqatlarına, onun əsas nəzəri cərəyanlara və tədqiqat sahələrinə töhfə verməsinə mane olub.

Müasir təxəyyülü formalaşdıran Borxes ədəbi realıq və qeyri-realıq anlayışları, bilik və təsvir problemləri, postmodern estetika ilə bağlı tənqidi və fəlsəfi mübahisələr, müstəmləkəçilik və postkolonializm haqqında müzakirələr üçün məhək daşı kimi xidmət edir. Borxes şərhçiləri istər formalist, istərsə də siyasi səbəblərə görə onun "reallığına" çoxdan diqqət yetirir. Pol de Man, ingilis dilli dünyada Borxes haqqında yazılan ilk esselərdən biri olan "Müasir Ustad" (1964) əsərində bu münasibəti aforistik şəkildə əhatə etmişdir: Borxesin "hekayələri onların yazıldığı üslub haqqındadır" (3, s. 57). De Man yazırdı ki, bu rəvayətlərdə əxlaq və ya təsvirin yeri yox idi, lakin bu, Borxes "böyük yazıçı" etdi. De Manın Borxesin qeyri-reallığına heyran olması, Borxes poststrukturalist-dekonstruksiyaçı mütəfəkkirə çevirməyə kömək edən medalın bir tərəfi idi. Medalın digər tərəfi isə Borxes qeyri-realist görürdü.

Gabriel Qarsia Markesin ifadəsində də sübut olunduğu kimi, qeyri-realıq etiketi Borxesin yaradıcılığından sürətlə Borxesin özünə keçdi: Borxes qeyri-realıqda, xəyallarda, kitablarda, insanlarsız, ətrafından ayrılaraq yaşayırdı. Yazıcının yaxın dostu Jaime Alazraki bu məsələyə öz sözünü dedi: Borxes "insan təcrübəsindən böyük ölçü də qaçıb" (1, s. 55). Buna görə də 1992-ci ildə alman yazıçı Herxard Kyopfun "Borxes yoxdur" ("Borges gibt es nicht") adında roman nəşr elətdirməsi təəccüblü deyil. Burada müəllif xəyali yaxud fantastik birvarlıq kimi verilib. Qeyri-realıq haqqında bütün bu fikirlər maraqlı olsa da, onlar doğru deyildi.

Xorxe Luis Borxes "Babil Kitabxanası" hekayəsində yazır: "Kainat - bəziləri onu Kitabxana adlandırır-alçaq məhəccərlərlə əhatə olunmuş geniş hava təmizləmə quyuları olan nəhəng altı tərəfli qalereyaların sonsuz sayından ibarətdir" (2, s. 252). Məktubların və kağızların süni kainatı olan bu sonsuz görünən qalereyalardan bir çox postmodern ədəbi əsərlərə və konsepsiyalara, məsələn, heterotopiya (Mişel Fuko) və simulyasiya (Jan Bodriyar) ilham verən metaforik qüvvə ortaya çıxır. Rodriqo Quiroga "Borxes və yaddaş: İnsan beyni ilə görüşlər" əsərində reallığa mətnlərə baxışın vacibliyinə işarə edir. Rodriqo Kian Quiroga qeyd edir ki, Borxes "uşaqlıq illərində demək olar ki, sonsuz böyük görünən və şüşə ilə örtülmüş rəflərində minlərlə cildə ibarət olan atasının kitabxanasında kitab oxuyaraq böyüdü" və daha sonra Milli Kitabxanada işlədi. Kitablار və kitabxanalar Borxes üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi və bəlkə də onun hekayələri üçün ideyalar meydana gətirirdi. Fuko və Bodriyar nəzəriyyələrinin mühüm hissələrini inkişaf etdirmək üçün Borxesin "Babil Kitabxanası" hekayəsindən istifadə ediblər. Altıbucaqlı qalereyalar, kağız labirintləri, sonsuz kitab cərgələri, kitab rəfləri və dəhlizlər bu nəzəriyyəçilərin dünyanı təyin etmək, təsvir etmək və xəritələşdirməklə bağlı müxtəlif diskursiv təcrübələrini ilhamlandırır. Fuko gücün incə və rizoïd hərəkətlərini ayırmaq, subyektivliyin konstruksiyasını öyrənmək üçün, Bodriyar isə özünün "postmodern səhrasını", təsvir metafizikasının silinməsini və Borxesin parabolasını tərsinə çevirərək hiperrealıqda səyahətini göstərmək üçün Borxesin hekayələrinə müraciət edir. "Babil Kitabxanası"ndakı rəflər qeyri-müəyyən, bəlkə də sonsuz sayda altıbucaqlı qalereyalar şəklində düzülür və bunlar giriş tərəfindən güzgüdə əks olunur, bu da öz növbəsində kitabxananın həm sərhədsiz, həm də dövrü ola biləcəyini təlqin etməklə başgicəllənmə hissini artırır (6, s. 3). Kitablار və güzgülər Borxesin "Tlen, Uqbar, Orbis Tertius" əsərində də birləşdirilir, burada Borxes yazır: "Mən Ukbarın kəşfinə görə, güzgüyə və ensiklopediyalara borcluyam".

Borxesin kitabxanası heterotopiya və hiperrealıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Heterotopiya, fərqlilik məkanı ideyası Borxes hekayəsinə aiddir, çünki kitabxana mərkəzi istənilən altıbucaqlı olan bir kürədir və bu kürə birliyi pozur və hər şeyi

⁹⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantu. fidanmemmedova0998@gmail.com

sonsuz mətnlərə dispersiyaya çevirir. Kitabxana həm də hiperrealdır, çünki sabit xarici reallıqdan daha çox digər mətnləri əks etdirir. Bu iki anlayış, hiperreallıq və heterotopiya, "Tlen, Uqbar, Orbis Tertius" və "Əlif" hekayələrində əks olunur. Borxesin hekayəsindəki Əlif anlayışı mistik bir obyekt vasitəsilə müxtəlifliyin qeyri-mümkün birliyini əks etdirir və bu, heterotopiya kimi qəbul olunur. "Tlen, Uqbar, Orbis Tertius" isə hiperreallığın tədricən ortaya çıxmasını göstərir.

Fuko "Nəsnələrin nizamı" kitabında Borxesin heyvanların təsnifatı ilə bağlı "Con Vilkinsin analitik dili" yazısına istinad edir (4, s. 150). Bu təsnifat zahirən təsadüfi bir ardıcılıqla, absurd atributlara görə edilib və qədim Çin ensiklopediyasında öz əksini tapıb. Bu bölgü sanki postmodernizm dövründə bütün təsnifatın absurdluğunu göstərir. Fuko və bəlkə də onun oxucuları heyvanların bu təsnifatının fantastika ilə reallıq arasındakı sərhədi aradan qaldırmaqla oynamaqdan həzz aldığı məlum olan Borxes tərəfindən təşkil edilmiş postmodern uydurma olduğunu bilmirdilər. Fuko yəqin ki, Borxesin bu heyvan təsnifatı hekayəsini niyə uydurduğuna əhəmiyyət verməzdi. Lakin Fukonun Borxesə istinadı onların reallıq, estetika və etika haqqında ümumi anlayışlarını açıq şəkildə göstərir. Heterotopiya kimi Fuko terminologiyasından istifadə etmək əvəzinə, Borxesin postmodern ideyaları obrazlar, metaforalar, ironiyalar və labirintlər, ayrılan cığırar bağı kimi paradokslar vasitəsilə ifadə olunur. Beləliklə, Fukonun Borxesə, Borxesin Çin mənbəsinə istinad etməsi onların ümumi heterotopiya/labirint anlayışlarını araşdırmaq üçün bir qapı açdı, lakin bir sıra əsərlərdə, məsələn, "Ayrılan cığırar bağı"nda daha aydın şəkildə təzahür etdi. Bu hekayənin postmodern dizaynı yazıçının Şərq-Qərb qarşılaşmalarına dair inklüziv etikasına ilə bağlıdır. Hekayədə Albert obrazının mənşəcə çinli və çoxlu istedadlara malik olan Yu Tsunun ulu babası Tsui Pen tərəfindən yazılmış sirli kitabla məşğul olması təsvir olunur: Tsui Penin iki ifadəsi Alberti çaşdırsa da, o, Tsui Penin romanı/kitabının və labirintinin eyni olduğunu anlayır və labirintin fiziki obyekt olmadığını göstərir. Eyni zamanda, Albert roman və labirint vəhdətini çoxlu cığırarları olan bağa bənzədir. Tsui Penin yazdığı kitabın postmodern dizayna malik olması fikri təəccüblüdür, çünki postmodernist bədii ədəbiyyat, ümumiyyətlə, Qərbdə İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı mədəniyyətin məhsulu hesab olunur və düşünülür ki, postmodernizm Tsui Penin dövründə Çində tanınmırdı. Bu mənada Tsui Penin postmodern bədii dizayndan istifadə etməsi qeyri-ənənəvi, hətta məntiqsiz görünürdü. Bununla belə, romanın postmodern dizaynı üçün mümkün bir mənbəni Daosizmə aid etmək olar. Tsui Pen daosizmin əsas mənbəyi sayılan Tao Te Ching kitabı ilə tanış olub. Maraqlıdır ki, bu kitabın poetik strukturunda əhəmiyyətli postmodern elementlər mövcuddur. Bundan əlavə, Tsui Penin kitabını nəşr edən şəxsin də "Daoist və ya Buddist rahib" olduğu deyilir ki, bu da Tsui Penin Taoizmlə əlaqəsinə işarə edir. Tsui Pen postmodernist fantastika yazmaqda öz dövrünü qabaqladığı üçün, həmin dövrdə heç kim onun dizaynını başa düşə bilmirdi.

Nəticə. Tədqiqatın sonunda bu nəticəyə gələ bilərik ki, Borxes yaradıcılığı ilə təkcə postmodernist bədii əsərlərin inkişafına təkan verməyib. O, həm də postmodernizmin nəzəriyyəçiləri üçün bir mənbə rolunu oynayıb. Sadəcə postmodernizmin inkişafında oynadığı rol belə onun dünya ədəbiyyatı üçün nə qədər önəmli bir yazıçı olduğunun sübutudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Alazraki J. Borges and the Kabbalah. Cambridge: Cambridge UP, 1988, 200 s.
2. Borxes X.L. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 360 s.
3. De Man P.A. Modern Master // In Alazraki, Critical Essays, s. 55-62
4. Foucault M. The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences. New York: Pantheon, 1970, 387 s.
5. Uğurlu H. Çağımız sinemasında postmodernizmin yansımaları: Jorge Luis Borges və Terry Gilliam // Kurgu Dergisi, N 21, Eskişehir, 2005, s. 183-188
6. Vrbančić M. Borges's Postmodern Landscape // CLCWeb: Comparative Literature and Culture, N 17, 2015, s. 1-8

Açar sözlər: postmodernizm, hekayə, sonsuzluq, heterotopiya, qeyri-reallıq

Key words: postmodernism, story, eternity, heterotopia, irreality

Ключевые слова: постмодернизм, история, бесплодие, гетеротопия, нереальность

Xorxe Luis Borxesin hekayələrində postmodernist ünsürlər

Xülasə

Məqalədə dünya ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış argentinalı yazıçı Xorxe Luis Borxesin hekayələri tədqiq olunmuşdur. 20-ci əsr dünya ədəbiyyatında postmodernizm xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən məqalədə Borxesin hekayələrində mövcud olan postmodernist ünsürlər araşdırılmışdır. Buna paralel olaraq məqalədə Borxesin hekayələrinə müraciət edən postmodernist nəzəriyyəçilərdə qeyd olunmuşdur. İstənilən elm sahəsində olduğu kimi ədəbiyyat sahəsində də nəzəriyyə və praktikanın, təcrübənin vəhdət təşkil etməsi, bir-birini tamamlaması önəm daşıyır. Borxesin hekayələri bu vəhdət baxımından ən gözəl nümunələrdən biridir. Mişel Fuko, Jan Bodriyar kimi alimlərin kitablarında gördüyümüz nəzəri məlumatları Borxesin hekayələri vasitəsilə təcrübə olaraq da görüb anlamış oluruq. Onu da qeyd etmək ki, Borxesi sadəcə postmodernist bir yazıçı kimi qələmə verməkdə düzgün olmaz. O, həm də modernizm ədəbi istiqamətinin nümayəndəsidir. Borxesi dünya ədəbiyyatında fərqli edən xüsusiyyətlərdən bir digəri isə onun magik realizmin əsas nümayəndələrindən biri olmasıdır. Məqalədə postmodernist ünsürlər baxımından yazıçının "Babil kitabxanası", "Ayrılan cığırar bağı", "Tlen, Uqbar, Orbis Tertius" hekayələri xüsusi qeyd olunmuşdur.

Postmodernist elements in Jorge Luis Borges's stories

Summary

The article examines the stories of Argentine writer Jorge Luis Borges, who played an important role in the development of world literature. Postmodernism is of special importance in 20th century world literature. For this reason, the article examines the postmodernist elements in Borges' stories. In parallel, the article cites postmodernist theorists who refer

to Borges's stories. In the field of literature, as in any field of science, it is important that theory and practice, unite and complement each other. Borges's stories are one of the best examples of this unity. We can see and understand the theoretical information which we see in the books of scholars such as Michel Foucault and Jean Baudrillard through Borges's stories. It should also be noted that Borges is not just a postmodernist writer. He is also a representative of the literary direction of modernism. Another feature that distinguishes Borges in world literature is that he is one of the main representatives of magical realism. In terms of postmodernist elements, the author's stories "Library of Babel", "Garden of Forking Paths", "Tlen, Ukbar, Orbis Tertius" are specially mentioned in the article

Постмодернистски елементи в расказах Хорхе Луис Борхеса **Резюме**

В статье рассматриваются рассказы аргентинского писателя Хорхе Луис Борхеса, сыгравшего важную роль в развитии мировой литературы. Постмодернизм имеет особое значение в мировой литературе XX века. По этой причине в статье исследуются постмодернистски елементи, присутствующие в расказах Борхеса. Параллельно в статье цитируются теоретики постмодернизма, ссылающиеся на рассказы Борхеса. В области литературы, как и в любой области науки, важно, чтобы теория и практика, объединялись и дополняли друг друга. Рассказы Борхеса — один из лучших примеров этого единства. Мы можем видеть и понимать теоретическую информацию, которую мы видим в книгах таких ученых, как Мишель Фуко и Жан Бодрийяр, через рассказы Борхеса. Следует также отметить, что Борхес не просто писатель-постмодернист. Он также является представителем литературного направления модернизма. Еще одна черта, выделяющая Борхеса в мировой литературе, заключается в том, что он является одним из главных представителей магического реализма. С точки зрения постмодернистских элементов в статье особо отмечены рассказы автора «Вавилонска ябиблиотека», «Сад расходящихся тропок», «Тлен, Укбар, Орбис Тертиус».

Elmi rəyçi: dosent Sevinc Məmmədova

Giriş. Sehrli nağılın qadın qəhrəmanları bəzən sehrbazlar, divlər tərəfindən qorunan əfsanəvi Güllüstani-İrəmdə yaşayan pərilər olurlar. Türk mifoloji təsəvvüründə pərilərin məkanı adətən Qaf dağı olaraq göstərilir. Pəri bəzən acıqlı, bəzən də xeyrixah təsvir olunan ruhlara verilən ümumi adıdır. Ayrı-ayrı süjetlərdə pəri qızları daha çox müsbət obrazlarda canlandırılırlar. Azərbaycan sehrli nağıllarında pəri qızları gözəlliyin, sağlamlığın, xeyrixahlığın simvolu kimi əks olunurlar.

Azərbaycan sehrli nağıllarında, eləcə də mifologiyada adına sıx-sıx rast gəlinən pərilər dönəlgə olmaları ilə səciyyələnir, göyərçin, şahin, ilan və b. heyvanların donlarına düşə bilirlər. Folklor mətnlərindən belə başa düşürük ki, onların hətta sirli köynəkləri də var ki, geyinəndə görünməz olurlar. Bu varlıqlardan xeyrixah olanları gözəl qız, bədxah olanları çirkin qoca cildində təsəvvür olunurlar. Cinlərdən fərqli olaraq, pərilərin öz adları ola bilər (məs., Süleyman pəri, Ulduz pəri və s.). Mifoloji mətnlərdə pəri bəzən acıqlı bir ruh kimi qarşımıza çıxır. Orta Asiyanın şamanist türklərinin inanışlarına görə isə pərilər ən yaxşı ruhlar sayılmışlar. Türküstan şamanları buna görə də qamlıq elədikləri zaman yardım göstərsinlər deyə pəriləri çağırırdılar [4, 305].

Libasdəyişmə, bildiyimiz kimi, özünü gizlədib bambaşqa şəxs vücudunda görünmək, bambaşqa ad altında tanınmaqdır. Folklordakı cildən-cildə girmək süjetlərinin ən geniş yayılanlarından biri sehrli don motivi ilə bağlıdır. Bu don adi adamlara yox, sehrli qüvvələrə məxsus dondur. Donu ələ keçirməklə nağıl qəhrəmanı sehrli qüvvəyə əsaslı şəkildə təsir göstərə bilər. Burada sehrli nağıllarda tez-tez rast gəlinən göyərçin donunda ağaca qonan, bir az sonra gözəl qızlara çevrilən və paltarını soyunub çimməyə başlayan pəri bacılarını nümunə göstərə bilərik. Nağıl qəhrəmanı pəri bacılardan birinin paltarını oğurlamaqla paltar sahibini özündən asılı vəziyyətə sala və pəri qızının köməyi ilə öz istəyini həyata keçirə bilər [6, 59].

Sehrli nağıllarda göyərçin donundan insan cildinə düşə bilən pəri qızlarının insan oğlu ilə evliliyi süjeti də geniş yayılmışdır. Göyərçin donlu pəri qızların çətinliyə düşmüş və ya ölmüş, yaralanmış qəhrəmana kömək əli uzatması motivinə onlarca nağıllarda təsadüf olunur. Məsələn, “Tapdıq” nağılında qəhrəman Tufan divin qaçırdığı Qəmər xanımı axtararkən tilsimə düşür. Bu zaman göyərçin donlu pəri qızları onun köməyinə çatırlar. Göyərçinlər Tapdığa tilsimdən çıxmağı öyrədərək bir lələk verirlər. Bu lələyi burnuna tutmaqla Tapdığın aclığı sönmür, dizlərinə qüvvət gəlir [3, 38]. “Soltan İbrahim” nağılında da göyərçin donlu pəri qızları çətinliyə düşmüş qəhrəmana sevgilisini divlərin əlindən xilas etməyin yolunu öyrədir [2, 248].

Göyərçin donlu pəri qızları bəzən Xızır, bəzən ailə, sevib-sevilmək ilahəsi Öləng rolunu oynayırlar. Göyərçinlərin həmin xüsusiyyəti onların məhəbbət mifi ilə əlaqədar olmalarından doğur. Həmin məhəbbət onqonları, hətta öz lələkləri ilə də aşıq qəhrəmanın kor edilmiş gözlərini, ağır yarasını dərhal sağaldırırlar. Bir çox nağıllarda isə pəri qızları oğlanı sınaqdan çıxarıb onun ağıllı, igid, sədaqətli bir gənc olduğunu gördükdən sonra onunla əhd-peyman bağlayır, özü də axıra kimi ona sədaqətli qalır. “Hətəmin nağılı”nda bu motiv aydın əks olunmuşdur. Gözləri tutulmuş şahın kiçik oğlu İbrahim Güllüstani-İrəmə çatır, öz cəsarət və hünəri ilə pəri qızı Mələkxatının rəğbətini qazanır. Onlar əhd-peyman bağlayırlar. Pəri qızı atasının gözüünün dərmanını tapmaqda ona kömək edir, İbrahimin xeyrixah köməkçisi olur [2, 24]. Bu nağılda olduğu kimi, pəri qızları ürəkdən sevdidi qəhrəmanla evlənməyə razılıq verir, onun əvəzsiz köməkçisi, xeyrixahı olur. Onu həmişə paxıl, namərd insanların xəyanətindən qurtarır.

“Bəxtiyar” nağılında qəhrəmanın arvadı pəri nəslindəndir. Nağılda göstərilir ki, Bəxtiyarın arvadını ələ keçirmək üçün padşah onu cənnət alması gətirməyə yollayır. Bu çətin tapşırığı yerinə yetirmək üçün Bəxtiyar arvadının məsləhəti ilə pərilər diyarına gedir və Bəxtiyar ən çətin sınaqlardan da pəri qızının köməyi ilə çıxır [1, 71].

Mifoloji pəri obrazının iştirak etdiyi başqa bir folklor örnəyi isə “Məlik Çoban” nağılıdır. Bu nağılda cadugər qarı anadan olan oğlan uşağını qıza döndərir. Vəzirin qızı yaşa dolanda isə fürsətdən istifadə edən cadugər qarı onu ölümə göndərməyə çalışır. Süsən padşahın əmri ilə getdiyi yolda göyərçin donlu pəri qızı ilə rastlaşır, onun donunu gizlətmək istəyəndə qız deyir ki, donumu ver, sənə bir sirr açım. Süsən razı olur. Göyərçin onun oğlan olduğunu, anadan olanda cadugər qarının onu qıza döndərdiyini xəbər verir. Bu nağılda cadugər qarı anadan olan oğlanı qıza döndərir, həm də bütün şəhəri və onun padşahını daşa çevirir. Göyərçin donlu pəri qızının köməyi ilə qəhrəman cadugər qarının tilsimini sındırır və daşa döndərilmiş insanları öz əvvəlki vəziyyətlərinə salır, həm də sehrli vasitəni – yarpağın suyunu içməklə oğlana çevrilir. Burada əsas rol möcüzəli köməkçi – göyərçin donlu pəri qızı oynayır. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, gözəl pəri qızlar nağıllarda xeyrixah, əsasən, aşıqlərə kömək edən bir obraz kimi təsvir edilir. Pərilər yarı zoomorfikdirlər. Onlar çox vaxt göyərçin cildində olurlar. İstədikləri zaman, xüsusilə su kənarında oturduqda və ya çimdikdə göyərçin cildini çıxarıb gözəl, göyçək qıza çevrilirlər. Burada bir cəhətə də diqqət edilməlidir ki, pərilər su kənarında və ya suda, elə bil öz ilk, doğma əsətiri səciyyələrini biruzə verirlər.

“Nuşapəri xanımın nağılı”nda bir-birini sevən iki gənci cadugər qarı sehrli çubuqla vurub küçüyə döndərir. Göyərçin donlu pəri qızları xeyrixah qarıya onları xilas etməyin yolunu göstərir: “...Böyük göyərçin dedi: – Gərək həmin o qarını tapsın, başını kəssin, ya qanından bunlara verib sağaltsın, ya da tilsimli çubuğu tapsın, hərəsinə bir dəfə vursun. Əgər belə eləsə bunlar tilsimdən çıxarlar, yox olmasa, tilsimdən çıxmayaqlar” [2, 3].

Bir cəhət də diqqəti cəkir ki, əgər pərilərin qanadını – donunu oğlanlar ələ keçirirsə, onlar daha öz məkanlarından çıxır və həmin oğlanlarla getməyə məcbur olurlar. Onların donunu – qanadını qızlar ələ keçirirsə, pəri qızları öz donlarını geri qaytarır və onların funksiyasında demək olar ki, ələ bir dəyişiklik baş vermir. Bu halda onların bacıları da onları günahlandırır, “məne yaxın gəlmə” demirlər. Əksinə, onlar özləri necə olursa-olsun bacılarının donunu geri qaytarmağa çalışır və bununla da bacılarını öz dünyasına qaytarırlar, həm də pəri qızının donunu – qanadını geymiş qızı sehdən, tilsimdən qurtarıb onun istəyinə çatmasına yardım edirlər. Bu baxımdan “Sərəncəmin nağılı” maraqlı doğurur. Beləki, burada libas dəyişəndə qəhrəman simasını dəyişir, pəri qızının donu onu göyərçinə döndərir, ancaq pəri qızının köməyi ilə o, tilsimdən çıxıb öz simasına düşə bilər.

“Dədə Qorqud” oğuznamələrinə görə xtonik gücləri təmsil eləyən Təpəgöz də pəri qızıyla olan izdivacdən doğulur.

Azərbaycan sehrli nağıllarının süjet göstəricisi kataloquna baxdıqda pəri obrazının iştirak etdiyi bir çox süjetlər görə bilərik. Məsələn, 400*A – pəri qız qaymanasının yasında qəribə hərəkətlər edir, 413 – qəhrəman göyərçin cildinə girmiş pəri qızla evlənir, 425Q* – pəriyə aşiq olmuş oğlan. Adı çəkilən bu süjetləri İlkin Rüstəmzadə “Sehrli ər (arvad, yaxud başqa qohum)” başlığında toplamışdır [9, 124].

Mifologiyada fantastik varlıqların yaşayış tərzı adi insanların məişətindən fərqlənir: divlər də ev işləri ilə məşğul olurlar, odun yarırlar, xörək bişirirlər, gözəl qızları xoşlayırlar; Simurq quşları nə qədər böyük qüdrətə malik olsalar da balalarının qorumaqda, yemək toplamaqda acizdirlər; pəri qızlar isə eşqə düşür, sevib-sevilirlər – bir sözlə, bütün sakrallıqlar hansı cəhətilə insanla yaxınlaşdırılır. Deməli, mifoloji model və sistemlərdə reallığın əsas göstəricilərindən biri odur ki, fantastik, fəvqəltəbii aləm nə qədər qeyri-adi təsvir olunsada, insanlara xas xüsusiyyətlərlə bəicimlənilir [8, 95].

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında geniş yer tutan, qeyri-adi və fitri gözəlliyə malik olan pəri surəti ülvilik mücəssəməsi kimi özünü göstərir. Nağıllarımızda pəri aşağıdakı əlamətlərə məxsus bir keyfiyyətdə təcəssüm edir: pəri nağıllarımızda xeyirxah bir qüvvə kimi özünü göstərir; pəri göyərçin donu geymiş gözəl qızıdır; onun gözəlliyi qüdrətli və əlçatmazdır; pərinin əsas məkanı Güllüstani-İrəmdir. Pərilər Güllüstani-İrəmdə xüsusi bir cəmiyyət halında yaşayırlar. Pərilər əsasən su ilə əlaqədar təsvir edilir. Onlar həmişə qəhrəmanlarla su başında rastlaşırlar. Onlar “qəhrəmanlarla sevişir və göyərçin donlarını soyunaraq evlənilir”. Nağıllarda təsvir edilən bütün xeyir qüvvələr kimi pərilər də şər qüvvələrlə, xüsusən divlərlə düşməndirlər və s. Pəri adi insanlara məxsus olan gözəllik çərçivəsindən kənar, sonsuz və heyrat doğuran bir gözəlliyə malikdir. Pəri surətində ifadə olunan bu qeyri-adilik ələ bir həddin, ələ bir normanın yaranmasıdır ki, burada ülviliyyət əsas və başlıca amil kimi meydana gəlir. Həm də ülviliyi doğuran bu qeyri-adilik yalnız surətin öz təsiri ilə deyil, pərilərin vətəni olan Güllüstani-İrəmlə əlaqəsində də özünü tamamlayır. Yəni pərilərin məkanı da, onların yaşadığı xüsusi cəmiyyət də qeyri-adidir. Beləliklə, pərilər ideal bir məkanda və ideal bir cəmiyyətdə yaşayırlar. Məhz buna görə də nağıllarda pəri surəti qeyri-adi gözəllik kimi ülviliyin mücəssəməsinə çevrilir. Folklorda bu surətin təsviri xalqın həyatda tam təzahür olunmamış arzularının ifadəsi kimi meydana gəlir. Yəni xalq öz yaradıcılığında həyatda tam təzahür olunmamış arzularını pəri surətində əks etdirmişdir. Beləliklə, xalq bu ülvı obraz vasitəsilə öz bədii yaradıcılığında estetik idealı ifadə etmişdir [5]. Nağıllardakı Pəri həm qəhrəmanı çıxılmaz vəziyyətdən qurtaran xeyirxah qüvvə kimi, həm də qəhrəmanın vurulduğu, bəzən də evləndiyi sakral mənşəli gözəl kimi yadda qalır. Digər bir tərəfdən isə pəri obrazı mifologiyada yalnız xeyirxah əməlləri ilə qarşımıza çıxmır, zərərverici, xoşagəlməz vəziyyətlərə yol açan xüsusiyyətləri ilə də özünü göstərir. Buna ən yaxşı örnək kimi “Dədə Qorqud” dastanından “Basatın Təpəgözü öldürdüyü” boyu misal gətirə bilərik. Təpəgözün Basatla, bütövlükdə Oğuz eli ilə düşmənçiliyinin səbəbi aydındır: Aruzun Qonur Qoca Sarı Çoban adlı bir çobanı sakral aləmə xas yasağı pozub pəri qızına qarşı zina işlətdiyinə görə həmin qız Oğuz elindən qisas almaq qərarına gəlir və Qonur Qoca Sarı Çobanın zinasından doğduğu Təpəgözü Oğuz elinə bir bəla kimi göndərir. Qonur Qoca Sarı Çoban sakral aləmin nizam-intizamını pozduğuna görə pəri də Təpəgözün əli ilə Oğuz elinin nizam-intizamını pozmaq istəyir. Sakral aləmin qayda-qanununa xələl gətirmədiyi məqamlarda sakral aləm “sakin”lərinin – dəniz atlarının, Zümrüd quşlarının qəhrəmana yardımçı olması epizodlarına nağıllarda çox rast gəlmişik. Amma Təpəgöz əhvalatı həmin epizodların heç birinə bənzəmir. Təpəgöz əhvalatı çayın qabağını kəsib camaatı susuz qoyan əjdaha, gözəl qızları oğurlayıb öz qalasında tilsimə salan div əhvalatlarına bənzəyir [7, 40].

Mifoloji qaynaqlara görə, pərilərlə mələklərin olduqları yerlər göylər aləmi ilə dünya üzərindədir. Murat Uraz pərilər haqqında məlumat verərək onların ömürlərinin rəqəmlərə sığmayacaq qədər uzun olduğunu, hətta ölümsüz olduqlarını deyir. Türk inanclarına görə, heyvanların və əşyaların pərisi olduğu kimi, hər bir evin də bir pərisi vardır. Ev pərisi evin təmiz saxlandığını görmək istər, ələ görməsə əsəbləşər, gedər və yerinə cinlər gələr [10, 110-111].

Nəticə. Nağıllarımızda pəri aşağıdakı əlamətlərə məxsus bir keyfiyyətdə təcəssüm edir: pəri nağıllarımızda xeyirxah bir qüvvə kimi özünü göstərir; pəri göyərçin donu geymiş gözəl qızıdır; onun gözəlliyi qüdrətli və əlçatmazdır; pərinin əsas məkanı Güllüstani-İrəmdir. Pərilər Güllüstani-İrəmdə xüsusi bir cəmiyyət halında yaşayırlar. Pərilər əsasən su ilə əlaqədar təsvir edilir. Onlar həmişə qəhrəmanlarla su başında rastlaşırlar. Nağıllardakı Pəri həm qəhrəmanı çıxılmaz vəziyyətdən qurtaran xeyirxah qüvvə kimi, həm də qəhrəmanın vurulduğu, bəzən də evləndiyi sakral mənşəli gözəl kimi yadda qalır. Digər bir tərəfdən isə pəri obrazı mifologiyada yalnız xeyirxah əməlləri ilə qarşımıza çıxmır, zərərverici, xoşagəlməz vəziyyətlərə yol açan xüsusiyyətləri ilə də özünü göstərir. Buna ən yaxşı örnək kimi “Dədə Qorqud” dastanından “Basatın Təpəgözü öldürdüyü” boyu misal gətirə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları 5 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
2. Azərbaycan nağılları 5 cildə. III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
3. Azərbaycan nağılları 5 cildə. IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.

4. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü, Bakı:Elm, 2003, 418 s.
5. Əfəndi O. Folklor da ülvilik anlayışının bədii-estetik təəcəssümü "Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri" adlı beynəlxalq konfransın materialları: Bakı - 8-9 sentyabr 2016
6. Əliyeva Ə. Azərbaycan folklorunda çevrilmə motivi. "Dədə Qorqud". Elmi ədəbi toplu. Bakı: Elm və təhsil, 2016/II
7. Kazımoğlu M. Folklor da obrazın ikiləşməsi, Bakı; "Elm" nəşriyyatı, 2011, 228 s
8. Qafarlı R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (Mifik dünya modeli, təsnifat). Bakı: Ağrıdağ, 2004, 243 s.
9. Rüstənzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 368 s.
10. Uraz M. Türk mitologiyası, Düşünən adam yayınları. 1992, 340 s.

Açar sözlər: Pəri, sehrli nağıllar, mifoloji obraz, dönərgəlik, sakrallıq, müsbət və mənfi xüsusiyyətləri

Key words: Fairy, magical tales, mythological image, rotation, sacredness, positive and negative features

Ключевые слова: Фея, волшебные сказки, мифологический образ, вращение, святость, положительные и отрицательные черты

Sehrli nağıllarda pəri obrazı

Xülasə

Ölümsüzlüyün simvolu, məkanı göylər aləmi olan pərilər məqalədə də qeyd edildiyi kimi həm yol göstərən müsbət, həm də hiyləgərlikləri ilə ün salmış varlıqlar kimi qəbul edilir. Gözəllikləri təsvir oluna bilməyəcək qədər ülvü varlıqlar olan pərilər mifoloji obraz olaraq donunu dəyişmiş formada bir çox Azərbaycan nağıllarında da boy göstərir. Məqalədə Pəri sehrli obrazı tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Pəri obrazı, onun vətəni, sakrallığı, dönərgəliyi, mənfi və müsbət xüsusiyyətləri müxtəlif sehrli nağıllar əsasında müəyyənəşdirilmişdir. Sehrli nağılların bir qismində pərilər xeyirxah obraz kimi göstərilir. Eyni zamanda pəriləri zərərverici obraz kimi görürük. Bundan əlavə, sehrli nağıllarda göyərçin donundan insan cildinə düşə bilən pəri qızlarının insan oğlu ilə evliliyi süjetinə də toxunulmuşdur.

The image of a fairy in fairy tales

Summary

As mentioned in the article, fairies, the symbol of immortality and the heavenly realm, are considered to be both positive and cunning creatures. Fairies, whose beauties are indescribably sublime, appear in many Azerbaijani fairy tales in a disguised form as a mythological figure. The article explores the magical image of a fairy. The image of a fairy, her homeland, sacredness, rotation, negative and positive features are determined on the basis of various magical tales. In some magical tales, fairies are portrayed as benevolent. At the same time, we see fairies as a harmful image. In addition, in fairy tales, the story of the marriage of a fairy girl to a human son, which can fall from a pigeon dress to a human skin, is also touched upon.

Образ феи в сказках

Резюме

Как упоминалось в статье, феи, символ бессмертия и небесного царства, считаются существами как положительными, так и хитрыми. Феи, красота которых неопиcуемо возвышенна, появляются во многих азербайджанских сказках в переодетом виде мифологических персонажей. В статье исследуется волшебный образ феи. Образ феи, ее родины, сакральности, вращения, негатива и качества продукции создается на основе различных волшебных сказок. В некоторых волшебных сказках феи изображаются доброжелательными. В то же время мы видим фей как вредный образ. Кроме того, в сказках затрагивается и история женитьбы сказочной девушки на человеческом сыне, который может упасть с голубиногo платья на человеческую шкуру.

Rəyçi: Dos. E.Talıblı

KEN KİZİNİN “QUQU YUVASI ÜZƏRİNDƏN UÇUŞ” ROMANINDA QARA KINAYƏ

Giriş. Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ken Kizi (Kennet Elton Kizi) 1935-ci ilin 17 sentyabrında Kolorado ştatının La Junta şəhərində Ceneva və Frederik A. Kizinin ailəsində anadan olmuşdur. O, ailənin böyük övladı idi. Həm yazıçı, həm idmançı olmuşdu.

Epik növün müxtəlif janrlarında yazıb-yaratmış Kizi daha çox roman və hekayə müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır.

Ken Kizini dünya ədəbiyyatında məşurlaşdıran əsəri isə “Ququ yuvası üzərindən uçuş” romanıdır. Bu roman həyatı təcrübənin əsasında meydana çıxmışdır. Bu baxımdan romanı “avtobiografik” roman da hesab etmək olar. Belə ki, yazıçı bir müddət psixoloji problemləri olan insanların müalicə aldığı xəstəxanada xidmətçi kimi çalışır. Gördükləri onu dəhşətə gətirir. İnsanlığa sığmayan hadisələrin baş verdiyi bu xəstəxanadakı vəziyyəti cəmiyyətə olduğu kimi çatdırmaq istəyir və qələmini işə salır. Ancaq nə edirsə, qələmi gücsüz olur. Yazıçı düşünür ki, əgər bir insanın nə yaşadığını və hiss etdiyini anlamaq istəyirsənsə, onunla eyni həyatı yaşamalısan. Müşahidələrini və yaşadıklarını orijinal təsvirlərlə kağıza köçürmək üçün psixoloji xəstələrə verilən xüsusi “dərman” vasitələrindən könüllü qəbul edir və onların psixoloji vəziyyətini daha dərinlən anlayır, yalnız bundan sonra romanını yazır.

Roman tez bir zamanda oxucu kütləsi qazanır və yazıçıya o vaxta qədər qazanmadığı misilsiz şöhrət gətirir. Ancaq bundan sonra heç nə əvvəlki kimi olmur. Fədakar yazıçı əsərini bitirəndən sonra həmin narkotik tərkibli maddənin aludəçisinə çevrilir, buna görə həbs olunur, amma psixoloji narahatlıqları nəzərə alınaraq tez bir zamanda sərbəst buraxılır. Daha sonra uzun müddət müalicə alır.

Əsas hissə

1962-ci ildə nəşr olunan roman postmodernist ədəbiyyatın ən dağıdıcı əsərlərindən biri hesab olunur. Postmodernist romanda insani hiss və düşüncələrin, duyğuların, psixoloji dərinliyin çatışmazlığı yalnız müəllif maskasının ədəbi əsərin qəhrəmanı qismində təqdim olunmasına əsas verir ki, “Ququ yuvası üzərindən uçuş” əsərinin də əsasını həmin prinsip təşkil edir. Ədəbi-bədii nümunəni müəyyən mənada canlandıran bu müəllif maskası çox zaman oxucu ilə təmas yaratmağın yeganə üsulu kimi diqqəti cəlb edir.

Müəllif maskasının yardımı ilə istehzadan universal bədii üsul kimi istifadə edən Ken Kizi oxucu kütləsi ilə olmasa da, ən azı “mədəni oxucu” ilə təmas yaratmaq iddiasında olduğunu ifadə edir, bu da onun “ünsiyyət uğursuzluğu”ndan çəkdiyindən xəbər verir. Ədəbi tənqidçi Terri G. Şervud bu baxımdan romanı belə dəyərləndirir: “Roman nə qədər açıq və sadə qələmə alınsa da, bütün oxucular üçün deyil. Çünki insan psixologiyasını darmadağın edəcək gücdədir” [5; 98].

Postmodernist romanın əsasını təşkil edən istehzanın özəyi qara kinayədir. Qara kinayə istehzanın reduksiya uğramış formasıdır. Qara kinayə qeyri-müəyyən səciyyə daşıyan rəngarəng frantmentlərin eklektik quruluş qismində çıxış etməsidir.

Qara kinayə özünü metafizik və hamı tərəfindən qəbul olunanlara qarşı şübhə doğurmaq məqsədilə ortaya çıxır, amma birbaşa metamətnlə bağlıdır.

Paul de Man qara kinayəni belə açır: “Qara kinayəni yazmaq üçün, əvvəlcə, kinayəni başa düşmək, başa düşəndən sonra sükanı ələ almaq lazımdır. Əks halda yaradılan kinayə qara kinayə zirvəsinə qalxmayacaq” [1].

Qara kinayə mətndə yer alan “mərkəzi problem”i sətraltı şəkildə ifşa edən postmodernist metoddur. Doğrudur, o modernist əsərlərin də əsasında duran bir prinsip idi, ancaq postmodernist mətnə bir növ “üslubi fikrin aşınması” kimi özünü göstərir və xaos yaradır. Qara kinayə tənqid deyil, onun məqsədi qınamaq da deyil. Qara kinayə sətraltı ifşa metodudur. Ancaq onun özü də iki səviyyədə ibarətdir: qapalı (alt) və açıq (üst). Üst səviyyə kinayənin özüdür, alt səviyyə isə müəllifin oxucuya demək istədiyi mənadır.

Qara kinayə, eyni zamanda, özünü müxtəlif formalarda da göstərə bilər: müəllifin dili ilə, obrazın dili ilə və hadisələrin dili ilə [1].

“Ququ yuvası üzərindən uçuş” romanında onların hər birinə rast gəlmək mümkündür.

“Ququ yuvası üzərindən uçuş” romanı başdan-sona kimi qara kinayə üzərində qurulmuşdur. Burada həqiqətlərin ifşası birbaşa olaraq qara kinayə vasitəsilə meydana çıxır. Romandakı hadisələr “başçı” ləqəbli Bromdenin dili ilə nəql olunur. Əslində, Bromden yazıcının özüdür. Bir növ yazıçı bu obrazla öz prototipini yaradıb.

Əsərdə qeyd olunan psixoloji xəstəxana bir neçə müalicə şöbəsinə bölünür. Birinci şöbənin xəstələri “Göylər”dir, həkimlər belə hesab edirlər ki, onlar tam sağalmayıblar, yazıcının sözü ilə desək, “hələ kaldırlar, yəni dəyməyiblər”. Növbəti şöbəni isə “Xroniklər” təşkil edir. Yazıçı onları həkimlərin dili ilə “Kombinatın zay məhsulları” adlandırır. Onlar sağalmaz xəstədirlər. Bəs onda nə üçün onları hələ də xəstəxanada saxlayırlar. Çünki belələrini küçələrdən yığıdırmaq lazımdır ki, orda-burda məhsulun adını batırmasınlar. Xroniklər də üç qrupa bölünür: Özüyeriyənlər, Arabalıqlar, Tərəvəzlər. Onlar xəstəxananın daimi sakinləridirlər. Xroniklər həkimlərin dili ilə desək, “təmirə yaramayan maşınlar”dır. Yazıcının təsvir etdiyi bu mənzərə qara kinayənin yazıcının dili ilə ifşası formasıdır. Əslində, xəstəxanadakı “xəstələr”in heç biri xəstə deyil. Onlar cəmiyyət tərəfindən təcrid olunmuş, alçaldılmış, müxtəlif günahlar etməyə sürüklənmiş biçarələrdir. Buraya müalicə məqsədilə gələn həmin insanlar sözün həqiqi mənasında dəli olurlar. Onları dəli edən baş tibb bacısı Retçedin vicadaniyyətə sığmayan, qeyri-insani “müalicə” üsuludur. Bu hər kəsə kifayət qədər açıq şəkildə bəllidir, ancaq heç kim səsini çıxarmır.

⁹⁸ BDU-nun magistrantı. nigar.ceferova97@mail.ru

Çünkü özlərini “dovşan” (dovşanlar qorxaq olduğundan yazıçı simvolik olaraq belə adlandırır) hesab edirlər. Qara kinayənin müəllifin öz dilindən ifşası metodu bu məqamda da özünü bariz şəkildə göstərir.

Qara kinayə əsərin bir çox hissəsində ideyanın əsas tərkib hissəsi kimi gözə çarpır. Məsələn, əsərdə “Sözə qulaq asmayan” (baş tibb bacısının və onun xidmətçilərinin mütisi olmayan) xəstələr ETO (elektroşok terapiya otağı), EO (erqoterapiya otağı), FO-ya (fizioterapiya otağı) göndərilirlər və çox zaman oradan “ağıllanıb” çıxırlar. Bu terapiyalardan sonra cəmiyyətə zərər verməyən, sakit xəstələrə çevrilirlər. Əgər ETO, EO, FO-ya gedən xəstələr yenə əvvəlki rekasiyanı göstərilərsə, o zaman “Əməliyyat otağı”na göndərilirlər. Oradan çıxanların isə çox az qismi həyatda qalır. Qalanlar da iflic olurlar və ölüdən fərqlənmirlər, bir növ nəfəs alıb-verən ən aciz canlıya çevrilirlər. Bütün bu “qayda-qanun”a qarşı çıxan, üsyankar Makmörfi kimi...

Əsərin digər baş obrazı Makmörfidir ki, müəllif onun dili ilə qara kinayənin “obraz vasitəsilə ifşa metodu”ndan istifadə etmişdir. Hər həftə xəstələrin ümumi vəziyyətinin dəyərləndirilməsi iclası aparılır. Xəstələrin vəziyyəti həkimlər və yoldaşları vasitəsilə dəyərləndirilir və sağalıb-sağalmadığı, müalicənin necə getdiyi haqqında həkim rəyi alınır. Makmörfi gələndən sonra onun iştirak etdiyi ilk iclasda Hardinqin psixoloji durumunun və probleminin müzakirəsi aparılırdı. Həkimlərin dediyinə görə, bu iclas xəstələrin xeyri üçün idi, ancaq ilk dəfədən Makmörfi bunun belə olmadığını anladı. Hardinq gözəl arvadını qışqanır, onun yüngül qadın olduğunu söyləyirdi. İclasda isə baş tibb bacısı Retçed sətraltı sözlərlə Hardinqin kişiliyini və mənliliyini alçaldır, “etiraf” etdirmək bəhanəsi ilə vəziyyəti öz istədiyi kimi təqdim edirdi. Makmörfi iclası “dimdikləmə ziyafəti” adlandırdı və yoldaşlarının hər birinə hayqırdı: “Lənətə gəlsin, axı siz bunların hamısına necə dözürsünüz? Axı Retçəd və onun axmaq xidmətçiləri sizi hər tərəfinizdən didik-didik olanacan dimdikləyirlər. Nə üçün susursunuz?” Ancaq yoldaşları bunun onların yaxşılığı üçün olduğunu söylədilər. Doğrudur, dilləri elə deyirdi, amma əsl həqiqətin nə olduğunu hər biri çox yaxşı bilirdi.

Bu “müalicə” üsulu orada olan xəstələrin ölümünə səbəb olurdu – tənqidlərə, alçaldılmalara, onun-bunun gülüş hədəfinə, qara oğlanların (baş tibb bacısı Retçədin əsas köməkçiləri) mütisi olmağa dözməyən zəif iradəli insanlar intihar edirdilər. Otuz yaşına çatmış Billi Bibit də onlardan biri idi. Sözdə “kənüllü” olsa da, anasının rəfiqəsi Retçədin təklifi və anasının istəyi ilə bu xəstəxanaya gəlmişdi. Ancaq yetkin yaşa çatmış bu oğlanı Retçəd anası ilə qorxudurdu. Sonda isə ana tənəsinin və cəmiyyətin dilində oyuncaq olmaq qorxusu ilə həyatına son verdi. Bu günəcən belə hallar çox təkrarlanmışdı. Amma Makmörfinin səbrinin son həddi də məhz bu günahsız oğlanın intiharı oldu. Makmörfi hər şeyi atıb çıxıb gedə bilərdi, lakin qaçmadı, o nəyisə dəyişdirmək istədi, yoldaşlarını bu “diktator”un əlindən xilas etmək istədi. Ancaq Retçəd onu “öldürdü” – ən ağır əsəb xəstəsi və “özünü idarəsizlik” adı ilə son müalicə üsulu olan “Əməliyyat otağına” saldırdı. Doğrudur, Makmörfi oradan cismən sağ çıxdı, ancaq o ölmüşdü. Qara kinayənin ən zirvə nöqtəsi məhz əsərin bu hissəsidir. Makmörfini xəbərin üstündə otağa gətirirlər. Başçı Bromden, Skenlon, Hardinq, Martini xəbərin o tərəf-bu tərəfinə keçirlər və orada uzanan adamın qəti şəkildə dostları Makmörfi olmadığını söyləyirlər.

Düzdür, üz həmin üz idi, bədən arıqlasa da, həmin bədən idi, çapıqı belə olduğu kimi yerində idi. Ancaq o, Makmörfi deyildi, onun atəşli baxışları sönmüşdü. Bütün xəstəxanaya meydan oxuyan insanın başında oturan ağcaqanadı belə qovası gücü qalmamışdı. Əlbəttə, o, Makmörfi ola bilməzdi, onun ruhunu öldürmüşdülər, gözüünün işığını söndürmüşdülər. Dostlar, təbii ki, çarpayuya uzadılan xəstənin cismən onların üsyankar dostu olduğunu bilirdilər. Amma həm də o olmadığından əmin idilər.

Nəticə

Qara kinayə heç nəyi qurmur, əksinə, üzə olan “gerçəkliyi” geri atır və altı, kölgədə olanı üzə çıxarır. Bu mənada Derrida qara kinayəni “üzərində bütöv bir mənə iyerarxiyasının inşa edə biləcəyi sarsılmaz təmələ, bir özü, möhkəm bir zəminə söykənən bütün düşüncə sistemlərinin metafizik və metamətn şəkildə dəyərləndirməsi” adlandırır ki, Ken Kizi də “Ququ yuvası üzərində uçuş” romanında məhz bu cür çıxış etmişdi. Bəzi tədqiqatçılara görə qara kinayə bir metod deyil, üzə görünən gerçəkliyin analizi və kölgənin üzə çıxmasıdır.

Postmodern mənada qara kinayəni Fransis Loytard “mətnin ən dağıdıcı ünsürü” də adlandırır. Ken Kizi də dövrünün ilk yazıçısı idi ki, qara kinayəni dağıdıcı ünsür kimi istifadə etmişdir və “Ququ yuvası üzərindən uçuş” romanında qara kinayənin bütün metod və formalarından ayrı-ayrı məqamlara ustalıqla faydalanmışdır. [4]

“Ququ yuvası üzərindən uçuş” romanı həm komik və tragik çalarlarla zəngin olmaqla yanaşı, dünya ədəbiyyatının bənzərsiz nümunəsidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Colebrook Claire: “Black Irony”, London, Routledge
2. Kizi Ken. Ququ yuvası üzərindən uçuş. Bakı: Teas press, 2018, 412 s.
3. Quliyev Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. Bakı, 2012, 344 s.
4. Loytard Jean-François: “The postmodern condition: A report on knowledge”, University of Minnesota Press
5. Terry G. Sherwood: “One Flew Over the Cuckoo’s Nest and the Comic Strip”, Critique XIII.1, 1971, 96-109 s.
6. Tony Tanner: “City of Words: American Fiction”, Cambridge University 1971, 373-76 s.
7. Walter Kerr: “...And the Young Flew Over the Cuckoo’s Nest”, The New York Times, 1971.

Açar sözlər: roman, qara kinayə, metafizik mətn, xaos, ifşa, müəllif maskası.

Keywords: novel, black irony, metaphysical text, chaos, exposure, author’s mask.

Ключевые слова: роман, черная ирония, метафизический текст, хаос, разоблачение, авторская маска.

KEN KİZİNİN “QUQU YUVASI ÜZƏRİNDƏN UÇUŞ” ROMANINDA QARA KINAYƏ

Xülasə

Ken Kizi (Kennet Elton Kizi) müasir Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Onun yaradıcılığında postmodernist ünsürlər üstünlük təşkil edir. Yazıçının qələmə aldığı “Ququ yuvası üzərindən uçuş” əsəri isə Amerika ədəbiyyatının misilsiz nümunəsidir. Həm komik, həm tragik çalarlarla zəngin olan roman sağlam məntiqə psixi pozğunluğun sərhədlərini araşdırır.

Əsər postmodernist ədəbiyyatın əsas ünsürlərindən birini təşkil edən qara kinayə ilə zəngindir ki, bu da əsəri postmodernist roman səviyyəsinə qaldırır. Ədib demək istədiklərini birbaşa deyil, qara kinayə vasitəsilə üzə çıxarmışdır. Ken Kizi “Ququ yuvası üzərindən uçuş” əsərində qara kinayənin müxtəlif metodlarından istifadə etməklə dağıdıcı roman qələmə almışdır ki, əsər həm fərdiyyəçiliyin, həm də psixoloji dramın ən mükəmməl təcəssümüdür. Əsərdə həm alt, həm üst qara kinayədən, müəllifin dili ilə bərabər, obraz vasitəsilə ifşa üsulundan istifadə olunmuşdur. Bu da əsəri unikal edir, çünki təkrarçılığa yer verilmir.

Ken Kizi oxucuya çatdırmaq istədiyi hər bir məqamı ustalıqla qələmə almış və romanda elə real səhnələr yaratmışdır ki, bu da ədibin peşəkarlığından xəbər verir.

BLACK IRONY IN KEN KESEY'S ROMAN “ONE FLEW OVER THE CUCKOO'S NEST”

Summary

Kenneth Elton Kesey is a prominent figure in modern American literature. Postmodernist elements predominate in his work. The author's work “One Flew Over the Cuckoo's Nest” is an incomparable example of American literature. Rich in both comic and tragic nuances, the novel explores the boundaries of common sense and mental disorder.

The work is rich in black irony, which is one of the main elements of postmodernist literature, which raises the work to the level of a postmodernist novel. The writer did not reveal what he meant directly, but through black irony. In “One Flew Over the Cuckoo's Nest”, Ken Kesey wrote a devastating novel using a variety of black irony that is the perfect embodiment of both individualism and psychological drama. The work uses both open and closed black irony, along with the language of the author, the method of exposure through image. This also makes the work unique, because there is no room for repetition.

Ken Kesey skillfully wrote every point he wanted to convey to the reader and created such realistic scenes in the novel that it shows the professionalism of the writer.

ЧЕРНОЙ ИРОНИЯ В РОМАНЕ КЕН КИЗИ “ПОЛЁТ НАД ГНЕЗДОМ КУКУШКИ”

Резюме

Кеннет Элтон — видная фигура современной американской литературы. В его творчестве преобладают постмодернистские элементы. Произведение автора “Полёт над гнездом кукушки” является несравненным образцом американской литературы. Богатый как комическими, так и трагическими нюансами, роман исследует границы здравого смысла и психического расстройства.

Произведение насыщено черной иронией, которая является одним из основных элементов постмодернистской литературы, что возводит произведение на уровень постмодернистского романа. Писатель раскрыл то, что имел в виду, не прямо, а через черную иронию. В “Полёт над гнездом кукушки” Кен Кизи написал разгромный роман с использованием разнообразной черной иронии, которая является идеальным воплощением как индивидуализма, так и психологической драмы. В произведении используется как открытая, так и закрытая черная ирония, а также авторский язык и образное воздействие. Это делает работу уникальной, в ней нет повторов.

Кен Кизи умело прописал каждую мысль, которую хотел донести до читателя, и создал в романе настолько реалистичные сцены, что это свидетельствует о профессионализме писателя.

Rəyçi: professor Cəlil Nağıyev

UNUDULMAZ MÜƏLLİMİM!

Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrin 50-ci illərindən sonrakı inkişafında böyük rolu olan görkəmli alimlərdən biri filologiya elmləri doktoru, professor Abdulla Əsgər oğlu Abasovdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, çoxcəhətli məlumata, yaradıcılığa, geniş fəaliyyət dairəsinə malik alim, şərəfli müəllim ömrü sürən bir ziyalı olmuşdur. Bu ömrün qayəsi onun sadəliyi, dözümlü, dönməzliyi, həyat eşqi, əməksevərliyi, uğura inamı idi. Abdulla müəllim 1930-cu ildə Vətənimizin dilbər guşəsi olan Quba rayonunda anadan olmuşdur. İlk təhsilini Quba şəhəri pedaqoji məktəbində almış, sonra isə Quba Dövlət Müəllimlər İnstitutuna daxil olmuş, 1950-ci ildə həmin institutu bitirərək “orta məktəb müəllimi” hüququ qazanmışdır. Həmin ildə BDU-nun filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1955-ci ildə həmin fakültəni bitirmişdir. O, bir müddət Qubada müəllim, dərslər hissə müdiri işləmişdir. Sonra Quba rayon sovetinin VII və VIII çağırışla deputatı seçilmişdir.

1957-ci ildə RXMŞ Yanında Pedaqoji Kabinəyə müdir təyin edilmişdir.

1962-ci ildə BDU-nun əyani aspiranturasına qəbul olunmuş, 1965-ci ildə “Kommunist” qəzetində ədəbiyyat məsələləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almış, həmin ildən BDU-da müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır.

1976-cı ildə “Üzeyir Hacıbəyovun sənətkarlığı” adlı dissertasiya işinə görə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi adını almış və “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” kafedrasına professor vəzifəsinə layiq görülmüşdür.

O, uzun illər Elmi-pedaqoji və Müdafiə Şurasının, həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası ekspert şurasının üzvü olmuşdur.

Keçən əsrin 60-cı illərini xatırlayıram. Avqust ayı idi. Qəbul imtahanları verirdik. Birinci tanıdığım Abdulla müəllim oldu. İlk imtahanı da o götürdü. İmtahanları müvəffəqiyyətlə verib universitetə qəbul olundum. Sentyabrın 1-də ilk dərs başlayan günü auditoriyamıza Mir Cəlal Paşayev daxil oldu. Demək olar ki, Mir Cəlal Paşayevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının bütün üzvləri, o cümlədən Abdulla müəllim mənim müəllimim olmuşdur. Mən nəyə nail olmuşamsa, müəllimlərimə borcluyam. Bütün müəllimlərimizin haqqı boynumuzdadır. Həm orta məktəbdə, həm də ali məktəbdə qismətimə çox qüdrətli müəllimlər düşüb: Əliyar Qarabağlı, Mir Cəlal Paşayev, Bəxtiyar Vahabzadə, Mehdi Məmmədov (estetikadan), Aslan Aslanov (etikadan), Ələvsət Abdullayev, Ağamusa Axundov, Muxtar Hüseynzadə, Abdulla Abasov və digər adını çəkmədiyim dəyərli müəllimlərim.

Biz keçmişimizi unutsaq, gələcək nəsillərə də nümunə ola bilmərik. Unudulmaz müəllimimiz Mir Cəlal Paşayev deyirdi: “Biz hamımız Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusundan” çıxmışıq”. İndi isə biz hamımız – bizim nəsil deyirik: “Biz Mir Cəlal müəllimin məktəbini keçmişik, hamımız onun rəhbərlik etdiyi kafedradan pərvazlanmışıq”. Açıqı, Mir Cəlal müəllimin kafedrasındakı gənclərə indi də “Mir Cəlalın oğlanları” deyirlər. Həqiqətən o müəllimlərə Mir Cəlal atalıq qayğısı göstərmişdir.

Müəllimlər tələbələrini həm sevdilər, həm də özlərini sevdirdilər. Mənim əziz və unudulmaz müəllimlərim, atam və anamdan sonra siz mənim mənəvi müəllimlərimsiniz. Siz bizdən uzaqlaşdıqca biz sizə yaxınlaşırıq. Allah sizə rəhmət eləsin!

Abdulla müəllimin elmi-pedaqoji fəaliyyətində əsas yerlərdən birini müəllimlik tutur. O, çox sadə və səmimi insan idi. Özü də yüksək erudisiyaya, böyük mədəniyyətə, dərin intellektə sahib olan insan idi. O, əsl pedaqoq, minlərlə tələbənin sevimlisi, inamı, pərəstis etdiyi bir şəxsiyyət idi. Onda dinləyiciləri maraqlandırmaq, özünə cəlb etmək qabiliyyəti çox güclü idi. Bu informasiya bolluğunda həmişə yeni söz demiş, elmin, biliyin, daim işıq, ziya olduğunu tələbələrinə aşılamağa çalışmışdı. Öz maraqlı mühazirələri ilə tələbələrinin təfəkkürünü, düşüncə tərzini inkişaf etdirməyi, biliklərini zənginləşdirməyi bacarmış, müdrikliyi, dərin ağıl, gözəl nitqi ilə onlara şəxsi nümunə olmuşdur. Onun alimliyi ilə müəllimliyi-əsl pedaqoqluğu vəhdət təşkil edirdi. O, tələbələrinə örnək, çox yüksək mədəniyyətə malik olan müəllimlərimizdən idi.

Abdulla müəllim sadə, səmimi, olduqca həssas, sözlünə bütöv, diqqətçil və dəqiq adam idi. Onun şux qaməti, sərv boyu heç zaman yadımdan çıxmır. Onda hər şey gözəl idi; danışq tərz, nüfuz etmə qabiliyyəti, kübar davranışı hamını valeh edirdi. Daxili məzmunu xarici forma ilə vəhdətdə idi. O, həmişə səliqəli və gözəl geyinirdi. Böyük rus yazıçısı A.P.Çexov yazırdı: “Ziyalıda hər şey gözəl olmalıdır!” Mən cəsarətlə deyirdim ki, bu dərin məntiqi sözlərin Abdulla müəllimə şamil etmək tamamilə yerinə düşərdi. Abdulla müəllim xüsusən dərsdə şeir deyəndə başqa bir ovqat təlqin edirdi. Sanki ilhamla gəlirdi. Unudulmaz bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovu çox sevirdi. Elə bil onun mayası ilə yoğrulmuşdu. “Üzeyir Hacıbəyovun sənətkarlığı” adlı möhtəşəm əsəri də bu sevginin nəticəsidir. Məhz ona görə də bu əsər ədəbi ictimaiyyətin geniş müzakirəsinə səbəb olmuşdur. Abdulla müəllim müxtəlif ədəbi-bədii sahələrə aid bir sıra aktual problemlərə həsr olunmuş elmi-nəzəri məqalənin, çoxlu monoqrafiyaların müəllifidir.

Müəllimlərim haqq dünyasına köçdükcə mən qəm dəryasına bürünürəm. 70-dən çox yaşım olsa da, onlarla tez-tez görüşmək, məsləhətləşmək mənə qüvvət verirdi. Hər dəfə onları görəndə mənə elə gəlirdi ki, gənc bir tələbəyəm. Hər şagird, hər tələbə müəllim ömrünün silinməz bir səhifəsidir. İllər keçdikcə, zaman dəyişdikcə bu səhifələr şirin bir xatirə kimi sənin keçmişinə çevrilir və sən zamanın axarında ömrün qayğılı, bəzən də qayğısız anlarını o səhifələrdə tapırsan. Fəxr edirəm ki, Abdulla Abasov ömrünün bir səhifəsini də mən tutmuşam. Özü də unudulmaz, silinməz səhifəsini... Abdulla müəllimin ömrünün bu səhifəsini yaşadığca başa düşmüşəm ki, bizə müəllimlik peşəsinin sirlərini öyrədib, sənəti sevdəyən. Müəllimlik elə bil peşədir ki, o hər bir insanı, həm də bu peşənin vurğunu olan, ona qəlbən bağlı ömür yaşayanların özlərini də kamilləşdirir, formalaşdırır. Müəllimlər insan zəkasını nurlandıran sönməz işıq mənbəyi olmaqla bərabər bəşəriyyətin mənəvi yükünü çiyinlərində daşıyan həyat Anteyləridir. Ömrünün ən gözəl çağlarını, ən enerjili illərini, saçının qara tellərini müəllimlik sənətində ağardan Abdulla müəllim! Biz tələbələriniz özümüzü Tanrının sevimli bəndələri hesab edirik. Çünki biz sizin kimi bir müəllimdən, ən əsası yüksək pedaqoji ustalığa malik bir insandan dərs almışıq.

Abdulla müəllim bütün ömrü boyu xeyirxah olub, Antik dövrün nətiqi olan Solon öz mühazirələrində söyləyirdi: “Həyatın ən yüksək qayəsi xeyirxahlıqdır...” Məsələn, “Quran”ımızda da yazılıb ki, “əsil insan odur ki, xeyirxahlıq etsin, səxavət göstərsin. Bunlar ekiz qardaşlardır”. Məhəmməd Peyğəmbərdən soruşurlar: “Əsil alim kimdir?”, “Əsil alim o şəxsdir ki, elmi öyrənən və öyrədən olsun”. Abdulla müəllim elmi həm öyrəndi, həm də öyrətdi, özü də sevgi ilə öyrətdi. O, xeyirxahlıq mücəssəməsi idi. 50 il bundan əvvəl bizim nəsil Abdulla müəllim auditoriyaya daxil olanda özü demişkən “cavan oğlan idi”. Onun zil qara saçları, təbəssüm dolu gözləri, nurlu çöhrəsi, asta yerisi, o vaxtdan beynimizdə həkk olunub. Uzun illərdir ki, ali məktəbin koridorları ilə addımlamış, auditoriyalarda nəsil-nəsil tələbələrə ədəbiyyatın sirlərini öyrətmişdir.. İllərlə ayaq döydüyü pillələr onun ömür pillələri ilə qovuşmuşdur. Mülahizələri bəzən ədəbiyyatın müasir sərhədləri ilə məhdudlaşır, bəzən isə keçmişə yol açardı.

Abdulla müəllimin gəncliyi biz tələbələrin gözləri qarşısında olmasına baxmayaraq bizə elə gəlirdi ki, o, heç gənc olmayıb. Dünyaya müdrik bir görkəmdə, sənətinin kamil bilicisi, həqiqi professor kimi gəlib. Lakin ömür kitabını vərəqlədikcə, uşaqlıq illərindən başlayaraq, onun şöhrətinin mayasını şərəfli əməkdə, zəhmətdə istedadın vəhdətində görürük.

İstedad Tanrının insana bəxş etdiyi ən böyük nemətdir. Bu, insanın bütün varlığını işıqlandıran ilahi bir nurdur. Allah bu neməti kimə, nə üçün verdiyini özü bilir. Abdulla müəllim elmin zirvələrini fəth etmiş bir istedad sahibi idi. O, işini, peşəsini sevən bir şəxs idi. Onun ilhamı suyu heç vaxt tükənməyən dağdan çağlayan bir bulağa bənzəyirdi. Abdulla müəllim

kollektiv içində çox sevilirdi; bu sevgini o, ədəb-ərkanı, abır-həyası, səmimiliyi, alicənablığı ilə özü qazanmışdı. O, daim əqidə bütövlüyünü, şəxsi ləyaqətini qoruyub saxlamışdır.

Nisbətən yaşlı olsa da, cavan, qəlbi yazıb-yaratmaq eşqi ilə çırpınırdı. Abdulla müəllimin yaşı 90-ı ötsə də, lakin zəhmətdən yorulduğunu eşitməmişdik, görməmişdik. “Klassiklər həmişə müasirdir”, “Ədəbi yadigarlar”, “Həyat və bədii həqiqət” və s. monoqrafiyaları buna əyani sübutdur.

Allahın sizə bəxş etdiyi ömrü elə-belə başa vurmadınız. Sizin bugününüz dünəndən, sabahınız bugündən fərqli olub.

Abdulla müəllim gözəl ailə başçısı idi. Unudulmaz müəllimimiz Mir Cəlal Paşayev yazırdı: “Mənim ən böyük əsərim ailəmdir”. Onun öyüd-nəsihətləri bugün də fakültəmizdə söylənilir, yada salınır. Hər bir qüdrətli kişinin arxasında bir cəfakəş qadın dayanır. O qadın bütün həyatını bir alim ömrünə həsr etmiş Rima xanım idi. Vəfalı Rima xanım Abdulla müəllimin ölümünə dözməyib tezliklə dünyasını dəyişdi. O, üç qız övladı böyütmüşdür. Şəlalə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kafedrasının dosentidir. Gülarə hüquqşünasdır. Sevinc isə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kafedrasının müəllimidir.

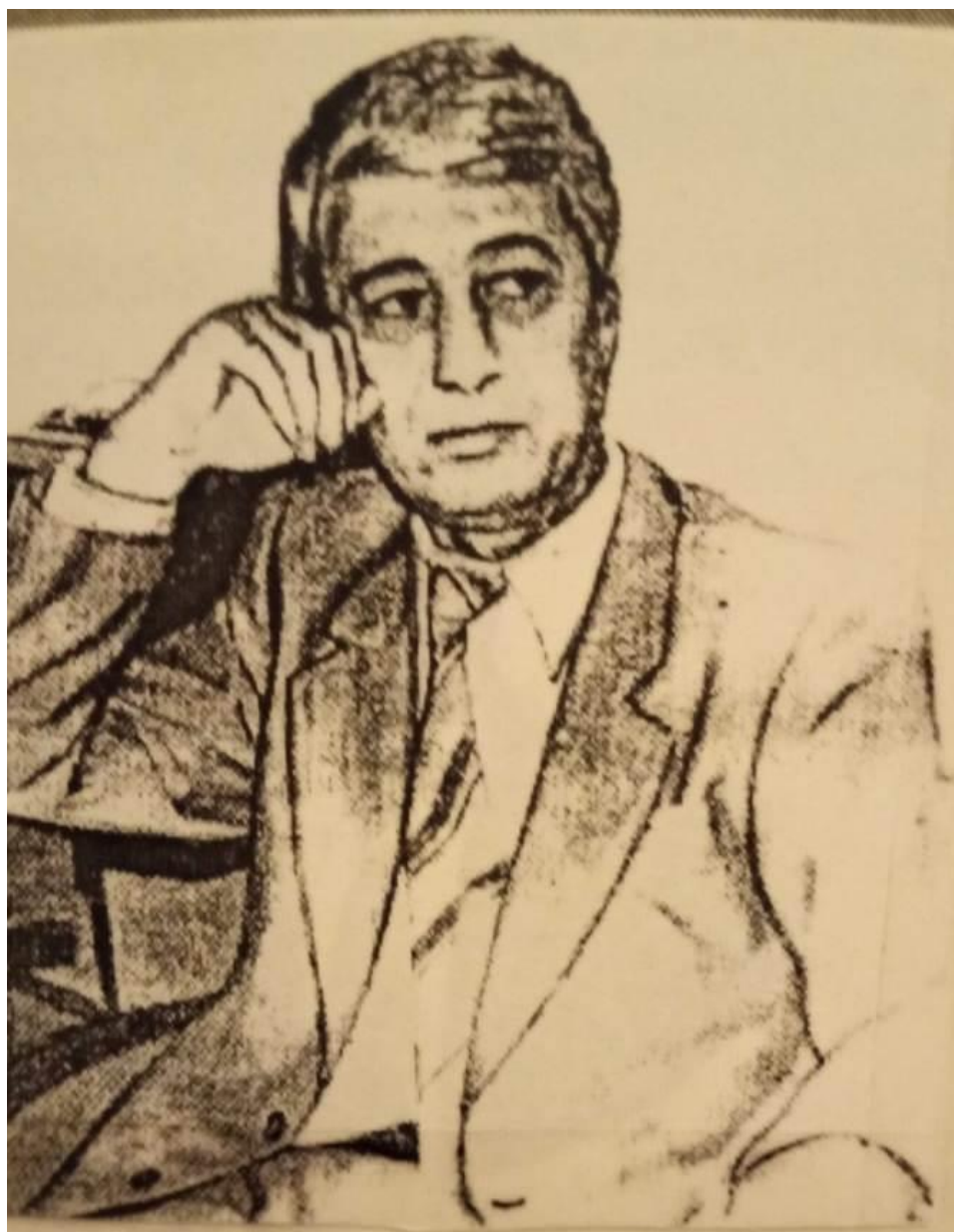
Müqəddəs Quranımızda yazılıb ki, üç qız övladı böyüdən ananın yeri cənnətdir. Abdulla müəllimin ölümünə dözməyən vəfalı Rima xanımın yeri onsuz da cənnət idi. Allah Sizə rəhmət eləsin!

Abdulla müəllim, bir var ölənlər, bir də var əbədiyyətə qovuşanlar. Siz əbədiyyətə qovuşanlardansınız! Sevinirəm ki, bugün də Sizi hamı hörmət və ehtiramla yad edir, hamımız üçün örnək olan yüksək mənəvi keyfiyyətlərinizdən danışır. Siz bizim aramızda cismən yoxsunuz, mənən yaşayrsınız. Siz sağlığınızda olduğundan da daha çox anılırsınız, daha çox sevilirsiniz.

Yazının sonunu xalq yazıçısı Anarın sözləri ilə bitirmək istəyirəm: “İnsanlar ölərkən birdəfəlik ölmürlər, nə qədər ki, onları xatırlayan, onların səslərini, sifətlərini yaddaşında saxlayan adamlar durur, bu ölənlər də hələ yaşayırlar – fikirlərdə, xeyallarda, təsəvvürlərdə yaşayırlar!”.

Sultan Seyidova, Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

ПАМЯТИ НАСТАВНИКА

Судьба свела меня с Расим муаллимом в то время, когда я был студентом IV курса в Ахундовском институте, а Расим м., будучи аспирантом, весь был поглощён исследовательской работой над кандидатской диссертацией под руководством уникального, неординарного учёного М.С. Караевой, которая тогда возглавляла Лабораторию прикладной и структурной лингвистики. Высокий авторитет этой лаборатории поддерживался царившей в ней творческой атмосферой, созданной научным потенциалом и целеустремлённой деятельностью подлинного наставника молодых исследователей Марьям Салимовны Караевой. Именно этот человек с безупречной репутацией и неиссякаемой энергией мог зажечь пытливые умы заманчивыми идеями известных зарубежных структуралистов Ф. де Соссюра, Н.С.Трубецкого, Э. Сепира, Л. Ельмслева, Н.Хомского, а также советских языковедов В. М. Солнцева, В.А. Звегинцева и др.

Всё это происходило в основном на периодически проводимых лингвистических семинарах в узком кругу заинтересованных лиц с непременным участием М.С. Караевой. И в этой кузнице научных кадров самым перспективным оказался аспирант данной лаборатории Р.С. Мирзоев, который помог автору этих строк сделать первые шаги в научных поисках. В то же время сам Расим м. стал «первой ласточкой», прославившей истинные достоинства Караевской школы.

Важно отметить и то, что с благословения Расим м., а также при поддержке благородного Учителя Ф.Г.Гусейнова я тоже стал одним из активных посетителей Караевского лингвистического семинара, за что считаю своим долгом выразить искреннюю признательность упомянутому учёному, а также всем тем, кто протянул мне

руку помощи во время моего трудоустройства и продвижения по служебной лестнице. Это проф. М.Т. Тагиев, М.С. Караева, Л.М. Грановская, Ч.А.Бедалов, Дж. С. Ахмедов и др.

Расим м. обладал богатой лингвистической интуицией, проницательным мышлением, что помогало ему угадать степень актуальности той или иной научной проблемы. И не случайно, что к нему приходили коллеги (в том числе из других вузов) за советом при выборе тем диссертационных работ для новых поколений аспирантов. Эти случаи являются ярким показателем того, что Расим м. был общепризнанным в нашей республике учёным. Более того, русские языковеды тоже относились к нему с большим уважением. Действительно, своими солидными научными трудами он внёс весомый вклад в дериватологию, что придавало ему уверенность чувствовать себя крупным специалистом в этой области, т.е. лидером. И действительно, он стал одним из лидеров в сфере избранной им отрасли - в дериватологии.

Избрав непосредственным объектом исследования словообразование, он не ограничивался этой узкой сферой, а проявлял большой интерес к фундаментальным проблемам общего и зарубежного языкознания. И не случайно своим кумиром считал Вильгельма фон Гумбольдта, испытывая при этом особый интерес к лингвистическому наследию Фердинанда де Соссюра. Труды этих корифеев лингвистической науки были его настольными книгами.

Своим трудолюбием, добросовестностью и объективностью Расим м. снискал большое уважение сотрудников родного вуза, что сыграло немаловажную роль при назначении его ответственным секретарём приёмной комиссии, которая в тот период обладала большими полномочиями и могла в известной степени решать судьбы абитуриентов. Заняв ключевую позицию в экзаменационной кампании, Расим м. сознавал свою ответственность и старался проявить благосклонность, сочувственное отношение к нуждающимся абитуриентам и молодёжи, прибывшей из различных уголков нашей страны. (Автор этих строк был живым свидетелем всех этих событий). По указанию ответственного секретаря все спорные вопросы решались в пользу абитуриентов. Иначе и не могло быть, поскольку Расим м. по своей натуре был человеком справедливым, благородным и культурным.

Вполне понятно, что все эти ценные качества Расим м. не ускользали от общественного мнения вузовского коллектива, который по праву считал его одним из самых почётных, уважаемых сотрудников БСУ. Эту высокую оценку коллег он полностью оправдал своим добросовестным отношением не только к служебным обязанностям, но и к научно-исследовательской работе. Его отличали неиссякаемая увлечённость наукой, неутомимость в поиске новой научной информации, стремление к постоянному совершенствованию, умение ориентироваться в безбрежном мире научной литературы. Именно эти качества Расим м., а также его умение вдохновлять молодых исследователей на научный подвиг словно «магнитом притягивало» к нему людей. Находиться рядом с Расим м. и не заниматься наукой было невозможно. Проведённые с ним беседы, а также его лекции были источником интеллектуальной энергии, которая мобилизовала слушателей на поиски и решение актуальных проблем современной лингвистической науки.

Молодое поколение исследователей перенимало у Расим м. не только лингвистические знания, но и нечто более ценное - как использовать эти знания в ходе научного описания того или иного языкового явления, как анализировать фактический языковой материал с применением системно-структурного метода.

Будучи заведующим одной из престижных кафедр филологического факультета – кафедрой современного русского языка, Расим м. требовал от сотрудников постоянно совершенствоваться профессионально. Он хотел, чтобы каждый из его коллег стал достойным наставником молодёжи, образцом для подражания.

Его преждевременная смерть стала большой утратой для азербайджанской русистики.

Ценители научного наследия Р.Мирзоева убеждены в том, что его идеи будут вдохновлять новые поколения исследователей на поиски нерешённых лингвистических проблем не только в области дериватологии, но и в других областях языкознания.

Низкий поклон светлой памяти замечательного человека и большого учёного, который будет жить в сердцах его подопечных и коллег.

Проф. М.М. Джафаров

Qızılgül Ağəli qızı Abdullayevanın 70 illiyi münasibətilə

Görkəmli Azərbaycan filosofu Əbülhəsən Bəhmənyarın gözəl bir kəlamı var: “Elə adamlar axtarın ki, onlarla söhbət yaxşı kitablara bərabər olsun. Elə kitablar da axtarın ki, mütaliəsi filosoflarla söhbətə dəysin”. Cəmiyyətdə şəxsiyyəti ilə yaradıcılığı və fəaliyyəti üst-üstə düşən, tərcümeyi-halı ilə gələcək nəsillərə nümunə olan ziyalılara rast gəlmək, onlarla həmsöhbət və yol yoldaşı olmaq nə qədər xoşbəxtlik və qürurvericidirsə, bir o qədər də məsuliyyətlidir. Belə alim və müəllimlərdən dərs almaq, məxsus olduğun peşənin sirlərini öyrənmək, doğrudan da, tələbələr üçün sözün əsl mənasında böyük şansıdır. 102 yaşlı Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində vaxtilə ölkəmizin elə tanınmış alimləri çalışmışdır ki, bu gün müəllimlərimiz onların həyat yolundan ağız dolusu bəhs edərkən insan bir tərəfdən heyrətlənirsə, digər tərəfdən onları görmədiyi və canlı dinləmədiyi üçün təəssüflənir. Ancaq yeganə təəssülümüz odur ki, həmin böyük ziyalıların özlərindən sonra yetişdirdiyi elə tələbələri var ki, hazırda bu şərəfli yolda uğurla addımlayır, klassiklərimizin irsini yaşadır və onların ənənələrini layiqincə davam etdirirlər. Bu ənənə və varisliyi uğurla davam etdirən, halal alim və müəllim ömrü yaşayan, çiyindəşlarından öz dəst-xətti ilə seçilən belə ziyalılarımızdan biri Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının dosenti Qızılgül xanım Abdullayevadır.

Qızılgül Ağəli qızı Abdullayeva 1952-ci il mart ayının 22-də qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı adlandırılan Qubadlı rayonunda dünyaya göz açmışdır. 1959-1969-cu illərdə Sumqayıt şəhərində tam orta məktəb təhsili alan Qızılgül xanım 1969-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə qəbul olunmuş və 1974-cü ildə bu qədim ali təhsil ocağını fərqlənmə diplomu ilə başa vurmuşdur. Universiteti bitirdikdən sonra o, taleyini müqəddəs müəllimlik peşəsinə bağlamış, bilik və bacarığı, istedadı, zəhmətsevərliyi ilə alimlik mərtəbəsinə yüksəlmişdir. Əmək fəaliyyətinin ilk illərində, yəni 1974-1978-ci illərdə Zərdab rayonu Əlvənd kənd orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi işləmişdir. 1978-ci ildən ömrünü Bakı Dövlət Universitetinə bağlayan Qızılgül xanım burada müxtəlif vəzifələrdə - kitabxanaçı, böyük kitabxanaçı, metodist, baş laborant, müəllim, baş müəllim vəzifələrində fəaliyyət göstərmişdir. Elmi-pedaqoji fəaliyyəti BDU-nun Türkologiya kafedrası ilə bağlı olan Qızılgül Abdullayeva 1984-1987-ci illərdə həmin kafedranın əyani aspirantı olmuş, 1988-ci ildə “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu (50-ci illər ədəbi nəslinin şeir dili əsasında)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1993-cü ildən Türkologiya kafedrasının dosenti vəzifəsində çalışan dilçi alim 2022-ci ildə “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etmişdir.

Azərbaycan dilinin tarixi üzrə dəyərli araşdırmaların müəllifi olan Qızılgül Abdullayeva “Dilin şeir rəngi” (2005), “Kül tiqin abidəsi” (2007), “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi” (2019), “XVII əsr

Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi" (2019) adlı kitabların, "Qədim türk yazılı abidələri" (2006) adlı metodik vəsaitin, "Qədim türk dili" (2009) adlı metodik göstərişin, "Qədim türk dili", "Əski Azərbaycan yazısı", "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası", "Azərbaycan ədəbi dili tarixi", "Azərbaycan dili tarixi" adlı tədris proqramlarının, habelə 100-dən çox məqalənin müəllifidir. Uğurlu elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə Qızılgül Abdullayeva "Bakı Dövlət Universitetinin 100 illiyi (1919-2019) Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı" ilə təltif edilmiş, "Qızıl qələm" mükafatına və "İlin alimi" (2021) fəxri adlarına layiq görülmüşdür. Onun "XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi" və "XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi" adlı monoqrafiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ilin mühüm nəticəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Uğurlu qələm sahibi olan Qızılgül xanım Azərbaycan-Özbəkistan Dostluq Cəmiyyəti İdarə Heyətinin, həmçinin Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür.

Qızılgül Abdullayevanın elmi yaradıcılığı dil tarixinin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Buraya müəllifin Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələləri ilə yanaşı, türk dillərinin, xüsusilə qədim türk dilinin fonetik, leksik və morfoloji quruluşu haqqındakı sanballı araşdırmaları aid edilə bilər. Bu tədqiqatlarda türk xalqlarının Orxon-Yenisey, "Dədə Qorqud kitabı", "Kutadqu bilik" kimi qədim türk yazılı abidələri ilə bərabər, orta əsrlərdə türk dilinin inkişafına böyük töhfələr vermiş görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin (Y.Əmrə, Nəsimi, Füzuli və s.) dilinin öyrənilməsinə də geniş yer verilmiş, bu ədəbi nümunələrin Azərbaycan dilinin tarixindəki rolu aydın şəkildə tutarlı elmi faktlarla əsaslandırılmışdır. Bu baxımdan alimin yaradıcılığının əsas istiqamətlərini belə müəyyənləşdirmək olar:

a) **Qədim türk dilinin öyrənilməsinə dair əsərləri.** Buraya tədqiqatçının "Kül tiqin abidəsi", "Qədim türk yazılı abidələri", "Qədim türk dili" adlı kitabları, həmçinin "Qədim türk dilində hal kateqoriyası", "Qədim türk dilində kəmiyyət kateqoriyası", "Qədim türk dilində feilin zaman və şəxs şəkilçilərinin tarixi inkişafı", "Arxaikləşmiş qədim türk sözlərinin kök morfemlərdəki tarixi izi", "Türk mənşəli sözlərin ən qədim fonoloji sonluğu", "Qədim türk sözlərinin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri", "Tonyukukun dilində qrammatikləşmiş şəxs əvəzliliklərinin şəxs şəkilçiləri ilə müvaziliyi", "Tonyukuk" abidəsinin leksik tərkibində "novatorluq → ümumişləklilik → arxaiklik" taleyi yaşayan sözlər" və s. məqalələri daxildir.

b) **Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatları.** Müəllifin bu istiqamətdəki araşdırmalarında dilimizin fonetik, leksik və morfoloji quruluşunun öyrənilməsinə geniş yer ayrılmışdır: "Feili frazeoloji birləşmələrin leksik tərkibi (Q.Təbrizinin dili əsasında)", "Fədainin "Bəxtiyarname" əsərinin dilində leksik paralellər", "Səib Təbrizi dilinin leksikasına dair bəzi qeydlər", "Omonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri (Qövsü Təbrizinin dili əsasında)", "Müasir Azərbaycan dilində arxaikləşmiş qədim türk leksik qatı", "Fədainin "Bəxtiyarname" əsərinin dilində fonetik arxaizmlərin əhatə dairəsi", "Nəsimi leksikası oğuz qrupu dilləri ilə müqayisədə", "Yunus Əmrə "Divan"ında leksik fakt zənginliyinin omonimik mənbəyi", "M.Əmaninin dilində hal kateqoriyası" və s. Ümumi mənzərədən çıxış edərək demək olar ki, dilimizin tarixi ilə bağlı tədqiqatlarında alim daha çox tarixi leksika və tarixi morfolojiyaya xüsusi maraq göstərmiş, ancaq bu məsələlərdə fonetik quruluşun özəllikləri də diqqətdən kənarda qalmamışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, Qızılgül Abdullayevanın araşdırmalarında türkoloji dilçiliyin çağdaş məsələləri də işıqlandırılmışdır: "Türk dili dünya evində", "Azərbaycan mətbuatına osmanlı türkcəsinin təsiri", "Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi paralelliyində ümumünsiyyət faktından ortaq türkcəyə keçid" və s. məqalələrində müəllifin xaricdə keçirilmiş beynəlxalq elmi konfranslarda və nüfuzlu dərgilərdə həmin mövzularla bağlı səsləndirdiyi tezislər mütəxəssislərin marağına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan türkologiyasında XVII əsr ədəbi dilinin geniş şəkildə tədqiqi Qızılgül Abdullayevanın adı ilə bağlıdır. Alimin uzun illər üzərində gərgin əmək sərf etdiyi "XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili" adlı doktorluq dissertasiyasında ədəbi dilimizin araşdırmalardan kənarda qalmış bu mərhələsi ətraflı öyrənilmişdir. Mövzu ilə bağlı müəllifin mötəbər elmi jurnallarda və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda çox sayda məqalələri və iki hissəli monoqrafiyası çap olunmuşdur. Qızılgül xanım bu tədqiqatında Fədai, M.Əmani, Q.Təbrizi, S.Təbrizi, Məsihi kimi sənətkarlarla yanaşı, ilk dəfə olaraq, Rəhmətli Paşa, Sadiq bəy Əfşar, Tərzi Əfşar, Zəfər, Məczub, Vəhid Qəzvini, Şah Abbas Kəbir, Şah Abbas Sani və başqalarının yaradıcılığı əsasında XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik və qrammatik normalarını tam şəkildə tədqiqata cəlb etmişdir. Burada XVI əsrin sonları XVII əsrin əvvəllərindən etibarən müəyyənləşən və norma dəyişkənliyinə birbaşa təsir göstərən dildaxili yeni proseslərin – diferensiasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə proseslərinin məhz bu zaman kəsiyindən başlaması dəqiqləşdirilmiş, norma demokratizmində canlı danışiq dilinə meyil istiqaməti aşkarlanmışdır ki, bu da klassik kitab dili və folklor danışiq dili, buna müqabil olaraq əruz vəznə və heca vəznə paralellərinin müqayisəsi zəminində müəyyənləşdirilərək təqdim edilmişdir. Beləliklə, Qızılgül Abdullayevanın qələmi ilə bu zaman kəsiyi ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbi dili tarixində keçid mərhələsi kimi tanınmış və ənənəviliklə novatorluğun vəhdəti fonunda işıqlandırılaraq bu mərhələnin özəllikləri elmi ictimaiyyətə layiqincə çatdırılmışdır. Ümumən, müəllifin bu araşdırması məzmun dərinliyi, dil faktlarının zənginliyi və elmi nəticələrinin səmərəliliyi baxımından Azərbaycan dil tarixşünaslığı üçün əvəzsiz töhfədir.

Qızılgül Abdullayeva gözəl alim olmaqla yanaşı, həm də peşəkar müəllim-pedaqoqdur. Azərbaycan dilinin tarixinə dair fənlərdən dərs aparan Qızılgül xanım özünəməxsus pedaqoq diplomatiyası ilə tələbələrinin qəlbinə yol tapmağı bacaran müəllimlərdəndir. Əsl müəllim səfqəti və nəvazişi ilə tələbələrinin sevgisini qazanmış bu nəcib insan öz bilik xəzinəsini onlarla paylaşmaqdan çəkinmir, yeri gəldikcə, dərs zamanı yaradıcı gənclərlə elmi müzakirələr aparmaqdan zövq alır, gənc nəsilədən də nələrisə öyrənməyi, ümumən "öyrədərək öyrənirəm" şüarını elmi-pedaqoji fəaliyyətin vacib məqalarından biri hesab edir. Rəhbərlik etdiyi buraxılış işləri və magistr dissertasiyalarının müəlliflərinə - tələbə və magistrlərə xüsusi qayğı ilə

yaşar, onlara düzgün elmi istiqamətlər verir və gələcəkdə savadlı mütəxəssis kimi yetişmələri üçün əlindən gələni əsirgəmir. Bunun nəticəsidir ki, onun ürəklə, can yangısıyla öyrətdiyi və tələbələrin yaddaşına həkk etdiyi biliklər sözün həqiqi mənasında sonradan onların harayına çatır. Və hansı mövqə və vəzifə tutmasından asılı olmayaraq tələbələri onu həmişə minnətdarlıqla xatırlayır.

Həm alim və müəllimliyi, həm də şəxsi keyfiyyətləri ilə görkəmli türkoloq, akademik Tofiq Hacıyev məktəbinin layiqli yetirməsi olan Qızılgül xanım elmi-pedaqoji fəaliyyətində daim bu böyük şəxsiyyətin irsini yaşadır, təbliğ edir və gənc nəsə aşılayır. Onun dərs dediyi elə bir auditoriya yoxdur ki, tədris etdiyi mövzularda akademik Tofiq Hacıyev anılmasın, xatırlanmasın. Tofiq müəllimi təkcə yaradıcılığı ilə deyil, həm də gənc nəsə örnək tərcümeyi-halı ilə tələbələrə aşılayan Qızılgül xanım öz ustasına olan dərin minnətdarlığını əsl ziyalı missiyası ilə yerinə yetirir, “müəllimlər müəllimi”nin xatirəsini yaşadır. Mühazirələrində və çıxışlarında həmişə Tofiq Hacıyevin dediyi bir fikri xatırladır: “Mənim yetirmələrim çoxdur. Amma kişi yetirmələrimin içində akademik Nizami Cəfərov, qadın yetirmələrimin içində isə Qızılgül xanım mənim layiqli davamçılarımdır”. Qızılgül xanım özü də qeyd edir ki, “bu mənim həyatımda aldığım ən böyük mükafatdır”. Akademik Tofiq Hacıyev irsinə bağlılıq yalnız Qızılgül Abdullayevanın pedaqoji fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, o həm də elmi yaradıcılığında bu missiyanı uğurla davam etdirir: “Kimlər gəldi, kimlər getdi bu dünyadan” (2016), “Elmi yeniliklərin qovşağında daşlaşan əsər” (2016), “Akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında milli dil məsələsi” (2019), “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi”ndəki ilkərin akademik Tofiq Hacıyev ünvanı” (2021) adlı məqalələrində görkəmli alimin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı mühüm məsələlərə toxunur.

Qızılgül xanım eyni zamanda gözəl ailə başçısıdır – ANADIR. Ömür-gün yoldaşı, tanınmış naşir və publisist Adil Abdullayevlə uzun illər min bir əziyyətlə irəlilədiyi bu enişli-yoxuşlu və şərəfli yolda o, cəmiyyətimiz üçün iki layiqli övlad – vətəndaş yetişdirmişdir. Bu ziyalı ocağında boy atan, alim və müəllim kimi yetişən qızı Xatirə Abdullayeva Bakı Slayvan Universitetinin Türkologiya kafedrasının dosenti kimi anasının yolunu layiqincə davam etdirir. Oğlu isə hüquqşünasdır.

Qızılgül xanım olduqca maraqlı həmsöhbət və yol yoldaşıdır. Nə xoş ki, bu gözəl alimlə (hətta qızı Xatirə xanımla) birlikdə ölkəmizdə və onun hüdudlarından kənarda bir çox mötəbər elmi konfranslarda, qurultaylarda iştirak etmək bizə də qismət olub. Səmimi söhbətləri, istiqanlılığı ilə kollektivi ətrafına toplamağı bacaran və yeri gəldikcə, yol yoldaşlarına “mənavi liderlik” etməklə hər kəsi məmnun edən bu xanımla ünsiyyətdən yorulmaq, sıxılmaq mümkün deyil. O, apardığı müzakirələrlə, elmi mülahizələri və həyat təcrübələrini bölüşməsi ilə müsahibində özünə qarşı maraq və rəğbət yaradır. Onun düşüncələrini dinlədikcə zaman su kimi axıb gedir.

Dil tarixi ilə bağlı hər hansı bir elmi sual və mübahisə doğuran məsələdə Qızılgül xanımın mövqə və münasibəti gənc müəllim və tədqiqatçılar, o cümlədən mütəxəssislər üçün mürəkkəb məqamlarda etibarlı mənbə sayılır. Belə hallarda biz, tələbələri də ərlə güvənc yerimiz olan bu səxavətli müəllimə müraciət etməkdən çəkinmirik. İşdədirsə, elə işdə, evdədirsə, telefon vasitəsi ilə bu sualları cavablandırmağı özünə mənavi borc bilir. Yorulmadan, qısqanclıq etmədən öz fikirlərini saatlarla müsahibinə çatdırır. Atalar necə də gözəl deyib: “Elm xərcdən, artar, sərvət xərcdən, azalar”. Bu dəyərli alim də öz elm xəzinəsinin ağzını tələbələri və məsləkdəşləri üçün açıdıkcə daha da zənginləşir, bu zənginlik isə öz sahibinə nüfuz qazandırır. Təsadüfi də olsa, Qızılgül xanım obyektiv səbəblərlə əlaqədar öz dərslərini məna həvalə edərkən keçəcəyim mövzu ilə bağlı əvvəlcədən məni vacib bilgilərlə məlumatlandırır və bu məlumatları olduğu kimi tələbələrə də öyrətməyi möhkəm-möhkəm tapşırırdı. Mən də bu müddətdə Qızılgül xanıma yorulmadan qulaq asar, qeydlər götürür, həmin vaxt özümü o tələbələrdən heç də ayırmazdım. M.Şəhriyar demişkən, “o qədər tələbəlik elə ki, ta ustad olasan”.

Qızılgül xanım gözəl zahiri görünüşü, zövqlü və səliqəli geyimi, təmkinli izahları, sanballı nitqi, elmi mükəllimləri ilə daim müsahiblərinin diqqət mərkəzində dayanmağı bacarır. Şahidiyik ki (Bizimlə yol yoldaşı olanlar da bunu təsdiq edə bilər), o, beynəlxalq qurultaylarda dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş alimlərin məruzələrini necə maraqla dinləyir. Qulaq asa-asa qeydlər götürür, məruzələrdəki fikirlər ətrafında müəlliflərlə müzakirələrə qoşulmaqdan çəkinmir, yeri gəldikcə, özünəxas alim etikası ilə elmi polemikaya girir və mövqeyini ortaya qoymağı bacarır. Qızılgül xanım dilimizin tarixinə dair həqiqətlərin türkoloji ictimaiyyətə layiqincə çatdırılması üçün bu cür elm məclislərinə daim aktual mövzularla qatılır, çıxışları məruzə etdiyi bölmələrdə böyük maraqla qarşılanır. Uzun illər yorulmaz alim əməyinin nəticəsidir ki, Qızılgül xanım türkoloji dilçilikdə öz imzası ilə tanınır, qəbul edilir. Belə mötəbər konfransların, qurultayların bölmə iclaslarına sədrlik etmək Qızılgül xanıma tapşırıqlı, açılış və bağlanış iclaslarında ölkəmiz adından çıxışlar təşkilat komitəsinin rəhbərliyi tərəfindən adətən ona həvalə olunur.

Dissertasiya işinin müzakirə və müdafiələrində Qızılgül xanım gənc tədqiqatçılar - iddiaçılar arasında fərq qoymaz, onlara öz övladı kimi yanaşar. Əgər söhbət elmimizin və təhsilimizin gələcəyindən gedirsə, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyin məsuliyyətinə biganə qalmayan bu ziyalı xanım öz alim ciddiliyi ilə dissertasiya işi və onun müəllifi barəsində haqlı və qərəzsiz qeydlərlə çıxış edər, mövqeyində prinsiplilik nümayiş etdirər.

Üz cizgiləri ciddi və bəzən sərt görünə də, həlim ürəyə, səmimi ünsiyyətə sahib, tələbələrin sevgisini qazanmış Qızılgül xanımın qəlbinə yol tapmaq o qədər də asan deyil. Onunla yoldaş və sirdaş olmağın, bir süfrədə çörək kəsməyin, evinin kandarından içəri keçməyin böyük məsuliyyəti var. Təbii ki, saysız-hesabsız tələbənin qəlbində müəllim kimi taxt qurmuş bu insanın ürəyinə yol tapmaq üçün gərək həmin məsuliyyətin çəkisini dərk edə və bu yükün ağırlığına sona qədər tab gətirənsən. Ona görə də Qızılgül xanım inandığı, etibar etdiyi insanlardan az da olsa laqeydlilik və biganəlik hiss etdikdə qəlbən inciyir, ancaq heç zaman öz düşüncələrini o insandan gizlətmir, haqqı, ədaləti, doğrunu üzə deməkdən çəkinmir. Gördüklərinə, müşahidələrinə səssiz qalmayan Qızılgül xanım bəzən ərək etdiklərini haqlı olaraq danlayır, ancaq heç zaman küsmür, kin-küdurət saxlamır, əgər o insana qəlbində yer ayırıbsa, sonradan ürəyini almağı da bacarır. Sevdidiyi insanlara

könül qapısı ilə yanaşı, evinin qapısını da açan Qızılgül Abdullayevanın qonağı olanlar yaxşı bilirlər ki, o hansı səliqə-səhmana, hansı süfrə mədəniyyətinə və necə yüksək qonaqpərvərliyə malik xanımdır.

Qızılgül xanım bu gün də gənclərin əhatəsindədir və gənclik eşqi ilə yorulmadan elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Tələblər bu peşəkar müəllim və alimin mühazirələrinə böyük maraqla qulaq asır, gənc müəllim və tədqiqatçılar onun təcrübəsindən faydalanırlar. İnanırıq ki, gənc nəsə örnək tərcümeyi-halı olan Qızılgül xanım öz zəngin təcrübəsi, bilik və bacarığı ilə bundan sonra da əzmlə çalışaraq ölkəmizdə elmin və təhsilin inkişafına dəyərli töhfələr verəcəkdir.

Bahar ətirli Qızılgül xanımı 70 illik yubileyi münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edir, ömrünün bu müdrək çağında ona möhkəm cansağlığı, ailə xoşbəxtliyi və səadət, elmimizin və təhsilimizin inkişafı naminə fəaliyyətində yeni-yeni uğurlar arzulayırıq. 70 yaşınız mübarək, əziz müəllimimiz!

Pərvin Eyvazov

BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçisi